

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वोणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, અંક ૧.

[આશિઃ]

માધ, સંવત ૧૯૭૧

અન્યાવલોકન.

ઉપાનન્દિની—દમ્બણુ કોશરના ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર પ્રિન્સિપાલ
બેઇન પોતાના અધ્યાપનના વિષયમાં નિપજાત હોવા ઉપરાંત એક સુંદર-વાર્તા-લેખક છે.
એમની વાર્તાઓ સંસ્કારી વાચક વર્ગમાં—ખાસ કરીને અમેરિકામાં ખુબ વંચાય છે, અને
તેમ થનારું કારણ એના સુંદર કથાવિધાન કરતાં પણ વિશેષ બાબે એતું અપૂર્વ ‘વાર્તાવરણ’
છે. પ્રોફેસર બેઇન, પ્રાચીન મંદૂત સાહિત્યનાં પોતાને અમુક હસ્તલિખિત પુસ્તકો મળ્યાં
છે અને તેનું પોતે બાબાન્તર કરે છે એમ આ વાર્તાઓ સંબંધે કહવાની કરી છે—અને
એ કહવાના રસિક બ્રાન્તિ-ઉપન્યવવામાં એવી તો સદૃશ થઈ છે કે કેટલાક વાચકો આ
પ્રાચીનતાના આરોપને યથાથ માનીને પડે છે કે—પ્રોફેસર બેઇન આ હસ્તલિખિત
પુસ્તકો કેમ છપાવતા નથી?!

ઉપાનન્દિનીનું ‘વાર્તાવરણ’ આપણને જુદાજુદા દરકમારચરિત વગેરે કથાઓના દેશ
કાળનું સ્મરણ કરાવે છે, પણ એ કથાઓ કરનાં આ અત્યન્ત સાદી છે—અને એ સાદાઈ
માં જ એની મનોહરતા છે. નવો-હિન્દુસ્થાનનો પાપાણુ લઈ શ્રીક ‘ટાંકણા’ગૃતી એમાંથી
હિન્દુસ્થાનનાં રાજવંશી એ સ્ત્રી-પુરુષનું જોડું ‘કોતરી’ કાઢ્યું હોય—એવાં બે પાત્રોની આ

બાબાન્તર કેરનાર રૂપ. સા. ગિર્મિશા દ્વારામ પ્રિન્સિપાલ, પ્રસિદ્ધ કરનાર આમસદ્દ
‘ધુનિવર્તિની’ પ્રેમ.

આખી વાર્તા બનેલી છે : અને આ નિર્ણય ઉપમા અને દેશદેશની અને રાજરંકની કટલેક અંશે કલ્પિત વિચિત્રતા હોડી હાથને બોલીએ. તો—ગ્રામીન હિન્દુસ્થાનની મનોહર રંગભૂમિ ઉપર બે મનુષ્યહૃદયો સંવાપ કરતાં,—એક હૃદય ખીન્ન હૃદયની—બંડી બંડી ગૂંચો બેઠેલું આપણું જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ.

વાર્તાનું વસ્તુ ટૂંકમાં આવું છે :—એક રાજા એના બળવાન શત્રુ રાજાને મેળતી લેવાના હેતુથી પોતાની કુંવરી અને આપવા ઇચ્છે છે. તે માટે એ એક એકચીને એને ત્યાં મોકલે છે, પણ એકચી હકીકત લાવે છે કે એ રાજા તો પોતાની એક રાણીની વર્તણૂકથી નિર્વેદ પામી વનમાં જઈને બેઠો છે અને તે હવેથી સ્ત્રીજાતિ સાથે ગ્રંથન્ય રાખવા માગતો નથી. છતાં આટલું કહે છે કે “ત્હમારા રાજાને જઈને કહો કે મહારા અને ત્હમારા રાજ્યના હિત ખાતર હું ત્હમારી માગણી સ્વીકારું છું... અને રાણીને યોગ્ય સન્માનથી રાખીશ, પરંતુ મહારી પત્ની તરીકે નહિ” રાણી, સમપદી કર્યા પછી હેણે મહારી હયાતી જ બૂઝી જઈને જુદા મેહેલમાં રહેવું.” રાજા આ હકીકત સાંભળી નિરાશ થાય છે, પણ કુંવરી—જેણે પોતાના ખાનગી માણસો મોકલીને આ હકીકત જાણી હતી—એ આ સર્ત કબૂલ રાખવા પોતાના પિતાને કહે છે, અને એના નેરાસ્યને અકારણ જણાવી દેશી દાટે છે. પછી કુંવરી એકચી મારફત પેલા રાજાને સંદેશો દલાવે છે કે : “મહારા બવિધ્યના પતિને કહેજો કે તમારી ઘસી ખીજને દિવસે ત્હમારે ત્હાં આવવાનો સમય પોતાની દારી દ્વારા કહેવડાવશે, પણ જ્યાં લગી આપ પોતાની ઇચ્છાથી નહિ બોલાવો ત્હાં લગી એ આપની સમક્ષ આવીને આપને ‘મ્મ દેશી નહિ’” રાજા આ કબૂલ કરે છે, અને કુંવરી રાજાના વગડાના મંદિરની પાસે જઈને વસે છે. પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં ‘મેરી’ રાજાને, રાત્રિએ સુષે નિદ્રા આવી હતી કે કેમ એમ કુશળપ્રશ્ન પૂછવા જાય છે, એને કુંવરી (રાણી) તરફથી હંમેશા એક પુષ્પ—આંખાંબાર, માલતી, ચંપક વગેરે રાજાને અર્પે છે—પ્રસંગોપાત્ત એકાદ વાત કરી પોતાને મુકામે ચાલી આવે છે. પણ એ વાતમાં રાજાનો સ્ત્રીજાતિ સામેનો વ્હેમ અને વિદ્વેષ નહ. કરવાનો ચલ દોષ છે. કમે કમે એ વ્હેમ અને વિદ્વેષ નશ્વર થઈ જાય છે, એનો પ્રેમ બંધાતો જાય છે, અને આખરે એ પ્રેમને વશ થાય છે—‘મેરી’ એ વસ્તુતઃ રાણી જ છે એમ એના જાણવામાં આવે છે ! બન્ને સરોવરને કાંઠે ગયાં. “ત્હાં ત્હેના કિનારા આગળ કમળ ખીલેલું હોમણે દીઠું તે જોઈ રાજા બોલ્યો : ‘હવે આ કમળનું ફૂલ તું તોડય, અને સરોવરમાં તું પડી ન જાય માટે હું ત્હને ઝાડી રાખીશ.’ એમ કહી હેણે ત્હને જીવનયુગલમાં ઝાડી રાખી, અને બંને જણાં સરોવરના તટ ઉપર રહી વાંકાં વંચ્યાં. મધુપમંજરી (રાણી) એ કમળ તોડવાને પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. પછી રાજાએ નીચે સ્વરે ત્હેના કાનમાં કહ્યું :—‘ત્હને સરોવર આગળ આણવાની મહારી મતેવળ તું હવે સમજી ? જો ત્હારી એક કાન્તિને બદલે હવે બે દેખાય છે. હવે એ બેમાંથી કી કાન્તિ ઉપર હું સુખન કરું ? અને મ્હને સુખન કોણ કરશે ? મેરી કે રાણી ?’ મધુપમંજરીએ કમળ તોડ્યું. અને રાજા તરફ મુખ ફેરવીને બોલી—‘બંને.’”

આવા મધુર ચિત્રેથી આ રસિક વાર્તા પૂરી થાય છે. આ વાર્તા, હાલમાં પ્રચલિત

એવી “short story”ના પ્રકારની છે. ‘short story’ યાને ‘ટૂંકી વાર્તા’ ઇક કોઈક રૂપે તો બહુ પ્રાચીનકાળથી સર્વ દેશોમાં જાણીતી છે, પણ વર્તમાન સમયમાં, લલકથામાંથી રૂપાંતર થઈને જે એક સાહિત્યનો નવો પ્રકાર “short story”નામનો થયો છે એ એના વિશેષ રૂપમાં અમેરિકામાં જ જન્મ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. મેકગર એલન પો એનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે : A short story is a prose narrative ‘requiring from half an hour to one or two hours in its perusal. અર્થાત—અડધા કલાકથી એક બે કલાકમાં વંચાઈ રહે એવી કથા. પ્રોફેસર ફૂડસન એને ખીન્ન સપ્તેમાં જીતારીને કહે છે કે “A short story is a story that can be easily read at a single sitting.”—એકી બેકે વંચાઈ શકે એવી વાર્તા એ લઘુ વાર્તા. પણ આ લઘુ વાર્તા રસસાસ્ત્રના નિયમની બહાર નથી—જાંખી વાર્તાને જાંખીમાં સાર આપવો એ રસસાસ્ત્રની પરિભાષામાં ‘લઘુ વાર્તા’ નથી. ‘લઘુ વાર્તા’ માં મેકાંચના (concentration) અને એકતા (unity) ના નિયમો પળાએલા હોવા જોઈએ. જેમ સંગીતકરુણ કાવ્ય (Lyric) માં એક જ હૃદયની ઊર્મિ વા વિચાર ઉપર આખું કાવ્ય રચાએલું હોય છે, તેમ આ લઘુ વાર્તામાં પણ એક જ પ્રધાન વિચારને મર્તિમન્ત રંગ પૂરતી વાર્તાની રચના હોય છે. અર્થાત, નકામી અને શોભા માત્ર એવી એક પણ આ લઘુ વાર્તામાં હોવી ન જોઈએ, અને એ દોષમાંથી મુક્ત રહેલું એમાં જ લઘુ વાર્તાનું મુખ્ય કલાવિધાન રહેલું હોય છે. પરંતુ એથી એમ સમજવાનું નથી કે લઘુવાર્તાનો પ્રયોગ રસ તે માત્ર વાર્તારસ જ હોવો જોઈએ—સુન્દર ચિત્રો, વર્ણનો, અને સંવાદો વા વેચાણને પણ એમાં અવશ્યા છે. માત્ર એટલું કે એ માપસર એટલે કે લઘુ વાર્તાની સાદા અને બાધ ને કદે એવાં હોવાં જોઈએ. આ કસોટીએ તપાસતાં પ્રો. બેઇઝનની કૃતિ એક કથા પ્રકારની લઘુ વાર્તા (‘short-story’) છે, અને તેના અવાન્તર પ્રકારનો વિચાર કરીએ તો જેને ‘A tale of ratiocination’ કહીએ છે તે છે—અર્થાત એમાં અમુક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે. એ સિદ્ધાન્ત તે એ કે નિર્વેદ નહિ પણ પ્રેમએ જ જીવનનું પરમ સંત્ય છે. અને તદનુસાર, સ્ત્રીત્વના અંગમૂત સૌન્દર્ય માધુર્ય આતુર્ય ધૈર્ય વગેરે ગુણોએ સંસારનાં વ્યવસ્થા પછી અધૂરા અનુભવથી શોષાઈ ગયેલા એક પુરુષહૃદયને—એમાં જીવન રસ સીંચીને—તાજું કરે છે. મધુમંજરીએ રાજાને છેવટે પૂછેલા પ્રશ્નમાં આખી વાર્તાનો સિદ્ધાન્ત સમાએલો છે. મધુમંજરી પૂછે છે, “ત્વમે કેટલા બોળા હો? એક સ્ત્રી હજુ જેવી હલકી તે છુછડી નીવડી તે ઉપરથી ત્વમે શું એમ ધાર્યું હતું કે સ્ત્રીના પ્રેમના બચ્ચત વગર ત્વમે ત્વમારું આખું જીવન ગાળા સકત?”—પુરુષને સ્ત્રીની નિર્મળ સિદ્ધ અપેક્ષા કે, અને નિર્વેદનો સિદ્ધાન્ત અધૂરા અનુભવ ઉપર રચાએલો છે એ આ લઘુવાર્તાનો સ્વિતાર્ય છે.

મુખ્ય વાર્તાના અંગમાં ન્હાની ન્હાની વાતોદયન્ત રૂપે આવી સિદ્ધાન્તને કમશઃ રચાવતી જાય છે. એક બે અગ્રે જીતારીયું તો તેથી પ્રોફેસર બેઇઝનની તર્ક અને કથના શક્તિનો સ્પષ્ટને ખ્યાલ આવશે.

(૧) પૂર્વે એક આપના જેવો જ યુવાન અને સંસારના અનુભવ વિનાનો રાજા હતો. તેણે આપની પેઠે જ એક સ્ત્રીને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો, પરંતુ તે સ્ત્રી થોડા સમયમાં મરણ પામી, એટલે એ આપની પેઠે જ રાજ્યકારભાર, વૈભવ અને સંસારનો ત્યાગ કરીને, આપની પેઠે જ એકાન્તમાં હાવા જ. વનમાં, અને એક હાવા જ જૂના મંદિરમાં રહીને શોક અને નિરાશામાં સમય ગાળતો હતો. હેને રાજ્યકારભાર ચલાવવાને તથા પોતાની પદવી પ્રમાણે રહેવાને અને નગરમાં આવવાને ઘણાએ સમજાવ્યો, પરંતુ કોઈ પણ સફળ નીવડ્યું નહિ. ત્યારે મહારાજેવી યુવાન અને હુલસી દાસી નાદિં પણ એક વૃદ્ધ દરબોલિયો પરેસો ઋષિ, આપે જેવાં વસ્ત્રલ પહેર્યાં છે તેવાં વસ્ત્ર પહેરેલો રાજાના કુળનો ગુરુ આવ્યો. એ રાજાએ પણ આપના જેવાં જ વસ્ત્રલ પહેર્યાં હતાં હેન પાસે જઈને ઋષિ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર બેઠો રહ્યો. થોડો સમય બંને જણા નિઃશબ્દ બેઠા રહ્યા. એટલામાં એકાએક, જેવું પેલું પીળું પાંદડું બીડીને સરોવરના શાન્ત પાણીમાં હમણાં પડ્યું, તેમ એક વાંસનું સૂકું પાંદડું ભોંય ઉપર પડ્યું. એ પાંદડું પડતું જોઈને ઋષિએ મોટે રસ્તે રહન કરવા માંડ્યું, અને જામ ઉપર આળોટી જઈને પોતાનાં વસ્ત્ર ધોવા માંડ્યાં, વાળ દીધી નાંખ્યા, અને બંને હાથ વડે પોતાના ગાથામાં ધૂળ નાંખવા માંડી. આ જોઈને પેલા રાજાએ પૂછ્યું ‘ઋષિ મહારાજ ! આમ એકાએક શોક કરવાનું કારણ શું ?’ ઋષિએ કહ્યું ‘મહા વિપત્તિ પડી છે ! વૃક્ષ ઉપરથી પાંદડું પડ્યું તે તમને ના જોયું ?’ રાજાએ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું ‘શરદેવ, આ શું ? તમને કંઈ મૂર્ખાઈ તો નથી કરતા ને ? વૃક્ષ ઉપરથી એક પાંદડું પડ્યા માટે હાવો અસાધારણ શોક કરવો ?’ વૃદ્ધ ઋષિએ ઉત્તર દીધો ‘અરે ! રાજા મૂર્ખાઈ તો ત્હારી જ; એક સ્ત્રીના મરણમાટે આટલો બધો શોક કરવો, તે એક પાંદડું પડ્યા માટે અસાધારણ શોક કરવા જેવું જ છે, કારણ એક માનવ સ્ત્રીના મરણ માટે આટલો બધો શોક રોનો કરવો ? મનુષ્યદેહ મૃત્યુ પામે છે, તે એક સૂકા પાંદડાના ખરવા જેવું જ છે, અને રાજા ! શી ત્હારી મૂર્ખાઈ ! અસ્થિર સ્ત્રીગતિ માટે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો ? સ્ત્રીઓ વાંસના પાંદડા કરતાં પણ શું વધારે અસ્થિર નથી ? પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે વાંસનું સૂકું પાંદડું ખરી પડે તેટલા માટે હઃખના સમુદ્રમાં ડૂબવું શું યોગ્ય છે ?’ આટલું કહીને ચેત્રીએ આંખાનો મોર રાજાના ચરણ આંગળ મૂક્યો, અને પાછી ફરીને તરારથી વન ભણી ગઈ અને વૃક્ષની ઘટામાં દંકાઈ ગઈ, પરંતુ રાજા આશ્ચર્ય પામીને એના ભણી જોતો મઠ જેવો બેઠો રહ્યો. અને પાણીમાં હંસ જેવી સુન્દરતાથી તરે છે તેવી હંસની ગતિથી જતી ચેત્રીના લાલિત્યને પોતાની દષ્ટાવિરહ જોઈ રહ્યો.”

(૨) વળી એક બીજી પ્રભાતે ચેત્રી રાજાને કહે છે : “મહારાજ ! આપ કેટલા બધા મોળા હો ? પ્રભુએ સર્વ પુષ્પને પણ એક નાતપનાં કરીને પ્રત્યેકનામાં જુદી વિલક્ષણતા આપી છે, તો દરેક સ્ત્રીઓને કંઈ એક જ ગુણસ્વભાવની ફરી હશે ? પ્રભુ કંઈ હેનો વિચિત્ર છે ? ખરેખર આપ-યામાધીશ થવાને અયોગ્ય છે, કારણ કેટલીક સ્ત્રીઓ પાટલીપુષ્પ જેવી સુશોભિત છે, તો કેટલીક કાલ્પના આંખામોર જેવી મુગન્ધમય છે. સાંબળો, એક સ્ત્રીના પતિ એક સમયે યાત્રાએ ગયો, તે ઘણા

સમય મુધી પાછો આવ્યો નદિ, પર્વોનાં વર્ષ પીત્તે ગયાં, છતાં તે આવ્યો નદિ, તે જ્વિત પ્રલેહ દિવસે અનેક પુરોનાં માર્ગાં આવીને તે દેને દેગન કરતા હતા. જેમ પુષ્પ મધમાખીએને આકર્ષ છે તેમ તેનું કૌન્દર્ય પુરોને આકર્ષતું હતું, અને જેમ જેમ એ પુરોને હાદી મઠતી હતી તેમ તે પુરો વધારે આવતા હતા. એક રાત્રિએ હેણે દીવામાં તેમ પૂર્વ અને વાટખ મૂકી, એ દીવો સહને ગંગા નદીની તીરે ગઈ અને મનમાં વિચાર્યું કે 'હું આ દીવો સજગાવીને પાણીમાં તરતો મૂકીશ. આ દીવાની જ્યોત મારા સ્વામીનો આત્મા છે, તેથી જો દીવો દોહવાઈ જશે અથવા તો ટૂંકી જશે તો મારા સ્વામી મનુષ્ય પામ્યા છે એમ જાણીને હું મારા જીવનનો અંત આણીશ પરંતુ જો આ દીવો વગર દોહવાયે ત્યાં જશે તો મારા સ્વામી ઘેર પાછા આવશે એમ જાણીને હું દુઃખ સદન કરતી પણ વાટખ જોઈશ. આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો તે સમયે પવન ધણી જોઈથી સુમવાટા કરતો આવતો હતો, અને ગંગાનદીનું પાણી સ્ખુન્ધની છોચાની પેઠે ઊછળતું હતું. છતાં હેણે દીવો સજગાવીને ગંગાનદીના પાણીમાં મૂક્યો, કારણ તેની પદિભક્તિ ધણી પ્રખ્યાત હતી. આ સમયે આશા પોતાના તાનાથી અગમ્ય અદ્ભુતારે એ સ્ત્રી મ્હામ જોતું હતું. એ સ્ત્રીનો ન્હાનો દીવો જોઈને નિરુત્કારથી હસીને બોલ્યું:—'જે પેલી માનવ સ્ત્રીએ મજાગાદી મજાગાવી છે તે તેને દીવો દહે છે!' મહેશ્વરે આશાની દાવી મરિજ વાળી મંજાળીને પોતાની યક્તિથી મર્મ શાન્ત કર્યું, ગંગાનદીની ઊછળતી છોચા બંધ થઈ, અને શાન્ત પાણી વિષર ન્હાનો દીવો સમારે જમકયા વગર તરવા મંડેલો, ગંગાના મારગ જોવા નિર્ભગ પાણીમાં જઈતું એક આશા અને તારાઓ ઉપરના આશાનું અનુકરણ કરતું હોય તેમ દેખાયું, તે જોઈ મહેશ્વરે કહ્યું, 'જો આશા! પેનું નીચેનું આશાએ અતે તારા જોયા?' આશાએ હસીને કહ્યું 'હા. પણ એ આશા અને તારા તો માત્ર માયા છે.' મહેશ્વરે કહ્યું 'જો મર્મ આશા! તું અને તારા તારાએ પણ પેલા નીચેના આશાની પેઠે જ માયા છે. ઉપર અને નીચેની અનન્તતાની વચમાં પેલા ન્હાનો દીવો તરે છે તે જ સત્ય અસ્તિત્વ છે, કારણ તે મતી સ્ત્રીના પતિવ્રતની સાચીતી કરે છે.'

(૩) વળી પ્રેમનું સ્વરૂપ શાં શાં તરવો મળાતે જતેનું છે એનું નિરૂપણ પણ વાંચવા લાયક છે:

“ એવીએ કહ્યું:—મંજુર્મ અને મુર પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાને તજ પ્રશરના પ્રેમએકવ યત્ન જોઈએ, યારીરિક, માનસિક અને આભિક. આ પ્રશરના પ્રેમ માત્ર પુરુષ અતે સ્ત્રી વચ્ચે જ હોઈ શકે છે. કારણ પુરુષ સ્ત્રીના કૌન્દર્યથી અને સ્ત્રી પુરુષના કેટલાક મુજથી સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાઈ છે, અતે પોતાના મુજ કે કૌન્દર્યનું જ્ઞાત રોતું નથી. જે માનવીમાં જનિબેદ ન હોત તો યારીરિક આકર્ષણ રોઈ સહન નહિ, અતે તેથી એક મુજની ખોટપ આવત. જે અતિ પોતાના પ્રિય પુરુષને પ્રેમ અવગ મખવાતી જગા હોય, તેનું પોતાનું સ્વીકૃત્તિમાન્ય ખામી વચનું રોતું જોઈએ. નહિ તો તે પુરુષના વિચાર અન્ય સ્ત્રી પ્રત્યે હોય. કારણ પુરુષ સ્વભાવથી જ પોતાને દક્ષિન વસ્તુની રોષમાં રોષ છે. બીજો મુજ જુદો છે. તે ન રોષ નો પુરુષને મંજાનવાર રીતી જાહેર અન્ય રયરે વચરો. સ્ત્રીને

ગુણ સદાચાર છે; જો સ્ત્રીઓ સદાચારી ન હોય તો પુરુષોનાં હૃદયને ઘણું કષ્ટ થાય છે, અને આ ત્રીજા ગુણ વગર ખેલા બંને ગુણો ક્ષણભર અસર કરશે પણ અંતે તો બંને છે. આ ગુણની ખામી હોય તો પુરુષનો અંતરાત્મા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરશે, અને જો ગુણ વિના ચાલતું નથી તેની શોધમાં જશે. આ ગુણો સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો બંનેમાં હોવા જોઈએ, 'માત્ર ફેર એટલો જ હોય છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીનાં શરીર, બુદ્ધિ અને આત્માત્વનું એક બીજાથી જુદાં હોય છે, કારણ સ્ત્રીમાં જ કેટલાક સદગુણ ગણાય છે તે જ ગુણ જો પુરુષમાં હોય તો નિર્બળતા ગણાય છે, અને પુરુષમાં ગણાતી નિર્બળતા સ્ત્રીઓનું બળ અને શોભા ગણાય છે."

ઉપરના ઊતારા અને વિવેચનથી આ લઘુ વાર્તાના સુંદર સ્વરૂપ અને એના ઉચ્ચ ઉપદેશનો વાચકને ખ્યાલ આવી ગયો હશે, એટલે આ અવલોકનને અધિક વિસ્તરવા દેવાની જરૂર નથી. તથાપિ પ્રેમ. એકને સંસ્કૃત વર્ણનશૈલીનું કેવું મધ્યાર્થ અનુકરણ કર્યું છે, અને છતાં કોઈક વિરલ સ્થળે પરદેશી હાથ કેવો જણાઈ આવે છે એ દર્શાવનારા એ અવતરણો વધારે પડતાં નહિ ગણાય:—

(૧) "જ્યાં દુષ્ટોને નિરંતર પુષ્પ આવે છે, ઉન્મત્ત મધમાખીઓ ગુંગરવ કરતી હોય છે, દિવસે સૂર્યનાં સખત કિરણો પ્રવેશ કરી સકતાં નથી, રાત્રિએ કપૂરથી સુગન્ધમય થયેલાં ચન્દ્રકિરણો પડયાથી ચન્દ્રમણિમાંથી અમી ઝરે છે, પીરોળ સરોવર શ્વેત રૂપેરી હંસની હાર્યથી ભરપૂર છે, નીલમણિનાં પગથિયાં ઉપર મધૂરો ગર્જના સાંભળીને ઉત્કેરાધને ઠળા કરીને વલ્લ કરે છે, રાત્રિને સમયે યુવતીઓ પોતાના પ્રેમી પુરુષોને મળવાને શુભ રીતે જાણ છે, હેમને અંધકારમાં માર્ગ દર્શાવવાને વીજળીના ચમકારા થાય છે, અને સ્થામ વાદળો ઉપર લસણિયા મણિના જેવું ઇન્દ્રધનુષ્ય નિરંતર ઝળકી રહે છે, સ્ફટિકમણિની અગાશીઓ ઉપર પ્રેમી યુગલો એક બીજાની પ્રેમપૂર્ણ સુખસુદાનું પ્રતિબિંબ રાતા દ્રાક્ષારસના ખ્યાલામાં જોઈને હારમ કરે છે, દક્ષિણમાંથી ચંદનના વનમાંથી સુગન્ધમય યદને આવતા પવનનો એ યુગલો આસ લે છે, સમુદ્ર બહોળીને કહેલાં રત્ન એક બીજા ઉપર ફેંકીને રમે છે, નદીઓના કિનારાની રેતી સુવર્ણરંજની બનેલી છે, રૂપેરી માછલીઓ પકડવાને કિનારા ઉપર બેઠેલાં શાન્ત બગલાંની હાર્યપાસે યદને નદી ધીમી ધીમી જોડે."

(૨) "રાત્રને આમ બોલતો સાંભળીને હેની પાસે બેઠેલી હેની પુત્રી હસવા મંડી, અને બોલી "પિતાજી! એમ કેમ છે કે તહમારા ઘોળા વાંગ થયા છતાં, પુરુષો, સ્ત્રીઓ, રાજનીતિ, કે મહારો સ્વભાવ પણ તહમે સમજી સમ્યા નથી?"

આ સાંભળીને હેની પુત્રી ઊભી થઈ અને એટલા જોરથી તાળીઓ પાડી કે હેનાં કંકણોનો પુષ્કળ ખખડાટ થયો અને પોતાના ન્હાના પગ એટલા જોરથી જમીન ઉપર પછાડ્યા કે ભૂમિ ઉપર અળતાનાં પગલાં પડી રહ્યાં, અને અંજીરોનો અણઝણાટ થઈ રહ્યો." મેં મોટા અક્ષરે છપાવેલા શબ્દો ઉપરથી પરદેશી દલમ પડાઈ આવે છે.

હવે છેવટે, બાપાન્તર પરત્વે એ શબ્દો કહી આ અવલોકન સમાપ્ત કરીએ. સ્વ. સૌ. ઊર્મિલાએ કરેલું આ બાપાન્તર શુદ્ધ અને સરલ છે, અને શબ્દો બહુ કાળજીથી યોગ્યતા છે: જેમકે—ન્યાં અન્ય બાપાન્તરકારે ‘કામળ સુતેરી સૂર્ય’ કહ્યો હોત ત્યાં ‘દૂણો સુતેરી સૂર્ય’ કહીને આ બાપાન્તરકારે ગૂજરાતી બાપાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી છે. પણ આ કરતાં પણ વિશેષ પ્રશંસાનું કારણ સૌ. ઊર્મિલાની રસમુતા છે. આગકાલ અંગ્રેજીમાંથી અંગ્રેજી વાર્તાઓનો આપણી બાપામાં અનુવાદ થાય છે, પણ હિન્દુસ્તાન દ્વિતી એક નવીન ન પ્રકારનું સાહિત્ય શોધી કાઢી ગૂજરાતી વાચકને એની દિશા દેખાડવી એ કાર્યનું વિરલ માન સ્વ. સૌ. ઊર્મિલાએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ પુસ્તક વાંચીને એટલું થયા વિના નથી રહેતું કે સૌ. ઊર્મિલાના સ્વર્ગવાસથી ગૂજરાતી સાહિત્યસેવાની એક મધુરી સેર વિરમી છે.

આનન્દશંકર ખાપુલાઈ કુવ.

સ્નેહના સફલ ભાવ.

૧

(વસન્તવિલાસ.)

સંસારમાં સુભગ સપ્તપદે પ્રવેરયા,
ત્યારે થતાં છવિત દર્શન, પ્રાણ, કેવાં !
જાત્રે તરુણ સુકુમાર લીલા ભરેલાં :
સ્નેહાગ સૌ ધુરજનો રીઝવી રહેલાં :
આનન્દથી હિજળનાં નયનો દસાવે :
ને પ્રાણની મધુરતા હૃદયો ઝીલાવે :
ત્યારે સખિ ! સરલનિર્મલ બાવધેલાં—
સાન્દર્ભનાં પૂજન તો હજી આદરેલાં !

૨

આજે અહા ! નયનને પથ વિસ્તરેલી—
સંસાર નન્દન સમૃદ્ધિ જુઓ ભયેલી :
ન્યાં ત્યાં ઉભાં અચલ આ ગૃહ આશ્રમે તે :
એકાંતે દોત હર હૃદયસ્થ સ્વર્ગ હો એ !
કલ્યાણદૃષ્ટ ભરતાં સખિ ! કલ્પદ્રવ્યો !
ને કામધેનુ અમીઠાનથી મ્હાલતાં જો !
આ વત્સ તો વાંટીવળ્યાં દિલકારતાં : સો !
વાત્સલ્યનાં સખિ ! ઉપાસન આગ આરો !

મંસારના પુનિત સામ્રાજ્યેથી બેઠાં—

બે આ સખિ! જગતગ્રહથી સંકોચ કેવાં !

તેને પ્રવાહ વહિયે સકુટુમ્બ સંગે :

આરાધિયે પ્રભુવિજિતિ સુયોગમમં !

આદર્શમંદિર મહાત્મ પ્રકાશનોનાં—

આત્મા, શરીર, શૃદ્ધ, મંથન નીવડેલાં :

એને પરિચરણ, પ્રાણ ! સદા હવે હો—

હાસિયે પ્રભુજનાં સ્વપ્રીર્તને તો !

સંક્રાંતિ પિ. ૧૯૭૨
સંતકુંજ-સાંતાકુંજ.

}

લલિત.

વિના સમભાવ રનેહીના વિસામો વિશ્વમાં ના છે.

(ગદ્ય)

મૃગાયેલા હૃદયની મૃગ હોયવા કહીં જઈએ ?

મૃગાયેલા હૃદયની મૃગ કહોને ક્યાં જઈ કહીએ ?

હૃદયનાં મૃદ સુહૃદોને સમવચાને કહીં જઈએ ?

હૃદયની હારજીતોને કહોને ક્યાં જઈ કહીએ ?

હૃદયના ગુપ્ત ભડકાને જૂઝવવાને કહીં જઈએ ?

હૃદયનાં દોષલાં દુઃખો કહોને ક્યાં જઈ કહીએ ?

હૃદયના ગુણ મેલોને અમદ્ધ ધોવા કહીં જઈએ ?

હૃદયના સ્વામ અપરાધો કહોને ક્યાં જઈ કહીએ ?

વિપમ યાત્રા જીવનની આ-કહો ક્યાં થાક દૂર યાશે ?

—“વિના સમભાવ રનેહીના વિસામો વિશ્વમાં ના છે.”

મોરારજી ગોકુલદાસ બિલ્કિંગ્ઝ,
ગિરગામ, મુંબાઈ,
તા. ૨૧-૨-૧૯૧૫

}

અ. ન. પંઠ્યા.

આપણો ઉપદેશક વર્ગ અને તેનું કર્તવ્ય.

૧ આજની સો વર્ષ અગાઉ આપણા પૂર્વજોની રહેણીકરણી કેવી હતી તે તપાસીશું તો ખબર પડશે કે ગુરૂ (જેનો અપભ્રંશ ગોર પણ બજીતો શબ્દ થઈ ગયો છે) વગરનું કુટુંબ કે ચોંટી રોકાતાં ન જડે એવી તે વેળાની સંસારીક વ્યવસ્થા હતી અને સાથી નહોતી બાળદથી શરૂ કરી સાથી મહત્વના વિષય પર્યંત સર્વમાં તેની સમાહ (સલાહને બદલે આત્મા શબ્દ જ લખવો જોઈએ) વગર કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં આવતું નહતું. હાલમાં તેમ બનતું નથી એ હકીકત ઉપર લક્ષ્ય મેંથી તેનાં સંભવીત કારણો મુકવે એવાં ત્રણ દષ્ટાંત અત્રે રજુ કરું છું:—(૧) સર્વ કાર્ય માટે વખત મુદત નક્કી કરવાનું કામ જ ગુરૂનું હતું. શાય કાર્યને માટે પાછલી રાત અને સંધ્યાવંદન માટે સુર્યોદય તથા સુર્યાસ્તનો મુદત એ ગુરૂઓએ કાપમને માટે નક્કી કર્યા હતાં અને અન્ય સર્વ કાર્યમાં એજ પ્રમાણે મુદત નક્કી કરવા માટેના નિયમો ધર્મશાસ્ત્રો અને જ્યોતિષશાસ્ત્રોમાં રચેલે સ્થળે નજર પડશે. પણ દીવસે દીવસે આપણી રહેણી કરણીને અન્ય માર્ગે વાળનારા ગ્રંથોએ ઉપાસ્યતા થયા અને મદો તથા નફોની ગતી શીવાય બીજા કશાનો વિચાર નહોતો એવાં મુદતો અગ્રિય થઈ પડ્યાં એટલે તે સાથે એ મુદત નક્કી કરી આપનાર ગુરૂ ઉપરની આરથા પણ ઘટતી ગઈ. (૨) કર્તવ્ય સંગ્રંધી સર્વ પ્રશ્નો એજ પ્રકારનો છતીદાસ જતાવશે, બાલવર્ગને પિતાના ગૃહેથી છુટો પાડી ગુરૂને ગૃહે મોકલવાનું હોય તે વેળા સાત વર્ષની ઝાઝામાં ઝાઝી મર્યાદા હોવી જોઈએ એવી માન્યતા તે વેળાના ગ્રંથોએ જોતાં વાસ્તવીક જ ગણાય અને એવા અભ્યારીએ નિત્ય પ્રાતઃસ્નાન વગેરે જ ને નિયમો પાળવા જોઈએ તે યોગ્ય રીતે નક્કી થયા છે; પણ ગુરૂ ગૃહે ન જતાં પિતાને જ ગૃહે રહી કેળવણી લેનારનો વિદ્યાભ્યાસ આર વર્ષની ઉંમરે પણ શરૂ કરી શકાય ‘અને તેમને માટે કંઈક નિયમો રાખવા અથોગ જ થઈ પડે આથી ગુરૂગૃહવાસની પ્રથા બંધ પડવાનું પરિણામ એ આજે કે વિદ્યાભ્યાસ વહેંચે શરૂ કરાવવાનો રીવાજ ગાલુ થયો અને તે પૂર્વે કરવામાં આવતી યજ્ઞોપવીતના સંસ્કારની વિધિ મુક્તતવી રાખવામાં આવી. હવે એ સંસ્કાર ન કરાયે તો પુણ્ય ગણે એવું કહેનાર ઘણા મળી આવે છે અને તેમની દલીલ હાસ્વાસ્પદ તો નથી જ. (૩) નોકરી ધંધા માટે વારંવાર સ્થળાંતર કરનારની રહેણીકરણીથી તેનાં સગાં વહાલાં કે મિત્રો સારી રીતે વાકેફ રહી શકતાં નથી તેવા હાલના ગ્રંથોમાં આતા પિતાની પાછળ આદ કરવાં એ નવાં ધોરણે કેળવણી લીધી હોય તેને નિરર્થક લાગે છે અને દેવપૂજા વિધિ દરમ્યાન બ્યારે સામગ્રી હાજર ન હોય ત્યારે તેના મનથી કષ્ણતા કરી તે વડે પૂજા કરવી એવી વિધિ જેમ કેટલીકવાર નજરે પડે છે તેમ આદના સંગ્રંધમાં પણ પૂજ્ય પિતૃમણુ સંગ્રંધી છતીદાસની ઝેરદાઢરીમાં કષ્ણનાથી છતીદાસ ઉપજવી કાઢવા કરતાં વધારે સહેલા માર્ગે એવા લેવામાં આવ્યા છે કે તેમાં એવા છતીદાસનું આદ વિધિમાંથી સ્થાન જ નહ કરવું અમવા એવા છતીદાસને સ્થાને શુન્ય કષ્ણવું, જેથી તેમાં ગમે ત્યારે ગમે તે વિગત મુકી પણ શકાય અને પાછી કહાડી પણ શકાય. આ ઉપાયો ગમે તેવા સારા દો પણ આદ

જેવી મનોવેધક વિધિનું મહત્વ એવા ઉપાયોથી જનું રક્તું છે અને હવે ઉપદેશોથી ભર-
પુર જીવનચરિત્રોને જોને અભ્યાસ ન હોય એવા બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધમાં જમાડવાના કાર્ય-
માંથી નવા યુગના લોકોની શ્રદ્ધા ધરતી નય તો આશ્ચર્ય થું છે ! પૂર્વે ગુરુઓ જે ઉપદેશ
આપતા તે કુવો હતો અને સંજોગો બદલાતાં તેમાં યોગ્ય ફેરફાર ન કરવાથી ગુરુ વર્ગ
પ્રત્યેની શ્રદ્ધા કેમ ધરી ગઈ તે દેખાડનારાં દષ્ટાંતરૂપે આટલી ત્રણ વાતો રજુ કરી છે.
એમાં વીગત અધુરી અથવા કચરિત અન્ય દોષયુક્ત પણ હશે, છતાં તે વીશે ચર્ચામાં
ન ઉતરતાં મારે કહેવાનો ભાવર્થ વાંચક સમજી શકશે તો ખસ છે. મારે જે કહેવું છે
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણા સંજોગો બદલાયા છે તેના પ્રમાણમાં ધર્મોપદેશની વ્યવસ્થામાં
ફેરફાર થયો નથી અને તેથી જ એ વ્યવસ્થા નષ્ટ થતી ગઈ છે.

૨ ઇંગ્લંડ વગેરે દેશોમાં ગુરુ વર્જનું સ્થાન શું છે ? આ લેખમાં સર્વે રચને ગુરુ શબ્દ
વિવાદગુરુ નહીં પણ ધર્મ ગુરુના અર્થમાં વાપર્યો છે. એવા ધર્મ ગુરુઓનો એ દેશોમાં એક
સુવ્યવસ્થીત વર્ગ છે. બ્રાહ્મણ તરીકે તેમને આપણે ઝોળખી શકીયે; પણ અત્રે જેમ બ્રાહ્મણ
જાતીમાં જન્મેલો હોય તેજ બ્રાહ્મણ થઈ શકે અને એવા જન્મવાળા સર્વને બ્રાહ્મણ જ
ગણવા જેઠાએ તેવું એ દેશોમાં નથી. ત્યાંના લોકો સારી રીતે જાણે છે કે મરમી તેમ જ
પ્રકારા આપનાર દેવતા નષ્ટ થતાં પાછળ કોયક્ષા જ રહે છે. પ્રયંડ સત્તાવાન દેવતાના પુત્ર
દોષક્ષા હોય તો મનુષ્ય બ્રાહ્મણ ગમે તેટલા વિદ્વાન હોય તોપણ તેમના પુત્ર પણ વિદ્વાન
જ નીકળે એવી રીતે ખાતરી ? ઉલટું એવી ખાતરી—શ્રદ્ધા હોય તેને પણ અભિપ્રાય બદ-
લવાની ફરજ પાડનારાં દષ્ટાંત તો આપણામાંથી સંકોઠા મળી આવશે. છતાં વંશ પરંપરા
ચારીગ્યતા અંશેા ફેટલા પ્રમાણમાં ઉતરી શકે તે એક મહાન પ્રશ્ન છે અને એ વીશે વિ-
દ્વાનો હથ એકમત થયા નથી એટલે તે વીશે વધારે ચર્ચા ન કરતાં એટલું જ લક્ષ ખેંચવું
ખસ થશે કે આપણે બ્રાહ્મણ રીવાજ અન્ય વર્ણમાં જન્મ લેનારને ધર્મગુરુના અધિકાર
માટે નાલાયક ઠરાવ્યા છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોએ તેમનો એ અધિકાર સ્વીકાર્યો છે. આ રીતે
ત્યાં એક વર્ણનો વ્યક્તિ ખીજ વર્ણમાં જઈ શકે છે અને “જન્મના જાયતે શુદ્ધ, સંસ્કારાદ્
દ્વિજ ઉચ્ચતે” એ આપણાં શાસ્ત્રાનું સુત્ર એ દેશોના લોકો પાળે છે ત્યારે આપણે જાણે
“જન્મના જાયતે બ્રહ્મ સંસ્કારાભાવાત્ર ત્રાત્ય ઉચ્ચતે” એવું આપણું સુત્ર હોય તેમ
બ્રાહ્મણનાં બાલકોને બ્રાહ્મણ તરીકે પ્રથમ સ્વીકારી પછી સંસ્કાર વિનાના, અધિકાર વગ-
રના ત્રાત્ય કહી તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યા છીએ. પરિણામ એ આવ્યું છે કે અત્રે જન્મ-
સમાજને સન્માર્ગે વાળવાની તેમની શક્તિ તથા શક્તિ દ્વાસ પામ્યાં છે—ધરી ગયાં છે. ઇંગ્લંડ
વગેરે દેશોમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ તેથી જુદી જ પદ્ધતિએ કામ લેવાયું છે અને ત્યાંના ધર્મ
ગુરુ વર્ગ જનસમાજને યોગ્ય માર્ગ દોરવાની પોતાની જોખમદારી દિન પ્રતિદિન સવિશેષ
સ્વીકારતો નજરે પડે છે. આપણી અને તે દેશોની વ્યવસ્થામાં રહેલો તફાવત આ કરતાં
પણ વધારે છે. આપણા લોકોએ બ્રાહ્મણ વર્જને અપાતી મદદ ધરાડી એવી કરી નાંખી
છે કે બ્રાહ્મણોને ઉદર નિર્વાહ માટે કાંઈ ખીજી ઉદ્યોગ શોધવાની જરૂર પડે છે. જ્યાં ગુરુ
તરીકે તેમને સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાં પણ પરચુરણ કાર્યોમાં તેમની પાસે એટલી મદદની

આશા રાખવામાં આવે છે કે તેમાં તેઓ સંતોષ આપી શકે તો તેમનું સિદ્ધાન્ત ગણાય. ઇંગ્લંડ વગેરે દેશોમાં તેમને આવી નહીં પણ પોતામાંથી મુક્ત રાખી વિદ્યોપાર્જન અને સમાજને ઉપદેશ આપવાની સેવાના કાર્યમાં ચોંટવામાં આવે છે તેઓ કદી પદ્ધતીએ પોતાનું કાર્ય કરે છે કેવું છતાં ગાળે છે તે જાણવાની ઇચ્છા રાખનારને અહીં આવેલા ખ્રીસ્તી ધર્મના મીશનરીઓનાં છવનમાંથી ધણું શીખવાનું મળશે. સંસારની ઉત્પત્તિના માર્ગમાં મોખરે ધસનાર વ્યક્તિઓને સર્વથા, અને ખાસ કરીને પરચુલકમાં, જે વિપત્તીઓ ભોગવવી પડે છે તેનું ધણું જ આહુ ચીવ આ મીશનરીઓનાં છવનમાંથી મળી શકશે કેમકે અને રાજ્ય-સત્તાનો તેમને કંટાળે આશય મળે છે, પણ એવી જે કાંઈ મુશ્કેલીઓ પડે તે ભોગવીને પણ કર્તવ્ય પરાયણ રહેવાની તેમની જતી એજ શુદ્ધ બ્રાહ્મણોની ખરી કર્તવ્ય જતીનું આદર્શ સ્વરૂપ છે. જેમ એ મીશનરીઓમાંથી કંટાળે ગાતા પુરોહિત સ્વીકારે છે તેમ આપણા બ્રાહ્મણ વર્ગે પણ સ્વીકારવાનું છે કે સમાજના દોષ માટે પ્રભુના દરબારમાં બ્રાહ્મણો જવાબદાર છે કારણ કે જે બ્રાહ્મણો સમાજને યોગ્ય રહે તે દોરવાની પોતાની ફરજ જાનવવામાં પ્રમાદ ન કરે તો તેઓ સમાજના દોષ દૂર કરવાની મહાન શક્તિ ધરાવે છે, આ બધી ગંભીર જોખમ-દારી કર્મકાણ્ડી કે વેદપાઠી બ્રાહ્મણથી માયે લઈ શકાય તેમ નથી. ઇતર વર્ગ સાથે સર્વ સામાન્ય કેળવણીમાં વિશેષ આગળ વધવાથી પણ આવી પ્રયત્ન જોખમદારી માટેની યોગ્ય કેળવણી પુર્ણાશે મળી શકતી નથી. આપણે, ઇતીહાસ, આપણું સંસ્કૃત તેમ જ શુભરાતી સાહિત્ય, અને ચાત્ર જમાનામાં પૂર વેગે યતા મુદ્ધારાને યથારથી સમજાવે એટલે અંશે ઇતર દેશોનાં સાહિત્ય, ઇતીહાસ તથા ભૌતીકશાસ્ત્ર રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો—આ સર્વ વીશે બહુ જ સારો અભ્યાસ અને તે ઉપરાંત ધર્મ તથા નીતિ ગ્રંથોની પ્રજ્ઞાની ચર્ચા કરનારાં શાસ્ત્રોનો ખાસકિલ્લે અભ્યાસ આ બે ધર્મોપદેશક ચનાર માટે બહુ જરૂરનાં છે અને શુદ્ધ કે આચાર્યની દેખરેખ હેઠળ ધર્મોપદેશનાં કાર્યમાં પથોદાર્ધ વ્યવહારીક અનુભવ : પણ મેળવવાની તેમને માટે જરૂર જ છે. “ સ્વાધ્યાય પ્રવચનાભ્યામ ન પ્રદીતઅમ ” ધર્મનું બહુ રહસ્ય સમજવા માટે યોગ્ય સતત અભ્યાસની જેમ જરૂર છે તેમ જ ઉપદેશકે વ્યવહારથી દૂર ન જતા રહેવાય તેની સંભાળ રાખવા દાજે અને પોતે જે ઉપદેશ આપે તે અસર-કારક નીવડે એવી શક્તિ મેળવવા માટે ઉપદેશક તરીકેના પ્રવચન કાર્યનો પણ સતત અભ્યાસ રાખવાની જરૂર છે. અન્ય દેશોમાં ઉપદેશક વર્ગની જેવી વ્યવસ્થા છે તેવી અત્રે નથી. આ દેશમાં અગાઉ જેવી હતી તેવી પણ હવે રહી નથી. તેના જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન થાય તો વ્યવસ્થાનું અસલ રૂપ ઇષ્ટ થશે એમ હાલના સંજોગો ધ્યાનમાં લેનાં મંભવીન લાગતું નથી. અન્ય દેશોની વ્યવસ્થાને અનુસરી અત્રે પણ તેવીજ પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ બાંધવાનો પ્રયત્ન આર્યસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, થીયોસોફીકલ સોસાયટી વગેરે કરે છે પણ તે પ્રત્યેક પ્રયત્નમાં મુખ્ય અડચણો તરીકે એટલું જોવામાં આવે છે કે સમાજના મંત્રાચારી ઉપદેશકના કાર્ય ઉપર અનીચય અંકુસ પડે છે અથવા કાર્યનો બોજો તેની શક્તી કરતાં વધી જાય છે અથવા ટુંકા પગારમાં યોગ્ય ઉપદેશકો મળી શકતા નથી અથવા તેમનો સર્વ સમય એકની એક વાત કે કાર્ય ફરીફરીથી કરવાને લીધે નીરસ થઇ પડે છે અને ઉપદેશક પોતે અન્ય અથવા વધારે મદતવા પ્રજ્ઞા વીચારવા માટે અવકાશ મેળવી શકતા નથી. આ સર્વ મુશ્કે-

લીએ દુર કરવાનો ઇલાજ એક એ છે કે ઉપદેશકોની સંખ્યા વધારવી એટલે તે વર્ગમાં જ યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અધિકારનો કાંઈક ક્રમ બંધાશે. જનસમાજે માત્ર એક જ કાર્ય કરવાનું છે કે બની શકે તે પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળવો અને તે એવા વ્યક્તિપાત્રેથી સાંભળવો કે જે હાલ નહીં તો ન્યારે લાભ મળે ત્યારે અથવા ઉત્તરવ્યવસ્થામાં કે વાનપ્રસ્થ કે સન્યસ્તાશ્રમમાં ઉપદેશકનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય એક કરતાં વધારે ઉપદેશક મળી શકે તે વેળા તેઓમાં કોણ વધારે માનપાત્ર છે તેનો વિવેક કરવો અને એક ગુરુ સ્વીકારવો એટલાથી આ કર્તવ્ય પૂર્ણ નહીં થાય. ઉપદેશ સાંભળવાના પ્રસંગ જેમ અને તેમ વધારે રાખવા તેમ તે આપનારની સંખ્યા પણ જેમ અને તેમ વધારે રાખવાની સંભાળ લેવી એ બેઉ અત્યારે આવશ્યક છે.

૩. પહેલા પેરેઆદમાં આપણે આપણા ઉપદેશકનાં કર્તવ્યની વ્યવસ્થા વીશે આપણા જ દેશના પૂર્વકાળ સાથે સરખામણી કરી વિવેચન કર્યું. બીજા પેરેઆદમાં એજ પ્રમાણે અન્ય દેશો સાથે સરખામણી કરી કાંઈક બોધ મેળવ્યો. હવે અનન્ય સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ ઉપદેશકનું કર્તવ્ય તપાસીએ. કયો દેશ, કયો વર્ગ, કયો કાળ, દોષરહીત છે? કયો શુભરહીત છે? કયો એવો નીર્ભળ છે કે ધારીએ તે પ્રમાણે બદલી શકીએ? ન્યારે સર્વમાં કાંઈક શુભ કાંઈક દોષ, કાંઈક જડતા, કાંઈક ચૈતન્ય અને કાંઈક રથીતિ સ્થાપકતા છે ત્યારે તેમાંથી સાફ સાફ નીભાવી રાખવું, ખરાબ હોય તે દુર કરવું, વ્યવસ્થા નળવવી રાખવી અને છતાં ઉભતીના માર્ગમાં અવરોધ કરે એવી જડ ન થવા દેવી, નવા ફેરફારોની અસર ચાર દિવસ રહી પછી નષ્ટ થાય એવી નહીં પણ કાયમની નીવડે તે કાળે તેની રથીતિસ્થાપકતાનાં તત્ત્વો તથા વ્યવસ્થાના મુળ પાયારૂપ સીદ્ધાંતો ઐતીહાસીક દૃષ્ટિએ જોવા—આ સર્વ કલ્યાણના ખસ માર્ગ છે. એવા ઐતિહાસિક જ્ઞાને અભાવે જેટલું જુનું તેટલું સાફ, કે જેટલું નવું તેટલું સાફ, એવા ખોટા મમત્વ બંધાય છે અથવા મહાન પ્રવ્રતીઓ છતાં તેની અસર દીર્ઘકાળ નભતી નથી આ બધરથાનો ધ્યાનમાં રાખી કામ કરનાર ઉપદેશકને માટે કર્તવ્ય ક્ષેત્ર ઘણું જ વિશાળ છે. સેંકડો ઉપદેશકો હજારો વર્ષ કાર્ય કરે તોપણ પુરું ન થાય એટલું કાર્ય છે. ગરીબાઈ અને કુટુંબોનો કોષપણ દેશમાં ખાર પામી ચકામંતેમ નથી. તેઓમાંથી ક્યું સુધારવું ને ક્યું મટાડવું વધારે અગત્યનું તે કહી શકાય તેમ નથી કોષને ચોરી કરતાં અટકાવવો અને જુહું ખોસતાં અટકાવવો એ બેમાંથી ક્યું સાફ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. છતાં ઉપર દર્શાવેલાં બધરથાનોની મર્યાદા ધ્યાનમાં લઈએ તો આટલાં કાર્ય ખાસ કરવા જેવાં લાગે છે:—

(૧) નીરોગીને ઉદોગી બનાવવો—તેની પ્રવ્રતિએ વધારે ફળદાયી થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી. હરેક જનસમાજમાં સ્વભાવ દોષથી અથવા સંજોગવશાત્ નિરોગી અથવા જેનો ઉદોગ નિષ્ફળ હોય એવા સેંકડો જન હોય છે. તેમની દયાજનક સ્થિતિ જુઓ. તેઓ યોગ્ય માર્ગે શક્તિ વાપરે તો સમાજનું કેટલું કલ્યાણ કરી શકે? હાલ કેટલાક લુપ્તે મરે છે. શું તેમને મદદ આપવાની આપણી ફરજ નથી?

(૨) પુરુષ અને સ્ત્રી ભત્રિ પ્રભુએ જુદી કરી છે છતાં તે બે વચ્ચેના બેદ ભાવ સુલભ છે એવી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે અને એ બે વર્ગ વચ્ચેના નૈતિક તેમજ ઔદ્યોગિક સંબંધ જોવા જોઈએ તેવો રાખવામાં આવતો નથી. તે સુધારી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી. હાલની અવ્યવસ્થાથી કેટલાં લાભો જન છેવું અને કેટલું દુઃખ ભોગવે છે? જ્યાં વ્યવસ્થા વધારે સારી હોય છે ત્યાં અન્ય મુશ્કેલીઓ છતાં શેકડા કેટલા સુખી હોય છે? સ્ત્રીઓ એ પુરુષોની શુભામ નથી. બાળકો પ્રભુએ આપેલો અમુલ્ય આશીર્વાદ છે. આ બે વાત સુધારવી ન જોઈએ.

(૩) દારૂ વગેરેના સેવનથી સુખનું સ્વર્ગ બદલાઈને દુઃખલક્ષી નરક બનતાં શી વાર લાગે છે? છતાં ગારેલ જતો ભુલા પડે છે તેમને ખચાવવા અને ધોરી અભય માર્ગે લાવવા એ પણ મહાન કર્તવ્ય છે.

(૪) ઉત્તતીના માર્ગમાં પછાત પડેલા વર્ગોને આગળ લાવવા એ પણ એવી જ ઉત્તત ક્રમ છે. આ વર્ગોની સ્થિતિ સ્વભાવીક રીતે આપણને તેમનાથી દૂર જવા પ્રેરે એવી હોય છે છતાં તેમને પોતાની સાથે ખેંચવાને સમાજના નેતાઓ ઉપદેશકો પ્રયત્ન નહીં કરે તો સમાજના સર્વ કાર્યોમાં તેઓ વિમુક્ત થયા વિના નહીં રહે. ઉત્તતીના માર્ગમાં આગળ વધનારાઓને નડતી મુશ્કેલીઓનું મુળ આ વર્ગમાં જ જોશે.

(૫) દેશ પરદેશ વચ્ચેની લડાઈઓનાં મુળમાં લોભ કે અજ્ઞાન નજરે પડશે. લાભો જાનની ખુવારી અને કંચોડા જનની આપત્તિ હાલ આવે છે તેવી લડાઈમાંથી ઉદ્ભવે છે. છતાં એ થવામાં અજ્ઞાન કે લોભ થીવાય કંઈપણ કારણ રહેતું નથી. ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ તથા રશીયાનાં બળ અને તે જલદી ઓછું કરી શકે એવી વ્યવસ્થા તથા બેલજ્યમ ઉપર ધસારો લઈ જવામાં આવે તો ઇંગ્લંડ લડાઈમાં ઉત્તર વગર ન રહે એવું ઇંગ્લંડની પ્રજાના ચારિત્ર્યનું બંધારણ—આ સર્વથી જર્મનીની પ્રજા વાકેફ હોત અને ખીજને ભોગે સ્વાર્થ સાધવાનો તેને લોભ ન હોત તો પણ તેણે આ લડાઈ ચડ કરી હોત એમ કોઈ કહી શકશે નહીં. જનસમસ્તને ખરી હકીકતથી વાકેફ રાખી તેના રાગદોષ, લોભ, ક્રોધ વગેરેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાથી કેટલા અનર્થ અટકાવી શકાય છે અને કેટલું જન કલ્યાણ સાધી શકાય છે તે આટલાથી સમજાય એવું છે. આ દિશામાં કાર્ય કરવામાં શ્રમ વ્યર્થ જતો લાગે તોપણ તેના લાભ અદૃષ્ટ છતાં ચોક્કસ અને ચિરસ્થાયી છે એવું માની શકાય છે માટે તે કાળે ખનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૬) જુગાર, સોરડી, લોટરી, શરતો આ સર્વથી નિરંકુશ લોભને ઉત્તેજન મળે છે અને ખીજને ભોગે પોતે લાભ મેળવવાની નિષ્વૃત્તિ બળવાન થાય છે. એની જાળમાં સપડાતાં જનોને અટકાવવાં અને સપડાયાં હોય તેમને છોડવવાં એ પરાપકાર ઉપદેશકે કરવો ઘટે છે.

(૭) આવા માર્ગો અનેક હોવાથી ગણી શકાય એમ નથી—અણુતાં પાર આવે તેમ નથી; પણ સર્વ પ્રકારના સંસારી, રાજકીય, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક તેમજ નૈતિક સુધારા મારેની પ્રવૃત્તિઓ ઉપદેશકના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં સમાઈ જાય છે. કેળવણીના ફેલાવો, આરોગ્ય

મંરક્ષણની વ્યવસ્થા એ આપણા દેશ પરત્વે તો ખાસ જરૂરનાં અંગ છે. વિદ્યાનો વધારો સુધારો હમેશાં પ્રશંસનીય ગણાય છે. આરોગ્યના લાભ કોઈને સમજાવવા પડે તેમ નથી. આ સર્વ આબદો પર ઉપદેશકે ધ્યાન આપવાનું છે અને પોતાની શક્તિ તથા દેશકાલ ધ્યાનમાં રાખી વર્તવાનું છે.

૪ દેશકાળ પ્રમાણે વિચારતાં બ્રાહ્મણો સંબંધે એક જ વાત અત્રે કહેવાની જરૂર લાગે છે. યજ્ઞ કરવા અને કરાવવા એ કર્તવ્ય બ્રાહ્મણોનું ગણાતું હતું તેને આપણે જુદા જ શબ્દોમાં ઉપર વર્ણવ્યું છે. અધ્યયન અને અધ્યાપન માટે એજ કહેવાનું છે કે જેમનો અધિકાર અથવા વૃત્તિ ઉપદેશકના કર્તવ્યને અનુકુળ ન હોય તેઓ આ એ કાર્ય અધ્યયન અને અધ્યાપન એ ઉપર ધ્યાન આપી શકશે અને તે રીતે કર્તવ્ય કરી શકશે. ન્યાયાધીશનું કામ કરવા માટે અગાઉ અમુક લાયકાતવાળા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતીઓની કાયમ માટે ચોજના થતી હતી અને હાલ પણ એ કાર્ય બ્રાહ્મણના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં જ ગણાતું જોઈએ. વર્તમાનપત્રોમાં લખવું અથવા તેની વ્યવસ્થા કરવી એ પણ ઉપદેશકના કાર્યનો માત્ર નવો પ્રકાર છે. એક વાત બુલબી ધટતી નથી કે ગમે તેવી વિદ્યા આપતો હોય તોપણ વિદ્યાગુરુનું કાર્ય એ બ્રાહ્મણના કાર્યમાં સમાઈ જાય છે. દેડને પણ તેના ધંધાનું કાર્ય વધારે સારી રીતે કરતાં શીખવવાના જ કામ પર ચોજાયલો પુરૂષ બ્રાહ્મણનું કાર્ય કરતો ગણાવો જોઈએ. આથી જુદી રીતે જોઈએ તો રાજ્ય કે સમાજની આઘાત ન હોય એવી રીતે ધતર જોનાની નોકરી એ કદી ઉપર ગણાવેલાં કામોમાં અંતર્ગત ન હોય તો બ્રાહ્મણોના કર્તવ્ય તરીકે ગણી શકાય નહીં. કોઈ ધંધો પ્રમાણિક હોય તોપણ તે વૈશ્યનો છે, બ્રાહ્મણનો નહીં. કૃષી, ગોરક્ષ, વાણીજ્ય આ ત્રણ ધંધાતો રમટ રીતે વૈશ્યના જ છે એમ ધર્મશાસ્ત્રોએ સર્વત્ર કહ્યું છે અને કોઈપણ રથળે એથી વીરૂદ્ધ જ, વાક્ય સીદ્ધાંતરૂપે નજરે નહીં પડે. અધ્યયન અને અધ્યાપન વીશે આટલી વીવેચના કર્યા પછી દાન અને પ્રતિગ્રહ વોશે કાંઈક જણાવવું જરૂરનું છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં વિદ્યાર્થીને દ્રવ્ય સંચલનો અધિકાર નથી. યોગ્યવય પ્રાપ્ત થયા પછી ગુરૂ પાસે પરવાનગી લઈને એ આશ્રમ સમાપ્ત કર્યાબાદ જ્યારે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનો અધિકાર એને મળે છે ત્યારે એ સ્વાર્થ રહીત અને પરોપકારની વાસનાથી પ્રેરીત હોય છે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે. એવી વાસના જોને અમિહોત્રના અમિરૂપે કલ્પી વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો જુદો હોય છે અને માત્ર દંપતી રૂપે જ એ વ્યાકત એક અમીહોત્રમાં પુજા કરી શકે છે. સ્ત્રી વર્ગની સહાયતા વગર જેમ આ અમીની સ્થાપના નથી તેમ એ વગર ગૃહસ્થાશ્રમની શરૂઆત પણ નથી અને એનો અર્થ મને લાગે છે કે એ વગર દ્રવ્ય સંચયનો અધિકાર પણ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યાથી જ્યારે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનો ઉપયોગ માત્ર એ અમીની શાંતી માટે અર્થાત પરોપકારની સિદ્ધિ માટે જ થઈ શકે. તેથી જ દાન લેવાની બ્રાહ્મણોને રજા અપાઈ છે. ધતિર વ્યવહારમાં પડનારે પોતાના નિર્વાહનાં તથા ધતિર કાર્યોનાં સાધનો પોતાની મેળે પ્રાપ્ત કરી લેવાનાં છે. માત્ર બ્રાહ્મણ જ એ પ્રમાણે કરી શકે તેમ નથી કારણ કે તેની ફરજે જુદા જ પ્રકારની છે આથી તેને દાન લેવાનો અધિકાર યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણ તરીકેની ફરજ સમજીને પાળનાર માટે સમાજ એવી ખાતરી અને

શ્રદ્ધા રાખે છે કે તેને આપેલું દાન તે પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે નહીં પણ જગત્કલ્યાણમાં સહાયબુત થાય એવી જ કોઈક પ્રવૃત્તિમાં વાપરશે. આ શ્રદ્ધા સ્થાને હોય ત્યાં સુધી જ તે બ્રાહ્મણ છે અન્યથા તેનો સર્વ અધિકાર બદલાઈ જાય છે. આવી તીવ્ર સ્વાર્થત્યાગની ફરજો બળવી ન શકે તેવાને પોતાના રાજ્યમાં યત્ન પણ ન કરવા દેવો એવી રાજ્યધર્મમાં એક કલમ છે. આ સર્વ સંજોગો ધ્યાનમાં રાખવા છતાં કોણ કહી શકશે બ્રાહ્મણ તરીકેનું જે કર્તવ્ય ઉપર દશાવ્યું તે યથાશક્તી કરનારો હોય તેને પણ દાન લેવાનો અધિકાર નથી? બીજી રીતે જુઓ તો જે બ્રાહ્મણ વર્ણના ગૃહસ્થો દ્રવ્યનું દાન લઈ લેવાથી જ દૂર રહે છે તેઓ અબલતામાં પણ પાપભાગી થાય છે કારણકે તેમની આત્મસંતુષ્ટ વૃત્તિ એ ઉત્તરિના માર્ગમાં અવરોધ કરનાર છે અને જગત્કલ્યાણની અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ એમની કારા દ્રવ્યની મદદ મેળવવામાં અશક્ત થવાથી ઉદ્ભવ પામતી નથી અથવા ઉદ્ભવ પામી નીપજી જાય છે. વ્યવહારમાં રહેવા છતાં વેદાંતનો પાઠ કરતા, જમને મિથ્યા માનતા અને સર્વ શુભ પ્રવૃત્તિઓ પણ પ્રભુને સોંપી આત્મસંતુષ્ટ રહેનારા આવા બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો જ્યારે બીજા પાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન લેતા દેખી તેમની હાંસી કરે ત્યારે તેઓ વીશે શું કહેવું તે મને સ્મરતું નથી.

૫ આતું નિર્દોષ ઉત્તર બ્રહ્મજીવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાં હું એક છું મને મારાં કાર્યમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અંગત હોવાથી અગ્રે વર્ણવવી યોગ્ય નથી પણ તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનાર સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવા હું તૈયાર છું અને તેજ પ્રમાણે અન્ય જાતો આતું બ્રહ્મજીવન ગાળતા હોય અથવા ગાળવા ઇચ્છતા હોય તેમના અનુભવો વગેરે જાણવાને પણ હું સદા ઉત્સુક રહીશ.

કલ્યાણ મોતીની ચાલ નં. ૪.
મંદાવાડી, ગીરગામ, મુંબઈ
તા. ૨૩—૨—૧૯૧૫.

શંભુલાલ બેહેરલાલ

પાટણનો શિલાલેખ.

સા. સ. " ધસન્ત " ના માનનીય તંત્રી,

સાહેબ,

આપના વિદ્વત્તિય માસિકમાં સા. સ. નરસિંહરાવ અને સા. બ. હરગોવિન્દદાસ વચ્ચે શુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધી જે વાદ ઉપસ્થિત થયો છે, તેમાં પાટણનો એક શિલાલેખ ૧૨૧ ચર્યાસપદ થયો છે, તે સંબંધમાં ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું.

પ્રસ્તુત શિલાલેખનું યથાર્થિત સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે. સા. બ. હરગોવિન્દદાસે લખેલા લેખમાં સહેજ પાઠભેદ છે, પરંતુ સા. સ. નરસિંહરાવે મરદમ ડા. હ. હ. ધ્રુવના ઉતારેલા લેખ જેટલો મોટો તફાવત નથી. આ લેખ ઉમા અને માહેશ્વરની મૂર્તિ નીચે કાતરેલો છે. જોડે, ગણપતિની પણ એક મૂર્તિ છે, તેના નીચે પણ એક લેખ છે, પરંતુ તેના ઘણાખરા શબ્દો ઘસાઈ જવાથી કોઈ કોઈ જ સ્પષ્ટ ઉઠે છે. કદાચ ડા. ધ્રુવે આ લેખ ઉતાર્યો હોય! ચર્યાસપદ લેખ—ઉમા—માહેશ્વરની મૂર્તિ નીચેના—આ પ્રમાણે છે:—

સંવત ૮૦૨ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ શુક્રે અગાહિલ વાઙ્ઙ

પાટણિ તળ રાડની સ્થાપના ઉમા માહશ્વરજયઃ।

આ લેખની મૂર્તિ અત્યારે તો એક આધુનિક હળનાં નાના ખોરડા જેવા મકાનમાં છે. ત્યાં મજાથી જ સ્થાપિત કરેલી હોય તેમ જણાવું નથી.

પ્રસ્તુત લેખ પ્રથમ મેં જ્યારે જોયો ત્યારે જ, તેની લિપિ જોતાં, તે વિષે સંકા થઈ હતી. હાલમાં ફરી જોવાથી પણ મને એમ જણાય છે કે, તે એટલો જૂનો ન હોવો જોઈએ. અહિંના વિહાર જૈનાચાર્ય શ્રીમન્ કાન્તિવિજયજી, કે જેઓ હાલમાં અહિંના જૈન ભંડારના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સારોદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલા છે, તેમની સાથે પણ પ્રસંગ-વશાત્તે એ લેખ સંબંધમાં વાત થઈ હતી; તેમના મતે પણ તે લેખ કૃત્રિમ છે.

પાટણ:

તા. ૧-૧૧-૧૦.

લી. સેવક,

રામલાલ યુનીલાલ મોદી.

“માનવજીવનનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન.”

“Society is indeed a contract. Subordinate contracts for objects of mere occasional interest may be dissolved at pleasure; but the state ought not to be considered as nothing better than a partnership agreement in a trade of pepper or coffee, calico or tobacco, or some other such low concern, to be taken up for a little temporary interest and to be dissolved by the fancy of the parties. It is to be looked on with other reverence; because it is not a partnership in things subservient only to the gross animal existence of a temporary and perishable nature. It is partnership in all science, a partnership in all art, a partnership in every virtue and in all perfection. As the ends of such a partnership cannot be obtained in many generations, it becomes a partnership not only between those who are living but between those who are dead and those who are to be born. Each contract of each particular state is but a clause in the great primordial contract of eternal society, linking the lower with the higher natures, connecting the visible and the invisible world, according to a fixed compact sanctioned by the inviolable oath which holds all physical and moral natures in their appointed place.”

Burke's Reflections on the French Revolution.

“There is a mystery (with whom relation
Durst never meddle) in the soul of state;
Which hath an operation more divine
Than breath or pen can give expression to”

Shakespeare.

ધ. સ. ૧૮૧૫માં નેપોલિયનની જર્મનિ અને સ્વિટ્ઝરલંડ સૈન્યને હારે વોટર્સ પાસે ભ્યારે હાર થઇ ત્યારે યુરોપમાં એક નવીન યુગનો પ્રારંભ થયો. ત્યાર પછી તુરતજ વિજેતામાં યુરોપના બધા દેશોના પ્રતિનિધિઓની સમીતિ મળી; અને નેપોલિયને ઉપભવેલ યુરોપની અને કંઇક અંશે આફ્રીકાની હિત હિત અવસ્થાનો અંત આણી ફરીથી શાંતિ સુખ અને સ્વતંત્રતાના નિયમેને યુરોપના રાજ્યતંત્રમાં હાથસ કરવાનું અને બનતાં સુધી પુનઃ એવી યાદવાસ્થ્યથી યુરોપમાં પ્રકટી નીકળે નહિ તેની યોગના કરવાનું ભગીરથ કાર્ય તે પરિપદે પ્ધાનમાં લીધું.

આ વખતે યુરોપી રાજ્યો એશીઆ આફ્રીકામાં પોતાનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર કરતાં હતાં. અમેરીકામાં યુરોપનાં મતાનોનું જ જળ હતું. એશીઆની પ્રગતિઓનું ચીરત્વ અને તેમનું

પ્રબળકીયત્વ એ વેળા દિછિએચર થતું નહતું. માત્ર ભારતવર્ષમાં જ કંઈક શીખ લોકોનું બળ અને પેશ્વાઈનું સહેલું રાજ્ય, એ બે અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં.

નેપોલિયન પ્રથમ પ્રબલતાક રાજ્યોનો ઝુકો લઈ પ્રકાશમાં આવવા પામ્યો હતો. પણ પછી તેનો અહંભાવ ધીમે ધીમે પ્રકટ થતો ગયો. યુરોપનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો જીતી તે રાજ્યોની પોતાના સગા ગંબંધીઓમાં છુટા હાથથી વહેંચણી કરવા માંડી-જેમ નાનાં બાળકોને મીઠાઈ વેચે-તેમ આ કારણે લોકો-પ્રબલો-તેની વિરુદ્ધ પડ્યા. આ લાગણીને વ્યવહારમાં મુકવાનું કાર્ય જ વીએનામાં મળેલી પરિપક્વે કરવાનું હતું. પ્રબળકીય તત્વને આદર આપી. તેથી પ્રબલોને એકત્ર કરી તેમનો સહયોગલિપટ તેમને સોંપવો એ કાર્ય કરવાનું હતું. પણ તે વિપમ હતું.

ઑસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય અત્યારના જેવી જ દારણ અવસ્થામાં હતું. જર્મન, રૂમેનિયન, ઑસ્ટ્રિયન, માગ્યાર, રુશિયન, ઇટાલિયન, એ સર્વે જાતિઓનું બનેલું આ રાજ્ય તે વેળા જર્મનીમાં અને ઇટલિમાં સાંવેલામ સગા ભોગવતું હતું. મેટર્નિક નામના તે રાજ્યના પ્રધાનના હાથ પેચથી વીએનાની પરિપક્વે પથાશક્તિ પ્રબળકીય તત્વને આદર આપી શકી નહિ. સ્વાર્થ બહુ ભાગે વિજયી નીવડ્યો એ કારણે ૧૮૫૦ થી ૧૮૭૧ સુધી ઇટાલી અને જર્મનીનાં રાજ્યોમાં પરતંત્રતા વિરુદ્ધ જળસે પોકાર ઉઠ્યો: જેના પરિણામે તે બંને દેશો સ્વતંત્ર અને એક રાજ્ય વહિવટવાળા થઈ ગયા. પણ ઇટલિયન પ્રબલો ઘોડો ભાગ ઑસ્ટ્રિયાની નીચે હથ મુધી રહ્યો છે. ત્યારે ૧૮૭૦-૭૧ના ફ્રાન્સ સાથેના વિગ્રમમાં જર્મનીએ તેના બે પ્રાંતો લીધા એટલે ફ્રેંચ પ્રબલો એક મહત્વનો ભાગ જર્મન રાજ્ય નીચે આવ્યો. આમ યુરોપીય ક્ષત્રહનું ખીજ અને તેથી માનુષિક પ્રગતિના અવરોધનું ખીજ-જેમને તેમ જ રજું.

મંજિની કહેતો કે યુરોપમાં કંઈપણ બળબળાટ થશે તો તેનું મૂળ કારણ બાલકનનાં નાનાં રાજ્યો-અલ્બેરિઆ, સર્વીઆ, રુમાનિઆ, મોન્ટેનિગ્રો, એલ્બેનીઆ, ગ્રીસ-ની રાજકીય પારસ્થિતિમાં શોધવા જવું પડશે. આ અર્થને વિશેષ વિસ્તારીએ તો એમ કહેવું જોઈએ કે યુરોપમાં જે કંઈ પણ બળબળાટ થશે તો તેનું કારણ માત્ર નાની પણ પરતંત્રતાની બેડીમાં સપડાએલ પ્રબલોને કાચુ નીચે સદા રાખવાની ઑસ્ટ્રિયાની અને રશીઆની સ્વાર્થ નીતિમાં શોધવા જવું પડશે અથવા નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા ઉપર અભિધાત કરવાવાળાં મોટાં રાજ્યોની ઉચ્છૃંશખતતામાં શોધવા જવું પડશે અને આ અભિપ્રાયને પણ જે આપણે વિસ્તૃત કરીએ તો એમ કહેવાય કે યુરોપ, અમેરિકા, એશીઆ અને આફ્રીકામાં જ્યાં સુધી પ્રબળકીય લાગણીને આદર નથી અપાયો ત્યાં સુધી અંતર્વેદ અથવા પ્રચંડ યુદ્ધનાં ખીજનો નાશ થવાનો નથી.

આનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. સાંપ્રત સ્થિતિમાં છુટી છવાએલી નાની કોમ એકત્ર પ્રબળ બનવા માગે છે. એકપ્રબળ બનેલું રાજ્ય મહારાજ્ય બનવા માગે છે. મહારાજ્યના અંતભંગિ રાજ્યકાર્યમાં સ્વતંત્રતાની દૂર આશા રાખે છે.

જેમકે ભારતવર્ષની 'ધર્મ' શિખ પણ લાગણીએ એક એવી ક્રોધો એક ગણ્યાવા માગે છે. “સંયુક્ત રાજ્ય” નો એક ભાગ આયર્લેન્ડ સ્વરાજ્ય માગે છે. જર્મની પ્રજા થયું એટલે હવે એક મહારાજ્ય અને તો હીક એમ ધારે છે.

ક્રાંતિ ઉત્તર આફ્રિકામાં પોતાની સત્તા પ્રજા થયા પછી જમાવી. જપાને પ્રજા થયા પછી રશીઆને જીતપરાક્રમ અખાડી કોરીઆ જોડી દીધું. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોએ શીલિખાઈનમાં એમ કર્યું. ઇટલિએ ટ્રિપોલિમાં એમ કર્યું. આ મહારાજ્યોમાં કેટલાંક જિતા-એલ પ્રાંતોમાં પ્રજાકીય મત કેમ વિકસે તેમ પ્રયાસ કરતાં આવે છે. શિલિખાઈન, ભારતવર્ષ, મુજાવિ, વિગેરેમાં એમ બન્યું છે. હમણાં યુદ્ધના પ્રગંભને વશ થઈ રશીઆએ પોલંડને પણ એવું વચન આપ્યું છે. નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા જાળવવા મોટાં રાજ્યો સંધિ કરે છે. બેલજિયમ, સ્વિટ્ઝરલંડ વિગેરે સંધિને આધારે ટકી રહેલ છે. તે સંધિના અનાદર કરનાર સામે, ખીલ્ડ રાજ્યો વિગ્રહ પણ કરે છે. પણ જો તેજ રાજ્યો એશીઆની લડાયક પણ માયાળુ પ્રજાઓ તરફ પણ એવી જ ધારણા રાખે તો જગતમાં કંઈક શાંતિ થાય; ત્યારે જ મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરવાને જે આરંભ જગતની પ્રજાઓને કરવાનો છે અને જેનાં સાધનો બુદ્ધ કાંઈક અને મહમદ સોંપી ગયા છે તે આરંભ સર્વ કરી શકે. પણ જો જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા તરવારના બલે ખીજ પ્રજાઓને પરતંત્ર કરવા ધારે તો ઇર્ષ્ય અને ક્રાંતિ જેવી સ્વતંત્રતાની જન્મભૂમીઓ તેનો નીતિનો આદર માત્ર તરવારથી જ કરે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

યુરોપની પ્રજાઓને પોતાનું વાણિજ્ય વધારવાનો લોભ બહુ લાગ્યો છે. કેટલીક વાર વાણિજ્ય માટે લડાઈમાં ઉતરવાનું સમવાય છે. વાણિજ્યના વિરતારથી લક્ષ્મી વધે અને તેથી પ્રજાકીય સાધનો બહોળાં થાય. એ કારણે વાણિજ્યને ઉત્તેજન આપતું એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે. પણ તે માટે યુદ્ધને પ્રસંગોપાત આવશ્ય ગણવું એમ પણ સાચે કોઈ રાજ્યો સ્વીકારે છે. કોઈવાર પરદેશ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું ખીલ્ડ કારણ પણ અપાય છે. આફ્રિકાના ઉર્દૂક પ્રદેશોને હસ્તગત કરી પ્રજાના વધેલા ભાગને ત્યાં વસાવવો એ હેતુથી મોટાં નૌકા-સૈન્ય અને પાયદળ ઘોડેસ્વાર વિમાન વિગેરેનું ઝંજીર ખર્ચ માથે વેરાય છે.

યુદ્ધ પ્રસંગે વેપાર મંદ પડી જાય છે. યુદ્ધ માટે પ્રજાને મોટું દેવું કરવું પડે છે તે સિવાયે ખાણસો અને કુટુંબોની પાયખાડી અને તેમની નિરાધારતાનો સવાલ વિષમ થાય છે. મોળો પડેલો વેપાર શાંતિના સમયમાં પણ ઘણા વર્ષ ખીલી શકે છે. વળી જે વધેલા પ્રજાના ભાગના વસવાટ માટે નૌકાસૈન્ય છત્તાદિ રખાય છે તે તો લગભગ સર્વાંશે યુદ્ધના મેદાનમાં આહુતિ રૂપે અપાય છે. પ્રજાકીય અસ્તિત્વ અને પ્રજાકીય લાગવગ જાળવવા માટે મોટાં સૈન્યના દમદમાટથી અન્ય રાજ્યોને બચાવી રાખવામાં આવે છે.

મધ્ય યુગમાં યુરોપનાં રાજ્યો ઘણીવાર ધર્મ માટે ક્ષેત્રમાં ઉતરતાં અને તેવા વિગ્રહોમાં નિવેશીત મનુષ્યો પણ અગિયાર આપના. રાજાઓ, અગ્રીર ઉમરાવો, નાના જવાહરો,

પ્રાકૃત સમાજ પણ-અથા યોગ્ય ભોગ આપી પોતાને કૃતકૃત્ય ગણતા અને ઇશ્વરને નામે પ્રચંડ
યુદ્ધ કરતા : પરસ્પર લડતા અને મુસ્લીમ વિરુદ્ધ પણ લડતા. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક ગોબન કહે
છે કે સ્પેટલેંડના ઠેઠ ઉત્તર પ્રદેશમાંથી અને જર્મનીના ઉર્ફ્સ પ્રદેશમાંથી મનુષ્યાહાર કરવા
વાળા લોકો મુસલમાન વિરુદ્ધ એસિસ્થિઆ અને જેરસલેમ જેટલે દૂર માત્ર ઇશ્વરની ખાતર
યુદ્ધ કરવા આવ્યા હતા.” આપણો સમાજ આવી ધર્મભાવનાને બ્રમરૂપ ગણે છે. યુરો-
પીઓ પણ તેમજ ગણે છે. ધર્મ સંબંધી સહનશીલ થવું, અન્ય દર્શન પ્રતિ ક્ષતવ્ય યુદ્ધિ
રાખવી-મતમતાંતર પ્રત્યે ક્ષમા ધારવી-એ હવે પ્રત્યેક રાજ્યનું અતિ ઉપયોગી નીતિસત્ત્વ ગણાય
છે, ને યુરોપી રાજ્યો એશીઆના વતનીઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવતાં તે સત્ત્વ કંકભાળા રૂપે
ધારણ કરે છે. પણ મધ્ય યુગમાં-૧૮મી સદી પહેલાં-એમ ન હતું. મધ્ય યુગનો યુરોપીય
સમાજ ધર્મભાવના સંબદ્ધ રાખવા યુદ્ધ કરવું એ બ્રમરૂપ ન ગણતો. આપણો વર્તમાન
સમાજ ઉપર બનાવેલ પ્રબલીય ભાવનાને બ્રમરૂપ નથી ગણતો. જર્મનીમાં નથી ગણવામાં
આવતું. આપણાં મતાનો એમ જ ગણશે એમ આપણે કહી શકીશું ? જેમ આપણે ધર્મ
સંબંધી ક્ષમા રાખીએ છીએ અને અન્યમતાવલંબીઓને નરકની ગતિ ભોંપનાર શાસ્ત્રને-
શાસ્ત્રને-બ્રમરૂપ માનીએ છીએ તેમ આપણાં બાળકો-આપણાથી સહજ આગળ વધી બીજી
પ્રજ્ઞઓના હકને આદર આપશે અને તેવી નિર્બળ પ્રજ્ઞઓમાં જીવનની દોરીને હુંકી કર-
નાર સ્વાર્થી નીતિસત્ત્વને નીતિશાસ્ત્ર નહિ પણ નીતિશત્રુ તરીકે સ્વીકારશે.

અર્જુને કૌરવોનાં દંભ અરાજકત્વ અને અનીતિને દૂર કરવા યુદ્ધ કર્યું હતું. તેનો ગ્રેરક
શુદ્ધ ચૈતન્યમય સ્વભાવ હતો. તે પછી પરમ શાંતિ, દયા, સત્ય અને પરાંપકારનો વિજય
નીવર્યો હતો. યુરોપના મોટાં રાજ્યોના વતનીઓના મોટા ભાગમાં જ્યાં સુધી સરલતા,
દયા અને પરાંપકારનો પાઠ બણતો નહિ થાય ત્યાં સુધી પોતાની સંસ્કૃતિનો એાપ એશી-
આની સત્ત્વશીલ પ્રજ્ઞોને ચકાવવાનો તેમનો ઘવો ૨૬ જ રહેશે. તેમની વાણિજ્ય વિષ-
યક સંસ્કૃતિદંભનો એમના અને બીજી પ્રજ્ઞોમાં રહેલા એક જ ચૈતન્યના આ વિભાવથી
સમગ્ર વિનાશ થશે.

હુંકામાં રાજ્યનું કર્તવ્ય મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરવામાં સમાવેશ છે. વાણિજ્ય, રાજ્યતંત્ર-
વિદ્યા, પંડિતાઇ, એ સર્વ માત્ર સાધનરૂપે છે. સાધ્યરૂપે નહિ. એ સાધ્ય મનુષ્યત્વનો વિકાસ
શાંતિથી જેટલો થાય છે તેટલો બળથી થતો નથી. ભારતવર્ષના પીર પુરંબોએ આ સત્ર
બધે શીખવ્યું છે. રણક્ષેત્રમાં સહન કરાતાં કષ્ટો શાંતિના અવસરમાં વેશતાં કષ્ટો પાસે તુચ્છ
છે. કાષ્ટરિતું નામ ઓગરસ સીઝર કરતાં, ચાથવા, એરિસ્ટોટલનું નામ સિકંદર કરતાં વિશેષ
પૂજનીય છે. વેલિંગ્ટન જેવા શરવીર ઘણા નીવડશે. પણ મોહનલાલ ગાંધી જેવા વીરરત્નો
કવચિત્ જ મળી શકશે. એ વીરત્વ કેમ દર્શાવવું એ એશીઆ અને વિશેષતઃ ભારત
તન કાળથી યુરોપને ચીંધાઈતું આવ્યું છે. યુરોપ તે પાઠને અંતરથી વસા થઈ તેનો જન્ય
જપે એ જ ધટ છે.

માનુષિક જીવનના વિકાસમાં હજી કેટલું સાધ્ય છે તે ઉપરથી જણાઇ આવશે. કાષ્ટરિ

પછી ૧૯૨૫ વર્ષ : અને અત્યારે અથવા યુદ્ધ પહેલાંની યુરોપની દશા જુઓ. યુદ્ધ પછી અઢી હજાર વર્ષ, અને ભારતવર્ષ જુઓ. મહમદ પછી ૧૩૦૦ વર્ષ અને મુસલમાનોની પરિસ્થિતિ જુઓ. ઉપદેશ કેવાં અને શા માટે આપવો ? એશીઆમાં તેનું અગાન દૂર કરવા; તેની અંધશ્રદ્ધાનાં પડળ ખોલવા; તેનો બ્હેમ-મર્મજનભણા-નિર્મૂળ કરવા; યુરોપમાં તેના જીવનનો ક્રમ કાઢવા; તેના જીવનની વિકસતા છેલ્લા-તેનો જડવાદ ફેલાવો : સર્વેન એકત્વ-ચિંતન્ય-નો રસ રેલવવા.

મુંબઈ.

“શરચ્ચંદ્ર”

તક્ષશિલા.

આર્યાવર્તના ઉત્તર પ્રદેશમાં ક્રમભૂ કરનાં ચરદ્દ કુતુની એક રમણીય પ્રભાતે અશ્વન-લાકારવાને અર્ધચંદ્રકારની ગિરિ શુંખલાના મૂળ આગળ પૂર્વથી પશ્ચિમ પ્રતિ નિર્ભળ જળથી મૃદુસ્વરે ખળખળતા બહેળા કિનારે પથિકનું આગમન અત્યંત આહ્લાદક નિવડું. આ બહેળું તે ગૂજરાત કે કાઠિયાવાડની આંદર વર્ષાશુભાં બેતાં ઝરણાંઓ જેવું કે અન્ય શુભાં શુષ્ક થનારૂં જત નહોતું પરંતુ તે કાઠિયાવાડની મ્હોટામાં મ્હોટી નદીઓના કરતાં પણ વિશેષ રમણીય, ચીર વહનીય અને સજીવન હતું. આટલું હતાં તે ઉત્તર પ્રદેશની ગંગા, યમુના, સતલજ, રાવી, ચિનાબ, જેલમ ને મિંધુ કરતાં પ્રમાણમાં ન્હાતું નાન્યતર જાતિવાચક નામ ધારણ કરતું હતું. સપાટ પ્રદેશમાં જેમ ઉપરોક્ત નદીઓ આદીવાળા ભાગમાંથી વહેતાં પોતાનું મૃત્તિકા મિશ્રિત જળે ધારણ કરી રહે છે તેમ આ ઝરણાંનું જળ આખને અપ્રિય થનારૂં નહોતું પરંતુ પહાડીની ખીણમાં જ શુદ્ધ સ્ફીકત જળ ધારણ કરતું હોઈ આર્યે રિપિયુ-નિયોની સમતિથી મહાભારતમાં વિખ્યાત ધ્યેલા જનમેજય રાજાએ તેને શંકરની જટાતું એક સેરૂં સમજી હરિઝ્ઝ નામ આધાન કરાવ્યું હતું. (તેનું પ્રાકૃત નામ હરઝ્ઝ બદલાયું અને દક્ષિ મધ્યે આધૂનિક નામ હરેં થઈ રહ્યું.) જૂગર્ભોપસ્થિત દિમાચલની શિખા વાને ભૂદેવશંકરની શિખા વિવસીત ગંગા જ્યાં રિપિકુળની ઉત્તરે ત્રણ માઈલ ઉપર આર્યાવર્તના જૂમિ-પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાંની રમણીયતા તો તે મૂખ્ય શિરો ભાગ હોઈ અચર્જનીય જ છે પરંતુ તેનો કાંઈક આભાસ, સિવ જટાની એક લટની માફક, એકી પ્રતિયોગિત છે, અને તે અર્ધ ચંદ્રાકાર ગિરિ શુંખલાની મધ્યમાં રહેલી સપાટ ખીણને આ બહેળાના વહનની લીટી આર્યાવર્તથી અલગ પ્રદર્શિત કરતી હોઈ રમણીયતામાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે. હર ઝ્ઝના દક્ષિણ કિનારે આધૂનિક રાજ્ય ભ્રતા દ્વારા Scientific research ખાતાના Asst: Director Dr. Marshallને રહેવાનો બંગ્લો, ઓશીસનો તંબુ તથા મકાન, ખીજી રામટીઓ અને ન્હાતું સરખું પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન સુંદર બગિચાથી વિંટાવણું હોઈ એ બધું કુદરતની સૌંદર્યતાની ખરી ખૂબી સમજાવતું હતું. Dr. Marshallની ત્યાં સ્થિતિનું કારણ જાણવાની જગ્યાસા પથિકને થતાં તત્ત્વ મુંઝવે જન્મ કરાઈ ને વિશેષ જગ્યાસાથી તેમની

મુલાકાત પણ લેવાઈ. તેઓ હરહોના ઉત્તર દિનારાના પ્રદેશમાંથી જમીનમાંથી એક શહેર આખાદ બહાર કાઢતા હતા તથા તેમાંથી મળી આવતી ન્હાની મોટી ગૃહોપયોગી, વસ્તુઓ, મૂર્તિઓ અને શિક્ષાઓ વગેરે વગેરે બાબુના સંગ્રહસ્થાનમાં એકત્રીત કરતા હતા, તેમ જ તેમને સમારી, તૂટેલી હોય તેને જેમ અને તેમ અસલ રૂપમાં ગોઠવી સંભાળથી પેક કરી રાખતા હતા. કેટલાક શિક્ષાલેખો કે જેઓ પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં તેમ જ પાલીબાષામાં લખાયલા છે તેમને મારી તેમના પર શાહી લગાડી તેમની કાગળ ઉપર નક્કો ઉતારી તેમના આધુનીક બાષાના ઉતારા થવા ટ્રાન્સલેટરો પ્રતિ મોકલતા હતા. જે શહેરમાંથી આટલી બધી આખાદ વસ્તુઓ મળી આવે છે તે શહેર જેવાની ઇચ્છા Dr. Marshallને જણાવતાં તે કામના એસિસ્ટન્ટ સાથે પથિકનું આગમન હરહોના ઉત્તર દિનારે તક્ષશિલા નગરીમાં થયું. હજારો વર્ષ પૂર્વના નગરની મધ્યમાં ઉભા રહી તે વખતનાં દેવાલયો, મહાલયો ને રાજ્યાલયો આદિ નિહાળતાં કોનું મન આનંદની અનેક ઉર્મિઓથી ઉભરાયા વગર રહે ! આ નગરનો વિસ્તાર ઉત્તર દક્ષિણ ચાર માઈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ નવ માઈલ એટલે ૩૬ ચોરસ માઈલનો ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણે હરહોની સિધિ લિટીથી ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમની ગિરિશૃંગતા મધ્યનો તમામ ભાગ આ શહેરથી વિસ્તરાયેલો મનાય છે. પશ્ચિમે છેડાની એક પહાડી ઉપર આખાદ એક બૌદ્ધ સ્તૂપ Domo તથા પૂર્વની પહાડી ઉપરનાં ઘણાંક બૌદ્ધ સ્તૂપો નગરની પૂર્વ પશ્ચિમ સિમા સૂચવે છે. હાલ તુરત શહેરને બહાર કાઢવાનું કામ ત્રણ વર્ષથી ચાલુ છે અને તે ત્રણ જૂદા જૂદા સ્થળે કરવામાં આવે છે. ૧ મુખ્ય બજાર તથા આબુબાબુના લતાઓ, ૨ મુખ્ય રાજમંદ વાને રાજાઓને રહેવાનાં ખાસ મંદાનો, કચેરીઓ વગેરે તથા ૩ બૌદ્ધનાં સ્તૂપો અને દેવળોનો સમૂહ. પ્રત્યેક સ્થળે અનુક્રમે ૪૦૦, ૩૦૦ તથા ૨૦૦ માણસો કામે લાગેલાં છે. બજારના મધ્ય ભાગમાં શરીયામ રસ્તો આખાદ સિધિ લિટીમાં છે અને એમ મનાય છે કે શહેરની લંબાઈ જેટલા વિસ્તારમાં આ રસ્તો સિધે જ દશે અને તે વખતનું બજાર હાલના જયપુર શહેરના બજારની જેમ એક છેડે ઉભા રહી બેતાં બીજે છેડે દેખી શકાય તેવું હશે. રસ્તો વીશથી પચીસ ફુટ પહોળો છે. બજારમાં ન્હાની ન્હાની ૧૫'૨૦' ની દુકાનોની લાઈન દુકાનની પાછળની તેપડી જ બીજી કોટડીયો મધ્યમાં બારણાના રસ્તા શીખે આખાદ છે. આખાદ છે એટલે તે વખતની તેમની જમીનથી ધ્રાંચથી સાત ફુટ સુધીની દીવાલો જ માત્ર આખાદ છે. મંદાનો ઉપરનું માળણ લાકડાકામ વગેરેનો કાળે નાશ કરેલો છે પણ ધરતીકંપ કહો કે પાણીના કોઈ પ્રલયને લઈ કહો સર્વ શહેરની ઉપર જમીનનું પડ ફરી વળતાં નિચેનો બ.ગ આખાદ રહી જઈ ઉપરના બાંગેનો નાશ થયેલો છે. કોઈ કોઈ સ્થળે દીવાલ ઉપરનાં ચુનાનાં પ્લાસ્ટર પણ મોઝાઈ છે. પથ્થર તો પાસેના પહાડોમાંથી જ વગર ઘડેલો વપરાયેલો છે. માત્ર દેવાલયો અને મહાલયોમાં જ ચોરસ ઘડાયેલો અને દર દેશાવરનો પથ્થર નજરે પડે છે. બજારમાં કોઈ કોઈ ટેકાણે બૌદ્ધ મંદિરો આવેલાં છે તેના ઉપર Roman Architecturo રોમની કારીગરી કરાયેલી છે. જેમ હાલના જયપૂરમાં બજારમાં વચ્ચે વચ્ચે દેવાલયો છે ને જેવો દેખાય આપે છે તેવો જ દેખાય આ શહેરમાં પણ નજરે પડે છે.

ધરોમાંથી તે વખતની માટીની ત્રણથી ચાર ફુટની કોઈયો મળી આવે છે તે અનાજ

કે પાણી ભરી રાખવાની હશે. ખચ્ચાંઓને રમવાનાં હીકરાનાં રમકડાં ચક્રી, પેપર, ફૂતરાં વગેરે ઘસાર્ધ ગમેલી હાલતમાં જડે છે. ખરેશો, ખાંડણીઆ વગેરે ઘર વખરીની પરચુરણ ચીજો પણ દેખાય છે પણ તે બધાના આશર હાલની ચીજોથી ઘણા જ જૂદા પ્રકારના છે. તે વખતે લોકો ન્હાની ન્હાની કુરડીયો (ચાકીના ન્હાનાં વાસણમાં) પોતાનું દ્રવ્ય તથા ધરેણાંઓ ભરી દીવાલની અંદરનાં ટાંકાઓમાં કે જમીનમાં રાખી મૂકતા તે અત્યારે કોઈ કોઈ ઘરમાંથી હાથ લાગે છે. તે વખતે ઝાંઝે ભાગે કાંસા નાણું હતું પણ તે એ તેઓએ સાચવી મૂક્યું છે. અરે એ દ્રવ્ય ભરી મૂકી જનાર આત્માઓ તમે જાણતા હતા કે તમારી જાડીજલાલીની આવી સ્થિતિ થશે ? અરે તમાગ્રમાંનો એક અત્યારે મ્હારી સાથે આ શહેરમાં હોત તો નેના હૃદયમાં મું શું વિચારો આવત ? અરે એ કાળચક્ર તારી ખસિહારી છે !

ખખરની સિધિ લીટીમાં શરીયામ રસ્તા ઉપર લગભગ શહેરના કેંદ્રસ્થાનમાં રાજ્ય મહેલ આવેલો છે તે એક સર્ગમ મકાન ઓછામાં ઓછા ૨૫૦૦ એકર વારના વિસ્તારનું છે તેમાં કોઈ દિવાને આમ તો કોઈ દિવાને ખાસ, કોઈ શૃંગાર ગૃહ તો કોઈ રમન ગૃહ વગેરે વગેરે માટે અનેક ઓરણો છે. એકમાંથી બીજામાં જવાનાં બારણાંઓ તથા અંતર ગૃહમાંથી સભાસ્થાન આદિ સ્થળોએ જવાના અકેક વારના બે દિવાલો વચ્ચેના ગુહા રસ્તાઓ છે. કોઈ કોઈ ગુહા રસ્તાઓ મુખ્ય રસ્તાઓમાં પણ પડે છે. આ મહેલને જોઈ મોગઝાઈ વખતનો દિશ્હીનો કિલ્લો, પાંડવોનો દ્વિપ્રસ્થનો કિલ્લો તથા આમેરનો કિલ્લો વગેરેનું સ્મરણ આવે છે. મોગઝા આદલાહનાં દીવાને આમ, દીવાને ખાસ ને હમામખાનું વગેરે આકર્ષક છે જ પરંતુ આ મહેલના જેવી મકાનની ગોડવણ નથી. દીશ્હીના મહેલો માત્ર મ્હોટાં મકાનો જ છે ને તેમાં આરસ તથા કોતર કામ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે જ્યારે આમાં ન્હાના મકાનોનો સંગ્રહ એક બીજાથી મંચીક્રીત છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા જેવું છે. પાંડવોના દ્વિપ્રસ્થના કિલ્લામાં પણ આવી તદ્દહની રચના અને અનુમંધાન નથી. આમેરના રાજ્યમદમાં આવો કાંઈક ખાસ છે પણ તે સર્વનાં નૃનતા જ છે કારણ કે આ મહેલમાં રાજા પોતે ગમે તે રથજેથી પોતાને ધારેલે રથજે ગુહા રસ્તેથી બહુ જલદીથી પહોંચી શકે તેવી ગોડવણ રાખવામાં આવી છે. પાંડવોના કિલ્લો જો કે માળણ સાથે મોજૂદ છે છતાં બહુ જ ઇર્ષ્ય અવસ્થામાં હોઈ તેનું ભોંયતળીયું નિરખી શકાતું નથી જ્યારે આ મહેલનું તળીયું જમીનથી સચવાઈ રહેલું હોઈ બહુ સચોટ દર્શન આપી શકે છે. તેમાં કોઈ કોઈ રથજે ચોક છે. કોઈ રથજે સ્નાત ગૃહો છે તેમ સ્નાનને માટે ન્હાની હોળે બનાવેલી છે. હોળેનાં પાણી મહેલને તળિયે થઈ શરીયામ રસ્તા ઉપર જાય છે એટલે તે વખતે મટરો પણ અવસ્ય હશે જ. મહેલના તળિયે થઈ પાણી કાઢવાને માટે માટીનાં જૂઝળાંઓ ઉપયોગમાં લીધાં છે. એક ચોક્કની વચમાં યજ કુંડની વેદી છે તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે આપણા પ્રાચીન આર્ય રાજાઓ અવસ્ય નિત્ય હોમ કરતા હશે. અરે એ મહાન પ્રાચીન આર્યપુત્રો તમોને મું એ વિચાર સરળોએ કોઈ વખત આવતો કે હજારો વર્ષ બાદ તમારાં સંતાનો તમારાં વિહારસ્થાન જોઈ અશ્રુઓ ટપકાવશે અથવા તો અમારા પૂર્વજો આટલા ધર્મનિષ્ઠ હતા તેનું સ્મરણ કરી પોતાની ધર્મહિન પ્રવૃત્તિને માટે જ્ઞાનિ ઉપજાવશે !

આ ઉપરાંત નગરના પૂર્વ બાગમાં બૌદ્ધ દેવળો અને સૂર્યો છે તે હિસ્સાનું નામ ચિર-સ્તૂપ છે એટલે કે ત્યાં એક ચિરસ્થાઈ સ્તૂપ હોવાનું કલ્પાય છે. તેનું પ્રાકૃત નામ ચિરસ્તોપ થયું અને આધુનિક તેને ચિરટોપ કહે છે. અંહી બૌદ્ધ ધર્મની અનેકાનંક મૂર્તિઓ છે તેમાંની કેટલીક ખંડીત વા અખંડીત હાલતમાં ખોદી કાઢવામાં આવે છે અને તેને સમારી તુટેલા બાજો મળી આવે તો સાથે ચોંટાંડી સંચકસ્થાનમાં મોકલવામાં આવે છે. નગરના તથા નહેરો વગેરેના નકશાઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સંપૂર્ણપણે આપણા હસ્તકમાં આવતાં વધારે સ્ફૂટ થશે. હજુ એમ ધારવામાં આવે છે કે આ કામ ખીજાં સાત વર્ષ પર્વત ચાલશે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જોતાં જનમેજય રાજ્યએ જે મહાવર આરંભેતો તે આજ તક્ષ-શિલા નગરી છે અને અહીં જ બૌદ્ધના મહાન દેવોએ દિગવિજય કરી પિહાર કર્યો છે, ને આ સ્થળ આર્યાવર્તની છેક ઉત્તરમાં છેલ્લામાં છેલ્લું નગર હોઈ ઉત્તર આર્યાવર્તના ઘણા-ખરા રાજ્યોની રાજ્યધાની ઘણાં વર્ષો પર્વત અહીં અંહી રહેલી છે તેમ જ થીક રાજ્ય-ઓના રાજ્યક્રમણ પ્રસંગે તેમના ગવર્નરો પણ અંહી જ આવી રહેતા જ્યારે તે નગરીનું નામ Tokochalપાલ કહેવાતું ને ત્યાંના પતનીઓ Toksilipos કહેવાતા જે નામે શિલા લેખો તથા ઇતિહાસ ગ્રંથો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વળી બારતવર્ષના મહાન રાજ્યોના શુભાઓ પણ અંહી વસેલા છે અને છેલ્લી તવારીખ પ્રમાણે થીકપ રાજ્યએ આ નગરમાં છેલ્લામાં છેલ્લું રાજ્ય કર્યાનું સમજાય છે જે ત્યાંની આજુબાજુના પતનીયો વંશપરંપરાથી સાંભળતા આવ્યા છે. શું કારણથી અને ક્યારે આ નગરીએ ભૂપ્રવેશ કર્યો તે જો કે હજુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું નથી તો પણ આસા છે કે વિશેષ તપાસથી વધારે અજવાળું એ પિપ્પ ઉપર સમય જતાં પડશે. સમય પોતાનું કાર્ય કયું જાય છે. કાર્ય કરતાં કૌં થાકી જાય છે, કોઈની ગતિ બદલવિત થઈ જાય છે પણ એકાગ્ર તું કદી શાંત થતો નથી, શ્રમીત જણાતો નથી ! જો જુદેવી તારા ઉપર કાળે અનેક ચક્રો ફરવાવ્યાં છે. કદી કોઈ તો કદી કોઈ એમ એનેકાનેક રાજ્યોએ તારા પર રાજ્ય કર્યું. પોતાના સુખને માટે અનેક ઉપાયો ને પ્રયત્નો કરી ઉપભોગની વસ્તુઓ અને મહાવ્યયો ખંધાવ્યાં પણ તેમાંનું કોઈ કે કાંઈ સમયે રહેવા લીધું નહીં ને દેશે પણ નહીં. ખરે આર્યપૂત્ર આથી જ તું હારી જાય છે, તું સર્વથી શ્રેષ્ઠ છતાં કાળ આગળ તું નિર્દય છે અને એટલા માટે જ તું શાંત છે પણ કાળ તને સૂચન કરે છે કે રાત્રિ થકો પણ પ્રયત્ન કરવો ને તારી ફરજ છે ને પ્રયત્ન નહીં કરીશ તો પણ કું તને ખાઈશ ને ફરીશ તો પણ તને ખાઈશ માટે તારી ફરજ નહીં બચાવી પાપનો ભાગી નાહક થઈશ નહીં.

પથિકના પથનો શ્રમ આ રમ્ય પ્રભાતે. મંગળરથગમાં આવવાથી ભૂજાઈ જવાયો અને તેનો સર્વ આભાર Dr. Marshall તથા તેના મહત્વની ઉપર મૂકાઈ વિશ્રાંત રથજો આવતાં લીખીની દારા આ લેખ વિશ્વ નિયંતાની ઘટમાળના અંધ પથિકો પ્રતિ સાદર થયો તે સર્વને પોતાના પૂર્વજોના આશ્રમેનું સ્મરણ આપી કુખી તેમ જ સુખી કરો એમ ઇચ્છિતિ વિરમે છે.

Quetta. (Baluchistan)

1-12-14

J. R. VIAS.

શુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

૨૧. નરસિંહરાવ.

સંવત્ ૧૭૭૦ ચતુર્થ.

જેન શૈલી.

સંવત ૧૬૭૮ માં રચાયેલા શ્રી શાલિભદ્ર ગ્રંથમાંથી.^૧

અંતરનામી ઉપરદે, જાઓ તન ધન ઉવારિજદે;
તઓ કંચળનું રયું અછદ, પગિ મુજ વાત સુણીજદે.
નારી કુંજરની વમૂ, પહિરયાં સાપલ ઘાસદે ।
તે તો મારુ ધાવલા, પહિરદ કેમ તમાસદે.
પેપિ સિલાયંડ ઉપરદે, પેંઢ્યો પુત્ર રતન;
પ વડડ વિરહદ વિહસતો, જતન કરદ લપ કોદિ.
ફનલા દિન હું જાણતીરે હાં, મિલરયદ વાર ચિચ્યાર;
હિવદ વચ્છમેલી દોહિલોરે હાં, જીવન પ્રાણ આધાર.

સંવત ૧૬૮૯માં રચાયેલા પ્રેમલા લગ્નગીત રાસમાંથી.

તે વયળ સુણી નિં, દૂત ચાલ્યાં તનકાલ,
હેમાલય પુહુતો જદ, મેટિઓ મૂપાલ;
સવિ વાત કહી તે, વીરમંત્રીની વાળી,
નિસુણી ઉદકીઓ, નારી અવલા જાળી.
નિમ અગનિ સંયોગિં, લૂણ ઉછલદ એમ,
રાજા હેમરણ ઉછલીઓ વલી તેમ;
કરી કટક સજાદ હય ગમ ગયરણ પાસરીઓ,
વહુ શુભે સજાદ પોર તે મરીઆ.

૧ શ્રી આનંદ દાસ્ય મનોદાસિ નૌદિનક ૧ અક્ષર પ્રત પ્રમાણે. . .

સંવત ૧૬૧૬માં રચાયેલ આધવાનજમાંથી.

હમ જે ઉત્તમ નારિ નર, પાલડ નિરમલ સીલ ।
 હળ ખવિ સુપ જસ સંપદ્મહ, પરમવિ સંપતિ હીલ ॥
 સીલહ સવિ સુપ સંવજહ, સીલહ સવ સિધિ હોહ ।
 કામકંદલા તળી પરહ, વંછિત પામહ સોહ ॥
 ઘણા દિવસ સુખ મોગવી, અસળ ધર્મ આરાધિ ।
 દાન પુણ્ય નહુલ કરી, પામી પરંમ સમાધિ ॥

સંવત ૧૬૧૮માં રચેલ પ્રધુમ્ન પ્રબંધમાંથી^૧.

હય ગય રય પાયક પરિવાર, તે કહતાં કિમ આવહ પાર ।
 વાસુદેવ પદવી મોગવહ, વલવલ કરી અરીયણ જોગવહ ॥
 રુક્મણિનહ ઘણુ કૃષ્ણનહ માંન; પળિ મામાનહ સાલ સમાન ।
 મામા રુક્મણિ પાણ પડી, તે દુસ સાલહ ઘડીયન ઘડી ॥
 એક દિવસહ મત્ત ઉમતી, નિમિત્ત પ્રકાસહ તહ પિળવતિ ।
 રુક્મણિ ધરિ વિહરણ આવીયહ, આદરમાન ઘણહ તિ દીયહ ॥

આગ્રજી કૈલી.

નાકર કૃત ઓખાહરણ (રચ્યા સાલ સંવત ૧૬૦૪) માંથી.^૨

વીર વકારો મોગલ હોધી, કોપ કરીને જાય;
 મારી કટક કડકા કીનુ, આપોપે ઘેર જાય.
 અંગ ધુને કાંઈ નહ્ય સુજે, આવ્યા રાયને પાસ;
 શું બાળાસુર બેસી રયો રું, કટક થયુ સર્વ નાસ.
 એક હોકરો કો આવ્યો છે, તેના ઠાલ પાણ;
 ત્રણ માગનુ કટક મારુ, એક રયુ નીરવાળ.
 ઘઠતો બાળાસુર ણી પેરેચોલ્યા, તમ્યો સું મોં લહ આવ્યા;
 જે કો તાંધી પાછા ઘટી, તતક્ષણ પ્રાણ હંઠાવ્યા.

કાલિ સુત સેવક રચિત-દનુમાન ચરિત્ર (સંવત ૧૬૪૭)^૩ માંથી.

૩ મારી પાસે છે અને જે સાહિત્ય આસિકમાં હયાય છે તે.

૧ મન પ્રન મારી પાસે છે. ૨ ૩ ગુ. વ. સોસાહીની પ્રતોમાંથી.

अंगद कहे शत जोजन अरण्य । ओलंगु एकी थापनी ॥
 त्रिकुटाचल हुधो लेइ मारु । पद श्री राम प्रतापनी ॥
 पण जीवतां मे न अवाय तांहांपी । जाय माहार प्राणजी ॥
 वानर रीछ के पलवंग । नीस्ये दलना प्राणजी ॥
 हनुमंतने मोकलीए लंकामां । जास्ये जोष सुजाणजी ॥
 शर्व वीसवासे रहो आवी । हु जाउ नीरवाणजी ॥
 शर्व जोछ कपी आगल आवी । रह्यो ते नामि सीशजी ॥
 तु बीना शाहेर को नही तलपे । एकादशमा ईशजी ॥

शिवदास कृत नरक्षत्र आभ्यास (२२या साध १६७०) भांधी

कवी केहे हु अलपदास । बालपणे कीधो अम्यास ॥
 श्री गुरू चरण कमलने बंदी । कृष्णचरीत्र कहु आनदी ॥
 जे कथा सांभले ने गाह्य । तेहेनां जन्म तणां दुख जाह्य ॥
 संवन सोलसतिरा सार । कृष्ण जन्माष्टमी गरुवार ॥
 नक्षत्र मया महुरत सुम जोग । ब्रह्माकाल रत उत्तम भोग ॥
 ते दन पुरण हवुं आखान । सदा जस आपो भगवान ॥
 पद व्रणसे एने त्रीस सार । कडुवां अढार वीले विस्तार ॥
 अक्षर वेद न जाणुं जोख । कृपा करो तमे श्री रणछोड ॥
 बालपणे कीधो प्रतीबंध । दखण देश बीजापुर मध ॥
 कवि नागर स्यंमतीरथमां बास । राम नाम जन केहे सीवदास ॥

संवत् १६५५ ना अक्षर आह्वाडना व्रतना देख ७५२थी.

भोमि कता २ बे । विडना न्दावा कीधा बेचाती आपी तेह जण ४ हजूर सेठ गाम
 लोक नातीला समस्त सानिधि भोमि घर. माहेली तथा वाडाना पासानी मजमल कता २ नी
 हती ते बेबी सही तेह जण ४-नां नाम दीसावाल ज्ञाती लघूशाखा बखारीआ श्रेष्ठ कूअ-
 रजी मुकंद जण १. गूजर ग्नाती लघू शाखा महं मूलजी मंगल जण २ द्विनराज श्रीगुड
 ज्ञाती ब्रवाडी मेवजी देवजी जण ३ खडाइता ज्ञाती लघू शाखा कहुरा देवजी * * *

भोमि बेची कत २ नी खत नदावाना लिखानी सवली विगिति सारंगपूखर मधे रायणी
पोलि मुधे मुहं मुकंदनी लालनी पोलि मोहि दीक्षित माणसुत पुत्र २. ४.

संवत्सरे १८७० शतक.

जैन शैली.

मुनि श्री गंगविजयना कुसुमश्री रास (सं. १७१७भां. २२७७) १ भांथी

सूडो कहे दुःख शुं करो, लहीये दुःख निदान;
नइ आवुं सवळे फरी, कहेनो को अहि नाण.
इम कही शुक्र उडोयो, जोवे वन गिरि खोह;
सोन किसी पामी नहीं, आव्यो करत अंदोह.
रे मूडा किहां देखीया, रयण आपणा दोष;
मूडो कहे आशा टळी, जोइ आव्यो हुं सोय.
तो हवे कहे केम कीजीये, अटवी शून्य मझार;
पाळा हवे केम चालशुं, सकोमळ सांये नार.
केम करी, अटवी उलवशुं, केम जांमुं निजगाम;
अध परंग विना हवे, नावे सुजे मुन काम.

श्री गंगविजयना शरि कृत अशोकचंद्र तथा रोहिणी रास (२२७७ भां. सं. १७७२) २ भांथी

वयपं मुणी इम कंननां, चित्तमां परी विपाद;
कहे रोहिणी राणी हवे, पतिसुं किस्यो विवाद.
पणि स्वामी जे तुमे कयुं, ते ते सर्व प्रमाण;
अबलानुं जाते कहो, शास्त्र तणे परमाण.
तुह्यो नी जीन घमंयो, सहयो अधिको अर्ज;
पणि माहरे मन गर्वनो, लेश नयी महाराज.
प्राहें हुं जाणुं नहीं, रोदन केरी वान;
राग कुण कुण नित्य छें, याइ केम किण भ्रान्त.
इंद्रिय सुख बल उपरें, करें गर्व अज्ञान;
पर दुःख देखी बली जे हसें, दूर नावे तेह निदान.

સુમતી. હસદૃત, દરમ પચીસીની સ્વયંભાંધી.

અવલે સંચલો જાળીને, સુતી કંત વિમાસીરે;
રાત્રી માંહી મૂકી કરી, નઠરાજા ગયો નાસીરે.
સતીય શિરોમણી દ્રોપદી, નામ ચકી નિસ્તારોરે;
કરમ વસો તેણે સંહી, પંચ સર્યા જાર તારોરે.
સહસે પચીશ સેવા કરે, સુરલક્ષ્મી વિગ પારોરે;
સુધુમ ચકી નરકે ગયો, વ્રહ્મદત્ત એ અધિકારોરે.
વસ્તુપાલ તેજપાલને, કરણ અને વઢી મોજોરે;
વિક્રમ વિક્રમ પૂરિઓ, કરમતળી એ મોજોરે.
સંવન સત્તર તેરોતેરે, શ્રી સુમતિ હંસ ઉવગ્રાધોરે;
કરમ પચીસી એળે મળી, મળતાં આળંદ થાય (યો)રે.

ઉદય રત્નની કવિતામાંથી.

તપ ગચ્છ ગયંણ દિગંદ, મન વંછિન કલ દાતા હો;
શ્રી હરિરત્ન સુરિશ્રેષ્ઠ, પામી તાસ પસાય.
વાહો એમ વણાળી હો, શીયલની મનેહલ.
લંબાત રહી જોમાસ, સત્તસે ત્રેશટે હો,
શ્રાવણ વદિ વીજ, વુધ મળે;
ઉદય રત્ન કહે કર જોડ, શિયલવંત નરનારી હો.
તેહને જાડ મામળે.

આઠાળી શૈલી.

પ્રેમાનંદ.

એક આખાદરણ માત્ર ૩૬ દડવાનું મારી પામે છે તેમાંથી, ૬૬વા ૩૩ માં માતા
રીને પગાવતાં શીખામણ દે છે તે:—

શીલામણ દેડલુ દાકરી । માહારી વાહારી લાજ વધારમો ॥
જો પ્રીતે પતી આજ્ઞા આપે તો । પંહિર વેહેલાં પધારમો ॥

૩ શ. ગોદગદામે આપ્યા પ્રમાણે.

૧ શ. ગોદગદામે આપ્યા પ્રમાણે.

સ્વમૂર જેઠની લાજ કરીયે । નાં વોલીયે ડંચે સ્વરે ॥
 આધુ ઓઢી હીઢીયે । દ્રષ્ટ રાપીયે ભુમીની ઉપરે ॥ ૯
 રૂઢી મુઢી સાંભલીયે નહી । કોહોનુ કાંઈ નવ ચોરીયે ॥
 ડઘાઢા કેશ મુકીયે નહી । ઘણુ ક્ષીણુ વત્ત ન પેહેરીયે ॥ ૧૦
 માઢુ સમાન કો પુરૂષ સાથે । ગોઠઢી કીજે નહી ॥
 સાસુ નણદ રીશ કરે તો । સાંઢાંમો ઉત્તર દીજે નહી ॥ ૧૧
 પારકે ઘેર જડે નહી । ન કીજીયે અહરૂ પરૂ ॥
 પુઢા પુઢે ઉત્તર દીજે । યયાર્ય વોલીયે પરૂ ॥ ૧૨

અખા કૃત અખેગીતા (સંવત ૧૭૦૫) જેનાં ઘણાં છંદુ કાયાં તૂટાં સુંદર આજ-
 બેધ શિપિમાં લખેલાં ૫૪ ભારી પાસે છે તેમાંથી.

ગ્રંથનો મહિમા મોથે । સાંભલતાંમાં સચ ફલે ॥
 મનસા વાચા કર્મનાર્થે । જે મૂર્ખ દડને સાંમલે ॥ ૨
 રામ તારક મંત્ર છે । અખે ગીતાનો ભાવ ॥
 જન્મ છેહેલો હોઈ જેહેને । તેહેને મલે પ્રસ્તાવ ॥ ૩
 સંસાર રૂપણિ મોહનિ સાને । નિવૃત્ત* વા કાન ।
 દિનમણિ છે અખે ગિતા । પામે સદા સદોદિત જાં ॥ ૪
 પદમાં જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાઢય છે । માંહિમાયા િ ક્ષણ દટ ॥
 જિવન મુક્ત ને મહામુક્ત । પુરુષોત્તમ પદ સુડ ॥ ૫
 પદ દ્વાદશ અડતાલિસ કડવાં છે । પર્મ પદની વાટ ।
 સંસાર સાગર ઉપરે । માઢુ સંતે વાચ્યો વાટ ॥ ૬
 એણે વાટે જે આવી જડસે । તે સૂલે પાંમસે પાર ॥
 નહિ બુઢે વૃદ્ બાધો । કહે અપો નિરવાર ॥ ૭

સંવત ૧૭૭૫માં ગોપાલદાસ* રચિત થી ગોપાલ ગીતાબંધ અથવા જ્ઞાન દર્પણમાંથી

વચન મુળી સત ગુરુ કરાં । હરણ્યાં મુનિ જન મનજી ॥
 કરી પ્રદક્ષણા ચરણે લામ્યો । વિનચે વિવેક વર્ચનજી ॥ ૧
 સુખ સાગર ગુણ આગર અમીવન । નીરમઝ અનુભવ જ્ઞાનજી ॥
 વાંગી વિલાસ સાંભળનાં શ્રવને । મુર્ખને વઢે સાંનજી ॥ ૨

માહા સીઘ દોતો સન શીરોમણ । ગુણનીધી દીન દયાઢકની ॥
 પરમારથ મત્પ ગવ પરી પુરન । પ્રોઢાં વચન વિશાઢકની ॥ ૩
 વહ્માદીક સનકદીક સંસાર । એ અનુમત્ત નવ્ય જાણેજી ॥
 આઢ પંપાઢ આરોપી લક્ષણ । ગઢવઢ વેદ વપાંજેજી ॥ ૪
 સંસે અનંત સમાહવે સ્વામી । અંતરજાંમી યાચ્યોજી ॥
 પર્મ અલોકીક અનંર અમર રસ । રૂઢે કમઢ + (પાનુંકેલું છે)

જૂનાગઢના વડનગરા શ્રી નાથ બચાને ગીતાનું ગદ્યમાં કરેલું આપાંતર.*

મારે સમરણે કરી મારી ક્રીયા યજો । સમસ્ત જન્મ મરણાદીક । શ્લેશ દ્વૈતશ । મીત્ર
 જો તું અહંકાર મોટે પડીતામીમાંન કરતો માઢ વચન નહી સાંભડતો નાશ પામીશ ॥

જે અહંકારને અનુસરતો । એમ માન છે જે હું યુધ નહી કરૂ । એ ફોગટ કાં તારો
 જે ક્ષાત્ર સ્વાત્વ છે તે તુજને યુધને વીધે પ્રેરશે ॥

હે મીત્ર સ્વાત્વથી ઉપતું જે કર્મ । તેણે પુરુષ વાંચ્યા છે ॥

અર્જુન ર્શ્વર સર્વ શ્રુતના હરદેયને વીધે વસે છે । પોતાની માયાયે સંમસ્ત લોકને મોહો
 ઉપજાવતો યજો રેહેછે । એ કેહેવો છે એ લોક જંત્ર જે કાઢ ચક્ર તે ઉપરે રહા યજા
 જન્મ મરણ રૂપીયું ઘ્રમણ કરે છે ॥

આદંબરજના વખતના સં. ૧૭૩૩ ની સાલના દરતાવેગમાંથી+

ઘર એક ટવડકી વધ નેસી સહા સામદાસ મોટાં હસ્તે વડે જસોદા વડે શ્રી રામની
 પુત્રી એ ઘર મોહિણે આપુ તેહે ઘરનુ માહુ નહી ગ્રંથનુ વાન નહી તથા ઘરની અમારત પડે
 આઘડે તે તથા નલીઆની ટાંટ ઘરના ઘણી પુરે વાગિ કરાવી આપિ તથા ઘરની સંચરામણી
 સહા. સામદાસ મોટાં આપે તથા સહા. સામદાસ મોટાં ઘર મધે વસે વસાવે ઉપસ્કર મરે
 અરથ પડે અઢાણ મુકે તારે ઘડી એકનો અનર નહી તથા ઘરની વંધી મુલ્ગા રૂપેરૂઆ એકસો
 જો પચાસ પુરા તથા સ્તરચ વીમસૂ (?) એક મુઢી સહા. સામદાસ મોટાં વડે જસોદા વડે

શ્રી રામની પુત્રી આપે તારે ઘર ગ્રેહિણીથી છૂટે તથા, વલન ખાડુ વરસ એકે દોકડા છુટ
ત્રાંવાના ગ્રથ મધે વલી સહી.

સંવત ૧૭૭૧ના દસ્તાવેજમાંથી.

૬ પુટ ચ્યાર મધ્યેનું ઘર ચાई નોહનીને માગ આવુ છે તથા વર મધ્યે ચાई નાંહની તથા
નાંહનીના પૌત્ર પુત્રાદિક વસે વસાવે તથા ઘર ધરણે માટે આપે તથા ૬ ઘર પાઈઆથી માં-
ડીને સત્તમાલ પરજ્યંત કરે કરાવે તથા ઘર વીક્રીતે કરે તથા ક્રમ્પારપણ કરે તથા સ્વેછા
ઉપજે તે કરે ત્યાહરે ચાई સપરના તથા મેં નંદલાલની ૬ માશીમાંગેજ ગળ ૨ તથા
૬ ગળ ૨ ના પુત્ર પુત્રાદિકનો તથા ઓલાદનો (અહીં ચેાડું ધોટું હોવાથી અક્ષરગણા છે)
બંધ નહિ કુલ અપરાંમ નદાવા છે.

સં. ૧૪૦૦મેા શતક.

જૈન શૈલી.

મુનિ કામા ક્યાણુ કૃત.

શ્રી મહાવીર મિનેસરુ, ત્રિભુવન ગુજ્જી
તમુ અલમ પટવાર, શ્રીચૂલિ મદ્ર નમો.
પાઢલીપુર સોહામણું, મહિમંડણંજી;
તિહાં પામો અવતાર, શ્રી ચૂલિ મદ્ર નમો.

વસુયુગ ચંદ્ર વત્સરે (૧૮૨૮) પાઢાની પુરેજી,
જસુ પદ થાપના કીધ શ્રી ચૂલિ મદ્ર નમો.
વાવક અમૃત ધર્મનો, યુગે શુભયનોજી
શિષ્ય સમા કલ્યાણ, શ્રો. ચૂલિ મદ્ર નમો.

મુનિ સૌભાગ્ય સાગરકૃત જંયુકાવરના ચોટાળીઆમાંથી.

* આરી પાસે છે.

૧ સ. ગોડુગણસે આપેલા ઉત્તાર.

૨ સ. ગોડુગણસે આપેલા ઉત્તાર.

वीरयी वीर्यामे वरसे, यया युग प्रवानोरे;
 चौद पूर्व अवगाहीने, पाम्या केवल ज्ञानोरे.
 वरस जोसठ पदवी भोगवी, स्थापी प्रभव स्वामीरे;
 अष्ट करमनो क्षय करी, थया शिवगत गात्रीरे.
 संवत अदार हेरोतरे, रह्या पाटण चोमासरे,
 चरम केवळीति गावतां, होए छील विलासरे.
 महिमा सागर सद्गुरू, तासनणे सुपसाएरे;
 जंघु स्वाभी गुणे गाइआ, सोमाग्ये धरी उत्साहरे.

आक्षेपी शैली.

वसावडना टाणीतास ने संवत १८१७मां हयात हतो तेना. प्रव्हाद आभ्यानभांधी.
 १ आभ्यान १८३४मां जूनागटना वडनगरा नागर अंदेश वि. सामणजना हाथनु क्षेपेडं
 २री पासो छे.

ए पुन तीरथ गये करतां मरजन दान ॥
 ते पुन वेहेर बेठां मले भजनां श्री भगवान् ॥१॥
 प्राग मये मरजन करे कोटी फल जन कोय ॥
 तोपण ते पुन तोलतां हरी नाम शमोवडं नेह ॥२॥
 गया श्राध प्रभाश ने प्राप्ती, पित्रने पंड दान ॥
 तेणे गत थाए प्रतनो, हरी भजन वश विमान् ॥३॥
 जेणे शमरा श्रीहरी नीत, भाव आंणी मन ॥
 तेहेनां पुर्वज्य मोस पांसी, पोहोने स्वर्ग भुवन ॥४॥
 वैकुण्ठमां पोते वृशे, शायन पदवी होए ॥
 तेहेना कूलमां जन्म जेतु, नरक न पडे कोए ॥५॥

१. वसावडना टाणीतास ने संवत १८१७मां हयात हतो तेना. प्रव्हाद आभ्यानभांधी.

मोहोये मंडप रचोरे शोहामणो वाजां वाजे अपार ॥

मंगल गान करे शरवे माननी ॥ शइ रहो पेद कर ॥ तेजे जेलो श्री

स्कण्यां ज्ञायती ॥ २४

વર કન્યાને પીઠી ચોલાઈ છે ॥ ગોત્રજ દેવ પુજાય ॥
 વ્રથ શ્રાધ કીધુ વમુદેવજી ॥ દેવકી હરણ ન માય ॥ ૨૬
 વર વધુને મંદપમાં પધરાવીઆં ॥ ધીપ્ર કરે વેદ ગાન ॥
 કોઈ એક કન્યાનાં માત પીતાં થઆં ॥ તેણે દીધુ કન્યા દાન ॥ જે જે ૦ ૨૬
 હસ્ત મેલાપ થઓને મંગલ ફેરા ફરાં ॥ કીધા શરણ પ્રકાર ॥
 લાડ કોડ રીત્યે માતે શ્રી હરી ॥ આરોગાં છે કંશાર ॥ જે જે ૦ ૨૭
 શહુને કંશાર ભોજન કરાવીઆં ॥ શંતોવયા શહુ જન ॥
 વેન માળેજ પુજને પોલીઆં ॥ હરણુ શહુકોનુ મન ॥ જે જે ૦ ૨૮
 કુલની રીતે છોડાય છે દોરડા ॥ આળંદ વરતો અપાર ॥
 રાંણી રુકમણી પરણાં શ્રી ક્રશ્ણને ॥ થૈદરહો જે જે કાર ॥ જે જે ૦ ૨૯

જે મંથમાંથી ઉપલી કવિતા ઉતારી છે તેના મધ્ય ભાગમાં કટલીક ગણિતની રીતો ગદ્યમાં લખી છે, તેમાંની ગોળ લાકડાં માપવાની રીત આ પ્રમાણે આપી છે (ગદ્ય આપા બતાવવા ઉતારે કર્યા છે.)

લાકડાં માપનો ગજ શયલા ગાંમોમાં લાંબો શરણો નથી હતો પણ તે ગજ ઉપર તેના ઘીશ તમુ કરેલા હોય છે તેથી માપે છે.

વેહેપારીમાં હીશાવ ગણવાનો ચાલ છે તેહેની રીત.

૨૦ વશવાશીનો ૧ વશો.

૨૦ વશાનો ૧ ગજ.

પ્રથમ લાકડાને ગજ ક્તે લાંબુ ભરવું ને પછી તે લંબાંણની મધે ઇટલે તે લાકડાના વે છેડાની વચે દોરીથી નાડુ ફરમાં ભરવું તે દોરી લટ્ટને ગજ ઉપર માંડી મરી જોવું જેટલા તમુ થયા તેને એકવડી દોરી કેહે છે ને તેહેનાં અડધને વેવડી દોરી કેહે છે.

હીશાવ ગણવાની રીત—વેવડી દોરી હોઈ તેનું અઘ કરવું તે અરધનો વરગ કરવો ઇટલે તે અડધે અડધ અરશ પરશ કરવો ગુણાકાર કરવો તે વશવાશી યાજ અને તે એક ગજ લંબાંણ લાકડાને માપે વશવાશી થઈ ” ૪૦.

સંવત ૧૮૩૦નો સેખ અમદાવાદનો કાપડી કામળ ઉપર ખારી પાસે છે તેમાંથી.

તેહનો આકાર રૂપેઆ ૧૨૭ અંકે રૂપેઆ એકમો ને સતાવીસ એહ મહેતા રાજારામે

સા. પ્રાણજીવન પાસેથી લેઈને એ મેડી પોતાના બાકી મરમત કરાવીને સોચ કરાવિને ઘરેણે લિખિ આપી તે સહી રૂપેઆ નવી. ૨॥ ના માસા ૧ ૧॥ ના આકરા કોરા સહેર ચલણી યા. શકાઈ પુરા રૂપેઆના નીમે ૬૩॥ થી ચિમણા ૧૨૭) એ સાહા પ્રાણજીવને એ મેહેતા રાજારામનુ મન મનાવીને એ મેડી વચલી ચાલની ઘરેણે લિખી તે સહી એ મેહેતા રાજારામ પાસેથી આવત લિખાવી લખિ તે સહી.

ચાલુ એટલે વીસમાં શતકની શરૂઆતની અથવા અંગ્રેજી પદ્ધતિનું શિક્ષણ શરૂ થયું તે અગાઉની કવિતાના નમુના આપ્યા નથી; કેમકે તે ૧૯મા શતકની કવિતા જેવા જ છે.

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા.

યૂરોપમાં વસતી જતો.

(૨)

(અનુગ્રંથાન, વર્ષ ૧૩. અંક ૧૧ ૫૪ ૭૧૦ થી.)

ગયા અંકમાં યૂરોપના કુદરતી વિભાગ, તેને જ અનુસરતી આબોહવા અને વનસ્પતિ ની વહેંચણી, અને તે ઉપરાંત મનુષ્યજાતિશાસ્ત્ર અંગ્રેજી કાંઈકે યોડુંક, એ વિશે યોડુંક વિચાર્યું.

હવે આપણે ખુદ યૂરોપમાં જ પૂર્વે વસેલી જતો વિશે વિવેચન કરીશું:—

પ્રો. સર્જી (Prof. Sergi) એમ માને છે કે યૂરોપની અંદર પ્રથમ મનુષ્ય દ્વારે થયો હશે, અને કયું સ્થળ તેની આદિ જન્મભૂમિ હતી, તે એકસ રીતે કહેવાનું આપણી પાસે અત્યારે કંઈ પણ સ્પષ્ટ સાધન નથી, તોપણ એટલી અટકળ કરી સકારો કે 'પેલીઓલિથિક' કે 'પૂર્વ પાષાણયુગ'માં ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાપર આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં એક જગત વસતી હતી. તે જગત 'ક્રોલેકો-સિલ્વેસ્ટ્રિક' કે 'લાંબી ખોપરી વાળી' હતી. તેમની આમડીનો વર્ણ કંઈકે તપખીરીયો (brown), આંખો અને વાળનો વર્ણ સ્વામ, કદ મધ્યમ, બાંધો પાતળો, અને નાક કંઈકે પહોળું; એ તેમનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હતું. આ જાતના ચાર મોટા ભાગ પડ્યા. એક ભાગ આફ્રિકામાં રહ્યો; તેમાંથી પ્રાચીન મિસરી પ્રજા, સિબિયાની પ્રજા, અને ઈર્ષર પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ; અને ખોળ ત્રણ ભાગો યૂરોપ ની અંદર ત્રણ જુદે જુદે ભાગે થઈને પેદા. એ ત્રણ ભાગો કુદરતે જ અનુકૂળતાવાળા કરી

મુકેલા હતાઃ એ ત્રણે ભાગે થઈને ભૂમધ્ય સમુદ્ર માટેલાઈથી ઝાળંગી સકાય. તેમ હતો. (૧) એક ભાગ, પશ્ચિમમાં બિસ્પાઈટરની સામુદ્રધુનિ ઝાળંગીને સ્પેન પોર્ટુગલમાં જઈ વસી. તે આઈબિરિયનના નામથી ઝાળખાઈ, તે તે દેશને આઈબિરિયાનો દીર્ઘકંથ એવું નામ મળ્યું. (૨) બીજો ભાગ, મધ્યમાં સિસિલિ ટાપુઓ આંગળે થઈને ઇટલિમાં પેરા: તે લાઈગૂરિયને કહેવાયો. તે ભાગ ઇટલિમાં છેક ઉત્તર તરફ આગળ વધીને આસ્ટુસ પર્વત આગળ ઉત્તર તરફ જતાં ચાલ્યો, અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સની દક્ષિણે સમુદ્રને કિનારે કિનારે, જે પ્રદેશને 'રિવિરા' (Riviera) કહે છે ત્યાં સુધી જઈ પુગ્યો. ત્યાં તેમને સ્પેનમાંથી પિરિનીઝ પર્વતની પાસે થઈને ઉત્તર તરફ વધતાં આઈબિરિયન ભાગ સાથે ભેટા થયો. (૩) ત્રીજો ભાગ, પૂર્વમાં ક્રીસના ટાપુઓ સૈથેડિઝ (the cyprianisles) 'શર્ત ટાપુઓનો સમૂહ' ત્યાં થઈને ક્રીસમાં પેરા તે 'પેલાસીયન' કહેવાયો. કેટલાક ધારે છે કે આ ત્રણે વર્ગો—આઈબિરિયન, લાઈગૂરિયન, પેલાસીયન—બધા આફ્રિકામાં વસતા ત્યારે 'પેલીઝોલિથિક' યુગ ત્યાં હતો, અને તેમાંથી પૂર્વેકા ત્રણે વર્ગો 'નિઝોલિથિક' યુગમાં યુરોપમાં પેરા હશે. તે 'નિઝોલિથિક' યુગની જાત આફ્રિકામાંથી યુરોપમાં પેરા તે અગાઉ યુરોપના એ દક્ષિણ ભાગમાં—ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે 'પેલીઝોલિથિક' યુગમાં પેલી ત્રણ વર્ગોની જ સળતીય જાત જ આવી વસેલી હતી? અને તેમને 'નિઝોલિથિક' યુગમાં યુરોપમાં પેડેલા સળતીય આ ત્રણે વર્ગોએ હાંકી કાઢ્યા હશે? કે 'નિઝોલિથિક' યુગમાં આફ્રિકામાંથી યુરોપમાં એ જાત વસી તે અગાઉ યુરોપમાં 'પેલીઝોલિથિક' યુગમાં કાઈ અન્ય—નિરાળી જ જાત વસતી હતી? અને તેને આફ્રિકામાંથી આવેલી જાતે હરાવીને હાંકી કાઢી હશે? એ બે બાંધે થયો બનાવ સત્ય હશે તે અત્યારે ચોક્કસ રીતે કહી સકાય તેમ નથી. તોપણ એટલું તો નિર્વિવાદ જ છે કે યુરોપમાં અખ્યાત ધાબલ થયેલી જાત તો ભૂમધ્ય સમુદ્રની આફ્રિકાને કાઢી આવેલી હતી. આ જાત પ્રથમ તો મોટા સમુદ્રના કાંઠા પર વસેલી અને પોતાની નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ જીવન નિર્ગમન કરતા લાગી; અને પાછળથી તેમની વસ્તીમાં જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ તે જાત યુરોપના વાયવ્ય કોણ તરફની વધારે કુષી (Mild) અને વરસાદવાળી હવાથી લલચાઈ તે તરફ આગળ વધતી ગઈ. યુરોપમાં વાયવ્ય કોણનો આ પ્રદેશ જેની અંદર ઉલ્ડ, ફ્રાન્સ અને સ્પેન પોર્ટુગલના દેશો આવેલા છે અને જેને વિજ્ઞાનવાદીઓ (physiographers) "winter-gulf of warmth" 'ઉષ્ણતા અને શીતતા' વચ્ચેનો અંતરપટ' કહે છે, તે દેશોમાં આ ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતના લોકો ખાસ કરીને આઈબિરિયન વર્ગ જઈ વસ્યો.

એ અનુમાન ખાંધવા માટે આપણી કને નીચેનાં કારણો છે:—

એટલિટનની પશ્ચિમ તરફ અને ત્યાંથી ઉત્તરમાં છેક આંડાની ટાપુઓ સુધી, જે જે દખરો દાય લાગી છે તેમાં-તેની અંદર જે જખોશો કે બોડા (Cairns, tumuli or burrows) માલમ પડી છે તે બોડાના લાંબા આકાર ઉપરથી * અને તેમની અંદર જે

* "Long burrows, long skulls" anthropologist (એન્થ્રોપોલોજિસ્ટ) મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રના સંશોધકાર.

હાડપિંજરો રાખી મુદ્રામાં છે તેમની ખોપરીઓના ઘાટ ઉપરથી, તે લોકો “ડાલિડ્રોસિસાલિક” (લાંબી ખોપરીવાળી) જાતના હશે અને તેમની સાથે દારેલાં હથિયારો ઉપરથી, તેઓ ‘નિઓલિથિક’ (નવીન પાષાણ) યુગના હશે એવું અનુમાન સહજ થાય છે; અને ગ્રેટ બ્રિટન, સ્કોટલેન્ડ અને પશ્ચિમ યૂરોપમાં ફ્રાન્સમાં, સ્કેન્ડિનેવીયામાં, જર્મનીમાં પૂર્વે વર્ણવી તેવી કબરો માલમ પડે છે, તે કબરો સિસિલિ ટાપુમાં, ભૂમધ્ય સમુદ્રના જળાશયમાં અને હેક મિસરમાં જડતી. કબરોને બરાબર અનુસરતી જ છે, તે ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ સકશે કે ઉત્તર આફ્રિકામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે વસતી પ્રજા જ કાલાન્ક્યે પશ્ચિમ યૂરોપમાં છેક સ્કોટલેન્ડના ઉત્તર ભાગ સુધી, અને સ્વિડન નોર્વે અને જર્મનીમાં ગયલી હશે. વળી એ સંબંધી બીજી મતોરજક બાબત એ નોંધવા લાયક છે, કે તે ખોડોમાં જે હાડપિંજરો હાથ લાગ્યાં છે તે ખેવડી સ્થિતિમાં વળી ગયલાં છે. આવી સ્થિતિ મનુષ્યની પ્રચ્છિત પ્રદેશો માતાની ગર્ભસ્થાનમાં બેવામાં આવે છે; અને એવી સ્થિતિમાં મનુષ્યને દાટવાનો રિવાજ પડ્યો હશે તેનું કારણ કદાચ એમ હશે કે મૃત્યુ પછી ક્રિવાત્માને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે, એવી એ સમજના લોકોની માન્યતા હશે-કબરમાં એવી સ્થિતિમાં દાટીશું તો એનો એ જ મનુષ્ય ફરીથી ગર્ભસ્થાનમાં એની એ જ સ્થિતિમાં સ્લેષાધી અવતાર-પુનર્જન્મ-લેઈ સકશે એમ તેઓનું સમજવું હશે.

આટલું ભૂમધ્ય સમુદ્રની લાંબી ખોપરી વાળી જાત સંબંધી. એ લોકોનું મૂળ પતન ઉત્તર આફ્રિકાનો ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ હતો; ત્યાંથી ત્રણ ભાગે તેઓ દક્ષિણ યૂરોપમાં પેદા, તોપણ યૂરોપમાંય તેઓ ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠે કાંઠે જ વસ્યા; ત્યાંથી કાલાન્ક્યે વધારે સારી આબોહવાથી આકર્ષાઈ પશ્ચિમ યૂરોપમાં, વાયવ્ય ટાણામાં છેક સ્કોટલેન્ડ સુધી અને તેથી આગળ નોર્વે સ્વીડન, ડેનમાર્કમાં પણ અને થોડે અંશે જર્મનીમાં પણ જઈ પચેલી. તેમની લાંબી ખોડોવાળી કબરો, તેમાં સહેલી લાંબી ખોપરીઓ અને નવીન પાષાણયુગનાં શસ્ત્રો, તેમની પુનર્જન્મમાં થતા વગેરે આપણે જાણ્યું.

હવે તે લાંબી કબરોની પાડોશમાં જ બીજી ગ્રામ ખોડો વાળી કબરો માલમ પડે છે. તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેમના આવી ગયા પછી અગર આધ્યાત્મિક જાત. પહેલાં યૂરોપના તે તે પ્રદેશમાં જ આદ્ય પશ્ચિમ અને મધ્ય યૂરોપમાં ‘બ્રોન્ઝીસીસાલિક’ કે ગ્રામ ખોપરીવાળી જુદી જાત વસતી હશે; અને તેમની ગ્રામ ખોડોની અંદર મારીનાં કામ, ઘરેલાં, શણગાર આબૂપણ માલમ પડે છે તે ઉપરથી, તેમ જ કાંસાના હથિયારો માલમ પડે છે તે ઉપરથી તે લોકો ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતના આવી ગયા પછી આવેલી જુદી જ જાતના હશે. વળી આ ખોડોની અંદર અગ્નિ દાહનાં ચિહ્નો માલમ પડે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ સમયમાં અગ્નિ દાહનો રિવાજ પ્રચલિત હશે. આ ‘ખોડો’ યૂરોપની બીજી જાત જેને જુદા જુદા

ફેલ્થરનાં હથિયારો પછી કાંસાના હથિયારોનો ઉપયોગ થયો હશે, તેથી તે Bronze age-કાંસા યુગના લોકો હશે.

એન્થ્રોપોલોજીસ્ટ “ આલ્પાઇન, ” “ સેલ્ટિક, ” “ યૂરેશિઆટિક, ” કે “ સેલ્ટો-સ્લેવિક ” ના જુદા જુદા નામથી એળખે છે, તેમની છે. તેમના શરીરની ઉચાઈ મધ્યમ છે, તે બાધી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાત કરતાં જરા વધારે મજબૂત છે; જે કે વાળ અને આંખોનો રંગ તેમને મળતો જ છે, તે પશુ સ્થામતા કંઈકે આછી છે, ને વાળ ચેરટનટ બદામી (rodish-brown) લાલાશપર-બદામી રંગ તરફ વળે છે અને આંખો આછા બદામી (hazel grey-light brown) રંગની છે, (ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતની આંખો ને વાળ બન્ને સ્થામ છે). તેમનું નાક પહોળું, ઝેરો પશુ પહોળો અને માથું બરાબર ગોળ છે. કેટલાક મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રજ્ઞો આ જાતને એશિઆમાંથી આવેલી ધારે છે. અને જે સ્થળે લાંબી કબ્જોની નજદીક જ ગોળ કબ્જો માલમ પડે છે ત્યાં એમ સમજવું કે નવી વસીયાત જાતે જુની વસીયાત જાત ઉપર ચઢાઈ કરીને તેમનો દેશ પચાવી પાડ્યો હશે તેટલું જ નહિ, પણ તેમણે પોતાના રીત રિવાજ અને બાપા પશુ ઇત્યાદી જાત પર સ્થાપિત કરી હશે. કાંસા (bronz) નાં હથિઆરોનો ઉપયોગ જેતાં આ જાત પાયાણુયુગની જાત કરતાં સુધારાની વધારે જાતી કોટિએ જઈ પુગેલી હોવી જઈએ, એટલું જ નહિ પણ આત્મસંરક્ષણના યુદ્ધમાં પાયાણુ યુગની જાત કરતાં વધારે વિજયી નીવડેલી હોવી જોઈએ. શ્રે. સહિ એમ માને છે કે કાંસાના ઉપયોગનું જ્ઞાન આ જાત એશિઆમાંથી લેતી આવી નહિ હોય પણ જે સમયે તે યૂરોપમાં પેટેલી તે જ સમયે યૂરોપમાં વસતી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતે પણ કાંસાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હશે એમ કેમ ન સંભવે? અર્થાત્ એ વિદ્વાન પ્રેટિસરના મત પ્રમાણે તે કાંસાનો ઉપયોગ અને એ નવીન જાતનું યૂરોપમાં આવવું એ ‘ કાકતાલીય ન્યાય ’ લાગે છે. વિદ્વાન પ્રેટિસરની આવી માન્યતા ખરી હશે વા ખોટી હશે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો એ કઠિન કાર્ય છે, કારણ કે એ વિશે ચોક્કસ જાણવાનું કે કહેવાનું આપણી કને હાલમાં કંઈ જ સાધન નથી; અને તે પ્રશ્ન કંઈ વધારે અગત્યનો પણ નથી. અત્યારે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી સકીએ તો તે એટલું જ કે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા સિવાય ખીજે બધે સ્થળેથી આ નવી આલ્પાઇન જાતે જુની ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતને હાંકી કે ધક્કેલી કાઢેલી, કાંતો તે સુલેહના હુમરથી હો વા લદાઈના બળથી હો; અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠે પણ આલ્પાઇન જાતે જુની જાતની બાપાને પણ ઊપેડી-નિર્મૂળ-ઉચ્છિન્ન કીધી હતી. આ આલ્પાઇન જાતે મધ્ય યૂરોપમાં મેદાનોવાળો પ્રદેશ કબજે કીધો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે ઉચ્ચ પ્રદેશો (કે જેમાં ધાસચારો સારો નીપજતો હતો કારણ કે ભૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશમાં વરસાદની તાણ હોવાથી, ત્યાં નીચાં મેદાનોમાં ધાસ ચારાની પણ તાણ રહેતી અને માત્ર ઉચ્ચ પ્રદેશોપર જ પર્વત ઉપરથી પીગળી આવેલા બરફનાં પાણીનું પોપણ પામતી વનસ્પતી ઊગતી હતી)-તેવા ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં જ આવી વસ્યા. અને ત્યાં સમુદ્રના કાંઠાના મેદાનવાળા પ્રદેશમાંથી પણ જુની જાતને નવી જાત તે ઉત્પાદિત કરી સદી નહિ તેનું એક કારણ પૂર્વે કહ્યું તેમ ત્યાં ધાસચારાનો અભાવ હતું તે, અને ખીજું, એમની

† આ જાતને ‘ આલ્પાઇન ’ નામ આપેલું છે તે બરાબર નથી, કારણ કે યૂરોપના પૂર્વના મેદાનવાળા પ્રદેશોમાં તેમ જ ફ્રાન્સના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં પણ આ જાત વસતી હતી.

મૂળ જન્મ ભૂમિ ઉત્તર આફ્રિકા બહુ જ સમીપ નજદીક આવેલી હોવાથી ત્યાંથી તે જગોએ એ જૂની જાતનો જરૂરયાતી પેસારો થયાં કીધો.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કંડે આ એ જાતો આ પ્રમાણે ઉપર નીચે વસી રહી. પશુ તેથી દૂરના ખીજા પ્રદેશોમાં આ જાતે થોડી ઘણી હારજીત બેઠી; અને ક્ષિત્રમાં અને વાયવ્ય ફ્રાન્સમાં આ આસ્પાઈન જાત જરાજર ટકી સકી નહિ. તોપણ તેમની બાપાનું સેલ્ટિક તત્વ તો ત્યાં જરાજર સ્થાપિત કીધું હતું. સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્ક અને ઉત્તર જર્મનીમાં તો તેમણે પોતાનો જરાજર જમાવ કીધો હતો; અને બેલ્જીયમમાં, દાક્ષિણ જર્મનીમાં ઓસ્ટ્રિયામાં રશિયામાં અને પાસ્કન દેશોમાં તો જોયા તેમ જ નીચા પ્રદેશોમાં સર્વત્ર વસેલી હતી, આ આસ્પાઈન જાતની સંખ્યા યૂરોપમાં જેમ જેમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ વધારે માત્રમ પડતી જાય છે, તે ઉપરથી કેટલાક મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રો એવું અનુમાન બાધે છે કે એ આસ્પાઈન જાત યૂરોપમાંથી આવેલી હશે. એશિયામાંથી યૂરોપમાં આવેલી આ આસ્પાઈન જાત વિશે કેટલાક રસિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાં નીચેના મુખ્ય છે:—

(૧) આસ્પાઈન નામની જાત યૂરોપમાં આવેલી તે એશિયામાંથી જ આવેલી હશે.

(૨) એશિયામાં જે આર્યન જાત હિન્દુસ્તાનમાં અને ઈરાનમાં ગયલી તેમના જ જાત બાધો તે જ આ આસ્પાઈન નામથી ઓળખાવા લાગી હશે.

(૩) એમણે એશિયામાંથી યૂરોપમાં જઈને યૂરોપમાં તે સમયે વસતી જાતની અંદર પોતાનો સુધારો દાખલ કીધો. આ ત્રીજી બાબતમાં દર્શાવેલા મતને કેટલાક યૂરોપી વિદ્વાનો જુનો, પુરાણો અને નાકબુલ થયેલો માને છે; અને કહે છે કે ભ્યારે-જે સમયે-યૂરોપીય જાતો વિશે જોવા થયેલા ગુંચવાડાના ખુલાસા-સાચા ખુલાસા-થયા નહોતા તે સમયની અગાઉ પૂર્વ એવા વિકટ પ્રશ્ન (complex problem) ના ગુંચવાડા દર કરવાના હેતુથી જ એઓએ એવો મત એશિયાની આર્યન પ્રજાએ યૂરોપમાં જઈને ત્યાંની ઓછી સુધરેલી જાતોની અંદર પોતાનો સુધારો દાખલ કર્યોનો મત-પ્રતિપાદન કર્યો હશે.

(૪) ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાત જે જુદી જુદી બાપાઓ બોલતી હતી તે બાપાઓની ઉપર આસ્પાઈન જાતે પોતાની બાપાઓની છાપ પાડી. આસ્પાઈન કે સેલ્ટિક બાપા અંધાપિ ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતની બાપા છે.

(૫) આસ્પાઈન કે સેલ્ટિક જાતે ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાત પર અને બાપાઓ પર પોતાનું તત્વ સચોટ રીતે સ્થાપ્યું અને ઐત્રિક્ષિત્રમાં મૂળ જાતની બાપાઓ ઉપર પોતાની છાપ પાડી સકી તોપણ એ જાતની અંદર પોતાનો પગ જાળવી રાખતા શક્તિમાન થઈ નહિ એ પણ એક વિચિત્ર વાત છે. એવું મનાય છે કે આ આસ્પાઈન કે સેલ્ટિક જાત ક્ષિત્રમાં વસી ત્યારે અમીરાઈ ધરાવતી હતી અને ત્યાંની મૂળ જાત સાથે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાઈને એકાકાર થઈ ગઈ. ઘણાં વર્ષો સુધી તેમના પર રાજ્યસત્તા ભોગવીને પછી

એ નવી જાત અદૃશ્ય થઈ ગઈ. અને આ આસ્થાપન જાત જેણે ધિરનની જ
અન્ય જાતોની સાથે અન્યત્ર સંસર્ગમાં આવીને પૂર્વે કલ્પો-પૂર્ણવ્યો-એવો હરીફો રચ્ય.
દેખાડ્યો છે તેવી હરીફી જાત ધિરનમાં પોતાનું અસ્તિત્વ આ રીતે ગુમાવી દે એ વિચિત્ર
વાત કહેવાય-કદાચ અસંભવિત વાત પણ હોય એવું બીજા કેટલાક માને છે; અને બીજું
આશ્ચર્યજનક એ છે કે જે આસ્થાપન જાત દક્ષિણમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રના કંઠિ ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં
વસતું પસંદ કરેલું તે પશ્ચિમ યુરોપમાં નીચાણના પ્રદેશોમાં વસી રહે અને પોતે અમીરાઈ
ધરાવતી છતાં ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં વસતું પસંદ ન કરે એ વાત પરસ્પર વિરોધસૂચક લાગે છે.
જર્મનિમાં પણ આ આસ્થાપન જાત રાજ્યકર્તા નથી, પણ ઉતરતો દરજ્જો ધરાવે છે એ પણ
નવાઈ જેવું છે.—આવો મત કેટલાક વિદ્વાનોના છે.

હવે આપણે યુરોપની ત્રીજી જાત વિશે વિનયન કરીશું. એ જાતને કેટલાક મનુષ્ય-
જાતિશાસ્ત્રો 'નોર્ડિક' કહે છે, કેટલાક તેને 'ટ્યૂટોનિક' કહે છે
નોર્ડિક જાત. અને બીજા કેટલાક તેને જર્મનિક પણ કહે છે. બે કે હાથમાં જર્મન
નામથી ઓળખાતા ઘણા જર્મનો આગળ કહ્યું તેમ આસ્થાપન જાતના

છે અને તેઓ 'નોર્ડિક' જાતને હાથે હાર ખાધને ઉતરતો રાજ્ય દરજ્જો ભોગવે છે.
અને ઉત્તર જર્મનિના અને પ્રશીયાના 'જર્મનો' જેઓ જાયા ખાંધાના ('Prussian
Guards') ને જુરસાદાર છે તેઓ નોર્ડિક કે ટ્યૂટોનિક જાતના છે, અને જર્મનિમાં
રાજ્યસત્તાધીશ છે. આ નોર્ડિક-જર્મનિક-કે ટ્યૂટોનિક જાત લાંબી ખોપરીવાળા, લાંબા મોં
વાળા, અને જાયા કદના છે. તેમની આંખો મોંઝરી છે, અંદરે ઉજળો આછા રંગનો છે.
નાક અણીદાર છે. તેમની લાંબી ખોપરીપરથી આ જાતને કેટલાક મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રો
ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતની ઓલાદની હશે એમ ધારે છે તે વાસ્તવિક નથી; પણ તે ભૂમધ્ય
સમુદ્રની જાત પેઠે આફ્રિકામાં ઉત્પન્ન થયેલી નથી, તેમ જ આસ્થાપન જાતની પેઠે
એશિયામાંથી આવેલી નથી, પણ ખુદ યુરોપમાં જ થયેલી છે. તે યુરોપમાં કયે સ્થળે અને
કયે સમયે પ્રથમ ઉદ્ભૂત થઈ તે અધાપિ નક્કી થયું નથી. બીજા મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રો એમ
માને છે કે આ નોર્ડિક જાત ભૂમધ્ય સમુદ્રની ઘણી જ જૂની ઓલાદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી
હોવી જોઈએ, કારણ કે લાંબી ખોપરી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતની જ છે. રિપ્લિ એમ માને
છે કે એ જાત સ્કેન્ડિનેવિઆમાં કદાચ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી; આમાંથી કયો મૂળ વંધારે
સાચો કે સંભવિત છે તે અત્યારે કહી સકારો નહિ. ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો ખરું છે
કે આસ્થાપન જાત આ ઉત્તરની નોર્ડિક અને દક્ષિણની ભૂમધ્ય સમુદ્રની એ બે જાતોની
વચ્ચે ફાયરની મેડે આવેલી છે તેથી અગાઉ કોઈ એક જ જાત-ખડુ અંશે લાંબી ખોપરી
વાળી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જ જાત, આસ્થાપનના આવવા પહેલાં આખા યુરોપમાં પ્રસાર
રહેલી હશે, તેની અંદર પાછળથી એશિયામાંથી આવેલી આ આસ્થાપન જાતની નવી જાત
પેસીને ફાયર જેવી રીતિ પકડેલી હશે; તેમ છતાં જેમ દક્ષિણની ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાત
અજાન્યવે વાયવ્ય કોણમાં આગળ ગઈ તેમ ઉત્તરની આ નોર્ડિક જાત પોતાની અને ભૂમધ્ય

સમુદ્રની જાતની વચ્ચે ફાયર સમ આવેલી પૈથી આસ્પાઈને જાતને તેમ જ આસ્પસ પવન ભેદીને છેક દક્ષિણમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતના લોકોના પ્રદેશમાં આવ્યાનાં પણ ચિહ્ન મૂક્યાં છે. જેમ કાળાવાળ વાળા વેસ્ટના અને રેડ્ડીલ્ડના હાઇલેન્ડરોના પરાક્રમ ઉપરથી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતના પ્રાચીન સમયના પરાક્રમની આપણને પ્રતીતિ થાય છે તેમ જ ચેત વાળવાળા, ને જોયા બાંધવાળા લૉન્ગાર્ડી (ખરી રીતે-‘લૉન્ગબીયર્ડ’-લાંબી દારીવાળા) (ઈટલિનો એક ભાગ અઘાપિ તેમના નામથી ‘લૉન્ગાર્ડી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે),-તે ઉપરથી નૉર્ડિક જાતના પ્રાચીન સમયના પરાક્રમની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. નૉર્ડિક જાત જંગલમાં વસી તેથી આત્મસંરક્ષણ માટે તેમને ઘણાં સંકટો વેડવાં પડ્યાં, તેથી તેમનામાં શૌર્યનાં બીજ રોપાયાં; અને તેમને કુટુંબનાં જોળ બાંધવાની જરૂર પડી, તેથી તેમનો નાનામાં નાનો સહુ-દાય ‘કુટુંબ’ થયો. અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશમાં વરસાદની તંગી કે તાણ પડતી હોવાથી ત્યાં નહેરોનો ઉલોગ અને ઉપયોગ કરવો પડ્યો તેથી ત્યાં કુટુંબ કરતાં પણ વધારે મોટા સમુદાય Unit તરીકે થયો, કારણ એક જ નહેર સાથે એક કરતાં વધારે કુટુંબોનો સ્વાર્થ ગુંથાયો. આ કારણથી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતમાં રાજ્યવ્યવસ્થા (Political organization) નો જન્મ ઉત્તર તરફની નૉર્ડિક જાત કરતાં વહેલો થયો; આવો મત પ્રો. પેન્ક (Prof Penck) ધરાવે છે. બીજી બાજત એ છે કે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વસતી જાતને ફેરસાંને રોગ વહેલો લાગ્ય પડી સકે છે અને નૉર્ડિક જાતને વ્યાધિથી વધારે અંશે મુક્ત છે, તેથી ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાત બેજ વિનાના પ્રદેશમાં રહી અને નૉર્ડિક જાત ઉત્તરના દેશ ભાગમાં રહી સકી. વળી, નૉર્ડિક જાતમાં કુટુંબજીવન વધારે જખમ્ હવું તેથી તેમ જ ધાસચારાની છૂટ હોવાથી તેમનામાં જાળમૃત્યુનું પ્રમાણ કમ્તી હવું તેથી નૉર્ડિક જાતની બહુ વૃદ્ધિ થવા પામી. જે કે પ્રો. માયર્સ (Prof. Myers) માને છે કે નૉર્ડિક જાતમાં જંગલના શ્રમ સંકટથી વહેાનું મૃત્યુ પ્રમાણ વધારે હવું. અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશમાં વરસાદની તાણને લીધે પાણીની તંગી ને તેથી સ્વચ્છતાની ખામી, તેથી ને ધાસ ઝાણું તેથી ઘેર ઝાણાં, તેથી દૂધ ઝાણું ને ફળ બહુ તેથી, છોકરાંનાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ત્યાં જારતી હવું. પણ જંગલના નૉર્ડિકોના કરતાં આ ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાતમાં વહેાનાં મૃત્યુનું પ્રમાણ કમ્તી હવું. તેથી વધવટમાં તકાવત ઝાઝો પડતો નહોતો. આ બે જાતો ભૂમધ્ય સમુદ્રની અને નૉર્ડિક-પોતપોતાના સ્વતંત્રતાવાળા અને તેથી આંકી દીધેલા પ્રદેશોમાં મુખી જીવન નિર્જેમન કરવા લાગી, તેથી અસ્પર્ધસના મુલકો બધાવી પડવાની તેમની શક્તિ વધારે તીવ્ર થઈ નહીં, આ બધું એ બે જાતોનું પ્રાચીન સમયના બળ વિશે કહ્યું. અર્વાચીન સમયમાં, નૉર્ડિક જાત જીવનની હડતામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રની જાત કરતાં વધારે આગળ પડી ધારે છે તો તેનું મુખ્ય કારણ એ હશે કે તેમના દેશોમાં હાલમાં અમુલ્ય માટે જરૂરની, જે ચીનો-કૉપરો ને લોડ-તે જ્યાંબંધ નીપજવા માંડ્યું છે. એ બે ચીનોની નીપજ સારી તેથી તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી, તેથી અમુલ્ય ને ચટ્ટી પણ સારી થયેલી જણાય છે.

(અપૂર્ણ.)

“જ્ઞાનભક્તિ.”

ઈ. સ. ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાતી નાટકો.

(૪)

(ક)

(અનુસન્ધાન ગત વર્ષે ૫૪ ૭૨૮ થી.)

આ નાટકની મુખ્ય હ્રસ્વ ભાવનાની અર્થામાંથી અધિકારના પ્રશ્નમાં અને હેનાંથી ઉત્પન્ન થતા ગૌણ પ્રશ્નોમાં આપણે બહુ ઊતર્યા; માટે હવે જસ. હવે મુખ્ય ભાવનાની સ્થાપના કરવાને માટે કલાવિધાયક તરીકે કવિએ શી યોજના કરી છે તે તપાસીએ. લક્ષની ઉચ્ચોચ ભાવના તે તો નૈષ્ઠિક આત્મલક્ષ, જે જ્યાં અને જ્યાં-તના સ્પર્શદ્રોહી સંબંધમાં મૂર્ત કરાયું છે. હેનું સૌન્દર્ય પૂર્ણ રીતે દીપાવવા માટે પડછામાં મૂકવાનાં બે ત્રણ લક્ષસ્વરૂપો રા. ન્હાનાલાલ આ નાટકમાં રજૂ કરે છે. આત્મલક્ષથી ઊતરતા ક્રમનું લક્ષ સંસારી બ્રહ્મચારીનું લક્ષ છે; તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ દોષ પાત્રો સરજીને કર્યું નથી; તેમ કર્યું હોત તો દલામાં વિશેષ ઉમેરો થાત અને નાટકની આકર્ષકતા વધત; પરંતુ તે માટે ઉપાય નથી; એ લક્ષના શુભ તો મંસારીના બ્રહ્મચર્ય વિશે આપણે ઉપર સ્થળે સ્થળે ઉતારા જોઈ ગયા તે ઉપરથી જણાઈ આવે એમ છે; એ ભાવના ખડું જોતાં એટલી ઉત્તમ છે, અવિશિષ્ટ આત્મલક્ષમાં રહેલી ગૂઢ જિનતા હેમાં હેવી તો પૂરાય છે, કે એ ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરનારું પાત્રનું જોડું સરજાયું નહિ તેથી આપણને ખેદ વિશેષ થાય છે; પરંતુ કવિને નહિ યાચ, કેમકે એ જોડાના પડછામાં જ્યાં અને જ્યાં-તનું જોડું અને હેમતા આત્મલક્ષની ભાવના કાંઈક ઝાંખ પામી જવાનો ભય રહેત.

અરુ. પાત્રરૂપ અવતાર આપેલાં લક્ષસ્વરૂપો, આત્મલક્ષની ભાવનાને પોતાની જિનતાથી, મલિનતાથી, દીપાવનારાં બે નમૂનાનાં આપ્યાં છે: (૧) કાશીરાજ અને શેવતીનું અર્ધગાન્ધર્વ લક્ષ (આ લક્ષને અર્ધગાન્ધર્વલક્ષ કહેવાનું કારણ યોદ્ધા વાર પછી જણાવવામાં આવશે); અને (૨) વૃત્તદાસી અને તીર્થંગોર વચ્ચેના, તેમ જ વામમન્દિરના વામીઆના પાપસંબંધ. (આ સંબંધને લક્ષનું પવિત્ર નામ આપી સહારો નહિ તેથી સંબંધ સખ્દ જ વાપર્યો છે). આ બેમાંનો પ્રથમ નમૂનો તપાસવાને લઈએ. એ જોડાની વાર્તા આ નાટકમાં આડકાંડારૂપે જોડાયેલી છે તે ઝડપથી જોઈ જવી પડશે. કાશીરાજને જ્યાંની મા તરફથી લક્ષ્મી મળી એટલે જ્યાંને પરણવા માટે કાશીરાજ નીકળે છે; હિમાલય સુધી પહોંચતા પહેલાં જ, કાશીનગરીની બહારના વનમાં ગંગાતટના તીર્થંગોરની † ‘બ્રહ્મકન્યા’ શેવતી જોડે કાશી-

†. આ ‘બ્રહ્મકન્યા’ એટલે શું? God-daughter? તો તે માટે તો ‘ધર્મકન્યા’ સખ્દ વધારે વિશદતાવાળો અને ઉચિત હતો; આ તો અગ્રિજનું સખ્દ: રૂપાન્તર—પારસીઓ પારસી ગુજરાતીમાં કરે છે તેવું જ કાંઈક—ધણું છે, તે સંસ્કારી અવજનને કીક નથી લાગતું.

રાજનો મેળાપ થાયછે. પરસ્પર આકર્ષણ થાયછે, અને એક બીજાને જોતાં વાંત પ્રેમબંધમાં બંધાયછે, જેને તારામૈત્રક કરીને કહેછે તે બંધન બંધાયછે; અને પરિણામે એ ગાંધર્વ-લક્ષથી જોડાયછે. જ્યાંની જોડે લક્ષથી જોડાવાને માટે જતે જતે આમ રસ્તામાં એક ગાંધર્વલક્ષમનો શિકાર પણ કરી લઈને કાશીરાજ જ્યાંના પિતાને ત્યાં જાયછે; જ્યાં તો મુમ થઈ ગઈ એટલે એક માસમાં, જ્યાંને મ્હારી જોડે નહિં પરણાવે તો હું રાજપાટ છીનવી લઈશ એમ ધમકી આપેછે; અને છેવટે રાજપાટ છીનવી લઈને પાછો કાશી તરફ જતે કરીથી શેવતીને હેની કૂલવાડીમાં મળેછે; શેવતીને પોતે 'ગિરિરાજ' તું રાજ્ય હસ્તગત કર્યાની વાત કહેછે. શેવતી પૂછેછે—“ત્યાં માંડશે એ આપણું રાજસિદ્ધાસન ? ગિરિદેશમાં કે વારાણસીમાં ?” કાશીરાજ કહેછે—“ત્યાં જગતશોભના આદેશ દેશે ત્યાં.” શેવતી મોઘમ સ્વપ્ને—ગિરિદેશ. કાશીરાજ વારાણસી તરફ સ્મિત જતાવેછે. શેવતી કહેછે—“તો રાજેન્દ્ર ! આલો ત્યારે, જઈશું ત્યાંનાં રાજબવનોમાં ?” કાશીરાજ—“આજ નહિ, અક્ષયતૃતીયાએ.” (આમ વાયદો શા માટે કરેછે ? સમજાતું નથી. કાંઈક તક કરાયછે તે આગળ ઉપર અન્યવિભાગની અર્થા વખતે સ્વયંવાશે). આ પછી પ્રેમવાર્તા અને પ્રેમલાસનો થયા પછી બંને છૂટાં પડેછે—(એમ આપણે માનીશું, કેમકે પ્રવેશને અંતે પાત્રોનું વિસર્જન કરાવવાનો રિવાજ રા. ન્હાનાલાલનો જણાતો નથી). આ પછી અક્ષયતૃતીયાને દિવસે શેવતી અને કાશીરાજ ગંગાતટે આવેલાં નજરે પડેછે, અને ગંગાના પટમાંથી શેવતીને છેવટે ઉપાડી લઈને કાશીરાજ વારાણસી તરફ ચાલ્યા જાયછે; આ વખતે શેવતી સગર્ભા હતી એમ એક હેના વચનમાંથી ધ્વારો જણાયછે. કાશીમાં આવીને તરત જ કાશીરાજ જયન્તના આશ્રમમાં દર્શનાર્થે જાયછે; જયન્તને પરિજનમાંનો એક કહેછે તેથી ખબર પડેછે કે—“સ્નેહને આણે પધાર્યા હતા રાજેન્દ્ર”. જયન્ત આશિષ દેછે કે પૂન્યમને દિવસે પુત્ર પ્રસવશે. આ આશિષ ફળેછે અને પૂન્યમને દિવસે શેવતીને પુત્ર પ્રસવેછે. આ નિમિત્તે ઉત્સવના દરબારમાં આપણે શેવતીને રાજમહિષીનું તરીકે રાજકુમારને બોળામાં લઈને એડલી દેખીએ છીએ.

§ રા. ન્હાનાલાલ તો સ્વયં સ્વયં મહિષી શબ્દનો છેવટનો અક્ષર હંદન અજ્ઞાત પડે જ દર્શાવેછે; પરંતુ હું સંસ્કૃત ભાષાના આદિ પાકતું પણ અજ્ઞાત જણાય હેવી જોડણી વાપરું નહિં, તો એઓ ક્ષમા કરશે એમ આશા છે. (‘તૃતીયા’ ને બદલે ‘તૃતિયા’ એમ (૪૪ ૮૦, ૮૨, ૯૧, ૯૬, ૯૮, ૧૦૫ મે-એમ) છ ટેકાણે કર્યુંછે તે ના અનુસરનાં મ્હેં યોડીવાર ઉપર હેમનું વચન જોતારતે ‘તૃતીયા’ એમ દીર્ઘ રાખ્યુંછે તે માટે પણ આ જ ખુલાસો બસ છે. હેસ્વ ઇ લખ્યાથી સંસ્કૃત જનનું હશે ?)

શેવતી તે જ એ રાજદરબારવાળા પ્રવેશમાં અને તે પછી મહિષી તરીકે પ્રગટ કરાઈછે એ વાચકના અનુમાન માટે રા. ન્હાનાલાલે શાં માટે રાખ્યું હશે તે સમજાતું નથી. (પ્રથમ જ મહિષી તરીકે એ આવેછે ત્યાં શેવતીનું નામ પણ કાઢી સ્વયં સૂચવ્યું નથી). આ ગૂઢતામાં કશું કલાવિધાનનું તત્ત્વ સમાયું નથી, હલકો કલાવિધાનની દૃષ્ટિે દોષ જ ઉત્પન્ન

આટલી આ ઉપક્રંયા છે.

આ લગ્નને અર્ધગાન્ધર્વ લગ્ન કેમ હું કહું છું? વાયકને તરત જણાશે કે. યદ્યપિ પ્રથમ પ્રસંગે શેવતી જોડે કાશીરાજનો સંબન્ધ ગાન્ધર્વલગ્ન જોવો સૂચવાયોછે, તથાપિ કાશીરાજ,

યાવછે. શેવતી જોડેના કાશીરાજનો સંબન્ધ કીર્તિ કં દોષોંશવાળો હતો, એને શેવતીને મહિષી તરીકે સ્વીકારવામાં કંવિ પોતે પશું પોષનું અનુચિત પ્રમાણન કરેછે, એમ ભય લાગ્યો હશે તથા આમ ‘મહિષી’ અને ‘શેવતી’ એ બે નામો વચ્ચે પડેલા સંબંધો હશે કે શું? મહિષી તે શેવતી જ એમ અનુમાન કરવા માટે નીચેના આધાર મોટકમાંથી જોડેછે:—

(૧) પાત્રોની યાદીમાં શેવતીનું નામ છે; રાજમહિષીને ગણાવી જ નથી;

(૨) શેવતીનું હરણ અક્ષમવૃત્તીયાને દિવસે કાશીરાજે કર્યું તે વખતે શેવતી બોલેછે:—

“ આજે ભગી મ્હારી એ અક્ષમવૃત્તીયા.

રાજેન્દ્ર! કુમારે આનન્દેછે આપનો

આ તમ દયિતાને દેહ. ” (૫૪ ૧૦૫)

અર્થાત્ એ તે વખતે સગમાં હતી;

(૩) શેવતીને મહેલમાં લાવીને તરત જ કાશીરાજ જયન્તના આશ્રમમાં જાયછે, ત્યારે જયન્ત પૂછેછે:—“ કાંઈ વાર લાગી આજે? ”; પરિજનમાંથી એક ઉત્તર દેછે:—

“ સ્નેહયાત્રાનો શ્રમ હતો

દિવમાં ને દેહે ય તે.

સ્નેહને આજે પધાર્યા હતા રાજેન્દ્ર. ” (૫૪ ૧૧૨)

જયન્ત આશીર્વાદ દેછે—પૃથ્વે પુત્ર પ્રસવશે કરીને;

(૪) પુત્ર જન્મના ઉત્સવના દરબારમાં પુત્ર જન્મને લક્ષીને કાશીરાજ કહેછે:—

“ અહ્મર્ષિનાં આશીર્વચન

અવતર્યાં મ્હારે મહેલ. ” (૫૪ ૧૩૭)

આ સર્વ પ્રમાણશૂદ્ધતા જોતાં સંદેહ રૂઢે એમ તો નથી.

શેવતીને મહિષીપદ રા. ન્દાનાલાલે આપ્યુંછે તે પણ ઉચિત નથી લાગતું; છતામિલેકા હોય, જેને રાજની સાથે રાજ્યાભિષેક થયો હોય, તે જ મહિષી કહેવાય. (‘ અમરકોશ ’ તથા ‘ મેદિનીકોશ ’ વગેરે પ્રમાણ આપશે).

તે સમના બધે પ્રમાણિકપણે શેવતીને પોતાના મદેશમાં દાખલ કરવાને બંદેશ, અસંવત્સીયાને દિવસે ગંગાનાં પટમાંથી શેવતીનું દરણુ ફરીને હેને લઈ બોધેછે. શ્રીમ્મ શબ્દો વાપરિયે તો આં દરણુને ખીલું નં નાર્મ અપોય. આ શ્રીમ્મ કૃતિને એ શ્રીમ્મ શબ્દો નં હેચિતં છે; કમંકે આ દરણુમાં નથી કોઈ ખીલ ઉમેદવાર બોડે મુદ્દપ્રસંગ, નેથી કંશો કાંત્રિપોચિતે પરાક્રમપ્રર્મગ અથવા અનાયના રક્ષાંતુનો પ્રસંગે, નથી કાંઈ પણ ઉદોતે એયે. સૌંમ્યનેનો સંકોચે એ શ્રીમ્મ શબ્દથી એ શ્રીમ્મ આચારને મુદ્રિત કરતાં એટકોવેછે.

કાશીરાજ અને શેવતીના ચારિત્ર્યસ્વરૂપની પરીક્ષા પછીયા ચોમ્મ સ્થળે કરાયો. હાલ તો જ્યાં અને જ્યાંનતા આત્મસમના પાછામાં આ લક્ષસ્વરૂપ દેલું જણાયછે તે જ જોવાનુંછે. એ બેનો કામપ્રધાન પ્રેમસંગ-થ ચણે તે સમયના પ્રસંગ વખતે શેવતીની કૂલ-વાડીમાં ગિરિદેશથી પાછા વળતે કાશીરાજ આગ્યાછે ત્હારે અનેક રસિક સંઘાપ અને વેલુ-સંગીત પછી કાશીરાજ કહેછે:—

“ બોલાવો હવે બ્રહ્મનાદ, દેવિ ! ”

ત્હારે શેવતી ઉત્તર શો દેહે ?

“ નયા—નથી આવડતો એ હથ.

કાશીમાં પવિત્ર થઈય.

ત્હારે બણીય કો તપેપરીય ખાસે.

આજ તો ઉચ્ચારીય

પ્રેમનો પરમ ટડુકાર. ” (પૃષ્ઠ ૮૧)

કાશીરાજ બ્રહ્મનાદ બોલાવવાની માગણી કરે એ હેના સ્વભાવને અનુરૂપ હતું કે નહિ તે આ સ્થળે તપાસવાની જરૂર નથી; તે પછીથી થયો. આદિ તો શેવતીનો ઉત્તર આપણા પરીક્ષાવિષય પ્રશ્નને અંગે ધ્યાન ખેંચનારો છે. કાશીમાં રાત્રીપદ મેળવવા માટે વળી બાર દર્શને એ વાત આગળ આણુવાનો શેવતીનો હેતુ હો કે ગમે તેમ હો, પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શેવતીને તો પ્રેમનો પરમ ટડુકાર જ આવડેછે, હેનો પ્રેમનાદ તે બ્રહ્મનાદ બોડે એકવાન એકસ્વર થાય હેરો જણાતો નથી. (એ પ્રેમનું સ્વરૂપ હેવું કામ-પ્રધાન છે કે પોતાથી પણ અનણુતાં હેનાથી બોલી જવાયછે કે ‘ કાશીમાં પવિત્ર થઈય ત્હારે ’, અને એ વચનમાં પોતાના પ્રેમની કામપદ્ધતિ પ્રાપ્ત્યને લીધે પવિત્રતામાં બિનવ્ય પ્રગટ થાયછે.) જ્યાં અને જ્યાંનતા આત્મસમની બાવનાએ દિવ્યસ્થાએ ચડાવેલો પ્રેમ અને આ કામક્ષિત પ્રેમ—એ બે વચ્ચે કટકું જાણું અનર !

આ બોલાવું લક્ષ તે સામાન્ય સંસ્કારલક્ષની ઉચ્ચ બાવનાના વર્ગથી નિઃસંશય ઊતરતું છે. પ્રથમ કામરતિને આત્મા અને દેહ સમર્પી દીધાં, પછી સંનિગોના જ્યાણથી લક્ષની

છાપથી પવિત્રતા સમર્પાઈ—અને તે છાપ પણ છાપી જણાતી નથી—એ સ્થિતિમાં પાપનું પ્રમાર્જન તો છે જ. રા. ન્હાનાલાલને મને (અથવા તો જ્યાં અને જ્યંતની ભાવનાની દૃષ્ટિએ) વિશુદ્ધ સંસારલક્ષની ભાવનાનો પ્રેમ પણ પાપરૂપ છે, તો આ વસ્તુને તો રા. ન્હાનાલાલ પાપ તરીકે સખલતર રીતે સ્વીકારશે. હેવા પાપનું પ્રમાર્જન કરવું તે રા. ન્હાનાલાલની આ નાટકની ઉચ્ચ ભાવના જોડે વિરોધમાં આવે છે. આ નાટક જગતનાં ઉચ્ચેચ પાપપુણ્યનું પ્રતિબિંબ આપનારું ચિત્ર સર્વોંશે નથી, તેથી આ પાપપ્રમાર્જન અસ્થાને આવે છે. અતિ પાપી તીર્થગોર, નૃત્યદાસી, ઇત્યાદિથી થતી વિવિધતા છે તે જુદી વાત છે. એ ચિત્રોનાં ચેતવણીમિહનો તે ભદ્રાથી ભભકતી દીવાદાંડીના જેવાં જવલંત છે; પરંતુ આ શૈવતી અને કાશીરાજનો પ્રસંગ તે અધવચ્ચો—પાપ અને પુણ્યની વચ્ચે ડગ-મગતો—હોવાથી જોખમ ભરેલી નીતિનો છે. ગાંધર્વલક્ષ હતું એ બચાવની અયોગ્યતા આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. શકુન્તલાનું દુષાન્ત આ પ્રસંગમાં અનેકવાર આપ્તું છે છતાં શકુન્તલાના ગાંધર્વલક્ષની ઉચ્ચતા આ લક્ષમાં ઉતારાઈ નથી. આ ઉપરાંત, રા. ન્હાનાલાલની ભાવનામાં ગાંધર્વલક્ષને સ્થાન પણ નથી. એ ભાવનાના પડછા રૂપે આ લક્ષમસ્વરૂપ આપ્તું છે એટલું જ લક્ષ્યાસ્થાન છે. પરંતુ ફુરાજકુમારના જન્મના ઉત્સવનિમિત્ત દરબારવાળા પ્રવેશમાં કુમાર, મદિધી,

ફ. રાજકુમાર નવા જન્મેલાને રા. ન્હાનાલાલ ઠેર ઠેર ‘યુવરાજ’ નામ આપે છે:—

“પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર સમોવક

સોળે પાંખડીએ પ્રકાશવો યુવરાજ

અજવાળશે રાજમહેલને.” (પૃષ્ઠ ૧૧૨)

(જન્મતાની સાથે જ અદિ યુવરાજ થાય છે).

— “યુવરાજના જન્મોત્સવનો

; : : આનન્દનિધિ જાજીએ.” (પૃષ્ઠ ૧૩૬)

(આ પણ તાજો જન્મેલો કુમાર જ છે.)

(એ જ પ્રમાણે પૃષ્ઠ ૧૩૯મે પ્રથમ દસ પંક્તિમાં ચાર વાર ‘યુવરાજ’, સપ્ત એ કુમાર વિશે વાપર્યો છે);

આ અનુચિત છે. ‘રઘુવંશ’, સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૫ માં થી જણાશે કે પિતાની રાજ્ય-ધુરાં હલકી કરશે હેવા. અને વિજયશીલ કુમારને ‘યુવરાજ’પદ આપાય છે; એ ગુણ-લક્ષણથી સાધ્ય પદવી છે, જન્મસિદ્ધ વિશેષણ નથી. ‘રઘુવંશ’ ના એ શ્લોકની ટીકામાં મહિનાયે કામન્દકનું વચન ઉતાર્યું છે:—

વિનીતમૌરસં પુત્રં યૌવરાજ્યેઽભિષેચયેત્ ।

અને સમ, એ ત્રણેને ઉમદા ઉમદા પ્રસંસાનાં વિશેષણો રા. નહાનાલાલે અપાવ્યાં છે હવે પાપપ્રમાર્ગનને એ ક્ષમાસ્થાનમાં પ્રવેશ વાળખી રીતે અપાય એમ નથી.

આ દૃષ્ટિથી જોતાં, અંક ૧; પ્રવેશ ૫ માં કાશીરાજનો શેવતી જોડે પ્રથમ મેળાપ થયો તે આખું ચિત્ર કલાચાતુર્યથી ચીતરાયકું છે, પાછળના પ્રમાર્ગનને બળે કવિ હેને પાપ તરીકે જોતા નથી તેથી, નાટકની ઉચ્ચ ભાવનાને આડકતરી રીતે ક્ષોભ જ આપતું જણાય છે; ખાસ એ કારણથી કે સમર્થ લેખનીસ્પર્શ વડે પાપને એક જિયા પ્રકારની ભાવના-દીપ્તિના તેજનો ઢાળ એ ચિત્રમાં ચઢાવાયો છે. એક ઉદાહરણ લખ્યે:—

કાશીરાજ:

“ આજનો જ અતિથિ છું
બ્રહ્માલે ! તહારો.
પ્રભાતે પંખી લાડી જશે.
દેશે આનિધ્યનાં ઓંધાણ ? ”

આ વચનમાં કેવળ ક્ષણભોગીની ભૂકમ્પતિ સ્પષ્ટ સ્વચાલિ છે; લમના સંભાવ્ય હેતુથી પ્રેરાયકો એક પણ રાજ હેમાં નથી; જે છે તે એ શુદ્ધ હેતુથી વિરુદ્ધ જ છે. કાશીરાજ શેવતીના સદાચારની પરીક્ષા કરવાને આમ પૂછતો હશે કે કેમ તે જણાવું નથી. પણ કામ-પ્રધાન પ્રેમની પૂજનારી છતાં સાવધ શેવતી કાશીરાજને લગામ ખેંચીને રોકે છે:—

“ દીકાં હશે દિલનાં કમળો,
તો પધારશે પાછા રાજહંસ.
સર્જનની સહવાજના જ હોય.
શું ઇચ્છોછો ? રાજેન્દ્ર ! ”

આમ સર્જનપણાની સહવાજનાનું સ્મરણ આપતાંની સાથે કાશીરાજ પણ અચકાય છે, અને ‘ આજનો જ અતિથિ ’ મરી કાયમનો સંબંધી ચવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે:—

“ દેહ છે દેહનો ભૂખ્યો,
આત્મા છે આત્માનો તરસ્યો.
એક જ છે અભિલાષ, કુમારિ !
ક્ષતિરાજના યશ મુગટ

યુવરાજપદ મળે તે વખત તે પદાભિષેકનો વિધિ થાય છે—એ પણ આ ઉપરથી સચિત થશે. ‘ કવિ બનાવ્યા બનતા નથી, પણ જન્મે છે ’—એ ન્યાય ‘યુવરાજ’ને લગાડાય એમ નથી.

આ વચનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારું સ્વરૂપ દેહ અને આત્માની ભૂખતરસને પરસ્પર અસંગત મૂક્યાં છે તે છે. લમની ઉચ્ચ ભાવનામાં સમાયકી આત્મા અને દેહની વિલક્ષણ મૂંઝણી સ્ત્રી કાશીરાજની ભાવના ચડી સડી નથી.

‡અહમ્બોતની કલગી થાવ.

સુન્દરીકુલશોભન મુજ શકુન્તલા—”

શકુન્તલાના દક્ષિન્તમાં અસ્વીકારનો ભય જોઈ શેવતી કહેછે:—

“આતિથ્ય લઈ આતિથ્ય ન વાળ્યાં

એ પુરાણકીર્તિ દુષ્યન્તરાજ.”

કાશીરાજનો બચાવ તૈયાર છે:—

‡ ક્ષત્રિય જોડે બ્રાહ્મણક્રન્માનું લગ્ન ? આ પ્રતિશોભલગ્ન જાણી જોઈને કરાવવું છે ?
૫૪ ૮૦ મે પાણુ

“તે પુરુષોદ્ભવજ દિવસે
અવનીની ઉપર મૂંઝારો
અહમ્બોતમાં ક્ષત્રિયજ્યોત,
તે જન્મશે ઉદાર આર્યાવર્તના.

એ વચનમાં આ પ્રતિશોભલગ્નની પ્રસંસા જ બતાવાઈ છે.

શેવતીને રાજનહેલમાં રચાધ્યા પછી, મહિષી તરીકે એ પ્રગટ થઈ છે તે પછી પાણુ, જ્યાં કને હેને “બ્રાહ્મરાણી” કહેવડાવીછે; આદિ ‘અહ’ ને બદલે ‘બ્રાહ્મ’ એ છાપવાની જાણ હો કે ન હો, અર્થ તો શેવતી (મહિષી) બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી તે જ ઉદ્દિષ્ટ લાગેછે, નહિ તો આ અસ્પષ્ટાર્થ અને વિચિત્ર સમ્બંધોજનાનો અર્થ જ જડે એમ નથી. ૫૪ ૩૭-મે પાણુ ‘અહમ્બોતે’ એમ છે.

જે દેશકાલમાં આ નાટ્યવાર્તા મળીછે તહેને આ પ્રતિશોભસંબંધ અનુરૂપ નથી. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના ગાન્ધર્વલગ્નની નકલ કરવાનો આ પ્રયત્ન હશે; પરંતુ એ પ્રતિશોભ-લગ્ન નહોતું; શકુન્તલા કણ્વ ઋષિની માત્ર પાલિત કન્યા હતી, અને વિશ્વામિત્ર અને મેનકાની પુત્રી હતી. શેવતીને તીર્થંગર—બ્રાહ્મણ—ની ‘અહમ્બોત’ કહીછે ખરી; (ધર્મકન્યા—એ અર્થ લઈશું); પરંતુ હેતું જાતિ સંબંધે મૂળ અસત્ય જ છે. ઉલટું ઉપરનાં વચનોમાં હેને અહમ્બોતિ સમ્બંધી બ્રાહ્મણની જ પુત્રી તરીકે ગણીછે, અને શેવતી તે વાતનો નિષેધ પાણુ નથી કરતી.

શેવતીનું જાતિપરસ્ત્રે મૂળ હેની પેતાની પાસેથી તો બ્રાહ્મણી હોવાનું જ આપણે જાણીએ. કાશીરાજને કહેછે:—“જે દેવકન્યા નથી, હું અહમ્બોત છું.” (૫૪ ૩૪). (આદિ ‘અહમ્બોત’ સમ્બંધો અર્થ: God-daughter ‘ધર્મકન્યા’ નાહિ બંધ બેસે, બ્રાહ્મણની પુત્રી એમ જ બંધ બેસશે. ‘તીર્થંગરની અહમ્બોત ? એ વચનમાં એથી ઉત્તરી સ્થિતિ થાયછે).

“ એ તો * આપનાં વિરમરણ.
તહારી તો ઘણાવાલે !
આડીવોદની સ્મૃતિયો,
અસ્તિત્વના યોગમાં જડેલી.”

આ વચનોથી શૈવતીને પ્રતીતિ થઈ જાય છે, અને ઇચ્છાચુકત મનની દોરાયતી ચરણ ચલા તપર ચાલે છે:—

“ તો તહારાં જ છે, રામન્દ્ર !
પ્રાણનાં મંદિર ને દેહના મહેલ,
નવલખ તારાઓની સાથે.”

આ ચિત્રની આરુતા બગાડવાનું મન થતું નથી; પરંતુ વિશુદ્ધિની ભાવનાની પરીક્ષાનો પ્રસંગ છે ત્યાં કહેવું જોઈએ કે આ બનાવને પરિણામે થયેલા ગાંધર્વવ્રતને પણ કવિયે પાછળથી ઉમેરેલા અપહરણ કલ્પાદિથી દૂષિત કરી નાંખ્યું છે.

આ અપહરણની દૂષિતતા, એટલું જ નહિ પણ ખાપિતા, કવિના મનમાં પણ અત્યંત રૂપે રહેલી છે એમ લાગે છે. હરણ થવાની વાત જાણતાં જ “ મ્હારી શૈવતી ! મ્હારું રત્ન ! ” એમ તીર્થગૌર બોલી જાહે છે તેને તેજા કહે છે:—

“ મા વીમર કે સર્વે મુન્દરી
કોઈક પિતાનું કન્યારત્ન છે.
તારા કન્યારત્નને પુણ્યોદ્ધવજ વાગે,
તો કોકના કન્યારત્નને મા અબડાવ.”

(પૃષ્ઠ ૧૦૫-૧૦૬).

એ વચનમાં આં અપહરણની દૂષિતતા અંશતઃ અને આડકતરી રીતે સૂચવાઈ જાય છે.

પ્રથમ નમૂના માટે આટલું બહુ થયું. કલ્પાદિયે નિર્દોષ પડછા તરીકે તો બીજા નમૂનામાં બતાવેલાં સ્પષ્ટ પાપસ્વરૂપો જ છે. તે તપાસવામાં અયોગ્ય કાલક્ષેપ નહિ કરિયે. વૃત્તઘસી અને તીર્થગૌરનો ક્ષણિક સંબન્ધ, વામભાગીઓમાંનાં જોડાંના ક્ષણિક સંબન્ધ, કલ્પાદિ પાપસ્વરૂપો હેવાં ઉત્કટ છે કે તેને વિશે વિશેષ ચર્ચાની જરૂર નથી. માત્ર એ વર્ણનોને વિશે અસ્વીકતાનો આરોપ કેટલાક અવલોકનકારો મૂકે છે તેના વાળખીપણા વિશે તપાસ કરીશું, અને પછી એ સ્વરૂપોની અન્યદૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરીશું.

* સંસ્કારી ભાષાં બોલનાર કાશીરાજના મુખમાં ‘ યાપ ’ ને બદલે ‘ આપ ’ એ પ્રયોગની અસંસ્કારિતા ઇંગ્લીશ નથી. (સી. જ્ઞાનાંબાલ ‘ યાપ ’ સબ્દ શુદ્ધ જાણે છે. એમ માનીને આ લેખકે).

અંક ૨ પ્રવેશ ૭ માં વૃત્તદાસી અને પાપમંદિરના તીર્થગૌર વચ્ચે સંભાષણમાં પાપ કૃતિની વડાઈ, ધૃષ્ટતા, વગેરે કહો તે છે; પરંતુ એક રાજ્ય પણ અશ્લીલતાના દોષને પાત્ર નહોતો નથી. માત્ર પડદા પાછળના બનાવની અતિ ગૂઢ સૂચના છે તે વિશે આ આરોપ હોય, તો કહેવું પડશે કે સભ્યતાનો પડદો અને તેટલો જડો ઠાંકીને સૂચન થયું છે, અને તે વિના વાર્તાક્રમનો ભંગ થઈ કલામાં ક્ષતિ જ થાય એમ છે. વૃત્તદાસીની આચારશિથિલતાથી તરત પછી આવેલી જગ્યાને વિશે પણ, પાપીજનો ઘણી વાર મૂર્ખતાથી કહે છે તે રીતે, હેવી જ સ્હેલાઈની અપેક્ષા તીર્થગૌરે રાખેલી એ સૂચવવા માટે તેમ જ તીર્થગૌરના તથા વૃત્તદાસીના ધૃષ્ટ પાપનો ઇશારો કરવા માટે, આટલું આડપડદાનું અદૃશ્ય ચિત્ર કલાવિધાન માગી જ લે છે. અંક ૨, પ્રવેશ ૧ વામીઆના ઉત્સવવાળો વાંચી જોઈશું, તો ત્યાં પણ અશ્લીલતા તો જડતી નથી, પાપની પ્રશંસા છે, અને પાપીના મુખમાં બીજું હોય શું? પરંતુ તે પ્રશંસાવચનોમાં અશ્લીલતાનો સ્પર્શ નથી. ઉલટું, સભ્ય કલાવિધાનની મર્યાદાનાં ગૂઢ બન્ધનોથી બંધાયેલું જ એ ચિત્ર છે.

આ ચિત્રમાં પાપના પૂજકોનાં કેટલાંક વચનો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાં છે;—એ વચનોમાં પૂરેલા જોસ વગેરે શુણ્ણને લીધે, તેમ જ, તે જ દારણુથી, નાટકની પૂજ્ય બાવનાનું તેજ દીપાવનાર પ્રતિચ્છાયા તરીકે આવવાને લીધે. તો એ તરફ નજર કરિયે. જ્યાં પુણ્યના, નીતિના, સદાચારના બોધ કરે છે તેના ઉત્તરમાં વૃત્તદાસી (વામમંદિરની દેવીને સ્થાને સ્થપાયેલી) આવેશથી બોલે છે:—

“પુણ્ય ? નીતિ ? સદાચાર ?

છે કાંઈ માનવી માનવલોકમાં

મનમાં એ ન ઇચ્છ્યાં હોય

પાપ કે અનાચાર જેણે ?

જન્મ્યોછે કે સદાચારણી સર્વ કાલમાં

ફરકી એ ન હોય જેના આત્માની પાંદડી

કદીએ અનીતિના અનિલથી ?

શીલનાં તો વસ્ત્રો જ છે સીનાં,

સમતાનનાં છે સરીર.”

(૫૪, ૬૭)

આ બંધુ હિમ્મતથી ફેરો, ક્ષણભર પુણ્યપંથીનાં મુખ મ્હાન કરનારો ભાસતો, પ્રશ્ન છે: પાપના પૂર્ણ આવેશથી ધગધગતો પ્રશ્ન છે; સત્યાંશનો બળવાળો, સત્યાંશનો દુરુપયોગ ક્ષણભર અદૃશ્ય રાખનારો, તર્કભાસવાળો આ પ્રશ્ન દ્વિપિત વ્યાપ્તિ ઉપર ભાર મૂકે છે, હેમાંના બિન-સત્યને વ્યાપક રૂપ આપે છે; અને એ વ્યાપ્તિને વળી હેતુ તરીકે લેનારા બીજા અનુમાનમાં અનેકાન્તિક અથવા સવ્યભિચાર હેતુ જેને કહે છે તે દોષવાળું અનુમાન ઉપરિચિત કરે છે. માનવમાત્ર પાપથી અરુદ્ર નથી—એમ અનપવાદ વ્યાપ્તિ માની લેવામાં પ્રથમ કહેલું દૃષ્ય

આવેછે; અને માનવમાન એ રીતે પાપસ્થિત છે એ વાતને હેતુરૂપ લઈને એમ કથાપેછે કે
‘તે માટે પાપસેવન તે ઇષ્ટ છે અને પુણ્યપ્રયાસ વ્યર્થ છે.’ પરંતુ એ અવસ્થા ક્ષિત થતું
પરિણામ નથી, કેમકે એ જ હેતુથી એમ પણ સિદ્ધ કરાય કે—‘માણસે પાપથી ડરી
દૂર રહેવું ઇષ્ટ છે અને પુણ્ય તરફ પ્રયાસ કરવા એ કર્તવ્ય છે.’ આ
રીતે એ હેતુ બંને પક્ષમાં લાગૂ પડેછે. ૧૧

એ દેવી બનેલી દાસીનું બીજું જોસમરેણું વચન શ્રુતે:

“ક્રિયા સંસારમાં છે, આ કુમારી !

કામ વિનાનો પ્રેમ ?

હમારાં એ લક્ષ છે, તમ જેવાં;

હમારાં જીવન જીવનનાં,

હમારાં દિવસ દિવસનાં.

મૂંડી, વટાની, ફેલી ગઈ

પત્નીધર્મનાં આભોચિયાંની પાળો.

જીકુંકું મદાજલમાં હવે.

દૃ સફ્ટની પત્ની,

તે સફ્ટ મ્હારા પતિ.

કૌતુક ને યૌવનનો આ અમ નન્દન;

વસો એ અલખેલાં અમરોમાં,

તે કીખો માણતાં અપ્સરાજીવન.”

(૫૪ ૬૯)

આદિ પણ ઉપર પ્રમાણે તર્કરૂપ તરવરેછે, છતાં કાલુતર ચૂંદ રહેછે; પાપસ્રુદના
પાણીની સપાટી નીચે અડકનાં શિખરો દંકારી રજાંછે, તે સાચા નાવિકથી તો ચૂંદ ના જ
રહેવાનાં. પ્રેમ અને કામનો સંબન્ધ પાછળ મ્હોં બતાવ્યો તે દષ્ટિ દાખી છત્રિ કામમાં પ્રેમને
કુમ્ભ જ કરી નાંખી, પ્રેમનો ઉગ્રહ કરીને કામને જ રથાપીને, આ તર્કરૂપ ઉત્પન્ન થયોછે.
પાપની દલીલો અર્ધસત્યની ઊંધી મુઠેલી ઈંટયો ઉપર જ ચણાયછે.

નત્યદાસીના આ વિરૂપ સિદ્ધાન્તોનું બીજા દેના આરમ્ભકાળના જીવનમાં જ વચાવણુંછે;
જવાની તહેનાતમાંથી એ ન્હાસી ગઈ તે સમયે, તે પૂર્વે થોડીવાર ઉપર જ, તેણે જવાને
કહ્યુંછે:—

† આ વાચ્યયુગલમાં પુનરુક્તિ રૂપ છે; એ જોઈને એક હરદાસનું રમજી દલાન
માઠ આવેછે: એ હરદાસ જોડે દેમનો એક પુત્ર હતો; કાષ્ટે પૂછ્યું:—“ભુવા ! આં કોણ ?”
ઉત્તર મળ્યો:—“હા મ્હટલે મ્હળજે હમારા દીકરા છે, આણિ આંદો મ્હટલે મ્હળજે
દેના ખાપ છે.” યૌલીની હા સાધવા જતાં ઉગ્રહું પરિણામ આમ આવ્યુંછે.

“આત્માને માણવાની છે અનન્તના,

દેહને માણવાની છે અવધો.

આત્મા અમર છે, જ્યાળા !

માટે જ પછી :

દેહ તથર છે, જ્યાળા !

માટે જ ખેલો.

મત્સ્ય પછી ક્યાંથી માણીયું દેહને ? ”

(પૃષ્ઠ ૨૨)

આમ પાપપક્ષની વકાલત જે રૂપમાં મૂકાઈ છે તે કવિના અદ્ભુત પ્રતિભાદર્શનનું તથા અસાધારણ કલાસામર્થ્યનું સૂચન કરે છે. નાટકની પૂજ્ય ભાવનાની સાથે આ પાપભાવનાનો પડછો જન્યન્તના પ્રેમમય અને વૃત્યદાસીના કામસૂત્રને જોડાતોડ મૂકવાથી સખળરૂપે જણાયો—

“ પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામવાસના. ”

(જન્યન્તનો સિદ્ધાન્ત).

“ ક્યા સંસારમાં છે કામ વિનાનો પ્રેમ ? ”

(વૃત્યદાસીનો સિદ્ધાન્ત).

આ બેમાંથી જન્યન્તનો સિદ્ધાન્ત પુણ્યપથે દોરનારો છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. તો પણ જેમ વૃત્યદાસીના પાપસૂત્રમાં અર્ધસત્ય લઈ ત્હેને મચડવાનો તર્કદોષ થયો છે, તેમ જન્યન્તના પુણ્યસૂત્રમાં પણ અન્યદિશામાં તર્કદોષનું પરિણામ થાય છે: કામવાસનાનો નિપેધ કરતે કરતે કામ અંશનો પણ નિતાન્ત નિપેધ કરીને માનવજીવનમાં પ્રેમ અને કામના સંબંધનો કેવળ લોપ દરવાથી ભ્રમનું પરિણામ થાય છે. પાછળ પ્રેમપૃષ્ઠ અને કામપૃષ્ઠવાળા માનવજીવનના એક પાનાની ચર્ચા મ્હેં કરી છે તે વાચક રમરણમાં આણુશે એટલે અહિં પુનરુક્તિની જરૂર નહિ રહે. ડા. જ્હાનાલાલ જન્યન્તના સૂત્રના આવેશથી આવિષ્ટ થઈ ગયા જણાય છે. હેમના આ નાટકનો બોધ જ એ એકદેશી ભાવનાને પૂજ્ય ગણનારો છે. શેરૂપીઆર જેવો શિલસુદ-કવિ હોત તો આ અને પરાક્રાશનો નાગ કરીને વિશુદ્ધ સંસારલગ્નનો golden mean (સુવર્ણના મૂલ્યનો મધ્યમાર્ગ) નાટકનાભોપરૂપે દ્વિસૂત્ર. ડા. જ્હાનાલાલ વકીલ છે, અને તેથી એક પરાક્રાશની ભાવનાનો પક્ષપાત હેમને દોરે છે; શિલસુદ-કવિ તટસ્થ રહી ન્યાયવૃત્તા લાથમાં રાખી દ્વિધાનિધાનની દારા નિર્ણયની ઝાંખી કરાવત. પરંતુ શેરૂપીઆર તો જન્યન્તમાં એક જ થયો છે. પક્ષવાદી કવિની કૃતિ તરીકે આ નાટકના શુભ દાંડિ ઓછ નથી. પોતાના પક્ષના મોહથી દોરાઈને સ્વામા પક્ષનું અત્યુક્તિ બરેલું ચિત્ર આપવાનો દોષ

રા. ન્હાનાલાલે ક્યો નથી એ તો છે જ, પણ તે. ઉપરાંત રહામા પક્ષતું ચિત્ર આપવામાં અસાધારણ કલાચાતુર્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યો છે; એ આપણે ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં જોઈ સમ્યા છિયે. વિશેષમાં, પાપના તર્કશાસ્ત્રનું પ્રક. સ્વરૂપ રા. ન્હાનાલાલે કુશલનાથી બતાવ્યું છે તેના ખીજ એક એ નમૂના જોયા વિના રહેવાનું નથી. જ્ઞાનમાર્ગીઓના મંદિરમાં પંડિતરાજ પ્રવેશ કરતે દેવી કહેછે:—

“ પધારો પંડિતરાજ !

જોડાને પણ સાચું કરવું

તે પાંડિત્યનું પરમ ભૂપણ. ”

પંડિતરાજ :

“ સાચું તો સાચું છે જ,

હેમાં સિદ્ધ શું છે કરવાનું ?

સાચું સિદ્ધ કરવા શાસ્ત્રો નથી,

હેમાં તો પુનરુત્થિતિનો આવે.

અવનવો અર્થ કાઢિયે હમેં

ત્હારે જ પંડિતોનું પાંડિત્ય. ”

(૫૪ ૬૧).

શાસ્ત્રના સાધનથી કાળાને ધોતું સિદ્ધ કરી બનાવવાની કૃતિયો તો બહુવાર આપણા અનુભવમાં આવી તરો, પરંતુ એ પદ્ધતિના તરફમાં આ પંડિતરાજની નવીન દલીલ બરેબરી અપૂર્વ અને તર્કદાપના ચાતુર્યથી, બરેલી છે. શાસ્ત્રો કુરુપયોગ વામમાર્ગી શિવાય અનેક ખીજ પણ કરે છે તે સ્મરણમાં રાખીયું તો આ ચતુર વચન વિશાળ ક્ષેત્રમાં લાગૂ પડશે એમ જણાશે. કવિની ચતુરાઈનો આ ન્હાતો પણ મ્હેટો નમૂનો છે.૬

પાપના તર્કશાસ્ત્રનો ખીજો નમૂનો વામાચાર્યના એક વચનમાં છે:—

“ શરીર એ જ છે સાચું,

આત્મા દીડા હોય તે દાખવે.

૬ જોડાને સાચું કરવાના ચમત્કારનું હાસ્યરસમાં રૂપાન્તર કવિ દલપતરામે આપ્યું છે તે યાદ આવેછે:—

“ યોહું તે તો જોઈયું ત્હેમાંથી કરી નવાઈ ? જા તું

સાંખ્યનું વગાડે તો હું જાણું સાચો શાણો છે. ”

તંત્રશા, સનાતન, પ્રત્યાદિ વાદ વગાડનારને કહેવું આ વચન છે. સાંખ્યશાખાંથી સંગીતના સ્વર કારવા તેનો જેવું જ શાસ્ત્ર વડે જોડાનું સાચું કરવું તે છે. તેનાં સાંખ્ય-સંગીત કાલના સમયમાં કેટકેટલાં વગાડાય છે અને તે સાંખ્યને સમમૂળશુભા લોડા કેટલા બધા છેતરાય પણ છે !

મહાજનાઃ યેન ગતાઃ સ પન્થઃ

આવાંકિદિ મહાજનો ગયા

એ જ આપણો રાજમાર્ગ."

(૫૪, ૬૪).

(આ સ્થળે પ્રસંગવશાત્ કહેવું જોઈએ કે શરીર જે સાચું—આત્મા છે જ નહિ—હેવો સિદ્ધાન્ત વામમાર્ગનો બાણવામાં આવ્યો નથી. આવાંકિ અને વામી એ બિલ માર્ગના છે. આવાંકિ સ્પષ્ટ નાસ્તિક છે; મસ્મીમૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ એ મત વામીનો નથી. વામી ઇશ્વરના અસ્તિત્વની વિરુદ્ધ નથી; સક્રિયને દેવીરૂપે પૂજનાર વામમાર્ગ છે; તે નાસ્તિક આવાંકિનું પ્રમાણ સ્વીકારે એ આ ઠેકાણે ઉપપતિવિરુદ્ધ જ બને છે.)

પાપપંથનું તર્કશાસ્ત્ર દ્વિપિત જ દોષ તે બતાવવાને માટે જ રા. ન્હાનાલાલે આચાર્યનું આ વચન નૃત્યદાસીના પૂર્વ કાળના એક ઉદ્ગારનાથી વિરુદ્ધ રૂપમાં મૂક્યું હશે કે શું? થોડીક ચર્ચા ઉપર જ ૫૪ ૨૨ માં દાસીનું વચન ઉતાર્યું છે * ત્હેમાં તો આત્મા અમર, દેહનશ્વર, આત્માને અનન્તતા માણવાની છે, ઇત્યાદિ મત છે; આદિ તો આત્મા દેખાતો નથી માટે છે જ નહિ એમ પક્ષ છે. આ વિરોધાદિ બાદ કરતાં પાપપંથની વક્તૃકાદિયોનો આ નમતો તોધિવાદાપક છે, જો કે પાછળના નમતો જેટલું સામર્થ્ય હામાં નથી, એ ખરું.

આમ વક્તૃક કરનારો આચાર્ય આલેખ્યો છે તે યોગ્ય જ છે. પણ આખરે મરતે મરતે હેના મુખમાંથી પણ જે પંથનો, જે પાપવાસનાનો, એ પ્રતિનિધિ છે તે વિપતો ખેડા ઉનાર દર્શાવનારાં વચન નીકળતાં બતાવ્યાં છે, અને એમ રચના કરવામાં કેશો કલાત્મ્યનો દોષ, વિરોધના અંશને લીધે, આવતો ગણવાને કારણ નથી.

"આવ્યું, આવ્યું મનું બાણ.

માર્ગો મૂને, કુમારી !

પણ વામ માર્ગ નહિં મરે.

મનમાંના ચથતાનને મારશે,

તો જ મરશે આ પાપ પંથ."

† મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ એ પંક્તિમાં મહાજનાઃ એમ બહુવચન તો બાણે હેતુપુરઃસર કર્યું હશે એમ ધારિયે; અને જનાઃ તો વિસર્ગે અણુમ રાખવાનો સન્ધિ-દોષ પણ ક્ષમ્ય ગણિયે; પરંતુ પન્થાઃ ને બદલે પન્થઃ એ અશુદ્ધિ માટે તો—છાપનારની બ્રૂચ સિવાય—કેશો બચાવ જરૂર નહિ.

* પાછળ ૫૪ ૨૭ વ્યુત્પ.

તદાં સુધી અનેક રૂપે અવતરશે એ
ભવિષ્યની ભૂમિએને એ ભરી ભરી. ”

(પૃષ્ઠ ૭૧.)

આ વચનમાં ગંભીર અર્થ બરોડો છે. પાપમાર્ગના અમુક બાલ સ્વરૂપનો નાશ કર્યાથી, અથવા તે માર્ગનુસારી માણસનો નાશ કર્યાથી, મૂંઝાં પાપવાસનાનો જગતમાંથી નાશ નથી થતો; એક સ્વરૂપની પાપયોગના દયાવશો, તે અન્ય સ્વરૂપે અન્ય કાળમાં તે દેખા દેશે; વામમાર્ગ શમશે, Bacchus ની પૂજા દબાઈ જશે, તે free love ને માનનારી મંડળી ઊભી થશે, લક્ષ્મીની ભાવનાનો લોપ કરનાર નવા નવા ‘સુધરેલા’ પ્રકારો પ્રગટ થશે; માટે પાપપંથ કોઈ પણ રૂપનાને મારશે હોય તે માનવહૃદયમાં શાંત્ય મલાવતા પાપવાસનારૂપ સયતાનને જ મારવાની જરૂર છે. પાપના જન્મ bacilli નું મૃત્યુ થાય એ જ ખરો ઉપાય છે.

(અપૂર્ણ.)

વાંદરા,

તા. ૧૭-૧-૧૫.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

માનવ મન્દિરો.

(એક સ્વપ્ન.)

પ્રાચીન ગ્રીસની રાજધાની અથેન્સમાં એક જદ પુરુષ, તેની પુત્રી સમાન દિસતી એક બાલકી અને હું ખરા મધ્યાન્હમાં એક ભવ્ય અને સુંદર મન્દિરમાં દાખલ થયાં. આ મન્દિર જગત્ત્રિપ્થાત પાર્યેનનું હતું. અમે એકાએક રંગમંચ આગળ થઈને ચાલી ગયાં અને તે ભવ્ય મંદિરના દક્ષિણ ભાગનાં ખંડેરોની પથ્થરની કમાનોનો વિચારું થઈ ગયેલા એકાંત ભાગ શોધતાં શોધતાં અમે એક પડી ગયેલા પથ્થરના ધાંભલા આગળ આવ્યાં. આશ્વાસના સુંદર દસ્થો વિષે કોડો વિચાર કરતાં હું અને તેઓ બન્ને અન્યોન્યના હાથ પકડી ત્યાં બેઠાં. પરંતુ તે બાલકી, તેના બાપના હોઠ અને અતિ હર્ષિત અને સુકોમળ—પણ જન્ય કોઈ મહા સ્મર્ય કવિની સાંત અને ગંભીર મૂર્તિ ન હોય તેમ સ્તબ્ધ—વદન બાલ દસ્થથી અણિમ રહેલા વાતાવરણને આનંદથી હિલ્લાસિત કરતું હતું, તેના તરફ એક દૃષ્ટિથી બેઠું રહી હતી.

વાર્ષિક પુનરુત્થાનનો આજ મોડો દિવસ હતો. ગ્રીસની સ્વભાવિય સર્વ પ્રજા ઉપરાંત

દુનિયાના બિન્ન બિન્ન વિભાગથી આ જગતમાં ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેવા આવનાર વિદેશીઓ પણ એક જ યંત્ર હતા. તે આખી દુનિયાનો એક ધ્રોણ ધર્મ ક્ષણિક મહત્તાના સુંગારથી પરિવૃત્ત થયેલો હતો અને માનવજાતિ પોતાની જ કૃતિ આગળ આશ્ચર્યથી પોતાનું શિર નમાવવા એક જ યંત્ર હતી. આ ઉત્સવની પૂર્ણાદૃતિ પછી સર્વ સ્ત્રીપુરુષો વિખરાઈ ગયાં. તે જુદા પુરુષ, બાલકી અને હું ત્રણ જ ત્યાં બેઠાં. જે મનોહર લીલોતરીવાળે રસ્તે શહેરમાંથી તે ભંબ મન્દિરમાં જવાનું હતું ત્યાં કોઈ પણ સુસાદરને જોવામાં આવતો ન હતો. અમે ત્રણે જણ આવીને અહીં બેઠાં હતાં.

એક જ આકૃતિ જે ગ્રીસમાં રહે જ અથવા એકાંતમાં દશ્યમાન થતી અને પછી હૃદય મન્દિરોમાં અને તેની આસપાસ નિદાણવાળા અટારીઓમાં આંધ્ર ભાગતી તે તેમના રસ્તામાં આવી. તેની આકૃતિ જે કે કુશ અને નિસ્તેજ થઈ ગયેલી હતી છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ લાવણ્યની અભિશ્રિત રેખાઓ તેના ઉપર તરતી હતી. તેણે પોતાનું શરિર જીર્ણ અને જર્જરીભૂત થઈ ગયેલાં વસ્ત્રથી ઢાંક્યું હતું. તેના શુક્રભાગ પગમાં સ્ત્રીની આકૃતિના જેવી ઘણી ખારીકીથી કોતરાયેલી હાથીદાંતની જે પાટકાઓ હતી. તેની પાંખો છેક પગ સુધી પહોંચતી હતી અને તેના આતુર અને અર્ધવ્યક્ત હોઠ કુજતા હોય એમ લાગતું હતું. એક ફેરો જેવા પછી કદી વિસ્મૃત થાય નહિ એવું તેનું સ્વરૂપ હતું. મોઢું અને હડપચીનો આકાર મગવાન સુદૃઢવની સૂતિની ઉત્સુક અને આવેશભરી ઘૂંટતા અને સૌમ્યતાને અનુરૂપ હતો. પરંતુ આખી સ્ત્રીજાતિય ઉદાસીનતા અને લલાટની અપ્રશસ્ત સરલતાથી વિપરિત ગંભિર અને હૃદયભેદક વિચારોથી તે આકૃતિ તેજોમય લાગતી હતી. તેની બ્રહ્મદિ સ્પષ્ટ અને વ્યક્ત દિસતી હતી. તેની આકૃતિ અને ચેષ્ટામાં ઉપર તરી આવતા નિર્ભય અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી વિરુદ્ધ છતાં વિચિત્ર રીતે સંયુક્ત થયેલી સ્ત્રીજાતિય બિરૂતા, દામવ્રતા અને અનિશ્ચિતતા જણાઈ આવતી હતી. તેણે દુનિયાની પ્રજા જોડેનો વ્યવહાર ઘણા લાંબા વખતથી ત્યજી દીધો હતો. અમારી ભાષા તે ભાષે જ જણતો હોય એમ લાગતું હતું. પરંતુ પ્રત્યગવરાત કોઈ નિપુણ વિદેશી—જેની આકૃતિ અને ચેષ્ટા તેની એકાંત સુસાદરીમાં તેનું ધ્યાન આકર્ષતી તેની સાથે વાત કરતો માલુમ પડતો. ચૂપ્પત્તે કરીને ઉગ્રજી અને શ્રીક ભાષા ઘણી ત્વરાથી પણ સુમધુર ઉચ્ચારથી બોલતો. તેનો વેશ વિચિત્ર છતાં સુશોભિત અને ગંભિર લાગતો. તે હમેશાં એકલો રહેતો. દુનિયાના વિદ્વાન મનુષ્યો તેને એક વિચિત્ર વસ્તુ તરીકે ઓળખતા. પણ બુદ્ધિથી અગમ્ય છતાં આકર્ષક એવી તેની વર્તણૂક હતી.

આવી આ વ્યક્તિએ અસંસ્કારી છતાં સોફી ભાષામાં અર્થને યોગ્ય રીતે અમારી ગંભિર અને ઊંડા વિચારમાંથી નક્કર કર્યાં.

“તમે ત્રણે પરદેશી જણાવ છો, અને આ મોટા મન્દિરમાં ચોથો હું—જેને એકલાને જ આ મહાન અંદોરોના દરેકો સંગ્રામ્ય બ્લેમી અને વ્યર્થ વિધાતક પ્રવર્તનો કરનાર વ્યક્તિઓની કૃતિ કરતાં વધારે આલ્હાદક અને મોહક જણાય છે.”

“હું એમાંનું કેશું જોઈ શકતો નથી.” તે જુદા પુરુષે કહ્યું.

“ત્યારે તું સાંભળે છે શું?”

“પક્ષીઓના સુમધુર ક્લરવ અને આ મ્હારી પુત્રીનો આસોશ્વાસ પાણીના કલકલ સમાન મ્હારા આત્માને સ્વસ્થ રાખે છે તે હું સાંભળું છું,—અને આ ઉન્હો પવન મ્હારા દેહને સ્પર્શ કરે છે—અને મને આનંદ આપે છે.”

“કુરાત્મનું વૃદ્ધ જ્વલતો નથી કે આ મહાન, બલ્ય મંદિર પાર્થેનનના પૂરાણા ખંડેરો છે?”

“આસોસ! સુસાધીર! એવું ન બોલો. એ મ્હારા વડીલ છે—અંધ છે.” તે બાલકોએ ખિન્ન હૃદયે કહ્યું.

તે સુસાધરની આંખો આ સાંભળી આંસુથી ભરાઈ ગયાવી, અને તેનું મોઢું ઉતરી ગયું. પોતાનો દોષ કયુલ કરી કામા યાચવા કરતાં પણ વધારે માર્મિક અવાજમાં તે બોલી ઉઠ્યો: “અંધ છે!?” પછી તે વૃદ્ધ અંધ પુરૂષ અને વિષાતાની વિચિત્ર કૃતિ ઉપર વિચાર કરતો દૂર જઈ બાગ્યા તુટપા પગથીઆ ઉપર બેઠો.

તે વૃદ્ધ પુરૂષે કહ્યું: “મ્હારી બ્હાલી પુત્રી, આ પાર્થેનનનું મંદિર છે એવું તં મને જણાવ્યું નહતું.”

“પિતાજી, જે વસ્તુ હું જ જ્વલતી ન હઉં તે હું કેવી રીતે કહી શકું? આપણે આ વિશાળ ખંડેરો આગળ આવ્યાં કે તરત જ તેમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ પૂછવાનો મ્હારો વિચાર હતો પરંતુ કોને પુછું? બ્યાં સુધી તે વિદેશી આપણને પ્રથમ મળ્યો ત્યાં સુધી આ ખંડેરોની ભવ્યતા નિહાળતી હું શાંત રહી.”

“મધુર બાલક, એ તો ત્હારી રીત જ છે કે જે કોઈ વસ્તુ ત્હારા આત્માને સુખ આપે તે મ્હને વિસ્તારથી નિવેદન કરતી. તું તેને ત્હારા મૃદુ અને પ્રભાવશાળી શબ્દોમાં વ્યવસ્થીત કરે છે અને જ્યારે તે તું નિવેદન કરે છે ત્યારે માત્ર સુખદ પરાધીનતાથી મ્હાકે મન દુર્બલ થતું હોય એમ લાગે છે. વળી કેમ શાંત પડી ગઈ?”

“મને સમજાયું નથી પડતી—પ્રથમ તો આ અદ્ભુત અને મનોરંજક દરશોની, અને વળી પેલા સુસાધરના શબ્દોની ત્હેણે જે જે કહ્યું અને તેણે આ માનવ મંદિરોના ખંડેરો કઈ દૃષ્ટિથી અવલોક્યાં છે—અને પિતાજી, ત્હમારા પોતાના શબ્દો વિગેરે વિશે વિચાર કરતી બેઠી છું.”

હું તો માત્ર માનવ કૃતિની શક્તિના વિચાર કરતો બેઠો હતો.

“હીક, હવે મને કહે તું શું જુએ છે?” વૃદ્ધ પુરૂષે પોતાની પુત્રીને પુછ્યું.

“પથ્થરની ગંભીર કમાનોની એક દાર ઉપર બીજી દાર અને મન્યુત દીવાલોના પટ્ટી ગોળા આમ તેમ વેરાવતા પથ્થરો હું જોઉં છું. તે ખંડેરોની મોટી ચીરાડોમાં અને

ધુમ્મટાકાર છાપરાંઓમાં નાનાં ઝાડવાં મેદીના છોડવાઓ અને સ્વચ્છંદે ઉગેલાં કાંટાવાળાં ઝાંડ, નિદણુ, અને જંગલી છોડવાઓ પૂર્વે મ્હેં કદી જોયા ન હતા. તે પથ્થરો પ્રમાણમાં ઘણા વિશાળ અને કદમાં ઘણા મોટા હતા, અને બહાર ઘણી પડ્યા હતા. તેમાંથી અને મોટી બારીઓમાંથી આકાશ અને હીસોતરીવાળાં ખેતરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીંનાં હળરો પથ્થરની કમાનો છે—કેટલીક ખંડીત થઇ છે—કેટલીક સંપૂર્ણ દેખાય છે. તે સ ઘણી વિશાળ અને જામ્ય છે. કેટલીક ચૂર્ણુ વિચૂર્ણુ થઈ ગઈ છે અને પથ્થરના ઢગલાની માફક ક્ષીતપ્રાય: થઈ ગઈ છે. દીવાલોનાં લાકડાં સળીને પાવમાલ થઈ ગયાં છે. આ આ-પણી આસ્પાસ મોટા જંગી પથ્થરનાં ચાંબલાઓ પડીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છે.—અને સ્તમ્ભ શિર્ષ અને ખુણાઓની શિલાઓનું કોતર કામ હવે નદ્રિપાવ: થઈ ગયું છે.”

“ ઉપરથી આકાશ ખુલ્લું દેખાય છે ? ” તે શ્વક પુરવે પુછ્યું.

“ હા, પિતાશ, અમે એ ખંડેરોની મોટી ચીરાડ અને બારીઓમાં જલ સમાન દ્રવતા આકાશની ઉડાઈ જોઈ શકીએ છોએ. વળી તે ઉપરાંત તેમાંથી ટાઈ વિરલ સંધાની કૃતિ હું જોઉં છું. આરમાની આકાશ—વિશાળ, ઉજ્જ્વલ અને આરમાની આકાશ ઉચે મોટા ચિરામાં થઇને, આરસના કોતરી કાઢેલા દ્રાક્ષના વેલાઓમાં થઇને, નકામા છોડવાઓનાં પૂષ્પ અને પત્રમાં થઇને પથ્થરની કમાનોની અંધારી હારમાં વહે છે. હું જોઉં છું કે—મને લાગે છે કે તેના સ્વચ્છ અને તિવ્ર કિરણો આખા વિશ્વને અજવાળે છે. અને ચારે તરફના વાતાવરણમાં આનંદ અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે—આસપાસની સર્વ વસ્તુઓમાં અને મહારામાં પણ કંઈ અતેરી મોહિની લગાડે છે. અલખત અને આ ઉચા ચિરામાં ખરા બપોરનો ક્ષીણ થતો ચંદ્ર જાણે નકુર આકાશમાંથી નીચે લટકતો ન હોય એમ દેખાય છે. આજ ખતાવી આપે છે કે આસપાસની હવા શુદ્ધ છે અને તમને લાગતું જ હશે કે તે મહારામાં કંઈ અજામ ચેતન પ્રેરે છે.”

“ બીજું તું શું જુએ છે ? ”

“ કાંઈ પણ નહિ.”

“ કાંઈ નહિ ? ”

“ પથ્થરની બામેલી કમાનોની ચીરાડમાં અને તે ખંડેરોનાં એકાંત શિખરો ઉપર ખુણા લીલા રંગની લીલવાળાં જામ્યા દેખાય છે.”

“ પર્વતના ઉચા ઢોળાવ અને સપાટ મેદાનમાં આડા આવળા જતા તાજાં લીલા પાસથી ભરપૂર ખેતરો જોતું જણાય છે ? ” તે શ્વક કહ્યું.

“ ખરેખર, પિતાશ, તદ્ભારી દૃષ્ટિ મહારા કરતાં ઘણી પ્રબલ છે.”

“ જંગલનાં ઝાડવાંઓથી ભરપૂર આ જમીન દોભા થઈ ગયેલી મોટી પથ્થરની કમાનો

અને અધઃસેપિત ગંગાવર પથરો માનવ કૃતિના ચિન્હ નાહ. પણ જાણે ધરતીકંપથી મોટા પર્વતોમાં ચિરાડ પડી ન હોય એમ દેખાય છે—એમ નહિ હોય ?”

“હા, ફરી અદ્ભુત અને ભવ્ય કૃતિ.” તે બાળકી બોલી.

“એમ પણ એમ બન્યું ન હોય કે આખી પૃથ્વી ઉપર સસુદે ઉદ્ઘાતિ કરી હોય અને સસુદ્રના મોટા દેત્યોએ પોતાના વિજ્ઞાન મંદિરો ત્વજ દીધાં હોય.”

“પિતાજી, હંમારા સંખેડો મ્હારી આગળ આપો ચિતાર ઉભો કરી દે છે. હું તે તમને કહેવાની હતી—પણ હાય ! હું તે સમજવા પણ અશક્તિમાન છું.”

“હું પાંદડાંઓ અને પાણીના ધોધને અવાજ સાંભળું છું, પણ વરસાદ વરસતો નથી—જાણે કે જંગલમાં કોઈ ઝરાયું પાણી ત્વરાથી વહેતું ન હોય.” તે બાળકીએ કહ્યું : “હું, ધારૂં છું કે આ ખંડેરોમાં ભરાઈ રહેલું પાણી ટપકે છે—વરસાદ વખતે દીવાલની ઘીરાડમાં તે ભરાઈ રહ્યું હશે.”

“માનવ કૃતિની કૃતિ, પૂર્ણકાળજી છતાં ત્વજ્યથી અને પ્રકૃતિની અદ્ભુતતાથી જાણે પોતાનીજ કૃતિ ન હોય એમ સ્વસ્થાન્તર પામી, સનાતન યવાને નિર્મિત થઈ છે ! આડા અવળા તરૂં ગઢન માર્ગમાં ધસી આવી અને વિચૂર્ણ થઈ ગયેલા અને ઉડી ભયંકર ખિણોથી છિન્ન થયેલા પર્વતો જેવાં તે બદલાઈ ગયાં હતાં. વાદળોં પણ તે ખંડેરોની ખડગચડી બેખડોથી અવરોધ પામતાં ત્યાં વરસી તેના સનાતન ઝરાઓને પોષતાં. એક વખત આ સ્થળો મોટાં મંદિરો અને ભવ્ય મહેલોથી શોભતાં હતાં અને કોઈ પર્વતે દીવસે અસંખ્ય યાત્રાળુ તેના આડકત્રા રસ્તાઓમાં ધધને ત્યાંના સુંદર દૃશ્યો જોવા અને પરમેશ્વરને બલિદાન અર્પવા આવતા—આનો એ જ ઉપયોગ થતો. વ્હાલી પુત્રી, આ શાનો અવાજ આવે છે ?”

“જંગલી કચુતરો પોતાના માળામાં પાછાં ફરે છે. તેમના માળામાં શાંત બેસી ઘુઘુ કરતાં સંભળાતાં નથી ?”

“હા એ જ એમના આનંદના ઉદ્ગાર છે. પુત્રી, તેઓ આપણા જેટલાં જ સુખી છે પણ જુદા પ્રકારમાં. આ ભવ્ય ખંડેરો આપણામાં જે અનજ્ઞ લાગણી પ્રેરે છે તેનું તેમને જ્ઞાન પણ નથી. છતાં તેમાં રહેવાનો તેમને ધણો આનંદ પડે છે. જ્યારે તેઓ આ ખંડેરોમાં થઈ ઉડતાં ઉડતાં જાય છે ત્યારે તેનો અતુલ્ય હરરોજના પવિત્ર સહવાસથી આપણી પેડે તેમના મનમાં રહી જાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું અંતર પોતાના સાથીઓથી અભેદ વર્તુલથી પરિવ્રત થયેલું હોય છે. આ પ્રત્યાકર્ષણથી જ જીવનમાં વિપત્તિ ઉપરથીત થાય છે. પણ અન્ય એવું જ વર્તુલ જે કોઈ વસ્તુ માટે આપણે લાગણી ધરાવીએ છીએ તેના સમાવેશ કરે છે, અને સાથે સાથે તેના પ્રતિકાર કરે છે. માનવજાતિનો વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે તેનું જાહેર અને ખાનગી સુખ પ્રથમ જાતના જ, બીજાં વર્તુલ સમાન ધીમે ધીમે મંદુચિત કરે—જ્યાં સુધી તેઓ અને તે એકવત—સાદૃશ થઈ જાય, કારણ કે આથી જ

આપણે આપણાં કરતાં બિજ વસ્તુની કૃતિ અને તેની અવધિ વિષે વિચાર કરી શકીએ છીએ. આથી જ માનવ મંદિરોના અંદરે આપણામાં સૌંદર્ય અને બન્યતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. આથી જ સમુદ્ર, પર્વતો, પાણીના મોટા ધોધ, સમુદ્રના મોટાં તોફાન, જ્વાળામુખી પર્વતો સૂર્યના ઉદયાસ્તના વિવિધ દૃશ્યો, લીલાં કુંભાર ક્ષેત્રો વિગેરેમાં એવું ચેતન છે કે જે જોયાથી શરિરના રવેરમાં કંઈ અનેરું ચેતન અનુભવાય છે. આથી જ પક્ષીઓનો કીલ-કીલાટ, પાંદડાનો ફડફડાટ અને નિચે જમીન ઉપર કંઈક અવનવો સુવાસ અને ચેતન પ્રેરક અનીલની પરાગ આપણને આનંદ પ્રેરક લાગે છે. આ જ એક આકર્ષણ—પ્રેમ છે, જે જ સનાતન ધર્મ છે; અને તેના ઉપાસકોને અસંખ્ય મનુષ્યમાંથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવે છે.

“ઓ, સર્વ શક્તિમાન,” તે અંધ વૃદ્ધ નિરતેજ સૂર્ય પ્રતિ પોતાની તેજવિહિન આંખો ઉઘી કરી બોલ્યો:—“સર્વ વસ્તુઓનો મર્મગ્રાહક તું છું, અને ત્હારા વિના આ આખલ વિશ્વ નિશ્ચેતન અને અનન્યસ્ત ન્તત. રત્નેશ્વર્તી, શ્રેષ્ઠર્તા, પરમાત્મન, વિશ્વેશ્વર, આ ત્હારા ભક્તોની બહારે ધનાર, આ બે એકલવાયાં હૈયાં ત્હારી પ્રાર્થના કરે છે કે હે, મને અમને હરહમેશ અવિયુક્ત રાખ ! જે કંદાસ અને કલક એ જ કુખનું કારણ હોય, જે સનાતન મુખ—જેનો તું આત્મા છું—તે શોધવું અને આપવું એ જ માનવબ્રાહ્મણની બાવિ ધ્વિજા અને સિદ્ધિ હોય, જે ન્યાય, સ્વાધીનતા, સમષ્ટીયતા, સત્યતા, એ જ ત્હારા માર્ગના પગલાં તેઓએ શોધી કાઢ્યા હોય તો તેમને અવિભક્ત રાખજે. કાઈ પણ વસ્તુને સંયુક્ત કરી અથવા તેને સનાતન કરી એ શક્તિ ત્હારી છે, અને મૃત્યુની અવધિ પછી પણ ત્હારા સ્મરણો આ દુનિયામાં ચિરંજીવ મૂકી જનારને જીવંતું એ પણ ત્હારા હાથમાં છે. આ દેહ કાષ્ટવત્ નિશ્ચેતન થઈ જાય ત્યારે આ મ્હારી પુત્રીની ચેતન પ્રેરક ધ્વિજાઓ અભિ-લાષાઓ અને વિનોદો કદી પણ નષ્ટ થાય નહિ એ મ્હારી પ્રાર્થના છે. અને તેના મર્થ પછી તેના નામ સહિત સાત્તિક શુભો મ્હારું એક લીખિત સ્મારક થઈ રહે.”

તે વૃદ્ધ પુરુષનો મહેરો અને અંગચેદા આવેશભર્યા શબ્દપ્રભાવથી તેજોમય બન્યાં, અને યોગીવારમાં શાંતિમાં પડતાં નરમ થઈ ગયાં કારણ કે તેણે પોતાની પુત્રીના નિશ્વાસના અવાજ સાંભળ્યા અને સંભારી કાઢ્યું કે તેણે મૃત્યુ વિષે વાત કરી હતી.

“પૂજ્ય પિતાજી, હું કેવી રીતે ત્હારા મર્થ પછી જીવી શકું ?” દયાંમણે સ્વરે તે પુત્રીએ કહ્યું:

તે વૃદ્ધ પુરુષે પોતાનો સ્વર એકદમ બદલી તે બોલ્યો; “આપણે મૃત્યુની—નાશની વાત પડતી મૂકો. આપણી પાડોશમાં રહેનાર પેઢો વેપારી અલ્પજાત મ્હારી ઉંમરે જ વિદેહ થયો અને જે મ્હારો સ્વભાવ તેના જેવો ગિદગીઆ હોય તો જ બચતે અવકાશ છે. પરંતુ આપણી પ્રાસેના ગામમાં રહેનાર પેઢો વૃદ્ધ માળી માત્ર આનંદી અને સ્વતંત્ર મિત્ર-જથી એકસો ચોવીસ વર્ષ જીવ્યો. તે અંતે મરણ પામ્યો તેવું કારણ એ હતું કે ત્હારા જેવી કે જેના ઉપર હું જીવી આનંદ મેળવી શકું છું તેવી વિનમ્ર અને બહાસી બાળિકા તેની પ્રાસે ન હતી.”

તો જદ્દ પુરુષ પોતાની પુત્રીનું ઉપકાર દરેકે હાસ્ય જોઈ શક્યો નહતો પરંતુ આનંદના ઉમંગમાં, હેતો હાથ દબાવ્યાંથી તેને ખજર પડી હતી. તેણે આગળ જણાવ્યું કે “વસ્તુતઃ તે ગહનતા—મૃત્યુ, આપણે માટે કે અન્ય માટે આશા અથવા ભયનું કારણ નથી પણ માત્ર એક વસ્તુમાંથી અન્ય વસ્તુમાં ફેરફાર છે. તે ઘટ છે કે અનિષ્ટ છે તે આપણને અગાત છે પરંતુ આપણે એટલું જ જાણીએ છીએ કે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે—નિર્માણ છે. આ બાદ જદ્દ એક સરખી રીતે મરણ પામે છે. તે સર્વ જાણે છે કે મૃત્યુ સર્વ માટે સમાન છે. કાલ, સ્થાન, વય, પ્રજા, બુદ્ધિ કે કોઈ પણ વસ્તુ તેના ક્રમમાં અવરોધ કરી શકતું નથી. આપણને ખજર નથી કે મૃત્યુ એ બાળ્યવાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની અગમચેતીના તિવ્ર મનોભાવ છે, મૃત્યુ વિશે વિચાર જ કરીશમાં, તે સર્વ સામાન્ય છે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવું.” યોડીવાર પછી ગળગળા થઈ ભારે અવાજથી તે જદ્દે કહ્યું: “એવું પણ બન્યું છે કે મનુષ્યોએ પોતાના જાળજીને વિદેહ થતાં જોયા છે.”

“અફસોસ પિતાઈ, મ્હને તમારી દયા આવે છે હવે આપણે બંધ રાખીએ.”

તેઓ તે ખંડેરામાંથી જવા ઉભા થયાં એટલામાં પેલી નિમિત્ર આકૃતિ પ્રથમ જે તેમને મળી હતી તે તેમના માર્ગમાં આવી અને બોલી—“હે, સ્ત્રી જે દીલગીરી એ જ દોષનું પ્રાયશ્ચિત હોય તો મ્હં જે શબ્દો ત્હારા આ-જદ્દ પિતાને કહ્યા હતા તે માટે મને ઉડો શોક થાય છે. જે મનુષ્યો પૂર્વકાલમાં આ સ્થળે વસતા હતા અને જેમની પાસેથી તેમણે જ્ઞાન અને હકાપણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેઓ વય અને અશક્તિ તરફ માનની લાગણીથી જોતા હતા. મ્હં સાહસથી તે માનનીય વ્યક્તિ—કે જે એક વખતે પૌં અને સ્વતંત્ર હતી તેનું અપમાન કર્યું હોય તો મને ક્ષમા આપ.”

તેણે ઉત્તર આપ્યો “તમારો દોષ તમને દુઃખ આપે છે એ જોઈ મને ઘણું લાગે છે. જે તું તે ભૂલી જઈ તો નિશ્ચિત રહેજે કે અમે તને ક્ષમા આપી છે.”

તે જદ્દે કહ્યું. “ત્હં ધાર્યું હતું કે કોઈ પણ મનુષ્યને છાને એવો ધીક્કારવા લાયક મ્હારો આત્મા પણ અંધ હશે. પરંતુ નિઃસંદેહ આ મ્હારી પૂત્રીના નેત્ર દર્શણમાં હું આ મહાન્ ખંડેરાની બંધનતા જોઈ મ્હારા મનમાં આનંદ અને ઝોર જ લાગણી અનુભવું છું અને ગત યુગની વ્યક્તિઓનું સ્મરણ મ્હારા અવયવોમાં અનેરૂં ચેતન પ્રેરે છે અને મ્હારા આખા દેહમાં રૂં રૂં પ્રસરે છે. ઝો, મુસાશીર, મ્હારી આ લાગણીઓ ત્હારી અનુરૂપ હોય તો આપણને વધારે ને વધારે ઘાડા પરિચયમાં આવવા દે.”

તે વ્યક્તિએ જવાબ આપ્યો. “ત્હારા સ્વરનેા અવાજ અને ત્હારા વિચારની એક રૂપતા મને મજા આપે છે અને આ ત્હારી પૂત્રી—જે સુંદરતા અને બસાઈની મર્તિ છે તે જોઈ મને ઘણો આનંદ થાય છે. મ્હારા દોષના બદલામાં જે તું મ્હને ત્હારું અભિજ્ઞાન કરાવું તો તેને મ્હારા દોષનું પ્રાયશ્ચિત સમજીશ, અને તમે મ્હારા દોષ કોઈ પણ દીવસ સંભારશે નહિ. હું એકાંતવાસી છું—પ્રવાસી છું. મ્હારા એકાંત પ્રવાસમાં મ્હને આનંદ

આપે એવી વ્યક્તિ મળે ક્યાંયત જ મળે છે. હું તેની દરકાર પણ કરતો નથી. કારણ મહારો જીવન ક્રમ જુદા જ પ્રકારનો છે. આ દુનિયાની રંગભૂમિ ઉપર કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમુના જોવા—નિહાળવા અને તેમાંથી ગત યુગના મનુષ્યોના જીવનવિધિ સમજવા હું દેશ દેશ અને શહેર શહેર અટકું છું. સર્વ ઉત્કૃષ્ટ કળાઓમાં સ્થાપત્યકલા—માનવ મંદિરોએ મહાર્ક વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ઇજીપ્તના પુરાણા રાજાઓની સમાધિ—પિરામીડની ભવ્યતા અનુભવી. ત્યાંથી રોમના પેન્ટીયનનાં ભવ્ય ખંડેરાં જોયાં. ત્યાંથી હું કોન્સ્ટાંટીનોપલ ગયો અને સન્ટ સોફિયાનું સુંદર મંદિર જોયું. ત્યારે આશ્ચર્યનના પ્રચંડ સિખરો દેખાતાં ન હોત એવી માનવ કલાની અદ્ભુત કૃતિ—સેન્ટ પૉલ્સ અવલોકી કંઈ વિચિત્ર લાગણી અનુભવી, અને ફરતો ફરતો આ પાર્થેનનના મંદિરમાં આવ્યો છું. હજુ ઘણા ઘણા પ્રદેશો જોવા છે. ઇટાલી, વેનીસ, સ્પેન, અમેરીકા, બેબીલોનીયા, હિન્દુસ્થાન વિગેરે પ્રદેશોમાં જઈ ત્યાંના મંદિરો જોવાં છે. આટલા હુંકા અનુભવથી તો ગમે-ક્રમ લાગે છે કે સર્વ ભક્તીકાલનો અનિવાર્ય પ્રવાહ આ બધાં મંદિરો ઉપરથી વહો છે. તેની પ્રતિસ્પર્ધામાં માનવ બાકીના પ્રયત્નો વ્યર્થ છે.

મનુષ્ય એ પરમેશ્વરની કેવી વિચિત્ર કૃતિ છે ? તે પોતે જ પોતાની સૃષ્ટિના મૂલ્યગામી અને સર્વ વ્યાપી સિદ્ધાન્તથી તેમને અગ્રાત રાખે છે. આથી મનુષ્યનું આખું જીવન ભ્રમમય છે. માનવ બાકીને આ નિયમનું જ્ઞાન નથી તે જ તેમના મુખનું કારણ છે.” આમ બોલના બોલતો તે પાસે આવ્યો અને મહારી આંખ ઉઘડી ગઈ.

નાગરવાડા,
નડીઆદ.
૨૬-૯-૧૪

}

સવાઈલાલ યુનિલાલ યાજ્ઞિક.

ઓમર ખુયામની રૂબાઈઆત.

(અનુસન્ધાન ગત વર્ષે પૃષ્ઠ ૭૩૭ થી.)

૫૭. (૧૦૨)

‘ પ્રભુ જો તું દયાળુ હો, દયા ઉદાર ટુજ હોયે,
અરે તેં આદમને જ્ઞાને નીકાલ્યો સ્વર્ગની બહારે ?
અમારી ભક્તિથી દે તો, ન તારી એ કરીમી છે,
પ્રભુ ઉદ્ધાર પાપીને ! કરીમી જો ખરી તારી,

૫૮ (૧૦૩)

સંભાળજે તું ભાઈ, ઐ ! આ રોઝગાર ફીસાદનો;
તું ચેતજે કે આ જમાનાની કટારી; તેજ છે.
તુજ કાર્યમાં જે આ જમાનો લાલચો નાખેય. તો
સંભાળજે, ના થાપ ખાજે, ઝેર એમાં છે ભજ્યું.

૫૯ (૧૦૪)

જ્યાં જ્યાં ફૂલોને જામની લાલી પડે તુજ દરિએ,
ત્યાં ફેટલાએ શાદનાં એ ખૂન રેડાયાં હશે.
આ ખાકમાંથી જે ફૂલો ખીસે અંદિઆ વિશ્વમાં,
માથકના એ ગાલતું છે અજબ રંગી છૂંદણું.

૬૦ (૧૦૫)

આએ શરાબી રત્ન છે ને જામ તેની ખાણ છે,
આ જામ એ જ શરીર છે વ શરાબ તેનો જાન છે;
આ જામ નવરંગીય જે હસતું શરાબીથી અહો,
એ કોઈ જખ્મીના હૃદયના ખૂનતું ટીપું જ છે.

૬૧ (૧૦૬)

પી જામ લે કે ગોરમાં તારે સુતું પડશે સદા,
ત્યાં કોઈ ના તુજ મિત્ર, માથક કે હરિફે કોઈ છે,
આ વિશ્વની સૌ ખાનગી તું કોઈને કહેજે નહિ,
કરમાંઈ ગયેલાં ફૂલ પાછાં કોઈ દી ખીલતાં નથી.

૬૨ (૧૦૮)

કોઈ દૂરની સાથે નિકા પહવા સુખારક કો ગણે,
પંથુ દ્રાક્ષતું ખાણું મને એ ખૂબ મીઠું લાગતું;
તું આ નગદ લઈ લે અને રહે દૂર ખાલી વસ્તુથી,
એ બાંગ સુણવી દૂરથી એ તો સુખારક છે અંદિ.

૬૩ (૧૦૯) *

દિલ બોધવું મુજને ય કે ઇલમ નવાઈ વિશ્વમાં,
 ને તું શીખાવી એ સકે તો હોંશથી શીખાવજે;
 તેને કહ્યું મેં કે “અલફ” તું શીખજો પૂરેપૂરો,
 ને આદમી એ હોય તો તેને હરફ એ પૂર્ણ છે.

૬૪ (૧૧૦)

ને હું અંદિ આવ્યો નથી મારી જ ઇન્દિયાથી અરે,
 ને હું અંદિથી નહિ ના મારી જ ઇન્દિયાથી અરે,
 સાકી કમર ઢસી લે અને તું સાવચેત થઈ રહે,
 હું વિશ્વના દુઃખો શરાબીથી સદા ય કરીશ એ.

૬૫ (૧૧૨)

નવરોઝની લહેરો અહો એ જૂનને મીઠી જ છે,
 ને આ મધુર વિશ્વે મનોહર મૂખ મુબારક અહો;
 જ જ બની ગયું છે અરે તે કાંઈએ સાઈ નથી
 યાજો ખુશી બાપુય તું કે આજનો દી ખૂશ છે.

*Once and again my soul did me implore,
 To teach her, if I might, the heavenly lore;
 I bade her learn the Alif well by heart,
 Who knows that letter well need learn no more.

: (Whinefield)

દિલ ગુફત મરા ઇલમ લદની દુસ અસ્ત,
 તઅલીમ જ કુન અગર દુરા દસ્તરસ અસ્ત.
 ગુફતમ કે અલફ ગુફત હીમર હીય મજો,
 દર ખાને અગર કસ અસ્ત યકે હરફ બસ અસ્ત.

(જોમર ખયામ.)

૬૬ (૧૧૩)

તું ઉઠ માથકે જામ દે ! કેવા મજાના શબ્દ એ,
તારા મધુર ઓણે અહોહો એકે દી મારા થશે;
તારા શુભાખી ગાલ જેવો પા શરાખી એ મને,
મારૂં મગજ તારા વિખાયેલ વાળ સમ અસ્થિર છે.

૬૭ (૧૧૪)

મેં વિશ્વની એ પાર પેલી એ અનન્ત સીડી પરે,
ખેલિસ્ત ને જહનમ, કલમ ને નોંધ ને દૂંઢ્યા જ છે;
મારા શુરએ એ પછી દિક્ષા મને દીધી અંહિ,
“આ એ નરકને સ્વર્ગ સૌ તારી જ સાથે છે અરે.”

૬૮ (૧૧૫)

આ વિશ્વમાં જે સત્યનાં કૂતો ચૂંટી જ શકે નહિ,
એ આ મજાના રહમાં હજીએ બળ્યો બાપુ નથી;
સૌ માણસો એ સુસ્તીથી ડાળી હલાવી એ જ છે,
છે “આજ” એ શાની અને એ “કાલ” પહેલો દિન છે.

૬૯ (૧૧૬)

જો વિશ્વને સમજી શકે તું એ ખુશીથી તો બલા,
સૌ માણસોને એ દશામાં એ નવાઈ લાગતી;
સૌ કૂમળા ને ખીલતી ડાળે મુસાનો હાથ છે,
સૌ એ પદાર્થો, આત્મમાં ઇસુ પ્રભુનો આત્મ છે.

૭૦ (૧૧૭)

જેના હૃદયમાં ના રહ્ય તેને લગ્યાનત લાખ છે;
રે ! આ દુઃખી દિલનો દયાળુ કોઈ પેગમ્બર નથી;
જ્યારે થઈ ખેધક તું એ એક દીએ ગાળશે,
એ દિન જેવો કોઈ દીએ તે ગૂમાવ્યોએ નથી.

૭૧ (૧૧૮)

પ્રભુએ આ પદાર્થોને અંહિ સજ્જારીને રાખ્યાં,
મગર તેણે અરે શાને ક્ષમાવી તેમને દીધાં ?
બરાબર જો હતું એ તો હતું શું ભાંગવું એને ?
બરાબર જો હતું ના તો અરે એ બધા કોની છે ?

૭૨ (૧૩૪)

ને જી-દગી આ વહી ગઈ તો શું નિશાપૂર, બલ્મ છે !
ખાલી ભરાઈ ને ગઈ તો ગિલ્, ખાઈ શું જ છે ?
પી જમ સે કે આપણે અંદિયા જશું એની પછી
શયિ ઉગશે ને અસ્ત થાશે કેટલીએ વાર અંદિ.

૭૩ (૧૩૬)

આ જી-દગીનો કાફલો વહી જાય છે જલદી અરે !
આએ ધડી આનંદની વહી જાય છે, તું મહાણી સે !
સાકી હમારી કાલની ચિંતા અરે તું શું કરે ?
તું લાવ ખાલી જલદી કે આ રાત એ વહી જાય છે.

૭૪ (૧૩૭)

જેણે ભૂમી, આસમાન ને ભૂમંડળો પેદા કર્યા,
તેણે હુખી દિલને જખમ પૂરા કર્યા છે એ અરે;
કદમે ગુલાખી ઓપતે હસ્તુરી જેવા જામ એ,
તેણે જમીનના માઠ પડ નીચે છપાવ્યાં છે અરે.

૭૫ (૧૩૮)

બાહ, તમે સૌએ મને પોણે શરાખીથી આહો !
ને આ મવાલી મૂખને ઘો રત્ન જેવો ઓપ એ
જ્યારે મરી હું જાઉં તવ ધોળે શરાખીથી મને,
મારું કદન એ દ્રાક્ષનાએ કાટનું જ બનાવળે.

§ Life's caravan is hastening on its way;
Brood not on troubles of the coming day,
But fill the wine cup, ere sweet night be gone,
And snatch a pleasant moment, while you may.

(Wbinefield.)

ઈન કાફલે ઉમર અજળ મી ગુઝરે,
દરયાળ દમીકે અઝ તરખ મી ગુઝરે;
સાકી ગમ ફરદાઈ. હરિશ્ચાન ચે ખુરી,
પીશ આંર ખાલેસ કે રાખ મી ગુઝરે.

(આમર ખયામ)

૭૬ (૧૪૦)

જ્યારે મેલુએ સૂર્યના રથને ક્યો તૈયાર ને,
તેને અમોઝાં ગોતી ને પરવાળથી સોઢાવીઓ,
ત્યારે અમારૂં દીરમતે નિજ મ્હેલમાં આવું હતું.
શાને અમારા દીરમતે અમને સજ્યા આવા હશે ?

૭૭ (૧૪૨) *

આ જીન્દગીમાં એક પણ પશુ ના નિરાશાની ગર્ધ,
એવી હતી ના ખાનગી કે જે અમે સમજ્યા નહી.
જ્યાં હું અનુભવથી બતાવને નીકાળું છું બધે,
આ જીન્દગાની વધી ગર્ધ ને કંઈ ખખર નાએ પડી.

૭૮ (૧૪૫)

તેણે મને આપી હયાતી ને નવાઈ એ અદો !
પણ જીન્દગીમાં એ નવાઈ વિણ કંઈ ના હતું.
સો આપણે ચાલ્યા ગયા હેતુ કંઈ જાણ્યા વિના,
આ આમ જાવું, આવવું ને છવવું શાને હશે ?

૭૯ (૧૪૭)

જેની અકલની સામને દુનિયા વધારી એ રહી,
જેના વિચારો . બહાનની છુરાક જેવા છે અદો !
તેઓ તને એ જાણવાને વ્યર્થ કાંકા ભારતા,
રે તેમનું માયું બમે છે એ દીવાનીમાં અરે.

§ Wisdom, ere youth's conceit had waned, methought
Answers to all life's problems I had wrought;
But now, grown old and wise, too late I see,
My life is spent, and all my lore is naught.

(Whinefield.)

અહનુ ન કે દમ જ ઉમર મહરમ નરુદ,
કમ છુદ જ અસરાર કે મરુદમ નરુદ;
ચુન નેક હમી બ નગરમ અજ રુએ ખરદ,
ઉમરમજ ગુજરત વ હીચ માલુમ નરુદ.

(ઐમર ખખામ)

૮૦ (૧૫૧) *

જેના કદમ નીચે જગત બાપુ વહી આ જાય છે,
 ને જેમના હુકમે અહો બ્રહ્માંડની ચાવી ફરે,
 તેઓ અરે આ હાથથી વાકેફ કાંઈ ના હતા,
 તેથી જ હું ડાહ્યો નથી થાતો અરે આ વિશ્વમાં.

૮૧ (૧૫૨)

અકસોસ છે કે આ બધી મિશ્રિત વહી ગઈ હાથથી,
 ને મોતના હાથે જીગર આજે ચીરાંયું છે અરે !
 કોઈ ન આવ્યું સ્વર્ગથી કે એમને પૂછી લઉં,
 “આ વિશ્વના મુસાફરોની શું દશા થઈ છે તંદિ ?”

૮૨ (૧૫૪)

આ જૂઠમના ચક્રો બધાં પ્રભુએ બનાવ્યા છે, ચાતે
 તેણે અરે આ જાળમાંથી કોઈને છોડ્યા નથી;
 જ્યાં જ્યાં ભલા તેણે નીહાળ્યું દાગ વાળું દિસે એ
 તેણે તંદિ એ દાગ પર દાગે અવર મૂક્યો અરે !

૮૩ (૧૫૫)

અકસોસ છે કે આ યુવાનીએ વહી ગઈ છે અરે,
 આનન્દની તાજી ધડી એ પણ વહી ગઈ છે અરે;
 આનન્દના જે પંખીનું એ નામ જન્મ્યું એ હતું,
 હું જાણતો ના કેમ આવ્યું, શું થયું એનું અરે !

§ The sages who have compassed sea and land,
 Their secret to search out and understand,
 My mind misgives me if they ever solve,
 The scheme on which this universe is planned.

(Whinefield.)

આનંદો કે જહાન ઝીર કદમ ફરસુદન્દ,
 વ અંદર તલબશ હર દો જહાન પયસુદન્દ;
 આગાહ નમી શવમ કે મશિન હરગીઝ,
 ઝીન હાલ યુનાનકે હસ્ત આગે ખુદન્દ.

(જોમર ખયામ)

૮૪ (૧૫૬)

આ મૂર્ખાં લોકો ઐઋંના ઐ ઐઋંનાં અસાંનથી,
બાપુ ગણે નિજ જાતને સૌ સજ્જનાથી 'શ્રેષ્ઠ' ઐ;
જે જે મનુષ્યો તેમની જેવા અકલહીન ઐ નથી,
તેમને તેઓ અરે રે' કાશીર ગણી ધિકારતા.

૮૫ (૧૫૮)

અહિં જ્યાં સુધી મુજ ચાર મીઠા જામ ઐ દેશે નહિ,
રે! ત્યાં સુધી માલીક મને ઐઋં ચુખી દેશે નહિ;
લોકો કહે "તું ઐ સમય જોઈ રહી લેજે બચા."
તોઆ પૂકારે તોય માલીક કંઈ મને આપે નહિ.

૮૬ (૧૬૦)

જ્યારે મરી હું જાઉં ત્યારે ઐ મને બહુ પીસજો,
મારી દશા આ સૌ તમે જાહેર કરજો સર્વેને;
મારા શરીરની ખાકને મીઠાવજો ય શરાબથી,
તે આ શરીર ને ઐ શીશાનું ડાંકણું કરજો તમે.

૮૭ (૧૬૧)

ખયાંમ, જો આકાશ આ તંબુ ય નાંખીને અરે,
આ જીભ ને આ કાનના સૌ બારણાં બંધે કરે;
તો આ અમર, અનન્ત જીવનના સુનેરી જામમાં,
ઐ દેવદૂતે લાખ ખયામો જતાવ્યા છે મને.

૮૮ (૧૬૫)

કો જામ વિષુ શરાબખાનામાં વઝુ પડી ના શકે,
વા દાગવાળા નામને કોઈ સુધારી ના શકે;
દે ને શરાબી કે અમારા કીમતી જમ્બા સહુ!
ઐવા અરે ફાટી ગયા છે કે ન કો સીવી શકે.

આ રૂપાઈ ઉપરોક્ત રૂપાઈ સાથે મળતી આવતી નથી એટલે ઐઋં અનુમાન થાય છે કે વખતે ઐઋંના બીજા પુસ્તકમાંની કોઈ બીજી રૂપાઈ ઐઋંને બદલે મૂકી દીધી હોય. પરંતુ ઐઋંના આ પુસ્તકમાં ઐઋંની કોઈ રૂપાઈ નથી.

બાપાન્તર કર્તા.

૮૯ (૧૬૮)

હુનિઆ મંદિ જેને મળે છે કાંઈ રોઝી એ અહો,
વા જેમને અંદિ કોઈ આરામ સ્થાને છે બલા,
એ કોઈના ચૂલામના, વા કોઈના માલીક નથી;
બાઈ ખુશી થાઓ તમે તેને મુબારક વિશ્વ છે.

૯૦ (૧૬૯)*

મુજ બક્ષિથી તુજ રાજ્યમાં કાંઈ વધું છે કે નહિ ?
વા મેં ગુન્હા કીધાજ તેથી શું થઈ હાની તને ?
તું જા અને તા લે કંઈ કે સૌ ખબર એ છે મને,
રે તેમણે મોડા લઈ જલદી તજવા છે સર્વને.

૯૧ (૧૭૦)

જે હાથ મારી જેમ બાપુ જામ મીઠા લે જ છે,
ધિકાર છે કે દક્તરો ને ખુશી એ લઈ જાય છે;
તું શુધ્ધ સાધુ હો અને હું જામમાં ચકચુર છું,
મેં સાંમળ્યું એવું નથી કે આગ લાગે બેજમાં.

૯૨ (૧૭૨)

આ હાથમાં મહારા હમેશાં જામ મીઠું હો અંદિ !
ને આ હૃદય માચકને માટે સદા હો કંખતું !
લોહિ કહે “ ખુદા તને તોળા કરાવે ખશકમાં ! ”
માલીક તોળા બે કરાવે તોણ હું હરીશે નહિ.
(અપૂર્ણ.)

અમરેલી, {

હરિલાલ દ્વારકાંદાસ સંઘવી.

* What adds my service to thy majesty ?

Or how can sin of mine dishonour Thee ?

O, pardon, then and punish not I know

Thou art slow to wrath, and prone to clemency

(Whincfield.)

દર મલક તું અઝ તાજ્યત મન હીય ફરુદ,

વ ઝ મચસતી કે રશત તુકસાની પુદ:

ખશુઝાર વ મગીર સુનકે માલૂમ નસુદ,

ગીરન્દે દેરી વ ઝુઝારન્દે ઝુદ:

(આમર ખયામ)

સમાજ ઋણ.

આપણા હિંદુ ધર્મમાં અનેક પ્રકારનાં ઋણ ત્રિમે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. દેવ ઋણ, પિતૃ ઋણ, લોક ઋણ વગેરેના વિચાર આપણામાં ઘણા જ વ્યુત્પન્ન છે. અને આ બધા ઋણ વાળી શકવાને માટે આપણા ધર્મમાં દરેકને માથે બુદ્ધી બુદ્ધી કરતે નાંખેલી છે. પરંતુ હાલમાં કમનસૂમીએ આપણા ધર્મની દરેક શાખામાં ચડ્યું છે, તેમ આમાં પણ એમ થયું છે કે, જે કરતે, જે કર્તવ્યો, આ ઋણની તૃપ્તિ અર્થે આપણે કરવાનાં છે, અને કરાવે પણ છીએ, તેના મૂળ હેતુ આપણે ભૂલી ગયા છીએ; તે શા માટે કરવામાં આવે છે તેથી હિંદુ-ઓનો મોટો ભાગ અત્યંત ધર્મ ગમે છે અને તે બધું ફક્ત ચાલતી આવેલી રીતને લીધે જ, અથવા તો લોકલાજથી કે માનસિક બેમને લઈને કરવામાં આવે છે અને આ કારણને લીધે, બધા ઋણ વાળવા પ્રયત્ન કર્યા છતાં એ, આપણા આત્મા ઉપર યથો લેખ છે, ઉદાત્ત યથો લેખ છે, તેટલો થતો નથી. અને લોકો વચર સ્વમજે, ફક્ત બાહ્ય કારણોને લીધે જ આ બધું કર્યા કરે છે, તેમનું કંઈ કારણું છુટી પડે છે, એટલું જ નહિ પણ વખતના વહેવા સાથે, જમાનાના બદલાવાથી, નવીન સુધારાના પ્રકારથી, જે નવા ઋણ આપણે માથે આવ્યા છે, તે આપણે સમજી શક્યાં નથી. અને પરિણામે આ ઋણના બદલા તરિખે, જે નવી જગ્યાબદરીયો આપણે શીર આવેલી છે, તેથી આપણે અત્યંત દુઃખ છીએ અને તેના બદલામાં આપણે જે કર્તવ્ય કરવાનાં છે તેથી પણ વિમુખ થવા છીએ.

આ બધાં ઋણોને અને તેને અંગે હિંદુ ધર્મમાં ધર્મોત્તરો વિચાર આપણે હવે ચાહુ જમાનાને અનુસરીને અને નવા સંજોગો ધ્યાનમાં રાખીને કરવાના છે. દેવ ઋણ અને પિતૃ ઋણની ભાવના તો હજી આપણા લોકોમાં જોવામાં આવે છે. હવે આપણને આત્મા અને જીવન વગેરે આપ્યા. પિતૃઓએ આપણને સારી, સારીરું રૂપ, મનનાં વસ્તુ અને સ્વભાવ વગેરે આપ્યાં, એટલું તો ઘણા ખરા સમજે છે. પરંતુ એ ઉપરાંતના બીજાં ઋણ છે તે ઉપર જોઈએ તેનું લક્ષ દેવાનું હોય તેમ લાગતું નથી. આવું એક ઋણ તે સમાજ ઋણ છે. આપણા સમાજના સમગ્રે આપણા ઉપર કેવા અને કેટલા ઉપકાર છે, અને તેને લીધે આપણને કેવા કેવા શુભ સંજોગો મળ્યા છે, અને પરિણામે આપણને જે લાભ થયો છે તેનો પૂરો ખ્યાલ નથી; અને તે કારણથી જ આ સમાજ ઋણ પાછું બાળવા માટે આપણે માથે જે કર્તવ્યો રહેલાં છે તેનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. આપણે જે સંજોગોની વચ્ચે અને જે સમાજની અંદર જન્મ ધારણ કર્યો છે, તેને લીધે આપણને ઘણા જ લાભ થયા છે આ લાભને આપણે આપણો સામાજિક વારસો કહી શકીએ. જમાનાની પ્રગતિના વિચારોના બેળની અને એવી બીજી અનેક છપો આપણા ઉપર પડે છે તે સ્વેચ્છાથી જોઈ શકાય તેમ નથી. જે આપણે એક સુધરેલા માન્યાપના છોડીને જન્મથી જ જન્મથી લોકોના સહવાસમાં મુકી દીધે તો, આપણને ખજાર પડે કે તેના માન્યાપ તરફથી મળેલા ઉત્તમ વારસા છતાંય તે બાળક લગભગ જન્મથી જન્મ જવાનું. આવો દૂર બનાવ આ જમાનામાં થયેલો તો ધ્યાનમાં નથી. આ જમાનામાં આનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારના દાખલા તો

ખનેલા છે. એટલે કે જંગલી આક્રીકન માળાપના એક બાળકને અમેરીકા લઈ જવામાં આવ્યું હતું, અને ત્યાંની હાસ્ય પાંશાળામાં બહુવાનિ કેળવ્યું હતું. અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેણે પોતાના લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા ધણી મહેનત કરી હતી. એને એની પોતાની કેલવણી, એના સંસ્કારી વિચાર અને એની સેવા શુદ્ધિ, એ બધું હોને પશ્ચિમના સમાજ તરફથી મળ્યું. અને એ સમાજનો તે માટે તે ઝલ્લી થયો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના હબસીઓ આ પ્રકારે જ આગળ વધેલા છે. પચાસ વર્ષ ઉપર તેઓ તદ્દન અબલ અને પછાત સ્થિતિમાં હતા. પરંતુ ત્યાંની સમાજની અસરને લીધે, તે સામાજિક વારસાને લીધે, અને ત્યાંના પરાપકારી સદ્ગુણોની મહેનતથી ફક્ત પચાસ જ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં આ હબસીઓ કેળવાઈને ઘણા આગળ વધ્યા છે. અને હાલમાં તેઓ એક સત્તાવાન પ્રજા તરિખે લેખી સકાય તેમ છે. (આ સંબંધી સવિસ્તર હકીકત માટે સત્તા સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલી “યુસ્ટીસ-વોશીંગ્ટન” નામની ચોપડી તરફ બધાંનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.) જે ઉત્કર્ષ, જે સુધારો, આ હબસી જતમાં હબરો વર્ષે પણ ના થઈ શક્યો, તે ફક્ત પચાસ જ વર્ષમાં, અમેરિકાની સમાજના સંસર્ગમાં રહેવાથી હો. મણે મેળવ્યો, આનું નામ તે સામાજિક વારસો અને આ તેમનું સામાજિક ઝલ્લું.

આ પ્રકારનું ઝલ્લું સમજ્યા પછી આપણે આપણા પોતાનો વિચાર કરીએ. આપણા સમાજની અને કેળવાયલા હિંદુની અનેક રીતે પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવે છે. આ પ્રગતિને માટે દરેક કેળવાયલા હિંદુ પુત્રે તેના વડવાઓની મહેનતનો, દેશના આગેવાનોના કામનો, કાંઈક પોતાની જાત મહેનતનો, અને સૌથી વધારે સામાજિક વારસાનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. અનેક પ્રકારના લાભ અને સગવડો આપણે લોગવીએ છીએ, રાજકીય હક્ક, પ્રજા તરિખેની ગણતાર, વિદ્યા પ્રાપ્તિની સમગ્રતા, વ્યાપારનો વધારો, સ્થાનિક સ્વરાજ્યોની પ્રાપ્તિ, ગામડામાં ચતા સુધારા, નહેરોમાં ચતા વધારા, વગેરે દરેક જાતના લાભ માટે આપણે સમાજના ઝલ્લી છીએ. આપણે માથે સમાજનું તે બધું દેવું છે. આ ઝલ્લું, આ દેવું, આ કરજ પાછું વાળવાની આપણી મુખ્ય દરજ્જા છે. કોઈ માણસના આપણે ફક્ત થોડાક જ રૂપિયા ઉઠીના લઈએ છીએ તો આપણું મન એ દેવાના ભારને લીધે કેટલું ચિંતામાં રહે છે, અને તે દેવું પાછું વાળવાને માટે આપણે કેટલા આતુર હોઈએ છીએ ? તો આપણા સમાજનું આપણા ઉપરનું આ મહાન ઝલ્લું વાળવા માટે આપણે કેટલા આતુર અને કેવા ચિંતાતુર રહેવું જોઈએ ? પણ આ ઝલ્લું પાછું શી રીતે વાળવું તે પ્રશ્ન ધણાના મનમાં ઉભો થશે. આ “સામાજિક વારસા”નું ઝલ્લું અદા કરવાનો ‘ફક્ત એક મુખ્ય રસ્તો “સમાજ સેવા” કરવાનો છે. સ્વાયંત્ર ત્યાગ કરી, ફક્ત ધર્મ વૃત્તિથી સમાજની સેવા કરવાથી જ આ ઝલ્લું આપણે પાછું વાળી શકીએ તેમ છે. માટે દરેક કેળવાયલા અને સમગ્ર હિંદીએ આવી સેવા કરવા સદા તત્પર રહેવું. અને સેવાના માર્ગની હમેશા શોધ કરવી આ સંબંધમાં રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણકૃત “સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ” નામના પુસ્તક તરફ સર્વનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

કોઈના મનમાં કદાચ એમ પણ આવશે કે આ બધી સમાજ પ્રશ્નની વાતો કરી તે તો અંદર છે; અને આટલું દેખું અને આટલો ઉપકાર એ તો બધું ગોળ ગોળ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. આવા કોઈ શંકા શીલને જવાબ આપવા માટે કેળવણીની ખાખતમાં ૩. આ. પાછમાં સમાજના આપણે કેટલા દેવાદાર છીએ તે ગોડર્નરીયુના એક આગેવા અંકમાં આપવામાં આવ્યું હતું તેનો આધાર લઈને આ રચને આપણે જોઈશું. હિંદી સરકારના ૧૯૦૭ થી ૧૨ સુધીના પાંચ વર્ષના કેલવણીના રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે આર્ટ કોલેજમાં સરેરાશ દરવિદ્યાર્થી દીઠ દર વર્ષે રૂ. ૧૭૫ ખરચ થાય છે. આમાંથી વિદ્યાર્થી શ્રી તરિખે રૂ. ૬૮.૩ ભરે છે એટલે દરેક વિદ્યાર્થી કોલેજમાં ભરે છે ત્યાં સુધી દર વર્ષે રૂ. ૧૦૬.૭૭ કોઈના દેવાદાર બને છે. આ દેવાની રકમ સરકારમાંથી અથવા તો લોકલબોર્ડ કે લોકલફંડમાંથી વિશેષ કરીને ભરવામાં આવે છે. અને સરકારનો કે લોકલબોર્ડ કે લોકલફંડનો પૈસો તે લોકોમાંથી લીધેલા વેરામાંથી જ આવે છે. આ વેરા ભરનાર મુખ્યત્વે કરીને ખેડૂત તથા ખેતીની ઉપજનો બહેપાર કરનાર છે. આ પ્રમાણે કોલેજમાં ભણતો દરેક વિદ્યાર્થી દર વર્ષે આ ગરીબ લોકોની ખરા પરસેવાથી પેદા કરેલી રકમમાંથી માથા દીઠ રૂ. ૧૦૬-૭૭ પોતાના ભણતર માટે ઉઠાવે છે. આજ પ્રમાણે હાઈસ્કૂલોની અંદર માથા દીઠ ખરચ રૂ. ૨૬ આવે છે તેમાંથી વિદ્યાર્થી રૂ. ૧૪ આપે છે અને બાકીના રૂ. ૧૨ ઉપર પ્રમાણે વેરામાંથી પૂરા કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળામાં પણ વિદ્યાર્થી દીઠ ખર્ચ રૂ. ૪-૨ નું છે તેમાંથી શીતા રૂ. ૦-૧૪-૬ આવે છે ને બાકીના રૂ. ૩-૪-૮ ઉપર મુજબ સરકાર મારફતે વેરામાંથી ભરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જોઈ ચકાશે કે આપણા ભણેલા ગણેલા વિદ્વાનો, ઐજ્યુએટો અને એમ. એ પણ કેળવણીની ખાખતમાં દેવાદાર છે-જાણી છે. અને તેમનો લેણદાર સદાયે ગંદકીમાં રહેતો, અર્થ નમ રિયલિટીમાં ફરતો, સદા બુખમરો વેડતો ગરીબ ખેડૂત કે મજૂરીઓ છે. આ પ્રશ્ન ભણેલાં માણસોએ પિત્રામાં ગણી અનેક પ્રકારે પાછું વાળવું જોઈએ.

આ દેવું કેવી રીતે પાછું વાળવું જોઈએ તે સંબંધમાં લખતાં ગોડર્નરીયુમાં જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં સરેરાશ આવક માયાદિક દરવર્ષે રૂ. ૩૦ની છે. એટલે એક જણ કોલેજમાં એક વર્ષ રહે છે તેટલામાં એક હિંદીની સાઝાવણ વર્ષની આવકનો તે ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે ગણતાં એક બી. એ. સરેરાશ ચૌદ માણસની વાર્ષિક ઉપજનો પોતાના કોલેજના ભણતરમાં જ ઉપયોગ કરે છે અને તેથી તેણે અને કબજ ઐજ્યુએટોએ તેથી વધુ પ્રમાણમાં આ પ્રશ્ન પાછું વાળવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલે કે દરેક ઐજ્યુએટ કોઈપણ બદલો લીધા વગર એક વર્ષ ચૌદ અમણ માણસોને માન આપવા પાછળ ગાળવું જોઈએ. કોઈને આ રીતે કાવતી ન આવે, અનુકૂળ ના લાગે તો ને હેનામાં કોઈ પણ સ્વમાન કે ટેક હોય તો જેટલા પૈસા પોતે આ રીતે વાપર્યા હોય, તેટલા તો તેણે કોઈ પણ પ્રકારે પાછા વાળવા જોઈએ. આ રીતે દરેક જણ જોઈ ચકાશે કે આ કોઈ ગોળ ગોળ અથવા આપણા સાક્ષિતથી દસવિંશતી પ્રશ્ન નથી, પણ ખરેખર ૩. આ. પાછું દેવું છે અને તે પાછું પિત્રામાં જ જોઈએ.

દરેક જણુ ખરોખર ધ્યાનમાં લે તે માટે ઉપરનો દાખલો જરા લંબાણથી આપ્યો છે. તે ઉપરથી ખીજાં પણ સમાજનાં અનેક ઝણુ છે તે ધ્યાનમાં લઈ યથાશક્તિ પાંછાં વાળવાં આપણે પ્રયત્ન કરવો જ નોંધ્યે. આતો આપણે કૃત્તવૃત્તિની બાબત તપાસી, પણ તે ઉપરાંત ખીજી પણ અનેક રીતે આપણે માથે ઝણુ ચડવા કરે છે. આખા દિવસનું કામ કાજ કર્યા પછી સોજરે મનને તાલું કરવા કોઈ જાહેર બગીચામાં આપણે જઈએ ત્યારે વિચાર કરવો નોંધ્યે કે આ જાહેર બગીચો ક્યાંથી થયો ? કોના પૈસાથી થયો છે ? અને શી રીતે નિભાવાય છે ? તે બધું કાંઈ આપણા પૈસાથી તો થતું નથી જ. માટે તે સારૂ આપણે કોઇના, કાંઈ નહિ તો સમાજ સમસ્તના, ઝણી થવા. તેજ પ્રમાણે જ્યારે મુસાફરી કરતા કોઈ ધર્મ શાળામાં ઉતરીએ છીએ ત્યારે પણ કોઇના ઝણી થઈએ છીએ. કોઈ જાહેર પુસ્તકશાળામાં જઈ ગાન મેળવીએ છીએ અથવા વાંચન ગૃહમાં જઈ મદત હાથું વાંચીએ છીએ, ત્યારે પણ કોઇના ઝણી થઈએ છીએ. નિશાળ, કૉલેજ કે કોઇ પણ ખીજી સ્થળે ધનામ કે રફોલરસીય મેળવીએ છીએ ત્યારે કોઇના ઝણી થઈએ છીએ. કોઈ ઇસ્પતાલ કે આરોગ્ય ગૃહનો લાભ લઈએ છીએ ત્યારે પણ કોઇના ઝણી થઈએ છીએ. કારણ કે આ બધી સંસ્થાનું મૂળ તપાસીયું તો જણાઇ આવશે કે અમુક સદ્ગૃહસ્થે ધર્મદા ખાતર આટલી રકમ કાઢી હતી અને તેમાંથી આ ઇસ્પતાલ કે લાઇબ્રેરી કે બગીચો કરવામાં આવ્યાં હતાં. એટલે કે જ્યારે આપણે તે બધાંનો લાભ લઈએ છીએ, ત્યારે આપણે કોઇ કે “ધર્મદા” સંસ્થાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે વાત સદાયે ધ્યાનમાં રાખવી. આ ઉપરથી દહેવાનો જાવાઈ એમ નથી કે આ સંસ્થાઓનો ઉપયોગ જ ન કરવો. હુનિયામાં એટલી બધી આ ડાહ્યા આલી શકે તેમ નથી. કસાપી કહે છે તેમ:—

“બહાંક આતો ગૃહતાતનું છે, આધાર સૌને સૌનો રહો છે.

“લે છે સહુ કે, સહુને દઈ દે; આભાર સૌને સૌ ઉપરે છે.”

પરંતુ તે બધાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, આધાર લેતી વખતે આપણે કોઇના ઝણમાં આવીએ છીએ તે વાત વિચારવી નહિ. અને કોઇ પણ વખતે, કોઇ પણ રીતે યથા શક્તિ અઝણુ સમાજને પાંચું વાળી આપવા તત્પર રહેવું.

વળી આ સંબંધમાં ખીજી પણ એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. કોઇ વાર પરાય કારના કાર્ય કરતા—લોક સેવા બળવતા—તે કરનારને ઘણી અડચણો પડે છે, લોકો તરફથી તે ધિક્કારાય છે. અધીકારીયો તેને પગલે છે. આવી વખતે કુટલાએક હિમ્મત હાવી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાંના કોઇ તો અકળાઇ જાય છે. અને તેના મનમાં સમાજ તરફ એક જાતનો તિરસ્કાર પેદા થાય છે. અને તે કહે છે કે સમાજને મદદી દર નથી તો મદારે શા માટે રહેતી દરકાર કરવી નોંધ્યે. મદારે શા માટે નિસ્સ્વાર્થ સેવા કર્યા પછી પણ ધિક્કારને પાત્ર થતું નોંધ્યે. અકળાઇને આવા વિચાર કરવા ત યોગ્ય નથી. આજે વખતે શાંતિ ધારણ કરવી નોંધ્યે. સ્વસ્થ મનથી, શુદ્ધ આશયથી, નિસ્સ્વાર્થ રૂઝિથી આપણી મુદ્દિ પ્રમાણે આપણે કર્તવ્ય કરતા હોઇએ તો આવા કોઇ વિશેષ આવે તે

નિરાશ ન થવું. આ વખતે આપણે સમાજ ઉપર ઉપકાર કરવા નિકળ્યા છીએ તેવું અભિ-
માન મનમાંથી કાઢી નાખવું. અને મનમાં એમ જ જાણવું કે આંગણના જમાનાના નેતાઓ
અને દેશ સેવકો જે જે ઉપકાર સમાજ ઉપર કરી ગયા છે, તેવું સમાજના એક અંગ
તંત્રિકે ઋણ પાછું વાળવાનું મહાર્ગ કર્તવ્ય જ છે અને તે માટે આપણું કામ કયું જ જવું.
ધાર્મિક, સાંસારિક કે રાજકીય સુધારા જે આપણે અનુભવીએ છીએ તે માટે કોટલાએ લોકોએ
કંઠ વેઠ્યા હશે. આપણા થઈ ગયેલા અને હાલના નેતાઓએ આવા વિચાર કર્યા હોત
તો આપણે કેવી સ્થિતિમાં હોત તેનો વિચાર કરવો પણ મુશ્કેલ છે. માટે કોઈ પણ પ્રસંગે
નિરાશ ન થતાં આપણું ઋણ પાછું વાળવાં સતત પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો.

પરંતુ આ ઋણ પાછું વાળતી વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ કાંઈ ગમે
તેવું દેવું નથી. અને તે પાછું વાળતા ગમે તેમ કરીને વેઠ કાઢવાની નથી. આપણી માંદગી
વખતે આપણી માતા આકરી કરે છે તેનો બદલો આપણે કોઈ નર્સને પગાર આપીએ તે
રીતે પાછો વાળતા નથી. પણ પ્રેમ અને વાતસલ્યતા તે પાછો વાળીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે
આ ઋણ પણ આપણે પ્રેમ અને વાતસલ્યથી પાછું વાળવાનું છે.

છેવટે ફરીથી દરેક જણને આ બાબતે ઉપર ગંભીરપણે વિચાર કરવા આશય પૂર્વક
વિનંતિ છે. આપણે આર્ય, બ્રૂમીમાં વસનારા આર્ય સંતાન છીએ. દેવા વિષે આપણી લાગણી
તીવ્ર છે. પેદી ધરતું દેવું, પુત્રો પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો પણ મુદતનો જરાપણ બાધ આપ્યા
શીખાય આપવા બંધાયેલા છે એવી આપણા ધર્મ પુસ્તકોની ભાવના છે તો સમાજનું આપણી
પાસેનું આ હોણું આપણે શી રીતે પિસારે પાડી શકીએ ? આ લોક ઋણ-સમાજ ઋણ
હરકોઈ પ્રકારે પણ પાછું વાળવા આપણામાંનાં દરેક જણે સમાજ સેવાનો કોઈપણ માર્ગ
નિશ્ચયાર્થે અંગિકાર કરવો જોઈએ. વળી આપણે કાંઈ લોક સેવાનું કાર્ય કરતા હોઈએ ત્યારે
“અમે ધરોપકાર કરીએ છીએ” “ધર્મદા કરીએ છીએ” એમ મનમાં અભિમાન આણવું
નહિ. પરંતુ જે વૃત્તિથી એક જોશીગણ દેવાદાર પોતાનું દેવું ચુકવે છે તેવી વૃત્તિથી લોક
સેવા કરવી અને પ્રભુનો ઉપકાર માનવો કે ઋણમુક્ત થવાનો અવસર એણે આપણને આપ્યો.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

અવતરણકલા તથા અપસરણકલા.

“રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે—‘નરસિંહમહેતાનાં કાવ્યોની અસલ ભાષા લલિયા-
ઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાંખી છતાં તેમાં હજી એ અને આ હેવા છટ્ટી વિભક્તિના
પ્રત્યય માલમ પડે છે, તે આ જૂની મરાઠીની સાખ પૂરે છે.’”

રા. બ. હરગોવિન્દલાલ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળાએ માર્ગદર્શક સંવત ૧૯૭૧ ના ‘વસન્ત’.

માં પૃથ ૧૯૯ મેં આ પ્રમાણે મ્હારું કરીને વચન ઉતાર્યું છે; અને હેમાં એ અને આ પ્રત્યય વિશેના વચનમાં દોષ દર્શાવવાને ફેટલીકે ચર્ચા ચલાવી છે.

વસ્તુસ્થિતિ શી છે ? ‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૭૦, પૌષ મેં પૃથ ૧૯૯ મેં પ્રસ્તુત ઉતારો મ્હારા લેખમાં છે; તે મ્હારું વચન નથી, પરંતુ ‘ગુજરાતી ભાષાનો આરમ્ભ’ એ વિષયના રા. બ. રમણભાઈના લેખમાંથી ઉતારેલું વચન છે, અને તે ‘ચો-ચા પ્રત્યય વિશેના અભિ-પ્રાયમાં સંમતિ દર્શાવવા માટે નહિ’ પણ લલિયાઓએ ભાષા બદલી નાંખી છે એ મત મ્હારા મત જોડે મળતો છે તે બતાવવા માટે ઉતારો કર્યો છે—તે એ પૃથમાંની ચર્ચા વાંચી જો-નારને જણાય એમ છે. (આમ મ્હને પ્રહાર કરવા જતાં રા. બ. રમણભાઈને પ્રહાર થઈ ગયો છે, તેમાં જવાબદારી મ્હારી નથી. ‘ચો પ્રત્યય વિશે રા. બ. રમણભાઈનું વક્તવ્ય રા. બ. હરગોવિન્દરાસ સમજ્યા નથી તે વાતને તો છોડવાની જરૂર જ નથી.’)—આ અવતરણકલા.

હવે અપસરણકલા.—

દિરઘ, મરઘ, ઇત્યાદિ અને ઘઈ, ધીઈ એ બેમાં રાવબહાદુરે સામ્ય જોયેલું તે વિશે મ્હે ‘સુચિહન’† નામના લેખમાં દર્શાવેલું કે એ આભાસ સામ્ય છે : દિરઘ, મરઘ, ઇત્યાદિમાં સંસ્કૃત તિ પ્રત્યયનું પ્રાકૃત ભાષાના નિયમાનુસાર રૂપાન્તર થયું છે, ત્હારે ઘઈ, ધીઈ એ કેવળ હાલના નિરક્ષરવત્ વાણિયાનાં નામાંની વિચિત્રતા છે. મ્હે આ તત્ત્વ બતાવ્યું હતું. આ આલોપના ઉત્તરમાં ‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૭૧, માર્ગશીર્ષ, પૃથ ૭૦૩—૪ માં રાવબહાદુર જણાવે છે કે તિ પ્રત્યયમાંથી ઇ નું રૂપ નીકળે છે તેમ અન્ય પ્રસંગે પણ ત્હેવું રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે; એમ કહી ઘરઈ (= ઘરમાં), આડઈ, ઇત્યાદિ રૂપો દર્શાવ્યાં છે. પરંતુ મળ મુદો છોડી દઈને આમ અન્ય પ્રકારોના દર્શનથી ઉપર કહેલા સામ્યનું ખોટાપણું જતું શી રીતે રૂહેશે ? રાવ બહાદુર હવે આમ કહે છે:—“જેમ તીના તઈ તેમ ધીના ઘઈ;”‡ તો દિરઘ, મરઘ, નું સામ્ય તો ગયું જ ?

પણ વિશેષ ચમત્કાર હજી બાકી છે : આઈનાં ઉદાહરણોમાં ‘ઘેઠી ને હામે ઘરઠી’ બતાવ્યું છે. ઘરઠીની વ્યુત્પત્તિ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે અને હેમાંના અર્થ નું કારણ અત્યન્ત ભિન્ન છે તે હજી રાવ બહાદુરને શીખવવું પડશે ? સંસ્કૃત (ઉપનવિશા-ભેસલું)—ઉપવિષ્ટ (જૂતકુંદન્ત), પ્રાકૃત—ઉઘરદૂઠો, અગ્રાન્તર રૂપો—ઘરદૂઠો, ઘરદૂઠો, ઘરઠો, (નારી ભતિ—ઘરઠી). અલબત્ત, આ બધું પણ એઓ જણતા જ હતા.

† સંવત ૧૯૭૦ નાં માધુનું ‘વસન્ત’ જુલો.

‡ આ “તીના તઈ તેમ ધીના ઘઈ”—એ વાંચીને ચચા રૂઢવાકૂળાં તથા અસ્મા કૂનાં તપૌયિકૂનાં । ચચા માતરિ પિતરિ તથા મર્ધરિ શવ્દરિ એ નૈયાયિકાને ભાષા-શુદ્ધિ સંબંધે ઉપહાસ યાદ આવે છે,

હુંમણે આપેલાં એક ના અન્ય પ્રકારની તપાસ કરવા બેશિયે તો તાગ નહાં આવે. આ તો દૂરના છેડાને પ્રકાર લીધો છે.

પરંતુ એમ થાય છે કે અવતરણુકલા અને અપસરણુકલાના પ્રકાર અહિં નેવામાં રાવ બહાદુરને હું નેધેયે તે કરતાં વધારે ન્યાય તો આપતો નહિં હોઈ?

વાંદરા.

તા. ૨૧-૧-૧૫.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

“અતિથિ સત્કાર-ગૃહ” નો અસત્કાર !!

કૃપાવન્ત “વસન્ત” ના તંત્રી મહાશય !

“પ્રેમાન્દનાં નાટકો—સંભાવાસંભવનો વિચાર” એ વિષયમાં પ્રમંગપરસ્વે “સમાલોચક” માં ‘રા. નરસિંહરાવની તપાસની ખામી છે, ભ્રમ છે.’ એમ મેં જણાવ્યું ત્યારે, શ. નરસિંહરાવભાઈએ, જણે મેં કોઈ અથોઅ વિવેકભંગ કીધો હોય તેમ સંકુદ્ધ થઈ, મારા ઉપર જે અનુચિત વાગ્મહાર કીધો હતો, તેથી “વસન્ત” ના વાચકો સારી રીતે પરિચિત છે. “Critical accuracy”—વિવેચકને આવશ્યક ચોક્કસપણાનો તેમનો દાવો ધણે અંશે માન્ય કરવા યોગ્ય છે ખરો, પરંતુ ‘મનુષ્ય ભૂલને પાત્ર છે’ એ લોક કથન અનુસાર વખતે તપાસ કે વિચારણામાં કંઈકે ગલતી રહી જાય, એ પણ નિઃશંક સ્વાભાવિક છે. “અર્થવિપર્યાસ (!) ના આક્ષેપનો પરિહાર” એ અર્થાપત્રમાં જેમ મેં રા. નરસિંહરાવભાઈની એક ગદ્યત્રી પ્રકટ કરી હતી, તેમ આવી અનેકમાંની એક અન્ય સંગીન ગદ્યત્રી મને મળી આવી છે. પોતાના સિદ્ધાન્તને હરેક રીતે જકારપૂર્વક સત્ય દરાવવા જતાં તથા રા. કેશવલાલભાઈની અચોક્કસતા સાબીત કરવા જતાં, પોતે જ “ઠોકર ખાઈ ગયા” ના એક નવા સચોટ દૃષ્ટાન્તથી “વસન્ત” ના વાચકોને વાકેફ કરવા હું પ્રેરાયો છું.

“કવિ પ્રેમાન્દનાં નાટકો” (પાનું ૧૭) એ વિષયમાં રા. નરસિંહરાવભાઈ લખે છે કે,—

“પણ એક મહત્વની શંકા છે. ‘અતિથિસત્કારગૃહ’ એ શબ્દ આ (સત્યભાગા રોપદર્શિકાખ્યાન) નાટકમાં છે, એમ રા. કેશવલાલની ખાતરી છે? મેં બહુ શોધ્યો પણ એ જડતો નથી. (?) મારી શરતચુક થતી હશે, પરંતુ એ નાટકના ૨૦૬ માં ૫૪માં પ્રથમ પંક્તિમાં ‘અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન’ એમ વચન છે; અને માત્ર ખોટું સ્મરણ રહી જઈને ‘અતિથિસત્કારગૃહ’ એ શબ્દ ધાર્યો હોય તો તો તેમની એ શબ્દ ઉપર રચેલી દલીલ ભાગી પડશે” !!^૧

૧. આ લેખમાં જગા અક્ષર મેં કરાવેલા છે, તથા વક્ષમાં ઉમેરણના શબ્દો ચિહ્નો આદિ મૂકાવેલાં છે.

મારે 'નિષક્રાંત' કહેવું પડે છે કે, રા. નરસિંહરાવભાઈએ એ શબ્દ બહુ શોધ્યો છતાં જડ્યો નહીં, એ ખરેખર મહદાચર્યની જ વાત છે!! મેં તો એજ ૨૦૬ મું પાનું ઉઘાડ્યું તો કેવળ અનાયાસે જ, તેજ અને પાછો ૨૦૭ મે પાને, એમ એક નહીં પણ બે સ્થળે, અને તેય માત્ર ૧૩ અને ૬ પંક્તિઓના જ નાના અંતરે મને 'અતિથિ-સત્કારસ્થાન' શબ્દ જડ્યો!! એટલે એ તો ચોક્કસ છે કે, 'સ્થાન' ને બદલે 'શુદ્ધ' એ શબ્દની શરતચુક, રા. કેશવલાલભાઈની ખરી, પરંતુ "ખોટા સ્મરણે" થયેલી બિલકુલ ભૂલ કે ભાન્તિ તો નથી જ. તો પછી 'માત્ર ખોટું સ્મરણ રહી જઈને', 'ધાર્યો હોય તો દલીલ ભાગી પડશે' એવાં બહારની શંકા દર્શાવનારાં વચનો તો રા. નરસિંહરાવભાઈની અચોક્કસતા, અધીર' મતાબહિતા જ સિદ્ધ કરે છે.

આ સિદ્ધ થતાં, તેમની 'આધુનિક સંસ્કૃતમય ગુજરાતીની અતિબંકિતમાં ઉત્પન્ન થયલા કૃત્રિમ પ્રયોગો' ની ચતુષ્પાદ દલીલ ત્રિપાદ થાય છે અને "ખાટલે ખોટી ખોડ કે ચોયો પાયો નથી" એ ઉક્તિનું સ્મરણ કરાવે છે. પોતે ચોક્કસાધિકી એ શબ્દ બહુ બહુ શોધ્યો છતાં ન જડ્યો એટલે જલ્દી પોતાનો સિદ્ધાંત ખરો દરી ગયો, એમ માની લઈ, તેથી આમળ વધી તેઓ, આ બીજી શંકાશીલ સિદ્ધાંત જકારપૂર્વક નિર્દર્શનપદ્ધતિ પ્રમાણે ધરે છે

"પરંતુ પ્રેમાનંદે ગમે એટલી સંસ્કૃતમય ભાષા લખવા ખાતર જ લખી હોય, તોપણ આ 'અતિથિસત્કારશુદ્ધ' જેવી ભાષા લખવાનું ચાતાવરણ તો આધુનિક સમયમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. (!) મનઃસુખરામભાઈના સમયથી અને એમની પદ્ધતિની જે શબ્દોજનાઓનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે નમૂનાનો જ આ શબ્દ છે. 'લેખનીવૃત્તાલય' શબ્દ 'વાપર્યો પ્રેમાનંદને ખાટી રજો લાગે છે...આન્તિથી રા. કેશવલાલે માન્યું' છે એ ખરું હોય તો આ શબ્દ વિશેની આટલી ટીકા ખાતલ કરવાની છે!"

હતભાગી દેવે તેમના આ જકારપૂર્વક નિર્દર્શનને ખોટું દરાવ્યું છે, અને રા. કેશવલાલભાઈની ભાન્તિ નહીં પણ રા. નરસિંહરાવભાઈની પંડની અચોક્કસતા જ તેમને "આ શબ્દ વિશેની આટલી (લાંબી) ટીકા ખાતલ કરવાની" દરજ પાડશે, એમ મને લાગે છે.

આ ચર્ચાપત્ર ધાર્યા કરતાં લાંબુ ચલાયી, હવે પછી રા. નરસિંહરાવભાઈની ક્ષણ હશે, અને "વસન્ત" ના વાચકોને રચશે, તો આવી જ બીજી કેટલીક ગણતીઓ—"સંસ્કૃત જ્ઞાનો નવો ઉદય આધુનિક કવિતામાં જ—પાછલાં પચાસ વર્ષની અંદર થયો છે?" "મરાઠી ભાષાના સંસ્કાર પ્રેમાનંદનાં કાવ્યમાં નથી!" "પ્રેમાનંદનાં નાણીતાં આખ્યાનોમાં કાસી શબ્દોનું મિથણ અપરિચિત છે!" "આધુનિક રૂઝ સંસ્કારવાળા શબ્દો અને પ્રયોગો પ્રેમાનંદમાં નથી" ઇત્યાદિ હવે, પછી બતાવવા ઉચુક્ત થઈશ.

સમાલોચક ઓફીસ,
મુંબાઈ.
સોમવાર તા. ૨૫-૧-૧૫

અખાલાલ જુલાખીરામ જાની.

વર્ણપત્ર.

“વસન્ત” ના મહેરબાન તંત્રી સાહેબ,

કેટલોક વખત થયાં “વસન્ત”માં “ઝામર ખખ્યામની રજાઘડ્યાંત”નું બાપાંતર પ્રસિદ્ધ થતું ચાલ્યું આવે છે, તેમાં કેટલીએક ભૂલો તો એવી આવે છે, કે કારસીના સહજ પશુ જાનવાળા માણસને એમ થાય કે આવી ભૂલો તેમાં શી રીતે રહી ગઇ હશે.

ખરો શબ્દ “ઉમર” છે, “ઉમર ખખ્યામ” એ એનું પૂરું નામ છે, લેખક “ઝામર” મ્માંથી લાગ્યા તે સમજાતું નથી. કારસીથી અજાન માણસો પણ એ શબ્દનો દુસ્વાર “ઉમર” કરે છે.

વળી અંગ્રેજીમાં બાપાંતરકારનું નામ Whinfield છે, Whinfield નહિ.

ફરનોટમાં ગુજરાતી લિપિમાં કારસી એતો આપી છે, તેમાં પહેલે પાને (મેં પાપ, સંવત ૧૯૭૧ નો અંક લીધો છે) એટલે ૭૨૯મે પહેલી મગ રજાઘડીના પહેલો શબ્દ, “સર” છે; તેનો અર્થ “a secret”, “કાંઈ છપી વાત,” એવો થાય છે, બાપાંતરકારે “સર” એટલે “સરઆત,” “માયું,” વગેરે લખ્યો છે.

વળી દરેક જગ્યાએ “ઈજાકત” એટલે કારસીમાં જે હટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય, “એ” છે, તેને તો તિલાંજલિ જ આપી છે, દાખલા તરીકે, પૃષ્ઠ ૭૩૦પર, “ખીદારીએ દોલત” નોંધએ ત્યાં “ખીદારી દોલત” “આતસે જવાની” નોંધએ ત્યાં “આતસ જુવાની,” પૃષ્ઠ ૭૩૧પર, “ખુરૂદને મન” નોંધએ ત્યાં “ખુરૂદન મન,” પૃષ્ઠ ૭૩૩પર, “ફરસો અજલ” નોંધએ ત્યાં “ફરાસ અજલ,” પૃષ્ઠ ૭૩૪પર, “ફરસે બહાર” નોંધએ ત્યાં “ફરસ બહાર,” તે “લમે કિસ્ત” નોંધએ ત્યાં “લખ કસ્ત” લખ્યું છે.

“મય” નો અર્થ “દાર” “શરાખ” થાય છે, પણ “શરાખી” એ શબ્દ મ્માંથી આવ્યો. “પીપી શરાખી” એમાં શરાખી એટલે શું ? “શરાખખાખી” એવો શબ્દ છે, પણ “શરાખી” એવો નથી. પૃષ્ઠ ૭૩૦ની ૩૫(૫૬)વાળી રજાઘડીના છેલ્લા ચરણમાં “દાખીન” નો અર્થ અંગ્રેજી તરજુમામાં બરાબર છે. “દાખીન” એટલે સીનું પશ્તું, અંગ્રેજીમાં dower, dowry; ગુજરાતીમાં તેનો અર્થ “લગ્નના કરાર” કર્યો છે, તે બરાબર નથી. ખરું જોતાં તો એ આખી એતનો અર્થ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં ખોરા થયો છે. એ એતમાં કવિ ‘દહર’ એટલે “જમાનો,” “દુનીઆ” (times, the world) જે અનિત્ય ગણાય છે, તેને પ્રથમ પહે છે કે “હે, જમાના રૂપી કન્યા(માયક), તારે પશ્તું શું છે,” ત્યારે તે

જ્યાં આપે છે કે, “તારું મન રાછ, તેજ મારું પદ્મું”, મતલબ કે હુનીઆરપી માથકને પરણી મઝા મારવી, એવું એ માથક કહે છે.

૫૪ ૭૩૩૫૨ રૂબાઈ ૪૪ (૭૯) માં કારસી બીજ ચરણનો અર્થ બરાબર નથી. ત્યાં ખરો શબ્દ “કિસ્તી” છે, પણ તેનો અર્થ “હોડી” નહિ, પણ “ખેતર,” “ફુલવાડી” એવો થાય છે, કિસ્તી કવિઓને વિલાસ માટે તથા ચાર ચીજ બોધે છે, મય (દાર), મુતરેળ (ગંધેયો), સાકી (દારનો પ્યાલો આપનાર), કિસ્ત (એટલે ખેતર या વાડી या બાગ, નદી અથવા ઝરાને કિનારો); તેમાંની એક જરૂરીઆત ચિજ એ “કિસ્ત” છે. આગળનો શબ્દ “આબેરવાન” વહેતું પાણી या ઝરા, હોવાને લીધે લેખકે “કિસ્તી”નો અર્થ હોડી ક્યો લાગે છે. એનો એજ શબ્દ પાછો ૫૪ ૭૩૬ માં છે, “લખે કિ.ત” એટલે ખેતર या વાડીની એક બાજુ, કે જ્યાં કવિ, દારના પ્યાલા, સંગીત વગેરે સાથે મઝા મારવાની વાત કરે છે, ત્યાં અંગ્રેજ અને ગુજરાતી બંને ભાષાંતરકારોએ એ શબ્દ જ હોડી દીધો છે, અને વાડી या બાગની મઝાનો ભાવ સરખો પણ તરજુમામાં આપ્યો નથી. “લખે કિસ્તી”નો અર્થ તેમાંના એક શબ્દ “લખ”નો અર્થ “હોડ” એવો થતો હોવાથી ગુજરાતી લેખક તો વળી “ચૂમવા કે હેતથી” એવો અનર્થ કરવા દોર્યા જાય છે. ૫૪ ૭૩૩૫૨ અંગ્રેજ ભાષાંતરકારે એજ શબ્દ “લખે કિસ્ત”નો અર્થ “a grassy bank” ક્યો છે, તે બરાબર છે, ગુજરાતીમાં વિલાસના એ મુખ્ય અંગને જૂલી જવાયું છે.

આતો ફક્ત પૌપ માસના અંકમાંથી નમૂના રખે જ થોડો ભાગ લઈ તેનું દર્શન કરાવ્યું છે, આગલા અંકો જોવાનો મને વખત મળ્યો નથી.

એ વાત ખરી છે, કે, અંગ્રેજમાં મુખ્ય ભાષાંતરકાર શીરઝગરાજ પણ અક્ષરશઃ પાંતર કર્યું નથી, પરંતુ પોતાની કવિત્વ શક્તિના જેર વડે ઉમર ખખ્ખામની દરેક રૂબાઈની તલબ જો તે કારસી કવિએ અંગ્રેજમાં પોતાની કવિતા લખી હોત તો તે શી રીતે બતાવત, બતાવી આપ્યું છે, પરંતુ એક ઉચરતા ગુજરાતી લેખક અને એક અનુભવજ્ઞ અંગ્રેજ લેખક વચ્ચે મુકાબલો થઈ શકે નહિ.

મુંબઈ,
તા. ૨૫-૨-૧૯૧૫ }

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂતૈ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, અંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૭૨

તંત્રી અને પ્રકાશક,—ઓન. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. બી.એ. એલ્.એલ્.બી.

ઓર્થોડોન્ટ રોડ—અમદાવાદ.

“ સન્ત ને વસન્ત. ” (રા. રા. “ક્ષણિત.”)	૮૧
“ હું ચાહું છું. ” (રા. રા. સ્વ. નક્ષિતકાન્ત નરસિંહરાવ)	૮૨
મૃત્યુ પાછી કંઈ છે ખરૂં કે ? (રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી)	૮૪
સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મ. (રા. રા. નવ્યનિર્ણાય મોરારજી મહેતા.)	૮૯
એકમેવાદિતીથં બ્રહ્મ. (રા. રા. મણીલાલ હનનલાલ રાવળ.)	૯૦
ગોહીમીયા અને પોલિડમાં રાષ્ટ્રીયતા. (રા. રા. ઈન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક. બી. એ એલ. એલ બી.)	૯૪
પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા. (રા. રા. રામલાલ યુનીલાલ પોટી.)	૯૭
ઓમર અથ્થામની રૂબાઈઆત (રા. રા. હરિલાલ દ્વારકાંદાસ સંઘવી.)	૧૦૫
“ પ્રયાણ. ” (રા. રા. “ જન્મ. ”)	૧૦૯
જ્ઞાતિભેદ. (રા. રા. લક્ષ્મીચંદર નર્મદાચંદર બદ.)	૧૧૨
દારમાજાનો કર્તા કોણ ? (રા. રા. રતીલાલ મગનલાલ અંતાણી બી. એ.)	૧૨૦
નાણું અને સિક્કા. (રા. રા. વેદુરરાય માધવરાય દેસાઈ)	૧૩૨

ધી અમદાવાદ મુનીયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. માં મોતીલાલ સામળદામે હાથું,
ટંકશાળ-ફાલ્ગુન—અમદાવાદ.

લવણમ.

લવણમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પેટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેઠાણું:—વત્રાન્ત ઑફિસ.—અમદાવાદ.

Confidence in the friend of Success.

નવીન !

નવીન !!

નવીન !!!

સ્વાદિષ્ટ અને પૈષ્ટિક, શુદ્ધ

બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

તે તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

તે તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

તે તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય,

તો

અમારા બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ વિનંતી છે.

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસભ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા.

પરસીવલ મારકેટ.

ભાવનગર.

લોકો મલેરીયા તાવ તથા નરમ પ્રકારના પ્લેગ માટે

બુમો પાડે છે પણ તે માટે બાટલીવાળા એગ્રીકોર્પોરેશન લાડુ જેવો ઇલાજ છે કરવું પીવા ન ગમે તો તેજ માટે વાપરો બાટલીવાળા એગ્રી પીલ્સ રૂ. ૧ બાટલીવાળાની અંબરીયલ શક્તિની ગોળીઓ રૂ. ૧૫—બાટલીવાળા દુધ ઉપા દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત મોતી જેવા સાફ રાખે છે કીમત આના ૪— બાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ જુજલી સાફ કરે છે આના ૪ સરવે ઠેકાણે મળશે

હોં લીં બાટલીવાલા લે. પી. વરલી લેબોરેટરી મુંબઈ.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याय प्रमदितव्यम् । धर्माय प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूयै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १४, अंक २.

[भासिक]

श्रावण, संवत् १९७१

सन्त ने वसन्त.

(नगरियां भिवाडी नव रे गोरी सैयां : जे भीतनी पून.)

सन्त ने वसन्त छूमे हो अशोक फुलभां !

हो अशोक फुलभां :

नव पक्षि पुंनभां :

सन्त ने वसन्त छूमे नव पक्षि पुंनभां !

ज्येने नयन, स्वर्गद्वार :

ललित लीला सँसार !

सन्त ने वसन्त गमे हर यौवन रंगभां !

हर यौवन रंगभां :

सुन्दर स्वच्छन्दभां :

सन्त ने वसन्त रमे सुन्दर स्वच्छन्दभां !

ज्येने हर उज्जण हास्य,

नगर्तना विभन्न विशास :

સન્ત ને વસન્ત સુમે આત્મયોગ શુંમાં !

આત્મયોગ શુંમાં !

આંતર રોમાંચમાં :

સન્ત ને વસન્ત નમે આંતર રોમાંચમાં !

વડોદરાને રાજવડલે,
વસન્ત પર્વ, વિ. ૧૯૭૧ }

લલિત.

“હું ચાહું છું.”*

૧.

શિખરિણી.

તરંગો સિન્ધુના ઉદધિ તટની ઉપર સદા,
ઉછળાને નાંખે અગણિત વળી શંખ જ બધા;
વળી તેજસ્વી આ દિનકર પ્રકાશે ઉદધિમાં,
વસન્તે ગાયેછે મધુર ગીત આ લાવરી પહોં;
હાંતી આકાશે, ફરતી જાહે આનંદરસમાં,
તરંગો પ્રીતીના મમ ઉછળતા ને તુજ બણી.

૨.

ખંડ હરિગીત.

પ્રાસાદના દો છુર્જને વેલ્ય જ્યમ વળગી રહે,
પુષ્પના ઉંડાણમાં તુષાર બિન્દુ જ્યમ રહે;
તેજને જ્યમ તિમિર છે, દિવસને જ્યમ રાત્રિ છે,
તુજને સદા મુજ પ્રેમપેલું હૃદય ત્યમ વળગી રહે.

૩.

ખંડ હરિગીત.

મેઘ, ગૂંથ્યા આસને જ્યોતમાં ચમકી રહે,
ચન્દ્ર ને કંઈ એકલો ત્યજ પૃથ્વી ને નિરનેહથી;

* Marie Corelli કૃત *Romance of Two Worlds* માંના એક કાવ્યનું ભાષાન્તર

વિયમ - ખડકોની સુધા મોજ પાછાં વાળતી,
તમ ક્રોધ તુજ કંઈ વાળતો પાછો મ્હને નિરુદ્ધ થઈ.

૪.

શિખરિણી.

નિશાનો ટાઢો ને ક્ષયકર હિમો નિર્દય મધ,
કરે છે આપાતો બક્ષ કરી, મૃદુ પુષ્પ ઉપર;
કટારીના પાતે જગમ નખ પડે પ્રથિ ઉપર,
કરે લેવી રીતે મુજ હનન તું નિર્દય બની.

૫.

હરિગીત.

રાગિને અનુરૂપ તુજ અવમાન દીસે તે છતાં,
મુજ પ્રેમ ને મુજ દુઃખથી કંઈ મ્હાન તું બહુ થાયછે;
વહાણી આ મુજ પ્રાણુઓ ત્હાં સુધી તુજ શ્રવણમાં;
હું ચાહું છું, હું ચાહું છું એ સજ્જ અહનિશ આવશે.

વાંદરા,

જૂન, ૬૧૯૧૪.

નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ.

ફૂ રા. નરસિંહરાવના પુત્ર આ યુવાન સાહિત્યપ્રેમી લેખકનો યોડાક દિવસ ઉપર
સ્વર્ગવાસ થયો સાંભળી અમને અમારા જાનની સંબંધથી તેમ જ ગૂજરાતી સાહિત્ય ખાતે
ધણો શોક થયો છે. રા. નરસિંહરાવનાં પુત્રી સૌ. ભર્મિલાના અવસાનને એક જ વર્ષ થયું
છે ત્યાં આ ખીલું દુઃખ પિતા ઉપર આવી પડ્યું ! પણ શાની અતે ભક્ત હૃદયને સંસા-
રનું રવરૂપ સમજાવવું પડે એમ નથી : રા. નરસિંહરાવ પ્રભુપરાયણતાથી આ દુઃખો સહન
કરી લઇ ગૂજરાત પ્રત્યે પોતાની સેવા કરવામાં અરબલિત રહે એમ આપણે ધમ્મીએ પણ
તે જ સાથે દુઃખ ધરવું એ મનુષ્યહૃદયનો હક છે એ બૂલીશું નહિ.—તાન્ત્રી.

મૃત્યુ પછી કંઈ છે ખરું કે ?

આપણા ભારતવર્ષના લોકોના બહુ ભાગને તો ઉપરનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો જ નથી, કેમકે પ્રાચીન કાળથી આપણા પૂર્વજો પુનર્જન્મ માનતા જ આવ્યા છે; તેમને તો એ માન્યતામાં સંદેહ જ નથી; પણ અંગ્રેજી સાહિત્યની કેળવણીમાં એ વાત નથી; કેમકે તેમના ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં માણસ મરી ગયા પછી ફરી જન્મે છે, એવો સ્વીકાર કર્યો નથી; સેમેટિક ધર્મના ત્રણ મોટા સંપ્રદાયો-આદુદી, ખ્રિસ્તિ અને ઈસ્લામીમાં મનુષ્ય 'દેહ્યામત ને દિવસે એટલે છેલ્લા ઇન્સાફને દિવસે કબરમાંથી ઉઠશે અને તેના કર્તા આગળ તેનાં પુણ્ય-પાપનો છેવટનો હુકમ સાંભળવા ખડો થશે, અને તેનાં કૃત્ય પ્રમાણે તેને સદાકાળને માટે સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જવાનું અને રહેવાનું થશે; પણ આપણામાં તો શરીરથી આત્મા મૃત્યુ પછી જુદો પડીને તેના કર્મ પ્રમાણે તે અનેક જન્મ ધારણ કરે છે, એમ મનાવું આવ્યું છે, તે એટલે સુધી કે અબણ અને અગાન વર્ગમાં પણ તે સિક્કાન્તને અનુસરતી અનેક કહેવતો આવે છે. 'કરો તેવું ભોગવો,' 'વાલો તેવું લણો,' 'પેલા બચનાં કરેલાં તે આ ભવ ભોગવવાં,' 'આ અવતાર તો ભોગવો છો માટે હવે તો સમજો,' 'કરશે તેવું જન્મેજન્મ ભોગવશે,' વગેરે; એટલે આપણા દેશમાં તો પુનર્જન્મ એક જુનો સિક્કાન્ત છે, પણ આજ કાલ કાળને લઈને ઉપાધિ બહુ વધી પડ્યો છે તેથી તથા અંગ્રેજી બાયાના પ્રસારથી અને તેની સાથે આપણો શાસ્ત્રાભ્યાસ ઊત્તરિય થતો જાય છે, તેથી જન્મજન્માન્તરના આપણા મૂળ સંસ્કાર એટલા બધા મંદ પડી ગયા સમજાય છે. કે તેનું નામ માત્ર-માત્ર આભાસ જ રહેલ છે; તેને સતેજ કરવાના હેતુથી તથા પશ્ચિમથી પશ્ચિમની બાધમાં પશ્ચિમના પંડિતો જે કહે તે આપણે અનાયામે સ્વીકારતા અને મંથરતા જઈએ છીએ, માટે જગત જાણીતા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી સર ઓલિવર લોન્ડે તા. ૨૨-૧૧-૧૯૪૮ને દિવસે બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીમાં જે આપણે આપ્યું તે ગયા ડિસેમ્બરના 'રેબ્યુ ઓફ રેબ્યુઝ'ના પ્રસિદ્ધ માસિકમાં પ્રકટ થયું છે, તેનો નીચે અનુવાદ કર્યો છે, તે ઉપર સિદ્ધાંત લેતી આપણી ઉચ્ચ સ્તી જીવાન પ્રજા ઘટતા માનની દૃષ્ટિથી જોશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

હું આજ તમારા આગળ મારા અનુભવની વાત કહું તેની સાથે તમે દરેક જણ મળતા આવો એવી હું આશા રાખતો નથી. તમે મારા વિચારને મળતા આવો કે મારા વિચારથી જુદા પડો, તે તમારી મરજીની વાત છે પણ એટલું તો માગી-લઉં છું, કે હું જે કહું, તે તમારે કાન દઈને-ધ્યાન આપીને સાંભળવું; કેમકે હું પણ તમારી પેઠે સત્યનો ખરી વાત શી છે, તેનો શોધવાવાળો છું; સત્ય વસ્તુ મેળવવા માટે આપણે આપુરતા રાખવી જોઈએ. આપણે ગમે તેટલી દલીલો કરીએ, પણ જે ખરી વસ્તુ છે, તેને આપણે ફરવી શકતા નથી. ખરું શું છે, તે નક્કી કરવાને આપણે મહેનત કરીએ છીએ. એટલા માટે જ આપણે સઘળી માયાદિહ કરીએ છીએ. આપણામાંથી કટલાએકે તો પદાર્થોનો એક રીતે અભ્યાસ કરે છે તો બીજાં કટલાએક તે પદાર્થોને બીજી રીતે તપાસે છે અને ત્રીજી રીતે તેનું સંશોધન કરે છે. એ પ્રમાણે આપણે સર્વે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓનો ભિન્ન

ભિન્ન પદ્ધતિથી શોધ ચલાવીએ છીએ. તે ઉપરથી આપણે આજમાએથી અનુમાન ઉપર આવીએ છીએ. તેમાંથી એક પણ અનુમાન પૂરેપૂરું સત્ય કહેતું નથી, કેમકે તે તો આપણા ગળ ઉપરાંતની વાત છે; આપણે માત્ર સત્ય બાણી પહોંચવાને કાંકાં મારીએ છીએ; અથવા સર આદિકાંક ન્યૂટનનાં શબ્દોમાં બોલીએ, 'તો આપણે તત્ત્વ શોધકો હોઈએ' તો સત્યના અગ્રેય અને અનવધિ સાગરના તટ ઉપર ઉભા છીએ અને કિનારા ઉપરની સુવર્ણ-રેતીના કંઈ કંઈ કણ વીણી લઇએ છીએ. એ શોધમાં કંઈ કોઈ ભાગ્યશાળી 'શોધકો' કે 'કંઈક' આગળ વધ્યા હોય છે અને અમુક શોધકો તેમનાથી કંઈક પાછળ હોય છે. આપણે તો આપણાથી બને તેટલું કરી બતાવવું એ આપણું કર્તવ્ય છે; પદાર્થોના એક ચિત્તે 'ગંભીર' અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ધણું વસ્તુ સુધી તેનું શોધન અનંતરાય ચલાવવું જોઈએ, એ જરૂરી વાત છે.

આગળના વખતમાં દિવ્ય વસ્તુનાં દર્શન કરવા ઋષિ મુનિઓ અરણ્યમાં વાસ કરતા અને એકાંતમાં ચિન્તન કરતા; સ્વરૂપ-સ્થિતિ સમજવાને તત્ત્વગ પુરુષો શુદ્ધિમાં બરાબરે આ મૂઠ પ્રશ્નો ઉદ્ધેલ કરવાને ચિત્તને એકાગ્ર કરાવે તે ઉપર મનન કરતા અને એ પ્રમાણે ઉઠા ઉતારી જઈને વસ્તુ-સ્વરૂપને જોળખતા અને તલરપસી કરતા. જે ખરેખરું સત્ય છે તે તો છે જ; આપણા અજ્ઞાનથી કે આપણા અંધાપાથી તે નષ્ટ પામતું નથી. તે આપણને ન દેખાય તેથી શું ? જે વસ્તુ છે, તે તો છે જ. તે આપણને ન દેખાવાથી નથી એમ થવાની નથી અને જે છે જ નહિ, તેની હા કહેવાથી તે થવાની નથી. કોઈ પણ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી સત્ય સિદ્ધાંત બીજા દશાની ઈચ્છા ન જ રાખતો હોવો જોઈએ.

*

*

*

*

કેટલાએક તો વળી એમ જ માની બેસા હોય છે કે મનુષ્યપ્રાણી જ સર્વોપરિ છે અને આખા વિશ્વમાં માણસથી મોટું કોઈ નથી. જે લોકો એ પ્રમાણે માની રહ્યા છે, તેમને ખબર નથી કે તેઓ હજી જંગલી અવસ્થામાં છે એક વખત એવો હતો કે વસ્તુ માત્રનું-આધિગ વિશ્વનું મધ્યબિંદુ આ પૃથ્વી છે એમ ગણવામાં આવતું. બ્યારે આ પૃથ્વી એ જ વિશ્વ છે એમ મનાતું અને આકાશ તથા સૂર્યોદિને અદ્ય મહત્ત્વનાં ગણીને તેમને પૃથ્વીના અનુચરો જેવા માનવામાં આવતા, તે અજ્ઞાનકાળની માન્યતાની સાથે તેમની ઉપર જણાવેલી માન્યતા મૂકવા યોગ્ય ગણાય; પણ એ બધી વાતો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જન્મ પહેલાંની-આગળની છે, કેમકે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે તો એ બધું ઉઘાડી દીધું છે અને તેમને શુદ્ધિની બહારની ઠરાવી છે. માણસને મોટામાં મોટા માનવો એ વગર વિચારતું બોલતું છે. હવે તો સૌ સમજે છે કે આકાશમાં આ પૃથ્વી જેવી બીજી દુનિયાઓ છે અને તેમાં પ્રાણીઓ પણ વસનાં હશે, તો હવે આપણાથી કેમ કહેવાય કે એટલા જ છો ? વળી, આપણાથી એમ, પણ કેમ કહી શકાય કે વિશ્વમાંનું પ્રત્યેક સત્ય આપણા જેવું જ હોતું જોઈએ ? આપણા જેવાં જ જડ પંચ મહાભૂતનાં તેમનાં શરીરો બનેલાં હોવાં જોઈએ ? આવી મર્યાદાનો મંબલ નથી તેમ એવી મર્યાદા છે, એમ નહીં પણ થયું નથી.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વળી આ વિશ્વના નિયમોનો અને કુદરતના, અચળ કાયદાઓનો એક ભવ્ય દેખાવ રજુ કરે છે. સૃષ્ટિ પર સૃષ્ટિ અને તેના ઉપર અનન્ત આકાશમાં સૃષ્ટિની ઉપસાઉપરિ રચના અને ઘટના જોઇ માણસ છક થઇ જાય છે અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેની અનન્તતા નિહાળી યાદી જાય છે ! પણ એકલી આંખ જ હોત અને દૂરજીન વગેરે દૂર-દૂરેક યંત્રો માણસે પોતાના બુદ્ધિ-અળવડે શોધીને આંખને વધારે-અપાર સામર્થ્યવાળી ન બનાવી હોત તો તે શું જોઈ શકત ? વિશ્વના અનન્ત ગોળાઓનો તેને ખ્યાલ પણ ક્યાંથી શી રીતે આવત ? વળી, ધારો કે જે વાતાવરણ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ અને ઉપર નીચે બધે જ વીંટાઇ વળ્યું છે, તે અપારદર્શક હોત તો આપણી આંખ અને અજવાળું આપણને શી મદદ કરી શકત ? ખગોળવિદ્યાના અદ્ભુત શોધોથી જે સરો પ્રકટ થયાં છે તે ઉપરથી અદશ્ય સૃષ્ટિનું અનવધિપાત્રું અને દેખીતી નિરાલંબ સ્થિતિ આપણને પ્રકટ કરે છે. એ પ્રમાણે ગણતરી ન થઇ શકે અને તોલ કે માપ લઇ શકાય નહિ એવી સૃષ્ટિ-ઓનું એક મહા વિશ્વ આપણી દુર્બળ આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે; તેને અલાવનાર રાજ્ય 'કર્તા' શું દુર્બળ માનવી હોઇ શકે ? તેની શી મરદૂર ? તેની શી શક્તિ ? વળી જે વાસ્તવિક વિચાર ચલાવીએ તો આપણને-મનુષ્ય પ્રાણીને આ પૃથ્વી ઉપર પેદા થયાને પણ આઝાં વર્ષે થયાં નથી-માત્ર થોડાં હજાર વર્ષનું તે જાણક છે. તેના આવતા પહેલાં આ ગ્રહ ઉપર કેમ ચાલતું ? તેના વિના શું વિશ્વનું ગાંડું ચટકી પડ્યું હતું ? 'શકરનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે' તેવું મિથ્યા અભિમાન અને મિથ્યા ગર્વ કરીએ, તો તે ટકી શકે એમ નથી.

આ વિશ્વ ઉપર માણસનું જડિયું નહોતું, ત્યારે આ વિશ્વ કેમ ચાલતું હતું ? આપણે તો માત્ર 'ઉત્કાન્તિ'ના અચળ નિયમનું પરિણામ છીએ. આપણે આ પૃથ્વી તામક ગ્રહ ઉપર ઉત્કાન્તિના ક્રમથી પ્રકરી નીકળ્યા છીએ : જેમ કળી વીકરોને-ઉઘડીને તેનું ફૂલ ખીંચે છે, જેમ ખસખસ જેટલા બીજમાંથી કળીર-વડ પેદા થાય છે, તેમ આપણે પણ ક્રમે ક્રમે થયા છીએ; તેમ જ આ ગ્રહ અને બીજા ગ્રહો-અનન્ત વિશ્વ પણ એ ઉત્કાન્તિના નિયમને તામે થઇને ક્રમે ક્રમે થએલ છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો માત્ર તેના ઉદ્ભવ અને વિકાસના નિયમો ખોળી કાઢવાનું કામ કરે છે. આપણે તો માત્ર જડ પદાર્થો ખોળીએ છીએ અને તેના શોધમાં એટલા બધા તે રૂપ બની જઇએ છીએ કે તે વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ, એમ માની લઇએ છીએ. તે જોયા તપાસ્યા વિના તે છે જ નહિ, એમ માની ખેસીએ છીએ, એ મોટી ભૂલ થાય છે. તે તમારા લક્ષ બહાર રહી મધું તેથી તે વિશ્વમાં છે જ નહિ, એમ કહેવાય નહિ. તમે તે શોધી કાઢ્યું નથી-તે ઉપર તમે ધ્યાન આપ્યું નથી; તે ખોળી કાઢ્યું નથી, તેથી તે છે જ નહિ, એમ હર્યું નથી.

હું આગળ વધીને કહું છું કે માણસ વિશ્વ ઉપર અમલ કરતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે તેને સમજતો પણ નથી. તે તેને સમજવાને રસ્તો શોધ્યા કરે છે અને તેને માટે કાંઈ મારી રહ્યા છે. એક્સ-રેઈઝ હાથ લાગવાથી તે બાપડો હરખાઇ જાય છે, રેડિયમની શોધથી તે રાત્રી રાત્રી થઇ જાય છે અને આર્જન તથા વીજળીના વેગવાળા કાર્યથી તે

સ્તંબધ બની જાય છે; પણ જાણનાર જાણે છે અને સમજનાર સમજે છે કે હજુ પરમાણુની રચના અને બનતર આપણે સમજી શક્યા નથી. ઉપર કહેલી વસ્તુઓમાંની કોઈ વસ્તુ નથી નથી; બધું જ છે અને તે પૂર્વે પણ હતું જ; માત્ર આપણે તેને હવે જોઈએ અને હવે જાણીએ. પરમાણુ જેવી વસ્તુ સૂર્યમંડળ જેવી મહાન છે અને પ્રત્યેક પરમાણુની આસપાસ ઇલેક્ટ્રોન્સ, જેમ સૂર્યની આસપાસ ગ્રહો ફરે છે તેમ ફરે છે.

ક્રીડાઓનો આખો મુલક—તેમનાં આખાં સંસ્થાનો આપણા પગ નીચેથી જાય છે અને આવે છે. તે વિચારો આપણા વિચારને જાણતાં નથી, આપણી શોધ જોગની તેમને ખબર નથી, આપણી શક્તિને સમજતાં નથી અને આપણા હેતુથી તેઓ વાકેફ નથી; તેથી જ રીતે આપણે પણ આપણા કરતાં વધારે ઉંચી જીવિની વ્યક્તિઓ આગળ-ઉચ્ચ-તર થોડી આગળ ક્રીડાઓ જેવા છીએ. આપણે તે વર્ગની વ્યક્તિઓને જોઈ શકતા નથી અને જાણતા પણ નથી, કેમકે આપણી પાસે જે ઉદ્રિયો છે, તેટલા વડે જ આપણે સમજી શકીએ શોધવા અશક્ત છીએ. દરજીન, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર, વગેરેને આપણી મદદમાં લઈએ છીએ ત્યારે આપણે કંઈક વધારે જાણવા પામીએ છીએ, તોપણ બીજી હજારો હજાર ચીજો છે, તે વિશે આપણે કંઈ જ જાણતા નથી. આપણે કેવળ અજ્ઞાન છીએ. એટલું છતાં આપણી ઉદ્રિયોની આપણને વિશેષ મદદ ન છતાં આપણે કેટલીક વસ્તુઓના સંપર્કમાં આવી શકીએ છીએ, કેમકે આપણે એટલા જડ દેહના જ બનેલા નથી; આપણને મન છે, આપણને જ્ઞાન અને જ્ઞાન યાત્ર છે અને આપણને આત્મા છે. આપણામાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને આત્મા છે, એમ વિચાર કરતાં સમજાય છે—જણાય છે અને તેથી તે ઉચ્ચતર બુદ્ધિ-વ્યક્તિઓ સાથે, શરીર સાથેની રચના ઉદ્રિયોની સહાયતા વિના પણ આપણે તેમના સંબંધમાં અને તેમની સાથે વ્યવહારમાં આવી શકીએ છીએ; અને રચના દેહના પદાર્થોના વ્યવહાર કરતાં આ સૂક્ષ્મ વ્યક્તિઓના સંબંધમાં આપણને વધારે સુખ અને મોજ આવે છે. આપણી માણસ જાતના મહાન પુરુષોને—એવાઓને પ્રેરિત આત્માઓને તેમાં અધિક આનંદ મળે છે.....આપણને કંઈ કંઈ જાંખી યાત્ર છે. એ વસ્તુને એટલે આપણામાં ગુમ રહેલી શક્તિઓને મહેનત લઈ—તેમાં મંડ્યા રહીને વધારે કેળવીએ—વિકસાવીએ તો આપણને અધિક અધિક દિવ્ય દર્શન થતાં જાય છે; અને તેથી નિગૂઢ પ્રેરણાને મનોનિમિત્તના અભ્યાસ-બળથી વેગ આપીએ તો તેમાં આપણને વધારે મદદ મળતી જાય છે. એ પ્રમાણે સંયમ ન કરીએ તો જે વસ્તુઓ આપણી મર્યાદાની બહાર છે, તે આપણે કદી પણ સમજી શકીએ નહિ. પ્રાચીન-અર્વાચીન સંધર્ષો કાળમાં અને સંધર્ષો દેશમાં એવી મહાન અને પ્રેરિત વ્યક્તિઓને એવા જ્વાળા કહો કે સ્વપ્ન કહો કે અંતઃપ્રેરણા કહો, તે સ્ફુરી આવે છે અને તેનો પ્રકાશથી તેઓ સત્ય વસ્તુઓ ને જોઈ શકે છે અને જાણી શકે છે; અને તે સંધર્ષો આપણા હિતને મારે તેઓ નોંધતા ગયા છે અને લખી લખીને જણાવતા રહ્યા છે.

આ માર્ગ તે ધર્મને મહા માર્ગ છે—ધર્મ-પથ છે. એ રીતે આપણે આપણો શોધ ગણાવવો જોઈએ. એ માર્ગ કદાચ મને જણ્યો નથી, પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ માલી શોધ કરતાં હું એવા જ અનુમાનો ઉપર આવી ઉભો છું એમ કહેવાય

આપણે સર્વે સમગ્રએ છીએ કે હુનિયામાં 'સંપત્તિ' અથવા 'શક્તિ' એ 'જાતની' છે. સારી અને નહારી અથવા દૈવી અને આસુરી. હાલ દૂરપમાં સળગી ઉઠેલા દાવાનગરપ વિગ્રહ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. પિશાય-જળની સામે 'ધ્વિરના' હતું 'પવિત્ર ભાવનાથી પ્રેરાઈને સત્યને માટે સ્વાર્થ તથા લોભની સામા લડી રહ્યા છે.

આ પૃથ્વી ગ્રહ ઉપર માણસ ઘણું કરી શકે એમ છે, તેથી આપણે આપણી સંપત્તી દૈવી શક્તિ અસુરો-દૈત્યો અને દાનવોની સામા વાપરવી જોઈએ.

શરીરના પડવાની સાથે આત્માનો પણ વિલય થઈ જાય છે, એ ધારવું જુદાંને અનુસરવું નથી. આ પૃથ્વી ઉપર જે થોડાં વરસ આપણે રહીએ છીએ, તેમાં જ તેનો છેડો આવી જાય છે, એમ નથી. આ શરીરના પડવા પછી આપણે નક્કી જ રહેવાના એમ જે હું કહું છું તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધારે કહું છું. મારા કેટલાએક મિત્રો આદિ મરી ગયા છે પણ તેઓ હજી છે એમ હું બાણું છું, કેમકે મેં તેમની સાથે તેમના મરી ગયા પછી વાતચીત કરી છે. આપણે તેમ કરવાને સમર્થ થવું હોય તો તે માટેના તેની સાથે નિરખત રાખતા નિયમોને આપણે પાળવા જોઈએ. એ નિયમો સહેલા નથી, પણ આપણે પાળવા હોય તો તે પળાય એવા છે. મારા તે મિત્રો આદિ જેવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ હતા, તેમ જ તેઓ છે એવી તેમણે ખાત્રી કરી આપી છે. શેખસહીના તરંગથી અથવા સ્વપ્નની સહિની પેઢે તેઓ મારા મનથી ઉદ્ભવેલા છે, એમ સમજીશો નહિ જ. તેમણે ચોક્કસ પુરાવા આપેલા છે, તેમાંના કેટલાક જાહેર થતા જાય છે અને બીજા પુરાવા અમુક વખત મુખી મુક્તરી રાખવા પડ્યા છે પણ છેવટે અનુકૂળ સમય આવેથી તે પણ જાહેર કરવામાં આવશે. આ ખરી જ વાત છે, મારાથી બની શકે તેટલા સંપત્તિ જોરથી હું કહેવા માગું છું કે એ સત્ય વાતો છે. તેઓ આપણા દરતાં ઘણું વધારે જાણે છે.

હું સમજું છું કે આવી જાહેરાત કરવી એ મોટી જોખમદારીની બાબત છે; પણ મને કહેવા દો કે બીજા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ મારી માફક એ જ પ્રમાણે વિચારો દર્શાવે છે, અને ઘણા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ મારા વિચાર સાથે મળતા નથી એ વાત પણ ખરી છે. ઘણા એવા છે કે તેમણે એ બાબતનો વિચાર કે શોધ જ કર્યો નથી કેમકે પ્રત્યેક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી એમ શોધન કરતા નથી; પણ કેાઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતાની જિંદગીનાં ૩૦ ૪૦ વર્ષએ શોધમાં જ અર્પણ કરે તો તે જે પરિણામ ઉપર આવે, તે જાહેર કરવાનો તેનો હક આપ કબૂલ કરીશો. પુરાવાને માટે અમારી પેઢે તેમણે ગંભીર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેઓ એવો અભ્યાસ એટલા લાંબા વખત મુખી કરે છે તેઓ અમારી પેઢે જ કહેતા આવે છે; પુરાવા ચોક્કસ આવતા જાય છે. મારા મનમાં તો જરાએ સંદેહ નથી. આમ કેમ થાય છે, તે સમજવાને-તે શોધી કાઢવાને ઘણા ઘણા રસ્તા તપાસી જોયા. પણ છેવટે આ એક જ રસ્તો ઉઘો રહે છે કે જે માણસો મુખ્યા પછી વ્યવહાર ચલાવે છે તે તેઓ જ છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શોધથી શાસ્ત્રીય રીતે એ જ સિદ્ધ થાય છે કે શેખમાં સ્તિત્વ હોવાપણું તો રહે છે જ; અને તે પ્રમાણે અસંખ્ય વ્યક્તિઓને મૂંઝી આગળ વધતાં વધતાં પરમેશ્વર મુખી પહોંચાય છે અને ત્યાં જ અટકવાનું આવે છે.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાણી.

સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મ.

પદાર્થ વિદ્યા અને એના જેવાં બીજાં ભૌતિક સાધનો વડે ચાલુ જમાનાનું માનવી બંધિયની દુનીયા માટે ન ધારેલી ધારણાઓ ઉભી કરે છે; પરંતુ ખરેખરી રીતે એ ધારણાના પ્રદેશની શોધ માટે પદાર્થવિદ્યા અને ભૌતિક સાધનો તો માત્ર નિમિત્તરૂપ છે. બંધિયના જનાવોનાં ચિત્ત આલેખવા માટે તો વાજબી સાધન જૂતકાલ જ છે. જૂતકાલમાંજ મનુષ્યની શુદ્ધિ તથા તેના વિચારો સર્વોંશે સમાર્પિત થાય છે. જૂતકાલ, આશ્ચર્યજનક અનુભવોની ધ્રુમિરત ઉભી કરે છે. જૂતકાલ, માનવચૃષ્ટિ સમક્ષ નવનવાં કોટકાં શુંચવીને મૂકી તેને ઉદ્દેશવાની આગ્રા કરે છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો વિશ્વની અનંતતામાં નિમિત્ત રૂપે ગણાતું માનવી જે આટલું બધું મગરૂખીમાં કરી જુનામાંથી નવું અને નવામાંથી જુનું ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું ખડું 'માન માનવીને નથી પણ તેના શિક્ષા ગુરૂ જૂતકાલને છે.

આટલા માત્રથી જ કોઈ પણ વિચારને અપવાદ રૂપે મંજૂર સિવાય માન્ય થઈ જાય છે, કે જીવનમાં મનુષ્યને જે કોઈપણ અભ્યાસની અગત્ય હોય તો તે જૂતકાલનો અભ્યાસ છે. એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે, તે એ કે આત્મારે તત્ત્વજ્ઞાન-આત્માનું સિદ્ધત્વના વિષય સંબંધે નથી કરેવાનું, જે અર્થવાનું છે, તે મનુષ્યનું જીવન, તેના જનાવો અર્થાત્ જીવનને અંગે થતા ક્રિયાભેદો એ છે.

અગર જો આત્મારનું તત્ત્વજ્ઞાન છેક નિરૂપયોગી નથી, છતાં પણ નિરૂપેક્ષવાદથી એટલું સત્ય છે, કે પ્રત્યેક માણસે માણસાર્થ કે મનુષ્ય મેળવવું અને જાણવું જરૂરનું છે. તેના અભ્યાસ માટે બહાર જવાની કે દ્રવ્ય વ્યય કરવાની બિનકુલ જરૂર નથી. અભ્યાસ સ્થાન અને અભ્યાસ મનુષ્ય પોતે છે. મનુષ્યે, મનુષ્યને જ ઝોળખતાં શીખવું જોઈએ. અર્થાત્ મનુષ્ય જીવન, મનુષ્ય કર્તવ્ય, તેની ઉપયોગીતા, તેનો ક્રમ અને તેના બંધારણને ઝોળખવું એ, તે અભ્યાસ.

જ્યાં સુધી માણસજનિત પોતે સર્વોંશે અથવા વધારાકિત તૈયાર ન થાય, ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિ તરીકે સમાજના ક્ષેત્રમાં નિશ્ચિત રીતે પગમર રહેવા માટે બિનકુલ વાજબી નથી. અજ્ઞાત મનુષ્ય, સમાજ ક્ષેત્રમાં ઉભો રહેવો માટે મનુષ્ય સ્વભાવના પ્રત્યેક ગુણથી બરેસો હોવો જોઈએ, એ દરેકને અનુભૂત ન હોઈ શકે. પરંતુ પ્રત્યેક માનવી મનુષ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન તો ચોક્કસ રીતે મેળવે અને તેને અનુભવમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે એવું તો છાંડી શકાય ખરૂં. આત્મારે તો સમાજમાં આવાં મનુષ્યોની પણ અગત્ય છે.

આ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં પ્રથમ કે મુખ્ય સાધન જૂતકાલ એટલે આ દસ્ય જગત્ત યંચ છે. દસ્ય જગત્તનું પ્રથમ પ્રકરણ મનુષ્ય સ્વભાવ એ ધારી લીધું. ત્યાર પછી મનુષ્ય સ્વભાવના અંગે થતા ક્રિયાભેદોનો અભ્યાસ ધારવો એ યોગ્ય છે. આ ક્રિયાભેદોમાં સામાન્યતઃ મનુષ્ય એ મનુષ્ય સાથે અને બીજા ભૌતિક પદાર્થો સાથે સંબંધમાં આવે

છે. આ વિષયમાં મનુષ્યનો સ્વભવ સાથે પરસ્પર સંબંધ તથા તેમાં જોવામાં આવતી લીલી સુધી અને તે ઉપરથી અપવાદ રહિત થતાં નિશ્ચિત અનુમાનો બહાર નીકળી આવે છે. ખીનું, મનુષ્યનો ભૌતિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ ઉત્પન્ન થએ તે ઉપરથી ભૌતિક પદાર્થના લાક્ષણિક ગુણો અને તે ગુણોની મનુષ્ય સ્વભાવ સાથે વાળખી રીતે યદ્ય પડતી સમાનતા તથા વિરોધતાનું જ્ઞાન સર્વાંશે હાય લાગી આવે છે. આંટલું જોયા પછી સમાજશાસ્ત્રનો અંગી-ભૂત બીજો ખંડ ધર્મ : તેમાં પ્રવેશવું જોઈએ. ધર્મ એ સમાજને અંગે છે એજ નિયમ અમલ્યનો છે. હાથપર એમ સ્વીકારીએ કે સમાજ એવું કોઈ છે જ નહીં. તો ધર્મની કલ્પના જ આવવી અસંભવિત છે. જેમ ભાષા ઉપરથી વ્યાકરણ રચાય છે, તેમ જ સમાજ ઉપરથી ધર્મ રચાય છે. ધર્મ એ સમાજને અનુકૂળ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ ધર્મનાં સાહજિક તત્વો અને સામાજિક તત્વોનું એકીકરણ હોવું જરૂરનું છે. સમાજનું બંધારણ હમેશના માટે જેતું ને તેતું નથી રહી શકતું. પરંતુ સામાજિક તત્વો તો તત્વો રૂપે સ્થિર જ રહે છે. ખરૂં છે, કે તેમાં ફાળે ફાળે બિધિતરૂપે વ્યુત્ક્રમ થતો આવે છે. જે વ્યુત્ક્રમ એવો છે, કે જે જમાનામાં માનવી ઉછરતો હોય તે, તેજ જમાનામાં થતા વ્યુત્ક્રમને એ જાળખી શકતો નથી. પરંતુ પછીના જમાનાનો માનવી જૂલકાલના સાધનને લઈ ફરતા જમાનાની સ્થિતિ તાને વધારે સારી રીતે જાળખી શકે છે. સમાજ એ જમાનાને અધીન છે. જમાનો એ જમતના પ્રવાહને અધીન છે. એટલે તેના સંબંધમાં વિશાસતાનાં તાત્વિક અનુમાનો જ જાંધી શકાય. જે અનુમાનો કાઠપિણ્ડ ફેરફારના માટે અયોગ્ય જ છે. પરંતુ ધર્મ તો સમાજના નિયમોનું સાંકળીકું હોવાથી, તે તો સમાજની સાથે જ આક્રમો જોઈએ. સમાજની ગતિ સાથે ધર્મની ગતિની શિથિલતા ન જોઈએ. ધર્મની જો પ્રગતિ દરવી હોય તો તે સમાજની ગતિ, સ્થિતિ અને કાર્ય દર્શાવનાર સ્વરૂપે હોવો જોઈએ. એ સ્ત્રોતી રીકા પણ સમાજ શાસ્ત્રના નિશ્ચિત ક્ષેત્રમાં એક થતી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહીં જ સમાજના નિયમોમાં પરસ્પર એકતા દરવાને તેનાં ધાર્મિક સ્ત્રોતો વચ્ચે જરૂર પડે ત્યાં પગમર રહી શકે. આ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મને પરસ્પર સંબંધ છે. અનુક્રમ જે લખાવણી તેની વિગત ઉપર પ્રમાણે.

જયન્તિલાલ મોરારજી મહેતા.

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म.

(વધતાં પરમેશ્વર સુધી પહોંચાઈ શકું અને તેની કૃપા દિલ્હારાનો વાર્તાલાપ)

— હઃખના નિયમો ક્યારે વ્યતીત થશે; કદી નિશ્ચિત ને ગભરાટમાં રાખીએ પસાર થશે. બીરંગબેગ કાઢી

પણુને કેમ સતાવે છે? ધર્મર પણ આપણને સદાય નથી કરતા; એમણે પણ શું ન્યાય તથા દીધો છે! આખો દેશ જાણે છે કે સિંહાસન આપતું છે અને સુકુટ પણ આપતો જ છે. ધર્માનુસાર આપ જ સિંહાસન અને સુકુટના મધ્યાર્થ સ્વામી છો.

આપણી સફલતાનું કંઈપણ લક્ષણ દેખાતું નથી. આખો સંસાર આપણા વિરુદ્ધ છે. રાજ્યપાટ તથા નિરાશ્રિત આપણે જંગલોમાં ભટકીએ છીએ. ખાવાને પેટ પુરતું અજ પણ મળતું નથી તોપણ કોકો જંપવા નથી દેતા અને જડમુળથી આપણો નાશ કરવાને ઉપાય યોજે છે.

દારા—ધ્યારી દિશારા, સંધ્યાકાળે કહેલી વાત તું વિકરી ગર્હ હોય તેમ લાગે છે. પુત્રી? આ પરતંત્રતા અને સ્વતંત્રતા એનું નામ જ સંસાર છે. નિષ્કળતાના અને સફળતાના ચક્રને સમરત વિશ્વ આધિન રહી જમણું કરી રહ્યું છે. જે આમ નહોત તો આ સંસાર અત્યંત કંટાળામય થઈ જત અને આ ચક્રના ઉલટ-ફેર વિના સંસારના કાર્યો ચાલત નહિ. ઔરંગઝેબ બાદશાહ કંઈ હોય નથી. ધર્મર અને સમય પણ નિંદવાને યોગ્ય નથી. પ્રકૃતિનો નિયમ જ એવો છે કે એકને સિંહાસન પર બેસાડવામાં આવે છે અને અને બીજાને સૂળી પર ચંદાવવામાં આવે છે. એક નિશ્ચિતતાથી સુરે છે ત્યારે બીજા એક ઘડી નિશ્ચિત ઉધને માટે તલસે છે; પરંતુ એકની પ્રસન્નતા અને બીજાની અપ્રસન્નતા એ બેમાંથી એક પણ સ્થાયી નથી. પુત્રી? વિચાર કરીશ તો માહુમ પડશે કે પ્રસન્નતા અને અપ્રસન્નતા કેવળ કલ્પિત છે. વિચારશીલ અને વિવેકી માણસ પરગમે તેવું કંઈ પડે તોપણ તે તુરંત સમજે છે,—મિથ્યા સમજે છે તેથી તેમને શોક થતો નથી.

જે આજઠાલ આપણા પર કંઈ પડે છે તે પણ એક પ્રકારની સેવા છે. આવી સેવા પરમેશ્વરની આગાધી મનુષ્યોને આપવામાં આવે છે. જેવી રીતે એક મનુષ્યને મહારાજ બનાવવામાં આવે છે અને તેથી રાજ્યના સર્વ કામો માટે ઉત્તરદાતા કરાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે એક રંકને પણ દીનસેવા આપવામાં આવે છે. મહારાજને તે સેવા પોતાના વૈભવાનુસાર રાજકીય રીતથી કરવી પડે છે અને રંકને પોતાની દીનતાનુસાર. પણ આ ધર્મી સેવા તો કરવી જ જોઈએ.

ઔરંગઝેબ બાઈ સાથે જે મેં યુદ્ધ આરંભ્યું હતું તે હું ન આરંભત; પણ પ્રકૃતિએ તેનું રાજત્વ સ્વીકાર્યું છે કે નહિ તેજ મારે જોવું હતું. હવે નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે ધર્મર તેને રાજા અને મને પ્રજાંબનાવવાને ચાહે છે. આ પ્રમાણે છે તોપણ હું સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન છું. જેટલું ઔરંગઝેબે મને કંઈ આપવું હોય તેટલું બસે આપે. તેને માટે એજ માર્ગ ઉચિત છે કે મને હુજા દેવું અને જડમુળથી મારો નાશ કરવો, કારણ તેને રાજકીય રીતે સેવા કરવાની છે અને મારે વિપતિઓ સહન કરવાની છે. પ્રિય દિશારા? આપણી સેવામાં દીનતા, પરતંત્રતા, સહનશીલતા અને સર્વ પ્રકારના હુજા છે તેથી, બેટા, આપણી દરજ્જા છે કે આપણે તે સહન કરવું.

દારા:—પિતા, આવી વાતોથી તો મારું મન વધારે ગુંચવાય છે. તમે મને હરશેજ સમજાવો છો. પણ હું મૂર્ખાની સમજમાં તમારી વાતો આવતી નથી. પરમદા'ડે તમે મને કહ્યું હતું કે,—"એકમેવાદ્વિતીયમ્ બ્રહ્મ"—જે વસ્તુઓ આંખથી દેખાય છે અને જેનો વિચાર કર્યાથી મનમાં તેના આકારનો ખાસ થાય છે તે સર્વનું મુળ એક જ છે. દ્રક્ષ્ય તેના આકાર ભિન્ન છે. જેવી રીતે માટીનું પાત્ર કુલડી છે તેવી જ રીતે ઘડો પણ છે. દુકાં અને રકાળી પણ માટીનાં પાત્ર છે; ખાત્ર નામ જ ભિન્ન છે. જો કે તેમનાં કામ અને આકાર ભિન્ન છે પણ તે બધી માટી જ છે. "અન્ન કૂટ સંખં માટી હોષ". અથવા એકાદ સુતરના તાંતણામાં ગાંઠ પડી હોય પણ વિચાર કર્યાથી માલુમ પડશે કે તે દ્રક્ષ્ય ઉપસેલા આકારનું જ નામ છે પણ યથાર્થ તો તે સુતરનો તાંતણો છે.

પ્રથમ વાક્ય, જે મુસલમાન બાળકને શિખવવામાં આવે છે, તે, આ છે:—લા ઈલાહ ઇલ્હિ લિલાહ મુહમ્મદ ઉર રસુલિલાહ". તેનો અર્થ સ્વધારણુ રીતે એમ સમજાવવામાં આવે છે કે એક ઈશ્વર સિવાય બીજું કંઈ નથી, અને મુહમ્મદ તેનો પ્રતિનિધિ છે. જો તેનો અર્થ આ પ્રકારે સમજાવવામાં આવે કે એક ઈશ્વરથી બીજું કંઈ નથી અથવા તેનો જો આ અક્ષરાર્થ કરવામાં આવે કે કંઈ પણ નથી, દ્રક્ષ્ય ખુદા અને મુહમ્મદ તેનો પ્રતિનિધિ છે તો યથાર્થ રીતે આજ વાક્ય આ લોક અને પરલોકના મુળનું સુચક થાય છે.

પિતા ! હમારો આપેલો આ ઉપદેશ મેં આપણા મૌલવી સાહેબને કહ્યો ત્યારે તે સાંભળી બહુ નાખુશ થયા ને કહેવા લાગ્યા કે આનો નાસ્તિકાની વાતો છે. આવો ઉપદેશ સાંભળવાથી મનુષ્ય નાસ્તિક થઈ નામ છે. જ્વંત્ર વિચારના દારાએ હિન્દુઓની સંગત કર્યાથી અને તેમના મુસ્તફાનો અભ્યાસ કર્યાથી આવું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. મુસલમાની ધર્મને આ માર્યે કંઈ પણ મંબંધ નથી. મુસલમાની ધર્મનો એમ શિખરે છે કે ઈશ્વર એક છે અને સર્વ સૃષ્ટિ તેણે જ બનાવી છે. પણ તમારી શિખવેલી બાબતોથી તો એમ જણાય છે કે ઈશ્વર જ બધું છે. જાડ પણ ઈશ્વર, પથ્થ પહી પણ ઈશ્વર, આકાશ અને પૃથ્વી પણ ઈશ્વર ! અરે ખુદા ! ત્યારે તો આ પૂર્ણ નાસ્તિકતાના જ વિચારો છે.

હો પિતા, મને તો પહેલેથી જ પરમદહાડાની વાતોમાં શંકા હતી. આજ વળી એક નવી વાત કહી, કે દીનતા પણ એક સેવા છે જે પ્રસન્નતા પૂર્વક કરવી જોઈએ. પરમદહાડાની વાતોની બાબતમાં મૌલવી સાહેબ કહેતા હતા કે કુરાનમાં તેનું કંઈ આવડતું નથી; એ તો હિન્દુઓનો વેદાંત-શાસ્ત્રનો મત છે. આપણા મુસલમાનોમાં પણ સૂફી લોક હિન્દુઓની દેખાદેખી આ સિદ્ધાન્ત માને છે. આજનો ઉપદેશ તો મુસલમાની ધર્મથી બિલકુલ વિરુદ્ધ છે એમ તેઓ કહેશે. સત્ય કહું તો મને મૌલવી સાહેબનું કથન સત્ય લાગે છે. ભલા ! જે વાત કુરાનમાં નથી તે કેવી રીતે મનાય ? હમણાં વળી કહો છો કે સર્વ ઈશ્વરમય જ છે.

દિલ્લારાની આવી ભ્રમીત વાતો સાંભળી દારાને ક્રોધ થયો, પરંતુ એ ક્રોધ ભય અથવા અમંત્રણતાજનિત નહોતો. ક્રોધ પરિચિત વસ્તુની અભાવ સુચક ઉક્તિ દ્રાઈ અદ્યપ્યુદિવાળા

મનુષ્ય પાસેથી સાંભળવાથી નેમ કાઠ પથાતપ પૂર્વેક દોષ કરે છે તેમ દારાના મુખ મંડલ પર આવેશનાં ચિન્હ દેખાયાં.

દારા:—મન્દ-બુદ્ધિ ! તું એવી વસ્તુનો સંદેહ કરે છે કે જે સર્વેના પેટે પ્રકાશીત છે. માલવી સાહેબની અજ્ઞાનતા છે કે તે કુરાનને આ વાતોથી વંચિત કહે છે. અવિવેકી ! કુરાન તો આ વાતોનો ભંડાર છે. તે આવી વાતોથી ભરપુર છે. તેના શબ્દોનો ઉપલક્ષ્ય અર્થ કરી તે પ્રમાણે અનુસરવું, વ્યર્થ છે. મુખ્ય ભાવાર્થનો વિચાર કરવો જોઈએ. કુરાનમાં દેકાણે દેકાણે લખ્યું છે કે તે સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, તેજ આદિ છે, તેજ અન્ત છે, તેજ પ્રકટ છે, તેજ ગુપ્ત છે, તેજ ઉપર છે અને તેજ નીચે છે; અર્થાત તે સર્વ પદાર્થોમાં ઉપસ્થિત છે. કુરાનમાં પ્રથમ જ એ આજ્ઞા છે કે ઉપદેશ તેને માટે છે કે જે વિચાર કરે છે. પણ હું કહું છું કે-લોક વિચારતા નથી. વેદાન્તનો પણ નિમિદ્ધ એજ સિદ્ધાન્ત છે. જે મુહમ્મદનો ઉપદેશ આના જોવો જ હોય તો તેમાં હાનિ શું છે? મેં ક્યારે કહ્યું કે દરેક પદાર્થને ઇશ્વર કહેવો જોઈએ? મારા પૂર્વોક્ત દયાંતથી ખરું તત્ત્વ સમગ્રાય છે. જ્યાં સુધી કુલદી પોતાના અને ઘડો પોતાના આકારમાં છે ત્યાં સુધી તેને મારી એમ નહી કહીયું. જ્યાં સુધી તાંતણામાં ગાંઠ છે તે ગાંઠ જ કહેવાશે તત્ત્વ નહીં. પરન્તુ એમ સમજવું જોઈએ કે ખરી રીતે તે માટી અને તાંતણું છે.

ખીજ વાત એ રહી કે મુખ્ય અથવા કુખ્ય સદન કરવું તે મનુષ્યને માટે એક નિર્દિષ્ટ સેવા છે, તે કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી ! ધારણ આપણે નિશ્ચય કર્યો છે કે “એકમેવાદિતીયં પ્રહા” અર્થાત જે કંઈ છે તે સર્વ ઇશ્વરનો જ પ્રકાશ છે. કાઠ દેકાણે તેનું સ્વરૂપ પ્રેમ-મય હોય છે અને દાઢ દેકાણે દોષ-મય હોય છે. જે એક કાંટાવાળુ વૃક્ષ, જેને ફળ ફૂલ ન થતાં હોય, તે, ઇર્ષ્યા કરે કે અન્ય વૃક્ષ પર ફૂલ મનોહર થાય છે અને ફળ પણ સ્વાદિષ્ઠ થાય છે, મને શામાટે તેથી રહિત રાખ્યું હશે? તો હું કહીશ કે તને તે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત છે કે જે ફળ અથવા ફળવાળાં વૃક્ષને નથી. જે ગુણ તારામાં છે તે એનામાં નથી અને જે તેનામાં છે તે તારામાં નથી, તેથી ઇર્ષ્યા કરવી વ્યર્થ છે.

પ્રિય પુત્રી દિલારા? આ એવો ઉત્તમ ઉપદેશ છે કે જે મનુષ્ય તેને સારી રીતે વિચાર પૂર્વેક હૃદયફૂલ કરી શે તો આ સંસારના માહ, શોક, ક્રોધ અને કષ્ટપ્રદ સર્વ કલ-હથી મુક્ત થઈ જાય; આતું નામ મંસારનો ત્યાગ. સંસારિક ઉતાર-ચઢાવ, અસ્ત અને ઉદયના કષ્ટનું ગાન જે ના સંપાદન કર્યું તો સમજવું કે સંસારની શાંતિ અને પ્રેમ નહ થઈ ગયો. મંસાર ત્યાગથી એમ ન સમજવતી કે ગૃહ, સ્ત્રી, પુત્રપી સંસારને તજ દેવું. તેથી પુત્રી? મારી દિલારા ! હું મારા બાઈના આગરણે માટે ઇર્ષ્યાનું નથી તો હું શા માટે ઇર્ષ્યા કરે છે? ગણ તું હરવક્ત આ વિચારમાં નિમગ્ન રહે કે “એકમેવાદિતીયં પ્રહા”.

મહીલાલ ઇગનલાલ રાવળ.

બોહીમીયા અને પોલેન્ડમાં રાષ્ટ્રીયત્વ.†

યૂરોપની રાજકીય વ્યવસ્થા વિષે ભવિષ્ય વાણી બાબે ૧૮ બાંખી શકાય. છતાં એમ લાગે છે કે પ્રજાઓના હાલના ૧૮ મિત્રભાવો અને વિરોધો ભવિષ્યમાં પણ રહેશે, તેમ ૧૮ જે કેટલીક મૂલગામી માનસિક દશાઓને લીધે આ મુદ્દા અનિવાર્ય બન્યું તે, તેની ૧૮-રીયાતો સંતોષારો નહિ ત્યાં સુધી અશાન્તિનું ક્ષરણ વારંવાર બનશે. જર્મન અને સ્લાવ એ બે પ્રજાઓના શત્રુત્વનું પરિણામ આ વિગ્રહ ગણાય છે. પણ તેમની વચ્ચે વિરોધ ભતિનો નથી તેમ આર્થિક પણ નથી. ને માનસિક છે—અમે તેને રાષ્ટ્રીયત્વ કહીશું.

રાષ્ટ્રીયત્વ એ કોઇ પણ જનસમૂહની, પોતાના વ્યક્તિત્વના રક્ષણ માટે હરીફાઇની લડત છે. તેનો જુસ્સો ધર્મ કરતાં પણ વધારે હોય છે. જુના વખતમાં ખ્રીસ્તી મર્યાદા માફક આ ભાવનાનો વિકાસ રાજ્યકર્તાઓના મૂર્ખાઈભરેલા જીવનમંથી થયો છે—તેઓ બેઇ શક્યા નહિ કે તેને દબાવવાને પ્રયત્ન કરવો એ તેને પ્રસારવાનો એક માર્ગ છે. તેનું મૂળ જુદી કરતાં પણ લાગણીમાં વધારે છે. હુંકમાં પોતાના ઔદ્યના બાનવાળા લોકોનો, તે ઔદ્યભાવને હુંદનાર સત્તાઓ સ્લામે બળવો એ ૧૮ રાષ્ટ્રીય ચેતના. “આધરીશ હોંમરલ” ની દારણ લડત, આ ભાવનાનો તરતનો દાખલો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના કેવલ રાજકીય પરં-નંત્રતાની ૧૮ નહિ, પણ સર્વ વિજ્ઞાતીય સંસ્કારો અને મુખ્યત્વે કરીને વિજ્ઞાતીય ભાષાની શત્રુ છે.

ઉદા. આઠા સૈદ્ધમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આખી દુનીયાએ પરતંત્રતા સ્લામે બળવો ઉઠાવ્યો છે, અને રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહ સર્વત્ર જામ્યો છે. રાષ્ટ્રીયત્વ—તેના હાલના સ્વરૂપમાં—એટલા વેગથી વાધ્યું છે કે જગતે એક સામાજિક બળ તરીકે તેનું સામાન્ય દળ સ્વીકાર્યું નથી. નોર્વેને સ્વીડનની સત્તા ધણા વખતથી ખુંચતી હતી; તેથી છેવટે તે દશ વર્ષ ઉપર ધણી શાન્ત રીતે તેનાથી છુટું પડ્યું. જર્મનોએ પોતાના રાજ્યમાં તેમ ૧૮ ઓસ્ટ્રીયામાં સર્વ પ્રજા ઉપર પોતાની ભાષા અને સંસ્કારોનું દબાવણ કરવા ધણો દુર પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથી હાલ યૂરોપના બધા લોકો તેમનાથી બંદીએ છે અને તેમને ધિક્કારે છે.

યૂરોપના પૂર્વ-દક્ષિણ ભાગમાં જર્મન ભાષા અને સંસ્કૃતિ સ્લામે રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉભ-રાવાથી આજનો વચ્ચલ ઉત્પન્ન થયો છે. આજ સુધી યૂરોપની રાજનીતિ ધણી વિભિન્ન પ્રજાઓ ઉપર થોડાં મહારાજ્યોનું રાજ્ય ચલાવવાની છે. પણ આ કૃત્રિમ પરિસ્થિતિ સ્લામે લોકમતનું તોફાન ધણા સમયથી વધે જતું હતું તે હવે પૂર જોસમાં ફાટી નીકળ્યું છે. ઓ-સ્ટ્રીયાએ પોતાની હુંસરી જર્મન, પોલ, બોહીમીયન વગેરે ધણા વિજ્ઞાતીય લોકો ઉપર બે-સાડી છે; પણ રાષ્ટ્રીય જુસ્સાના પ્રતાપથી આ રાજ્યના બધા ભાગમાં એકતા કેવલ નામની

† નોર્થ અમેરીકન રીવ્યુના ઈસેમ્બરના અંકમાં હર્બર્ટ એડોલ્ફસ ચીલ્ડના ઇમેજ લેખ ઉપરથી.

જ છે. ઘણા વખતથી એમ મોક્ષ જણાયું છે કે રાજ્યોના ભાગનાથી તેમ હેની નવી રચનાથી યૂરોપનો નકશો ભવિષ્યમાં બદલાઈ જશે. દરેક સ્લાવ પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય જુસ્સો વધે છે તેમ સમસ્ત સ્લાવ જાતિનું અભિમાન પણ જામે છે. અને સ્લાવ હીલચાલની ગંભીર ધાસ્તી સમજીને જ જર્મન ચાન્સેલરે બે વર્ષ ઉપર લડાઈનો કર ખૂબ વધાર્યો અને તેથી ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાંસને પણ તેમ કરવાની ફરજ પડી.

રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારેમાં વધારે કેળવનાર અને જર્મનો સહામે તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન કરનાર બે મોટા સ્લાવ પ્રજાઓ બોહીમીયન અને પોલ છે. બોહીમીયાની હાલની સ્થિતિ કાઉન્ટ લાડોએ સન ૧૯૧૧માં પ્રેમમાં આપેલા લાપણમાં સારી રીતે વર્ણવેલી છે:—

“ઝાગણીસમા સૈકાની શરૂઆતથી બોહીમીયામાં અને ખાસ કરીને પ્રેમમાં જે બાબતો દલિગાત્ર થાય છે તે રાષ્ટ્રીય લાગણીનો વિકાસ અને બોહીમીયન ભાવનો પુનર્જન્મ છે. બોહીમીયાના જે મોટા ભાગને જર્મનોનો ઘણો ખાસ લાગ્યો હતો તે હવે તદ્દન સ્લાવ થયો છે. દેશી ભાષા જે પહેલા દરના પ્રદેશોમાં ફક્ત ગામડીયા બોલતા હતા તે હવે કેળવણીના વર્ગમાં ઘણી છૂટથી બોલાય છે.....રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય, જેનો લગભગ લોપ થયો હતો તે હવે, ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીની સ્થાપના પછી ઘણું સમૃદ્ધ બન્યું છે, ખીજે કોઈ વખતે બોહીમીયન ભાષામાં આટલી સારી ચોપડીઓ લખાઈ નથી.”

આશરે પચાસ વર્ષ ઉપર કેટલાક બોહીમીયન લેખકોએ જર્મનને બદલે દેશી ભાષામાં લખવા માંડ્યું. ત્યાર પછી બોહીમીયન જુસ્સો એટલો બધો વધી ગયો છે કે જર્મનનો તિરસ્કાર જોસખંધ ઉપક્રમ્યો છે. બોહીમીયાનાં ઘણાં ઉપહારગૃહોમાં “નિશાળોની માતા”—કેળવણીની એક સંસ્થા—માટે પૈસા નાંખવાનો પેટી ફેરવવામાં આવે છે; તે દંડમાંથી જર્મન વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં બોહીમીયન ભાષા શીખવવાને નિશાળો સ્થપાય છે. જર્મન શીખેલા પિતાઓ પોતાનાં યૌવનોને બોહીમીયન ભાષા શીખવે છે; અને વેપારીઓ જર્મન જાણ્યા શિવાય ધંધામાં ફતેહમંદ થવામાં મગરૂબી સમજે છે, અને આમ સાખીન કરી આપે છે કે બોહીમીયા પોતાના પગ ઉપર ઉભું રહેવાની સક્તિ ધરાવે છે. આમ સીતેરલાખ માણસો જર્મન ભાષા, વિદ્યા, વેપાર વગેરેથી તદ્દન અલગ રહે એથી હેમને ઘણું નુકશાન થાય એ દેખીતું છે. છતાં જોયો આ વાત વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે તેઓ પોતાની જાતિનાં—આત્માના સ્વાતંત્ર્ય માટે હસતે ગહેરે આ ચેરલાખ ખમે છે. જે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ કે જર્મન તત્વોને જ ખરી પ્રતિષ્ઠા અને માન મળે છે તો આપણાં ખ્યાલમાં આવશે કે ધાર્મિક ઉત્સાહ જેટલો સંસારી સ્વાર્થચિત્તોનો લોપ આ હીલચાલમાં પણ રહેલો છે. અગીયાર રાજકીય પક્ષો તેમ જ કુયોલીક અને હેમના પ્રતિપક્ષીઓનાં તીવ્ર વિરોધ હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય ભાવના બોહીમીયાની પ્રજાનું એકીકરણ વધારે ને વધારે દૃઢ કર્યું જાય છે.

સ્લાવ રાષ્ટ્રીયત્વનું વધારેમાં વધારે વિશાળ સ્વરૂપ સમસ્ત સ્લાવ કોમની હીલચાલ છે. સન ૧૯૧૨માં પ્રેમમાં સર્વ સ્લાવ દેશોએ એક જગી કસરતી સમારંભ રૂચી પોતાની

એકતા મૂર્તિમન્ત કરવાને ઉપયોગી, મહત્ત્વ ભર્યું હતું. વીસ હજારથી વધારે માણસોએ એ મેળામાં ભાગ લીધો હતો; જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનાર તેમ જ થોડા વખતમાં શત્રુ બનનાર બ્રહ્મચર્યનો અને સર્વધર્મનો-સર્વેએ સાથે સાથે ત્યાં કસરતો કરી હતી. પોણ લોકો હાજર રહ્યા ન હતા કારણ કે તહેમના શત્રુ રૂશીયાનોને ત્યાં આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે શિવાય સ્લાવ જાતિની બધી પ્રજાઓ હાજર હતી. “સ્લાવી; સ્લાવી”-એ દરેક ભાષણનો જાદુઈ મંત્ર હતો અને એ મંત્રના ઉચ્ચારથી લોકોમાં અજબ ઉત્સાહ ઉદ્ભવતો. આ મેળા ભરાયો તે જ વખતે સ્ટોકહોમમાં ઑલીમ્પીક રમતો થઈ હતી. રમતોમાં બધા દેશોએ ધણો રસ લીધો હતો, પણ જે સંગેહન આ વિગ્રહના ઘવાનકને ચેતાવતું હતું તે સ્લાવ શિવાય બીજાને અજાણ્યું રહ્યું. પ્રેમના જર્મન પત્રોએ સ્ટોકહોમની રમતોનાં લાંબા પેતાનાં આપ્યા હતા પણ તહેમાં આ ગંભીર મેળા વિષે એક અક્ષર પણ ન હતો. શહેરના સ્તા વિવિધ વાવડાઓથી ઝળકતા હતા પણ ઑસ્ટ્રીયાનો વાવડો તહેમાં નજરે ન જ પડતો.

આફકન યુદ્ધમાં સર્વધર્મનો ધમકી આપવાથી ઑસ્ટ્રીયાનો વિનાશ થાત કારણ કે તેથી સ્લાવ લોકોમાં ચોક્કસ બળવો થાત, જ્યારે બેસાડીમીયન સીપાઇઓને સર્વધર્મીઓને હદ ઉપર લડાઈ માટે એકઠા કરવામાં આવ્યા ત્યારે “હેન-સ્લેવોન” નામનું સ્લાવ જાતિનું ગીત તહેમણે ગાવા માંડ્યું. એ ગીત બધી સ્લાવ પ્રજાઓનું હૃદયભેદક રાષ્ટ્રીય ગીત છે અને ઑસ્ટ્રીયન સીપાઇઓને તે ગાવાની ખના છે. તહેનો ભાવાર્થ એવો છે કે જર્મનોની સંખ્યા નરકમાં સડતા જીવોના જેટલી હોય તો પણ સ્લાવ લોકો કે તહેની ભાષા નથી થશે. એવો આશરો કાઢવામાં આવ્યો છે કે સીત્તર હજારથી વધારે યુવકો, ગયા યુદ્ધ વખતે, લશ્કરમાં જોડાવાનો હુકમ જોતાં ઑસ્ટ્રીયા છોડીને ગયા હતા; અને માનવાને કારણ છે કે હાલના યુદ્ધમાં પણ ઑસ્ટ્રીયામાં વસતા સ્લાવોનું હૃદય સહામાં પક્ષ તરફ છે.

પોલેન્ડ એ બીજો મોટો સ્લાવ દેશ છે કે જેમાં રાષ્ટ્રીય જુરસો વધારેમાં વધારે વાધ્યો છે. ઇતિહાસમાં કદિ પણ ન પ્રસિદ્ધ થયેલો આ દેશ સો વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્ર હતો. પછી જર્મની, ઑસ્ટ્રીયા અને રૂશીયાએ તહેના ભાગલા પાડ્યા અને સામાજિક નિયમોની સંપૂર્ણ અવગણના કરી તહેને પોતાનાં રાજ્યોમાં ભેળવી દેવા પ્રયત્નો કર્યા. રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વ ભૂંસી નાંખવાને આથી વધારે સખ ઉપાયો સતત રીતે ભાગ્યે જ યોજવામાં આવ્યા હશે. છતાં જો કોઈ પ્રસંગે રાજકીય અછળોનો દાખલો જન્યો હોય, તો પોલેન્ડના ત્રણે ભાગે આ રોગ ત્રણ રાજ્યોને ઉપજાવ્યો છે. પોલીશ ભાષાનો નિષેધ કરી, તહેને બદલે જર્મન ભાષા દાખલ કરવાનો બીરમાઈનો મૂર્ખાઈભરેલો પ્રયત્ન અને રૂશીયાનો રૂશીયન પોલેન્ડમાં તહેનો જ પ્રયત્ન-એ યુરોપની હાલની અશાન્તિનાં મૂળ કારણ કહી શકાય; કારણ કે તેથી ભાષાનું રક્ષણ એક ધર્મ જન્યો છે અને તહેને માટે આત્મભોગ વીરતા ગણાય છે. પોણ લોકો એમ સમજે છે કે ગર્થ તરફ પોતાની લાગણી એ ખરી ઈશ્વરભક્તિ છે. પણ ખરી રીતે તેઓ સારા દંયોલીક છે. કારણ કે તહેમનો ધર્મ પોલેન્ડ જ છે અને તહેમનો દંયોલીક જુરસો એ રૂશીયા રૂશીયા અને પ્રોટેસ્ટન્ટ રૂશીયા સહામે બળવા રૂપ છે. રૂશીયા કે રૂશીયાનું

દરેક ચિહ્ન દરેક વાતને ચુસ્ત કૅથોલીક થયા પ્રેરે છે-પરન્તુતે તિસ્કાર સ્વનતિનું અભિમાન ઉત્કટ બતાવે છે. ખરું જોતાં કોઈ પણ ધર્મનો ઉત્સાહ, રાષ્ટ્રીય યુરસા જેટલો વેગવાળો હોઈ શકે જ નહિ; રાષ્ટ્રના મહા ચિહ્ન રૂપે જ ધર્મ ઉપયોગી બની શકે. પોલ લોકોનો ખરેખર પ્રયત્ન, તહેમના ઉપર રાજ્ય કરનાર સત્તાઓની યોજનાઓ તોડવાનો જ હમેશાં હોય છે. સમસ્ત સ્લાવ જાતિની હીલચાલ તહેમનામાં બહુ પ્રસરી નથી કારણ કે રૂશીયા તરફ તિસ્કારને લીધે તે બંનેની એકતા અશક્ય છે. રૂશીયનોને બાદ કરીએ તો બધી સ્લાવ પ્રજાઓમાં તહેમની સંખ્યા જે ચાર કરોડની છે તે વધારેમાં વધારે છે, અને તહેમનું રાષ્ટ્રીયત્વ ધણું ઉજળતું છે; તેથી રૂશીયા અને જર્મની મહોટાં લડકર રાખે છે. જે તહેમની રાજ્યભક્તિના બદલામાં તહેમને સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન રૂશીયાએ પ્રમાણિક પળે આપ્યું હોય તો જે પગલું ડહાપણથી ધણા વખત ઉપર ભરતું જોઈતું હતું તે હવે સંયોગોમાં દબાણથી તે લેશે. આને પરિણામે પોલેન્ડમાં કેવા ફરકાર થશે એ હાલ કંપ્યું અશક્ય છે, પણ સ્લાવ કોમની મહોટી હીલચાલ ઉપર તેની ગંભીર અસર થશે એ નિઃસંશય છે.

હીયુનીઆ, ફીન્લેન્ડ વગેરે ખીજ સ્લાવ દેશોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનના પ્રસારના દાખલા આપી શકાય. પણ ઉપરનો વૃત્તાન્ત એટલું સાબીત કરવાને બમ્મ થશે કે યૂરોપની લગાઈ એક સદો બનાવ નથી પણ સામાજિક બાવનાઓના અટપટા વિરોધનું પરિણામ છે. અને યુદ્ધનું ગમે તે પરિણામ આવે પણ એ નક્કી જ છે કે તહેને ઉપજાવનાર રાષ્ટ્રીય ભાવો સિદ્ધ થશે નહિ ત્યાં સુધી તે કાયમ રહેવાના જ. એકનિત સ્લાવ જાતિ એ એકનિત જર્મન પ્રજા જેટલી જ અનિષ્ટ છે. લોકસમૂહાન્ત-રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા મનુષ્યના આત્માના વિકાસ માટે આવશ્યક છે અને તે સર્વને પ્રાપ્ત થવી જ જોઈએ. યૂરોપના રણજંગથી આ સામાજિક સિદ્ધાન્ત સર્વેએ સમજવો જોઈએ; નહિ તો સુલેહ સ્થિર કે ચોક્કસ કદિ પણ થશે નહિ.

ઈન્ડુલાલ ક. યાસિક.

પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા.

શ. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંઠાવાળા સંવત ૧૯૭૧ ના માર્ગશીર્ષ માસનો "વસન્ત" ના અંકમાં લખે છે કે,

"લાલણકૃત સમસતીની અસલ ત્રણ નકલો મને મળી હતી, તેમાંની એક તો સં. ૧૭૩૬ અથવા આજથી સવાબસં વર્ષ ઉપર લખાએલી હતી; તે છતાં, તેમાં કાંઈપરી જેવી ભાષા નથી તેનું શું કારણ હશે? અહીં એક ખીજ વાતનું સચન થાય છે, તે એ કે કદાપિ

એવી જૂની પ્રત લખતાં લલિયાએ ફરફાર કર્યો હશે એમ માનીએ, તો તેમાં લખેલી ભાષા તે સંવત ૧૭૩૬ ની ભાષા એમ તો કયુલ કરવું જ પડશે, અને તેથી એ સિદ્ધ થશે કે સંવત ૧૭૩૬ એટલે કવિ પ્રેમાનન્દની ભર જુવાનીના સમયમાં જે ભાષા વપરાતી હતી તે હાલ ચાલતી ભાષા જેવી છે, એટલે રા. નરસિંહરાવે આ બાબતમાં લીધેલો આક્ષેપ પણ ફર થાય છે.”

પ્રેમાનન્દનાં જેવાં સ્વરૂપમાં કાવ્યો પ્રકટ થયેલાં છે, તે કાવ્યોની ભાષા ઉપરથી કેટલાકતો એવો અભિપ્રાય થયેલો છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં હાલના જેવી જ ભાષા વપરાતી હશે. તે સમયના અપ્રકટ ગ્રન્થો નહિ જોવાને લીધે, સાધારણ રીતે ઘણાંતો આવે અભિપ્રાય થયેલો છે. રા. રા. કેશવલાલભાઈ પણ વિક્રમના અરાઢમા શતકથી અર્વાચીન ભાષાનો યુગ ગણે છે.* જે કે રા. નરસિંહરાવે હાલ વપરાતી ભાષા કરતાં પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા ભિન્ન ગણેલી છે, તો પણ તેઓ પોતાનું કથનસપ્રમાણ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તેઓ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિષેના પોતાના પ્રથમ નિબંધના પૃષ્ઠ ૧૮ ઉપર લખે છે કે,

“આ નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે. એ ઉપરથી હું આ નાટક પ્રેમાનન્દની કૃતિ હોવા બાબત સંશય રાખું છું. x x x x x પરંતુ ૨૦૦ વર્ષના અન્તરમાં ભાષામાં કોઈ પણ ફરક ના પડે એ કેટલું અસંભવિત છે ! શુજરાતી ભાષામાં પાછલાં ૨૦૦ વર્ષમ રૂપાન્તર થયેલાં અન્ય માર્ગથી જણાઈ આવે એમ લાગે છે.”

પરંતુ, શુજરાતી ભાષામાં તે ૨૦૦ વર્ષમાં કેવાં રૂપાન્તરો થયાં છે અને પ્રેમાનન્દન સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું, તે તેમણે દર્શાવનાથી બતાવ્યું હોત તો દીક થાત. કદાચ તે નક્કી કરવાનાં તેમને સાધનો પણ ન મળ્યાં હોય. હું નીચે જે પ્રમાણે આપું છું, તે ઉપરથી જણાશે કે રા. નરસિંહરાવનું અનુમાન સત્ય છે.

‘શુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યો બહુધા આખ્યાન રૂપે હોય છે. અને આખ્યાનો લખવાને ઉદ્દેશ લોકોમાં તેને ગાઈને કથા કરવાનો હોવાથી, દરેક કાવ્યની જેમ જેમ નક્કર થયેલ તેમ તેમ તે કાવ્યની ભાષાના અનુરૂપ તેમાં ફરફાર થયેલો. આ બાબત પ્રાચીન કાવ્યોના અભ્યાસકોને સારી રીતે વિદિત છે. x તેથી અમુક કાવ્યની ભાષાના સમયનું તોલ, તે કાવ્ય

* તેમનું ખીજ સાહિત્ય પરિવર્દના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ જુઓ.

x પ્રાચીન કાવ્યોના હસ્તલેખોના અભ્યાસી - રા. અંબાલાલ ધ્રુવાખીરામ જાનીનો પણ આવે જ અભિપ્રાય છે:—

“આથી જે જે કાલમાં પ્રાચીન આખ્યાનો લખાયાં છે, તે તે કાલની જ ભાષાએ ગ્રન્થોમાં પ્રતિબિંબિત થઈ જોઈએ, એવું અનુમાન એ આખ્યાનોના અવલોકનથી ફક્ત થાય છે. એના એ આખ્યાનની જૂદે જૂદે સમયે જૂદે જૂદે રચાયેલાં એથી

ક્યારે રચાયું તે ઉપરથી કરવાનું નથી, પણ તે કાવ્યની પ્રામ પ્રત ક્યારે લખાએલી છે તે ઉપરથી કરવાનું છે. એકજ કાવ્યની જૂદે જૂદે સમયે લખાએલી પ્રતો મેળવતાં તેમની બાબામાં ફેર જણાય છે. માટે અમુક સમયની બાબાના સમયનો નિર્ણય કરતી વખતે, તે કાવ્યની રચના સાલ કરતાં લખ્યા સાલ વિશેષ ઉપયોગી સમજવી જોઈએ.

ધર્ણ કરીને પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની પ્રતો તેના જ સમયમાં લખાએલી કાઢતે હાથ લાગી હોય તેવું જણાયું નથી. પરન્તુ, ધર્ણખરૂં સંવત ૧૮૦૦ ની સાલ પછી જ લખાએલાં તેનાં કાવ્યો મળી આવ્યાં છે. તે પહેલાનાં લખાએલાં કદાચ કાઢતે મળી આવ્યાં હોય, તોપણ તેની મૂળ બાબા કામચંડાણી, પ્રકટ થયેલાં નથી. પરન્તુ, તેમાં મન ગમતો ફેરફાર કરી, તેને હાલની બાબાનું સ્વરૂપ આપી, પ્રકટ કરેલાં જણાય છે. પ્રાચીન કાવ્યોના પ્રકટી-કરણ બાબત ઘણાની વ્યાજબી ફરિયાદ છે. કેટલાક પ્રકટકર્તાઓએ પ્રાચીન બાબાનાં રૂપોને અશુદ્ધ ગણી, કેટલાકે તે સમયની બાબાના સ્વરૂપને તે સમયની લેખનપદ્ધતિનું રૂપ સમજી, કેટલાકે તેને જૈનશૈલી ધારી, અને ઘણાકે પ્રાચીન બાબા સામાન્ય વર્ગથી નહિ સમજી શકાય તેમ વિચારી, પ્રાચીન કાવ્યોમાં ફેરફાર કરી તે પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. તેથી પ્રેમાનન્દ કે અન્ય કવિનાં પ્રકટ થયેલાં કાવ્યો ઉપરથી, તેના સમયની ભાષા નક્કી થઈ શકે નહિ, પરન્તુ તે સમયે લખાએલા અન્ય ઉપરથી જ નક્કી થઈ શકે.

પ્રેમાનન્દનો લાંબામાં લાંબો જીવનકાળ સં. ૧૬૯૨ થી ૧૭૫૦ સુધીનો મનાય છે—જે કે તે ૧૭૫૦ સુધી હયાત હોય તે બાબત બહુ સંશયસ્ત છે. જે કે આ સમયમાં લખાએલી પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની પ્રતો મળતી નથી, તો પણ પ્રેમાનન્દના પુરોવાથી કવિ-ઓનાં કાવ્યોની પ્રેમાનન્દના સમયમાં લખાએલી અનેક પ્રતો મળી શકે એમ છે. તે પ્રતોની ભાષા હાલની ભાષા કરતાં નિઃશંક રીતે બિન્ન હોય છે. તો, પ્રશ્ન એ થાય છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં લખાએલા અન્ય ગ્રંથોની ભાષા પ્રાચીન હોય અને પ્રેમાનન્દની ભાષા અર્વાચીન હોય એવું સંભવિત છે ખરૂં ? ખરૂં અનુમાન તો એજ સંભવે કે પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની પણ તેવી જ ભાષા હોવી જોઈએ, પણ તેના સમયમાં જ લખાએલા તેના ગ્રંથો નહિ મળી

પ્રતિઓમાં થયેલા ભાષા ફેર આ અનુમાનને સ્થળ દેકો આપે છે.”

(જૂદા કાવ્યદોહન ભાગ ૮ માંની પ્રસ્તાવના—૫૯ પૃ.)

† દાખલા તરીકે પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૩૨ મા ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલ નરહરિ કૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની પ્રસ્તાવના જુઓ—

“ આ ગ્રંથની ભાષા શૈલી વિલક્ષણ લાગવાનું બીજું કારણ એવું પણ હશે કે તે વખતે જે ગ્રંથો લખાતા તેની જોડણી જૂની ગુજરાતીને અનુસરી કરવામાં આવતી હશે. અમે વાંચનારની સુગમતા સાફ તે તે જગ્યાએ શબ્દના યોગ્ય ઉચ્ચારને અનુસરી જોડણીમાં કંઈક ફેરફાર કર્યો છે. ”

આવવાથી તેનું સ્વરૂપ એટલું પ્રાચીન લાગતું નથી. કારણ કે, તેમાં તેના સમયની ભાષાનું નહિ પણ તે ગ્રંથોની પ્રતો જ્યારે લખાઈ હોય તે સમયની ભાષાનું પ્રતિબિમ્બ હોય છે. ત્રિમાનન્દના સમયમાં જ લખાએલી તેના કોઈ કાવ્યની નકલ મળી આવે તો, તેનાં કાવ્યોની મળ ભાષા કેવી હતી તે ચોક્કસપણે કહી શકાય.*

ત્રિમાનન્દના પુરોવાથી કવિઓની ત્રિમાનન્દના સમયમાં લખાએલી પ્રતોમાંથી તેના સમયની ભાષાનું દર્શન થઈ શકે એમ છે, એમ ઉપર જણાવ્યું છે, તો તેમાંથી હવે કેટલાક નમૂના જોઈએ. જુદા કાવ્યદોહન ભાગ ૮ માંની પ્રસ્તાવનામાં નાકરના ચરિત્રમાં પ્રાચીન કાવ્યરસિક રા. અંબાલાલ યુગાખીરામ જાનીએ સંવત ૧૭૫૮ માં લખાએલા નાકરનું લવકુશાખ્યાનમાંથી તેમજ સંવત ૧૭૩૨ માં લખાએલા વિપ્લવસકૃત ચન્દ્રહાસાખ્યાન અને નાકરનું મુધન્વાખ્યાનમાંથી ઉતારા આપ્યા છે, તે ઉપરથી તે સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ જણાય છે.

“ અરે ભુંગ મંદ મતિના ઈ, મત્ત કુંણિ તિની આપીછ,
હસતાં મિ હરખીં મિ માગ્યું નિ વચન મોહ્યું થાપીછ,
ધિરેહીના છ મમૈયા તિ કોં સાર પિસારીછ ? રે.
અરે છૂંદા નિ એ શું માગ્યું ? તુજનિ મોહ્યું કાપીછ. ધ૦

એ છૂંદા તિનિ કિહી પિરિ કાપું, માહારિ એ શું કામછ ?
અહર નિશામે માસારીં જપવાનિ, નિર્મલ રાધવ રામછ. ” ધ૦

(નાકરનું લવકુશાખ્યાન, લખ્યા સં. ૧૭૫૮)

આ ભાષા હાલ વપરાતી ભાષા કરતાં ૨૫૮ રીતે પ્રાચીન છે, એમ સદજ જણાય એવું છે. જો કે તેમાં ભ્રષ્ટરમા શતકની કંઈક છાયા છે ખરી, પરંતુ એકંદર સ્વરૂપ તો અઘરમા શતકનું જ જણાય છે. વળી નીચે આપેલા ઉતારામાંતો ભ્રષ્ટરમા શતકની કે' પણ છાયા જણાતી નથી, તેથી તેમાંઅઘરમા શતકની ભાષાનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત જોઈ શકારી.

“ રાજ જનમેજિ કિહિ છિ, જૈમુખ્યને તું માહાં મોહોટા મુન્ય;
વિધાર્યાં તું વ્યાસ તજો રે, અવિતમ્બ તાઈ ધન્ય.
પુરાણ અવર તાં મિ સાંભળિયાં, વાંછી વેદ વ્યાસ;

* આવી પ્રત કોઈ ગ્રંથસ્થ પાસે હોય તો તેનાં દર્શન કરાવવાની કે તેને અક્ષર સ્વરૂપે પ્રકટ કરવાની તેઓ કૃપા કરશે ? ગુજરાતી ભાષાના તેમજ સાહિત્યના યથાર્થ દર્શનદાસના અભ્યાસ માટે પ્રાચીન ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો એકજ રથજો—સંપૂર્ણ પરિપાકના નવા ધનાર મંદિરમાં—અંમલિત થવી જોઈએ.

ઉત્તમ કથા તાં હિ આરથની; આનંદિ અતિ હાસ.
કુલુ દેશથી ધોડો આપ્યો, ક્યમ કરી પ્રાકમ;
કિણિ બાંધ્યો ક્યમ મુકાબ્યો, મુને કહોને ધર્માધર્મ."

(વિષ્ણુદાસકૃત ચન્દ્રદાસાખ્યાન, લખ્યા મં. ૧૭૩૨)

" વાણી તાં કિહિ ઝપી અમરીન વાંણી તે મુધિ,
બહુ પસે તે પાંડવ પુરા સહારે.
બહુ પસે તે પાંડવ પુરા સહારે જનમેજિ અવિધારિ,
ધણિ પિરિ હંસધ્વજ બાદારિ નિસર્વો સંધામ કરવા સાર.
શુદ્ધ કરક તાં સાર્થિ લીધું અનિ ગળ નિસર્વ બાદારિ;
પદડો વગડાવ્યો માદ પડાવ્યો અરિ યોધ અવિધારિ.

(નાકરકૃત મુખનાખ્યાન, લખ્યા માત્ર મં. ૧૭૩૨)

આ એ કિતારાની બાપા સત્તરમા સનકની બાપા કરનાં આર્વાચીન છે, પરન્તુ હાલની બાપા કરનાં તો તે સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન છે એમાં સંશય નથી.

જે સાલમાં રા. બા. હાંટાવાળા પોતાની પાસેની ભાલણકૃત સમશતીની પ્રત લખા-
એલી જણાવે છે, તે જ સાલમાં એટલે વિ. સં. ૧૭૩૬ માં કિતારેલી મારી પાસે વિષ્ણુ-
દાસકૃત રામાયણના " મુદ્ધકાંડની કથા " ની એક પ્રત છે. તેમાંથી તેના અન્તની કલ-
શ્રુતિની પંક્તિઓ નીચે ઉદ્ધૃત કરે છે, તે ઉપરથી પણ તે સમયની બાપાનું સ્વરૂપ જ્ઞેય
શક્ય છે.

" મુદ્ધકાંડ તણી કથા સાંભલિ યે નરનાર ।
તે કરીનિ નાવિ કહીએ માતના જહર મુઝારિ ॥ ૪૦ ॥

ગોમતી ગંગા સરસ્વતી વસુધા દેવિયે હોય ।
રઘુનાથ યથ સાંભલિ તેહનિ તીર્યનાં કલ હોય ॥ ૪૧ ॥

યગન યાગાદિક કરી સંતોષિ શ્રી ભગવાન ।
તે પુણ્ય હોઅિ થવ સાંભલિ રઘુનાથનું યથ ગાંન ॥ ૪૨ ॥

રઘુનાથનું યથ ગાંન યેઠાં આવસું ચિતમાં ધરિ ।
વિષ્ણુદાસ કદિ તેહનિ રઘુવીર પહું કૃપા કરિ ॥ ૪૩ ॥ "

આ પંક્તિઓ અસંસ જોડણી બરોબર કાયમ રાખી તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જ અદિ
લખી છે. માત્ર, મૂળમાં લિપિ બાળબોધ છે પણ અત્ર તે શુદ્ધરાતી લિપિમાં લખી છે, પ્રત

બહુ શુદ્ધ છે અને અક્ષરો પણ સુંદર મરોડદાર છે. આ ઉત્તરો પણ તે વખતની બાપા હાલની બાપા કરતાં પ્રાચીન હોવાના કથનને પુષ્ટિ આપે છે.

અહિં એક સંકા આવસ્યક છે. નાંકર અને વિષ્ણુદાસ વિક્રમનાં અરાદમા નહિ પણ સત્તરમા શતકમાં થયેલા છે* તો પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે આ ગ્રન્થોના લક્ષીઆઓએ કવિઓની બાપા મૂળ સ્વરૂપે કામ્ય શખી હોય (જેમ ઉપર ટાંકવામાં આવેલા નાકરનું લવકુશાખ્યાનમાં સહેજ બન્યું છે) તો તેને અરાદમા શતકની ઝેટલે પ્રેમાનન્દના સમયની બાપા શી રીતે ગણી શકાય ? આ પ્રશ્ન યોગ્ય છે, પરંતુ ઉપરના ત્રણ ઉત્તરમાં આવેલી બાપા સત્તરમા શતકની નહિ હોતાં અરાદમા શતકની જ છે, એ નીચેના ગદ્ય વાચ્યની બાપા સાથે મેળવતાં જણાશે. આ વાક્યો ઉપર “ સુદ્ધાંકની કથા ” ની સંભાષિ પછી છે.

“સંવત્ ૧૭૩૬ વર્ષે આપાદ શુદ્ધિ ૧૪ ખુષે લખીનં અમદાવાદ મધ્યે રાકરપોર મધ્યે વૈષ્ણવં વીરજી લાલજીની પોથીથી લખુ છિ ॥ રાઈ ઠાસીદાસની પોથી છિ ॥ તાલપુરમાં ગીગુષોરમાં રહેછિ ॥”†

આ વાક્યો સંવત્ ૧૭૩૬ નાં જ છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. એ ઉપરથી જણાશે કે એ કાવ્યની અને આ વાક્યોની બાપા એક છે. તેથી તેની બાપા પણ સત્તરમા શતકની નહિ ગણનાં અરાદમા શતકની ગણવી જોઈએ.

વળી, આ કાવ્યો કોઈ જૈન કવિનાં નથી અથવા તો તેની પ્રતો જૈન લક્ષીઆઓ ના હાથે લખેલી નથી, એટલે જૈન સંક્રમિત પ્રશ્ન પણ અહિં આડો આવતો નથી.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સહજ સમજાવું હશે કે, પ્રેમાનન્દના સમયની બાપામાં અને હાલની બાપામાં ભેદ ન હોવાનું કેટલાક તરફથી જ જણાવવામાં આવે છે, તે સાધાર નથી. તે સમયે લખાએલા ગ્રન્થોની બાપા બેતાં, તેમાં અને હાલની બાપામાં સ્પષ્ટ અને મોટા ભેદ જણાય છે જ. પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની બાપામાં કેમ ભેદ નથી જણાતો, તેનાં કારણો ઉપર જણાવ્યાં છે.

* શતકની ગણતરી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ એટલે સં. ૧૬૦૦ થી ૧૬૯૯ સુધી સત્તરમું શતક અને ૧૭૦૦ થી ૧૭૯૯ સુધી અરાદમું શતક એમ કરેલી છે.

† રાવળ કે રાજેશી ?

‡ આ ગદ્ય વાક્યોની બાપા પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના ગદ્યની બાપા સાથે મેળવતાં હું અનુમાન નીકળશે ? પ્રેમાનન્દનું એક નાટક તો તેના સમયમાં જ એટલે વીરજીના હાથે લખેલું મળી આવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. એટલે તેમાં તો તે વખતની બાપા સચવાએલી હોવી જોઈએ.

હવે, બ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે, તો રા. બા. કાંટાવાળા પાસેની સં. ૧૭૩૬ ની સાલમાં લખાએલી, સમશતીની બાપા 'હાલ આલતી બાપા' જેવી શી રીતે-હોઈ શકે, તેની સમજણ પડતી નથી. રા. બા. કાંટાવાળાએ તેમાંથી યથાવત્ ઉતારા આપી-પોતાનું કથન સિદ્ધ કર્યું હોત તો, યોગ્ય કહેવાત; તેના અભાવમાં તેમને પક્ષ સમજા દરેકો નથી.

સ્વ. નારાયણ ભારતીએ અતુર્ભુજ કૃત 'મોહમહાત્મ્ય' અને ભીમકૃત 'પ્રજોષ યન્દ્રોદય' માંથી 'કવિતાના અસલ રૂપ પ્રમાણે' આપેલા ઉતારા રા. બા. કાંટાવાળાએ ટાંક્યા છે, પરન્તુ તે અન્યોની પ્રતો કઈ સાલમાં લખાએલી છે, તે નહિ જણાવેલું હોવાથી, તે સમયની બાપાના નિર્ણય મંચંધી કઈ ઉપયોગમાં આવી શકે નહિ. સ્વ. નારાયણ ભારતીએ તે અન્યોની લખ્યા સાલ તો આપી નથી, પરન્તુ રચ્યા સાલ પણ આપી નથી ! વળી, અતુર્ભુજ ભાગ્યજીનો પુત્ર હતો તે સંબંધમાં સ્વ. નારાયણ ભારતીએ કંઈ પુરાવો આપ્યો જ નથી. ભીમકૃત કવિ ભાગ્યજીના અથવા તેના ભાઈના વંશમાં થવાની અટકળ કરી છે, પરન્તુ તે ક્યારે થયો હતો તે જણાવવામાં આવ્યું નથી. તો, તેના અન્વયે પુરાવો ભાગ્યજીના સમયની બાપા નક્કી કરવામાં કેમ ટાંકવામાં આવ્યો હશે ? વળી, સ્વ. ભારતીએ ભાગ્યજીના પુત્રોના અન્યોની બાપા વિષે તો ભાગ્યજીના 'કવિ ચરિત્ર' ના ૫૪ ૧૮ ઉપર આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ તે ભાગ્યજીને આજ કોઈ જણાવું નથી. ત્યારે તેના વંશની ખબર કોને હોય, તો પણ તેના તથા પુત્રો નક્કી થાય છે. તેમણે કવિતામાં ગ્રંથો કર્યા છે, તે ગ્રંથોની કવિતા ભાગ્યજીની કવિતા સાથે મળતી આવે છે. પૂર્વે 'જ' ને ઠેકાણે 'ય' વપરાતા હતા 'ઓ' ઠેકાણે 'ઉ' 'અ' સ્થાને 'ધ' અને 'વ' જોઈએ ત્યાં 'બ' લખતા હતા.”

† આ લેખ લખ્યા પછી “વસન્ત”ના પાંચના અંકમાં 'સમશતી'માંથી રા. બા. કાંટાવાળાએ આપેલો ઉતારો વાંચવામાં આવ્યો. પરન્તુ, તે વિરૂદ્ધ જણાવવાનું કે તે ઉતારો તો પ્રા. કા. ત્રિમાસિકમાં છપાએલા કાવ્યને અક્ષરશઃ અનુસરે છે; અને તે કાવ્ય પ્રકટ કરવામાં તો ૧૮૩૦ની પ્રતનો મુખ્ય આધાર લીધેલો હતો, એમ “પ્રત પાઠોત્તર” ઉપરથી જણાય છે. માટે એ ઉતારો મારા કથનની વિરૂદ્ધ જાય એમ નથી. તા. ૧૧-૩-૧૯૨૫.

* 'કવિતાના અસલ રૂપ પ્રમાણે' એનો અર્થ બાપામાં ફેરફાર કર્યા સિવાય થઈ શકે ?

‡ સંવત્ ૧૯૮૭ માં રામાયણની કથા સંસ્કૃતમાંથી કવિ મધુસૂદનને સંભળાવનાર 'ભીમજી બાસ', કે જેને ભાગ્યજીના વંશનો ધારવામાં આવે છે, તે તો અન્ય પુરુષ છે એમ તપાસ કરતાં મને જણાયું છે. ઉદ્ભવકૃત રામાયણમાં પ્રકટ થયેલો 'યુદ્ધકાંડ' તે 'ભીમજી' ની કૃતિ ધારવામાં સ્વ. નારાયણ ભારતીએ ભૂલ કરી છે. તેનો પૂર્વાપર સંબંધ મેળવતાં તે તો મધુસૂદનની કૃતિ નિશ્ચિત થાય છે. ભીમજીએ તો તેને માત્ર રામાયણની કથા સંભાળેલી, હોય તેમ લાગે છે. 'હરિહીત' વાળો સિદ્ધપુરનો ભીમ પણ જૂદો છે. 'પ્રજોષ યન્દ્રોદય' વાળો ભીમ કયો, તે કોઈ જણાવશે ?

આ ઉપર શ. બા. કાંટાવાળાનું કેમ ધ્યાન નહિ ગયું હોય ? સ્વ. ભારતીએ ઉતારાની બેડણી ફેરવીને તો નહિ આંધ્યા હોય ? તેઓ પણ પ્રાચીન સમયનાં રૂપો ને તે સમયની લખવાની પદ્ધતિ સમજવાની ભૂલ કરે છે ! તેમજે આપેલા ઉતારામાંથી પણ ‘ઇકલાં,’ ‘ઉપરિ,’ ‘ભણિ,’ એ રૂપો તો નીકળે છે ન.

છટક દામોદા દૂકડા ઉપરથી બાદરાયણ સંબંધ મેળવી, સ્વ. નારાયણ ભારતીએ ભાવણનું તેમજ તેના વંશનું જે અદ્ભુત ચરિત્ર ઉપજાવી દાદયું છે, તેમાંની ઘણીક દહીકત તેમાંનાં આન્તર પ્રભાસોથી જ ખેડી હોય તેમ જણાય છે. ભાવણનો કહેવાનો કાગળ ભાવણના જ હાથનો લખેલો છે, એની શી ખાત્રી ? તેની તદ્દન આધુનિક ભાષા જોતાં, તે વિષે મજામુત વહેમ રાખવાનું કારણ છે. તે કાગળ બીજા જ કોઈ ‘પુરુષોત્તમ’ ના હાથનો કેમ ન હોય ? ભાવણનું ઘર મૂળથી અત્યાર મુઘી, ભાવણના જ વંશના કળબમાં રહેલું નથી. સ્વ. ભારતી જાતે જ લખે છે કે “ તે દવિના. બાણેઝ પદ્ધતી. અર્ધદાવાદના એક ત્રિવેદી મોદને ધરતો વારસો પ્રાપ્ત થયો છે. પણ, જ્યાં સુધી બાણેઝ નહોતો ત્યાં સુધી ભાવણના ઘરનું માલકીપણ પાટણનો શ્રીમાળા બાલણ ભાણા નામનો કરતો હતો” હવે, આ દામોદો તે શ્રીમાળાના પૂર્વજોના હશે તો ? આમ હોય તો તેમાં ભાવણના વંશની હકીકત શી રીતે નીકળે ? કાંથી આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે આમ જ્યારે ભાવણના દસ્તાવેજ જેવી અમૂલ્યની પ્રાચીન વસ્તુ મળી આવી, ત્યારે તે સાચવી રાખવાનો સ્વ. નારાયણ ભારતીને કે અન્ય કોણને વિચાર સરખો પણ ન થયો ! !

આટલું વિવેચન બસ છે. સમય અને સાધનોના અભાવે આ પ્રશ્નમાં ઝીણવટથી ઉતરી, સંવત્સરા સત્તરમા અને અરારદમા સત્તરની બાપાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ નિર્ણય કરવાનું અત્યારે મારાથી બની શક્યું નથી. પરન્તુ, એટલું તો કહી શકાય કે અરારદમા સત્તરના પૂર્વાર્ધની બાપા હાલ વપરાતી બાપા કરતાં જિલ્લ હતી. સત્તરમા અને અરારદમા સત્તરમાં ત્રણાએલા ધંધોમાંથી ઉતારા કોઈ ગૃહસ્થ અને મોઢલી આપશે તો હું ખુબ ઉપકૃત થશા.

પાટણ,
તા. ૯-૨-૧૯૧૫. }

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.

ઔમર ખચ્યામત્રી રૂપાઈઆત.

(અતુસન્ધાન ૪૪ ૭૦ થી.)

૯૩ (૧૭૪)

આજે મજાનો દિન છે ને છે દવા સારી બધી,
ને વાદળાંએ આ ચમનને ઘોઈ નાંખ્યો છે અરે !
બુલબુલ બીચાઈ ગીત ગાતું એ ગીતા કરતું અરે,
“ ઝો શુદ્ધ ફૂલો ! આપને એ જામ પીવો કંઈ ઘટે ! ”

૯૪ (૧૭૫)

તું દુઃખના પંજા મંદિ સપડાય એ પહેલાં અરે,
ફરમાન કર કે તે, શરાબી કેરલી લાવે અંદિ;
નાદાન ઝો, ગાદેલ ! તું કાંઈ સરલું નથી અરે ?
કે સૌ તને આ ખાકમાંથી ખોદીને એ લાવશે.

૯૫ (૧૭૬)

મારા અંદિઆ આવવાથી વિશ્વને સુખ કંઈ નથી;
મારા વદાયે વિશ્વની નહોતલાલી ના વધી;
મેં કોઈ પાસેથી અરેરે સાંભળ્યું કાંઈ નથી
કે આ અંદિઆ આવવું, નવું, અરે શાને હતું ?

૯૬ (૧૭૭)

આ વિશ્વના ડાહ્યાજનો તારું સફળ નહો અહો,
તેણે તમારા શિરના વાળો, રંગે રંગ છે ગણી.
બાપુ તમે આ વિશ્વને દેશો ફરેખી એ અરે
પણું સર્વેશ એ પ્રભુને તમે દેશો ફરેખી કઈ રીતે ?

૯૭ (૧૭૮)

ગમગીન દિલને જામ આ બાપુ સુખાવદ્ છે અહો,
ને જામ આ માથકના એ ગાતરું છે હુંદણું !
રમજાનમાં મેં જામતું એકે ટીપું પીધું નથી,
મેં એ શવાલની રાત્રિને આનન્દથી ઘોંખી હતી.

૯૮ (૧૮૦)

જ્યારે મને રોઝા અને નિમાઝની ઇચ્છા થતી,
ત્યારે જ મેં ખાહેશ મારી પાર પાડી છે અહો;
અફસોસ છે કે મેં વજૂ એ નમથી તોડી અરે!
ને મેં બધા રોઝા અરે એ નમથી તોડ્યા જ છે.

૯૯ (૧૮૩)

તારું જીવન શું દોંગમાં ખાલી વહું એ જાય છે?
વા નાસ્તિ ને અસ્તિ પછાડી શું આશું જાય છે?
જો આ જીવનની પાછળે મૃત્યુ બમે છે તો અરે,
આ જીન્દગી વહી જાય મસ્તી, સ્વપ્નમાં, સારું જ એ.

૧૦૦ (૧૮૪) *

લોહો કંઈ મુખધિયા અભિમાનમાં પડી જાય છે;
માશકના ફુકમો અને વિચારમાં પડી જાય છે;
જ્યારે બધા બેદો ખૂલે ત્યારે ખખર પડતી અરે,
કે સૌ તમારાથી અરેરે કેટલાએ દર છે.

૧૦૧ (૧૮૫) #

લોહો કહે કે સ્વર્ગમાં એ અખ્સરા સૌએ વસે,
ને ત્યાં શહદ ને એ સરાખીના શીશા સૌએ ઢરે;

* Some hanker after that vain phantasy
Of Houris feigned in Paradise to be;
But, when the veil is lifted, they will find
How far they are from Thee, how far from Thee.
(Whinefield.)

કોમી ઝ ગઝાફ દર ગરર ઉક્તાદન્દ,
વ અન્દર તલએ દૂર વ કસુર ઉક્તાદન્દ;
માલુમ સવદ સુ પેરદા બરદારન્દ
કઝ કંઈ છ દર વ દર વ દર ઉક્તાદન્દ.

(જોખર ખયામ)

In Paradise, they tell us, Houris dwell,
And fountains run with wine and oxymel;

ને જામ ને માણકને આ આહવું વાજેળ છે,
તો અંત સુધી કામ આનું એ થયું જશે અહો.

૧૦૨ (૧૮૬) *

જો આ શરાબી પવેતોને એ નચાવે તો અરે,
આ જામને ધિક્કારનારો શખ્સ આપુ નીચ છે
તું એ શરાબીથી મને તોળા કરાવે શીકને
આ જામ - સાચો આદર્શની સૂરનારું રહ છે.

૧૦૩ (૧૮૭)

સમયે સમે મુંઝ જાન આજે પીંગડે પીડાય છે,
આ દેહના તલ્લો બધાંએ દુઃખથી પીડાય છે,
હું જો કદી આ સાંકળો તોડી સડું તો જાપણા
મુજ પેર દીનને પાગડેથી પચરે આવે અરે !

If these be lawful in the world to come,
Surely it is right to love them as well.

(Whinefield.)

શુચન્દ વ બેહિરત વ દૂર વ ઐન ખાહદ છુદ,
વ આનન્ન મયે નાજ વ અંગજીન ખાહદ છુદ;
મર માયે વ માણક પરસ્તીમ રવા અરત
મુને આકેજાત કાર હમીન ખાહદ છુદ.

(ઐઋ ખ્યામ)

* Wine is to soul our bodies to inspire
A truce to this vain talk of temperance.

(Whinefield.)

અમ ખાદે મૂરા-તોળા એ મી રરમાઈ
રહીરત કે હ તરજીય તે શખ્સ કુનદ.

(ઐઋ ખ્યામ)

છેલી એ લીડીમાં જ તકાવત છે.

૧૦૪ (૧૬૦)

કોઈ આદમીએ એ અઝલની ખાનગી ખોલી નથી,
વા કોઈએ આ વિશ્વઃખેડોર એકે કદમ મૂક્યું નથી;
હું છેક શિખોથી ગુર સુધી નીહાણું હું અંદિ
આ વિશ્વનાં સૌ છૂવને હું એ નિરાશ્રીત જોઉં છું.

૧૦૫ (૧૬૧)

સંસારની જંગલ છોડી તું રહે. સતોપમાં !
સારી, નકારી, હો દશા પણ શાંતિથી નીભાવજે !
તું આસમાન સમું જ નિર્મળ દિલ બાપુ રાખજે !
સૌ આમ આશ્યું જાય ને સમયે ફરીએ જાય છે.

૧૦૬ (૧૬૨)

આ જો નસીબના બેદનો રસ્તા ન સૂઝ્યો કાઠનિ;
વા વિશ્વની આ ખાનગી કોઈ ઉઢેલી ના શક્યું;
મેં આ વિચારોમાં જ ખડોતેર વર્ષ ગાળ્યાં છે જો
પણ કોઈ વાત મળી નહી, દૂંધી આરે કંઈ થઈ નહિ.

૧૦૭ (૧૬૩)

હોટો કહે જ ક્યામતે વાતો અંદિની સૌ થશે;
ને આપના રનેહી જ ત્યાયાધીશ કોઈ ત્યાં થશે;
આંદિ બસાઇતો કંઈ નેહો બસાઈ છે અહો,
થા તું ખુશી-કે અંતના દિવસો બધા સોરા થશે.

૧૦૮ (૧૬૪)

સૌ વ્યાધિઓને દૂર કરવાને શરાખી પીઈ લે;
વા ધર્મ બેટો ટાળવાને જામ મીઠો પીઈ લે;
તું એ અજ્ઞયજ્ઞ કીમીયાગરને નહી અટકાવજે
તે લોહતું સર્વ કરીને લાખ દઈ સુધારશે.

૧૦૯ (૧૬૫)

જો કે શરાખી હરામ છે, તો એતજને પીનાં તમે,
ને કેટલીએ વાર ને સાને તમે પીધી આરે;
જ્યારે તને આ સૌ શરત રહે જ ત્યારે ખોલજો
તે સહજના પીશે નંદિ તો જામ કોણ અપી જશે.

૧૧૦ (૧૮૬)

હું એ શરાખીના દરોડો. જામે દીવ્યી નોધશ એ,
વા હું ગટાવી જામ એ સંતોષ પામીશ વ્યાસમે.
હું તો પહેલાં અકલને ને ધર્મને, તથાક દુષ્ટ
હું એ પછી મય સાથ નેકા એ પઠીશ દંધ અહો.

૧૧૧ (૧૮૭)

હું સજ્જનોની જામ ખાપુ એ શરાખી પીઢ હું,
કે તેમની ઉપર ખુદા ગુસ્સો કદી કરતો નથી;
આલીક જાણે છે અઝાથી હું શરાખી પીઢ હું,
જો હું ન પીઢ તો ખુદાના જ્ઞાનથી અજ્ઞાન રહું.

૧૧૨ (૨૦૦)

જ્યારે તમે જૂઠું પ્રજાત મવર્ણ જાયા આપણું
ત્યારે મજાથી જામ મીઠા કાંઈએ પીવા ઘટે
ઘોડો કહે કે સત્ય ખાપુ વિષમ છે કે સ્વાદમાં;
મતજબ કહી એ સૂચવે કે “જામ” એ પણ “સત્ય” છે.

(અપૂર્ણ.)

અમરેલી, ૩

હરિલાલ દારકાંઠાસ સંઘવી.

પ્રયાણ.

ખન્ધુ ! ગયો ! કંઈં ગયો !

વિશ્વ છોડી વૈકુંઠમાં,

દેહના આવાસ ત્યાગી આત્માના નિવાસમાં

જન્મના નિવારી એક શાન્તિસ્થાનમાં.

૧

ખન્ધુ ! ગયો ! કેમ ગયો ?

આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી મુક્ત થવા ?

પ્રભુભક્ત દાદાજીને મળવા ?
 દૂર થયેલી બહેનીને ભેટવા ?
 પિતાજીને બંધનમુક્ત કરવા ?
 પ્રાચીન કાળમાં ગાયું હતું
 નાગરરત્ન નૃસિંહે
 “બહુ થયું ભાગી જંગલ
 સુખે ભણ્યું શ્રી ગોપાળ.”
 હેવું ગવડાવવું ગમ્યું
 અર્ધાંગીન નૃસિંહ પાસે ?

૨

મધ્યાહને આકાશ નિર્ભળ હતું.
 ધ્રુવરઆત્માની વાટચ બેતો
 તું શાન્ત ચિત્તે સુતો હતો;
 મુખ મુદ્રા ગંભીર હતી;
 ઉપર મુદ્દ દાસ્ય કરતું.
 શરીર ઉપર ફરતો હતો
 માનાનો બહાસોયો હતો.
 પ્રભુનો બોલ સાંભળ્યો;
 આત્માપાલક પુત્ર
 મહાન્ પિતાને આજાધીન થયો.
 અસ્થિરનો સ્થિર થયો;
 “હૈ” નો “હતો” થયો.
 ચેતન્ય દિવ્ય ભૂમિમાં ગયું;
 શરીર જડવત્ રહ્યું.
 તું પડ્યો.

‘૩’

ધીરે ધીરે આકાશ ઘેસવા લાગ્યું,
 વાદળાંએ સૂર્ય તેજ આધું કર્યું,
 આકાશે અશ્રુ ઢાળ્યાં.
 સદિસાન્દર્ભ વિશેષ્યું;
 વિશ્વ શોકચ્છન્ન થયું;
 બ્રાણ્યેલા નિમિરથી.

૪

તારા પવિત્ર દેહને શુદ્ધ કર્યો;

ફૂંકેમ પુષ્પે વધાવ્યો;

ફૂલદારે શણૂકાયો

ચિર વિદાય આપવા.

વિદાય ! જહાજાંની વિદાય વસૂખી છે હો !

પણ પ્રભુને ગમ્યું તે હમને પણ ગમ્યુંજ ! ૫

ગંધવા વીતી;

રાત્રિનું સામ્રાજ્ય જામ્યું

જન્મુજનોએ પ્રભુનાં ગાન ગાવાં,

તારો આત્મા પ્રભુ પાદમયુજ

શાન્તીથી ફરે તે સાદ. ૬

તહાં પ્રયાણ આદર્યું

શ્યુક્ત શુદ્ધ છોડી પરમ પવિત્ર પ્રભુ શુદ્ધ.

પિતાશ્રમે નમસ્કાર કર્યો

“તહાં મળીએ તહાં મુઠી...એકા”

તહાં એટલે તહાં ?

આત્માના અમર શોકમાં

માનાથી વિયોગ ના સ્હેવાયો

બગિની જન્મુપ્રયાણ નિહાળી રહી.

હું સાથે આવ્યો

છેવટની વિદાયગીરી આપવા. ૭

કુદરતથી ના સ્હેવાયો આ વિયોગ,

કુદરતપ્રિયં સાદિત્ય પ્રેમીનો.

વર્ષાદને શોકશ્યો ચિતાજ્વાળા છાંટવા.

પણ પ્રભુએ સદમળવી દેને

અને ધન-હાધીન ધન એ.

પ્રજાની પ્રજાને માત્ર આધીનતા દાંય ? ૮

શેષ અગ્નિને મેધરાજે સ્વીત્રા કયો
ચંદ્રપ્રકાશ થયો
હમારા આત્મસાન્તવન માટે
જડ શરીર ભરમીભૂત થયું;
સુક્રમાં જન્મતમાં રહ્યાં,
તહારાં તો સધળાં સુક્રમાંજ છે.
આત્મા પ્રભુ યરણે વિરામ્યો.

પ્રભુનાં યરણારવિંદે રહી
વિનવળે એ દીનાનાથને, બાંધુ !
કે હમને સત્કર્મે પ્રેરે
વિશ્વમાંથી હમારૂં પ્રયાણુ સુખમય કરે
અને પ્રયાણુનું મળીમે ત્યાં સુધી ૧૭

શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

જ્ઞાતિ ભેદ.

જેઓ હિંદની સામાજિક સ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિ રાખી બેઠા છે, તેમનું ધ્યાન હિન્દુઆના ઇતિહાસના કેટલાક સમયોથી ખાસ ખેંચાય છે. આવો ધ્યાન ખેંચતો એક સમય મીસમાં સોફ્રીસ અને સોફ્રિસ્ટનો જમાનો હતો. જેની હાલ હિંદુસ્થાનમાં સ્થિતિ છે, તેમજ મીસમાં પણ તે વખતે પુરાણોક્ત પ્રમાણોમાં આરથા તુટતી જતી હતી. સામાજિક તથા નૈતિક ધારાકાનુનો માટે રીતરીવાજ તથા પ્રાચીન સિદ્ધાંતો આધારભૂત પ્રમાણુ તરીકે માન્ય રાખવામાં આવતાં નહોતાં. હુંકામાં, તાર્કિક વિવેકબુદ્ધિની તપાસેનો તથા શુભદોષના નિર-પણનો જુસ્સો ખાલિસ આરથા ઉપર ચડી બેસવો લાગ્યો હતો. આને મળતો એક પ્રસંગ ઈજિપ્તમાં જ્ઞાનોદ્ધાર (Revival of learning) નો જમાનો હતો. અત્રે પણ પ્રમાણુ સામે વિવેક તથા ન્યાયબુદ્ધિનો બળવો થતો જોઈએ છીએ. હિંદનું માનસતંત્ર અંગ્રેજી વિચાર તથા જ્ઞાનની તત્તવતાથી આકર્ષાણું છે તથા મોહિત બન્યું છે. જેમ મીસમાં બન્યું તેમ અત્રે પણ પ્રાચીન મતોના ઉન્મૂલનને અનુભવી અત્યંત સંશયાત્મકતા અકાશે ઉગી નીસ-રતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ૨૬ થએલ દરેક વસ્તુમાં અવિધાસ તથા વિચારમાં અચોચ સત્વરતા એટલા બધાં વધી ગયાં છે કે તે માત્ર કાગ તથા અનુભવથી જ સુધરી શકશે, જૂના

જમાનાના ખીખા પ્રમાણે જેમના મનનો ઘાટ પડેલો છે તેના જુદોના વિચાર, પાશ્વત્ય કેળવણીની માદક અસરથી મત બનેલા મુવકોના વિચાર કરતાં અસહની રૂઢીઓને કાંઈક વિશેષ વળગી રહે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જુદ તથા મુવકનની વચ્ચે એક મોટી ફાટ પડી ગઈ છે, અને દરેક જાનિમાં બંગાણ પડ્યાં છે.

નવન સત્યો ઉપર આરોપ કરવાનો બચકર આરોપ મુવાનો જુદો ઉપર મૂકે છે. જુદો કે જેઓ જેમ માથે મુકવાની પાઘડીની સારાસારની તુલના રીતરીવાજ પ્રમાણે ચાલ તેમ વિચારોની સારાસારની તુલના ચાલતી આવતી પ્રથા પ્રમાણે કરે છે, તેઓ રૂઢ થએલા સત્યો શિવાય અન્ય સત્યોનો અનાદર કરે છે, અને તેને માટે કાઠપણ ન્યાયપુરસ્કાર કારણ આપ્યા વિના માત્ર “ મુધરેલા થઈ ગયા ” વગેરે સમ્બો કહે છે. જે કાંઈ આપુર મુવક સુધારકે તેની હંદગીમાં જુલ કરી દોય, તો જો કે તે નજવી તથા ક્ષામ્ય હોય અને તેના નિશાળના દિવસો જેટલી જુના વખતની હોય—એટલું જ નહિ પણ છેતેના તેના કાંઈ અગાએ પાપ કર્યું હોય—તો પણ તે શોધી કાઢવામાં આવે છે, અને તેને વિમુક્ત કરી પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, અંતે તે બિચારાનો પરાજય થાય છે. તેની સામે કહેવામાં આવે છે કે—“ કાણુ આપરો આ મુધારક કે ? બે દીવસ પહેલાં તો તે નાગો ફરતો હતો. નિશાળમાં તો જુદું બોલતો. મેટ્રિકમાં તો ના પાસ થયો છે. એના દાદાના પાંચમી પેઢીના બાપાતની વડુનો ભાઈ તો ફાંસીએ ગયો હતો. એ એકવાર પોતાને તથા પોતાના ઘરને તો મુધારે ! ” આવી જતની ખોટી દલીલો કરી કાવચું એ ન્યાય નથી. એમ છતાં તેનો અંતર્ગત બાવ કાંઈ ખોટો નથી. કારણ કે એ શીખામણ જો બધા માને અને મુધરે તો આખો સમાજ સદુષ્ટી સહેલામાં સહેલી રીતે મુધરે. પરંતુ વાદવિવાદનું રૂપ આવું ન હોવું જોઈએ. અંતેજ ન્યાય પ્રમાણે એવી દલીલને આર્થ્યમેન્ટમ્ ઓફ હોમોનમની જુલ કહે છે. ખીખાઓ કે જેઓ જરા વિશેષ સરળ તથા વિનયી હોય છે, તેઓ વ્યાસ તથા મનુનાં નામ આપી ચરમાવી દે છે. કહેશે કે “ ત્હમે ત્હમનાથી પણ વધુ ડાલ્યા ? ” વગેરે વગેરે. એ દલીલ પણ મુદને તો ખોટી જ લાગે છે. તેને બદલે તેઓ એ પ્રમાણે શા માટે લખે છે તે સાથે સાથે કારણસહિત સમજાવે તે ન્યાય કહેવાય. નહિ તો અને ફરીથી આર્થ્યમેન્ટમ્ ઓફ પારિફેક્ટીઅમ્ નામની જુલ કરીએ છીએ. આવી દલીલો બધે બુધ્ધ કરતા. આપણે તેનું કાંઈ કામ નથી.

ખીજ બાબત જોઈશું ત્યાં જુવાનીઓના ઉછાંછળા થઈને જે કાંઈ જુનું તેટલું ખોટું અને નવું તેટલું સાચું માની બેસા છે, અને સમાજને સુધારવાની વિચિત્ર વિચિત્ર રચનાઓ કરે છે. તેમાંની ઘણી ખરી તો યુટોપીઆને જ શોભે એવી હોય છે. તેઓ જુદોને અમલ માને છે અને તેમને ગાદીઆ પ્રવાહની ઉપમા આવે છે.

આ મનમનાન્તરનો ક્વદ અસિદ્ધિત વર્ગથી જુદિગત થાય છે. કારણ કે અલેક્ઝાન્ડર પોપ લખે છે કે ‘ There never was a faction or a sect in which the most ignorant were not the most violent; for a bee is not a

busier animal than a blockhead. અધાપિ પર્વત દોષ એવો પક્ષ અથવા જ્ઞાતિ જોવામાં આવ્યાં નથી કે જેમાં અજ્ઞાતતમ મનુષ્યો પ્રચંડતમ હોતા નથી. કારણ કે અચિનીનના કરતાં મધમાખ પણ વિશેષ પ્રવૃત્તિશીલ હોતી નથી.

વળી આવા માણસોની જ સંખ્યા કમનસીબે હિંદુસ્થાનમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. એટલે તે સંખ્યાનો ધસારો કંઈ દિશા તરફ વળે છે એ ધ્યાન આપવા જેવું છે. તે ધસારો તદ્દન હાનિકારક ન નીવડે તેને માટે એ જરૂરું છે કે તેઓનું વલણ શિક્ષણથી નિયમમાં આવે.

હિંદુસ્થાનમાં જ્ઞાતિભેદનો સવાલ ઐતિહાસિક કરતાં કાંઈક વિશેષ મહત્વનો છે. રૌબર્ટસન તથા હયુર્બર્સના જેવા લેખકો તેને સામાજિક શાંતિના એક મોટા રક્ષક તરીકે ગણે છે; અને તેટલા માટે કેટલીક કળા તથા હુનરમાં પ્રગતિ કરવામાં તે આવશ્યક છે, કે જે પ્રગતિ જોશક હિંદુઓએ કરી છે. ખીનઓ કે જેમાંનો જેમ્સ મિસ એક છે, તેઓ તેને છેવટ હાલને માટે તો ખરેખર એક રાજનૈતિક જૂઠું તરીકે ધિક્કારી કાઢે છે, કે જેને લીધે વ્યક્તિગત સુખ નષ્ટપાપ થાય છે. એમ મનાય છે કે હિંદુઓમાં એકપ્રગ્નપણું ન આવી શક્યું, અને અને સદાને માટે પરતંતરા જ આવીને વસી તેનું કારણ માત્ર આ જ્ઞાતિભેદ જ છે. રૌબર્ટસન અને હયુર્બર્સના પક્ષમાં વળી એમ પણ કહી શકાય કે જે આર્યો આર્યો તરીકે અત્યાર સુધી ટકી રહ્યા હોય તો તે માત્ર આ વંશુશ્રમના મજાશુત દિશાનું જ પરિણામ છે. ખ્રીસ્ત એક વર્ષત એટલા જળસા હતા પણ અત્યારે ઝીક લોદી ક્યાં ગયું? રૌમન લોકોએ આખું યુરોપ ઇત્યું તથા તે વખતનું ઍરોપીઆ ઇત્યું, પણ અત્યારે રૌમમાં કે ઇટલીમાં ક્યાંઈ રૌમન લોકો જોવામાં આવતું નથી. જ્યારે તેટલા જ બહુ વિશેષ પ્રાચીન કાળનું આર્યાવર્ત હજી આર્યોથી વિભૂષિત થાય છે. અને સુસલમાન વગેરે ખીજ પ્રગલ્ભી મિત્ર થયા વિના રહ્યું છે. રૌમન તથા ઝીક લોકોનો રૌમન ધર્મ ક્યાં ગયો? ઍડીનિઝમ ક્યાં ગયો? માત્ર નામ રહ્યું. એ ધર્મો માનનારા ક્યાંઈ નથી. જ્યારે આપણો વેદધર્મ કે જે તેમનાથી પણ જૂનો છે છતાં હજી સુધી ટકી રહ્યો છે. તેને માનનારા હજી જેટલા હતા તેટલા જ છે. અને આર્યા પણ તેવી જ છે. જુદા ધર્મ પેસવા મથો પણ કાંઈ ફાવ્યું નહિ. સુસલમાનોનું પણ તેમ જ થયું. અત્યારે ખ્રીસ્તિ ધર્મ પણ છતી રીતે ફેસલાવી પેસવા માગે છે, પણ માત્ર દલકી જનિ જ ઉદગ્રસ્ત તેમાં જાય છે, કે જે તે ધર્મને પણ, હાંણું પાડનાર છે. આ બધું જ્ઞાતિ ભેદની બૂદ્ધરચના ચિત્રાપ ટકી રહ્યું ન હોત.

આર્યજ્ઞાતિભેદને મનુના કાનુનોમાં બહાની સૃષ્ટિ કહેલી છે. જે મત સ્વેચ્છાએ પોતાના રાજ્યપંધારણમાં ધાતુઓની, વાર્તાથી સ્થાપવા માગ્યો હતો તે આર્યોમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્થપાયો છે. બ્રાહ્મણોની ઉચ્ચતમ જ્ઞાતિ કે જેમાં આર્યખીજ, જે કે તદ્દન ખીન વિષયોથી અરૂપિન તો નહિં તો પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ રહ્યું, તે ધર્મરૂપા મુખમાંથી ઉદ્ભવી. તેથી તેઓ જનજે કે પ્રજાનો સચ્ચ સમ્બ હોય, શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ ધર્મથી સત્તાનો પડછો હોય તેવા મનાણા. જ્ઞાન, ધર્મ અને દાયો એ ત્રણ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ યથા. બ્રાહ્મણ તરીકે દલકમાં હલકો બ્રાહ્મણ રાજ કરતાં ચડતી પાપરીનો મનાવો. તેમનો સ્વભાવ કમ્ય રીતે ધાર્મિક

અને જો કે તેઓને માટે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જોડવાનું નિષિદ્ધ નહોતું તોપણ તેઓની સાત્ત્વિકતા સાંસારિક સ્થૂળ વિષયોમાં વિમુખતાને લીધે દીપ્તિનીકળતી. મનુના મનુનોમાંનીયે પ્રમાણે અર્થવાળું લખ્યું છે. “બ્રાહ્મણ વિપત્તિ સંસારિક માનને તજે તથા મનુષ્યના તિરસ્કાર માટે અમૃતસમ તત્ત્વો.” જે બાણસ બ્રાહ્મણને ખડની સળી સરખી પણ મારે તે નર્કવાસી થાય છે.

દાનિયની ખીચ ગાતિ કે જેમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધ્વિરના બાહુમાંથી ઉદ્ભવી. તેઓ બળ તથા સત્તાનું સ્વરૂપ છે. જો કે વેપાર કરવાની તેમને મનાઈ નથી તો પણ તેમને મુખ્ય ધંધો હથીઆર બાંધવાનો છે.

ત્રીચ વૈશ્ય ગાતિ ધ્વિરની વંધામાંથી ઉદ્ભવી. તેઓને મુખ્ય ધંધો ખેતી, દારૂ ચારવાં તથા વેપાર કરવાનો હતો.

ચોથી શૂદ્ર જાતિ ધ્વિરના પગમાંથી નીકળી. તેઓ ગુલામગિરી કરનારી વસતી છે. તેઓને પવિત્ર પુસ્તકો વાંચવા દેવાનો નિષેધ છે.

ધણા પ્રાચીન કાળમાં ગાતિની સ્થિતિ આવા પ્રકારની હતી. એક ગાતિમાંથી ખીચ ગાતિમાં જવું થવું મુશ્કેલ હતું, અને એક દાનિય બ્રાહ્મણની પદવીને પામે તે ધણા પ્રયાસ તથા તપ પછી ખતી શકતું.

આ જગ્યાએ મ્હારે એક એટલું કહેવું જોઈએ કે આ ગાતિભેદની ઉત્પત્તિ માત્ર બ્રાહ્મણી જ થઈ એ માન્યના ખૂણ બરેલી છે. ત્રણ ઉચ્ચ ગાતિઓ અને શૂદ્રની અધમ ગાતિ વચ્ચેના વિશેષ મૂળ જાતના તફાવતને લીધે ઉદ્ભવે છે. મેન રંગના આર્યોએ શ્યામ વર્ણના શૂદ્રની જમીન છતી લીધી, અને જેમ પુરોપની ગોરી વસ્તી જમીને અમેરીકામાં રક્ત વર્ણના લોકોમાં વસી તેવી રીતે તેઓ ત્યાં આગળ તેમના રાગ તરીકે વસ્યા. ગાતિને માટે વપરાતો જુનો શબ્દ “વર્ણ” કે જેનો અર્થ રંગ થાય છે તે પણ માત્ર મેન તથા શ્યામ એ બે વર્ણનો તફાવત સૂચવે છે. વળી બ્રાહ્મણોએ દાનિય તથા વૈશ્ય ઉપર પ્રાધાન્ય શી રીતે મેળવ્યું તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મ શબ્દને મળતો છે. બ્રહ્મના અર્થતવાટે કુદરતના જુદા જુદા સૂર્ય, ચંદ્ર, વ્યમિ, જલ વગેરે બહુદેવપૂજનના મત ઉપર જંપ મેળવ્યો; અને તે જય મળવામાં સાધનજૂત બ્રહ્મવાદ માનનારા બ્રાહ્મણ ઋષિ મુનિઓ જ હતા, કે જેઓમાં ધ્વિરની સત્તાનું ઉચ્ચતમ જ્ઞાન હતું, કે જેઓ તેમના ધાર્મિક ધંધામાં જુરસાબેર મંડ્યા રહેતા, અને જેઓએ સ્વેચ્છાથી પૃથ્વીનું રાજ્ય દાવીઓને આપી દીધું. આવી ઉત્તમતા આ બ્રાહ્મણ ઋષિમુનિઓમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં લોકોએ ઉપર દેખી પ્રમાણે તેમને બ્રાહ્મણો કહ્યા, અને તેમને પવિત્ર માન્યા.

આ પ્રમાણે ગાતિઓ ઐતિહાસિક ફેરફારથી બંધાણી હોવી જોઈએ. પણ પાછળથી તેમના ઉપર ધાર્મિક બળોએ અસર કરી તથા સદાને માટે તેઓ હં યર્ષ ગઈ.

આવા વર્ગો દરેક જમાનાની દરેક પ્રજામાં જોવામાં આવે છે. રામમાં પણ પૅટ્રિસી-અન્સ, પ્લેડીખીઅન્સ, કલ્લાઅન્સ વગેરે વર્ગો હતા. પરંતુ આ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના વર્ગોમાં તથા આપણી આર્ય જાતિઓમાં ફેર એટલો જ છે—અને તે કોઈ ન્હાનો સૂતો નથી—કે જે રાજ્યનું બંધારણ તે વર્ગો બાંધતા જાય છે તે રાજ્યના ઐતિહાસિક ફેરફારની તે વર્ગો ઉપર અસર થાય છે, જ્યારે આપણી જાતિઓ કોઈ રાજ્યતંત્રની સંસ્થા નથી એટલું જ નહિ પણ રાજ્ય-તંત્રમાં કોઈ ભાગ જ લેતી નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના વર્ગો રાજ્યના હકના તફાવત પ્રમાણે પડેલા છે. પૅટ્રિસીઅન્સ, પ્લેડીખીઅન્સ અને કલ્લાઅન્સના રાજ્યહકોમાં ઘણો તફાવત હતો. અને એ જ તફાવત ઉપર તે વર્ગો બંધાયા હતા. ઇંગ્લંડમાં પણ આત્મારે જુદા જુદા વર્ગોનાં મ્યુનીસીપાલીટી વગેરેના હકોમાં ઘણો તફાવત હોય છે. તેને લીધે, જેમ આપણી જાતિ-ઓમાં જાતિ સંબંધી રીત રીવાજની ચર્ચાઓ ચાલે છે, તેમ તે વર્ગોમાં રાજ્યની સત્તા તથા હકો સંબંધી ચર્ચાઓ ચાલતી. પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાં આગળ એ ચર્ચાના મંથનથી મજબુત રાજ્યતંત્રો બંધાયા, જ્યારે આપણે સારા રાજ્યતંત્રની ઘણી જ ખામી આવી ગઈ. તે વર્ગોના વિચારોના તથા અસરપરસના સંબંધોના અંતર્ગત શુભ ફેરફારોનો સાક્ષાત્કાર રાજ્યતંત્રના પરિવર્તનમાં થતો, અને તે પરિવર્તનની અસર વળતી તે વર્ગો ઉપર પણ થતી. આર્ય જાતિઓની સત્તા જુદી છે. આર્ય જાતિઓની રચના એક એવી છે કે તેને રાજ્યતંત્ર ઉભું બંધ એસતું કરવું પડે છે, અને તેને સદાને માટે તે વશ રહે છે. રાજ્ય જ્યાં સુધી જાતિ બંધારણના બંધનને વશ હોય ત્યાં સુધી તેનો વિકાસ અસંભવિત છે. રાજ્યના ધારા-કાનુનોથી પર અન્ય ધારાકાનુનોથી ભિન્ન રહેલ તથા બદલ થઈ ગએલા, સચોટ રીતે ફરી ન શકે તેવા, માણસોના જરૂર સામે રાજ્યનો કોઈપણ મનોરથ પૂર્ણ થઈ શકવો મુશ્કેલ છે.

જાતિની તમામ મંર્યાઓથી સુલેહ સચવાઈ રહે તેવી ગોઠવણ છે. પણ તેમાંની કોઈ પણ સંસ્થા હવેનામાં પ્રગતિ કરવાની ઉમેદ રાખતી નથી. હવેન એક અપરિમેય પુનરોદ્ધાત બન્યું છે, એક ચક્ર કે જે એકની એક ધરી ઉપર પરિવર્તન કર્યા કરે છે. ખરેખર પરિણામ એ આવ્યું છે કે આર્યો કોઈ સાફ મજબુત રાજ્ય બાંધી શક્યા નથી, અને એક પછી એક એમ ઘણા જેતાઓના ભોગ થઈ પડ્યા છે. આપણે જો આપણો ઇતિહાસ તથા અર્થ તે માન્ય પદ્ધતિ કે ધણા સારા-ઝવિ મુનિઓ, સાક્ષરો, હજારકળા જનજનારા થઈ ગયા છે પણ કોઈ સારા રાજ્યનેતા અથવા રાજ્યનીતિ થઈ ગયા નથી. આજુકાલ એક કહેવાય, તો પણ બીજી પ્રજાના આજુકાલ પાસે આ આજુકાલ મહાન ન કહેવાય.

આ પ્રમાણે પડેલાં તો ચાર જાતિઓ હતી. આ વખતે લોકો એક સાચી દિશામાં પગલું બરતા હતા. દરેક ઢગા તથા ફજરના બાહોરા માણસો ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી આ જાતિ બંધારણ બંધવામાં આવ્યું હતું. કારણ કે લોકોએ વિચાર્યું કે જે ધંધો તેનાં માથાપ કરનાં હોય તે ધંધો જો દીકરા લે તો તે તેમાં સારી રીતે કુશળ થાય. કારણ, ધારો કે એ સરખી શક્તિવાળા સાથે અબ્યાસ ચડ કરે છે તેમાંથી જેનાં માતાપિતા શિક્ષિત હશે તે અશિક્ષિત માતાપિતાવાળા બીજના કરતાં વિશેષ વિદ્વાન નીકળી આવશે. ગેજાએ તો વારસામાં જ્ઞાન મેળવ્યું હોય છે. આવા કારણથી જ જાતિભેદ ધણે અંશે ટદી રહ્યો સાચો

છે. જાતિભેદ આ પ્રમાણે રૂઢ થયો તો પણ ધર્મઆતમાં એવો રીવાજ આવતો જણાય છે કે નીચેની જાતિનો કોઈ માણસ જો લાયક ગણાય તો ઉપલી જાતિમાં લેવામાં આવતો. જેમકે વિશ્વામિત્ર. પણ કોઈ એવો દાખલો નહિ હોય કે એક જાતિનો માણસ બીજી જાતિના માણસની સાથે એક વખતે ભોજનન્યવહાર કરવાથી સદાને માટે ભદ્ર થતો હોય. ખરેખર લમ સંબંધ તો નહોતો જ, પણ શુદ્ધો આદ્યજને ત્યાં સંધતા જણાય છે.

આ જાતિભેદથી થતા ફાયદા ઘણા વખત કામ રહ્યા. પણ મ્હેં ઉપર જણાવ્યું તેમ તેમાં રાજ્ય મળ્યુંત કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી, અને ઉચ્ચ રાજ્ય નખડું પાડવાની જ માત્ર શક્તિ હોવાથી આર્યો મુસલમાનોથી છતાં, અને તેમના જુલમી રાજ્યમાં હોઈએ અસલની જંગલી રિથિતિએ પહોંચ્યો હોત. આ જુલમ નીચે લોકો જુદા જુદા ભાગલામાં વહેંચાઈ ગયા, કારણ કે એમ વહેંચાઈ જવાથી ન્હાની ન્હાની સંખ્યામાં સડું સડું સારી રીતે સાચવી શકે. પ્રારંભ લાંબે કાળે ઔપધ રોમ કરતાં વિશેષ હાનિકારક નીવડ્યું. જાતિની સ્થાપનાનો હેતુ સ્મૃતિપથમાંથી ચાલ્યો ગયો, અને બહિષ્કારનો જુસ્સો, જે અંતર્ગત હતો, તે આધિર્ભૂત થયો. અમીર ધંધો કરવાવાળી જાતિઓ નીચ જાતિઓ ઉપર તિરસ્કારથી જોવા લાગી. પરિણામે જાતિઓની સંખ્યા વધતી ચાલી. અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં અમંચ જાતિઓ છે, કે જેમાંની દરેક બીજી જાતિઓને જુદી પ્રજા તરીકે જ ઓળખે છે.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ કાળ વ્યતીત થતો ગયો તેમ તેમ તિરસ્કારની લાગણી જાતિઓ વચ્ચે વધતી ગઈ, કે જે હિંદુસ્થાનના સંપન્ના નાથનું મોટું સળળ કારણ થઈ પડ્યું છે. અને જે હિંદુસ્થાન કોઈ દીવસ પણ ખોયેલી જગા મેળવવા ધારતું હોય તો જાતિઓ વચ્ચેનો તિરસ્કારનો સમગ્ર પ્રધ્વંસ થયો જોઈએ છે.

આમ છતાં પણ ધારો કે તિરસ્કાર છોડી દેને સધાળી જાતિઓ એકત્ર થાય તો પણ તેમના જાતિના ધારાઓ ઘડીએ પને તેમને કાર્યોમાં આડા આવશે. જે હિંદુસ્થાનને કોઈ શત્રુ સાથે યુદ્ધ થાય, અને એક લશ્કર ચુંટી કાઢ્યું હોય તો, તે લશ્કરના કમ્પમાં કેટલાં રસોડાં જોઈએ તેનો ખ્યાલ કરવાનું હું સર્વને માટે મુકું છું. નાગર પ્રજોશ સાથે નહિ જમે, પ્રજોરા ઔદીચ સાથે નહિ જમે, અને ઔદીચ તેમનાથી બીજા હલકા આદ્યજો સાથે નહિ જમે. આવા લશ્કરની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી? માટે જે કે જાતિઓમાં આનંદિક મંપ થાય તો પણ તે સંપન્ના કાર્યમાં મુકવામાં જણુ અચ્ચણુ આવે એવું છે.

હવે હું વ્યક્તિમત્ત અને તેને લીધે સામાજિક એવના ઉપર આવું છું. દરેક માણસ પોતાની જાતિના ધારાઓથી બદ્ધહસ્ત થઈ મચેલ છે, કે જે ધારાઓમાં રાજ્યના ધારાઓ જેટલી વિવેકશુદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી. જાતિના ધારાઓ ઘણાને જુલમી લાગે છે પણ ઘણા ખરાને એ જુલમ જણાતો નથી, કારણ કે તેઓ તેને ટેવાઈ ગયા હોય છે. એટલું જ નહિ પણ જન્મથી જૂના રીતરીવાજના ગુલામ. જન્મેલા ફરસાકને તો, જે બેડીઓ તેમના પગમાં ખખડતી હોય છે તે બેડીઓ સાચવવા યુદ્ધમાં મચેલા આંપણે જોઈએ છીએ. રૂડા ખડા જે કોઈ યોદ્ધાની ચક્ષુઓ ખુલે છે તો પણ તેઓ કાંઈ બોલી શકતા નથી.

કારણ કે તેઓ

..... grow pale

Lest their judgments should become too bright

And their free thoughts be crimes, and earth have too much light

(Byron)

“રખેતે તેમના વિચારો નિઃસીમ તેજસ્વી થશે અને તેમના સ્વતંત્ર વિચારો અત્યંત બહારો અને પૃથ્વીને નિઃસીમ તેજ મળશે એવી દહેશતથી શીક્ષા પડી ગય છે.” ખાસને.

અત્યારે જ્યારે હોંડરથાન તંદ્રામાંથી ઉભું થવા લાગ્યું છે, અને ઉગતિને પથ માન્ય છે ત્યારે જ્ઞાતિના રીત રીવાજો પ્રગતિને ધણા બાધક નીવડ્યા છે. હોંડરથાનમાં કામ કરવા માટે કોઇ નવી હુન્નરકળા શીખવા પરદેશગમન કરનારને તે વિરોધી છે. આ કામ પૃથ્વી જેટલા વિસ્તારવાળા વ્યાપારનો સમય છે, અને આપણે કરતા જતા કામની ક્ષેત્રે કરતા જવાની ચતુરાઇ રાખવી જોઇએ.

આ પ્રમાણે આપણે જોઇએ છીએ કે જ્ઞાતિઓની આધુનિક સ્થિતિ જ્ઞાતિઓની બદલાતી જતી જરૂરીઆતોની સાથે વિસંવાદ ધરાવે છે, અને વિશેષ દોષો જ્ઞાતિઓમાં ન થેસે તેને માટે આતુર પગલાં લેવાં આવશ્યક છે.

સત્યનો જય તેના નૂતન દર્શનને સહગામી થતો નથી. નવા વિચારોમાં તથા પ્રવૃત્તિમાં હમેશાં શક લાવવામાં આવે છે; ફક્ત બીજું કંઈ કારણ નહિ પણ એટલું જ કે તે નવા છે. પણ સમગ્રવું જોઇએ કે સોનું તે સોનું જ છે—જ્યારે તે નવું ખાણમાંથી પ્રાપ્ત થાય.

બાઇબલમાં લખ્યું છે કે:—

અને એટલું જ નહિ પણ તેમાં કેટલાક રક્ષણસાધક ગુણો પણ છે. માટે ઉપાય એવો શોધવો જોઈએ કે જેથી દોષોનો પરિત્યાગ કરવા જતાં ગુણોનું પણ સાથે સાથે સંભાળનું ન થઈ જાય.

જલ્પ જાતના સુધારકો જોવામાં આવે છે. અંતરમાંથી મંદ પણ ધ્રુવ ગતિથી વિકસતો, શાખા તથા મૂળ સુધી પહોંચી વળતો સુધારો કરવા મથતા સુધારકને પહેલી તથા શ્રેષ્ઠ પંક્તિમાં મુકવો જોઈએ. આપણામાં ઘણા સૈકાથી હડાં મૂળ ધાલી રહેલા જૂના રીવાજોના પ્રધ્વંસને માટે વિનાશકારી યુક્તિઓ નિર્દિષ્ટ કરવાને અધીરા બની જતા સુધારકને એથી બીજી હલકી પંક્તિમાં મુકી શકાય. કોઈ પણ પથ્ય સુધારા કર્યા સિવાય અથવા કોઈ પણ કાર્યમાં મુકી શકાય એવી યુક્તિઓ દર્શાવ્યા વિના જે સુધારક જુના જમાનાના રીવાજો સામે અપરાધો બોલે છે તેને ત્રીજી તથા અધમમાં અધમ જગા મળે છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ ના નવેમ્બરના અરસામાં મુગધમાં આર્યન છધરદુડ નામનો એક સમાજ ભેગો થયો હતો, કે જેમાં દરેક જાતિના માણસોએ સાથે બેસી ભોજન કર્યું હતું. અને તેમાં કોઈ નહાના સૂતા માણસો નહોતા. એવી જાતના એકદમ શરૂઆત કરતા સુધારાને કંઈ જગ્યા આપવી એ સવાલ થાય છે. મહારા મત પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલ જલ્પમાંથી મધ્યમ પદ્ધતિને લાયક આર્યન છધરદુડ થાય છે. જુના રીતરીવાજોને વળગી રહેતાં માણસોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. અને તેમની સાથે આવા સુધારકોને ઝઘડો થાય છે, કે જેમાં મોટી સંખ્યા સદૈવ જયવંત નીકળે છે. માટે આવી રીતે કામ કરવાથી સુધારો સુલેહ તથા શાન્તિથી થઈ શકશે નહિ.

મું ઉપર દર્શાવેલ દોષો ખરેખર જાતિ ભેદની સંસ્થામાં છે, અને તે કાઢી નાંખવા જોઈએ. પણ કામ કરવાની રીત પણ જુદી જોઈએ. હુનીઆનો ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે કે જ્યારે જ્યારે ચિરસ્થાપિત પ્રથાઓનો નાશ કરનારી યુક્તિઓથી પ્રયોજેલા પ્રયંસ સુધારા કરવા લોકો મધ્યા છે ત્યારે ત્યારે પરિણામ એ આવું છે, કે તેઓએ તેમની આશાઓનો જ નાશ કર્યો છે. દરેક સમાજમાં દોષો રહેલા છે, અને તે દોષો દૂર કરવામાં વિચારની ઉચ્ચતા ઉપયોગિતા રહિત છે. આપણે માત્ર અંતરમાંથી મંદ પણ ધ્રુવ ગતિથી વિકસનનો મૂળ તથા શાખા સુધી પહોંચી વળતો સુધારો જોઈએ છીએ. જેટલું અન્ન બાળક ખાતું હોય તેના કરતાં વિશેષ અન્ન પાચન કરવાની અશક્તિ માટે બાળકને મારી નાખવું એ હડાપણ નથી. જાતિની હાલતની સ્થિતિમાં જે જોઈએ, તે એ છે કે માણસોના મનમાં કેળવણીને લીધે મજબુત બહોળા તથા ઉદાર વિચાર બંધાય. આપણી પહેલી દરજ્જા જાતિમાંથી અસાનનો પ્રધ્વંસ કરવાની છે. એકવાર જાતિમાં બહોળા શિક્ષણનો પ્રચાર થવા લાગે, અને પછી સમયની પકવતાની વાટ જુવો. તે પછી જ કોઈ પણ સત્ય સુધારો બની શકશે. જુના વિચારના માણસોની વિચિત્રતા ઉપર આક્ષેપ કરવાથી કોઈ લાભ નથી. એકવાર માણસોના મત કેળવણીથી વિશાળ બનશે, પછી જાતિના એકત્ર થવાનો તથા આર્યાવર્તના સંપનો સવાલ સંકળ રીતે નાશ પામે છે. ત્યારે જ લોકોને ખોતાની જાતિના ધારાની ભૂલો દિષ્ટિએ

આવશે અને તેને સ્વધારશે. જેઓ જ્ઞાતિના ધારાઓનો ભંગ માત્ર મનસ્વીપણે જ કરે, તેમનો જ જ્ઞાતિ બહિષ્કાર કરતાં રહેશે. જેઓને આવશ્યકતાને લીધે એમ કરવું પડે, તેઓને કેટલીક સુધ્ધિની તથા સ્નાનની ક્રિયાઓ કરાવ્યા પછી જ્ઞાતિમાં લેવા જોઈએ એમ સમજાશે. સુદ્ધ વગેરે પ્રસંગોએ તેમના જ્ઞાતિભેદનું બંધન કાંઈ હીલું મુકતાં અવકાશે નહિ અને આ પ્રમાણે જ્ઞાતિભેદ કાયમ રહેશે, અને વળી જ્ઞાતિભેદ કાયમ ન રાખવાથી થતાં કાયદા પણ મળી રહેશે. આપણે જે કાંઈ કરવાનું છે, તે હઠાર વિચાર તથા કેળવણીના બહોળા પ્રસાર માટે ચત્ન કરવાનો છે, તથા ન્યાં સુધી કાળ પોતાનું કામ કરી રહે ત્યાં સુધી વખત નળાવી જવાનો છે. એકન કહે છે કે:—

Time “ which indeed innovateth greatly but quietly and by degrees scarce to be perceived.”

કાળ ખરેખર ઘણો સુધારો તથા ફેરફાર કરે છે; પણ તે શાન્તિથી અને ભાગ્યે જ દેખી શકાય એવે ધીરે ધીરે પગરે.

પ્રજોરા બોર્ડિંગ હાઉસ.

ભાવનગર તા. ૬-૨-૧૫.

{ લક્ષ્મીશંકર વિ. નર્મદાશંકર ભટ્ટ.

હારમાળાને કર્તા કોણ ?

—સંગ્રહ—

ગુજરાતના ભક્ત આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતાને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અનેક વખત વ્યાવહારિક સુસીખતોમાંથી પરોક્ષ યા અપરોક્ષ રહી મદદ આપી બચાવી લીધાનું ગુર્જર પ્રબંધો બાજીનું છે; અને તેવા પ્રસંગોની એક યાદી પંડિત ભગવાનદાસે સંગ્રહીત કર્યાનું યાંચવામાં પણ આવ્યું હશે. આ પ્રસંગોમાં “હારમાળા” નો પરચો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છે કારણ કે ભક્ત શ્રીની જાત સાથે સંબંધ ધરાવનાર પરચામાં તે મુખ્ય મનાયેલ છે.^૧

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ. પૃ. ૫૦ અં. ૭ પૃ. ૨૨૩. ૨ “હારમાળા તથા તેનો લેખક” પૃ. ૫.

“ હારમાળા ”—મેહેતા નરસેનની હારમાળાનો પ્રસંગ હાલ નિર્મિત થયેલા ગુતરાતમાં નહીં પણ પ્રાચીન ગુજરાતમાં સુવિદિત હતો એમ તે વિપયની રજપુતાનામાં કોટા, જેપુરાદિ રચયોમાં તથા દક્ષિણમાં પંદરપુર વિગેરે સ્થાનોમાં માહેતી હતી અને છે તે ઉપરથી માની શકાય છે. આ માહેતી માત્ર દંતકથા તરીકેની નથી જાણાતી—તે સંબંધી કાવ્યો કોઈ કોઈ વખત જોવામાં આવે છે અને તે પણ ગુદા ગુદા લેખકોએ. ગુદી ગુદી હકીકત આપી લખેલાં. હિન્દી—વજ્રભાષામાં નરસિંહ મહેતાનાં માયરાને નામે “ભીરાંમિથુલાસંવાદ” તથા રતનાખાતીની પ્રતો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મરાઠીમાં પણ તેવાંજ પુસ્તકો હોવાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.

“ હારમાળાનો કર્તા કોણ ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિવેચન હાલ તરતમાં મારા વાંચવામાં આવ્યું.* ગુના લેખ અગર કાવ્યની પ્રાચીનતા સંબંધી શંકા રાખનારા સાક્ષરો કેવી રીતે પોતાના પૂરાપા રજુ કરી દલીલ કરે છે તે બતાવવા તેમાં પ્રયાસ થયો છે. આ પ્રતિના લેખો જે હેતુ પાર પાડવા માટે લખાયા હોય છે તે હેતુ પાર પડે તો વખતે તેટલા પુરતો લાભ થાય ખરો. પણ તે લાભના પ્રમાણમાં તેવા લેખોને ઉપદાસ તરીકે યોગ્યલેખ ન માની કોઈ વસ્તુતઃ પૂર્વ પક્ષની દલીલ જ સમજે અને મૂળ પ્રસંગ—લેખ—અર્થના ગાનને અભાવે તેના ઉપરથી જ પોતાનું જ્ઞાન મેળવે તો તેથી સાહિત્યને ગેર લાભ થવા—અન્યાય મળવા વિશેષ અવકાશ રહેશે એમ અમારું માનવું છે.† પ્રસ્તુત વિષય સાથે આ અર્થને સંબંધ ન હોવાથી આટલો ધિરાણ જ બસ થશે. સદરજુ લેખે અને “ હારમાળા ” ના લેખક સંબંધે જાણવા—જેવા સ્ફુરણા કરી એટલો મારા પ્રત્યે તો તે લેખકનો ઉપકાર થયો છે; અને તે સ્ફુરણાનાં પરિણામ તરીકે શા. બાઈ હરિશય જીવંતરાય જીવનો “ હારમાળા અને તેનો લેખક ” સંબંધી લેખ તથા પાછલી સાલોનાં શુદ્ધિપ્રકાશના અંકોમાંથી તે સંબંધી જે કોઈ જાણવામાં આવ્યું તે જ્ઞાનને માટે પણ તેમનો આભાર માનવો અનુચિત નથી.

ભાગ્યજોગે, કોટામાં સંવત ૧૮૮૪ માં નક્કર થયેલી “ હારમાળા ” ની હસ્તલિખિત પ્રત, મળી આવતાં, તેને શા. બા. હરગોવિંદદાસ-કાંટાવાળાએ કૃપા કરી વાંચવા મોકલેલી ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રત તથા જુદત કાવ્યદોહનમાં છપાયેલી પ્રત સાથે રાખી વાંચી જોતાં કાવ્યના વસ્તુનું જ્ઞાન મળવા સાથે તેના લેખક સંબંધી થયેલ અર્થ સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ ન જાણાઈ; અવ્યાસી તરીકે આ અંપૂર્ણતા જાણાઈ હોય તો તે બનવા જેવું છે અને તેટલા માટે અવ્યાસી તરીકે જ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે શંકાઓ રજુ કરવી ઉચિત અને જરૂરનું માન્યું છે.

હારમાળાના કર્તા સંબંધી અર્થોનો ધતિદાસ દિગ્દર્શનની અપેક્ષા રાખે છે; મળે કવિ શ્રી નર્મદાસંકર તથા દલપતરામભાઈના આ વિષયમાં મતભેદ હતો. ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી લઈ આજ સુધી તે અર્થો જોવી ને તેથી જોરથી આશી રહી છે. તે જ બતાવી આપે

* શુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૫૮ અ. ૧ પ. ૧૬૧-૧૬૯. † મારા એક સાહિત્યપ્રેમી મિત્રે આ લેખ અને એમ કહી બતાવેલ કે હારમાળા તો ધણીજ આધુનિક જાણવા છે.

છે કે નિર્ણય પર આવી શકાય તેવાં સાધનો-મત્તાં નથી કે મત્તા છતાં જેવી રીતે બેઠાએ તેવી રીતે રજુ થયાં નથી કે વસ્તુતઃ છે જ નહીં. ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં જ્યારે ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય તેરીકે હારમાળા ગુજરાતી વાચકદંડ સમક્ષ રજુ થઈ ત્યારે હારમાળાના લેખક સંબંધી ફરી સંવાલ હત્યન થયો જણાય છે. તે સાક્ષનાં “ગુજરાતી” અને મલી શક્યાં નથી તેથી તે વિવેચનનો સાર હું રા. હરિકૃષ્ણ દ. બટના શબ્દોમાં જ આંહી ઉતારવો યોગ્ય માનું છું. તેઓ લખે છે કે:—*

“ જૂ. કા. દો. ૬ માં હારમાળા વાંચતાં પ્રસ્તાવનામાંથી માલમ પડ્યું કે હારમાળાનાં કર્તૃત્વ વિષે તકરાર છે. વધારે શોધથી ખબર મળી કે એ વિષય પર. આગળ ભારે વિવાદ થયેલો છે. ગુજરાતીની દ્રષ્ટિએ ઉચલાવતાં ૧૮૮૫ ની સાલમાં રા. ઇચ્છારામ (‘તમારો વિવેચન કર્તા’ જે હું રા. ઇચ્છારામ માનું છું; અને તે એમાંની ભાષા પરથી તથા મી. હરગોવિંદદાસે સારોદ્ધાર કરી ખતાવવા કહેવાથી જૂ. કા. નો જન્મ થયેલો જણાય છે તેથી) અને રા. હરગોવિંદદાસ વચ્ચે થયેલા વાક્યચ્છન્ન દર્શન થયું. રા. હરગોવિંદદાસનો અથ રા. ઇચ્છારામે બાંધ્યો; પ્રમુદ્ધ યુદ્ધ થયું; પણ મી. હરગોવિંદદાસને ઘોડો પાછો મળશે નહીં એમ જણી મી. ક્રુષ્ણે તે રા. ઇચ્છારામ પાસેથી મેળવ્યો, અને પોતે જ આ અધ્યમેવ મગની પૂર્ણાકૃતિ કરી—તથેજ ૧૮૮૫.

મી. હરગોવિંદદાસ, હારમાળા પ્રેમાનંદની છે એનાં કારણોમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે આપે છે:—(૧) પ્રેમાનંદપુત્ર વક્ષે પદ્યબંધ પ્રેમાનંદનું ચરિત્ર લખ્યું છે તેમાં

“ નામ વિષુ તેના ગ્રંથોરે, ન ગુપ્ત રહે જેમ રેણુમાં રવિ
તેવાં પ્રાકૃતે ત્રણ આખ્યાન છે રે, જેમાં કર્તાનું નહીં નામ.”

“ હારમાળા તેનું નામ ધરિયુંરે, પણ નહિ માળા પુરી
ચોરાશી પયે ચોરાશી કોટિરે, જ્ય ઉધારવા માળા અધુરી.”

(૨) હારમાળામાં નરસિંહનું નામ ત્રીજ પુરુષમાં વાપર્યું છે.

રા. ઇચ્છારામે વક્ષે પ્રેમાનંદસુત હોય કે નહીં;—વક્ષે પોતે જ લંખી બાપનું નામ કેમ આપ્યું ન હોય; કોઇ ખીજેજ પ્રેમાનંદ કાં નહીં હોય; અમુક અમુક કારણોથી રસિહની શી રીતે હોઇ શકે; વગેરે વિચિત્ર તર્કો ઉઠાવી કેટલાંક વિચારવા યોગ્ય કારણો આપ્યાં:—

(૧) કાવ્ય નીરસ છે; (૨) કાવ્યશક્તિ તથા વાદમાં ઉતરતું છે; (૩) પ્રેમાનંદે કોઇ જગ્યાએ ગાંભીર્ય હોયું નથી, અને આ કાવ્યમાં સંન્યાસીઓ ધર્મતત્ત્વના સંવાલ પૂછે છે ત્યારે રસિહને મ્હોડે પુષ્કળ હલકા શબ્દો નીકળે છે; (૪) સાત પ્રત નામ આપતી નથી ત્યારે એક પ્રત પરથી પ્રેમાનંદનો નિશ્ચય કેમ થાય; (૫) વક્ષે ૮૪ પદનું લખે છે ત્યારે ૧૬૨ પદની હારમાળા મી. હરગોવિંદદાસે કયે આધારે બંદાર પાડી—વગેરે વગેરે.

આનું નિરાકરણ મી. હરગોવિંદદાસ આ પ્રમાણે કરે છે:—

(૧) શાંતરસ જાતે, જ નીરસ છે; (૨) પ્રેમાનંદનું આ પ્રથમ કાવ્યોમાંનું એક હોય અને તેથી ખીજા કાવ્યો કરતાં ઉતરતું હોય; (૩) તે વખતની વાદની પદ્ધતિ હોય; (૪) બાકીનાં પદો ક્ષેપક હોય.

‘ હોય ’ અથવા ‘ ન હોય ’ એ ગળે ઉતરી જાય એમ બતાવવું એ શુદ્ધિનું એક સાધારણ કામ છે.

x x x x x

અને તેથી ‘ હોય ’ અથવા ‘ ન હોય ’ એ સંબંધી (degrees of probability) ના કાનુન વિવાદ પહેલાં જ જાંખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવી તરારોનું પરિણામ કદી આવે જ નહીં.

x x x x

મી. ધ્રુવ, હારમાળા પ્રેમાનંદની નહીં (અ) પણ રસિંહની છે (બ) એમ માનવાને નીચે મુજબ કારણો આવે છે:—

(અ) ૧. પ્રારંભે મંગળાચરણ નહીં;

૨. બાપામાં ફેર;

૩. કાવ્યની બાપા વિશેષ પ્રાચીન;

૪. નામ નહીં; ખાસ કરીને મામેડું, હુંડી ઇ. માં આવ્યું છે તે છતાં.

(બ) ૧. બાપા રસિંહના સમયની.

૨. આ શબ્દનો પ્રયોગ.

૩. ‘ કરાં ’ ‘ આપાં ’ નાં જેવાં રૂપ; તેમ જ ‘ તરવાં ’ ને બદલે ‘ તરેવાં. ’

૪. રસિંહનાં ખીજાં કાવ્યો તથા પદોના પ્રતિબિંબરૂપ આ કાવ્ય;

૫. લોકવાયકા.

૬. “ અદ્યપિ દીન છું, જન્મ લે લીન છું, જનજે ગાય પદ હાર તોહોરા ”

અને આખરે જૂદી જૂદી પ્રતોના તિથિવાર આપી જ્યોતિષ શાસ્ત્રની મદદથી તિથિવાર નિશ્ચિત કરી, કઈ પ્રત ખરી છે તે આ પ્રમાણે ઠેરવી-તેની રૂએ કર્તાની ઓળ કરવાથી મી. ધ્રુવ આશા રાખતા હતા કે જે કંઈ રહેજ સંશય રહી ગયો હોય તે દૂર થાય.

x x x x x

સ. બદ પોતા તરફથી નીચે મુજબ પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરંતુ વિચેચન કરે છે:—

“ હારમાળા રસિંહની છે એ સંબંધી મી. ધ્રુવે જે કારણો આપ્યાં છે તેમાં નીચેનાં ઉમેરાય તો વક્ષ વધારે સખળ થાય:—

A. સામાન્ય વિચાર અને સામાન્ય ભાષા—

પ્રસિદ્ધનાં ખીજાં કાવ્યોની સાથે સરખાવતાં—

દીપક ધરાવ્યો મારે હાંથ પદ ૪ બૃ. કા. ૬ હારમાળા.

નરસૈયાયા સ્વામીની સગે રમતાં પદ ૮, ૧૨૨

હરિ મારો (તારો, તારો ?) હાથિયો, કાળનાગ નાથિયો પદ ૧૦

પ્રેમરસનો સ્વાદ શકર જાણે, કે જાણે શુક યોગીરે

એક જાણે છે મંજની નારી, ખીજો જાણે નરસૈયો ભોગી. પદ ૨૬

શામળીયા સંગ સાંધડાં લઈશ, નહીં લાગે કઈ વારરે

મયપતા મડપમાં આવો હરજી. પદ ૮૩

અડસક તીરથ મારા સંતને ચરણે, કોટિ ગંગા કોટિ કાશીરે. ઈ. ઈ

B. મરાઠી ત્રયોગો મેડેતાના વખતની ફેશન—

દેવા અમચીવર કાં બેદલ હોયવા પદ ૫૩

દેવા તું રે નાચે ૧૩૮

આપુલા ભક્તને લાડ લગવવા ૧૨૯

દેવા રેન તુજ. ઈ. ઈ.

C. મુગટ સહિત મુને આખો હાર. ૧૪૧

D. મેહેતાની પુનરુક્તિ—મેહેતાના પ્રેમભક્તિ વગેરેનાં પદો જ્ઞેશો તો ધણા ખ વિચાર તેના તે દરેક પદમાં આવ્યો પડશે. અહીં પણ હાર આખો એ વા પદ ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૯, ૧૪૧, તથા ૧૪૨ માં કહેવામાં આવે છે, તે જ મેહેતાની વડાઈ પદ ૧૩૬-૭ માં જોવામાં આવે છે.

E. જો હારમાળા પ્રેમાનંદ લખી હોય તો

“ અમુર તણે હાથ મરણ પામળે, નાર

જાતના તનજી ”—પદ ૧૩૨

એ જૂલ કરત નહીં. મડળીક અમુરને હાથે વટલાયો, મરણ પામ્યો નથી. વળી નાર જાત તન એ મેહેતાના સમયનું દર્શન કરાવે છે. યઃ પુમાન્ શ્રીહરિ દ્રેષ્ટિ તં વિચારં રેતસમ્ એ એ વખતનો એક સાધારણ આલેખ જણાય છે વળી મંડળીક માને પૂછ જાય, અને હિંદુ-રજપુતાણી માં વ્યભિચાર કહ્યું કરે—

(x x x x)

એ તો આ મંસાર ખહાર રહેલા ભક્ત પ્રસિદ્ધના મગજમાથી નીકળે.

F. હારમાળા જો પ્રેમાનંદ લખી હોય તો મેહેતાની ભાષા અને વિચારનું અ

આલુશુદ્ધ અનુકરણ પ્રેમાનંદના પ્રથમ પ્રયાસ તરીકે સંભવતું નથી; અને આવી અનુકરણશક્તિ આવ્યા પછી પ્રેમાનંદને નનામું, ના પારકાને નામે લખવું, પ્રેરે અથવા લખવું, વધારે ઉચિત ધારે એ પણ સંભવતું નથી.

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે કવિશ્રી નર્મદાચંકર, દલપતરામભાઈ, રા. હરગોવિંદદાસ, રા. ધનંજયરામ આદિ સાક્ષરોની પક્ષાપક્ષીના મતાંતર ડા. કુવે તોડી વૃસિંહ મહેતાને હારમાળાનું કર્તૃત્વ અર્પણ કરવા સમગ્ર દલીલો આપી અને મૂળ પક્ષકારો તો કહેલું ન કહેલું ન થાય તેટલા ખાતર મૂળ પક્ષને વળગી રહેવા મથ્યા, છતાં પાછળના સાહિત્યપ્રેમીઓએ ડા. કુવના મત તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો એમ રા. બટ્ટનાં વિવેચનથી અનુમાન કરવા કારણ મળ્યું. તે જ પ્રમાણે ફરી તે જ વિચારો જોઈ અગર ન જોઈ મૂળ પ્રશ્નને પુનઃ સજીવન કરી રા. જયમુખરામ જ્ઞેશીપરાએ મી. બટ્ટની પેઠે હારમાળાના લેખક તરીકેની માળાવૃસિંહ મહેતાને બક્ષી. તેમનો લેખ જોતાં ઉપર ઉતારેલ વિવેચનમાં વિશેષ ઉમેરવા જેવું કંઈ પ્રાપ્ત થયું નથી; પણ તેમના જ મિત્ર રા. હરિરાયે “હારમાળા નથા તેના લેખક” નો સ્વતંત્ર લેખ લખી તેમના મતથી ભિન્ન મત, જેને આપણે પ્રેમાનંદીય કહેયું તેની પુષ્ટિમાં, સમગ્ર દલિલો સાથે સરળ ભાષામાં સાહિત્યપ્રેમીઓ સમક્ષ મૂક્યો છે તેમાંથી જે કંઈ મળે તેનો જ આંહી ઉલ્લેખ કરીશ.

રા. હરિરામના લેખનું બીજા તેમના કહેવા પ્રમાણે જુનાગઢમાં તેમના મિત્રોએ “યુનીયન” નામે સ્થાપેલી મંડળની ચર્ચામાં ઉદ્ભવ્યું હતું. પરીક્ષાના દૃન્દને પહોંચવાને જરૂરી તૈયારીઓની આવશ્યકતાનો અભાવ થયા છતાં તેમણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખી એક સારો-સરલ નિર્બંધ લખવાનો પ્રયત્ન લીધો છે તેજ તેમના સાહિત્યપ્રેમો પુરતો પુરાવો છે. તેમણે પોતાના વિષય માટે પુરતી સામગ્રી એકઠી કરી, તેનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરી, તે પર પુરતો વિચાર કરી, પક્ષાપક્ષીની, અન્ય પક્ષ તરફની અચ્છાદાન્ય, અંધતાનો ત્યાગ કરાવવા બન્ને પક્ષનો ઊદ્ધાર કરી, બન્ને પક્ષનું સમાધાન થાય તેવી રીતે પ્રકાશ પાડવા-અંપૂર્ણ પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હાલમાં કેટલાએક વિવાદયસ્ત વિષયોમાં સ્થાપિત સાક્ષરો પણ મનના વિવાદ કરતાં પક્ષકારોને અડચે તેવી અંગત દીકાઓ કરી બંધ છે તેવી એકપક્ષ દીકા તેમાં જોવામાં આવતી નથી તે સાહિત્યના મનાયેલા નેતાઓનો અનુકરણમાંથી હંસની માફક માત્ર ફીરની પસંદગી કરવાની તેમની વૃત્તિનું ભાન કરાવે છે, અને તેને માટે તેમને ધન્યવાદ દેવો અયોગ્ય નહીં ગણાય. આપણે તેમના લેખમાંથી નમૂના લખણ પ્રેમાનંદ તથા નરસિંહ મહેતાની સરખામણી તેમણે કરી છે તે અત્ર ઉતારી તેમનો નાનો પણ ગાંભીર્ય સાથે રસપૂર્ણ લેખ સર્વને વાંચવા બલામણુ કરી માત્ર લેખક સંબંધી સંકલ્પો જ આંહી રજુ કરીશું.

“હું મહેતાજીની કવિતા ભક્તની હૃદયોર્મિ છે; પ્રેમાનંદની કવિતા કોઈ ભક્તની હૃદયોર્મિનું બન્યું સ્વરૂપમાં ચિત્ર છે. મહેતાજી ગાવું એવા આશયથી જ ગાય છે; પ્રેમાનંદ ગવ-

રાવણું એવા આશયથી ગાય છે. મહેતાજીની ભાષા સાદાછથી સૌંદર્ય પામેલી, શાંત અને સાસ્ત્રિક રસથી ગૌરવ પામેલી, અને કલ્પનાની કૃત્રિમતાના બાજુ ચળકાટ વિનાની, અનિ-યમિત પ્રવાહથી વહેલી વાંકી ચુકી ન્યૂનાધિક જળવાળી સરિતાના જેવી છે; પ્રેમાર્નવની કવિતા ભવ્યતાથી સૌંદર્ય પામેલી, મથાહુતિત રસાલંકારોથી દેદીપ્યમાન થયેલી,— કલ્પનાની કૃત્રિમ-તાના બાજુ ચળકાટથી શોભતી અને અસ્ખલિત પ્રવાહથી વહેતી મહાન સરિતાના જેવી છે. મહેતાજીની ભાષામાં ક્રોધ અને દુઃખાનું સત્યમય મિશ્રણ શાન્ત રસથી આચિર્ભૂત થાય છે; અને પ્રેમાર્નવની ભાષામાં સમયોચિત રસ ઉછળતો ધકકતો પ્રકટ દેખાય છે. મહે-તાજીનાં કટાક્ષ તીવ્ર, દાહક, અને સ્પષ્ટાર્થવાળાં છે; પ્રેમાર્નવનાં કટાક્ષ હાસ્યોન્માદક અને ચર્ચાળ છે. મહેતાજી ન્યાં સડસડાટ બળતા સ્પષ્ટોથી હૃદયમાં વ્યાપેલી અન્તર્ગતના ઉદ-ગારો કાઢે છે ત્યાં પ્રેમાર્નવ પોતાના હૃદયના મૂલમિને હાસ્યરસદ્વારા બહાર કાઢી તેનું બળ અજમાવે છે. મહેતાજીને વર્ણન બહુ પ્રિય નથી, પ્રેમાર્નવનાં કાવ્યો મનહર, લાંબાં, છટાદાર, અને ભવ્ય વર્ણનોથી ભરપૂર છે. મહેતાજી ભક્તિ અર્થે કવિ છે; પ્રેમાર્નવ કવિતા અર્થે કવિ છે. મહેતાજી ગાયુ પુનઃ ગાયો જ કરે છે, અને કવિ પ્રેમાર્નવની કલ્પનાશક્તિનો વિસ્તાર અપરિમિત છે; તેને નવીનતા અતિપ્રિય છે. મહેતાજીનાં કાવ્યોનો નાયક મુખ્યત્વે શ્રી કૃષ્ણ છે અને પ્રેમાર્નવનાં કાવ્યોના નાયક શ્રી કૃષ્ણના ભક્તો છે. મહેતાજીની વિદ્વાતા પોતાના જ્ઞાન તેજના પરિણામથી સર્વથા જનસમાજને આજી નાખે તેવી નથી; પ્રેમાર્નવની પંડિતાઈ સર્વત્ર જળકી રહે છે અને વાંચક-દેને હક કરી નાંખે છે. મહેતાજી કરતાં પ્રેમા-ર્નવની કવિતામાં શાસ્ત્ર અને પુરાણનાં દષ્ટાંતો વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મહેતાજીને પાત્ર-રચના બહુ પ્રિય નથી. છતાં જરૂરીયાત રચનામાં વિવેકભંગ કે અગંગતિદોષ થતો નથી; પ્રેમાર્નવને પાત્રરચના બહુ પ્રિય છે; વાદાત્મક મંવાદ— પ્રભોત્તર પદ્ધતિ—તેને વિશેષ અનુકૂળ છે, છતાં ઘણી વખતે તેમાં પણ સારાસાર કે યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન કવિત્વ રસમાં બૂડ થઈ જવાથી તેને રહેતું દેખાતું નથી. આ પ્રમાણે ભક્ત કવિ મહેતાજી અને કવિસ્ત્ર ન પ્રેમાર્નવની કવિત્વશક્તિનું અને તેમની કવિતાઓનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. ”

ખીજાં કારણો સાથે આ મુજબની તુલનાને પરિણામે રા. હરિરાય દ્વારમાળા “કાવ્યનું કર્તાપદ ભક્ત કાવ્ય મહેતાજી કરતાં કવિવર પ્રેમાર્નવને આપવું તે વધારે ઉચિત અને ન્યાય ભરેલું” ગણે છે. તેમના આવા સારી રીતે બારીક નજરથી અર્થેલા ક્ષેત્રમાં પણ નીચેની મારી શંકાઓ કે તેમના સમાધાનને સ્થાન મળ્યું નથી. તેથી આંહી સાક્ષરસમાજ સંમુખ તે શંકાઓ રજુ કરી તે મંબધી શિક્ષણની અપેક્ષા રાખું તો આશા છે કે ઉદ્દેશપર ખ્યાલ રહી કાંઈ દોષ હશે તો ક્ષાંતવ્ય મનાશે.

“ મહારી પામેની હસ્તલિખિત હારમાળાની પ્રતમાં નીચેની પંક્તિઓ મળ્યા આવે છે:—

(૧) “ હારે જેણું નાંમાનુ છાપરું છાઈ આપૂ ॥

કૃષ્ણજીની અવિચળ વાંણીરે ” પદ. ૫-૩.

“ કૃષ્ણ દા. ૫૬ ૨. ત્રિ. પ્રા. દા. ૫૬ ૫

(૨) અસુર મોઢે કપીરજી ઉધારીયા ॥

નામાનું ઇપકું આપ્યું છાઈ ॥ ૫૬ ૫૧-૨.

બૃ. કા. ૫૬ ૫૩. ત્રિ. પ્રા. કા. ૫૬ ૫૪

(૩) માવડી નારી કીરતન કરી કિરડી ॥

મીરાંનું વિપ અમૃત કીધું ॥ ૫૬ ૬૨-૩

બૃ. કા. નથી. ત્રિ. પ્રા. કા. નથી.

(૪) અમરીય વિભીપણુ પરમ વિચક્ષણુ ॥

અંગનીચુત ગુણસીદાસ ॥ ૫૬ ૭૬-૩

બૃ. કા. ૫૬ ૧૫. ત્રિ. પ્રા. કા. ૫૬ ૧૯.

આ રૂઝિઆમાં “કપીરજી” “મીરાંઆઈ” નથા “ગુણસીદાસ”નાં નામો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાનો સમય મં. ૧૪૭૧ થી મં. ૧૫૩૭ સુધીનો અંકિત થયો છે. કપીરજીનો સમય તેથી સુદૃઢ રીતે નિશ્ચિત થયો નથી પણ લાંબામાં લાંબો તેમને અપાતો સમય સં. ૧૪૫૫ થી સં. ૧૫૭૫ સુધીનો છે અને જો તે ખરો હોય તો મહેતાજીના લેખમાં તેમનું નામ આવે તો બની શકે તેમ છે. તેથી જ રીતે xમીરાંઆઈ સં. ૧૪૫૬ થી સં. ૧૫૨૬ સુધી થઈ ગયાનું હવે લગભગ નિશ્ચિત થયું માનવું જોઈએ એમ તત્સંબંધી ઉક્તિઓ પણ અમંભવનું ધારણુ નથી : પણ ન્યારે “ગુણસીદાસ”નું નામ આપ- ને હારમાળામાં મળી આવે ત્યારે મહેતાજીના કર્તૃત્વ સંબંધે વિરૂદ્ધ અનુમાન થાય તે સ્વાભાવિક જ છે. ગુણસીદાસ રામાયણમાં એમાંજ (ગુણસીદાસ)નું જન્મકથાંત છે તે જોતાં તેમનો સમય મં. ૧૫૮૬ થી ૧૬૮૦ સુધીનો નહીં થયો જણાય છે એટલે તેમના સંબંધી કોષ્ટકો તરેહનું સૂચન નરસિંહ મહેતાના લેખમાં સંભવનું જ નથી. આનો ઐતિ- હાસિક પૂરાવો હાલ સુધી થયેલી ચર્ચામાં કેમ જોવામાં આવતો નથી તે એક નવાઈની વાત છે. ગુણસીદાસજીના સમયથી પૂરોક્ત સાક્ષરોને અજ્ઞાન માનવા ધૂરતા થાય. મહેતાજીને કર્તૃત્વ અપેણુ કરનારા ભક્તો કરતાં પ્રેમાનંદીય રસજોને તે દષ્ટિગોચર થવા વિશેષ પ્રસંગ અને અવકાશ હતો તેમ તેમના મનના સમર્થન માટે અથવા વધારે ન્યાયપુરઃસર કહીયે તો પૂર્વ પક્ષની નિર્જતાની સાબિતી અર્થે તે પૂરાવો ધણો જ અગત્યનો હતો. જે લોકો નરસિંહ મહેતાને હારમાળાના લેખક જાણે છે તેઓ ઘણું કહી શ. મરદૂમ ઇતિહાસને કાવ્યદોહનમાં ઉપાવેલી પ્રત્યક્ષ વિશેષ સંબંધ રાખતા હોય તો તેમના જોવામાં ગુણસીદાસજીનું નામ ન આવે તે બનવા જોગ છે; કારણુ કાવ્યદોહનમાં “ગુણસીદાસ”ની જગ્યાએ “હર- માનદાસ” પાઠ યોગ્યેસે છે. ‘યોગ્યેસે’ કહેવાનું ધારણુ એટલું જ કે કાવ્યદોહન પ્રસિદ્ધ કરનારાએ શ. હરગોવિંદદાસનાં માફક પોતા પાસેની પ્રતોનાં પાઠાંતરોનું દર્શન વાચ- કોને કરાવેલ નથી. કા. ક્રુવે અમુક ૫૬ સંખ્યાનું પોતાના મત અનુસાર સંશોધન કરેલ,

† શુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૫૨ અં. ૭ પૃ. ૨૧૮. ‡ કપીર કમોટી પા. ૪ને આધારે.

x શુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૫૨ અં. ૭ પૃ. ૨૧૮.

રા ઇન્છારામે પાછળનો ભાગ સુધાર્યો શાસ્ત્રીય રીતિએ થયેન શોધન શોધન કાઢી નાખી માત્ર મૂળ તત્ત્વ રાખ્યાનુ આપણને કુનોટથી જાણનામા આવે છે આ મનથી જૃહત્ મન્યદોહન થયે ૬ ની પ્રસ્તાવનામા નીચે પ્રમાણે લક્ષીત મળી આવે છે — ‘હારમાળા, જેના સગધમા બહુ વાદ થયો છે, તેનું શોધન, સ્વર્ગવાસી મારા મિત્ર રા રા હરિલાલ ક્રુપે ક્રીધુ હવુ શેષ ભાગ મેં (રા ઇન્છારામે) તેમના જ ધોરણે શોધ્યો છે ” તુલસીદાસની જગ્યાએ હનુમાનદાસનો ઉલ્લેખ આ શોધનનો ઉપમારી તો નહીં હોય ? તેમના પામેની હારમાળાની નણુ પ્રતોમાથી પ્રાપ્તમા “તુલસીદાસ” નું નામ નથી એ જનવા જેવું નથી કારણ, રા હગ્ગોવિદ્દાસે જે આદ્ય પ્રત ઉપરથી ત્રિમા સિદ્ધ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રત ઉપજની કાઢી છે તેમાની પ્રાપ્ત પ્રતમા તુલસીદાસનું નામ ન હોય એમ જાણવામા આવતું નથી ઉપરાત મારી પાસેની હસ્તનિખિત પ્રતમા પણ તે છે, એટલે જ્યા સુધી એ ત્રણે પ્રતોમાથી એમા તુલસીદાસનું નામ નથી એમ માધખાત્રી કરી ન કહે ત્યા સુધી માની લેરા મન આચમય તે સહજ સમજાય તેમ છે જે પદની અન્દર તુલસીદાસનું નામ મળી આવે છે તે પદ ક્ષેપ પણુ ગણી શકાય તેમ નથી કારણુ જૃહત્ મન્યદોહન સહિત જાધી પ્રતોમા તે મળી આવતું જણાય છે આ ઉપરથી મ્હારી પહેલી શકા એ છે કે —

જે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે તુલસીદાસ નું નામ હારમાળામા હોય તો નરસિંહ મેહેતાનું મૃતન સંભવે ખરું ?

ભક્ત કવિ નરાસિંહ મેહેતાના સંધમા આગળ કહી જવા પ્રમાણે અને પ્રચારો નોધાયેલા છે પણ તેમા પ્રેમાનંદાદિ કવિઓને હાથે મરાઠૂ થયેના પરચારોમા રામગણનો વિવાદ, મામેરૂ, શ્રાદ્ધ, દુડી અને હારમાળા તે મુખ્ય છે નરસિંહ મેહેતાના જીવનક્રમમા આમાથી પહેલો કથો પરચો થયો ને જા મા મ્પો થયો તે જાણનાને માટે સદરકું પરચા મળતી લેખકાએ જે સવત સાન જતાવેલ કં તે મિરાયખીતુ કાષ્ઠ માધનહોય તો જાણના મા નથી અને ને માત્ર તેજ સાધન દોય અને તેમા આપાયેની સાલ ખરી દોય તો હારમાળાનો પરચો સ ૧૫૧૨ મા જ યાનુ ગ્રામ થાય છે શામળશાનો વિવાદ “સાહિત્ય મા છપાય છે તેથી તે ત્રસગ કષ્ઠ સાલમા જન્મ્યો તે જાણનાનું જની આરશે દરમ્યાન શામળશાના વિવા તે નામે છપાયેના નાની ચોપડીઓમા સસત ૧૫૧૪ તે જનાન પછે મળી આવે છે

મેવત ૧૫૧૪ મા કૃષ્ણે ક્રીધુ એ કામરે કહ્યું ૩૫

દુડી, શ્રાદ્ધ માટે સાન ગ્રામ થઈ નથી પણ મામેરૂ વિવાદ પછીનો જનાન જણાય છે, કારણુ શામળશાની જનન જેડતી વખતે કુનરગાઈરીસાય છે તેને મામેરૂ બરવા માટે શ્રી કૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજી વચન આપે છે કે —

“ આજ રાજ થઈ મારી બાગધી, મોરે થઈને મગજ ગાયે
તો તાકં મામેરૂ મારે નિશ્ચે પુરવુ, આથી સરસ કરી શોભાયે

કુંવરબાઈને કૃષ્ણે કોલ આપ્યો, મામેરાં કેઈ વરદાન. ”

x x x x

“ શણગાર સત્તવે સુંદરી, લક્ષ્મીજી આપે બોલ;

સત્ય કુંવરી મારે પાળવું, તુંને કૃષ્ણે જે આપ્યો કોલ. ”

કડવું ૧૩ મું.

આ હકીકત આધારબૂત માનવામાં આવે તો હારમાળાના પ્રસંગમાં મામેરા સંબંધી ઉત્તેજ શી રીતે નરસિંહ મેહેતાને હાથે લખાયેલ ગંભવે ? હારમાળાની કૌર્મી પણ પ્રત એવી નહોતી હોય કે જેની અંદર મામેરાંના પ્રસંગનું વર્ણન ન આવ્યું હોય. સં ૧૫૧૪ પછી બનેલા બનાવને મં. ૧૫૧૨ માં બનાવના બનાવના પૂરાવામાં શ્રીધર(શીપત) પંડિતદ્વારા યોગ્યવેદો બેઈ એટલું તો નહીં થાય છે કે બક્ષત કવિ નરસિંહ મેહેતાએ જેમ છે તેમ કદી લખ્યું ન જ હોય. એટલે કે નરસિંહ મેહેતાના કર્તૃત્વને બાધક બીજી શંકા મારી એ છે કે—

હારમાળામાં તેના પછી થયેલા મામેરાના પરચાનો આધાર નરસિંહ મેહેતાને હાથે કેમ ગંભવે ?

આ શંકાએને પરિણામે નરસિંહ મેહેતા નહોતો તો પ્રેમાનંદ હારમાળાના કર્તા છે એમ કહેવામાં આવે તો બહુ અયોગ્ય થયું ન કહેવાય—છતાં નિશ્ચય ઉપર આવતા પહેલાં નીચેના મુદ્દાઓ તપાસી જોવા જેવું છે કે પ્રેમાનંદ કે જેમને માત્ર ‘ માણુભટ્ટ ’ કે ‘ કથાભટ્ટ ’ નહોતો પણ “ કવિરત્ન ” “ કવિવર ” ની ઉપાધિ અર્પવામાં આવે છે તેઓ એક જ પ્રસંગનું વર્ણન પોતાનાં જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં સ્થળ-સમયનું સામ્ય સાચવ્યા વિના આપે કે કેમ ?

પ્રેમાનંદકૃત મામેરાંમાં કુંવરબાઈના સીમંત સંબંધની નીચેની લીંટીઓ જોવામાં આવે છે:—

“ કુંવર વડુને આવ્યું સીમંત, અમ ઉપર લુહા ભગવંત;

માથ મુઠી સપ્તમિ રવિવાર, મુહૂર્ત અમે લીધું નિરધાર. ”

કડવું ૩ જું.

આ સીમંતના પ્રસંગ ઉપર—

“ મધ્યાને મેહેતાજી આવ્યા, જોવા મહ્યું જિના ગામજી ”

કડવું ૪ જું.

અને બ્યારે મેહેતાજી જમવા પધાર્યા ત્યારે—

“ મેહેતાજીને નહાવા અર્થે, જળ મેહ્યું કળકળતુરે;

“ ઉજ્જોદક હતું દેખિને મેહેતે, માગ્યું ટાકું પાણીરે;

મમ વચન મુખ મરડીને બોલી, કુંવરબાઈની જોશબીરે;

માગ્યા મેહ વરસે મેહેતાજી, તો અમ પાસે શું મગોરે, ” વિગેરે.

કડવું ૮ મું.

જેને પરિણામે મેહેતાજીએ મહાર રાગ ગાવાથી ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું સ્મરણ કરી વરસાદ વરસાવી જળ ટાલુ કર્યાનું કથન સર્વવિદિત છે.

આ જ પ્રસંગ હારમાળામાં વર્ણવેલો છે; પણ તેમાંના ફેરફાર જોતાં હારમાળાનો કર્તા તે જ પ્રેમાનંદ હોય કે કેમ તે સંકટ થાય છે.

“ વળી મોસાળું કીધું પુત્રીનું, કુવરબાઈ જેનું નામજી;
ત્રણ સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ મળ્યા ટોળે, જુનાગઢને ગામજી.

x x x x x
નથી વેવાણે ઘણું ધગોળ્યાં, ત્યાં ઉપજુ મેઘનું જળજી;
હરિના જન શીતળ સદા છે, શીતળ પામ્યા ફળજી.
ત્યાં તાલ વળવી નરમંઈ મેહેતે, આસાપો મજારજી;
ચૂન સુદી દશમીને દિવસે, આઝ્યા મેઘ તેણી વારજી.”

ત્રિ. પ્રા. પદ ૭૪ મુ.

ઉપરના પાઠમાંથી “ જુનાગઢને ગામજી ” એ ત્રીજી પ્રતનો પાઠ સંશોધકોએ સ્વીકાર્યો નથી. કોઈ ખીજી પ્રતનો “ મેહેતા શ્રીરામ ને ધામજી ” એ પાઠ આપણી નજરે પડે છે, જે નિશ્ચયાત્મક ન હોઈ, પ્રેમાનંદીય પક્ષને આડકતરી રીતે અને “ જુનાગઢ ” વાળા પાને વધારે સ્પષ્ટતાથી વાચક ટુંદ સમક્ષ રજુ કરે છે!

હસ્તલિખિત પ્રતમાં “ જૂનાગઢ તાંડાં ગામરે ” એમ પાઠ છે અને વરસાદ વરસવાની તિથિમાં પણે જરા ફેર છે.

“ ચૈત્ર સુદી દુવાદસિમાં ॥ ઘણે દુધ તેણી વારરે ”

પદ ૬૦.

એમ દશમને બદલે બારસની વૃદ્ધિનો પાઠ છે.

બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં આ પ્રસંગ કોઈ પદમાં જેવામાં આવતો નથી તેનું કારણ વિદ્વાન માણસોને હાથે થયેલું શોધન જ હશે. — હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જ ન હોય તો કાંઈ નવાઈ નહીં.

આંહી એટલું નોંધવું અચોક્ક્ય નહીં ગણાય કે હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો પ્રાચીન ભાષ તથા ઉક્તિઓ, આધુનિક સાદારોની વિદ્વત્તાનો આપ ચડવાથી, વાચકોની સમક્ષ જે સમયમાં તે પુસ્તકો લખાયાં તેનો આબેહુલ અતાર આપી શકતાં નથી. ત્રિ. પ્રા. કાવ્યમાળાની પ્રત મનઃસુખરામવાળી કે ખીજી કોઈ પ્રત જેમાં ૮૪ પદ અને પ્રેમાનંદનું નામ મળી આવતું હતું તે જ પ્રતને આધારે છપાઈ-ખીજી બધી પ્રતોના પાઠો તથા નવાં પદો કુટનેટમાં અપાયાં હોત તો સાહિત્યને વિશેષ લાભ થાત. તેમ બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં પણ જે પ્રત ઉપરથી નરમંદ મેહેતાને કર્તા તરીકે માનવા સમજા પ્રમાણે મળી શકે તેવી ત્રણમાંની એ

પ્રત ઉપરથી છપાવી, બીજી પ્રતોનું જ્ઞાન નોટદ્વારા આપ્યું હોત તો હાલ જે હસ્તલિખિત પ્રતોમાં છાપેલી પ્રતોનો ઉમેરો થયો છે તેના કરતાં વિશેષ પ્રમાણિક મૂળ કૃતવાચકોને મળી શકત અને રા. હરગોવિંદદાસ, રા. નાથાશંકર, રા. હરિલાલ ધ્રુવ તથા રા. ઇન્દ્રરામ આદિને હસ્તલિખિત પ્રતોનો જે લાભ મળ્યો તે ઇતર જનસમાજને પણ મળી શકત.

પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી પ્રેમાનંદનો હારમાળાના કર્તા તરીકેનો હક તપાસતાં ઉપર જોયું તે પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે શંકાઓ ઉદ્ભવે છે.

(૧) હારમાળા સં. ૧૫૧૨ નો બનાવ છે તેના પ્રસંગમાં સં. ૧૫૧૪ માં કે ત્યાર બાદ બનેલા મામેરાના પ્રસંગનું સ્થાન.

(૨) મામેરામાં સીમંતનું સુદર્ત
“ માધ સુદિ સપ્તમિ રવિવાર. ”

અને તે સમય ઉપર વૃદ્ધિ થઈ તેના હારમાળા ઉપરથી પ્રાપ્ત થના તિથિ માત્ર—
“ ચૈત્ર સુદિ દશમી (કે) દુવાદસીમાં ”

(૩) મામેરાને આધારે મેહેતાજીને તે પ્રસંગ ઉપર “ ઉના ” જવું પડ્યું હતું. હારમાળામાં તેજ પ્રસંગ “ જુનાગઢ ” માં જન્યાનું સ્થાન છે.

એકજ લેખકના લેખમાં એકજ વિષયના વર્ણનમાં આ પ્રમાણે સ્થગ તથા સમયનો તફાવત સંભવતો નથી અને તેથી ઉપરની શંકાઓનું સમાધાન થતાં સુધી નરસિંહ મેહેતા તથા પ્રેમાનંદ શિવાય કોઈ ત્રીજેજ લેખક વધારે સંભવિત માની તે દોણ હોઈ શકે તે સંબંધી શોધ ખોળ તથા નિષ્પક્ષપાત વિવેચન કરવામાં આવે તો ખરી હકીકત મળવા વિશેષ આશા રહે છે એમ નમ્ર માન્યતા રજુ કરી તે માન્યતા જેઓને ઉચિત ન લાગે તેમનાથી શંકાઓના સમાધાનની અપેક્ષા રાખી બંધ કરીશ.

હિંદુસ્તાનનું પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન નાણું અને સિક્કા.

કોઇપણ દેશના પ્રાચીન તેમજ આજ નાણાંનો અને તે દેશના ઇતિહાસનો તેની ઐતિહાસિક નજરે જોતાં એટલો નિકટનો મંબંધ છે કે, એક રીતે તેને રાષ્ટ્રના ઇતિહાસના તરીકે લેખવામાં-કહેવામાં-કોઇપણ ખોટું કહેવાય નહીં. જ્યેષ્ઠ રાજાઓની વંશાવળી ઐતિહાસિક બાબતોનો કાલક્રમ નક્કી કરવાને સારી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમ નાણાં તરફથી ઇતિહાસકારોને ચારી સહાય્ય મળે છે. વંશાવળી કરતાં નાણાંની ઐતિહાસિક કિંમત વધારે થઈ પડે છે. કારણકે, વંશાવળીમાંનાં નામ ફક્ત રાજાઓની કારકીર્દીનો ક્રમ તેમજ તેમની મર્યાદાની ઉપરબા ખતાવી શકે છે, પરંતુ નાણાં તેથીવધુ વધારે અમુલ્ય ભાગ ભાગવી શકે છે. જે કારકીર્દીમાં તે નાણાંનું ચલણ હોય, તે કારકીર્દીમાંના દેશના રાજકિય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, સાંપત્તિક તેમ જ કલાકૃતિગત વગેરેનો ઇતિહાસ તે નાણાં સારી રીતે કહી આપે છે. આટલા માટે જ યુરોપના વિદ્વાનો-ઇતિહાસકારો-કોઇપણ દેશના પ્રાચીન નાણાંની શોધ કરીને મળી આવતી ઐતિહાસિક બાબતો આદર અને ઉત્સાહ સાથે એકઠી કરે છે. આપણા ઇતિહાસકારોનું ધ્યાન વિશેષ કરીને આ દિશા તરફ વળેલું નથી. જૂના રાજ્યના ફક્તરો, વંશાવળી, નાધપોથી, કરારપત્રો અને સન્દો ઉપરથી મળી આવેલી હકીકતો ઇતિહાસ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, પણ પ્રાચીન અને અર્વાચીન નાણાંની શોધ કરી તેમાંથી મળી આવતાં તત્ત્વો જાહેરમાં આણી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું નથી. હાલનો જે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે માત્ર વંશાવળીઓ અને ખત પત્રો ઉપરથી-અંશોધન-થઈને બહાર પડેલો છે; પરંતુ તેમાં પ્રાચીન નાણાંની શોધ કરી તેની મજા લેવામાં આવી નથી.

* * * * *

ગત્ય વિહીન ગણના તરીકે કોઇપણ ધાતુનાં, પોતાના નામનાં અગર પોતાનો અધિકાર ધરાવનારાં નાણાં પાડવાનો હક્ક જૂના જમાનાથી અતિ મહા-નાણાંનું પ્રાચીનત્વ. તત્ત્વો ગણવામાં આવ્યો છે. ફક્ત નામ અગર માનની ખાતર નહીં, પણ વ્યાવહારિક ઉપયોગ અને સગવડ ભરેલા કાપદાની નજરે પણ તે હક્કને મહત્ત્વનો ગણ્યો છે. કટલાકનું કહેવું એમ છે કે, પરદેશીઓ મારફતે હિન્દમાં નાણાંનું ચલણ શરૂ થયેલું છે, પરંતુ તે અનુમાન તદ્દન ખોટું છે. આપણા દેશમાં નાણાં પાડવાની કળા જૂના વખતની છે. આપણા દેશનો વહેવાર પ્રાચીનકાળમાં દૂરના દેશો સાથે હતો તે વાત પ્રસિદ્ધ છે, તો તે સમયનો લેવડદેવડનો વ્યવહાર નાણાં વગરનો-અડચણ ભરેલો-હોય તે માની શકાતું નથી. ભારતનાચાર્યના લીલાવતી નામના ગ્રંથમાં નાણાંનું કોષ્ટક આપેલું છે, તેથી તે સમયમાં નાણાંનો વ્યવહાર તદ્દન સામાન્ય હોવો જોઈએ, તે ખુરસું જ છે. તે પહેલાં મહાભારત અને રામાયણના સમયમાં નિષ્ક નામનું નાણું ચલણમાં હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે તો તે સમયના સમાજ-મુદારણા અને વ્યવહાર ઉપરથી તે વખતનો સમાજ વર્ગ નાણાંથી

અપરિચિત હોય તે માની શકાતું નથી. તે સમયથી ચાલતા આવેલાં નાણાં કદરૂપાં અગર ઘાટ વગરનાં હોય અને શ્રીકલોકના સંસર્ગથી તેમાં સુધારો થવા પામ્યો-હોય તો તે માનવા જેવું છે. શ્રીકલોકના આવ્યા પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં સિક્કા ધડીને તૈયાર કરવામાં આવતા હતા, પણ ખીચાં પાડી ધાતુનો રસ કરી સિક્કા પાડવાનું શિક્ષણ શ્રીકલોક પાસેથી હિંદુવાસીઓને મળ્યું હતું. ભારતરાચાર્યના સમયમાં દ્રમ નામનું નાણું ચલણમાં હતું, અને સોમ દ્રમનો એક નિષ્ક થતો હતો. દ્રમ નાણાંમાં અને શ્રીકલોકના Drachm નાણાંના નામમાં સરખાપણું લાગે છે, પરંતુ તેથી શ્રીકલોક પાસેથી આપણાં પૂર્વજોએ તે નાણું અને તે નામ મેળવ્યું હતું એમ માનવું જૂઠું ભરેલું છે.

ચલણી સિક્કો-નાણું-પાડવાનો અધિકાર રાજાનો જ છે, અને તે હક એક મહત્વનું રાજ્યવિદ્ય છે એમ આપણા દેશમાં અસલથી જ મનાતું આવ્યું છે. નાણાંનો પ્રચાર. હિંદુસ્તાનમાં એક મોટા રાજ્યનાં તાબા હેઠળનાં ખંડિયાં રાજ્યો બહુ જૂન હતાં, અગર હતાં તો તે દરેક રાજ્યના ખંડિયા રાજાઓને પણ પોતાનાં સ્વતંત્ર નાણાં પાડવાનો હક હતો. બ્રિટિશ સરકારનો અમલ હિંદુસ્તાનમાં કાયમનો થયો ત્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં જૂદી જૂદી જાતના ૯૯૪ સિક્કો-નાણાં-ચલણમાં હતા. સરકારમાં સૈકામાં દક્ષિણ હિંદમાં ૨૬ જાતના 'હોન' ચાલતા હતા. તેમાં વિજયનગરનો રામચંદ્ર વિશેષ જાણવા લાયકનો હતો.

રામચંદ્રનો સિક્કો એટલો મોટો હતો કે તેને સ્વાભાવિક રીતે ચાંદ-પદક-ની ઉપમા આપી શકાય. આ સિક્કો વિજયનગરના પ્રતાપરાયણી હરિહર અને રામચંદ્ર, બુદ્ધ રાજાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રધાન માધવાચાર્ય પડાવી તેના ઉપર રામ-લીલા, રામવનવાસ વગેરેનાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રો કોતરાવ્યાં હતાં. વિજયનગર કાનડી દેશમાં આવેલું છતાં તે ઉપર કાનડી બાપાના અક્ષર નહીં પડાવતાં દેવનગરી અક્ષરો પડાવેલા હતા. આવી જાતનો મુદ્રારો વિદ્યારણ્ય સ્વામીના વખતથી થયો હતો.

સોનાને કાનડી બાપામાં હોન કહે છે, અને તે ઉપરથી જ સોનાના નાણાંને હોન રાજ્ય લાગુ પડેલો જણાય છે. સુસલમાનો દક્ષિણ હિંદમાં ગયા તે હોન. પહેલાં ત્યાં હોનનું ચલણ હતું. ત્યારબાદ હોન બંધ કરી તેઓએ પોતાની મોહોર શરૂ કરી. હોન એ પ્રકારના હતા. તેમાં હોન અને અર્ધ હોન. હોનનું વજન ૧૦ ગ્રુન અને અર્ધ હોનનું ૩૦ ગ્રુન હતું. દરેક રાજ્યના હોનનું વજન અને છાપ જૂદા જૂદા પ્રમાણમાં હતાં.

આંધ્ર દેશમાં આંધ્ર હોન ચાલતો હતો અને તેનું વજન ૧૪ પણ હતું. ધૃતરી હોન ૧૬ પણનો, કાલિયન હોન ૨૮ પણ અને ઇંગ્રેજ હોન ૪૨ પણનો હતો. હોન પાડવાની મુખ્ય ટંકશાળો બેંગલોર, હૈદરાબાદ અને ધૃતરીમાં હતી. કહેવાય છે કે, ત્રાવણકોરમાં હજી હોન પાડવાની ટંકશાળ છે. ત્યાં આંધ્ર હોન પડતા હતા. હૈદરાબાદ હૈદરઅલી અને ટીપુ

સુલતાનની કારકીર્દીમાં પડેલા હોન સુલતાની અને બહાદુરીને નામે ઓળખાતા ઇતરીની ટંકશાળમાં પડેલા હોન સદાશિવ હોનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેની એક તરફની શિવ પાર્વતીની છાપને લીધે તે તે નામથી ઓળખાતા હતા. વિજયનગરની ટંકશાળમાં મત્સ્ય હોન પણ પડતા હતા. તેના ઉપર મત્સ્યનું ચિત્ર હતું. કોઈ ઉપર વિષ્ણુ, જગન્નાથ, અને ખીન્ન દેવતાઓનાં પણ ચિત્રો હતાં. સ્વામી હોન ઉપર સ્વામીનું ચિત્ર હતું. ચિતળદુર્ગના હોન ઉપર કમળનું અને શુભી હોન ઉપર ત્રિશૂલનું ચિત્ર હતું. તંજાવરી, ગોપાળી અને ગાતી હોન ઉપર ખંજર અને વરાહના હોન ઉપર ખંડુકનું ચિત્ર હતું. સુલતાની હોન ઉપર 'હય' શબ્દ પાડેલો હતો.

પોર્ટુગીઝ ભાષામાં મંદિરને પેગોડા કહેવાતું હોવાથી પોર્ટુગીઝ લોક સદાશિવ હોનને કે જેના ઉપર મંદિરનું ચિત્ર હતું, તેને તેઓ પેગોડા હોન તરીકે ઓળખતા અને પછી ઇંગ્લેન્ડે પણ તે જ નામથી તેને ઓળખવા લાગ્યા.

ખીછ જાતના હોન, તે દરેકનું વજન, કમ, શુદ્ધ મોનાનું માપ વગેરેનું કોષ્ટક નીચે આપ્યું છે.

હોન.

નં.	હોનનું નામ.	કયે સ્થળે પાડેલા	વજન ગુણ.	મોનાનો કસ શુદ્ધ મોના. (૧૦૦ પૈદી.)	ગુણ.
૧...	આંધ્રિ. ...	... ત્રાવણકોર...	... ૨૬.૨૩	૭૧	૧૮.૦૬
૨...	બેંગલોર. ...	... બેંગલોર. ...	... ૨૬.૪૩	૮૧	૩૧.૪૧
૩...	બહાદુરી. ...	... શ્રીરંગપદ્મ...	... ૨૬.૩૫	૮૪	૨૨.૩૦
૪...	ધારવાડી ...	... કર્નાટક. ...	... ૨૫.૨૫	૭૬	૧૮.૨૧
૫...	દરબારી. ...	... હૈંસુર. ...	... ૨૫.૨૬	૮૧	૨૦.૪૮
૬...	દુર્ગી. ...	... ચિતળદુર્ગ...	... ૨૫.૭૭	૮૨	૨૧.૨૧
૭...	„... ..	... „ ...	... ૨૫.૭૩	૭૪	૧૯.૨૩
૮...	દેરી.	... કાલિકટ. ...	... ૨૬.૪૫	૮૫	૨૨.૬૬
૯...	હરપન્હળી (જૂના)	} બેલારી. ...	... ૨૫.૩૮	૭૬	૧૯.૫
૧૦...	„ (નવા)		... ૨૫.૫૫	૭૯.૨	૨૦.૨૨૫
૧૧...	એકેરી ...	... હૈંસુર-બેદર. ...	... ૨૬.૨૦	૮૧	૨૧.૩૨૫
૧૨...	જમશરી. ...	... ત્રિચીનાપથી ...	... ૨૬	૮૪	૨૧.૬૩
૧૩...	મદ્રાસ. ...	... મદ્રાસ. ...	... ૨૨.૯૧	૬૧	૨૧.૦૦૫
૧૪...	સતારી. ...	... સતારા. ...	... ૨૫	૭૬	૧૯.૦૧
૧૫...	મહમદશાહી. ...	... અકાઉં. ...	... ૨૫.૨૬	૮૯	૨૦.૦૭
૧૬...	રકાટ. ...	... (પોર્ટુગીઝ લોકના)	... ૨૬.૧૧૫	૬૩	૧૬.૫૯

૧૭...મુલતાની (ટીપુસુલ- તાનનો હોન) ... શ્રીરંગપટ્ટણુ } ... ૨૬.૨૦ . ૮૪ ૨૨-૧૭૫
૧૮...વ્યંકટપેરી. ... વ્યંકટગીરી. ... ૨૫.૩૭૫ ૭૬ ૧૮.૫૭

હિંદુસ્તાનમાં સોનાની મોહોરનું મુલ્ય મુલ્યમાની રાજ્ય અમલ સાથે શરૂ થયું હતું. તેમની મોહોર ઉપર અરબી અક્ષરો પાડવામાં આવતા હતા. મોહો-
મોહોરો રામાં અકબરી, જયનગરી, હૈદરાબાદી, મદમરાહાદી, પુલ્હેરી, સુરતી.
તૈમુરશાહી વગેરે મળીને અત્યાર સુધીમાં એકંદરે ૧૦૦ જાતની પડી
ચૂકી છે. મુસલમાન આદલાહો પોતાના નામની અગર પોતાની પદ્મગીની મોહોરો પડાવતા
હતા. મોહોરનું કોણ નીચે આપ્યું છે, તે ઉપરથી જુદી જુદી જાતની મોહોરો જોઈ શકાશે.

મોહોર.

નં.	મોહોરનું નામ...	...કે રથ પાડેલી ...	...વજન મોનાનો કસ	શુદ્ધ સોનું
			શુન. (૧૦૦ પૈડી)	શુન.
૧...	અકબરી.	...આચા. ઇ. સ. ૧૫૬૦.	...૭૬.૫	૧૦૦ ૮૮.૧૩૫.
૨...	ઈસ્લાહી કંપની...હોસેન-ડ , , , ૧૭૮૩	...	૧૨.૧	૭૭ ૯૪.
૩...	જયનગરી.	...જયનગર. ...	...૬૭	૯૩ ૯૨.
૪...	પુલ્હેરી.	...પુના. ...	...૭૫	૧૦૦ ૧૦૦.
૫...	સુરતી...	...સુરત. ...	...૮૫	૫૧ ૮૧.૫૩.
૬...	સાદાગઢાની...	...આ મોહોર ઉપર આર રાહીનાખુલ્લા હતા. સ. હાગઢાન આદલાહના અમલમાં આચાની ટંક- શાળમાં ઇ. સ. ૧૬૩૦ માં આશરે પડેલી હોતી જોઈએ.	૬૪	૯૫ ૮૩.
૭...	તૈમુરશાહી	...દિલ્લી ઇ. સ. ૧૩૬૫.	...૮૩	૯૫ ૭૫.
૮...	જહાંગીરી	...અહમદાબાદ ...	...૮૩	૧૦૦ ૮૩.
૯...	ઔરંગઝેબી.	...દિલ્લી ...	...૮૪	૯૫ ૮૨.
૧૦...	કાશીસઈ	...રાજ્ય બજારસંમત રાજ્ય અમલ દરમિ- યાન કાશીની ટંકશા- ળમાં ઇ. સ. ૧૭૩૦ ની અધિક્યમાં.	૮૩	૧૦૦ ૮૩.
૧૧...	આલમગીરી...	...દિલ્લી...	૮૩	૯૫ ૮૨.

૧૨...સહાઅલમી.	...મુશિરોખાદ...	... ૮૩	૯૭	૮૧.
૧૩...બહાનપુરી.	...બહાનપુર. ...	... ૮૪	૯૯	૮૪.
૧૪...કરકાખાદી.	...કરકાખાદ ...	... ૮૨	૯૧	૭૫.
૧૫...લખનવી.	...લખનૌના નવાબોના અમલમાં પોલી.	} ૮૩	૯૯	૮૨.
૧૬...સુરતી. ...	...સહાઆલમની કારકી- દીના ૧૮માં વર્ષમાં.	} ૮૫-૭૫	૯૯	૮૪-૮૫.
૧૭...મહમદશાહી.	...આશા. ...	... ૮૨	૯૯	૮૧.
૧૮...અર્કાદી .. (મહમદશાહી)	} અર્કાદ... ..	... ૮૩	૯૫-૪	૮૦-૧૨
૧૯...બોપાળી...	...મહમદશાહના અમલમાં...	૮૩-૭૫	૯૬-૪	૮૨-૦૫.
૨૦...કરકાખાદી	.. હુટ દરિયા કંપની.	... ૮૨-૮૭૫	૯૧-૭	૮૫-૭૭.
૨૧...જયપુરી.	..જયપુર. ..	... ૮૩	૧૦૦	૬૯.
૨૨...શિવાઈ...		... ૮૪-૫	૯૯	૮૦.
૨૩...મયગીશાહી	...લખનૌ ...	... ૮૨-૬	૯૯	૮૨-૩૫.
૨૪...શ્રીનગરી. ... (આના ઉપર ત્રિશગતુ ચિત્ર હતું.)	} કાશ્મીર. ...	... ૮૩-૧૨૫	૯૨	૭૫.
૨૫...પેશાવરી (અગર. તેનું બીજું નામ ખરસન શાહી	} ...	૫૬	૮૨	૪૫

(આપૂર્ણ.)

જસાઈ.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वपां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्म सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યે
ત પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૧૪, અંક ૩.

[માસિક]

ચૈત્ર સપ્ત ૧૯૭૨

તંત્રી અને પ્રકાશક.—શ્રી ૧૦ ગંગાનાથ મહાપત્રજી, ૧૦૧ બી.એ. એવ.એલ. ડી.
એન.કે. ૨૬—અમદાવાદ.

સ્વદેશીય ગોપાલકૃતઃ । અન્યો વચનાત (૨૨ ૨૨ નવી રૂબ)	૧૩૬
પ્રાથમિક નોંધ (નો વાનદાઈ યાપુતાનુરૂપ એ એવએલ ડી)	૧૪૭
પ્રાથમે રત્નપ્રાથ (૧ ૧ ૨૨ ગો દેશાલ)	૧૫૧
ઓ રેતનના નાય । (૩ ૧ નીચે નીચે વેદ)	૧૫૨
દિવ્ય વાનદા પ્રાચીન તેમ જ વારાચીન નામ અને સિદ્ધા (૨૨ ૨૨ વેદકાવ્ય માવનકાવ્ય દેશાલ)	૧૫૩
૨/૨૨ની બાયાની ઉત્પત્તિ અને ૨૨ નરસિંહગર (૭) ૨૨ બહુગોવિંદદાસ દ્વારકાવાસ વગવાયા)	૧૫૪
મિનવ હિંદુ પ્રભે (૨ ૨૨ સ્વદેશીયસિદ્ધિઓ બી એ)	૧૫૬
પ્રાચીન ઓપોતિનિરૂપિતિ (૨ ૨૨ અમનનવાચ નિરૂપણ રૂબ તથા ૨૨ ૨૨ રજુચિત્રામ)	૧૭૪
વાનાના બી એ)	૧૭૪
૬ ૨ ૧ ૧૪ ની સાદના બે નવા ૨/૨૨ની નામો (૪ ૨૨) (૨૨ ૨૨ નરસિંહગર બાયા નાય બી એ સી એન)	૧૭૭
ગુરુગતવ સરસ્વત નાટક સાહિત્ય (૨૨ ૨૨ સી ૧ દ્વાવ એમ એ)	૧૮૦

બી.એમ.દાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટર્સ પ્રેસ ક. લી. આ. મોતીલાલ શામળદાસે બાધ્યું

૨/૨૨ના-ગાગુરુ-અમદાવાદ

શુદ્ધિપત્રક.

૫૪ ૧૭૪ મે “કપોતિની” ને જાહેર “કપોતિની” વાચનું.

લવણમ.

લવણમ સર્વ માટે વૈ એકતા રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ડેકાનું:—વમનત આદિસ.—અમદાવાદ.

Confidence in the friend of Success.

તવીન !

તવીન !!

તવીન !!!

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

ખદામ તથા પ્રીસ્તાના રોટલા.

એ તમારે મગજને પદ્ધિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

દાંતનો દુખાવો નરમ પાડી દાંત ચોતી જવા સાથે રાખો છ કામત આપના
ખાટલીવાળાનો દરાજનો મલમ એકજ દીવસમાં દરાજ ખુજલી માફ કરે
આના ૪ સરે ઠેકાણે મળશે

હોં લીં બાટલીવાલા જે. પી. વરલી લેખોરેટરી 'બુ'બ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યે
ન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાનં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, અંક ૩.

[માસિક]

ચૈત્ર, સંવત ૧૯૭૧

સ્વદેશસેવક ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેનો સ્વર્ગવાસ.

“બ્રાહ્મણસ્ય તુ દેહોઽયં ક્ષુદ્રકામાય નેવ્યતે—”

“આ બ્રાહ્મણનો દેહ ક્ષુદ્ર કામ (મચ્છાઆ) મારે નથી.”

ભાગવત.

To-day's sun rises under deep gloom, the sad news from Poona is heart-
rending. The passing away of Mr. Gokhale is an incalculable loss to country
and also to Government. The great servant and son of India has gone
away. No amount of sympathies of friends can render any consolation in
this national bereavement. We can only weep together."

The Hon. Mr. P. D. Pattani.

to the Editor, Indian Social Reformer.

ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે—આ મહાન હિન્દસેવકના મૃત્યુ બેબો, આખા હિન્દ મારે
ગોઠવનકે બનાવ, છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં,—મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનો સ્વર્ગવાસ પછી—
બીજો થયો નથી. એમના અવસાનથી, હિન્દને કેટલી ખોટ પડી છે એનું પૂરેપૂરું વિશાળ
અને ઊંડું—સ્વરૂપ સમજવા મારે અત્યારે મતિ કુદિત થાય છે, માત્ર હૃદય જ એ ખોટ
પર્યર્થ અનુભવે છે અને આ. નિ. પદ્મણ્ણિ ઉગ્રાચારી છે તેના કાષ્ઠક બાબા પૂટયા સમ્બોધના
જ પોતાની લાગણી પ્રકટ કરી શકે છે.

મોર્લિએ કહ્યું, તેમ એ સુધારાને ક્તેહમન્દ ઉતારવાનું એટલું જ કંઠણુ-કામ હિન્દુ-સ્થાનમાં મિ. ગોખલેએ કહ્યું. એ સુધારા સક્ય બનાવવા માટે સુસલમાન કોમની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાની જરૂર જણાતાં—સરકારે તવા કાયદામાં એ કોમ માટે કેટલીક ખાસ ગોઠવણુ કરી; એ ગોઠવણુ મિ. ગોખલેને પોતાના સિદ્ધાન્તથી ગમે તેટલી વિરદ જણાઈ, તથાપિ એ વિના વ્યાવહારિક અગતિકતા દેખાતાં મિ. ગોખલેએ એ સ્વીકારી, અને તે જ સાથે, હિન્દુ-મુસલમાનનું ગાંધીય હિત ઝોક જ છે એમ મુસલમાનોની સભામાં એમની સાથે બન્ધુબાવથી વર્તતિ, વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યું. એનું પરિણામ એ આખું કે હિન્દુ-મુસલમાનતા વિરોધથી નવા રાજકીય સુધારા અસક્ય નીવડવાનો ભય હતો એ દૂર થયો, અને હિન્દુસ્થાન હવે રાજ્યતન્ત્રના નવા યુગમાં નિર્ભય રીતે દાખલ થયું છે.

(૫) મોર્લિ—મિન્દોના સુધારા ઘડવાના અને એને ક્તેહમન્દ ઉતારવાના કાર્યને અંગે—મિ. ગોખલેમાં વ્યવહારક્ષતા ઘણી આવી, અને પ્રતિપક્ષીની સાથે રફીને કામ કરવામાં એ બહુ નિપુણ થયા. આને લીધે, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દુઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સલાહ કરવામાં એમણે અનુપમ દેશમેવા, બધેકે માત્રાબ્યસેવા, બળવી.

(૬) પણ એમની સાથી મહોટામાં મહોટી દેશમેવા તે 'સર્વેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા' સોસાયટીની સ્થાપના છે. ભવેશી દિલ્લયાલ શર થઈ, અને હિન્દુસ્થાનના આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો વધારે વિકટ અને વિચાળ થવા લાગ્યા—ત્યારે મિ. ગોખલેને જણાય કે અન્ય વ્યવસાયમાંથી કાંઇક દુરસદ કાઢી દેશમેવા થઈ શકે એવો મમય હવે ગયો છે, અને હવે તો તન મન અને ધનથી,—(માત્ર અનુપ્રામી શબ્દોરૂપે નહિ, પણ એ શબ્દોના પૂરેપૂરા અર્થમાં) દેશમેવા કરવા સાક આખું જીવન એ કાર્યને સમર્પી દેવાની જરૂર છે, અને તે માટે પોતાના કર્મસન કોણેજના. અનુભવને ઉપયોગમાં લઈ એમણે સમર્પણી હિન્દુસેવકોનું મંડળ સ્થાપ્યું—આ એમણે બળવેલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ દેશમેવા છે. એ દેશમેવાની ખરી કિંમત અત્યાર શુધીમાં એ મંડળે કરેલા કાર્યથી જ ગાંઠવાની નથી, પણ એ ગાંઠણીમાં એ મેવાના પ્રકારમાં મમાએલી અદ્ભુત સ્વદેશ ભક્તિની બાવના ધ્યાનમાં લેવાની છે.

૨.

ઉપર ખતાવેલી સ્વદેશમેવાની પરપરા થોડા જ દેશમેવકો બળવી શકે એમ છે. પણ એ દેશમેવા કરતાં કરતાં મિ. ગોખલેએ જે જે વિચારો પ્રવર્તિત કર્યા છે એનું યથાયોગ્ય મનન અને નિદિધ્યામન કરવામાં આવે તો પણ હિન્દુસ્થાનના રાજ્યવલીવટને ઘણી મેદ થઈ શકે એમ લાગે છે.

(૧) સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશભક્તિથી દીપ્તિમંત અનેલા એમના વિચારોમાં

સ્થાને આ વિચાર છે કે આ દેશ 'અમારો'—આપણો—છે. રાજ્યનું દ્રવ્ય એ પ્રજાનું દ્રવ્ય છે. રાજ્યને 'સ્વદેશી' કરવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી એમણે જેમ સરકારને પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે જોવાનું કહ્યું, તેમ ખીજી તરફ સ્વદેશી હિલચાલ વખતે પ્રજાના ઉદ્દામ પક્ષે વિનીત પણ ઉપર કરવા માટેલા 'Mendicancy' 'નિકાં દેહિ'—ના આશ્રેષ્ઠનો સાચામાં સાચો અને પ્રજાજમાં પ્રજાજા ઉત્તર વાળ્યો.

* મિ. ગોખલેનો હિન્દુસ્થાન ઉપરનો મતકાર કેવા બધા હૃદયથી નીકળતો એ બાણ્યું હોય તો વેલ્થ કમિશને, ઇમ્પીરિયલ લેથસ્ટ્રેટિવ કાઉન્સિલ વગેરે સ્થળના એમના વખતોવખતના શબ્દો વાંચવા.

લૉર્ડ કર્ઝને એક વખત દેશવણીના ખર્ચ સંબંધી વિવાદને અંગે ગોખલેને કહ્યું હતું એનો ઉલ્લેખ કરી મિ. ગોખલે કહે છે:—

"I had said in my Minute of Dissent that, if our Universities were to be turned into teaching lodges and University chairs instituted for the purpose, the money, in the present state of things in India would, for some time to come at any rate, have to be found by the Government. Referring to this observation of mine, Lord Curzon said—I well remember the words—"Exactly. But will the Hon. member tell me, why? There is plenty of money among his own people. Then why does he not look to them, why does he look to the Government for the money which is wanted for instituting University chairs?" Gentlemen, the Viceroy spoke as though the money at the disposal of the Government had not been contributed by our people, or though it had been brought here from beyond the seas: But these thirty crores—taken beyond the requirement of the Government—that money at any rate is ours! And if only the Government of India will restore it to us or spend it in the directions we suggest, how greatly will the best interests of our people be promoted!"

વેલ્થ કમિશને પૂછેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે:—

"But, if I had a vast-property myself, I would rather allow that property to remain as it is, with the consciousness that I may make full use of it when I have the means, rather than allow some body else to come and use it and give me only a pittance, the outsider getting all the rest: it is my property."

† "What the country needs at this moment above everything else is a Government, national in spirit, even though it may be foreign in person, a Government that will enable us to feel that our interests are the first consideration with it, and that our wishes and opinions are to it a matter of some account."

મરકારી નિશાળો તોફારીઓ અને કોર્ટો વળેલી એવી ઉદ્ધમ પદ્ધતી ભાગણીને અમલમાં મૂકવી એ અશક્ય માનતા; એટલું જ નહિ પણ એ નિશાળ વગેરે એરથાઓ આપણુ દેશના જ દ્રવ્યથી નબે છે અને તેથી એ વસ્તુતઃ આપણી જ છે, એનો લાભ લેવાનો આપણો સંપૂર્ણ હક છે, એમાં ખામી જણાય તે સુધારવા માટે ભાગણી કરવાની આપણી દરજ્જા છે. પણ મરકાર સામે રીસાઈ બેસવું એ સ્વદેશમેવા નથી એમ એમનું દૃઢ માનવું હતું.

(૨) મિ. ગોખલેનો રાનડે પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલો એક મહોટો સિદ્ધાન્ત એ હતો કે હિન્દુસ્થાનને બ્રિટિશ મંબન્ધની જરૂર છે. આ સિદ્ધાન્ત એમના હૃદયમાં એવો દૃઢ જામેલો હતો કે એમના સ્વદેશબક્તિ અને સ્વદેશાભિમાનના ગમે તેટલા જુરસાદાર ઉદ્ગારમાં પણ કોઈ રાજ્યદ્રોહની શંકા લઈ શકે એમ નહોતું. આ મંબન્ધની આવશ્યકતા ‘સ્વદેશી’ હિલચાલ વખતે પ્રજા સમક્ષ નિર્ભયતાથી ખતાવીને એમણે દેશને આરાજકતામાં પ્રવેશ કરતો અટકાવ્યો; તેમ બીજી તરફ બ્રિટિશ રાજ્યને ‘સ્વદેશી’ કરવાની એટલી જ જરૂર, એટલા જ જુગ્માથી, મરકાર આગળ પ્રતિપાદન કરી.

(૩) મિ. ગોખલેને સ્વરાજ્ય અને મુરાજ્ય વચ્ચેનો મંબન્ધ સંપૂર્ણ રીતે ‘માનમાં હતો* પણ સ્વરાજ્ય—સ્વરાજ્ય—અને અધિક સ્વરાજ્ય મેળવ્યું એટલે મુરાજ્યની સ્થાપના થઈ ગઈ એવી જ્ઞાન્તિમાં એ કદી પડ્યા ન હતા, કે કોઈને પાતા પણ ન હતા મિ. રાનડેનું એક ગંભીર વચન છે કે હિન્દુસ્થાનની રાજકીય પરતન્ત્રતા કરતાં આર્થિક પરતન્ત્રતા વધારે જખરી છે, માત્ર સક્ષમ હોવાથી એ નજરે ચડતી નથી. મિ. ગોખલે પણ એ જ મહાન આચાર્ય પાસેથી હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન સ્થિતિ પરવે વિશાળ દૃષ્ટિથી જોતાં શીખ્યા હતા, અને એ દૃષ્ટિબિન્દુને લીધે એ જેમ એક તરફ મરકાર પામેથી રાજકીય હક મેળવવા ચત્ર કરતા, તેમ બીજી તરફ પ્રજા કેવી અજ્ઞાનદશામાં પડી છે એનું એમને સપાળું જ્ઞાન હતું.† આથી એમની પ્રવૃત્તિનું અન્તિમે લક્ષ્ય કેવળ ‘સ્વરાજ્ય’ નહિ, પણ પ્રજાનું સકલ જીવન—‘The whole life of a people, which is broader and deeper than what is touched by purely political institutions’—હતું એમ કહેવું જ યથાર્થ છે.

* કેટલે દરજ્જે અને કયી કયી જાખતમાં પ્રજાને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની જરૂર છે એ ‘ડીમેન્ડ્સ ઓફ ઇન્ડિયન ઇમિસન’ આગળ આપેલી પોતાની જુગ્માનીમાં મી. ગોખલે સવિચિત્ર જણાવે છે. (જુલો વસત ૧૯૧૫ માત્ર, પૃ. ૫.)

‡ “We have got to realise that on one side of us are arrayed forces of racial ascendancy, of monopoly, of power, and on the other side is a vast mass of ignorance, apathy and moral helplessness. Between these two we have to work, to face, try to overcome the forces marshalled against us on one side and to quicken into life and to move into energetic action the vast mass on the other.”

(૪) હિન્દુસ્થાનની કિમ્મતિને અર્થે બ્રિટિશ સંબંધની આવશ્યકતા છે—એ સ્વદેશી સિદ્ધાન્તને લીધે મિ. ગોખલે ‘આયકોટ’ અને ‘સ્વદેશિઝમ’ વચ્ચે તાત્વિક મેડ સમગ્ર સંખ્યા હતા, અને મિ. રાનડે પાસેથી મેળવેલી ઊંચી આત્મિક દૃષ્ટિને લીધે એમણે બેયું કે પચ્ચેશી તરફ દેખ વા સચુભાવ ધારણ કરવો એ ખરું ‘સ્વદેશિઝમ’ નથી, પણ દેશને પેતાનો સમગ્ર એવું આર્થિક શ્રેય જે માંગે થાય તે માંગે કરવામાં પ્રયત્ન થવું એ જ ખરી ‘સ્વદેશિઝમ’ ની વિધાસના છે. એ શ્રેય કરવા માટે મૂડી, આવક વગેરે ઘણી વસ્તુઓની જરૂર છે. એ પૂરી પાડનાર દરજ્જાઈ માણસ દેશની સેવાં જ કરે છે, અને દેશને નોંધતો પૂરતો માત્ર જ્યાં સુધી

• મિ. રાનડે જેમ સંસારસુધારાની ખાખતમાં દરજ્જાઈ રીતે કામ કરનારને ‘સુધારક’ તરીકે સ્વીકારતા, તેમ મિ. ગોખલે પણ આર્થિક વિષયમાં દેશહિત કરનાર સર્વને ‘સ્વદેશીઝમ’ ના વિધાસક તરીકે સ્વીકારવા સક્ષમ આપે છે :

“ Our resources then are small, and the difficulties are enormous. It behoves us, therefore, not to throw away any co-operation, from whatever quarter it may be forthcoming. Remember that, though there is a certain scope of small village industries, our main reliance now—exposed as we are to the competition of the whole world—must be on production with the aid of steam and machinery. From this standpoint, what are our principal needs today? In the first place, there is general ignorance throughout the country about the industrial condition of the world. Very few of us understand where we are, as compared with others, and why we are where we are and why others are where they are. Secondly, our available capital is small, and it is, moreover, timid. Confidence in one another in the spirit of co-operation for industrial purposes is weak, and joint stock enterprise is, therefore, feeble. Thirdly, there is a lack of facilities for higher scientific and technical instruction in the country. Lastly; such new articles as we succeed in manufacturing find themselves exposed at once to the competition of the whole world, and as, in the beginning at any rate, they are bound to be somewhat inferior in quality and probably higher in price, it is difficult for them to make their way in the Indian market. Now as our needs are various, so the *Swadeshi* cause requires to be served in a variety of ways, and we should be careful not to quarrel with others, simply because they serve the cause in a different way from our own. Thus whoever tries to spread in the country a correct knowledge of the industrial condition of the world and points out how we may ourselves advance, is a promoter of the *Swadeshi* cause. Whoever again contributes capital to be applied to the industrial development of the country must be regarded as a benefactor of the country and a valued supporter of

દેશમાં લેવાયે થઈ શકે એટલી આર્થિક યોજના આપણે ધ્યાપી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી પરદેશી માથને 'ઝાયકોટ' કરવાની વાત મિથ્યા છે

the *Swadeshi* movement Then those who organize funds for sending Indian students to foreign countries for acquiring industrial or scientific education—and in our present state we must for some time to come depend upon foreign countries for such education—or those who proceed to foreign countries for such education and try to start new industries on their return, or those who promote technical, industrial and scientific education in the country itself—all these are noble workers in the *Swadeshi* field These three ways of serving the *Swadeshi* cause are, however, open to a limited number of persons only. But there is a fourth way, which is open to all of us, and in the case of most, it is perhaps, the only way in which they can help forward the *Swadeshi* movement It is to use ourselves, as far as possible, *Swadeshi* articles only and to preach to others that they should do the same By this we shall ensure the consumption of whatever articles are produced in the country and we shall stimulate the production of new articles by creating a demand for them The mass of the people can not contribute much capital to the industrial development of the country Neither can they render much assistance in the matter of promoting higher scientific, technical or industrial knowledge among us but they can all render a most important and a most necessary service to the *Swadeshi* cause by undergoing a little sacrifice to extend a kind of voluntary protection to *Swadeshi* industries in their early days of stress and struggle In course of time, the quality of *Swadeshi* articles is bound to improve and their cost of production to become less and less And it is no merit if you buy them when they can hold their own against foreign articles in quality or price It is by ensuring the consumption of indigenous articles in their early stage, when their quality is inferior or their price is higher, or when they labour under both these disadvantages, that we can do for our industries what Protectionist Governments have done for theirs by means of State protection Those therefore, who go about and preach to the people that they should use, as far as possible, *Swadeshi* articles only, are engaged in sacred work and I say to them—go forward boldly and preach your Gospel enthusiastically Only do not forget that yours is only one way out of several of serving the *Swadeshi* cause And do not do your work in a narrow, exclusive, intolerant spirit which says—'whoever is not with us is against us But do it in the broader, more comprehensive, more catholic spirit, which says—

(૫) મિ. ગોખાલેએ દેશને કરેલી મોટામાં મોટી સેવાને જમ. ' સર્વેન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી ' છે, તેમ એમણે પ્રકટ કરેલા મહાનમાં મહાન સિદ્ધાન્ત તે. ' મફત અને ફર-જિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની આવશ્યકતા નો છે. એ સિદ્ધાન્ત એમણે એવો દૃઢ નિશ્ચયી પ્રાંતપાલન કર્યો અને વ્યવહાર રૂપમાં મૂકી જતાવ્યો કે સરકારે એ સ્વીકાર્યો નહિ, તો પણ પ્રાથમિક કેળવણી પાઠશાળા ખર્ચે પુષ્કળ વધારવાની શરૂઆત કરી. અભણપણે એ હિન્દુસ્થાનનાં સઘળાં કુખેલાં બીજ છે, અને કેળવણી એ જ એ કુખ મંદારવાનો મૌલિક ઉપાય છે એ સાદું અને સ્વયંપ્રકાશ સત્ય મિ. ગોખાલે જેવું કોઈના નેત્ર આગળ પ્રકટ થયું ન હતું. હિન્દુસ્થાનના મોટા મોટા હિતચિન્તકો પણ હજી આ સત્ય જોઈ શક્યા નથી એ ખેદની વાત છે.*

૩.

ગોખાલેની 'દેશસેવાનું અને દેશહિતના વિચારોનું આપણે અવલોકન કર્યું. હવે એ સેવાના અને વિચારના મૂળમાં રહેલા અને એની નસેનસમાં પ્રકટ થતા એમના બુદ્ધિ અને હૃદયના મુલ્યોનું થોડુંક સ્મરણ કરીએ.

' whoever is not against us is with us. ' Try to keep down and not encourage the tendency, which seems to be almost inherent in the Indian mind of to-day, to let small differences assume undue importance. Harmony, co-operation; union—by these alone can we achieve any real success in our present state.

(ખરા 'સ્વદેશી' -પક્ષનું અત્રે પરિપૂર્ણ નિરૂપણ થએલું હોવાથી, અને એ આપણા દેશનો હજી પણ આત્મ પ્રશ્ન છે તેથી મિ. ગોખાલેના એક ભાષણમાંથી આ ઉતારો સવિસ્તર ટાંક્યો છે.)

* મિ. ગોખાલેએ એક ભાષણમાં એક જર્મન પ્રેફેસરના નીચેના વિચારો ટાંક્યા છે:—

1. General education is the foundation and necessary antecedent of increased economic activity in all branches of national production in agriculture, small industries, manufactures and commerce. (The ever-increasing differentiation of special and technical education, made necessary by the continual division of labour, must be based upon a general popular education and cannot be successful without it.)

2 The consequence of the increase of popular education is a more equal distribution of the proceeds of labour contributing of the general prosperity, social peace and the development of all the powers of the nation

3. The economic and social development of a people, and their par-

મિ ગોખલેમાં રાનડે જેવી ભવ્ય વિશાળતા નહિ, ફીરોજશાહ જેવી દક્ષ નાયકતા નહિ, તેવંગ જેવી સુન્દર સસ્કૃતિ નહિ—પણુ એમની, સ્વદેશભક્તિ દોષ કરતાં ઊતરે નહિ, અને એમની સ્વદેશસેવાનું આત્મનિવેદન તો સૌ કરતાં ચડે. એમનું હૃદય ઉત્તાન અને પારદશ્ય હતું, એમની સમજશક્તિ બહુ ચોખ્ખી, અને વાદપદ્ધતિ અણીશુદ્ધ હતી. એમની પ્રકૃતિ સાદી અને સરળ, પણુ તે જ સાથે આત્મગૌરવનાં બાનવાળી હતી; એમના સ્વભાવમા સજ્જનતાની સાચી મીઠાશ સાથે સત્ત્વનિધાની દૃઢતા, હૃદયના વેગ સાથે બુદ્ધિની શાન્તિ, તર્કશાસ્ત્રીની કર્કશતા અને ઉગ્રતાની સાથે સાદિત્યપ્રેમીની રસિકતા અને મધુરતા—દોષક અદ્ભુત રીતે ભળેલા હતાં. આવા રિરોધી ગુણોનું સામાનાધિકરણ્ય જે પ્રથમ પક્ષિના મહાપુરુષોમા જ જોવામા આવે છે એ ગોખલેમાં હતું. એમની પ્રકૃતિ જોઈ—અભય, સાત્ત્વિકતા સ્વાધ્યાય આર્જવ વગેરે ભગવદ્ગીતામા ગણાવેલા દૈવી મંપત્તના ઉત્તમ ગુણોનું મહજ સ્મરણ થઈ આવે છે.

એમના જવાથી હિન્દુસ્થાન આજ નિયમ સ્થિતિમા આવી પડયું છે. તથાપિ પરમાત્માની હુબજરી ધ્વજ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આપણા બાલકોમા સ્વદેશસેવાપરાયણ ગોખલેનો આત્મા પ્રકટાવીશું, તો એ મહાપુરુષ મૃત્યુ પામ્યા છતાં અમર છે એમ આપણા હૃદયને શાન્તિ વળશે જે પરમાત્માએ એ મહાપુરુષને અવતરાવી આ દેશને દસાણુપયે ચઢાવ્યો છે એ પરમાત્મા આ દેશનું નિત્ય દસાણુ કર્યા કરે અને એ રીતે ગોખલેના સ્વદેશભક્ત આત્માને દારો. એટલી જ અમારી પ્રજા પામે પ્રાર્થના છે.

તત્ત્વી.

icipation in the international exchange of commodities, is dependent upon the education of the masses

4 For these reasons the greatest care for the fostering of all educational institutions is one of the most important national duties of the present

પ્રાસંગિક નોંધ.

આજકાલ પશ્ચિમની પ્રજાઓ આપણા કરતાં કેમ આગળ પડી છે ? આગળ કેમ પડવું અને તે માટે કેવાં સાધનો યોગ્યં છે એ સારી રીતે જાણી છે, અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાણી છે તે જ પ્રમાણે ટુરત કાર્ય કરવા મગી પડે છે તેથી તેઓમાં માત્ર આગળ પડવાનો ઉત્સાહ જ છે એમ નથી. એ ઉત્સાહ સફળ થાય અને જ્ઞાનિને માર્ગે ન દોરાઈ જાય તે માટે તેઓ વસ્તુસ્થિતિને બહુ મહત્ત્વ આપે છે, અને જેમ અને તેમ એવું મથાર્થ, જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. સ્વદેશના વ્યાપાર માટે જાનર ખોલવા અને તૈયાર કરવા હજારો એજન્ટો અન્ય દેશોમાં પર્યટન કરે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે તે દેશોના આચાર વિચાર અને લોકસ્વભાવ જાણવાના નિઃસ્વાર્થ હેતુથી પણ અનેક મુસાફરી પરદેશ કરે છે, અને પોતાનો અનુભવ પુસ્તકાકારે મૂકી સ્વદેશને સેવા કરે છે. આમ સ્વેચ્છાથી સેવા કરવા ઉપરાંત, એ સેવા કરાવવાની સ્થાપિત સંસ્થાઓ પણ છે—જે અવલોકન અને વિવેકની સારી શક્તિવાળા જનોને પસંદ કરી પરદેશ મોકલે છે અને એમના અનુભવનો સ્વદેશને લાભ અપાવે છે. આપણા દેશમાં એવી સંસ્થાઓ હોય તો હાલના હરીશાધના યુગમાં દેશની કેટલી સેવા થાય એ કહેવાની જરૂર નથી. વિવિધ ધન્ધાનું શિક્ષણ સેવા માટે વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવાની યોગ્ય યોજનાઓ છે, પરંતુ ફનીઆને સમજવાની પૂરી શક્તિ વિનાના અને માત્ર પોતાનો ધન્ધો શીખવામાં જ મૂકીએલા તરુણ વિદ્યાર્થીઓ માત્ર પરીક્ષાઓ પાસ કરી આવે છે, અથવા બહુ તો અધિક વસ્તુ કેમ ખનાવવી એની ક્રિયા માત્રથી જાણીતા થાય છે. આવું અપૂર્ણ જ્ઞાન પરદેશની ખરી સ્થિતિ વિષે ઘણી જાનિતિઓ ઉત્પન્ન કરે, અને ધન્ધાને લાગુ પાડવામાં આવે તો ધન્ધાને ખોટમાં જોતારે એ સ્વાભાવિક છે. ખરૂં જોતાં, પુષ્ટ અનુભવી ધન્ધાની ક્રિયા જાણનાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત અને લોકસ્વભાવ જાણી-સમજી શકે અને સારાસારનો વિવેક કરી શકે એવા પુરુષોને મોકલવામાં આવે તો તે ધન્ધાનું સમગ્ર વાતાવરણ સમજી શકે, અને તે તે દેશના આચાર વિચાર સંબંધી પણ મથાર્થ સંસ્કાર લઈ આવે.

હાલમાં, “An Essay on the Civilisations of India China and Japan” એ નામનું એક લઘુ પુસ્તક ગારી આંખ નીચે આવ્યું, તેમાંથી જાપાનેસો એક પ્રાસ્તાવિક વિચાર ઉપલા પરિવ્રાજમાં મેં જણાવ્યો છે. એ પુસ્તક, ધી આલ્પર્ટ કાદાન ટ્રેવેલિંગ ફેલોશિપના ટ્રસ્ટીઓએ એશિયામાં મુસાફરી કરવા મોકલેલા મિ. લોઝ કિન્ડિસન નામે ગૃહસ્થે લખેલું છે—અને એમાં હિન્દુસ્થાન ચીન અને જાપાનની લોકસ્થિતિ વિષે કેટલુંક લખીને છેવટે નીચે સુજળ ઉપસંહાર કર્યો છે. એ ઉપસંહારમાં જણાવેલો પ્રધાન વિચાર એવો ગંભીર છે કે એ વિષે મતભેદ થવો સ્વાભાવિક છે. કોઈ પણ વિચાર વાંચી એની સ્વતન્ત્ર તુલના કરવાની ટેવ સારી છે, પરંતુ દરેક વિચાર વાંચી તે ઉપર અભિપ્રાય બાંધવા અને દર્શાવવા બેસી જવું એ મિથ્યાભિમાન છે. તેથી

પૂર્વેકત લેખનો ઉપસંહાર, મારા તરફની કાંઈ પણ ટીકા વગર, વાચક આગળ રજુ કરું છું—
ને એ પ્રશ્ન ઉપર એની વિચારશક્તિને જાગૃત કરવા સાધનશૂન્ય થશે.

એ મુસાફર લખે છે કે:—

“પૂર્વ (એશિયા)ના કુખ્ય દેશોની વર્તમાન રિથિતિના અવલોકનને પરિણામે—આપણા અર્વાચીન સુધારાનો એક આધારપ્રશ્ન (fundamental issue) મારી સમક્ષ આવી જાઓ રહે છે. અને સ્પષ્ટ જણાય છે કે પૂર્વે જીવનના કેટલાક એવા આદર્શો ઉત્પન્ન કર્યા છે કે જેનાં સૌન્દર્ય અને લાલ વર્તમાન પશ્ચિમ ખોઈ ખેડું છે. પૂર્વમાં લોકોનો મોટો જથ્થો પ્રાચીન સમયથી જમીન ઉપર નિર્વાહ કરતો હતો અને તે જ પ્રમાણે આજ પણ કરે છે. તેમનું જીવન કઠણ છે; એમના ઉપર આધિભૌતિક કષ્ટો ધણું છે, અને કુદરતની દયા ઉપર તેઓ જીવે છે. પણ તે જ સાથે તેઓનું જીવન કુદરત—પ્રકૃતિ—માં છે: પ્રકૃતિની સુંદરતા અને જન્યતા આપણે (પશ્ચિમના જનો) અનુભવીએ છીએ એવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન એમને નહિ હોય, પણ એ અનુભવ એ લોકો કરે છે અને એમાંથી, દલાય આનન્દ નાહ તો પણ દૃષ્ટિની ઉચ્ચતા અને વિશાળતા તો તેઓ મેળવે છે જ એમાં સંશય નહિ. આપણા વર્તમાન પશ્ચિમનો ખેતીના મજૂરો ઉપરથી પૂર્વના લોકો રિથે વિચાર ખાંધવો કે તેઓ જમીન ઉપર શુભરાત કરે છે અને તેથી તેઓનું જીવન અધમ હશે એ જાણ્યર નથી. ખેડૂતોનો તો આપણે—પશ્ચિમે—નાશ જ કર્યો છે: ખેડૂતો ને વખતે જમીન ઉપર વસીને નિર્વાહ કરતા તે વખતે ઇંગ્લેન્ડ ‘merry England’—‘આનન્દી ઇંગ્લેન્ડ’—હતું, અને તે વખતના ખેડૂતો ઉપરથી જ પૂર્વના ખેડૂતો સંજ્ઞા આપણે ખાત્ર ખાંધવો જોઈએ. મને લાગે છે તેઓમાં એવું રંગીનપણું છે, વિશ્વના આધારતત્વોનું એક જ્ઞાન છે, અને ફનીઆને ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવાની એઓમાં એવી શક્તિ છે કે જેનો મુકાબલો નગરવાસીઓમાં કરવો અશક્ય છે.

ખીલું—આખા પૂર્વમાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ કેટલીક આગતમાં એવો થયો છે કે જે અર્વાચીન પશ્ચિમ કરતાં વધારે ઉચ્ચ અને મહત્વનો છે. સંસ્કૃતિમાં હુ ધર્મ, સાહિત્ય અને કલાનો સમાવેશ કરું છું. આ વસ્તુઓને હું જીવનના ઉદ્દેશરૂપે ગણતો નથી, પણ એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે એમ સ્વયંવનાર ચિહ્નરૂપે ગણું છું: તે એવી રીતે કે મનુષ્યો આતિ પ્રયાસ કે ધાક વિના પોતાની સ્થૂલ ભૌતિક અપેક્ષાઓ (material needs) તૃપ્ત કરીને, પછી ઉદાત્ત અને સદ્ગુણ લાગણીનું જીવન જીવે છે, અને પ્રકૃતિ—જીવન—અને જીવનના ઉદ્દેશોનું ધર્મક્રિયા, ચિત્ર, કાવ્ય, અને સંગીતમાં ધ્યાન કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃતિ, હું ધારું છું કે, પૂર્વે અર્વાચીન પશ્ચિમ કરતાં વધારે સદ્ગુણ અર્થમાં સિદ્ધ કરી છે.

એથી ઉલટું—કેટલાંક કારણોને લીધે (જે કારણોનું અન્વેષણ કરવા જેવું છે) પૂર્વે પશ્ચિમ કરતાં કેટલીક આગતમાં—જેને જીવનનું સાંચાકામ કહીએ તેમાં, તથા એ સાંચા ઉપરનો કળાને જે યુક્તિના પ્રયત્ન અને સિદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે તેમાં—ખણ પણ ત પડી ગયું છે. સાયન્સ (ભૌતિકપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર) પશ્ચિમે શોધી કાઢ્યું છે એમ ન કહીએ, તો પણ એનો વિનિયોગ (applied sciences) કરવાનું તો પશ્ચિમે જ શોધી કાઢ્યું છે.

અને એ રીતે જીવનના બાહ્ય સાધનોને ખાસ કરીને તવંગરને માટે, અને બધો વિચાર કરતાં ગરીબોને માટે પણ, ધણાં જ વધારે સગવડભર્યાં સુખકર કર્યાં છે—જેવાં એ પહેલાં કદી નહોતાં એમ કહીએ તો ચાલે. એને લીધે અમુક જમીનના વિભાગ ઉપર બહુ વધારે લોક વસી શકે છે; પરંતુ તે જ સાથે, જીવનની સુન્દરતા અને જીવનનું શુદ્ધ નિર્દિશ્યાસન કરવાની શક્તિ એથી નષ્ટ થઈ છે. પશ્ચિમમાં બહુ વિશાળ અર્થમાં વણિક (man of business) થવું—એટલે કે સાક્ષાત્ કે પરંપરયા જીવનની સગવડો વધે અને અથવા ધરે એવા જીવન સાથે જોડાવું તે સિવાય બીજાં કોઈ ખરેખર માનવંતું ગણાતું નથી. આ ખાસ કરીને નવા દેશો કે જ્યાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં સ્મરણો અને સંપ્રદાય નથી તેને માટે ખરું છે, અને યુરોપમાં દિનપરદિન વધારે ખરું થતું જાય છે. હવે, મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો નથી કે આ વૃત્તિ તિરસ્કાર કરવાં જોવી છે, કે એને લીધે પશ્ચિમ જડવાદના આરાપને પાત્ર થાય છે. હું માનું છું કે આ સર્વની નીચે એવું પ્રવર્તનબળ (impulse) રહેલું છે કે જેને આધ્યાત્મિક (spiritual) બળ ગણી શકાય—જે કે એ બળનું પશ્ચિમને ભાગ્યે જ જાન છે. પશ્ચિમ, પોતાને જેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે તેના કરતાં બીજાં ધણું વધારે, કાર્ય કરે છે; સ્વર્ણ ભૌતિક જીવનની સામાન્ય ભૂમિકા ઉચ્ચ કરવા એ એવા યત્ન કરે છે કે જેને પરિણામે અવકાશ, ફળવણી, અને જીવન ઉપર તીવ્ર લાગણીવાળું મનન—જેને હું સંસ્કૃતિનું આત્મર તરત્ત્વ કહું છું—તે વધારે ને વધારે પ્રાપ્ત થઈ શકે. પશ્ચિમ જડ વૈભવિય પદાર્થોના સેવનમાં ગૂંથાય છે એનો અર્થ કેવળ જડવાદ જ છે એમ સમજવાનું નથી; એને લીધે જીવન વધારે તીવ્ર બને છે, અને સંકલ્પબળ (will-power) આત્માના ઇતિહાસમાં હજી સુધી નહિ જણાવેલા એવો વિકાસ પામે છે.

તથાપિ, આપણા જીવનના નિર્વાહનો રાનિકમ એવો ઝડપવાળો થયો છે, દરેક જાતની હરીકાઈ એટલી બધી વધી ગઈ છે, અને જીવન એવું તીવ્ર થયું છે, થાક એટલો બધો લાગે છે, જ્ઞાનતન્ત્રુઓને એટલો બધો શ્રમ પડે છે, કે પરિણામે જીવનની નૈતિક સમતા ખરી ગઈ છે. પૂર્વમાં, જીવનનું તાણ (tension) હમેશાં થોડું રહ્યું છે, અને તેથી મનુષ્યની ધ્યાનાત્મક અને ક્રિયાત્મક શક્તિઓ વચ્ચે સમતા વધારે જળવાઈ છે. એ સમતામાં હું જનસંસ્કૃતિ (civilization)નું તત્ત્વ જોઉં છું. પશ્ચિમે એ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું પડશે. પહેલાં હું ધારતો હતો કે એ પૂર્વ પાસેથી પ્રાપ્ત કરતાં શીખરો—એને જોઈએ છે તે એ પૂર્વ પાસેથી લેશે, અને પૂર્વને જોઈએ છે તે પશ્ચિમ પાસેથી લેશે, અને એ રીતે ઉભય તત્ત્વની સંગતિ થઈ એ વધારે પરિપૂર્ણતાને પામશે. પૂર્વની સુસાદ્રીથી આ શક્યતા વિષેની મારી માન્યતા જરા શિથિલ થઈ છે. જનસંસ્કૃતિ એક અખંડ પદાર્થ છે: એનાં ધર્મ, કલા, જીવનની રીતિ સર્વે એના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે વળગીને રહેલાં છે. અને મને શંકા છે કે કોઈ પણ પ્રબળ અમુક વસ્તુ કે ગુણ હું વીણી લઇશ એમ કહી શકે કે કેમ? દાખલા તરીકે, પૂર્વ એમ કહી શકે ખરું કે “અમે પશ્ચિમ પાસેથી એની મનવારો—કારખાનાં અને વૈધકશાસ્ત્ર લાઈશું—પણ, એનો સામાજિક જનસંકર (social confusion) એની ઉતાવળ અને શ્રમ, એનું કદપાપણું (ugliness), એનો ક્રિયા માટે અત્યાગ્રહ

(over-omphasis on activity) અમે લખ્યું નહિ: " ? તે જ પ્રમાણે મને સક છે કે પશ્ચિમ એમ કહી સકે ખરું કે—“ હિન્દુસ્થાનમાંથી એનો ધ્યાન અને ધર્મનો આત્મા લખ્યું; પણ ભૌતિક કળાઓમાં, પ્રવસતાક 'સંસ્થાઓમાં, શુદ્ધ અને વિનિયુક્ત પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આપણી જે શ્રેષ્ઠતા છે તે સાચવી રાખ્યું." ? પશ્ચિમ એ પૂર્વ પાસેથી ઉત્તેજન (stimulants) લઈ સકે, પણ ઉદાહરણ બાબે જ લઈ સકે; અને પૂર્વ પશ્ચિમ પાસેથી એનું આર્થિક બંધારણ લે તો તે સાથે ખીજી દરેક વસ્તુ એને લેવી પાશે.

તેથી પશ્ચિમમાં જે સમતાની વ્યુત્પત્તિ થઈ ગઈ છે એ પુનઃ સ્થાપિત કરવી હોય તો પૂર્વની ભાવનાઓની અન્વેષણાત કરવા ઉપર હું સીધો આધાર રાખું નહિ—પણ ધ્યાન કરતાં ક્રિયાશીલ માટે પશ્ચિમમાં જે વિશેષ આગ્રહ થઈ ગયો છે તે સામે પ્રતિપત્તિ થાય તો તેમાંથી ક્ષણ થવાની આશા રાખું છું. તેથી ઉલટું—પૂર્વ પાસે હું એવી આશા રાખું છું કે ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ પહોંચવા માટે એ આપણને ધ્વજા-અનિચ્છાએ, આ સર્વ અત્યાચારમાં અનુસરશે, અને આપણે જે માર્ગે ચઢીને ગયા છીએ એ માર્ગને બાજુપર રાખીને નહિ પણ એ માર્ગને આરપાર બેદીને જશે. દૂકામાં—હું માનું છું કે કલા, ધ્યાન, ધર્મનું પુનઃ જીવન પશ્ચિમમાં એની પોતાની પ્રેરણાથી થશે; અને પૂર્વે આ બાબતમાં જે જે સિદ્ધ કર્યું છે તે એ ખોશે, અને પશ્ચિમના જેવું 'જડવાદી' થશે, અને ત્યાર પછી જ એ નવ વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરી સકશે."

આ ઉત્તરમાંથી નીચેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે:

- (૧) આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ઉપર જનાવેલું વેલક્ષણ્ય યથાર્થ છે કેમ ?
- (૨) યથાર્થ હોય તો દરેકે પોવાનું જ સ્વ-લક્ષણ્ય વિસ્તારવું ઠીક છે, કે અન્યનું ઉદાહરણ લઈ પોતાની અપૂર્ણતા મટાડવી ઇચ્છે છે ?
- (૩) એક બીજાના ઉદાહરણથી પોતપોતાની ખામી પૂરવી શક્ય છે ?
- (૪) અનુદરણથી ખામી પૂરવા જતાં, અન્યના દોષ પોતામાં આવવાનો ભય છે કે કેમ ? આવવા જ નોંધએ એવી અનિવાર્યતા છે ?
- (૫) આપણે માટે પશ્ચિમનું અનુદરણ સકય કે ઇચ્છે ? જનસંસ્કૃતિની ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ જવા માટે આપણું સ્વયં એકવાર ખોલું પડે એમ આવશ્યકતા છે ? ગુજરાતના વિદ્વાન સાક્ષરો આ પ્રશ્નો ચર્ચશે તો હું એમનો આભારી થઈશ.

આનન્દશંકર પાંડુભાઈ કુવ,

ગોખલે-સ્મરણાદક.

(હરિગીત.)

વ્યક્તિ હતી એ દિવ્ય શક્તિની ભરેલી બાંસતી,
જેના બળે આંધુરી શક્તિ દૂરથી પણ ત્રાસતી.
જન્મી દરિદ્રી સ્થિતિમાં, બુદ્ધિબળે વિકસિત થઈ,
દેવા અનેક સ્વદેશીને વિદ્યાધનો ઇચ્છા લહી. ૧

સંસારનાં સુખ સ્વમંતુલ્ય ગણી બની ઉચ્ચાશયો,
સેવા અને સ્વાર્થેણુ વડે નિલસી રહ્યા જનતા મહિ.
સદ્ગુણી મતિ બન્યા, સદ્ભાવના પ્રક્ટી ખરી,
કરી પ્રખર પુરુષાર્થો વળી, નિજ રૂપની પ્રતીતિ તે પુરી. ૨

નિજ માતૃશૃંગિની વધારી કીર્તિ એ શુભ નરવીરે,
પોતે બની આદર્શ, રસ્યો દેશ શુશુના આકરે.
નર હિંદમાં એ એક એવો શિષ્ટ સાધુ ઉપન્યો,
દેશી અને પરદેશી-સાની દૃષ્ટિમાં ઉત્તમ બન્યો. ૩

શુરના ચરણનું શરણુ લઈ, શુર-ભાવ હૃદયે ધારીયા,
શુરમંત્રનું કરી મનન પોતે શુરથી અધિક પ્રકાશિયા.
અધિકાર, કીર્તિ, દ્રવ્ય અથવા છતર મોહ-ઉપાધિઓ,
ત્યાગી, બની નિઃસ્વાર્થ, સેવાધર્મે પુરો સાધિયો. ૪

એવા પ્રતાપી હિંદનો તેજસ્વી પુત્રાર ખરો પડ્યો,
હતભાગ્ય ! હિંદની જીવનનૌકાનો સુકાની ઢળી ગયો.
બીજા સુપુત્રો હિંદમાતાના થયા ને હજી યરો,
પણ ગોખલેની તુલ્ય બુદ્ધિ, હૃદયમાં નહિ નિપજશે. ૫

શંકા ધરે છે હૃદય ! 'સાને માટ એ હકી ગયો ?'
આ સ્થૂલ દેહ થયો નિરર્થક, દિવ્ય દેહે સ્થિર થયો.
(કે) અહિંની અદાલતમાં, નહિ ધનસાદ સાચો : પામીયો,
તેથી તજી સુઆશ સપળી, પ્રભુધામમાં સીધાવિયો. ૬

પ્રભુ ! મુણ્ણે તું, રાવ જે જે રેડવા એ આવીયો,
એણે કરેલ પ્રયાસ બગીરથ માંદિ એ નવ ક્ષવીયો.
એને બતાવી સિદ્ધ, શક્તિ અમોગ દધતે પાઠવો,
જેની અગોને સરલ થાય ઉન્નતિ-પથ કાપવો. ૭

અમદેશના જીવન તણા વિકાસ થાએ સત્તર,
એવો મદામદ ધારી હૃદયે થાય ખીજ તત્પર !
એતું કરેલું કાર્ય વર્દિગત કરે ખુજ ખંતથી,
એવી શુભેચ્છ એહની પ્રભુ પાર પાડે પ્રીતથી. ૮

શુ. ગા. દેશાધ.

ઓ ચેતનના નાથ !

મારા ચિત્તે ચેતાવો રે, ચેતાવો રે

ઓ ચેતનના નાથ !

મારા ચિત્તે ચેતાવો રે, ચેતાવો રે

ઓ ચેતનના નાથ ! (ધ્રુવ)

ચેતનની ચીનગારી ચેતન !

આત્મામાં ઉડી બબૂકે,

એ ચીનગારી ગમન ચડે—મારા ચિત્તે—૦

ચેતનને એ બડકે બડકે

જીવચેતના જગત્ ચડે,

જગત્-ચેતનાના મહાતાસે

સૃષ્ટિનાં સહ્ર ચક્ર ફરે—મારા ચિત્તે—૦

મૂલજી હલજી વેદ.

હિન્દુસ્તાનનું પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન નાણું અને સીકા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૩૬ થી.)

‘રૂપિયા’ શબ્દ અર્વાચીન છે ખરો પરંતુ તે કેટલો અર્વાચીન છે તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. બોદેશ દીક્ષિતના મંથમાં ‘રૂપ્યઃ કાર્યપણઃ’ એવો રૂપિયા. ઉલ્લેખ કરેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, કાર્યપણ નામનું નાણું રૂપાનું હતું, હેમચંદ્રના કાળમાં રૂપાના સિક્કાનો-નાણાનો-ઉલ્લેખ છે.

સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ના ૧૨મા સદીમાં યુગરાવમાં રૂપાનાં સિક્કાનું ચત્રણ હતું એવું કહેવાય છે. પરંતુ તેનું નામ શું હતું, ક્યા રાજાની કારકીર્દીમાં ચત્રણ હતું. વગેરે કંઈ જણાયું નથી. પ્રસિદ્ધ સર વંશના સ્થાપક શેરશાહે આંદોના સિક્કાને ‘રૂપિયાનું’ નામ આપ્યું હતું, તેમ છતાં હિન્દુસ્તાનમાં ત્યારપછી રૂપિયાનું ચત્રણ શરૂ થયેલું એમ ખા. સીચંબ કહી શકાતું નથી. શેરશાહે ઇ. સ. ૧૫૪૨માં પ્રથમ આંદોનું નાણું ચાલુ કર્યું. તે પહેલાં મુસલમાન બાદશાહોના દિનાર અને દિદ્રમ તેમ જ મીક લોકનું ફક્ત નાણું ચત્રણમાં હતું. હિંદુ રાજાઓના સમયમાં રૂપાના નાણાંનું નામ કાર્યપણ હતું. કે ખીલ્તું અગર ખીલ્ત કોઈ પ્રકારનું હતું કે કેમ, તે વિષે હજી કંઈ માલુમ પડ્યું નથી. શેરશાહી રૂપિયાનું વજન બરાબર તોલાબાર નહોતું. મોગલ શહેનશાહ અકબરના સમયમાં રૂપિયાનું વજન બરાબર તોલાબાર થવા પામ્યું હતું. પદાણ બાદશાહોના આંદોના નાણાંનું નામ રંક હતું. કેટલાં કનું એમ કહેવું છે કે, અમલી નિષ્કનું નાણું રૂપાનું હતું. અને દોમનમાં મુસલમાની દિનારની બરાબર હતું, પહેલાં જોને રંક નામથી ઓળખાતા હતા તેને જ પરીથી રૂપિયાનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આપણા દેશમાં પહેલાં ૪૫૦ જાનના રૂપિયા ચત્રણમાં હતા.

જુદા જુદા રૂપિયા ઉપરના જાણુવા લાયક ચિન્હો-નિશાનીઓની ઓળખ નીચે આપી છે.

રૂપિયા ઉપરનાં ચિન્હો.

રૂપિયાનું નામ.	કેવી જાતનું ચિન્હ ?			
પદ્મવંતરાવના નાગપુરી રૂપિયા ઉપર...	...	...	...	+
મનભટ્ટશાહી રૂપિયા ઉપર...	...	...	...	=
અણ્ણાશાહી રૂપિયા ઉપર...	...	...	...	10.
શમશ તાલ્લાના રૂપિયા ઉપર.	...	...	...	અર્ધ ચંદ્રની કોર.
નરસીમરાવના રૂપિયા ઉપર.	...	...	...	ૐ

લીવરાવના રૂપિયા ઉપર	.	.	...	.. અર્થ ચદ્ર અને તેની પામે એક ખીંકુ
લખના, કુત્તેહમદ, અહમમદ, મહેલી, કાશી, અયોધ્યા વગેરે અથળના નવાખી અમનના રૂપિયા ઉપર	}			માછળીનું ચિત્ર
ગાહલખડ, બગતપુર અને નગરના રૂપિયા ઉપર.	}	..	...	ખજારનું ચિત્ર
નાગપુરી, ચાદા, હંદાણાદી, જોગા-ખાની વગેરે રૂપિયા ઉપર	}	...	...	તાવવાનું ચિત્ર.
માગર, બનનાણ, શ્રીનગર, કાશી તેહરી (ગાનાશાહી), વગેરે અથળના રૂપિયા ઉપર	}	...	...	નિશાન સાથે એક વાળી
નગ, મદી, પ્રનાપ હના રૂપિયા ઉપર	...	...	...	નણધારી ધનુષ
મિંગેર, ગોધા, ગાલીઅરના રૂપિયા ઉપર....	...	...	...	પાચ પાખડીનું ફૂલ
મડામ, આઈંગ, ચાહોગ અને રાહાપુર ના રૂપિયા ઉપર	}	..	...	.. અમગતું ચિત્ર
છટ્ટોરી રૂપિયા ઉપર ..	...	...	...	.. સર્પનું ચિત્ર
મહેશ્વરી રૂપિયા ઉપર	...	...	...	.. મહાદેવનું ચિત્ર
અન્તેરી શ્રી ગાહી રૂપિયા ઉપર...	...	...	...	.. 'શ્રી' અક્ષર
ઉત્તરવતી રૂપિયા ઉપર	..	...	...	.. ચાર ચોરસનું નિશાન
ગમ, પનકગર અને ન્યમગેરી રૂપિયા ઉપર	}			{ વ્યક્તેશ અને તેની ખેતે શ્રીઓના ચિત્રો
હારખનહરી રૂપિયા ઉપર	...	...	..	.. ત્રિંગલનું ચિત્ર
દેવઅલીના રૂપિયા તેમજ દેવ રૂપર	...	...	..	.. 'દેવ' અક્ષર

હાલનું નવનું નગર તમે લાગતી તેનું વર્ણન કર્યું નથી

- જેટલાક રૂપિયા ઉપર -- ની નિશાની અને દારસી અગર આખી હરફા દતા યદા તની રૂપિયા ઉપર નાગરી નિષાંખા નીચે પ્રમાણે નોંધ કરો

' શ્રી રુદ્રમસ્ય સ્થિતો રાજા ચક્રવર્તી સૂર્યકલે
તત્રમમાદા ત્વુના મુદ્રા લોકેડમિન્તુ વે વિરામને
લક્ષ્મીકાન પદા મોન પ્રમરાયિત ચેતસઃ
યશર્વનસ્ય વિહ્યાતા મુદ્રેષા પૃથિવીતલે. '

જૂદી નૂની બનના રૂપિયાના નામ અને તેના વચન માથેનું પ્રાણ નીચે પ્રમાણે છે.

રૂપિયા.

નં.	રૂપિયાનું નામ	કયે સ્થળે પાડેલા અને કઈ સાલમાં.	વજન, શુદ્ધ ચાંદીનું પ્રમાણ ગ્રેન.	ગુણ.
૧	અમદાવાદી...	કચ્છ અને ગુજરાત.	૮૯	૭૯-૪૧
૨	અહમદશાહી...	ઈ. સ. ૧૭૫૦...	૮૮	૮૬
૩	અહમદ નગરી.	અહમદનગર.....	૮૭	૮૫-૨૮
૪	અજમેરી.....	અજમેર...	૮૪	૭૩
૫	શ્રી શાહી (આને બાપુશાહી પણ કહે છે)	...	૮૪	૬૭
૬	અમલગીરી.....	ઈ. સ. ૧૭૫૯...	૮૯-૭૫	૮૮-૨૫
૭	અણ્ણારાહી...	ગુજરાતના ખેડા ગામમાં..	૮૮	૭૮
૮	અંકુશી (આના ઉપર અંકુશનું ચિત્ર હતું.)	પુના...	૮૬	૮૦-૮૫
૯	અર્કાટી.....	અર્કાટ ઈ. સ. ૧૭૬૯	૮૮-૬૨૫	૮૪-૬૩
૧૦	કટકી.....	કટક...	૮૭	૮૩
૧૧	ગર્નાળી.	...	૮૬	૮૧-૪૪
૧૨	રૂદ્રસિંહી..	...	૮૬	૮૪-૭૯
૧૩	આસાશાહી(આનેજ અણ્ણારાહી પણ કહે છે, વડોદરા ખેડા વગેરે સ્થળે ચલણ હતું)	...	૮૮-૨૫	૭૬-૮૫
૧૪	ઝૌરગાબાદી...	ગોવિંદરાવ બક્ષી....	૮૫-૪૩	૬૦
૧૫	બાબાશાહી.....	વડોદરા.	૮૫	૭૫-૭૮
૧૬	બાગલકોટી.	...	...	...
૧૭	મહારાશાહી...	મહારાવ હોદ્દરના સભ્યમાં પાડેલો.	૮૬	૭૭
૧૮	બાબાશાહી.....	સાગરનો પ્રાચીન રૂપિયો.	૮૪	૭૪-૫
૧૯	બેલાપુરી	પુના, -કોલ્હુ...	૮૫-૯૧	૭૩-૫
૨૦	કાશી.	કાશી.	૮૭	૮૪
૨૧	બિકાનેરી	બિકાનેર.	૮૭	૮૩-૭૩
૨૨	બેલસા.	ભોપાલના નવાબોએ પાડેલો	૮૪-૮૧	૭૩-૩૨૫
૨૩	ભોપાળી.	ભોપાળ	૮૫-૬	૭૬
૨૪	બરતપુરી	બરતપુર.	૮૬	૮૨-૩૫
૨૫	વૃંદાવની	મથુરા વૃંદાવન...	૭૮	૬૫
૨૬	બુંદી...	બુંદેલખંડ...	૮૬	૭૬
૨૭	વધબશાહી.....	વડોદરા...	૮૮	૭૫

૫૪	જગધારી...	નાશિક...	૮૨	૭૧
૫૫	જરીપટકા...	આનદેસ...	૮૫	૭૮
૫૬	જયપુરી...	જયપુર...	૮૭	૮૪
૫૭	જયનગરી...	અહમદનગર...	૮૬	૭૮
૫૮	રાગપુરી...	રાગપુર...	૮૭	૮૨
૫૯	માધવશાહી...	ઈદાર...	૮૭	૮૪
૬૦	મહેશ્વરી...	મહેશ્વર...	૮૬	૮૨
૬૧	મામશાહી...	ચેદરા...	૮૮	૭૯
૬૨	મુધાળી...	માલોછરાવે પાડેલો...	૮૬	૭૯
૬૩	મહદારશાહી...	બાગલકોટમાં હોદ્દરનો પાડેલો...	૮૬	૭૭
૬૪	નાગપુરી...	ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં નાગપુર } મુકામ પડેલો.	૮૪	૭૨
૬૫	નાનાયજીપેડી...	હંકાબાદ...	૮૫	૬૬
૬૬	નિપાણી...	ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં નિપાણીની } માં મરાઠાઓએ પાડેલો.	૮૬	૬૫
૬૭	ઉદેપુરી...	મિંધ્યાનો પાડેલો...	૮૩	૬૫
૬૮	ઉજ્જયની...	ઈ. સ. ૧૮૩૨ માં } મિંધ્યાએ પાડેલો.	૮૭	૮૧
૬૯	પન્હાળા...	કરવીર અંદાનમ. ઈ. સ. } ૧૭૬૦ માં પડેલા દત્તો.	૮૫	...
૭૦	શનુ. (મરાઠા રાજાઓએ } પાડેલો જુનો કુપિયો)	...	૮૭	૭૮
૭૧	મુધાળી...	સાવનવાડીની ટકરાળમાં } પાડવામાં આવેલો.	૮૮	૭૮
૭૨	પુલેરી...	પુના...	૮૮	૮૫
૭૩	રાગ...	મદેસુરના દિવાન પૂર્ણિમે પાડેલો...	૮૮	૮૩
૭૪	શ્રી સિક્કા...	...	૮૬	૭૬
૭૫	રાયગઢ...	મિંધ્યાઓનો પાડેલો...	૮૪	૭૩
૭૬	સાલમશાહી...	માળવા...	૮૪	૬૭
૭૭	શહાપુરી...	અલગામ અને અજમેર...	૮૭	૭૬
૭૮	સમશેરી...	ઔરંગાબાદમાં ચોવિંદરાવ } બક્ષીએ પાડેલો.	૮૬	...
૭૯	શિંદેશાહી...	મિંધ્યાઓનો પાડેલો...	...	...
૮૦	સોહાગપુરી...	મધ્ય પ્રાંતમાં નર્મદાને કાં- } ઠાના પ્રાંતમાં આવેલો દત્તો. ઈ. સ. ૧૮૧૦ ના આરં- } ભાવે.	૮૩	...

૮૧	ટોપેશાહી.	૮૨	૬૧ ...
૮૨	તોરગલી	૮૫	...
૮૩	ટમશાહી	૮૩	...
૮૪	વેંકટપતી.	૮૬	...
૮૫	યશવતી	૮૩	૮૩.
૮૬	જુનશિકરી.	૮૭	૭૩.
૮૭	વાપગાવી	૮૬	૭૮.
૮૮	તીનભાશી	૧૭	૧૫
૮૯	સનામની	૮૬	૭૧
૯૦	વજીરી	૮૪	૭૩

જેટલી જાતનું રૂપાનું નાણું છે, તે પ્રતા બહુ વધારે જાતનું તાળાના નાણાનું ચલણ હોવું જોઈએ, તેમ છતાં કવકતાના મુશ્કિલમાં આશરે જૂદી જૂદી જાતના પૈસા જાતના રકત ૧૦૦ સિક્કા જ હાથ લાગેના છે, પુષ્કળ જાતના પૈસા ન પાડવાનું કારણ, તેની નજીક કોમત કદાચ દોની જોઈએ જૂદી જાતના પૈસા જેટલા જાણીએ છે તેની યાદી, માપ વગેરે નીચે આપ્યું છે

પૈસા

૧	પૈસાનું નામ	ક્યા ચલણ હતું ?	૫૮૧	એક રૂપિયાના
૧	આઝા	આઝા	ગુળ	રેટના મળતા
૨	અકબરી...	...	૭૪	૬૦
૩	બાળાશાહી	કા પી, સાગર.	૧૫૦	૩૦
૪	બહારી	બિહાર પ્રાત	૧૨૭	...
૫	કાશી	અગ્રાલ	૫૦	૬૪
૬	બોપાળી	બે પાળ	૪૮	...
૭	બરતપૂર	બરતપૂર	૧૧૨	...
૮	કલકતા ...	બગાન	૧૩૭	૩૨
૯	ચિકણા ...	...	૨૬	૧૮૨
૧૦	ચિની	...	૧૨૦	૩૦ ૩૨.
	(આ પૈસા પિત્તળના હતા અને તેમાં છિદ્રો પાડેલા હતા)	...	૩૩૦	...

૧૧	ચલની. ...	... અંતવંદી. ...	... ૧૨૦ ...	૩૨.
૧૨	કરકાળાદી ...	... ૧૪૨ ...	... ૨૬.	
૧૩	ગોકુળા. ...	} મથુરા પ્રાંત ...	૫૦ ...	૭૦.
	(ગેરકાળાદી) ...			
૧૪	આમ્હેરી. ...	} ...	૭૩ ...	૬૨.
	(આના ઉપર મહમદ શાહનું નામ હતું.) ...			
૧૫	હદવા. ...	નાગપુરની આસપાસ ...	૧૪૮ ...	
૧૬	હિંદી. ...	માળવા ...	૫૭ ...	
૧૭	જાલવણી (આખા શાહી) ...	} બુલેખંડ. ...	૧૨૬ ...	૪૦.
૧૮	ઝંસી ...	... ૮૬ ...	...	
૧૯	જળમપૂર ...	નર્મદાને કાંઠે ...	૧૩૦ ...	
૨૦	જયપુરી ...	આખા જયપુર ...	૧૪૦ ...	૩૨૩.
૨૧	કકડટી. (આના ઉપર હનુમાનનું ચિત્ર હતું.) ...	} પજા. ...	૧૨૬ ...	૪૦.૪૮
૨૨	ખેત્રી ...	... ૧૨૬ ...	...	૪૦.
૨૩	કરકાળી ...	દિલ્લી, કરકાળી ...	૧૪૦ ...	૩૬.
૨૪	માધવશાહી ...	આસાહવાડ, કાસી, મિરજપુર, અંતવંદી. ...	૧૩૫ ...	૩૫.૪૦.
૨૫	મેવાડી ...	મેવાડ ...	૧૭ ...	૩૫૮.
૨૬	મારવાડી ...	મારવાડ ...	૧૩૫ ...	
૨૭	મનસુરી ...	આચા ...	૮૪ ...	૫૮.
૨૮	નાઝિરશાહી ...	નાગર ...	૬૫ ...	
૨૯	બહાદુરશાહી ...	નેપાલ ...	૮૨ ...	
૩૦	નરવરી ...	નર્મદા પ્રાંત... ...	૫૩ ...	
૩૧	નવાળશાહી ...	લખનૌ ...	૯૮ ...	૪૭.
૩૨	હિંદુપુરી ...	હિંદુપુર ...	૩૨ ...	૧૬૦.
૩૩	પાટણ ...	પાટણ, ગુજરાત ...	૫૦ ...	૬૪.
૩૪	રામશાહી ...	પતિયાળા, દિલ્લી. ...	૮૫ ...	
૩૫	રેવાશાહી ...	રેવાકોઠા ...	૧૧૦ ...	૪૬.
૩૬	બાળાશાહી ...	સાગર ...		...
૩૭	અમલશાહી ...	સરહાણપુર ...	૧૨૭ ...	...
૩૮	તેલંગી... ...	તેલંગણ ...	૫૫ ...	...
૩૯	હાતરાજ ...	નાગપુર ...	૧૪૦ ...	૩૪.
૪૦	છત્રપતિ ...	મહારાષ્ટ્ર ...	૮૦ ...	૭૦.૮૦.

ઐતિહાસિક નજરે નાણાં કરતાં સિક્કાની યોગ્યતા અધિક દૂર છે. જૂની સનંદો, ખત-પત્રો, કરારનામાં, તહનામાં, ઇનામપત્રો વગેરે મહત્વના મુદ્દાસર કા-સીલ-મોહોર-સિક્કા. ગળો ઉપર તે તે સમયના રાજ્યકર્તાઓના સિક્કા-મોહોર-સીલની છાપ પડતી, અને ત્યારે જ તે કાયદાપૂર્વક પુર થયેલું નણાતું. દરેક બાદ-શાહો અને રાજાઓના મિક્કા જૂદા જૂદા ચિત્રો અને આકારવાળાં હતાં.

અકબર બાદશાહના સિક્કા ઉપર—‘લાઈ લાહા ઇલ્લાહા; મહમદન રસુ-લિલ્લાહ’ અને અલ્લાહ અકબર ના શબ્દો દતા.

જહાંગિર બાદશાહના સિક્કા ઉપર—તેનું અને બેગમ નરજહાંનું નામ હતું. તે ઉપરાંત નીચે મુજબના અક્ષરો હતા.

સાહિબ કિરાન સાની સાહનશાહ જહાંગિર બા અદલોદાદ બિનશિસ્ત બર તખ્તે કામરાની અકબ્રાલો બખતો દોલતો ફતેહ વ શકાવાઓ તુરાત પીશશ કમર બખિદમત બસ્તા બશાદમાની સાલે જલ્સે શાહી તાંરીખ શુદ્ધ ચુ બિનહાદ અકબાલ સર બપાયે સાહેબ કિરાન સાની.

કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર

બહુકમે શાહ જહાંગિર યાદત સદ જેવર,
બનામે તૂરજહાં બાદશાહે બેગમ જર.

અને

બખતે તૂર બર જરે કિલ્લે તકદીર
રકમ જદ શાહ તુરદિન જહાંગિર.—બખેલું હતું.

તેમજ તેના લાહોરી મિક્કા ઉપર નીચે મુજબ હતું.

બ દહેર બાદ રવાં તા ફકક શુઅદ દર દઝોર
બનામે શાહે જહાંગિરે સિક્કાએ લાહોર.

ઔરંગઝેબ બાદશાહના સિક્કા ઉપર—

સિક્કા જદ દર જહાં ચુ બદ્રે મુનીર,
શાહે ઔરંગઝેબ આલમગીર.—બખેલું હતું.

નાદિરશાહના સિક્કા ઉપર—

હસ્ત મુલતાં બર સલાતીને ઝમા
શાહે શાહાં નાદિરે સાહેબ કેરા —તેમજ તેના ખીન એક

સિક્કા ઉપર અલખેર ફિમામકઅ , એકઠે ને થાય છે તે સારાને જ માટે એવા અર્થનું વાંચ્ય હતું.

શહાઆલમના સિક્કા ઉપર:—

સિક્કા જદ બર હકીક કિશ્વર સામએ ફજલે ઇલાહ
હામીએ, દિને મોહમ્મદ શાહે આલમ બાદશાહ.

અને હૈદરઅલી તેમ જ ટિપૂ સુલતાનના સિક્કાઓ ઉપર નીચે પ્રમાણે હતું.

હૈદરઅલી—દિને અહમદ દર જહાં રંચશન એકતેહ હૈદરઅલી.

ટિપૂસુલતાન—સિક્કા જદ દર જહાં બા આસાની

શાહે ટિપૂ સિદ્દિક સાની.

તા. ૨૭-૯-૧૪

અમદાવાદ.

દેસાઈ.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

રા. નરસિંહરાવ.

(૭)

પોછલા અંદોમાં આપેલા તમુના હે સતકવાર જોડવતો હતો, તે અરસામાં મને ખબર મળી કે કાઠીઆવાડના હજવદ ગામથી એક શિલાલેખ અને એક તામ્રલેખ જૂતા વખતના મળી આવેલા રાજકોટમાં છે. ત્યાંના વાટસન મ્યુઝિયમના ઓનરરી સેક્રેટરી રા. વિઠ્ઠલદાસ ત્રિવેદી સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવતાં એ બંને લેખની ખરી નક્કી તા. ૩૦-૧-૧૫ ની મિતિની મળી, તેમાંના શિલાલેખ સંસ્કૃતમાં હોવાથી તે આજુ કામને ઉપયોગી નથી. બીજો તામ્રલેખ જે હજવદના પ્રાહણુ ત્રિભુવન કુબેરજી જોશીને ઘેરથી મળી આવ્યો, તે ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી નીચે આપ્યો છે.

૨૧

॥ શ્રી ગણેશાયનમઃ ॥

વાટળના માહારાજ સિધરાજજેસગ સોલકી અગની હોત્રી વેજનાથ જોશી ત સમસ્ત
બ્રાહ્મણને પચાલ મધે ગામ હલપદ ફનામમા શ્રી કશારણ આપેલ છે આ ગામના બ્રાહ્મ
ણોને માંથે રાજાનો કોઈ પ્રકારનો હક હેલો નથી સમન ૧૧૫૬ માહા શુદ ૫) આ લેલ
કરી આપો છે શ્રી શ્રી શ્રી

બીજી ગાળુએ

ચંદ્ર સૂરજનો સાલ

૫ વીમાલના સાલ

જે કો બ્રાહ્મણોને હરકત કરે તેને માંથે બ્રહ્મ હત્યાનુ પાપ તથા ગડ હત્યાનુ પાપ

ગિદ્દરાજ ન્યાયિહુ રાજા ઈ મ ૧૮૪૩ થી ૧૯૪૩ સુધી હતુ અને આ વેળ સમત
૧૯૫૬ થી ૧૯૭૦ નો છે તેથી તેનુ ખતપણ નહી થાય છે. પ્રથમ માન એ ગ્રંથ
છે કે જોની ભાગ આધુનિક નવી લાગે છે તેથી જાગી સદીમા એવી ભાષા ચાલતી
હશે કે મ ? બીજો પ્રથમ જ્યા ધનિમ હક હરકત એવા ગમ્દો આવે છે તે તે વખતે
પ્રચોરમા હશે કે કમ ? જા આ તાત્રને પાછળથી થયેનો માનીએ તો તે છેક નવો તો
નહિ જ હાય, કેમકે ધનિમી હજનદ ગામ વિષે વાંધો પડ્યો હોય ત્યારે તેના પૂરવા તરીકે
જુ કરવા સાર તે સમયે તે જનાઓ હોય મોહાર હાપમા જે જોડણી છે તે લેખમા નથી,
હલનદ તરફના પ્રદેશને પચાન કહેતા તે જુની વાત છે, હળવદને ઠેકાણે હળવદ ગમ્દ
વપરાયો છે તે પ્રાચીન છે, બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી, બ્રાહ્મણી, એ રીતે જોડણી જેવામા આવે
છે તે છેક આધુનિક સમય મુશવતી નથી જે લેખ અસનનો એટલે સિદ્ધરાજના વખતનો
હશે, તો તે વખતની ને હાલની છાંડીઆવાડી ભાષામા થોડો જ ફેર છે એમ જણાઈ આવશે.

ગ નગિંદરાવ તેમના ઉતાવળીઆ સ્વભાવ પ્રમાણે રાહ ન જોતા જે અંક છપાઈ
ગયા છે તે મળધે પીકા કરના મહી પડ્યા છે, તેથી મારે લેખ આગળ ચલાવતા અગાઉ
મને આ પ્રમંથે તે વિષે જે બાપ કહેવાની જરૂર પડે છે.

બાપુપદના વસંતમાં “ એક સ્ત્રીકાર અને એક સદુદા ” એવા લેખ છે. તેમાંના એક મુદ્દા બગિની ઉપરથી બદ્દેન શબ્દ થયો તે સંબંધે છે. વળી એ જ વાત પાંચ માસના અંકમાં “ આપેલા કેટલાક બ્રમોનું નિરસન ” ના લેખમાં આવે છે, તેથી તે પ્રસંગે મારે જે કહેવાનું તે કહીશ. મારી સમઝદર રોકવા માટે, કાળ અને શ્રમનો વ્યર્થ થતો અટકાવવા માટે અને વિચલ વિચારણાની સિદ્ધિને માટે તેઓ જે સચવા કરે છે તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. પરંતુ એ વાત તેમને પોતાને લાગુ પડે છે કે કેમ, તે સુઘ વાંચનાર સમજી શકશે.

નિરસનમાં તેઓ બગિની બાજત વિસ્તારથી ટીકા કરે છે અને મારી બૂલ બતાવી આપે છે તેથી હું તેમનો આભાર માનું છું. તેઓ જણાવે છે, ‘ દલે તો રા. જા. આ સરળ પ્રયત્નરણ મનમાં ઉતારી શકશે નહિ તો પછી આશા કરી નથી. ’ સાદી ને બુદ્ધિવાનની એ કહેવન પ્રમાણે કદાચ મારી બુદ્ધિમાં તેમનું સરળ પ્રયત્નરણ પ્રવેશ ન પણ કરી શકે અને તેથી “ પછી આશા કરી નથી ” એ તેમનું કથન સરળરણ કેમ ન હોય ? તો પણ હું તેમને શુર માનિને તેમણે આપેલા પ્રથમ પાઠ ગોખવા યત્ન કર્યું. આપ પ્રાણીમાં દ મનમાં મહા પ્રાણી થાય છે, અને મદા પ્રાણીમાંથી દ જતાં અવ્ય પ્રાણી રહે છે એ વાતનો નિશાળે બજાતાં છોકરાં પણ જાણે છે; તથા અંગ્રેજીમાં ખ પ જણાવવા માટે K J G H લખે છે. તેઓ અવયવગત વાગ્વ્યાપારનો ક્રમ બતાવે છે તો હું તેમને વિનન કરું છું કે તેઓ નીચેનાં સૂત્રોનો અવયવગત વાગ્વ્યાપારનો (નો કાદી નાખ્યો હોય તો કાદંબરીના જેવા લાંબા સમાસનો શુજરાતી બાપામાં વધારો થાન) ક્રમ બતાવે.

પાર્ટી લોવા એમાં ૨ નો ૩ થાય છે.

પ્રદી પૌલ: એમાં ૬ નો ૯ થાય છે.

ત્ય-તેલો: વ્વળ: ત્વ અને ત્વ પ્રત્યયનો ૧૫જુ થાય છે.

ચષ્ટ્યાંલ: ૫ નો ૩ થાય છે.

મદા પ્રાણી બ માંથી દ જાય તો બ રહે અને બ માં દ મળે તો બ થાય છે, ત્યારે રા. નરસિંહરાવ અને દ જોડીને બદ્દેન લખે છે તે કયા અવયવગત વાગ્વ્યાપારનો ક્રમ દરો ? બ ને દ જોડતાં જ તેનો બ યર્થ જશે. તેમ જ મળે તે અક્ષરને ટેકાણે પ્રાકૃતમાં ગમે તે અક્ષર થાય છે એવું સત્ર ને પૂર્વે બતાવ્યું હતું, તે રચનારની મૂર્ખતા સ્પષ્ટવતું દરો ! અને લાગે છે કે પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોની નહિ પણ તેમાં લોકોની મૂઝબાઈ દરો, કારણ તેમણે બાપા બગાડવામાં વેશકરણોનાં મૂત્રો ધ્યાનમાં ન રાખ્યાં ! હાથ આપણે એ મૂત્રોને આધારે અને તેથી પણ આગળ વધીને જલ શુજરાતીને સ્પષ્ટરવા લાગ્યા છીએ.

હિ, હુઈ, વર્નઈ એ રૂપો ઉપરથી બાપાનો યુગ નિર્માણ કરવાનો અથવા તે પંદરમા સદતકની આસપાસનો સમય ક્યારે છે એ જણાવવાનો તેમનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. પારસી કિત્તાવિ ૧૪ મો સદતક બતાવે છે તે વિષે હુઈ મદાલ નથી; પણ તેઓ જણાવે છે કે “ એ પ્રત્યય

એ સમયની બા. પૂર્વ અથવા બા. પછી જ પ્રચારના હતા એમ દર્શાવનાર કથા તો બા કોઈ મજબૂતમાથી (મ ઉપરનો અનુસ્વાર અથવા જ ઉડી ગયો, એક મસ્કૃત શબ્દમા જુ ધ્રુવ્ય તે બીજામાં દીર્ઘ છે તે લીધું, પ નો સ ક્યો ને તેમાંનો કાનો ઉડી ગયો આવો હાહાતો બ્રહ્મ શબ્દ તો નરમિહરાના મેળાથી નીકળેને હાથ વડે લખાય એ નવાઈ છે) કદીને બતાવશે, તો આભારની સાથે તેની નિરીક્ષા અને પરીક્ષા કરાશે ” વાગ્યના છેલ્લા અર્થને માટે તો મ ને જો તેટલા પૂના આપ્યા છે, એટલે તે વડે એ રૂપો છેક સતગ્રી ને અગ્રી સર્ગીમા વપરાતા તે સાબીત કર્યું છે હવે તેઓ બા. પૂર્વના ઉદાહરણ પોતાની મહદ મજબૂતમાથી મારી બતાવે એવું ઈચ્છુ પછ એપ્રશ્નમા બા. પૂર્વનો સરાલ અગ ત્યનો નથી અછિ, તિહા ઈત્યાદિ પ્રયોગ ૧૬ માં સદીમા જ વહિ પણ તે પછીની સદી એમા વપરાએલા તેના દાખલા મેં નોંધએ તેટલા આપ્યા છે, અને તે માટે મેં કહેલો શ્રમ તેમને મિથ્યા લાગતો હોય તો બલે

તત્ત્વના માળામાંથી જે ન બતાવે આપો તેની મતનગ તો નરમિહરાન બની જ સમન્યા છે એમ મને લાગે છે શાસ્ત્રી નજલાવ મ્હે છે તેમ છે તમ્હ મહાયમરી ક્રિયાપદ તરીકે વપરાયાની અને તેથી બેરહે વર્તમાન કાળ થાય છે તેની ખાતિ પાડતું નથી છે ને મહાયમરી ક્રિયાપદ લો કે સ્વતત્ર ક્રિયાપ લો, પણ તે અગ્નિ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેનું પૂર્વ રૂપ જે ઊ, અઊ વગેરે હતું તે બદલાયે છે કે એકમા સેમ પછી થયું એ તો શાસ્ત્રી નજરાનના જણાવવા પ્રમાણે સ્પષ્ટ છે

સત્તરમા સમના આનેન્માંથી કીધા ઊંઘિ જાહિ આદિ રૂપ મેં આપ્યા તે તેમની દલીલને પુટી કરે છે એમ તેઓ માની લે છે, પરંતુ એ રૂપો આપનાનો હેતુ તે શતકમા એ રૂપો ચાનતા હતા તે બતાવનાનો છે એ દસ્તાવેજની બારા પ્રેરી છે, તે તો તેમાંથી આપેના ઉતારા તડે સમજ શકાશે

તો નરમિહરાન હેતુ લખે છે કે તેમના ઉપર “સ્નેહ પુષ્પ દષ્ટિ રાવ બહાદુરે કરી છે અને તેમા નન્નનનનો મુગ ધ છે માગ લખનાથી તેમને ચટ્ટી લાગી એ સારી વાત છે, મ્મકે ક્ષણિ તેઓ એથી પોતાનો માર્ગ જાલશે જીજ્ઞાસાની લાગણી એ જ રીતે હુ ખાય તેનો વિચાર તેઓ કરતા નહિ એમ લાગે છે જે બાવથી તેમજો મારા ઉપર પુષ્પ દષ્ટિ કરી છે, તે બાવથી મને ફૂન નહિ ને ફૂનની પાખડી વડે તેમને વધારી લેનાની ક્રરજ પડી, તેથી જ અરેખર વિલગીર છું

શ્રાવણ અને કાર્તિક માસના વસન્તમા “પ્રેમાનંદના નાટકના પક્ષમાર’ મંબધે તો નરમિહરાના લેખ પ્રગટ થયા છે તે વિષે મારે કઈ બોલવું નથી, પણ એક કેકાણે તેમજો મારા મંબધી ધમારો ઝેરી છે, તે એ કે ‘પ્રેમાનંદના નાટકો બાબત મહારી વિરુદ્ધ મતના સજ્જનોમાંથી તો બા હરબેવિદ્યાસના જ એક મિત્રે (મારા મિત્ર જે તેમની વિરુદ્ધ હોય તે મને કેમ ન જણાવે ?) મ્મને કહ્યું છે —

“ Hargovinddas must speak out now ” (હરગોવિંદદાસે હવે બોલવું જોઈએ); પણ મારા અનેક મિત્રો કહે છે કે રા. નરસિંહરાવના વખાણને ઉત્તર જ પડતો નથી, તેમ તેમને હજીવામાં સાર પણ નથી (આ ખીછ બાબતના પૂરાવામાં તેમનાં લક્ષણ બતાવવા એક ચાલુ દોહરો, એક મિત્ર લખી મોકલે છે; પણ તે હું સમ્યક્નાની ખાતર અત્રે આપતો નથી.

નાટકો બાબતની લડત બ્યારે પેઢી ધર પેઢી ચાલવાની છે ત્યારે હું હાલ બોલું તેમાં અર્થ પણ શા ? તેઓ એક પતક ઉઠું દરે, તેથી એક પક્ષકાર બની પૂરાવો આપવાની દ્રશ્ય મારે માથે આવી પડતી નથી (પૂરાવાના નિબંધ સંગ્રહે તેમણે આઠ પાનાનો એક લેખ પ્રગટ કર્યો છે; પરંતુ ધારાના હીમાવતીઓ તેથી હસે છે, અને તેમના કાપદાના જ્ઞાન માટે શંકા ખાય છે.), હમણું તો તેઓ પૂર્વ રંગ પર ચઢીને ઉત્તર રંગમાં ઉતર્યા છે તેમણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તેઓ છૂવતાં પાળશે અને તેમના અવસાન પછી પોતાના વાલી વારસો તથા મિત્રોને તે વારસામાં આપી જશે; એમ છતાં બ્યારે તેઓ પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવશે કે હવે મારે કંઈ કહેવાનું રહ્યું નથી, ત્યારે હરગોવિંદદાસ બોલશે અને તેમને મોંઠા પાડશે. આટલું પિયમાંતર કરી મારો લેખ આગળ ચલાવું છું.

ગુજરાતી બાપાનું ત્રીજું અંગ ચારણી સાહિત્ય છે. પરંતુ તે તરફ હજી વિદ્વાનોનું લક્ષ ગયું નથી. બાટ ચારણોમાં ઘણી વાતો ને કવિતાઓ કંઠ પરંપરા ચાલી આવે છે. એ લોકો જન્મના કવિ કહેવાય છે, અને પ્રમંથે તેઓ શીઘ્ર કવિતા પણ રચે છે. તેમની પાસે લેખી ગ્રંથો પણ હોય છે, પરંતુ તેના મોટા ભાગ હિંદી-ચારણી બાપામાં છે. ગુજરાતી ચારણીના અહોં થોડાક નમુના આપું છું.

કવિ સદાદેવના પિદ્ધ સંવત ૧૫૩૨ માં રચાયેલા ભારત દાન્યમાંથી.

‘દેવળાં ગણં ગ્રહી કાવ્ય’*

મર કાંગા સૂત વદિ, શુરા સૂનિ વિઠા;
પાંડવ પ્રગટા પંચ, નન એ માને નિહિઠા.
વોલ રુઠ કર માંને, સિંહનમાં સકલ છૂટા;
એમ માંનિ મહારાજ, સરા આપોપી છૂટા,
અવંતતા પેલે આવયા, શાહળાં સમ્પટ જે સન કરો
અસાધક આળો એવડી, ઉપારયુ જે ડગરો.

* રા. હનનદાસ વિદ્યારન શરણ તરફથી.

પંચવલ્લ પ્રગટૂ, સ્યામ ચેતુ ચેતાલુ;
 પરપંચ કરવા કાજ, અવ્ય આલેચને આવો;
 દશ અપદશ જૂજૂપા, ચરતે ઘણા ચલાલુ;
 આપો ધન લડાંડ, વઢી કહી છતા કરાલુ;
 જુકહિ હશિ જીવતા, તુ વનવાસ ધરાલુ નવુ;
 રાજન ર્જીતા યિમ મણિ, વરસ વાર વઢી મોગલુ;

હાલરીઆના ઝાધડ માત્રા-એ શુરવીર ભાધએ સખધી. §

ચુંજે નત દોલ દમામા ગડીઓ ।
 સેંગાસર પાલર સડલ્લડીઓ ॥
 વેર કરેવા ચડે સમોવડીઓ ।
 તીનાં અવઘાં ચક્કર લઈ ફેરે ઓઘડીઓ ॥
 ધમનક પડે વંદુકાં ઘાળી ।
 રોગા આરન ભાવર મકરાળી ॥
 તેમું હરફ ચોલે સ્વગ તાળી ।
 તેને નાલે દરીઆ પાર નાજાળી ॥
 વંકો મૂપ હાલરીઆ વાઢો ।
 તેને મારે ઓઘડ વેદ મરમાઢો ॥
 હાથી સતળ વંકાં દઢ હલાવે ।
 સેરા સંગ ઝ્યું સ્વાગ ચલાવે ॥
 અરિઆને નીદર વચું કર આવે ।
 નીને લાંઠો ઓઘડ માર લગાવે ॥

ગાંડળ સાધેનું ધીગાથું. *

ચહે મંત્ર વોડા વાઢા, મલકમ્મ સીસાઓ,
 સોસીઆ લઈ રજપૂત ચૂળે ॥

§ મારી તોધવડીમાંથી.

* મારી તોધવડીમાંથી.

हार्याआ तणा सण तोहारी हाकले,
 घोरानी डाकला वमर धूणे ॥
 लांठके काठीए पळा कोइ लगाडी,
 सोड आखा बीयानके सूझे ॥
 बेरीआ ओवडे वीर वळगाडीआ,
 मांहेनी मांह टीटाण मूजे ॥
 सराडे पूछरी वात न को चेडे,
 मड गोंडल तणो पडी भागी ॥
 चढीने भीमाहरो, नके दिये चालवा,
 लांठारो भन अतपान लागो ॥
 आदयों बेर, जाडेनजी ऊठीआ,
 जोतुकी जोश मर जुए जाणा ॥
 मेल गोंडल तणो गरास दाजी गीयो,
 मेलडी तणो वळगाट माणा ॥

आंध्रदेशा भाषुरीआवाणा ठेजाणी.६

अट्ट अंग घणो करो राखे बहु आमळो,
 दंडारा कुडना दोट दोडा ॥
 दान टाणे मळे सुमना दीकरा,
 मूरखा भूखला करे मोटां ॥

वान करे घणां अतीशे वावळा,
 पाद कीइ करे कैक वापुभां ॥
 ताग ने खागनां मळे ज्यां टांकणां,
 अकरमी हणेणी रहे ऊमा ॥

रंगेल घोका नसा, सजडसजडा रहे,
 रीझे नहीं पायला कोइ रीते ॥

काळमाँद छीपरा जेम छाती कठण,
 गळे नही कवेशका तणे गीते ॥
 प्रगठ कवियां तणो, रह्यो नही पारखो;
 गळाने सवादे मफत गावु ॥
 जगो मूळराजनो मळे जही जेनपर,
 रीणवानी सांभळे कमणरावु ॥
 रजक दातार नही, बीलखे रावनो,
 पीयावनो पइआने धधकवाते ॥
 राणदेवा तणो मळे नही राजवो,
 ज्या न भयु वाल्मो नाथ जाते ॥ ४७.

झडीआवाडी जथाहीरभांथी*

जेठ महीनो जाय तेनो धोखो धरियें नहीं;
 पुंछल पराणा खाइ जीवन विनां जेठवा.
 गरना डुंगर जामीया, फरक्या वेणु नांवर्जा;
 में, त्हाखूरे मन, बसोळ धयुं बरडाना घणी.
 गोलां हुदी गोठडी, खाखर हुंदी बाड;
 धीरे धीरे छांडीये, सरोवर छांडे पाळ.
 हसा प्रीतु कांडकी, निवत पडे उड जाय;
 सान्नी प्रीत सेवाळकी, जे जळ भेगो सुकाय.
 आया हे सो जायमा, राजा रंक फकीर;
 कोइ सिंहासन चढ गये, कोइ पेरे जंझीर.
 देव उल्युं भल भाखीये, बेभव उल्यो भल;
 उल्ये लाज न राखीये, खीमा बटमा प्राण.
 चलवो भलो न कोसको, दहिता भली न एक;
 भागवो भलो न सग्न भापणी, जो प्रभु राखे टेक.
 भलां भेवन बीसरे, नवणां न चडे वीत;
 काळी उनने कमाणसां, दुजो न चढे रंग.

અભિનવ હિંદુધર્મ.*

આ (મદ્રાસ) બ્રહ્મકામાં, તેમ જ હિંદુના ખીજ ભાગોમાં યસતા હિંદુ લોકોના ભવિષ્ય વિશેના અગત્યના વિષય પરત્વે કંઈ પણ શક્તિ આપવાની જેમને ઇચ્છા થતી હોય તેમના મનમાં “ પોસ્ટ પ્યુબ્લિશ્મન્ટેરિય બિલ ” (ઋતુકાળ પછીના વિવાહ સંબંધી ખરડો તે) વિશે હાલમાં જે ખળભળાટ જોવો થયો છે તે વિશે વિચારો ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ જ રહે, નવાઈ જેવું એ છે કે જેઓ આ બિલની વિરુદ્ધ છે તેમાંના ઘણાખરા એમ માને છે કે એ બિલનો ઉદ્દેશ આપણા ધર્મનો નાશ કરવા તરફ છે, અને એ બિલનો જો કાયદો થશે તો આપણા હિન્દુ કોમને ગંભીર નુકસાનીમાં જોતરવું પડશે. ખીજ પાસા, જેઓ એ બિલને ટેકા આપનારા છે એ લોક એટલે મુઘી માને છે કે જે સ્ત્રીને આપણે મુદ્દારવા માગીએ છીએ, તેમાંના ઘણાખરામાં સગા પેસાડનાર ધર્મ જ છે; તેથી હિન્દુધર્મનો સંપૂર્ણ નાશ થશે તો તેથી પણ આપણે નારાજ થવાનું નથી, કારણ કે તેમ થાય તો હાલમાં આપણી કોમને નડતી સર્વ મુશીબતો દૂર થશે. આ બિલ સામે ઉપર પ્રમાણે વાંધો જણાવનારા અને બિલને ટેકા આપનારા એ બન્ને પક્ષનાં માણસો ધર્મ પ્રત્યે જે મનોવૃત્તિ ધરાવે છે તે ત્રીજા પક્ષના માણસોના મનમાં યોગ્ય કે વાળખી લાગતી નથી. કારણ કે એ ત્રીજો પક્ષ હિન્દુધર્મ પ્રત્યે માન અને તે ધર્મનું જ્ઞાન ધરાવતો હોવાથી પૂર્વના એ પક્ષો જે વિચાર ધરાવે છે તેમાં શી શી ખામીઓ કે દોષો છે તે ખરાબર રીતે સમજી સકે છે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો—આ ત્રીજો પક્ષ એમ માને છે કે સનાતન ધર્મનાં મહાન સત્યોની ઉપર જે મેલ ચઢી ગયો છે તથા એમાંથી હાનિકારક ક્ષણગા ફૂટ્યા કહેવાય છે તે જ હિન્દુધર્મના મૂળ ખરા પાયાઈપ સત્યો છે—એમ એ બિલ સામે વાંધો જણાવનારાઓનું જે કહેવું છે તે જ બૂલબરેલું છે. બિલને ટેકા આપનારાઓની બૂલ આ મહાન સત્યો હિન્દુધર્મનો પાયો છે એમ નહિ જાણવામાં જ સમાયલી છે. ખેદ માનવાનું કારણ એ છે કે આજકાલ હિન્દુ જનસમાજની રિથિતિ એવી છે કે તેની (સમાજની) હાલની જીર્ણ સ્થિતિમાં તેના હાલના બંધારણનો આ ભાગ કે પેલો ભાગ એમ અમુક જ ભાગ સમારવાથી યોગમાં યોગડી માયાંથી,—ભવિષ્ય સુધરશે એવી આશા રાખી ફેફટ છે, પણ જે વિપર્યય નકામાં ઝડપાં અને કચરોમટોડીની તજે હિન્દુ-ધર્મનો મૂળ (ખરા) પાયો ‘દટાઈ’ રહેલો છે તે ચીજો વિના મોકાએ—છોટે હાથે—દૂર કરવામાં, અને તેની ઉપર આપણી હાલની જરૂરીઆતો માટે જરૂરની યોગ્ય જણાય એટલા જ પ્રમાણની

* સર એસ મુખર્જીએ આપર કે. સી. આઇ. ઈ; એલ્ એલ્. ડી.—એમણે આ વિષય ‘કોમનવીસ’—પત્રમાં ઉપસ્થિત કર્યો છે. એ બહુ મહત્વનો અને ચર્ચવા લાયક હોવાથી મૂજરાતી વાચક આગળ ભાષાન્તર રૂપે હું રજૂ કરું છું—આશા રાખું છું કે મૂજરાતનો લોકમત આ વિષય ઉપર પ્રકટ થશે.

અને ખપતી નવી અને વધારે સાદી ધર્મારત રચવામાં—આપણા ભવિષ્યની (સારી) આશા સમાયલી છે. આટલું કરવું એ પણ કંઈ રમતની નાત નથી, અને તેવું કરવાનું કામ આથે લેનારને પણ મગજના અને હૃદયના ઘણા ઉચ્ચ-ઉત્તમ-ગુણોનો ઉપયોગ કરવો પડશે. આવા ગુણ ધરાવતા કામ કરનારાઓની હાલમાં જે કે બહુ થોડી સંખ્યા હશે તો પણ તેમની ઓછી સંખ્યાથી એ કાર્યસિદ્ધિમાં અંતરાય નડનાર નથી. કારણ કે જેઓ મમયના રૂપરૂપ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરે છે તેમને સર્વેને જણાયા વિના નહિ જ રહ્યું હશે કે આવી નવી રચના (નવી પદ્ધતિ) અનુસાર સુધારે કરવાનો ફરમાન (mandate) ક્યારેનોય શરૂ થઈ ચૂક્યો છે; અને થોડા કામ કરનારાઓ થોડી મુદતમાં હાથ લાગ્યા વિના કે બહાર પડ્યા વિના રહેનાર જ નથી. એવા કામ કરનારાઓ આવી પહેલે ત્યાં સુધી, જેઓ ભવિષ્યની સારી આશાઓ જુએ છે તેમણે યથાશક્તિ અને નમ્રતાપૂર્વક એ ભવિષ્યનો માર્ગ તેમને માટે સરલ કરી રાખવો ઘટે છે. આરંભનાં કાર્યો—તૈયારીનાં કાર્યો—આદરવાનાં છે તે કેવી જાતનાં હોવાં જોઈએ તે વિશે થોડીક સૂચનાઓ આપ્યા પહેલાં, એક વાંધો બોલો થાય તેમ છે તેનો ખુલાસો હું પ્રથમ કરીશ. જે લોકો આ બિલને ટેકો આપનારા છે અને જેઓ એમ જ માની બેસા છે કે આપણાં હાલનાં સંસ્કૃત તથા મુસ્લિમો પ્રાચીન મતો પરત્વે આપણી શ્રદ્ધાનાં જ પરિણામ છે તેઓ દૃઢતાપૂર્વક—મક્કમપણે—એમ જ માની બેસા છે કે પ્રાચીન મતો પરત્વે શ્રદ્ધાપૂર્વક ખેસી રજાથી ભવિષ્ય લાભદાયક નીવડનાર નથી જ. નિઃસંશય છે કે એ લોકો એટલું તો માનતા ન જ હોવા જોઈએ કે ધર્મ સંબંધી જે ખામીઓ એમને જણાય છે તે ખિરિત ધર્મ પૂરી પાડી સકે તેમ છે; અને હરિલાભી ધર્મ પણ એ ખોટ એમના (હિંદુના) જેવી મૂળથી—જન્મથી—‘મૈટ્રાશીલ્કિય’ (આધ્યાત્મિક) અને ‘દિલ્લોસોફિકલ’ (તત્વદર્શી) કોમને પૂરી પાડે તેમ નથી જ. જે ઝરણોએ હજારો વર્ષ સુધી—યુગોના યુગો પર્વત—હિન્દુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના દરેક માણસની ધાર્મિક તૃપ્તિ હીપાડી છે તે ઝરણોનું મૂળ, સત્તાતન ધર્મમાંથી નહિ તો બીજા કયા સંપ્રદાયમાંથી હાથ લાગે તેમ છે? હવે આપણે એક પછી એક સંપ્રદાયનો વિચાર કરીશું. પ્રથમ, હિંમલય પાસે થનાર મહાત્મા ગૌતમ જ્યુદ્ધનો માર્ગ તપાસો, પછી છેક દક્ષિણમાં થઈ ગયલા શ્રીમદ્ધરમા અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના મતો વિચારો; પછી બંગાળના ચૈતન્યનો મત તપાસો, પછી મહારાષ્ટ્રના સાધુસંતાનાં ટોળાં સામી નજર કરો, અને છેક છેવટે તુલસીદાસ કે જેનું ઉત્તમ રામાયણ અઘાપિ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (દસ કરોડ) માણસોનું ‘ખાધબલ’ થઈ પડ્યું છે, તે તરફ નજર કરો. આ બધા સુધારકો ખરેખર સાધારણ તરેહના માત્ર ઉત્સાહી પુરુષો જ નહતા, પણ ઘણી ઉચી પંક્તિના નરરત્નો હતા, અને તેમણે સુધારા આરંભ્યા તે અગાઉ તેમનાં હૃદયમાં અનુબ્યન્ધિત પ્રત્યેનોત્તીવ અસાધારણ—ગ્રેમ જભરાઈ જતો હતો. અને તેમણે ધર્મ, વિચાર, મનન અને સમાધિના ઘણા ઊંડા ભાગોમાં પ્રવેશ કીધો હતો આમાંના દરેકે દરેક મહાત્માએ પોતાના ઉપદેશો (ministrations) તે વખતના પ્રચલિત ધર્મનો અમુક ભાગ પાચારપ ગણીને રચ્યા હતા, તેનું શું કારણ? એનું કારણ એમ તો નહિ હોય કે તેમણે જે લોકો માટે એ મહાભારત કામ આદરેલું છે

તે કોડાને માટે એવો માર્ગ કે પદ્ધતિ (પ્રાચીન મતના અસુક ભાગને મૂળ પાચારપ્રણાલીને ધર્મમાં સુધારો દાખલ કરવાની પદ્ધતિ) ધણી જ ઉત્તમ હતી અને ધણી જ ચોચ હતી એવું તેઓ પુરેપુરી રીતે સમજતા હતા ? તેમણે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ ઉપરથી આપણે સમજવું જોઈએ કે આપણું કાર્ય, એ પૂર્વ કહ્યું તેમ જૂના-પ્રાચીન પાયા ઉપર હાલના જમાનાને જોઈએ તેવી અતુંકળ—ઉચિત—જ ઇમારત આપણે રચવાની છે.

ઉપર કહ્યા તેવાં આરંભનાં કામો વિશે હવે આપણે વિચાર કરીશું. એ વિશે જે કંઈ થોડું મારે કહેવું છે તેના ચાર વિભાગો પાડી સમજશે, અને જાણત યતા નવા હિન્દની સર્વ જરૂરીઆતો પુરી પાડી સકે તેવી નવી કોમે—પ્રાચીન ભરમમાંથી પુનર્જીવન પામેલી નવી કોમે—કયા કયા રિવાજો પકડવા અને કયા કયા જરૂરીઆતો રાખવી તે વિશે એ ચાર મુદ્દાઓમાં વિચાર કરીશું.

પવિત્ર ધર્મપુસ્તકો—

હાલમાં જેને આપણે ધર્મના ગ્રન્થો કહીએ છીએ તેમાં જે કચરો કે કસર ભળી ગયું છે તે ઝાટકીને ચોખ્ખો ભાગ જુદો પાડવો એ કામ આપણે પહેલું હાથમાં ધરવાનું છે. અને એ જે રીતે છુટું પાડેલું ચોખ્ખું તત્ત્વ (marvest) સંસ્કૃત ભાષામાં જ નિયમ-પૂર્વક રચીને ગોઠવવું, અને કોમનો દરેક નર તેનો લાભ લેઈ સકે તેવી યોજના કરવી; અને તેમાંનો જેટલો ભાગ ખતી સકે તેવો હોય તેનું અંગ્રેજ કે જે આત્માદે આપા દેશની સામાન્ય ભાષા છે તેમાં ભાષાન્તર કરાવવું, અને જ્યાં જ્યાં નવી કોમનો કોઈ પણ ભાગ વસતો હોય ત્યાં જાહે જુદે જુદે સ્થળે તે તે સ્થળમાં બોલાતી દેશી ભાષા (વર્નાક્યુલર)માં પણ ભાષાન્તરો કરાવવાં.

કુટુંબ અને તેનું બંધારણ:—

એક પત્ની જોડે લગ્ન કર્યાના રિવાજ અનુસાર થયેલી સગાઈથી જોડાયેલા પુરોણું જ કુટુંબ બનવું જોઈએ. કાચી સમજણના માણસોને પરણવા દેવાં ન જોઈએ. કુટુંબનાં માણસોનો અરસપરસનો સંબંધ જાળવી રાખવાના કાપદા કાનુનો, અને વારસાના કામદાઓ નવા રચવા. વારસાનો હક કુટુંબનાં માણસોમાં અસુક જ હદ સુધી રાખવામાં આવેલો હોવો જોઈએ, અને ઘણે દરની સગાઈ ધરાવતા માણસોને વારસાનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. જે દેળવણીથી બાળકોનાં મગજમાં ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે, પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંતો વિશે સાદા સરલ વિચાર આવી સકે કે જેથી એ વિષયોની બરાબર હાપ પડી સકે (impressonable) અને તેવી ઉમરથી તેમને એનું જ્ઞાન કે પરિચય—માહિતી—થાય, અને વય વધતાં એ વિશે વધારે સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે ઉપરથી તેમને મળતું જાય એવી તરેહની શૃલોકવણી દરેક માળાપે પોતાના છોકરા છોકરીઓને દરજ્જા તરીકે આપવી જ જોઈએ.

વર્ણધર્મ:—

વર્ણધર્મ જે વિશે હાલમાં બહુ કટુતા બરેલી ચર્ચા ચાલી રહી છે તેને તો કામમાં સ્થાન ન જ મળતું જોઈએ. કારણ કે આ મતમાં જે સત્ય સમાયતું હતું, તે એટલું બધું તો વિસરી જવામાં આવેલું છે કે તે સ્નેહભરી વ્રાતભાવના ખસેડીને જુદાઈ અને કટ્ટયા ટંકાઓનું મોટું મૂળ થઈ પડ્યું છે, તેથી પ્રેમને બદલે તિરસ્કાર જાગ્યા છે, પરસ્પર સહાય કે મદદ આપવાને કે કરવાને બદલે જુલમ કે કનડગત પેદા થઈ છે; અને તે જ કારણથી તે મતને સમજાગી તિલાંજલિ આપી દીધા વિના બીજો અન્ય ઈલાજ રહ્યો જ નથી.

આશ્રમધર્મ:—

તેનો અગત્યનો ભાગ સ્વીકારવો. અર્થાત્ દરેકે બાહ્યાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પોતાના હવનના સુધારાની ચાર ચોખ્ખી ભૂમિકાઓ બરાબર નિયમ પ્રમાણે કણુલ ગાળવી કે સ્વીકારવી જોઈએ. દાઈ મહાન અન્યમાંથી એ સંબંધી પ્રુકાસો મેં લીધો છે તે હું નીચે દર્શાવું છું તે વાંચનાથી હું ધારું છું કે મારું કહેવું બરાબર સ્પષ્ટ થશે. 'ચતુરાશ્રમ' એટલે જેમાં માણસ વિશ્રાન્તિ કે વિરામ લે-મેળવે ('આશ્રમગતે અસ્મિન્') તે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આખી હંદગીનું તત્ત્વ (Essence) (સાર) રૂપ ગણાતી જે consciousness ભાવનાની aspects તે વિશ્રાન્તિ સ્થાન આશ્રમ છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં વેદ કે જ્ઞાનનો દેહ (body) શીખાય છે. શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં મમત કે -(self-centredness)-ઓળગાય છે. વાનપ્રસ્થની ભાવના એવી છે કે સર્વ કામ જરૂરનું છે દાઈ પણ અમુક વ્યક્તિના તુર્ગ (capriciousness) ઉપર આધાર રાખતી નથી. સંન્યાસની ભાવના એવી છે કે ઈર્ષ પણ વસ્તુની જરૂરીયાત તેમ જ (contingency) ટોવી ન જોઈએ. ઈર્ષ પણ બીજાનું અન્યનું નથી, તેમ આપણું નથી, સર્વનું નથી કે કોઈનું નથી. જે ઈર્ષ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સત, ચિત્ અને આનંદરૂપી ત્રિમૂર્તિનું સ્વરૂપ જ છે. મંદેષમાં, બ્રહ્મચર્યમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ગૌરંધર્યમાં તેનો ઉપયોગ, વાનપ્રસ્થમાં તેનો નિશ્ચય, સંન્યાસમાં તેની અવાધિ—(realization) આ તેમનું સ્વરૂપ છે.

દેવપૂજા:—

અલબત્ત એક અદ્વૈત નિર્ગુણબ્રહ્મ, (Absolute) સનાતન ધર્મમાં મૂળ (bedrock)-ગણાય છે. તે ઉપરાંત પરમેશ્વર પરમાત્મા વગેરે જુદા જુદા અભિધાનથી ઝાળખાતું સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપ સમુણબ્રહ્મ છે—એ પણ સનાતન ધર્મનું મૂળ છે, અને હાલમાં પણ એને એ જ સ્થાન મળતું જોઈએ. અદ્વૈત નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભાવના પૂજાની પેઠી મેર છે—તેમાં પૂજાની જરૂર રહેતી નથી, તેથી સમુણ બ્રહ્મને જ એ પૂજાદિ અપાવી જોઈએ, અને આપણા સર્વમંડળના ધર્મરત્ને પણ એવી પૂજા અપાવી જોઈએ—અદ્વૈતની હુનિઆમાં ધર્મરત્ને પ્રતિનિધિ એ જ છે, એ ભગવદ્ગીતાના ત્રીચેતા શ્લોક ઉપરથી સમજાશે:—

(૧) અમૃત, અને અનાસવત, અહત હું છું, અને શાશ્વત ધર્મ અને શાશ્વત સુખનું પણ સ્થાન હું છું. (અ. ૧૪, શ્લો. ૨૭).

(૨) આ અંતમય અને સુખહીન જગતમાં આવીને અને જ મળ. (અ. ૩, શ્લો. ૩૩) કુંડલમાં, કે મંડળમાં ઉપર મુજબ વર્ણવી તેવી જ પરમેશ્વરની કે ઇશ્વરની પૂજા હોવી જોઈએ; અને વિશેષમાં ઐટલું જણવું જોઈએ કે નીચી કોટીની શક્તિઓ કે દેવતાની પૂજા યોગ્ય કારણસર થવી ન જોઈએ; કારણ કે જો કે એ દેવતાઓમાં જે ઇશ્વરનું પૂજન થાય છે તે જ ઇશ્વર પૂર્વે કહેલા ધર્મ વાક્યોમાં કહ્યું તે મુજબ, દરેક ભક્તજનને તેની ભક્તિનું ફલ બરાબર જ આપે છે, તોપણ લાંબે સમયે તેવી પૂજાથી હેરાનકારક સંપ્રદાયો અને વહેમ ઊભા થાય છે કારણ કે જગતના ઇશ્વરરાજ્યના અસંખ્ય જાતના ચરતાં ઊતરતાં દરજ્જાઓ અને ગુંચવાડા ભરેલા મંડળમાં એ શક્તિઓ અને દેવતાઓનું સ્થાન અને દરજ્જે સામાન્ય રીતે બરાબર રીતે—સમજવા માટે ધણીને મુશ્કેલીઓ પડે છે. ધણીઓ સારી રીતે યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી.

છેવટ, ઐટલું કહીશ તો ખોટું નહિ જ ગણાય કે, જો ઉપર દર્શાવેલા ધોરણ મુજબ કોઈ કોમ નવી ઊભી થશે તો તેની વૃદ્ધિ અને ચઢતી—ઉગતિ—અવ્યુદય—ધણી ઝડપથી થશે. સનાતન ધર્મનાં જે યોગાં, અને મહાત્મ તરફ ઉપર કોમનું બંધારણ બંધાયું છે છે તેમાંથી એ કોમ પોતાનું નવું જીવનબળ મહણ કરશે—લેશે તેથી આવો અવ્યુદય વહેશે થશે, સંકટો વર્ગો થઈ નહીં ભાવનાના પરિણામથી જે અસંખ્ય શૃંગારાબંધનોએ જુની ધોરણોને બાંધી રાખેલા છે તેમાંથી નવી કોમ મુક્ત જ રહેશે.

હિન્દુસ્તાનમાં તેમ જ બહારના દેશોમાં અન્ય મનુષ્યના સુધારા સાટે જેટલી સેવા તે કોમ બાળવશે તે ઉપર જ નવા જન્મનું જીવન લાંબું અને ઉમદા ગણાશે.

વળી, મારે વિશેષમાં ઉમેરીને કહેવું જ પડશે કે આવી કોમની કીમત રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ ધણી ભારે આંકવાની જરૂરી છે; કારણ કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજા સ્વવાના મહાત્મ કાર્યમાં હિન્દુ લોકોની પણ સમર્પિત-મહિમા મંજૂરી એકરૂપતા—અહુ જરૂરીઆતની થઈ પડી છે.

આવી નવી કોમ, પ્રાચીન મતમાં તેની મૂળની પવિત્રતા પુનઃ મેળવે કે જેથી તેની વ્યક્તિઓ 'વંદેમાતરમ્' ના હૃદયભર્યા નાદ ઉચ્ચારતા સદા મહાત્મા કરે, અને માતૃભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે એકસંપથી—વર્તે આના જેવી ભાવના (spirit) અને દૃષ્ટાંત કરતાં બીજી કઈ વસ્તુથી—બનાવથી—આ આશા વધારે પરિપૂર્ણતા—સફળતા પામશે ?

સ્વદેશહિતચિન્તક.

પાસિત કપોતિની પ્રતિ.*

(પાલેલી કજતરી પ્રતિ)

બોલો આગો કપોતિની
કેનો એતો વિવાદિની
હેરિતેછી બોલો ગો તોમાય
પ્રકાશિયા બોલો ના આમાય.

એનો દુખી કોન દુ ખે
આહો મદા અધોમુખે
નેનનીર કરો સમરણ
મુધાએ આમાય વિવરણ.

સુરખ સિક્ક પડે
સદા આહો ઉચ્ચ પડે
સુવર્ણ પિચ્છરે આસ્થાન
એતે જો કિ બોલે ના ગો પ્રાણ ?

તોમાર સતોય તરે
અપૂર્વ માર પૂરે
રહિયા છે આખાર સકલ
તમે તુમિ કેનો જો અચ્ચલ ?

બોલો, કરિ વિચરણ
કરિ આહારાદરણ

બોલ આરે કપોતિની
આટલી બધી વિવાદમય કેમ
તને નેહલુ, બોલતો
મન ખોલીને મને કહે તો.

દ્યે દુઃખે આટલી દુખી
સદા અધોમુખ દેખાયછે
આંખના આસુ ખામીને
દષ્ટીકત મને મંત્રાવ.

(તારા) પગમાં સુવર્ણની બેડી છે,
સદા ઉચ્ચામને વિરાગે છે ?
સુવર્ણ પિચ્છરમાં તારું અવસ્થાન છે
એટલાથી પણ તારું મન ભોળાતું (ભો-
ળાતું) નથી ?

નાગ મંત્રોપ માટે
અપૂર્વ ભાગ બરેલ (?)
ખાસની બધી ગીતો રહેલી છે,
તો પણ તું કેમ અચરલ છે ?

વિચરણ કરીને
આહાર લઈ આવીએ,

* Female education has now made such progress in Bengal that the writings of women both in prose and verse are beginning to appear not unfrequently in print. A very interesting collection of female compositions was given to the public a few months ago by the adjudicators of the Hare Prize Fund—the fund having for its special object the production of works in Bengali fitted for the instruction of women. The adjudicators seem to have made a very good selection of papers written not only for, but by, women. The piece here quoted is possessed of much life and colour. It is said to have been composed by a lady for Dhulā.

—Rev J Murray Mitchell in Indian Antiquary Dec 1872

તા તૈ વા કત સુખોદય
બોલો મોરે હૈયે સદય.
શુનો ગો કપોતપ્રિયે
બોલિતે વિદરે હિયે
આમિઓ ગો પિન્ગરવાસિની
કિ વા સુખે બચ્ચે સ્વેચ્છાધીની.

આછો તુમિ જો સુખે તો
સ્વર્ણમય પિન્ગરે તો
આમદેર નાહિ એ તો સુખ
તુમિ કેનો હજો ગો વિમુખ ?

નાં દેવ ગજગના ક્રોડો
દાસીત્વ બાર ના વહો.

અતઃપ્રજ્ઞે નાહિક આભાવ
તમે કેનો ભાવો નાના ભાવ.

છિલે જળે સ્વેચ્છાધિની
જમી વને એકાકિની
કતો સુખ લાભિછિયે તાય ?
કિ હુએ બા આછો ગો હેથાય !

બેડાઇતે નાના વન
શાખા કરી આરોહણ
કતો કટે જાવિછ જામિની !
એતો સુખે આછો વિપાદિની ?

શુઝિલામ એતો ક્ષણે
તવ ભાવ દરશને
તોમરે શુઝિયાછો સાર
નાહિ વહો અધિનતા બાર.

શુનો ઝોગો વિહગિની
મોરા અતિ અભાગિની
અન્તઃપુર પિન્ગર નિવાસી
આછિ મદા અધીનેર દાસી.

તેમાં કેટલો આનંદ (સુખોદય) છે,
(તે) કહે મને સદય થઇને.
સાંભળો રે કપોતપ્રિયે
કહેતાં કહેતાં હૃદય ચીરાય છે.
હું પણ પિન્ગર વાસિની છું.
કયે સુખે સ્વેચ્છાધીની બની છું ! (૧)

તું જો સુખમાં છે
સુવર્ણમય પિન્ગરમાં
અમને એટલું સુખ નથી (તો)
તું શા માટે વિમુખ થાય છે ?

(તને) કોઈ પણ વપકો દેતું નથી,
દાસીત્વનો બાર તારે વહન કરવો પડતો
નથી.

અતઃપ્રજ્ઞનો લેશ પણ અભાવ નથી
ત્યારે (તર્ક પિતર્ક ?) અનેક પ્રકારના વિ
સાર શા માટે કરે છે ?

બ્યારે સ્વેચ્છાધીની હતી
(ત્યારે) વનમાં એકલી ફરતી હતી
તેમાં કેટલું (બધું) સુખ મળ્યું હતું ?
અને અહીંયાં શું હુએ (આવી પડ્યું) છે ?

જુદા જુદા વનમાં ફરતાં ફરતાં
ડાળીઓ ઉપર બેસી બેસીને
કેટલા કટે રાત ગાળી છે !
(ત્યારે હવે) આટલા સુખમાં વિપાદિની
કેમ છે ?

આટલી વારે સમજી છું
તારો ભાવ જોઇને (?)—
તુંજ ખરો સાર સમજી છે,
અને અધીનતાનો બાર વહતો નથી.

અરે વિહગિની સાંભળ,
અમે ઘણાં અભાગીયાં છીએ
અન્તઃપુરપિન્ગરનિવાસી છીએ,
સદા અધીનતાં પણ દાસી છીએ.

ચિરદીન એક મન
હિતાહિત જ્ઞાનહત
જ્ઞાનધર્મને દિયે વિસર્જન
એક ભાવે કરિછ જનપન

તુમિ ન ઓ ચિરદાસી
કિછુ દિન તરે આસિ
હેરિતે છો કુખે જપાન
હોખે પુન કુખ અવમાન

હાથરે મોઢેર કુખ
બોલિને નિદેર જુઝ
એર એયે પાખી જાદી હે
તમુ જુઝાદુ મનમુખે રે

ધન્ય ઓગો કપોતિની
માનનિની હતમાની
દોયે આઠે દેખે તન સુખ
તાઈ દાઢે ધોમગતે મુખ

કિ બોલિમે નિધાતારે ?
બોલિ તે પ્રાણુ નિદેરે
મોરા જુઝિક તન કન્યા ન ?
તાઈ સદા એતો કુખ મ ?

ના હેયે ધર્માધીની
આહિ સદા પરાધીની
સદાથાકી કીતદાસી પ્રાય ?
એ કિહે તવ અભિપ્રાય ?

પાઈ કતો મર્મ વ્યથા
તથાપિ ના બોલિ કથા
સદામુખ દાકી ધોમગાય
એ કિહે તવ અભિપ્રાય ?

હોયે દેસાચાર દાસી
અજ્ઞાન સનિને ભામિ

ચિરદીન એક મત (સ્વર્નત્ર નહિ ?)
હિતાહિત જ્ઞાન વિનાના
જ્ઞાન-ધર્મને વિસર્જન કરીને
એકજ ભાવમા દાગ નિર્ગમન કરીએ હીએ

તુ ચિરદામી નથી
યોગજ વખત માટે આવેલ છે
કુખનુ જપાન મામળે છે
પુન કુખનું અવમાન થશે

હાથરે માઈ કુખ
કહેના છતી ચીગલ છે
આ કરતા બે પક્ષી થઈ રોત
તો જાણુમા, મનમા તો સુખી રહેત

ધન્ય હે કપોતિની !
(!) માનનિની હતમાની
થઈછુ, તાઈ સુખ જોધને
એટલા માટે જ મુગામા મુખ દાકુ છુ

શુ કહુ હે નિધાતા !
કહેતા પ્રાણુ કપાય છે
કુ જાણે તારી પુત્રી નહિ
એટલેજ આટલુ બધુ કુખ સં છુ

ધર્માધીની ધાઈ નહિ,
સત પરાધીની રહું ?
સદા કીતદાસી જેવીજ રહું
એવો શ તારો અભિપ્રાય છે ?

મને તોટલી મર્મવ્યથા મને ધાય
તો પણ હું કાઈ કહું નહિ,
હમેશા મુમટામા મહો દાકી રાખુ,
એવો શ તારો અભિપ્રાય છે ?

દેસાચારની દાસી થઈ રહું
અજ્ઞાન સનિમા તણાયા કરું

કાલિદાસ એ દુર્લભ કાવ્ય
એ કહે તવ અભિપ્રાય ?

અને આ દુર્લભ કાવ્ય ગાળી નાખું
એવો શું તારો અભિપ્રાય છે ?

મુંબઈ,

૨૯-૮-૧૯૧૪.

ભગવાનલાલ ગિરજાશંકર ભટ્ટ.

અનુલેખ—હિન્દુસ્તાનની ઐકવિઓને જે લેખો અવાર નવાર મહારા તરફથી પ્રગટ થાય છે તેવા લેખો માટે આ કાવ્યની નકલ મેં અંગ્રેજી ઉપરથી કરી હતી. મહારા બંગાળીના જૂજ અભ્યાસને લીધે એમાં ભૂલો રહી ગઈ હતી. રા. ભગવાનલાલ બંગાળીના સારા અભ્યાસી છે. એમણે બન્યું તે પ્રમાણે કાવ્યની નકલ મૂળ જેવી લખી આપી એટલું જ નહીં પણ સમગ્ર કાવ્યનો તરજૂમો પણ કરી આપ્યો તે માટે એમનો ઉપકાર માનું છું.

મણીચત્રામ વાવાલાઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાતી નાટકો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૫ થી.)

(૪)

(૬)

પાપપંથના પૂજકોમાંનાં મુખ્ય પાત્રો આપણે જોયાં. ગૌણ પાત્રોમાં તીર્થંગોર પ્રથમ ધ્યાન ખેંચનારો છે. આપણી સમક્ષ એ પ્રથમ ખડો યાચછે ત્હારથી પોતાનો ઇષ્ટ મન્ત્ર લગાડારો હેને સાંભળિયે ઊંચે—

અન્યસેત્રે કૃતં પાપં તીર્થસેત્રે વિનશ્યતિ ।

આમ પાપનો હિસાબ સરલતાથી ચૂકવી દેનાર હિંદુદર્શનનું આ મોક્ષમોર્ચ કરતો પણ

આચારમાં આગળ વધેછે અને ‘પાપમંદિર’ એ નામનો વૈકલ્પિક અર્થ પોતાની પાપ-
વૃષ્ટિને અનુકૂળ દિશામાં વાળી દેછે; પાપનો નાશ કરનારા મંદિરને વિશે વૃત્તદાસીને કહેછે—

“ પાપના અંગળા
લોક ઝોદી કે ઉતારી જાય,
એટલે આહિનું પાપમંદિર.
જીવો, દર્શન કરો,
ઉતારો કે ઝોદો એ અંગળા.”
(૫૪ ૧૦૦)

અવખત વૃત્તદાસીના પ્રત્યક્ષ જણાતા પાપપ્રિય દેખાવના જોરે જ આ ખુબા દિલના
રીકારનું વચન બોલાયુછે, જો કે ધૃષ્ટતા, નિર્લજ્જ પાપીને અનુકૂળ ધૃષ્ટતા, તો આ પાત્રમાં
છે જ. આ નિર્લજ્જતા આટલેથી આટલી નથી. પવિત્રતાનું કવચ છાતીને જ જે’ણે છત્ત-
ગંધામમાં પગ મૂક્યોછે હેથી વૃત્તદાસી આટલા નિમન્ત્રણને વધારી લઈને મંદિરમાં તીર્થ-
જોર જોડે જાયછે અને પાપવૃષ્ટિ તમ થયેલાં બંને પાછાં ખંડાર આવેછે ત્હારે જેટલી
ધૃષ્ટતાથી વૃત્તદાસી કહેછે કે—

‘ સાગરનાં જલ મધે
તો મ્હારાં પાપ વધે.”

તેટલી જ ધૃષ્ટતાથી તીર્થજોર

“ આપને કાળાસ આડકી હોય
તો ગુરુજી! ગંગામાં ધોળો.”

એ વૃત્તદાસીએ બતાવેલા પાપમાર્ગનના ઉપાવના ઉત્તરમાં કહેછે:—

“ હમારે તીર્થવાસીને તે વળી
પાપ શાં ને પુણ્ય શાં ?”

આ પાપીની ધૃષ્ટતા સર્વની આગળ વાણીમાં પ્રગટ નથી થતી; પાપપ્રિયનો મુખમુદ્રામાં
જ લઈને ફરતી વૃત્તદાસીની આગળ જે સ્પષ્ટ વાણીની પ્રગલ્ભતા ચલવી તે જ્યાં અને
તેજાની આગળ ઊંડી સંતાઈ જાયછે; ત્હાં તો ‘ સમિધદાનનં, માર્છી !’ એટલું કહી કાંઈક
ગૂઢ, નિર્દોષ જ્યાં અને તેજાથી અગમ્ય, બચ્ચ વચનમાં જ બોલેછે—

“ સત, ચિત, આનન્દ.
આવો, ને આનન્દ કરો.”

માત્ર, હેના પાપસ્વરૂપથી કાંઈક મંડેલ પામતી, પશુ ગંગાતટના મંદિરની પવિત્રતાના

પાતાવરણમાં પોતાને સુરક્ષિત માનતી એ બે કન્યાઓ માન્દરમાં પ્રવેશ કરેછે ત્યારે વાણીને દયાણુથી રોકનાર તીર્થંગોર આચારમાં પાપી સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા જાયછે; પણ હેના એ કમમાં સહામાં પહોંતું બળ માધ્યા વિના જ એ આસ્થો જણાયછે. અધમ અને અજ્ઞાન પાપી વર્ગના સ્વભાવ અને શુદ્ધિમર્યાદાનું આ ઉત્તમ સ્વરૂપ ચિત્ર છે.

પરંતુ તીર્થંગોર કરતાં એ વધારે અજ્ઞાન, પણ હેના જેટલો પાપમાં અધમ નહિ હેવો, એક પાપી આપણી આગળ પારધી એ પાત્રમાં કવિએ ઉપરિચિત કર્યોછે. અજ્ઞાનની એ મૂર્તિ ને છે; જ્યાં હેને લેઈને કહેછે

“જેટલી દેહની છે સ્વામતા
તેટલો દિલમાં છે અન્ધકાર.”

તે જેમ હેના પાપપુણ્યના વિવેકને સંબંધે સત્ય તેટલો જ તે વિવેકદષ્ટિને તીવ્ર કરનાર જ્ઞાનમંરકારને વિશે પણ સમજાયછે. થોડીવાર પછી જ નીચે લેઈયું તે પ્રમાણે, આ અન્ધકાર પાપદૃષ્ટિનો હોવા કરતાં વિશેષરૂપે અજ્ઞાનનો જ છે. એ વનચરની અજ્ઞાન દશાને અંતરૂપ, પાપને પાપરૂપે જોવાની શક્તિ પૂર્ણ ના ધારનારો, સરળ રીતે જ, ધૃષ્ટતાથી નહિ પણ સરસતાથી જ, જ્યાં

‘કુંવરી ! યા મહારા વનની વાઘણુ’

એમ કહીને નિમન્ત્રણ કરેછે. ઇધણું લાવીને જ્યાં રીઝવવાની આશા રાખનારા અજ્ઞાન પારધીના અલ્પપ્રકાશિત મનમાં વિચાર સ્ફુરેછે કે કુંવરીઓ તો સ્વયંવરથી પરણે; એટલે આમલીઓના ધુમ્મટમાં મેના બેડી હતી તેને ગોશણુ વડે પથરો મારીને ડાળી સાથે પાડેછે અને પ્રકુલ યદી કહેછે

“સ્વયંવર જીયો, કુંવરી !
તે જીયો ત્હને ય તે.”

જ્યાંની ‘ભામણિયા વિદ્યા’ તરફ તિરસ્કારથી જોતો આખરે પારધી કહેછે

“કુંવરી ! આજનો દિન છે હેલો.
મોનજે, નહિ તો મનાવીશ.”

આમ તીર્થંગોર અને પારધી એ બે ખત્રો વૃત્તદાસી અને વામાચાર્યના કરતાં જેટલે દરબજે ઓછાં જ્ઞાનસંસ્કારી છે તેટલે દરબજે એ જ્ઞાનસંસ્કારનો દુરુપયોગ—પાપને પુષ્ટિ આપવામાં દુરુપયોગ—કરનાર વામાચાર્ય તેમ જ વૃત્તદાસીની પેઠે જ્ઞાનનું શસ્ત્ર હેમના ભાયામાં છે જ નહિ તેથી એ બિચારાં અર્ધજ્ઞાની અને અજ્ઞાન પાત્રો વધારે સ્પષ્ટ બોલ-

+ મેના જેવા ઝીણા પક્ષીને ગોશણુનો ગોળો ? હેને તો ગોળાની ઠંકરી બસ. ડાળી પાડીછે તેથી વખતે ગોશણુની યોજના બંધ બેસતી થાય ખરી.

નાર, સરળ અને સાદાં છે; હજી તીર્થંગોર કને તો અધકચરા જ્ઞાનની સામગ્રી છે, એટલે પાપપ્રમાર્ગનના એટલા મન્ત્રો ભણતાં અને પાપમંદિર શબ્દના અવગણ અર્થો કરતાં હેને આવડેછે, * પરંતુ વનવાસી પારથી તદ્દન નિર્દોષ પાપી છે; હેને પાપીના વર્ગમાં ગ્રહવે કે નહિં તે પણ ક્ષણવાર સંદેહની વાત અનેછે; કેમકે હેનો દોષ માત્ર એટલો જ કે પોતાની યોગ્યતાની બહારની યુવતીને પોતાની પત્ની બનાવવાને મથેછે અને અનિચ્છાએ પણ હેને વશ કરવાને ઇચ્છેછે; જે કૃતિ પાપ કરતાં બંધવી અગ્રાન પશુવત્ માનવવર્ગને જ ઉચિત છે. તેજબાને પણ આ માનવપશુએ આશીને પૂરીછે તે કૃત્ય અનેક પત્ની કરવામાં દોષ ના ગણનાર આ અગ્રાન પારથીને વિશેષ દોષિત નથી બનાવતું. આ રીતે તીર્થંગોર તે એક છેડે જ્ઞાનસંસ્કારનો દુરુપયોગ કરનાર વામાચાર્ય જેવાં પાત્ર અને બીજે છેડે જ્ઞાનસંસ્કારથી અસ્પૃશ્ય, અર્થે પશુ જેવા પારથીની વચમાંનું સ્થાન લેછે; પાપની જવાબદારીનું પ્રમાણ પણ તે ક્રમે જ જેવાનું છે. પરંતુ આ સર્વ પાપસ્વરૂપોનો ઉપયોગ આ નાટકની પુણ્યલક્ષભાવનાના પડછા તરીકે, જુદી જુદી વર્ણવ્યાયાયાના પડછા તરીકે, કરાયોછે તે વાત આપણે ખાસ જેવાની છે. એ હાવાવાળાં ચિત્ર કવિએ જ્ઞાન સામર્થ્યથી સ્પીતર્યાંછે હેમાં શક નહિં.

આ નાટકની ભાવનાના પડછામાં જેમ પાપપાત્રોનું આલેખન સંપ્રયોજન થયુંછે, તેમ એ પાત્રોનો છેવટ નિકાસ કરવામા પણ કવિએ નાટકની ઉચ્ચ ભાવનાને દીવાવવાનો હેતુ ધ્યાનમાં ગ્રિહર ગણ્યોછે. પાપનો પરિચય જુદી જુદી રીતે પાત્રોની યોગ્યતા પ્રમાણે, પ્રસંગના ઔચિત્ય પ્રમાણે, અને માનવસંસારના સ્વરૂપ પ્રમાણે, કરવામાં આવ્યોછે. વામાચાર્યનો પાપના મિહામન ઉપર જ મૃત્યુથી અંત આવેછે. પરંતુ પાપીને પણ મરણ સમયે પશ્ચાત્તાપનો કાંઈક અનુભવ થાયછે તે રીતે એ આચાર્ય મરતે મરતે ઉદ્દગાર કરેછે—

“ મનમાંના શપ્તવાનને મારજે,
તો જ મરજે આ પાપપથ ”

તે આપણે પાછળ તોઈ ગયા છીએ. પૂરે આ આચાર્ય થોમી હતો, નૃત્યદારીએ હેને દીક્ષાબ્રહ્મ કર્યો તે પછી થોડા કાળ સૂનીની જ હેની પાપવાત્રા હતી તેથી મરણસમયે સુ-સંસ્કાર ભગ્નત થાયછે, અને આ છેવટના ઉદ્દગારમાં સ્પષ્ટ નહિં પણ સુમરૂપે રહેલા પંથા-તાપના સ્ફુલિંગનું દર્શન થાયછે. ક્ષણવાર ગડકા ઉત્પલ થાયછે કે જ્ઞાનનો પાપમાં વિનિયોગ કરનારા વામાચાર્યને કવિ આમ રહેલાઈથી કેમ છોડી દેછે, અને, હમણાં જ થોડીવાર પછી જોઈશું તેમ, હેના કરતાં જ્ઞાનમાં ઘણા જ બિતરતા દરજ્જાના તીર્થંગોરને પ્રાયશ્ચિત્તના

* તેજબાએ હેને “ અર્ધજ્ઞાની અન્ધકારમૂર્તિ ” કહીને મંજોડ્યોછે (પૃષ્ઠ ૧૦૬) એ સમ્યકે મંદિમિતતાના બળથી વધારે અર્ધગર્ભ અનેછે. તીર્થંગોરના આ સ્વરૂપ સાથે શેવતીના મુખમાં મકેલુ પોતાના પિતા (તીર્થંગોર)નું વર્ણન સંગત બનતું નથી. “ અમિહોત્ર છે હમારે ત્હાં; * * * હું બ્રહ્મક-ચોધુ. ” (પૃષ્ઠ ૭૪). અહાબન્ધુ તીર્થંગોર તે અમિહોત્રી ! ચિત્ર મન ઉપર પડતું જ નથી.

બડકાઓમાં થઈને પસાર કરેછે તે શા માટે ? (Poetic justice) કવિકલાના ન્યાયની નીતિનો આદિ બંગ નથી થતો ? આં શુક્રાનું સમાધાન મળી સકે એમ છે. એક તો એ કે એશ્વરી નીતિ અને માનવી નીતિ વચ્ચે ભેદ એક એ છે કે પાપપુણ્યનાં ફળ હમેશાં આ જીવનમાં જ મળે એમ અપવાદરહિત નિયમ નથી; વામાચાર્યને મરણ પછી પાપના પરિપાક ભોગવવાનું બાકી રાખ્યું. બીજું સમાધાન આમ મરણ પછી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત રખાવવાના પ્રાસંગિક હેતુમાંથી જડેછે. આ હેતુ નાટકના વૃત્તાન્તના વિકાસની જરૂરિયાતોમાં સમાયેછે. વામાચાર્યને મારીને પારધીનો પ્રવેશ આણી સકાયેછે, અને એ પાપી પશું ગૌણ પાત્રનો આગળ નાટકવૃત્તાન્તમાં ઉપયોગ ન હોવાથી આમ હેતુ મરણથી જ નિરાકરણ કરાયુંછે.

નાટકવૃત્તાન્તની દૃષ્ટિએ તેમ જ પાપની ઉચ્ચતાની દૃષ્ટિએ બીજા હેઠાથી જોતાં અતિ ગૌણપાત્ર પારધી છે, હેનો નિકાલ પણ વાર્તાની અધવચમાં જ કવિએ કરી નાંખ્યોછે. આદર મૂકવા માટે ફૂલ વીણવા ગયેલો પારધી પાછો આવેછે કે તરત જ તેજામાં કનેથી માગી લીધેલાં બાણ ધનુષ્ય વાપરીને પારધીનો જમણો હાથ ને પગ જમા કાપી નાંખેછે; જવા અને તેજા જવા માંડેછે ત્હારે આમ બંગ થયેલો પારધી પાછળથી પથ્થર હેમની તરફ ફેંકેછે. આ અપકારને અનુગ્રહની માગણી માની લઈ તેજા હેને આશીર્વાદ દેછે:—

“પસ્તાઈશિ એટલે પ્રગટશે પાછી

ત્હારી બંને ય પાંખો.

પણ પાપપંથે વળવા જતાં

અર્પણ જ રૂહેશે

એ પ્રગટેલી પાંખો ય તે.”૬

(૫૪ ૯૧)

ખસ. આ પછી પારધીનું દર્શન નથી થતું. હેની બંને પાંખો પાછી પ્રગટ થયેલો આણવાનો અતિચમત્કાર દર્શાવતે રા. ન્હાનાલાલ અચકાયા હશે, જે કે એક ચમત્કારનું પાપ કર્યું તો બીજાને ઉમેરવાથી પાપમાં વધારો ના થાત. પરંતુ વધારે સંભવિત કલ્પના તો એ જણાયછે કે પારધી અતિ ગૌણ પાત્ર હોવાથી, તથા ભાવનાની શૂદ્ધભામાં કાંઈક અંશે અનપેક્ષિત હોવાથી, તેમ જ અજ્ઞાન પાત્ર હોઈ જાણે પાપભાગી ગણાતી, હેને કવિએ આલેખેથી જ છોડી દીધો, અને પશ્ચાત્તાપની જવાબમાંથી પસાર થતો હેને આગળ આવનારા પ્રવેશમાં પ્રગટ કર્યો નહિ.

એ પ્રવેશ આપણે તપાસવા જવો છે, (એક ૩ જનો બીજાને પ્રવેશ). હેમાં ઉપર કહેલાં ચાર પાપપાત્રોમાંનાં બાકી બે—વૃત્તદાસી અને તીર્થજોર—નું ચરિત્રવર્ણન થવાનો આદરભ

૬ આ વચનમાંના અસંભવ અને ચમત્કાર રસ માટે અહિં જ્ઞાન જ રાખ્યું; યોગ્ય સ્થાને તે જોવાશે.

પશ્ચાત્તાપના અમિની દ્વારા થતો જણાય છે. મુખ્યત્વે આ પ્રવેશમાં સર્વ મુખ્ય અપરાધી પાત્રોના પશ્ચાત્તાપનું જ ચિત્ર છે; અને તે ખરેખર સામર્થ્યથી ચીતરાયું છે, અને હેમાં પૂરેલા રંગ કલાવિધાનની કુશલતા સચવનારા છે. પ્રથમ તીર્થગૌર આપણી સમક્ષ આવે છે. હેના પશ્ચાત્તાપનો શુભ આરમ્ભ તો આ પ્રવેશની પહેલાં જ થયો હતો. પાપમન્દિરમાં પોતાના પાપી અત્યાચારમાં એ નિષ્ફળ થયો તે વખતે હેને તેજળા જટા ખેંચીને બહાર લાવી તે વખતે એ પાપીનું હોડેલું વસ્ત્ર સરી પડતાં પેટ ઉપરના * છૂંદણાના મોરની નિશાનીથી પોતાનો ભાઈ સુદ્ર છે એમ ઝોળખે છે ને પોતે હેની બહેન સરસ્વતી છે એમ કહી પોતાના પેટ ઉપરનું પણુ ત્રેલું જ ચિહ્ન બતાવે છે; તે જ ક્ષણે તીર્થગૌરના મુખમાંથી આપોઆપ સ્વાભાવિક ગામના ઉદ્દગાર નીકળે છે:

“ કાણુ ? બહેન ? સરસ્વતી ?

યુગના યુગથી વિખ્યાં હતાં,

ને વર્ષોનાં વાદળમાં

સંતાપાં હતાં સ્મરણા ત્હારાં.

હા ! બહેન વિશે મ્હને ખાપભાવ જાગ્યો ! ”

(૫૪ ૧૦૫)

આમ પશ્ચાત્તાપના અમિની પ્રથમ ચિનગારી પડી. તેજળા (સરસ્વતી) † હેને વધારે પ્રદીપ્ત કરવાના સામર્થ્યવાળી ઉત્રવાણીથી ઠપકો દે છે:—

“ સ્થિમાંની સર્વ સુન્દરીઓને

બહેન પ્રમાણુજે, ઓ પાપયુગ !

સહુમાં તુજ બહેનની મૂર્તિ જો.

રાક્ષસ જાગ્યો તું ઘણકલમાં. ”

(૫૪ ૧૦૫)

* છૂંદણાંનો જ મોર હશે એમ ધારુ છું; રા. ન્હાનાલાલે તો ઉદર ઉપરનો મપૂર એ શબ્દો જ વાપર્યા છે.

† સરસ્વતી નામ શુભ રાખીને તેજળા નામ આપવામાં, તેમ જ સુદ્ર નામ પણ તે જ રીતે શુભ રાખી તીર્થગૌર કહેવામાં, કશું પણ કલાપ્રયોજન સચવાતું જણાતું નથી, પાત્રોની યાદીમાં તેજળા=તીર્થગૌરની બહેન—એમ ઝોળખાણુ પણ કરાવી દીધું છે તેથી તો ઉપદ્રી આ ઠેકાણે ખરા રૂપે પ્રગટ થવાના ચમત્કારમાં ક્ષતિ જ આવે છે. નાટકના મંલાપમાં ડોહ પણ સ્થળે તેજળાને તીર્થગૌરના દેખતાં તેજળા કહીને પણ ડોહ્યે બોલાવી નથી, કે એમ કહેવાય કે તીર્થગૌર આગળ સરસ્વતી નામ બોલાય એમ નહોતું. કલાવિધાનની ત્રીણી વિગતો દાખલ કરવા જતાં નાટકકારે આમ ઉલટી ફાકર ખાધી છે,

આ સામગ્રીમાં વળી ઉમેરો થયો, આ ક્ષણે જ તીર્થંગોરની ‘અહરાક્ષ’ શેવતીનું કાશીરાજ હરણ કરી ગયાથી “ત્હારી અહરાક્ષા હરી ગયા કો રાજવી” એમ ગંગાનો તટમાં પોકાર થયો, અને “મ્હારી શેવતી ! મ્હારું રત્ન !” એમ તીર્થંગોર પુકારી બહ્યો. આ પ્રસંગ સાધી તેજા વળી હેના હૃદયમાં પથ્થાતાપનો છીન્ને અંગારો ગોઠવેછે:

“રાવણવંશી-ઓ અહરાક્ષ ! +
મા વીસર કે સર્વ મુન્દરી
કોઇક પિતાનું કન્યારત્ન છે.
ત્હારા કન્યારત્નને પુણ્યોન્નવળ વાગે,
તો કોકના કન્યારત્નને મા અભાવ.”
(૫૪ ૧૦૬).

અને હેના પ્રિય સપતને ઉદ્દેશીને કહેછે:—

“ઓ અર્ધતાની અન્ધારમૂર્તિ !
શીખ ઉત્તરાર્ધ એ મન્વન્તો, કે
તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં
વજ્રલેપો મવિપ્યતિ”
(૫૪ ૧૦૬).

આમ પથ્થાતાપના પૂર્વસંસ્કાર પ્રામેશ્વો તીર્થંગોર આ પથ્થાતાપજ્વાલાના પ્રવેશમાં આવીને આપણને પોતાના અનુભવો કદી સંભળાવેછે:—

“જન્મારો તાર્થમાં ગાળ્યો, પણ
આજ જણું તીર્થ એટલે શું.
પગ મૂકતાં જ રૂઝાવછે
પગમાંના ઊંડા ઊંડા ધાવ.”
(૫૪ ૧૨૦).

+ રા. નહુનાલાલને નવા શબ્દો ઘડવાની કુશલતા સારી છે; પરંતુ તેમાં ઘણી વાર કોકરો પણ ખવાયછે તેહું આ ઉદાહરણ છે. આદિ રાક્ષસી શ્રુતિ આચરનાર પાપી બ્રાહ્મણ એ અર્ધમાં અહરાક્ષ શબ્દ હેમણે યોગ્યો જણાયછે; પરંતુ ‘અહરાક્ષ’ નો પ્રસિદ્ધ અર્થ જુદો જ છે:—

પરસ્પર-યોષિતઃ કૃત્વા દ્રક્ષસ્વમપદ્વ્ય-ચ । અરણ્યે નિર્જલે દેશે ભવતિ દ્રક્ષરાક્ષસઃ ॥
(યાજુર્વેદ, ૩-૨૧૨); આ જીવનમાં પરત્વી હરણ કરનાર ને બ્રાહ્મણનું ધન લઈ લેનાર પાપી બ્રાહ્મણ મરણ પછી નિર્જલ અરણ્યમાં શૂન થયેલો તે ‘અહરાક્ષ’ એમ છે. આ તીર્થંગોરનો જીવતો જ હજી છે. ૧૬ અર્થને ફેરવીને શબ્દો ચલવવા એ ખરી દેશગાનું કામ નથી; એ તો ખોટાં નાણાં ચલવ્યા જેવું છે.

“ હારા ! શીળા શીળી લાગેછે
આ મુક્તિપુરીની ધરતી એ.
સાધુનાં લોચનામાંથી તો
અમૃતના વરસાદ વરસેછે. ”

(૪૪ ૧૨૧).

આ તીર્થના ખરા આશાસનનું કારણ હૃદયપરિવર્તન, અને હેતું કારણ તે પૂર્વે અતુ-
ભવેલો પશ્ચાત્તાપનો દાહ. એ અનુભવો સાધુઓને હાથે મળેલી સન્નતા પણ હતા; ચાર
દિનમાં ચાર ભવ થયા હોવી સન્નઓ એ હતી; ગોખરની રાત્રીમાં સૂતાડ્યો, આઠ ઉપર
ઉઘે માથે લટકાવ્યો, ચિતાની જ્વાળામાં આરપાર ચલાવ્યો, તમકોહની સ્ત્રીમર્તિયોને બેટાડ્યો,
દત્તાદિ કંઈક અદ્ભુત ચમત્કારોવાળા પ્રયોગો લગાડ્યા, તેની અદ્ભુતતા વિશે આદિ ચર્ચા
નથી કરવી, સાર માત્ર એટલો કે દેને ખરો અનુતાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત અનુભવ્યા પછી સુપથ
તરફ પ્રતિવાળો આપણે જોઈએ ત્યારે; પરંતુ હજી પૂર્ણ વિશુદ્ધિ નથી મળી.

“ ગંગામાં ન્દાયો, દેહ ધોવાયો:
ધોવાશે હોવો મ્દારો આત્મા ? ”

આમ હજી અનિશ્ચય રહેછે, કેમકે—

“ રાવણાં તો જીવતો છે જગતમાં. ”

પણ છેવટે આશા અને આશાસન મેળવેલે કે—

“ હરિકુળની સમંગગંગામાં ન્દાયશિ,
એટલે ધોવાશે મ્દારો પાપાત્મા એ.
રાયતનના દેવ બનેછે ત્દારે ”

(૪૪ ૧૨૧).

આ રીતે હેતું છેવટનું નિષ્ક્રમણ ચામછે, અને આપણે માનીશું કે પરિવર્તનનું આ
શુભ પરિણામ સિદ્ધ થયું હશે.

તીર્થંગરનો શુદ્ધિક્રમ આ રીતનો આપણી આગળ મુકાયોછે;—પશ્ચાત્તાપ, પ્રાયશ્ચિત્ત,
એ સંસ્કાર આપણી સમક્ષ તીર્થંગર આ પ્રવેશમાં આવ્યાની પૂર્વે જ થઈ ગયાછે; ત્દારે
વૃત્તદાસીની વ્યવસ્થા કવિયે જરાક જુદી કરીછે. પશ્ચાત્તાપજ્વાલાના પ્રવેશમાં આપણી આગળ
એ આવેછે તે સાથે જ હેના પોષ્ટાર સંભળામછે:—

† રાયણ શા માટે ? રીતાનના પ્રતિષ્ઠ તરીકે હશે ? બહુ સુધરિત શબ્દકલ્પના
નથી લાગતી.

“ તારો, તારો, કોઈ ઉગારો,
હરિજન કો ઉદારો
બાણુ, સમગ્ર સદાની
દેહ અને દેહીની મહાકાળમા ”

(૫૪ ૧૨૫)

હેનાં પાપના ફળ દૈદિક સામનમા તેમ જ આધ્યાત્મિક અનુતાપની જનાળામા મળ્યાં છે
હેના આ પ્રયત્ન પાપતાપનું વર્ણન કરિયે બહુ સમગ્ર ગીતે કર્યું છે —

“ મુખડે મુખન દીધા જ્યાં જ્યાં,
ત્યાં ત્યાં જોડે છે અગારાઓ
ઉરથી ઉર ચાખ્યા,
એ ઉરમા પ્રગટ્યા છે દાનાનગ
અગે અગ ભીડ્યા આનિમનમા,
ત્યાં ભભૂંડે ભડકાઓ
ભમરોમા ભમરાં ડબે છે
રોમરોમમા છે વીંટીની વેદના
હોનવો મોં એ હોગી,
ઉતારો મોં એ ઝેર ”

(૫૪ ૧૨૫)

પાપતાપની ઝાળમા આ હેતુ કમણ આપણી મમતા થાય છે હામા કરિનો કલાતુ
જાણાય છે તીર્થગૌરના કરતા વૃત્યદામીની ધૃત પાપથીના વધારે ઉન્નત દત્તી જેના પ્રમાણમા
હેતુ શાસન લાભો વખત ચાલ્યું છે અને વધારે ઉચ્છેદન થયું છે આખરે “ મોહના મ્હેનમા
રમનારી, જાતને મુખ માટે વેચનારી ” એ વૃત્યદાસી પુકારે છે

“ જોગો, જાઓ, આવો
જાળજ્યોત કો જાણી,
મુખ્યજીવન કો પુણ્યાત્મા ।
બાળાને—સમગ્રાને
જાતો, ઉગારો, ઉદારો । ”

(૫૪ ૧૨૫)

† ફક્ત તારવાનું હોય, બાળાને ના હોય, આ રૂપકમય રાં જાણનાં નાની સમગ્ર
શક્તિને દર્શાવે છે

આ હેની પ્રાર્થના સફળ થાયછે; વૃત્તાન્તરૂપે છેવટના પ્રવેશમાં (અંક ૩, પ્રવેશ ૫ માં) નૃત્યદાસી જાણી આપણને મળેછે તદ્વારે પ્રથમ અગ્નિજ્વાળામાંથી સંક્રમણ કરતી આપણે જોઈ હતી તે હવે તપ તપીતે પુણ્ય પદ્યમાં પગ મૂકવાની કાંઈક અધિકારિણી થયેલી આપણે જોઈએ છીએ:

“ જોગીડા ! વસમી આ વનની વાટ,
નથી વડલા કે વિસામા વનમાં,
નથી નદીઓ ને ઘાટ.

જોગીડા ૧૦

આથમે દિન, પણ કદી એ ન આથમે
અન્તર કેશ ઉગાઠ:

જોગીડા ૧૦

(૪૪ ૧૫૪).

પશ્ચાત્તાપમાં તપેલીના આ જાબરા છે, અગ્નિ શમ્યોછે, પણ હજી દાઝવાના સંસ્કાર હુમ નથી થયા. માટે જ એ ગીત ગાતી ગાતી નૃત્યદાસી પ્રવેશ કરેછે ત્હેને ગીતને અંતે જવા કહેછે:

“ ત્હારાં તપ નિષ્ફળ નહિ જાય, તાપસી !
ત્હેને પરમ વિસામો સાંપડશે.”

આ પરમ વિસામો તે ‘ નથી વડલા કે વિસામા એ વનમાં ’ એ ઉદ્ગારની પ્રતિ-
જ્ઞાયામાં મૂકાયોછે. વિશુદ્ધ જીવનનો ઉદ્યાન નહિ, પણ ખાપી જીવનનું વિકટ વન—ત્હેમાં
‘ વડલા કે વિસામા ’ મળે જ કદાચી ? પરમ વિસામો વિશુદ્ધ જીવનની શાન્તિમાં, પરમ
પ્રતાપના આશ્વાસન આપનારા ચરણમાં જ મળશે.

આ રીતે નૃત્યદાસીનો પણ નિકાલ થાયછે. તીર્થગૌરની વ્યવસ્થા પૂર્વગત પ્રવેશમાં જ
કરી અને નૃત્યદાસીને આ છેવટના પ્રવેશ સુધી રાખી તપશ્વર હેને વધારે કેમ આપ્યું ?
અપ્સરાઓના નૃત્ય સંબન્ધી શરૂઆત પાછળ આપણે અર્ચા તે પ્રશ્નને પ્રમંથ આપવા માટે જ
હેને અહિં આણી હશે ? આમ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય અરે. પરંતુ કવિની ધ્વજાને ચારે બાજુથી
બાંધી લેવી એ વાજબી નથી; અને આ વ્યવસ્થાનો હેતુ આપણે ઉપર સૂચવી પણ ગયા
છીએ. તે ઉપરાંત એમ પણ સંભવે કે પાપજીવનની ઉછટતાના પ્રમાણમાં પરિવર્તનની અવ-
સ્થામાં વિશુદ્ધિનું સ્વરૂપ બીજા છેડા સુધી જાય એ સ્થિતિ જાનવજીવનમાં ફેટલીક વાર જોવામાં
આવેછે, ત્હેનો જ આ એક પ્રકાર; અને તેમ કદાચી પુણ્યભાવનાને પ્રકારાન્તરે યુદ્ધિ વિ-
લક્ષણ જ મળેછે એ દર્શાવવું હશે.

નાટકના પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાયરૂપ આ પ્રવેશમાં આપણે કવિની સમર્થ રચના જોઈએ છીએ, તે જ ક્ષણે એક શરૂના ઉત્પન્ન થાય છે: નૃત્યદાસી અને તીર્થંગોર જેવાં અધમ પાપીના ભેગો જ જવાનાં માતપિતાનો પણ સંબંધ આ પ્રવેશમાં શા માટે કર્યો હશે? રાજપાટ ખોઈ ખેડેલાં ગિરિરાજ અને રાજરાણી યાત્રાએ કરતાં કરતાં કાશી સમીપ આવેછે અને જ્યાં અને જ્યાં નતનો લક્ષ્યોગ ન કરાવ્યો તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરતાં નગરે પડેછે. ગિરિ-રાજ કહેછે:—

“ મહારા પ્રાણમાં એ પ્રગટ્યોછે
પશ્ચાત્તાપનો મહા હતાશ.
પુત્રપુત્રીને બાળ્યાંછે
એમ હું હવે થઈ બળીશ,
તો એ કર્યો ન કર્યો નહિ યાપ.
ચૂંચો, રાણી ! હું ચૂંચો
મહારો રાજધર્મ, મહારો પિતૃધર્મ. ”

(૫૪ ૧૨૩).

અને હરિકુંજના બ્રહ્મર્ષિ બંતેને પાવન કરશે એ આશા દર્શાવેછે તે વખતે રાજ-રાણી કહેછે:

“ મહારા ઉરમાં ઉગેછે કે
“ પાપ પ્રજાળશે, ને પુણ્ય પ્રાંગરશે. ”

(૫૪ ૧૨૪).

પરંતુ જ્યાં તરફના હેમના મૂલ્ય ભરેલા વર્તનને આમ ઉપ પાપરૂપ દર્શાવવામાં જરાક અત્યુક્તિ જણાયછે; ખાસ એટલા માટે કે હેમણે લગ્ન કરાવ્યું હોત તો તો સંમારલમની ભાવનાથી આગળ ક્રમ ના ભરાત; અને તે તો કવિને મતે પાપરૂપ ગણાત. આ કારણથી જ હેમના પશ્ચાત્તાપની યોજના નૃત્યદાસી અને તીર્થંગોરના પશ્ચાત્તાપની અગ્નિશય્યાના ભેગી કરવામાં ઔચિત્યનો અને પ્રમાણ્યોજનાનો ભંગ થાયછે. એટલું જ નહિ, પણ કાશીરાજ અને શેવતીના અર્ધપાપરૂપ આચરણને માટે કશું શાસ્ત્ર જ નથી યોજ્યું, ઉલટું હેમને તો જ્યાં જ્યાં પુણ્યમૂર્તિને સુખે પ્રસંસા અને પુરામદનાં વચનોની પુણ્યદૃષ્ટિથી વધાવ-કાવ્યાંછે ! આ રાજકાના ઉત્તરમાં બચાવ એટલો સંભવે કે નાટકની ભાવનાની મૂર્તિથી, જ્યાં અને જ્યાં નત, હેમના ભાવનાપરિપાકમાં ક્ષોભ આપનારાં ચાર જણાં મુખ્ય રૂપે હતાં,— નૃત્યદાસી, તીર્થંગોર, ગિરિરાજ અને રાજરાણી; ત્યારે, કાશીરાજ અને શેવતી—હેમનો પરસ્પર પ્રેમ પ્રમંગ આરમ્ભમાં કાંઈક દૂષિત છતાં—આ ભાવનાની ઉત્કાન્તિ જોડે સદ્ગત ક્ષોભ આણનારાં નહોતાં, તેથી હેમને શાસ્ત્રમાંથી મુક્ત કર્યો. એ ખરું કે કાશીરાજ જ્યાંને

પરણવા આવ્યો તે રીતે કાંઈક પરંપરાએ અપસાધી જાઓ ખરા. પરંતુ તે માટે છેવટના પ્રવેશમાં હેને પશ્ચાત્તાપયુક્ત દર્શાવ્યો જા છે, અને જ્યાની ક્ષમા હેની કને મગાધી જ છે

“ નવખંડનાં આર્યકુટુંબની ઓ માતા !

ક્ષમા કરજો આ રાજ અહમને.

વીસરજો પૂર્વની કથની.”

(પૃષ્ઠ ૧૪૮).

અને શૈવતીનો આ બાબતમાં કાંઈ મંબન્ધ ન હોવાથી હેને દૂર જ રાખી છે. પરંતુ આખરે આ સમાધાન લાલુ જ લાગશે. કેમકે કાશીરાજ અને શૈવતીના અર્ધપાપપ્રસંગ અક્ષમ્પ જ હતો તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા જ છીએ. * તેમ જ જ્યાનાં માતાપિતાને વૃત્તદાસી અને તીર્થગાર ભોગા એક જ તેલકદામાં તાલ્યાં છે તે અયોગ્ય જ છે એમ આખરે મહેને તો લાગે છે. ગિરિરાજ અને રાજરાણીને જુદા પ્રવેશ માં અને દોપના પ્રમાણના અનુતાપમા મૂકવાનો માર્ગ નહોતો એમ નથી અને ખરું જોતાં તો જ્યા અને જ્યન્તની “ઉચ્ચ બાવનાનો વિકાસ જ જ્યાનાં માતાપિતા તરફથી થયેલા વિધને પરિણામે જ થયો છે, તેથી હેમનો દોષ તે શુભરૂપ જ જાણ્યો છે, આ વાત નાટકકર્તાથી અગમણી પણ નથી. છેવટના પ્રવેશમાં ગિરિરાજ જ્યાને કહે છે:

“ યજ્ઞવત્ કરી ક્ષમા પ્રાર્થે

જ્યા ! તદારેન્ધ્રીન ૧૪ ૪૮૨ ચા ।

મહારા રાજ

આ નાટક પણ યશશન્દ્રનું બનાવેલું છે. આ નાટકના

૭ કુમારીને દે યશશન્દ્રે એ મદા કાવ્યો અને ચાર નાટકો રચેનાં

હતાં. આમોવા અંક કાવ્ય કાઈ રાજના વર્ણનનું હશે તેમ કુદ્રનરેદ્રવર્ણનમઘા એ ઉપરથી લાગે છે. રાજમતી નાટકની પરંતુ પ્રસિદ્ધ છે.

અયે અસ્ત્યેત સહદયહૃદયપટ્ટિકા નિર્વ્યુદ્ધમૌઢવાગર્ધહાટકં રાનીમતીપ્રચંચનાટકં વૃત્તિ.
લલુ અસ્ય યશશન્દ્રસ્ય ।

મહાકાવ્યદંટોજ્જ્વલમસૂળશૃંગલુતિમતી ક્ષરત્કાવ્યસીરામૃતમરચતુર્નાટકકુચા ।

સમુન્મીલદ્વાક્યામૃતલલિતલાંગલલતિકા યદીયા દત્તે ગૌરહહ કૃત્તિનઃ કમય ન મુદમ્ ।

યુક્તં વાનેકપ્રવંચવિધાનવેધસાપ્યેતદારમેધ્યધીયતે કવિના ।

નેમેઃકુત્ર ચરિત્રમદ્રુતગુણગ્રામાભિરામાત્મકમ્

કુદ્રા કુત્ર ચ મામકી કવિપદન્યાસા પ્રગલ્ભા મતિ. ।

કુલ્યાતિક્રમકાતરસ્ય તદય કલ્હોલિનીપ્રેયસો

હેલાલ્પનહેતરે પરિકરઃ કેપાં ન હાસ્યાવહઃ ॥

અને તે જ રીતે રાજરાણી કહેછે:

“ માગી ત્હારે જ અર્પી હોત
એ મહાત્માને મહારી મીઠડી,
તો ન ઊગત દુઃખનાં ઝાડ
ત્હારે, હેમને, કે હમારે માથે. ”

(પૃષ્ઠ ૧૪૭-૧૪૮) .

તેનો ઉત્તર પણ એ જ સ્વરૂપનો જાણતના મુખમાં કવિએ મૂક્યોછે:

“ ડું રાજમાતા ! કુમારીને ન પરણાવી
એ જ ત્હમારા પરમ આશીર્વાદ.†

x x x
x x x

દેશવટો વેઠ્યો, જગત છલ્યો,
તપસુદિધી નિશુદ્ધ થયો.

તદન્ન જ. સ્વાજ્ઞનમહાશર્મપ્રયુક્ત ગિરિરાજની રાણીને રાજમાતા ના
ચકાર સોમેશ્વરદેવનામા રામાયણ દોષ પાછળ (‘વસન્ત’ માર્ગશીર્ષ
દૃશ્યો.

સોમેશ્વરે ભીમની સભાને ચામાર્ધમાં એક નાટક જનારીને હાંપિત કરા હતી એમ સુર-
ચોત્સવની પ્રશસ્તિમાં લખેલું છે. તે નાટક આ પ્રસ્તુત નાટકથી ભિન્ન હોવું જોઈએ. કારણ
કે આ નાટક સોમેશ્વરે પોતાના પુત્ર બલરામની પ્રાર્થનાથી રચેલું છે અને તે દ્વારિકામાં
કૃષ્ણની આગળ પ્રભોષૈકાદશી ઉપર ભજવવામાં આવ્યું હતું. સોમેશ્વરના પિતાનું નામ કુમાર
તથા માતાનું નામ લક્ષ્મી હતું. તેના વડા વગેરેની માહિતી અત્યુર્વિશતિ પ્રમન્થ તથા સુરચો-
ત્સવમાંથી મળી શકશે. સોમેશ્વર વીરધન્ય તથા વીરસ્યદેવની સભામાં હતો (મં. ૧૨૬૩-
૧૩૧૮) તેના કરેલા થયો કીર્તિકૃષ્ણદી, સુરચોત્સવ, રામશતક છે. આ ઉપરાંત વરતુપાલે
બધાવેલાં કેટલાક મદિરાની પ્રશસ્તિઓ પણ રચેલી છે. સોમેશ્વરની કવિતાનું વર્ણન સુરચોત્સવની
પ્રશસ્તિમાં નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.

* આ નાટકની એક પ્રત તેમની જામે છે તે જણાવવાને તથા તેમાંથી જરૂરને ફકરો
પૂરે પાડવાને માટે શા. તપસુપરામનો હુ આભારી છું.

सोमेश्वरदेवरुवेरवेत्य लोऽरुणं गुणग्रामम् ।

हरिहरमुभयप्रभृतिभिरभिहितमेवं कविप्रवरैः ॥ ४४ ॥

श्रीसोमेश्वरदेवस्य कवितुः सवितुश्च को ।

सतृणाम्यवहारस्य निरासेपि रसप्रदा ॥ ४५ ॥

वाग्देवतावसन्तस्य कवेः श्रीसोमशर्मणः ।

धिनोति विबुधान् सूक्तिः साहित्याम्भोनिधेः सुधा ॥ ४६ ॥

तव वरुत्रं शतपत्रं सट्टणं सर्वशास्त्रसंपूर्णम् ।

अवतु निजं पुस्तकमिव सोमेश्वरदेववाग्देवी ॥ ४७ ॥

वसिष्ठा निष्ठायाः पदमिति जगत्यस्ति पटहः

प्रकृष्टास्त्वेवामप्यनपिपन मुञ्जप्रभृतयः ।

कुले जातोप्येषां शतधृतिदुहित्रा पुनरयं

स्वयं पुत्रीनक्रे नवकविगुणप्रीणितद्वदा ॥ ४८ ॥

काव्येन नव्यपदपाकरसास्पदेन यामार्थमात्रवटितेन च नाटकेन ।

श्रीभीमभूमिपतिसंसदि साम्यलोकमस्ताकसंमदवशंवदमादधे यः ॥ ४९ ॥

कवीन्द्रपदवीस्पृहामहह तेऽपि तन्वान्ति य

द्वेन. क्रकचककशं प्रथयन्ति प्रयां कर्णयोः ।

कवि : स विरलः पुनर्भुवि भवादृशो दृश्यते ।

सुधाभिरभिषेचनं रचयतीव यः सूक्तिभिः ॥ ५० ॥

मन्दश्छन्दसि कोपि कोपि विरुद्धः सालंकृतिर्व्याकृता

वर्धे कोपि वृथाश्रमो रसानिधाबन्धः स कोप्यध्वनि ।

वक्त्रान्तर्विहरद्विराश्रितनयामद्वारिमञ्जुस्वर—

स्पर्धाबन्धुभिरेक एव कवते काव्यैः कुमारात्मजः ॥ ५१ ॥

(अपूर्वः.)

C. D. Dalal.

વસન્ત

દદ સત્ય સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્થ સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમય. પુરુષો યદ્વાયમધ્યાત્મ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં દ્રઢોદં સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ્.

સત્યાત પ્રમદિતઽયમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતઽયમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતઽયમ્ । મૃદૈ
ન પ્રમદિતઽયમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતઽયમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૪, અંક ૪,

[માસિક]

વૈશાખ સંવત ૧૯૭૧

તાન્ત્રી અને પ્રકાશક, — જોન રા બ રમણભાઈ મહીપતરામ નીતકે બી.એ., એલ્.એલ્.બી.
ઓવિફન્ટ ગેટ — અમદાવાદ.

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેનુ હાલનચરિત્ર

૧૯૪

(માસિક મનોરંજનમાથી ત્રે પટવર્ધનના લેખનુ આપાન્તર)

આપાન્તર કર્તા. રા. રા હવળુવાય અમરશી મેતા)

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકનો રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ડેપોઝીટ—વખત આંદાજિસ.—અમદાવાદ.

Confidence in the friend of Success.

નવીન !

નવીન !!

નવીન !!!

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જે તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જે તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જે તમારે શરીરને સુદૃઢ ગનાવવું હોય,

તો

અમારા ખદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ વિનંતી છે.

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૂલ્ય છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા.

પરસીવલ મારકેટ.

લાવનગર.

શેષ સગ્રહીની શિક્ષાપત્રી.

(કરીમા શુબરાતી અક્ષરે તથા તેનો તેવીજ કવિતામાં તરજુમો).

પ્રચલિત કરતાં ઘણી જગ્યાએ જુદા અર્થે, પાકાંતરો, વિવેચન તથા ટિપ્પણ સહિત કરીમા સાથે સંબંધ ધરાવનાર સૌએ વચવા વિચારવા જોવું. ૫૪ સંખ્યા ૧૪૪, કીમત રૂ. ૦-૬-૦; પોસ્ટેજ જુદું. ' ઘણુંજ પ્રશ્નસાપ્ત રીતે તૈયાર કરેલું; નોદ્રસ ઠાળજીપૂર્વક લખાએલી'—હુસેનમિયાં ખી. કદ્રી (પેટલાદ) 'તરજુમો ખરો, બંધબેસતો અને સ્ત્રીતમય; સહાયક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય ઉપયોગી'—આવામિયાં એ. કાજી (રાજકોટ). 'જેઓ કરીમા ભણે છે તેઓને ઘણુંજ ઉપયોગી'—ડે. એ. ઇ. અમરેલી. 'ઘણી મહેનત લઈ ઉત્તમ તરજુમો કર્યો છે'—અમીરમિયાં હમ્દમિયાં (અમદાવાદ), 'મેં જોયા છે તે તરજુમાઓમાં ધણે દરજ્જે શ્રેષ્ઠ'—સાગર શ્રીકૃષ્ણલાલ એમ. ઝંપેરી (મુબઇ).

મળવાનું ડેપોઝીટ—અ. ર. દેખર, મુંદરા (કચ્છ).

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेवममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂર્ચે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ. ૧૪, અંક ૪.

[માસિક]

વૈશાખ, સંવત ૧૯૭૧

ઉપકાર-સ્વીકાર.

સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનું ઇવનચરિત્ર ગુજરાતનાં ગામે ગામમાં બાણીનું થાય,
અને એ ઇવનની કીણી કીણી હકીકત પણ પ્રેમથી વંચાય અને સમરામ એવા અભિલાષથી
આ અંક તૈયાર કરાયવામાં આવ્યો છે. સ્વ. ગોખલેના ઇવનનું અવલોકન અમે ગયા અંકમાં
કર્ચું છે, પણ એ ઇવનની વિગતવાર હકીકત એકદ દક્ષિણી વિદ્વાન પાસે લખાવી એનું
ગૂઝરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરી સકાય તો દીક એમ અમારા મનમાં હતું—એટલામાં
“માસિક મનોરંજન” નો વસન્ત—અંક અમને મળ્યો. એ મરાઠી પત્ર—જે હમેશાં બહુ
વિદ્વાનો દેશભક્તિ અને મનોરંજનપૂર્વક લખાય છે અને જેનો પ્રચાર પણ દક્ષિણમાં બહુ
બહોળો છે—એના આ અંકમાં સંપાદકે પ્રોફેસર પટવર્ધન પાસે સ્વ. ગોખલેનું ઇવનચરિત્ર
લખાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પ્રો. પટવર્ધનનો લેખ અસાધારણ જ્ઞાન પ્રેમ અને સારાસાર વિવેક-
પૂર્વક લખાએકો હોઈ, એ જ લેખનું ગૂઝરાતી ભાષાન્તર ગુર્જરવાચકજીન્દને આપતું થોડું
લાગવાથી અમે માસિક મનોરંજનના સંપાદકને ભાષાન્તરની પરવાનગી માટે લખ્યું, અને
એ પરવાનગી એમણે તુરત જ આપવા મહેરબાની કરી. એ માટે એમનો, તથા વિશેષમાં,
મૂળલેખક પ્રો. પટવર્ધનનો, તેમજ એમના લેખનું ગૂઝરાતીમાં ભાષાન્તર કરી આપનાર
શ્રી. રા. ઇવનજીવ અમરશીનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

“માસિક મનોરંજન” માં સ્વ. ગોખલેનાં તથા એમની પરિસ્થિતિનાં વિવિધ ચિત્રો
આપવામાં આવ્યાં છે તે સર્વમાં એ એમના ઇવનચરિત્ર ઉપર ખાસ પ્રકાશ નાંખે છે તેથી
તે એ પસંદ કરી અમે મૂક્યાં છે.

તન્ત્રી.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનું જીવનચરિત્ર.*

ઉપોદ્ધાત.

મૃત્યુના નામગ્ગમણથી કોણ કપતુ નથી ? હુકુમ, ગાન, ઈનાકો, દેશ, રાષ્ટ્ર અને સમસ્ત માનવજાતિ એ સર્વ પોતપોતાના ગજ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત મૃત્યુનું મહત્ત્વ મૃત્યુથી કે છે તે તેને નિંદે છે એક રીતે એ ચોખ્ખું જ છે મૃત્યુના જેવો માહસી, નિષ્કુર અને અચૂક ધાડપાડુ બીજો કોઈ નથી. એના હુમલામાંથી બચનાર એમ વ્યક્તિને કે રાત્રને માટે કદી પણ શક્ય નથી મોટા મોટા જનમમાં, મોટા મોટા રાષ્ટ્રો, મોગ મોગ દેશો, મૃત્યુમુખમાં ગરક થઈ ગયા છે મર્ય જેવા મર્ય તે શુદ્ધમાલા જેની પ્રચંડ શુદ્ધમાના પણ એના મપાટામાંથી બચવા પામ્યા નથી. માનની ધાડપાડુએ રાજ્યના અમનદારોની બીક ટોચ છે, અને ક્યારેક ક્યારેક તે તેમના હાથમાં પકડાઈ કરેલા કબોના ફળ ભોગવના જેવજાએ પણ જાય છે પરંતુ મૃત્યુ ઉપર કોની સત્તા ? તેને કોની દહેશત ? સર્વ સત્તા ઉપર તેની સત્તા ને સર્વને તેની જ દહેશત. માનની ધાડપાડુએ ઉચાપત કરેલી માલમતામાંથી કાઢકે પણ પાછી મળનાનો મલવ રહે છે આમાં શું ? એમ વખત તેના હાથમાં ગયું તે સત્તાને માટે ગયું જ—તે પાછું મળનાની આશા જ નહિ. શીનીશન, આદિશન, અસીરીશન, વગેરે મોગી મોગી માનવજાતો હવે ક્યા છે ? જે શુધારા માટે, જે સોધો માટે અને જે સાધનમાંથી માટે મનુષ્યો ભારે અભિમાન ધરાવે છે તે શુધારા, તે સોધો, તે સાધનમાંથી એક વખત કાન-મૃત્યુ-નાશ થઈ એવે ખતમ. ગઈ તે ગઈ જ. આથી જ મૃત્યુના નામગ્ગમણથી માણસ માન નાસે છે, ગભરાય છે તે કહે છે મૃત્યુ એવે જે કાઈ અનિટ, જે કાઈ અપ્રિય, જે કાઈ બચકર તેડું આદિરથાન, એવી મનુષ્યો ॥ કલ્પના બધાંયેવી છે પરંતુ માલ જાણે છે કે તેમની આ ક પના કનગ જન ભગેલી હશે. મૃત્યુ જેમ અપ્રિયનું આદિરથાન છે તેજ પ્રમાણે પ્રિયનું પ્રસાદચિહ્ન પણ હશે. અનિટનું અને અહિતનું સાહચર્ય મૃત્યુની સાથે હશે તો કહાચિત છટું અને ક્યાણું ઉગમગ્થાન પણ તેમાં જ હશે. જે ગયું તેનું પુનરાગમન સ્વયંક તે હશે. મૃત્યુ એવે એક તરફથી અત ત્યારે બીજી તરફથી આરમ્ભ જ હશે. આમ છે એમ આપણો અનુભવ આપણને કરેતો નથી ? શ્રીમ-રોમનોનો અત થયો, પણ તેમની અત એટલે ટપુટનોનો વ્યવકાશ એમ હિતિદાસથી જણાવું નથી કે ? શ્રીમ રાજ્યો તૂટી ગયા તો તે ઉપર શેમન આમાન્યની ઈમાગત ટકી રહી રોમન સામાન્ય ઊનભિન થયું—તે નામનેય થયું—એટલે અર્વાચીન સ્વરૂપનો જન્મ થયો આ પ્રમાણે દાગે મરે તે પાન જન્મે એમ જ ગતના હિતિદામમાં મરંત્ર થયા કરે છે આમ જના મૃત્યુના નશીનમાં લોખની

* 'માસિક મનોરજન'માં પ્રો પટવર્ધને લખેલા લેખનું રા જીવનનાય અમરશીએ કેટલું બાપાન્તર

वसन्त. —

पुणा, भारतसेवकसमाजमंदीर.

ગાળો ને શાપ હમેશાં ખાવાનું જ કેમ લખાયું હતું તે કોણ જાણે ! મૃત્યુના હુમલાથી હાનિ થાય છે, અને તે ક્યારેય પણ પુરાતી નથી, એ નિર્વિવાદ છે. મૃત્યુની ઉડી ખીણમાં જે એક વખત ગરક થયું તે પાછું ઉપર આવવાની આશા છે જ નહિ; એ પણ તેટલું જ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ વ્યાં મૃત્યુને લીધે અંધકાર છવાઈ રહ્યો હોય ત્યાં પ્રકાશનો પ્રવેશ થવાનો જ નહિ, મૃત્યુએ જે નજર આગળથી લઈ લીધું તેનું દર્શન પુનરપિ થવાનું જ નહિ, એ માત્ર તેટલું જ નિર્વિવાદ છે કે નહિ, તે કોણ જાણે ! દિવસનો—સૂર્યપ્રકાશનો અન્ત થાય એટલે પ્રકાશમાં ન દેખાતા તારાઓ ચમક્યા લાગે છે. પ્રકાશ જતાવે ને અંધકાર ઢાંકે એવો નિસર્ગનિયમ મશહૂર છતાં તેનો વિષયાસિ કેટલીક વખતે સ્પષ્ટ બોવામાં આવે છે ! અજવાળાએ સંતાડ્યું ને અંધારાએ ઉઘાડું પાડ્યું—પ્રકાશ એટલે ને અંધકાર ઉઘાડે—એવો અનુભવ કેટલીક વાર થાય છે ! આપણી નજર સમીપ હોય ત્યારે જે નથી દેખાતું તે દૂર થતાં જ સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ ચમત્કાર છે; પરંતુ તેવું થતું પ્રત્યક્ષ બોવાય છે, એમાં શંકા નથી.

આ ચમત્કાર કરવાનું સામર્થ્ય—આ જાદુઈશક્તિ મૃત્યુનામાં જેથી છે તેવી ખીળ કાઢનામાં પણ નથી. જીવન્ત અવસ્થામાં જે હીનચાસનો, જે ખીનાનો, મૃત્યુનાં જે જે વ્યક્તિનો, ગંધ પણ હોતો નથી, તે જ મૃત્યુએ પોતાના નિઃશબ્દ અંગ, અને નિર્ગંધ, નિર્ગુણ અને નિરાકાર, અનન્તમાં તેને સામેલ કરતાંની સાથે જ પોતાના શબ્દ અને ગંધવડે આપું જગત વ્યાપ કરી દે છે !

મંસારના મહાસાગરમાં જે નદીઓ, જે વહેળા, જે વોટળા, જે ઝરા, હુમ થયા હોય છે, તે જ ચોમાસાની શરૂઆતમાં, આઠ મહીના સુધી સૂર્યના પ્રખર તાપની આંધ ખાહનિ મુકાઈ-મરી ગયા પછી, આકાશમાં ફરી ગર્જવા—ગડગડવા લાગે છે, અને ફરી પૃથ્વી ઉપર આવીને તેમને નવજીવન આપે છે. આ ઉચરથી એ દેખાઈ આવે છે કે, આપણને જે કે મૃત્યુની એક જ બાજુ દેખાતી હોય તેપણુ તેને બીજી બાજુ છે, અને દિનમાનને જેમ એક કાણું ને બીજું ઘોણું, એક પ્રકાશનું ને બીજું અંધકારનું અંગ છે, દિવસ ને રાત એમ બે હાથ છે, તે જ પ્રમાણે મૃત્યુને પણ બે અંગો છે. તેના એક અંગમાં ગાદ અંધકાર છે પણ બીજામાં જળદળતો પ્રકાશ છે. તેના એક હાથમાં કાળજીનું વાસણ છે તો બીજા હાથમાં વીજળીનો દીવો છે. એ પહેલાં પોતાના કળ્મળમાં લીધેલી વસ્તુ ઉપર અતિશય ધાડું અદશ્યનું ઢાંકણું ઢાંકી દે છે, અને પછી પોતાની જાદુઈશક્તિથી એ અદશ્ય ઉપર ચોરદાનસનાં છપાં ફિરજો નાખી તેનું અદરશત્વ નષ્ટ કરે છે. અસીરીયન ખાદિમન લોકોને મૃત્યુએ લઈ જઈ પોતાની અંધકારપૂર્ણ નગરીમાં સંતાડી મૂક્યા. પરંતુ તેમણે કરેલા જ્યોતિર્ગણિત ઉપર દાનરો વર્ષ પછી તેણે જે આંખાં ફિરજ પાડ્યાં તેને લીધે આકાશમાંના તારાગણોનું જ્ઞાન જગતને થયું અને અત્રીચીન જ્યોતિર્વિદ્યાનો પાયો તૈયાર થયો. કાલવચ થયેલા સર્વ લોકોનું અને રાષ્ટ્રોનું એમ જ છે. જે લોક અને જે રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વમાં તેમની કિંમત યદ નહિ, તેને જ તેમના અસ્તિત્વ પછી ખાણમાંથી મળેલા હીલ પ્રમાણે અમૃત્ય સમજી તે મેળવવા—કળને કરવા—મનુષ્યો ધમાચકડી કરવા લાગે છે. તેમાં મૃત્યુની મદદ હોય છે. આજના દિવસના કરતાં ગઈ કાલના દિવસ વિશે મનુષ્યને વિગ્રેય પ્રેમ ઉપજે છે, તેનું રહસ્ય આમાંજ સમાયું ફરી કે શું ? “ એ દિવસ સોનાના હુતા ” એમ આપણે ગતમાળ વિશે કહીએ છીએ,

તે હવે—ગયા પછી ' ને આથમ્યા નહોતા ત્યારે તેમાંનું સોનું કાઢતે દેખાતું નહોતું; અથવા તો હમણું તે જોટલું મોજાવણ દેખાય છે તેટલું તો તે વખતે દેખાતું નહોતું જ. હવે જ તે વિશેષ તેજસ્વી કેમ દેખાતું બોલ્યો? મૃત્યુના હાથમાંના વીજળીનાં દીવાનો પ્રકાશ તેની ઉપર પડવાથી જ તેનો રંગ હવે આપણને ચોખ્ખો દેખાવા લાગ્યો હશે કે? તેમ ન હોય તો આવો ફરક કેમ પડે? અર્થાત્ મૃત્યુના હાથમાં જેમ સપ્તર્ણ કાળ કરનાર કાળજી છે, તેમજ સપ્તર્ણ રમણીય કરનાર તેજ છે. અને તેના થોડે જ દેખાતું નહોતું તે તે દેખાડે છે.

સાંપ્રો કે સમાજના અંબંધમાં આ જોટલું સત્ય છે તેના કરતાં પણ વ્યક્તિના સંબંધમાં

અધિક અંશે સત્ય છે. મનુષ્યના જે શુભો જીવન્ત અવસ્થામાં ધણું

મૃત્યુને લીધે જ કરીને આપણા લક્ષમાં આવતા નથી, તે, તે કાલવશ-મૃત્યુસરણ-મનુષ્યની ખરી કિ-થવા પછી આપણા ધ્યાનમાં સ્પષ્ટપણે આવે છે, અને પછી તે માટે મત થાય છે. આપણને અક્રમોમ થાય છે. અવિભક્ત કુટુંબમાં રહેનારાં માણસોને

આવો અનુભવ હમેશાં થાય છે. આંખમાં ન સમાતી પણ મહેનત

વડુના મરણ પછી તેની ખરી ચોગ્યતા સમજી તેના શુભની પારાયણો કરતી રાત્રી બેમનારી સાસુ ઘણાના જોવામાં આવી હશે. તેમ જ માથે વડીલનું છા હોય ત્યારે તે છત્રના આશ્રયનું મદત્ત જેમના સ્વપ્નમાં પણ આવેલું ન હોય, તેની આંખો તે વડીલનું છત્ર નાશ

પામનાંવેન જ બેઠો છે, અને પછી જ ઘરમાં વડીલની ચોખ્ખતા કેટલી હતી તે તેને સમ-જાય છે. મિત્રો મિત્રોમાં, સગાં મેનંધીઓમાં આ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. જોટલું જ

નહિ, પણ કેટલેક વખતે તો જીવતાં જોના એક સરખો જગ ક્યો હોય—જોને પત્ન્યવામાં

રોગન દરવામાં કચારા ગળી ન હોય, તેણે કરેલા ઉપકારની જોગખાણ તેના મૃત્યુ પછી

જાણી, તેના સ્મરણથી અને અનુતાપથી આખી જગની શુધી આંતરું પાડતાં બેઠેલાં લોક ધણાના જોવામાં આવ્યાં હશે. જગનારા હાડવેરીને મૃત્યુએ જીવનાન દોષ બનાવ્યાનું

પણ ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડે છે. વ્યક્તિના ખાનગી દાખલાઓમાં આવાં દર્શાવતાં ઘણાં મળી આવે છે.

વ્યક્તિના લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આવા દર્શાવતાં અનેક મળી આવે છે. કોઈ પણ

દેશનો દનિદામ વાંચતાં તેમાં જોને આજ દેશમાં કહીને ગણીએ ચકાવવામાં આવે, બાળીને બરમ દરવામાં આવે, કે ફારીએ લટકાવવામાં આવે, તેને જ કાશે મદાત્ દેશબક્ત ગણી

તેનાં પત્ન્યરનાં પૂતમાં બેસારી દેવની પેડે તેની પૂજા કરાય છે, એવા બનાવો મળ્યા વગર રહેશે નહિ. હિંદુડના દનિદામમાં તો આવાં દર્શાવતાં કેટલાં બધાં છે. જીવનની બળતી

લ્યોતિએ જોના ખગ ગો ટચતા શુંજ દૃષ્ટિઓચર થવા નહિ દીધા તેના તે શુભ મૃત્યુના થોર અંધકારે પ્રદાંધમાં આપવા છે, અને તેની ખરી સ્થિતિ આખા જગતમાં ભરેર દરવાડે

એમ મૃત્યુએ મેળવ્યું છે. ધણે પ્રમંથે પહેલાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા મનુષ્યના પણ ખરેખરા શુભ અને ખરેખરી કામગીરી—જોનતા—તેના મૃત્યુ પછી જ મજબૂત છે. જે ભરેરનામાં (દરેક) ને

તે દિદુતાનનો 'સુવર્ણપટ' દે છે, તે ૧૮૫૭માં પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારે તેમાંના કવચ તત્ત્વનું, કિતાર ધ્યેયનું, મમદમિત્તું અને ન્યાયનીતિનું પુરઠનુંતર તે વખતના મુખ્ય પ્રધાનને જ મળ્યું

હવું. પરંતુ મૃત્યુએ ખરી હકીકત જાહેર પાડીને તેનું ખરું એવું પરલોકવાસી વિચારીઆ મદારાણીનું મદારાણીને આપ્યું; અને એ રાજદારણી સ્ત્રીના ખરા હૃદયની ઝોગખાણ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને દર્શાવી. પરલોકવાસી ગોખાજીરાવ ગોખલેના સંબંધમાં પણ તેમ જ નહીં અને એમ શા ઉપરથી કહેવાય? તેમના મણાખરા ગુણાવગુણ લોકોને-સામાન્ય જનસમૂહને અજાણ્ય હતા તે હવે-તેઓ આ લોક છોડીને ગયા પછી-સમજાશે કે સમજવા લાગ્યા છે. હિંદુ, મુસલમાન, યાદુદી, પારસી, જૈન, સિંચાયત, સ્માર્ત, વૈષ્ણવ, દેશી ખ્રિસ્તી, અને એકલો ઇસ્લિયન: સર્વેને ગોખાજીરાવના મૃત્યુથી પોતાને બારે હાનિ થઈ, એમ લાગવા માંડ્યું છે, એ નિઃશંક છે. પરંતુ ગોખાજીરાવ જીવતા હતા ત્યારે તેમને સર્વેએ એક સરખી રીતે પોતાના ગણ્યા હતા કે? તેમ હોત તો મરણની પાંચ સાત દિવસ પહેલાં જ 'અમે તમારો જીવ લઈશું' એવી ધમકીના પત્રો તેમને કેમ મળ્યા હોત? તેમ હોત તો ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર તેમને ખીરતોમથી ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન થયેલો કહેવાય છે, તેમ શા માટે થાત? અર્થાત્ ગોખાજીરાવ જેવા રાજમાન્ય અને લોકમાન્યની પણ ખરી ઝોગખાણ તેમની દયા-તીર્થ કાઢીને થઈ નથી. નિદાન, દયાતીર્થો તે જોઈએ તેટલે અંશે પડતી નથી. તે ગયા, મૃત્યુએ તેમને આપણામાંથી ખેંચી લીધા, તેમની જગા ખાલી પડી, ત્યાર પછી જ તેની ખરી યોગ્યતા અને ખરી કિંમત આપણને પણ સમજાઈ, એમાં ના કોણ કહેશે? મૃત્યુએ તેમના જીવન પર જે નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે, તેના અનુરોધથી તેમના જીવનચરિત્રમાંની કેટલીક ખામતોનું આવશેકન કરવું અને તેથી જે કંઈ નિષ્પન્ન થાય તે છોડે ખાંધી લેવું એટલું જ હવે આપણા હાથમાં રહ્યું છે.

પ્રકરણ ૧ હું.

કુટુંબની પૂર્વપીઠિકા.

ગોખલેના કુટુંબનું મૂળ વતન કોંકણ પ્રાંતમાં રવાગિરી જિલ્લામાં, ચિપ્કણ તાલુકામાં, સુદાગર પેટામહાલમાં વેળજેપર નામનું નાનું ગામડું છે. મદારાજીમાં ગોખલેનું કુટુંબ. જેટલાં ગોખલેનાં કુટુંબો છે, તે તમામનો મંત્રેષ વેળજેપરના ગોખલેની સાથે લાગતો જણાય છે. ગોખલેનું કુટુંબ મદારાજીના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલું છે. મદારાજીમાંના સરદારોમાં રાસતેનું નામ સર્વેનું બહીતું છે. આ રાસતે તે મળતા ગોખલે. શાહૂમહાજીની કારકીર્દિમાં એમના મૂળ પુરવનો ઉદય થયો. તેનો વ્યવહાર ગોખલે ને પૈસા મેળવીનું વતન રાસન જોઈ, શાહૂમહાજી તેમને ગોખલેના 'રાસતે' બનાવ્યા હતા; એવું માંજગતામાં છે. ગોખલેના કુટુંબમાં ખાસ કરીને વ્યવહારમાં

રાસ્તપણ એ વિશેષ હતુ, એટલુ આ ઉપરથી અનુમાન બાધવાને અડચણ નથી આ
' રાસ્તપણ ' જેમ શાહમહારાજની કારકીર્દિના રાસ્તેના મળ પુરુષનામા વિશેષપણે દેખાઇ
આન્યુ, તેમ જ એ ગુણ આ કુટુંબની બીજી શાખામાના એક પુરુષનામા બીજે સમયે
દેખાઈ આવે તો તેમા નવાઈ શુ ? તેનુ બી તે કુટુંબમા જ છે એટલે વચ્ચે વચ્ચે તેને
અકુર ફૂટેજ. દાદાપરદાદાના શારીરિક કે માનસિક વિશેષ ગુણ તેના પૌત્ર-પૌત્રમા પ્રાદ્યુત્ત
થયાનુ શાસ્ત્રગ્રાંથે આવગત છે જ

વેળણેશ્વરના ગોખતે અને ગોપાળરાવ ગોખતેના પૂર્વજે મળના એ જ હોય, તોપણ

વેળણેશ્વરથી ગોખતે વસતી શાખાએ જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે

ધિતૃવશ

સ્થળે ગઈ, અને એ પ્રમાણે તેમનો વંશ આખા મહારાષ્ટ્રમા ફેલાયો

ગોપાળરાવ જે શાખાના ગોખતે તે શાખાના સ્થાપક મળ પુરુષ

આગાજ મહાદેવ ગોખતે હતા ગોપાળરાવના કુટુંબની હસ્તક જે ગામની મુખત્યારી

' ખોતી ' હાન ચાલુ છે, તેગામ અને તે કુટુંબ આગાજ મહાદેવ ગોખતેએ સ્થાપ્યા હતા

ગોપાળરાવ તામનમળાના ગોખતેમાના તામનમળા એ ગામ ચિપગૂણથી આસરે દેમે

મૈન ફર છે ગોપાળરાવના દાદાના દાદા આગાજ મહાદેવ ગોખતે પ્રથમ તામનમળા આન્યા

ખિમ્બુના આ ગામ તેમણે જ વસાવ્યુ અને એ ગામની ' ખોતી ' (મુખત્યારી) ના

હક સંપાદન કર્યા પોતાનુ મળ વતન છોડીને બીજી જગ્યાએ જવુ, ત્યાં જઈ નવુ ગામ

વસાવી નવા હમે મેળવના, અને મેળવેના હક છવ જાય તોપણ છોડવા નહિ, એ મળ

જેણે તેણે નથી અમેરિકા ખડમાની ગીચ જાડી તોડીને ત્યાં નવા ગામ નવા શહેરો, નવા

મસ્જીદો અને હવે નવુ ને મપન ૧૮ નિર્માણ નાર મુસ્લીમન લોકોનુ અમરણ કરા

વનારા આવા પ્રમગો મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમા પુખ્ત છે । મુસ્લીમખડમા આવતા ધર્મગ્રન્થ

અને ચત્રકીય પરિસ્થિતિથી મ્હાળી પોતાનુ જીવન નિસ્તીર્ગ સમજાને સ્વાધીન મરનારા, અને

તેની મદદરે નનીન જ મળી આવેલા અમેરિકા ખડમા જઈ, ત્યાંના જમગોને રમ્ય ઉપ

વનનુ અને મપન નગરીઓનુ સ્વરૂપ આપનારા લોકોને અરેખર ધન્ય છે । અમુ પગકગ

ચાલુન, પરંતુ અ પ પ્રમાણમા પણ તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમા બન્યાનુ ઇતિહાસના અભ્યા

સીએ જાણે છે મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાના આવા પ્રમગો શોધીને તે નની પેઢીની પ્રજાની

જાણ માટે કાઈ પ્રસિદ્ધ ફરે તો મહારાષ્ટ્રમા કર્તબજારી કેરી હતી ને હજી કેરી છે તે નવી

પ્રજાના સમજવામા આવે, અને પાઠનાના દલાન્ત ઉપરથી આગળનામા સ્ફૂર્તિ પણ આવે

ઉભુ હોય તેને પાડરામા દેખાતા કર્તૃત્વના મરતા, નવુ બાધમા પ્રમગ ધણ કર્તૃત્વ અરેખર

ઉચ્ચ પ્રતિનુ છે આવુ કર્તૃત્વ એ સમયે મહારાષ્ટ્રમાના પુરોમા સર્વેન હતું નાના નાના

ગામડા ગોઠાથી માડીને મોટા નાન્ય સુધીમા પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે સર્વે કર્તૃત્વવાલુ

પુરુષો હતા, અને તે પોતપોતાનામા જ બાધમાથા ન કરતા બહાર પડી, નનીન ધમારત

ઉપાડી પોતાની કર્તૃત્વશક્તિનો ઉપયોગ દેવના કામમા કરતા હતા ' શુ કરવુ, ' ' ક્યા જવુ, '

એવી જપમાળ જપનામ આ દેશના જુવાનોએ આગાજ મહાદેવ ગોખતે જેના એક

સામાન્ય પુરુ પામેથી પણ ઘણું શીખવાનુ મળે તેમ છે ગોપાળરાવ ગોખતેમા ચાલુ

સંસ્થાઓનું સંગોપન કરીને તેમાં નવો નવો ઉર્મેશ કરવાની, અને નવીન સંસ્થા નિર્માણ કરી તે ચલાવવાની શક્તિ હતી. વિદ્યાતટ ખટપટના કરતાં વિદ્યાતટ ઉદ્યોગ તરફ જ તેમના મનની પ્રવૃત્તિ રહેતી. તેનું બીજા તેમના દાદાના દાદાની કર્તવ્યગારીમાં હતું એમ કહી શકાયે નહિ? પરિસ્થિતિ જોઈને તેને અનુરૂપ પોતાની જીવિતો અને સામર્થ્યનો વ્યય નવાં કાર્યો કરવામાં બાળાજી મહાદેવ ગોખસેએ કર્યો. પોતાનું મૂળનું વતન છોડી નવું ગામ વસાવ્યું અને ત્યાં નવો સંસારન્યયહાર જમાવ્યો; ગોખસે વંશનો નવો રાષ વાલીને તેને ઉછેર્યો. તેની આ કામગિરી અને ગોપાળરાય ગોખસેની ગયાં પચીસ વરસની કામગિરી એમાં સાધર્મ્ય હુકમ છે. મૂળખીજ એક હોઈ તેનો વિદ્વાસ નવી પરિસ્થિતિમાં નવો થયો, એવી જ એ સાધર્મ્યની મીમાંસા કરવાને શું હરકત છે ?

બાળાજી મહાદેવ ગોખસેના ચિરંજીવ ભારકર બાળાજી ગોખસે, તે ગોપાળરાયના દાદાના જામ. ભારકરરાયના ચિરંજીવ શ્રીધરપંત તે ગોપાળરાયના દાદા. આ બેકે સંબંધી અડો વિદ્વાન માહિતી આપવાનું ખાસ કાંઈ પ્રયોગ્ય નથી. શ્રીધરપંતને ચાર દીકરા હતા. તેમાંના અંતાહપંત અને કૃષ્ણરાય એ પ્રથમની સ્ત્રીના. કૃષ્ણરાયને ચાર મહિનાના મૂકીને જ તેમનાં માતૃથી મરણ પામ્યાં, એટલે શ્રીધરપંતે બીજી વખત લગ્ન કર્યું. બીજી વખતનાં સ્ત્રીથી પણ તેમને એ દીકરા થયા. પહેલા જયરામપંત અને બીજા માધવરાય. નમાયા થઈ પહેલા બંને બાઈઓ—અંતાહપંત ને કૃષ્ણરાય—છેવટ મુઠી અક્રમતથી સાથે જ રહેતા તેમના પિતાના મનનું વક્ષણ સ્વાભાવિક રીતે જ નથી સ્ત્રીના દીકરા તરફ વિશેષ રહેતું. પણ આ બેકે બાઈઓએ તે જાગત મનમાં આણી નહિ કે ધારતી રાખી નહિ. અંતાહપંત ને કૃષ્ણરાય એ બે બાઈઓને ગાદ પ્રેમ હોવાથી ગોપાળરાયને અંતાહપંત વિશે અત્યંત પૂજ્યભાવ હતો; અને અંતાહપંતના ઘરનાં માણસો પ્રત્યે છેવટ મુઠી તેમનું લક્ષ હતું.

ગોપાળરાયના માતૃવંશ વિશે જોઈએ તેટલી માહિતી હજી મળી નથી. ખરેખરી રીતે પિતૃવંશનું જેટલું મહત્ત્વ, તેટલું જ માતૃવંશનું છે. છોકરાનું ચરિત્ર-જરાબર સ્મરણના માટે આ અને બાપ બંનેનાં ચરિત્રની—છેવટે પ્રકૃતિ સ્વભાવની માહિતીની આવશ્યકતા છે. પરંતુ માતૃવંશ વિશે મળે બાકે તેટલી કાળજી આપણામાં કોઈ રાખતું નથી. ગોપાળરાયના ચરિત્ર ઉપર તેમના માતૃવંશ વિશેની માહિતીથી અગતિ વિશેષ અભાવણું પડી શકત. ગોપાળરાયનામાં જ જે સુણોનો આગળ વિદ્વાસ થયો તે તમામ તેમના પિતૃવંશમાંથીજ મળી આવવા જેવા નથી. એના અને માર્દવનું જે રમ્ય સંમેલન ગોપાળરાયનામાં થયું હતું, તેની મીમાંસા બીજાબર ચલા માટે કૃષ્ણરાય, શ્રીધરપંત, ભારકરપંત ને બાળાજીપંતના ચરિત્રનું જ્ઞાન અવશ્ય જરૂર છે જ; પરંતુ તે સાથે તેમની મા, દાદી વગેરેનાં ચરિત્ર જાણવાની પણ જરૂર છે. પરંતુ હાલ તો એ માહિતી મળી શકી નથી.

ગોપાળરાયના મોસાજનું ગામ કોતજુક. એ ચિપગળ તાલુકામાં જ તામનમગાથી

આશરે આઠેક મેલ છેડે છે. ગોપાળરાવના દાદા (માના બાપ) ભાસ્કરપંત ઓઢ. એ કે-
તણુક ગામના ખોત (મુખત્યાર) હતા. ભાસ્કરપંતને ત્રણ દીકરા-ગણેશપંત, નિળોપંત ને
હરિપંત-હતા. દીકરી એક વાલુબાઈ તે કૃષ્ણરાવ ગોળજેનાં પત્ની ને ગોપાળરાવનાં મા.
તેમનું માસરીનું નામ સત્યબામાબાઈ.

ગોપાળરાવના બેઉ તરફના વડીલ સાર્માંન્યતઃ નીરોગી અને શરીરે સુદૃઢ હતા.
તેમના દાદા કૃષ્ણરાવના પિતા ૭૭ મે વર્ષે મરણ પામ્યા. કૃષ્ણરાવના
પૂર્વજોના વિશેષ બાઈ અંતાણપંત ૮૩ વર્ષની ઉંમરના મગ્ન્યૂત પાંધાના હાલ હયાત
ગુણસ્વભાવ. છે. આ ઉપરથી તેમની શરીરપ્રકૃતિ કેવી હતી તેની કલ્પના થઈ
શકરો. માતૃવંશ તરફના દાદાના મરણ સમયની ઉંમર બહુવામાં
આવી નથી, પરંતુ તે તરફનાં માણસો પણ અધ્યાયુષી નહોતાં, એમ જણાય છે. ગોપાળ-
રાવના બેઉ મામા ૬૦-૬૦ વર્ષના થઈને મરણ પામ્યા હતા.

બેઉ વંશમાંના માણસોના કેટલાક સ્વભાવવિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે પિતૃ-
વંશ તરફનાં માણસો ધણે ભાગે ટેકીલાં ને સ્વાભિમાની હતાં. તેમનું સ્વાભિમાન જનન્યથ્ય.
ને સ્વભાવ સાધારણપણે માની ખીલના ઓશિયાળા કે દબાયેલા રહેવું એ તેમને પર્વદ
પકતું નહિ. જનતા સુધી પોતાની જ કર્તજમારી ઉપર પોતાનો બ્યવહાર ચલાવવો એવી
તેમની ટેકીલી પ્રકૃતિ હતી. સ્વાભિમાન, ટેક અને સ્વાયલંબન એ પિતૃવંશના ખાસ વિશેષ
ગુણ હતા, તો માતૃવંશ તરફનાં માણસોમાં દિલદારપણું વિશેષ હતું. સારિવકટ્ટિ અને મનનું
ગોઠાપણું એ ગુણ માતૃવંશની મંડળીમાં વિશેષ હતા, એમ સમજવું છે. ગોપાળરાવના
ચરિત્રમાં જે ગુણો દર્શિગાયર થાય છે, તેનું યથાર્થ આકલન થવા માટે તેમના પિતૃવંશના
અને માતૃવંશના ઉપરના ગુણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

ગોપાળરાવના પિતા કૃષ્ણરાવ ને માતૃશ્રી સત્યબામાબાઈ મંબંધી જે માહિતી હાલ
મળી છે તે ઉપરથી ગોપાળરાવનો સ્વભાવ અને તેમના મનની
માખાપ. ધરના સમજવામાં ધણી મદદ મળશે, એમ લાગે છે. કૃષ્ણરાવ
નાનપણમાં બારે તોફાની ને સાહસી હતા. તે એટલા કે તેમના
તોફાની અને તામસીપણને લીધે તેમને આમનાં માણસો “ વામોખા ” કહેતા. તે સમય
અંગ્રેજી અમલની શરૂઆતનો હોવાથી આજની પેઢે શિક્ષણની સગવડો થઈ નહોતી. કૃષ્ણ-
રાવને બહુવા માટે કોંકણ છોડીને કોરદાપુર જવું પડ્યું હતું. કોરદાપુર ને ગોખલે કુંડુખનો
મંબંધ ધણો જુનો જણાય છે. કૃષ્ણરાવના કાકા કોરદાપુરમાં મામલતદાર હતા. આથી
તામનમજાથી કૃષ્ણરાવ બહુવા સાર કોરદાપુર ગયા, અને ત્યારથી તેમનો કોંકણ સાથેનો
મંબંધ લગભગ તુટ્યા જેવો જ થયો. તે કદી કદી કોંકણમાં જતા આવતા, તોપણ તેમનું
શિક્ષણ અને આગળ ઉદ્યોગ ધંધો કોરદાપુર ગંરથાનમાં થવાથી તે કોરદાપુર ગંરથાન-
ના જ રહેવારી થયા.

કૃષ્ણરાવ કૈાલ્કાપુરમાં જે નિશાળમાં ભણતા તે ૯ નિશાળમાં પ. વા. ન્યા. ગ. રાનડે પણ ભણતા. રાનડે અને કૃષ્ણરાવ ગોખલે એ સદાધ્યાયી હતા એવું તે વખતે કોઈને કંઈ લાગવાનું કારણ નહોતું; પરંતુ આજ એ કર્મધર્મસંયોગ ઘણાજ મળ્નના લાગે છે. ગોપાળરાવના આધ્યાત્મિક જન્મનું પિતૃત્વ જેમને પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે કૃષ્ણરાવ, અને ગોપાળરાવના આધ્યાત્મિક જન્મનું ગુરુસ્થાન—પિતૃત્વ જ હોવાય—જેમને પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે રાનડે એક નિશાળમાં, એક વર્ગમાં, એક ગુરૂ પાસે, એકા બણે આ યોગ્યોગ કેટલો વિલક્ષણ છે ! પોતાની સાથે ભણનાર આ કૃષ્ણને એક દીકરા ભવિષ્યે પોતાની કીર્તિ—નામના અને રાષ્ટ્રીય કુલ્લન આજુ રાખનાર, પોતાની પરંપરા વધારનાર, પોતાનો શિષ્ય થશે, એવું તે વખતે માધવને લાગ્યું હશે કે? પોતાના પુત્રના ઐહિક આ-યુષ્યનો આધ સર્વાંશે બદલવાને આ માધવ કારણરૂપ થશે, એવું રવખે પણ કૃષ્ણને લાગ્યું હશે કે? પરંતુ તેમના ચિત્તમાં પણ નહોતું, તે બધારે જતી આગ્યું ત્યારે કૃષ્ણ અને માધવના સદાધ્યાયિત્વ વિષે ગતકાલ તરફ પાછા ફરી જોતાં આપણને ભારે નવાઈ લાગે છે; અને કાળના અનંત વંદાણીઆમાં અમરમાં ૯ જે ચીથરાં પવન ઉપર ઊડતાં હોય એમ બદ્ધ છેડેથી અને તૂટક રીતે દેખાતું, તે ૯ એક ખીજ સાથે બહુ નિકટથી સંધાયેલાં હતાં એમ આપણને ખાતરી થાય છે. આ યોગ્યોગ કેવળ વદન્યાથી ધડાઈ આપ્યો હશે?

કૃષ્ણરાવની રિચિતિ પૈસા સંબંધી સારી નહોતી. માધવરાવ રાનડેના પિતા કૈાલ્કાપુરમાં ખાનગી કારભારી હોવાથી તેમના વિદ્યાભ્યાસમાં અડચણ આવી નહિ. વળી માધવરાવ તીવ્ર ભુદ્ધિના ને અભ્યાસી હતા. કૃષ્ણરાવનું શિક્ષણ અનેક કારણોથી જલદી જ બંધ પડ્યું. તેમને ઘુરત જ નોકરીમાં જોડાતું પડ્યું, અને કાકાને વસીલો હોવાથી તે તેમને સહેજે મળી પણ ગઈ. તે કારણમાં કારકુનીમાં જોડાયા. તેમનું ધણુંખડું જીવન કાગલમાં જ ગયું.

કૃષ્ણરાવનું કામ ગોખલું ને સ્વભાવ ટંકા હતો. તેમને કારણ વગર કોઈ એક અંકાર પણ હોતો તે સહન થતું નહિ. આવે પ્રમંડે તે પોતાના ઉપરીની પણ સારમ રાખતા નહિ. એક વખતે તેમના ઉપરી તેમના કામની તપાસણી માટે આવેલા, ને પાંચ દસ માણસની રજૂ કાંઈક વધારે પડતું બોલ્યા. પોતાનું કામ જરાબર હોવા છતાં ઉપરી વધારે પડતું બોલે, ને તે વળી ઘણા માણસોની સમજ, તે કૃષ્ણરાવથી સંખાતું નહિ. તે વાતની પેઠે ધુરડીને ઉપરીના ઉપર ધસ્યા. પાસેનાં માણસોએ તેમને ઝાઝી શખી શાન્ત કર્યા, એ વાત જુદી! પરંતુ આ પછીથી તેમના ઉપરીની તેમની ઉપર જે સારી લાગણી થઈ, તે છેવટ સુધી કાયમ હતી. તેમના ટેકીલા સ્વભાવને લીધે તેમની ઉપર તેમના ઉપરીનો અનિશ્ચય વિશ્વાસ ખેરો હતો.

કૃષ્ણરાવની સ્ત્રી સત્યબાળાઈ મોટા મનની અને સત્સ્ચરીજ હતી. એ સ્વભાવે ધણી ગરીબ ને દેવભોગી હતી. કદી કાકાને વધારે પડતું બોલતું કે ખગલ જવાય દેવો એ તે

સમજતી જ નહોતી પોતાનું કામકાજ મુજે મોઢે ક્યારે કરવું, પોતાનો સંસારવ્યવહાર બહુબકાટ ક્યારે વગર ચલાવવો, અને બ્રાહ્મણાદિને સત્કૃત રાખી આ મનુષ્યજન્મનું સાર્થક કરવું. એટલું જ તે બજારી હતી કોઇનું કાર્જ વધારે ઝાણું હોય તો પેટમાં નખવું, અને કોઇની સાથે બોલાચાલી ન કરતા થતા આઘાત શાન્તપણે સહેતા, બને ત્યાં સુધી સર્વેની સાથે સુલકાઇથી વર્તવું, એવી તેની વૃત્તિ હતી તે વખતના જમાના પ્રમાણે તેમને કક્કાનું એ શાન નહોતું, પરંતુ તેમની રમરણશક્તિ બહુ નિલક્ષણ હોવાનું કહે છે તેમની પતિનિશા કેવી હતી એ એક નાનકડી વાત ઉપરથી જણાશે કૃષ્ણરાવ મરણ પામ્યા પછી આ સાધ્વી સ્ત્રીએ તેમનું એક ધોતીડું પોતે મરતા સુધી પોતાની પામે સાચી રાખ્યું હતું આ વાત દુઃખ લાગે છે, પરંતુ સત્યભામાગાધની સાસ્ત્રિક નિજાની, પતિ નિશેના પૂજ્યભાવની, અને તેમની સામાન્ય ધાર્મિક જિત્તિની આ મન્મથ સાક્ષી છે.

પોતાના પૂજ્ય માણુમોની મધ વસ્તુ આ પ્રમાણે સવરી રાજવાની પદ્ધતિ હાનમાં જે કે બ. નન્દરે પાતી નથી, પરંતુ પતિના મૃત્યુ પછી તેના નિઃહૃદ બનું વર્ણન કરનારા ગ્રન્થો લખે કે તેના શુષ્કાનુસાર ગાવા માટે શ્રેય લખે તોપણ આ સાંદી બાળતથી સાંભ, સરળ ને પ્રેમાર્ણ હૃદયનું જે ચિ. આખ આગળ બહુ થાય છે તે એ કાળો કે અન્યોથી થવાનું નહિ પતિપ્રત્યેની નિશાથી તેની દનખા હવકી વસ્તુનું પણ જે મલ્લ રહે છે, તે રૂપીઆથી કે મહેરોથી આકી રક્ષાનું નથી આવા અસ્ફુટ પ્રેમની ગહતા જાતિઅનુભવકી જ સમજ શકાય તેવી છે વિનક્ષણ બુદ્ધિવાળાને આ બાબત ગમે તેવી હલકી અને ગાડાઈ બરેલી લાગે પરંતુ પ્રેમાર્ણ હૃદયને અત્યંત હંડી અને પરિત્ર મનોદત્તિની આ સાક્ષ અત્યંત પૂજ્ય નાગરી નેહએ અને ગોષાજરાવને તેની લાગતી હતી પણ ખરી તેમણે પણ પોતાની માએ પૂજ્યભાવથી સાચી રાખેલું પોતાના વડિયનું ધોતીડું તેજા જ પૂજ્યભાવથી મમાગી નાખ્યું હતું.

કૃષ્ણરાવ ને સત્યભામાગાધ એ બન્ને તેમના વડિયોના પ્રમાણમાં આ પાણી જ મરણ પામ્યા હતા એમ કહેવું નેહએ કૃષ્ણરાવના પિતા ૧૮૮૮ ની સાલ સુધી જીવતા હતા, અને મરણ વખતે તેમની ઉંમર ૭૭ વર્ષની હતી પરંતુ કૃષ્ણરાવની જીંદગી માત્ર ૪૨ વર્ષમા જ અનાસ થઈ કારકુનીથી આરંભ કરીને કૃષ્ણરાવ પોતાના ક્રમની ચોખ્ખી અને હોશીયારીથી કાગળના ફોજદાર સુધી પહોંચ્યા હતા તે સન ૧૮૭૯ ની સાલમાં મરણ પામ્યા કૃષ્ણરાવના પિતાની પ્રકૃતિ ધણે બાએ નીચેગી હતી, તોપણ શ્રદ્ધાસ્થામાં તેમને દમનો શેગ થયો હતો તે પ્રમાણમાં બેતા કૃષ્ણરાવને બહુ અપાયુધમાં જ રોગે ઘેરી લીધા ચાળીથી પુરી થતા પહેલા જ તેમને મધુમેહનો પિમાર લાગુ થયો હતો, અને આગળ બહુમત્રનો નિકાર થતા તેથી જ તે મરણ પામ્યા કૃષ્ણરાવનો અવધાન તેમના વડિય પ્રમાણે ખર્ચાનું હોવાથી તેમણે પૈસો બીનકુવ એકોડો કર્યાં નહોતા.

કૃષ્ણરાવની હકીમત ઉપરથી તે અને તેમના પત્નીના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય ગુણ છે.

લક્ષમાં રાખવા એ હીક છે. કૃષ્ણરાવ દંડનિશ્ચયી, સ્વાભિમાની,

માખાપના વિશેષ પ્રામાણિક, અને પ્રસંગ આવે કોઇની પરવા ન કરનારા ટેકદાર હતા.

શુણ. તેમના સ્વભાવમાં કંઈક તામસીપણું હોવાથી તેનું નાનપણનું નામ

“ વાઘીખા ” મોટપણે પણ કેટલેક પ્રસંગે અનર્થક થતું. સત્યભાગા-

ળાઈ ગરીબ, મહેનતુ, સત્વશીળ, નિષ્ઠાવન્ત, અને પ્રેમાળ હતાં. તેમની સહન-
શીળતા તે ધાર્મિકવૃત્તિ બારે હતી. તેમની સમજ પ્રમાણે પૂજ્ય માણસો વિષે તેમના
મનમાં આદર અતિશય રહેતો. આ દમ્પતીના આ ગુણોનું મિશ્રણ તેમના પુત્રમાં બેમાત્રુમ
રીતે કેવું થયું હતું તે આગળના તેમના જીવનચરિત્રાન્ત ઉપરથી જણાઈ આવશે.

મકરણ ૨ જી.

જન્મ અને વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત.

કૃષ્ણરાવ દાગલમાં હતા તોપણ સત્યભાગાળાઈ સુવાવડ માટે તામનમળા જ જતાં

એમ જણાય છે. માત્ર ગોપાળરાવના પ્રસંગે તે પોતાને પિયર-કોત-

જન્મ. શુક-હતાં. ત્યાં ઓઢને ઘેર એટલે તેમના મોસાળમાં ગોપાળરાવનો

જન્મ તા. ૯મી મે સન ૧૮૬૬ના રોજ થયો. જન્મ વખતે આ

બાળક બિવિધમાં આખા ભરતખંડના જાણુરૂપ થયે એમ કોઢને પણ લાગ્યું હશે ? કોંકણના

એક ખૂણામાં આવેલું નરનકડું ગામડું ! પરંતુ આજ એ ગામડાની જેટલી પ્રશંસા કરીએ

તેટલી યોદ્ધી જ કહેવાશે ! ભરતખંડમાં ખૂણે ખોચરે આવાં નરરત્નો કેટલાંએ ધૂળમાં દંકાઈ

રહ્યાં હશે ! એ જ્યાં સુધી જગતની નજરે ચંડ્યાં નથી, અને ધૂળમાંથી બહાર નીકળી

શક્ત્યાં નથી, ત્યાં સુધી તે હોય કે ન હોય એ સરખું જ !

પરંતુ કોતશુકમાં જન્મેલું આ રત્ન આ દેશના સદ્ભાગ્યે ધૂળમાં પડી રહ્યું નહિ !

સુવાવડ આવ્યાને બે જ મહિના થયા એટલે આ રત્નને લઈ તેની માતા તામનમળા ગઈ,

અને ત્યાં ચાર પાંચ મહિના રહીને પછી પોતાના પતિ પાસે દાગલ આવી. એક રીતે આ

હતમ જ થયું ! આગળ સુધરેલા જગત ઉપર પોતાનો યશસ્વી સુગન્ધ ફેલાવનાર આ

દિવ્ય પુષ્પ સદ્ગતના યોદ્ધા મહિના ગમડાની વનચરિત્રના ખોળામાં રમતું રહ્યું એ હતમ

જ થયું. તેને લીધે વનગમડાની સુંદર સ્થિતિ કુદરતી સૌન્દર્ય અને માધુર્ય તેમના શુદ્ધ

અન્તઃકરમમાં બળ્યું હશે. સ્વભાવની સાદાશીથી પાણી તેના સ્વભાવના પાયામાં પુરેપુરું મળ્યું

હશે. શહેરમાંના કપટકનુપથી ફરિત થયા વિનાની વાતાવરણમાંના વાસ્તવ્યથી નિર્વ્યાં જ

સરક્ષતાનુ તેના ડાહ્યરસ સાથે મિલન થયું હતું. કોણ જાણે આગળ આ બાળકને શહેરમાંનાં-ગ્રામ્યાનીમાંનાં-પરદેશમાંનાં વિવિધરંગે રંગાયેલાં અને કૃત્રિમતાના વિવિધ પ્રકારે રંગુગારાયેલા ઉપવેશમાં મહાવવાનો પ્રયત્ન આવવાનો છે માટે પ્રથમથી જ પોતાની છાપ તેની ઉપર પાડવી કે જેથી બદારના રંગનો અને કૃત્રિમ રીતે ચઢાવેલા ઢોળનો ગમે તેટલો અંકે થાય, તોપણ તેનું મગનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જુમ ન થાય. બપિંથની આવી વિચ્છિન્ન ધાગણીથી જ કુદરતે પોતાના આ લાડકા બાળકને તેના ડાહ્યરની શરૂઆતના સાત આઠ મહિના પોતાના બોળામાં રમાડ્યું હતું. ગમે તેમ હો, પણ ઉપવેશની શરૂઆતના સાત આઠ મહિના પછી ગોપાળરાવ કેંઈકજામાંથી છુટ્યા, ને કામવમાં આવ્યા, તે ઘણાં વર્ષો ત્યાં જ રહ્યા. લગભગ દસવર્ષની ઉંમર થતા સુધી તે કામવમાં જ રહ્યા હતા. તેમના મરાઠી વિદ્યા-બ્યામ ત્યાં જ થયો. તે વખતના તેમના શિક્ષક અને સહાધ્યાયી કોણ કોણ હતા તે જણાયું નથી.

ગોપાળરાવની મા અનિશ્ચય પાપવીર હતી, અને તેનો આ ગુણ નાનપણમાં જ ગોપાળ રાવનામાં ઉતર્યો હતો. તે મરાઠી નિરાળમાં બહુતા તે વખતની માના ગુણની અ- એક વાત માંબળવામાં આવી છે તે ઉપરથી આતી પ્રતીતિ થાય સર-પાપલીકતા. છે. તે ગ્રીન્ન કે ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારે ગણિતનો એક દાખલો ઘેરથી ગણી લાવવા શિક્ષકે વર્ગના છોકરાઓને લખાવ્યો. બીજા દિવસે જોતાં વર્ગમાંના ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓને તે દાખલો આવડ્યો નહોતો, માત્ર ગોપાળરાવનો ખરો હતો. આથી મહેતાજીએ તેમને પહેલો નંબર આપ્યો, ને તેમનાં વખાણ કરી શાળાની આપી, બીજા વિદ્યાર્થીઓને દુષ્ટ આપ્યો. મહેતાજીએ પોતાનાં વખાણ કર્યા તે સંબંધિત ગોપાળરાવને રોગ આવ્યું. તે ડસકા બગવા લાગ્યા, ને તે કેમે કર્યા રહે નહિ. મહેતાજીને કે બીજા છોકરાઓને આવું શબ્દ સમજાયું નહિ. છેવટ મહેતાજીએ ગોપાળરાવને પોતાની પામે બોવાની મમતાથી પૂછ્યું, “ગોપાળ, તું કેમ રૂવે છે? તને શું થયું છે? તારો દાખલો ખરો છે, તું પહેલે નંબરે આવ્યો છે. આ જોઈ બીજા છોકરાને રોગ આવે, પણ તું કેમ રૂવે છે? તને કાઈ કાંઈ છે? હાનો રહે-રોઈતિ મા.”

પણ મહેતાજીના આ મમતા ભર્યા સાન્નિધ્યથી તેમનું રોગ ચક્રવાત બદલે ઉવડું વધી પડ્યું, અને તે મહેતાજીને પગે પડીને બોલ્યા, “મારે પહેલો નંબર નથી જોઈતો. એ જગ્યાએ મારાથી બેઠાનું નથી. ખરી રીતે તે નંબર મારો નથી. મારી પાડીમાનો દાખલો ખરો છે, પણ તે મેં ગણ્યો નથી. ઘેર બીજા પાસે તે ગણાવ્યો હતો. મેં છેતરપીંડી કરી હતી. હું શાળાનીને લાવક ન છતાં મને મળે છે, તે મને જોઈતી નથી. મારાથી તે સંબંધિત નથી. મારી ઉપર દયા કરો, ને મને આ લખાડી મારે માફ કરો.”

ગોપાળરાવના ડસકા અને તેની સાથે સાથે જ તેમના મોદામાંથી નીકળતી આ હમી-કત, તેમને થતા ખારે પશાતાપ એ ‘મરણ જ નિવક્ષણ’ હતું ખરેખર જે વખતે સર્વે આ વિવક્ષણ લાગ્યું

ખીજને પુછીને દાખલા કરી જનારા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળામાં યોગ્ય હોતા નથી તેનાં ખોટું લાગવા જેવું શું છે? વર્ગમાંના છોકરાઓને ગોપાળના આ વર્તનની નવાઈ લાગી. તેઓ ધીવાર ચકિત થયા. તેમને ગોપાળનું રોવું કેવળ ગાંડાઈ બરેલું લાગ્યું કે કોણ જાણે. એમ કાગે એવા શિક્ષકો પણ ધણા છે! ગોપાળરાવની આ રીતભાતથી હસનારા ને તેમને 'રોતલ' કહેનારા છોકરા તેમના વર્ગમાં ઘણા હશે. આજ પણ આવી બાબત માટે છોકરા છોકરામાં મંદકરી જ થશે. પરંતુ બાળસ્વભાવની સરળતા ને હૃદયની કોમળતા જે સમજે છે, તે આવી બાબતની મંદકરી કદી નહિ કરે. મહેતાજીના લક્ષમાં ગોપાળના રોવાનું રહસ્ય આવ્યું કે નહિ કોણ જાણે! આજ આ વિશે વિચાર કરતાં, આ બનાવમાં ગોપાળરાવની નૈતિક પવિત્રતાનું રહસ્ય સમાયેલું છે, એમ સદૃશ દૃષ્ટિથી જોનારને લાગ્યા વિના નહિ જ રહે. ગોપાળને રોવું શા માટે આવ્યું? પોતાને દાખલો ગણતાં ન આવડ્યો ને ખીજની પાસે ગણાવ્યો તે માટે? કે દાખલો ખરી ન આવડવા માટે શિક્ષક ખીજ છોકરાઓને સારી પેઠે કપડા દીધો તે માટે? ઉપર, ઉપરથી જોનારને એમ લાગશે કે ગોપાળરાવની માત્ર આ ગાંડાઈ જ છે. મહેતાજીએ કહ્યા આપેલો પાક પોતાને ન આવડે તો ખીજને પુછીને કરી જવો, એ સરળ છે; આજસુ છોકરાની પેઠે 'મને આવડતો નથી' એમ કહીને છુટી પડવું એ જ ખરાબ છે. લેસન બરાબર કરી લાવનાર છોકરાને મહેતાજી શાખાસી આપે અને લેસન ન કરી લાવનારને કપડો દે એ પણ ખરાબ જ છે. તો પછી ગોપાળરાવે રોવું શા માટે? ગોપાળરાવને જ રોવું આવ્યું તે આમાંની કોઈપણ બાબતને માટે નહિ, પણ નીતિની અત્યંત કોમળ ભાવનાને લીધે. તત્ત્વપંથની જુદી જુદી વિચારશ્રેણીઓ વાંચીને, કાયદામાંના શબ્દચક્રોને અને નાદાખરીઓનો અભ્યાસ કરીને 'કામ થવાનું કારણ, પછી માર્ગ ગમે. તે બંને લેવો પડે!' એ મંત્રના જપ અને પુરસ્કરણથી જગતના અખાડામાં મનને ધકી મજબૂત બનાવ્યું હોત—તે "ઉસ્તાદ" બન્યા હોત—તો નીતિની આ કોમળ ભાવના તેમના મગજમાં ઉદ્ભવવા પામી જ ન હોત! પરંતુ તેમની ન્યાયશુદ્ધિ અને સદ-સહભાવના સ્વયંજૂ—જન્મની સાથે જ પ્રાપ્ત થયેલી—માના દુધની સાથે જ તેમના ઇતિહાસ પ્રાણમાં મળી ગયેલી—હોવાથી તેમને ખીજને પુછીને દાખલો ગણી જવો, ને તે પોતે જ ક્યો છે એમ ગણાવવું અને તેની શાખાસી પોતે લેવી, એ અન્યાયનું—ચોરી જેવું—જૂઠું—હાથું—છે, એમ લાગ્યું; અને એવું પાપ પોતાનાથી થયું છે, એ માટે મુગ્ધ શુદ્ધ હૃદયના એ આવડને અત્યંત ખરાબ લાગ્યું. 'જે એવ—ફળ પોતાનું નથી તે પોતે લેવું એટલે ચોરી—પાપ,' એવી તેની દૃઢ ભાવના બંધાયેલી હતી. 'જે દાખલો ગણી આવ્યો છે, પણ તે ખીજને પુછીને ગણ્યો છે' એમ પહેલાં જ તેણે મહેતાજીને કહ્યું હોત, કે કહેવાનું તેને સૂઝ્યું હોત, અને તે જણાવ્યા પછી—જાણ્યા પછી પણ મહેતાજીએ તેને શાખાસી ને પહેલો નંબર આપ્યો હોત, તો તે માટે તેને ખોટું લાગત નહિ. પરંતુ 'દાખલો પોતે જ ક્યો છે' એવી સમજ મહેતાજીની પંડે થવા દીધી, અને તે ખરેખરી રીતે ખીજએ કરેલો છતાં પોતે ખીજનો નંબર પડાવી લીધો, એ તે બાળકના કોમળ કાળજીને ખાવા લાગ્યું; અને પ્રખર નીતિદેવતાએ ઉત્પન્ન કરેલો તીવ્ર મનસ્તાપ તેનાથી સહેવાયો નહિ. તે ડસકાં માર્કેટ બહાર નીકળ્યો; અને મહેતાજીને તથા છોકરાઓને અચંખામાં નાખવાને કારણુપ થયો.

ન્યાયાન્યાયયુદ્ધિનો આ અત્યંત સૂત્રમ કાટો, નીતિભાવનાની આ અલાદિક કોમળા, અને અત્યંત તીવ્રપણે મનને વ્યાપી નાખનારી આ પાપભીરતા, આટલી નાની ઉંમરમા અને આવી પરિસ્થિતિમા કેટલા બાળકોમા મળી આવશે ? ગમે તે પ્રકારે હંમેા નમર મેળવ્યો, કે મહેતાઈનો દપકો ન મળ્યો એટલે થયુ, એવી જ વૃત્તિ ધણાખરા છોકરાની હોય છે તેવી આ બાળકની નહોતી, એ જ તેનું વિશેષતઃ ખીજથી જુદો પાડનારો તેનો આ જ ગુણ અને વીધે જ આ છોકરો અનન્યસાધારણ અને અદ્વિતીય હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે બાળક ગોપાળનામા દશ્ય થયેની આ પાપભીરતા નામદાર ગોપાળરાવનામા છેવટ સુધે તેની જ ટકી રહી હતી—કદાચ વધારે જ વધી હતી તેમના આયુષ્યકમળાના કેટલા ગૂઢ બનાવોનું અને અગમ્ય લાગણી બાબતોનું રહસ્ય આમાથી જ મળી આવવા જેવું છે ‘અચુક પ્રસંગે નામદારે એમ કેમ કર્યું ?’ એના સવાન પ્રામાણિકપણે પુછનારા તે નામદારન ઇતિહાસમા અને મહારાષ્ટ્રમાના ખીલ ધણા છે એવાઓને તેમના સવાનનો જવાબ નામદારના નાનપણની ઉપર આપેની આ ટોક મામાન્ય વાત ઉપરથી ધણે બાજે મળશે આ પાપભીરતા અને કેવળ મીઠાણપણુ એમાનો બેદ ધણાઓ મનનતા નથી મમારમાના ગમણ રમગમા અપરિપક્વ ગિયતિમા જ સપડાયાથી, કે પ્રપચ—‘વધદાર’—ના પેચ ઉકેલ નેટલું મનોબળ ન હોવાથી કે લાનચની સોખતથી લાલચુ બન્યાથી, કે પાપપુન્યના મિશ્ર મોજથી ભરેલા બવસાગરમા માત્ર પુણ્યના જ જોરે જીવનનું વહાણ ચાલવાનું નથી તેને પાપની સહાયતા પણ જોઈએ છે, એવા ભમાનનારા તરવના ભોગ થનાથી, આપણામાના ધણાઓની નીતિભાવના અને ન્યાયાન્યાયયુદ્ધિ જુદી થઇ ગયેની હોય છે અને આપણે આપણા આચરણની લૌકિક જાણુ અને નૈતિક બાબુ એમા બેદ પારતા નથી, એવા થઇએ છીએ સારા ખોરા—ગમે તેના સાધનનડે પોતાનો દાનપેચ સાધનાનો નયત કમ્પારને અને જગતમા એમ જ કરવું જોઈએ, એમ દરબજે દરેનારો ઉપરની પાપભીરતા એટલે જ જા ખીજાપણુ જ લાગે છે પણ પાપભીરતા પવિત્ર—મંગલ હોય છે, અને ખીજાપણુ દુર્બલતાદર્શક હોય છે એકમા દિવ્ય માવધાનતા દેખાય છે, તો ખીજમા વૈદિક દુર્બલતા પ્રમટ થાય છે

કાગની મરાઠી તાળાનો અભ્યાસ પુરો થયા પછી ગોપાળરાવ ને તેમના મોટા બાઇ ગોવિંદરાવ એ બંનેનો અગ્રેજ બજુના સાડ કોલ્હાપુર મંડા અગ્રેજ શિક્ષણની હતા ગોવિંદનું લક્ષ પડેનાથી જ અભ્યાસ તરફ જ નહોતું તથાપિ શરૂઆત. બંનેનો અગ્રેજ અભ્યાસ કોલ્હાપુરમા ચાલુ હતો તે સમયના તેમના સહાધ્યાયીઓ તરફથી વણી માહિતી મળશે એની અપેક્ષા હતી પણ તે અઘાપિ સફળ થઇ નથી એ વિનિયુગ્ધરને આ બંને બાઇઓનું ઝોગખાણ બ, નાનપણથી હતું ગોપાળરાવ પાચ ને વિનિયુગ્ધર આઠ વર્ષના હતા ત્યારથી એમ ખીજા ઝોગખાણ થયું હતું તથાપિ વિનિયુગ્ધર મનથી કે અગ્રેજ કાઇ પણ શાળામા ગોપાળ રાવના સહાધ્યાયી નહોતા તેથી સહાધ્યાયીઓને જ જે માહિતી હોય શકે તે તેમને નથી આ બેજ બાઇઓ કોલ્હાપુરમા બજુતા હતા ત્યારે ધ્યાનમા રાખના જેની પ્રેરણા બાબતો

બનેલી હોવી જોઈએ. બન્ને બાઈઓનું પરંપરાનું વર્તન, વર્ગમાંના બીજા છોકરાઓ સાથેના સંબંધ, શાળાના શિક્ષકો, તેમના શિક્ષણ અને આચરણની ગોપાળરાવ ઉપર થયેલી અસર વગેરે સંબંધી માહિતી હજી મળી શકી નથી. તે મળી હોત તો નિસર્ગદેવતાએ પોતાના બોળામાં રમાડી સહેરની હવામાં મોકલેલા આ નાનકડા રોપાનું આગળ જતાં જે મહાન શક્તિ થયું તેમાં તેના મૂળના જોરનો કેટલો હિસ્સો હતો અને નાનપણના માળીઓએ કરેલી મહેનતનો કેટલો હિસ્સો હતો, એ મુકરર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તો બની શકત.

અંગ્રેજ શાળાનો અભ્યાસ અર્ધપર્ષો થયો એટલામાં જ આ બેડ બાળકે ઉપર કુદૈવનો ક્રોધ થયો. સન ૧૮૭૯માં કૃષ્ણરાવ માંદા પડ્યા, અને બહુ કૃષ્ણરાવનું મૃત્યુ. મૃતના દરદશી માત્ર જૈનાળીસમા વર્ષે જ તેમના જીવનનો અંત આવ્યો. સાધારણ ગરીબ સ્થિતિના કુટુંબ ઉપર ઘર ચલાવનાર મુખ્ય પુરુષનું મરણ એટલું આકાશ તુડી પડ્યા જેવું જ! સત્યબામાળાઈ એકલાં. પાસે વધારે પૈસા ન મળે. જે દીકરા પણ તેનું શિક્ષણ હજી પુરું થયું નહોતું. ને સિવાય ચાર નાની દીકરીઓ. આ નવામાં છોકરાંની સંભાળ ઉઘાડી પટેલી ગિચારી સત્યબામાળાઈ એકલી કૃપી રીતે રાખે? છોકરાનું બહુનર પુરું શી રીતે કરાવે? માથા ઉપરનું જન અગ્નિનક ઉડી જવાથી તેમને હવે આધાર ક્યાં મળે?

કૃષ્ણરાવના સગા બાઈ અંતાહપંત કોંકણમાં જેમ તેમ ઘર સંભાળીને રહેતા હતા. તેમને આ બાદવિયોગ અસહ્ય જ થયો. તોપણ તેમણે આ પ્રસંગે શોક સમાધીને પોતાનું કર્તવ્ય બતાવ્યું. વિષ્ણુ પરશુરામ નામના એક મહત્ત્વની મદદથી કૃષ્ણરાવની પાછળ તેમના મોટા દીકરાને કાગલકરે પંદર રૂપીઆની કારકુનની તોફારી આપી. ગોપાળની કોલ્લાપુરમાં બહુવાની સગવડ થઈ, અને સત્યબામાળાઈ તથા છોકરીઓને અંતાહપંતે પોતાને ગામ તેડી જઈ પોતાને ઘેર રાખી. આ પ્રમાણે ઉમરના તેરમા વર્ષે ગોપાળ અને અદારના ચર્ચે ગોવિંદ નામના થયા.

અંતાહપંત કૃષ્ણરાવના સગા બાઈ. તે બે બાઈઓમાં જુદાઈ જરા પણ નહોતી એ ખરું; તથાપિ અંતાહપંતની કે કૃષ્ણરાવની સાંપત્તિક સ્થિતિ બહુ મોટાભાઈની સાથે નહોતી. ગામની ખોતી-મુખીપણા-માં તેમનો હક એક પૈસા હાજી. નેટલો હિસ્સો હતો. તેટલા ઉપર તે જેમ જેમ કરીને કોંકણમાં મુલરાન ચલાવતા. પરંતુ ગોપાળને બહુરા સાર પૈસા તેનાથી મોકલી શકતા નહોતા. અર્થાત્ ગોપાળના શિક્ષણનો બધો ખાર ગોવિંદ ઉપર-ગોપાળરાવના 'મોટા ભાઈ' ઉપર-પડ્યો, ને તે તેણે ધણા પ્રેમ તથા હોંશથી ઉઘાડી લીધો. તેનું પોતાનું પ્યાન બહુરા તરફ પ્રથમથી જ નહોતું, તેથી તેને મોકરી લેણી પડી તે માટે 'કાંઈ જ લાગ્યું નહિ. પરંતુ ગોપાળ હાજીથી અભ્યાસ કરનારો છે, તેને શીખવાની હોંશ છે, તેની ઉપર શિક્ષકની લાગણી છે, તે આરાવન્ત છે, એમ તે સમન્વા હતા. અને પોતાનું શિક્ષણ પુરું ન થયું તો ખેર, પણ ગોપાળરાવનું તો પુરું કરવું જ, એવો મોટાભાઈએ પોતાના મનમાં દર નિશ્ચ

કર્યો વરાપરપગગન મોટાઇનુ ખી તેમનામાં હતુ. તેમનો ગોપાળરાન ઉપર પ્રેમ પણ તેઓ જ હતો અત્યુપત ને કૃષ્ણરાવની બેડીને નમુનો ગોવિન્દ—ગોપાળની આખ આગળ પહેનાથીજ હતો તેથી અતરના પ્રેમને જળાન બનાવ્યો અને ગોપાળને પૂરેપૂરો વિવાહ્યાસ કરાવવો, એટલુ જ પોતાનુ ધતિકર્તવ્ય મોટા ભાઇને લાગવા માડ્યુ મોટા ભાઈકક્ત અદાર વર્ના—હોકરવાદ ઉંમરના હતા, છતા તેમના પ્રેમ અને મોટા મને પુત્ર અનુભવી ગૃહસ્થના કરતા વધારે હિત્સાહ અને નિશ્ચય તેમનામા ઉત્પન્ન કર્યો. ગોપાળનુ બહુતર પુત્ર થતા સુધી ગોવિન્દને પોતાના મુખનો કે શાન્તિનો વિચાર પણ મુઝ્યો નહિ તેમને માસિક પદર રૂપીઆ કક્ત મળતા હતા. તેમથી તે પોતાનુ તમામ ખર્ચ નભાવીને ગોપાળને દર મહીને આર ૩. મોકવતા ભાઇના બખિખ માટે ફેટલી કાળજી મોટાભાઇએ આ વખતે આટની કાળજી—ચિતા ગખી નહોત, નુકસાન વેદ્યુ નહોત, કર્યો તેવો સ્વાર્થત્યાગ કર્યે નહોત, તો કોણુ જાણે ગોપાળરાનુ શિક્ષણ ત્યાથીજ પુર થયુ હોત, ને આ અભાગ હિંદુસ્તાનનુ એટલુએ નુકસાન થયુ હોત' પણ તેમ થવાનુ નહોતુ જ ગોપાળના હાથે જે મહાનુ કામો થનાના હતા, તેની ગખી ક પના પણ તે વખતે તેમના મોટા ભાઇને નહિ હોય, તોપણ કેવળ બ્રાહ્મપ્રેમને લીધેજ તેમણે પોતાના બાઈ ગોપાળ માટે જ સમજીને જે વાઈ કર્યુ તેનો ભારે ઉપખર ગોપાળ ઉપર તો થયો જ—તે દી બુધ્યા નહોતા—પરંતુ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પણ તેમણે ઉપકારનો ભારે બોલ લાધો છે, એમા કોણુ ના કહેશે ?

મોટાભાઈ પોતાના પેટમાથો કાઢીને પોતાના વિદ્યાભ્યાસ સાર પૈસા મોકલે છે એની ગોપાળને પણ સારી પેડ સમજ—કિમત હતી ગોપાળ તેર વર્ષની ગરીબાઇના ઉમરનુ બાળક હતુ, પરંતુ તેપણુ નાની ઉંમરમા પોતાની ગરીબાઈ દર્શનનો દાખલો મમજીને વર્તતા પોતાનુ માસિક ખર્ચ આર રૂપીઆ ઉપર ન થાય તે માટે તેનકુજ કાળજી ગખતા તેનુ ખર્ચ સરાવ્યા કરતા વધારે ન થાય તેના સાઠ મ્યુનીસિપાલિનીના જ્ઞાનમ પામે મેમીને તે ફેટલીક વખત અભ્યામ તેમજ ખીનુ કામ કરતા આની ગીતે મગ્ગવીદિનીની ઉપાસના કયા પડી તે પ્રસન મ્મ ન થાય ?

તે સમયના ઘણાખન મોટા માણુઓના અનચરિત્રમાથી આજ બોધ મળે છે તેમના વિદ્યાર્થિઅવસ્થાના દિવસો ગરીબાઇના કડક સપાગમા ગયા હતા, તેથી જ તે આટથી બધી યોગ્યતાએ પહોંચ્યા હશે કે કેમ ? મહિને વીસ વીસ-પચીસ પચીસ રૂપીઆ કક્ત પોતાના રોજના ચાનુ ખર્ચ સાદ મગાવનારા વિદ્યાર્થીઓ આજ કાલ દરેક કોલેજમા હોય છે. પાલક મસારનુ ગાકુ ગમે તેમ ચનાવે, પોતાના મુખનો ને ફેટલીક વખતે તો જરૂરીઆત ચીન્નેનો પણ ત્યાગ કરે, અને હોકરાના ખર્ચ માટે વીસ વીસ-પચીસ પચીસ રૂ. દર મહિને મોકલે, અને હોકરાઓ સીનેમા જોવામા, ચાહ કોફી, કો'લ્ડડ્રીંક લીચમા આને નાટકશાળા મા 'વન્સમોર' ની તાળીઓ પાડવામા દમ વાઈ મહાને, આલુ ખલુએ બને છે। વડિલો સ્વાર્થ ત્યાગ કરે છે, પણ તેનુ પરિણામ શુ ? હોકરાનો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બનેનો ત્યાગ-બોગ' આ દેશના તરણુ ગરીમ વિદ્યાર્થીઓ ગોપાળરાવના તે વખતના વર્તનની નકલ કરશે ? પોતાની નજી આગળ તે દાખતો ગખશે ?

ગોપાળરાવ મોજ વિદ્યાર્થીમાંના નહોતા. તે પોતાની ગરીબી સમજતા, ને પોતાના મોટાબાઈ પોતા માટે ઘણું દૃષ્ટ વેઠે છે; કાળજી રાખે છે, ને અત્યજો ભોગવે છે, માટે આપણે પણ બને તેટલો ઓછો બાર તેમની ઉપર નાખવો, એ વિષે તે હમેશાં કાળજી રાખતા. તે જે વીસીમાં જન્મતા હોં જન્મવાના બે દર હતા. એક સાડાચારનો ને બીજો ચાર રૂ. નો. સાડાચાર રૂપીઆ આપનારને દહીંદૂધ મળતું, ને ચારવાળાને દહીંદૂધ મળતું નહિ. ગોપાળરાવ બીજા વર્ગમાં જન્મતા. આવા ભોજનનો ગોપાળરાવને કેટલો કંટાળો આવતો હતો. બીજાઓ સુગ્રાસ અથ્થ ખાય ને પોતાને તે ન મળે, એ જોઈ તેમને પોતાની ગરીબી માટે દેહકું લાગતું હતું. પણ તે તેમણે કદી બહાર જણાવ્યા દીધું નથી. આવી ગરીબી છતાં તે કદી કોઈ સાથે લાચારીથી વર્ત્યા નથી. ગોખલે કુટુંબમાંના તેમના વડિભોનો સ્વામિભાવ અથવા માનીપણનો ગુણ તેમનામાં આ ઉમરે પણ હતો.

એક વખતે વીસીમાં જન્મતી તખતે બેસતાં બેસતાં “ દહીં લાવ રે-દહીં ” એમ કહી તેણે વીસીવાળાને બૂમ પાડી. વીસીવાળાને શું ? નેનામાં માણસાઈ યોડીજ હોય છે? ધુર-કીને તેણે જવાબ આપ્યો, “ ચાર રૂપરડી આપે છે ને વળી દહીં ખાવા માગે છે! દહીં ખાવું હોય તો સાડાચાર રૂપીઆ પડે છે. ” પોતાની બુદ્ધ ગોપાળરાવના સમજવામાં આવતાં તે શરર્મીલા જેવા થયા. પણ સ્વભાવ રહ્યો માની, એટલે “ વધારે પૈસા લે પણ દહીં આપ ” એમ કહી તેમણે તે વખતે દહીં લીધું. તે વખત ગયો; પણ વીસીવાળાના ચપ્પેદાથી પોતાનું અપમાન થયા જેવું તેમને જે લાગ્યું હતું તે કાંઈ મનમાંથી ગયું નહોતું. તે વિશે મનમાં ટોચાના લાગ્યું. ફક્ત આઠ આના માટે ઘણા માણસમાં આવું અપમાન થવા ન દેવું એવું તેમણે નક્કી કર્યું, અને બીજાજ દિવસથી તેમણે વીસીવાળાને કહી દીધું કે, “ હું સાડાચારના દરમાં જમીશ. મને આજથી તે દરનું પીરસનો જાગે. ”

આ પ્રમાણે વીસીવાળા તરફથી ચતુ અપમાન દર રહ્યું; પણ આઠ આના વધારે તેને આપવાના તે આપવા કેવી રીતે ? મોટા બાઈ તરફથી આઠ રૂપીઆ આવે તેમાં બધું પતાવવાનું તે માટે તેમણે એક યુક્તિ કરી. તે ચાર રૂપીઆમાં જન્મતા ચારે (ખાણ) પડેલા દિવસના પૈસા કાપતા નહિ. પણ બીજા જન્મના પડેલા દિવસના પૈસા કાપીને દિસાળ ચુકવતા. સાડાચારના દરમાં જન્મવા લાગ્યા ચારથી તેમણે પણ પડતર દિવસના પૈસા કાપવા એવું દરાવ્યું; અને તેમ કરીને ભોજનખર્ચ ચારની ઉપર જવા ન દીધું. દિવસ ન પડે તો રજાના દિવસે ઉપવાસ કરે, વીસીમાં જન્મવા જાય નહિ; અને ગમે તેમ કરીને પણ ચાર રૂપીઆનો મેળ કરવા દિવસ પાડે. આમ કરીને પણ ‘ ચારમાં જન્મનાર ને વળી દહીં માગનાર ’ એમ વીસીવાળાને કહેવા જેવું રાખ્યું નહિ.

આ વાતમાં ગોપાળરાવના જે ત્રણ ગુણ દેખાઈ આવે છે. એક તો તેમનો માની સ્વભાવ; બીજો દહ નિમયી-ઉપવાસ કરવા પડે તો કરવા, પણ હલકું જમણું જમું છું એવું સાંભળવું નહિ-અને જે છે તે પરિસ્થિતિમાંજ જુદી જુદી આમતોનો મેળ કરવો. આ ત્રણ ગુણનો તેમનામાં આગળ ઘણાં વિકાસ થયો હતો; પરંતુ તે બાળપણમાંજ બીજા રૂપે

તેમનામાં હતા. પોતાની ગરીબાઇ, ભોજનખર્ચ માટે ચાર રૂપીઆ કરતાં એક બદામ પણ વધારે ખર્ચવાની અડચણ—ચારમાં જમે છે એવું સાંભળવામાં લાગતું અપમાન—અર્થાત્ સ્વભાવનું માનીપણું, એ એક ખીજાથી વિસંગત બાબતોના તેમણે મેળ મેળવ્યો, અને પડત દિવસના પૈસા કાપવાનો તોડ કાઢી સ્વાભિમાન સાચવ્યું, ને પોતાનું ખર્ચ પણ વધવા દીધું નહિ.

ખીજ એક આવીજ મજાની વાત છે. તેમાં પણ ગોપાળરાવના સ્વભાવનું માનીપણું દેખાઈ આવે છે. એક દિવસે તેમના વર્ગમાંના—કદાચ દૂરનો સંબંધી હશે—એક શ્રીમંત છોકરાએ નાટકમાં આવવા તેમને ધણો આગ્રહ કર્યો. ગોપાળરાવે ધણું કર્યું પણ તેણે માન્યું નહિ, એટલે ગોપાળરાવ કબૂલ થયા, ને બેઉ નાટકમાં ગયા. નાટકમાં જતી વખતે બન્નેની દીકરીટા પૈસા છોકરાએજ લીધી હતી. બીજા દિવસે એ છોકરાએ ગોપાળરાવ પાસે તેમની દીકરીટાના પૈસા માગ્યા. ગોપાળરાવ આથી એકદમ ચકિત થયા. તે નાટક જોવા ગયા ત્યારે એમની કહપના એવી હતી કે તેની દીકરી એ છોકરા પોતાના ખર્ચ લેવાનો છે. કેમકે તે સારા શ્રીમંત હોય, અને વળા ગોપાળરાવની ઇચ્છા ન હતી તે આગ્રહ કરીને તેમને તેડી ગયો હોય. અર્થાત્ તેણે બન્નેની દીકરીટાના પૈસા આપવા એવું દેખીતુંજ હતું. પરંતુ ગોપાળરાવની કહપના ખોટી પડી, ને તેણે પૈસા માગ્યા. પૈસા કાંઈ બહુ નહોતા—ફક્ત એ આના. પરંતુ ગોપાળરાવને મન તે ધણું હતું. તેમણે તુર્ત તેને તો પૈસા આપી દીધા, પણ પછી શીકર થઈ પડી કે હવે આખો મહિનો કેમ કરવું? છેવટે એટલા પૈસા દીધાના તેજમાંથી બચાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું, અને તેટલા દિવસ ગોપાળરાવે રસ્તા ઉપરના દીવાના પ્રકાશથી પોતાનો અભ્યાસ કર્યો. ગોપાળરાવ પોતાની ગરીબાઈ બહુ ડરી પેટે સમજતા હતા, અને ખર્ચ વધારીને પોતાના મોટા બાઇને વધારે ત્રાસ આપવો. પડે તે માટે તે એટલી તો કાળજી રાખતા કે ખર્ચ ઘટાડવાના હેતુથી તેમણે આમળાં વીશમાં જમવાનું છોડી રસોઈ હાથે કરવા માંડી.

કૃષ્ણરાવના મૃત્યુ પછી સત્યભામા બાઈ ને તેમની નાની છોકરીઓ કોંકણમાં અંતા-જપંત પાસે રહીતું પ્રથમ જણાવ્યું છે. આ બન્ને બાઈ રત્નમાં 'મારા પક્ષનો વિ- કોંકણમાં જઈ પોતાના સંબંધીઓને મળી આવતા. એજ પ્રમાણે શ્વાસધાત કરવાનું એક વખત તેઓ ત્યાં ગયા હતા ત્યારે હોળીનો તહેવાર આવ્યો. અને કહેશો નહિ.' ગોવિંદ ને ગોપાળ ગામના લોકોની સાથે 'ચુરપાટી' (આટીપાટી) ની રમત રમવા ગયા. બેર વહેંચી લીધા, તેમાં ગોપાળ એક તરફ ને ગોવિંદ ખીજ તરફ એવી વહેંચણી થઈ. ગોપાળરાવની બાજુ પાટી સાચવવાની હતી, ને ગોવિંદરાવની બાજુ પાટીમાંથી છુટી જવાની હતી. ગોવિંદરાવને ગોપાળરાવની પાટીમાંથી જવાનું હતું. રમત બરાબર રંગમાં આવી ત્યારે ગોવિંદરાવે ગોપાળરાવને કહ્યું, "ગોપાળ, હું મોટો છું, ને તું મારો નાનો બાઈ છે, માટે તું મને તારી પાટી ઉપરથી ધોતેથી જતા દે."

આ સાંભળતાં નાનાભાઈએ કહ્યું, “ મોટાભાઈ, તમે કહેતા હો તો હું જા મુંકીને આવ્યો જાઉં; પણ મારા પક્ષના લોકોનો વિશ્વાસપાત કરવાનું મને કહેશો નહિ ! ”

આ વાત તામનમજાના લોકોને દશ્ન પશ્ચ સાંભરે છે !

આમાં ગોપાળરાવના સ્વભાવમાંનું કાંઈક વિશેષત્વ દેખાઈ આવે છે. તેમનું ઇમાની-પણું અથવા સરલ વર્તનની આવડ, -વલિના સંતોષાર્થે પોતાના સુખને કે મરજીને એક કોરે મુકી દેવાની તત્પરતા, અને બોલોચાલી ન કરતાં-વધારે પડતું બોલ્યા વિના-પોતાના સિદ્ધાન્તને સંભાળવાની હથોટીઃ એ ત્રણે ગુણ તામદારના આગળના ચરિત્રમાં વિકસેલા કોઈને પણ દેખાઈ આવશે. સુરપાટીની રમતની હુલ્લક બાબત, પણ તેમાંએ અન્યાયનું આચરણ કરવું નહિ, ભારે પડતું બોલવું નહિ, પણ પોતાનો સિદ્ધાન્ત છોડવો નહિ, એ તેમની શક્તિ હતી. એ જ બલિયે રાજકાર્યમાં તેમને બહુ ઉપયોગી થવાની હતી.

ગોપાળરાવનું અંગ્રેજી રૂઢનું શિક્ષણ ૧૮૮૧ માં પુરું થયું. તે સાક્ષમાં તેઓ મે-ટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા ને પહેલેજ સપોટે પાસ થયા. તે આ વખતે મેટ્રિકનું પરિણામ. પંદર વર્ષના હતા. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણવાનો દિવસ જેમ જેમ

નેજીક આવતો ગયો તેમ તેમ ગોપાળરાવના મનમાં ગડમથલ થવા

લાગી. મુંઝવણમાં પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડતાની સાથેજ કાંકણમાં ગોપાળરાવને તેની ખબર આપવાનું મુંઝવણના એક માથાસે કણુરું હતું. એ પરિણામ ફલાણે દિવસે પોતાને જણાવું જોઈએ એવો ગોપાળરાવે ગણતરી કરી હતી. એ પ્રમાણે તે દિવસે વાટ જોઈને ખેતી રહ્યા. સાંજ સુધીમાં કાંઈ ખબર ન આવી ત્યારે માત્ર તે દિવસે ચિંતાતુર થયા; અને મનમાં કળકળ થવા લાગી. પોતે નથી પાસ થવાના એમ તેમને લાગતું હતું. પરંતુ પોતાની એ સમજ પોટી કરવા જેવું થવાની જીકથી તેમને ખરાબ લાગવા માંડ્યું. તે કોઈને કાંઈ કહ્યા વગરજ-કોઈની સાથે એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના-ધરમાંથી બહાર જઈ એકાન્તમાં છાનામાના ફરવા લાગ્યા. ‘ હું પાસ થયો હોત તો આજ સાંજ સુધીમાં જ-ણાતજ; તે ન જણાયું એટલે ખચીત નાપાસજ થયો હજીય, ’ એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. તેમના મનમાં ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો. પોતાનો ઉપયોગ શો ? મોટાભાઈને દુઃખ દઈને માત્ર તેને ભારરૂપ થવાને હું કારણ થાઉં છું, એવા વિચારે તેમના મનની શાન્તિ રહેવા ન દીધી. પોતે નાપાસ થવાની એક કાલ્પનિક બીનાથી તેમને દુનિયા ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને જીવનને પણ શું કરવાનું ? એવો સવાલ તેમના મનમાં વારે વારે ઘોળાવા લાગ્યો. આ વખતે કદાચ તેમણે પોતાના જીવને જોખમકારક કાંઈક કરી દીધું પણ હોત ! એટલામાં સુભાગ્યે તે પાસ થવાની ખબર તેમને જોગતી જોગતી તેમની પાસે આવી, અને માર્યે ઉભેલો અનર્થ ટળ્યો !

કોમળ મનનાં બાળકોને પરીક્ષામાં પાસ કે નાપાસ થવાની વસ્તુતઃ હુલ્લક લાગતી બાબતનું કેટલું મહત્ત્વ લાગે છે અને તેમનો જીવ તે ઉપર કેવો તળમળે છે ને ઉપરની

હકીકતથી સારી પેઠે જણાય છે. આ પ્રસંગે કોઈક કોઈક વિદ્યાર્થી આત્મઘાત કરીને મરણશરણુ થયાના ખનાવ પણ બને છે. જ્ઞાનાર્જન એક બાબતુએ રહે છે, ને પરીક્ષામાં પાસ થયા એટલે જાણે મોક્ષપદ મળ્યું એવી વિદ્યાર્થીઓની ભાવના થવામાં હાલની પરીક્ષાની પદ્ધતિજ કારણભૂત છે. એટલુંજ નહિ પણ સારા અભ્યાસી-મહેનતુ-છોકરા પર તેનું પરિણામ અનર્થકારી થાય છે, એ પણ દેખીતું છે. ગોપાળરાવના સ્વભાવમાંના એક વૈગુણ્યની અમક આ ખનાવમાં હોવાથીજ તે અહીં આપ્યો છે. ઉતાવળીઆપણું-વિચાર આવ્યો એટલે ખસ, પછી ધીરજ ન રહે ! એવો કાંઈક વિલક્ષણુ શુણુ તેમના સ્વભાવમાં હતો. એક વિચાર મગજમાં આવ્યો કે તેમાંજ તે ગરક થઇ જવાના ! તેમને તે વગર તે વખતે ખીલું મુઝેજ નહિ. સાંજ સુધીમાં પરીક્ષાનું પરિણામ પોતાને જણાવું જોઈએ તે જણાયું નહિ-ખગર આવી નહિ એટલે થયું ! પોતે નાપાસ થયા એ ચોક્કસ ! તેમાં શંકાજ શી ! આ પ્રમાણે એક પછી એક ભયંકર અને અનિદ્ર વિચારની ધમાક તેમના મનમાં મચી રહી. આ ઉતાવળીઆપણાને કબજે રાખવા ગોપાળરાવે આગળ જતાં ધણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને તેને લીધે લૌકિક તથા માર્વજનિક વ્યવહારમાં ઉતાવળીઆપણાથી તેમના હાથે વધારે જોણું કાંઈ નથી થયું, એ વાત જુદી છે !

આ વાતમાંજ ખીજુ એક રહસ્ય છે. જે વખતે જે કામ તેમના હાથમાં હોય તે વખતે તેજ કામમાં ગોપાળરાવનું બધું મગજ રોકાયેલું રહેતું. તે સાધ્ય થયું તો ધીર મળ્યો-ઇતિકર્તવ્યતા થઇ-એમ તેમને લાગતું. તે સાધ્ય ન થાય-ફાગટ જાય-તો થઈ રહ્યું, બધું વ્યર્થ ગયું. જન્મ તથા ગયો અને શુભું પણ થયા થયું, એવુંજ તેમના મનને એકદમ લાગતું. હાથમાંજ કામ એટલે તે વખતપુરતું જાણે તેમનું શુભ ન ! આનો પૂર્વ ગ આ વાતમાં દેખાઇ આવતો જણાય છે.

અહીં સુધી આપેલી હકીકતમાં ગોપાળરાવનામાં મોટપણે જે વિશેષ શુણુ દેખાઇ આવવાના હતા તેનાં બી વાચકોને મળી આવશે. તીવ્ર પાપ-બાળપણમાં દેખા-લીરૂતા ને ન્યાયાન્યાયણુદ્ધની સૂક્ષ્મતા એ નાનપણમાંજ ગોપાળ-યલો અંકુર. રાવનામાં હતાં આ ઉંમરે એટલે પંદર વર્ષની અંદરજ તેમનો માની સ્વભાવ પ્રકટ થવા લાગ્યો હતો. મનની દૃઢતા ને પોતાની પરિચિતિ જોઇને આગળ પગલું બરવાની જતિ. વગેરે જે શુણતા અંકુરો નાનપણમાં જુટયા હતા, તેનો નિર્દેશ પાછળ થઈ ગયો છે. અહીંથી હવે તેઓ કાલેજમાં દખલ થવાના હતા. કાલેજમાં જવાની સાથેજ છોકરાના શુભનમાં નવીન મન્વંતર શરૂ થાય છે. નાનપણના કેટલાક શુણુ વધે છે, તો કેટલાક હ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાકનું રૂપાન્તર થાય છે તો કેટલાક નવાજ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે ગોપાળરાવના શુભનમાં એ કેવી કેવી રીતે થયું તે સંક્ષેપમાં તપાસવાનુંજ પ્રકૃત લેખકનું કાર્ય છે.

પ્રકરણ ૩જી.

કોલેજમાં.

સન ૧૮૮૧ ના ડિસેમ્બરમાં તે સાક્ષની મેટ્રિકુલેશન પરીક્ષાનું પરિણામ જાણ્યું, તે ૧૮૮૨ ના જાન્યુઆરીમાં કોલેજાપુરમાં રાજરામ કોલેજમાં ગોપાળરાવ પી. ઇ. ના કલાસમાં દાખલ થયા. કલાસમાં છોકરા બહુ નહોતા. ફક્ત પચીસની કોલેજના શિક્ષણ લગભગ હતા. આથી કલાસમાંના છોકરાઓને અન્યોન્ય ઓળખાણ ની શરૂઆત. યવામાં અડચણ નહોતી. આ વખતે ગોપાળરાવના જે સહાધ્યાયી હતા તેમના તરફથી તેમની તે વખતની રહેણીકરણી, રચનાવ, અભ્યાસ, સામાન્ય વર્તણુક, અને વૈયક્તિક તથા લૌકિક અભિરચિ વગેરે વિશે માહિતી મળશે તો તેના સારો ઉપયોગ થશે. કોલેજનાં આર વર્ષ તે છોકરાની જીંદગીમાંનાં અત્યંત મહત્વનાં, અત્યંત રમણીય, અત્યંત રમણીય અને અત્યંત ક્રાંતિકારક હોય છે. આ વર્ષોમાંનું તેમનું આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આયુષ્યક્રમણ રાજ નહું ને રાજ જીવું થાય છે. રાજનાં સ્વપ્ન નવાં, દશ્ય નવાં, અનુભવ નવા, મનોરથ નવા, આશાઓ નવી, નિરાશા નવી, અડચણો નવી, આનંદ નવો, દુઃખ પણ નવાં: એકંદરે સર્વજન રાજ નહું નહું હોય છે. દરરોજ નવી દૃષ્ટિ ને નવા દેખાવ. આજ અમુક જોયું તે કરવા જોયું લાગે તો કાલે અમુક વાંચ્યું તેના અમલ કરવાની ઇચ્છા થાય. આજ નેપોલિયનના વિચારે મન દંગ થઇ રહે તો કાલે રુટીફ્રન્સનથી દંગ થાય. આજ એક કવિના કાવ્યમાં મરાયુદ્ધ થઇ જવાય તો કાલે એક તત્ત્વવેત્તાની સાથે વાદવિવાદમાં મર્ક થવાય. આજ સાંબળેલા એક ભાષણથી માયુ' ફરી જાય તો કાલે નજીકની વનશ્રીના અવલોકન માટે જવાનું મન થાય, 'આજ અભ્યાસનું ને રમતગમતનું વખતપત્રક કરાવ્યું તો કાલે આખી રાત જાગરણમાં કાઢવી: આવી આવી કંઈક મજા આ વર્ષોમાં હોય છે. તે કહેવાથી સમજાય તેવી નથી. આ દિવસોમાં કરેલા વિચાર ને અંધેલા મિનારા દેખાવમાં જેટલા સુંદર હોય છે, તેટલાજ તકલેદી-એકદમ ઢસળી પડનારા ઠરે છે. ધણીક વખતે આ દિવસોમાંના એકદમ પ્રસંગને લીધે જીંદગીનું સ્વરૂપજ બદલાઇ જાય છે. રાષ્ટ્રના વીર, ધીર, યોદ્ધા, મુક્તદી, કવિ, વક્તા, શાસ્ત્રવેત્તા, તત્ત્વવેત્તા, સર્વે અહીં તૈયાર થાય છે. આ અવસ્થામાં છોકરાં ઉપર જે છાપ પડે છે તે એકદમ જતી નથી. ગોપાળરાવના જીવનમાંના આ ત્રણ વર્ષની માહિતી એટલા માટેજ વિશેષ મહત્વની અને તેમના અસ્તિત્વનું મથાર્થ આકલન થવા માટે આવશ્યક છે. પરંતુ તે હજી બહુ મળી આવી નથી. ગ્રે. વિજ્ઞપુરસ્કર આ વર્ષે પી. ઇ. માંજ ફરી રહ્યા હતા, 'અને ગોપાળરાવ પ્રવેશક પરીક્ષા મેટ્રિકમાં પાસ થઇને નવાજ દાખલ થયા હતા. આથી એ બેઉનો ભેટો અહીં થયો. ગોપાળરાવના મોટા ભાઈને અને વિજ્ઞપુરસ્કરને સાફ ઓળખાણ હતું. પહેલાંનું આવડું જીવું ને કલાસમાં વિદ્યાર્થીઓ આછા ફેવાથી વિજ્ઞપુરસ્કરને તે ગોપાળરાવનો અહીં રનેહ સંધાયો.

સામાન્યતઃ કોષપણ સમયે છોકરાનાં કોલેજમાંનાં વર્ષો મહત્વનાં હોય છેજ! પણ ગોપાળરાવ કોલેજમાં હતા તે વખતે એ વર્ષને વિશેષ મહત્વ મળવાનું મદાગાદનાં એક બીચું કારણ ઉપરિચિત થયું હતું. પ. વા. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપલૂણકરની તે વખતનું મહારા- લેખમાસા સાત આઠ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતી હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં પૂરું વાતાવરણ. એક નવો પક્ષ તૈયાર થતો હતો. રા. સા. રાનડે, રા. બ. ગોપાળ- રાવ હરિ દેશમુખ, કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપલૂણકર, વગેરે ગૃહસ્થોના ઉચો-

ગથી વ્યાખ્યાનોદ્ધાર કે લેખોદ્ધાર અને પ્રત્યક્ષ હિલચાલથી લોકશિક્ષણનું જે કાર્ય થતું હતું તેનુંજ એક અનુપેક્ષિત ફળ પ. વા. ચિપલૂણકરના લેખોથી પરિપક્વ થયું હતું. અને સ્વ- તંત્ર કે પોતાનીજ દૃષ્ટિથી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનો અને સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય પ્રશ્નોનો વિચાર કરનારો એક વર્ગ તૈયાર થતો હતો. સન ૧૮૭૨ થી ૧૮૮૨ સુધી જે જીવાન વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં આવી ગયા હતા, તેમના મનમાં દેશની અવનત સ્થિતિ અને તેના પ્રાચીન વૈભવ વિશેનો દારૂણ વિરોધ રચ્યો હતો. 'છે તે' ને 'જોઈએ તે' એમાંનું જમીન અસ્માન જેટલું અતર, વિચાર કરનારને હવંત દહિના જીવાનોને સ્પષ્ટપણે કદાચિત તીક્ષ્ણપણે-પ્રતીત થયું હતું. 'છે તે' સ્થિતિ એમ ને એમ રહેવાને ચાલવા દેવાથી હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય શું થશે, તે વિશેની બચકર કલ્પના તેમને દુઃસહ થઈ પડી હતી, આખા મહારાષ્ટ્રના વાતાવરણમાં દેશાભિમાનનો પવન ફુંકાઈ રહ્યો હતો. કોલેજમાં બહુતા બહુ વિદ્યાર્થીઓ આ પવનના સપાટામાં યોડા કે વધારે અંશે આવ્યા હતા. તેમાં પણ જે ઉદાર મનના અને દિલ્લદાર યત્નિના, ઉત્કટભાવનાને તેજસ્વી કલ્પના શક્તિવાળા હતા, તેમના વિચાર ઉપર એની છાપ વધારે જોરથી પડી. તે નવરાદાના વખતે આપણા દેશને લોકની સ્થિતિનો વિચાર કરીનેજ ગાત્ર ભેરી રહેતા નહિ. ચાલતી અધોગતિ અટકાવવા કે છેવટે તેનો પૂર વેગ ઓછો કરવા માટે આપણે પોતે કાંઈક પાળુ કર્યું નોંધ્યું, એમ તેમને લાગતું તેમના એ વિચારો હળવે હળવે દદ થવા લાગ્યા. તેના તેજ વિચારો ફરી ફરીને જુદા જુદા પ્રમંગે અને જુદે જુદે વખતે મનમાં ઘોળાઈ ઘોળાઈને ચોક્કસ થતા હતા-અંધારા હતા-કેટલાક તો તેનાથી પણ આગળ વધ્યા હતા, તેમણે સરકારી નોકરીમાં દાખલ ન થતાં કાંઈ પણ સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરવો એવો નિશ્ચય કર્યો. કેટલાકેએ આ અંધા અનર્થોનું મળ જનસમાજનું ગાઢ અજ્ઞાન છે એમ વિચારી તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણ વિના લોકોની આંખો ઉઘડવાની નથી, તેમને આત્મજ્ઞાન ને આત્મપ્રત્યય તે વગર થવાનાં નથી, અને દેશનો હાસ થતો અટકવાનો નથી. માટે આ- પછુને જે આવડતું હોય તે પોતાના બન્ધુઓને શીખવતું ને મક્કલ જનસમાજને સુશિક્ષિત બનાવી દેવો, એવી તેમની ધારણા થઈ. પાશ્વત્ય જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો એજ તારવાનો, દેશને તારવાનો ઉપાય છે, એવા વિચારથી પોતાનું જીવન દેશને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કરી પ. વા. ગોપાળરાવ આગારકર અને ટિળક એમણે પ વા. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપલૂણ- કરને પ. વા. માધવરાવ નામજોશીની મદદથી પુનાની 'ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ' ની સ્થાપના કરી. તે વખતે સરકારી નોકરી મેળવવાનું હાલની પેઢે નહોતું. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવું એટલે ઇંગ્લી મુખમાં અને એશિયાસમમાં ગાળવાનું મળે અને લક્ષ્મીના ગળામાંનું

પાલીત ખતવા જેવું હતું બારે પગાર ને બારે અધિકાર તે વખતના ટ્રેન્યુએટા-પદવીધરાની પીઠ પકડતા એમ કહીએ તોપણ ચાલશે. આ માર્ગે અંદિક દટિએ જોતાં સર્વાપરી હઠાપણ-થોં ને રાજમાન્ય તેમજ લોકમાન્ય છતાં પણ તે છોડી દઈ આ મંડળીએ પોતાનું જીવન શિક્ષણ માટે અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, ને તે પ્રમાણે શરૂઆત પણ કરી દીધી. જાન રટ્ટની શરૂઆત કરવાથીજ તેમના કર્તવ્યશાલી અન્તઃકરણને સંતોષ થયો નહિ. ભણે મરાઠીમાં “કેસરી” ને અંગ્રેજીમાં “મરાઠા” એ પત્રો પણ કાઢ્યાં. આ પ્રમાણે લોકોમાં વિદ્યાનો ને સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રસાર અપાટનું કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ નવા કાલસથી આખું મહારાષ્ટ્ર ગઈ રહ્યું. આ મંડળીનું દેશાભિમાન લોકોનાં મન પરણે પોતાની તરફ વાળવા લાગ્યું, અને સર્વત્ર તેમના વિશે આદર ને અભિમાન ફેલાયાં.

એટલામાં ‘કેસરી’ ની દ્વિતીય ફરી ગઈ કે ધાર્યા કરતાં જુદી જ જગ્યાએ ગઈ. વર્ધાના જોમને લીધે આગળ પાછળનો વિચાર બેઠાએ તોટલો ન રહ્યો, ને ‘બંધે પ્રકરણ’-ના કેસ મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં શરૂ થયો. આમાં આગરકર ને ટિળક એ બે આરોપી હતા. નવીજ ઉદ્ભવેલી દેશાભિમાની સંસ્થા ઉપર ને દેસકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ટિળક-આગરકર પુરોપર આવી પડેલું આ સહક મહારાષ્ટ્રના તમામ લોકોને પો-કેસ.

તાની ઉપરજ આવી જોવું લાગ્યું. આખું મહારાષ્ટ્ર આ જુવાન દેશાભિમાની વીરોનું આત્મ-સંબંધી થયું; અને તેમને સાર, તેમને છોડવવા સાર, પોતાની ખાણુ હાઇકોર્ટમાં બરાબર રીતે તેમનાથી રજુ કરી ચકાવ તે સાર, મહારાષ્ટ્રમાં ઉપરાણું-ફંડ-થવા લાગ્યું. આ કેસનો કોલ્હાપુર સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ હતો. ત્યાંના રાજકુટુંબનાં પુરોષો પ્રત્યેની લાગણીને લીધેજ બેઉ દેશબક્તો સંકટમાં સપ-ડયા હતા. તેમને માટે માધવરાવ નામજોશીને વખતોવખત કોલ્હાપુરની બેપો કરવી પડતી, અને તેથી ‘ન્યૂ ઇંગ્લીશ રજીસ્ટ્ર’, ‘કેસરી’ ને ‘મરાઠા’ એ સંસ્થાઓ ચલાવવાનું કામ શિક્ષણથી કોલ્હાપુરનાજ થયેલા શ્રીયુત વામનરાવ આપ્ટે ઉપર પડ્યું હતું. આ સર્વ કારણોને લીધે ૧૮૮૨-૮૩માં જે મહારાષ્ટ્રીય તરણુ વિધાર્થીઓ કોલ્હાપુરની કૉલેજમાં હતા તેમનાં એ વર્ગો એક પ્રકારે અપૂર્વ હતાં. આ વખતની લોકચરિત્રને વાનાવરણ વીજળી-ના જેવો ચર્ચ રજાં હતાં. શરીરમાં વીજળીનો પ્રવાહ દાખવ ચતાં જેમ શિક્ષાઓમાંનું યોદ્ધા ઉછળવા માટે છે તેમ મહારાષ્ટ્રમાં જુવાન લોકો આ વખતે ઉછળી રહ્યું હતું. કોલ્હા-પુરની કૉલેજમાંના જુવાનો ઉપર તો આ મોજાએ ઘણી અસર કરી. ગોપાળરાવ તે વખતે ઘણે બાજે ખીજી પંચાતમાં પડતા નહિ. ક્યાંક બાપણ કરે, વર્તમાનપત્રમાં લેખ લખે કે તેવીજ ખીજી પંચાત કરે, પછી પરીક્ષાના અભ્યાસ તરફ ફેરવે ધાય, તેની શીકર નહિ, એવી કટલાકની પદ્ધતિ હોય છે તેમાંના ગોપાળરાવ નહોતા. તે પોતાના અભ્યાસમાંજ મગ્નથ, જે કામ હાથમાં લીધું તે ઉપરજ બધું લક્ષ રાખતું, ખીજું કંઈ કરતું નહિ, એવી તેમની અવ્યભિચારી વૃત્તિ હતી. પરંતુ તેમને પણ દેશાભિમાનનાં ઉછળી રહેલાં મોજાંએ ઉકે કોરા રહેવા દીધા નહિ !

ટિળક-આગરકરના આ કેસ સાથે કોલ્હાપુરનો અનેક કારણોથી બહુ નિકટનો સંબંધ ધોનાથી કોલ્હાપુરની કૉલેજમાંના વિધાર્થીઓએ દેશાભિમાની પુરોષો માટે મહારાષ્ટ્રમાં

જેટલું થતું હતું તેમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરવાનો હસાવ કર્યો, અને તે માટે શેક્સપિયર “ત્રાંતિકૃત ચમત્કાર” (Comedy of Errors) એ નાટક તૈયાર કરીને તેનો પ્રયોગ કરવાની કૃતિ. આ નાટકની જે ઉપજ થાય તે રાજરામ કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરફની તરફિકે એ કડમાં આપવાની હતી. ગોપાળરાવ આ યોજનામાં સામેલ થયા તે બે કારણો એક તો સ્વતંત્ર રીતે તેમાં પૈસા ભરવાની તેમની અસક્તિ, અને બીજું આગરકર ને છિ વિશે તેમના મનમાં ઘણી માનની લાગણી હતી. આ લાગણી આવે પ્ર કોઇપણ પ્રકારે-અર્થાત્ એમના જવાબના ફંડને મદદ કરીને-દર્શાવવી, એ તેમને ઇષ્ટ લાગ આથી તેઓ એ નાટકની યોજનામાં સામેલ થયા. આ નાટકમાં તેમને સંન્યાસિનીના પ ભજવવાનો હતો, ને તે તેમણે સારી રીતે ભજવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાંની વખતની ધમાકડું બીજું જે કાંઈ પરિણામ ગોપાળરાવ ઉપર થયું હોય તે અર્ક: પણ ટિંગ આગરકર વિશે પૂજ્યપુદ્ધિ આને લીધે તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ, અને તે દર્શાવવા સ અભ્યાસ વિના બીજી કોઇ બાબતમાં માત્ર ન મારનાર-બીજી કોઇપણ બાબતથી જે અલિપ્ત રહેનાર-ગોપાળરાવ પણ નાટકમાં વેરા લેવા તૈયાર થયા હતા, એટલું તો ના જાણવામાં છે.

ગોપાળરાવને પી. ઇ. ની પરીક્ષા માટે ઇંગ્લેન્ડ વિષયમાં જે પુસ્તકો શોધવા પડ્યા તેમાં સર જે. હેટર, રેકટનું ‘રોકબી’ (Rokoby) નામનું કાળ ગોખણીઓ ગોપાળ! હતું. ગોપાળરાવ કેવી તૈયારી કરતા તેની કદવના હમણાં તેમના સહાધ્યાયીઓ તેમની મસ્કરી કરે છે, તે ઉપરથી થઈ શકે છે અભ્યાસી-મહેનતુ છોડરાની પાછળ પડવાની અનભ્યાસી છોડરાઓની જેવ અનાદિકાગર્થ આલતી આવી છે. મહેનતુ છોડરાની કહા મસ્કરી કરવી, તેનું સહેજ પણ ભોળપણ જાણવામાં આવે એટલે તેની મળક કરવી, તેને બતાવવો, અને બધાએ મગીને ખીખી હસાવે એનું ઘણું બને છે, એ સર્વના જાણવામાં હશેજ. તેમાં પણ ગોપાળરાવ જેવો પ. ૧૬ ન સમજનારો સરળ મનનો છોડરો તેવાઓને મળે એટલે તો તેમને વળી ખોર મઝા પડે તેમને શિકાર મળ્યા જેવો આનંદ થાય, અને તેને ખીજવવાનો તેમનો ઉદ્દેશજ થઈ પડે રાજરામ હાઇસ્કૂલમાં શુ કે કૌલેજમાં શું, અને જગાએ ગોપાળરાવનો સ્વભાવ એવી કહી ખોર ટાળીને દાવડું આવે એવો હતો. તે પોતે કોઇની પંચાત કરતા નહિ, એટલે બીજી કોઇ તેમ કરતા હશે એવા કદવના પણ તેમને નહોતી. પોતાનો આસપાસનાં સૌ સરળ પ્રાચાલિક અને વિદ્યાર્થી એમજ તેમને લાગતું. અને તેટલો પોતાનો અભ્યાસ પહોં કરવાની તેમની રીત હતી. અર્થાત્ જે ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તકો તેમને પરીક્ષા માટે વાંચવાનાં હોય તે તેઓ એટલાં તો ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા, ને એટલીવાર વાંચતા કે તે બધાં તેમને મોં થઈ જતાં. તેમની આ તૈયારી છોડરાઓ જાણી ગયા હતા તેથી તેઓ મજાની ખાત તેમની પાસે પુસ્તકમાંના અચુક ભાગ અપાટાબંધ મોઢે બોલાવતા !

પી. ઇ. માં તેમને ‘રોકબી’ વાંચવાનું હતું એ ઉપર કશું જ છે. એક વિદ્યાર્થી આવીને મળકની ખાતર ગોપાળરાવને પૂછે કે, “કેમ ભાઈ, આ ‘Brake’ સં

સ્કૉટમાં ઘણીવાર આવે છે; તે ક્યારેક ક્રિયાપદ હોય છે તે ક્યારેક નામ હોય છે તે સમજવાની પંચાત યર્થ પડે છે. તને સંભરે છે કે તે ક્યાં ક્યાં આવ્યો છે ?”

“હો,” ગોપાળરાવ એકદમ જવાબ આપે: “જો હું બોલી નહિ છું,” આમ કહેતાની સાથે તેઓ લાઇનોની લાઇનો દરદર મોઢે બોલવા મંડે !

બીજી આવીને કહે, “ગોપા ‘Guorden’ શબ્દ ક્યાં આવ્યો છે ?”

“ગ્રીન્ન સર્જમાં.” ગોપાળરાવ કપાકાળે જવાબ આપીને જેમાં એ શબ્દ આવતો હોય તે જાગ તડાકાળે બોલવા મંડે !

એટલે ત્રીજી આવીને પુછે, ‘Thoro’ શબ્દ વાક્યની સરખાતમાં આવ્યા પછી એ તે વાક્યમાં આવેલો યાદ છે કે ?”

ગોપાળરાવનો ઉત્તર તૈયાર ન !

“હીં, તારી આટલી બધી તૈયારી છે તો કહે જોઈએ જે ‘Thoro’ વચ્ચે એક શબ્દ છે તેવું એકાદું સ્થળ !”

ગોપાળરાવ થોડુંક યાદ કરીને તેવું પણ વાક્ય કહે, આટલે પછી પુછનારાની જે દુજોતી થાય અને જે હાસ્ય થઈ રહે તે વર્ણવી શકાય નહિ; તે તો અનુભવથી જ સમજાય.

કૌશલજ્ઞાના છોકરામાં ગોપાળરાવ નાના હોવાથી તેમના સ્વભાવમાં છોકરાવાદ ઘણી હતી; અને નાના બચ્ચા જેવા જ તે હસીજા હતા. તેમની પાસશક્તિ જેવી તેજસ્વી હતી, તેવા તેના વિચાર ઉડા નહોતા. એને લીધે વર્ગમાંના છોકરા તેને ‘ગોખણીઓ ગોપાળ’ કહીને ચીડવતા, અને તે પણ ખૂબ ચીડતા ! ‘માત્ર મુખપાક જ કરે, અર્થના નામે તો શન્ય’ એવું ધ્વનિત કરીને દોષ ચીડવવાના હેતુથી તેમને પાછડું કે, “ગોપા.. રપમા ખાનામાં ‘Isart’ શબ્દ કેટલીવાર આવ્યો છે ?”

ગોપાળરાવના લક્ષમાં તેના મસ્કરીના હેતુ આવે નહિ ને ભોળપણથી જ આવા પ્રશ્નો પણ જવાબ શબ્દ ગણીને આપવાનો પ્રયત્ન કરે.

આટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ બધી હા મજા માટે, કોતુક માટે, પ્રેમગર્ભ હતી; પરંતુ ગોપાળરાવને તે મસ્કરી કરે છે એમ બાંચે જ સમજાતું. તે ભોળાભાવથી બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને કોઈક જવાબ જોડા પડે તો ગુસ્સે થતા, એથી મંડળા વધારે ને વધારે જ તેમની માછળ લાગતી.

તેમની મસ્ક વિરુદ્ધ સહેજ પણ થાય તો તે ગુસ્સે થઈ જતા, એવું ઘણી વખત બનતું. કોઈ વખતે તો કુદરત બાબત ઉપરથી પણ તે એટલા બધા ગુસ્સે થતા કે માનમાંથી

મુધી વાત બતી-તેમની ને તેમને ખી જ્ઞાનની વચ્ચે હાથનાવાડી પણ ચાલતી । છેવટે ગોપાળગવ ત્રાસીને ત્યાથી બતા રહે । વિગેવત. ‘ પોતાને અમુક વિષય ક્વાણુના બેટલો નારો આરડતો નથી’ એમ તેમને લાગતુ હોય તે માણસ આવીને ‘ અરે તારે । તું શુ એમા મારી બરામની કરવાનો છે ?’ એવુ કહે એમને થયુ । ગોપાળરાવને બહુ જ ખોટું લાગે તે લાનચોળ થઈ જાય, ને ત્યાથી એવી અખન મહેનત કરવા મટે ૩ પેનાના ક તા મરમ થતા મુધી છોડે નહિ । અમુક વિષય પોતાના કરતા ખીજાને સારો આરડે છે, પોતાને તેવો આવડતો નથી, એ વિચાર તેમનાથી મહન થતો નહિ, તે સાધ્ય કરી લેતા મુધી તેમને એન યડતુ નહિ માત્ર અબ્યામમા જ શુ પણ રમતમા એ પણ એમ જ । ક્રિકેટ, ટેનિસ, ચેતરબ, ગુડ્ડી, વગેરે તમામ રમતો પોતાને સારી પેટે આવડે છે, એમ મિદ થયુ બેદરજી । પોતે અમુક મમમા ખીજાથી પછત છે એવુ કહેનારાનાનો પ્રમગ તેમને સહેવાતો નહિ તેનતુ આ સગવતુ ચીડીઆપણુ, હનીનાઈ, ત્રાસિખણુ એ સર્વે, પાછળ તેમના ઉતાવળીઆપણુનો ઉ નેખ થયો છે તે જ એમ નતુ પાનતર હવુ તેમના રવ બાવની આ ખોડ છેવટ મુધી એાધા વવતા પ્રમાણમા કાયમ હતી ખાનખી વર્તનમા આ બાજતનો અનુભવ ધણાને થયો છે આગળ ઉપર તેમને આ સમગતુ હવુ અને તે દૂર કરવાનો-છેવટે કમી કરનાનો-તે પ્રયત્ન કરતા એટલુ જ નહિ પણ તે ધણી વખત ઉતાવળીઆપણુથી બનેના જનાવતુ નિરાશરણ કરનાનો પણ પાછળથી પ્રયત્ન કરતા અમુક ‘ મગજ હમણા જ ટપાવમા નાખજો.’ એમ નોમરને કહીને ગોપાળરાવ કામમા વાગે ૩ બહાર જાય ને પછી જુએ તો કાગળ ટેનન ઉપર પડ્યો હોય એટલે તે ધડીએ તો નોમર ઉપર ખૂબ મુએ થાય નોકરને ધણો ટપકો દે. પણ પાછળથી તેમને જ પસ્તાવો ય ૩ ‘ ગિયાગ નોમરને મેં બહુ વધારે પડતુ મ્હુ’ । તુરત જ નોકરને બોલાવે ને કહે, ગમારામ, તને મેં ધણુ કહ્યું ને મારે મને ખોટુ લાગે છે પણ તુ આરી બેદરમરી કેમ કરે છે ?’ આર્તુ હમેશા બનતુ નાનપણનો ‘ ગોપ’ મોટપણુના ‘ નામતાર ગોપાળરાવ ’ આ ધણે અરી કાયમ હતો

ગોપાળરાવ ૧૮૮૨મા ખી ઈ ની પરીક્ષામા પાસ થયા, ને ૧૮૮૩ના નાન્યુઆરીમા આગળના અબ્યામ માટે-એટલે તે વખતની ફર્ટ ખી એ ના અ ડેક્લ કૉલેજમા બ્યામ માટે પુનાની ડેક્લ કૉલેજમા દાખલ થયા કૉલ્હાપુરની કૉલે ટપાલનો કાગળ. જમા તે વખતે આ વર્ષ નહોતો તેમના કૉલ્હાપુરના સકાધ્યાપી એમાના થીયુત પટવર્ધન કરમરકર ને ૫ વા કૃતકર્ણી એ પણ તેમની સાથે ડેક્લ કૉલેજમા દાખલ થયા હતા ત્યા ખાસ કરીને વિશેષ ટાઈબન્યુ નથી પણ એક ગમ્મતમરી વાન કાને આવી છે

એક દિવસે ટપાલવાગાએ ‘ ગોખને ’ની અટકનો એક પત્ર કૉલેજમા આપ્યો પછી થોડે દિવસે તે પત્રની તપાસ ટપાલખાતા તરફથી થઈ એ પત્ર ગોપાળરાવનો નહોતો, ને ગોપાળ રાવને તે બાબત ખમરે નહોતી પણ તપાસ કરવા મારે કૉલેજના વક્તિયુદના મુપરિને

ડે-ન્ટ ઉપર ટપાલ ખાતા તરફથી લખાણ આવ્યું. દોલેજમાં પોસ્ટ ખાતામાંનો એક નોટર રમ લઇને શીખતો હતો તે આ તપાસનું સ્વરૂપ સમજી ગયો. એ પત્ર ઇન્કવાયરીના હોદ્દા ટપાલનો સિપાઈ પોતાનું કામ બરાબર કરે છે કે નહિ, તેની ખાત્રી માટે ટપાલખાતાના અધિકારીએ જ ગમે તેવું નામ લખીને રવાના કર્યો હતો. 'અમુક નામનો માણસ તમારે ત્યાં છે ? ને તેને અમુક દિવસે એક પત્ર મળ્યો છે ?' એ વિશે પોસ્ટ ખાતાની તપાસ શરૂ થઈ, ત્યારે જણાયું કે એ નામનો ગોખલે દોષ્ટ દોલેજમાં નહોતો. હવે કશું શું ? ટપાલવાળો વદ્ધ ધણા દિવસનો જુનો હતો. 'એ નામનો વિદ્યાર્થી અહીં નથી' એવો જવાબ લખી મોકલે તો પેલા ટપાલના સિપાઈનું પેટ ફુટે-રોજી ભૂટે છે. છેવટે એવો વિચાર થયો કે ગોપાળ-રાવ ગોખલે એમ લખી આપે કે, "એ પત્ર મારે સમજીને મારા મિત્રોએ લીધેલો-તેમને મારા આખા નામની માહિતી ન હોવાથી તેમ ઘયું-અને તે મને મળતાં જ મારો નથી એમ સમજી મેં ટપાલની પેરીમાં પાછો નાખી દીધો હતો. પછી તેનું શું થયું તેની મને ખબર નથી." વસતિવૃદ્ધના મુખરિટે-ડે-ન્ટે આ પ્રમાણે લખી આપવા ગોપાળરાવને જણાવ્યું, ને ગોપાળરાવે તે જિવારા વદ્ધ ટપાલવાળાની દયા ખાધી તેમ લખી આવ્યું.

આ વાત અહીં આપવાનું ગોપાળરાવના કેટલાક ખાતોને દીક નહિ લાગે, એથી ખીક છે. તથાપિ આ વાત ખરી છે, ને તેમના તે વખતના સ્વભાવનો મુજબનો દર્શાવનારી છે. તેમનું હૃદય સદૈર્ઘ્યમાં ધ્રુવનાઈ હતું, અને કેવળ અમૂર્ત નીતિતત્ત્વના જોરે પ્રવેશાહૃદયની પ્રેરણા કેટલેક વખતે તેમનાથી દાગી ટકાતી નહોતી. ખરૂં જોતાં તેમણે જે લખી આવ્યું તે સખ્દયઃ સત્ય હતું એમ કહેવાશે નહિ; તથાપિ સ્થુલરૂપે તેમાં કંઈક સત્ય હતું. ટપાલના સિપાઈએ ગોખલેના નામનો કાગળ દોલેજમાં આપ્યો હતો, એ તો ખરૂં જ. તે નામનો ગોખલે દોલેજમાં હતો કે નહિ એની તપાસ કરવાનું તેના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. ઇ. કે. ગોખલે દતા, કે ઇ. ડી. ગોખલે દતા તે તરફ તેનું લક્ષ્ય ગયું નહિ. પણ તેટલા ઉપરથી તેણે તે પત્ર જેનો તેને પહોંચાડ્યો નથી એમ સિદ્ધ થતાં તેને નોકરીમાંથી પાછીયું પકડાવાની ખીક હતી. તેણે પોતાનું કામ કર્યું નહોતું, એમ તો નહિ જ. પણ તે જેટલી ચોક્કસાઈથી કરવું જોઈએ તેટલી ચોક્કસાઈથી કર્યું નહોતું, એટલું જ. 'પરંતુ યથેશો-યેર તેનાં કચ્ચાં બચ્ચાં દરી, ખરતરફ થશે તો તેના શા હાલ થશે ?' આ હૃદયદ્રાવક વિચાર આગળ લખી આપવાના મગફરમાં સખ્દયઃ સત્ય તપાસવાનું ગોખલેને મુક્યું જ નહિ. આમાં પરદુઃખની માત્ર કલ્પનાથી જ વિદ્વલ થનારી અનુકંપાની જ તેમના મન ઉપર છાપ પડી હતી એ ઉધાડું છે. સત્યવક્તાનો ધર્મનો કોટા હાથમાં લઈ તોળી જોતાં આમાં તેમની ઉપર અસત્યવિધાનનો દોષ આવે છે, એ ઉધાડું જ છે. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં તેમનું આ વર્તન રાસ્ત-ચોચ કહેવાય કે નહિ એ ઠરાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ નથી લાગતું ? માણસની કૃતિમગે તેરી છુલ્લક હોય, તોપણ તેના મનમાં રહેલા કારણની કે પ્રેરણાની જગાં એટલી મંદીયું હોય છે, અને તેમનું પરસ્પર તારતમ્ય ઠરાવવાનું એટલું દુષ્કર હોય છે, કે છેવટે કૃતિ કરતી વખતે તેમના હૃદયમાં જે પ્રેરણા પ્રમુખ થઈ, અને જે કારણ તેનું નિમિત્તરૂપ થયું, તે ઉપરથી એ કૃતિ સારી કે ખોટીનો નિર્ણય કરવો પડે છે. આ દષ્ટિબિન્દુએ ગોખલેની ઉપરની કૃતિને ક્યા વર્ગમાં

મૂકવી ? તે ગમે તે વર્ગમાં મૂકાય, પણ આ ઉપરથી તેમના સ્વભાવનો એક મુખ્ય ગુણ આપણી આગળ પ્રકટ થયો છે, એટલું તો સત્ય. તેમનું હૃદય બહુ જ કુણું-એકદમ દ્રવ-નારું હતું; અને તેમની કૃતિ ઉપર જે તે વખતે મનમાં પ્રબળ થયેલી પ્રેરણાની છાપ પડતી. ધણીક વખતે તેમનું વર્તન વખતના ગુણ કે તત્કાલ પ્રેરણાને અનુસરીને થતું. કૉલેજમાં હતા ત્યારે તો તેમ થતું એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ વરસની ખીજ ૭ માસિકની શરૂઆતમાં કોલ્ડહાપુરની કૉલેજમાં ફર્સ્ટ બી. એ. તો વર્ગ નીકળ્યો. તુર્ત જ કોલ્ડહાપુરના વિદ્યાર્થી ગોખલે, હરમરકર, ને કુલકર્ણી પાછા કોલ્ડહાપુર ગયા. માત્ર પટવર્ધન પુનામાં રહ્યા. કોલ્ડહાપુર ગયા પછી ફરીને પહેલાની મંડળી નબી ને ગોખલે જેવું પાત્ર તેમને મળ્યું ! પછી પુછતું શું ? ફરીને ગોખલેની પાઠશક્તિની પરીક્ષા શરૂ થઈ ! ને તેઓ પણ નવીન નવીન દસરતો-એ રમરણશક્તિની દસરત જ-ફરી બતાવવામાં ફરી પાછા હક્યા નહિ ! આ વખતે એકમંડ બેઠું ' રિફ્લેક્શન્સ ઓન ધિ ફ્રેચ રેવોલ્યુશન ' (ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ વિશે કેટલાક વિચાર) એ પુસ્તક તેમને યાંચવાનું હતું. આ પુસ્તક અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ઘણા ઉચા નંબરે મુકાયેલું છે. વિશેષતઃ રાજનીતિની સાત્વિક મીમાંસા તરીકે તેની અત્યંત પ્રશંસા થાય છે. તેની બાબા પ્રૌદ, દમામદાર, પ્રમાણ્ય શુદ્ધ અને સર્વાંગસુંદર હોઈ, વિચારસરણી મુદાસરની, સુમંગત ને સપ્રમાણ હોવાથી ઉચ્છિન્નતા કૉન્ઝર્વેટિવ મતનું રાજકીય બાબતમાં તે એક ' બાવનસ ' જેવું થઈ પાડું છે-એક વખતે તો તેમ હતું. હિંદુસ્તાનની રાજસભામાં ને રાજકાર્યોમાં ભવિષ્યે મોટા કાર્યભાગ ઉપાડનાર આ હજી ગર્ભસ્થ સુતસદીને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરવાનો જ પ્રાપ્ત થાય, એ ખરેખર મોટું મુશ્કાળ જ ! હમેશની ટેવ પ્રમાણે ગોપાળરાવે આ નાની એટલી તો પારાપણા ફરી કે તે ધણુંખરું તેમને મુશ્કાળ થઈ ગયું ! અને ન્યાં ન્યાં ત્યાં તેનો બાગ મનમાં મનમાં બોલતા હોય ! કૉલેજની ' ડિમેટ્રિગ ક્લબ ' માં દર અઢવાડીએ તે બોલવા ઉભા થાય ત્યારે વીમ વીસ પચીસ પચીસ લાઘતાના ઉતારા મોઢે બોલી નાખ અને ' વાહરે ગોખલેઆ બહાદુર વાહ ! ' એમ ફરી બીજાઓ તેની મરફરી કરે ! આમાં પણ તેમને મંતોય એ યતો કે, આવી રીતે બીજા કોઈને ઉતારા મોઢે આપ-ડતા નથી, ને મને આવડે છે ! કોઈ પણ કામમાં બીજા કરતાં ઝઢીઆતા થવું એ તેમની આકાંક્ષા તેટલા પુરતી આથી પૂર્ણ થતી; અને તેથી તે પોતાના મનથી સંતોષ માનતા.

૧૮૮૩ ના નવેમ્બરમાં તેમની ફર્સ્ટ બી. એ. ની પરીક્ષા થઈ. પરીક્ષાનું પરિણામ કીસે-બરમાં જણાયું. ગોપાળરાવ પાસ થયા ને આમળ બી. એ. માં જવાતો વિચાર થયો. બી. એ. માં કેટલાક વિષય આવશ્યક-ફરજીયાત-ને કેટલાક પરંદગીના-એવિહક હોય છે. તેમની ગણિતમાં ગતિ પ્રથમથી સારી હતી, માટે ગણિત લખને જ બી. એ. માં જવું એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે સાથે મુંજઈની એક્ઝિન્સ્ટન્ કૉલેજમાં જવાતો તેમનો નિશ્ચય થયો. એ કૉલેજમાં તે વખતે ગણિતના પ્રોફેસર હર્બેર્નચેટ નામે હતા. તે પોતાના વિષયમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલા અધ્યાપક હતા.

૧૮૮૪ ના જાન્યુઆરીમાં ગોપાળરાવ એક્ઝિન્સ્ટન્સ કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં તેમના સહાધ્યાયીઓમાંના પ્રો. કવે હતા. અહીં રહ્યા તે દરમ્યાન તેમના ધ્યેયમાં, અભ્યાસની પદ્ધતિમાં કે સ્વભાવમાં જાણુવા જેવો મોટો ફેરફાર કાંઈ થયો નથી. તે ગણિતના પ્રોફેસરના વહાલા વિદ્યાર્થીઓમાંના એક હતા, એટલું જ ત્યાંના શિક્ષણ વિશે સમજાવું છે. રીત પ્રમાણે વર્ષ આખરે તેઓ પરીક્ષામાં બેઠા ને બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. તેઓ બીજા વર્ગમાં આ પહેલી જ વખત પાસ થયા હતા.

કૉલેજ અને સંકલમાંના શિક્ષણક્રમની ઉપરની હકીકત ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે તે એ કે સંકલમાં કે કૉલેજમાં ગોપાળરાવ પહેલા નંબરના વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સુદ્ધિમાન કે ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાર્થી-તરીકે આગળ પડતા નહોતા. કર્તવ્યનું ધોરણ. વિષય એકદમ સમજાવેલો, તેને તુર્ત જ પોતાનો કરી લેવો, અને એક વખત એક વિષયને પોતાનો કરી લીધા પછી તેને સ્મૃતિમાંથી ખસવા ન દેવો; એ અદ્વિતીય હોશિયારીનાં જે લક્ષણ છે તે તેમનામાં વિશેષ અંશે નહોતાં. તેમની સ્મરણશક્તિ પણ મૂળની લોકોત્તર હોય એમ દેખાતું નથી. તેમની પાંદરાકિત જગત, મહેનત જગત, એટલું માત્ર ખરું! આથી સર્વ વિદ્યાર્થીમાં પહેલો નંબર મેળવનાર અદ્વિતીય સુદ્ધિમાન તરીકે વિશ્વવિદ્યાલયના દરતરમાં તેમનું નામ નોંધાયેલું નથી. તે છેક '૬' જેવા નહોતા, તેમ અત્યંત તીક્ષ્ણ સુદ્ધિના કે અસાધિક સ્મરણશક્તિવાળા પણ નહોતા પણ આ એના વચલા વર્ગના એટલે અભ્યાસથી-મહેનતથી ઉભે નંબરે આવનારા વિદ્યાર્થી તરીકે ગોપાળરાવ જાણીતા હતા. વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નંબરે આવનારા કે અમુક વિષયમાં બીજાના કરતાં વધારે આદર મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓને મળે છે તેવાં પરિતોષિક તેમને થઈ મળ્યાનું જાણુવામાં નથી. બી. એ. ના વર્ગમાં માત્ર એક વખત તેમને વીમ રૂપીઆની એક સ્ટૅન્ડરડીપ મળ્યાનું જણાય છે. એકદરે-સાધારણ રીતે તેજસ્વી સુદ્ધિના ને મહેનતુ વિદ્યાર્થીની કોઠિમાંના તે હતા. તેમના બધા શિક્ષણક્રમમાં તે પોતાના શિક્ષકની કે પોતાના સોજતીની નજર આગળ સારી પેઢે તરી આવ્યા જ નથી. આવ્યા હોવાય તો માત્ર પુસ્તકોમાંના લાંબા લાંબા ઉત્તર મુખપાક બોલી બતાવી પોતાની બરાબરીના વિદ્યાર્થીઓને માત્ર છક કરી દેવામાં જ !

આને લગતી જ બીજી બાબત એ કે અભ્યાસ વગર બીજી બાબતમાં બીલકુલ માર્ગ ન મારતું. તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દેશભક્તિનો ઉમજો આપ્યો નહોતો. કદાચ આપ્યો હોય તોપણ વિદ્યાર્જનના મુખ્ય કામમાં તેમણે વ્યત્પ, કે અડચણ બીલકુલ આવવા દીધી નથી. એટલું જ નહિ પણ એ સિવાય બીજું કાંઈ સાર્વજનિક સ્વરૂપનું કામ કરતું ને છેવટે કાંઈ નહિ તો દેશ સંબંધી બંજક કરતી એ તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં આવસ્યક લાગતું નહોતું. તેમને એ અવસ્થામાં વ્યક્તિજ્વાનંદ્યનું કે મતજ્વાનંદ્યનું અભિમાન હજી આવ્યું નથી; તેમ જ પોતાના વિચાર વર્તમાનપત્રમાં કે મતમાં જણાવવામાં પણ તેમને જો કશુંક દેખાતું હોય તો તે અવગણી દેખાતું હોય. આમાં પડેલી, એમ

પણ તેમને કદી લાગ્યું નથી ! એ બાળુના દાર હજી તેમના હૃદયમાં ખુલ્યા જ નહોતા, એમ કહેવામાં હરકત નથી ! જે કામ હાથમાં હોય તેમાં જ સર્વાંશે મડયા રહેવું, ને સિવાય બીજી તરફ જોવું નહિ-બીજાનો વિચાર ન કરવો-એ તેમની અવ્યભિચારી વૃત્તિ હતી, અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્જન સિવાય બીજી કાંઈ પણ કરવાનો વિચાર તેમણે મનમાં આપ્યો નથી. દિગ્ગજ-આગરકરની મદદના ફંડ માટે કરેલા નાટ્યપ્રયોગમાં તેમણે એક પાત્રનું કામ કર્યું હતું ને માત્ર આ બીનાને અપવાદરૂપે છે.

ગોપાળરાવના કૌશલ્યમાના શિક્ષણનો આરભ થતા પહેલાં તેમનામાં ક્યા ક્યા ગુણોના અકુર દેખાતા હતા તે પ્રથમ જણાવ્યું છે પાપભીરતા, ન્યાયાનાય બી. એ. થતા બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા, માની સ્વભાવ, ગરીબાઈની ને પોતાના માટે મોટા સુધીમાં દેખાયલા બાઈ જેટલું સહન કરે છે તેની સમજ, દંઠ નિશ્ચય ને કોઈનું મન ગુણુદોષ, હુ ખવ્યા વિના પોતાના સિદ્ધાન્તને સભાળવાની ઇચ્છા, વગેરે ગુણોના મળ બીજા પ્રથમના પ્રકરણમાં દેખાઈ ગયા છે તે જ પ્રમાણે હતા વળીઆપણુ એ તેમના સ્વભાવનો જન્યક ભાગ-દોષ જ કહીએ-બીજરૂપે તેમનામાં, પહેલાથી જ હતો કાલેજમાં આવ્યા પછી જે ગુણુ વિરોધ દેખાયા, તેમાં 'ગુણુદોષ' નું મિશ્રસ્વરૂપ ધારણ કરનાર ભોળપણ, વિશેષે કરીને કેવળ દોષરૂપ જ ગણાતું સીડીઆપણુ, નાસિકપણુ, હનીનાપણુ, એ એક તરફથી વિશેષ હતા, તો બીજી તરફથી મહેનત કે પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિ ને ટેરનો ગુણુ વધારે બીજાં કે વધે મહત્વાકાંક્ષાનો રકુ ઉદય આ અસ્થ્યામાં જ થયો કહેવાય. પોતે મધ્યથી ઉતરતા ગણાતું નહિ, ફલાણુને ફલાણુ આરંઢે છે, મો આવડતું નથી એવું થવા ન દેવાની પ્રબળ ઇચ્છા, અને હૃદયની કોમળતા-સરોજ દ્રવ્યારી અનુકંપા એ ગુણો મિશ્રમ પામ્યા દેશભક્તિ કે દેશાભિમાન વગેરેનો ઉદય હજી તેમનામાં ખડું થયો નહોતો દેશ માટે કંઈ ભોગવનારા દેશભક્તો વિશેની પુન્યબુદ્ધિ ડોકીઆ ફતી હતી તોપણ તેમના હૃદયની ઇચ્છા પોતે મોટા યવુ-અગમુ-ઐહિક વૈભવમાં અગુ-એ ટલી જ હતી, તેમના જેવા યવાની લાગણી તેમનામાં જન્મી નહોતી ૧૮૮૪ ની સાલમાં ગોપાળરાવ ૧૮ વર્ષના હતા પોતે આટલી નાની ઉમરમાં બી એ થયા તે વિશે તેમને પડને જ નનાઈ લાગતી ને તેથી મનમાં સમાધાન થતું લોકો પોતાને સારો કહે, પોતાની પ્રશંસા થાય, એની મહત્વાકાંક્ષા આજ સુધી તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ નહોતી.

વડિલ માણસો માટે તેમનામાં આદર બુદ્ધિ કેટલી હતી તે પણ અહીં સમગ્ર કૃષ્ણગવને ચાર મહિનાના સુમને તેમની માતા મરી જવાથી તેને ધરણવવા માટે એક બાઈને રાખી હતી પોતાના વડિલને જેણુ ધવસારી મોટા કર્યાને અવિતદાન દીધું એ જ પોતાની અવદાત્રી, એ ન હોત તો પિતા ન હોત, ને પિતા ન હોત તો પડે પણ ન હોત એમ તેમને લાગવા માડ્યું, અને પોતે કોંઈકમાં ગયા પછી એ બાઈને ઘેર જઈ તેને પો પડ્યા કાકા અતાશપતના દેખતા જુડું હસતા બોલતા કે રમતા નહિ આ પ્રમાણે વડિલ પ્રત્યેનો આદર ભાવ ઉમરે આસ્થા વર્તનમાં પ્રકટ થયા લાગ્યો

પ્રકરણ ૪ થું.

કર્તવ્યપ્રદેશમાં પ્રવેશ.

ખી. એ. યયા પછી થું કરવું તે વિશે એકદમ નિશ્ચય ન થયો. એક વાર લાગ્યું કે, ઇંગ્લિશમાં કૉલેજમાં જઈને એલ્. સી. ઈ. થવું; તેને અનુકૂળ થૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ ખીના તે ગણિતમાં હોંશિયાર હતા એ હતી. એક વાર થયું કે, માં શિક્ષક. વિલામત જઈ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવી; આ વિચારને ઉમરની અનુકૂળતા હતી. ત્રીજો વિચાર કાયદાનો અભ્યાસ કરીને એલ્. એલ્. ડી. થવું, એવો થયો. આ વિચારની મદદ માટે નોકરી સાથે અભ્યાસ કરવાની સગવડ હતી. આથી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં ગોપાળરાવ ઇંગ્લિશમાં કૉલેજમાં જઈ એસવા લાગ્યા. ત્યાં દસ પંદર દિવસ હાજરી પુરાવી, તેટલામાં ડેકન કૉલેજમાં 'ન્યુરિસ્પુડન્સ' નો વર્ગ જોઈ શકે થયો. તેથી પુનામાં જ રહીને એલ્. એલ્. ખી. ની પહેલી પરીક્ષામાં એસ. આની સગવડ થઈ. ગોપાળરાવનો નિશ્ચય એકદમ થઈ ગયો. ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની નોકરી તેથી ને 'ન્યુરિસ્પુડન્સ'ના કક્કામાં હાજરી આપવી. આ ગોઠવણમાં તેમના પહેલાના આધ્યાપી શ્રીમુત ગણુપતરાવ પટવર્ધન સામેલ થયા. બંને ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં શિક્ષક રીકે રહ્યા. એન્યુએટ શિક્ષકોને તે વખતે એ સ્કૂલમાં પાંચીસ રૂપિયાનો પગાર મળતો. છી વર્ષ આખરે તેની પુરતી માટે બીજા ૧૨૦ રૂ. મળવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કાયદાનો અભ્યાસ ને શિક્ષકની નોકરી એ બંને સાથે તેમણે ચાલ કરી.

ગોપાળરાવ સ્કૂલમાં પ્રથમ ચોથા ધોરણને ને પછી પાંચમા ધોરણને અંગ્રેજી શીખ. તા. શરૂઆતમાં શિખવવાનું બરાબર કાવતું નહિ, એમ કહે છે. પણ તેમની મહેનત મનહદ. જે પાઠ છોકરાને શિખવવાનો હોય તે એવી રીતે ધેરથી તૈયાર કરી જતા કે માણે તેમને મુખપાઠ હોય! આથી વર્ગમાં પુસ્તક ઉઘાડ્યા વગર મોઢેથી જ તે પાઠ શિખવતા. એ કવિનું 'Elegy' નામનું કાવ્ય તેમને એક વખત શિખવતું પડ્યું હતું. શારની ગમ્મત કહે છે કે, ગોપાળરાવ એક પછી એક એમ એક સરખી લાઈને મોઢેથી શોધતા જાય ને વિદ્યાર્થીઓને કહે કે, "અહાહા! કેવી સુંદર લાઈનો છે! કેવી મધુર ગાથા છે! ચાન્દરચના કેવી અસરકારક છે!" મોઢે જોલે ને આ રીતે કાવ્યની પ્રશંસા રતા જાય! છોકરા તો ટગમગ ટગમગ તેમના મોં સાથે જોઈ જ રહે! તેમને પોતાના શિક્ષક આ કાવ્ય ઉપર આટલા બધા ફીટા કેમ થયા છે, તેનાં આટલાં બધાં વખાણ કેમ રહે છે, તે સમજાય છે નહિ. ચોથા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી કાવ્ય ને શિખવતી ખૂબી કયાંથી સમજાય?

આ જ વર્ષ એટલે ૧૮૮૫ ની સાલમાં ગોપાળરાવે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર મહેનત

કરવાનું મન ઉપર લીધું, અને ઉત્તમોત્તમ અન્ય મુખપાઠ કરનારો અગ્રેજી ભાષાનો અપાટો ચવાબો મિલ્ટનના કાવ્યો-વિશેષે કરીને 'પેરાડાઈઝ લોસ્ટ' ખાસ અભ્યાસ (Paradise Lost), બર્નના, ડેસ્ટનના ને જોન ગ્રાઈટના ભાષણો, વગેરે મોઢે કરવાનો ને બોનવાનો ક્રમ થઈ કર્યો બર્નનું 'Reflections on the French Revolution' તેમણે પહેલાજ મોઢે કર્યું હતું પછી તેના બીજા પુસ્તકો પણ મોઢે કર્યા વિશેષે કરીને ઘારન હેસ્ટિંગ્સની ઇંગ્લીશ પાર્ટમેન્ટ આગળ લડના તપાસ ચાલતી હતી ત્યારે બર્ક સાહેબે હિંદુસ્તાન વિશે અને વૈરન હેસ્ટિંગ્સે કરેલા ત્યો વિશે કેટલાક દિવસ-કેટલાક મહિના જ કહેવાય-ભાષણો આપ્યા, તે આ ને આ પછીના વર્ષામાં ગોપાળરાવે મોઢે કર્યા મોઢે કરવામાં એમની રીત એવી હતી કે, બોનતા એક પણ જૂન પડતી ન જોઈએ ! તે વખતે તેઓ સત્તાશિવપેઠમાં વિખ્ખૂના દેવળ પાસે રહેતા હતા ત્યાં પાડોસમાના એક મૃદરથના હાથમાં પુસ્તક આપીને ગોપાળરાવ તેની પાસે બોની જતા દરેક જૂને એકેક આનો દડ આપનાની શરત કરીને ગોપાળરાવ બોનવા મકતા, ને બહુધા બીનચૂક બોની જતા ! કેટલીકવાર ગોપાળરાવની ને પાડોસની મહાળાની એવી રાત થતી કે અમુક પાના એક દિવસમાં મોઢે થાય કે !' ગોપાળરાવ તે કરનાનું બીકુ તુરત ઝડપે ને આખી રાત બાગીને તેટલા બરા પાના મોઢે કરી નાખે ! તે ઘણી વખતે સવારે ઉઠીને ઇંકે એકાન્ત જગ્યાએ જતા, ને ત્યાં જોઈ મોઢે કરવાનું હોય તેટલું કરીને પાછા નવ આશ નવે ઘેર આવતા

આ પ્રમાણે ગોપાળરાવે નજી ચાર વર્ષ અગ્રેજી ઉપર મહેનત લીધી, તેથી અગ્રેજી ભાષા તેમની જીભ ઉપર ઉત્તમ પંખરે રખી રહી પહેના પહેના તો ઘણી વખત એમ થતું કે, તેમના નિચારો કરતા તેમની ભાષાજ વધારે સુંદર હોય ! એ ઉપરાંત અગ્રેજી વર્ન માનપત્રોનું વાચન ને તેમાંથી ચુટી કાઢેલા લેખોનો મુખપાઠ, સ્ક્રીમા શિખવવાના પાઠ ને લેખકોના ગ્રંથોના પાસાયણો તો હમેશા ચાતુ હોય જ ! બીજી તરફ 'બ્યુરિસ્તુકન્સ નો અભ્યાસ પણ ચાલતો

હાઈફ્રીડના કથાપાઠે ને ગોપાળરાવ મળીને એક 'પબ્લિક સર્વિસ એગ્રિગિશન ક્લાસ' કાઢ્યો હતો તેમાં તેઓએ એક પછી એક વારા ફરતી શિખવતા કરાણુ સ્ટુડન્ટ પાત્રીસ રૂપીઆ ઉપરાંત વધારે પૈસા મેળવનાની તે વખતે તેમની ઇચ્છા, ને આવશ્યકતા પણ હતી 'પબ્લિક સર્વિસ ક્લાસ'ની ઉપજમાંથી ગોપાળરાવના ભાગે પાત્રીસ-ચાલીસ રૂપિયા આપતા એક મહિને તેમના ભાગે ત્રેતાળીસ રૂપીઆ આવ્યા, ત્યારે તેમને જે અપૂર્વ આનંદ થયો તે તેમનું મનજ નજો ! નાનપણથી ગરીબાઈમાં દિવસો કાઢેના, ગણવામાં પૈસા હાથમાં આવે, ને તે જહુ કરકસરથી વાપરવાના ! હવે માસિક રૂ પાત્રીસ રૂપના પગારના મગે ને તે ઉપરાંત તેટલાજ-આ વખતે તો ત્રેતાળીસ રૂપીઆ-આ ક્યાસના આવ્યા, ત્યારે 'અહો હો ! આપણને કેટલા બધા પૈસા મળ્યા !' એવું તેમને લાગ્યું ! આ વખતે તેઓ પોતાની ખર્ચા માટે ૧૫-૨૦ રૂપીયા રાખીને બાકીના બધા મોઢાભાષને મોખવી આપતા

આ પ્રમાણે ૧૮૮૫ ની સાલ ખલાસ થઇ. 'ન્યુરિસ્પ્રુન્સ' ની પરીક્ષા ગોપાળરાવે તથા પટવર્ધને આપી; ને એક તેમાં ફોનેલમંદ થયા. પછી એલ્એલ્. બી. ની 'ટર્મ'—હાજરી-મુંબઈમાં ભરવાની હતી. તે સારૂ પટવર્ધન મુંબઈ જઈને રહ્યા. ગોપાળરાવ પુના-માં રહીનેજ એલ એલ્. બી.ની તૈયારી કરવા લાગ્યા. શ્રીયુત ગોવિંદરાવ કેલકર તે વખતે પુનાની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. તે અને ગોપાળરાવ મળીને વર્ગને દિવસે મુંબઈ પાછા આવતા. આ રીતે ૧૮૮૬ માં પુનામાં રહીને ગોપાળરાવ એલ્એલ્. બી.ની 'ટર્મ' ભરતા-કાયદાનો અભ્યાસ કરતા.

પરંતુ ખાલન: આ બે વર્ષ જેમ તેમના જીવનમાંનાં ધમાલનાં ને કામથી ભરપૂર ગયાં તે જ પ્રમાણે તેમના આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ આ વર્ષ ધીમે ધીમે ટિળક-આગરકરની ભારે પરિવર્તનદારક થયાં હતાં. તે વખતે ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાંનું વાતા-અસર. વઃણ, એ વાડો-હવેલી ને તેની આસપાસની જગા એ તમામ જગણે મંત્રેશ્વર હોય તેનું થયું હતું! તે સમયના મહારાષ્ટ્રમાં જેમણે કાંઈક પણ નવીન કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું. નવીન જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી હતી, દેશ-ભિમાની લાગણીથી પ્રેરિત થઈને જેમણે નગર આગળના અગદાટ મારી રહેલા ઐદિક વૈભવને-અધિકાર-સંપત્તિને લાત મારી હતી, ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ, કેસરી, મરાઠા, ચિત્રશાળા, કિતાબખાના, આર્યભૂષણ ઇાપખાનું એ સરથાઓ-તેમાંની કેટલીક પોતે ને કેટલીક પોતાની દેખરેખ નીચે ચલાવી બતાવીને બધાનાં મોંમાં આંગળીઓ ધસાવી હતી, મૃત્યુ જેલગત્રા, વગેરે દુર્ઘટ પ્રસંગ માથે આવે તોપણ જે અંગીકૃત કાર્યોથી હામગયા નહોતા, અને જેમણે જાતે સ્થાપેલી ને જાતિપ્રચારથી પ્રસિદ્ધ કરેલી સ્કૂલને નવીન 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી' ની સ્થાપના કરી તેને સ્વાધીન કરી હતી, લોકશિક્ષણના કાર્યની પ્રગતિ બ્યાપક ને વિસ્તૃત પાયા ઉપર કરવાની જેમની ખટપટ અદર્શિશ ચાલુ જ હતી, એજ્યુકેશન કમિશન તરફથી જેમણે વાહવાહ-સાબારી મેળવી હતી, એવા આપ્ટે, આગરકર, ટિળક પ્રજૃતિ પુરુષના સંચારથી ને શ્વાસોચ્છવાસથી ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની ઈમારત ને તેની આસ-પાસની હવા પવિત્ર થઈ હતી. ને તેને લીધે આખા મહારાષ્ટ્રની પદવી કંઈક અંશે પણ વધી હતી. આવા વાતાવરણમાં અને આવી વિભૂતિઓના સહવાસમાં પગારવાર શિક્ષક તરીકે રહ્યા પછી પણ ગોપાળરાવ જેવા કામગજ હલવના ને સંસ્કારક્રમવૃત્તિના યુવાનના અંતરંગ-માં ઉચ્છલપાથલ થયા સિવાય કેમ રહે! છેવટે અહીંના જાડની થોડે ઘણે અંશે પણ અસર તેમના મન ઉપર ન થાય એ અશક્ય જ હતું. વળી તેમાં પણ તેઓ કોલેજમાં હતા ત્યારેજ ટિળક-આગરકર વિશે તેમના મનમાં આદર, આશ્ચર્ય ને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેમનો નિકટ સહવાસ થયા પછી મનના મૂળ રંગમાં સહેજ પણ ફેરફાર થવો એ અપરિહાર્ય હતું. આ બે વર્ષમાં તેમનો ટિળક-આગરકર સાથેનો પરિચય ઠીક વધ્યો. તેમના કહેવાથી તેઓ ક્યારેક કેસરી-મરાઠામાં લખતા પણ ખરા. કેસરીમાં 'વર્તમાનસાર' લખવાનું કામ તેમણે કેટલાક દિવસ કર્યું હતું, જેમ કહેવાય છે. દેખવામાં કુલ્લક લાગતું આ કામ પણ ગોપાળરાવે ઘણી ચોકસાઈથી ને કાળજીપૂર્વક કર્યું હતું. પણ તેમનું વચણ મરાઠીના કરતાં ઈંગ્લેશ તરફ વિશેષ હતું. ઈંગ્લેશ ભાષામાં ને લખવામાં

નામના મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આજ વર્ષમાં તેમનામાં ઉદભવેલી હોવાથી 'મરાઠા'માં ઇંગ્રેજ લખવાનું તેમને વધારે પમ પાતું અને તે વખતના એટલે ૧૮૮૬-૮૭ ની સાલના 'મરાઠા'માં તેમની કૃત્તીક લેખમાનાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, એમ મનમથ છે તેમની એક લેખમાલા નિરો આજ આપણને નવાઈ લાગે તેવું છે 'યૂરોપમાંનું સર્વ રાષ્ટ્રીય મહાયુદ્ધ General War in Europe' એ નામની તેમની એક લેખ માલા તે વખતે 'મરાઠા'માં પ્રસિદ્ધ થવાની, ને તે બહુ લોકપ્રિય થવાની દત્તકથા તે સમયના લોકોને મોઢે સામગી છે

આ સર્વ હકોક્ત ઉપરથી એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે કહે છે કે ૧૮૮૫-૮૬ ની સાલમાં ગોપાળરાવ ઉપર દિગ્ગજ-આગરકરનું ધણું વજન હતું તેમના શબ્દને તે ધણું માન આપતા વિશેષતઃ શ્રીયુત દિગ્ગજ વિશે તેમને વિશેષ આદર હતો, અને દિગ્ગજનું તેમની ઉપર વચાવ વળન હતું, એમ પણ કહેનાય છે

ગોપાળરાવ રસભાવના જોળા, સત્તન ને 'જે જેવું દેખાય તેવું જ હોય' એમ સમગ્ર વ્યવહારા હોવાથી દિગ્ગજ-વિશે તેમને તે વખતે વિશેષ આદર હતોપન થયો હોય તેમાં નવન નથી પરંતુ દિગ્ગજ ને આગરકર એ બેમાંથી કૃત્તું વધારે વજન ગોપાળરાવ ઉપર હતું, એ તારતમ્યથી જોઈએ તો ૧૮૮૫ની સાલમાં તેમણે દિગ્ગજને અતઃકરણમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું હતું, ને ૧૮૮૬ માં આગરકરનું વચ્ચેનું તેમની ઉપર થયું, એમ મળેલી હકીકત ઉપરથી કહી શકાય, અને તે સંભવનીય પણ લાગે છે હરથી જોનાર ઉપર દિગ્ગજની છાપ જાયદી પડે છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે પરંતુ જેમ જેમ પરિચય વધે, અને ઉપના મનનું આવરણ છેદાને દટિ જેમ જેમ અદર જતરે તેન તેમ દિગ્ગજની નજરમાંથી ને પ્રભાવ કમી થવા લાગે છે, એમ ખુલી રીતે કહી શકાય કદાચ મળી આવ્યા છે.

આ ચરિત્ર લખનાર (શ્રી પટવર્ધન) ને અનુસવ પડ્યું નેવોજ છે ત્યારે ન્યૂઝપત્રીશ રૂઢતમાં ગોખરેએ પ્રાગ્ મોકરી લીધી, ત્યારે ગોખરેને દિગ્ગજ વિશે વધારે માનરૂતિ હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી ૧૮૮૬ ની સાલમાં માન તેમની ઉપર આગરકરની ગાંધ-અસર વધારે હતી, તેમનું વજન વધારે હતું, અને તેમના વિશેની માનરૂતિ પણ વધી હતી, એમ ૧૮૮૫ ની સાલના ગોખરેના વ્યવસાયમન્થુ શ્રીયુત ગણપતરાવ ઉર્ફે દાદાસાહેબ પંડવર્ધન ખાત્રીથી કહે છે. એટલે એની ની ટર્મ ભરવા ગોખરે અનુષ્ઠ જતા ત્યારે પટવર્ધન અને તે અતરની શુભ વાતો કરતા, તેમાં ગોપાળરાવના બોલવામાં આગરકરનો ઉલ્લેખ ઘણા આદરપૂર્વક થતો, અને તે સમયે તેમનો આગરકરની સાથે ધણો સ્નેહ બવાયો હતો આગરકર વિશે તેમનામાં પુણ્યભાવ ધણો થયો હતો એટલે દિગ્ગજ વિશે નહોતો એમ નહિ તે વખતે તેમને એ બંને માટે આદર હતો, અને બંનેનું વજન તેમની ઉપર પડતું હતું તેમાંથી આગરકર વિશેનો આદર વધારે દૃઢ થયો, ને તે સ્નેહના સ્વરૂપમાં આવ્યો, એટલું વધારે.

એ વખતે દિગ્ગજ, આગરકર, આપટે, નામ નેશી, ધારપ, ગોખરે, એટલા ઉક્ત અભ્યુક્તિન મોસાર્ધિના-મિષ્ટુ નિદાપ્રમારક મળીના-નાજ મેલર હતા પરંતુ તેમાંના

ટિળક-આગરકરના વિશે જ ગોપાળરાવને વિશેષ આદર, વિશેષ ભક્તિ, તે વિશેષ પૂજ્યભાવ હતા. પૈસા કે પોતાના મોજશોખ તરફ વધારે લક્ષ્ય ન આપતાં, ઐહિક વૈભવના મોહ-પાશમાં વધારે ન પડતાં, વિદ્યાદાન જેવું ને ખીજી રીતે જ્ઞાનપ્રસારના જેવું લોકકાર્ય કરાય તો વધારે સાફ, એવું ગોપાળરાવના મનનું વલણ ચવામાં વિશેષે કરીને આગરકરનો સહવાસ જ કારણરૂપ હતો, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથાપિ આ વખતે ૧૮૮૫ ને ૧૮૮૬ ની સાલમાં ગોપાળરાવ ટિળક-આગરકર એ બન્નેના એકનિષ્ઠ ભક્ત હતા, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

સન ૧૮૮૫ માં પૈસા પેદા કરવા, પોતાની નામના કાઢવી, ને આગળ પડતા ચલું, એ ગોપાળરાવની મહત્વાકાંક્ષા હતી; અને તે પૂર્ણ કરવાનાં સાધનો ઉક્ત એજ્યુકેશન મેળવવા સાફ તેમણે એક સરખી ખટપટ કરવા માંડી હતી. કાયદા-સોસાયટીમાં જો- નો અભ્યાસ ને ઈંગ્રેજ માટે ખાસ મહેનત, એ તેમની બેવડી ખટ-ડાવું. પઠ ચાલુ હતી. ૧૮૮૫ ની આખરે 'જ્યુરિસ્ટ્રુડન્સ'માં પાસ થવા પછી ગોપાળરાવને લાઇફ મેમ્બરશીપના કેટલાકોએ, 'આગળ તમે શું કરશો ? અમારી સોસાયટીમાંજ સામેલ કેમ થતા નથી ?' એવી રીતે ઉપર ઉપરથી તળ-વીજ કરવા માંડી. આ મંડળીનું લક્ષ્ય બનતી તળવીજને જુવાન ને હોશિયાર માણસોને પોતાની સોસાયટીમાં સામેલ કરવાનું હતું. કોલેજમાં નવા વર્ગો વધારી તેન પૂર્ણ કોલેજ કરવાનું મંડળીના મનમાં હતું; પરંતુ તે માટે પોતાનાં થયેલાં માણસોની જરૂર હતી. ગોપાળરાવ જેવા ઉછરેલા, ઉત્સાહી ને તેજસ્વી યુવાન ગૃહસ્થને પોતાનામાં સામેલ કરી શકાય તો તળવીજ કરી જોવી, એમ એ મંડળીને લાગતાં તે પ્રમાણે તેમણે ધીમે ધીમે ઘણો ઘણો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો.

ટિળક-આગરકરની મંડળીમાં તેમની સાથે બેસવું એ ઘણું મોટું માન છે, તે પોતાને આપવાનું એ મંડળીના મેમ્બરોના મનમાં આવશે, એવો ગોપાળરાવને ખ્યાલ પણ નહોતો. એણે એણે. બી. થવું, ઈંગ્રેજ ઉત્તમ બોલવાની ને લખવાની ટેવ પાડવી, ને પોતાનું નામ કાઢવું, એટલો જ વિચાર તેમના મનોરાજ્યમાં હમણાં તો મહાસતો હતો. મંડળીમાંના કેટલાકોએ કરેલી ઉપરની તળવીજથી એક નવાજ વિચાર-મહેમાને તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૮૮૬ ની શરૂઆતમાં આ મહેમાન કાંધ જાડુ ફાવી ન શક્યો, તોપણ તે તેમના મનમહેલમાં દાખલ થઇ શક્યો હતો. ટિળકના કહેણથી આ મહેમાનને બેવડું બળ મળ્યું. તેમ છતાં હજી સુધી ગોપાળરાવના મનમાં એ મહેમાન માટે બહુ લાગણી થઇ નહોતી. સન ૧૮૮૬ માં ગોપાળરાવનો ને આગરકરનો સહવાસ ઘણો વધ્યો. વિવિધ વિષય વિશે, જીવનના કાર્યભાગ વિશે, જન્મસાર્થક્ય વિશે, ભારતીઓના સાંપ્રતના કર્તવ્ય વિશે; વગેરે જુદા જુદા પ્રશ્નો સંબંધી ગોખલે ને આગરકરને અનેક પ્રશ્નો વાતચીત થવા લાગી, તેના પરિણામે આગરકરના અન્તઃકરણની છાપ ગોખલેના અન્તઃકરણ ઉપર વધારે પડવા લાગી. આગરકરના અન્તઃકરણની સરળતા, નિરપેક્ષતા, અને સાહુતા ગોપાળરાવના સમાન-ધર્મ હૃદય ઉપર પ્રતિબિંબિત થવા વિના રહી નહિ; ને તેમના વિશેની ગોખલેની પૂજ્ય-યુદ્ધિ દરેક પ્રશ્નો વધવા વિના પણ રહી નહિ. બધારે બધારે ગોખલે સુખી જતા ત્યારે

ત્યારે તેમનું પરવર્ધન માથે આ વિશે બોલવું થતું. કે. એ સોસાઈટીના લાઈફ મેંબર થવાનો પોતાનો વિચાર થાય છે, એમ ગો. ળગરાવ તેમને કહેતા જમ જમ આગર કરનો મહત્ત્વ વધતો ગયો તેમ તેમ આ વિચાર દૃઢ થતો ગયો, એમ પરવર્ધન કહે છે. એટલું જ નહિ, પણ આગર કરે તેમનું મન તે તરફ વાળ્યું, એમ ગો. ળગરાવ પરવર્ધનને કહેતા. છેવટે તેમણે એ વિચાર કાયમ કર્યો ને ૧૮૮૬ ના અંતમાં તેઓ કે. એ. મોમાઈટીમાં જોડાયા.

આ મંડળીમાં સામેલ થતાં પહેલાં તેમના મનમાં જે વિચારોની ગડમથન થતી હતી તેમાં મુખ્ય કહીએ તો, 'તેમ કરવાથી મોટાભાઈના ઉપકારનો બદલો વાળવાનું પોતાનાથી ન જાય,' એ હતો. મન ૧૮૭૯ થી ૧૮૮૪ આખર સુધી ગો. ળગરાવના વિદ્યાભ્યાસનો બધો બાર તેમના મોટાભાઈ ઉપર પડ્યો હતો, ને તેમણે બન્ધુપ્રેમને લીધે આનંદથી તે ઉપડ્યો હતો. હવે કાયમનો અભ્યાસ કરીને એમ એલુ. બી. થતું, પૈસા મેળવવા ને મોગભાઈનું દેવું વાળી આપતું. તેમને સહાયક થતું, એવું ગો. ળગરાવના મનમાં હતું આ વિચારથી જ સિદ્ધાંતની ગોઠરી સ્વીકાર્યા પછી પોતાના ખર્ચ માટે ૧૫-૨૦ રૂપીઆ રખીને બાકીના બધા મોટાભાઈને મોડવી આપતા હતા ગો. ળગરાવ પૈસા કમાય, તેમજ સત્તા, અધિકાર ને હોદ્દાએ જનસમાજમાં તથા મરકારમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવે એવી અપેક્ષા તેમના મોટાભાઈના હોય એ સહજ છે. તેમની ઇચ્છા 'ગો. ળગરાવે કે. એ. મોમાઈટીમાં દાખલ ન થવું' એવી હોય તો તેમનો દોષ ગણાય નહિ. સોસાઈટીના છંદગી-પરિતના સમામદ થઈને સિદ્ધાંતના પ્રસારદ્વારા લોકમેત્રા કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ગો. ળગરાવની પણ મૂળની નહોતી, તેમજ ટિલક-આગરકરના મહત્ત્વાસથી તે જન્મ પામ્યા પછી મોટાભાઈની નિગરા થશે એ વિચાર તેમને જાયક થયેલો હોયો જોઈએ તેમણે પોતાના મનથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ મોટાભાઈની મંમતિ ને પરવાનગી મેળવવાની ખટપટ તેમને કરવી પડી. કે. એ. મોમાઈટીના કેટલાક પતિષ્ઠિત ને વજનદાર ગૃહસ્થો માર્ગત એ મજૂરી મેળવી આપવાની વ્યવસ્થા સોસાઈટીના મેંબરોએ પણ કરી. આથી છેવટે મોટાભાઈએ 'મારી હરકત નથી' એમ ગો. ળગરાવને જણાવ્યું; અને તેથી ગો. ળગરાવના મનને સંતોષ થયો ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની મંડળીમાં સામેલ થઈને પણ પોતાની નામના કરવાનું કહેવું નથી; ટિલક-આગરકરની છાત્રિ મળી છે તેવી પોતાના પણ મેળવવામાં અડચણ નહિ આવે, આ વિચાર પણ ગો. ળગરાવના મનમાં તે વખતે આવ્યો હશેજ. બી. એ. માં પાસ થયા પછી જે મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમનામાં હૃદયગ્રામી હતીકત પાછળ આવી ગઈ છે તે પણ જોકે રીને કે. એ. સોસાઈટીમાં સામેલ થવાથી પૂર્ણ કરી શકાય તેમ હતું. વળી ટિલક-આગરકરની સાથે ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલના ચાલકોમાં પોતે સામેલ થઈ શકે એ પણ મોટું માન છે, એમ તેમને તે વખતે લાગ્યું હશે. કેમકે તેમને પોતાની યોગ્યતા વિશે હૃદયથી બ્યાદે અભિમાન નહોતું, કે પોતાની હોશિયારીની ગમે તેવી બારે કહેવાના તેમણે બાધી નહોતી તેમને ગમે-અહંતાની ખજાર જ નહોતી કાયમમાં લીધેલું કામ મોકલ સરીને કરીશ, સિદ્ધાંતના કામમાં મહેનત કરીને યોગ્યતા મેળવીશ, એવી ધમક-દત્તા ગો. ળગરાવનામાં હતી, એ ખરું; અને એ ધમકના મળમાં છવનોડ અમ કરવાની શક્તિ ને વડે

वसन्त.

फर्गसन कॉलेज.

प्रोफेसर गोखले.

એ એ બાળનો હતી. પણ આ ધમક જુદી; ને આપણે ગમે તે કરીયું—આ મોટી મંડળીનાં શું છે ? પોતે તેમનાથી વધારે હોંશિયાર, વધારે લાયક, વધારે કર્તબગાર, એવી સમજથી બીજાને તુચ્છ લેખનાની અહંતા જુદી. અર્થાત્ ગોપાળરાવનામાં ધમક હતી, પણ બેરો અહંભવ નહોતો. તે હમણાં નહોતો તેમ આગળ પણ આવ્યો નથી, એ તેમના સ્વભાવનું અદિતીયપણું છે.

ગોપાળરાવ કે. એ. સોસાઈટીના લાઈફ મેમ્બર થયા પણ આટલી એક બીનાથી તેમના આયુષ્યક્રમમાં કેટલો બધો ફરક પડી ગયો ! નહીતો આસતો પ્રવાહ તકન બઢીને તેને ઉમટીજ દિશામાં વહેવરાવેા એ જેમ વિશ્લેષણ છે તેમજ આ છે. જીવનમાં કેટલાક સમય એવા આવે છે કે, તે સમયે બરેકું એક પગલું આખી જીવનયાત્રાનો ક્રમ ને સ્વરૂપ ફરાવવાને કારણરૂપ થાય છે. આ પગલાથી કેટલાકને પોતાની જ શોધ થાય છે; અને તેમનું આલોકનું વાસ્તવ્ય પૂર્ણકામ થાય છે. તેમને પંડની-જાતની ઝોળખાણ થાય છે, અને તેમના હાથે આત્મસ્વમાનને વિસંગત એવું કોઈ કાર્ય ન થતાં, આ શરીર છોડતાં 'અહીં રામ પૂર્ણ થયું, કરવાનું કાંઈ રહ્યું નથી,' એવે તેમને સંતોષ થકે છે. એથી ઉઠાડું કેટલાકની આ જ પગલાંથી દિશાભ્રમ થાય છે, અને આખી જીંદગી સુધી તે વાટ જુદીને જામકાર્ય ખોળતા વાટકયા કરે છે તેમને પોતાનું સત્ત્વ મરનાં સુધી પણ જાણતું નથી; અને 'દિશા બૂઝ્યો' એમ તેમનું મન તેમને હમેશાં ખાધા કરે છે ! ગોપાળરાવના સંબંધમાં—હવે તેમની આ લોકની યાત્રા પુરી થયા પછી—વગર સંકોચે કહી શકાય છે કે, તેમણે આ વખતે બરેકું પગલું બરાબર પાડ્યું. સોસાઈટીમાં સામેલ થવાનો નિશ્ચય સર્વાશે ધોત્ય હતો. 'આ વખતે હું જે પગલું બાંડું છું. તેથી ચિરસ્થાયી લાભ પ્રાપ્ત થશે,' એવી આધળી કલ્પના પણ તેમણે કરી નહિ હોય ! ટિળક-આમરકરના સહવાસથી, વિદ્યે કરીને આમરકરની સ્ફૂર્તિને લીધે ને અસ્તિપ્રભાવને લીધે, તેમના મનને ઘેરી લીધું, ને તે સમયની અન્તઃ પ્રેરણાથી તેઓ સોસાઈટીનાં પ્રવિષ્ટ થયા, એટલું જ. પોતાની હોંશિયારી કેટલી, સામર્થ્ય કેટલું, બીજે રસ્તે લાગવાથી પોતાને શું મળશે, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ને પ્રતિપ્રશ્નોનું તથા સંભવાસંભવનું બરાબર વિવેચન કરીને, સાધક બાધક બાબતોનું એક પછી એક તોલ કરીને, બાવિધ્યતા નક્કરા ને પાછલા ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીને, 'આ જ આપણને કાયદાકારક' એમ નિશ્ચય કર્યા પછી ગોપાળરાવે આ માર્ગે સ્વીકાર્યો નહોતો, એટલુંતો ચોક્કસ છેવટે આ જ માર્ગ પોતાના હાથે મહાનુકાર્ય થવું શકા છે, બીજાકોઈ માર્ગ નથી, એવો ખાતો થયા પછી તેઓ એ મંડળીમાં દાખલ થયા નહોતા; કે વિદ્યાદાનનું મહત્ત્વ ને પાવિત્ર્ય મનમાં દસવાથી શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો એ જ આ સમયે અમૂલ્ય દેશસેવા થશે, એવા વિચારથી પણ તેઓ એ મંડળીમાં જોડાયા નહોતા. ટિળક-આમરકર વિશેનો આદર, આમરકર વિશેની વધતી જતી પુણ્યબુદ્ધિ, ને મંડળીને આમ્રક, આ ત્રણ બાળનોએ તેમના રત્ન. ઉપર દબાણ કહ્યું, અને તે સમયની પ્રશસ્ત્ય પ્રતિતિની પૂનમાં તેમણે મંડળીને તા પાડી, એટલુંજ ! પણ તેટલામાં તેમના બાળચરિત્રમાં ને આંત્ર વિકાસમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થયું ગયું. કાયદાના અભ્યાસ ચાલુ રાખી તેઓ એણે એણે બી. થઈ ઉત્તમ વકીલ કે આગળ બેરોટ્ટર પણ થયા હોત, તેથી શું ! કલ્પ્ય ભિવિષ્ય સર્વિસની પરીક્ષા પાસ કરી

આઆ હોત તોય શું? સર કૃષ્ણ ગુમતી પેઠે હિંદુસ્તાનના સ્ટેટ સેક્રેટરીના પ્રધાનમંડળમાંના એક સભામદ થયા હોત. તેથી વધરે શું ચાત? પણ તેથી તેમને છેવટ સુધી 'જીવનકર્તવ્ય' પ્રાપ્ત થયું ગણાત નહિ. બાળામાંથી બચ્યાં ચોરાઈ ગયા પછી વિમદ થયેલી પક્ષિણીની પેઠે તેઓ આ જગતમાં ફરતા રહ્યા હોત. પણ 'પંડની આળખાણ' ને 'પોતાના ગામ'ની 'કાયમી જોડ' તેમને મળી નહોત!

ગોપાળરાવ ડે. એ. સોસાયટીમાં સામેલ થયા ત્યારે તેમને પોતે કરે છે તે જ સર્વ રીતે ઉત્તમ છે, એમ લાગતું કે નહિ, કાણ જાણે. પોતે સ્વી-લક્ષ્મીનો મોહ ઉ-કારેલા માર્ગથી પોતાની રહેણીકરણીમાં ફેર પડશે, 'ને પોતાને ગરી-તરવા લાગ્યા. ખીમાંજ જીંદગી ગુબરથી પડશે, એ વિચાર તેમની નજર સામે વિશેષે કરીને હતો, અને આગરકરનો નમુનો સમક્ષ નહોત, તેમની ઉરકેરણી નહોત, તો આ વિચારના પ્રાગ્વચની સરમાઈ યદ્યપ ન હોત એમ કાંઈ કહેવાશે નહિ. લાઈફ મેંબર થવાને વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો, ફેટલેક અંશે તે પગલે થયો, ત્યારે તે સંબંધી મુંબઈમાં કેટલાક સન્મે સરખા મિત્રોમાં વાત ચર્ચા ગોપાળરાવ એક વાક્ય બોલેલા તે પટવર્ધનને હજી યાદ છે તે એ કે "you will drive in carriage while I shall walk on foot. તમે બગીચામાં રોડ મારશો તો હું પગે જ ચાલતો રહીશ" એ મિત્રો વકીલ વગેરે ચક્રને ખૂબ પૈસા મેળવશે, અને આપણને તે બધા ઉપર પાણી મૂકવું પડશે, એ જ આ વાક્યનો ધ્વનિતાર્થ છે. લાઈફ મેંબર-આજન્મ સમાસદ-યતી વખતે ગોપાળરાવની એક આંખ છોડવા પડવાના પૈસાના માર્ગ તરફ લાગી હતી; ને બીજી આગરકરની મૂર્તિ તરફ ને આમલ કરનારા ટિંગક વગેરે શૂદરથો તરફ હતી. છેવટે બીજી આંખે પહેલીને પણ પોતાની તરફ ખેંચી, ને ગોખતે ન્યૂ ઈંગ્લીશ રફ્રનના ચાલક થયા; પણ તે ભવિષ્યનું સ્વપ્ન પ્રથમ જોઈને નહિ. કંઈક અંશે દાક્ષિણાત્મવધી, કંઈક અંશે તત્કાલ રૂર્તિથી, ને કંઈક અંગે પૂરુષ માખમેના કહેણથી. આ ફેરો મુયોગ! કેવું મદદબાગ્ય!

ગોપાળરાવના માર્વેજનિક ચરિત્રનો અહીં આરંભ થાય છે. અહીં સુધીની તેમની દિનચર્યા ઉપર સ્વ-પરતાની છાપ હતી. તેઓ જે કાંઈ કરતા, જે કાંઈ વાંચતા, જે લખતા, જે બોલતા, તેનો ઉગમ સ્વ. પોતા વિશેની આકાંક્ષામાંથી થતો. હવેથી વિશ્વવરતાની છાપ તેમની દિનચર્યા ઉપર થોડે થોડે પડવાની સરખાત થઈ. તેમના લૌકિક વ્યવહારનું પ્રેરક કેન્દ્ર આજ સુધી 'સ્વ' હતું, તે હવે 'સ્વ'રચાનથી ખસવા લાગ્યું. તેમને ખરો ઉપ-નયન સંસ્કાર અત્યારે જ થયો. આધ્યાત્મિક જનોઈ અપાઈ, એમ કહેવાય, અથવા ઉપ-નયનની તૈયારી થઈ, તેમનો ખીજો જન્મ થયો. તેમને આજ સુધી-કદાચ પછી બે ત્રણ વર્ષ સુધી પણ-પૈસાની જે બારે કિમત લાગતી તેનું મદસ્ત ઉત્તરોત્તર કમી થવા લાગ્યું, તે સહેલાઈથી તેમના હૃદયથી છુટવા લાગ્યું. જેમ જેમ તે છુટવા લાગ્યું, તેમ તેમ તે જાણી જોઈને તેમની પાસે આવવા લાગ્યા!

આ વખતે ઈંગ્રેજ માટેની તેમની મહેનત મતલ મલુ જ હતી, એ પાછળ કહી

ગયા છાંએ. આ ૪ અરસામાં ગોપાળરાવે 'અંકગણિત' લખવાની શરૂઆત કરી. ૧૮૮૫ ની આખરે ને ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં તેઓ 'અંકગણિત' લખતા હતા. તે પુરૂં થયા પછી તેમણે ટિપ્પકને ખતાવ્યું ટિપ્પકે ને પસંદ કરીને 'છપાવો' એમ કહેવાથી તેમણે તેની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પાડી. ઇંગ્રેજ અંકગણિત સર્વેશે તેમણે ૪ તમેલુ દોષ તેનું સર્વ શ્રેય તેમને જ ધટે છે, તેમાં ખીજા કોઈનો હિસ્સો નથી. તેમનું આ ગણિત એટલું લોકપ્રિય થયું કે થોડીજ-મુદતમાં તેની નવી આવૃત્તિ થઇ. એટલુંજ નહિ, પણ આગળ તે 'મૈક્રમીઝન કંપની' એ છાપવા રાખ્યું, ને તેનો પ્રચાર આખા હિંદુસ્તાનમાં તથા ખીજા દેશોમાં થયો, ને તેનું ઉત્પન્ન ગોખલેને વર્ષાસન જેનું મળવા લાગ્યું.

ગોપાળરાવના ઇતિહાસ કે સાંસ્કૃતિક ચરિત્રની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેમની એક ખાનગી ખીનાનો હસ્તેષ કરી દેવાનું હીક લાગે છે. ગોપાળરાવનું ગોપાળરાવનાં પહેલું લગ્ન તેમની મરજી વિરુદ્ધ થયું હતું. ૧૮૭૭ માં ૪ તેમના જે લગ્ન. કાકા અંતાઈએ કૃષ્ણરાવને એ જાળન લખ્યું હતું; પરંતુ તે વખતે કૃષ્ણરાવે 'તે હજી બાળુ છે, તેની એકાદ પરીક્ષા થઈ ગયા પછી લોકેશું' એમ લખી લખાવ્યું હતું. ઇસ્તિયાલ કૃષ્ણરાવ મરજી પામ્યા, એટલે વડિલનો કારભાર અંતાઈપંતનેજ મળ્યો. તેમણે ૧૮૮૦ માં ગોપાળરાવનાં લગ્ન કરી નાખ્યાં તદ્દન નિરપાયે ગોપાળરાવને આ લગ્ન કરવું પડ્યું 'વડિલનો અનાદર ન કરવો,' એ વૃત્તિને લીધેજ તેઓ ચતુર્બુજ થયા! પાછળથી આ લગ્ન તેમના મનને બહુ બાધતું હતું; આગે આ જાળતમાં તેમનું મન એટલું ખાટું થયું હતું કે આ લગ્નની કે સ્ત્રીની કોઈ વાત કાઠતું તો તે તેમને ગોઠતું નહિ. આ સ્ત્રી પ્રથમથીજ પાંડુરોગી હતી, એમ કહે છે, તે નગર આગળ પણ ન લોકેએ એમ તેમને થયું હતું. ખીજા જાળતમાં બહુ કામગીરી મનના ગોપાળરાવ આ રિવાજમાં અત્યંત હસીલા થયા હતા! આ સ્ત્રી વિશે એક વખત જે તુલકાર તેમને થયો તે કહી ગયો નહિ ગોપાળરાવના સારા ગુણો જોટલા દે દતા તેટલાજ તેમના દુરઅદ કાલુ હતા. એક વખત તેમના મનમાં બંધાએલી દડ કાઢી બહુ દુષ્ટર થઇ પડતી તેમાં પણ ગોટપણના દુરઅદ એક કાળે વિચારથી બદલાવા લાગ્યો હોય, પરંતુ નાનપણના બંધાએલા ગ્રહ દરવા લગ્નમ અચકચ ૪! આ સ્ત્રી ઉપર તેમને પ્રીતિ નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું નામ પણ તેમને ગમતું નહિ!

નાનપણમાં લગ્ન કરનારાં માળાપોનાં હાથે કેટલા બધા 'દાકરા-દાકરીની' જીંદગીને આ પ્રમણે નુકસાન ચતુ હશે! જે કાચે મેટપરો પોતાની મેજે કચરાનું તે માળાપો પોતાને માથે લઈને પુષ્કળ વખત પોતાનાં સંતાનોના મંસારને-અને તેટલા ૪ મરિ જીંદગી-ને-પુનઃપાણી કરી નાખે છે. ગોપાળરાવની કચ્છા વિરુદ્ધ થયેલા આ લગ્ન વિશેની લાગણી બદલવામાં સાવિત્રીબાઈના ગુણો મદદ બલિએ જાગેજ મળી હોત! મરજી વિરુદ્ધ સ્ત્રી મરજી વળગાડેલી, ને તે વગી રાગી! આ લગ્નમેજાઈ સર્વ રીતેજ તેમને દુઃખદ થયો હતો. તેમના સ્વભાવમાં સ્ત્રીકીઆપણનાં મજા મજાનૂન થવામાં લગ્નનો આ નાણુક ખંડા પણ પછે અંશે કારજીર થયેલી હોતી જોઈએ. ખીજા હોકરાઓએ વગર સમજે ફરેલી ફા-મરકરીનું પગિખામ આતો ઝિયનિમાં અપંત વિપરીત થયું અમંબલિન નથી.

ગમે તેમ હોય; ૧૮૮૬ ની સાથે મુખી ગોપાળગવને લક્ષ્મણ ખીનકુવ મળ્યું નહોતું. આ ગ્રંથિતિ તેમનાં બાલી ગોવિંદરાવની સ્ત્રીથી સ્ત્રીગ્વભાવાનુમાર સહેવાઈ નહિ ગોપાળરાવ હમેશાં કાંઈને કાંઈ ઉદ્યોગમાં ગૂંચાએવા હોયજ, તેથી તેમને ને રિધાતિતુ ખડુ પાગથા જોતું જણાયું નથી, પરંતુ તેમનાં બાલીને ને પછી મોટાભાઈને આ રિધાતિ જણાતાં તેઓ ખડુ દુઃખી થવા લાગ્યા. તેમને શુ? તે જુના વિચારનાં-જૈનિક દૃષ્ટિથી જોનારા! તેમને ગોપાળગવનો મંમારવ્યવહાર એકદમ કેમ પમદ પડે? ગોપાળરાવને વૈજ્ઞાનિક મુખ મને તે માટે તેમણે બનતી ખટપટ કરી જોઈ. પ્રથમના લક્ષ્યથી તેમ ચતું તદ્દન ચાલક લાગ્યું, એટલે તેમણે ગોપાળરાવને ખીલુ લક્ષ કરવાનો આમ્રક કરવા માંડ્યો. ગોપાળરાવના મનમાં તેમ કરવાનું નહોતું પણ પ્રથમની સ્ત્રી સારી થઈને મસાર ચલાવતી નહિ થાય એવો ટાંકટરે ચોખ્ખો અભિપ્રાય આપવાથી, અને પોતાના માટે આટલી કાળજી તથા ચિતા કરનારી ભાભીનું મન દુ ખર્વતું એ છવ ઉપર આવવાથી ગોપાળરાવ ખીજ વાર લક્ષ કરવા કબૂન થયા, ને તેમના ખીજવાગ્ના લક્ષ ૧૮૮૭ ના મે મહિનામાં થયાં કન્યા નાનીજ હતી

મામાનિક કે ખીજ દોષ પણ સનાતન સમી તારિવક દૃષ્ટિથી ગોપાળરાવે આજ મુ'ની વિચાર કર્યો નહોતો, ને તે વિચારથી તૈયાર થયેની સ્વતન બાવના હજી તેમના મનમાં બધાઈ નહોતી, એવા ખીજનારના લગ્નના બનાવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. સાર્વજનિક અગ્નિની ગાદીને લીધે ચતી રાષ્ટ્રીય હાનિ પ્રતીત થઈ તે દૂર કરવાની લાગણી થવાના દિવસ જેમ હજી આવવાના હતા, રાજકીય દક્ષતા અભાવને વિષમતાને લીધે રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ ધીમી ને જોર નગ્મ થવાથી નષ્ટની એકદરે થનારી પાછી પાની હાલમાં કાલરાઈ ને તે અટકાવવા માટે આખું જીવન રાષ્ટ્રીય કાર્યને અર્પણ કર્યું એવી સ્ફૂર્તિ આવવાનો પણ ગોપાળગવનો દિવસ હજી કડ્યો નહોતો. તેજ પ્રમાણે વ્યક્તિની અપૂર્ણ વૃદ્ધિને આડી આવનારી સામાજિક વૃદ્ધિ ને સમાજરચના બદલીને સમાજમાંના નિકૃષ્ટ વર્ગને-તેમાંજ સ્ત્રી વર્ગને આગામ્યતઃ સમાસ થાય છે-ટેકો દઈ ઉચે લાવવાની, ને દાક્ષિર્ય તથા સમતા ઉપર સમાજની પુનર્નિર્મિત કચ્ચાની અવશ્યકતા પણ મમગ્નવવાનો, કે પોતાના આચરણની દિશા ફેરવવાનો સમય તેમના જીવનમાં હજી આવવાનો હતો. 'જગતના ચાલતા ચીદે ચાલવું,' તેના કરતા વધારે હંડા પાણીમાં ઉતરવા તેમની મનેદેવતા હજી શીખી નહોતી કે એ. સોસાઈટીમાં સામેવ થવાની બાબત થોડે અગ્રે 'જગતના ચાલતા ચીવા'થી જુદી હતી, અને ત્યારથીજ ગોપાળરાવના અનન્યસાધારણ જીવનચરિત્રનો આરભ થયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

કર્તવ્યપ્રદેશમાં આગળ પગલાં-સેવાની શરૂઆત.

ગોપાળરાવ સે.સામ્રાટીના લાઘવ મેખર થયા ત્યારે ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલમાં વધારે થઇ ફર્ગ્યુસન કોલેજની સ્થાપના થઇ હતી. પ્રથમ ફક્ત પી. ઇ. ના લાઘવ મેખર થયા વર્ગનીજ પરવાનગી મળી હતી. ૧૮૮૭માં ગોપાળરાવને પી. ઇ. માં પછીનાં પાંચ વર્ષો. ઇંગ્લેન્ડ શિખવવાનું સોંપાયું. તેમણે ૧૮૮૫ થી ઇંગ્રેજ પાછળ જે મહેનત કરી હતી તે ઉપરથી કોલેજમાં પ્રોફેસર થવાની-શિખવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમને ઉદ્ભવી. તેમને તે વર્ષમાં સંધીકૃત “નેક્સનનું ચરિત્ર” શિખવવાનું આવ્યું આ પુસ્તક આ દેશના છોકરાઓને શિખવવું અઘરું છે. તેમાં દર્પાઇ રહેલા ક્રના ને નૈરાકાન્યનાદિ સંબંધના શબ્દો અને પ્રસંગો ઘણા; અને આ દેશના છોકરાઓને સમુદ્ર જોવાના પ્રસંગ યોગ-બીજકુસ નહિ કહીએ તો પણ ચાલે તેથી સમુદ્ર ને ગંગાત, વાદળો ને વહાણ, નાપુદા ને ખટ્ટાશી, વિશેનાં વર્ણનો દેશની અંદરના બાળમાં વસનારા છોકરાઓને સંમજાવવાનું બહુ કઠણ પડે છે. પણ ગોપાળરાવ ડગમગ્યા નહિ. મહેનત કરવાની તેમને ટેવ હતી, ને હાથમાં લીધેલું કામ ચોક્કસાધી કરવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી. તે પ્રમાણે તેમણે એ પુસ્તક શિખવવાના કામમાં પણ કર્યું. પુસ્તકમાંની હકીકત બરાબર શિખવી શકાય તે માટે તેઓ વખતો વખત મુબમમાં જઈ ત્યાંની ગોદીમાંનાં વહાણોનાં જુદા જુદા ભાગો જોઇ તેની માહિતી મેળવી આવતા.

આ પ્રમાણે વાસુદેવરાવ કેળકરની સાથે ગોપાળરાવ ગોખલેની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ઇંગ્રેજના પ્રોફેસરની જગ્યાએ નિમણૂક ચર્ચિ. આ જનતા હાથ નીચે બંજોલા વિદ્યાર્થીઓ હાલ ઘણા હયાત છે. તેમના કહેવા ઉપરથી જણાય છે કે કેળકરના જેવી શિક્ષણપદ્ધતિ ગોખલેની નહોતી. ગોપાળરાવ જોલે કડકડાર ને ઝપાટાખંધ-જાણે ‘પંનાખમેસ’ છટયો! પણ કેળકરની સહૃદયતા ને ધાર્મિકતા ગોખલેના શિક્ષણમાં પ્રથમનાં ચાર પાંચ વર્ષે તો નહોતી જ. કેળકરના એકાદા શબ્દ કે વાક્યવડે જે મઝા ચતી તે ગોપાળરાવના દસ મિનિટના બાધણથી પણ ચતી નહિ, એમ કહે છે. સાદર્શનિક છે. મૂળ જાણેના સ્વભાવમાં જ અંતર હતું, ને વળી ગોખલે કેળકરના પ્રમાણમાં નવા-સિખાઉ હતા.

સ્કૂલનું ને કોલેજનું કામ પરવારીને, ઇંગ્રેજ ઉપર ખાનગી મહેનત કરવા છતાં પણ ગોપાળરાવના સામર્થ્યને જોઈને કામ પહોંચતું નહિ. તે એક પણ માધવરાવ રાનડે. પણ નકામી જવા દેતા નહિ. રાનડે એક કલાક પણ ફોગલ જેવા ની પહેલી ન દેતા. તે વખત માટે કોઈ કામ માગી લેતા, ને કદાચ કોઈ કામ ન હોય તો લાઘવેરીમાં જઈ તેની વ્યવસ્થા કરવા લાગતા. ગપાટક મારવા કે શિક્ષણની રમમાં જઈ લંગી ખેતવાનું તેમને કદી પસંદ

નહોતું. ગોખલેની કાર્યશક્તિને વધારે કામ જોઈતું હતું તે તેમને જાણતી જ મળી આવ્યું. સન ૧૮૭૦ થી ૧૯૦૦ સુધીની મહારાષ્ટ્રની ધણે બાગે સામાજિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક વગેરે દીક્ષાલક્ષણ ઉગમસ્થાન એકજ સ્થળે હતું. સુનેશ દેશને જગાડવાને તેના ગતિબલને શોભે તેવું કામ તેના હાથે થવા જોઈતું સામર્થ્ય તેને પ્રાપ્ત થાય, તે માટે અહર્નિશ પ્રયત્ન કરનારો એક પુરુષ તે વખતે હતો. ક્યાં શું ચાલ્યું છે, શું ચાલવા જોતું છે, શું છે ને શું જોઈએ છે, આપણા લોકોનું બાકી રહેલું સામર્થ્ય કેટલું છે, તે વધારવાનો ઉપાય કયો છે, ચાંપ ક્યાં લાગે છે, તેમાંથી છુટવા માટે કેવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ, ક્યાં કામ માટે ક્યાં માણસ યોગ્ય છે, કોની પાસે ક્યું કામ કરાવી લેવું, સુનેશ દેશ જાગૃત થાય એટલે તેના જિત્તભિન્ન યજ્ઞ પડતા સામર્થ્યને કળાને રાખી ક્યાં રસ્તે વાળવું, આપણે કોણ છીએ, ક્યાં છીએ, આપણે ચલું છે શું, જવું છે ક્યાં, અને આજનો વખત કેવો છે, વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું અનેક રીતે પર્યાયોચન કરી કાલદેશવર્તમાનની તુલના કરી, દેશમાંની સર્વ ખટપટનું, હીનચાનું, ઉપોગનું, સંસ્થાનું ને મડગાનું ધોણુ યોગ્ય દિશાએ વાળવું, અને પંદરમાંથી ઉપડેલા આપણા દેશના વહાણને દરોઆની કે વંદાળીઆની મરજી પ્રમાણે વડેવા ન દેતાં તેને ધીમે ધીમે કિનારે પહોંચાડવું, એ અત્યંત મુશ્કેલ પરંતુ તેટલુંજ અવરણનું કામ પોતાનું-પૂર્વજોનું દેવું-ધર્મીરનું દેવું-સમજી અન્ત કરણપૂર્વક નિષ્પાદકસપણે કરનારી એક વિભૂતિ દેશના સુભાગ્યે મહારાષ્ટ્રમાં જન્મી હતી. રાવસાહેબ રાનડેની સોબનમાં રહેવાનું, તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરવાનું, તેમના શિષ્ય તરિકે તેમના ચરણમાં રહી શિખવાનું, જેમનું બાગ્ય હોય તે ધન્ય! આવા ધન્યમાંના ધન્ય ગોખલે જાણતી જ થવાના હતા.

આગરકર ને ગોખલેનો સહવાસ ને એક કિસ્સોત્તર દૃઢ થતો ગયો. આગરકરે ગોખલેના કેટલાક વિશેષ ગુણ જાણી લીધા હતા. તેમનો ઉત્સાહ, કામ કરવાની હૈંથ, હમેશા ઉચ્ચ મનોવૃત્તિથી પ્રેરિત થવાનો તેમના હૃદયનો ધર્મ, તેમની દિગ્ભિન્ન ને ગુરુજન વિશે આદર, એ તેમના ગુણ સવસાહેબ રાનડેને જાણાય તો તેમની ઉત્તમ દર થાય, ને તેમના સહવાસથી ગોખલેની ઉપયુક્તતા બદલ વધે, તથા તેમના હાથે સારી કામગિરી થાય, એમ આગરકરને ઝાન્યું. તેમણે એક વખતે રાવસાહેબ સાથે વાતમાં ને વાતમાં ગોખલે વિશે વાત કરી. તરણુ હજરતા માણુએને સાર્વજનિક કામમાં ઉપયોગમાં લેવા, ને તેમનામાં હોય તેટલું કર્તૃત્વ દેશના કામમાં વપરાવવું, એ રાવસાહેબની ખુશી-કળા હતી. તેમણે આગરકરે કહેલું નામ ધ્યાનમાં રાખ્યું ને પોતાના મિત્ર (હાલ પરલોકવાસી) આબા સાહેબ સાહેને ગોખલેને મળવાનું કહ્યું. આબા સાહેબનો ને ગોખલેનો મરતા સુધી અકૃત્રિમ પ્રેમ હતો. આગરકર ને ગોખલે આ વખતે રાનવારપેઠમાં તાંબેના વાડામાં બાંકે રહેતા હતા. કામ કરવાનું એક સંસ્થામાં ને ખેસવા ઉડવાનું પણ એક વાડામાં એ રીતે જાતેનું સાહચર્ય હતું. આ એક જ વાત યદ્વત્તામાં આગરકર ને ગોખલેએ બેનું રહસ્ય કેટલું હતું તેની સાક્ષી પુરે છે. આબા સાહેબ ગોખલેને રાનડે પાસે તેડી ગયા; અને પોતપોતાના પ્રમાણમાં અસૌકિક એ બેક પુરુષની-આ અસૌકિક ગુરૂની ને આ અસૌકિક શિષ્યની-તેમણે મુશ્કાકાત કરાવી.

આ. પહેલી સુતાકાત વખતે થયેલી વાતચીત અને ગુરુની શિષ્ય ઉપર ને શિષ્યની ગુરુ ઉપર પડેલી છાપ ને આજ જગતને જણાવી શકાત તો કેવી મજા પડત ! આખી રાત આખો મીઝીને પડી રહેલા સૂર્યકમળની ને તેને વહાલથી જગાડનારા રવિકરની એ સુલાકાત કેટલી હૃદયંગમ થઈ હશે ! જગતમાં આંતું ઠવચિત જ થતે છે ! અન્યથા-ખીજે વખતે બંધ રહેનારાં હૃદયનાં કખાટ પોતાના સંભાનધર્મના સ્પર્શવડે ખુલાં કરનાર પરસ્પર સાપેક્ષ જીવોની સુલાકાત એટલે એકમેકની સ્પર્શકતા ! આ જગતમાંનાં ઘણાંખરાં માણસો પોતાના સંભાનધર્મો બેડીદારને શોધવા સંસારની અકાટ અટવીમાં, વસન્તઋતુની ઉષ્ણ હવામાં આમતેમ જમણુ કરનારા પક્ષીઓની પેઠે, બટકતા આપણે જોઈએ છીએ. આપણા હૃદયનાં કે સુદ્ધિનાં કમળ ખીલવનારી-બહુ જેની પાસે હોય તેનો ને આપણો મોટો જ થતો નથી. તેથી આપણામાંના ઘણાંખરા આપે છે ને જાય છે-જન્મે છે ને મરે છે-પણુ તેમના અન્તર્યામીનો વિકાસ થતો નથી. ખાળમાં દટાઈ રહેલા રત્નોની પેઠે કે જમરનો ગણુગણુટ થતો ન હોય તેવી જગાએ ખીલેલાં પુષ્પોની પેઠે તેનો અંતર્યામી વૃથા જાય છે. 'સેદ્ધી' દિવાસળી પ્રમાણે ચિન્ચલાકા (ચૈતન્યની શણ)નું પણ છે. ને ખીજે ક્યાંય ઘસવાથી સળગે તેવી હોતી નથી. અતુરપ ધર્મની પેડી ઉપર ઘસવાથી જ તે સળગે; તે વગર ભાંગી જાય પણુ સળગે નહિ ! અતુરપ ધર્મની પેડીનો ને આ ચિન્ચલાકાનો અંધ યોગ્ય રીતે થાય, એટલે તે એકદમ સળગી જાડે છે. ગોપાળરાવનું તે જ પ્રમાણે થયું. ઉનાળાના તાપથી મદાર્થ થયેલી ને આર્દ્ર-મેઘની વૃદ્ધિ માટે પાટ જેતી મોં પસારી રહેલી જ્વલિ પ્રમાણે સંસ્કારિત વિભૂતિના દર્શન કે સ્પર્શ માટે ઉદ્દિગ્ધ થયેલું તેમનું હૃદય હતું. અગિમાન કે પોતાની યોગ્યતાની અધરિત કલ્પનાથી તેમની જૈદિક કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ બંધ થઈ નહોતી. સદગુરો પ્રસાદ બ્રહ્મ કરવા અને તે કળદ્રુપ, થવા સાડ જેદતી પૂજ્યપુદ્ધિ ને સાદર શ્રદ્ધા તેમનામાં પૂર્ણ હતી. તેમનું અંતરંગ હજી મંજિન થયું નહોતું. તેની ઉપર જે છાપ ઉઠાવવી હોય તે સાફ જાડે, એવી તેમની શુદ્ધ મુગ્ધ રિધિતિ હતી. પોતાના હાથે કાંઈક કામ થાય, ને પોતે સર્જનસમાજમાં માન્ય થાય, એ તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી; અને તે પૂર્ણ કરવા માટે જીવની પણ દરકાર કર્યા વિના શ્રમ કરવાની ઇચ્છા ને ટેવ હતી. શરીરપ્રકૃતિ પણુ તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સામે અક-ચતુરપ થાય તેવી નહોતી. શિષ્યમાં જોઈતા ઘણાંખરા ગુણ ગોખલેમાં હતા, અને ગુરુનામાં તે બધા ગુણને વધારવાનું, તેને ઉત્તરોત્તર અધિમધિક શુદ્ધ-ઉન્નત કરવાનું, ને તેનો ખતે તેટલો ઉપયોગ કરી લેવાનું, સામર્થ્ય હતું. મળે તેટલું ગુરુ પાસેથી લેનાર શિષ્ય, ને માગે તેટલું આપનાર ગુરુ, એવી આ ગોખલે-રાનડેની બેડી હતી. તે જામી ત્યારથી જ ગોખલે-ની સાર્વજનિક કામની શાળા ઉઘડી. આ શાળામાં તેમણે તેર શેઠ વર્ષ સુધી શિક્ષણ લીધું !

૧૮૮૭ થી ૧૮૯૧ સુધીનાં વર્ષો આ ચરિત્રને અંગે મહત્ત્વનાં હશે, પરંતુ તેને મળેલું મહત્ત્વ ઘણેક અંશે આનુપંગિક છે. ચરિત્ર-વિષયે એ વર્ષોની મહત્તા એટલી જ કે એ વર્ષોમાં રાનડેના હાથ નીચે ગોખલે ઉમેદવારી કરતા હતા. એ સમયના ગોખલેના હેતુ, અભ્યાસ વગેરેની માહિતી પ્રો. વિજયપુરકરને ધણીખરી છે. પ્રો. વિજયપુરકર આ વખતે રેકન કૉલેજમાં હતા. ૧૮૫૫માં પી. ઈ. થયા પછી તેઓ રેકન કૉલેજમાં આવ્યા. ત્યાર

પગીનાં ત્રણ ચાર વર્ષ તેમની ને ગોખતેની કુશાકાત ધણું કરીને દર આંવાડીએ થતી. પ્રો. વિભાવરૂપર બહુધા દર સનિવારે રાત્રે ગોખતે પામે આવતા ને મોખવારે સવારે પાછા કોમેજમાં જતા. આથી એ વખતની હકીકતથી તેઓ સારી પેઠે જાણીતા છે.

૩. એ. સોસાયટીને માટે એ વર્ષે બહુ ધમાધનાં હતાં. ૧૮૮૨-૮૩માં ટિજક-આગરકર રોંગરીના તુરંગમાં હતા. જ્યે એક જ આરડીમાં રહેના ને તેમને સાદી શિક્ષા હોવાથી એક બીજા સાથે બોલતા-વાદનિવાદ કરી શકતા. તેમને સ્વભાવા વાંચવાનું મળતું. ત્યાં આ બંનેનો અતિશય નિકટ મંબંધ થવાથી એક બીજાના સ્વભાવની ભિન્નતા એકબેકને અનુભવમાં આવી. એક બીજાની ખોંચખોંચ, રાગ-દ્રોષ, હા-દુરામત, વગેરે સારી પેઠે મન-જાણ્યાં; અને રેકન કોમેજમાં ન્યૂ દંડિય રફસ દાવાનો વિચાર કરવાથી, ને પછી બે વર્ષ સુધી મદાન ધ્યેયની પાછળ લાગવાથી અને એક જ દેશ-કાર્યની સિદ્ધિ માટે મથવાના આવેશમાં જકે થયેલા હોવાથી, એકબેકના અભાવમાંનું સારાપણું જ એકબીજાને દેખાતું. શિક્ષાબુધમારના કાર્ય પુરતું તેમનામાં મનમારસ્ય હોવાથી બેકમાંના તીવ્ર બેદ એક બીજાના લક્ષમાં બહુ અંશે આવ્યા નહોતા. પણ રોંગરીના તુરંગમાં રાત દિવસ સાથે રહેવાથી ને ધણી બાબત મંબંધી ખુબ દિલથી વાતચિત થતી હોવાથી ‘બાંધી મુઠી’ ઉપરી ગઈ’ મતમાદસ્યની સાથે મનબેદ ને સ્વભાવબેદ પણ સારી રીતે જણાઈ આવ્યો. પહેલાં એકબેક વિશે જે દ્રવ્ય આદર હતો, તે જતો રહ્યો, અથવા ધણેક જોઈ યથો; તથાપિ રફસના કામમાં મનબેદને કે સ્વભાવબેદને બહુ અવકાશ આપ્યા વિના વર્તવાનો ને વ્યક્તિ વ્યક્તિમાંના મનબેદ સામાન્ય ત્રાવ વખતે જાણી જવાનો સમ પ્રયત્ન પ. વા. આગરકર તરફથી થતો હોવાથી ટિજક-આગરકરનો તરફ અંદર અંદર ધુંધવાતો હશે, પણ તેથી મો-સાઈટીને પ્રથમ બહુ અંગે મોમતું પડ્યું નથી.

પણ ૧૮૮૧ની માસથી એ કદરો મોસાઈટીમાં દાખલ થવા લાગ્યો. ટિજકપક્ષ ને આગરકરપક્ષ એવા મોસાઈટીમાં બે પક્ષો પડી ગયા. આ ક્ષણની બધી હકીકત કહેવાથી તેનાં કારણો જાણવા ને તેનું ગોખવેના ચરિત્ર ઉપર થયેલું પરિણામ મધ્યયોગ્ય રીતે કહેવા હાલ અવકાશ નથી, એ એક, ને તેમાં હાસ્યની દયાત એક મોટી મંદચાનો તથા વ્યક્તિનો મંબંધ આવે છે એ બીજું બાબત. આથી એ વિશે અહીં વિસ્તાર ન કરતાં એટલું જ કહેવું ખસ થયે કે, આનું પરિણામ કેમરી, મદાદા, આર્યજૂથજી હાપખાતું વગેરેની નવી વ્યવસ્થામાં દેખાઈ આવ્યું. આગરકરનો કેમરી સાથેનો મંબંધ તૂટ્યો, ને ૧૮૮૮ના બીજા દિવસે “સુધારક”નો જન્મ થયો. મોસાઈટીમાં બે પક્ષો પડવાથી રફસ ને કોમેજની વ્યવસ્થામાં ગળાટ થવા લાગી. વખતસર વર્ષમાં શિખવવા જતું, પરીક્ષાના કામજો તપાસવા વગેરેમાં અવ્યવસ્થા થવા લાગી. આ જ અરખમાં માર્ચનિક સમાના તંદા મોસાઈટીમાં આવું થયું. પ. વા. હાલમાં નામચન્દ્ર વૈદનો સંસ્કૃત કોળ આર્યજૂથજી હાપખાનામાં ને પ. વા. વામન શિવરામ આપ્ટેનો કોળ આર્યવૈજયમાં હપાતો હોવાથી, હાપખાનાના માસિકોની તદ્દરમે મોસાઈટીમાં દાખલ થઈ રાજ્યમદન ને મંબનિયવના બીજે સમાજમાં ને

પુનામાં કોલાહલ મચાવી મુશ્કેલી; ને તેના કટકો સોસાઈટીની ફેલ તથા કોલેજને પણ લાગ્યો. છેવટે ટિળકપક્ષ ને આગરકરપક્ષ બન્ને સાથે રહે એ અસમ્ભવ થઈ પડ્યું, ને છેવટે ટિળકપક્ષને ધીમે ધીમે સોસાઈટીમાંથી ખસી જવું પડ્યું.

આ અંધકો લગભગ પણ વર્ષ સુધી પહોંચ્યો હતો, તેથી ગોપાળરાવને અનેક રીતે ત્રાસ થયો, તોપણ તેથી તે ગમરાયા નહિ. તે પહેલાં ઈંગ્લિશ શિખવતા જ હતો. હવે વર્ષ દોઢ વર્ષ તેમને ગણિત પણ શિખવવું પડ્યું. ટિળક જવાથી ગણિત શિખવવાનું કામ તેમને માથે પડ્યું તે તેમણે ૧૮૯૧ સુધી કર્યું. પછી તેમણે ક્યંતું મન વાળાને તેમને સોસાઈટીમાં લીધાથી ગણિત તેમને આપ્યું ને ગોખલે પાસે ઇંગ્રેજ, અર્થશાસ્ત્ર ને ઇન્ડાંડનો ઇતિહાસ એટલા વિષયો રહ્યા.

આ કામનો બોલને માથે પડ્યો, તે જ વખતે સાર્વજનિક સભાના સેક્રેટરીનું કામ નશ્તા ત્રૈમાસિકના સંપાદકનું કામ પણ ગોપાળરાવને જ સોંપાયાં. રાનડે અને ગોખલેની મુલાકાત થયા પછી તેમની-પાસે બહારનાં કામો આવવા લાગ્યાં. રાનડેએ પ્રથમ ગોખલેને ત્રૈમાસિક માટે એક અંગ્રેજી લેખ લખવાનું કહ્યું. તેમણે તે લખીને આપ્યો. તે વાંચીને રાવસાહેબે કહ્યું, “આલશે, છાપખાનામાં આપો.”

આ વખતે ગોખલેને કેટલો આનંદ થયો હતો ! લેખ તૈયાર કરવાની તેમના શુદ્ધની પદ્ધતિ ધણી મહેનતવાળી હતી. સરકારી રીપોર્ટ, પ્લૂ બુકો, રેડ બુકો, ગ્રીન બુકો, સભાનાં પ્રોસિડિંગ્સ, વગેરે વાંચવા આપીને તેમાંથી સાર કાઢી લાવવાનું તે કહેતા. અને તે ઠીક હોય તો ‘ઠીક છે’ કહેતા, ને. પર્સંદ ન પડે તો ‘રહેવા દો, મૂકો,’ એટલું જ કહેતા. પર્સંદ પડે તો વિશેષ પ્રશંસા કરતા નહિ; કે પર્સંદ ન પડે તો શુરસે થઈને વધારે બોલતા નહિ, પણ પોતે જ તે ફરીને લખી કાઢતા. શરૂઆતમાં મેમોરિઅલ એટલે સરકાર તરફ મોકલવાની લોકમતપત્રિકા તૈયાર કરવાનું આપતા. તે તૈયાર થઈ આવે એટલે ધણી વખત તેમાંનાં પાનાંનાં પાનાં કમી કરી પોતે નવું લખતા. બાપા કડક, ટાયટા જેવી કે વિશેષ આલંકારિક હોય તો તે બદલતા ને કહેતા, “જેર વિચારમાં જોઈએ, બાપામાં નહિ.”

રાનડે ગોપાળરાવ પાસેથી કામ સંપત્ત કરાવતા; ને વખતસર પુરું કરાવી લેવામાં ધણી કાળજી રાખતા. તેમાં કોઈપણ બદલાનું સાંભળતા નહિ. મદવાડનું બદલાનું પણ ચાલતું નહિ. ‘તાવ આજ્યો હતો,’ ‘માયું હુખતું’તું,’ એવું બદલાનું કહ્યું હોય તો રાવસાહેબ કહે, “ઓસડ લેવાથી તાવ જીતરશે કે હુખતું મટશે, પણ જુધવાર ગયો તે કાંઈ ફરી આવવાનો છે ?” જુધવારે ગોખલેએ પોતાનું કામ તૈયાર કરીને લઈ જવું, ને રાવસાહેબે તે તપાસી જે કહેવા દારવવાનું હોય તે કહેવું, એમ કર્યું હોય એવું આ ઉપરથી લાગે છે. કામના સંબંધમાં રાવસાહેબનું પોતાનું વર્તન જેવું વિલક્ષણ હતું, તેવું જ ખીજનું પણ જોઈએ એવી તેમની અપેક્ષા હતી. આગળ આવેલું કામ ગમે તે અડચણ આવે તોપણ તેને ન અગમ્યારનાં પુરું કરવું, એ તેમની પદ્ધતિ હતી. કામ પહેલું ને ખાતું પીવું, ઉપવું, વિશ્રાન્તિ લેવી, એ પછી. ચલાતો પ્યાસો તેમના ટેબલ ઉપર ક્યાકના ક્યાક પરગો પરગો દીરા થયાં

કરતો એ ધણુના જાણવામા દરો કામ પહેલુ તે ખીજી બધી ખામત પછી કામ કરનાર માણસને વિસામો જોઈએ, એ ખીજી પ્રમથે તેમને કળૂન હતું માતા પડયા દોષ તારે તે મેના કે “શ્રમ બહુ ન કરવો વિસામો લેવો વર્ષના ૧૧ મહિના જ છે એમ સમજવું” પરંતુ તેમનુ આ કહેવુ માત્ર કહેવા પુરતુ જ રહેતુ. તે જાતે કદી તેમ વર્તતા નહિ. અવિચાન્ત શ્રમ કર્યા કરતા, અને ખીજા પામે પણ તેવી જ રીતે શ્રમ કરાવતા વિચાન્તિ મળવા જ દેતા નહિ.

૧૮૮૮મા ‘સુધારક’ નીમ્યુ, તેમા અંગ્રેજ વખવાનુ કામ જોખને જ કરતા તેમના લેખ ધણે બાજે રાજકીય વિષયો પરના જ આવતા “Shame, shame, My Lord shame!” એ મથાળા નીચે ‘સુધારક’ મા આવેલા તેમનો એક લેખ હોઈ કે સાહેબને એમનો પમદ પડયાનુ કહેવાય છે કે ત્યારથી તેઓ ‘સુધારક’ના આદક થયા હતા.

જોખનેનુ જાહેર મહામાત્રુ પહેલુ બાળક મામતદાર કમીશન વિશે ૧૮૮૮મા પુનામા એક મના મળી હતી તેમા થયુ એ મહામા ‘બોમે જેઝેટ’ના તે વખતના મપાદક ખાત પુતે ગયા હતા તેમણે એ બાપણુની લેખી પ્રત વાચીને તેની બહુ પ્રશંસા કરી, તેમ જ સુમધના રાઇએ પણ આ બાપણુની મુતિ મરી હતી.

કોઈ પ્રમથ ને તેની માથે મામતદારોનો મજબ હમણાની પ્રજાના જાણવામા નહિ દોષ તેની અવિસ્તર હમીત અને દૃષ્ટિથી આવવા જેવી કે પુનાની કોઈક પ્રકરણ માર્ગનિર્મ સત્તામા આ મજબી ધગો મતભે હતો, તેથી એનો જોખાગરાવના મગ્નિ સાથે ધણો જ મજબ થામે કે તથાપિ તેનો વિગતવાર ક્રાન્ત ન્યનાભાવને વીને અહીં આપી રાખતા નથી અને એમ જ જણાવતુ જોએ કે, તે ખખતની મુખ્ય સમયે ક્ષિપ્રિ ન્યાયનુ નાદપણું જગતને જાણવા સુ એ પ્રમથ ઉપસ્થિત મ્યુ હતુ જતીતિ અને અન્યાય અંગ્રેજ ન ત્યમ્નાથી મહન થતા નથી ને તે નિર્મૂલ્ય કરવામા તે કદી પાછી પાની મરતા નથી, તેમા કદી મગમગના નોમ અમલ દારો મડોવાયા દોષ તોપણ અંગ્રેજ સરકાર ચેતાના વડીવટની ન્યાયનિષ કાયમ રાખવા પાછી હતી નથી એ મિદ્દ કરવા માત્ર એ પ્રમથ ઉલુ કર્યુ હતુ આ પ્રમથની માહિતી આ પ્રમથે કુમા આપવાની જરૂરીયાત છે.

તે વખતે સુમધના ગવર્નર હોઈ કે હતા એ ધણુ મોટા મનના, વિદ્વાન, મેલિયાર, દરનિશી, ને મર્યદા પુત્ર હતા તેમનો અમન મુગઈ ક્રિયામને ધણી ખામતમા ફલપ્રદ થયો હતો કોઈ સાહેબ તે ખખતે કમીશનર હતા એ ગદગદ દોશિયાર, મન્ય પરાયણ, મનમહાદર, ગરીબની દયા ખાનાર હતા પરંતુ એ ખામતમા તેમની વિદ્ધ ધણ દિવમ-ધણા વર્તન-યવા કુમારો હતો આરણ મોટા અમતદારના નમનમા પ્રજાનોમા ગ્રાહ્યણ પ્રમથનો કુમારો દોષ એ ગજવવીવર માં માં નહિ એમના મનમમા સર્વત્ર એવો મત બધાથો હતો કે તે પંચાન્યાસ બહુ ખાવ છે, ને તેમના અધિમારની જગ્યાનો લાખમતને ખતે લાયકી જ મેગવાય છે તેમના હમતમા કામો ન્યાયદૃષ્ટિ નહિ.

અર્થદૃષ્ટિ થાય છે. આવી રીતનો કલંકિત કરનારો છુટાટો કલેક્ટરના કરતાં પણ હંચા દર્શના અમલદારના સંબંધમાં આવે એ સરકારની આગરને મોઢું લાંછન જેવું છે, એમ ન્યાયજુદિના જે સાહેબને લાગ્યું. તેમણે આગરના બકકાવનારા બચથી ન કરતાં કાફર સંહેળ ઉપર મુકાતા લાંચના આરોપની તપાસ કરવા માટે સરકારી રીતે એક ખાસ કમિશન નીમ્યું સર્વની એવી માન્યતા હતી કે તે વખતે મામલતદારોમાંના ધણીખરાઓએ કાફર સાહેબને લાંચ આપીને મામલતદારી મેળવી હતી. કાફર સાહેબ જેવા અમલદારની વિરુદ્ધ પુરાવો રજૂ કરવા કે સાક્ષી આપવા સરકારી નોકરીમાંના લોકો કેવી રીતે તૈયાર થાય ? અને પોતે લાંચ આપીને નોકરી મેળવી છે, એમ કબૂલ કરવામાં એકદમ ખરતરક થવાની ને તેની સાથે જ ફોજદારી કાયદાના સપાટામાં સપકાવાની બીક લાગતી હોવાથી પુરાવા માટે આગળ આવવાનું સાદસ દોષ કરે નહિ. તેઓ ખીકથી મેતાઈ રહેવા લાગ્યા. લોર્ડ જે સાહેબે આ વસ્તુસ્થિતિ તુર્ત સમજ બીધી ને તેમણે સરકારી રીતે મામલતદારોને તથા બીજાં સરકારી નોકરોને આશ્વાસન આપ્યું કે, ‘કાફર સાહેબ વિરુદ્ધ ખરેખરી હકીકત જણાવવામાં જેમને પોતે લાંચ આપ્યાનું કળવ કરવું પડશે, તેમને તે બદલ નુકસાન ન થાય તે વિશે સરકાર કાળજી રાખશે.’ આનું આશ્વાસન મળતાં જ ધણી અનિદ્ર ખીનાઓ ઉઠાડી પડી. ધણીક મામલતદારોએ કાફર સાહેબને માટે-પછી તે તેમને મળે કે ન મળે-લાંચ આપ્યાનું કબૂલ કર્યું. કમિશનનો ફેસલો થયો જોઇએ તેવો થયો. કાફર સાહેબ કાયદાની બાધામાં દોષી ઠરાય નહિ, તથાપિ તેમના વિશે કમિશને ધણો પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય દર્શાવ્યાથી તેમને વાર્ષિક વર્ષાસન લઇને વિલામત પ્રયાણ કરવું પડ્યું.

પછી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે, જે મામલતદારોએ અને ખીજા નોકરોએ ગેરવાળખી રીતે નોકરી મેળવ્યાનું જાતે કબૂલ કર્યું છે, તેમને તે જ જગા ઉપર રાખવા એ રાજવલીવટની શુદ્ધતા ને પ્રામાણિકતાની દૃષ્ટિથી ઇષ્ટ ગણાય ?—જેમની નોકરીનો જન્મ અનીતિથી થયેલો, જેમણે આટલા દિવસ અનીતિના વાતાવરણમાં કામ કરેલું, તેમના હાથે ભવિષ્યે ન્યાયાચરણ થાય એની ખાતી-જનમીનગીરી શી ? સરકારના એક ખાતામાં આટલા લોક લાંચ દેનારા—કદાચ ખાનારા પણ—હોય તો પ્રબળ ન્યાય મળે શી રીતે ? અને સરકારની ન્યાયજુદિ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા રહે કેમ ? એકંદર વલીવટ જ એ લોકોના અશુદ્ધ સંસર્ગથી દોષદગ્ધ રહેવાનો, ‘ને સરકારની સત્તા-સામર્થ્ય-ને તે ફોજી ખાનારા જીવડા રૂપ થશે. તો પછી એવા બધા લોકોને નોકરી ઉપરથી ખરતરક કરવાની આવશ્યકતા નથી ? આ વિચારે વિચાયતમાં તેમ જ આ દેશમાં-વિશેષે કરીને ઑક્સો ઇન્ડિયનો તરફથી-હિલચાલ થંઈ. આને કેટલાક દેશી લોકોની પણ મદદ હતી, ને વિચાયતની સરકારનું વચણ પણ તેવું જ દેખાવા લાગ્યું. આથી લોર્ડ જે સાહેબ બારે ગુંચવાડામાં પડી ગયા. સરકાર તરફથી તેમણે પોતે વચન આપ્યું હતું કે, તેમને નુકસાન થશે નહિ. હવે એવા લોકોની આબડછેટ સરકારના કોઈ પણ ખાતામાં લાગવા ન દેવી, એવા વિચારની વિચાયતની સરકાર ને કેટલાક સુશિક્ષિત લોકો થયા. મુંબઈ સરકારે આ ગુંચવાડામાં કરવું શું ? એક તરફ વચન પાળવું એ તેનું કર્તવ્ય હતું; બીજી તરફ સામા પક્ષના લોકોનું કહેવું તાલ્લિક દૃષ્ટિએ

સોસાઈટીમાં એ વખતે 'નવા' હતા; 'વડિલ' મંડળમાં નહોતા. તકરારે થતી તે મુખ્યત્વે 'વડિલ' મંડળમાં; ને નવા મંડળમાંના કોઇક આ પક્ષમાં તો કોઇક ખીજા પક્ષમાં, એમ વહેંચાઈ જતા. 'મારે તારું' ને હોંસાતોંસી થતી તે 'વડિલ' મંડળમાં જ, ને તે પણ કેટલાકની ખોટી ગણત્ર તથા ખીજા બરોળરીઆને તુચ્છ સમજવાની ટેવને લીધે. કીર્તિ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાનો અતિશય પણ બાળને મદદગાર થતો. પૈસાનો કે કીર્તિનો લોભ આ લડાઈના મૂળમાં નહોતો, એમ કહી નહિ શકાય. પણ આ સર્વ બખેડામાં ગોખલે નવા પૈકીમાંના હોવાથી તેમનો મંત્રમુગ્ધ બન્યો થોડો જ હતો. તેમને આ 'મારા તારી' ને હોંસાતોંસી મારે બહુ ખોટું લાગતું; અને મહારાષ્ટ્રને ગળે વળગેલા આ અન્તઃકલ્પના, જૂતને ઘેરેછ શિક્ષણથી ને ઈંગ્લેંડના ઇતિહાસના અધ્યયનથી પણ કાઢતો આવડે નહિ, એનું તેમને સખેદાશ્ચર્ય લાગતું.

સોસાઈટીમાં આટલી જાધી ખેંચતાણ આવતી ત્યારે ગોપાળરાવનું બહારનું-સાર્વજનિક સભાનું કામ બેરમાં ચાલતું હતું. તેમના મનમાં હવે સ્વાર્થત્યાગની સ્વર્થત્યાગનો પ્રેરણા કેવી થઈ હતી તેનું એક જ દલાત અહીં આપીએ છીએ. પહેલો પ્રસંગ. ૧૮૮૮માં રા. સા. રાનડેની સાથે તેમનો સંગીધ થતાં સાર્વજનિક સભાનું ત્રૈમાસિક ગલાવવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું, ને તે બદલ મહિને આજીસ ૩. તેમને આપવાનું હતું હતું. પરંતુ અમગરકરના દાખલાથી નિષ્કામવૃત્તિથી લોકસેવા કરવાનું, તેમજ પૈસા પેલા કરવા તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં ઉપયુક્ત કામ કરવાનું તત્ત્વ તેમના અંતરમાં દરખું હતું, તેથી સંચાલકના કામ બદલ સાર્વજનિક સભા તરફથી આપવાને દરાવેલો પગાર લેવાની તેમણે ના પાડી ને મરત કામ કર્યું. આની તે વખતે ઘણા લોકોને અજાણ્યી લાગી. કેમકે તે વખતે પૈસા મંત્રમાં તેમની સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી. નાનપણથી જ તેમના ઘરનાં માણસો કેવી સુધીયત વેડીને ધરસંભાર ચલાવે છે, એ હમણું સુધીની હકીકતમાં ઘણીવાર આવી ગયું છે. ગોખલે સ્કૂલમાં શિક્ષક થયા પછી તેમને ખીજાં કામ કરીને પુરું ખર્ચ કરવું પડતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. તેમના મોટા ભાઈનું કુટુંબ મોટું હતું. તે એટલું કે એક વખતે તેને ગોપાળરાવને પરાક્ષ રીતે એવું સૂચવવાની જરૂર પડી હતી કે, તે જાણવાનું સુખી દહને નોકરી લઈ પોતાને મદદ કરે તો સાઈ. આમ છતાં તેમણે સાર્વજનિક સભાનો દરાવેલો પગાર ન લીધો, એ વાત તે વખતે અત્યંત મોટાઈભરી હતી.

સ્વાર્થત્યાગસુદ્ધિની શરૂઆત અહીંથી થઈ. લોકસેવાના કાર્ય માટે ઉદ્યોગ કરવો તે બદલાથી કરવો નહિ, એનું તત્ત્વ તેમના મનમાં દરખાનો આ પહેલો પુરાવો છે; અને સ્વ-પરાયણ વૃત્તિની ઉપર વિશ્વપરાયણ વૃત્તિનું બેર થવાની શરૂઆત થવાની આ નિશાની છે. અહીંથી આ વૃત્તિનો વિકાસ જ થવા લાગ્યો. સાર્વજનિક સભાના ત્રૈમાસિક બદલ દરેકો પગાર ગોપાળરાવે ન લીધો એ સંભળીને તે સમયના કેટલાક જદા માણસોને એટલી નવાઈ લાગી ને ગોખલે નિશે એટલો આદર ઉપજાયો, કે, તેમાંના એક મહત્ત્વ પ. વા. કામોદર

જનાર્દન ગોખસે ખાસ ગોપાળરાવને ઘેર ગયા, ને તેમણે અન્તઃકરણના ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે, “ગોપાળરાવ, શાળામ છે તમને. આ ઉમરે આટલી નિષ્ક્રમટ્તિ તમારામાં છે એથી” મને બહુ દ્રોણ થાય છે. તમારા હાથે આવી જ રીતે દેશકાર્ય ચલા રહો!” આ ઉદ્ગારથી ગોપાળરાવને તે સમયે કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું હશે ને કેટલો સંતોષ થયો હશે !

૧૮૮૮-૮૯ની સાલમાં ગોપાળરાવનો પ્રવેશ સાર્વજનિક કામમાં થયો હશે ને રાનડેની સાથે રહીને તે ઘણું કામ કરતા તોપણ સોસાયટીમાં ને બહાર અતિ સરહતનો પણ તે હજી ‘બાળક’ માં જ ગણાતા; ને લોકો તેમની સાથે તેજ એક નમુનો. પ્રમાણે વર્તતા. વળી તેમનું ભોળપણ ને સ્વભાવની સરળતાના ગુણ મર્મના જાણવામાં આવ્યા હતા. આથી કેટલેક પ્રમંથે તેમની બહુ મનક થતી. તેનો એક નમુનો અહીં આપીએ છીએ.

ફેબ્રુ મહિનો હતો. ૫. વા. માધવરાવ ગોખને ઘેર ‘હળદંડક’ નો સમારજ હતો તે વખતે સોસાયટીના મડળમાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે, ગમે તેને ઘેર ‘હળદંડક’ હોય, ત્યાં સ્ત્રીઓનું પુરૂ થયા પછી પુરુષોને પણ તૃપ્ત કરવા જ લેઈએ ! તે પ્રમાણે સાંજે માધવરાવને ત્યાં આ એકઠા થયા. રાતે આઠ વાગવાને વખતે ગોખસે બહારથી આવ્યા. સૌ અંદર રમતા-નપ્તાં મારતા બેઠા હતા; અને માધવરાવ ગોખ તથા વામુદેવરાવ કેળકર બહાર આઈસ-ક્રીમ ખનાવતા હતા. ગોખસે તેમની પાસે ગયા ને થોડી વાર બેઠા રહીને પુછ્યું. “આ શું છે ? આ શું કરોછો ?”

તેમને ઉત્તર મળ્યો, “આઈસ-ક્રીમ.”

“એમ કે ? થયો કે ? થયો કે ? નેઈએ-નેઈએ-”

માધવરાવે જુન જ આઈસ-ક્રીમના સચામાંનું મીઠાનું પાણી ગોપાળરાવની હથેલીમાં નુનું ને કયું, ‘ગાખી વુઝો !’

ગોખસે ત્યાં સુધી થોડા જ થોભે છે ? તેમણે નો તે બોલનાં પદેલાં જ પાખી મોઢમાં મુક્યું’ તેની સાથે જ મોંબમાડીને તે બોલ્યા, “અહંદ ! આ શું ? આ તો ખર્ચ લાગે છે !”

“અરે, એ તો એનું જ હોય ! પહેલીવાર એનું જ લાગે ! હજી તે પુરેપુરું થયું છે ક્યાં ? થાય એટલે બે બે ખાર લાગે છે કે ?”

“એમ કે ?” ગોખસે ધન્યા કુવુદલથી બોલ્યા, ને કાંતે ખરખડાટ હસતું આવ્યું.

“ખરાબર છે. હમણાં તે ખાર જ લાગે.”

“તમારે તો ઉતાવળ જ બહુ ! જરા ધીરજ ગણો ને ખારાનું કંઈ મીઠું થાય છે તે વુઝો !”

આમ જુદા જુદા ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યા. ગોખલે ભોળપણથી શાન્ત બેસી રહ્યા હતા. પછી ખરી હકીકત તેમને સમજાવી એ કહેવાની જરૂર નહીં જ. હતાવળ તે ભોળપણનું આની આગળ ખીજું દૃઢાન્ત શા માટે બોધ્યો ?

એ વખતે સાર્વજનિક સભાની સરકારમાં તે શ્રેષ્ઠમાં બહુમાન્યતા થઈ હતી. કોઈ પણ સાર્વજનિક સવાલ સૌની પહેલાં સાર્વજનિક સભા સરકાર આગળ સાર્વજનિક સભાનું મૂકવાની. સાર્વજનિક સભા તરફથી સરકારમાં જતી અરજીઓ કે કાર્ય. કોઈમનપત્રિકાઓ એટલી નો મુદાસરની ઝખેલી હોય કે કેટલેક વખતે તેમાંના કહેવાને નકાર દેતાં સરકારને બહુ વિચાર થઈ પડે. સૌની પહેલાં સરકારી કરાવની માહિતી મેળવીને તે વિશેનો સમાનો મન એક બે દિવસમાં જ છપાઇને બહાર પડે. લોકમતને કળવવો, ફેલાવવો ને સરકાર પાસે રજુ કરવો, એ ત્રેવડું કામ સાર્વજનિક સભાને કરવું પડતું; અને તે તેનાથી એટલું ચોક્કસાદથી, વખતસર ને સંજોગમાં થતું કે હિંદુસ્તાનમાં તેણે પહેલા નંગરની ચોખ્ખતા મેળવી હતી. આવી સભાના સેક્રેટરી વગેરેનું કામ ગોપાળરાવના હાથમાં આવવાથી લોકહિતના ઘણાખરા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તેમને આ વર્ષોમાં કરવાનો અવસર મળ્યો. વિશેષે કરીને સરકારી મહેસુલ, ઉપજાવ્યું, અને સામાન્ય વહીવટ વિશેના સર્વ પ્રશ્નોનો અભ્યાસ ત્યાં ગોપાળરાવને કરવાની જરૂર પડી. સાર્વજનિક સભાની કામગીરીમાંની આ સંબંધે વિશેષ પ્રશંસા થતી. આનું કામગીરીનું માન બહુ બાગે રા. સા. રાનડેને જ પ્રદે છે. સાર્વજનિક સભાને બહુકા રાષ્ટ્રના મતને વાળવાનું-કેળવવાનું હોવાથી અને રાનડેનો દેશમાંની ધણીખરી હિલમસા સાથે મંબંધ લાગતો હોવાથી ધીમે ધીમે ગોપાળરાવને પણ તેવા સંબંધ બોડાવા લાગ્યો.

રાષ્ટ્રીય સભા (નેશનલ કોંગ્રેસ)ની ૧૮૮૫માં સ્થાપના થઈ ત્યારે તેનું કાર્ય કે સ્વરૂપ વગેરેની ગોખલેને બહુ માહિતી નહોતી. પરંતુ ૧૮૮૮ની સાલથી કોંગ્રેસમાં પહેલું સાર્વજનિક સભાના એક દારબારી તરીકે અને રાનડેના હાથ નીચે ભાપણ.

રાનડેના ઉત્તેજનથી તેમને રાષ્ટ્રીય સભામાં અર્થોવાના વિષયોનો અભ્યાસ કરવો પડતો. ૧૮૮૯માં મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠક થઈ, તેનું કેટલુંક કામ -ગોખલે-ગોખલેના હાથે થયું. એ બેઠકમાં પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ પ. વા. ચાર્લસ ઈંગ્લેન્ડના આગમનથી વિશેષ ધમાક ધઈ હતી-વધારે મહત્ત્વ આવ્યું હતું. આ જ બેઠકમાં ગોખલેનું એક નાનકડું ભાષણ થયું. રાષ્ટ્રીય સભામાંનું તેમનું આ પહેલવહેલું ભાષણ. આ ભાષણ બહુ મહત્ત્વનું નહોતું, ભાષણ તે પોતાનાથી બરાબર રીતે થયું તેથી ગોખલેને ઘણા મંતોય થયો; અને રાષ્ટ્રીય સભાના દરવાજા સુધી પોતાનો પ્રવેશ થયો તે માટે તેમને વન્યતા લાગી. તે વખતે ગોખલેની ઉંમર ફક્ત ત્રેવીસ વર્ષની હતી. ઉંમરના એકવીસમા વર્ષે પાર્લામેન્ટના સભાસદ થતાં પિટને પણ આ પ્રસંગે ગોખલેને જોડ્યો આનંદ ને સંતોષ થયો તેટલો થયો નહિ હોય ! દિગ્ગજ-આગરકર, કેસરી, મરાઠા એ વર્તમાનપત્રો, ન્યૂઝપેપર્સ રફલ, ફર્ગસન

કોલેજ,—એ પુરપ ને આ મંસ્થાઓ ચાર ૪ વર્ષ પહેલાં તેમને મહાન લાગતી હતી, અને તમેટીમાં ઉભો રહેનારો બાળક અર્ધા ડુંગર ઉપર ચડી ગએલા આગળનાઓને જે આદરથી-આશ્ચર્યથી જુઓ તેજ રીતે ગોખશે તેમની તરફ જોતા હતા. એ વખત કેટલો જલકી જતો રહ્યો! ૧૮૮૬ના અંત પહેલાં ગોખશે એ મંસ્થાઓના ચાલકોમાં જામીને બેઠા!

૧૮૮૫માં ગોપાળગવ આર્ચનનિક કામ વિશે અને પ્રમિદ પુરપો વિશે કેટલા અજાન હતા, તે ખતાવનારી એક વાત પુનામાંના ધણાઓ જાણે છે. હિંદુઓમાં ન્યૂઈંગ્લીશ સ્કૂલમાં કાંઈક સમારંભ હતો. દરવાજા ઉપર ગોખશેને રાખવામાં આવ્યા હતા. આવનારા શુદ્ધચેતની દિક્ષિતો જોઈને અંદર જવા દેવાનું કામ તેમને મોંપવામાં આવ્યું હતું. રા. સા. રાનડે આવ્યા ત્યારે તેમને તેમણે રોકીને તેમની પાસે દિક્ષિટ માગી! રાનડે પાસે દિક્ષિટ નહોતી. એટલામાં પ. વા. આજામાદેજ સડે આગળ આવીને તેમને અંદર તેડી ગયા, ને ગોખશેને મમજુનીના બે મંદો કલા.

૧૮૮૭માં તે રાનડેના હાથ નીચે કામ કરવા લાગ્યા. તેમને ક્યારેક ક્યારેક તો એટલું બધું કામ કરવું પડતું કે સુવાનો પણ વખત મળતો નહિ! પામ્પક રાષ્ટ્રીય સભામાં આર્ચન પિંગેનું એક મેમોરિયલ લખવાનું હતું તે ગોખશેએ મન આસીમ કલાક બેઠીને પૂરું કર્યું. વચ્ચે દેહધર્મે જે ખસેલ પડોઆડી હોય તે જ બમ! પણ કે માર વર્ષમાં ગોખશેનાં પગમાં સાર્વજનિક કામમાં એટલા આગળ વડા કે ૧૮૮૯ માં મદ્રમખાના વક્તાઓમાંનાં એક તેઓ થયા. તેમના પૂર્વાશ્રમમાં તે જેમ દરવર્ષે એકેક હાલું આગળ ભરતા ને ૧૮૮૬ના આગસ્ટ સુધી એક મરખા આગળ વધતા હતા તે જ પ્રમાણે તેમના આ દ્વિતીયાશ્રમમાં પણ તે જપાદા બંધ આગળ વધતા હતા. ૧૮૯૦માં કલકત્તાની રાષ્ટ્રસભામાં તેમનું ધર્મ મદત્તનું બાપજ થયું, ને મદ્રમખાના આગેવાનો ઉપર તેની ઘણી જ છાપ પડી. આ એક આશાજનક મનકીય પુરુષ થવાનો છે, એવા ઉદ્ગાર મળ્યાઓએ તે વખતે કાદ્યા. આ મખાના અધ્યક્ષ મગ પીંગેનશાહ મટેલા દના, તેમની નજરમાં પણ તે તુર્ત જ આવી ગયા.

આ પ્રમાણે મદ્રમખા મારે ગોપાળગવનો મંમંધ બંધાયો પણ હજી રાષ્ટ્રમખામાં તેમને અત્યંત અજાન મળ્યું નહોતું; તોપણ પોતાના વિષયનો યોગ અભ્યાસ કરીને મુદામર બોધનાગમાંના તે એક છે, એટલું તો તેમણે આટલામાં જ અધાપિત કર્યું હતું. ૧૮૯૧ ની સાલમાં નાગપુરની રાષ્ટ્રસભામાં તેમણે જે બાપજ કર્યું હતું તે આ ચરિત્રલેખક (પ્રે પટવર્ધન)ને હજી સુધી માંબરે છે. આ વખતનું બાપજ લખેલું હતું. લખ્યા સિવાય સાર્વજનિક રીતે બાપજ કરવું નહિ, એવું રાનડેનું કહેવું હતું, જેમ કહે છે. ગોખશેનો તો તેવો નિયમ હોતો જોઈએ જેમ જણાય છે. ૧૮૮૬ થી આ પ્રમાણે સાર્વજનિક કામમાં ગોખશેનો મખેલ વિમસ થયા લાગ્યો. તેમનું આ બાજનનું શિક્ષણ અધિકારિક પદિપત થતું ગયું. મરકાગી રિપોર્ટ વગેરેમાંથી પોતાના વિષય-મુદાના મમર્ધનાર્થ માદિતી રવી મને નારવી મદવી, ને મિનમૂક કેરી રીતે રંગુ કરવી, વગેરે દલિમિન્દુથી તેમનું અધ્યયન શરૂ હતું.

સામાજિક સુધારો ને રાજકીય સુધારો એ એના હુડાછેડા થવા બેઠાએ એમ કહેનારો ને રાષ્ટ્રસભાના મંડપમાં સામાજિક પરિવર્તનની નહિ એમ કહી ખટપટ કરનારો અર્થાત્ રાષ્ટ્રસભાના આજસુધીના પ્રવર્તકો વિશે શોકમત કલુષિત કરવા ઇચ્છતો એક વર્ગ આ વર્ગ નૈવાર થયો. એનો જન્મ યુનામાં જ થયો હતો તથાપિ તેણે નાગપુરમાં પણ હસ્તપત્રો વહેંચીને ખટપટ કરી હતી. યુનાના વાતાવરણમાં વિપરીતનો સંચાર થયેલો ત્યાંના રાષ્ટ્રભક્તોના સમજવામાં હતો. ગોખલેને તેની માહિતી હોવી જોઈએ; તથાપિ તે હજી પક્ષપક્ષની લડાઈમાં આગેવાની કરનારામાંના નહોતા. આ વખતે તેઓ પોતાના બાવિ જીવનની ઇમારતનો પાયો પાકો કરતા હતા.

સાર્વજનિક કામમાં હક અને પક્ષભેદથી ઘણે ભાગે હજી સુધી અક્ષિપ્ત રહેલા ગોખલેના વ્યક્તિવિષયક દુરાચરણની ને પ્રિય અપ્રિયની લાગણી વિલક્ષણ હતી. છેક નાનપણમાં માખણ તકે મુઠીને બનાવેલા ધીમાં એક પેંચે તેમને કંઈક આમ આપું હતું, ત્યારથી તેમને ધીનો જે કંટાળો આવેલો તે આજન્મ કાયમ હતો. નાગપુરની કોંગ્રેસ વખતે ત્યાંના સ્વયંસેવકોના સમજવામાં આ હપ્તકત આવતાં તે ખારે તેમને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. ખાતમાં ધીપિરસતાં તે ગોખલેના હાથ ઉપર પડ્યું. તેથી ભાણી ઉપરથી ઉઠાડીને, જેના પાણીથી હાથ ધોવરાવીને, ફરી ધી વગરનું નવું પત્રાણું પીરસાવી તેમને આશ્વસ્તી જમાડવા એસાડવા પડ્યા હતા. નાનપણમાં તેમના મનની થયેલી આ લાગણી કેટલી મજબૂત હતી! ગોપાળસાવ કદી પણ ધી કે ધીનો પદાર્થ ખાતા નહિ. ખાવ તો એકંદ્રું માંખણ; નહિ તો ધી વગર જ તેમનું જમણું હુણું થતું. આ એક વાત ઉપરથી તેમના ચરિત્રનાં કેટલાંક મૂલ્ય કે વિશેષગત દેખાતી ખામતનો ખુલાસો થવા જતું છે.

૧૮૯૨ ને ૯૩ એ બન્ને વર્ષોમાં ગોખલેનો રા. સા. રાનડે સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ હતો. રાષ્ટ્રસભા સંબંધના, હિંદુસ્તાનના સામાન્યદિત સંબંધના ને મુંબઈ ઇલાકાના સ્થાનિક દિતના સમાજ વિશે દરરોજ સાંજે સાર્વજનિક સભાના દિવાનખાનામાં અર્થા થતી. ત્યાં તે વખતના ધર્માખરા આગેવાન ને વિચારી ગૃહસ્થો મળતા. રા. સા. રાનડે ત્યાં ઘણું કરીને દરરોજ જતા; ને તેઓ ઘણી બાબતો સંબંધી માહિતી આપતા. હિંદુસ્તાન ને ખીજ દેશમાં તદ્દાવત થું છે, હિંદુસ્તાનમાંની રાજકીય દિલગીરીનું સ્વરૂપ ખીજ દેશની તેવી દિલગીરી કરતાં જુદું કેમ? ખીજ દેશોએ સ્વીકારેલા માર્ગ આપણને કેટલા ઉપયોગી થશે ને કેટલા નહિ થાય, આપણે ને હિંદુસ્તાનનું કેટલુંક સાદર્ય હોવા છતાં હિંદુસ્તાનને આર્યવંશ જેવી દિલગીરી કરવાનું છટ કેમ નથી—વગેરે વિષયો સહેજ વાતચિતમાં નીકળે ને તે સંબંધી કૌ પોતપોતાના વિચારો દર્શાવે, છેવટે એ બધા વિચારોનું એકીકરણ કરીને રાનડે ઘણીક નવીન માહિતી આપે. કોઈ કોઈ દિવસ નવું વાંચવા જેવું પુસ્તક તુરતમાં જ પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો તેમાંના સિદ્ધાન્તનું મનન થાય. આવા મનનથી નીકળેલું નવનીત-માખણ હમેશાં બારે ગુણકારી હોય છે. સરકારના હેતુ વિશે સંકા કરવી એ બરોબર નથી. સરકારની સાથે લડવું તો તે સરકારના માર્ગ, તેમજ પ્રસિદ્ધ કરેલા આંદોલનો, તેમના કાયદાઓ, ને તેમજ

માન્ય કરેલા તરતોને આધારે જ, લડતુ જોઈએ. ટીકા કરવી તે વિચાર મેળવવાના કે દુષ્કૃતી કરવાના હેતુથી નહિ, પણ ન દેખાયેલી બાબત દર્શાવવા ને વિષયનો પુરેપુરો વિચાર થવા સાથે જ ટીકા કરવી. સરકારનાં કૃત્યો વિશે પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા તે લોકદૃષ્ટિથી તેમાં શો ફેરફાર કરવો જોઈએ, એ સરકાર આગળ રજુ કરવું, એ કેવળ તેના ફેરફાર કરાવવા માટે નહિ, પરંતુ લોકોને વિચાર કરતા કરવા, ને હળવે હળવે લોકમત કેળવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે એટલા માટે. સાર્વજનિક સવાલોનો અભ્યાસ ને ઊદ્ઘાટન કરવાનો તે પોતાની દૃષ્ટિથી, અને સરકાર વિશે જે બોલવાનું કે કરવાનું તે સાધાર ને વિચારના એમતું આને એવી રીતે, વિચાર ક્ષુબ્ધ થાય એવી રીતે નહિ. પોતાનો દ્રેશ ખાતરી કરી આપી મત ફેરવવાનો જોઈએ, ખીજવવાનો કે બાથબાંધીનો ન જોઈએ. સરકારના આડચણા શી છે તે ધ્યાનમાં રાખીને તેમાંથી માર્ગ સ્વચ્છવાનું કામ લોકના આંતરેમાંનું હોય છે વગેરે અનુભવસિદ્ધ ને પુષ્ટ તરતો આ વર્ષમાં જ ગોખ્યેના મનમાં દરયા ૧૮૮૨ની પડેલાના તેમના બાપણાને લેખમાં બહુ તકાવત છે. તેમની બાપાનું દોકોરપણું ને વિચારનું કડકપણું ધીમે ધીમે કમી થતું હતું જુવાનીની વૃત્તિને લીધે ઉત્પન્ન થતી અધી-ગાઇ તેમના લેખો ને બાપણાના આ પહેલી હતી તે કમી કમી થતી ગઈ. હિંદુસ્તાનની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું ધોણું તેમના મનમાં હળવે હળવે સ્થિર થતું હતું નહીં ખીન વિશે તેમણે લખેલા લેખમાં ને ૧૮૮૬-૭માં મુદ્દારકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના લેખમાં બાપા, વિચારમંદ્યતા, ને એકદર વયજી, વગેરેમાં જન બહુ અતર છે.

સાર્વજનિક મત, રાષ્ટ્રસભા વગેરે મતમાં ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૩ સુધીના ગોખ્યેના ઉદ્યોગ ને કામગિરીમાં દરયા જેમ મુદ્દાગ થતા હતા તે જ પ્રમાણે તેમના કોલેજના કામમાં પણ મુદ્દારા થતા હતા ૧૮૮૭માં “નેચમન ચરિત્ર” શિખવવામાં તેમને જેથી આડચણ પડી તેવી પછી આગળ પડતી નહોતી. ઇંગ્લેન્ડ બોલવામાં ને શિખવવામાં ઉત્તરોત્તર તે કામેય થતા ગયા. પરલોકવામી કેળવવાની માથે પુનના કરતા હજુ પણ તેમના વિદ્યાર્થી કેળવવાનો નમ્ર હોયો મુકે છે, તોપણ ગોપાળરાવનું શિક્ષણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ મદાદદાર થતું જતું, એમ અંવે દમ્યુ કરતા. સાર્વજનિક હિંચાતોમાં ને કામેમાં તે વધારે ને વધારે રોકાતા તેને લીધે કોલેજના કામની તેમના હાથે અચડેલના-મેદકારી-યઈ હોત તે અતિશય નમાઈ ન લાગત પરંતુ ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૩ સુધી તેનું ખાસ કરીને કાંઈ ચયુ નથી. ઉચ્ચ, બહાનના કામોને લીધે તેમના કોલેજના કામેને મદદ જ મળી હતી એમ કહેવાશે રાજકીય હાથ નીચે કામ કરવું એટલે ઉપવકીયા પતાની દેરાનું નહોતું. દરેક કામ મંડળી જીજ્ઞાસા જીજ્ઞા ખીના પણ ખોળી કાઢીને તેનો ઉડો અભ્યાસ કરવો પડતો એથી કોલેજમાં તેમને જે વિષય હવે શિખવવાનો હોય તેની તૈયારી ઉત્તમ પ્રમાણની થઈ. મુખ્યત્વે ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર એ બે વિષયો તેમને બહુ ગમતા. ખીજા વિષયોમાં ઇંગ્લેન્ડ હજુ તેમને શિખવતું પડતું, ને તે તેઓ આજ શિખવતા પણ ખરા. તોપણ તેમને દમમાં ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર કંપર પ્રીતિ વધારે થઈ હતી અર્થશાસ્ત્ર શિખવવામાં તેમનું સાર્વજનિક કામોનું ને પ્રશ્નોનું પરિ-શીલન તેમને બહુ જ ઉપયોગી પડતું.

સન ૧૮૯૨-૯૩-૯૪ માં ગોપાળરાવને કોલેજમાં શિખવવા ઉપરાંત ડૉ. એ. સોસાઇટીનું જ બીજું એક કામ કરવાનું આવ્યું. ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૮ સુધી સોસાઇટીની સ્કૂલ માટે ને પછી કોલેજ માટે ફંડ ભગવવાનું પ. વા. નામજેશી પાસે હતું. સરકાર, બીજી સંસ્થાઓ કે લોકો સાથે સોસાઇટી સંબંધી જે કંઈ ખર્ચપટ કરવી પડે તે પણ નામજેશી જ કરતા. એ કામમાં જોઇતી ખુબી ને પ્રમોગાવધાન તેમનામાં હોવાથી કમિટીએ એ કામ તેમની ઉપર નાખ્યું હતું. તેમણે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાંના ને મહારાષ્ટ્રમાંના સંસ્થાનિક તથા ધનિક લોકો તરફથી લગભગ પોણા લાખ રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા. પરંતુ ફર્ગ્યુસન કોલેજને વધારી તે પુરેપુરી આર્ટ્સ કોલેજ કરવાની પરવાનગી મળવાનાં ચિહ્નો જણાતાં જ ગામની બહાર કોલેજ માટે એક મકાન બાંધવાની વ્યવસ્થા કરવી પડી. તે માટે ફંડ ભરાવાની જરૂર હતી. પરંતુ આ જ અરસામાં અન્તઃકલહ સળગી ઉડવાથી ૧૮૯૦-૯૧ માં ફંડ ભરાવવાનું કામ થયું જ નહિ, એમ કહી શકાયે. ૧૮૯૨ માં બધું શાન્ત થઈ ડેકાણે પડ્યું. ટિળક પક્ષમાંના કેટલાક નીકળી ગયા, કેટલાક શાંત થયા, ને તરફ દોડતા તે આગરકરના પક્ષમાં તેટલા પુરતા ભળ્યા. એકંદરે પટેલી દ્વાર પુરાર્થ ગઈ. ટિળક રાજનામું આપીને નીકળી ગયા. જે વૃક્ષ વાવવામાં ટિળકનો મુખ્ય ભાગ હતો, તેની સાથેના સંબંધ નોડવાનો પ્રમગ તેમણે સ્વીકાર્યો !

ટિળક ને નામજેશીની મૈત્રી હતી. સાર્વજનિક સભામાં, સામાજિક કામકાજમાં, પ્રાંતિક પરિષદમાં, ટિળક-નામજેશીની જોડી એક હોય જ. નામજેશી ખંધા હતા. તેમની હિંમત, હિંકમત, અક્ષત્વોશિયારી, ને છાતી મજબૂત હતાં. કોઈ પણ કામમાં આ બન્ને એકબીજાને મળીને જ વર્તતા. ડૉ. એ. સોસાઇટીના અન્તઃકલહમાં ને પક્ષાપક્ષના દાવ-પેચમાં આ બેઉ 'હસ્તાદો' ની સામે થવાનું બીજાઓને ઘણેક વખતે બહુ કંટાળું થઈ પડતું. ટિળક નીકળી ગયા પછી નામજેશી કોલેજનું કે બહારનું કામ નહિ જેવું જ કરવા લાગ્યા. આથી તેમનું કામ ગોખલેને માથે પડ્યું. સામાન્ય રીતે રાજકીય બાબતની હિલચાલમાં ગોખલે જ વિશેષે કરીને હમણા પડતા. તેથી બહારના જગતમાં-વિશેષે કરીને મુંબઈ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, વહાડ, વગેરેના આગેવાનોમાં ગોખલે જેટલા પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેટલા બીજા કોઈ થયા નહોતા; તેમની સાથે ગોખલેના જેટલો સંબંધ બંધાયેલો તેટલો બીજા કોઈના બંધાયો નહિ હોય. આ સિવાય ગોખલેને બીજા એક બાબત અનુકૂળ એ હતી કે, સામાજિક સવાલોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા તંદામાં તે સમયે ગોખલે બહુ સંડોવાતા નહિ, તેથી તેમના વિષે લોકમત કલુષિત થયું નહોતું. ત્રીજું ગોખલેના ઉપર વાઝેવી જેટલી પ્રસન્ન હતી તેટલી બીજા કોઈ ઉપર—તે વખતે પણ નહોતી. આ સર્વ કારણોને લીધે નામજેશીનું તમામ કામ ગોખલે ઉપર પડ્યું. સોસાઇટીના સેક્રેટરીનું કામ બહુતેક તેમને જ કરવું પડતું. બહાર કરીને લોકો તરફથી સોસાઇટી માટે મદદ મેળવવાનું કામ પણ તેમની જ પાસે આવ્યું. તે માટે તેમને આખા દિવાકામાં ફરવું પડ્યું. જુદા જુદા લોકો પાસે વાગ્યના કરવી પડી. તેમ કરતાં તેમને લોકો તરફથી કેટલું આપમાન, અવ-હેલના, અપશબ્દ, સહેવા પડ્યાં હશે એ તેનું કામ કરનારને જ સમજવું તેનું છે ! કોલેજ

ચાલતી હોય ત્યારે શિખવવાનું કામ કરે તે રજા પડતાં બે સોસાદરીની ઝોળા ખસે બે
 શીને કંડોને માટે ગામેનામ કરે; આ પ્રમાણે મતન ત્રણ ચાર વાં મુખી ચાલુ હોય તો
 તેમણે એ કંડોનો ગ્રામ બાન્ધો નહોતો. સોસાદરીને ગોખયેના આવી રીતે કોણેમ જ
 લાગ્યા પછી હવે સોસાદરીમાં તેમની પ્રતિજ્ઞા વધે, તે નાના છતાં તેમના વણિક દરિય
 ખાન તેમને મળવા લાગે તેમાં નવાઈ છે કે ?

આ બે અરસામાં તે પ્રાન્તિક ઔદરસ્મના મેટ્ટરી થયા. ઔદરસ્મ કે કૌશિમનો
 મંથાના મેટ્ટરીને કંઈ પાતું કામ ટેલી મહેનતનું, કંટાળા વ્યવમાયનું ને કંટાળુ ભેખતુલે
 તેની કથના જડુ યોગને બે હશે. તેમાં પશુ કાટકૂટ મહેને અંદરખાનેથી યોગને થય
 વાન ત્યારે તો હજુ બે થાય. ' મુંઝઈ ઈલાકાની પ્રાન્તિક પરિપદ કંટલાંક વર્ગોથી બધા
 વાનાં બે કારણો છે, તેમાંના ક્યહપ્રિય લેકોના મળવગાટને લીધે કામમાં ને ભેખક
 થયેથી વધારે એ એક મોટું ને મુખ્ય છે. આ કામ ગોખયેએ આ પછી ત્રણ ચાર વાં
 મુખી કર્યું. આ વર્ગો ગોખયેના આયુષ્યમાંનાં કામથી ભગેલાં વર્ગોમાંનાં હતાં. આ મર્વ બા
 ઉપાડતાં પણ તેમની શક્તિ ખૂટી નહિ. એટલું બે નહિ પણ એ સર્વ ઉપાડીને તેમ તે
 ઉત્તરોત્તર વધારે નિપજાત ને મજામૂત થતા ગયા.

આ ૭ વર્ષમાં ગોખયેના માર્વજનિક ચરિત્રની ટેરલી બધી વૃદ્ધિ થઈ. તે આ
 જનિક સભાના ત્રેમાસિકના મંપાદક થયા, પછી મહાના સોરેટી થા
 ૧૮૮૮-૧૮૯૩ મુ- દુર્ગુમન દોસેજમાં ઇંગ્લેન્ડના, પછી ઇંગ્લેન્ડના ને મણિતલા, પછી ઇંગ્લેન્ડના
 ધીનો સ્વભાવ ને ઇતિહાસના ને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક થયા. તે મુકામપરતા અંગ્રે
 વિદ્યાર્થ. નપાદક ચાર વર્ષ મુખી હતા. નૌશનક દોંગેમના પણ તે મુખી !
 મેટ્ટા થયા હતા.

એવું ધરનાં માણસોને પૃથ્વા લાગે. છોકરાંઓની પ્રકૃતિ સંબંધી જેને આટલી ચિંતા થાય તે શુદ્ધરથ ધરનંદ્યુ બાળતમાં એપરવા હતા એવું કોણ કહી શકે ? એટલું ખરું કે, શુદ્ધ માણ્યની દૃષ્ટિથી કેટલાક બાળ્યશાળી પુરુષા પ્રમાણે ઘણા વખત સ્ત્રી-છોકરાંની સાથે હસવું, બોલવું, ગપ્પા મારવાં, વાતો કરવી, વખતે ધરના કામમાં મદદ કરવી, એવું કાંઈ તે કરતા નહિ. કારણ એક તો આવી રીતે શુભાવવા માટે તેમને વખત નહોતો; અને બીજું કોને માણુમ ? સુખી સંસારતું જે કલ્પનાચિત્ર તેમના મનમાં હશે તેને મળતું આવે તેવું અહિં કંઈ નહિ હોય ! કદાચિત પોતાના ને ધરના માણસોના મનના વિદાસમાં જમીન અસ્માનનો અંતર હોવાથી બધાને સારૂ લાગે, બધાનું મન રિઝવે, એવો વિષય તેમને મળતો નહિ હોય ! કદાચ આ બાળતમાં તેમના મનનાં કાર તે વખતે ઉદ્ઘાટાં નહિ હોય !

ગોપાળરાવની આર્થિક સ્થિતિ આ વખતે બહુ ખરાબ નહોતી. ૧૮૯૬ પછી જેટલી તે સુધરી તેટલી હજુ જે ૬ સુધરી નહોતી, તોપણ મહિનાના રૂ. ૪૦) પગારના, ને વર્ષ આખરે સગકારી મદદમાથી રૂ. ૪૦૦), અને શિરાળકર કપની પાસેથી ગણિતના પુસ્તક બદલ જે થોડું ઉત્પન્ન મળતું તે, બહુ મળતે બહુ તાણ ન પડતાં એમના સંસારવ્યવહાર ઘણી સારી રીતે ચાલતો. તે ઘણા કરકસરીઆ હોત, જરૂર જેટલું જ ખર્ચે કરવું, જરૂર વગર એક પાઈ પણ ન ખર્ચવી એવા નિશ્ચયથી તેઓ રહેત, તો આ વખતે તેમની પાસે કંઈ બચત ખરૂં; પરંતુ ગોપાળરાવનો સ્વભાવ ઘણો ખરચાળ હતો. કોઈને પૈસા ન આપવા એવું કહેતાં તેમના જીવ પર આવતું. પોતાની આગળ આવેલા યાચકને કંઈ પણ આપ્યા વગર પાછો કાઢવો એવું તેમનાથી બનતું નહિ. મનુષ્ય ગમે તેટલા નવા મતનો હોય, નવા વિચાર પ્રમાણે વર્તનારો હોય તોપણ જુની રીતિ ને વિચારનું જ અવશિષ્ટ તેના મનમાં, મતમાં ને આચરણમાં રહે છે. તે દૂર કરવાનો ગમે તેટલો સખન પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે ન બચ એમ નથી, પણ એનો પ્રયત્ન કરવાનું તેમના મનમાં આવતું નથી, એમાંની જ ઉપરની વૃત્તિ હતી. કોઈ માનવાં આગ્યો કે તેને આપડું નેમએ, અને ઘણી વખત તો તે સારી રીતે આપડું, એવો ગોપાળરાવનો સ્વભાવ હતો. તેથી તેમને જેટલું મળતું તેટલું ખલામ થતું ! કાંઈ બચાવ થઈ સંગ્રહ થતો નહિ. તેમ છતાં જે કંઈ બચે તો તે પોતાની બાબીના ધરેણાં કરવા સારૂ કાગલ મોકલી આપતા. દિવર બોળમંદની વચ્ચે આટલી

‘જલ્પશી છે તે વેચીને પણ હું આપીશ,’ એવું તે કહેતી, અને ખરેખર એક પછી એક એમ સઘળા દાગીના તેણે આપ્યાં. પોતાની બાબીના વેચાયેલા બધા દાગીના તેને પાછા મળે, અને તે ઉપરાંત તેને બોધએ તોટલા નવા કરાવી તે સઘળા પોતાની બાબીએ પહેરેલા પોતે નજરે જુએ, એમ ગોપાળરાવને યત્ન; અને જે કંઈ પોતાની પાસે બચે તે પોતાની બાબીને માટે પોતાના બાઈ તરફ મોકલતા. આ બાબતમાં તેમની બાબીનાં વખાણ કરવાં કે ગોપાળરાવનાં વખાણ કરવાં? કે બંનેનાં કરવાં?

લૅર્ડ રેની કારકીર્દિ સમાપ્ત થયા પછી લૅર્ડ હેરિસની કારકીર્દિ પણ પુરી થઈ. બીજી

કારકીર્દિમાં જે કેટલાક અનિષ્ટ બનાવ બન્યા, તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો

હિંદુ મુસલમાનનો ઝગડો અને ગણપતિના ઉત્સવની સાર્વજનિક સ્થાપના એ મુખ્ય છે. ઝગડો (૧૮૬૫). હેરિસ સાહેબની કારકીર્દિ અનેક કારણોથી લોકોને અપ્રિય થઈ

પડી હતી. તેનાં બધાં કારણો તપાસવાનો અર્થ અવકાશ નથી;

પરંતુ હિંદુ મુસલમાનના અથડા સંબંધમાં તે વખતે અધિકારી વર્ગનું જે ધોરણ જણાયું તેનો પ્રતિકાર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. આ બે કામના દંડમાં ન્યાયનો કોટો

કમતોલ રાખવાનું કામ તેમના હાથથી બન્યું નહિ. તેથી સામાન્ય રીતે તેની કારકીર્દિ મુંબઈ છલાકાને ત્રાસદાયક ન થઈ પડી. એ સંબંધમાં પુનામાં હારાગામમાં પ્રોફેસર

ગોખલે એ એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં તેમણે જે સાહેબની અને હેરિસ સાહેબની કારકીર્દિનો મુકાબલો કરીને બંનેનો તફાવત ખુલ્લો કરી બતાવ્યો હતો. સમાનચિત્ત રાખી

લોકોની દરિયાદ સાંભળી અને અધિકારી વર્ગની દૃષ્ટિએ ન લોકો તરફ ન બંનેનાં લોકોની દૃષ્ટિએ ન બંને એ જે સાહેબની ચચસ્વી કારકીર્દિનું રહસ્ય હતું; અને હેરિસ સાહેબની

કારકીર્દિમાં અધિકારી વર્ગની એકસી ન દૃષ્ટિથી બેચાનું તેથી હિંદુ મુસલમાનનું નૈમનસ્ય દખાવાને બદલે ઉઠાડું તે બેરથી સળગી ઉઠ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં આ બે કામો વચ્ચે કસદ થઈ

થયો, તે પણ આ ન વખતે. તે પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં આ બેક બનો દળા મળાને રહેતી હતી. હિંદુના દેવાલયની પાસે મુસલમાનની મસ્જિદ અને હિંદુના સાધુસમાધિ પાસે મુસલમાનની

કબર હોય અને તેમનું માન એક બીજા તરફથી સારી રીતે રખાતું એવું બેઠકએ હોય. હિંદુ મુસલમાન મહારાષ્ટ્રમાં પાસે પાસે પાડોશીતરીકે રહી બાકુચિરાધી ચાલે અને એકેકના

સામાજિક ને ધાર્મિક કાર્યોમાં સામેલ થઈ બાગ લે એવું મહારાષ્ટ્રમાં ચાલતું. તેની ૧૮૯૩-૯૪ની સાલમાં અંત આવ્યો. આથી દુરદર્શી ને દેશાભિમાની પુરોતે ધણું ન બોલું લાગ્યું. આ કસદથી રાવસાહેબ રાનડેને બહુ દુઃખ થયું. આ સાંઈ ન થયું એમ ગોખલેને પણ

લાગતું હતું.

ગણપતિ ઉત્સવની દિલચાલનું અનિષ્ટ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયું પણ આ ન સખબથી હિંદુ મુસલમાનના ઝગડા પછી હિંદુઓએ મુસલમાનના તાઝુતમાં ન ભગતો તેમનાથી જુદો

ગણપતિનો ઉત્સવ કરવો, એવી દિલચાલ ચાલી. હિંદુ મુસલમાનોએ શાન્તિના ઉપચારથી એકત્ર થવાના પ્રયત્ન ઝોઝા કરી બલે વચ્ચેનો બેઠ કાપમ જાગૃત રાખે એવો આ ઉત્સવનો

કાર્યભાગ તે વખતે અપૂર્ણ માલુમ પડ્યો. આ કારણથી આ નવી અળવળના ઉદ્ભવથી તે વખતે અમુક વર્ગના લોકને ઘણું ખોટું લાગ્યું જોવાળરાવ જોખમે આ વર્ગમાના એક હતા દિગ્ગજ આ ઉત્સવના અગ્રેસરમાં મુખ્ય હતા. આ ઉત્સવની શરૂઆતથી ખરી ધર્મનિષ્ઠ હોય કે ન હોય તે વાત જુદી પણ તેનું વલણ કોમ કોમ વચ્ચે દ્રોષ વધારવાનું દેખાતું હોવાથી એકરાષ્ટ્રીયતાના ઉપાસકોને આ નવા ઉપક્રમનું સ્વરૂપ અનિષ્ટ લાગ્યું, અને તેથી મહારાષ્ટ્રના સામાજિક પ્રશ્નની પાછળથી જે રાજકીય પક્ષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે વિશેષ વધવા લાગ્યો. ગણપતિ ઉત્સવના અગ્રેસરોની વિરૂદ્ધપક્ષના અગ્રેસરોનું લુકુ બોલવું તેમની નાનાશી કરવી, એ આ ઉત્સવનું એક દુષ્ઠ અંગ બન્યું. દરેક બાદરવા માસમા નવ દશ દિવસ રાજકીય અને સામાજિક આગેવાનો ઉપર ચર્ચેનું જીમ ચલાવવી અને તેમ કરી પ્રતિપક્ષના અબધમા આમાન્ય જનસમાજના મનમા તિસ્તકાર ઉત્પન્ન કરવાની ગોશમ ચાતુ થયા માઠી. આરંભમા આથી જેવાક તરણ માણુઓનું મન બમના લાગ્યું, અને જેવાક કોંગ્રેસ દેશ ભક્તિના કામમા પડી નમમા થઈ પડ્યા. આ સમય સમયોથી રામભદ્રેન રાનડેને ખોટું લાગતું અને જોવાળગવને પણ આનો અટકાવ દેની રીતે કરે. તેની ચિંતા થતી

સારદાસદન, મમતિરવનો કાયદો, સામાજિક પરિપદ અને રાષ્ટ્રસમાનું સાહચર્ય વગેરે અનેક પ્રશ્નોને લીધે મહારાષ્ટ્રમા ઉત્પન્ન થયેલા ૫૫ ૧૮૮૫ ની સાન પુનાની રાષ્ટ્રીય પઠી વધારે જોસથી વધી પડ્યા તે સાનમા રાષ્ટ્રીય સભાની એક સભા પુનામા થવાની હતી જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી મહિનાથી તેની તૈયારીની શરૂઆત થઈ રાવસાહેબ રાનડે આ વર્ષ મુગધ હતા, પણ તેમની મોટી ઇચ્છા એવી હતી કે પહેલાની સવળી બેઠકા કરતા પુનાની બેઠકા થવી જોઈએ તેમજ માટે તેટલો વખત પક્ષભેદ બાજુએ મૂકી સર્વ પક્ષના લોકોએ સાથે મળી એ કાર્ય એકમપક્ષે કરવા માથે લેવું, અને મહારાષ્ટ્રના આ જીલ્લિબળના આદિપીઠના મહિમા વધારે આગળ સાર તેમજ બને જાના અગ્રેસરોને કહી તેમને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ચાતુ કર્યો

મુખ્ય તરફ રાષ્ટ્રસમાનના મડપમા સામાજિક પરિપદ ભરવી કે નહીં તે બાબતની હતી આગ વીસ વર્ષે કરીને આ ત રાર અને તેથી જામેલા રજૂસચામ તરફ જોઈએ તો મોગ જીલ્લિશાળી પુરો પછુ હડે ચડે, તો પોતાની જીલ્લિનો, અને વખતનો કેવો ફરપયોગ કરે છે અને પોતાની પઠી થનારી સતતિને કેસ અનિષ્ટ વગરે ચડાવે છે, એ નનાઈ જેવું લાગ્યા વગર રહેશે નહીં. ખરી રીતે સામાજિક પરિપદ રાષ્ટ્રીય સભાના મડપમા ભરનારેથી કે નહિ, એ પ્રશ્ન તદ્દન અર્થ વગરનો-મુલક છે ખરેખર રીતે આ સગવડનો પ્રશ્ન છે રાજકીય પ્રશ્નો નિચાર કરવા સાર અનાયાસે સર્વ દેશના પ્રસિદ્ધ માણુસો આ વખતે એકત્ર થયેલા હોય છે સામાજિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરનાર માણુસો જુદા હોય છે, એવું કાઈ નથી રાજકીય બાબતમા આગળ પડતા બાગ લેનાર માણુસો જ બહુધા સામાજિક પરિપદમા હોય છે રાજકીય હોય, કે સામાજિક હોય બને પ્રશ્ન એક જ દેશના લોક વિશે અને એક જ દેશની વ્યવસ્થા વિશે વિચાર ચલાવે છે, અને એકબેક એકબીજાને મગેના જ છે એકનો

સોગોપાળ વિચાર બીજી બાબતના વિચાર પર આધાર રાખે છે. બન્ને દિશામાં પ્રયત્ન થયો નોંધએ; એક જ દિશાના પ્રયત્નથી સફળ થવાની આશા થોડી. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે રાજકીય વિષયોનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા લોકો સામાજિક બાબતોમાં પણ શ્રદ્ધા રાખનારા હોય છે. ૧૮૮૦ થી તે ૧૯૦૦ સુધી તો સાધારણ રીતે તે પ્રમાણે હતું. કેવળ સામાજિક વિષયોનો જ અભ્યાસ કરનારા અને તે જ વિષયો પર લાગણી ધરાવનારા લોક થોડા હતા. રાષ્ટ્રસભા સારૂ આ મંડળ એકત્ર થાય, એટલે તે જ દિવસોમાં અને તે જ મંડપમાં સામાજિક પરિપક્વ કામ કરી લેવું સમગ્ર પડતું થતું. બેવડો ખર્ચ, બેવડી મહેનત, અને કામ કરનારા માણસની બે તરફએ વહેંચણી કરવા કરતાં રાષ્ટ્રસભાના મંડપમાં જ સામાજિક પરિપક્વ કામ કરવું એમાં હઠાપણ હતું. તેમજ રાષ્ટ્રસભાને જુદી દિશામાં કામ કરવાથી અસુક પ્રકારે રોકો પણ મળતો. 'આ લોકો સરકારને ફક્ત આમ કરો તેમ કરો એમ ઉપદેશ કરે નય છે; પણ પોતાના પગ નીચે આગ સળગે છે તે બોધવતા નથી.' એ પ્રમાણે ઐંગ્લો-ઇન્ડીયન પત્રવાળા હમેશાં રીકા કરતા, તેને અનાયાસે ઉત્તર મળે એવો પણ એમાં ઉદ્દેશ હતો. સરકાર પર ન્યાં અને જેમની તરફથી રીકા થતી, ત્યાં અને તેમની તરફથી જ સામાજિક વિષયોની ચર્ચા થાય છે, એવું સિદ્ધ થતું; પણ આ બાબતમાં 'કાગનો વાધ' થઇ ગયો. તે એટલે સુધી કે પુનાની રાષ્ટ્રસભાની બેઠક નિર્વિણ્ણપણે પાર પડશે કે કેમ તેની સંબંધે ચિંતા થવા લાગી! આ વખતે ગોખલે રાષ્ટ્રસભાના જોડીઆ સંદેશી હતા. તેમને પુનામાં આ દ્વાંડ પડવાથી ઘણો જ ત્રાસ થયો. સ્વાગત કમિટીની ઘટનાથી માંડીને રાષ્ટ્રસભાની બેઠકમાં આવવાના વિષયો પર્યંત દરેક નાની મોટી બાબતમાં આ ફાંટીઆ કામ કરનારા માણસને નડતા હતા. સમાધાન કરવાના ત્રણ ચાર વખત પ્રયત્ન થયા. દિગ્ગજ અને તેના સાથીઓનું કહેવું સાંભળી લેઇ સમાધાન કરવા સારૂ મુંબઇના શુદ્ધરથો પુને ત્રણ ચાર વખત ગયા. વાઘાવાટ વખતે સમાધાનની વાત કચુર થાય, અને પાછું ફરીથી ફેકડે નય, એમ છેવટ સુધી ચાલ્યું હતું. તેને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રસભા સારૂ ફેડ એકઠું કરવું એ બહુ મહેનતનું થઇ પડ્યું. સ્વાગત કમિટિ, કાર્યવાહી કમિટિ, વગેરે કમિટિને હાથે જે જે કામ થાય તેની ખરી હકીકત પ્રસિદ્ધ થાય, ગેરમમજ ઉત્પન્ન કરનારી જે હકીકત બહાર પસરવાથી કામમાં આવનારી અડચણ ઝાઝી થાય, તેટલા સારૂ 'રાષ્ટ્રસભા પ્રમાચાર' જો નામનું એક સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર તે વખતે કાઢ્યું હતું.

સભાની શરૂઆતની તૈયારીનું ને બ્યવસ્થાનું ઘણુંખરું કામ તે વખતે ગોખલે ઉપર જ પડ્યું હતું. શ્રીયુત કાચીનાથ પરશુરામ ગાડગીર તેમની મદદમાં વિરૂદ્ધ પક્ષની હતા. વિરૂદ્ધ પક્ષની ખટપટોના જવાબો આપવામાં તેમની મદદ બહુ ખટપટ મળતી; તોપણ ગોખલેને આ કામની જવાબદારી ને કાળજીથી બહુ ત્રાસ થયો. સ્વાગતકમિટિના સભાસદમાં પોતાના મન વધારે થાય તે સારૂ વિરૂદ્ધ પક્ષના સભાસદોએ શ્રી દસ રૂપીઆ ઠરાવી. પરંતુ તેટલી શ્રી બરીને પણ સ્વાગત કમિટિમાં આવવાના તેટલા શુદ્ધરથો વિરૂદ્ધ પક્ષમાં નહોતા. તેથી 'સિટ્થંમત' પદ્ધતિ છોડીને વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓએ દ્વાંડાઈમાં બેઠકમણાં કરવા માંડ્યાં. કોંગ્રેસના મંડપને

માર્ગે જવામાં સોગણું વધારે ધૈર્ય જોઈએ છે ! આમ કરનારા પ્રરૂપો શરમાં શર અને વીગમાંના વીર હોય છે ! ગોખલેએ પોતે શર, અને હૃદયના સરળ અને આખરૂદાર ગૃહસ્થ હતા, એમ આ કૃત્યથી જગતને ખતાવી આપ્યું, અને પ્રતિપક્ષની આખરને પોતાના હાથથી ધક્કો લાગવાનો મંભવ નથી એ સાબીત કરી આપ્યું. સાધારણ માણસોને અને કુટિલ નીતિને રસ્તે ચાલનારા માણસોને તેમનું આ કૃત્ય પસંદ પડ્યું નહિ. પણ તેની ગોખલેને ફરકાર નહોતી. ઇંગ્લંડમાં સાર્વજનિક વ્યવહારની જે ઉચ્ચતમ પરંપરા છે, તેને સર્વ રીતે અનુરૂપ થાય તેનું આ વખતનું ગોખલેનું વર્તન હતું, અને લૌકિક ચળવળની શુદ્ધતાને જેઓ ચાહનારા છે, એવા ઘણા લોકો તરફથી આ વખતે તેમને અભિનંદન મળ્યું. આ દેશમાંથી તેમજ ઇંગ્લંડમાંથી ઘણા અગ્રેસર માણસોના તેમની પર પ્રશંસાપત્રો આવ્યા અને સમસ્ત સમજી જગતની દૃષ્ટિથી તેમની કિંમત વધી. આ મનુષ્ય શુદ્ધ વર્તનના, સરલ અન્તઃકરણના અને પ્રતિ શ્વ સંજ્ઞાથી ઉદાર ધોરણ ગ્રહણ કરનારા છે, એવી સરકારની અને ઉદાર મનના મનુષ્યોની ખાત્રી થઈ. કોઈ પણ હલકી દૃષ્ટિથી કામ કરનારને તે જ્યાં નીચે પડ્યા એમ લાગતું, તેમાં તે ખરેખર ચઢવા લાગ્યા ! હું મું છું તે ઉડવા સાર અને અટકું છું તે ચઢવા સાર એ ગોખલેના આયુષ્યમા સાબીત થવાનો હવે આરંભ થવા લાગ્યો. હંકી દૃષ્ટિવાળા અને કુટિલ વર્તનવાળા લોકોને તેમની આ માફી એટલે અધઃપાત લાગ્યો. પરંતુ તે જ તેમના તથા હિંદુસ્તાનના ઉત્કર્ષનો પાયો છે, એવું આગળ સિદ્ધ થયું. ગોખલેના સંબંધમાં સરકાર પક્ષનો જે આગળ પૂર્ણ વિશ્વાસ એકો, તેનું મૂળ કારણ તેમની આ માફીજ હોય એમ લાગે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

ધારાસભાની કામગિરી.

અહીંથી ગોપાળરાવનું માનસિક શુદ્ધીકરણની શરૂઆત થઈ.

આપણા દેશખંડુઓમાંનાં ઘણાં લોકોમાં સરળપણાની કિંમત કરવા જોડલી પણ કદર નથી, તે જાણી તેમના મનમાં ખેદ થતો. તેઓ હવેની પોતાના માનસિક વિકાસનું મનની, વર્તનની અને ધોરણની વધારે ખારીફ તપાસ રાખવા લાગ્યા. ત્રીજું પગથિયું. ૧૮૮૭ ની સાલ પહેલાંના ગોખલેને સને ૧૮૮૭ ની સાલ પછીના ગોખલે એ અંદરથી અને બહારથી એકજ હતા એમ કહી શકાશે નહિ. ૧૮૮૭ ની સાલના સઘળા અનુભવથી તેમના અંતર્જાત વ્યક્તિત્વમાં ઘણો મોટો ફેર-

કાર થયો. તેમની સ્વદેશભક્તિ વધવા લાગી, દેશની ઉન્નતિની આશા વધી, તે સાધવા સાર ઉઘોમ કરવાની હોંસ વધી, અને આજ પૂર્વે સામાન્ય લોકોની ટીકાથી થોડી ઘણી તેમને જે ભીતિ લાગતી, તે તદ્દન મટી ગઈ. આજે જે મને હસે છે, તેમની જ તરફથી મને ધન્યવાદ મળશે એવા દૃઢતા તેમના મનમાં હવે જોડાયેલી આવવા લાગી. પોતે માફી માગી તેથી ઇચ્છકમાં બળવેલા કામનું પોતાના દેશબંધુઓને વિસ્મરણ થાય તેનો તેમને ખેદ થતો—કદાચ વિવાદ પણ થતો. કૌટિલ્યની કિમત ધાય, વામનાર્થીઓનું જોર નમે, સઘઃકાર્યનાશને જ કાર્યસિદ્ધિ સમજી તેની પ્રશંસા થાય, આની વચ્ચે વચ્ચે તેમને નવાઈ લાગતી. તોપણ પોતાના દેશને સરજ રસ્તે ચલાવવો એ પોતાનું કામ છે, દેશની આબરૂ વધારવી અને ખીજા રાજ્યોનાં મનમાં પોતાના દેશના લોક સંબંધી આદર-ભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ આપણા લોકોના હાથમાં છે, આપણે પણ આપણાથી ધાય તેટલું કામ તે પ્રીત્યર્થ કરવું જોઈએ. એવું ગોખાજરાવના મનમાં લાગવા માંડ્યું, અને ત્યારથી તેમના વિકાસના ત્રીજા પગથીઆનો આરંભ થયો. સાધારણ લોકોમાં તેમની ચએલી અપ-કીર્તિ તેમણે શાંતપણે સહન કરી અને પોતે પોતાનો પરિશ્રમ સાર રાખ્યો.

૧૯૦૦-૧૯૦૧ એ જે વર્ષે ગોખાજે મુંબઈની ધારાસભામાં ચુટી કાઢેલા પ્રગટીય સભાસદ હતા, અને તેમનું ત્યાંનું કામ સધાવાને ઘણું પસંદ પડ્યું હતું. મુંબઈની ધારા-સભામાં. તે પોતાની આગળ આવેલા કામનું પત્રો આરીક રીતે અભ્યાસ કરતા, બહારથી પણ શાંતિથી જોઈતી માહિતી મેળવતા, અને સરકારના કામપર આધાર સાથે જોરથી ટીકા કરતા. વસુલાત અને દુષ્કાળ નિવારણ એ જે બાબતમાં તે વખતની સરકાર પ્રગટીય હાલત સંબંધમાં વિશેષ પર્વા કરતી નહોતી, એવું દેખાય છે. એ કારણે કૌન્સિલમાં જે બાબત વિશેની પ્રગટીય સભાસદોની ખૂબ ટીકા થતી. આ કૌન્સિલમાં જમા ખર્ચના અંદાજના ખરડાપર ગોખાજેના પહેલા બાબતમાં દુષ્કાળ નિવારણ પદ્ધતિપર અને વહીવટપર બહુ જોરની ટીકા ચર્ચ હતી. આ ધારા-સભામાં તેમનાં આશરે ૮ બાબતો થયાં. તેમાં ઉત્તમ બાબત કહીએ તો તે 'Landed Revenue Amendment Bill' (લેન્ડ રેવન્યુ એમેન્ડમેન્ટ બિલ) ઉપરનું છે. સર-કાર તરફથી આ બિલ રજુ કરતાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, “આ બિલથી રાયતની સ્થિતિ સુધરશે—શાદુકારની સત્તા કમી યશે.” “આમાંથી એવું કંઈ પણ ચનાર નથી. સરકારની ત્રીજેરીમાં જમીનનું મહેસુલ અપાટનું વસુલ કરવામાં આવે તેનો ઉપયોગ થશે, અને તેથી સર્વ જમીનની માલિક સરકાર એ તત્વ ફક્ત પરોક્ષપણે સ્થાપિત થશે. સરકાર તરફ મત ધણા પ્રમાણમાં છે, પણ તેનો ઉપયોગ લોકપક્ષની પાયમાલી કરવામાં યવો ન જોઈએ.” વગેરે મુદ્દા ગોખાજેના બાબતમાં હતા. મહેતાની સૂચના “બીલનો વિચાર થોડા દિવસ મોકુફ રાખવાની” હતી. તે સૂચનાને ગોખાજેનો ટેકો હતો. તેમના બાબતની છાપ બધા ઉપર ઘણી સારી રીતે પડી તથાપિ મહેતાની એટલે લોકપક્ષની સૂચના ઉડી ગઈ. ત્યારે લોકનિયુક્ત સભાસદો કૌન્સિલ છોડીને ચાલ્યા ગયા. તે બિલ પાસ થતાં હાજર રહી આપેલા મુંગા ટેકો—અનુમતિ—આપણે આપવાં નહિ અને સરકાર તથા લોકપક્ષનો આ બિલની બાબતમાં કેટલો તીવ્ર ગતભેદ છે તે બતાવવો, તેટલા સાર

લોકનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓએ ધારાસભામાંથી ઉઠી જવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો ખીન પસાર થયું, પરંતુ ગોખલેના ભાવણનું પરિણામ એટલું થયું કે તે ખરી રીતે પાસ થતાની સાથે જ નિષ્ફળ થયા જેવું લાગતું એમ એક યૂરોપીઅન ગૃહસ્થે ઉદ્દગાર ડાઢવાનું કહેવાય છે એ ભાવણ થયાને ખીજે દિવસે પ્રિન્સિપાલ સેલ્મી માહેનનો અભિનંદનપત્ર તેમની ઉપર આવ્યો તેથી ગોપાળરાવને ઘણો સતોષ થયો.

૧૮૮૭ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડથી પાછા આવ્યા પછી ગોખલેના મનમાં ઇંગ્લાંડમાં રહીને હિંદુસ્તાન પ્રીત્યર્થે કામ કરવું, પછી ફવાય તો પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવું અને ત્યાં હિંદુતાની ફરોઆદો રજૂ કરવી, એવું પુષ્કળ વખત આવતું “અહીં કરવાનું કામ પૂરું થયું કે ? અહીં કંગાના કામનો દંજી હુગર પડેલો છે ! પાનો ખોદીને માગીતી ટાપલીઓ ઉચકી જવાનું ! મ દંજી કરવાનું છે તે કાણ કરશે ? ” એવો રાનડે આનો ઉત્તર આપતા ‘જગલો કાપીને જમીન સાફ કરવાનું કામ પહેલું થવું જોઈએ તે કરવાને રાત દિનસ કામ કરનાર માણસો જોઈએ અમારા જેવા લોકો તેને ઉપયોગી નથી અવગણનો વખત દેશકાર્યમાં આપે શું વળવશું ? દેશકાર્ય એજ મુખ્ય વ્યવસાય મનમાં ધરનારા અને એકનિષ્ઠાથી તેજ એક કામ રાત્રિ દિવસ કરનારા માણસો હોવા જોઈએ તેમને કરવાનું કામ દંજી જોઈએ તેટલું છે ” “આયડો વિરાગ દેશ અજગર જોનો પડેલો છે તેને માફ સફ કરી સજીવન કરવાની જરૂર છે ”

‘ પાર્લામેન્ટનું કામ એટલે દેવળનો કળસ ચગવવાનું કામ છે પહેલા પાસો પૂરો, પથ્થર એસાડી બીંતો ચણો, એટલે તે આપોઆપ થશે ’ આવા ઉદ્દગાર રાવસાહેબના મુખમાંથી ગોખલે પાસે વારંવાર નીકળતા ને ગોખલેના મનમાં તે ઉતરતા આનું પરિણામ એવું થયું કે ગોખલેને હવે ખીજા કામ મગતા દેશની રાજકીય ઉન્નતિનું કામ વિશે મહત્ત્વનું લાગવા માંડ્યું કોનેજના કામની મહત્તા ધની ગણ ખરૂં કહીએ તો ૧૮૮૫ પછીના તેમના કોનેજના ભાવણો એટલે અધિમરી પુરપતી અધિમરી વાણીનો સદળ મુદ્દર વિનાસ જ માત્ર થતો તે સામજીવાને વિચાર્યોના મન આતુર રહેતા હતા પરીક્ષાને વારતે છોકરાઓ તૈયાર કરવાના જરૂરનાઓનું પોતાના વ્યાખ્યાન મનોદર અને ઉત્તમ હોવાને લીધે રૂપાંતર થયું અને તે સ્વીકૃતતા હતા તે વર્ગમાં જાનનો સત્ર ચાલુ હોય ત્યારે જજે સરસ્વતીદેવી પોતેજ સેવા કરવા આવી છે અને તે અહીંઆ આવીને જાનના ધનની લૂટ ચનાવી રહી છે એવું લાગતું પણ ગોખલેનું લક્ષ હવે વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં રામયું તેમને નાના વર્ગમાં અકળામણ થવા લાગી કામ કરવાની લાનસા મોટી થઈ, દષ્ટિનું ક્ષેત્ર વધ્યું, અને કોનેજમાંથી છૂટા થઈ, સર્વેથી ચઢીઆનું દેશકાર્ય કરવાનો વિચાર તેઓ કરવા લાગ્યા.

એટલામાં ગોપાળરાવના શુદ્ધ રા. સા. મનડે એકાએક દેહાંત થયા, અને તેમનું કામ આગળ ચલાવવાનું સર્વેથી ગોખલેને માથે પડ્યું રાનડે સ્વર્ગસ્થ થયા તે વખતે આખા હિંદુસ્તાનમાં અધિકાર વ્યાપ્યા સરખા લાગ્યું દેશમાંના સર્વે આગેવાનોએ એકત્ર થઈ તેમનાથી જેટલો અને તેટલો તેમના કર્તૃત્વનો ઉપોગ કરી દેશકાર્ય ઉપાડી લેવું,

અને પ્રત્યેકમાં જેટલા સારા ગુણો હોય તેટલા આગળ કરી સાર્યક થાય તેમ કરવું, પરિસ્થિતિનો પૂર્ણ વિચાર કરી લોકોનું પગલું ખીચ ખાતુએ પડવા ન દેવું, અને કદી પણ કુટ પડવા દેવી નહિ, અંદર અંદર સમજીને કાર્ય પાર પાડવું, એવી તેમની વૃત્તિ હતી. તેને લીધે, અને અઘ્નિકાક પુદ્ધિમત્તાને લીધે દાનડે સધળા હિંદુસ્તાનના અગ્ર મનુષ્ય તરીકે લેખાતા હતા. તે દેવલોક પામ્યા એટલે સર્વ રૂપજ ફરી ગયા જેવું ગોખલેને થયું ! સ્વયંપ્રકાશ ગયો અને સજગાવેલા દીવાના પ્રકાશથી કામ નભાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ! સર્થ અસ્ત પામ્યો ને માર્ગ દેખાતો બંધ થયેલ. આ અનર્થથી ગોખલે દેટલાક દિવસ સ્તંભિત થઈ ગયા; પરંતુ તેમના ગુરૂની વાણી તેમના કાનમાં ગણગણવા લાગી. “કામના હુંગરા પડેલા છે. કોદાળી પાવડા લેધ કામે લાગે.” આ તેમના શબ્દથી ગોપાળરાવના જીવને ચેન પડતું નહોતું. “રાત દિવસ દેશકાર્યનો એકનો એકજ વ્યવસાય કરનારા માણસો નોંધએ,” આ રત્નરેનું વાક્ય ફરી ફરી સાંભરતું અને “મારે ગુરૂની ઇચ્છા પૂરી કરવી” એવો ગોખલેએ ઉત્તર આપ્યો. ડ્યુયુંસન ડૉનેલ છોડી સ્વતંત્રપણે દેશ માટે જીવન અર્પણ કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું અને ૧૯૦૨ ની સાલમાં તેઓ ડૉનેલમાંથી રજા લઈને બહાર પડ્યા.

આ જ આસામાં હિંદુસ્તાન સરકારની ધારાસભામાં ચાર દિરોઝશાહ મહેતાએ પોતાની જગા ખાલી કરી, અને તે જગાએ મુન્શી ઇશ્વાકા તરફથી ગોખલેની નિમણૂક થઈ. હિંદુસ્તાનની ધારાસભામાં વાદવિવાદની વાઈસરૉયની ગોખલેની નિમણૂક થઈ. હિંદુસ્તાનની ધારાસભામાં વાદવિવાદની ધારાસભામાં. નવી દિશા મહેતાએ શરૂ કરી હતી અને ધારાસભામાં લોકનિપુણ સમાસદોના કામમાં તેમણે નવો જુરસો દાખલ કર્યો હતો—‘નવો પવન’ બરો હોતો. તે પછી ગોખલે ધારાસભામાં ખિરાલ્યા, અને બજેટપરના પોતાના પહેલાજ બાષણથી તેમણે મહેતાને પણ પાછળ ખસ્યા. સરકારી તિજોરીમાંની સિમ્પલ એટલે કર લાગળી કરતાં વધારે વસૂલ થાય છે તેનો પુરાવો છે; રાયતપર કરનો બોળે ડોક મરડાઈ જાય તેવો ભારે છે; અને હિંદુસ્તાનની આગાદી થાય છે એવું જ સરકારી અધિકારી વર્ગનું કહેવું છે તે સત્ય નથી. આ ત્રણ મુદ્દા ગોખલેએ પોતાના બાષણમાં સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને તે નામદાર આગળ અધિકારી વર્ગના હમેશની રીતિ કાવશે નહિ એમ સિદ્ધ થયું.

હવે પછી ગોખલે અને લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ એ બંનેના એ હાથ બેગા થવાની શરૂઆત થઈ, અને આ બંને પહેલવાનની દરસાલની કુસ્તી જોવાને લોક આતુર થવા લાગ્યા. જમાખર્ચના ખરડાપર ગોખલેનું બાષણ એટલે જાણી દશેરાનો તહેવાર એવું લોકોને લાગવા માંડ્યું ! સરકારી ખરડામાંની ખુંચખાંચ અચૂક રીતે બહાર કાઢવામાં, વહીવટનું ધોરણ લોકોને અનુકૂળ થાય તેવું કરવાનો માર્ગ સ્થાવરમાં અને એકંદર રિયાસતના કલ્યાણ-સાધનનો ખરો માર્ગ દોરી બતાવવામાં ગોખલેના આ બાષણની બરાબરી કરે એવાં ખીળાં બાષણ આપણામાં મળશે નહિ. લૉર્ડ કર્ઝન જેવા કામકસ કાબેલ માણસને સુદાં તેમની દીકાનો ઉત્તર આપવા વર્ષ વર્ષ લેવો પડતો; તેમ કરતાં પણ ગોખલેનું કહેવું સમ્રાજ્ય ઉડાવી દેવાનું બનતું નહોતું. તેમના આ વર્ણના બાષણનું પરિણામ તે પછીના વર્ષના બજેટમાં ખાનીથી દેખાવા લાગ્યું.

બીજી બાબતોમાં પણ કંઝન સાહેબના એકત્રી-કંઈક અંશે સુલતાની-ધારણામાં સખળ વિરોધ ગોખલેને કરવો પડ્યો. યુનિવર્સિટીનો કાયદો, આંશીશીઅલ સિક્રેટસ એક્ટ, વગેરે પ્રશ્નો પર પ્રગતિપદ્ધતિ બાબત રહી ગોખલેએ જખરી લડત ચલાવી. તેમની લડતનો તે વખતે ઉપયોગ થયો નહોતોજ; તેમ છતાં પણ તેમને પોતાનું કામ ધણી હિંમતથી ડહાપણથી, નિયમિતપણે, અને તેવીજ ટેકથી કરવું પડ્યું અને તે હમેશાં કરતા હતા.

૧૮૮૭ થી ૧૯૦૪ સુધી ગોખલે રાષ્ટ્રીય સભામાં બોલ્યા ૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ નહોતા. ૧૮૯૭ સાલમાં તેમને બોલવા દીધા નહોતા. ખરી રીતે સુધીનાં સાત વર્ષ-જોતાં વેલ્ચી કમિશન આગળ બજાવેલી કામગિરી બદલ રાષ્ટ્રીય સભામાં તેમને અભિનંદન આપવું જોઈએ તે તો બાબુએ જ રજૂ. તેમના જોડીદારનો પણ આભાર સરખો માન્યો નહિ.

પોતાના રાષ્ટ્રની પોતાના સખધમાં થયેલી ગેરસમજ બાબત ગોખલેને ઘણું લાગ્યું, અને એકનિશાથી કામ કર્યા કરી એ ગેરસમજ દૂર કરવા તમારે જ કરીથી રાષ્ટ્રસભામાં બોલવું એવો જ જણે તેમણે નિયમ કર્યો. આ છ સાત વર્ષમાં તેમણે બહાર પુષ્કળ કામ કર્યું. એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રસભાના અગ્રેસરોને રાષ્ટ્રસભા સંબંધમાં વખતો વખત સલાહ આપતા; પરંતુ રાષ્ટ્રસભામાં બાધણુ કર્યું નહોતું. તોપણ દેશનું કામ આ વર્ષમાં ગોપાળરાવે દેટલુ એ કર્યું હતું. પુનાની યુનિવર્સિટીની અધ્યક્ષનું કામ તેમણે વચ્ચે કર્યું હતું. કંઝન સાહેબની કોન્સિલમાં તેમના વહીવટના દોષ બતાવી મીઠા ઉપરનો કર કમી કરાવી, અને શિક્ષણ પાછળ ઉતરોત્તર વધારે ખર્ચ કરવા સરકારને ફરજ પાડી, તેમણે દેશનું અંતઃકરણ પોતાના જેવું કરી લીધું હતું. તેમાં પણ ફર્ડ્યુસન કોલેજમાં અધ્યાપક હતા ત્યારે પોતાની મહેનતથી પોતાને સારું જોણાસો. રૂપિયા તેમને દર મહિને મળતા, તે મેળવવાનું પણ હવે તેમણે છોડી દીધાયો, કોલેજમાંથી મળતા ત્રીશ રૂપિયાના પેન્શન પરજ મતોય માત્રી પોતાને વાગે કાંઈ કમાવું નહિ, પોતાને વારતે કઈ પણ મહેનત કરવી નહિ, જે કમાણી થાય તે સ્વદેશ અર્થે વાપરવી, જે દુઃખ વેઠવું તે સ્વદેશનું કાર્ય કરવાને સારું વેઠવું એવું વ્રત તેમણે ધારણ કર્યાથી—એટલું તેમના પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થપણથી રાષ્ટ્રના હકલમાં તેમને હવે કાયમનું સ્થાન મળ્યું. ગોખલેની માનસિક ઉન્નતિ અપ્રતિહત ચાલતી હતી. ૧૮૮૭ ની સાલથી તેમનો સ્વાર્થત્યાગનો વિકાસ યતાં યતાં ૧૯૦૫ ની સાલમાં તેનું પૂર્ણ મંન્યાસનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. અને ગોખલે એક અર્થ સ્વદેશના કાર્ય માટે રાત્રિ દિવસ કામ કરનાર ‘ફેન્યાર્સ’ બન્યા.

૧૯૦૫ ની સાલમાં ગોપાળરાવની ઉપર કામનો બોજો પહેલાંનાં બધાં વર્ષોના કરતાં વધી પડ્યો હતો. વાચ્છાની સામે રાષ્ટ્રસભાના સન્માન્ય સેક્રેટરી તે હતાજ. વાઈસરોયની કોન્સિલમાં ‘વેલિડેટીંગ એક્ટ’ જેવા કાયદાની સામે જોડેલો અને તેટલો વિરોધ દર્શાવવાનું કામ તેમને જ માથે પડ્યું હતું. હિંદી લોકોને ઉચા હોદ્દા આપવાના કામમાં બ્રિટિશ સરકારની ઉદારતાની બરોબરી કદી કોઈ પણ જગ્યાએ થઈ નથી, એવું બતાવવા સારું

પાછલા વર્ષમાં હિંદુસ્તાનની સરકારે એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તેમાં ગણતરીનું અને આંકડાનું કુટિલપણ સાબીત કરવા સારૂ સરકારી રીપોર્ટમાંથી અને આંકડાના કોષામાંથી જરૂર જેટલા આંકડા શોધી કાઢ્યા હતા. બીજી તરફ રાનડેના સમારકને માટે ફંડ એકઠું કરવાનું હતું. ત્રીજી તરફ બ્રિટિશ કોન્ગ્રેસ કમિટી અને તેણે ચલાવેલું વર્તમાનપત્ર 'ઇન્ડિયા' ની નાડીઓ બંધ ચલાવેલી વખત આવ્યો હતો, તેને સંજવની આપવાનો છુટકો માવા સારૂ હિંદુસ્તાનમાં તે પત્રના ગ્રાહક મેળવી આપવાનું કામ હાથ લીધું હતું. રાનડેના એક વખતના શબ્દ ઉપરથી ને 'ઇન્ડિયા સેવક' એ સંસ્થાનું વૃત્તાન્ત વાંચી જે વિચારનો ઉદ્ભવ તેમના ચિત્તમાં થયો હતો, તેને જીવન્ત સ્વરૂપ આપી તેમણે 'ભારત સેવક સમાજ' (સર્વેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી) આ વર્ષના જૂન મહિનાની બારમી તારીખે સ્થાપન કર્યું હતું; તેનો બાર પછુ તેમના પરજ પડ્યો હતો. પહેલાંની રાષ્ટ્રીય સભાએ દરેક પ્રાંતમાંથી પ્રતિનિધિ વિશાલત્વે યોજાવાનું ઠરાવ્યું હતું, તે પ્રમાણે મુખર્ષી તરફથી તેમને ઇન્કાર જવાનું હતું. આ સંઘના કામની બરતીમાં બનારસની સ્વામી કમિટીએ 'અમારે તો ગોખલેજી અધ્યક્ષસ્થાને જોઈએ' એવો તે વખતે આગ્રહ કર્યો, અને તેમને રાષ્ટ્રસભાના અધ્યક્ષસ્થાને ચુંટી કાઢ્યા.

૧૯૦૫ ની સાલમાં ગોખલેના ચરિત્રમાં તેમજ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પણ ધમાસની હતી. આગળનાં પાંચ છ વર્ષ આખા હિંદુસ્તાનમાં જે કર્જન સાહેબની ખગમગાટ અને ગબરાટ પસર્યો હતો, તેનો આરંભ આજ વર્ષે કારકીર્દિ થયો. કર્જન સાહેબે જે બાર મહા કાર્યો હાથમાં લીધાં, તે સર્વેનું ધોરણ પાછળ હાલવાનું હતું. હિંદી માણસોને દરજ્જે જેવો છે તેવો જ રહે ને દેશનો વહીવટ હોકકીક અને તેજસ્વી રીતે ચાલે, તેમાં દીક્ષાપણ જ ક્યાંય પણ રહે નહિ, હિંદુસ્તાન એટલે બ્રિટિશોને રાજ્યકલા શિખવવાની શાળા થાય એવું તેની કારકીર્દિનું ધોરણ હતું. અમુક હદના દરજ્જા સુધીજ હિંદી માણસોને નોકરી આપવી, તેનાથી આગળ તેમને વધારવા જોઈએ નહિ, તે ઉપરનો બધો પ્રદેશ બ્રિટિશોના હક્કનોજ રહેવો જોઈએ, એવું થયે તોજ બ્રિટિશ અમલ હિંદુસ્તાનમાં સ્થાયી રહેશે, એવો તેમનો દઢ સિદ્ધાંત. નાતિ, ધર્મ, વર્ણ, મન, વગેરેનો ભેદભાવ ન રાખતાં સર્વપર સમાન દષ્ટિ રાખી ચાલવાનું આશાસન આપનાર ૧૮૫૭ ની સાલનું રાણી સરકારનું જાહેરનામું એટલે અસમ્ય બાબતોનો ત્રાંચાલેખ છે એવું કર્જન સાહેબ ઉઘાડું કહેતા. તેમનાં ભાષણ ડાહ્યાવાળાં અને ખોટા ઝમકવાળાં થતાં, તેમાં હિંદી લોકોને ચિડાવવા જેવા ઉદ્દેશ થતા, અને સરળપણના કરતાં કાર્યસિદ્ધિ તરફ તેનું વધારે લક્ષ્ય હતું. તેણે ખંગાલ ઇલાકાના ભાગલા પાડીને પોતાની કારકીર્દિને સિખર ચડાવ્યું! બંગાળીઓનો સ્વભાવજ ભાવનામય. તેથી તે ચિડાયા, તેમનું મગજ ફરી ગયું એમ કહીએ તો શું? કર્જન સાહેબની કરણી એજ બ્રિટિશરાજ્ય પદ્ધતિનું નિશિત ધોરણ, એવું તેમના મનને લાગ્યું. સરકારના આ કૃત્યના જવાબમાં સર્વ 'પરદેશી વસ્તુનો બહિષ્કાર' કર્યો. જે જે કંઈ વિદેશી, તે સર્વનો બહિષ્કાર એમ ઠરાવ્યું. પરદેશીથી ચાલતી શાળા અને કોલેજ મુઠ્ઠાં અપાંકત ગણવામાં આવી. કેટલાક યુવાનોના મનમાં આવ્યું કે બ્રિટિશ સરકારના હાથે અમારું ક્યાંય કોઈ

દિવસ થવાતું નથી, તે બોલવા ચાલવામાં વિદેશી, તે પણ માણસ છે, સ્વાર્થ અને પોતાનું શુભ એ તેમનામાં પણ કેમ છટે? પોતાનો ફાયદો ન થાય એવી બાબત તેઓ કેમ કરે? હિંદી લોકોને હયા હોદ્દા આપવા એટલે તેટલા બ્રિટિશ લોકોના ખુંચવા! હિંદી લોકોને નિઃશસ્ત્ર કરી, દીકરા કરી મૂકવા એજ તેમનો હિંદસ. તેમને અનુજ્ઞા કરી શું મગવાનું છે? 'બળીઆના એ ભામ' એજ જગતનો ન્યાય! બિહારેલિ કરવાથી કામ થવાતું નથી. 'મરીખને આપો' એમ કહેવાથી કામ આપતું નથી. રેલ્વે, તારંચંત્ર, ટપાલ વગેરે સગવડ તેમજો કરી, તે શું આપજો સાર? બિલકુલ નહીં! પોતાને વાસ્તે, સૈન્ય હોય તો બ્યારે બ્યા જોઇએ ત્યારે ત્યાં લઇ જવાય માટે! કુવા બધું કરીને નળ કર્યા, તે શું અમરના? વખત આવે આખા સહેરને પાણી વાસ્તે તરફડીઆ મારતું કરવા સાર! આવા આવા ગાંડા અને અસંખ્ય વિચારોનો ફેલાવો થયો. સરકારની સાથે અને સરકારી અધિકારીની સામે જુરસાથી બોલતું અને તેમના દાથે શિક્ષા ખમવી એમાં મોટું પગલું છે એવી સમજણ પસરવા લાગી! મારામારી અને ખૂન કરી એવું કોઇએ પ્રત્યક્ષ શીખવ્યું નહિ, પણ એક વખત નીતિને ખીલેથી છુટીને ઉઠીપડતાનો સ્વાદ ચાખેલા વાછરડાની પેઠે પછીથી કબજામાં ઘોડાજ રહે છે. કેટલાક યુવાન માણસો બેફાલ થયા અને વિદેશી સરકાર અને તેમના અધિકારી સાથે લડાવફડી કરી એજ દેશની સેવા છે એવું કેટલાકના મનમાં આવ્યું! આખા દેશમાં આ વાવટોળીઓ વાથો! યુવાન માણસોનો વડિલો પગેના વિશ્વાસ ઉઠી ગયો; અન્યાયની દાદ મેળવવાની જુની રીત નિષ્ફળ લાગવા માંડી. શાંતતા, વ્યવસ્થા, બંદોબસ્ત, સુરક્ષિતતાની જરૂર જણાવા ન લાગી. દારિદ્ર્ય, અમંતોષ, ડાંડાઇ, જેટલી થાય તેટલી સારી, એવું યુવાન માણસોને લાગવા માડ્યું!

આખા હિંદુસ્તાનમાં યુવાન માણસોનાં મન આ પ્રમાણે વમળમાં પડેલાં હોવાથી રાજકીય તીનચાપ ગીધી રીતે ચલાવવાનું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું. સર ખી. ટુલ્કર-મી ઇમર્સન જેના પદ્ધતિવાળા અધિકારીઓને લીધે અડચણોમાં ઉમેરો થયો. અને ગોખા સ્વાસ્થ્ય સિવાય તરવાનો ઉપાય નથી એવા એકસરખી ખૂમ પડવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં મરઘારે કેટલાક અગ્રેસરોને પકડી કેદ કરવા, 'મિડિશન'નો કાયદો વિચાળ કર્યો, મમ્મો બરવામાં પ્રતિબધ કર્યો, પોલિસના હક વધાર્યા વગેરે કૃત્યથી પ્રજાજનનાં મન એવડાં ઠલુવિત થયા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ગોખાજોને હિંદુસ્તાનનો પક્ષ ઈંગ્લાંડના લોકો આગળ રજુ કરવાનો હતો. આવી વિકટ સ્થિતિમાં ગોખાજોનાં નામ તેમને પ્રથમ રાખવાનું હતું. એ સંબંધે તેમજો કર્યું. આચરે પચાસ દિવસની અંદર ઈંગ્લાંડમાં તેમજો પીરતાળીમ સભામાં બાપજો કર્યા, તેમાં બે માણ મળ્યા સ્થિતિની હરીફત તેમને કહેવી પડતી હતી. પણ મામાન્ય રીતે બ્રિટિશ મરઘારે શું કર્યું છે અને હાલ તુરત શું કરવાનું છે? હિંદુસ્તાનને હમણાં શું જોઇએ છીએ? તે આપણ માટે નેની કેટલી લાયકાત છે? આ પ્રશ્નો તેમને વિચાર કરવો પડ્યો. ગોખા-જરાવને આ મંત્રણમાં કેલીએ તૈયારી કરવી પડી. દરેક મમામાં મોઢો દાઇ માણસ આ મંત્રણમાં મવાય કરતું. તેમને તેના મનનું મમાધાન કરતું પડતું હતું તેમનું બાપજો હમેશાં મધુર, મંયમ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી બરેકુ થતું. તેને લીધે તેના બાપજનું ઈંગ્લાંડમાં

સારૂં પરિણામ આવ્યું. આ બાપણો. કરવામાં તેમને એટલો શ્રમ પડ્યો કે તેમનું ગળું ફુપવા લાગ્યું અને આગંબોટ પર જ રાજક્રિયા કરાવવી પડી.

તેની સ્થિતિમાં ગોપાળરાવ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને રાષ્ટ્રસભાના અધ્યક્ષ થવા માટે બનારસ ગયા. રાષ્ટ્રસંભાનું આ બેઠકનું કામ ઘણું વિકટ હતું. કર્ઝનરાહીને લીધે ઘણાં અગ્રેસરોનું મન ગુચવાયું હતું. તથાપિ જે કંઈ વિદેશી તે બધું લાન્ય એમ કરાવવું એ માંડપણ છે, એવું કાલા મગજવાળા પુરુષોને લાગતું. ગોખલેનું આ વખતનું બાપણ ઘણું દૃઢતાભર્યું હતું. તેમાં કર્ઝન અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે મુકાબલો હતો. બંગાળના ભાગલા કરવામાં ભૂલ થઈ છે, એવું બતાવ્યું હતું. બંગાળી લોકોએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવો એ વાજબી છે, એવું પ્રતિપાદન કર્યું. 'સ્વદેશી'ના વતનું ઉદાત્તપણું સ્પષ્ટ કર્યું હતું. રાષ્ટ્ર સભાના ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રાષ્ટ્રોમાં ફેલા હતા. અને રાષ્ટ્રસભાએ કયા રાજકીય સુધારાપર ચોતાનું સઘળું બળ એકત્ર કરવાનું તે બતાવ્યું હતું. આ બાપણમાં ગોખલેના ચાર ગુણ સ્પષ્ટપણે દેખાતા હતા. તેમનું નિરૂપણ, સર્વ પક્ષને સંબાળવાની તેમની હાથોડી, પવન કંઈ દિશામાં વાય છે તે પારખવાની તેમની શક્તિ, અને સ્વદેશના ઉત્કર્ષ સંબંધી કાળજી એ તેમના પ્રત્યેક વાક્યમાં બરેલાં હતાં.

૧૯૦૬ ની સાલમાં લૉર્ડ મીંટોની કારકીર્દિમાં ગોપાળરાવનું પહેલું બાપણ જમા ખર્ચના ખરડાપર થયું. તેથી મિન્ટો સાહેબપર ક્રોધ છાપ બેસી. 'જમીન પરનો કર ઓછો કરો, અખતરો ખાતર કોઈ કોઈ ઢેકાળે બેઠોને ખાણુમુક્ત કરો, અને પછી જમીન વેચવાનો તેમનો દક્ષ મર્યાદિત કરો, ઈજ્જતમાં છે તેવી બેઠોનો પેટીઓ બેઠા ઉભી કરો, નહેરોમાં સુધારો કરો, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ચાલતી બેનીને હિતેચ્છન આપો, ઉદ્યોગ વધાવના શિક્ષણમાં વધારો કરો, પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત કરો, આરોગ્ય વધારવાનાં કામો હાથમાં લ્યો, આ બધી તેમની માગણીઓ હતી. પહેલાંની કારકીર્દિમાં બ્રિટિશની સત્તાના સ્વરૂપ વિશેની, આદર્શની અને સાધ્ય વિષયની કલ્પના યુવાન વર્ગના લોકોમાં ફરી ગઈ છે, અને ઇંગ્લેંડે પ્રથમ કરેલાં મોટાં કાર્યો સંબંધી વિચારમાં તેમનું મન કબજે રાખવાની શક્તિ રહી નહિ. આ વખતે જાગી રેવાની નીતિથી કામ ચલાવું નથી એ ઉદ્ધાતુ છે. રાજસત્તા માણસોથી પારકી હોય, પણ અન્તઃકરણમાં, વૃત્તિમાં તો તે સ્વદેશી હોવી જોઈએ. સરકારને દરેક બાબતમાં અમારા હિતાદિતની શીકર વિશેષ છે, અને અમારી કલ્હા અમારા મત માટે સરકારને દરકાર છે એવું અમને લગાડે એવી સરકાર જોઈએ. એવું તેમણે તે વખતે કહ્યું હતું.

૧૯૦૬ ની સાલમાં ગોખલે ફરીથી ઇંગ્લેંડ ગયા. આ વખતે તેમનો વિચાર પાર્લમેન્ટના વળનવાર મેમ્બરોને મળી અને રાજમંત્રીઓને છૂટા છૂટા ખાનગી રીતે મળી દરે હિંદુસ્તાનને શા સુધારા જોઈએ, તે તેમના મનપર બેમાડવાનું હતું પણ બંગાળમાં, મર ધી. કુપર તથા તેના હાથ નહોતા અધિકારીઓના વહીવટથી બંગાળ વધારે બળબડ્યું અને બંગાળના સંબંધમાં દેરલોક સભામાં ગોખલેને બોલવું પડ્યું. ખામ મોર્ફા

સાહેબ સાથે તેમને પુષ્કળ વખત મળતું થયું સર છી કુલ્લને પાછા બોલાવ્યાથી ખડ બળાટ કાઢક ઓછો થયો.

૧૮૦૬ સાલની રાષ્ટ્રસભા મોટી મુશ્કેલીથી પાર પડી ૧૮૦૭ સાલના ગ્રહણનો વેધ તેને અત્યારથી લાગ્યો હતો ‘ નિર્ભેળ સ્વરાજ્ય ’ અથવા ‘ નિ રોષ બહિષ્કાર ’ નો પક્ષ ખગાળના ધણા જોરમાં હતો તેમણે રાષ્ટ્રસભા પાસે બહિષ્કારનો ઠરાવ પસાર કરાવી લીધો તે ઉપર બોલનારા એક ગૃહસ્થે તેની વ્યાધિ શાળા માણસો વગેરે સર્વને કર્યાંથી ગોખલેને હીને તેમને કહેવું પડ્યું કે, જે ઠરાવ છે તે ફક્ત બિંદિય માલ પૂરતોજ છે ૧૮૦૫ ની સાનથી રાષ્ટ્ર સભામાં ફાટા પડ્યા હતા, તે ફાટા ભેગા કરવાનો પ્રયાત્ન અશક્ય હતો ગોખલેએ ખનારસની બેઠકમાં ફક્ત ફાટાનો દિવસ દૂર કર્યો-લખાવ્યો રાષ્ટ્રસભાની બોટ તે વખતેજ ખડક સાથે અથડાઈને ટૂટી જવાની હતી તે તોટના પૂરતું તેમણે લાગુ કર્યું હતું કેનગ્તાની બેઠકમાં પક્ષભેદ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો નવા પક્ષનું જોડ ત્યાં ધણુજ ચડ્યું અને એ કામ હમણાજ હાથથી ગયું એમ પુષ્કળ માણસોને લાગ્યું ગોખલેને ધણીજ ચિંતા થવા લાગી મતભેદના કરતા માર્ગભેદના ભાંડર થયો દાદાબાઈ નવરોજી જેવા ગૃહસ્થની અધ્યક્ષસ્થાનની આગ્રા લોપતી, બાણો સાબળવા નદિ સમગ્રમાં તોફાન મચાવવું, આવા માર્ગનું અવરખન કરવાનું નવા પક્ષે કર્યું સમ્પ્રદાનું ખડ ૧ હોય એટલે જીમના બળપરજ જોર રાખવું પડે છે તેવું તેમણે કર્યું જ્યાં સુધી મતભેદનો તોડ ધોરણ અને મન્ય માર્ગે થતો ત્યાં સુધી તેમને ખીવાઈ નહોતું, પરંતુ તે મેતાલ થયું તો ધમ્ થ્યું ૧ ગૃહ સમાનું આવી ખન્યું ૧ આ મારણથી રાષ્ટ્રસભાના એકનિષ્ઠ મારવાહકોની ચિંતા અને ખીતિ સમારણ હતી એવું આવતે વા દેખાયું

૧૮૦૭ ની સાનમાં ગોખલેએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વ્યાખ્યાનમાનાનું કામ કર્યું ૧૮૦૬ ની રાષ્ટ્રસભામાં જે જોવું તેથી તેમને ઘણું ખરાબ લાગ્યું પણ કેવળ ચિંતામસ્ત થઈ બેસી રલાથી નુ થવાનું હતું ૧ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરી યુવાન વર્ગને જોશીને હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ સમઘમાં વ્યાખ્યાન આપના અને યુવમેના વિચારોને ધટ માર્ગે વાળવા, એવો તેમણે વિચાર કર્યો હિંદુ મુસનમાન બનેએ તેમને ધણીજ મહેનત આપી હતી અને આ પ્રાન્તમાંજ તે વિગેન પડી હતી

પોતાના ભાણેને સાડ ગોખલે દેખુઆરી મહીનામાં નીખ્યા તેમના વ્યાખ્યાનનું એટલું પરિણામ આવ્યું કે તે જ્યાં ગયા ત્યાં એકાદ રાજાને જેવું માન મળે તેવું તેમને માન મળ્યું, અને મુસનમાનના મનને પણ સનોપ થયો એટલુંજ નહિ પણ તેમના પોતાના મનમાંનો અમતોષ ઘણો કમી થયો

મુસ્તની રાષ્ટ્રસભામાં તોફાન થયું અને હિંદુસ્તાનમાં જગાએ જગાએ હારતી થઈ રાષ્ટ્રસભા નામશેષજ વયાની-મરી જવાની પણ મારવાહકોએ સમયમૂચ્છતા વાપરી આવેના પ્રસંગનો ઉકેલ કાઢ્યો આ પ્રમગે ગોપાળરાવને અતિશય ખગળ લાગ્યું આપણે આ છીએ ને નુ કરીએ છીએ એ આપણને આરે સમજશે ૧ દેશના યુવકોનો જુસ્મો, ઉત્સાહ

અને ઉચ્ચ વૃત્તિ એ સધળાનો ખોટો રસ્તો ઉપયોગ નાથ. 'તો દેશનું ભવિષ્ય કેવું થાય ? વગેરે વિચારથી તેમનું મન કાયર થયું. બારે કદથી તેમણે અભાવાસ્થાનો અંધકાર દૂર કરી મનને શાન્ત કર્યું, અને પાછા પોતાને કામે લાગ્યા. તથાપિ ત્યારથી રાષ્ટ્રસભાના સંબંધમાં તેમને કોઈ પણ દિવસ નિર્ભયતા લાગી નહિ. દેવર પર્વન્ત જન્યુત મનવાળા માળાપતી પેરે રાષ્ટ્રસભા સંબંધમાં તેઓ અતિથય જન્યુત રહેતા, અને પોતાના એકે પણ કૃત્યથી તેને તુકસ્તાન ન પહોંચે, તે માટે કાળજી રાખવા લાગ્યા. ૧૯૦૮ ની સાલના જાન્યુઆરીના બાપણમાં તેમણે ફરીથી સરકારને ઇસારો કર્યો કે રાજ્યકારોબારમાં સુધારો કરવાનો છે તે જણાવી દેશે; આ વખત અણીનો છે; વખતસર સુધારો જાહેર કરી લોકોનો અસંતોષ અને નિરાશા દૂર નહિ કરાય તો કટલી અડચણ ઉત્પન્ન થશે, તે અંગે કહેવું મુશ્કેલ છે. લૉર્ડ મિન્ટોનું હૃદય સદાતુલ્યભૂતિથી ભરેલું હતું, તો પણ તેમનામાં પોતાનું જોર નોટલું જોઈએ તેટલું નહોતું. તેટલા માટે જ કરવું તેમાં જ લાગે તે તરત કરી નાંખવું એવું તેમના હાથે થતું નહોતું. કૉન્ટ સાહેબની ધમધમાટ અને કલ્હાપજીનો ડોળ તેમનામાં નહોતો. તે કારણથી જ કરવું તે જોઈ વિચારને મંજીગો તપાસી કરવું એવું તેમના સંબંધમાં જાતું.

ગોખલેની માગણી પ્રમાણે ૧૯૦૮ ની સાલના પાછલા ભાગમાં સરકાર ગરદથી સુધારો જાહેર થયો; પણ તે સુધારો જાહેર થતો હતો તે સુમારમાં હિંદુસ્તાનનું રાજકીય વાતાવરણ બદલાવા લાગ્યું. બિપિનચંદ્ર પાત્ર, અરવિંદ મોય, વગેરેનાં બાપણ અને લેખથી નવા પડ્યો અને 'સુવાન વર્ગનો અસંતોષ બળવતર થયો. પંજાબમાં ઘએલી હકીકતથી લાડા લજપતરાય અને અજીતસિંહ બંનેને પકડવામાં આવ્યા. મદ્રાસ તરફ એક ગામમાં તોફાન થયું મેમનમિંગમાં મુસલમાનની ધર્મના જીવનથી કાંઈ અનન્યત બાબત યઇ, રાજકીય અગ્રેસરીમાં યધારે કુટ ફેલાવવા લાગી અને આખા હિંદુસ્તાનમાં આકાશ એટલું કાળું લાગવા માંડ્યું, કે વીજળીનો ગોળો ત્યાં પડશે તેની કાને ખતર એવો ભય લાગવા માંડ્યો. અરાજકપંચગાળાનાં તરત હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરી, જોખમ આ દેશમાં આવ્યા અને તેથી બચકર સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યું.

૧૯૦૮ થી ૧૯૧૪ એ વર્ષોમાં ગોખલેના માથા પર કામનો બોલો ભર્યક હતો. 'અધિકાર વિભાગણી' કરવાને તેમણે એક કમિશન માગ્યું હતું તે મંજ્યું, અને તે આગળ તેમની સાક્ષી યઇ. જે સુધારો અમલમાં આવ્યો, તે ઘણુંખરે તેમની મહેનતવાન પ્રતાપે તેમાં મુસલમાનો માટે કરેલી વ્યવસ્થા હાલ પૂરતી પણ માન્ય કરવા માટે હિંદુ અગ્રેસરોનાં મન તેમને મનાવવાં પડ્યાં, વધતી જતી મોંઘવારીની તપાસથી કરવા સાથે એક કમિટી નીમવાની આવશ્યકતા તેમણે સરકારને જતાવી આપી. આ સધળામાં ગોખલેનું મોટું કામ મક્કત અને ફરજિયાત કેળવણી સાર આખા હિંદુસ્તાનમાં. ચળવળ કરી તેના જોરપર હિંદુસ્તાન સરકારની કૉન્સિલમાં એક દરાવ લાવી સરકારનું શિક્ષણવિષયનું ધોરણ બદલવા જેવું છે, એ હતું. ગોખલેએ કૉન્સિલ આગળ દરાવ ચડ્યો, ત્યારે કરેલા બાપણની તમારી ઘણી સચોટ કરી હતી. તેમના બાવણથી વિરદ પડના માણસોની પણ ખાતી

મઈ કે તાવત. માગણી બરોબર છે. ક્યાં પાસ થયો નહિ, પણ શિક્ષણ પ્રસાર સારું મંજુર થવાની રૂબ રૂ વર્ષ વધારા લાગી અને શિક્ષણ સંસ્થાઓની મરકારી વહેમણી મોઢે બાયે થવા લાગી

આ વખતે કેટલાક દુરાચરી યુવાન વર્ગ તરફથી થતા આચાર્ય અને તેથી દાખી દેનારા ધોરણના કાયદા થયા તેથી ગોખલેના મનને ઘણું મંતાપ થયો. તે કાયદાની વિરુદ્ધ પડવાનું તેમને જરૂરનું હતું. પણ દેશમાં આપનારા આચાર્યથી તેમના હાથ બંધાયેલા સંખ્યા હતા. તેમ છતાં તેમણે પોતાનો ઉદ્ધોગ ચાલુ રાખ્યો. રાજકીય ઘટનામાં તેમના પ્રયત્નને લીધે ઘડાએના સુધારામાં કૌન્સિલમાં વંશરો, બિનસરકારી મત્રાસદોનું પ્રાન્તિક કૌન્સિલોમાં આધિપત્ય હોવાનું ઉદ્ધરણ, કૌન્સિલમાં સ્વતંત્રપણે કમલ લાવવાનો હક અને વિશેષમાં રાજવલીવરી મુદ્દામાં એક હિંદી સભામંદોને પ્રવેશ, એટલી બાબત વિશેષ મહત્વની છે. હિંદુસ્તાનની રાજઘટનાના ઇતિહાસમાં આ સુધારાને લીધે ગોખલેનું નામ કાયમ રહેશે એમાં તક માત્ર શક્ય નથી. બીજાં ઇષ્ટ સુધારો તેમના પ્રયત્નથી થયો, તે એ કે સ્ટેટ મેંટેનન્સ કૌન્સિલમાં એક હિંદી મત્રાસની દિશામાં.

મરકારી દફતરમાં દાખલ થનારો આ બાબતો કુતો જેનો કોઈ પણ દફતરમાં ઉપેક્ષ થાય નહિ એની ગોખલેએ પુષ્કળ બાબતો કરી છે. આ પછી વિશેષ મહત્વની મુમનમાન બાબતોના રાજકીય ધોરણની દિશા પોતાની કામને માટે હતી તે બદલી રાષ્ટ્ર માટેની કરી તે છે. મુખ્યત્વે સભામાં નાનાર આગાખાને રાષ્ટ્ર કલા પ્રમાણે 'મોસ્લેમ લીગ'ના ઉદ્દેશ અને હેતુઓના રાષ્ટ્રસભાના ઉત્તર અને હેતુઓ સાથે મેળ એકો તેનું આનંદ નામનાર ગોખલેને આપતું દેખાયે. પોતે હિંદુ નથી મુસ્લિમ માન નથી એમ એમણે જાહેર કર્યું. ગોખલેની દૈનિક, તેમની શુદ્ધ સ્વદેશભક્તિ અને નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રસેવાનું પરિણામ મુસલમાન બાંધકો પર થયું થયું, અને ગોખલે તેમના અગ્રેસર છે એનું લાગવા માંડ્યું. મોર્ન મિન્ડોની મુધારણા સારું ઇંગ્લેન્ડના ને કાંઈ તેમના મનમાં બગાડું હોય તો તે એ કે હિંદુસ્તાનમાં કોમ કોર્મ વચ્ચેના વેમનસ્યને લીધે રાષ્ટ્રીય કાર્યને ચનારી અડચણ. સર્વ હિંદુસ્તાનના એક મતનો રેકોર્ડ, એટલે કે સ્વતંત્ર સામર્થ્ય. પણ તેજ હિંદુસ્તાનમાં રાજકીય બાબતમાં અનેક મત અને અનેક પથ ચલાવી રાષ્ટ્રકાર્ય લગતું એકી બળ છે, ને કોઈને કોઈને મળતું નથી એ પછાત પછાત વર્ગો તેમના અનુભવમાં આવેલાં લાગી. આથી હિંદુ-મુસલમાનમાં જુદાં પછાત રાષ્ટ્ર સભા ગંભીર ઉપગ્રિયત થયેલા જે પક્ષોમાં પણ દેખાતી શટ્ટર દેખાતી ન બોલે, સર્વેએ એક વાવટા નીચે એક થયું, ને જ કોઈ મેળવવાનું તે એકતાથી મેળવવું, એમ તેમને જાહેર સામળું. દક્ષિણ આફ્રિકામાંની લડાઈ વિશેની તબીબીક કરવા ગોખલે ત્યાં ગયા હતા, ત્યારે પણ તેમને ત્યાં આ જ લાગ્યું હતું.

પશ્ચિતક સર્વિસ કમિશનમાં કામ કરતાં હિંદી કમિશનર તરફની સત્તાથી બીજા કમિશનરો માથે તેને કેટલું લટકુ પડ્યું, અને આખા હિંદુસ્તાનની તરફેણમાં જે મત લાવવો એમણે તે હિંદુ આ ગાદે ગાદેની લડાઈને લીધે બીજા કમિશનરો પાસે આવનારા આલોપોનું ખાતર કર્યું તેને કેટલું દક્ષિણ પડ્યું એની જેમને કલ્પના કરો તેમને ગોખલેને અંદર અંદરની,

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु पद्या-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । चर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् । मृत्यु-
न् प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १४, अंक प.

[आशिषः]

वर्ष १४, अंक प.

तन्त्री अने प्रकाशकः—आन. रा. प. रमणुजान् मदीपनराम नीलकंठ. पी. ए. जे. ए. ए. पी.
आशिषः रा. ए. अभिरामाचार्य.

"वसन्ते जेष्ठ जेष्ठिणि."
(रा. रा. "आशा") २७३

"शुद्ध-अभिनु आचार्यन."
(रा. रा. "आरतनरान् आरत.") २७४

पंथमी शुद्धराती साहित्य परिषद्ना प्रमुप.
रा. रा. नरसिंहराव जोगानाथ दीवेदीया. पी. ए. नु आरप.

आशिषः मराठी साहित्य अभिषेकन.
(रा. रा. नरसिंहराव जोगानाथ पी. ए.) ३१८

સવનમ.

‘લક્ષ્મી’ મર્ચ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું—વર્મન્ટ આર્મિ.—અમદાવાદ.

Confidence in the friend of Success.

નવીન !

નવીન !!

નવીન !!!

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય,

તો

અમારા બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ વિનંતી છે.

ખાત્ર કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા.

પરમીવલ મારકેટ.

બાવનગર.

રોષ સુઅહીની શિક્ષાપત્રી.

(કરીમા સુઅહીની અક્ષરે તથા તેનો તેવીજ કવિતામાં તરજુમો).

પ્રચલિત કરતાં ધણી જગ્યાએ જુદા અર્થ, પાકાંતરો, વિવેચન તથા ટિપ્પણ સહિત: કરીમા સાથે અંબેધ ધરાવનાર કૌએ વચવા વિચારવા જેવું. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૧૪, કીમત રૂ. ૦-૬-૦; પોસ્ટેજ જુદું. ‘ધણુંજ પ્રશ્નમાખાવ રીતે તૈયાર કરેલું; નોટસ કાળજીપૂર્વક લખાએલી’—ફૂસેનમિયાં ખી. કરી (પેટલાદ). ‘તરજુમો ખરો, અંબેધેમનો અને સંગીતમય; મહાયક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય ઉપયોગી’—આવામિયાં એ. કાજી (રાજકોટ). ‘જેઓ કરીમા બાજે છે તેઓને ધણુંજ ઉપયોગી’—ડે. એ. ઇ. અમરેલી. ‘ધણી મહેનત લઈ ઉત્તમ તરજુમો કર્યો છે’—અમીરમિયાં હમ્દમિયાં (અમદાવાદ), ‘મેં જોયા છે તે તરજુમાઓમાં પણે દરજ્જે પ્રેમ’—માગર શ્રીકૃષ્ણલાલ એમ. જપેરી (મુમ્બઈ).

મળવાનું ઠેકાણું—અ ર. દેખર, મુંદરા (કચ્છ).

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिव ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચ્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, અંક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ સંવત ૧૯૭૨

‘વસન્તે ખેલ ખેલીશું’.

સપુર કરજે ભરમ હમણાં,
મધુકર તું સપુર કરજે;
સરસ સરસીગથી રોમે,
વસન્તે ખેલ ખેલીશું. ૧.

નથી ખીલી લતા લીલી,
નથી માધવી, જુધ, ગાઈ;
મુંગે મુંગર કરતો રહે,
વસન્તે ખેલ ખેલીશું. ૨.

પ્રભુ નરવર દીનાના નાથ
તણું સૌંદર્ય ક્યાં વરસે;
ખીણે એતન અને જડ ત્યાં,
વસન્તે ખેલ ખેલીશું. ૩.

અશળ-લ્પાં પ્રેમ વરસે છે,
‘રીચો સન્માન પામે છે’
તડાં આનંદમાં પ્રેમે,
વસન્તે ખેલ ખેલીશું. ૪.

બમર ગુંબરથી શું રે !
 ‘સુપ્રેમી અંતપ્રભાપી છે’—
 સમજ, ધીરો થજો બમરો,
 વસન્તે ખેલ ખેલીશું. ૫

‘બેરોડા કોલેજ’ }
 તા. ૧૨-૩-૧૫ }

“આશા.”

ગુર્જર-ભૂમિનું આવાહન.

(રાગ કલ્યાણ ત્રિતાલ.)

ગુર્જર-સાહિત્ય-ભક્તાજન ! આવો પૂજવાને:
 આવો પૂજવાને મોઢે દેવી શ્રી રીઝાવવાને:
 પધારોશુ ! આજ સદું એ બહાર પૂજવાને.—ગુર્જર૦

પ્રેમ સૌખ્ય અંકીત કવીવર
 નર્મદ તણી શૈલી સુરચીકર: (૨)
 દેશજ સાહિત્ય પ્રથમ એ ધર્યો પ્રેરવાને.—ગુર્જર૦

આદિકર નવલકથાનો
 નન્દન એ નન્દ બધાનો: (૨)
 બનીયો બહુ પૂજ્ય, દીપો એ જ્ય વાધવાને.—ગુર્જર૦

ગુર્જર-ભૂમિમાં આદિ વિવેચક
 નવલ રત્ન નવલું બલ પ્રેરક: (૨)
 ધરીયુ એ શક્તિ પાડુમથે વધુ રચાવવાને.—ગુર્જર૦

સજ્જન સાક્ષર નર નારી
 રત્ન જગત ખોલે ધરનારી: (૨)
 ગરવી એવી ભૂમિ આ વધાવે બધાને.—ગુર્જર૦

આવાહન સુદીનતામય
 આરાધન પરમબક્તિમય: (૨)
 કરીએ સદુ સાથ ગિરાનું શ્રેષ્ઠ થવાને.—ગુર્જર૦

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

પ્રમુખપદથી સુરતમાં રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથે

આપેલું આપણું.

તેને વ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવયે મુશન્તિ યત્સૂરયો

ધાત્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં વરં ધીમહિ ॥

સાહિત્યસેવાપરાયણ અને વિદ્યાવિજ્ઞાતી બન્ધુઓ તથા ભગિનીઓ!

આપણી આ પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદનું માન અને જવાબદારી મહારે શિર અર્પવા માટે આપ સર્વનો હું અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું.

ઉપાદેશ. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરવાની યોજના પહેલ પ્રથમ ઇ. સ.

૧૯૦૪ માં અમદાવાદની સાહિત્યસભાના તન્ત્રાધિકારીઓએ મહારી

આગળ વાતપ્રસંગે પ્રગટ કરી તે વખતે એ હિચ્ચાભિજ્ઞાથી પ્રયાસ માટે તે કાણે તો સંકોચ, અપ્રત્યક્ષ અને કાંઈક અંશે સફળતાની સિદ્ધિ વિશે ભય-હેવા ભાવ મહારાં મનમાં થયા હતા. થોડા માસમાં જ એ પ્રથમ પ્રયાસના વિગતે એ લાગણીઓને શમાવી દીધી. એ પ્રથમ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન ગુજરે વિદ્વાનો અને કવિયોમાં અગ્રેસર ગોવર્ધન ભાઈને યથોચિત રીતે અપાયું હતું. એ પ્રસંગે મહારા સ્વભામાં પણ આગ્યું નહોતું કે ભવિષ્યમાં એ પદથીનું માન મળે આપણમાં આવશે. કાલક્રમે અને કાલજળે ગુજર સાહિત્યના રસિક વર્ગે એ સ્થાનમાં મળે એસાડયાનું ઉચિત ધ્યાનું તો એ પસંદગીને આગ્રાહ્ય માનીને મહારે કર્તવ્યને ભાર સ્વીકારવા શિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો; મહારી ઇચ્છાને ઈચ્છા સ્થાન આપી આપ સર્વની ઇચ્છાને પ્રધાનપદ આપ્યા વિના છુટકો જ નહોતો; અહિં વિકલ્પને અવકાશ જ નહોતો. આ રિચિતિમાં, જેવો છું તહેવો, આપ સર્વની સમક્ષ આ સ્થાને હું ઊભો છું; ગુજર સાહિત્યની સેવાના આ સત્રમાં મળે સૌંધિનાં કાર્ય, આપ સર્વની સમભાવભરી સહાયતાથી, પાર પાડી સજારો તો હું તત્કાળ કૃતકૃત્ય થયો એમ માનીશ.

આ આપણા આરંભને સત્રનું નામ ભારે લાગે તો કાણુમર ચિન્તન કરી જોશો. આગીન કાળમાં આપણા પૂર્વજો જે યજ્ઞનાં સર્વો માંડતા હતા તે જેમ ઇષ્ટ દેવતાને

પ્રીત્યર્થ યત કરતા હતા તેમ આજ આપણે આપણી છંદ દેવતા—સરસ્વતી દેવી—ને
આરાધવા શુ ઐક્ય થયા નથી ? આપણા સત્રને વિશે ૩૫ આપણે આપી સકિયે
એમ કે આ સત્રમાં યતગતિ તરીકે દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અહતા ઇત્યાદિ પશુઓને હોમી
દઈશુ, કીર્તિ, ધન, ઇત્યાદિ લાભને મુંઠ લઈયતી ખંદાર રાખીશુ, અને કામ્ય કર્મ
જેવી આ દૃષ્ટિ નહિ પણ નિષ્કામ સરસ્વતીપૂજા એ જ આ સત્રનું નિશિષ્ટ વક્ષણ
બનાવીશુ હાતા મહાત્મ સત્રમાં સત્તિરજ્જેની પદવીમાં નહારુ રયાન બ્રહ્માના અધિકારનું જ
આપે રાખ્યું છે તે એક દૃષ્ટિએ, અન્ય અમના લાગતે લીધે, સુખકર છે, તેમ અન્ય
દૃષ્ટિએ, ચક્ષુષ્ય હેપ મિષ્ટુ વ્રજા એ બ્રહ્માનું કર્તવ્ય જોતા વૈદ્યને શિષ્ય જે જવાનદારી
રહેછે તેથી વિરામ કર્તવ્યથી ભરેલું પણ છે, આશા ઐતલી જ રાખ્યું કે આપણા
સત્રમાં એ વૈદ્યકાર્પનો પ્રસંગ જ ઉપરિચિત થવા નહિ પામે, એ આશા સફળ થવી એ
આપ સર્વને સાંજન્ય ઉપર આધાર રાખેછે અને એ સાંજન્ય ઉપર મહારા પૃથ્વી
નિશ્વાસ છે વગી યજ્ઞના સમારભમાં બ્રહ્માની કને તો સર્વેશ્વરશ્રી અપેક્ષા રખાય, તે
વિરામમાં જિનતા મહારામાં જાણુશે એ મહને ગય રહેડે, પરંતુ વદમારા સર્વના રનેહ
ભાવનો વિચાર આપના એ લયનું જોર બહુ અરી નરમ થઈ જાય છે

આ રનેહભાવને રચના, કાળ, પ્રસંગ ઇત્યાદિની મર્યાદા છે, અને તેથી તેમના જ
ઉપર આધાર ન રાખતા, જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પરિક્રમણ કરનારાઓને ઉચ્ચ માર્ગમાં
ગમનારી એક મીઠી ભાવના ઉપર કુ વચારે મળીથી ભાર મૂકી તે તરફ આપ સર્વેનું
ખાસ ધ્યાન ખેંચુ છું વિદ્યા જ્ઞાન, સાહિત્ય—એ સર્વે માનવ જાતિના બુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉચ્ચ
બાપારનિવરમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાચુ પ્રેરક બળ શુ છે ? સત્યનું અન્વેષણ, અનન્ય
ભાવથી, સત્ય તરફ પ્રેમથી, અન્વેષણ એ જ તો એ અન્વેશુમાં જે જે અવ્યાપીઓ નિર્મમ
તથી પ્રવૃત્ત થાય છે તેમના મનમાં પરસ્પરસહકારિતાનું મગ એ સહકારિતાના ભાનનું
મગ, રાય તો અને તેથી જ એક મીઠીની જિનતાઓ મનુષ્યારથી, સહકારિતાથી, પૂરી સકાય
છે પ્રત્ય જણ એ અન્વેષણમાં પોતપોતાની શોધ દીપિકા લાગે પગતા ભરેછે, અને
અન્ય નિમિષો દોનની નાખરાની કબજા જ મનમાં નથી આવતી હાલુ પોતાની
દીપિકાથી હોમાં પમાડી ઉમેરે, જાનના રયાન, ખાસ, હોય તે દર્શાવતા, અધરા ખોળી
દિશામાં અન્ય નનું જતો હોત તો તે મટે ચેતનશ્રી આપવી,—એ હેતુ જ પ્રેરક છે
અર દરિદ્ર સમસ્યથી જન્મ, મ્હલ મળતર રચનાને સુલભ રાગદ્વેષ, એ સર્વને વેષ
થાય છે જ્ઞાન અને સત્યના અન્વેશુમાં સતત પ્રવૃત્તિ રાખનારાઓમાં આ ભાવના
તરૂ જ પ્રીતિ હોય છે, તો આજ આપણે એ વિરામ માટે વિરોધ નસગનો સમારમ્ભ
આદ્યોછે હોમાં એ જ પ્રેરક મગ—સચનું અન્વેષણ, એ અન્વેશુમાં સહકારિતાનો
ભાવ એ ભાવની અનન્યતા એ પ્રેરક મગ—વિરોધ ઉત્પાસથી આપણને પ્રવૃત્ત કરશે
એ અશા બર્થ નહિ ગણાય આપણે સર્વે સરસ્વતી દેવીતા સહવાચ બકતો છિરે,
એ દેવીનો પ્રસાદ કોઈને વધારે મળે, કોઈને ઓછો મળે, કોઈને મળે નહિ, એમ
ચાલુ બધ એક શ્રુતિચત છે કે—

पांचमी गुजराती साहित्यपरिषद्‌ना प्रमुखा.

श. नरसिंहराव भोजानाथ द्विवेदिया.

ઉત્ત્વઃ પશ્યન્ન દેંદર્શિવાર્ચમુતત્ત્વઃ ગૃણન્ન ગૃણોત્યેનામ્ ।

ઉતો ત્વં સ્મૈ તન્નં ૧ વિમંસે જાયેવ પત્યં ડગ્ગતી સુવાસાઃ ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦, ૭૧-૧, ૪)

(વાગ્દેવીને એક જાણુ જુવેછે છતાં દેખતો નથી; જીજ્ઞે હેને સાંભળેછે છતાં સાંભળતો નથી; પ્રેમવશ પત્ની સુન્દર વસ્ત્રો ધારેલી પોતાના પતિની આગળ પોતાનું રૂપ દર્શાવેછે તેમ વાગ્દેવી વળી જીજ્ઞને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રદર્શ કરેછે).

આ કારણથી એ દેવીના સ્વરૂપદર્શનને લાલ આપણા અન્ય બન્ધુઓ જે તે જોવાને વધારે બાગ્યશાળી છે હોમની પાણેથી લેવાને શા માટે તત્પર નહિં રહેવે ? હેના અન્ય બન્ધુઓમાં પણ પોતપોતે કરેલા દર્શનના અનુભવોની સરખામણી કરાવી લાલ થાય એ જ સહકારીભાવે શા માટે ન લેવો ?

આ બાંધી ભાવનાથી પ્રેરાઈને આજ આપણે ગુજરાતી સાહિત્યપરિપદ્ધતિ પાંચમા એકક આ પ્રાચીન નગરમાં લેરીછે. સુરતનો પ્રાચીનતાનો હક આ સુરત અને પ્રસંગને માટે બહુ સંગત ના ગણાય. પરંતુ સાહિત્યસેવાનો દત્તિદાસ સાહિત્ય સેવા, વાંચીશું તે એ દૃષ્ટિથી સુરતનો હક સ્થાપવાને માત્ર એક નામ— મોહાટા અક્ષરે લખવાનું નામ—અસ છે, —નર્મદ કવિ. જે જમાનામાં કવિનો ધર્મો તે ઉદ્ગરનિર્વાહનું સાધન ગણાઈ તે જીન ભાવનાની સાથે અવરજી જાયેલા કેટલાક આત્મજીવવિરોધી ગુણો પ્રગટ થતા હતા; રાજની સ્થિતિ, રાજ્યના અમલદારોની યુથામદ, એ હલકા ભાવોથી કવિના બહુ બહુ વાર પ્રેરાણી હતી; સરસ્વતીને દેવીપદમાંથી બ્રહ્મ કરી દાસીપદ અપાવું હતું; —તે જમાનામાં એ દેવીની અનન્ય ભાવથી, આત્મજીવના જળથી ઉતેજિત થઈ, દેશસેવાના ઉત્સાહથી જિજ્ઞાસા જઈ, આપણા ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સેવા કરનાર નર એક નર્મદ જ હતો. કવિ તરીકે હેનામાં ધણી જિનતાઓ હશે; ભરે, તે આપણો પ્રેમ નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા ગુણોથી સાહિત્યસેવાને જીવનને ગૂંજાવનારા રાજદરબારના મહેરામાંથી ઠાકીને વિશુદ્ધ ભાવના વાતાવરણમાં મૂકનાર કવિ નર્મદાસંકર આ સુરત શહેરના ધનિદાસમાં અસાધારણ દીપ્તિથી દીપનાર નક્કન તરીકે આપણા સાહિત્યના વ્યોમમંડળમાં ચિરકાળ રિયર રહેશે. અસહાય, આત્મજીવ ઉપર જ ભરેલા રાજનાર, નર્મદે ગમે તહેવો પણ આદિ પ્રયામના ગુણોથી ભરેલા ગુજરાતી ભાષાનો કોરા કથેઈ. તે પછી આજ સુધી એ વિશામાં જિનતાપૂરક મૃત્તિ કોઈની પણ થઈ છે ખરી ? માત્ર કાથથી જ નહિં, પણ ગદ્યધમય અનેકાનેક કૃતિઓથી, નવીન ભાવનાના ઉત્સાહજન્ય વડે પ્રેરાયેલી કૃતિઓથી, પોતાની આસપાસ વિશાળ મંડળમાં એ ભાવનાનો તેજસ્વી સંપર્ક લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ઉચ્ચ અધિષ્ઠાર સ્થાપીને, નર્મદ કવિને ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરીછે.

આ નર્મદ કવિત્વ સમર્થ લેખનીથી જીવન આનેખનાર માર્મિક બાસાની સંક્ષિપ્ત શૈલી ઉપર ખુલ્લુ ધારણ કરનાર, કહેલ વિવેચનો લખનાર અગ્રણી વિવેચક અને ગંભીર કવિત્વવાળી રચના રચનાર નવનરામભાઈનું નામ આ સાથે જ ખડુ થાયછે સુરતના એ વનની હતા, પરંતુ હેમનું સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું જીવન તળ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બહુ ભાગે ગયું હતું તેથી સુરત સાથેનો હેમનો સંબંધ કાંઈક અશી રિથિત ગણાય પરંતુ આરંભકાળના સાહિત્યના સરકાર મુરતમાળી અને મુતના એમ્લચીર નર્મદના સખ ધમ ધી સંધાયા હતા તે દૃષ્ટિએ હેમની નામગણના અહિં અસ્થાને નથી નર્મદ કવિની અગ્નિજ્વાળામાંથી બીજા સ્પુર્નિગે અનેક પુટી નીકળેલાની ગણના કરવાની અહિં જરૂર નથી સુરતને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં માનવું રથાન આપનાર આ એ સમય વ્યક્તિનો જ બસ છે પરંતુ નદયકર તુળબાસકર મહીપતરામ રૂપરામ, દુગ્લા રામ મહેતાજી એ તેજસ્વી વ્યક્તિઓનો સુરત જોડેનો સંબંધ બૂતવાનો નથી અને હેમની ગણના નર્મદ અને નવન એ યુગની સાથે સમાન બુમિમાં જ કરવાની છે

એ સમર્થ સાહિત્યસેવકો પોતાની તરફની સેવા બજાવીને આ જીવનમાંથી આતી ગયાછે, હેમની સેવાના ફળનો લાભ આપણે લેવાનું નહિ

૧૯૩૩

બૂનિને તો હેમની કદર કાંઈક અંશ આપણે નાણી એમ ગણાશે આ સરસ્વતીબંડોને વિશે આ રીતે જોનતા છેવટની સાહિત્ય

પરિષદ પછી આજ આપણે મળિન છિને તે વચગાળામાં આપણે જોયેલા અન્ય વિહંગનોત્તર રમરણુ યયા વિના નહિ રહે દિવાન બહાદુર અબાલાન સાકરલાલ વડોદરાની સાહિત્યપરિષદમાં આપણને પ્રોત્સાહન આપના માટે હાજર રહ્યા હતા હેમનું રથાન આજ ખાની છે એ જ્ઞેતા કો'ને જોઈ નહિ થાય ? રાજકોટમાં સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન હેમને મળ્યું તે સમયે હેમની યોગ્યતાથી અગ્નિવયા ગણતર વર્ગ તરફથી હેમને જે અપાય મળ્યા હતા તે હેમના તે પરિષદ વખતના ગંભીર વિચાર પૂર્ણ અને સચક ભાવણે તેમ જ પ્રમુખપદથી કરેલા કામે તદ્દન વિનુષ્ઠ ક્યો હતા તે સર્વના રમરણુમાં હશે કવિતા કે નાટકો લખ્યાથી જ સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એ સ કુચિત કલ્પના છે ગંભીર ચિન્તન, સાહિત્યના વિકાસ માટે તનમનથી પરિશ્રમ, ઇત્યાદિ ગુણો અબાલાનભાઈનામાં નહોતા એમ ઠાણુ કહી સકશે ? પરંતુ આપણે હેમની યોગ્યતા માટે દિમાલન કરનાનો પ્રસંગ નથી હેમની જોટય આપણને ખજેખરી પડી છે એ હું કહુ છું તે એ મદારા પૂજ્ય ગુરુ હતા તેથી અને તેથી ઉત્પન્ન થતા બક્તિભાવથી જ કહુ છું એમ નથી સર્વ સુત્રો એ જોડાય પડ્યાનું રીકારશે જ એમ માનુ છું આપણા આજના પરિષદના કાર્યમાં એ અને અન્ય પરનોકવાસી સાહિત્યસેવકોના આત્માઓનું આવાહન કરીને આરંભ કરીશું

આપણે લાઝ પક્ષ પણુ જોએ મત્યદ્દ દૃષ્ટિમાં પડે તેમ એ નહિ હોય પરંતુ સમભાવ સાથે નિરીક્ષણ કરીશું તો જણાશે કે આપણા કાર્યમાં સહાય કરનાર યુવક

મંડળ છે ત્હેમાંથી અનેક નવીન ઉત્સાદગ્રંથો, નવીન બુદ્ધિગ્રંથો અને નવીન વિદ્યાગ્રંથો ભવિષ્યમાં સાહિત્યપરિષદને પુષ્ટ કરનારા નીતરશે હેવા છે; હેમની નામગણના આ પ્રસંગે કરવાથી હેમને જ અન્યાય થાય માટે હેમની ઉત્સાદભરી સહાયતાનો સ્વીકાર કરીને જ મૌન રાખું છું.

મહારા આજના બાણથી માટે ત્હમે જો મ્હોટી મ્હોટી આઘાઓ બાંધી હશે, તો, લાચાર છું, ત્હમારે નિરાશ થવું પડશે. આજ પહેલાં ચાર પરિષદો એક અભ્યર્થના. યદ્ય યદ્ય તેથી કરીને હું તો એક રીતે પ્રતિકૂલ દશામાં પડ્યો છું; એ પરિષદોના પ્રમુખરચાને આગેવા વિદ્વાન પૂર્વાધિકારીઓ જે જે કહી ગયા, તે તે આત્મોમાં મ્હારે માટે નો દાર બંધ જ થયાં છે; એ વિષયોની પુનરુક્તિ ના થાય એમ મ્હારે સાચવવાનું વિષમ કામ આવ્યું છે. તે ઉપરાંત જગતમાં જ્ઞાનનો ભંડાર હેવો વધી પડ્યો છે કે આમાન્ય રીતે પણ પૂર્વગામીઓનાં બાણોની સરખામણી કર્યા વિના સ્વતન્ત્ર રીતે પણ હું કશું નવીન બાણે જ કહી સકીશ. પારકું ચોરેલું ધણે ભાગે દેખો, અથવા તો ચોરેલો માલ નથી એમ ખપાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીને જીનને નવું રૂપ આપેલું જણાય, તો મ્હને સર્વાંશે દોષ ના દેશો. આ જમાનો ચોરીનો જ છે. આપણે યદ્ય એક દૃષ્ટિએ ચોર જ છિયે, અને આ “ચોરીની પરિષદ” જ છે—એમ ઉપહાસદૃષ્ટિ વાપરીને જોનાર એક જણે વિનાદમાં એ મથાળાથી એક ઉપહાસદેખ લખ્યો હતો તે અલારે નવીન અર્થમાં સ્મરણમાં આવે છે. મ્હારે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે જાનતી સામગ્રી આપણી કને આ બાપક વિદ્યાપ્રસારના સમયમાં સર્વસુલભ હોઈ નવીનતાની ઝળક જતી રહેતી, સર્વને પરિચિત વસ્તુ જેવી, ઠેર ઠેર પ્રલય છે. એ સામગ્રીનો ઉપયોગ અપૂર્વ રીતે કરીને, એક જ ઈંટિયોના સમૂહમાંથી જુદા જુદા નમૂનાના મંદિર રચી સમય તે સ્વરૂપે, નવીનતા જો હું આપણી સકું તો તેટલે અંશે નવીનતા સાધ્ય છે; એ સાધનામાં શ્રમ અને કળાનો ખપ પડે છે; તે જોટલે અંશે મ્હને આવડશે તેટલે અંશે સિદ્ધિ થશે.

અહિં જરાક યોચિયે. આપણે હારી પરિષદો ભરીને આપણી સાધનમૂડી વ્યર્થ ખરચી નાંખવાનું મૂર્ખકૃત્ય કરિયે છિયે એમ તો નથી થતું? પ્રજના વિવાસવા ઉપરના જીવન જોડે અનિ નિકટ સંબંધ રાખનારા આર્થિક, રાજકીય, પ્રત્નો અસ્તેષની પરીક્ષા. આપણી પાસે આમદ્યતી દખાણુ કરીને ખુલાસો માગે છે ત્હેવા સમયમાં, ઓમરે યુદ્ધનાં દુઃખમય પરિણામોની પરખપરા વચ્ચે, દેશનો જ્હેપાર દુર્દશામાં છે ત્હેવે વખતે, ગરીબ લોકો જુએ ચરે છે ત્હેવા સમયમાં, આપણે અહિં એકા બાપા, સાહિત્ય, કવિના ધ્યાનદિ અનુભવાદક વિષયોની જ્ઞાનમંદિર ચોખવાનારી ચર્ચા કરવા બેસીશું એ શું કર્તવ્યદોષ જેવું નથી થતું? આ પ્રત્નો હું નકામા નથી પૂછતો, કેટલાક ડાહ્યા પુરુષો આ પ્રકારનો આરોપ આપણા આજના પ્રવાસ ઉપર મૂકવાને તત્પર થયા છે. દેશની હાલની વિશેષ અપવાદરૂપ સ્થિતિની વાત બાજુ ઉપર મૂકતાં પણ કેટલાકોનો મત એમ છે કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચર્ચામાં કાળ ગુમાવવો એ

દેશદ્રોહરૂપ છે, એ લોકોને મને તો ધાન્યનો એક અંકુર ફૂટતો હોય તોને સ્થગે બે અંકુર ફૂટે હોય! વ્યાપારમાં આપણી બુદ્ધિ, ધન અને ઉદ્યોગની સપત્તિ વાપરવી તે સાહિત્યના નિબંધન પ્રયામો કરતા હજારગણુ એયરકર છે

આ મિત્રોને શો ઉત્તર દઈશું ? એ જ કે દેશની હાલની વિષમ સ્થિતિમાં દુ ખ ઝાઝા કરનાના જે જે માર્ગ છે તે આશરવાની જોડે આપણે આ પરિષદનો વ્યાપાર અણુમાત્ર વિગેધી નથી બનતો એ માર્ગોમાં જે જે કર્તવ્યો કરનાના તે પણ થયે જાય છે, અને તે સાથે આપણુ આ કર્મ પણ બને થાય, હેમા દુ ખ માનવાનું કારણ કશું નથી. આર્થિક પ્રશ્નોને જ જીવનનું કેન્દ્ર મણનારાને તો કવિજન ઉત્તર એ જ આપશે કે જીવનનું સાધ્યકેવળ ધનેષાધર્મમાં નથી સમાયું, ધનસંપત્તિ તે સુખસંપત્તિનો પર્વાય નથી, કે એ સપત્તિનું નિયત કાલુ પણ નથી. કવિજન કહેશે કે પ્રકૃત એક આત્માને સત્ય સુખના, વિશુદ્ધ આનન્દના, માર્ગમાં એક ક્રમ ઉઘે ચઢાવી સકાય, માનવ મનુષ્યોમાના એકના પણ એક પણુ, અશુભ પ્રમાર્જન કરી સકાય, તો તે સ્થિતિ ધન્ય છે, તે સ્થિતિ આર્થિકસપત્તિ કરતા હજાર ગણી મુલ્યવાળી છે કાંઈક આ ધારણે જ સાહિત્ય અને હેરા મુદ્ધિવ્યાપાર યોજનારા વિધવેશના સેવકો ધનસંપત્તિના સેવકોને ઉત્તર આપી સકશે સાતના વિષયમાં વિહાર કરનાર સરસ્વતીપૂજક પોતાની તેમ જ અન્ય બંધુઓની માનસિક ઉન્નતિમાં, શુદ્ધ વિદ્યાનન્દમાં, જે સેવા કરે છે હોતી કદા રૂપિયા આના પાઈથી સર્વ વિષયોની કીમત આકનારા બાએ જ કરી સકશે

આમ છતાં ખૂતી જગુ ના જોધે કે વિદ્યા અને સાહિત્યના સેવકોએ પંરોક્ષ રીતે— અને કવચિત્ સાક્ષાત્ રૂપે—દેશની સાંસારિક, આર્થિક, અને રાજકીય ઉન્નતિ ઉપર સમર્થ અસર કરી છે, અને હેવા દૃષ્ટાન્ત જગત્ના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહ્યા છે. *Uncle Tom's Cabin* એ વાર્તા અમેરિકામાંથી શુવામજિરી નાબૂદ કરનાર કારણરૂપ બની હતી, રૂસોના લખાણોએ ફ્રાન્સની પ્રજામાં ભારે જીવનપરિવર્તન કર્યું હતું; ડેન્ડીની કવિતામાં ઇટલીના જીવનોદ્ધારના મૂળ હતા, ઇરેસ્મસના લેખો યુરોપના ધર્મપરિવર્તનના આદિ કારણ હતા, અને હેતુ પણ બહુ મૂળ સેવેનરોલા સૂધી અને છેક રહેરો સૂધી લઈ જવાય એમ છે ઇરેસ્મસના 'Luchration' તથા 'Astrucut' એ બે ગ્રન્થોની અસર વ્યાપક થઈ હતી તેથી પણ મિશેવ ડે બાઈબલના હેના વ્યાખ્યાતરે *Reformation* માળાના બીજ વાળ્યા હતા, તે જ રીતે વેદના બ્રાહ્મણર યુરોપના પડિતોએ કર્યો તેથી આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મ, સંસારજીવન, ઇસાદિ ઉપર નવો પ્રકાશ પડી પરિવર્તન થયું એમ એ એકસ અનુતર માને છે.* ડિકન્સની વાર્તાઓના પ્રતાપે તે સમયમાં ન્યાયખાતામાં અને વકીલ સોલિસિટર વર્ગોમાં સૈયા દિવાની જેલખાતામાં પ્રવર્તતા અધેર તથા અન્યાય દૂર થતા પામ્યા હતા. આપણા શુજરાતી સાહિત્યમાં એટલા ઉત્કટ અને વ્યાપક દૃષ્ટાન્તો નહિ જોડે, તોપણ 'લલિતાદુ ખદશકે' નાટક બજવાગુ જોઈ એક બાહ્ય પોતાની પુત્રીનો અગોચ વર સાથેનો વિવાહ ટાળી નાખ્યો હતો તે વાત નોંધવા લયક છે, 'સરસ્વતી

* *Transactions of the Second International Congress of Orientalists*, p 101.

ચન્દ્રની અસર પ્રભુશયન ઉપર નહિં પણ સાદિય ઉપર યઈછે તેથી તે આ પ્રશ્નને સંબંધ થશે નહિં.

તો આપણે હવે આપણું કામ હાથ લઢયે. આપણી સાહિત્યપરિવર્ધનો ઇતિહાસ આને હેતી કલ્પના વિશે કાંઈક પશ્ચાદ્યલોકન અદિં અસ્થાને પરિવર્ધની કલ્પના નહિં ગણાય. તે કરવામાં આરંભમાં જ પરિવર્ધ એ સંસ્થાને અને હેતો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ભેઈ જઈશું તો આપણી દૃષ્ટિ સુરિયત થશે. અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસ.

સમયમાં આપણા આર્થ પૂર્વજોએ પરિવર્ધ નામે એક સંસ્થા સ્વીકારેલી બૃહદારણ્યકમાં જણાયછે: ઋગ્વેદકિંતુ પુત્રાઓની પરિવર્ધમાં ગયાની વાત ત્યાં કહેલીછે; એ શિવાય પરિવર્ધ વિશે અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. મેકસ મ્યુનર કહેછે—કે પરિવર્ધ એટલે બ્રાહ્મણોનું એક મંડળ, કેનેજ, કે હેવી સંસ્થા જેમાં જુદી જુદી શાળાના (જુદાં જુદાં ચરણના) બ્રાહ્મણો ભેગાયતા હોતા. એ પરિવર્ધોના વિશેષ ગ્રન્થો તે પાર્ષદ અને પાર્ષદોનો એક વિભાગ ને પ્રાનિશાખ્ય ભિન્ન ભિન્ન વૈદિકશાળામાં સ્વીકારાયલા હિમ્ચારાદિકની ચર્ચા કરનારા ગ્રન્થ તે પ્રાનિશાખ્ય.

મનુ, યાગ્યવલ્કય, ધરાસર એ સ્મૃતિકારોએ પરિવર્ધની ધરના બતાવીછે તે પ્રમાણે મીમાંસા, ન્યાય, વેદાદ્ય જાણનારા ૨૧ બ્રાહ્મણોની પરિવર્ધ બનતી હતી; એ સંખ્યા ઓછી પણ, જરૂર પડ્યે, યર્થ સકતી હતી, તે એટલે સૂધી કે એક બ્રાહ્મણને પણ પરિવર્ધ ગણાય એમ સંભવ હતો. ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોનો નિર્ણય, લોકોની માગણીથી, આપણે એ આ પરિવર્ધોનું કર્તવ્યોમાંનું એક હતું. એમ પણ મનાયછે કે દેશ કાલને અનુસરીને ધર્મશાસ્ત્રમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પરિવર્ધ ભરીને એ વિશે નિર્ણય થતો હતો. આ પરિવર્ધોમાંનાં બ્રાહ્મણોનાં વિદ્યા, વર, ઇત્યાદિને અંગે અધિકારનાં સક્ષણ પણ ઠરાવેલાં હતાં.

હજી કેવળ વિદ્યાના—કાવ્યાદિક શાસ્ત્રોના—પંડિતોની પરિવર્ધોના સમય આવશે નહોતો. જે સમયમાં પુસ્તકો છાપવાની કળા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, અને પુસ્તકોનો પ્રસાર થવાનાં સાધન અલ્પ હતાં, હજી સમયમાં પંડિતોની સખાઓ ભરાતી હતી અને પંડિતોએ રચેલા નીતિ ગ્રન્થો વંચાતા હતા:—એ સમય ઉપરના સમય પગી કાંઈક મોટો નગર પડશે. જોહ સાધુઓની સંગીતિ નામની સભાઓમાં પણ આ પ્રકાર નગરે પડેછે. અશોક અને કનિષ્ક મેળવેલી સંગીતિયો સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સંગીતિયોનો કાર્યબાપાર ધર્મમાં સંદિગ્ધ પ્રશ્નોના ખુલાસા મેળવવા, અન્વયસ્થા મટાડવી, ભિક્ષુઓની આચાર-વ્યવસ્થામાં મુધારો કરવો, ઇત્યાદિ ધર્મવિવચનો હોતો. જૈન પરિવર્ધ વલ્લભીપુરમાં સંવત ૫૧૦ માં મળ્યાનું કહેવાયછે, તે વલ્લભીપુરના ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ સમય જોડે અસંગત ધાયછે. પરંતુ તેટલાથી વસ્તુતઃ પરિવર્ધ મગી નહોતી એમ નથી થતું. મગધમાં પ્રથમ જૈન પરિવર્ધ મગધી કહેવાયછે, હજી “માગધી બાપામાં સુવસંપ્રદ થયો હતો, અને વલ્લભીપુરની પરિવર્ધે એ સુત્રોને સ્થાનિક બાપાનું રૂપ આપ્યું હતું.” (“વિમલ પ્રગન્ધ”ના હિપોદ્યાન, રા. મહિપાત્ર બકારભાષા બ્યાસકૃત પૃષ્ઠ ૭). ત્રીજી પરિવર્ધ મયુરાની

કહેવાય છે. આ પરિપદોનું સ્વરૂપ આપણી હાથની પરિપદોથી જુદા પ્રકારનું હોવા તો શક નહિં. અને ખરું જોતા આ મંડળનું નામ પરિપદ નહોતું; સંઘ હોમને કહેતા હતા પોતાના આગમનો સમૂહ રરવો. ઇત્યાદિક તે સમયમાં ઉપરિચિત થાય હોવુંજ એ સમનું કાર્ય હતું.

આ ત્વરિત પશ્ચાદવતોક્તિમાંથી એટલું જણાય છે કે —

(૧) આ પરિપદોના કાર્યવ્યાપાર તથા હેતુ (ક) વૈદિક શાખાઓ અને યજુરોના અધ્યયનને અંગે મર્યાદિક; (જ) ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોના વિવરણ, દેશકાલાનુસાર ફેરફાર; (ગ) છાપવાની કળા ઇત્યાદિ પ્રચારના સાધનોને અભાવે પડિતોની રચનાઓની પ્રસિદ્ધિ માટે અવકાશ, ઇત્યાદિ હતા,

(૨) પ્રાચીન પરિપદોમા રચાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્યાદિકપરવે અધિકારની મર્યાદા દૂદ હતી, અને એ મર્યાદાને લીધે સંકુચિત વૃત્તિ, સર્વગ્રાહિતા સાથે વિરોધ, ઇત્યાદિ અશો દૂષણરૂપ નહોતા મનાતા.

પ્રાચીન સમય અને ચાલુ વર્તમાન સમયની વચ્ચે આ સિવાય અન્ય સ્વરૂપની પરિપદો જણવામા નથી.

આપણા વર્તમાન સમયની પરિપદની સ્વરૂપકલ્પના માટે હોના અસવ નમૂના તરફ નજર કરવી પડશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમા Congress of Orientalists ઇત્યાદિ પરિપદો ભરાય છે તે સરથાને જ આદર્શરૂપ લઈને આપણી પરિપદની કલ્પના થઈ લાગે છે. (હાલ બંગાળમા બંગાળપરિપદ છે તે સરથાતુ સ્વરૂપ કાઠેક જુદા પ્રકારનું છે, કાયમનાં સ્થાન, સમ્યવર્ગ, અધિકારીવર્ગ ઇત્યાદિથી બનેલી પાશ્ચાત્ય Academy-વિદ્-મંડળો-ના ધોરણે એ પરિપદ રચાયેલી જણાય છે; માટે આપણી પરિપદ માટે માત્ર નામના સરખા-પણથી ભ્રમ થવો ના જોઈએ તે લક્ષમા રાખવાનું છે). પરંતુ બંગાળપરિપદના કાર્યરૂપે સાહિત્યસંમેલનો બંગાળમા થાય છે તે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિપદના સ્વરૂપનાં છે. મરાઠી સાહિત્યસંમેલનો પણ એ જ નમૂનાના છે.

પાશ્ચાત્ય Oriental Congress નું સ્વરૂપ આપણે આદર્શરૂપે લીધું છે તે ખરું; પરંતુ જોનેના કાર્યક્ષેત્રના વિસ્તારમા ભેદ હોવાને લીધે બને વચ્ચે ભેદ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. Orientalists ના Congress નો બ્યાપાર સંસ્કૃત, અરમી, ચીનાઈ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સર્વ પૂર્વજાતી ભાષાઓ વગેરેને સબન્ધે પ્રાચીન ઇતિહાસ, ભાષા, ઇત્યાદિના અભ્યાસકોની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવર્તે છે, આપણે તો અસ્યમેવ ગુજરાતી ભાષાના પ્રદેશમા સક્રિય રાખી પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. યુરોપના કોંગ્રેસમાં આખા જગતમાંથી વિશેષ વિષયોનો ખાસ અભ્યાસ કરેલા પડિતો અને વિદ્વાનો પ્રતિનિધિયો ભેગા થાય છે; આપણે તો આપણામાં છે હોવા અર્થ અભ્યાસીઓનું જ મંડળ ભેગું થઈ સકે છે, યુરોપના કોંગ્રેસમાં વિષયોના વિભાગ એટલા બધા અને મહત્વના છે, અને તે તે વિભાગ માટે અન્વેષક અને શ્રોતા સર્વનું મંડળ હોવું મોટું બનવું શક્ય છે કે કોંગ્રેસને જુદા જુદા વિભાગમા વહેંચવાની ફરજ પડે છે; આપણી રિયાતિ, સર્વે

વિષયમાં આપણી દરિદ્રતાને ક્ષીણિ તેમ જ ગુર્જર ભાષામાં જ પ્રવૃત્તિ રોકવાની આવશ્યકતાને લીધે, એથી ઉત્તરી છે. ત્યાંના કેન્દ્રિયમાં મળનારા બહુધા ખાસ અબ્યાસી પડિતો, વિશિષ્ટ નિપુણતાવાળા વિદ્વાનો, હોયછે; આપણે આપણા મંડળમાં હાલ લભ્ય છે તે વિદ્વાનો અને ભેગા સર્વ વિદ્યારસિક વર્ગનો સંગ્રહ થાયછે.

આટલા દૃષ્ટિનિર્દેષ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે પ્રાચીનકાળની આપણા દેશની પરિપદોના અને હાલની સાહિત્યપરિપદના વિષયમાં ભેદ હોવા છતાં, પ્રાચીન પરિપદોની ઘટનામાંથી, તેમ જ હાલની પાશ્ચાત્ય પરિપદોની ઘટનામાંથી, મુખ્ય તત્ત્વજૂત અંશ પરિપદના સભ્યતા અધિકારમાં વિશિષ્ટ રિવાદિકની આવશ્યકતા, અને એ પદારના વર્ગનો અસંગ્રહ-એ જણાયછે. પરિપદનું ગૌરવ, કર્તવ્ય, મહત્ત્વ, ઇત્યાદિ ભેદો સંકુચિતપણાનો ભાસ ભક્ષ થાય, પરિપદના ઉપર નાતો જેવી અધિકારિતાનો આરોપ ભક્ષે આવે. પણ પરિપદનું પરિપદપણ માગી જ લેછે કે એ સ્વરૂપઘટના દ્વરે નહિં. હવે આપણી પરિપદમાં સ્વરૂપમા શિથિલતા કરવી કે નહિં એ પ્રશ્ન આપણી આગળ વારંવાર ઉપસ્થિત થાયછે. દેશકાલને લક્ષમાં લેતાં એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે પ્રાચીન પરિપદો અથવા હાલની યુરોપની પરિપદોના જેટલી દૃઢ મર્યાદા સામ્યવર્તી આપણે માટે સક્ય પણ નથી અને ઈષ્ટ પણ નથી; પરંતુ ખીલ બાલુ દૃષ્ટિ કરીશું તો એ પણ એટલું જ ઈષ્ટ છે કે આપણી પરિપદને અધિકારનું બંધન તદ્દન તોડી નાંખી ગમે તે વર્ગનો સંગ્રહ કરીને સકુલ ભેગો બનાવવી નહિં. પરિપદના ઉપર સંકુચિતવૃત્તિનો આરોપ મૂકનારાઓ એટલું જ વિચારે કે દરેક વિષયમાં ખાસ અધિકારની આવશ્યકતા હોય ત્યાં સંકુચિતતાનો ભાસ આવે જ, તો એ આરોપ મૂકને તેઓ કંઈક અચકાવ. ધારો કે કાલ્યને બદલે એજિનીયરોની પરિપદ ભરાય, દાકનરોની પરિપદ મળે, તો તહેમાં અન્યવર્તને સ્થાન ના આપવા માટે દરિયાદ વાજખી મળુશે ? તો શુ શુદ્ધ સાહિત્ય એ શ્રમ વિના, અધિકાર વિના, સર્વસાધ્ય છે કે તહેમાં અધિકાર-મર્યાદાનો પ્રવેશ થવાનો ભાસ માત્ર યતાં પોકાર ઊઠાવવો ?

આ આરોપના ભેગભેગો આ જ સ્વરૂપનો ખીલે આરોપ આપણી પરિપદ ઉપર મૂકાયછે તે તપાશિયે; તે એ કે યુવકવર્ગનો હેમાં સંગ્રહ થવો નથી. આરોપ માટે પણ ઉપરનો ઉત્તર બસ યશે. વિશેષમાં, એટલું જ કહેવું બસ છે કે સાહિત્યપરિપદની ઘટનામાં વધતું બંધન કોઈ ઠેકાણે છે જ નહિં; વધ એ અનુભવની જાનતાને લીધે કદાચ બાધક અને, પરંતુ તે શિવાય વધ તે બાધ છે જ નહિં. મદ્દાક્ષિ ભવજૂતિયે સમિત્રપુ વાણીમાં દર્શાવેલું સત્ય-

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિહ્યં ન ચ વયઃ

એ સત્ય—આ પરિપદ સ્વીકારે જ છે. અને પ્રત્યક્ષ જ જુવો; યુવકવર્ગ વિના આ પરિપદમાં ઉત્સાહ, કાર્યજન, ઇત્યાદિ આવે ક્યાંથી ? મૂળ આ પરિપદની કદપત્ત ઉત્પત્ત કરનાર કોણ હતું ? અમદાવાદની ‘સાહિત્યસભા’ એ નામથી અનેક યુવક-

મહાજી આ સમાધાન પડી જાણશે કે સાહિત્યપરિષદની ભાવનામાં ગૌરવ હોય, હેના કાર્યચત્રમાં વિદ્યા, જ્ઞાન, ઇત્યાદિની કક્ષાની ઉચ્ચતાની આપરંપકતા હોય હેના કર્નળોમાં મહત્ત્વ હોય, તો તો એ ગૌરવ, ઉચ્ચતા, અને એ મહત્ત્વના પ્રમાણમાં મહાજીમાં સખ્યાનું નહિ પણ અધિકારનું નિયંત્રણ અપરંપર આવશે એ નિયંત્રણ માટે સમજૂ વર્ગ, પોતાની યોગ્યતાની ખરી મર્યાદા જાણનાર વર્ગ, કદી પણ ક્વિયા કરશે નહિ

આ સ્થળે આપણી સાહિત્યપરિષદનો દસ વર્ષનો ઇતિહાસ ઝડપથી જોઈ જવાનું મારા યાદ છે. ઈ સ ૧૯૦૫ માં અમદાવાદની 'સાહિત્યસભા' ના યુગ્મજાની સહિત્ય પરિષદનો સહિત્ય ઇતિહાસ યુગ્મજામાં પ્રથમ કલ્પના રૂઢી કે સાહિત્ય પરિષદ ભરતી મહારા સમરણ પ્રમાણે આ નવીન જ ક પના હતી મહારાષ્ટ્રમાં એ સમયમાં શરૂ થયેલી મરાઠી પરિષદની સરચામાંથી પ્રેરણા ઉપજ થઈ નહોતી 'ગુજરાત સાહિત્યસભા' એમ નામપ્રમાણતર એ મહાજી થયું તે વખતે યોગેના ઉદ્દેશોમાં 'સાહિત્યપરિષદ' ભરતી એ એક ઉદ્દેશ હતો પ્રથમ પરિષદના રિપોર્ટ (આમુખ પૃ ૩) ઉપરથી જાણશે કે નર્મદ અને મણિનાથ દ્વિવેદીની અભિનાસ પરિષદ ભરવાની હતી ગમે તેમ હો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ઉત્પત્ત કરવાનું માન એ 'સાહિત્યસભા' ના યુગ્મજાને જ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ એ નીતિ કરવાને અગે અનેક અડચણો સમભાવ વિનાના પુરુષો તરફના ઉપહાસ, ઇત્યાદિને છતી એ સમારંભને વિજયી મનાવવાનો યશ પણ હેમનો જ છે આ યશ સ્થાનિક જ છે, માત્ર દૂરના કારણદર્શન કરતા જ શિુ તો યુગના પ્રેરકમણોને જ અનિમ્મ યશ નો મળતો સનારામાં પ્રથમ મરાઠી સાહિત્યસમેનન ઈ સ ૧૯૦૫-૬ માં ભણાયુ બંગાળમાં ઈ સ ૧૯૦૭ માં પ્રથમ સાહિત્યસમેનન થયું, પરંતુ એ ક પનાનો મૂળ આરંભ ઈ સ ૧૯૦૪ થી થતો હતો-અને ગુજરાતમાં ઈ સ ૧૯૦૪ માં હુનાગામાં સ્વ યોગેશ્વરનામની સાથે 'સાહિત્યસભા' (અમદાવાદ) ના પ્રમુખ રાં ૨મજામાં તથા તન્ત્રીઓ રાં ઠાકોરનાત હુરિતાન દેસાઈ તથા રાં રણજિતરામ વાવાભાઈ હેમણે પરિષદ ભરવાની ચર્ચા કરી હતી આમ ભરતપડના ત્રણ મુખ્ય મુખ્ય અને દૂર દૂરપડેના પ્રાન્તોમાં આ પ્રકારનું સચનન અન્યોન્નિગપેષ આત્મસ્ફુરણથી લગભગ એ સમયમાં જ મટત થયું હતું આ તે યુગના માનસિક બનપ્રવાહની સૂચના કરે છે. એ ત્રણેના આદર્શ પાશ્વરન Oriental Congress ઉપર જ રચાયેલો હતો હિન્દી ભાષાનું સાહિત્યસમેનન આ ત્રણે કરતા કાંઈક નીચા સમયમાં પ્રગ્ન થયું કે, ઈ સ ૧૯૦૯-૧૯૧૦ માં કાશીની નાગરી પ્રચારણી સભામાં પ્રયાસથી હેની ઉત્પત્તિ થઈ એ સમેનન દર વર્ષે યાપ છે, હેનો ઉદ્દેશ આપણી પરિષદથી કાંઈક અશે બિન્ન છે, નિમર્શન, ચિન્તન, ઉપરાત અન્યકાગિને ઉપાધિાન ઇત્યાદિથી સમાનિત કરવા એક બાધા અને એક નિષિ માટે પ્રચાર પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ મિશ્ર સહકર્મની એ પરિષદની કાર્યપ્રવૃત્તિ છે

આરે ગુર્જર પરિષદોની હકીકત જુદી જુદી માનવને અગે સરખાની જોવાથી સુગમતા થશે પ્રથમ પરિષદ (અમદાવાદમાં ઈ સ ૧૯૦૫ માં) મળી તે વખતે

પ્રમુખ ૨૫૦ ગોવર્ધનભાઈની પસંદગી કાર્યકર્તાઓએ શુદ્ધ પસંદગીને ધોરણે જ કરી હતી; હેમાં સંવરણ election નું તત્ત્વ ન્હોતું; બીજી પરિપદ (મુ'બાઈમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં) યદ્ય તે સમયે પ્રમુખપદ માટે ૨૦ ફેરાવલાલ હર્ષદરાય કુવને પણ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કાંઈક હોવા જ ધોરણે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા; ત્રીજી પરિપદ (રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં) ભરાર્થ ત્હારે ૨૨૦ દિવાન ગદાદુર અંબાલાલ ભાઈની પસંદગી કાંઈક મિથ ધોરણે કરવામાં આવી હતી; અમુક સંભાવિત વિદ્વાનોના મત પૂછવામાં આવ્યા હતા કે, કો'ની પ્રમુખ તરીકે ત્હમે ભલામણ કરાહે ? એ મતોમાં બહુમતને ધોરણે સહારકમિટીમાં એએની પસંદગી યદ્ય હતી. સંવરણનું તત્ત્વ આ સમયે નિયન્ત્રિત રૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયું. મત આપનાર અધિકારી મંડળ યોગ્ય કારણોથી મર્યાદિત રાખીને એ તત્ત્વ સ્વીકારાયું હતું. ચોથી પરિપદ (વડોદરામાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં) મળી ત્હારે ૨૦ રણુહોડભાઈ ઉદયરામ પ્રમુખ નીમાયા હતા, તે પ્રસંગે આરમ્ભમાં સંવરણનું તત્ત્વ પૂર્ણ રૂપમાં સ્વીકારાયું હતું, મત આપવાનો અધિકાર અમુક રકમ ભરી સહારમંડળના સભ્ય બને ગૃમને આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ હેવટે તે ધોરણે છોડી દઈ, સર્વેની સમતિથી ૨૦ રણુહોડભાઈને પ્રમુખપદ અપાયું હતું.

પરિષદે કરવાનાં કાર્યો તરફ દૃષ્ટિ કરતા જણાયછે કે પ્રથમ પરિપદમાં માત્ર નિખંધો વચાવવા, કોઈપણ ગત્યતા હરાવ રજૂ કરી પસાર કરવા નહિ, એ માર્ગ સ્વીકારાયો હતો; અપવાદ માત્ર જોડણી સંબંધી વ્યવસ્થા સાહિત્યસભાને સોંપવાનો હરાવ પ્રમુખે રણુ કયો તે હતો; અને કેટલીક છૂટક સૂચનાઓ જુદી જુદી બાબતો વિશે કેટલાક ગૃહસ્થોએ માત્ર રણુ કરી હતી. બીજી પરિપદમાં નિખંધો ઉપરાંત થોડાક હરાવો કરવાનું દાખવ થયું હતું; જોડણી તથા ક્ષિપિ માટે કમિટી નીમવાને હરાવ હેમાં હતો. ત્રીજી પરિપદમાં નિખંધો ઉપરાંત અનેક મહત્ત્વના વિષયો વિશે હરાવો થયા હતા; 'વાચનમાળા' માં આમીએ હોવાથી તે વિશે પગલાં ભરવાની કમિટીની નીમણૂક; જોડણી કમિટીને ચોથી પરિપદ સૂધી લંબાવવાનો હરાવ; પરિપદનું પૂરતકાલય નવું જણું થયું તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સોંપવું; વ્યાખ્યાન માસાની યોજના; પરિપદનું બંધારણ ધડંગ માટે કમિટીની નીમણૂક; ત્રણ જનરલ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો હરાવ; પરિપદ બંડોળની કમિટી; કલ્યાદિ મહત્ત્વની બાબતો પ્રવિષ્ટ થઈ હતી. એ બંડોળમાંથી આતાર સૂધીમાં બે ગ્રન્થો રચાવાઈને અથવા યોગ્યવાઈને પ્રસિદ્ધ થયાછે;—(૧) ક્રિટિકલ દિન્દનું ગત્યબંધારણ અને (૨) નવવસરામભાઈનો 'ઈગ્ગાડનો ઇતિહાસ' અને મેકાનટોફડક્ટ 'સંસ્કૃત સાહિત્યના વૃત્તાન્ત'નું લાપાન્તર હજી પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. ચોથી પરિપદમાં નિખંધો ઉપરાંત હરાવો કેટલાક મહત્ત્વના થયા હતા: જોડણી કમિટીનો રિપોર્ટ વંચાઈ દ્વતરે નોંધવાનો હરાવ; બંધારણ કમિટીએ રિપોર્ટ રણુ કયો તે યોજના પાંચમી પરિપદ સૂધી સ્વીકારી તે પછી આગળ ચલાવવા અથવા ફેરફાર કરવાનો હરાવ; જનરલ સેક્રેટરીઓની નીમણૂક; કલ્યાદિ હરાવો.

આ ઉપરાંત બીજી પરિદ્ધમા વિધિ વિશે ચર્ચા, ત્રીજી પરિપદ્ધમા 'વાચનમાળા' વિશે તથા 'યુનિનર્સિંગમા ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન એ વિશે ચર્ચા, અને ચોથી પરિપદ્ધમા, 'નિધિ,' 'એક ભાષા,' 'દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચી કેળવણી' અને 'જનસમૂહમા સાહિત્યનો પ્રસાર,' એ વિષયો વિશે ચર્ચા દાખલ થઈ હતી તે ઉપરાંત બીજી પરિપદ્ધમા છપાવવા મળેલું પ્રદર્શન બહુ જ ન્હાના પાયા ઉપરનું, ત્રીજી પરિપદ્ધમા મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન-શિનાયેબો, તામ્રપત્રો ફરસાવેલો હસ્તલેખો, છાપેના પુસ્તકો છત્યાદિ ધરાવતું, અને ચોથી પરિપદ્ધમા રાજકોટ કરતાં જુદા ન્હાના ધોરણનું પ્રદર્શન-પુસ્તકો, હસ્તલેખો, અને વિદેહ વિદ્વાનોની ઇમિએનુ-એમ દાખલ થયું હતું સાથે પરિપદ્ધને અંગે ન્હાના મોટા ધોરણે મિત્રમેળાપ કરવામા આવ્યા હતા બીજી પરિપદ્ધ વખતે મુખાનિ પારસી લેખકમંડળે પરિપદ્ધને આપેલા સ્વરૂપ સ્થાન યોચનાગે હતો, હિન્દુ અને પારસી લેખકો વચ્ચેનું અંતર ઓછું થવાનું એ એક પ્રથમ પગલું હતું, તે પ્રસંગે ધણી પારસી વક્તાઓએ નિખાલસપણે સ્વીકાર્યું હતું કે પારસી ગુજરાતી ભાષા દૂષિત છે અને સરકાર હેને આપવાની આવશ્યકતા છે

આ સર્વ અંશો પરિદ્ધમા હતા, છતાં એ મધી પરિપદ્ધમા મુખ્ય અંશ તો નિમન-ધોનું વાચન તે જ હતું પ્રથમ પરિપદ્ધ વખતે ૨૧ નિમન-ધો આવ્યા હતા અને કોષને પણ આરંભસમયમા નિરુત્સાહ ના કરવો એ ધોરણ રાખેલું હતું તેથી બધા સ્વીકારવા હતા બીજી પરિપદ્ધ વખતે પણ 'પરિપદ્ધના શેરાવમા નિયમપાલનને કડક અગ્રહ રાખવો એ અનુમિત હોવાથી સર્વ સ્વીકારવા હતા. છતાં રિપોર્ટને અંતે દીપ આપીએ તે ઉપરથી જણાય છે કે આટલા દમણ દર્શનનાળી વ્યવસ્થાને પણ એ નિમન-ધો "તદ્દન નિમાલ્ય હોવાથી ગોડી દેવા પડ્યા હતા એ બીજી પરિપદ્ધમા ૪૧ નિમન-ધો આવ્યા હોવાથી ૪૮ આવ્યા હતા ત્રીજી પરિપદ્ધ વખતે ૧૦૭ નિમન-ધો આવ્યામાંથી ૩૫ નાકમૂન કરવામા આવ્યા હતા અને ચોથી પરિપદ્ધમા ૪૭ નિમન-ધો આવ્યામાંથી ૧૨ નાકમૂન કરાયા હતા નિમન-ધો માટે વિષયોની યાદી પ્રત્યેક પરિપદ્ધ વખતની બોલા કમલ નિકાસ અને રૂપાંતર નજરે પડે છે પ્રથમ પરિપદ્ધ વખતની યાદી ન્હાના પાયા ઉપર હતી બીજી પરિપદ્ધ વખતે બહુ અમરચિત ને વિશાળ યાદી હતી,—અને તે વખતે પ્રમુખે કહ્યું હતું તેમ 'વિષયોની યાદીનું સ્વરૂપ અને વિસ્તાર અનેક નાનાવિધના અનુભવોના પ્રમાણથી નહીં થશે " એમ આશા રાખેલી જણાય છે ત્રીજી પરિપદ્ધ વખતની યાદી બીજી કરતાં પણ વિશેષ વિસ્તીર્ણ અને અમરચિત જણાય છે આ ઉપરાંત ચોથી પરિપદ્ધ વખતે સવમમા રખાવો અને યાદી કાંઈક સુગ્મિષ્ટ, સાદી, અને વિરાક્તાનાગી રચાઈ

પરિપદ્ધની સ્વરૂપ ના બોલા સ્થિતિ આમ નજરે પડે છે પ્રતિનિધિયો જુદા જુદા મડળો વગેરે તરફથી બોલાવવાનો અંશ ચારે પરિપદ્ધમા નજર પડે છે પ્રથમ પરિપદ્ધમા વ્યવસ્થાને અંગે મડળની રચના સાદી હતી તે પછીની પરિપદ્ધમા વ્યવસ્થા પક કમિની, સત્કાર કમિટી, છત્યાદિ કમિટીઓના ધાર કમલ વિકાસ પામ્યા જણાય છે.

કાયમના સમાન્વ મન્ત્રીઓની યોજના પણ ત્રીજી અને ચોથી પરિષદમાં સ્પષ્ટ આકારમાં પ્રગટ થઈ છે. પ્રમુખની નીમણૂક માટે સીકરારાયલાં તરફેણ દર્શન પાછળ થઈ જ ગયું છે. હજી આપણી પરિષદનું બંધારણ કાયમનું થકાયું નથી. અને તે માટેની આવશ્યકતા અથવા તેા સમયયોગ્યતા એ એક દૃષ્ટિએ વિચારણીય વિષય છે. પરિષદ કેટકેટલા સમયને અંતરે ભરતી તે પણ નિશ્ચિત નથી અને તે શીધિક્ય હાલ તેા અહિતકર નથી જણાતું. ત્રીજી પરિષદ વખત ખાનગી ચર્ચામાં ક્યું હતું કે ત્રણ વર્ષનો ગાળો તેા રાખવો જ; છતાં ત્રીજી પરિષદ એ વર્ષ પછી મળી હતી. આ પ્રશ્નને અંગે મુખ્ય બેવાનું એ છે કે એટલી સામગ્રી, સમય, ઇલાદિ સમૃદ્ધિ આપણી પાસે છે ખરાં ?

આ આપણી રચનાત્મી દશાવાળી સ્વરૂપમટનાં માટે નમૂનો આપણે પાશ્ચાત્ય પરિષદોનો જ લીધા છે એ સ્પષ્ટ છે પ્રથમ પરિષદના રિપોર્ટના પ્રાંતના Oriental Congressનો આ પાશ્ચાત્ય પરિષદો વિશે પાછળ ઉલ્લેખ હું કરી જ ચૂક્યો છું. પરંતુ હેની થટના, હેલુ, ઇલાદિનું દર્શન પડછા તરિકે કરવાનો અહિં પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રથમ કહેલી વાતની પૂરવણી તેમ જ મુદ્દિ માટે થોડીક હકીકત નોંધતી અરથાને નહિ થાય. આપણી પરિષદને વધારેમાં વધારે સરખાપણાનો સંબન્ધ International Congress of Orientalists નેડે છે. એટલે તે સંસ્થા વિશે જ બોલવું બસ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના સેપ્ટેમ્બર માસમાં આ પરિષદની સ્થાપના પારીસમાં પ્રથમ થઈ હતી. પછી સેપ્ટેમ્બર ૧૮૭૪ માં લંડનમાં પરિષદ મળી; તે વખતે પ્રમુખ સ્થાનથી ડૉક્ટર સોમ્યુઅલ બર્નેસે ભાષણ કયું તેહમાં આરંભમાં જ પરિષદ મળવાના હેતુનો ઉલ્લેખ સહજ પ્રસંગે જણાવેલ હતો તે બેધયે:—

Bringing together these students of congenial pursuits to interchange thoughts, to discuss points of common interest, and to make each other's acquaintance."

(“ પરસ્પર વિચારોનો વિનિમય કરવાને, એકા સરખો રસ પડે હેવા પ્રશ્નો ચર્ચાવાને, અને અન્યોન્ય આજખાણ કરવાને, મનગમતા વિષયોના અભ્યાસકાને એકત્ર મેળવવા.”)

એ જ પરિષદના આર્થન વિભાગના પ્રમુખસ્થાનથી પ્રો. એક્સ મ્યુલરે પરિષદના હેતુનું દિગ્દર્શન કરેલું બેધયે.——

“ Our Congress is not a mere fortuitous congeries of barren atoms or molecules, but we are at least Leibnizian monads, each with his own self, and force, and will, and each determined, within the limits of some pre-established harmony, to help in working out some common purpose, and to achieve some real and lasting good.”

(આપણી પરિપક્વ તે કાર્ષ આકર્ષિતક થોમે એકન થયેલા નિબંધ પરમાણ્વો અથવા અણુગણોનો દગયો નથી, પરંતુ કાંઈ નહિ તો લાઘ્યપિનજના સિદ્ધાન્તમાની આનન્દતત્ત્વની વ્યક્તિયો જેવા આપણે છિયે; પ્રત્યેકને પોતાનું સ્વરૂપ, પોતાનું બળ અને પોતાની ઇચ્છાશક્તિ છે; કેક પૂર્વનિમિત્ત સવાદની નિયમમર્્યાદામાં રહીને, કેક મમાન ઉદ્દેશ સાધવામા સહાયબૂત થવાને તથા કાર્ષ આર્થુ અને સ્થાયી હિત સંપાદન કરવાને, પ્રત્યેક આગ્રહથી ઉદ્ગત થયેના છિયે.)

પરિપક્વનો એક લાલ અથવા હેતુ તે મડળમા સારથે ખાવાપીવા માટે તથા આનન્દસમાગમ માટેનો મેળાવડો થાયછે તે છે, એ વાત ગૌણરૂપે સ્વીકારીને પ્રો. એક્સ મ્યુનર પરિપક્વના ખરા અને સ્થાયી વાલ જે બતાવેછે—

(૧) આપણને આ સમેલનો આપણા જ્ઞાની ધ્વનસામગ્રીની ગણના કરવાને, પરસ્પર કાર્યની સરખામણી કરવાને, આપણે કમ્હાં છિયે તે જોવાને તથા કેઈ દિશામાં જવુ જોઈયે તે શોધવાને શક્તિમાન કરેછે,

અને (૨) આપણે કમ્હા આવી પહોંચ્યા છિયે, જગત્ માટે શુ કરિયે છિયે, અને બદલામા જગતે આપણે માટે શુ કરવુ જોઈયે એમ અપેક્ષા રાખિયે છિયે, તે વખતો વખત જગત્ને કહેવાનો આપણને પ્રસંગ કાષાં સ મેલનોથી મળેછે.

એ પરિપક્વના બીજા જ વર્ષમા હેના પાચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા; પ્રત્યેક વિભાગનો પ્રમુખ જુદો હતો, અને એક વિભાગની બેકકને એક દિવસ આપવામા આવ્યો હતો; વિભાગોની નામગણના આમ હતી—સેમેટિક, 'તુરાનિયન, આર્યન, હેમિટિક, આર્કિયોલોજિકલ તથા એથનોલોજિકલ. આ વિભાગોની વિરતીર્ણતા તથા સ્વરૂપ જ વિભાગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવેછે; એ પરિપક્વની દર્શનમર્્યાદા જ પૃથ્વીના અર્ધ વિસ્તાર ઉપર વ્યાપેલી હતી. રાત્રે રાત્રે પરિપક્વની બેઠકો થતી અને દિવસે પરિપક્વનું મંડળ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ જેવા સ્થળોનાં નિરીક્ષણ કરી આવતુ હતું.

આ પરિપક્વના પૂર્ણ ઇતિહાસમાં બીતરવા જતાં લખાણ થાય. પરંતુ એટલુ તો જણાયછે કે પરિપક્વ માટે બધારણ, અધિકારીમંડળ, પ્રમુખો, ઇસાનિની યોજના, વગેરે પ્રશ્નોને જાણ આપી પરિપક્વનું સર્વ લક્ષ પોતાના વિદ્યાવિષયક કર્તવ્યમાં જ પૂરેતું રહેતુ હતું. તે માથે પરસ્પર સહકારિતા, કલ્પદલાગ, સત્યગોધન તરફ અનન્ય દષ્ટિ, એ લાવોથી એ પરિપક્વનો કાર્યવ્યાપાર પ્રેરિત થતો. બીજી પરિપક્વના પ્રમુખ-સ્થાનના લાયણમા ડૉ. સ્ટેમ્યુઅલ બર્ચ જોડ્યા હતા:—

“ Orientalists, too, are all, so to say, men born of the same family, and, like a family, mutually interested, in the success of their respective studies. Before that, as students, all the distinctions of race, creed and

nationality disappear or are forgotten. Even criticism ought neither to be nor become personal, inasmuch as science places for its object the highest scope of the mind—truth, which is in most cases difficult to find, and no reproach to miss.”

(પૂર્વના દેશોના વિષયોના અભ્યાસકો એક રીતે જોતાં એક કુટુંબમાં જન્મેલા પુરુષો છે; અને, એક કુટુંબીઓની પેઠે, પોતપોતાના અભ્યાસમાં વિજય મેળવવામાં અન્યોન્યનાં હિત જોડાયેલાં છે. આ દૃષ્ટિથી અભ્યાસકો તરીકે જાતિ, ધર્મ, અને પ્રજા-પણાના ભેદ છુટ થાય છે અથવા ખૂણાઈ જાય છે. ટીકા પણ અંગત રૂપની હોવી અથવા થવી ના જોઈએ, કેમકે જ્ઞાનના અન્વેષણનો વિષય માનવશુદ્ધિને જીવ્યામાં જોયો વ્યાપારવિષય—સત્ય તે છે; સત્ય જે બહુ પ્રસંગે જરૂર કાઢ્યું છે, અને પ્રાપ્ત ન થયું તે લગભગપદ નથી.)

હાવા. મહાન બાવોધી પ્રેરાયલા, આખા જગતના વિસ્તીર્ણ જ્ઞાનવિષયોના પડિતોની, વિશાળ અન્વેષણક્ષેત્રમાં વિચરનારી, પરિષદનો આદર્શ તરીકે લેનારી આપણી પરિષદ છે. અલગત, એ મહાન પ્રયાસ કંઈક અને આપણો સંકુચિત ક્ષેત્રનો, અલ્પ અધિકારનો, પ્રયાસ કંઈક ? તથાપિ આપણા આદર્શમાં રહેલા ઉત્તમ બાવો આપણા પ્રેરક બળ અને તેા નિઃસંશય કાલક્રમે આપણો અધિકાર વધનાં વધનાં આપણી પરિષદની યોગ્યતા વધારી સકીયું.

આપણા પ્રયાસની રહામે વાંધા બિનાવવામાં આવે કે ત્હમે putting the cart before the horse (“ગાડુ” આગળ અને બળદ પાછળ જોડવા ”) હેતુ કામ કરોછો; પરિષદ પડિતોની હોય, પડિતપરિષદ માટે ત્હમારામાં ખરા પડિતો કંઈક છે ? પરિષદ તે કાંઈ પડિતો બનવવાનું કારખાનું નથી, પણ બનેલા પડિતોનો સમુદાયસમાગમ છે.—ઉત્તર શો આપીશું ? સ્વીકારવું પડશે કે યુરોપની પરિષદની સ્થિતિ આપણે અહિં નથી; ત્હકાં પ્રથમ પડિતો અને પછી પરિષદ—એ સ્વાભાવિક ક્રમનું દર્શન થાય છે. પરંતુ આપણામાં શું ઘોડા મથુનર પડિતો—ઠાના ઘાટના પણ ખરા પડિતો—નહિં જડે ? અને હેવાની જોડે સમાગમ થવાથી આપણને આપણી અપડિતતા, બિનપડિતતા, સુધારવાનો પ્રસંગ હાની પરિષદોમાં મળે એ પણ એક આહો લાભ નથી. વળી એ પણ વિચારવાનું છે કે દેશકાલની સ્થિતિ વિચારતાં પાશ્ચાત્ય પરિષદની સર્વાંશે સ્વરૂપસમાનતા માટે વાટચ જોઈ બેસી રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આપણા દેશના હિતસાધન માટે અડધી સામગ્રી વડે પણ કામ ચલાવવાની જરૂર છે.

તો આપણી પરિષદના હેતુ હાલ શા છે ? મહારી દૃષ્ટિએ તે આ પ્રમાણે હોવા જોઈએ અને છે;—

(કા) ગુર્જર સાહિત્યને તથા ભાષાને સચદ્દ શી રીતે કરવાં તે વિશે આપણી પરિષદનું તપાસ કરવી;

ઉદ્ધ. (જ) એ-સમૃદ્ધિ કરવાં માટે ઉપાયો યોજવા સાધનો મેળવવાં;

- (ગ) પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્ય અને ભાષાનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાનોએ જે સોધ કરી હોય તેનો વિચાર કરવો,
 (ઘ) ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યની નિશુદ્ધિ જાગવી, તેમનું જીવન પ્રવર્તાવવું, પ્રચલુભાથી રક્ષણ કરવું.

જ્યાં ભાષાભિમાન અને દેશભિમાનનો સાગ કરીને ખરી આત્મપરીક્ષા કરીશું, તો જાણીશો કે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની સ્થિતિ ખરેખર દરિદ્ર જ છે. ગુર્જર સાહિત્ય તથા અંગ્રેજી અને યુરોપની અન્ય સરકારી ભાષાઓના સાહિત્ય જોડે ભાષાની સમૃદ્ધિનો સરખામણી કરીશું તો એમ જ લાગે થશે કે એ દેશના ભાષા વપાસ તથા ઉપાસ સાહિત્ય જોયા જોયા યુવવાકમા વિચરે છે, અને આપણી ભાષા અને એના સાહિત્ય પૃથ્વી ઉપર અધકારમય પ્રદેશમાં ભટકવા કરે છે. સાહિત્યના વિભાગો અંગ્રેજી ઇન્ડિયામાં ફરીશું તો તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અનેક વિભાગમાં સમ્પાદન પુસ્તકો જરૂર, અનેક વિદ્વાનો તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસકો જાતી કલ્પના મૂકતા થયેલા જોઈએ, શુદ્ધ સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા, નાટક, બાવસાહિત્ય, વેદાંગીત, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ, અનેક શાખાઓમાં તે જ પ્રમાણે સમૃદ્ધ અવરથા નજરે પડશે આ સર્વમાં આપણે એક શાખામાં પણ અભિમાન કરવા જેવી સમૃદ્ધિ બનાવી સકાય એમ નથી આ ચિત્રથી જ્ઞાતિ થાય ખરી પણ નિઃસંશય થવાનું કારણ નથી કેમકે ભાષા અને સાહિત્ય તે પ્રજાજીવનના પ્રતિનિધિ છે, એ જીવનનો વાણીમય સાક્ષાત્કાર છે, અને આપણા પ્રજાજીવનમાં ધિરયોગનાથી પાશ્વર્ય સપકને પરિણામે નથી જન્મીત આવી છે તેથી કાનકે જીવનવિકાસ થવા વિના રહેવાનો નથી આ વિકાસ જેમ જેમ સમય રૂપ થશે આપણા જીવનમાં તત્ત્વ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કવિત્વભાવના ઇત્યાદિ વ્યાપારો ખરેખર પ્રવેશ કરશે, પ્રજાની નાડી નાડીમાં જ્ઞાનનું રુધિર વહન કરશે, તેમ તેમ આપણા ભાષા અને સાહિત્ય અનુકૂળ રૂપ અવસ્થાએ ધારણ કરશે.

આ દૃષ્ટિએ પ્રજાના સામાજિક ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય જીવન અને ભાવનાઓ જોડે ભાષા અને સાહિત્યનો સંબંધ પ્રગટ થશે, સામાજિક તે તે જીવનના અંગના સાહિત્યથી મિલન; સંસાર, ધર્મ અને રાષ્ટ્રના પ્રાણથી અનુપ્રાણિત થઈને ભાષા તથા સાહિત્યના સ્વરૂપ ઘડાય છે તે રીતે સંબંધ આવશે બાકી એ ત્રણ વિષયમાં સાહિત્યપરિવર્દન વ્યાપારને અનિરૂપણ કરવા દેવો ન જોઈએ, કેમકે આપણો પરિવર્દ તે સાહિત્ય પરિવર્દ છે, સામાજિક, ધાર્મિક, કે રાષ્ટ્રીય પરિવર્દ નથી. અદ્યતન સાહિત્યનો સંબંધ આ ભાવનાઓ જોડે આવનારી શુદ્ધ સાહિત્યની સ્વતંત્રતાનો કાર્યકાર હોય થાય છે, કેમકે શુદ્ધ સાહિત્યના અધિકારતા મહાત્મા નામકોના અન્ધે તો માનવજીવનની વિશાળ બૂમ ઉપર વિસ્તીર્ણ અંદર અણીને ગિચા કરે છે શૈક્ષણિક, મિત્રતા, ક્રાંતી, વાસ્તવિક, ક્રાંતિવાદ, બલવૃત્તિ ઇત્યાદિ આખી પૃથ્વીના કવિઓ—અમુક દેશકાલના નાદિ પણ આખા જગતના કવિઓ—તે તો આ જોયા પાયા ઉપર જ જોયા રહે છે, આ વિચારીશું તો અમુક

દેશકાવ્યના સંકુચિત ક્ષેત્રથી વહે મર્યાદિત થયેલા વિષયની કવિતાને જ કવિતા તરીકે લેખના-
રાઓ સાર્વકાલીન કવિતાનું સ્વરૂપ જ જુદી જાય છે તે સહજ જણાયો. આપણી સાહિત્ય-
પરિષદે વિશિષ્ટકાળનું તેમ જ સાર્વકાલીન સાહિત્ય એ બંને તરફ દૃષ્ટિ કરવાની છે;
જો કે ઘણીવાર અમુક સાહિત્ય સાર્વકાલીન યશ તે વાત થોડો વખત અગમ્ય રહે છે
ખરી. છતાં, સાર્વકાલીન અને સાર્વદેશિક સાહિત્યને પણ બાપા તો કવિની-અન્ય-
કર્તાની—પોતાના દેશની જ સાધન રૂપે વાપરવી પડે અને તેથી કરીને અમુક મર્યાદામાં
દેશીય અંશ પ્રવેશ પામે જ. આ પક્ષે સ્વભાવાનો શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સમૃદ્ધિની તપાસ
પ્રસ્તુત બનવાની જ.

ત્યારે આપણા સાહિત્યને અને આપણી બાપાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઉપાયયોગના
શી? પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના તેજઃપ્રવાહે આપણને માર્ગ દેખાડ્યો છે તે તરફ નજર કરીશું તો
જણાયો કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમ જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ
જે રીતે વધારે પ્રસાર પામે અને વધારે દૃઢ થાય તે રીતે પ્રયાસ કરીએ એ એક
મુખ્ય સાધન છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સરૂત તેમ જ પ્રાકૃત સાહિત્યનો સમા-
વેશ થઈ જાય છે તે કહેવાની જરૂર નથી. આ સાહિત્યનો અભ્યાસ તે માટે જ
અન્તિમ લક્ષ્ય નથી; અલગત તેમ માનીને એ અભ્યાસ તીવ્ર વિદ્યુત્તાથી થઈ સફ, તે
જુદી વાત. પરંતુ એ અભ્યાસથી પ્રગ્નજીવનનો સાક્ષાત્કાર કરનારી બાપાને તે સાહિત્ય-
સમૃદ્ધિના ઇતિહાસ જોઈ હેમાંથી કાજાનુસાર આપણી સમૃદ્ધિ વધવાના માર્ગ સોધવામાં
એ અભ્યાસનું છેવટ સાર્થક્ય છે તેમ ના થાય તો કેવળ પુસ્તકપડિતોના નિષ્પ્રજ
જીવનથી દેશને જે હાનિ થાય તે થવાની પડિતોના જ્ઞાનનો દેશસેવામાં વિનિયોગ થાય
તે સાહિત્ય મામ ના થવાનું.

માટે કાજાનુસાર આપણી બાપાની સમૃદ્ધિ તમારવા માટે ગોચ્ય મર્યાદામાં (બાપાનું
વ્યક્તિત્વ જળવી રાખીને) ઉદારભાવથી રાખ્તો, વચનો, વિચારો ધ્યાદિના ઉમેરાથી,
અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નવીન ભાવનાઓના ગોચ્ય ઉમેરાથી-જે રીતે થાય તે તરફ
આપણી પ્રયાસપ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે. અલગત, આ ભાવનાઓ આપણા વ્યક્તિજીવનમાં
તેમ જ પ્રગ્નજીવનમાં સ્વભાવસિદ્ધ જેવી બની હશે તો જ પરિણામી સાહિત્ય સજીવ,
સત્ય, અને સમર્થ થશે. કવિતા લખનાર કવિ જે ભાવનાને પોતાની કૃતિમાં મૂર્ત રૂપ આપે છે,
તે ભાવના તરફ કવિને અન્તઃકરણમાંથી શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ, હોય તો હેની કવિતા અકૃત્રિમ
અને સત્ય ભાવવાળી થશે. અને એ સત્ય ભાવના ગુણુ માટે તે તે ભાવના તરફની
શ્રદ્ધા આત્મવિશ્વાસની પણ માગણી કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દેશસેવાની ભાવના હોય
એ ભાવના માટે જ્યાં સુધી આત્મવિશ્વાસની તત્પરતા નહિ હોય ત્યાં સુધી એ
ભાવનાના તરફ ખરી શ્રદ્ધાની ખામી જ રહેશે, અને ત્યાં સુધી એ ભાવનાનું સાહિત્ય
કૃત્રિમ અને સત્યભાવ વિનાનું, નિર્જીવ, દાગિબદ્, બનશે.

બાપાસમૃદ્ધિ વધારવા માટે ઉદાર ભાવ રાખી સર્વ સ્થળેથી શબ્દાદિકનો સ્વીકાર
કરવો એ પક્ષને મર્યાદાની જરૂર તો છે જ: સર્વસ્વીકારની પદ્ધતિ હેવી પણ ના થવી જોઈએ

કે બસાની વિશુદ્ધિને હાનિ પહોંચે. 'મોડલી આપતુ', 'શુ ચિન્તા', ઇત્યાદિ દૂષિત પ્રયોગોને માટે, તેમ જ અગ્રેજી ભરફિના તરજૂમિયા ઉતારા, અગ્રેજી વાક્યરચનાની કઠગી નકનો કલ્યાણ માટે બધાના જીવનતરવતી દૃષ્ટિને જોના, કશે પણ બચાવ નથી હાવા પ્રયોગોની અશુદ્ધિનું મીઝ નપામવા જ શુ તે બધાનો કે પ્રગજીવન સાથે વિરોધ હેમા કાઢને મધ ઉપે અમાવનો હોયકે પ્રગજીવનમાથી જે પ્રયોગો સ્વાભાવિક વિગતક્રિયાથી પ્રગ્ન થતા નથી તે જાણની વિશુદ્ધિને હાનિકર બનેછે. અગ્રેજીમાં a form is a form એ પ્રહેવન છે. હેના પ્રતિનિધિમયરે આપણી ભાસામાં કાંઈ પ્રહેવન ના જડે તે માટે 'હેના' બાનામાં તોફાન એમ પ્રહેવન વડી કાઢીશુ તે તે પ્રગજીવનનું પ્રતિનિધિમ તો નહિ જ બો એ જ ગીતે યુગરાની કહેવન મો દહાજ ચસના તો એક દહાડો વફનો હેતું અગ્રેજીમાં રૂપાન્તર કરવા જતા હોરી જ રિક્તના ચવાની પ્રગ્નતા નિત્યજીવનમાં મ્હાનો પ્રવેશ સંપૂર્ણ જોનરેત થઈને એ રમરતુ કહેવન આસોઆપ લવિષ્યમાં સ્વાભાવિક વિગતથી ઉત્તર પાથે તો જુદી વાન પરતુ મ્હાનો રૂપાતો નગરવસીમાં તેમ જ આમ મામીમાં પણ પ્રવેશ પમાકે છતા જીવનમાં જોતજોન નથી, અને જીનનાશ નથી, જીવનને મ્હારી નકમ્હાડેનો પ્રકાર છે જાણાતો વિગત પ્રગજીવનમાં થી થાયછે એ તત્વ અહિ આશ્ચર્યક રીતે મુચિન થાયછે.

માટે જાણના જીવનનું રક્ષણ કરવું એ પણ આપણું કન વ છે. મ્હારના અશોનો રીકાર, રાનાના ગરિનરફરને સાધક ના થાય તે રીતે પ્રયોગ એ જેમ હા છે તેમ, જા વ પને જાનાના જીવનરજાને અનિ આક્રમણથી અરપૂષ્ટ રાખી રક્ષણ કરવું ને પશુ કર્તવ્ય છે. જ્યાં જાણના રકન જાના રક્ષણરૂપી મર્તબને નીધે જ દિન્દી અપરા અન્ય જાના બરનમ માટે (સમાન જાના નહિ, યજ) એક જાના—અનન્ય જાના—મનાવરાને રક્ષ આપણી રકત સાહિત્યરિવાજના ઉદ્દેશને સાધક બનવાનો રહેછે. આ વિશે અન્ય પ્રસંગે હુ સરિસ્તર રિચનિપરીમા કરી ચૂક્યોછું * અહિ પ્રસંગો પાત્ત આટલું ડિસ્કર્સ બમ છે.

પ્રગજીવનનો સાક્ષાત્કાર જાણમાં છે તો તે જાનાત રાષ્ટ્રીય જાણના માટે આખા ભરનખડ માટે એક જાણની આશયમત ઉત્તમ ધર્મ જ એમ શમ નીકળે પરતુ જરાક ઊંડા વિચાર કરિને પ્રગજીવન અને રાષ્ટ્રીય જીવન એ સમાન વ્યાપ્તિના શમ્દો નથી, પ્રગજીવનનો વ્યાપાર રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પર્ણામ નથી થતો. આસારિક જીવન, ધાર્મિક જીવન ઇત્યાદિ જીવન વિવિધ પ્રકારનો ચમદ હેમા થાયછે તે દૃષ્ટિથી પ્રાતિક રીચરિવાજ મુસલિમા બિનાના અનિશાર છે કોંઈ જાણનાઓ સર્વ પ્રાન્તોને સમાન હોય તે જા પણ જાના કાર્મ પગી વડાતી નથી કે જાગી જણાતી પણ નથી એ ના પ્રતિનિધિ રિચમોને વજા રીજના ગમ કે રીજુ રાષ્ટ્રીય જાનાના કશ આદિમ બધાવાની હાનિમાં છે, હેનો સાપાભર દહ પ્રગજીવનમાં વ્યાજવન્તર નિભામમાંથી

* જાનાખડ માટે એક જાણ એ નિબન્ય નીજ યુગરની સક્રિયપરિવર્તના રિવાજમાં પ્રગ્ન થતો જુસો.

નથી થયો, બાજુ સંસ્કારના રૂપમાં જ છે, -દેશ્યાદિ રિયતિ વિચારીશું તો ઉપર કાઢેલી શરૂઆતો નિરાસ થઈ જશે.

આપણી બાપાનું મરણ ના થવા દેવું—આ એક આપણે સંભાળવાનું છે. ડોક્ટર ફ્લીટ જે વખતે શોલાપુર જિલ્લામાં કલેક્ટર હતા તે વખતે હેમના પ્રસંગમાં હું આજ્યો હતો. તે અરસામાં વાતપ્રસંગે હેમણે કહ્યું કે દેશી બાપાઓના વિકાસ માટેના પ્રયાસો વ્યર્થ છે, વખત જતો અંગ્રેજી બાપા ને જ હિન્દુસ્તાનની બાપા થવાની છે. આ વિ. લક્ષણ મતનો ઉત્તર મહં અન્યત્ર આપ્યો છે. આપણી પ્રાન્તીય બાપાનો ઇતિહાસવિકાસ એ મતને ખોટા પાડશે, એમ તે સ્થળે મહે દર્શાવ્યું છે. અહિં અટકું ઉમેર્યું કે હિન્દુસ્તાનના લોકોના પ્રાચીન કાળથી વિકાસ પામેલા સુધારાનો ઇતિહાસ બૂલી જઈને હેમને અમેરિકાના ઈન્ડિયનોની સાથે સમાન કક્ષામાં મૂકનારા કેટલાક એમ કહે છે કે એ અમેરિકાની જંગલી પ્રજાની પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પણ નાજુદ યશે, તુંદના જેવો જ આ મતમાં ઇતિહાસ અને વસ્તુરિયતિનો અનાદર પ્રગટ થાય છે જે ભરતખંડની પ્રજા અસ્તિત્વમાંથી હુમ થશે, ભરતખંડમાંથી શુદ્ધ પ્રાચીન ધર્મનું સ્વરૂપ બૂસાઈ જઈ સર્વત્ર ક્રિશ્ચાનિટી વ્યાપશે, તો ગેરસક પ્રાન્તીય બાપાઓનો નાશ થશે પણ હજી તે સમયને બહુ વાર છે.

પણ જે રીતે સંસ્કૃત બાપા હાલના સમયમાં મરણ પામેલી જ ગણાય તેમ આપણી બાપાઓનું મરણ યશે તો કેમ ? સંસ્કૃત બાપા તે હવે જીવનની બાપા કોઈ પ્રદેશમાં નથી. (વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટમાં વિસ્ત્ર પ્રદેશમાં સંસ્કૃત બાપા બોલાતી કહેલી છે ખરી, પરંતુ તે માત્ર ૭૧૬ જણા બોલે છે એમ કહેલું છે, અને એ જીવનબાપા તરીકે હોવા વિશે સંશય છે.) આ પરિણામ આપણી બાપા ન પામે તે માટે સંસ્કૃત બાપાના મરણનાં કારણો તપાસીશું તો આપણને બચાવના રસ્તા જડશે. સંસ્કૃત બાપાએ પોતાના સ્વરૂપમાં જોઈને તેટલી રિયતિસ્થાપકતા જાળવી નહિ; પોતાનાં environments પરિવેષ્ટનો—આસપાસ વીંટાણલાં જગો—ની સાથે યોગ્ય અનુકૂળતા, સમયોચિત ફેરફાર કરવાની ક્રિયા, તરફ વળણ ના રાખ્યું, અને બહુધા અણવળકણી લોખંડ જેવી સ્થિતિ પકડી રાખી; પ્રજાના આન્તર જીવનમાં પ્રચરિત થયેલાં રૂપાન્તરોને મૂર્ત કરવા માટે તે તે પ્રમાણમાં બાપામાં રૂપાન્તરો ના થવા દીધાં; તેથી સંસ્કૃત બાપા પરિણામે મરણ પામી. માટે આપણે મરણભય ટાળવા માટે આપણી બાપાને એ આગ્રહી રિયતિમાં અકડાઈ જવા દેવી નહિ એ મુખ્ય પ્રતિબંધક ઉપાય છે. પરંતુ સ્હામે એ પણ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કે આપણી બાપાનું જીવનમિશ્રમક અન્તઃસ્વરૂપ તલ દેઈને વિદેશી સ્વરૂપો અવિચારથી સંવરવાં ના જોઈએ. નવીન બાવનાદિક આસપાસ આવીને અનુપ્રાણન કરે તો તે વખતે બાપાનાં ઇન્દ્રિયદ્વારો બંધ પણ ના રાખવાં; પરિવેષ્ટનોમાંનાં પ્રતિકૂલ હોય તે જોડે યુદ્ધ કરવું અને અનુકૂલ હોય તે જોડે આલિંગન કરી હેનો.

પ્રાણુ બેળાંની દેવો આમ સર્વનારો સમુત્પન્ને ભર્ષ ત્યજ્યત્ત પાંડિત્ય એ બોધનો સારો ઉપયોગ કરવો, મૂર્ખ પાંડિત્યોએ ક્યો હતો તહેવો નહિ

ભારાને મરણુમાંથી બચાવવા માટે આ સામાન્ય ધોરણુ બસ છે અલમત, પરમ અન્તે તે મરણુ સર્વનું છે જ, ભાષા, સામ્ય, સાહિત્ય, ક્ષત્રાદિ સર્વનું પરંતુ તે પ્રત્યક્ષાળના સમયના વિનાશ માટે એ પશુ નથી કરનાનો, અને તેટલા માટે દુનિયા ચાલે છે ત્યાં સુધી તો ભાષાના રક્ષણ માટે પ્રયામ કરતા અટકવાનું પશુ તારણુ નથી એ પ્રયાસ કરતે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દેહ કરતા મનોબ્યાપાર અધિક પ્રભાવવાળી વસ્તુ છે, અને મનોબ્યાપારના વિચારમય રૂપને પૂર્ણ જગમાં પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય કોઇ પશુ માનવભાષામાં નથી, ભાષા તે વિચાર પ્રગટનું આખરે એ પમગ સાધન છે, છતાં તે સાધનમાં આપણાથી બને તેટલું સામર્થ્ય રૂપુ એ આપણુ લક્ષ્ય જોઇએ ખીણુ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ યુગમાં જગતના દૂર દૂર દેશના સ્થળો વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ વ્યવહારસબંધના યુગમાં, કોઇ પશુ છૂટક પ્રત્ય પ્રગટિત જગતના ચાલક બજોથી આરપટ્ટ રહી સકશે નહિ, તેથી ભાષા ઉપર પશુ એ વ્યાપકબળે ની અસર ધોરણની જ. તેટલે અશે ભારાને બાલ સરકારોથી બચાવનાનો બ્યર્થ પ્રયાસ ના કરવો તે ખરું છે તથાપિ ભાષાનું વ્યક્તિત્વરૂપ સાચવનાનો પ્રયાસ તે આ તરફને બાંધક નહિ બને. મ્હે અન્ય પ્રસંગે* દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણુ યુરોપખંડમાં પદર વર્ષ ઉપરાંતથી દેશ દેશની ભાષાનું સ્વતંત્ર સાહિત્યમય બધારણુ યવાનું વચણુ શરૂ થયેલું છે અને હેનું પ્રામલ્ય ચાલુ છે, અને વિશ્વના ચાલક બજોની વ્યાપકતા ઉપર કહી તે, ધ્યાનમાં રાખતા એ બજોના પ્રભાવ આપણા દેશની માન્ય ભાષાઓ ઉપર પશુ થયાનો, અર્થાત્ ભાષાનું વ્યક્તિત્વરૂપ બાધલુ તથા નિકસાવલુ હેને પશુ વિશ્વના ચાલક બજોમાં સ્થાન છે આમ છતાં ખીજા ચાલક બજોની પ્રવૃત્તિ પશુ ભેગભેગી થવાની, —જેવા કે માનવ જાતિમાં બંધુતા સાધનારા, એકીકરણુ કરનારા, આમિક બજો આ બજો ભાષાના વ્યક્તિત્વના સંપત્તિને યોગ્ય થાય એમ સમન્વય સાધવો, અને ભાષાને પશુ એ એકીકરણુ સાધનાગ આર્થિક મજોનું સાધન બનાવવું એ તો પરમોત્તમ મેવા જણાશે

આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જાળવવાની સાથે એ બેને સમૃદ્ધ કરવાનું કર્તવ્ય આપણે સિદ્ધિ આપ્યું છે એ બજાવવામાં ખરો માર્ગ જણાવા જુએ ભાષા માટે એ બનેલી હાનની રિયનિ અને પૂર્વેના ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જોઈ તથા સાહિત્ય જવાની કાર્થિક જરૂર લાગે છે આજ જે સ્થાને હું જોમો છું તે ઇતિહાસદર્શન આનના મહારા પૂર્વાધિકારિગોમાંથી એ જણે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યનું ઇતિહાસદર્શન વિદ્વાતથી અને વિચાર્ય દૃષ્ટિથી કાર્થિક વિસ્તૃત રૂપે કબૂં છે, એટલે એના એ પ્રદેશમાં સચરણુ કનુ હને આવશ્યક કે છટ નથી માત્ર એ ઇતિહાસ દર્શનની પૂરવણીરૂપે તેમ જ સ્વતંત્ર સક્ષિત રેખાલેખન રૂપે હું થોડુંક કહી જઈશ

* "ભરતખંડ માટે એક ભાષા" એ નિબંધ ૩૪૬ કં ૧૨, કં ૧૩, ખીજા સાહિત્ય પરિષદનો નિર્ધારિત જુના

પ્રથમ ભાષાનો ઇતિહાસ તથા સ્થિતિ સ્પર્શ્યું. આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાર્થી સર્વાંશે સાક્ષાત્ ઉતરી આવી નથી, વ્યક્તિ ગાળામાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ઇત્યાદિ ભાષા. ક્રમોમાં યદ્યપે હાલનું સ્વરૂપ ધરાયું છે; એ સ્વરૂપમાં સંસ્કૃતત્તમ, સંસ્કૃતભવ, અને સંસ્કૃતભિન્ન એ ત્રિવર્ગ શબ્દોના સમૂહ સમાયા છે; ઇત્યાદિ સત્યોથી વિદ્વાનો એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે કે એ સર્વેની વિગતોમાં ઊતરવાની અને પુનરુક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી. માટે અપભ્રંશથી જ આપણા સિદ્ધાવગોચરનો આરંભ કરિયે. અપભ્રંશ, મધ્યકાલીન અપભ્રંશ, અન્તિમ અપભ્રંશ (અથવા જેને ડૉક્ટર ટ્રેસિટોરી જૂની પશ્ચિમ ગાંધ્યાની કહે છે તે), આરંભકાળની ગુજરાતી, મધ્ય ગુજરાતી, અને આધુનિક ગુજરાતી—એ ક્રમમાં આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ, ચાલ્યો આવેલો જણાય છે. આ સર્વ ભાષા-ક્રમોનાં સ્વરૂપદર્શક ઉદાહરણો તે તે કાળના સાહિત્યમાથી ઉતારવાની જરૂર નથી. શ. કુશવસ્થાવ ધ્રુવના ખીલ સાહિત્યપરિષદ વખતના પ્રમુખપદથી કરેલા ભાષણમાં, તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોના લુહા લુહા લેખોમાં એ પ્રકારનું સ્વરૂપદર્શન થઈ ચૂક્યું છે. તેથી આજ હું અન્ય માર્ગ પકડીશ; તે તે સમયની ભાષાનાં ગુજરાતીના હાલ સૂધીના વિકાસ જોડે નિકટ સંબંધ રાખનારા વાચાપારનાં લક્ષણદર્શી સ્વરૂપોનું, સંક્ષિપ્ત દર્શન જ હું કરી જઈશ.

અપભ્રંશમાં પ્રવર્તતા મુખ્ય વાચ્યાપાર:—

(૧) ર કારનો (વિકલ્પે) લોપાભાવ,

આ તત્ત્વને લીધે સં. પ્રકટ નો ગુજરાતીમાં ‘અગટ’ એ શબ્દ રકાર-સહિત આવ્યો છે.

(ટીપ્પ:—ટ નો ટ અદિં નથી થયા, તેટલે અરે આ શબ્દ સાક્ષાત્ તદ્ભવ ગણ્યવામાં આવે, કેમકે બીજા રૂપાન્તરો પ્રાકૃત અપભ્રંશ દ્વારા થયેલાં છે. તેથી ટ નો ટ ના થયો તે અપવાદસ્વરૂપ ગણવું ઠીક છે). વિકૃત-વકરો, ભાગ્ય-આશરો;—એ પથ આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે.

(૨) અમૂલોડવિ વચિત્ત (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૬) એ સૂત્રને આધારે ર કારનો અકારણ ઉમેરો;

ઉદાહરણ:—સં. જાળ ગુજા સરાણુ (ધ્રાણ એમ થઈ પછી વિવિધ થઈ ‘સરાણુ’;)

સં. વણ-વણં પખું,—અખું, પરખું, પડખું.

સં. કોટિ—કોટિ*—કરોડ, (દસ લાખથી દસગણી સંખ્યા.)

સં. વુટ્ટો વુટ્ટો તૂંયો;

* સુચેદીના ના નિર્ણયાણુએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘બોલગુણાન્ત’માં બોલબોલનાં કેટલાંક પદોના નમૂના આપ્યા છે, તેમાં (પૃષ્ઠ ૨૦૭ એ તથા ૨૧૧ એ) ‘નોટી’ શબ્દ તેમ ‘કોટ’ પણ છે. એ પદોના સ્મય સ્પષ્ટ હિલેખથી આવ્યો નથી.

(ટીપ -આ ર કારનો ઉમેરા અકારણુ તો ખરો જ, પરંતુ કાઈક સરકૃતનો ભાસ આપવાનો લોભ એ પણ પ્રવર્તક કારણુ હોય, એક દક્ષણી પાધડી ખાધેના ગુજરાતી પુરુષને પૂછ્યું કે ત્હમે હાવી પાધડી કેમ ખાધીછે ? તો ઉત્તર મળ્યો -“હમે અસનથી જ દ્રક્ષણી પાધડી ખાધિને છો” આ ખર્ગ અનેની વાત પડી, પેલા ગામડાનો અભણ શાસ્ત્રણુ સાસુ આગળ સરકૃત ભણાના ડોળ ખતાનનાને બોલેશો હતો કે-“પ્રેની પ્રીટિયેથી અપ્રોટિયુ દ્વારો” તે બનારી ઉપહાસનાર્થનું પ્રયોગન રહેતું નથી.)

(૩) (અનાદિ અસ્યુકત) ક નો ગ.

સ પ્રકટ નુ પ્રગટ, પ્રકરણ નું પગરણુ (ગુજરાતી), મુકુટ નુ મુગ, વૃત્તચાર નું જુગાર રતનાકર નું રતનાગર, વ્યાખ નું વિગત ધ્યાદિ

(૪) સિદ્ધમતન્વણ્ (સિ હે ૮-૪ ૪૪૫) એ સૂત્રની મંત્રણિ ગુજરાતીમા બહુ થાયછે —મિત્ર, ઉત્તર પત્ર મુકુટ ધ્યાદી નપુસકનિગના ગુજરાતીમા મિત્ર, ઉત્તર પત્ર, મુગ ધ્યાદિ પુલિંગ શબ્દો થયાછે, વૃક્ષ સરકૃતમા પુલિંગ તે ગુજરાતીમા નપુસકવિગ છે, ‘પાખ’ સીનિગનું સરકૃત મૂળ પણ પુનિગ છે, ‘આખ્ય’ આયિગનું સરકૃતમા મૂળ શાક્ષિ નપુસકવિગ છે, ધ્યાદિ, ધ્યાદિ

(૫) ક પ્રત્યયનો બહુ ફટકા ઉપયોગ, હમા—

(ક) ક્ નો લોપ, અને આ ક પ્રત્યયને મેગે તથા લોપ થતા પુનિગના શબ્દો (પ્રથમ એક વચનના રૂપના) ને અંતે જડ અને નપુસકમા જડ

(સ) આ ક પ્રત્યય ના વાગે ત્હારે પુનિગ શબ્દોને અંતે ડ અને નપુસકને અંતે પણ ડ, (સિ હે ૮-૪-૩૩૧ ને આધારે અંતે ડ અને ૮-૪-૩૫૪ ને આધારે ડ થાયછે)

(ગ) આ ક પ્રત્યયનો ઉમેરો કેવળ પદ્મકામૂય ન હોઈ ૧૮૯૯ના સ્પરખારને અનુસરીને હેતુ અસ્થિત્ય અથવા અભાવ જણાયછે, અન્તોદાત શબ્દોને ક પ્રત્યય લાગતો અને ખીમને નહિ,

(ઘ) આ રિયનિને પરિણામે ગુજરાતીમા પુનિગમા આકારાન્ત તેમ જ અમાસાન્ત શબ્દો નજરે પડેછે, તેમ જ નપુસકવિગમા ઉકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત શબ્દો જોઈને છો-એ દ્વિધા રિયનિનું સમાધાન મળેછે

ઉદાહરણ:—

નપુંસકલિંગ—

પુલિંગ—ઘોટક: ઘોટલ ધોડો;
ધણક: ધણલ ધોળો;
પાદક: પાવલ પાથો;
મર્કટક: મજ્જલ માંડો;
શબ્દ: સદુ સાદ;
મત્કુળ: મજ્જુ માંડુ.

મૃતકં મરૂં મરું;
માજનકં માણડં ભાણું;
અંગનકં અંગણડં આંગણું;

નયનં નયણ નેણ;
વચનં વચણ વેણ;
ગૃહં ગૃહ ગર;
દુષ્ઠં દુદ્ધ દૂધ.

આ શિવાય કાનો, કાન; (સં. કળં:); મામો, મામ; (સં. ગર્મ:); દાંતો, દાંત; (સં. દન્ત:); વાંસો, વાંસ; (સં. વંશ:)- ઇત્યાદિ વેકટ્વિષદ્ રૂપો બિનઅર્થ પ્રસંગે થાયછે. ત્યાં અર્થભેદે સ્વર-ભારનો ભેદ દશે એમ કહ્યના ઉપરિચય થઈ સકે એમ છે.

આ સ્વરૂપ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં “ ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયન ” એ વિષયના લેખમાં કરેલી છે. (‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૬૬ એવ નવા ગ્રંથે, પૃષ્ઠ ૧૩૪-૧૩૬, તથા ૨૪૧-૨૪૭ જુઓ).

(૧) અમ્હારડ, મહારડ, ઇત્યાદિ અપભ્રંશનાં રૂપો; વાઈ, વળળ, ઇત્યાદિ આદેશો; વિના નું વિણ રૂપ; ઇત્યાદિ અપભ્રંશનાં અનેક રૂપો ગુજરાતીના કાવના શબ્દો જોડે નિકટ સંબંધી છે.

અપભ્રંશ પછીના અર્થોત્ત મધ્યકાલીન અપભ્રંશનાં તથા અન્તિમ અપભ્રંશના ભાષા વિકાસનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જોઈએ:—

(૧) સંયુક્ત વ્યંજન માંનો એક લુપ્ત થઈ પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું:

ઉદાહરણ:—કમ્મ-કામ; મજ્જ-માપ; તિવલ્લં તીખું;—પુત્ત-પૂત ઇત્યાદિ. ‘પ્રત્યયગિન્તામણિ’ (વિ. સં. ૧૩૬૧) માં જે જે નમૂના દેખાયછે તે બધા આશરે સૈકા પૂરેની રા. કુસાવલાસ ગણેછે. તો વિ. સં. ના ૧૩મા સૈકામાં હજી સંયુક્ત યથાવત્ રહેલો નગર પડેછે. વુટ્ટિ, સહર, મજ્જ, તિવલ્લા, હલ્લ, ઇત્યાદિ રૂપો હેમાં હજી છે. વિ. સં. ના ૧૪ મા ૧૫ માં સૈકામાં આ રિયતિ બદલાઈ ઉપર કહેલો રૂપવિકાર નગર પડેછે. મુખાવમોષ આક્રિતક (વિ. સં. ૧૪૫૦) માં નાયધ, પાધરી, ઇત્યાદિ શબ્દો જોઈએ છે; ‘વસન્ત વિલાસ’ (વિ. સં. ૧૫૦૮) માં મૂરુણ, ચૂરુણ, દોડડ, લાગી એ રૂપો દેખીએ છે; ‘કાન્તકાંઠે પ્રત્યય’ (સં. ૧૫૧૨) માં વાત, સાપ, જાગ, માગ, એમ શબ્દો જોઈએ છે.

ગ્રંથકર ટેસિટોરી કહેછે કે આ રૂપાન્તર ઇસવી સનના ૧૪ મા સૈકા (વિ. સં. ૧૩૪૪ થી પૂર્ણ થતા સૈકા)ની અડ્ડ પૂરેથી શરૂ થયું હતું.

કાદિજન્મ, મળિજ્વલ ને મળ્યે કર્મને, મળીજે, એ ઉપો પ્રાકૃતપૈંગન' નામના ગ્રન્થમાં દેખા રહે છે. પરંતુ એ જ પડિત મતાવે છે તેમ 'પ્રાકૃત પૈંગન'ની ભાષાનો સમન્ધ જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભેડે તો આડકતરો જ છે એટલે ગુજરાતીની પૂર્વજ ભાષાઓમાં કદાચ આ રૂપાન્તર કાર્ણક મોડુ થયું સભરે કેમકે 'પ્રાકૃતપૈંગન'ની ભાષાનો સમય ડા. ટેસિટોરી ઈસ ના ૧૦ માથી ૧૨ મા સેકામાં મૂકે છે, અને આપણે 'પ્રમન્વચિન્તામણિ'માં પ્રતિજિમિત થયેલી સ ના ૧૩ મા સેકાની ભાષામાં તો સયુક્ત વ્યજન ત્રયમ દીઠા છે—આટલી વિશિષ્ટતા રાખીને કહેવાને માથ નથી કે આ રૂપાન્તર અપભ્રંશ એ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના વચ્ચાળામાં બહુ બહેતું થયેતું હેમા શક નહિ, વિ. સ નાના ૧૪ મા સેકામાં તો એ ચર્ચ થયુંતું હાવાનો સભર ઉપા આપણે દીઠા છે ડા. ટેસિટોરી પણ જે ઉદાહરણો આપે છે તે ઈ સ ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ (વિ સ ૧૫૧૬ થી ૧૬૫) ની અદરના મન્થોમાંથી આપે છે

- (૨) ઉપરના રૂપાન્તરને મળતું જ મીઠું રૂપાન્તર અનુવારની શિથિનતા અને મૂર્ધ સ્વરની દીર્ઘતાનું છે ઉદાહરણ—વક-નાડ, સવા-સાઝ, દલ-નાલ, સિવદ-મીઝે મુદદ-મૂડે, ધનાદિ

આ રૂપાન્તરની સમયમર્યાદા ઉપર કહેવા સયુક્તયોગની સાથે સાથે જ છે સ ૧૬૫૦ માં 'મુઘાયગોધ' શબ્દ ઉકિત કહે છે, સ ૧૫૦૮ નું વસન્તવિનાસ' શબ્દ મળે છે (આ ગ્રન્થોની ભાષા પોતાની રચા સાત મરતા પચાસ મો ૧૧ પૂર્વની સ્થિતિ દર્શાવે છે એ ધારણે જ થાનિએ કીધે)

- (૩) અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ —

ઉદાહરણ—ઉપવિશતિ—ઉવવિસદ—ઉવદમદ—વદમદ—વદમદ—ગેરે

[ટીપ—શાસ્ત્રી મજલાયે તેમ જ કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ વિશતિ ઉપરથી 'મેરે' એમ વ્યુત્પત્તિ કાઢી છે તે આ પૃથકરણ બેમાં પડી જાયજ્ય ગણાશે એમ આશા છે]

અપત્ય—અવત્ત—વત્ત—મત્ત્યુ,
અસ્તિ—*અવ્તદ—અવ્તદ—છદ, —છે,
અન્યત્—અણ—અવદ—વદ—ને
અવપદ—અવપદ—રેહદ
હ્યાદિ

વિ. સં. ૧૩૪૮ માંના બામનેરા (રત્નપૂતાણા) માંના એક શિલાલેખમાં સરહટ શબ્દ (રહેંટવાળો કૂવો એ અર્થમાં) છે.* તે ઉપરથી કદાચ જણાય કે આ વિકાર એ સમયમાં હજી પ્રવળ થયો નહિં હોય. વિ. સંવત્ ૧૪૦૦ ની પછી આ લેખ પ્રગટ થાય છે. મેરુસુંદરના ' પુરુષમાળ પ્રકરણ ' (પ્રતસાત સં. ૧૫૨૯ એટલે રમ્યા સામ ૧૪૦૦ ને ૧૫૦૦ ની વચ્ચે સંભવે તે) પુસ્તકમાં ' બધું ' રૂપ નજરે પડે છે;

' સુધાવશોધ ઔકિનક ' (સં. ૧૪૫૦) માં ' છઠ ' તેમ જ ' અનઠ ' એ રૂપો છે ;

' વસન્તવિલાસ ' (સં. ૧૫૦૮) માં ' બઠ ' રૂપ છે;

' કાન્હડે પ્રજન્ધ ' (સં. ૧૫૫૨) માં ' છઠ ' તેમ ' અછઠ ' ' નઠ ' તેમ જ ' અનઠ ' તથા ' બઠસઠ '—એ રૂપો છે;

કર્મણ્યમંત્રીકૃત ' સીતાહરણ ' માં ' નઠ ' રૂપ (= અનઠ) છે.

આમ આ અસ્થરિત પ્રથમ શ્રુતિનો યોગ વિ. સં. ૧૪૫૦ ની પૂર્વે શરૂ થઈ ચૂકેલો તે પછી આપ્યો આવ્યો છે.

મરાઠીમાં સંસ્કૃત હળિનું પ્રાકૃત હળિદ્વારા વર યથેચ્છે તે પ્રાચીન મરાઠીમાં પણ વર અથવા વરિ જ માલુમ પડે છે; તેથી લાગે છે કે આ પ્રથમશ્રુતિયોગનું તત્પર મરાઠીના આરમ્ભ કરતાં પ્રાચીન હોય. પરંતુ આ માટે વધારે અન્વેષણની જરૂર છે.

(૪) ' છે ' (પ્રાચીન ' છઠ ') હેનો સ્વતન્ત્ર ક્રિયાપદ મટી ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ;

મળલાલ સાહ્યો કહેછો કે સંવત્ ૧૪૦૦ ના સૈંકા પછી ગુર્જર ભાષામાં આ સ્વરૂપ પેદા છે, તે પૂર્વે નજરે પડતું નથી. કરોતિનું અપભ્રંશ કરદ ચડું હેમાં વર્તમાનકાળનો બાવ પૂર્ણ બળથી બતાવવાની શક્તિ કાલક્રમે જતી રહીને વધારાનું છઠ (છે) ઉમેરાઈ ' કરદ છઠ ' એમ પ્રચાર થયો; તે હાલ તો સર્વત્ર બ્યાપે છે.

આ સ્વરૂપ વિ. સં. ૧૪૦૦ પછી બહુ મોટું પ્રચાર પામ્યું દશે એમ લાગે છે. બાલયુ (વિ સં. ૧૪૬૫ પછી નો અર્થાત્ ૧૫૦૦ પછીનો કવિ) ' દીસિછિ ' રૂપ (' કાન્હડે પ્રજન્ધ ' માં) વાપરતો જણાય છે; ' કાન્હડે પ્રજન્ધ ' ઇ.સ. ૧૫૦૦ ની આસપાસના મનોમાં ' છઠ ' નો ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ નજરે પડતો નથી. વિ. સં. ૧૭૦૦

* Report of the Archaeological Survey of Western India; Assistant Superintendent's Report, para 46, at page 62.

પડી એ ઉપયોગ વિશાળ જાણીએ આ વિગે વધાર ધીરજથી તપાસ કરીને
પડી નિશ્ચિતતા થાય પરંતુ એનું તો ખરું કે રિ સ ૧૫૦૦ ની પશુ
પડી આ પ્રકાર ચાલુ થયેના

દ્વે અન્તિમ અપભ્રંશ પછીના સમયની બાબતના મુખ્ય વિશેષક
સ્વરૂપો જોડો —

(૧) અષ્ટ અને અઢિ એ વિનિષ્ઠ સ્વરોના જોડકાનું 'એ' અને
'ઓ' માં ઓપાન્તર,

ઉદાહરણ — કરમ' નું કરે, 'બોડઉ' નું બોડો બાબતિ

ગુજરાતી ભાષાની ઉપરિ સોધનારને તરફ જણાશે કે આ અષ્ટ-અઢિ વાળા રૂપ
બહુ જ હાથા મગ સૂધી ટકી રહી છેક સવત્ ૧૭૦૦ સૂધી ચાલ્યા હતા, અને
તે પડી પશુ ઇન્દ્રિય એમ રૂપ બાબતે વખત સૂધી રહ્યા સવત્ ૧૭૫૦ પડી 'એ'
અને 'ઓ' એ રૂપાન્તર થયેના લાગેછે

સવત્ ૧૫૬૮ માં નખાવવા અમદાવાદના મહાલક્ષ્મણ (ધર્મેશ્વર) ના 'એલુમ્' 'હોડન',
હુમ્મ હાવાદિ સમ્માખન્ધ રૂપો 'અષ્ટ' જે માં વિનિષ્ઠ સ્વરોનો પ્રચાર તદ્દા સૂધી
ચાલુ હોવાની સાક્ષી પૂરે જો કે સવત્ ૧૫૮૦ નો સ્વપ્ન પ્રચાર' મિશિ 'પાત્રી', 'ઉપજિ',
રિ 'આવિ' હવા માં હખરમા રૂપાન્તર થયાની કિલ્લા પશુ શરૂ થયેની સૂચનોએ સવત્
૧૬૦૦ પડીન દરન પોતે વગેરે નાથિ 'હિ મિશિ' પ્રમાદિ રૂપોથી અમિત છે,
મનવ ૧૭૨૮ માં દત્તાત્રેયના પશુ મિશિ રૂપ છે સવત્ ૧૭૩૦ પડી બખાવલા
મ પ્રોમા' 'મિ ૧૨', 'હરુને દેશતણુ તેને તેના', 'કરો', 'મર' દત્તાત્રિ રૂપો
રદ્દિયાઓ માં કેનું બાલાન ઓપાન્તર ગુજરાતી માથે અ પશુ સૂચનોએ કે તે અમયમાં
અષ્ટ-અઢિ ને બદલે એ-ઓ માં ઉપ રૂઢ અષ્ટ થયેલા માટે સવત્ ૧૭૫૦ ની સાલની
મર્યાદા આ ઓપાન્તર માટે રાખવાને બાધ નથી

અષ્ટ-અઢિ અને એ-ઓ એ રૂપોની વચ્ચેનો અવાન્તર ક્રમ ઇ હ નથી, કરમ
અને કરે-ડો રૂપોની વચ્ચે રિ એ રૂપ નથી, રાજ-પાપારની દહિરે તો નથી જ, તે
દહિરે તો અવ્ અર એ ક્રમ આવેછે, જે વિગે મ્હુ અન્ધન ચર્ચા કરીછે (The
Indian Antiquary January 1915, pp 17-19) પરંતુ સાહિયમાં ઇતિહાસ
દહિરે પશુ રિ મિશિ એ નમુનાને ત્યેનો ક્રમ માનને અચકાતું પડે એમ છે કેમકે
રાગુ વાપાર દહિરે જોના એ-ઓ તે અષ્ટ અઢિ ઉપગ્રી જ (અવ્ અવ્ દાગ) આવે આ
મરજુથી માગેડ કે અ -અઢિ ઉપ ઇન્દ્રિય માં સમજામાં પશુ જે વિનિષ્ઠ ન થતા સમાન્તર
અથવા આ માં પાળ્ય ગાનના હોવા જોડે આ વિનિષ્ઠ સમયમાં લખાણોમાં હુજ વિશે
તપાનની જરૂર છે પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા તત્ત્વને મધ્ય આવશ્યકો લખ રાખવાનું કારણ નથી

(૨) અનન્ય ફરજ છ-ઉઠેનું અકારમાં રૂપાન્તર;

ઉદાહરણ:—વિલુ-નું વણ (=વિના); * ગિણુછ'-નું 'ચણે'; 'લુણુછ'નું 'લણે'; 'તિલ'નું 'તલ'; 'વિખઈ'નું 'લખે'; 'મિલઈ'નું 'મળે', ઇત્યાદિ

આ રૂપાન્તર માટે પણ ઉપરના રૂપાન્તરની સમયમર્યાદા વિ. સં. ૧૭૧૦ અને તે પછીની હરાવી સકાય એમ છે. સં. ૧૭૦૦ પછીના સમયમાં પણ છ-ઉ નગર પડેછે. સંવત્ ૧૭૩૨ માં રચાયેલા 'પાણડાવ્યમય નો કતાં પોતાનું' નામ 'તુલમી' કરીને લખેછે.

[ટીપ:— મનાડીમાં દહ સૂધી પણ આ વિકાર નથી; એ બાપામા તો 'તલ'ને બદલે તિલ (લીઝ) ઇત્યાદિ જ છે.* આ કારણથી, તુલમીનાસનું તલમીદાસ, મુકુન્દજીનું મકુન્દજી, શિવજીનું શવજી-જેવાં રૂપાને આગળ ધરીને મુર્જંગળાં મુર્જ બ્રહ્મણો શ્લોક ગુજરાતી ભાષાનો ઉપદાસ કરના માટે કોઈ મદાદાપ્રવાલીએ પડેલો રૂઢીપ્રવાદમાં આરંભ થઈ પ્રાચીનતાનો ખોટો ભાસ આપનારો થયેછે, હકાર ઉકારના આ રૂપાન્તરનો વ્યાપાર ગુજરાતીમાં દાણ પણ વિશેષ નામમાં તો અસરકારી વર્ગમાં નગર પડેછે, અને વિચાર-ગુલાબ, ઇત્યાદિને બદલે વચાર-ગલાબ, ઇત્યાદિ પણ તે જ વર્ગના પ્રયોગો છે; વળી રૂઢ-શિષ્ટ ગુજરાતીમાં ચણુનું, તલ, ઇત્યાદિ રૂપો પણ સંવત્ ૧૭૫૦ ની પૂર્વે જડે એમ નથી; આ સર્વ વિચારતાં ગુર્જગલુ મુખ્ય બ્રહ્મ થવાનો ઉપદાસ પાછલાં દોઢસો વર્ષની બહુ અંદર જ પ્રગટ થયેલાં ગણ્યારો; કેમકે એ રૂપો બહુ રૂઢ થઈ જાય તે પછી ઉપદાસનો વિષય બને, અને તેમ થવાને પચાસ વર્ષ તો જોઈએ.]

આ શિવાય બીજાં સ્વરૂપો પણ છે, તે ઝંકટર દેસિદોરીએ ખતાવ્યાં છે.† જેમાં ત્રણ ધ્યાન ખેંચનારાં છે:—

(૩) સ નો છ અથવા યના સ પર્કથી શકાર, ઉદા:—બેગીને (બેસ+ઈને), ઇત્યાદિ;

(૪) લ નો જ; મળવું; જળવું; ઇત્યાદિ

(૫) સદામેદના છાછને બદલ આવ પ્રત્યય, કરિયછ ને બદલે—'કરાય.'

(૩) ખિશિ-જેવાં રૂપ સંવત્ :૧૫૭ માં ('લુવન દીપક'-ના ભાષાન્તરમાં) નગર પડેછે; પણ હવેમાં સાથે સાથે 'જેરી' પણ છે. સ્થિરતા પામીને સ નો શ થવાનો સમય તો સંવત્ ૧૭૫૦ પછી જ ગણી સકારો.

(૪) લ નો જ બોલાતા જતાં જવાનો હતો જ-એ રિચીત છેક પાછલા પચાસ વર્ષ ઉપર સૂધી હતી; તેથી જ કાર ઉચ્ચારનો આરંભ ગુજરાતી

* એક અપવાદ છે.— પુલન (મં. પુલિન ઉપરથી). વળે આ કૌકલિ ભાષાના સંપર્કનું રૂપ હતો.

† The Indian Antiquary, February 1914, p. 25.

મા પ્હારે થયો તે મ્હેણુ કાણુ છે હુંમચન્દ્રે લોક એમ સૂત્ર પરાયી ભાષા માટે આપ્યું છે તે અહિ કામ નહિ આવે, એમ તો વૈદિક સંસ્કૃતમા પણ જ હતો ડૉ. ટેસિટોરી તર્ક કરે છે કે જાકારનો પ્રચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ ગાજસ્થાનીના જૂના આરમ્ભકાગ્રમાથી શરૂ થયો હશે તો પછી આ સ્વરૂપ ગુજરાતીને જૂની પ્રાચીન રાજ સ્થાનીમાથી પૃથક્ પાડવનું લક્ષણ કહેવાશે નહિ પરંતુ હાલની માર વાડીમા જ કાર નથી પણ લ કાર ઉચ્ચાર છે, અને હાલની ગુજરાતીમા જાકાર ઉચ્ચાર છે, તે બેતા, જાકારનો આરમ્ભ મોડો જ મૂકવો મોઘ્ય લાગે છે ડૉ. ટેસિટોરીના તર્કને માટે આધાર શો હશે તે ખમર નથી પડતી

આ જરાક અણુધાર્યા નબાણુસાગા સ્વરૂપદર્શન ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમની સમય ખા નીચે પ્રમાણે આકી સકારો —

[અપ્રથમ—વિ સવત્ ૮૫૦ સૂધી]

મધ્યમાનીન અપ્રથમ—વિ સવત્ ૧૦ મા સકા સૂધી,

અન્તિમ અપ્રથમ } —વિ સવત્ ૧૩ મા
(- ડૉ. ટેસિટોરીની જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) } સેકાથી સવત્ ૧૫૫૦ સૂધી

આરમ્ભ કાગતી ગુજરાતી—સવત્ ૧૧૫૦ થી સવત્ ૧૬૫૦ સૂધી,

મધ્ય ગુજરાતી—સવત્ ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સૂધી

આધુનિક ગુજરાતી—સવત્ ૧૭૫૦ થી પછી

આ સમયરેખાઓ દર મર્યાદાથી આકેલી નથી એ કહેવાની જરૂર જ નથી, કેમકે મુજોને વિદિત જ છે કે ભાષાના પ્રવાહને વચમા વચમા ભીરો આધીને ગોઠવાય નહિ, હેમા તો એક સ્વરૂપમાથી અન્યસ્વરૂપમા સક્રમણુ પ્રકૃતિના જનનબાપારને અનુ કૃત્રીતે અણુદીકુ થયે જાય છે, અને તેથી કરીને એક સમયના સ્વરૂપો ક્વચિત્ અન્ય સમયમા પણ કેટલોક મગ થોભી રહેતા રજગતા નજરે પડે છે

જી. એક વાગ જ્ઞાન એચનારી છે આધુનિક ગુજરાતી સ્થિરતા જાંબી તે પૂર્વના સમયમ ભાષાના શબ્દોના રૂપો અન્તર્ગત મધ્યારણુમા નવા નવા વિકાર પામતા હતા, અને તે સમયસૂધી ભાષાનો સ્વરૂપવિમન અન્તર્ગત બધારણુને હતો એ સ્થિતિ આધુનિક ગુજરાતીના સમય પછી બદલાઈ છે હવે અન્તર્ગત બધારણુમા ફેરફારનો પ્રસંગ નથી (ઉચ્ચારાનુસાર જોણા પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિથી બમમા પડવાનું કારણુ નથી કેમકે સંસ્કૃત ઉચ્ચારસ્વરૂપ તો ભાષામા છે જ, અને પ્રાચીન સમયમા ઉચ્ચાર અને આકાર વચ્ચે બેદ મખજામા આવનો નહોતો હવે તો નવા શબ્દો અન્ય ભાષામાથી આણુવાનો, નવા વિચારને પ્રતિનિધન આપવાને સમર્થ શબ્દો યોજવાનો, નવી વાક્યપદનાના સ્વરૂપો ઉપજાવવાનો સમય છે અર્થાત્ ભાષાના શબ્દોનું બધારણુ તો

રિચરતા પામ્યું હાજેછે. પ્રાચીન અને આધુનિક રિથિનિ વચ્ચે આ ભેદનાં અનેક કારણો છે. પ્રાચીન સમયમાં દેશમાં રાજકીય ફેરફારો અનેક હતા; લખવાની, છાપવાની, સાહિત્ય પ્રચારવાની, અનુદીપ્તનાઓ નહોતા; લોકોના ઉચ્ચાર ઉપર અંકુશનાં હાથનાં જોટલાં સાધનો નહોતાં; ઇત્યાદિ અનેક બળોના સંકુલ વ્યાપારનું ફળ શબ્દોના અન્તર્ગત બંધારણમાં ફેરફાર થવામાં પ્રગટ થતું હતું. હાલ તે રિથિતિ નથી. એટલે રાજકીયરૂપે તો રિચરતા પામી ચૂક્યાંછે એમ કહી સકાય ખરું.

હાલની રિથિનિમાં તો બીજાં ક્ષેત્રકર પ્રકાર પડાછે. એ પ્રકારના પરિણામમાં આધુનિક ગુજરાત ખદખદતા ખીચણ જેવી બનાઈ; તે રાજ્યના આન્દર રચરપમાં નહિં પણ શબ્દસમૃદ્ધિમાં અને કાર્થક અંશે-વ્યાકરણરચરપમાં. સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો મોહ, પાસરી ગુજરાતીના અને મુંબઈની ખીચડિયા ભાષાના અનિષ્ટ અંશનો આદર, ઇત્યાદિ પ્રકારોને લીધે ભાષાની વિશુદ્ધિને ક્ષત્રાન્દર રિથિતિ ઉત્તમ થઈછે એ રિથિનિને સારે માર્ગે શી રીતે દોરવી તે પરિપક્વ એક ચિન્તનકાર્ય છે.

એક ખીણ વાત લક્ષમાં આવશે. ઉપરની ઇતિહાસ ચર્ચાથી સદગ્ગ જણાઈ આવશે નતસ્કંદ મીસ વજરેતા કે મીસાં રજપૂતભાષામાં ઉત્તમ થઈ, મહી, હેજો દર્શિના કરી, વળી સમયનો વ્યાપક ભાષા. સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વર્ણને દર્શિતા કરી, -અ.મ રજપૂતભાષાની આ કવિલક્ષ્મીનાં પદો ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ શી રીતે સમજી સકયા હશે? આ સૂક્ષ્મને ઉત્તર તે સમયમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતભાષા આ વિશાળ પ્રદેશમાં વ્યાપક એક ભાષા હતી એ રિચાર્થથી મળેછે. 'કાન્દહરેમ્-ધ'ની ભાષા, હેના દર્શિનો જાતોરમાં રાજકીય તરિકે નિયાસ, ઇત્યાદિ સમાધાન પણ આ રિચાર્થથી મળેછે. આ ખુલાસો પૌષ ૧૯૭૦ ના 'વસન્ત'માં (પ. ૧૪૮ મે) મહે' સચવેલો; તેને ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ ના Indian Antiquary માંના લેખમાં ગેક્ટર ટેસિટોરીએ અણધારી પુષ્ટિ આપીછે. જે કલ્પના મહે' ઇતિહાસ અને સાહિત્યના રચરપને આધારે ઉપરિચય કરી હતી તે જ અનુમાન ઉપર એએ. જૂના હસ્તલેખોની પરીક્ષાદિકથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવ્યાઈ. હંમણે તે ઉપરથી એમ પણ સાખીત ક્યુંછે કે-નરસિંહ મહેતાની દર્શિતા 'કાન્દહરેમ્-ધ'ની ભાષામાં જ રચ.ઈ હશે, અને કાલાદિક સંગતિને બળે આધુનિક રૂપમાં આપણી કને આવીછે. વિસ્તાર થાય તેથી હેમના ચખ્દો અરિ' ઉતાર્યા નથી. એ ટેસિટોરીએ જુદા પ્રકારે સાખીત કરેલી વાત પૂર્વે પણ પડિતોએ સ્વીકારેલી હતી. નવવસમજાઈ હેમના " ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય " નામના લેખમાં લખી મયાછે કે:—

" આશરે સાતસેં આઠસેં વર્ષ ઉપર જોઈશું તો માત્રમ પડશે કે આપણું ભાષા-ઐક્ય હાલ છે તેથી પણ બહુજ વધારે હતું. એ સમયના મન્દો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાખીત થયુંછે કે, એક વખત ઉપર ગુજરાતમાં જ નહિં પણ પંજાબ, સિન્ધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, મજ, ખાનદેશ, ઉરિયા અને કેક બંગાળા સુધી લગભગ એક સરખી જ ભાષા બોલાતી હતી. "

આ જરાક અર્તિ વ્યાપક રિથિનિકથનને સકાય આપવો પડે એમ છે, અને તે સકાય

નૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાના વિસ્તારક્ષેત્રને ડો ટેસિટોરીએ આપ્યો છે તે ઉપરથી જણાશે વાત ખરી એમ છે કે નવરસમસાધ્યે ઉદ્ભવેલ કહેલી વ્યાપક ભાષા તે સામાન્ય રૂા પ્રાકૃત ભાષા હતી, હોના વિભાગ માગધી, શૌરમેની, હાલ્યાદિ હતા જ અને ડો ટેસિટોરીના અવગેમનનો વિષય તો રાજસ્થાન અને ગુજરાત (તળ તથા સૌરાષ્ટ્ર) મા વ્યાપક રૂપે પ્રવર્તતી અન્તિમ અપભ્રંશ (નૂનો પશ્ચિમ રાજસ્થાની) ભાષા તે હતો

આ સહ અવનાકન પછી જણાશે કે ડો ટેસિટોરીએ કરાવેલા દશ ન પંચી હવે અત્યાર સુધી પાડના ગુજરાતી ભાષાના યુગવિભાગમાં થોડાક ફેરફાર કર્યો પડશે. એ ફેરફારની દિશા મેં ઉપર મતારેલી અમલદારશાસ્ત્રીમાં બતાવી છે અગાઉ મેં એ યુગવિભાગમાં થોડાક ફેરફાર સૂચવ્યા જ હતો* ત્યારમાં પધારે પેટ વિભાગ ઉમેરીને વિશિષ્ટ ભાષાવશજોને આધારે અહિં પાંચ વિભાગ મેં પ્રમટ કર્યાં છે. સર જોર્જ ગ્રીન્થમને Linguistic Survey of India, Vol IX, Part, II, Rajasthan and Gujarat મા પૃ ૩૨૭ મેં મુકાવમોધની ભાષાને ગુજરાતી કહી સકાય એમ કહ્યું છે, અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નરસિંહ મહેતાની કવિતાથી શરૂ થાય છે એમ કહ્યું છે, તેમજ The Imperial Gazetteer of India—New Edition, Vol 2nd ને પૃ ૪૩૦ મેં કહ્યું છે કે ગુજરાતીનું સાહિત્ય છેક ૧૪ મા સદીની ચાલી આવ્યું છે, તે વિશે મેં ધણા કાળથી સશય ચિદ્વનનો નોંધ અન્ય પ્રમાણને આધારે કરી હતી, અને આજ કહી સકાય એમ છે કે ડો ટેસિટોરીએ સામીન કરેલી રિયલિ જોતા સર જોર્જ ગ્રીન્થમનના આ વચનો ફેરવવા પડશે

હવે આપણા સાહિત્ય તરફ નજર નાંખીએ આ સાહિત્યના બે સ્થૂલ સમય વિભાગ કરીશું, (૧) ઈ સ ૧૮૫૦ (વિ સ ૧૯૦૬) પૂર્વેનું ગુજરાતી સાહિત્ય, અને (૨) તે પછીનું સાહિત્ય પ્રથમ વિભાગમાં આનંદાસ સર્વ કવિતાસાહિત્ય કવિતા વાંચાલ સપર્ક પૂર્વેના અથવા એ સપર્કના પરિણામથી અસ્પૃશ્ય સરકારવાળા આર, અને બીજા વિભાગમાં તે સપર્ક પછીના અને વધના ઓછા પ્રમાણમાં અને સરકારવાળા કવિઓ તથા છતર નેપકો આવશે ત્રયમ વિભાગના કવિઓની કવિતા વિશે અત્યાર સુધી એટલી બધી ચર્ચા થઈ ગઈ છે કે સર્વ વિદ્યારસિક જન અત્યંત પતિચિત છે તથી એ એકાધેની ભૂમિ રીતી એકાધમાં શ્રમ અને સમયનો બચા કરીશું નહિ, માત્ર એ કવિતાના સ્વરૂપના સ્થૂન વિભાગો અને ફરખાલુ સમજા કરી જઈશું સરળતા માટે પ્રથમ વિભાગનાં સાહિત્ય કવિતા, અને કવિઓને પ્રાચીન એ વિશેષ આપીશું અને બીજા વિભાગનાં અર્વાચીન કહીશું (આ વિશેષમાં આ ચર્ચા માટે જ વાપર્યાં છે, પાછળ થઈ ગયેલી ભાષાદિકના કવિતાસની ચર્ચાને તે લાગૂ પાડવાના નથી)

પ્રાચીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે એક ભેદ સાહિત્યશરીરને સંબંધ છે; તે એ કે પ્રાચીન સાહિત્ય પદમય જ છે, ગદ્ય અપવાદ પ્રાચીન અને અર્વાચીન રૂપે નજરે પડે છે; અને અર્વાચીનમાં ગદ્ય તથા પદ્ય બંને સમતોલ છે. સાહિત્ય વચ્ચેના ભેદ. પ્રાચીન ગદ્યના છૂટા છવાયા અપવાદરૂપ દાખલા અદ્ય જ છે; એ ગદ્ય સંવત્ ૧૪૮૧ થી સંવત્ ૧૬૪૩ સુધીમાં છુટક છુટક છે.* આ સર્વ નમૂના ગદ્યસાહિત્યતું નામ આપવા ભેગ નથી: “વૈશાખ સુદિ લાગુદાન ન દીજઈ,” હેવાં બોધનાં છુટક વચ્ચે, અથવા તો ‘છાસિસઈ’ પાકઈ બીજું ‘પીજઈ હરસ જઈ,’ હેવાં ઓસરના દૂકા, ઇત્યાદિ તૂટક વાક્યો, અથવા તો “વિપુલ વિરતીર્ણુ પુલક થે રોમાંચ તીણિ સહિત ઊ પૃથુ કલિતા ધણુ વેપયુ થે ધૂજવું.” હેવી દીકાનાં વાક્યો, બહુ ભાગે છે; કવચિત્ માત્ર વાર્તાતું ગદ્ય છે: “પાડલિપુર નગર તિહાં નંદનઉ શત્રુ ચંદ્રગુપ્ત રાજ તેહનઉ પ્રધાન ચણિકેય પ્રતિજિમ્ય ચક્રિ રાજ્ય બોયવઈ”-હત્યાદિ; શુક્રમાહોલરી (વિ. સં. ના ૧૫ મા સંકાની) વાર્તાતું ગદ્ય; ઇત્યાદિ. નરસિંહ મહેતાના સમયતું ‘ગદ્ય-સમાયજ્ય’ તે પૃથુ કથાચંચ તરીકે અષ્ટશદમાં મૂકશે. આ ગદ્ય તે પ્રાચીનસાહિત્યના વિશાળ પદ્યસિન્ધુની સરખામણીમાં ખાગેચિયાં જેવું છે

અર્વાચીન ગદ્યનો આરંભ સંવત્ ૧૮૮૪ (ઈ. સ ૧૮૨૮)માં બાપુરાજીકૃત ‘હસપતીતિ’ (આપાન્તર-મરાઠી ઉપરથી કરેલા) થી થયો. કપિ નર્મદાસકર આ રિચનિ-વિશે કહે છે:—“સંસ્કારકાળતું પ્રજાત સંવત્ ૧૮૮૦ પછી થવા માંડયું.” ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના (ઈ. સ. ૧૮૪૮=સંવત્ ૧૯૦૪), તે અંગે બુદ્ધિપ્રકાશ આપાનિયાનો ઉદ્ગલ (ઈ. સ. ૧૮૫૩=સંવત્ ૧૯૦૯), ‘બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સમાની સ્થાપના’ (ઈ. સ. ૧૮૫૧=સંવત્ ૧૯૦૭), અને તે સમાનું ‘બુદ્ધિવર્ધક’ માસિક (ઈ. સ. ૧૮૫૬=સંવત્ ૧૯૧૨): હત્યાદિ, અને કેવળણી ખાતાની ઉત્પત્તિને અંગે સચાવલાં પુસ્તકો, વાંચનમાળા, ઇત્યાદિ સંસ્કારસાધનો નવીન રૂપનાં પ્રવેશ પામતાં ગુજરાતી ગદ્યની ઉત્પત્તિ ચર્ચા નવગ્રંથમાધ્યે આ બુદ્ધિવર્ધક સભાના આદ્ય પ્રમુખ રણુછોડદાસ ગિરધરભાઈને † “ગુજરી ગદ્યના પિતા” કહ્યા છે, અને તે યથાધટિત જ છે તે હેમની ગુજરીગિગની સેવાથી વાકેફ માણસો કણુ કરશે. ‡ હેમના પાત્ર પણુ આ સમયને અનુરૂપ ગુજરી ગદ્યની જીવા કરે છે, અને આપણી આ પરિવર્દના કાર્યમાં ધુવે ભાગ લે છે તે સરસ્વતીદેવીના ભક્તોને એક આદર આતન્દ્ર્ય કારણુ અને એમ છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે બીજો ભેદ સાહિત્યના વિષયસ્વરૂપને અંગે નજરે પડે છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં નરસિંહ, મોરો, ભાલણુ ઇત્યાદિક મોટે ભાગે ધર્મ, ધર્મના સંપર્કને કૃણુ લીલાનો શુગાર ઇત્યાદિ વિષય અર્થે છે; ભાલણુ ‘કાદ-

* તે પાત્રનાં એક બે નમૂના ‘નર્મદાસ’ના ગુજરાતી ભાષા વિશેના પ્રકરણમાં છે. પણ તહેના સમયનિર્દેશ નથી; ૧૯ મા સંકાના વિભાગમાં મુકાય છે.

† નવગ્રંથ સન્માવલિ ભાગ ૩ બે, પૃષ્ઠ ૭૧, છેલ્લા પેરેચાક

‡ એ સેવાનો દૂરો સાત “સાહિત્ય” સાહિત્ય” પૃષ્ઠ ૪૬ એ ગળી સકશે.

અરી' જેવી રસપૂર્ણ કથાને કાન્તરૂપમાં તત્તમા બનાવે છે, જેન કવિએ ગાસાઓમાં કથાઓ ગૂંથે છે, પાછળના કવિએ પ્રેમાનન્દ જેવા આખ્યાનો પુરાણ કથાઓ ઇત્યાદિ ગાય છે, સામાન્ય કવિપત્ર વાર્તાઓને નવીન આર્ગમાં જ દોરે છે, દયાગમ તૃણાર મસને પોતાની મોહક લાનાંગત્રીથી આકર્ષકરૂપ આપે છે તેમ જ નક્ષિત વૈરાગ્યની પણ કવિના ગાય છે, અન્ય કવિએ બોધપરમણુ (તાત્પર્ય) પછે આમણા, ઇત્યાદિ વડે ધર્મ, નીતિ, વચ્ચે વિરોધને અગ્રીકૃત કરે છે, —આમ પ્રાચીન મમતનો આદિ-નમમૂલ એક જુના ખડમાં મૂકાય હોવા છે, તરફારે અર્વાચીન આદિન્ય આ પાછલા વિરમને વચસમ છોડી જ દર્શને નવીન દિશા તરફ જ વલણ પડે, ત્વેમાં પણ દનપતરામ અને નર્મદાચક્રન સમયનું સાહિત્ય એક વર્ગમાં આવશે, અને તે પછીનું ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછીનું શ્રીજ વર્ગમાં આવશે, અને એ જેની વચ્ચે હોયનું નવનરામનું સાહિત્ય એક અસાન્તર ક્રમમાં રહેતું જણાયે નર્મદાચક્ર તથા દનપતરામની કવિતાએ પ્રાચીન સાહિત્ય જોડેનો સંબંધ વચસમ તરફ છોડ્યો, છતાં વિચાર અને પ્રશ્નપદ્ધતિ તદ્દન જુના પ્રકારની ના પ્રગત્ કરી, આથી આગળ ક્રમ ભરનારા નવનરામમર્જના 'વીગમનિ નાટક', 'ભરતુ બોપાણુ', 'મેષદૂત નુ બાલાન્તર ઇત્યાદિયે હેમતા પછી તરત આવનારા નવીન યુગના કાષ્ઠક પ્રજાન કિરણો પ્રગટાયા

મનમુખરામ મુર્ખરામની આરમ્ભકળની કૃતિઓ અને રાં રજીરૂડામાં ઉદયરામની નાટકગમનાઓનો પ્રવાદ તે વર્ગી આ વચસમના આદિત્યને એ જુનાજુના રમ આપના જણાય છે અદિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચેનો મધ્યયુગ અથવા તે અર્વાચીનનો પ્રથમ યુગ અટકે છે અનેગીતાન ઉભિયારાકરનું 'શાકુન્તલ' નાટક પણ આ મંડા ખડમાં મૂકાયે 'કરુણ વરા', એ એકન પુસ્તક દોષ એની વાર્તાસાહિત્યમ 'હેતુ તથા નવીનતાને નીધિ એ જમાનામાં પચમદાનના વિશાળ મેદાનમાં એક ની મેદા પાવામદ જેવી સ્થિતિ આગે છે વપયુ આગામી ગુદ નવીન યુગનો ડોક વચાનનાર અમેસર સવારનું અન નકે બીમ તર 'પ્રયુક્ત રાસા' અને 'દેવનદેવીનાટક' તથા 'મેષદૂત'નું બાલાન્તર તે પણ આ કડક સવારની જોડાત્તેડ ચતનાર મીન્ને દૃઢુમિત્રાદે તરફિ ગંગી મકારી હુરિનાથ હુરિનાથ વની કવિતામાં નવીન યુગ અને પ્રાચીન યુગનું દિનતંત્ર મિશ્રણ છે

કેવળ નવીન યુગ ગોવર્ધનરામ ના ન દ્વિતી 'કરાળી' મત્યાદિ કવિઓના જુદા જ સરકાર ને પદ્ધતિથી રચાયના સાહિત્યથી અગ્રિત નવીન યુગનું અદિત્ય ચાપે પાશ્વર્ય પ્રકાસનો પ્રવાદ પૂર જોસમાં આ થા પછી આ સાહિત્ય કવિની ચપુ, આ સાહિત્યયુગમાં નવવકથાનું સાહિત્ય ઉત્પત્તિ નેટક દિનને રૂપ મળ્યુ, કવિતાના વિવિધતા તો કાષ્ઠ અપરે નવો પ્રેરણ જ ઊદય, અનિવચન, હવનચરિત, સમાજસામ, ઇત્યાદિના જે પ્રદેશો ઉગાડના મુખ્યમાલ 'ગુજગત નાંકુનર મોમયગી' ને વરે છે તે સાહિત્યવિકાસને પણ અ પાગે અદર મેષાયો

આ નવીન યુગના સાહિત્યનું દર્શન વધતું નજીક જઈને કરતા રહેલા એક સામાન્ય વિચાર આ સ્થળે નોંધવા જોવા છે. ઉપર આપણે પ્રાચીન અર્વાચીન એમ બે વિભાગ શુદ્ધસાહિત્યના કર્યા, અને અર્વાચીનતા એ પેટા વિભાગ બંધાયા, ઈ. સ. ૧૮૮૦ પૂર્વનું સાહિત્ય અને તે પછીનું; આ બેમાંના પ્રથમને અર્વાચીન સાહિત્યનો પૂર્વાર્ધ અને બીજાને ઉત્તરાર્ધ એ સંજ્ઞાથી ઓળખીશું. આ ત્રણ વિભાગનાં રાષ્ટ્ર જિત્તા ગણાશે કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પૂર્વાર્ધ એ બે વચ્ચે તિવરભેદ અને કાંઈક અંશે રૂપ-ભેદ થયો ખરો, છતાં પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ કરીને એ અર્વાચીન પૂર્વાર્ધનું સાહિત્ય પ્રવૃત્ત થયું નથી; ત્હારે. અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સાહિત્ય ને તો અર્વાચીન પૂર્વાર્ધના સાહિત્ય-થી પણ તદ્દન વિચ્છિન્ન થઈને કાઢ ના પ્રદેશમાં નથી જ રહ્યો. મારતું વાદ્યુછે, તો પછી પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ થયોછે ત્હની તો વાન જ રહી? આ સ્થિતિ હું સૂચવે-છે? સાહિત્યના વિભાગમાં ક્રિસ્તિત્વા તરતના ત્યાગ થયો? જૂર ઉપર નાખિને પાયો ચણાય એ નિયમ અહિં પ્રવૃત્ત કેમ ના થયો? એ આજના નિયમભંગનું સમાધાન જડે એમ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીનમાં ભેદ પાડનાર કારણબળ પાશ્ચાત્ય નવીન જ્ઞાન-પ્રકાશ હતો; તે જ જ્ઞાનપ્રકાશ અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું નવું માધનારું પ્રવર્તક કારણ હતું. પ્રથમનુંમાં એ કારણબળ કાંઈક સંકાયયુક્ત અને યાત્રી તરફ નજર નાખનારું હતું, પાછળનામાં તેમ તા હોય અપૂર્વ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ અને પ્રદર્શિત રાખનારું બળ નવીન રૂપનું જ બન્યું હતું. આથી કરીને પ્રાચીન તરફ દૃષ્ટિ નાખ્યા છતાં એ પ્રાચીન વિષયોના તો સંગ્રહ કરીને પણ તદ્દન નવીન દૃષ્ટિ આગ નવીન સ્વરૂપ આ તિપ્પાને આ નવીન યુગના સાહિત્યમાં અર્પાયાંછે. હાલના નવીન યુગના આરંભ ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી થયા તે વખતથી અંગ્રેજી, ફારસી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના કાંચા પ્રકારની પ્રેરણાથી આ યુગનું સાહિત્ય અનુપ્રાણિત થયું. આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન જોડે વિચ્છેદ થયો તે માન સ્થૂલ કાઢ તથા સ્વરૂપના સંબંધનો જ; આજી પ્રેરક બળોની કાર્ય કૃતિ આ પરિણામને અંગે તપાસીશું તો ઉત્ક્રાન્તિનિયમનો ભંગ થયો છે જ નહિ. પ્રાચીન અંગના કાળબળે ત્યાગ અને નવીનના સ્વીકાર એ ક્રિયા તો વિકાસવ્યાપારનું અંગ જ છે. કાંઈ દેશના ભૂમિમાં અમુક કાળ સૂધી અમુક ગતિવિધિ વાન્ય રહ્યો હોવાદિની સમૃદ્ધિ નીવળતી જોવામાં આવે, પછી કાંઈ અણુધાર્યા નવીન સંજોગો પ્રગટ થઈને નવીન ફરિણસામગ્રી પ્રગટ થાય; ધરતીના પડની અંદરનાં કંબોધિક સંચક્રને તે પરિણામે નવા જલપ્રસાદ એ ભૂમિમાં જોવા લાગે અને એ પ્રવાહની સાથે નવા પ્રકારની માટી, કાપ, કંલાદિ સામગ્રી ઘસડાઈ આવે, નવાં બીજા ઘસડાઈ આવે; વાતાવરણમાં પણ પવનો બદલાઈ નવાં બીજાં બિડીને બાધી તે ભૂમિમાં પડે;—આ ફેરફારથી નવીન રૂપ, પુણ્ય, વાન્ય કંલાદિની ઉત્પત્તિ થાય; તો એ વિકાસનિયમનો ભંગ સૂચવશે નહિ. એ જ પ્રકારની કાંઈક ક્રિયા આપણા સાહિત્યના નવીન યુગની ઉત્પત્તિને અંગે પ્રવર્તમાન થયેલી જણાય છે. જેથી આ પ્રકારની નવાં બળોની ક્રિયાને બાધાર સાહિત્ય ઉપર બીજી આકતરી રીતે પણ થવાથી આ નવીનતા પ્રગટ થઈછે. ઉપર સૂચવેલાં નવા જ્ઞાનસંસ્કારનાં બળો એ પ્રગ્નના જીવનમાં પ્રગ્નની લાખનાઓમાં, ઉદ્દાસોમાં, આકાંક્ષાઓમાં, નવો જ

હૃદયકાર કથોડ, (પત્રી હેમા અનિદ અસો પ્રવેશ પામ્યા હોય તે ભુદી સાત) તો આકાશ તે પ્રભાતનું પ્રતિબિંબ આપાદુસ્વરૂપ છે તે દર્શિય જોતા પણ આ નવીનતાનો ખુનામો જડરા યુગપના દેખોના સાહિત્યમાં એવા જગો તો આ પ્રકારની જ વ્યાપારીક્યા આનતી જણાશે અવગન એટલું તો ખીકારું પડશે કે આપણુ હાનના નીન યુગના સાહિત્યમાં કેટલીક કૃત્રિમતા છે, ખાસ કરીને fiction દર્શિય કથામાં અત્યંત પડે છે પણ એ કૃત્રિમતાનો અગ તો આપણુ યુગનો જ હોય છે એમ નથી બાણુલ ની ' કા મ્મરીમા ' કે સામગી જાની વાચાઓમાં પોતપોતાના અમથના સસારચિત્ર પડાયા છે એ સ્વરૂપદર્શન સવારા ખુ લાગતું નથી, હેમાના ચિત્રો તે ત અમથની સમાજસ્થિતિના પ્રતિબિંબ હોવા કરતા કવિની હૃદયની ધમ્મધાવી ઉપત્ત થપના કે પનાએ વડેલા કૃત્રિમ ભિન્ન હોવાનો સલાવ વધારે છે તો પણ જરૂર હાવના સાહિત્યમાં મુખપૂર્ણ ઉપર કેવીક કથાઓમાં આધુનિક સસારનું ચિત્ર એમ જોઇતું અને વાર્તાની અદર એ સસારમાં મ્મી તજરે ન પડે હેવા બનાવો, સસ્યાઓ, મૃત્યુતિથા આનેખા વના દેખિત ત્હાં તો, કૃત્રિમતા કરતા પણ વધારે ભા , અસત્યતાનો દોષ પ્રવિષ્ટ થાય અને હેવા પુસ્તકો હાનના વખતમાં દેખા દે છે ખરા, તે દૂષણુગ્ન ગણીયુ આ પ્રકારના ઉદાહરણો મં કરીને પણ હાનના સાહિત્યમાં કૃત્રિમતા કોઇ કોઇ વાર અટકી બધી છે કે ભવિષ્યકાળનો ઇતિહાસ નખનાર એ કૃત્રિમ સ્વરૂપને ચાલુ જનમડળની સ્થિતિના પ્રતિબિંબરૂપ માનવાનો બમ કરે તો નવાઈ નહિ જગલે અસે ચાલુ માહિત્યને ઇતિહાસની સવદર્શક સામગ્રી તરીકે સ્વીકારવામાં મધ્ય ભય છે એ ચેત વધી ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને આજ આપી મૂકીયુ તો એક પ્રકારની સત્યમેવા યશે

હાવના યુગના સાહિત્યનું હવે સમીપથી દરાન કરિત કાણુ ગણે કેમ ? પણ આ યુગમાં કવિતાનું સાહિત્ય મીળ સાહિ , કરતા વિશે જગ્યામાં જામરાઈ જાય છે પરિણામ એ આરે છે કે જગ્યા, વિપરીત પ્રમાણમાં કવિતરણુ નજરે પડે છે નવીન સાહિત્યનો આરમ્ભ ઈ સ ૧૮૮૦ પત્રી થરા ગણિયે ડિરે તે નીન યુગના અધિગતા બનેના મુખ્ય કવિતાની ડવની નકના પણ બહુ યાવ છે હેમા એ સૈવીનું હૃદયતરવ જિનારાતું નથી અને બાલ રૂપના નિર્ભવ ખોખા આગનુ અગો ધ્રુવાદે ઉપાડી વધને અમન સૈનીનો અજાણના ઉપહાસ મરનારી રચનાઓ પ્રગ સાપડે આ દશાનું મરણુ ગે છે કે ગોવર્ધનરામ, મણિનાન, કનાપી રા "હાનાનાલ" ઇત્યાદિની મ્મિતને જે હૃદયન અન્તગ્ની સાચી મ્મિતગ્રાવની ઝિમિયા પ્રવૃત કરતી હતી અને કડે તે ઝિમિયો અનુમરણથી ઉતરી અમાથ નદિ અને હેને અમાલે એ ઝિમિયો મહુ તો આભાસ પ્રગટ કરાય છે, અને તેથી રચના અસત્ય અને કૃત્રિમ બને છે સાચી સાહિત્યમાં ગમે તે પામીઓ હશે, પરતુ હેમા એક નગ ગુણુ એ હતો કે આ સાહિત્યની મ્મિતમાં ખગ વિની જાસાદટ્તિ હૃદયની સાચાઈ, એ ગુણો હતા અને તેથી કવિતામાં અન્ય દૂષણો જા સાચાઈને રચુકાર હતો આપણા હાનના નીન યુગમાં મહુ વકાણે આ ગુણોની જોના દેખાય છે

અર્વાચીન સાહિત્યના પૂર્વાર્ધમાં પણ આ સાચાઈ ખરું દિલ, એ યુગો હતા. માત્ર આપણા નવીન યુગ. જ લાવનાદિકની નવીન ગતિ સાથે-કવિના લખનારાના મ્હોટા ભાગમાં-કેવર કહેલી આમીઓ પ્રેરણા પામી છે. એ આમીઓની સાથે વિદ્યાદિકના સંસ્કારની જીનના અથવા પોનાના અધિકારની મર્યાદાના જ્ઞાનનો અભાવ,—કલ્પાદિક લક્ષણો પણ આ દ્વિપક્ષમય દશાને વધારવામાં સદાયજૂત થાય છે. છેક પિંગળના નિયમોની બાબતમાં પણ ઉદ્ધત અનાદર નજરે પડે છે; અર્વાચીન પ્રાર્ધમાં મહેતાજી વર્ગના અને ઇતર લોકો કવિના કરતાં તેમાં બીજું કંઈ નહિં પણ પિંગળના નિયમો સચવાતા હતા. હાલના ઉત્તરાર્ધમાં તેમ નથી એટલું જ નહિં પણ એ નિયમલંગમાં મ્હોટાઈ માનનાર અગ્રેસરોના એ લક્ષણનું અનુકરણ કરનારા કેટલાકના મનમાં એ વિશે ભ્રમયુક્ત મત બંધાઈ જાય છે એક કવિતામાં નિયમ લખનારે લખ્યું હતું કે:—વાંચક વર્ગની તથા અપ્રતિભ સાક્ષર વર્ગની કૃત્રિમ નિયમબદ્ધ પદ્ય લખાણ માટે તીવ્ર જુગુપ્સા છે હેવું લાગવાથી પિંગળના નિયમો બદલાવે પળાયા નથી, અને તેથી રાગનાં કે છન્દનાં નામ લખ્યાં નથી.”^૧ રાગ અને છન્દ વચ્ચેના ભેદનું અજ્ઞાન હામાં જણાય છે તે તો જુદી વાત, પરંતુ ‘નિયમ પળાયા નથી’ એ સ્વીકારથી પોતાનું અસામર્થ્ય ઊપાડું પાડનાર એ અસામર્થ્યને માટે આ ‘ફેશન’ની ઢાલનું રક્ષણ લે છે એ બહુ સૂચક વાત છે.

પરિણામ એ થાય છે કે જે કાવ્યશૈલીનું અનુકરણ કરવામાં આવે છે તે શૈલી નાહક બદલામ થાય છે; અનુકરણના દોષ અનુકૂળ મૂળને જ સમર્પી દેનારા નીકળે છે. એક પક્ષે નવીન શૈલીનું રહસ્ય ના સમજનારાઓ બાહ્ય અંગોને પકડી લઈને નિન્દવા મંડી જાય છે,—જે બાહ્ય અંગો, અનુકરણ કરનારા તત્ત્વમૂલ સ્વરૂપ તરીકે પકડી લઈ સ્વીકારે છે; તો, બીજા પક્ષે, ન્યાયદૃષ્ટિથી વિવેચન કરનારા એ બાહ્ય અંગોને જ તત્ત્વ માની ઊપાડી દેનાર વર્ગનો યાજ્ઞમી ઉપદ્રાસ કરે છે. કેટલાક માસ ઉપર એક “કોક્ષિકા ઉર્ફે કોયલ, ઉર્ફે પરભૂતિકા”ના નામથી ચર્ચાપત્ર પ્રગટ થયું હતું * તેમાં વિનંતિ કરી હતી કે આ સાહિત્યપરિષદે કરાવે પસાર કરવો કે કવિઓ અગર કવિ કહેવડાવનારાઓ હવે પછી કોયલ પર કવિતા લખવાની બંધ કરે—એ વિનંતિમાં આ પ્રકારનો વાજબી ઉપદ્રાસ સમાયો હતો.

અર્વાચીન નવીન સાહિત્યની ભાવનાઓની ઢું નિન્દા કરવાને પ્રવૃત્ત થયો નથી. એ ભાવનાઓ તો મ્હારે સર્વથા ઇષ્ટ, આદરણીય જ છે, અને હું તેનો પૂજક જ છું. મ્હારો હેતુ તો એ ભાવનાઓને ચોગ્ગ રચાવથી અષ્ટ થવાના બધા ચાલુ યુગમાં કિયે રચે છે તે દર્શાવવું એ છે. એ ભાવનાઓનું આમ એક પક્ષે બંદોશ થવામાંથી રક્ષણ કરવાની જરૂર છે; તો બીજા પક્ષે અન્ય રચણેથી જ એ ભાવનાના સાહિત્ય ઉપર અન્યાયયુક્ત આક્ષેપો આવે છે તેનો પણ નિરાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. નવીન ભાવનાનું ખરું રહસ્ય ન સમજનારા માત્ર નિન્દાપ્રવૃત્તિ જ આદરનારા વર્ગ વિશે હું

નથી મોવતો એ તો ઉત્તમ અતિ તરીકે જ મનુષ્ય લાવે છે. હુ જોલું છું-જોસવાને ઇચ્છુ છું-તે તો આપણા આદિત્યની મુખપરીક્ષા પરમીય અને વિશાળ વર્ગમાં પ્રસાર પનાર કેટલાક ખન વિદ્વાનોને ઉદ્દેશી. જ્યારે સર જોર્જ ડીઅર્મન જેના પ્રમાણપૂત ગણાતા પરિત આ યુગની કવિતા વિશે કાર્ષ પણ અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યારે આપણા આદિત્યથી અનુપમા પરદેવીઓ એ અભિપ્રાયને શરૂ કરી કાઢ્યા વિના જ સ્વીકારે; હાથી રિચિત્ર હોવાથી એ પડિનનો અભિપ્રાય આપણા આદિત્યને અન્યાય આપતો જણાય તો આપણા મર્વનું કર્તવ્ય છે કે એ અભિપ્રાયની દૂષિતતા પૂર્ણ ઘોષથી દર્શાવી. એ પડિનના શબ્દો આ પ્રમાણે છે —

"Under English influence a number of works have issued from the press of late years, but these possess little originality, and are mostly translations."

(Article on Vernacular Literature—in the Imperial Gazetteer of India—New Edition, Vol III (1908 A D) page 130)

૧. 'જાએજ આદિત્યની અગર ધર્મને હાન કરનાર વર્ષથી સંખ્યાબધ પુસ્તકો છપાઈ મળ્યાં થયાં છે, પરંતુ હંમેશાં આશ્ચર્યના નહીં થોડી જ છે, અને ધર્મે ભાગે એ ભાષાન્તરો જ છે.')

અર જોર્જના આ વચન માટે હુ -મીનુ ૧ એ પડિનની વિદ્વાતા, અભ્યાસની ખત, નિતાઈ માટે ગર્વ માન ળના કડંબુ પડે છે કે આ ન હંમેશાં જાણના જાન ઉપરથી નહિ પણ અન્યના રસની મુગીન પ્રમટ દ્યો લાગે છે. ધર્મે ભાગે ભાષાન્તરો છ-આ વચનમાં વસ્તુસ્થિતિ નેતર યદના વિરાવ છ ન આપણે ના જાણી જા છિયે. અર જોર્જ ડીઅર્મનને હિન્દી અને ગુજરાતી પ્રાચીન ક્રીનો નિરો મન દર્શાવ્યો છે તદ્દમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે નિવર્તન જ્ઞાન ના હાથ એમ પકડાઈ આવે છે. ઉપર ઉતારો આપ્યો તે પૃષ્ઠમાં જ એઓ જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનના મધ્યકાલીન સમયે કવિવર્ગની સમીપ પળુ ગુજુમાં આવી સફે હંમેશાં ની ગુજરાતી ભાષાએ હજી સુધી પેદા કર્યા નથી. તુલસી, સુરદાસ, હસદિન ઉદ્દીન લખેના આ વચનમાં પ્રેમાનંદ, દયારામ, ઇત્યાદિ સમયે કવિની કૃતિઓના પરિચય ન હાથ એમ જ માન થાય છે. એ પડિનને હિન્દીનો જોડવા માટે પરિચય છ નહીં ગુજરાતીના નથી એમ માનસને કારણ જણાય છે. ભને, તેમ હાથ તો હાનો માન. અમિત્ર ૧ દ્રવ્ય કરનારકુ કર્તવ્ય રપટ એ હજુ કે ગુજરાતના વિદ્વાનામાંથી કાઢતો અભિપ્રાય પ્રથમ મળ્યો હતો આ રીતની જાણવાગીરી આ પ્રકારના રચાથી વેળ લખનાર પડિન મુક્ત થઈ સગતા નથી.

જે અર જોર્જ ડીઅર્મન કેવળ મિનનગી વર્ગના વિદ્વાનો ઉપર આધાર મળીને આ અભિપ્રાય આપી રીવો લેાય, તો એઓ ઉન્ટે માગે ગયાનું હેનુ કારણ સમજી સકાય એમ છે નવાન યુગના આદિત્ય નેતર એ વિદ્વાન વેગનો અમભાવ કારક યોગે જ

જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યસ ખતથી ક્યાં છતાં નવીન યુગના સાહિત્યના હૃદયમાં એઓ પ્રવેશ જ કરી શકતા નથી જણાતા. ૧૯૨૨ મિ. એચ. આર. રકોટ—આ મુરત શહેરના મિશનના અધ્યક્ષ—નો એક નિબંધ ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં ગુજરાત મિશનરી કોનફરન્સ આગળ વંચાયો હતો, તેમાં એઓ નીચે મુજબ કહે છે*—

“There is a modern poetry, over which I do not advise you to spend time. It is the work of highly educated men, who aim at clothing the poetic fancies of English and Sanskrit poets in rather high flown Gujarati. It is for the most part very artificial—full of Sanskrit words and turns of thought, and is obscure and difficult to understand. No doubt it has an interest and value of its own, but only those who have much spare time on hand can afford to take it up. But the ancient classical poetry of Narasinh Mehta, Tulsi, Premchand, Samaldas and Akho . . . are easy to understand.”

(“અર્વાચીન કવિતા છે; પણ તે ઉપર વખત માળવાની સત્તા હું આપતો નથી. ઊંચી કેળવણી પામેલાઓની એ કૃતિ છે; અગ્રેષ્ઠ અને સંસ્કૃત કવિઓની કથનાઓને આડઅરી ગુજરાતી ભાષાનાં વસ્ત્ર પહેરાવવાં એ તેમનો ઉદ્દેશ છે. ખુબ ભાગે એ અતિશય કૃત્રિમ, સંસ્કૃત શબ્દો અને વિચાર સૈથીથી ભરપૂર, અવિશદ નથા સમજતી કાણુ પડે હોય છે. ગેશક, હેતી એક જાતની કીમત છે અને તેમાં એક પ્રકારનો રસ પડે એમ છે, પણ જોયોને પ્રસન્ન બહુ હોય ને જ એ કવિતાનો અભ્યાસ હાથમાં લઈ સકે. પરંતુ નરસિંહ મહેતા, તુલસી, પ્રેમાનંદ, સામળદાસ અને અખાની પ્રાચીન શિષ્ટ કવિતા સમજતી સરળ છે.”)

આધુનિક કવિતાના ખરા અન્તઃસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, એ કવિતા રચનારાઓની દૃષ્ટિએ જોવાની અશક્તિ અથવા અનિચ્છા, એ કવિતા જોડે સદ્ભાવની ગતતા, કાવ્યાદિ ભાષો આ અનવાયયુક્ત અભિપ્રાયનાં ઉત્પાદક કારણ સંભરી સકે. (રેવ. મિ. રકોટનો નિબંધ મિશનરીઓ માટે હતો અને ધર્મપ્રચારકની ત્રિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી લખાયો હતો, એ વાત જ્યાંમાં રાખીને આ હું જોયું છું.) ઉપરના જોવો અભિપ્રાય અંધતાર વિદ્વાનો એટલું નથી જ્યાં તાં રાખતા કે કવિત્વ એ આખા વિશ્વની મિલકત છે, અને એક દેશના અને બીજા દેશના કવિની રચનામાં સામ્ય આવે તે ઉપરથી એકતું બીજાએ અનુકરણ કયું છે એમ અવશ્ય જાણ નથી થતું; આ નવીન યુગના કવિવર્ગને પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત કવિઓના સંસ્કાર મજેલા ને ઉપરથી હેમની કવિતામાં તે સંસ્કારની પ્રેરણા મળે તે જુદી વાત છે અને અનુકરણ કરતું તે જુદી વાત છે; પાશ્ચાત્ય તેમ જ સંસ્કૃત કવિતાના જીવનરતને પોતાના હૃદયમાં પચાવી દર્મને, પરંતુ સ્વાભાવિક શક્તિ અને પ્રેરણાથી, નહીં કૃતિ ઉત્પન્ન કરાય તેમાં જે છાપાદર આકૃતિ

ધડાય તે કાઠ અનુકરણ ના ગણના એમ તો ટેનિસન જેના સમર્થ અને સ્વશક્તિવાળા કવિમા પણ શોકરૂપીઅર વગેરે પૂર્વગમી કવિઓની છાયા છે એમ દર્શાવવામા આવ્યું છે, છતાં હેની અતૂર્ પદનાશકિત વિશ મતમદ થાય એમ નથી પાશ્ચાત્ય કવિ જેવા-એ વર્ગના એ નમૂનાના-તો મ્મિ ગુજરાતીમા થઈ ચકે જ નહિ એ એમ પ્રકારના અભોગ્ય ગ્રનની લાગણી રાખનાથી વસ્તુચિત્ર બદલાય એમ નથી આ યુગના અગ્રણી કવિઓની કવિતા તક નિર્નિકાર આદર રાખી જુએ તો ઉપર દાકેતા આત્મપ ઉત્પત્ત થાય જ નહિ નીચ યુગની મ્મિતાને સમજતી કાણુ હી પ્રાચીન કવિતાને સમજતી સરળ કહીએ તે આશ્ચર્યની વાત છે પ્રમાનન્દ અને અખાતી કવિતા વિશે તો ગે નિર્ણય આશ્ચર્યકારક જ છે અખાતી એક જ પદિત “એ નહિ તે કહો શુ થયે ?” હેનો અર્થ ‘વેરડ મિન્ડ સ્કોટે ‘He that is low (meets fear) no pride’” એમ ક્યોંએ તે ઉપરથી જાણુશે કે અખાતી કવિતા સમજતી એ ધાગે છે તેમની સહેલી નથી

કવિતા જોડે નિકટ સમન્વ રાખનાર નાટકસાહિત્ય જોડે પણ હેમા શુ જો ‘શુ’ એ સાહિત્ય ખરું જોતા આપણી આંધામાં હજી એકાદુ જ નથી ‘કાન્તા’ દેવદ દેની નાટક, ‘જ્યા અને જ્યન્ત,’ મર્ધનો પર્વત, છત્વાદિ ખરા શુભવાળા નાટકો આગામીને વેટ્ટે ગણાય એમના છે જીજ્ઞા નાટકો મરા કરિયગુણની દૃષ્ટિ કે કનાની દૃષ્ટિથી સ્ત્રીકારણ હેના જણાતા પણ નથી અને શુભુગીન નાટકો પણ સમયામા અક્ષય છે હાતી રમજૂમિ માટે રચાતા નાટકો તો ગણનામાં નેઈ સકાશે જ નહિ જનસમાજના ગીતરતા ગર્ગની હીન ગચિસો મનો આરાનાનો ઉદ્દેશ જ જન્મ પ્રધાન હતા ખર સાહિત્યનક્ષણુ સી રીતે સભવે ?

નવનમ્યાણુ સાહિત્ય નાટકસાહિત્ય કરતા વિશેષ વિસ્તારુ છે પરંતુ હેમા પણ ખરા રસનત્વ ને કનાતત્વ સાચનનારા પુસ્તકો વિરન જ જણાય છે કવિતાના સાહિત્ય સમન્વ જે દ્વારણા મહે પાછળ ગતા વાન્દુરિમન હ વની સાચાર્થનો અભાવ છત્વાદિ, તે આ નાટક અને નવનકથાના સાહિત્યમા પણ વસતા ઓછા પ્રમાણુમા દૃષ્ટિગોચર થયે અર્વાચીન દુર્ધર્મમા આ દુનણુ -ડોતા એ પાછળ કથું જ છે એ સમયના સાહિત્યમા ભાવ ગોરેમા ચસ્કારિતા નહોતી તો હાનના સહિત્યમા પણ કવિતા નાટક, નવનકથા સર્મા જાડા વિચ ઇશાના ચસ્કારની આખી પદે પદે જગુર્ આવેછે અને તે અસસ્કરિતા નસ જ પ્રકારની, સચ્કારિનાનો ઝોગ કરના જતા અસસ્કારી બતાવનારી ઉત્તદગ્ગે આપનાની જરૂર નથી, આ સર્વ દૂષણોનુ મુખ્ય કાણુ વિચારશૂન્યતા અને બાનશૂન્યતા છે કથુ નકતન્વ હોય નહિ, વિચારની ઉત્પત્તિ જ ના હોવાને લીધે તેમ હલ્લ પી ખગી ભાવોર્મિ પણ હોય નહિ તે સ્થિતિમા માત્ર શમ્દેની રણુકારરચના નાર્થવીન રચના સિવાય મીજુ શુ ધડાય ?

આ સર્વ અપ્રિય વચનો વાગતે, પરંતુ આ મ્હારા રચનો ઉપર નર્ણવેની નિસાર કૃતિયાના લેખકોને સમોધીને હુ નથી કહેતો, સસ્કારી સાહિત્યશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ અપરાધ કરનાર વર્ગને સમોધીને હુ નથી મલતો, પરંતુ એ અપરાધીઓનો ઉદ્ધાર કરનાર આજના સવતા સચિત્તો તથા ઇતર આજણોને સમોધીને કહું આ પરિપદ આગળ આમ આજ

શુભ હેતુથી આ શ્રવણ ૨૦૧૬ કરું છું. હું ગણું છું કે આપણી પરિષદ અને શાસનબળ નથી, અને હાથ જ નહિ; પણ અન્ય બળ છે. અને તે અન્ય દૃષ્ટિએ શાસનબળ જ ગણાય. સાહિત્યની ભાવના હાથી દર્શાવતી; છતાંમી નિઃશબ્દમાં તેમ જ અહિં વંચાવાના નિઃશબ્દમાં ધારણ એ ગેંચી ભાવનાનાં સમીપ જઈ સકે એમ દૃઢ અને ગેંચુ કરે જાયું; અને એ માર્ગે આવી સાહિત્યની સ્થિતિ સર્વ વિભાગમાં ક્રમે ક્રમે શુદ્ધિમાર્ગમાં ચલાવવી;—આ બળ આપણી કંને છે.

આપણા સાહિત્યમાં કેટલાક વિભાગના સાહિત્યની વસ્તુતઃ ગતિ જ છે તે હવે બેઠાએ. જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય, દર્શન (તત્ત્વજ્ઞાન)નું સાહિત્ય, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય,—એ મહત્ત્વના વિભાગોના ખડ આપણા સાહિત્યના સમૃદ્ધમાં લગભગ ખાલી જ છે. ગુજરાત વનાંકુસર સાસાષ્ટ્રીના સતત પ્રયાસથી, તમ જ પૂરક વ્યક્તિ-યોગના પ્રયાસથી, આ કોનતા કંઈક પૂરાતી બનેછ, પરંતુ આ સર્વ દિશામાં ગતિ મંદ છે. બાલસાહિત્ય માટે હમણાં હમણાં નિસ્તેજ પ્રયાસ શરૂ થયાછે, પરંતુ એ સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપનું પણ દર્શન હેમા વળુ નથી. હાસ્યરસનું સાહિત્ય અસંત અદ્ય છે. અને જે છ હેમા ખરા ગુણગરવાળું વિજ્ઞાન જ છે. ગદ્યાદ્ય કદાચસાહિત્ય તા છે જ નહિ એમ કહાય તો ચાલે. હું બૂલતો નથી કે હાસ્યરસનું સાહિત્ય અને કદાચનું સાહિત્ય ઉપનયનનું ઉપનયનનું નથી, હેંગી ઉત્પત્તિ માટે તો ત માટે અનુકૂળ યાતાયચ્છ અને લેખકની પ્રતિભા બંનેની જરૂર છે એ ગુણો પ્રગટના કદાચ સ્વભાવજન્ય બક્ષણ ઉપર આધાર રાખેછે, પણ તે બમુક મયાદામા જ. માટે આ સર્વ વિભાગોની કોનતાપૂર્તિ કરવામા વિષમમાં વિષમ પ્રશ્ન આ છેલ્લા બે સાહિત્યનો ખનશ આ શિવાય જે ત્રણ મહત્ત્વના વિષયની કોનતાએ લુટી નોંચવા જંવી છે: ગુજરાતી કાવ્ય, વ્યાકરણ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, અને ભાષાનો ઇતિહાસ—આ ચાર વિષયના ખરા વિદ્વાતાવાળા અને સમર્થ ગ્રન્થો આપણે ખાસ જરૂર છે. અત્યાર સુધીમા આ ચારે દિશામાં થયેલા પ્રયાસો જ્વાલાવિક રીતે જ ન્હાના પાયા ઉપર અને ખડિત છે. આ કોનતા પૂર્ણ કરવા તરફ આપણી પરિષદે બક્ષ રાખવાનું જ. Polyglot Dictionary સર્વભાષાકોશ જેવા ભગીરથ પ્રયત્નો સેવક તો હાત્ર નહિં જ રહિયે. હિન્દુસ્તાનમા ક્રિશ્ન મિશનના આરંભકાલમાં રેવરંડ કેરીએ એ દિશામાં કરેલા પ્રયત્ન હુલાંમે સિદ્ધિ પામી સક્યો ન્હોતો.

આપણું વર્તમાનપત્રો અને માસિકનું સાહિત્ય નોંધાયું તો અનિશય શાંચનીય સ્થિતિ નજર પડશે. દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમા ભાષા, સૌત્રી, અર્થગરવ, ઇત્યાદિ દરેક વિષયમાં અશુદ્ધિ, ત્રીચી પાવરીનું સ્વરૂપ, અને ગ્રન્થના સર્વ બાપેલી નોંધને કોને ખેદ નથી થતો? અમે ૭ વર્તમાનપત્રોની સૌત્રી—જેના સ્વરૂપબધારણનું મૂળ મેકેલેની વિદ્વાતમરી સૌત્રીમાં શોધી સકાય એમ છે. તે સૌત્રી આપણા પત્રોમા આવવાની પાત્ર તો કપ્તાની કર્તા રહી, પણ કાંઈ પણ વર્તમાન પત્રના ‘સૌત્ર’ પ્રયોગમા અશુદ્ધિ, પાકપરચના, હંવાદે પ્રાથમિક સ્વરૂપમા જ સર્વિયો પદે પદે થાયછે.

માસિકો પણ સારા વર્ગના તે ગણુનર જ જડશે The Standard, the Fortnightly Review ઇત્યાદિ માસિકોના નમૂનાના માસિકો આપણે પેદા કરવાને હજી વર્ષોના વર્ષો સૂધી મથના સિદ્ધિ મળવી કઠણ છે, પરંતુ જે છે તે માસિકામા પણ ગોરન, શુદ્ધિ, અને ઊંચી કક્ષાના લેખ-એ કટલા વિરલ જોષો જિયે? આપણા સ્થાપી સાહિત્યનું પ્રતિનિધિ આ માસિક સાહિત્યમા પડે છે આ સર્વ સ્થિતિસ્થિત કરનાથી આપણને લાલ છે. હાનિ નથી. આપણુ બધુ સાડુ મારુ જ છે એમ આખ્ય મીમા-મણ્યા કર્યાથી મુઘરસાનો સહન જ નથી રહેતો ખરો રોગ જોવો, ગણુવો, એ ઉપાય કરનાની પ્રથમ અનરથા પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ જ

વત માન યુગના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરતા પાંચ વિભાગના સાહિત્યનું વિસ્તરણ કરતુ

અ વાજની નહિ ગણાય (૧) પારસીઓનું સાહિત્ય, (૨) જોગ સાહિત્ય
પારસી સાહિત્ય (૩) જૈન સાહિત્ય, (૪) સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય, અને (૫) કિશ્વન પાદરીઓનું
સાહિત્ય પારસીઓએ આ નવીન યુગના આરમ્ભની પૂર્વે ગુજરાતી

સાહિત્યમા તે ભાગ આપ્યો છે તે આ સ્થિતિસ્થિતિમા નહિ આવે. કેપુશર ગજરાજનું નામ જે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે ચિરકાળ ઉચિત રીતે જોડાયેલું રહેશે તે આ નવીનયુગની પૂર્વની છે તેથી હેના ગુણુદોષની સવિસ્તર નિરીક્ષા અદિ અપસ્રુત છે, માન સંલેપમા એટલું કહ્યું જસ છે કે પારસી ગુજરાતી ભાષાની અસરકારી દશા સુધારવાનો હેમનો સ્તુત્ય હેતુ, હેમના સરકૃત ભાસાના અગ્નિને રીધે તેમ જ ફારસી ભાષાના શબ્દોનું પણ મદદ કરી નાખવાને લીધે, તેમ જ અન્ય પારસી લેખકો હેમની જોડેજોડે ના આવી મક્કા જુને લીધે, સર્વાંશ સંકળ યથો નહિ, તથાપિ હેમનો પ્રયત્ન માન અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહુ હોવા ન્હોતો, અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિની ભરતી કરવાનો હેમનો પ્રયાસ આ ભાષાની ખામીને લીધે આપણા વ્યાપક સાહિત્યમા થોડા મ્થાન લઈ સક્યો નહિ આ યુગના પારસી સાહિત્યની સ્થિતિ તે કાગજાળના અવસાન પછી ખરખર શોચનીય જ છે, ભાષામા તેમ જ સાહિત્યવિષયમા મિ અમરદેશ કુરામજી ખમરદાર જેવા અપનાદરૂપ લેખકો તે કટલાક પારસી યુગરાતીના છાટા વગળી રહ્યા હતા, દિન-દુ ગુજરાતીના લેખક વર્ગમા જ ગણુનાના છે પારસી લખક બન્ધુઓ સરકૃત તેમ જ ફારસીનો સરકાર પ્રાપ્ત કરશે અને બીજો ધક્કો આપણે કેળવ્યા આક્રમર માટે જ સરકૃતમર શૈલીનો આવશ્યક કરતા અટકીશુ, તો જ ન પક્ષની વચ્ચેનું અતર કાલક્રમે વૃદ્ધશે સરકૃત શબ્દો જ વાપરવાથી ભાષા સરકારી નથી થતી તે વાત તેમ જ એ શબ્દોને અશુદ્ધ બનાવીને વાપરવાથી ઉવટી હામી થાય છે તે વાત, પારસી બન્ધુઓએ રમરણમા રાખવાની જરૂર છે.

જોગ બન્ધુઓનું સાહિત્ય વીસતુ જોષ્યે નહિ. કટલાક સન્નેગોને લીધે જે આપણા સંપર્કમા આવ્યું નથી. પરંતુ ભાષાશુદ્ધિમા એ સાહિત્ય સતોષ એ જ સાહિત્ય ઊપજાવનાર છે, પારસી સાહિત્ય માટે જે ફરિયાદ કરાયે તે ફરિયાદને સ્થાન હુમા મળે એમ નથી સંમેદીના નાતગિયાણીએ પ્રમટ કરેલા ‘ જોગ વૃત્તાન્ત’મા આપેલા પદોની ભાષા તથા રોવી કાંઈક પાછલા યુગની છે,

હેમાંના નમૂના ટાંકવાથી વિચારે થવાનો ભાવ છે, છતાં એક એ નમૂના આપ્યા વિના રહેવાનું નથી:—

(૧) સતપંથ સત્તું મુખ છે, કુબ્જા હેત પરીત,
નાશીકા ગરતરનું નામ છે, ક્ષમા દવા એ દ્રષ્ટ.

(૨) એ છ એક ગીરી દાયે અમ્બતનો, અમ્બર્યો ગણે શરામ્બ,
એકદાય કાયે હેરે, મુખી ન મેલે વિનાસ.

રાત્રીક સાંજેમદમગી શુદ્ધ બાપા પ્રખ્યાત છે, અને હંમના પુત્ર અક્ષાદીનકૃત 'વિશ્વમેદ' ગ્રંથાદીને પાંચીશું તો સંસ્કારી બાપા જ નગર પડશે. એક જોગન વૃદ્ધ સી દાસ દયાળ છે તેનાં બાળનેનું પુસ્તક મ્હાડી કરે છે તે પણ બાપા માટે સતોષ લખાવે એમ છે.

આગણા જૈન અનુષ્ઠાએ કેટલાંક નર્મીયા પાચીન જૈન સાદિત્ય પ્રગટ કરવાનો ગુણ પ્રયાસ આરંભ્યો. એ પ્રવાસથી ગુર્જર સાહિત્યમાં બાપાના એન સાહિત્ય. હતિદાસ તેમ જ આદિત્યના હતિદાસ બનેમાં નવો પ્રકાશ મળ્યો છે તેથી એ અનુષ્ઠાના આપણે અગ્રેશર આભારી છીએ. હેમણે પ્રગટ કરેલા અન્યો આચીન સાદિત્યના છતાં, હેમની પ્રગતિ આ યુગમાં રાજ થઈ છે તેથી આ યુગમાં આદ્યું એ પ્રગતિનું દર્શન કર્યું છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાદિત્યને જુદું રથાન આપવાનું એક કારનું એ છે કે એ પ્રાન્નમાં વિદ્યાખ્યાનાનો સંસ્કાર તથા ગુર્જરના કરતાં મોટો પડ્યો હોય; છતાં સૌરાષ્ટ્રનાં સાદિત્ય, પ્રમાણમાં સાદિત્યવિષયક ગર્જન ઝડપથી પ્રસરી છે. પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર-સાદિત્ય—દુદા, સૌરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્રના દુદા તે સૌરાષ્ટ્રના દુદા એમ ખાસ એ દેશ ઉપરથી નામ પડેલું) તે પ્રસિદ્ધ સૌરાષ્ટ્ર, કન્યાદિ ત્રાકીન તથા લોકસાદિત્ય એ જુદો જ વિષય છે. નવી સંસ્કૃતિ પદ્ધતીના સાદિત્યપ્રગતિ સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ તે હાલના નવીન યુગની પ્રવૃત્તિનાં ૨૫-૩૦ વર્ષ અને હાલનાં ૩૦-૩૫ વર્ષ એ એ વિભાગમાં રિયતિ કરે છે. પ્રથમ ભાગની પ્રગતિ આરંભકાળના ગુણ તેમ જ દોષથી લક્ષિત હતી; બીજા ભાગની પ્રગતિમાં સંસ્કૃતિ વિશેષ બળી, એ કે પૂર્વ નદિ, તો પણ 'કલાપી' બાદ કરતાં કોઈ બીજો યુગ આંકનાર કવિ કે લેખક પ્રગટ થયો નથી. બાકી બીજી ત્રીજી કક્ષામાં મૂકાય હોય સાદિત્યપ્રગતિએ અનેક અને કેટલીક પ્રશંસાપાત્ર પ્રગટ થઈ છે. ડા. મણિરાંકર રેલગ ભટ્ટ. નારાયણ હેમચંદ્ર વગેરે કવિયો તથા લેખકોને સૌરાષ્ટ્રના કરતાં આખા ગુર્જરરાજ્યના પુરો તરીકે લેખું છું તેથી આ વિભાગમાં હેમનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. મદામદ્વાપાખ્યાય શાસ્ત્ર શંકરજીના માહેશ્વરની કૃતિઓની ગણના આ સમૂહમાંથી જુદી કરવી પડશે, કેમકે એ કૃતિઓનું સ્વરૂપ નવીન યુગનાં લક્ષણોથી ભિન્ન છે. આ યુગના સૌરાષ્ટ્રસાદિત્યની પ્રગતિનું દર્શન કરતાં એક ખેતની ખાત એ જાણે છે કે કેટલાક ઉત્તમ ગરકાઈ કવિઓએ પૌતાની સ્વનન્તરતા આધુનિક ન કંપનીઓને આવ થાય હોવી બાવનાને સમર્પણ કરી દર્શન પૌતાની કલાની

અરોગ્ય તરુ ઉપર વીંગિને ગૂંચળાની નાખીએ “ સાક્ષરસમક’ના સરકારી કવિ એ પ્રકારે પોતાની કાવ્યશક્તિને પરવશ બનાવે તેથી કોને આ પ્રકારનો ખેદ ન થાય ?

કિથન મિશનરી સાહિત્ય મિત્રે બોનવાની જરૂર નથી એ સાહિત્ય એ ધર્મના વિષયમાં જ બહુધા ઝેકાવતુ છે, અને એ સાહિત્યની ભાષા ગુજરાતી કેશન પાદરોઆનુ છતાં ગુજરાતી નથી એ સ્વરૂપવશથી આપી બસ ખરીશુ અલમત, સાહિત્ય ટેનરકૃત વ્યાકરણ એ અન્યનુ સ્થાન ભુલુ જ છે અને તે નીતન પુત્રી ઉત્પત્તિ નથી, બાકી એ ગ્રંથની નિદ્ધતાને મિશનરી સાહિત્ય જો’ કરી સંપર્ક જ નથી

આ યુગના સાહિત્યના આ નિરીક્ષણથી કાર્મક ગુનાંનિ યથા વિના નહિ રહે પરંતુ નિરાશા મારે સ્થાન નથી આપણી આસપાસની અને અદરની રિથિતિ બાન અને ભાવિન ન જોતા, જ્ઞાનના પ્રવાહની શિશ્યો તથા બાળ તેમ જ ને પ્રનાદ અને બાળ જીનનાર વર્ગોના સામર્થ્ય, અધિકાર ઇત્યાદિ જોતા અ પ્રકારની સાહિત્યમાં મિત્ર દ્વારા શિશ્ય ગીશુ સભરે નહિ પરંતુ યોગ્ય નાયકોની મદદથી અને યોગ્ય ઉપાયના જોડનથી ભવિષ્યમાં રિથિતિ સુધરશે એમ આશા ગમ્ભીરે ને નિરાશાગ્ર નથી વળી, આ યુગના સાહિત્યનુ સ્થાપન થયું છે તે તો સુસરકારના પાયા ઉપર જ અને જે કાણ મગાડે પ્રવેશ પામીએ તે અન્ય મરોગોને પરિણામે એ સંરેગોનો જો કમીકમે ઉગ્રકેદ થાય તો શુભ પરિણામ જ આપે

આ શુભ પરિણામ આણના મારે ઉપાય શા ? પ્રથમ તો પ્રભવર્ગમાં એ પ્રકારનો નિઘાપ્રસાર કરાવવો કે જેથી દરેક અક્તિ ગુદ્ધ સરકાર મેળવે તે સાથે જ ભાવિ સુસ્થિત કરવાના ઉપાય પોતાના અધિકારની મર્યાદા પશુ બાણી સફે પડી બીજી સાધન એ કે નીતન ભાવનાના પ્રભવના જીવનવ્યાપારમાં નાનીના બેટાના પ્રેધિરપ્રવાહ ની ટેઠે, સ્વામ્યોદ્ધાસમાં બેસતા પ્રાણુવાયુની પેઠે પ્રવર્તે એ માર્ગ સોધવો એ મારે કવિવર્ગ, વેપકવર્ગ ધનર વિદ્યારસિકો જોડે સત્વાસમાં આરે હોવા પ્રમંગલ રચવા જોઈએ આ ઉપરાંત, નેષકોનુ એક મહત્ત્વ બંધાય, પરસ્પર બાંધુતા ફેનારા સાથે અસ્પરસના અનુભવો, વિચાર ઇત્યાદિની આપને થાય, તે મારે એ મહત્ત્વમાં પ્રવૃત્તિ આલુ રહે એ એમ સાધન છે માસિક પત્રોના સાહિત્યમાં સુધારા મટે વિદ્યાપ્રસારની સાથે પત્રોના તત્ત્વીજોના મહત્ત્વની સ્થાપના તે મહત્ત્વમાં દાખન થવાના અધિકારની દૃઢતા તથા ઉપાય શક્ય જણાયએ આપણી પરિપદ એક આદર્શરૂપ માસિક કાંટે એ કૃત્તવના રણુ વિચારમાં લેના જેવી છે

આ સર્વ ઉપાયોનો પાયો વિદ્યા, યજ્ઞરાતી બાવાનુ જ્ઞાન શુદ્ધ જ્ઞાન, પ્રસાર પામે તે ઉપર છે જ્ઞાન યુજ્ઞરાતી બાવાનુ શિક્ષણ આપણી અમર શાળાઓમાં લગભગ નથી જ મળતુ એમ કહિયે તો ચાને ધણુ વિચારણીન માતપિતા આ માતૃભાવાના શુદ્ધ અને પાકા જ્ઞાનની આશી પોતાના છોકરામાં હોવા બાંધત ફરીયાદ કરે છે અને એ અનિષ્ટ રિથિતિ સુધારા પત્રાની માગણી કરે છે યુજ્ઞરાતીના પાકા જ્ઞાનની આશીને લીધે મી એ, એમ એ ની

ઉપાધિ મેળવેલા યુવકો પણ લાપાશુદ્ધિમાં મોથાં ખાય છે ‘લખાવું’ એ સહભેદનું રૂપ અને ‘લખાવણું’ એ રેરક રૂપ એ જે વચ્ચે ભેદ ન સમજનારા એમ. એ. બી. એ. જેવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત લઘુકા ગ્રંથપુત્રો પણ સંસ્કૃત શબ્દની ભેદશૂળ ખેડી કરે છે. ‘મોકલી આપવું’ જેવા જેવા દૂષિત પ્રયોગે એટલા પગપેસારો કર્યો છે કે “પરિષદ માટે કેલિગેટો મોકલી આપવા” એમ માણસને નિર્ણય પદાર્થની કક્ષામાં મૂકનારું વચન એક સામાજિક પત્રમાં નગરે પડ્યું હતું. આ ઉપરાંત, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું જ્ઞાન તો વિરલ જ થયું જાય છે; અને પ્રેમાનંદ, અગો, કલ્યાણીની કૃતિઓના અર્થ સમજવામાં પણ ભૂલો કરનારા ગ્રંથપુત્રો જેવામાં આવે છે. આમ એક પસંદગીના છે, તો બીજા પસંદગીના સમસ્યમાં અને તે પાછી ગુજરાતીનો આદર કરનારા મંડળમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો તરફ સ્થિતિ રાખી જતાં લાગી છે. આગળથી વીસ વર્ષ ઉપર જે સ્થિતિ અસંભવિત હતી તે આજ વર્તમાનપત્રોની લાપામાં નગરે પડે છે. વીસ વર્ષ ઉપર “દરિયાઈ લદાઈ” શબ્દો વપરાતા. તે સ્થળે આજ મુખ્યમાં રસ્તામાં દેશવાલી જાહેર ખજાનો પાટિયાં ઉપર (નાકલુદ નદિ નો) ‘નકિલ લુદ’ એમ શબ્દો જેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દ બનાવવા માટે “આટો અમીન” જેવી રિચિત સ્વરચિતોની મિથતા એક પાટિયા ઉપર મુખ્યમાં દીઠી છે, તેનો ઉપદ્રવ કરવાને બદલે હેમાં પણ સંસ્કૃત તરફ ભિન્નતા બેઠું વચ્ચે જોઈ સકાય એમ છે.

આમ લાપાશુદ્ધિના લંગમાં લાપાશુદ્ધિનો ગુપ્ત ગંગા જોઈ સકાયું, તો નિશચા સાહિત્યપરિષદની કાર્ય માટે કારણ નહિ રહે. માત્ર કર્તવ્ય એટલું ઉપરિધત થાય ખરું અને કર્તવ્યના પ્રદર્શન કે જેવા આ કાર્યો માટે અપરાધી છે તેને મુખ્યે દોરવો. આ માટે યોજના. આપણી પરિષદના કાર્ય અને કર્તવ્યની યોજનાનું રેખાચિત્ર આદિ આંકી બતાવવું અરથાને નહિ ગણાય:—

- (૧) લેખકમંડળની સ્થાપના
- (૨) વર્તમાનપત્રો અને માસિક પત્રોના તન્ત્રાઓના મંડળની સ્થાપના;
- (૩) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની કાવચી અંગ્રેજી રૂપોમાં દાખલ કરવા માટે યોજના;
- (૪) સાહિત્યપરિષદનું આદર્શરૂપ માસિક કાવચી યોજના;
- (૫) ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદે બીજી કરેલી વ્યાખ્યાનમાસાની યોજનાને સહાય કરી પ્રવૃત્ત કરવી.

નવીન સાહિત્યના સંસ્કારી પ્રચાર માટે આટલાં સાધનો હાથ ખસ જણાય છે.

- (૬) પ્રાચીન સંસ્કૃતના અસહ અન્યોના હસ્ત લેખ (Manuscripts) નો સંગ્રહ કરાવવો;
 - (૭) એ લેખોનું સંગ્રહન યોગ્ય પડિનો કરે કરાવવું;
 - (૮) હેમાંથી સારા ભાગોનો જ પ્રસાર કરાવવો;
- પ્રાચીન સાહિત્ય માટે આટલી સચના ખસ છે.

આ જે આયોજન મહુ નિસ્તીર્ણ જણાય છે સ્મરણુમા રાખનાનું એ છે કે આ સર્વ કાર્ય એકદમ હાથ યેના એમ કહેવાનો હતુ કે જ નહિ. પણ પ્રાપ્તિ તૈયાર કરી ચૂકવામા તુલસાન નથી, હેને અમયમા આણુવા માટે અને કાગે કામ કરીશુ હેમા બાધ નથી આ ઉપરાંત આ યોજનામાં વધારે નદારે કરના માટે એકાદ કમિટી નીમીશુ તો અડચણ નથી એ યોજનામાના હેતુ નિહ્ન કરના માટે શા શા માર્ગે લવા તે વિને એ કમિટી મારી ગતિ વિચાર કરી સલાહ આપી સકશે.

આ સર્વ કાર્ય એક અમિતથી એકલે હાથે થાય એમ નથી, તેમ આપણા મડળને માલ્ય સાહાય્ય મળ્યા વિના પણ થાય એમ નથી. માટે ગળ રજનાડા વગેરેને આપણી પ્રવૃત્તિમા સાહાય્યમા લેવા એ છુટ જણાય છે શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજએ તો આપણી પરિપદને ખાસ સહાયતા આપી છે તે વડોદરાની પરિપદ વખત હેમણે આપેલી હાજરી તેમ જ મળીત મદદ ઉપરથી સામીત થઈ ચૂક્યું છે એ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોમાથી મહાવતા મેળવવા માટે આપણા કાયવાહકને અધિકાર આપીતુ તો ઠીક એ સર્વ ખનુ, પરતુ કાર્યસિદ્ધિનુ ખનુ મીજ તો આત્મમળ જ છે; અને આ આપણી પ્રવૃત્તિને અગે આપણે સમૂહ તે એક આત્મબંધિત છે એટલે આ પ્રત્યે આત્મમળ એટલે સઘનળ ગણીશુ આપણી આગળ જિજ્ઞાસ રહેવા કાર્ય મ્હોટા છે, વિષમ છે, પરતુ આપણી ભાષાભક્તિ પણ તે પ્રમાણુમા મ્હોટી રાખીશુ, આપણી ત્રદ્ધા અચન સ્થાપીશુ, તો પરમ અન્તે વિજય જ છે

ભગિનીઓ તથા બન્ધુઓ ! માટે છેવટમા એટલુ જ કહેવાતુ છે કે આપણી પરિપદનું કાર્ય બારે જવાનદારીતુ છે એ યાદ રાખી, આપણા આ સરસ્વતીસત્રમા પરસ્પર પ્રીતિભાવથી પ્રવૃત્ત થવાનુ પવિત્ર કર્તવ્ય લક્ષમા રાખી, અને સાહિત્યના વિશુદ્ધ આનન્દને અનન્ય ભાવથી પ્રાપ્ત કરવાનો હિસાહ ધારી, આપણે આપણા આ કાયનો આરમ્ભ કરિયે, અને સર્વ કાર્યના સિદ્ધિદાતા પરમ કૃપાળુ પિતાની આશિષ માગિયે.

इति शम्.

આઠમું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન.

એટલે ત્યાં શું જોયું ને જાણ્યું ?

આ સંમેલન, મુંબાઈમાં માધવબાગના મકાનમાં તા. ૧૬ મી, ૧૭ મી તથા ૧૮ મી મે ૧૯૫૧ના દિવસોએ મળ્યું હતું. મુરતમાં આ માસ આખરે બરાવાની ગુજરાતી સાહિત્ય પારવદ્ તરફથી પાંચ કે ૭ પ્રતિનિધિ આ સંમેલનમાં હાજર રહેવાને નીમાયા હતા, તેમાં મ્હારું નામ પણ હતું. હું પ્રથમ બે દિવસ હાજર રહ્યો હતો. ત્રીજે દિવસે જઈ સપાટું નહોતું. બેઠક પ્રથમ દિવસે બપોરના ૧ વાગ્યાથી હતી; બીજા બે દિવસોએ ૧૨ વાગ્યાથી રાખવાનું, બહેર યમું હતું પણ તાપ સખત પડતો હતો તેથી રહવારના સાદાસાતથી દસ વાગ્યા સુધી અને ત્રીજા પહેરે સાદાત્રણથી ૭ વાગ્યા સુધી બેસવાનું દરાખ્યું હતું. પરંતુ છેવટે દિવસે બધું કામ રહવારમાં અગિયાર વાગ્યા સુધીમાં પડું કરી દીધું. હું તે દિવસે રહવારે જઈ ના સમ્યો, ત્રીજે પહેરે જવાનો હતો; તેથી છેવટની બેઠક હું ચૂક્યો, તેથી બેઠક થાય છે, કેમકે તે દિવસે હિન્દી બાપાને શું સ્થાન આપવું તે ચર્ચા રસભરી થઈ હતી તે મ્હારાથી પ્રત્યક્ષ જોવાઈ સંભળાઈ નહિ. એ છેવટની બેઠકની હકીકત મિત્રો તરફથી જાણી હું આહિં નોંધીશ.

ત્રીજે દિવસે સાંજે સાદા ૭ વાગ્યે શેઠ ત્રિભુવનદાસ મેઘજીદાસ નધુભાઈની વાડીમાં મિત્રમેળાપ આ સંમેલનને અંગે થયો હતો. એ પ્રસંગે રા. દામોદર ગણેશ પાંડ્યેએ બધાને નિમન્ત્રણ કર્યું કે આવતી કાલે સાહિત્યપરિષદના મકાનમાં પરિષદના સભાસદોની સભા બરાશે, તે વખતે બધાએ આવવું, સભાસદ ના હોય તો સભાસદ બનવાનો નિશ્ચય કરીને આવવું. આ બાપણમાં હેમણે ખુલાસો કર્યો કે-મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ એ કાયમનું મંડળ છે, અને સાહિત્યસંમેલનો પ્રતિવર્ષ એ પરિષદની પ્રેરણાથી તથા યોજનાથી બરાય છે. આ બેઠક બતાવવાની જરૂર આઠ આઠવાર સંમેલનો થયા છતાં જણાઈ તે બહુ સ્પષ્ટ વાત છે. પરિષદ શબ્દનો ઉપયોગ બિન બિન રીતે કરવામાં આવે છે તે સ્થિતિ ઉપર આ સખળ પ્રકાશ પાડે છે. બંગાળમાં બંગાળપરિષદ છે તે પણ કાયમની સંસ્થા છે. આપણે ગુજરાતમાં જ સંમેલનને રથજે પરિષદ શબ્દ યોજ્યો છે. તે ફેરવવાની જરૂર નથી જણાતી. ગુજરાતમાં 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી', 'ફોર્મર્સ ગુજરાતી સભા', જેવી સંસ્થાઓ છે, તેવી સંસ્થા મહારાષ્ટ્રમાં ન હોવાથી હેમને પરિષદ એમ કાયમની સંસ્થા યોજાવી પડી છે. પરંતુ બમ ટાળવાને માટે પરિષદ શબ્દ સંમેલનને બદલે યોજાય તો સારું. પરિષદ શબ્દનો ઇતિહાસ જ્ઞેતાં એ કાયમની સંસ્થા નહિ પણ વખતો વખત મળનારું મંડળ એમ સુધરિત થાય છે.

અરવું, આ સંમેલનમાં કાર્ય શું શું થયું તે ચાલી વિષયવાર આપીને નીરસતા કરવાનું હું યોગ્ય નથી ધારતો. હું તો આ પ્રસંગે મ્હારા મન ઉપર કેટલીક આસ આજતોએ છાપ પાડી તે નોંધવાનું વધારે રસજનક માનું છું.

મરાઠી સાહિત્ય—આ સાહિત્યમાં નાટકસાહિત્ય, વિશે નિબંધો આવેલાં છે તેના સાર વંચાશે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું કે હાલની મરાઠી રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો હલકી પાયરીનાં બહુધા છે. આ કિરિયાદ એક નાટકમંડળીના મેનેજરે લખેલા નિબંધમાં જ હતી.—આ પ્રમાણેની કિરિયાદ આપણી કોઈ ‘યુજરાતી નાટકમંડળી’ને મેનેજર કરશે ખરો ? મરાઠી રંગભૂમિ અને યુજરાતી રંગભૂમિ વચ્ચે ભેદ આ વાતથી ગૂઢ રીતે જણાય આવશે. ખીજા નિબંધકારે નાટકો ભજવાતા પહેલાં તેની પરીક્ષા કરનાર Censor નીમવાની માગણી કરી હતી. આ યોજનામાં લાભ તેમ હાનિ બંને છે; પરંતુ આપણી રંગભૂમિના સાહિત્યની દશા જોતાં આ યોજના હાલ તો ઇષ્ટ જણાય છે. આપણી સાહિત્ય પરિષદ આ વાત લક્ષમાં રાખશે ?

એ જ નિબંધકારે ખીજા એક સૂચના કરી હતી કે હાલનાં નાટકોમાં સંગીત બહુ જ હોય છે, તેને બદલે નિયમિત અંશમાં સંગીત અને બહુ ભાગે ગદ્ય હોય તો સારું. આ સૂચના નાટકલેખકોએ વિચારમાં લેવા લાયક છે. સંસારસુધારાને નિન્દનારો નાટકોમાં ઉદામ લખાણો હોય છે તેના ઉપર આ નિબંધકારે અરિયિ બતાવી હતી. આ પ્રસંગે એક વાત યાદ આવે છે; મરાઠી રંગભૂમિ ‘શારદા’ જેવું સુધારાના પક્ષનું નાટક પ્રેક્ષકમંડળ તરફથી અનેક સ્તુતિગર્જના ઉત્પન્ન કરે છે એમ મહે દોહું છે; ત્યારે યુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર સુધારાનું વકચિત પાડનારા આમ્ય પ્રમંથે પ્રેક્ષકમંડળનો સ્તુતિનાદ મેળવે છે. આમ કેમ હશે ?

નિબંધો સાંભળીને એમ મહેને જણાયું કે યુજરાતી કરતાં મરાઠીમાં મંરકારી નાટક અન્યો વધારે સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ ઉપરથી આપણા રસિક અને પ્રતિભાશાલી લેખકોએ જાગૃતિ લેવાની જરૂર જણાય છે.

કાન્યો દેટલાંક વંચાયાં છે તેમાં એક કવિ કિરિયાદ કરે છે. મરાઠી સાહિત્યમાં હાલના તખ્તમાં પ્રેમની વાર્તાઓની—અયોગ્ય પ્રકારની વાર્તાઓની—રેલ રેલાય છે. ખીજો એક નિબંધકાર કિરિયાદ કરે છે કે સ્ત્રીપાત્રના સુખમાં સ્ત્રીજનોચિત બાપા શેલી સુક્રતાં જણાતાં નથી; તે એટલે સુધી કે અન્ય લખનાર સ્ત્રી હોય છે તે પણ આ ખામીથી દૂર નથી.

ખાલસાસાહિત્ય—આપણી પેઢે જ મરાઠીમાં પણ આ સાહિત્યની ‘જનતા સ્પષ્ટ જણાય. બાપજોથી જણાયું તેમ જ અંમેદન આગળ મહેલા દરાવ (નંબર ૭ મા) ઉપરથી એ જણાયું. દરાવના શબ્દમાં ચોડુંક રૂપાન્તર એક જણની સૂચનાથી કરવામાં આવ્યું હતું. તેનો અર્થ એટલો જ હતો કે ખાલસાહિત્ય માટે પ્રયાસ નવો જ કરવાનો નથી, કાંઈક તો શમ થયું છે—એમ સ્વયંતોષ હૃત્પન્ન કરવો.

સામેલને કરેલા ઠરાવો—

આ અમેલનમાં કેવ મોળ દરાવો થયા તે સર્વનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. કેવ લાક ધ્યાન ખેંચનાન દગવો જ જોઇ જમએ.

૧. મોડી લિપિ બાબત ઠરાવ—આ ઠરાવ આપણા મુજરાત પ્રાન્તની સાથે સંબંધ રાખનારો નથી. મહારાષ્ટ્રમાં પણ અમુક નવીન સંજોગોને લીધે આ ઠરાવનું કારણ ઉત્પન્ન થયું છે. મહારાષ્ટ્રમાં લખવાની લિપિ એક છે—મોડી, અને છાપવાની બીજી છે—દેવનાગરી મહારાષ્ટ્રમાં સર્વ જિલ્લામાં સરકારી દસ્તરમાં મોડી લિપિ અત્યાર સુધી પ્રચરિત હતી તે કાઢીને દેવનાગરી લખવ કરવાનો સરકારે હુકમ કર્યો છે તે સ્કામે કારણો દર્શાવી પુનઃ પ્રયત્ન કરવા માટે આ ઠરાવ હતો. આ વિશે એક જ વાત, મહારા અનુભવને બળે, કહ્યું; મોડી લિપિ કાઢી નાંખી દેવનાગરી લખવ કર્યાથી જે અનર્થ ટાળવાનો તે કાળક્રમે યથાપૂર્વ પ્રગટ થવાનો ભય છે, તે ઉપરાંત અનેક અડચણો છે. બીજું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અંગ્રેજીમાં લખવાની લિપિ અને છાપવાની લીપિ વચ્ચે જે સંબંધ છે તેવો જ સંબંધ મોડી અને દેવનાગરીનો છે.

૨. ભરતખંડમાં એક લિપિ—આ ઠરાવ થયો તે વખતે હું હાજર નહોતો. પરંતુ દેવનાગરી લિપિ-સ્વીકારવાથી શી શી અગવડો, હાનિઓ, ઇત્યાદિ છે તે હું ‘લિપિ’ વિશેના મહારા નિબંધમાં કપૂર્વ જણાવી ચૂક્યો છું.

૩. ભરતખંડ માટે હિન્દી ભાષાનું ત્રીજી ભાષા તરીકે શિક્ષણ.—આ વિષય ઉપર બહુ જોસણી ભાષણો થયાં હતાં એમ સાંભળ્યું છે. દેડલાક વક્તાઓ તો એટલે સુધી ગયા હતા કે મરાઠીભાષા તે ભરતખંડની સમાન ભાષા થવી જોઈએ, કેમકે મરાઠાઓએ એક સમયે આખા ભરતખંડમાં રાજ્ય કર્યું હતું! આવેશને ચિન્તનનું સ્થાન અપાય ત્યાં આમ ઉદ્ગાર નીકળે. પરંતુ પરિવહ (સંમેલન) નું મારવ જુદા જ પ્રકારની વૃત્તિની માગણી કરે છે. શ. બ. ક. ઠાકોરે આ વિષયમાં મુજરાતીમાં ભાષણ સમર્થ રીતે કર્યું હતું અને હિન્દી ભાષાની પૂજના બમ ઉપાડા પાડી બતાવ્યા હતા.

દેશી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ, દેશી ભાષાને શાળાઓમાં તેમજ કોલેજોમાં સ્થાન આપવું, સર્વ શિક્ષણ માતૃભાષામાં અપાય તે માટે શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર ઉચ્ચ શિક્ષણને યોગ્ય અન્ધ પ્રસિદ્ધ કરવા.

આ મહાન સાધ્ય સંબંધી જુદા જુદા ત્રણ ઠરાવો થયા. બધે પણ એ ધસંજે વક્તાઓએ ચિન્તનનું સ્થાન આવેશને આપ્યું નજાઈ આવ્યું. ‘દેશી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોત તો આજ અનેક રાજકે અને અનેક ગ્રામ્ય પ્રગટ થયા હોત’—હેવા વચનમાં શો સાર? ત્વજે મહાન પુરોષો પડવા માટે કારખાનાં કામ કરી સક્તાં હોય, અને પાત્રની પાત્રતા, પ્રતિભા, ઇત્યાદિ અંદાની ગણના જ ના હોય, એમ આ આવેશ વચનો સચવનાં હતાં. ‘મીસનો ઇતિહાસ તો વસ્તુવિષય જ છે; પણ તે અંગ્રેજીમાં શીખાવાથી શું વિશેષ?’—હાલું વચન પણ નીકળ્યું હતું. ઇતિહાસનું તત્ત્વ શું? ઇતિહાસ અન્યો કેવા હોય, ઇત્યાદિ વાતોનું વિસ્મરણ અહિં થયું હતું.

- (૩) બુદ્ધિવર્ધન=બુદ્ધિવૃદ્ધિ વ્યર્થ કરાવું. •
- (૪) નિર્માણશક્તિ=creative power.
- (૫) અભિનવાન્વેષી બુદ્ધિ=originality of research.
- (૬) દુર્બોધ=unintelligible.
- (૭) નિરુપદ્રવ=harmless.
- (૮) સંક્રમણ=transition. (આ શબ્દ આપણે પણ સતત રીતે પ્રયોગિયે જ છીએ)
- (૯) રૂપાન્તર=adaptation.

આ શબ્દયોજના મને બહુ ઉચિત લાગ્યા છે. અનુવાદ શબ્દ કોઈ બાપાન્તર માટે વાપરે છે, તો કોઈ અર્થ બાપાન્તર માટે, તો કોઈ adaptation માટે એમ બહુ ગાંઘા થઈ છે તે આ ‘રૂપાન્તર’ શબ્દથી ટાળશે.

- (૧૦) ધૈર્યુણ્ય=demerit.
- (૧૧) સમર્થક=supporter (of resolution)
- (૧૨) ગવિધાનક=plot.

(આપણે ‘વચ્ચુ’ એ પારિભાષિક શબ્દ વાપરિયે છીએ). “

આ તો શબ્દ જ્ઞાનની વાત આવી. પરંતુ ઉપર વધારે મહત્વની વાતો યોજના, વ્યવસ્થા, ઇત્યાદિ સમ્બંધની તોંધી છે તે તરફ વાચકનું લક્ષ ખેંચી કલમ મૂકી દઉં છું.

વારણ.
તા. ૧૯-૫-૧૫ }

નરસિંહરાવ લોધાનાથ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यक्षा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुण्यो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुण्योऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂમ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, એકે ૬.

[આશિઃ]

આપાઠ સંવત ૧૯૭૨.

તાત્રી અને પ્રકાશક:—ઓન. રા. ભ. રમણભાઈ મહોપતગમ નીવડે. બી.એ. એમ.એલ.બી.
ઓર્થોડન્ટ રોડ—અમદાવાદ.

અન્યોક્તિ-વિર્લાસ.

૩૬૫

(રા. રા. ડાહ્યાદાઈ દાહ્યાદાઈ)

સ્થાનિક, સ્વર્ણ.

૩૬૬

રા. રા. રમણભાઈ કેશવભાઈ ત્રિવેની. બી. એ. એલ. એલ. બી.

પર્તમાન ચૂંટણી વિમલ અને બહાદુર બેલચખના આત્મબોન

૩૬૭

(પ્રો. મરબેસેસ પ્રામુખ્યન દવે એમ. એ)

દાસયક

૩૬૮

(રા. રા. પ્રત્યુષભાઈ કૃષ્ણલાલ મહેતા એલ. ઇ. ઈ)

પાંચમી શુભરાત્રી સાહિત્ય પરિષદ: નિરીક્ષા અને સમીક્ષા.

૩૬૯

(રા. રા. રામલાલ યુનીલાલ મોટી)

પાંચમી શુભરાત્રી સાહિત્ય પરિષદ સત્કાર મેરજીયા પ્રમુખ રા. રા. મધુવર્યામ બળવર્યામ

૩૭૦

દોરાનું બાપલ

ભાગ્યવાન એમ આંકડા.

૩૭૧

એક બેસ

૩૭૨

ધા અમદાવાદ યુનીયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ઇ. સી. મા મોતીલાલ ગામજીએ બાપુ.

ટંકશાળ-કાશુપુર-અમદાવાદ.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વે માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)
મળવાનું ડેકાર્ટ—વસત આરિસ.—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિ, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જે તમારે મગજને પ્રુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જે તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જે તમારે શરીરને મુદ્દઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા ખદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ વિનંતી

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૂતસમ

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—લાવનમ

શેખસઅદીની શિક્ષાપત્રી.

(કરીમા ગુજરાતી અક્ષરે તથા તેનો તેવીજ કવિતામાં તરજુમો).

પ્રચલિત કરતી ધણી જગ્યાએ જુદા અર્થે. પાઠાંતરો, વિવેચન તથા દિપ્પણ સહિત
કરીમા સાથે સખંધ ધરાવનાર શાએ વચવા વિચારવા જેવું. ૫૯ સંખ્યા ૧૪૪, કીમ
રૂ. ૦-૧-૦; પોર્ટ્રેટ જુદું 'ધર્ણ' પ્રશસાપાત્ર રીતે તૈયાર કરેલું; નેટ્સ ડાળીપૂર્વક
લખાએલી—હસેનમિયાં ખી. કદી (પેટલાદ) 'તરજુમો ખરો, બંધમેસતો અને સંગીતમય
સહાયક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય ઉપયોગી'—આવામિયાં એ. કાજી (રાજકોટ). 'જે
કરીમા બહુ છે તેઓને ધર્ણ ઉપયોગી'—ડે. એ. ઇ. અમરેલી. 'ધણી મહેનત લઈ ઉત્તમ
તરજુમો કર્યો છે'—અમીરમિયાં હમ્દમિયાં (અમદાવાદ). 'મેં જોયા છે તે તરજુમાઓમાં
ધણે દરજ્જે એક'—સાક્ષર શ્રીકૃષ્ણલાલ એમ. ગવેરી (મુબઈ).

મળવાનું ડેકાર્ટ—અ રૂ. ૬૫૫૨, મુંદરા (કચ્છ).

ઝંડુ ફાર્મસીની અકસીર દવાઓ.

જીવન. (અવન પ્રાસાવલેહ.)

આયુર્વેદના રત્નમય આ ઔષધી મગજને અને શરીરને ખરેખરી શક્તિ આપે છે
વિવાધતી ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક ઔષધોને દેહાવનાર ખરેખરે દેશી ઔષધ જે
કોઈ હોય તો તે એક આ જીવન છે. લાંબા મેલાડ પછીની અશક્તિમાં, હાપમા અને
ઉધરમમાં ફાયદો કરે છે. બચ્ચાઓ અને જડોની સાધારણ નબળાઇમાં ખાસ અકસીર છે.

૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦

૦૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જૂનો તાવ, ખાસી, ઇમ. અમિભાઈ માટે ઉત્તમ ઇલાજ છે, આ દ્રાક્ષાસવ પીવામાં
રહે જતાદાર છે અને યાદી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાઝગી બક્ષનાર છે.

૧ રતલની રૂ. ૩. ૧-૮-૦

૧૧૧ રતલની રૂ. ૩. ૨-૦-૦

પાયનવટી.

આવામાં સ્વાદિષ્ટ અને તમતમતી છે. રમિ ઉત્પત્ત કરી અનનુ પાયન કરે છે.

૦૧ રતલની રૂ. ૩. ૦-૧૨-૦

વધારે વિગત તથા પ્રાર્થસ લીસ્ટ માટે લખો:—

ઝંડુ ફાર્મસિકલ વર્ક્સ.—એલડી-સ્ટેન રોડ મુબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं मात्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂર્ખે
। પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયશ્રવણનાશ્રયાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૪, અંક ૬.

[આસિક]

આષાઢ સંવત ૧૯૭૧

અન્યોક્તિ-વિલાસ.

—(૧)—

[શાર્દૂલચિદામિત ૧૮૦.]

એહ છે સરસિજ ! તું સરતવં શુભાંગથી સર્વદા,
“ વૃદ્ધિમાં થતી વૃદ્ધિ, ” તેમ તુજમાં સૌગન્ધ શાન્તિપ્રદા;
કિન્તુ અન્ન દિવંદ્ર દૃષ્ટા વગરને છે દૃષ્ટુ પંકાદબૃત,
મનપૂર્વ વિવિન્ના લલાટ ઊચિતં વન્માર્નિતું કર સમ્મ ।

—(૨)—

[મન્દાકાન્તા ૧૮૦.]

અન્તિ બાળા શુભ કંઠમયી ચન્ન લક્ષ્મી ધરે છે,
લીલા ન્યારી નિરૂપી તરણી ખાન મોહી મુકે છે;
કિન્તુ થાતી મુગન મુરખિ નદ્ર ના, શુભ થાતાં,
ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિવિરુનિર્માયને ચોત્તમાનામ્ ।

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે.

ઇન્ડિયા સરકારનો ઠરાવ.

‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ સંબંધે નામદાર ઇન્ડિયા સરકારે હાલમાં એક ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે તે સર્વના જાણવામાં છે. આ ઠરાવને આપણા દૈનિક સાપ્તાહિક પત્રોએ અભિનન્દનને પાત્ર ગણ્યો નથી અને એ ઠરાવમાં ‘શું નથી’ એટલા જ ઉપર ધ્યાન આપાય તો તે અભિનન્દનને પાત્ર ન ગણાય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ એમાં ‘શું છે’ એ પણ આપણે જોવું જોઈએ. અને જ્યારે આપણે તે જોઈએ ત્યારે, જે આપણને એમ જણાય કે, એ ઠરાવ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની રાજ્યનીતિનો સફાર અને સ્વીકાર કરે છે, વર્તમાનમાં એની જે સ્થિતિ છે તેના કરતાં કાંઈક વિશેષ અધિકારની સ્થિતિ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં મંડળોને આપે છે, અને બવિષ્યમાં સ્વરાજ્યનો તંત્ર વધારે સફળ વધારે વ્યાપક અને વધારે વિકસિત કરવાનાં બીજાં રોપે છે—આટલું જે આપણને જણાઈ આવે તો, એ ઠરાવનો અનાદર કરવો એ દષ્ટ નથી. તત્વાર્થમાં જે આપણા મુદ્દાઓનો સ્વીકાર થતો હોય તો અવહારના સલાહોના મતભેદ ઉપર વધારે ધડતું વળન રાખી તત્ત્વસિદ્ધિનો તિરસ્કાર કરવો એ વાજબી નથી. આ લેખમાં આ દૃષ્ટિબિન્દુથી સરકારના એ ઠરાવોનું અવલોકન કરવાનો ધ્યેય છે. તેમાં અવહારમાં ક્યાં મતભેદ છે તે અવસ્થ બતાવીશું અને તે સંબંધે શું કરવું દષ્ટ છે તેની પણ યથામતિ સૂચના કરીશું; પરંતુ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસની નીતિના સ્વીકાર તરીકે એ ઠરાવ માનને પાત્ર છે એમ દર્શાવવા યત્ન કરીશું.

૧. ઉપોદ્ઘાત.

(અ) ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન.

ઠરાવના આરંભમાં જણાવ્યું છે તેમ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં હાલ ત્યાં પછી આપણા દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની હમારતનું નવું ચણતર લોર્ડ મેથેના મુદ્દારાઓથી શરૂ થયું છે. સને ૧૮૫૦ માં કેટલાંક શહેરો માટે મસજીતીયો મંડળો નીમાયાં, અને ૧૮૬૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા રાયલ આર્મી કમિશનની ભલામણો મુજબ સને ૧૮૬૪ માં કેટલાંક પગલાં ભરવામાં આવ્યાં. પરંતુ નવી હમારતનું ખરૂં સ્વરૂપ લોર્ડ રિપનના સમયમાં, સને ૧૮૮૨ ની સાલથી, બંધાયું. લોર્ડ રિપનનો હેતુ એ હતો કે સાવધાનીભર્યા પણ પ્રગતિકારક પગલાંઓથી, સ્થાનિક કાર્યોના વહીવટ જેમ બની શકે તેમ સ્થાનિક પ્રજાના હાથમાં એપવે; આ વહીવટ ઉપર બહારનો અંકુશ આવશ્યક હોય તેટલો રાખવો પણ રાજ્યવ્યવહારની જરૂરીયતોને અંગે જે કાર્યો સરકારના પ્રતિનિધિના હાથમાં જ રાખવાની આવશ્યકતા હોય તે સિવાયનાં બધાં સ્થાનિક કાર્યોમાં લોકની સ્વાયત્તશક્તિ વિકસાવવી અને ન હોય તો તેમનામાં તે કિતમ કરવી:—આવો લોર્ડ રિપનનો સ્પષ્ટ હેતુ હતો. આ હેતુને અનુસરીને કેટલાક કાયદાઓ

પસાર કરવામાં આવ્યા, જેથી ચૂંટણીના ધોરણનો અને નાણાંપ્રકરણી સ્વાનન્વયનો વિકાસ કરવાનો અને સરકારી અંકુશની સંપ્રાપ્તિ કરવાનો ઉપક્રમ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. તે પછી લોર્ડ એલ્જીનના વખતમાં પણ એ સવાલનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તેમણે પણ વિશેષ વિકાસના પ્રયત્નો નિર્દિષ્ટ કર્યા હતા. દાલમાં લોર્ડ મેલ્સ અને લોર્ડ મિન્ડોના ઐતિહાસિક સુધારાઓને અંગે અધિકાર મંચિલાગના સવાલ ઉપર વિચાર કરવાને નીમણેલા ખાદશાહી કમીશન ૩૫૩ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્તો ઉપર અને તેના વહીવટ માટે જામી કરવાની બિહાત ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે અને તે કમિશને તે ઉપર પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા છે. આ અભિપ્રાયો ઉપર પ્રાન્તિક સરકારના મત મંગાવી તે ઉપર નામદાર કનિડયા સરકારે આ હરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. કમિશનનો મત થયો છે કે આત્માર સુધી જે પગલાં લેવામાં છે તે બધાં મદ્ય નીવડ્યાં છે; લોકોમાં પૌરધર્મ માટે આદરવુદ્ધિનો આવિર્ભાવ જરૂર છે, અને કેળવણીના વિકાસથી જવાબદારીની લાગણી વધારે તીવ્ર થયેલી જોવામાં આવે છે. સરકાર ચારે તરફ ઇચ્છન અને અજ્યુલ્યનાં ચિદ્ધન જુએ છે. અને ભવિષ્યને માટે વિશેષ પ્રગતિકારક પગલાંઓ ભરવાનો ઇરાદો રાખે છે. આટલું અવસ્ય ખુશી થવા જેવું છે.

(બ) ભવિષ્યની સામાન્ય રાજ્યનીતિ.

ભવિષ્યની સામાન્ય રાજ્યનીતિ વિષે લખતાં સરકાર લખે છે કે, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની નીતિનો વિકાસ કરવામાં જૂતકાલમાં જે જે અગ્રયણો હતી તે ભારે હતી અને તે હજી નિર્ભળ થઈ નથી. આ અગ્રયણો આ છે:—

૧. સ્થાનિક ઉપજની અવપતા અને તે વધવાનો અમંભવ.
૨. કરના નવા પ્રકારો મેળવવાની મુશ્કેલી
૩. જલદેર ઇચ્છન માટે લોકોમાં જાણતી ઉદાસીનતા.
૪. ચૂંટણીની મહેનત, અને તેને અરજ અને અગવડો ઉદાસવાની ધણે ભાગે નાખુશી.
૫. આ વિષે જેમને લાગૂ પડનાં નથી તેમાંના ંટલાઓની નાખાવકી.
૬. ધાર્મિક વિરોધો.
૭. પૌર રાજ્યના ક્ષેત્રજોની વિવિધતા.

સરકાર ધારે છે કે આ બધી અગ્રયણો યોગ્ય છે કે જેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો છટે થાય અને પૂર્ણપણે વિકાસ ન થઈ શકે.

આની સાથે સરકાર જણાવે છે કે જે પાટાં શહેરોની કેળવણી પ્રજા સ્થાનિક ગોદવા-જામાં વધારે સફલતાની માગણી કરે છે, જેથી આરોગ્ય અને વિદ્યાવૃદ્ધિના ખાતામાં નિપુ-

ણતાવાળા અધિકારીઓના સીધા અંકુશની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ એક પ્રશ્ન જૂદી તરેહનો છે. ઇંગ્લંડ અને બીજા યુરોપીયન દેશોમાં પણ આવી રીતની વૃત્તિ જણાવા માંડી છે. અને તેથી ત્યાં પણ રાજ્યના મુખ્યતંત્રના ઉપર સ્થાનિક રાજ્ય મંડળોને ઉત્તેજિત કરવાની અને સુધારવાની ફરજ નાંખવામાં આવી છે, અને જ્યાં તેઓ નાલાયક જણાય ત્યાં વચ્ચે પડવાની અને જરૂર હોય તો તેમને દૂર કરવાની સત્તા પણ તેમને સોંપવામાં આવી છે. આ કારણોથી, સરકાર કહે છે કે, બીનઅમલદારી મંડળોના હાથમાં વધારે મત્તા સોંપવાના સલાહોનો ફરજી સાવધાનીથી કરવાની જરૂર જણાય છે. વળી સરકાર વિશેષમાં કહે છે કે સામાન્ય રીતે વિકાસની નીતિનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે સર્વેત્ર એક જ ધોરણ લાગુ પાડ્યાથી રાજ્યતંત્રમાં અપિવિધતા-નિર્ણયતા અને નવા પ્રયોગો કરવામાં મંદતા આવે છે એ પણ સર્વથા ઇષ્ટ નથી. પરંતુ આવું એક ધોરણ હિન્દુસ્થાનમાં લાગુ પાડી શકાય તેમ પણ નથી. પ્રત્યેક પ્રાન્તમાં સ્થાનિક જરૂરીયતો ભેદની સ્થિતિ શક્તિ અને ઇચ્છાને અનુસરીને સ્થાનિક રાજ્યતંત્રો ઘડાયા છે અને તે બધાંને એક દમ નવા સંચામાં નાંખીને નવા નમૂનામાં ઉતારવાં એ બની શકે તેમ પણ નથી. આ બંને કારણોથી ઇન્ડિયા સરકાર સર્વેત્ર પ્રત્યેક બાબતમાં કેટલે અંશે સુધારા વધારા શક્ય છે એ વિષયમાં પ્રાન્તિક મરકારોના મતને અનુમોદન આપે છે. પરંતુ સરકાર ધારે છે કે પછાત ગ્રેડના પ્રાન્તોમાં વધારાને માટે અવકાશ છે. વહીવટી વિભાગોમાં મરકારની દરમિયાનગિરિ કહાડી નાંખવી અને સ્થાનિક મંડળોમાં બીનઅમલદાર વર્ગ ઉપર વધારે આધાર રાખવો એ નવી રાજ્યનીતિનું લક્ષ્ય રાખવું એ દશવં ઉપર સરકાર આવી છે.

સ્થાનિક મંડળોના સંબંધમાં જે મુખ્ય બલામણો રોયલ કમિશને કરી છે તે મુજબ આગળ વધવાનું પ્રાન્તિક સરકારો કમ્પલ કરે છે. જૂદી જૂદી રીતે અને ભિન્ન ભિન્ન અંશમાં, સ્થાનિક મંડળોમાં,

૧. ચૂંટણીના તત્ત્વમાં હમેરો કરવાનું,
૨. પૌરરાજ્યમંડળોમાં બીનઅમલદારી પ્રમુખની યોજના કરવાનું,
૩. સ્થાનિક રાજ્યમંડળોને પોતાના ઉપજ ખર્ચના અડસદાની બાબતમાં વિશાળ અધિકાર આપવાનું અને મંજુર થયેલા ખર્ચની ખાતાબદલી કરવાની બાબતમાં વધારે છટ આપવાનું,
૪. પોતાના નોકરો ઉપર સ્થાનિક મંડળને વધારે અધિકાર આપવાનું.
૫. અને અગત્યનાં કામોને માટે ખર્ચ કરવાની બાબત બદલની મંજુરી મેળવવાના સંબંધમાં હાલ જે અંકુશો છે તે અંકુશો મંદ કરવાનું,

છટ ધારે છે. અને ઇન્ડિયા સરકાર એમ ધારે છે કે આટલા કેરકારોથી સ્થાનિક સ્વ-રાજ્યના ધોરણનો વાસ્તવિક અને તાત્કાલિક વિકાસ થશે.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી આ હરાવમા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના જૂઠા જૂઠા અગ્રે ઉપર વિવેચન કરવામા આવ્યું છે અને તેમા શા શા સુધારા વધારા મળુર કરવા સરકાર તૈયાર છે તે બતાવવામા આવ્યું છે. આ પ્રકરણ ઉપર આવતા પહેલા આપણે ઉપરના ઉપોદ્ધાતરૂપ વિવેચન ઉપર જરાક યોજીશુ તેના સત્ય અસત્ય અશો તપાસીશુ અને તેના મંજૂરમા આપણું કાંઈ કર્તવ્ય હોય તો તે શુ છે તેનો ખ્યાલ લેવા યત્ન કરીશુ

૨. સ્વરાજ્યની અડચણોનો વિચાર

(અ) ઉપજની અપતા અને કરના નવા પ્રકારો યોજવાની મુશ્કેલી

સ્વરાજ્યના વિકાસને અટકાવનારી જે અડચણો સરખાઈ બનાવી છે તેમા મુખ્યત્વે ઉપજની અપતા અને તે વધવાનો અમંભવ, અને પહેલું મુદ્દા આપનામા આવ્યું છે. ખરી વાત છે કે મુદ્દાનિક મડગ પામે છોડે હાથે ખરચી શકે એટલું દ્રવ્ય હોય તો ઘણા સુધારા થઈ શકે, અને થોડું દ્રવ્ય હોય તો થોડા ઘણા જે સુધારા થાય તેનાથી સંતોષ માનવો પડે. પરંતુ થોડી ઉપજ હોય તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મડગો થોડું ખરચે, અને પધારે લેાય તો વધારે ખરચે અને જે તેમ છે તો પછી સ્વરાજ્યના અધિકારનો વિકાસ કરવામા આ બાબત અડચણરૂપ કેમ ગણાય છે તે સમજવું સહેલું નથી મુદ્દાનિક સ્વરાજ્યની સફળતા ઉપર વિચાર કરનારો હોય ત્યા સફળતા જેવી જોઈએ તેવી નથી એના કારણમા ઉપજની અપતાની ગણતરી વાજળી રીતે કરી શકાય એની ના નહીં, પણ ઉપજ એકાદી માટે સ્વરાજ્યનો અધિકાર વધારવામા અડચણ આવે છે એ મુદ્દા એસલું નથી લોકની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જશે તેમ તેમ ઉપજ વધતી જશે અને પ્રત્યેક સ્વરાજ્ય મડગ ઉપજના પ્રમાણમા ખરચ રાખી સુધારા વધારા કર્યું જશે એ દાખીની વાત છે. ઉપજ એકાદી હોવાથી મોટા પગારના મોટી પ્રતિગતા પામેલા અમલદાર આપણું સ્વરાજ્યમડગો ન રાખી શકે અને તેથી સ્થાનિક મહાત્મા જૂઠો થાય અને તે સાથે સરખારનો સંગીન કાણુ રાખવો પડે. આ હકીકત વિમલની આમતમા અડચણરૂપ ખરી તેના ઉત્તરમા આટલું કહી શકાય કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું રદસ્થ નિસ્વાર્થ સેવા છે અને એના મડગમા એવા પુરુષોની યોજના થવી જોઈએ કે જેઓ થોડો ઘણો વખત પારકાર્યમા શેકી શકે અને પગારદાર નોકરોના કરતા પણ થોડાની ભક્તિથી માથે આવેલા કાર્યનો ચચાર્થ નિર્વાહ કરવાને વધારે તત્પર થાય જ્યાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક નિપુણતાની આવશ્યકતા હોય ત્યા પોતાની આવકના પ્રમાણમા તે તે મડગ પગારદાર નોકરો રાખી શકે, અને તેથી વધારે નિપુણતા ની જરૂર હોય તો તે સરકારે પૂરી ખાટવી જોઈએ મુદ્દાનિક મડગના પગારદાર નોકરના ઉપરાતવ જે કાંઈ કામ હોય તે સરકારના નિપુણ નોકરોની સલાહ પ્રમાણે થાય એવી કરવામા કાંઈ દાનિ આવે નહિ આ સલાહ જે અપાય તે એવી રીતે અને એવા તત્વથી અપાવી જોઈએ કે એવા કામ માટે જાણે તે અમલદાર તે સ્વરાજ્યમડગનો જ નોકર હોય એવા પ્રમુખસર સલાહ આપનામા દરમિયાનગિરી કરી ન કહેવાય સરકારી અમલ દાર તો કમ કરે, આવી રીતની સલાહ કેમ આપી શકે એવો સલાહ કલ્પન થતો હોય

તો સરકારી નોકરે પણ વાસ્તવિક રીતે લોકની જ સેવા ઉઠાવવાની છે એવી ખુદ્દિ સરકારી નોકરોમાં હોવી જોઈએ, અને ન હોય તો આમદપૂર્વક ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. આવી યોગ્ય નાથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણને ઉપજતી અલ્પતાની અડચણ આવશે નહીં. સલાહ નોકર તરીકે આપી શકાય, મિત્ર તરીકે આપી શકાય, અને ઉપરી અધિકારીની સત્તાથી પણ આપી શકાય. તેમાં પહેલા બે પ્રકારથી જ્યાં સલાહ લેવાય દેવાય ત્યાં સલાહ આપનાર સરકારી નોકર હોય તો પણ દરમિયાનગિરીનું રૂપ ન આવે. ઉપરી અધિકારીની સત્તાની રૂઢીએ સલાહ આપની હોય તો જ તે સલાહ ગમે તેવી નેક હોય તો પણ દરમિયાનગિરી ગણાય. દરમિયાનગિરી ઓછી કરવાને સલાહ જેથી લેવાની જરૂર નથી પણ સલાહ આપવાના પ્રકારમાં આટલો ફેર કરવાની જરૂર તો છે જ. વજનદાર સલાહકારની સલાહ મંડળ બહુધા સ્વીકાર્ય જ ગણે પણ કોઈ કારણસર તે સલાહ ન સ્વીકારાય તો તે અધિકારી અથવા સરકારે અમારો અનાદર થયો એવી ખુદ્દિ ગ્રામ્યની ન જોઈએ. આમ મનોહત્તિના યોગ્ય રૂપાંતરથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યને વિકાસ થઈ શકશે અને ઉપજતી અલ્પતા અડચણ રૂપ થતી અટકશે.

(૫) કરના નવા પ્રકારે યાજવાની સુલેસી.

આનો વિચાર ઉપરની ચર્ચામાં જ સમાઈ જાય છે. દેશ ગરીબ અને સાધનહીન છે એ સર્વ જાણે છે. પણ તે સ્વરાજ્યના અધિકારને ઓકેશિત કરવાનું વાજખી કારણ નથી. ઉલટું સ્થાનિક કાર્ય તે પોતાનું જ કાર્ય છે, તેવી ખુદ્દિ લોકમાં ઉત્પન્ન કરી તે કાર્ય નિઃસ્વાર્થ ખુદ્દિથી કરવાનો અવકાશ જેટલો આ સ્થિતિમાં છે તેટલો અટળક દ્રવ્યવાળા દેશમાં નહીં રહેતો હોય. દ્રવ્યસંપત્તિની સાથે મોજ શોખ વધે છે અને દ્રવ્યથી જે કામ થતું હોય તે કામ જાતમહેનતથી કરવા તરફ મંદ હત્તિ થાય છે. સ્વરાજ્યની સફળતાની મંદ ગતિને માટે આ કારણ હોઈ શકે. પણ અસ્વરાજ્યના અધિકારના વિકાસને માટે આ કારણ બાગ્યે જ વાજખી ગણાશે.

- ત્રણ એક ખીન્ને પણ વિચાર ઓંખવું છે-સ્થાનિક જરૂરીયતો પૂરી પાડવાની પ્રત્યેક સરકારની ફરજ છે તો કોઈ સ્થાનિક મંડળની ઉપજ ઓછી છે એ વાત અડચણરૂપ હોવાની જરૂર નથી. અમુક ઉપજ બાદશાહી તીજેરીમાં આવી તેટલે તેના ઉપર સ્થાનિક મંડળોનો હક જ નથી એવું કોઈ પણ સરકાર બાગ્યે જ સ્વીકારી શકશે. સ્થાનિક જનસમાજ જે કર આપે છે તેના ઉપર વાસ્તવિક રીતે સ્થાનિક જરૂરીયતોનો પ્રથમ હક છે. દાખલા તરીકે જમીનની ઉપજમાંથી કરોડો રૂપિયા બાદશાહી તીજેરીમાં જાય છે અને સ્થાનિક ઉપજ બિના કરવા માટે રૂપિયે એક આનો વધારે વસુલ થાય છે. એ આનો સ્થાનિક મંડળો વાપરે છે પણ પ્રથમના સોગ આનામાંથી પણ સરકાર ચોક્કસ કાઢી આપે તો તેમાં શી હાનિ છે? સરકાર વખતો વખત બાદશાહી ઉપજમાંથી સ્થાનિક મંડળોને ભેટો આપે છે, અને તે ભેટોનો ઉપયોગ સ્થાનિક મંડળો કરે છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં સરકાર એવી ભેટો વધારે ઉદા-રતાથી આપે જાય તેમાં કોઈ વાંધા નાંખશે નહીં. બાદશાહી ઉપજ એ આખા દેશનું દ્રવ્ય

છે અને તેમથી કાંઈ ગરબકિ પ્રદેશને બીજાઓના નમાળુમાં કંઈ વધારે આપતું પડે તો તેમાં બીજાઓને વાંધો કાઢવા જેવું નથી દેરાની ઉપજનો સંજો વધારીને ઉપજોગ કરે એ જોઈએ—અને તેમાં કોઈને વધારે ઝાંધું જોઈતું હોય તો તેને વધારે ઝાંધું આપાય એમાં કાંઈ અન્યાય નથી એમાં વારા ફરતી વારાનો સિદ્ધાન્ત અમનમાં મનમાં અને મનમાં એવું ધરનારું છે કે અમારી પાસે મામનારા નો—અમારું કાંઈ પાસે માગવું ન પડે

ટૂકામાં ઉપજની અલ્પતાના ખેડારની મર્યાદિત સ્થાનિક માંગોનો અધિકાર વારંવાર બાબતમાં બહુ અન્યાય છે તેથી ઉપજી ગંને સ્થાનિક કાયદોનો વળીવડ નોકના પોતાના જ હાથમાં મૂકવાથી ઉપજ વધારના અંશવો જે પ્રથમ કરતા અત્યાધિક અન્યાયના ખાતાઓની ઉપજ વધારે છે અને તેમાં લોકને થોડા પણ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે તે વાત ટાંચી નીકળે છે. તેમ પ્રમાણે હજી પણ અધિકાર વધારવામાં આવ્યા, જરૂરીયતો બાન કમનામાં આવે અને તે જરૂરિયતો પૂરી પાડવામાં થોડામાં અન્યાય જ થયો થાય તો એમ માની રાકાય કે પોતપોતાના ગળા પ્રમાણે ગામ અથવા શહેરના કાર્યમાં ગોચરમાં આપવામાં જાતી આનાકાની આપણો જનમમાં કરશે નહીં એનાકાં એક દેશ દેશના જાર રૂપ છે અને કે વધારેનો એ જ્યાં ખગખરી જરૂર ન હોય ત્યાં દટનથી આ સાત અન્યાય પણ સ્વીકારે છે અથવા તેમણે સ્વીકારની નંદાએ, સ્થાનિક અન્યાયના પાર્શ્વ અધિકારની સાથે તે મરજીમાં જે વધારવાની જ રીયતની મર્યાદા આકાશી કરવાની અને મર વધાર્યા પિના કાર્યનિર્વાહ કરવાની ધન્ય વિદ્યા પાસે તો તેમાં નવાઈ નથી, અને તે અનિષ્ટ પણ નથી લોભ પોતાનું કામ મનમાં જાણીથી કરજેમરથા અને કોતેદમદી અથે કે તેમાં ગળ્યને પણ વળ કે

લોકની ઉદારસીનતા વગેરે

ઉપરના જે કારણો મિત્રાય બીજા પણ પા કાગળા મરજીના દનમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપર હવે આપણે આવીએ આ કાગળો લોકને લગતા છે મરજી માને છે, અને તેમણે તે માનણ જુન જરૂર નથી કે જાહેર જનના અન્યાયમાં આ દેશમાં લોક ઉદારસીન છે ચૂટણીને અંગે હજીકામાં કિતરવાની મહેનત અને અગરડો સહન કરનાને ખરા આગેનાનો રાજ નથી અને જેઓ તેની મહેનત કરે છે અને ચૂટણીના ખરવા અને અગરડો પેઢાને તંબાર છે તેઓમાંના કેટલાકે સ્થાનિક અન્યાયનો અધિકાર ભાગવવાને દૂરતા લાચક નીનડતા નથી આ અન્યાયો ગળીર પ્રકારની અન્યાયો છે જે વાત આપણે એકદમ કમુન કરીશું પગનું તેની સાથે અગરજીમાં રાખીશ કે લોકો જે મહેનત કરે અને અગરડો વેઠે તેને સકળ કરવાની વર્તમાન તનમાં તક છે કે કેમ તે જોવાની રીતિ થવી એ સ્વાભાવિક છે સામાન્ય જનમડળ ઉદારસીન છે એમ આપણે કમુન કરીએ તો પણ પ્રત્યેક આમાં પ્રત્યેક શહેરમાં અને પ્રત્યેક સ્થાનિક ક્ષેત્રમાં પરગણ પ્રકૃતિના સમૂહકાર્ય કરનારા ઉત્સાહી પુરોગ-તે રીતિને પોષણ આપવાના પૂરતા મર્યાદા હોય તો મળી શકે છે અને એટલે સુધી પણ જી કાકાય કે અતારે જે

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પ્રયોગ જેટલા અંશમાં થયો છે તેટલા અંશમાં સફળ મનાતો હોય તો પછી એજ અનુમાન સ્વાભાવિક છે કે અધિકારના વિકાસની સાથે ઉદાસીનતા નહ થશે અને સ્વશ્લેષનું કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ વધારવાના સંયોગો અસ્તિત્વમાં આવશે તો ઉત્સાહ વધશે અને ખરચ મહેનત અને અગવડો વેડવાની આનાકાની દૂર થશે. અત્યારની સ્થિતિમાં લોકના ઉત્સાહને મંપૂર્ણ અવકાશ નથી છતાં લોકકર્મ કરવા માટે લાવક પુરુષો નથી. મળતા એમ કહી શકાય તેમ નથી. કેટલાકની નાલાયકીની વાત સરકારે બહાર પાડી છે અને તેની સાથે દરમિયાનગિરી પુષ્કળ છતાં પણ કેટલાક સારા પુરુષો અત્યારે પણ મળે છે એ વાતની સરકારથી ના કહી શકાય તેમ નથી. કામ કામને સીપવે છે. અધિકારનું દાન એ અધિકારનો લોભ ઉત્પન્ન કરે છે. અને જ્યાં અધિકારનો અનુપયોગ અથવા દુરુપયોગ થાય ત્યાં સરકાર જોનારી બેસી જ છે. રસ્તામાં સિંહ બેઠો છે, એ પ્રકારની રાજ્યનીતિ વિકાસની બાધક છે. સરકારને આગે આર્જવથી વિનવીએ છીએ કે આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર જે સ્થિતિ હતી તેના કરતાં આ સર્વે બાબતમાં અત્યારની સ્થિતિ અનેક રીતે સારી છે એ વાત ખરી હોય તો પછી હવે વિકાસના યુગમાં અડચણોને અનિવાર્ય માનીને બેસી રહેવું એ વાજબી નથી. અડચણોનાં કારણો નપાસવાં—તેમને દૂર કરવી—એ ખરૂં કર્તવ્ય છે, અને અમને ખાતરી છે કે જેમ જેમ અધિકારને વિકાસ થતો જશે તેમ તેમ તે ભોગવવા સાફ ચોગ્ય વ્યક્તિઓ સ્થિતિ ઉપર આવશે જ. સાચી સત્તા હોય તો, સત્તા ભોગવવાને અભિલાષ હિન્દી પ્રજાએ ખોટું દીધો છે એમ માનવાને અત્યાર સુધીના અનુભવે સરકારને બાબે જ કારણ આપ્યું હશે.

આચી સત્તાનો અભાવ એજ વર્તમાન ઉદાસીનતાનું અને ખરા લાયક પુરુષો મુંઠ-ણીના રણક્ષેત્રમાં નથી આવતા તેનું ખરૂં અને ઉઠું કારણ છે એ વાતની પ્રતીતિ સરકારને ત્યારેજ થશે કે જ્યારે સત્તા આપશે ત્યારે જ. ત્યાં સુધી સત્તા ભોગવનાર કાંઈ નથી એવી દિશા નું નિરાકરણ કરી પણ થનાર નથી.

ધાર્મિક વિરોધો.

હવે કારણ સરકાર ધાર્મિક વિરોધોનું આપે છે. આપણે કમુલ માં ધાર્મિક વિરોધો છે. પરંતુ અત્યાર સુધીના આપણાં કે તે પણ રસ્તામાંના સિંહમતો જ એક સિંહ છે. ધાર્મિક છવનમાં હજી સુધી વિધ્નકર્તા નીવડ્યા નથી. કોઈ કેમણે રોમાં હિન્દુ મુસલમાનોનાં સામ સામાં તક બંધાવાનું જોવામાં તો જ્યાં સહવાસ છે ત્યાં હિન્દુ મુસલમાનોમાં અને મુસલ-મને છે, વેપારવણુજ કરે છે, વિચાર મસલત કરે છે કામ

વંશમાં સાથે હોય તેમાં એક બીજાના અને સર્વેના અજ્યુદ્યની વચ્ચે છે. બેશક બે વચ્ચે ધર્મના વિરોધો છે પણ દેશકાર્યના સ્વ-શ્લેષ ના પ્રદંશમાં વચ્ચે આવતા નથી. વચ્ચે આવ્યાનો એક પણ નિમયકારક દાખલો નોંધા-

યાનું એકદમ સ્મરણમાં આવતું નથી. અને આ બાબતમાં કદાચ કોઈ વાર એવા મંથોગો ઉત્પન્ન થાય તો પણ શાન્તિ અને મનાધાનના માર્ગો પ્રથમથી જ લેવાય તો એ વિરોધા-
માંથી ગંભીર ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય એવો મંભવ બહુ જ ઓછો છે.

સ્થાનિક ક્ષેત્રોની વિવિધતા.

સ્થાનિક ક્ષેત્રજ્ઞો-સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં ક્રિયાક્ષેત્રોની વિવિધતા એ ભાગ્યે જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસને માટે વાસ્તવિક રીતે વિશ્વરૂપ ગણી શકાશે. મરકાર વખતોવખત કહેતી આવી છે કે આપણા દેશમાં વિવિધતા ઘટ્ટ છે. વિવિધતા ઘટ્ટ ન હોય તો મરખાં ક્ષેત્રજ્ઞોના વિભાગો કરવા એમાં મરકારને કંઈ મોટી મુશ્કેલી નહે તેમ નથી.

દૂકામાં સરકાર જાને આડચણો બતાવી છે તે બધી આડચણો અનિવાર્ય નથી; સરકાર ધારે તો પોતે જ તે આડચણો દૂર કરી શકે તેમ છે. અથવા લોકને દૂર કરવાના આ ઉપર મૂકી શકે તેમ છે.

આનો મોટામાં મોટો પુરાંવા એ છે કે આટલી આડચણો ગણાવ્યા છતાં, આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ સરકારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના અધિકારના વિકાસને કંઈક કમ ગોઠવ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે મરકારે ગણાવેલી આડચણો અધિકારના વિકાસ માટે ખુબ સંમીન છે એમ માનવા જેવું નથી. તો પણ આ મનાતી આડચણોના કંઈ અંશો ખરેખર આડચણ રૂપ હોય તો તે દૂર રાખવાની યોજનાઓ પ્રત્યક્ષ મમત મૂકવા સરકારને આપણે વિનંતી કરીશું અને તેની સાથે આપણા પોતાના ગામ માટે, શહેર માટે, નાના મોટા આપણા કાર્યક્ષેત્ર માટે જે ઉગ્રી મમતાની અપેક્ષા છે તે ઉગ્રી અને કનદાર મમતા કેળવવાની આપણા દેશબાન્ધવોને આપણે ખાસ ભલામણ કરીશું. હિન્દુસ્થાન આપણું જ દેશ છે, તેના એક દેશમાં-ગામમાં શહેરમાં ગ્રામમાં તાલુકામાં-જ્યાં આપણે, યશીએ છીએ, ત્યાંના કાર્યોના પ્રત્યક્ષ અને પ્રસિદ્ધ હેતુ આપણાં અને આપણી પ્રજાનાં સુખ એ જ છે. જે માટે આપણે વર્ષોથી ખાજા ભરી ભરીને કર આપીએ છીએ એ કાર્યો આપણે જ કરવાનાં છે. આપણે એ કાર્યો જેવાં કરીશું તેવાં બીજાં કોઈ નહિ કરે એ આપણા જેવા અનુભવી જનસમાજને ખાર મૂકીને કહેવાની જરૂર નથી. એમાં સરકાર ધારે છે તેવી ઉદાસીનતાને પણ અંસ હોય તો આપણા પોતાના હિતની ખાતર આપણાં બહાવાંઓનાં હિતની ખાતર આપણી બલિષ્ઠતાની પ્રજાના હિતની ખાતર આપણે કદાહી નાંખવો જોઈએ; અને આપણા પોતાના ઘરનું, પેઢીનું અને નાત જાત અને કુટુંબીઓનું કામ જેવા ઉત્સાહથી જેવી કરકસરની ખુદીથી, જેવી જસ મેળવવાની અપેક્ષાથી આપણે કરીએ છીએ તેવા જ ઉત્સાહથી, તેવી જ ખુદીથી અને તેવી જ અપેક્ષાથી આપણા સ્વક્ષેત્રનું કાર્ય કરવાને આપણે તૈયાર થવું જોઈએ.

વર્તમાન યુરોપીય વિગ્રહ

અને

ખહાદુર બેલજીયમનો આત્મભોગ.

ધરમાં છોકરાઓ લડે છે; વખતે મોટાં પણ લડે છે. ગામમાં ટંટા ફિસાદ થાય છે. વગડામાં ચોર કે લુટારાઓ સાથે પણ ઘણી વખત ઝપાઝપી અને મારામારી થાય છે. દેશમાં બખેરા થાય છે, અને રાજ્યો માંહોમાંહે અથડાઈ ઈટાય છે. આ બધા લડાઈના પ્રકાર માન છે. પણ તે સધળામાં સામાન્ય વાત એ રહેલી છે કે લડનારાઓ પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાનો યત્ન કરે છે અને મરે છે; અને પોતામાં જોડલી સત્તા હોય તે સધળીનો ઉપયોગ કરે છે. હવે આ સત્તા બે અન્યના કસાણુને અર્થે વપરાય તો તેમાં નીતિ ગણાય છે—તે સારી વાત છે; નહિ તો તેમાં અધમના છે—પાપ છે. અને રાજ્યસત્તા અમુક મનુષ્ય કે મનુષ્યોના હાથમાં એકત્રિત થએલી હોવાથી તે ઘણી બળવાન હોય છે. તેથી તે સત્તા તો ખાસ કરીને જનસમૂહ કે સમાજના કસાણુને અર્થે જ ન વપરાય તો તેમાં પાપ જ છે.

પરંતુ રાજ્યસત્તા લોકોના કસાણુને અર્થે જ વપરાવી જોઈએ એ સત્ય જો કે ઘણું ગંભીર છે, તથાપિ ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે એ સત્યની ગંભીરતા રાજ્યકર્તાઓના લક્ષમાં હમેશાં રહી નથી. રાજ્યસત્તાના મિત્ર ભ્રાત્ર પ્રકાર છે, અને દુનિયાના જૂઠા જૂઠા દેશોમાં તેની મિત્ર મિત્ર વ્યવસ્થા માધ્યમ પડે છે: જેવાં કે, રાજનું રાજ્ય (Monarchy), પ્રજાતંત્ર રાજ્ય (Republic), પ્રજાસત્તાક રાજ્ય (Democracy), મંયુક્ત-રાજ્ય-વ્યવસ્થા (Federal Government), ઇત્યાદિ. પણ કોઈ કહેશે કે રાજ્ય જ શા માટે જોઈએ? સૌ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વરતે તો તેમાં અડચણ શી છે? મનુષ્યો ક્યારે સત્તાનો આંકુશ જ શા માટે જોઈએ? તો તેનો જવાબ એ છે કે મનુષ્યના અને મનુષ્યજાતના એકબે અર્થે તે આવરકક છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. કારણ કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જે શક્તિઓ અને કિચ્ચાબિલાપ રહેલાં છે તેમના વિકાસ અને ખીમવણી તેવા બંધારણુ વિના બની શકે નહિ; અને સમાજનું બંધારણુ જેવ સારું, તેમ મનુષ્ય અને મનુષ્ય જાતને વિકાસ પામવાનો અવકાશ વધારે. એકત્રિત થએલા મનુષ્યના સમૂહમાં અર્થાત સંપર્માં અનિવાર્ય સત્તા રહેલી છે એ વાતની ના કોઈ પાડી શકે તેમ નથી. પરંતુ નીતિનો પાયો નિઃસ્વાર્થતા છે, અને નિઃસ્વાર્થતાના ઉમળકા મનુષ્યના હૃદયમાં જોવાને કલાક ચાલ્યા રહે, તેનો અખંડ પ્રવાહ સતત વહાં કરે એવું બનતું નથી—બની શકતું નથી; કારણ કે સ્વાર્થ અને નિઃસ્વાર્થ બંને મનુષ્યસ્વભાવનાં કુદરતી લક્ષ્ય હોય છે. તેથી પોતાના વ્યક્તિગત વિકારને વશ બની બ્યારે માણસો પોતાનો જ સ્વાર્થ શોધવા માંડે અને સામાન્ય નીતિની વિરૂદ્ધ આચરણુ કરે ત્યારે તેમને નિયમનમાં રાખવાને, અને નિષ્પક્ષ બુંદિથી તેમનો ન્યાય કરી તેમને ઈંડ દઈ શકે એવાં માણસોના હાથમાં સત્તા મોંપવી આવશ્યક જણાય છે. અને

આજથી લગભગ બાવીસસે વર્ષો અગાઉથી છેક ઐરિસ્ટોટલના વખતથી પાશ્ચાત્ય ભૂમિમાં મનાતું આવ્યું છે કે કેટલાક માણસોને ધર્મિયે રાજ્ય કરવાને નિર્મળાં લેાય છે અને કેટલાક તેમને તાણે રહેવાને જ સન્નિત થયા હોય છે. તેથી મનુષ્યોને ગુલામ બનાવવાની વાતને ઐરિસ્ટોટલે વખોડી નથી અને અન્ય પ્રબળે ઓક લોકો ગુલામ કરી રાખતા. અર્વાચીન મંસ્કૃતિ ગુલામગીરીને અલબત્ત અધમ વાત લેખે છે. તાત્પર્ય કે રાજ્ય વિના પ્રજા નહિ અને પ્રજા વિના ગજ નહિ એ આપણા આર્થોનું ઐતિહાસિક સૂત્ર સત્ય જ છે. પરંતુ આ સુરે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં અનેક પરિવર્તનો કર્યા તે આપણે ટૂંકામાં જોઈ જઈએ.

યુરપ સ્વીકારે છે કે તેમની મસ્કૃતિ હિંવા મુધારો એ પ્રાચીન ઓક લોકોને પાછળથી મંસ્કાર પામેલો તેમનો વારસો છે, પણ તેમનો ધર્મ તેમને એશિયાથી પ્રાપ્ત થયો છે, કારણ કે ઇસ્ટિશ્વિસ્તની જન્મભૂમિ એશિયામાં હતી. પ્રાચીન ઓક મમયમાં એટલે આજથી લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે એશિયામાં જરેતોગ્ત-ધર્મી ઇગનની શેતેનશાહત મત્તાનાન અને મશહર હતી, અને ગ્રીસ અને ઇરાન વચ્ચે હરીફાઈ ખૂબ ચાલેલી અને પરિણામે લડાઈઓ પણ થઈ ચૂકેલી. રાજ્યના મધ્યરણ પરલે ઓક લોકોએ કેટલાક નિચાર યુરપને આપ્યા છે, તેમાં પ્રજામત્તાક રાજ્યનો નિચાર મુખ્ય છે. પરંતુ ઓક તત્ત્વેત્તા પ્લેટો—અર્થવાતુન એ ગજ્યપદ્ધતિને વખોડે છે તેના મત પ્રમાણે તત્ત્વગિતક અને ડાલ્લા રાજ્યનું રાજ્ય સર્વોત્તમ છે. તેથી તે કહેતો કે રાજ્ય તત્ત્વેત્તા જોઈએ અથવા તત્ત્વેત્તા ગજ થયો જોઈએ એથેન્સમાં પ્રજામત્તાક રાજ્ય હતું, છતાં તેની જાલોગદાવી પણ કાયમ ટકી શકી નહિ. ક્રીસના ઇનિહાસને એક વિદ્વાન એકદરે જ્ઞાનની વર્તોગ્રક સાથે સરખાવે છે, કારણ કે બહારનો ફરમન આરતા તેઓ એક થઈ તેની સામા લડતા, પણ તે જ્ય દૂર થતા તેઓ માહોમાદ બંધાઈ વડતા તેના પરિણામે મેસિડોનિયાના રાજા રીનીયે ક્રીસ મર કર્યું આ શીવીપનો ગુત્ર મહાન સિદ્ધર થયો. રાજ્યસોજ અને મહત્ત્વાકાક્ષાને વશ બની આ સિદ્ધર આખી આવમને છૂતના નીકળ્યો, અને જ્યાં ગયો ત્યાં ઘેર ઘેર કાણુ એજો મઝાની હિંદુસ્તાનમાં પગજ સૂધી પાગ તે આવ્યો હતો અને આપણા આર્થોની તીખી તલવારને એજો વખાણી હતી. પણ શેરને માથે સરાશેર લેાય છે તેથી આ મેસિડોનિયાના રાજ્યની પાપમાવી રોમે કરી, અને રોમના મગીર નરોએ ધીમે ધીમે રોમનું વિશાળ મહારાજ્ય સ્થાપ્યું. રોમનું રાજ્યબધારણુ પ્રથમથી જ પ્રજાતત્ત્વ હતું, પણ રોમનો ઇતિહાસ બતાવી આપે છે કે તે બધારણુ પણ કાયમ ચાલતું નથી રોમના લોકો રસમાવથી જ કહિન અને શરા હતા, અને પરિણામે લસકરની સત્તા એટલી બધી વધી ગઈ કે રોમના શેહેનશાહો પણ તેનાથી ડરવા લાગ્યા, એટલું જ નહિ, પણ કેટલેક વખતે તો પોતાના પ્રિય માણસોને લસકરે શેહેનશાહો પગ બનાવ્યા હતા. દરમ્યાન ઇસુનો પ્રવલવિકો ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવી જોરમાં આવતો હતો, અને રોમનો પાદશાહ કૉન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તી થયો. તેજે કૉન્સ્ટાન્તોપલ રોમે નમારી પોતાની રાજ્યધાની ત્યાં કરી મજે રીને રોમન લોગ વિલાસી થવા લાગ્યા, અને રાજ્યમાં કાટકુટ પડી એ બાગ થયા પૂર્વ બાગ કે જે બાહ્યજેનિયમ કહેવાય તેની રાજ્યધાની ઇસ્ટમય (કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ) હતું. પશ્ચિમ રાજ્ય પવિત્ર રોમનું રાજ્ય કહેવાય

કારણ કે સમય જતાં રોમમાં ધર્મશુદ્ધિ પોપની સત્તા જાગી પડી. રાજસત્તા અને ધર્મસત્તા આમ જુદી પડી અને પરસ્પર વિરોધી થવા લાગી. દરમ્યાન સાતમા સૈકામાં હુઝરત મહમદ પેગંબરે મુસલમાની ધર્મ ચલાવ્યો. અને શુદ્ધ આરબનાં ટોળાં એક હાથમાં કુરાન અને ખીજા હાથમાં તલવાર લઈ પોતાનો ધર્મ પ્રવર્તાવવા આખી પૃથ્વી ઉપર ફરી વળ્યા; અને ઇરાન, આફ્રિકા, દર્જીમ અને અફઘાનીસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યો સ્થાપ્યાં. મધ્ય યુરપમાં દંઘરી ગ્રીકી પણ તેઓ ફરી વળ્યા; અને આફ્રિકામાંથી રબેન અને પોર્ટુગાલમાં પેસી ક્રાન્સમાં આગળ વધ્યા. પરંતુ ક્રાન્સમાં ચાર્લ્સ માર્ટેલે તેમને પોષ્ટીઅર્સની લડાઈમાં હરાવ્યા અને ઇનિલામકારો કહે છે કે જો આ લડાઈમાં મુસલમાનો હાર્યા ન હોત તો ઇનિયાનો ઇનિ-લાસ જુદી જ રીતે લખાએતો આપણે અત્યારે જોત. પણ તેમ બનવાનું સર્જિત ન હોતું. યુરપની લડાઈ જતો હતવમાંથી કુતરી આવી. તેમજો રોમ સર કર્ચુ, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેથી તે ધર્મ જોરમાં આવી ધીમે ધીમે આખા યુરપમાં પ્રસરી ગયો; અને રાજાઓ ધર્મશુદ્ધિ પોતાના નિયમનમાં આવડા લાવ્યા. પોપ રાજા ન થયા, પણ રાજા બતાવતા. આ પ્રમાણે મદાન્ શાર્કમેન રાજાને પોતાને અર્બીને મમ્મે સહાય કરવા બદલ 'પવિત્ર રોમન રાજ્યના ઝેલેનશાદ' નો દ્વિધાન તે સમયના પોપે આપ્યો. તેરમા સૈકામાં આફ્રિકાના રાજા આગળ પડ્યા લાગ્યા, અને ત્યાંના યુદ્ધો રાજાઓ આ દ્વિધાન મેળવ્યો; તે તેપોક્સિયનના સમય પર્થ તેમના વંશજોએ જોગવ્યો. પરંતુ ધર્મનું જોર વધતાં પોપની મત્તાનો ત્રામ રાજાઓને અને લોકોને લાગવા માંડ્યો; અને પદિખામે યુરપમાં ધર્મ-પરિવર્તનો થયાં. મુસલમાની ધર્મની પેઠે ધર્મ અને રાજ્યને એક રહેવાનું યુરપના નરીજમાં લખાએતું નહોતું. તેથી રાજાઓ પોપની હુસરીમાંથી નીકળી પોતપોતાની સ્વતંત્ર મત્તા જમાવવા લાગ્યા. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓને દરેક ધર્મની દરોહાઈ ગાલતી હતી. પરંતુ તેરમા સૈકામાં મુસ-લમાનોએ ઇસ્તંબુલ લઈ ત્યાં રાજમાની ફરી દાલનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ટર્કીનું મુસલમાની રાજ્ય યુરપની અગ્રિમ આપેલું છે; અને મુસલમાનોની એક વખત શેદ લાગેલી હોવાથી અઘાપિ પર્થન પણ યુરપ મુસલમાનોથી ગેનનું રહેલું છે. અત્યારે યુરપમાં જ મહાભારત જંગ મગી રહ્યો છે તે બરાબર મમજવા માટે આ વાન પછુ લક્ષમાં રાખવા જોવી છે.

દરે મધ્યકાળમાં યુરપના બધા દેશોમાં રાજાનાં રાજ્યો જામવા લાગ્યાં હતાં. 'રાજામાં ઇપિરેનો અંધ છે તેથી તે કાંઈ જોઈ શકે નહિ' એ વિચાર દરે પ્રચલિત થયો. પરંતુ જનરવબાવ જ એવો છે કે મનુષ્યને ખીજા બધા ઉપર સત્તા ભોગવવાની તીવ્ર દષ્ટિ રહે છે. તેથી રાજાના રાજ્યમાં એક દોષ ઘાતું કરીને એ આવી જાય છે કે અધી મત્તા એક-દધુ ફરી તેનો અમલ પોતે જ કરવા લાગે છે. અને તેમ કરતાં કરતાં રાજા સ્વતંત્ર, આપ ખુદ, અને ઇચ્છિત ગૂંડામી પણ થઈ જાય છે. તેથી લોકોને તેની મત્તાનો ત્રામ થવા લાગે છે. આવી સ્થિતિ જ્યારે આવે છે, ત્યારે રાજાની સત્તાને અંદરમાં રાખવા પ્રભ મળે છે. આ વાત ઇઝાંટમાં પ્રથમ બની, અને પદિખામે ઇઝાંટમાં પાલાંમેટકારા લોકોની સત્તા આગળ આવી. રાજાની પદવી અને દરજ્જાનો સ્વીકાર થયો, પણ રાજાના કારબારીઓ પ્રવળા દિનને માટે પ્રભને જમાવવાર ગળાવા લાગ્યા. 'રાજા કાંઈ જોઈ શકે નહિ એ મિદાંત

સત્યવાયો; પણ જ્યાં રાજ્યને રાજ્યમાં કાંઈ કરવાપણું જ ન રહે, ત્યાં તેને ખોટું કરવાપણું ક્યાંથી હોય? રાજ્યકાજમાં કર્તાહત્તા કારભારીઓ થયા; પણ પ્રજાને મત જાણીને હવે કારભાર તેઓ કરવા લાગ્યા. હાલની લડાઈના પ્રસંગમાં પણ આ વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી છે. પણ આ બંધારણ ઇંગ્લાંડે શાંતિથી સંપાદન કરી લીધું એ વાત અંગ્રેજ પ્રજાની કાર્ય-દક્ષતા અને શાંતિપ્રિયતા બતાવી આપે છે.

રાજ્યસત્તા મંબેધી આ વિચાર હવે અન્ય પ્રજાઓમાં પ્રદીપ થયો. અદારમાં સૈકામાં એ વિચારે સ્વતંત્રતા અને પ્રજાભિમાનનું રૂપ લીધું; અને મંયુક્ત સંસ્થાનેને નામે અમેરિકાનો એક ભાગ ઇંગ્લાંડથી સ્વતંત્ર થયો. દશકા પછી ફ્રાન્સની ઝડી પણ કાંઈકે અનુભવી પ્રજાએ પોતાના રાજ સામે બળવો કર્યો, અને 'સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ભ્રાતૃભાવ' નો ઝુડો ઉઠાવ્યો. રાજ રાણીના આહરમાં શિરચ્છેદ થયા; આખા દેશમાં ખજાજાદા અને ગડ-બગડ મચી રહ્યાં; અને લોકોમાં ત્રાસ અને જુલમ વરતાઈ રહ્યા. પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહ પોતા-રવા લાગી. ફ્રાન્સમાં એવે પ્રજાતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું; લોકોમાં લડાયક જીરવો ફાટી નીકળ્યો. અને જે પ્રજાને સ્વતંત્ર થવું હોય તેને ફ્રાન્સ મદદ આપવાને તૈયાર છે એવો ફ્રાન્સે દેવેરો પીટાવ્યો. પરંતુ યતના પવિત્ર કુડમાંથી મંત્રાન્યારમાં જૂલ થતાં જેમ અશુર ૬૫૭ આવે, તેમ ફ્રેન્ચ પ્રજાએ કૌરવા આ હોમમાંથી નેપોલિયન પ્રગટી નીકળ્યો. નેપોલિયન યુદ્ધકળામાં નિપુણ, ખરો સૈનિક અને કુશળ સેનાપતિ હતો. લશ્કરને વશ કરી તેનો તે માનીતો થયો; અને યુરપને હવે લોકોને પાયે પડેલી બેઠી. પોતે ફ્રાન્સનો શહેનશાહ થયો; સ્વેન અને ઇટાલી સર કરી ત્યાં પોતાના બાઈઓને રાજ્ય બનાવ્યા; જર્મનીને નારાજ કર્યું; અને આ-સ્ત્રિયાને હથેલું કે તુ પવિત્ર રોમન રાજ્યનો શહેનશાહ નહિ, પણ તારા રાજ્યનો જ શહેનશાહ; અને એ વાત આસ્ત્રિયાએ કબુલ કરી. આસ્ત્રિયાની પડતીનું આ પ્રથમ શિલ્પ બન્યું. પછી નેપોલિયને પ્રિંસ મુખી લશ્કર મોકલ્યાં; અને દિ-દુરતાન આવવાનો પણ તેનો વિચાર હતો. ઇંગ્લાંડને હથાવવા 'બર્લિન ડીક્રી' (બર્લિનમાં કાઢેલું કરમાન) કાઢી, છેવટે ૩૩ીઆ ૬૫૭ પણ તે ચડ્યો; પણ મોરકોથી એને પાછું ફરવું પડ્યું. અંતે આખું યુરપ તેનું હુદમન થયું. અને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં યેલ્ડેયમાં પૌરલુની લડાઈમાં ડચુક બૉક્સ વેલિંગ્ટને જર્મનીની સહાયથી એને હરાવ્યો, ફેદ કર્યો, અને એંટહેલિનાના ટાપુમાં એને મોકલ્યો, જ્યાં તેનું બાકીનું જીવન પૂરૂ થયું.

યુરપને નેપોલિયને આપેલા ત્રાસથી જર્મની પ્રથમ ચેત્યું. આપણા હાડિયાવાડની પેઠે જર્મનીમાં નાનાં મોટાં પણ સ્વતંત્ર રાજ્યો ધણાં છે. તેમની મંખ્યા આસારે તેત્રીશની છે; અને તેમાં પ્રશિયા ધણું મોટું છે. હવે આ રાજ્યો બે એકત્ર થાય તો તેમનું મંયુક્ત બળ મોટું થાય એ વિચારનો જન્મ થયો; અને એ વિચારને અમલમાં મૂકી શકે એવો માણસ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ પ્રિન્સ બિસ્માર્ક તેમને મળી ગયો, એણે જર્મન સંસ્થાનેને એકત્ર કરી પ્રાશયાની આગેવાની હેઠળ હાલનું જર્મની બનાવ્યું. નેપોલિયને કારક કર્યો હતો કે જર્મનીએ આગાસ હજારથી વધારે લશ્કર ગમવું નહિ. પરંતુ આ કારારનો યુક્તિથી અમલ

કરવામાં આવ્યો; અને તે એવી રીતે કે પ્રથમ આળીશ હબર આણ્વોને રાખી તેમને લસકરી કેળવણી આપી રહ્યા આપી દે અને બીજા આળીશ હબરને તે પ્રમાણે કેળવે. આથી જર્મન પ્રજા લગાયક થવા લાગી. અત્યારે જર્મનીમાં લસકરી કેળવણી ફરજિયાત છે; અને તેથી રાણસી સંખ્યાની એક મોટી મેના તેની પાસે હાલ તૈયાર છે.

પ્રિન્સ બિલિસ્માર્ક બંધો અને હુથિયાર હતો. સને ૧૮૬૪ માં આસિયાને ચડાવી ડેન્માર્કની એક ડચી (તાલુકદારી) તેણે છતાપી; પણ તે જર્મનીની છે એમ કહી આસિયાની સાથે વાંધો પાડ્યો; અને એકાએક આસિયા ઉપર સને ૧૮૬૬ માં ચડાઈ કરી છ આ-વાડીઆમાં તેને હરાવી તે મુકક પોતે પચાવી પાડ્યો; અને ત્યાં નૌકાસૈન્યને માટે કીચની નહેરની વ્યવસ્થા કરી. પછી સને ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સને પણ એવી જ રીતે એણે સપડાવ્યું; અને તેને હરાવી ફ્રાંસી મોટી રકમ એણે વસુલ કરી; અતઃ આગ્રસેસ અને લોરેનનાં પરગણાં લીધાં. આ નાણાં હાલના વિગ્રહમાં જર્મનીને કામ આવે છે.

આ લડાઈ પછી ફ્રાન્સ પણ જર્મનીથી ટરું રહ્યું હતું. ફ્રાન્સમાં ઘણી ગડમચક્ર પછી અંતે પ્રજાતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું, અને જર્મની પાછું ચડી આવે તો તેની સામે થવા ધમકાકાર તૈયારીઓ કરવા લાગ્યું હતું. એણે પણ લસકરી કેળવણી ફરજિયાત કરી; અને લસકરી અસત્રામ વિગેરેમાં જોઈતા સુધારા કરી લીધા છે. તેથી ફ્રાન્સને હરાવવાનું કામ અત્યારે સહેલું નથી.

૧૯ થી સદીની બીજી વીસીમાં, ફ્રાન્સે ઉપજીવેલા સ્વતંત્રતાના વાવરાથી સચેત થઈ જોગજીવમ હોડાંડગી સ્વતંત્ર થયું; અને યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોએ તેની સ્વતંત્રતા બહાલ રાખી, પણ તેણે તટસ્થ રહેવું એવો કરાર થયો, સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડે પણ સમયને અનુસરી પોતાની રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરી લીધી. સને ૧૮૪૮ માં ઇટાલીએ પણ હાલનું બંધારણ દાખલ કર્યું; અને અત્યારે ઇટાલીની ગણના મોટાં રાજ્યોમાં થાય છે. આ વિચારની અમ્મર એશિયામાં પણ થઈ છે, અને જાપાન, ચીન, ઈરાન અને તુર્કીએ પણ પોતાના બંધારણમાં ઉચિત ફેરફાર કરી લીધા છે. અર્થાત્, ફ્રાન્સનો પચન આખી દુનિયામાં ફોદને ફાઈ રૂપે વાવા લાગ્યો છે.

યુરપમાં જાગેલા આ મહાબારત મુદ્દતું કારણ આસિયાએ ઉભું કર્યું છે. સ્લૅવ પ્રજાને વિસ્તૃત થતી અટકાવવા અંકુશ રૂપે આસિયાનું રાજ્ય મધ્યકાગમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. પરંતુ આસિયામાં અનેક જાતના લોહાં વસે છે અને તેમાં બિજાબિજા ધર્મો આવે છે. તેથી કરીને આસિયાના રોડેનશાહો પોતાના રાજ્યમાં વસતી બિજાબિજા જાતોને માંડોમાંડે વસાડી, પ્રશ્નગોપાત એક બીજાની સામે કરી રાજ્ય ચલાવતા અને પોતાની સત્તાવાપરતા. હવે આ જાતોમાં ત્રણ મુખ્ય છે; જર્મન, સ્લૅવ અને હંગરીમાં વસતી માગીઅર જાત. આ માગીઅર લોહાં મૂળે એશિયામાંથી ઉતરી આવેલા છે, અને તેઓ ચરવીર અને જાતબિજાની છે. સને ૧૮૪૮ માં ઇટાલીના દાખલો લઈ આસિયામાં વસતી ઇટાલીઅન પ્રજાએ આસિયા સામે બળવો કર્યો તે લામ જોઈ માગીઅર લોહાં પણ સામા થયા. આસિયાના રોડેનશાહો સેદનીતિ વાપરી, પણ રૂશીઆની સદાય વિના જાગેલા રાખ્યો નહિ. પરંતુ સને ૧૮૬૬

માં જર્મનીએ જ્યારે આસિયા ઉપર ચડાઇ કરી ત્યારે માગીઅર લોકોએ મદદ કરી નહિ અને આસિયા હાર્યું. તેથી આ માગીઅર લોકોને મનાવવાનો શેહેનશાહે નિશ્ચય કર્યો. આમ ખંત અને આગ્રહથી, લાગ આપે ત્યારે રાજ્યની સામા યથ અગર રાજ્ય પ્રત્યે ઉદારસીનતા બતાવી, માગીઅર પ્રજાએ પોતાના દેશ હંગરીને આસિયાના જેવા જ હકો અપાવ્યા અને દેશના રાજદારબારમાં આગળ પડી લાગ લેવા લાગ્યા. પરંતુ આથી કરીને બીજી જતો નારાજ અને અસંતુષ્ટ બની. અને સુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મીઆમાં વસતા સ્વાય લોકો જે સંખ્યામાં વધારે હતા તેઓએ સ્વતંત્ર થવાની ઈચ્છાવાદ ઉપાડી. પણ આસિયા-હંગરીએ તેમને કાબુમાં રાખવા માંડ્યા; તેથી સ્વાય પ્રજાનાં મન વધારે ને વધારે કચવાતાં ગયાં.

આસિયાના રાજા હાબ્સ્બર્ગ વંશના છે; અને ગમે તે પ્રકારે પણ પોતાની સરહદમાં વધારે કર્યો જવાનું તેમને લાગેલું થેલું હાથ પણ મશગુર છે. તેથી હંગરીની છેક દક્ષિણે આફ્રિકાની સમુદ્રના કિનારે લગભગ આવેલા બ્રાહ્મીઆ અને હરએગોવિનાના બે પ્રાંતે હાલના શેહેનશાહ ફ્રાન્સિસ જોસેફ દ્વારમાં ધાર્યા. આ બે પ્રાંતો મૂળે તુર્કીના હતા; પણ તે પુરખમાં હોવાથી તુર્કી તેમને સાચવી શક્યું નહિ; અને વખત જતાં તુર્કીનું ઉપરીપણું માત્ર નામનું જ રહ્યું. રશીઆ અને તુર્કીની લડાઇ પછી તે આસિયાના કબજામાં આવ્યા, પણ તેના સ્વામિત્વને દહી સ્વીકાર થયો નહોતો. જર્મનીએ આસિયાને હરાવ્યું, તેનું વેર આસિયાના મનમાં હતું ખરું; પણ જર્મની હવે જોરાવર થયું હતું; અને જોરાવર પાંદરીની સાથે વેરભાવ રાખવાનું હવે તેને પાલવે તેમ નહોતું. તેથી જર્મની સાથે જોગાઇ બાલ્કન સંસ્થાનોમાં લાગવગ વધારી તે તરફ રાજ્ય વધારવાની નીતિ આસિયાએ લેવું શરૂ કરવા માંડી. જર્મનીને પણ તેટલું જ જોઈતું હતું. કારણ કે જર્મનીમાં હવે વસ્તી તરારથી વધવા લાગી હતી, અને આ કારણે વસ્તીને માટે નવાં સંસ્થાનોની તેને જરૂર હતી. વળી તેના વેપાર, દુનર અને કારીગરી બહુ આબાદ થયાં હતાં અને માફતે માટે નવી નવી અને વિશાળ બનરોની જરૂર હતી. તેથી પ્રથમ તો તેણે શાંત-પ્રવેશ (Peaceful penetration) ની નીતિ શરૂ કરી, પણ જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેને ફંજલાં કે કાન્સ કોઇને કોઇ રીતે નડતાં હતાં. પરંતુ કાન્સને હરાવ્યા પછી તેને પોતાના ખજાની ખજાર પડી હતી; તેથી હવે આખી દુનિયામાં જર્મનીએ ગ્રેખરે લાગવાને લાગ. હાલના જર્મન શેહેનશાહના હૃદયમાં ધીમે ધીમે ઉદિત થયો; અને એસિયામાં પગોસારો કરવા માટે આસિયાની મેજીની તેને જરૂર હતી. કારણ કે આસિયાના કબજામાં આફ્રિકાનિક સમુદ્રનાં બંદરો હતાં. પ્રથમ તો આસિયા જર્મની અને રશીઆ વચ્ચે અને ૧૮૭૨ માં સમજુત થઇ કે પૂર્વ તરફના સવાલોમાં ત્રણેએ એક બીજાની પટખે રહી કામ કર્યું. પણ આ સમજુતમાં રશીઆ ઝાઝો વખત રહ્યું નહિ; કારણ કે રશીઆ અને તુર્કીની લડાઇ યથ સલા પછી અને ૧૮૭૮ માં બર્લિનનો તદ થયો તેમાં ખંધા બિસ્માર્કે રશીઆનો મિત્ર હોવાનો હેતુ કરી આસિયાના લાભમાં તદ કરાવ્યો અને બ્રાહ્મીઆ અને હરએગોવિના પ્રાંતો આસિયાના છે એમ દરાવ્યું. આમ જર્મની ઉપરથી રશીઆનો વિશ્વાસ હઠી ગયો, એટલે રશીઆએ કાન્સની સાથે મૈત્રી જોડી, અને જર્મન પડે ત્યારે એક બીજાને સહાય કરવાની સલાહ કરી. તેથી

જર્મનીએ પોતાના હાબની ખાતર આસિયાની સાથે અરસપરસ સહાય કરવાની સલાહ સને ૧૮૭૫ માં કરી. આ કરારમાં ઇટાલી સને ૧૮૮૨ માં ભળ્યું. પરંતુ આસિયાની સાથે રૂશિયાની બાબતમાં, અને જર્મનીની સાથે ક્રાન્સની બાબતમાં, એમ જૂદા જૂદા કરાર ઇટાલિએ કર્યા. પણ આ કરાર માત્ર બચાવને અર્થે જ હતો. જે રૂશિયા ઉપર આસિયા પ્રથમ ચડાઈ કરે, અગર ક્રાન્સ ઉપર જર્મની પ્રથમ ચડી આવે, તો ઇટાલી આસિયા કે જર્મનીને મદદ કરવા બંધાએલું નહોતું. ક્રાન્સ અને રૂશિયાની વચ્ચે થએલા કરારમાં ઇંગ્લાંડ ભળ્યું નહોતું; પણ નીતિની રાહે તેમની મદદમાં રહેવાનું તેની ધારણામાં હતું ખરું; બજવાનું કારણ માત્ર એટલું જ કે પ્રગતિ મત બેઠને તે વખતે હામ કરવાની સ્વતંત્રતા રહે.

યુરોપમાં આશતા આ પ્રયંત અને ભયંકર યુદ્ધના દાવાનળ સમયે યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોની આવી સ્થિતિ હતી. કેમ બધે કે હબ્સે મોજનના વિસ્તારમાં એક મોટી ધાસની ગંજ ખડકી રાખી હોય અને તેમાં એકદમ સજાગી ઉઠે એવા પદાર્થો બરી ગણ્યા હોય; અને પછી અચાનક અગ્નિનો તણુબો તેમાં પડતાં આખી આલમમાં અગ્નિ સજાગી ઉઠે એવી સુરંપની આ સ્થિતિ હતી. પણ આ અગ્નિનો તણુબો આજ્યો શી રીતે ? તે સમજવા માટે આપણે આશ્કન સંસ્થાનો બહી જરા દૃષ્ટિ કરી જવી પડશે.

દુનિયાના ઇતિહાસમાં આશ્કન સંસ્થાનોની અગત્યતા હાલમાં સારી પેઠે સ્વીકારવામાં આવે છે. કારણ કે એશિયા સાથે મુંબંધમાં આવવાના એ માર્ગ છે: જળ-માર્ગ અને જમીન માર્ગ. જળમાર્ગે ઇંગ્લાંડ સર્વોપરિ છે. તેથી ઇંગ્લાંડનું બજ તોડવા વિના જળ-માર્ગ અન્યને નકામો થાય છે. જમીન-માર્ગે આશ્કન સંસ્થાનોમાં યદને જ ભય છે. તેથી દુનિયામાં સર્વોપરિ થવા માટે આ સંસ્થાનો ઉપર કાણ હોવો આવશ્યક છે.

હવે આશ્કન સંસ્થાનોના નામથી જે મુશ્કેલ ઝાઝાખાય છે તે પ્રથમ તુર્કીના તાબામાં હતો. પરંતુ સુસલમાની રાજ્યનો ત્રાસ તેની ખ્રિસ્તીપ્રગતિને બહુ થતો તેથી સુરપનાં મોટાં રાજ્યોની હેંસથી અને રૂશિયાની સહાયથી સરવીઆ, બલગેરીઆ રોમેનિયા માંતીનીઆ અને આસનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો ત્યાં ઉભાં થયાં. તેમાં સરવીઆ સૌથી આગળ પડતું થયું. સરવીઆ આસિયા-હંગરીની સરહદ ઉપર આવેલું છે, અને તેની પ્રગતિ સ્ત્રાવ છે. સને ૧૮૭૮ ના બર્લિનના તહનામાથી બાઝનીઆ અને હરગ્રેગોવિના પ્રાંતોનો પહીવટ આસિયાને મળ્યો હતો, અને એ પ્રાંતોમાં મોટે ભાગે સ્થાવ લોકો વસતા હતા. તેથી એ પ્રાંતોની માલીકી હાથમને માટે આસિયાની ધાય એ વાન સરવીઆ અને રૂશિઆ બન્નેને સચિર તો નહિ જ. દરમ્યાન આ પ્રાંતોમાં વસતી સ્ત્રાવ પ્રગતિ હયરિને હાથમાં રાખવાની રાગનીતિ આસિયાએ મહણ કરી, અને સ્વાભાવિક રીતે જ સરવીઆની અનુરતિ પોતાના જન-બાહ્યો તરફ વિરુદ્ધ રહેતી. તેથી સને ૧૯૦૮ માં આસિયાએ એ બે પ્રાંતો પોતાના રાજ્યમાં ચાહન બેઠી દીધા, એવું કહીને કે સરવીઆ તે પ્રાંતોની સ્ત્રાવ પ્રગતિને આસિયાના રાજ્યની સામે ઉકેરતું હતું. અત્યાર સુધી સરવીઆમાં પોતાની વગ રાખવાનો આસિયાનો પ્રવાસ આમ નિષ્ફળ થતો રહ્યો જણાયો. પરંતુ આસિયા સરવીઆને છેડે એ વાન રૂશિઆને ગમી નહિ, કારણ કે રૂશિઆ કહેતું કે સ્વતંત્ર થવામાં રૂશિયાની સહાય હોવાથી સરવીઆમાં વગ રાખવાનો હક રૂશિઆનો છે, અને એ વાન આસિયા સ્વીકારતું નહિ.

તેથી વિગ્રહનો દાવાનળ તો તે વખતે જ સળગત; પણ જર્મનીએ આશ્ચિયાની પડખે રહી લડાઇની ધમકી આપી; અને જાપાનથી સિદ્ધસ્ત પામેલુ ડશીઆ હથ બરાબર તૈયાર થયુ નહોતું. ત્યાર પછી પણ આફ઼કન ગંસ્થાનોમાં પોતાનો વગ જમાવવા આશ્ચિયા કાવાદવા કરતું રહ્યું, સને ૧૯૧૨ માં તે ગંસ્થાનોએ ભેગા થઇ તુર્કની મામે જગ મચાવ્યો અને વિજય પામ્યાં. આશ્ચિયાના ગનને એમ હતું કે ગંસ્થાનો હારી જશે અને સરવીઆ પાછુ લાચાર બની આશ્ચિયા કને આવશે. પણ તેમ બન્યું નહિ. લડાઇ પછી લંડનમાં તહ થતી વખતે પોતાના વેપારની આબાદીને અર્થે ફરીઆઇ માર્ગ ખુલો થવા થોડાક મુલકની માગણી સરવીઆએ કરી; પણ આશ્ચિયા તેની સામે લઇ દબને થયું. સરવીઆ કે જેને 'મસ્ત-કંકડાનુ ઉપનામ વાળળી રીતે અપાયું છે તે હવે ચીડાયું. પરંતુ આશ્ચિયાએ બલગેરિયાને ચડાવી સરવીઆ સાથે અથડાવ્યું; પણ તેમાં સરવીઆ હાર્યું. અને તેથી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો. વર્ગી સને ૧૯૦૫ માં મરથીઆએ બલગેરિયા સાથે મગા અન્યોઅન્ય લાભ થાય એવા વેપારના કરાર કર્યા હતા; આ વાત પણ આશ્ચિયાને ગમી નહોતી, અને સરવીઆના હુંક પિગેરે ઢોર આશ્ચિયા દંગરીની બજારમાં બંધ કર્યાં હતાં. આમ આશ્ચિયા અને સરવીઆ વચ્ચે તાણાતાણ ચાલતી હતી; પણ સરવીઆ ને ડશીઆની હુક હતી આવી સ્થિતિ હતી, અને દારની કોદીમાં અમિનો તણખો પડવાની જ વાર હતી.

સત્તાની સમ-વેહેંચણ.

યુરપની રાજનીતિમાં આ વિચાર છેલ્લાં શતક ખે શતકથી અમરથાતે રહ્યો છે. જ્યાં સુધી તીર, તલ્લવાર, ભાષાં કે બરછી ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ લડાઇમાં થતો, ત્યાં સુધી શારીરિક બળની હિંમત હતી, અને હિંમત, આવેશ, રોષ અને વેગ લડાયક ગુણો ગણાતા. પરંતુ તેરમા સદામાં દ્રોહવાના દારની શોધ યુરપમાં થઇ અને પદરમા સોળમા સદાથી ધર્મની હુસરીમાંથી મુક્ત થઇ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની નવી નવી શોધખોળો કરવામાં પ્રવ્રત થયુ અને વીજળી નીવડયુ. તેથી લડાઇનાં શસ્ત્રોનુ ગારજ જ રહી ગયું. પાણીપતની લડાઇમાં એક તોપ બરાબર આખા દિવસમાં તેર વખત દોડી શક્યો હતો તેથી તેને અદ્ભુત સંતોષ ઉપજ્યો હતો. હાલ એક વાંત્રિક તોપ એક કલાકમાં બારસે લડાકા કરી શકે છે. વિવિધ શાસ્ત્રોની મદદથી નવાં નવાં શસ્ત્રો હવે યોજાયાં છે, અને તેના પરિણામે યુરપ ને જંગલી એવો ભય હવે જતો રહ્યો છે. આરજ લોકોમાં વિદ્યા અને કળા હતાં, અને મુસલમાની ભય યુરપને થએલો ખરો; પણ અર્વાચીન શાસ્ત્રોની શોધો આગળ તે ભય પણ હવે જતો રહ્યો છે. શાસ્ત્રોની શોધો યુરપનો સુધારો ગણાય છે, અને આ સુધારાના બળે, ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, આશ્ચિયા, ઈટલી, રશીઆ, જાપાન અને અમેરિકાનાં રાજ્યો દુનિયામાં મોટાં રાજ્યો ગણાય છે; અને જે જે પ્રજા અથવા દેશ અર્વાચીન શાસ્ત્રોથી અસાત છે તેની ખીક આ રાજ્યોને હવે રહી નથી. પરંતુ એક બીજાની ખીક તેઓને હવે લાગવા માંડી હતી, અને તેથી કરીને બીજાને ગળા જાય એવી રીતે કોઈ વધી જાય નહિ તેની મંબાળ તેઓ ચીવડથી રાખવા લાગ્યાં. અર્થાત્ એક બીજાની ધારતીમાં એક બીજાં રહે અને બીજાને દબાવી કોઈ સર્વોપરિ થઇ ન પડે એવી પેરવી કરવામાં સૌને પોતાનો સ્વાર્થ સમજવા લાગ્યો-સત્તાની સમુવેહેંચણનો વિચાર આમ જન્મ પામ્યો અને તે પદ્ધતિએ

યુરપમાં કામ લેવાવા લાગ્યું. આમ જાપાને જ્યારે પાશ્ચાત્ય સુધારો અટકાવ કર્યો અને આગળ પડી મોટા રાજ્યમાં તે ગણાવા લાગ્યું કે 'તરત જ જર્મની, અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ વિગેરે મોટાં રાજ્યો વચ્ચે પડ્યાં અને ચીનને સ્વતંત્ર રાખવાની માગણી કરવા લાગ્યાં. ધ્રાન, તુર્કી, ખાલ્કન સંસ્થાનો, ખેલજીયમ વિગેરેને સ્વતંત્ર રાખવામાં પણ એ જ ઉદ્દેશ રહેલો છે. વધતા જતા સુધારાને લીધે માણસોનાં મન સુધડ અને દયાળુ થતાં ગયાં, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ માણસોને લડાઇનો અણુભ્રો થવા લાગ્યો. વળી અર્વાચીન સમયનાં ભયંકર રાજ્યોને લીધે લડાઇથી માણસોની ધણી ખુવારી થાય અને વેપાર રોજગારને અત્યંત હાનિ પહોંચે; તેથી બનતાં સુધી લડાઇ ન કરવી એ વિચાર આગળ આવ્યો. આવીસ્થિતિમાં શાંત-પ્રવેશ (Peaceful Penetration) અને વિદિ-કળા (Diplomacy) ના પ્રયોગો થવા લાગ્યા. કાર્યદક્ષ, ચતુર અને દૂરદર્શી ઇંગ્લાંડ આ બંને બાજુઓમાં સર્વેષરિ પદ ભોગવવા લાગ્યું. આખી દુનિયામાં સારી સારી જગ્યાઓ અને દેશો હાથ કરી ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાનો એળે જમાવ્યાં. એક વાસ્તવમાં કહીએ તો ઇંગ્લાંડનાં સંસ્થાનો બગીચા છે; ખીજી પ્રજાનાં સંસ્થાનો ખેડેલાં કે વગર ખેડેલાં ખેતરો છે. સંસ્થાનોની બાબતમાં જર્મની સૌથી પછાત છે, પણ રાજ્યોની શોધખોળમાં તે સૌથી આગળ છે. ખડું કહીએ તો કોઇ સાડું સંસ્થાન અત્યારે જર્મનીના કબજામાં જ નથી. તેથી પ્રથમ તો એણે શાંત-પ્રવેશના પ્રયોગ આદર્યા; પણ તેમાં કાંઇ વચ્ચું નહોતું. જેથી જે કામ કળથી ન થયું તે હવે બળથી કરવાનું તેના ભાગે રહ્યું; અને તેમાં તેને આવશ્યકતા લાગી. તેથી જ જર્મની કહે છે કે પોતાના અસ્તિત્વ માટે આ લડાઇ જર્મનીને જરૂરની છે. તેથી કરીને જર્મની લડાઇ કરવા માટે લાગ જોઇને ખેડું હલું અને તૈયાર હતું.

વિમુક્ત નિકટ કારણ.

આપણે અગાઉ કહ્યું કે યુરપનાં મોટાં રાજ્યોની સ્થિતિ એકદમ સજાગી ઉઠે એવા પદાર્થોથી ભરેલી ધાસતી ગંજ જેવી હતી અને તેમાં અગ્નિનો તાણુભો પડે એટલી જ વાર હતી. હવે બન્યું એમ કે આસ્ત્રિયાનો પાટલી કુમાર ફ્રાન્ક્રીક પોતાની પત્નીને લઇ બાજનીઆ પ્રાંતની રાજધાની સારાજેવોમાં લશ્કર તપાસવા ગયો. ત્યાં તે દિવસે બપોરે એટલે તા. ૨૮ મી જુનને રવીવાર, ૧૯૧૪ નો દિવસે તે બંનેનાં ખુન થયાં. ટાઉનહોલ્સમાં તેમને માનવત્ર આપવાની ગોઠવણ શહેરના કોટવાજે કરી હતી. બંને જણાં મોટરમાં બેસી ત્યાં જતાં હતાં. રસ્તામાં કોઇએ તેના ઉપર બંબ ફેંક્યો, પણ શાહબદાએ પોતાના હાથે વતી તેને આધો કરી નાખ્યો. ટાઉનહોલ્સમાં જઇ કોટવાજને તેણે કહ્યું કે હું તમારા શહેરમાં મુલાકાતે આવું છું અને મારા ઉપર બંબ ફેંકાય છે આતો ધણું ખરાબ ' ટાઉનહોલ્સમાંથી વળતાં પ્રિન્સિપ નામના એક વિદ્યાર્થીએ પાછો તેમના ઉપર બંબ ફેંક્યો, પણ તે ફાટ્યો નહિ. એટલે પ્રિન્સિપે પિસ્તોલ કાઢી ઉપરાઉપરી ત્રણ ગોળાઓ છોડી અને યોડા વખતમાં બંને સમયરણ થયાં.

બંને અપરાધીઓ પકડાયા અને તેઓ સ્થાવ ભૂતિના માલમ પડ્યા. વધારે તપાસ કરતાં એક મોટું કાવતરું અસ્તિત્વમાં હોવાનું માલમ પડ્યું. તેથી સરચીબન અને સ્થાવ ત્રોડો તરફ જાણે નિસ્કાર આપ્યા આસ્ત્રિયામાં ઉત્પન્ન થયો. એવું કહેવાય છે કે આસ્ત્રિયા-

ના વિચાર પ્રથમ તો સરવીઆ સાથે લડાઇ કરવાનો ધ્યેયોઃ પણ તેમાંથી જળરી લડાઇ સળગશે એમ ધારી તેને તે વિચાર મોજો પડેલો. પણ જર્મનીના શેહેનશાહ વિલિયમ બીજાએ (હાલનો કયસર) લડાઇનો આગ્રહ કયો.

તેથી આશ્ચિયાએ હવે કહ્યું કે આ બધા દંગમાં સરવીઆની સરકારનો હાથ હતો. પરંતુ ખેડૂતની અને પહાડી જંગલીને લીધે મજબૂત બાંધાના, સાદા, ઉઘોગી અને પરાક્રમી સરવીઆ લોકો કેવા પ્રમાણિક, શરા અને નીડર હતા એ વાતની ખુદા ફ્રાન્સિસ જેસપ્ને હજી બરાબર ખબર નહોતી. તેની પોતાની જ પેઠે તેનું રાજ્ય જીર્ણ, જર્જરિત, જૂનુંખખનું-ખોખડું થઇ ગયેલું હોવા છતાં પોતાના બાપદાદાના ઇતિહાસ અને જાહોજલાલી ઉપર તે મુસ્તાક હતું. પરંતુ સરવીઆ તો અત્યારે સિલના બચ્ચાની માફક તેજસ્વી અને પરાક્રમી હવામાં ઉછરતું આવતું હતું. શાહજાદા મિલ્કાનની સરદારી નીચે તુર્કીથી તે સ્વતંત્ર થયું હતું. પણ આ મિલ્કાન બ્યારે રાજ થયો ત્યારે આશ્ચિયાના આશ્રિત જેવો એ થઇ રહ્યો; કારણ કે પોતાની રાણી નાયકી સાથે એને બન્યું નહિ, અને તેથી તેને છટા છેડા કરી આખ્યા ત્યાર પછી તે ઉડાડ થયો અને આશ્ચિયા તેને પૈસા આપવા લાગ્યું. રાજની આ વર્તણૂક પ્રજાને ગમી નહિ, અને રાજ્યમાં બપેડા થવા લાગ્યા. આખરે મિલ્કાને ગાદી ઉપરથી પોતાનો હક છોડી દીધો, અને પોતાના પુત્ર અલેક્ઝાંડરને ગાદી આપવાનું ફરવનિ પોતે પારીત્ર જઇ રહ્યો. અલેક્ઝાંડર તે વખતે માત્ર તેર વરસનો હતો. પણ બ્યારે તે સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે યુક્તિથી રાજની તમામ સત્તા એણે પોતાના હાથમાં લઇલીધી. પછી તે ડ્રેગા મારશીન નામની એક જુવાન અને ખુબસુરત વિધવાને પરણ્યો. પરંતુ આ વાત પણ લોકોને અને કારબારીઓને ગમી નહિ. રાણી ડ્રેગાના બાઇઓને લશ્કરમાં મોટા મોટા ઓઢા અપાયા, તેથી લશ્કર પણ ખેદીલ થયું. પરિણામે એક બયકર કાવતરું ઉભું થયું, અને સને ૧૯૦૨ ના જુન માસમ રાજરાણીનાં ફૂર રીતે ખૂન થયાં; અને લોકોએ હાવના રાજ પીટરને ગાદીએ બેસાડ્યો.

આવા તોફાની, નીકર અને માથાના ફરેલા સરવીઆને તા. ૨૩ મી જુલાઇ સને ૧૯૧૪ ના દિવસે આશ્ચિયાએ યાદી આપી કે આશ્ચિયાના રાજ્યની સામે સ્લાવ પ્રજાને ઉશ્કેરવાની હીલચાલ સરવીઆએ એકદમ દાખી દેવી, અને તેમ કરવામાં આશ્ચિયાના અમલદારો સાથે સામેલ રહેશે; અને શાહજાદાના જુનની પોલિસ તપાસમાં અને ગુનેગારોનો ન્યાય કરવામાં પણ આશ્ચિયાના અમલદારો ભેગા રહી કામ કરશે. વિશેષમાં અડતાળીશ કલાકની અંદર એ માગણી સ્વીકારવાની કે નહિ સ્વીકારવાની સરવીઆને એણે મેહેતલ આપી. ખરું કહીએ તો, લડાઇની આ ધમકી જ હતી. કારણ કે સરવીઆ તાપ્તાનું નહિ, પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું; અને તેને આવી યાદી મોકલ્યા નહિ. જે પોલીસ સત્તા રાજ્યના હાથમાં ન હોય, તો પછી તેની સ્વતંત્રતા ક્યાં રહી? પરંતુ સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ હવે જેણે ચાખ્યો હતો એવો બાલકનો આ 'ઉન્મત્ત—મસ્ત કુકડો' એમ ડરી જાય એવો નહોતો. શું હીજડાઓ સ્વતંત્રતા કદિ મેળવી શક્યા છે? રાજ્યલોભથી પ્રેરિત થઇ આશ્ચિયાનો ખુદો જેસપ્ સરવીઆને છૂંદી નાખવા તૈયાર થયો હતો, અને તેને જર્મનીના કેસરની સહાય હતી. આ કેસર ન્યાય અને નીતિના પંથને પથ તજે કચરી નાખી ચાલે એવો હતો એ વાત ખરી, પણ ન્યાય અને નીતિના માર્ગે હનિયામાંથી શું સાવ ધોવાઇ ગયો છે? સરવીઆને દૃઢ આસ્થા હતી કે ન્યાય અને નીતિનું રક્ષણ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ આપો આપ જ

કરે છે. તે જાણતું હતું કે પાંચ વર્ષ પહેલાં રશીયા કડવી ગોળી ગળે ઉતારી ગયું હતું, પણ આ વખતે તે એમ કરવાનું નથી. સરવીઆ નાનકડું છે, અને આશ્ચર્યાનું રાજ્ય વિશાળ અને મોટું છે. પણ સિંહનું નાનું બચ્ચું મહાર દાથીનાં વિશાળ ગંડસ્થળને ચીરી નાખતું નથી શું? તેથી સરવીઆએ કહ્યું કે રીતસર કરવાનું હશે તે એમ ન કરશું; પણ તેમાં આશ્ચર્ય અમલદારોની સામેલગીરીની કશી જરૂર નથી; અને વાંધા પડતી બાબતોમાં મોટાં રાજ્યોની લવાદી અમારે કબુલ છે. વળી સરવીઆએ કહ્યું કે અમારી સ્વતંત્રતા લૂટી લેવાનો તમારે કશો હક નથી, અને જ્યાં સુધી અમારાં ઘડ ઉપર શર છે અને અમારા હાથમાં જોર છે ત્યાં સુધી એ વાત બનવાનાં તમારે સાંસાં સમજવાં.

પરંતુ આ પ્રત્યુત્તરથી આશું યુરોપ બળબળી ઉઠ્યું, અને ધરણીનો બાર ઝીંતતા શેપનું શિર સળકવા લાગ્યું. આખી આલમમાં ઉઝાપાત થવાનાં ચિહ્નો કિતિજમાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. બની શકે ત્યાં સુધી સલાહ સંપ રખાવવાના ઉત્સુક અને વિદ્ધિ—કળા (Diplomacy) માં અત્યંત નિપુણ ઇંગ્લાંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન સર એડવર્ડ એમે સલાહશાંતિ રખાવવાના હેતુથી ભગીરથ પલ્ન આદ્યો; અને તારના સંદેશ આખા યુરપ પથરાવા લાગ્યા. પણ વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિવાળા જુદા જોસડે કોઇનું માન્યું નહિ, અને લડાઈની તૈયારી કરીને, તા. ૨૮ મી જુલાઈએ સરવીઆની સામે એણે વિમલ જાહેર કર્યો. તુરંત જ રશીઆએ રાક્ષસી સંખ્યાના પોતાના જળરા દળના યોદ્ધા ભાગને ગતિમાં મૂક્યું. ફ્રાન્સ સમેત થયું; અને જર્મનીએ રશીઆની સરહદ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું. આમ દુનિયામાં પ્રચંડ દાવાનળ સળગી ઉઠવાનાં પગલાં મંડાણાં; અને તેમાંથી કળિયુગના આ ધોર મહાભારતની હોળી સળગી, જેમાં લાખો માણસો હોમાઈ જાય છે, કતલ થઈ જાય છે અને લાખો માણસો લૂંટાં, લંગડા અને અપંગ થઈ જાય છે!

વર્તમાન ધોર યુદ્ધની ભયંકરતા.

કવિવર શેક્સપીઅર કહે છે કે પોતામાં રક્ષસનું બળ હોય તે સારી વાત છે; પણ તેનો ઉપયોગ કરવો તે સારી વાત નથી. પરંતુ જેવાજખી રીતે એવા બળનો ઉપયોગ થાય તો તેમાં અધમતા જ છે. રોમનો શેહેનશાહ માર્કસ આંરેલિયસ ઘણા ઉદાર સ્વભાવનો હતો. લોકોના કલ્યાણને માટે કેટલાક કાયદાં કરવાની અગત્યતા તેને લાગેલી; પરંતુ તે કરતાં પણ તે ડરેકો; કારણ કે તે કહેતો કે લોકોને કોઈ વાત સત્તાથી મનાવવાનો કોઈને પણ શો હક છે? પરંતુ પોતાની ધારણા પાર પાડવા માટે જ જર્મનીના શેહેનશાહ કેસર વિલિયમ ધીનએ યુરપમાં આ ભયંકર યુદ્ધના પ્રચંડ દાવાનળને સળગાવ્યો છે. તેમાં હરોજ હજારો માણસો મરે છે; લાખો માણસો ધરનાર વિનાનાં થઈ ટળવળે છે; હજારો ગામડાં અને શેહેરો બાળી મૂકવામાં આવ્યાં છે; લાખો રૂપિયાનાં ખર્ચનું રોજ આંધણ મૂકાય છે; અસંખ્ય બાળાઓ પતિ વિનાની અને માતાઓ પુત્ર વિનાની થઈ રહે છે; કળા અને કારીગીરીના ઉત્તમ નમુનાઓનો નાશ માંય છે; મેહેલો અને દેવળો તોપોના ગોળાથી ઉડાડી મૂકવામાં આવે છે; દેશો વેરાન થાય છે; અને લડાઈના વખતમાં પડેલા દેશોના તમામ પુરો, આબાસ વૃદ્ધ, પોતાના ધંધા ધાપ છોડી દઈ લશ્કરી અસજાબ પૂરો પાડવામાં કામે લાગી ગયા છે. હરિ હરિ! શો સમય આવ્યો છે! વધારે તાણુખીની વાત તો એ છે કે આ લ.

કાર્ત્તમાં મચેલાં મોટાં રાજ્યોના રાજાઓ દેશવ પાંડવોની પેઠે કાઢ ને કાઢી રીતે એક ખીન્નતાં અંતરનો સર્ગા થાય છે. તથાપિ અર્જુનના જેવી વૃત્તિ એક ક્ષણ પણ કેસરે અનુભવી નથી. હાથમાં હથીઆર ગ્રહી લડવા જ ગમેલેા અર્જુન રણભેદમાં કહે છે: લડવાને સજ્જ થઈ ઉભેલાં આ મારાં સર્ગાઓને જોઈ મારાં ગાત્ર સિધિલ થઈ જાય છે, અને મારે હૃદય કંપે છે, આ સર્ગાને મારી રાજ-વૈભવને પણ મારે શું કરવે છે? પરંતુ આ ધોર કળિયુગમાં, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના કાષ્ઠના મદથી મદમસ્ત—અંધ—જડ બની બેઠેલા જર્મનના હૃદયમાં એવા મુદ્દબાવની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

વળી આ ધોર યુદ્ધ કેવા મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે તેનો ખ્યાલ તેમાં લડતી લશ્કરની મંખ્યા ઉપરથી આવી શકશે. આસ્ત્રિયા-હંગરીનું લશ્કર ૨૫ લાખનું છે; જર્મનીનું ૪૫ લાખનું છે; સરથીઆનું સાડાત્રણ લાખનું છે; માંતીનીઆનું ચાળીશ હજારનું છે; રશીઆનું પંચાવન લાખનું છે; ફ્રાન્સનું પાંત્રીશ લાખનું છે; અને ગ્રેટબ્રિટનનું પાંચ લાખનું છે. પરંતુ જરૂર પડતી જાય તેમ આ બધા દેશોની લડી શકે એવી આખી વસ્તી જ લડવા તૈયાર છે, અને લશ્કરી કેળવણી લઈ લડવા તૈયાર પણ થાય છે. આવું ભયંકર યુદ્ધ દુનિયાના ઇતિહાસમાં આજ સુધી ખીજું થયું નથી.

વળી આ વિચિત્રની બચકરતાનું ખીજું કારણ એ છે કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર તેની સેવામાં ખડે પગે ઉભું છે. માણસો મારવામાં પ્રતિબંધ હથીઆર અને વિધવિધ શસ્ત્રો પૂર્વના શસ્ત્રો કરતાં ઘણાં વધારે અને યોગ્ય છે. વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની દરેક નવીન શોધ બની શકે ત્યાં સુધી લડાઈના કામમાં પ્રથમ યોજનય છે. ઘણે દૂર સુધી દુસ્મનની ખબર લઈ શકે એવી રાઇફલો, વીજળી અને યાંત્રિક શક્તિના બળે ઠલાકમાં ખારસે કે તેથી પણ વધારે બડાકા કરી શકે એવી મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતી જંગાળો, દશ-આર-કે સોળ માઇલ પર્યંત પણ નિશાનમાં આપાદ ઉતરી શકે એવી ગંજવર-રાફસી તોપો, જે બાવનથી ચોસક મળુના ગોળા ઉડાડી શકે છે, જેને ખેંચવાને ચાળીશ ઘોડાની જરૂર પડે છે, અને જેમાં એક ગોળો ફાડતાં સત્તર-સાડાસત્તર હજાર રૂપીઆનું ખર્ચ થાય છે; બેબગોળા ફાડતી અને તેમાંથી હરા ઉડાડતી તોપો—જે ફરતા પચાસ પચાસ ફુટમાં ઉભેલાં માણસોને મારી નાખે છે;—આવાં બચકર હથીઆરો હાયોહાયની લડાઈને લગભગ નકામી બનાવી મૂકે છે, અને મોટા અને વસ્તારવાળા પાયા ઉપર લડાઈ લડવાની ફરજ પાડે છે. જ્યાં બે ચાર કે પાંચ હ માઇલ ઉપરથી માણસોને મારી નાખવામાં આવે, ત્યાં લડનારાઓને એક ખીન્નતું મ્હોં જોવાનો અવકાશ ક્યાંથી રહે? અર્વાચીન યુરપની લડવાની ઢળા દુસ્મનોને ગુસ રીતે—તે ન જાણી શકે એવી રીતે મારવામાં સમાજેલી છે. પરંતુ દુસ્મનોને શોધી કાઢવા માટે હવાઇ વિમાનો અને વહાણો, પેરિસ્કોપ, તથા વીજળીની પ્રબળ ખતીઓ વાપરવામાં આવે છે. આ વિમાનોમાંથી જંગોળા પણ અદ્ધરથી ફેંકાય છે, અને વખતે હવામાં અદ્ધર લડાઈ પણ થાય છે દુસ્મનોની ખબર મળતાં ટેલીફોન, ટેલીગ્રાફ, અથવા દોરડાં વિનાના તારથી ખબર પહોંચાડવામાં આવે છે, અને રેલવે, મોટર, સ્ટીમરો છત્યાદિ સાધનોથી ઘણાં માણસો એક ઠેકાણે એકઠાં થઈ શકે છે, અને ઉપર કહેલાં બધંકર ગમેથી માણસો મરે છે પણ મોટા જગ્યામાં પાણીની નીચે ચાલતી—જહાંતઃ મંચારી આગબોટો, અને જૂદાં જૂદાં કામે

માટે અનેક યુક્તિઓથી બાંધેલાં મોટાં—સાક્ષી બારકોને લીધે દરીઆની લગાઇ પણ તેટલી જ બંધકર બને છે. આમ દરેકને દરેકે આજુબાજુ મરે છે, દરેકે ધાયલ ધાય છે અને દરેકે કેડી પકડાય છે.

જર્મનીનું નીતિ-શાસ્ત્ર.

સરખાનમાં જર્મનીના રોડેનશાહ કેસરે સાક્ષ્ય દેખાવેના દંભ ક્યો; અને રશીઆને કહ્યું કે હુનેગારોને સમગ્ર પહોંચાડવામાં મદદ કરવી એ વીરનું બૂધણ છે. રશીઆના રોડે-નશાહ ઝારે જવાબ વાજ્યો કે વાન તો સાચી છે; પણ સરશીઆ જેવા નાનકડા રાજ્ય ઉપર આશ્રિયા જેવું મોટું રાજ્ય ચડાઈ કરે એ છીડી ઉપર કટક ચડ્યા જેવું છે. તેથી તેમાં નીતિ અને ન્યાયની વાત ક્યાં રહી? પરંતુ જર્મની કહે છે કે તમે નીતિ, નીતિ શું કરો છો? વિકરણ વાપ નિર્દોષ હરિણ ઉપર તલપ મારે છે ત્યારે શું તે નીતિનો વિચાર કરે છે? પિશાચી હૃદયનાં માણસો લગાડમાં લંપટતા આગરે છે ત્યારે શું તેઓ નીતિનો વિચાર કરે છે? લાભની વાતમાં નીતિ ખીતિના વિચાર વળી શા? અને બળ વિનાની નીતિ કામની પણ શું? નીતિનો પોકાર તો નામદો, સીઓ અને બાગંડો જ કરે છે! નીતિ!! એ તો નખળા મગજની ક્રમિત અવસ્થા માત્ર છે. તેમાં માત્ર નખળાનો સ્વાર્થ જ હોય છે. અને તેથી તેઓ બકરાની માફક બે બે કરે છે. પરંતુ મિંદ મર્જના કરે છે તે તો પોતાના બળ ઉપર જ. જોઈએ છીએ કે તમારી નીતિ પગાવવા તમે કેમ સમર્થ થાઓ છો? આના વિચાર જર્મનીમાં નીચે નામના ફિલસૂફે પ્રસરાવ્યા કહેવાય છે. તેના મત પ્રમાણે નીતિમાં બાપલાપણું ન જોઈએ. પરંતુ નીતિની નિર્ભંગતા બળ વાપરે તો તેને નીતિ કહેવી કે અનીતિ! તાત્પર્ય કે ‘બળ એ જ નીતિ’ એ સિદ્ધાંતમાં નીચેની નીતિ પર્યવસાન પામે છે; અને બળાઆના બે બાગ-એ જ નીતિ જર્મનીની જણાય છે. તે પછી ટૂંકે અને ખર્ચદારી નામના લેખકોએ પણ એવા જ વિચાર જણાવવા માંડ્યા; અને તેમના લેખની અસરનું પરિણામ હાલનો વિષય છે એમ કહેવાય છે.

પ્રથમ પગલું.

જર્મનીએ હવે એક તરફથી ઇંગ્લાંડને કહ્યું કે તમે કાંઈક રશીઆને સમજાવો; અને બીજી તરફથી તા. ૧ લી ઑગસ્ટને હનીચારે રશીઆ આમે લગાઇ જાહેર કરી. સરશીઆ સામે આશ્રિયાએ બરેલું પગલું તો વાજળી જ હતું, છતાં આશ્રિયાને સમજાવવાનો તે યત્ન કરશે એમ જર્મન રોડેનશાહ કહેતો હતો. પણ લગાઇ તો જર્મનીને કરવી જ હતી. ફ્રાન્સ રશીઆની બહારે ચડ્યા વિના રહેવાનું નથી એ વાત જર્મની જાણતું હતું. તેથી હવે ફ્રાન્સની છેડતી કરવાનું કેસરે સાર કહ્યું. ખંધા જર્મનીનો પ્રથમથી જ નિશાનો હતો કે લાગ આવે ત્યાં પેદેશે ધાપો તે જ કરી લેવો. કોને મુલ જ પકડવા એવો તેનો જોત જ હતો.

ફ્રાન્સ અને જર્મનીની સરહદ ઉપર બેઝલ્સબર્ગની દરિયે અરોઆ લગજનજર્મનું નાનું પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય આવેલું છે. તેની રાજ્ય-કર્ત્રી એરી આદિલેઃ વીસ વર્ષની મુવાન બાળા છે અને રૂપમાં દેવાંગલા જેવી છે. કેસરે આ રાજ્ય ઉપર મોટાંમાં મોટુંક લશ્કર મોકલ્યું અને રાજ્યનો કબજો માગ્યો. લગજનજર્મન પતિએ કહ્યું કે અમારું રાજ્ય સ્વતંત્ર છે, અને મોટાં રાજ્યોએ હરી આપેલા આ સ્વતંત્રતાના લેખમાં જર્મનીની પણ સહી છે. જર્મન

સેનાપતિએ કહ્યું કે એ વાતની મને ખબર છે, પણ મારા શેહેનશાહની આગ્રા અમલમાં મૂકવા હું તો અહીં આવ્યો છું. ગામના પૂલ આગળ જર્મન લશ્કર આવીને ઉભું હતું ત્યાં હવે મેરી પોતે પોતાના સહ પ્રધાનને લઇ મોટરમાં બેસીને ગઇ. મેરીને જર્મનોએ કહ્યું કે તમે ગુપ્ત ગુપ્ત ઘેર ચાલ્યા જાઓ; અને પ્રધાને સ્વતંત્રતાનો લેખ બતાવ્યો ત્યારે તેની સામે પિસ્તોલ તાકવામાં આવી. મતલબ કે તે રાજ્યનો કબજો જર્મનોએ બેરથી લીધો. કેસરને મન તે લેખની કિંમત માત્ર તેટલા કાગળના કટકા જેટલી જ હતી.

લડાઇમાં ઇંગ્લાંડ પણ ઉતર્યું.

કેસરના આ ત્રાસદાયક પગલાથી બેલજીયમની સ્વતંત્રતા અને તટસ્થતા પણ સચવાશે કે કેમ ? તે બાબત હવે ઇંગ્લાંડને ચિંતા પેડી. મોટાં રાજ્યોએ તેની તટસ્થતા અને સ્વતંત્રતા સ્વીકાર્યાં હતાં, અને તેમાં જર્મની પણ ભેગું હતું. પણ લગ્નમબર્ગના દૃષ્ટાંતથી જર્મનીનો ભરોસો પડે એવું હવે રહ્યું નહિ. તેથી ઇંગ્લાંડે જર્મનીને કહ્યું કે બેલજીયમની તટસ્થતા સાચવવાનું ફ્રાન્સે વચન આપ્યું છે. પણ તમારો વિચાર શો છે ? જર્મનીએ કહ્યું કે અમારો વિચાર હાલ અમે જણાવી શકતા નથી; કારણ કે ફ્રાન્સ ઉપર ચડાઇ લઇ જવાની અમારી યોજના એથી બહાર પડી જાય, જે વાત અમારાથી બની શકશે નહિ. ખરું કહીએ તો બેલજીયમમાં યદ્યપિ ફ્રાન્સ ઉપર જતું એવી રચના જર્મનીએ પ્રથમથી જ રચી ગઇ હતી; અને તેની આ ધારણા ઇંગ્લાંડની જાણની બહાર નહોતી. તેથી ઇંગ્લાંડે ફરી કહ્યું કે તા. ૪ થી આગસ્ટે રાતના બાર વાગ્યાની અંદર નામે બેલજીયમની તટસ્થતા સાચવશે કે કેમ ? તે બાબત અમને સ્પષ્ટ જવાબ આપશો; નહિ તો અમારા એલચીને અમે બોલાવી લેશું. જર્મની તો દિશ્મત બની વિરમય પામી ગયું. રાજ્યની રમતમાં કાગળના કટકામાં સહીતું બિલાડું તો તાણી અપાય. પણ તેને માટે આટલો બધો આગ્રહ ? અને કાગળના કટકાની આટલી બધી કિંમત ? લડાઇમાં ઉતરતાં કેટલાં બધાં માણસો મળશે ? કેવડો મોટો ખર્ચ ભોગવવો પડશે ? અને સિવાય અનેક જાનની ચિંતાઓ અને આપત્તિઓ વેડવી પડશે તે તો જુદા. અને આ બધું, એક નાના સરખા કાગળના કટકામાં સહી કરી આપી એટલા માટે બહારી લેવા ઇંગ્લાંડ તૈયાર થાય છે ! આ વાત જર્મનીના મગજમાં ઉતરી શકે એવી નહોતી. પરંતુ ઇંગ્લાંડે તો પોતાના વચનથી વિમુખ નહિ થવામાં જ પોતાની શોભા ગણી. જર્મની હવે ડર્યું; અને તેથી તેણે કહ્યું કે હમે જે બેલજીયમની તટસ્થતા સાચવીએ તો ઇંગ્લાંડ આ વિગતમાં અલગ રહેશે ખરું ? પણ ઇંગ્લાંડ તો નીતિની રાહ ચાલનારાનું દોસ્ત જ છે. સર્જનતાની તે વળી શરતો થતી હશે ? પરંતુ જર્મનીએ તો પોતાની યોજના ધડી રાખી હતી. તેનો વિચાર એવો હતો કે ફ્રાન્સને એકદમ સપડાવી કચરી નાખવું; પછી રૂશિયાની ખબર લેવી; પછી ફરીયાની લડાઇમાં ઇંગ્લાંડને હરાવવું; અને પછી ફ્રાંસની સાથે પોતાને રૂચે તેવા કરાર લંડનમાં ફરવા. પરંતુ આવી વાતમાં ઇંગ્લાંડ શી રીતે સંમત થાય ?

જે ચોથી તારીખનો વાવરો હતો તે ચોથી તારીખ આવીને ઉભી રહી અને અંગ્રેજ એલચીએ બર્લિનમાં જર્મની પોસે જવાબ માગ્યો. જર્મનીએ કહ્યું કે આ રાતે તો શું, પણ કોઈ રાતે અમારી યોજના અમે તમને જણાવશું નહિ. અંગ્રેજ એલચીએ લંડન તાર ક્યો. રાત્રીના બરાબર બાર વાગ્યાને ટોરે ઇંગ્લાંડે જર્મનીની સામે જુદાં જાહેર કર્યું.

લડાઇનું રજુદર્શી હવે આખા ઐરોપિયનમાં એકી વખતે ફુકાવા લાગ્યું. સ્વદેશાભિ-
નને પ્રબળ જુરસો આખી વસ્તીમાં ભયુકી ઉઠ્યો; અને શાંતિના સમયમાં મંબજાતા
અસંતોષના અવાજ એકઠમ બંધ થયા. જૂઠા જૂઠા પક્ષના આગેવાનોએ એકબીજાની સાથે
હાથ મેળવ્યા, અને વિશાળ ખિટિશ સભ્યના સ્તંભરૂપ બનવાની માંહેમાંદે પ્રતિજ્ઞા કરી.
યશ પણ લાગ નેહને તત્કષ્ણે મારે એવા ચિંહની માફક લખાઇને તૈયાર રહેવાની ખાસી-
અતવાળા, સાહસિક અને નીડર છતાં પોતાનો સમય આવે ત્યાં મુધી શાંતિથી સત્વની
ચિહ્નિત્તા જોવા કરે એવા, બહાદુર અને પદ્મકમી છતાં લડાઇના હંગામમાં પણ નીતિનું
આદર્શ સાચવી શકે એવા, અંગ્રેજોની નસોમાં ઉછળતું લોહી ધમધમ કરતું હવે વેહેવા માંડ્યું.
એક વખત હિંદના સેનાપતિ યર્ધ મજેલા લાંડે કિશનર વિગ્રહના મુકાની થયા; અને લંડ-
નમાં બેઠાં બેઠાં યુરપમાં માલતા વિગ્રહનું મુકાન સાચવવા લાગ્યા. જુદાં અવાજે હવે એણે
પોતાનું કસંબ્ય નીડરતા, શૌર્ય અને નીતિની શહે બજાવવાનો પ્રયત્ન પોકાર કર્યો. આખા
દેશમાં શાંતિથી, ચૂપકીથી પણ ધમધોડાર લડાઇની તૈયારીઓ થવા લાગી. બહુરૂપી જર્મન
જનમુસો દેશમાં અનેક વેશે ફરતા હતા; તેમની આંખોને આંછને ધામ કરવાનું હતું. રેલવેની
વ્યવસ્થા સરકારે હાથમાં લીધી; અને રેલવેની સડક ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે પેહેરા મૂકી દીધા.
ગામેગામથી લશ્કરીઓ પોતપોતાને સ્થાને ભેગા થવા લાગ્યા. લશ્કરી અસજાબ અને પોશાક
તેમને પૂરો પાડવામાં આવ્યો; અને તેમને માટે દરેક જાતની સ્થવર ઝડપથી પણ ગમરાટ
વગર થવા લાગી. હવે લશ્કરી સિંપાઇઓથી બરેલી આખી ટ્રેનોની ટ્રેનો બંદર ભણી જવા
લાગી. જે યામ તે મૂંગે મેહિ જોયાં કરવાની લોહીને સૂચના થઈ, અને ઠાઠી પ્રભાએ તેનો
મર્મ સમજીને તે મદદ છૂટી. આઠેક દિવસમાં બે લાખનું લશ્કર બંદરે આવીને ઉભું રહ્યું.
યશ ફ્રેંચ લોકોની મદદે આ લશ્કરને ઈશ્મ મોકલવાનું હતું. લશ્કરને આગેમોટમાં ચડાવ્યું.
રસ્તામાં ખિટિશ મતવારોએ અને હવાઈ વિમાનોએ તેમની એકી કરી. સર જૉન ફ્રેંચની
સરદારી તો તે સદીમજામત ફાસ્ટ પહોંચ્યું. પોશા સમય પછી આપણા હિંદુસ્તાનથી
ગએલું લશ્કર તેની સાથે બહ્યાં. અને યુરપની જુગિ અને વિગ્રહની રીનથી બીનવાકેફ છતાં
બહાદુરીથી તે લડે છે; અને પોતાની માતાની કુખને લગતવતા નૂરી. ઇતિહાસમાં એક
અમતકાર જ બન્યો છે. હિંદુસ્તાનના યશ લડવૈયાનાં ભાગા ઠેક બલિતના અંપામાં ઝગકશે.

બેલજીયમ ઉપર અગ્રાહ.

બેલજીયમ લોકોની બહાદુરી છેક સીઝરના સમયથી પ્રસંસાને પામેલી છે. નરવીઆઇની
લડાઇમાં તેમની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઇને સીઝરે તેમને ખાસ હક અને માન આપ્યાં હતાં.
પરંતુ લશ્કરી કેળવણી કે વ્યવસ્થા તે વખતે પણ તેમનામાં નહોતી. ૧૯ મી સદીની બીજી
વીશીમાં યુરપનાં મોટાં રાજ્યોએ તેની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી, અને તેને હવે પછીની લડાઇ-
ઓમાં તટસ્થ રાખવું અને તેણે પણ તટસ્થ રહેવું એવો કસાર થયો. તેથી બેલજીયમને
લડાઇનો બપ રહ્યો નહિ; એટલે પોતાની આર્થિક સંપત્તિ અને સામાજિક મુદ્દાના ઉપર જ
બેલજીયમે લક્ષ આપવા માંડ્યું. તથાપિ છેલ્લા દસકામાં યુરપમાં સૌને જર્મનીનો બપ લાગવા
માંડ્યો હતો; અને સૌ પોતપોતાની તૈયારીમાં હતું. તો પણ પોતાને માથે આમ અચાનક
આપત્તિ પડશે એવી બેલજીયમને ખાતી નહોતી; તેથી જુનું નેહએ તેવું બેલજીયમ તૈયાર નહોતું.
દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડે બેલજીયમને તાર-કર્ષો હતો કે તમારે તટસ્થ રહેવું; અને અમે તમારી
મદદમાં રહેવું. ૧૮૨૨ પડશે તો ફ્રાન્સ અને રૂસીઆની સહાયમાં પણ અમે ઉભા રહેવું.
પરંતુ તે પેહેલાં તો જર્મની બેલજીયમની તટસ્થતા તોડવાનું પગલું ખરી મૂક્યું હતું. બેલજી-

મિગ્જો અવારનવાર ચોતરફ ફરવા લાગ્યા ગોશાના હડગા અને ગોશીઓના સુમવાટથી જમનના ઝાડો પણ ચરચરી જતા ડોળીઓ લઈ નિશાચરની પેઠે ફરતા ફરતા માણસો પોતાના ધાવવ થએલા મિષાઈઓને ત્વરાથી નુપ નુપ લઈ જવા લાગ્યા જર્મન ગોશાઓ ગઈ ઉપર છટતા પણ ત્યાથી ચૂકે તે શેહેરમા પડતા, અને તેથી સ્ત્રીઓ અને છોકરાને નાસ થતો તથાપિ એમ્દરે શેહેરમા લોભ સ્વસ્થ રહેતા, એવા કે ગરો ઉપર તોપના ગોળા છટતા હતા, દરમ્યાન શેહેરમા યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા ચાલતી હતી

જર્મન સરદારે શેહેરની સન્ન્યુઅર આવેલા કિષા અને વચલા ગાળા ઉપર જ પ્રથમ જખરો હુમલો કર્યો આ તેની મોગી જૂલ હતી. કારણ કે કિષાઓ કબજે કર્યા વિના એવા હુમલાથી માણસોની મોટી ખુવારી થાય. અને જન્નુ પણ એમ જ જર્મનોના ટોભે-ટોગા આ ગાળાઓ ઉપર ધસી આવતા પરંતુ તેમના ઉપર એમ તરફથી બાઈઓમાંથી ગોળીઓના વગ્ગા વરસતો, અને બીજી તરફથી કિષાની તોપો તેમનો ધાણ દાઢતો આ તોપોમાંથી દરેક એમ એક મીનીંગ રીમ પીમ ગોળા છોડતી, અને એમ એમ ગોળામાંથી બસે બન છરા ફાટતા નેમ દિવમ મુધી આ પ્રમાણે ખુનખાર લડાઈ ચાલી જર્મન મુદાઓના છ છ શીટ ઉંચા ઢગના થયા તેમા પેલાક જનતા પણ હતા. પરંતુ તેમને મ્યરીને બીજા જર્મનો આગળ આવતા, અને તેમના પણ તે જ હાન થતા દેખાવ દૂર અને નામદાયક થતો હતો બેતજ્યન મિષાઈઓને પોતાને પણ ચારેરાગી વજૂટતી હતી. આમ ૨૫૦૦૦ માણસો મુઆએમ દહેનામ છે

શેહેરની ઉત્તરે વાઝે કરીને આરમાઈયને છેટે એક ગામ હતું ત્યા હલો દરી મ્યુમ નદી આગળી શેહેર ઉપર આવવાનો જર્મનોએ ફરાવ કર્યો નજુ હલામ સુધી ત્યા ખુનખાર લડાઈ ચાલ્યા પછી જમનો પોતાની તેમમાં ફાળ્યા ગામ તેઓએ લીધું પણ ગામમાંથી ટોભે એમજ જર્મન હાર ગોળી છોડી, એમ્તે તુરત જ ગામને બાગી નાખવાનો હુમ્મ બખાજો ગામની વગ્ગીને બહાર દાઢી ગામને આખ દરી ફીધું પછી વસ્તીને એમ દેહાજે ભેગી મરી મે જુવાન બાગી જવાનું કરતા હતા તેમને હાર કર્યા એમ છોમરીના દાયમા વિવેચન હતી, તેને પણ હાર કરી. તેનું ઘર બાગી નાખ્યું અને તેમા તે છોમરી દગામગઈ

જમ્યાન જર્મન સરદારે હવે પોતાની જૂલ બેઠ હતી તેથી પોતાના મોટા હશમરને એવો ચોનગર વેરી નાખ્યું અને ચારે બાજુએથી સામગે હલો લઈ જવાનું એવો ફરાજી જર્મનીની પેરી રાક્ષમી તોપો પણ હવે આપી પડેમી હતી દરેક તોપને બેચવા મોટા પેડાંના તેર તેર હજનો બેડયા હતા બહાદુર બેતજ્યનો વગ્ગા, પણ આ રાક્ષસી યમો આગળ રખી રમ્યા નદિ ગાળામાંથી હવે શેહેર ઉપર હમો થવા લાગ્યો, કારણ કે ગરો એક પછી એક નમમા થઈ ચૂક થના લાગ્યા શેરીએ શેરીએ પ્લાણા અને કચરાના ઢગના થવા ઘરોઘર મગગવા લાગ્યા તોમ નાદિ ત્રાદિ પોખરવા લાગ્યા બેતજ્યનોએ પૂતો જગડી મૂક્યા, અને દુશ્મનોને થાય તેના ખુનાર કર્યો પણ વાઝે તરફથી જમનો શેહેરમા પેા અને શેહેરનો કબજે દુશ્મનોએ લીધો લોમને હવે રાત દિવમ પોતાના બારી બારબા ઉધાગ મખવાનો હુમ્મ થયો અને જર્મન મિષાઈઓ લોકોની માથે લોમના ઘરમા ગહેરા લાગ્યા આવી સ્થિતિમા નમરજનોની એમત અને મરજત કેમ મચસાઈ શકે ? તેથી મગ્ગીઆ થા તોમ ગોળી છોડતા, અને નાછે જેવા લીએમના દાય થવા લાગ્યા વગી ગડમાંથી પણ શેહેરમા જર્મનો ઉપર ગોળા છૂટતા નદિ, કાજુ કે પોતાના જ શેહેર ઉપર ગોળા છોડવાનું અવેશાભિમાની બેતજ્યનોને કન નદિ

શેહેરનું ગમે તે થાય, પણ મિશાઓ સોખવાની મગત લેમને દુશ્મનોને ના પાગી

જર્મનોએ સરદારને જ મારો નાખવાનું કાવતરું કર્યું. અને આઃ દહીઆરબંધ સિપાઈઓ મળવાને બદલે સરદારની હાકિમમાં ગયા. પરંતુ સરદાર દીવાલ કુટી નાસી ગયો અને બચ્યો. પણ ઝાઝા વિસ્તારનું દરે પ્રયોજન નથી. બહાદુર બેલગ્ધવનોએ બને ત્યાં સુધી અસંખ્ય દુરમનો અને રાક્ષસી તોપો સામે ટક્કર જીવી, પણ અંતે તેઓ ફાંચ્યા નહિ; અને કિડા પડવા લાગ્યા. છેવટે લેન્ટિનનો કિલ્લો પણ બચાવી નહિ શકાય એમ ભયારે સરદાર લેમેનને લાગ્યું, ત્યારે તે ઉડાડી મૂકવાના તેણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાના લશ્કરને સદીસલામત બહાર કાઢી એણે બીજા મોઝલી દીધું પોતે અને યોદ્ધાં માણસો કિડામાં રહ્યા, અને કિલ્લો ઉડાડી મૂક્યો. સરદાર બેમાન થઈ ગયો અને એવી સ્થિતિમાં જર્મનોએ તેને કેદ કર્યો, અને પોતાના સરદાર પાસે એને લઈ ગયા. શુદ્ધિમાં આવતાં કેડેથી તલવાર છોડી જર્મન સરદાર એમિશની આગળ એણે મૂકી. પરંતુ જર્મન સરદારે ઉદારતાથી એને તત્તવાર પાછી આપી અને કહ્યું કે નમાસ જેવાં શરધીરની સામે લડવામાં બૂધણ છે, સરદાર લેમેનની આંખમાં જળાશ્રુઓ આપ્યાં.

લીએનમાં બનેલી હપ્પીકત બેલગ્ધવના જતાંનું પ્રથમ દૃશ્ય માત્ર છે. કેસરનો સાફ દુકમ હતો કે બેલગ્ધવનો ઉપર ત્રાસ બેસારવે, કે જેથી કરીને ફાંસની સામે લડતાં કરીને તેઓ વચમાં આવે નહિ. જર્મન લશ્કરમાં ભરતી થયે જતી હતી. વધતાં વધતાં દરબાર લાખનું લશ્કર થઈ ગયું. આખા દેશમાં દરે આ કટક કીડીની માફક ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. તાસથ ગસ્ત થઈ ગયેલા લોકો 'જર્મનો આવે છે' એવું સાંભળી બેલગ્ધવનો રાજધાની શ્વેત્સ બજી નાસી જવા લાગ્યા. દુરમનના અસંખ્ય-પ્રજાજનની સામે બેલગ્ધવનું મૂકીબર લશ્કર ટકી શકતું નહિ. દુરમનની ખુશારી ઘણી થતી, પણ છત તો તેમની જ થતી. જર્મનો આગળ વધના ગયા, તેમ બહાદુર બીચારું બેલગ્ધવમ હુંદાનું ગયું. ટેકાણે ટેકાણે અપાઝખી અને નાની નાની લડાઈઓ થતી હતી. લશ્કરી સિપાઈઓના ચાલના ધમકારાથી ધરતી પણ ધબકાઈને ધ્રુજવા લાગી. તોપોના હડુડાટ કરતા સેંકડો માણસોમાં સંભળાતા હતા. સામરી બંદુકોના અપચપ થઈ ફૂટતા અવાજ, સામે ઉભેલાઓના ધાણુ હરવા લાગ્યા. કેમ જાણે કે માણસના લોહીનાં તરસ્યાં હોય, તેમ બાલાઓનાં ફોજો અચ્ચક થતાં હતાં. પોડાઓના હાથ-હાથાટ અને તોપો અને ગાડાંઓને ખડખડાટ કરતાં અનેક ગામડાંઓને મિત્રે મિત્રે લગાડેલી આગમાંથી ગળનમાં છવાઈ રહેતા કુમારના ગોટે ગોરા, મરતાંની અરેરાડી અને લડતાંની કાકીઆરી, ત્રાસથી કળકળતા અને ધરબાર વિનાના થઈ નાસતા ભાગતા લોકો, એક બી-નંધી વિખૂટાં પડેલાં માખાપ અને છોડરાંઓ,—આ સર્વને લીધે આખા દેશમાં ગભરાટ અને ખળભળાટ થઈ રહ્યો. સુધરેલા જમાનાની આ લાગણનથી જોતી દિવસ કે નથી જોતી રાત; અને માણસને એક ક્ષણ પણ જંપનો આરોકે વારો આવતો નથી. વળી ક્ષતી ક્ષતીને સુધારેલા શસ્ત્રોના આ સમયમાં, માણસો જ ભયારે એક બીજાને મારવા બેસે, ત્યારે પછી તેમાં પૂછવું શું? જમાના, તને નમસ્કાર છે? જમાનાની ધોર વહેંચિત તો જુઓ કે એક તરફથી લોકોનાં કુખ ઓળાં કરવાં મોરી મોરી—જખરી જખરી દરિયાકાંઠે તૈયાર થાય છે, અને ઝીણી ઝીણી—બારીક બાજતોને પણ વિચાર કરી ધાયત થએલાને મુખ અને આરામ થવાના ઉપાય યોગ્ય છે; તે બીજી તરફથી વધારે લોકો ફેલી રીતે ધાયત થાય તેના બારીક વિચાર કરી યાચો યોગ્ય છે, અને ફરતાથી શોધી શોધીને લોકોને મારવામાં આવે છે; અને અનેક રીતે લોકોને પીડા કરવામાં આવે છે. કોઈના હાથ દપાય છે; કોઈના પગ દપાય છે; કોઈની આંખ કુરે છે; કોઈનું નાક છંદાય છે; છાતીમાં બાલાથી કોઈ આરપાર વીધાઈ ગય છે; કોઈને ગોળી મોંમાં વાગી જીભમાં થઈ આરપાર નીકળી જાય છે; કોઈ

મારવા જતા જ મરાઈ જાય છે અને હથીઆર હાથમા જ એમનું એમ રહી જાય છે મડદના ઢગલા થાય છે અને લોહીની નીં નહે છે મડદને કચરી માણુઓ જોમ્મા ને જોમ્મા આગળ દોડે છે લડાઇ ધણી ફર રીતે થાય છે

પથરને પણ પીગળાવે એવા હૃદયદ્રાવક બનાવો પણ બને છે જર્મન ઘોડેસ્વારો યુવાના નામથી જાણખાય છે. સુધા તે ખરેખર ઉત્કુ જ છે લોકોને તેમનો ત્રાસ ધરો હતો બળાહાર, જૂલમ, આગ અને ફૂરતા ઠેમણે ઠેકણે થતા મુએલાના શરીરમા પણ તેઓ બાહુ ધોતતા ધાયય થએવાને પકડી તેઓ ઝડે લટકાવતા અને પછી બાલાથી વીધી ખાતા તેમની એ રીત એવી હતી કે ધાયય થએવાના મોમા બહુની નળી ખોસી તેઓ બહુક ફેડતા એક સ્ત્રીએ અમે'સમા આવી રોતા રોતા કહ્યું કે “ન ન હોકશની મા હતી. બેને મારી મમક જ જર્મનેએ મારી નાખ્યા અને બે ખોવાઈ ગયા હાલ પાય છે, અને અમે રઝગી રખડીને પેટનુ પૂર કરીએ છીએ” એક ગામડામા જર્મન પાયગાના બે નણુ સિપાઇઓને એ ધરમા જતા કેમલાક બેનજીવન સિપાઇઓએ જોયા અને તેથી તેમના બહાર નીખવાની વાટ જોતા તેઓ એવામા છપાઇ ગયા ઘોડી વારે એ જીવાન સ્ત્રીને લઇને તેઓ બટાર આયા તે બિચારી સંજર્મી હતી તેને વાગી જાય એવી ખીકથી બેલજીવનોએ તે દુષ્ટ ઉપર ગોળીઓ છોડી નહિ પણ એટલામા તો એ દુષ્ટે તે બાઇને છાતીમા બેથોનેટ ધોળી દીધી અને એક કારમી ચીસ પાડીને તે સ્ત્રી ધરણી ઉપર ઢળી પડી અને પોતાના સગ્ગનહારની હજુરમા ફરીઆદિ ચાલી ગઈ પેના બેનજીવનોએ આ લીજડાઓને મારી નાખ્યા પત્નીની હાજરીમા પતિને મારી નાખવામા આવતો, અથવા કંઠી બનાવી એને લઈ જતા હોકશઓ રોતા કમકળતા રઝગતા રહેતા, અને મામાપે તેમની મંભાળ લઇ શખતા નહિ દેહકામા, લોકોની દુર્દશાનો પાર નહોતો, અને તેમના નામનુ વર્ણન કરતા હોડા આવે એમ નથી

અતિ પ્રપચના આ જમાનામા પણ ન ચાલી શકે એના પ્રપચો કરતા પણ જર્મનોએ પાછી પાની કરી નથી ગામડા લૂંટી તેમના માણુઓને અને બેરા હોમ્મને એકમા કરી પોતાના લશ્કરને મોખરે તેઓ તેમને હાખતા, કે જોથી કરીને દુસ્મનો તેમના ઉપર ગોળી છોડતા મનમા આવચ ખાય ડાખડે અને રેડકોસ સોસાઇટીના માણુઓને પોતાનો બચાવ કરવા ઉપરાત લડવાની મનાઈ હોય છે, છતા જર્મન લશ્કરમા તેઓ લડતા જણાય છે અને તેથી જ જર્મનો દુસ્મનોના તેવા માણુઓ ઉપર ગોળીઓ છોડતા લડતા ગાડા બરી તેમના ઉપર રેડકોસ સોસાઇટીનુ નિશાન તેઓ ચડાવતા કે જોથી દુસ્મનો તેમને હરખત કરે નહિ હુવાંના સુદર અને વિદ્યાવિદ્યાગી શોહેરના અમૃત્ય પુરતમયય અને બવ્ય દેવળો નાશ કરીને જર્મનીએ સુવરેલી દુનિયામા હાહામર વરતાયો

દરમ્યાન પાણીના પૂરની પેડે જર્મનો આગળ વધે જતા હતા બેલજીવનના તાળ આંદાજને લાગ્યું કે અમેલમનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ, એવે લશ્કરને લઇને તે આંદાજ ગયો દરમ્યાન હુવાનો નાશ કરી તા ૧૨ મી આગસ્ટે જર્મનો અમેલ્ય પગચા પણ વગર લડયે અમેલસ ખીજે દિવને શરણે થયુ ત્યાથી તેઓ નામુર ઉપર ચડયા, અને તેના નવ મિશ સર કરી નામુર પણ લીધું પછી તેઓએ ચેટ રોહેર લીધુ દરમ્યાન ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો બેનજીવનની વાહારે ઝખમ્યા લાગ્યા હતા તેથી તે તરફ લક્ષ આપવાની જર્મનીને હવે જરૂર પડી તેથી જર્મનીના શોહેનશાહ કેમરે ગાળ આપ્યાને ફ્રેંચો મોમ્લુ કે તમે હવે જો તમ્મ રૂશો તો અમે તમને હવે હેગન નહિ કરીએ ગાળ આપ્યા જવાન વાળો કે આપણે તો હવે લડાઈ ચાલે છે ત્યા તટસ્થતા મા રહી ?

તેથી જર્મનોએ હવે આંટવર્ષ ઉપર મંડાણુ કર્યું. જર્મનોનું લશ્કર ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો તરફ વધારે હતું; દરમ્યાન બેલજીયનો તેમને પજવતા હતા. આખો સપ્ટેમ્બર ઝપાઝપી ચાલ્યાં કરી. અક્ટોબરની શરૂઆતમાં જર્મન લશ્કર આંટવર્ષ ઉપર આવવા લાગ્યું; અને રસ્તામાં ગામડાં અને શહેરોની હુદ્દા થવા લાગી.

આંટવર્ષ ધણા મજબુત અને બેવડા કિલ્લાઓથી રક્ષાએનું શહેર છે. પરંતુ જર્મનીની રાક્ષસી તોપો સામે તેનો બચાવ થઈ શકે એમ નહોતું; અને મદદની આશા નહોતી. શહેરનો પૈસાદાર વર્ગ આવતી આફતથી ચેતીને અગાઉથી જ શહેર છોડીને ચાલ્યો જતો હતો; પણ ગરીબ વર્ગ બહુ મોટા હતા, અને વળી આખા બેલજીયમમાંથી નાસેકુઓ આંટવર્ષમાં આવતા હતા પણ હવે શહેર છોડીને નાસી જવાની સ્પષ્ટ સૂચના લોકોને થઈ, અને તારીખ સાતમી ઓક્ટોબરે રાત્રિ અચાનકે પણ ફ્રાન્સની સરહદમાં હાથેમાં પોતાનો દરબાર લઈ જઈને રલો; અને બચેલા બધા લશ્કરને ફ્રાન્સમાં ઉતારી દીધું; હાથ ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ લશ્કરની સાથે રહી લડે છે.

જર્મનો આંટવર્ષ ઉપર આવતા હતા ત્યારે રસ્તાના તમામ ગામડામાં રૈયતને હેરાન કરી આંટવર્ષ તરફ હડસેલી મૂકતા હતા. પણ આંટવર્ષમાં લોકો સપ્ટેમ્બરથી નાસી જવા લાગ્યા હતા. કેટલાક ઈંચાંડ જતાં, કેટલાક ફ્રાન્સ જતાં છતાં હજી ધણા બાકી હતાં; કારણ કે આખા દેશની વસ્તી હવે ત્યાં બસવા લાગી હતી. હવે તે વસ્તીને ત્યાંથી પણ નાસી છૂટવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તા. ૬ મી અક્ટોબરે આંટવર્ષ જર્મનીના હાથમાં ગયું; પણ તા. ૭ મીથી લોકો નાસવા લાગ્યાં હતાં. દરમ્યાન આંટવર્ષ ઉપર તોપોનો ગોળા છૂટતા હતા. ટ્રેનો, સ્ટીમરો, મળ્યાઓ અને હોડીઓ માણસોથી ખીચોખીચ બરાબ બરાબને જવા લાગ્યાં. જેને જ્યાં શહે ત્યાં લોકો નાસવા લાગ્યાં. ૧૫ થી ૨૦ લાખ માણસો આ દિવસમાં નાસી ગયાં કહેવાય છે. હોલાંડની સરહદ નજીક હોવાથી લોકોનાં ટોળાં હવે તે બહુ વળ્યાં, અને આ નાસેકુઓનો જતાંત ખરેખર હૃદયવેધક છે.

પોતાથી લેવાય તેટલો સામાન અને રાશયરીયું લઈને લોકો નાસવા લાગ્યાં હતાં. મોટાં મોટાં ગાડાંઓમાં સામાન લાદી તે ઉપર ૨૫-૩૦ માણસો ખીચોખીચ બેસાં હતાં. બાકીની ગાડીઓ, ટાંગા, ફેરીન, મોટરો, નાની ગાડીઓ, છોકરાંની બાબાગાડીઓ, બાઇ-સીકલો ઇત્યાદિ વાહનોનો પાર નહોતો. આ ગાડાંગાડીઓની લા'ર વીસ માઇલ સુધી પહોંચી હતી. પણ રસ્તામાં માણસો એટલાં ખીચોખીચ હતાં કે તેમને આગળ થઈ ચાલવાનો માર્ગ નહોતો. તેથી સૌ એક મોટા ગંજવર કાફલાની પેઠે ધીમે ધીમે સાથે જ ચાલતાં. આ ગાડાંગાડીઓની વચ્ચે અને આસપાસ પુરખો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓનાં ટોળે ટોળાં ચાલ્યાં આવતાં હતાં. દરેકને માથે સામાનના ગાંસડા હતા, અથવા, બગલમાં કે હાથમાં પોટકું હતું. તવંગર અને ગરીબોને બેદ મુંસાઇ બેસા હતા; અને જે માણસો ગામમાં પણ ગાડીમાં બેસીને ફરતાં હતાં તેમને વગડામાં પણ પગે ચાલવાનો વખત આવ્યો. શ્રીમતો કે મોટા માણસનાં ઘરનાં ભૈરાંઓ કે બાબાઓ—જે એક શેરનો પણ બાર ઉપડવા આના કાની કરતાં તે આજે મજા મજાના ગાંસડા માથે લઈ ચાલતાં હતાં; અને બેાળથી અકબાઈ જતાં હતાં, ફરી ફરીને થાક ખાવા બેસતાં, હડતાં અને ચાલતાં ચાલતાં, તેઓ નિસાસા નાખતા જતાં હતાં, અને હૃદયને દોષ દઈ જર્મનોને ગાળો ભાંડતાં હતાં. સ્ત્રીઓ બાળકોને તેડી ચાલતી હતી; અને છોકરાંઓ પોતાથી વધારે નાનાં બાળકોને તેડી ચાલતાં હતાં. આંધળાઓને છોકરાંઓ દોરતાં હતાં, અને લુપ્તાં લંગડાઓ લાકડાંને ટેકે ખોડવાનાં ખોડવાનાં, પડતાં આખડતાં પણ સૌની સાથે રહેતાં હતાં. અનેક જાતના મંદવાડ પણ સોગ

હતા ઉધરસથી કોઇ ખેંખે કરતા હતા; કોઇને તાવ હમહમતો હતો; કોઇને દાવ થયો હતો; અને કેટલાક મરણની છેલ્લી અવસ્થાએ હોવાથી તેમને કોળીઓમાં નાખ્યા હતા. બેલજીવમમાં પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં આમાંથી કોઇને માટે હવે જગા નહોતી, અને વગડામાં મરવાને માટે નિર્મિત થઇ તેઓ નીકળ્યાં હતાં; અને મરતાં હતાં. ઘણા ખરા તો ડેકાણે ડેકાણેથી નાસતા ભાગતા આંટવર્ષમાં આવ્યા હતા, અને હવે આંટવર્ષે પણ પેટમાં ઉછળેલા ધાનની પેડે તેમને બહાર કાઢી નાખ્યા. આમાંથી કેટલાક બીચારા તો ફડફડાટ અને હાથવોચથી જ રસ્તામાં મરી ગયા. જન્મ મરણનો કાયદો કુદરતી છે. તે કોઇના તાબામાં નથી, અને નથી જોતો જંગલ કે નથી જોતો મેહેલ. પરિપક્વ દસાએ શરીરના ધર્મે પોતાનું પરિણામ નીપજવી છૂટી પડે છે. તેથી કરીને કાયા વાસાની—એક બે વાસાની—સુવાવડી સ્ત્રીઓ પણ ભોગી હતી. એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ રસ્તામાં પણ બાળકને જન્મ આપતી હતી. અફસોસ ! અફસોસ ! દૈવે પણ વખત આપ્યો છે કે ! જંગલનાં જનાવરો પણ જણીતી વખતે એકાંત સેવે છે. પણ આ મનુષ્ય સ્ત્રીઓને !—હાય ! હાય ! કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી—ઉપર આબ અને નીચે ધરતી અને ફરતાં લાખો માણસો—એવી દશામાં આ સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાનો વખત આવ્યો.

માણસોની ખાસ ખાસીઅતો અને તેમના પ્રેમની વસ્તુઓ જાણવાનો પણ આ સમય હતો. હાથમાં મેના કે પોપટનું પાંજરું રાખીને કોઈ ચાલતા હતા. કોઈ કુતરાની સાંકળ હાથમાં રાખીને ચાલતા હતા. કોઇના હાથમાં છોકરાંને રમવાના રમકડાંનું પોટકું હતું. કોઈ બાધરીકલ દોરીને ચાલતા હતા. કોઇના હાથમાં પૈસાની ટૂંક કે થેલી હતી, અને સૌ દુઃખીયાં હતાં.

આમ અકટોખરની આખરમાં બેલજીવમમાં કોઈ બેલજીવન રહ્યું નહિ. આત્મભોગનો મહાયજ્ઞ કરી તેમાં પોતાનું સર્વસ્વ એણે હોમી દીધું. લાખો માણસોની ખુવારી થઈ, મારાં સાંરાં મકાનો, પૂલો, પુસ્તકશાળાઓ, દેવજો, ગમડાં અને શહેરો નાશ પામ્યાં; અને સંકેડો વર્ષોની મેહેનત અને ખર્ચ અજાદ ગયાં. વસ્તી ધરત્યાર વિનાની થઈ રજાગત લાગી, અને પરદેશની ઉદારતા અને દયા ઉપર નિર્વાહ કરી જીવવા લાગી. રાત્રી રાત્રી વિનાનો થઈ ક્રાન્તનો મીજમાન બની રહ્યો. બેલજીવમનું દયાજનક જ્ઞાતાંત અહીં પૂરું થાય છે.

પરંતુ બેલજીવમે આ આત્મ-ભોગ આપ્યો ન હોત તો ક્રાન્ત અવસ્ય છૂંદાઈ જત; અને પછી શું થાત તેની કલ્પના કરવી હવે નિર્વ્યક છે. પણ બેલજીવમે કેસરનું ધાતું ધૂળ મેળવવાનો વખત આપ્યો છે. તેથી બેલજીવમે ક્રાન્ત અને ઈર્ષ્યક ઉપર જ નહિ, પણ આખા જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

વળી આ લડાઇમાં બેલજીવમનો કોઈ સ્વાર્થ સરે એમ નહોતું. ઉલટી ખુવારી ચોક્કસ હતી, અને તે થઈ. તેને તટસ્થ રહેવું હતું, પણ જર્મનીએ રહેવા દીધું નહિ. કેવળ માણુ-સાઈ અને જનહિતની ખાતર બળીઆ સાથે એણે બાથ ભીડી; અને વખતસર મદદ ન મળતાં તે નાશ પામ્યું. આમ કેવળ નિઃસ્વાર્થતાની ખાતર એ છૂંદાઈ ગયું. પણ આપણને આશા છે. આસ્થા છે કે બેલજીવમનો સર્વ સ્થિર-અવિચળ તેજથી પુનઃ પ્રકાસશે; અને નિઃસ્વાર્થતાના મહાયજ્ઞની ખાતર એણે આપેલા આત્મ-ભોગ ફળીભૂત થઈ દુનિયાના ઇતિહાસમાં કોઇ નવું બળ ઉભરશે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે:—

સહયજ્ઞોઃ પ્રજાઃ મૃદ્ધા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

‘એનેન પ્રસવિવ્યવમેષ વૌડત્તિવ્ત્તકામયુક્ ॥

પૂર્વે જ્ઞાતાએ યજ્ઞ સહિત પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને કહ્યું કે, આ યજ્ઞથી તમારી વૃદ્ધિ થશે, અને આ યજ્ઞ તમને સ્થિત ફળ આપનાર થાઓ ! તથાસ્તુ. ન. પ્રા. દ્વે.

કાલચક્ર*.

કમાડના આગળા ઉપર હાથ મૂકીને, પોતાની પત્નીના ઓરડામાં પાછું ફરીને બેસે તો ડાક્ટર સરોજકુમાર ઉભો.

ઓરડામાં સહેરની તેમ જ સહેરના ઇવનની અને લેના કાર્થોની કસી ગંધ નહતી— જ્યાં ત્યાં મુલાયન લીસો અને રવેત રંગ, સુંવાળો ગડીઓ, વસન્તાના પુષ્પો; સુમધુર, નરમ અને સુવાસિત.

૦ ઉંઘરામાં ઉભો ઉભો ડૉ. સરોજકુમાર, ઘંટડીના અવાજ, ભગવાનલાલના પગલાં, હાલના કમાડની ઉધાડવાસ અને ભગવાનલાલનો “આ બાબૂ આવો” બોલતો ધોડા સાંભળી રાકતો હતો. આવનાર દર્દી મનની સ્થિતિ પ્રમાણે ભારે કે ધીમા પગલાંથી અથવા તો આંતુર, ઉતાવળભર્યા પગલાંથી અન્દર આવતો; અને ત્યાં બેસીને, ટેબલ ઉપર પડેલાં ચોપાનીયાનાં પાના ઝાનવત ફેરવતા અને સ્થાને બીંત ઉપર ટંગેલાં ચિત્રો વિન્હળ ચિત્તે બેસતા દર્દીઓમાં એકનો ઉમેરો થતો.

ભૂતકાલમાં, દર્દીઓનો વેધદીંગ રૂમ તેજ સરોજકુમારનો સ્થા—આ પીવાના ઓરડા તરીકે વપરાતો હતો પરંતુ પોતાની સુંદર પત્ની પુષ્પાને તે પરદેશો તે વખતે જ પુષ્પાએ આ યોજના સ્થાપા વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. પુષ્પાની વારિકામાં બને ઉભાં હતાં તે વખતે તેણે પોતાના ગૃહની ગોઠવણ સ્થંભભરી હતી.

“પણ બહાણ સરોજ,” તરતનાજ વીણેલાં પુષ્પોથી ભરપૂર કોમળ હસ્તો લેના બણી દલાવતી, કંઈક નિમ્નશાથી પુષ્પા બોલી હતી. “જે ઓરડામાં તમારા ખરાબ દર્દીઓ ક્યાકના ક્યાક રાહ બેસે ત્યાં હોય અને લેમના ખરાબ, ચેપી રોગોના જંતુ પોતાની પાછળ મૂકી જતા હોય તે ઓરડામાં હું તમારી સાથે બેસીને કોઈપણ શી રીતે કરી શકું?”

સરોજકુમારે પુષ્પોવાળા હાથ પકડ્યા અને પુષ્પાના મુખ સ્થાપા દસતી આંખોએ બેસતાં પોતાની છાતી આગળ ધર્પા.

તે બોલ્યો. “પુષ્પા! મ્હારાં સુંદર, સુવાસિત પુષ્પ! જંગલની મુખાઈની કિંદમીના ક્ષેત્રમાં ત્હને રાપવામાં હું બૂધ્ય કઈંકું? ત્હને ત્હારી આ પુષ્પવાટિકામાં જ રહેવા દઉં તો નહિં સાઈ? પરંતુ હવે તો તેમ કરવાનો વખત ગયો; હું કાલગાદીની રસ્તો હવે છોડી શકું તેમ નથી.”—લેના ઉડા અવાજે, વધુ ઉડાણ પ્રાપ્ત કર્વે; અન્દર વજ્જસમ વિકારની કોમળતા પ્રસરી—“અને ત્હારા સિવાય સ્ત્રી શકું તેમ પણ નથી.” તેણે પુષ્પાના હાથ છોડ્યા અને લેના મુખને પોતાની આંખોએથી સ્પર્શે કર્યો.

* The wheels of Time નામક Miss Florence Barclayની એક કૃતિ ઉપરથી અનુવાદ.

હતા ઉધરચથી કોઇ ખોખો કરતા હતા; કોઇને તાવ હમહમતો હતો; કોઇને હાથ ચથો હતો; અને કેટલાક મરણુની હેઠી અવસ્થાએ હોવાથી તેમને ડાળાઓમાં નાખ્યા હતા. બેલછપમમાં પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં આમાંથી કોઇને માટે હવે જગ્યા નહોતી, અને વગડામાં મરવાને માટે નિર્મિત થઇ તેઓ નીકળ્યાં હતાં; અને મરતાં હતાં. ઘણા ખરા તો ડેકાણે ડેકાણેથી નાસતા ભાગતા આંટવર્ષમાં આવ્યા હતા, અને હવે આંટવર્ષ પણ પેટમાં ઉછળેલા ધાનની પેડે તેમને બહાર કાઢી નાખ્યા. આમાંથી કેટલાક બીચારા તો ફડફડાટ અને હાથવોયથી જ રસ્તામાં મરી ગયા. જન્મ મરણનો કાયદો કુદરતી છે. તે કોઇના તાબામાં નથી, અને નથી જોતો જંગલ કે નથી જોતો મેહેલ. પરિપક્વ દશાએ શરીરના ધર્મો પોતાનું પરિણામ નીપજાવી છૂટી પડે છે. તેથી કરીને કાચા વાસાની—એક બે વામાની—સુવાવડી સ્ત્રીઓ પણ ભેગી હતી. એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ રસ્તામાં પણ બાળકને જન્મ આપતી હતી. અફસોસ ! અફસોસ ! દેવે પણ વખત આપ્યો છે કે !! જંગમનાં જનાવરો પણ જણતી વખતે એકાંત સેવે છે. પશુ આ મનુષ્ય સ્ત્રીઓને !—હાય ! હાય ! કહેતાં છલ ઉપડતી નથી—ઉપર આભ અને નીચે ધરતી અને ફરતાં લાખો માણસો—એવી દશામાં આ સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાનો વખત આવ્યો.

માણુમેની ખાસ ખાસીઅતો અને તેમના પ્રેમની વસ્તુઓ જાણવાનો પણ આ સમય હતો. હાથમાં મેના કે પોપટનું પાંજર રાખીને કોઈ ચાલતા હતા. કોઈ કુતરાની સાંકળ હાથમાં રાખીને ચાલતા હતા. કોઇના હાથમાં છોકરાંને રમવાના રમકડાંનું પોટકું હતું. કોઈ બાઈસીકલ દોરીને ચાલતા હતા. કોઇના હાથમાં પૈસાની ટ્રંક કે થેલી હતી, અને સૌ દુઃખીયાં હતાં.

આમ અકોટાબરની આખરમાં બેલછપમમાં કોઈ બેલછપન રહ્યું નહિ. આત્મભોગનો મહાવચ્છ કરી તેમાં પોતાનું સર્વસ્વ એણે હોમી દીધું લાખો માણસોની ખુવારી થઈ, મારાં સાંગે મકાનો, પૂજો, પુસ્તકશાળાઓ, દેવજો, ગામડાં અને શહેરો નાશ પામ્યાં; અને સંકડો વર્ષોની મેહેનત અને ખર્ચે બરબાદ ગયાં. વસ્તી ધરનાર વિનાની થઈ રજગવા લાગી, અને પરદેશની ઉદારતા અને દયા ઉપર નિર્વાહ કરી છવવા લાગી. રાજ રાજ્ય વિનાનો થઈ ફ્રાન્સનો મીજમાન બની રહ્યો. બેલછપમનું દયાજનક જ્વાંત અહીં પડે થાય છે.

પરંતુ બેલછપમે આ આત્મ-ભોગ આપ્યો ન હોત તો ફ્રાન્સ અવસ્ય છુંદાઈ જાત, અને પછી શું થાત તેની કલ્પના કરવી હવે નિરર્થક છે. પણ બેલછપમે ફેસરનું ધારું ધૂળ મેળવવાનો વખત આપ્યો છે. તેથી બેલછપમે ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ ઉપર જ નહિ, પણ આખા જગત ઉપર ઉપદ્રાર કર્યો છે.

વળી આ લડાઈમાં બેલછપમનો કોઈ સ્વાર્થ સરે એમ નહોતું. ઉસરી ખુવારી ચોક્કસ હતી, અને તે થઈ. તેને તટસ્થ રહેતું હતું, પણ જર્મનીએ રહેવા દીધું નહિ. કેવળ માણુ-સાઈ અને જનહિતની ખાતર બળીઆ સાથે એણે બાય બીડી; અને વખતસર મદદ ન મળતાં તે નાશ પામ્યું. આમ કેવળ નિસ્વાર્થતાની ખાતર એ છુંદાઈ ગયું. પણ આપણને વ્યાસ છે. આરથા છે કે બેલછપમનો સર્વ સ્થિર-અચિચળ તેજથી પુનઃ પ્રકાસરો; અને નિસ્વાર્થતાના મહાવચ્છની ખાતર એણે આપેલો આત્મ-ભોગ ફળીમૂલ થઈ દુનિયાના ઇતિહાસમાં કોઇ નવું બળ ઉભરશે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે:—

સહયજ્ઞોઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાવતિઃ ।

अनेन प्रसविष्यत्वमेव बौद्धित्विकामधुक् ॥

પૂર્વે જલ્લાએ યજ સહિત પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને કહ્યું કે, આ યજથી તમારી શ્રદ્ધિ થશે, અને આ યજ તમને દર્શિત રૂપ આપનાર થાઓ ! તથાસ્તુ. ન. પ્રા. દવે.

આ બનાવને સાત વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, અને હવે ડૉ. સરોજકુમારને કોઇ કોઇ વખત લાગતું હતું કે કાલ્યાણદેવીના પોતાના ધરના માથે જાણે કોઇ મનુષ્યનું શરીર હોય. મગજથી દોરવાતાં છતાં દરેક અવયવ તદ્દન જુદા જ હતા અને અહોનિશ જાગૃત રહેતું મગજ સર્વને દોરતું હતું.

પહેલે માથે તેની પત્નીના ઓરડાઓ હતા. ત્યાં તેની સાથેના તેના જીવનમાં તેની ઠોંકર તરીકેની કિષાધીઓને કવચિત જ સ્થાન મળતું. આ જીવન આખાં યંત્રના હૃદય-સમાન હતું. સરોજકુમારનું હૃદય ત્યાં જ વિશ્રાન્તિ લેતું અને ત્યાંજ નિવાસ કરતું.

તેનાથી ઉપલો માથે કોઈકાંઓના નિવાસ માટે રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જો ન્હાનાં બાલકોના અવાજ સર્વત્ર આનન્દ પ્રસરાવતા વાતાવરણમાં ભળી જતા હતા. ન્હાની પુખ્તી કળાશી એક બાલિકા કડેરામાંથી તેની સ્હામા મીઠી આંખે મીઠતી; એક ન્હાનો બાલક કદતાં સસલાંના ચીથરાં કરી નાખીને ગંબીરાથી તેના પેટમાં ભેતો ત્યારે ઠોંકરને પોતાની દર્દીઓને તપાસવાની રીતનું વિગિચ રૂપમાં દર્શન થતું.

બેંચિતગીએ પોતાનું મગજ નિવાસ કરતું—દિનપ્રતિદિન વધુ તીવ્ર બનતું જતું, દર્દીઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી તેમને આશ્વાસન આપતું મગજ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ત્યાં શોધતું. આ બેંચિતગીયાંના જીવનમાં તેની સાથે ભાગ લેનાર અન્ય કોઇ નહતું; કદાચ એક ભગવાનવાદ “આ બાજુ આવો” નું વાક્ય બોલીને અને “અંદિથી જાઓ” કહીને દર્દીઓને દાખલ કરતો અને પાછા મોકલતો અને આ જીવનમાં પોતાનો દીન ભાગ ભજવતો હતો.

કોઇ કોઇ વખત આ જીવનમાં—આ રોજના બદલાનાં જતાં જીવનમાં કોઇ ભાગ લેનાર નીકળે—પોતે કોઈને આ જીવનમાં સહભાગી બનાવે એવી તીવ્રચ્છા તેના હૃદયમાં થતી. જ્યારે તેની ઊંડી, તિક્ત આંખો દર્દીના અરિથર હૃદયને વીંધતી અને તેના શિંગનું મૂળ શોધી કઢાડતી, જ્યારે પોતાના તેજ મગજથી તે દર્દીના કેસનું મચ્છોટ પૃથક્કરણ કરી શકતો હતો અને પોતાના ધીર મનોબલથી દર્દીને પોતાની છબ્બાને વશ કરવા શક્તિ-પાન થતો—ભવિષ્ય સ્હામા બાથ બીડવાની શક્તિ અર્પી શકતો, જ્યારે પોતાના અડગ હિસાહથી અને પ્રભુ, જીવન અને મનુષ્યસ્વભાવ ઉપરની તેની આસ્થાથી જ્યારે તે કોઈ અપંગહૃદયી મનુષ્યને પાછો ટકાર કરતો અને તેને દયાખાનામાંથી બહાર નીકળીને નવજીવનના માર્ગમાં નવન આશાઓ સાથે પ્રવાણ કરવાની શક્તિ અર્પતો ત્યારે તે પારી આગળ જતો અને કહેતો: “પ્રભુ! કેવી દુત્તેહ! જ્યારે પુષ્પાને કહેવું પડશે!”

અં પરંતુ પુષ્પાના ઓરડામાં જ્યારે તે ન્હાનાં ન્હાનાં સુંદર કપમાં ન્હા પીવા બેસતો અને ન્હાની વિચસુને ક્યો નવો શબ્દ બોલતાં આવડ્યો અને અશોકે કદ નવી લીકમન વાધી અથવા તો પુષ્પાએ પોતે નવી મોટારકાર કેવી દાંડી તે વિશેનું પુષ્પાનું વર્ણન સાંભ-

મરણ હોય તો ત્યાં એકાદ નાટક જોવા જઈએ. આપણે. કેટલો વખત થયાં સાથે નાટક જોયું નથી. ”

ડૉક્ટર વાત કરતાં કાંઈક અટક્યો.

બારણું આગળ પુનઃ ઘૂંટી વાગી.

ડૉક્ટરની પત્નીએ પુણેને પુનઃ ગોઠવ્યાં અને મીઠું રિખત કરતાં બોલી.

“ બહાણ, તમારા પ્લેન જ કાંઈક વિચિત્ર હોયછે ! અમુક વખતે અવખત, મહે સુરત જવું બહુ ગમે છે અને એમાં મુનવામટમાં નદીકિનારે જવામાં તો પૂછવું જ શું ? તે દિવસે આપણે નહિં ગયાં ત્યાં ! પણ દરેક વસ્તુ કાંઈ આપણી હિચાનુસાર બનતી આરે છે ! ? મહારાથી કમચિનીને ત્યાંની પાર્ટી ન જ ચૂકાય. તમે આવવાના હતા તો ધણું જ સાકં થાત; હું તો ધાંકું છું કે તમે આવી શકશો. આઃ વાગે આવશો તો પણ ગાયશો. ”

સરોજકુમારના મુખ ઉપર સહસ્રા વેદનાના અને દુઃખના ચિહ્ન જણાયાં—મુખ નિઃતેજ થઈ ગયું.

“ નહિં પુણા, મહારાથી પાછા નહિં આવાય; ” તે બોલ્યો. “ તખતે રહવારે મારે ફરીથી જોવા જેવું પડે. અને પુણા—ત્હાલી—આજ રાત્રે મહેને ત્હારી જરૂર હતી. આ કેસથી મહેને ધણો શ્રમ પડવાનો છે એટલે એમાંથી હું મુક્ત થાઉં કે તરત જ જો મહેને એમ ખાની હોય કે હું મહારી વાટ જૂએ છે તો મહારાં હદયને કેવી શાન્તિ મળે ! ”

લીલાએ વર્તમાનપત્રમાંથી ઉઠ્યું જોયું. સરોજકુમારના અવાજમાં જે ઈર્મિ હતી તે ઈર્મિને ત્હેણે પારખી હતી અને હૈયું જોતાં જ ત્હેના મુખ ઉપર ધારેલા વિકાર તે જોઈ શકી. સરોજકુમારનું વય આઠાસ વર્ષનું હતું, છુદ્ધ અને રાક્ષિ પ્રચંડ હતાં અને અસાધારણ કૌશલ ત્હેના અંગમાં ધમકતું હતું તેમ છતાં અત્યારે—આ ક્ષણે તે, પ્રેમી સ્ત્રીના આદિગનથી શાન્ત થઈ વિશ્રાન્તિ લેવા તત્વમતાં કોઈ ન્હાનાં બાલક જેવો જણાતો હતો. દર્દીની સારવાર પૂરી થયા પછી જણાવાનો શ્રમ ત્હેને અત્યારથી અમકાવતો હતો. એકાન્તથી ડરતો, સરોજકુમાર પ્રેમ અને પ્રેમબરી મિત્રતાનો તરંગો હતો. ત્હેને શાની જરૂર હતી તે લીલા યગજર જણતી હતી. ઉપર સાંભળવાને તે ઉત્સુક બની.

“ સરોજ, હાઈ કોણ છે ? ”

ડૉક્ટરે ઠણબર ઉત્તર ન વાંચ્યો; પછી દર્દીનું નામ લીધું. નામ એટલું જણીતું હતું કે લીલા એકદમ ખુશીમાં ટપાર થઈ ગઈ.

“ સરોજકુમાર, “ તે બોલી ઉઠી. ” એમાં કેતેલ મળે તો તો આ-ડ ! આખી ફિનિ-

યામાં ત્હમારી કીર્તિ પ્રસરે! ઝોહો, હમે ત્હમને કેવી રીતે મદદ કરી શકીએ! અત્યારે ત્હમારે બીજા દર્દીઓને જોવા જ પડશે?”

સરોજકુમાર હસ્યો.

“લીલા, તું જોવાની હોય તો બહે; બાપી તો મ્હારે જ જોવા પડશે. પરંતુ કમથી હું થાકતો નથી; “તે બોલ્યો.” ફક્ત જ્યારે કામ પૂરું થાય છે ત્હારે જ મ્હને લેતો થાક લાગે છે. પુષ્પા—“તે પુષ્પા તરફ ફાળુમર જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો.” પુષ્પા તું ટાઈમસર તૈયાર થશે?”

“સરોજ, “તે બોલી.” હું દિલ્લીર છું, મ્હને માફ કરો પણ આજે તો હું કેમ આવી શકું? આહા; જો ત્હમે આવતી કાલ કેરવી હોત! આવા કોઈ લેના સગાંને ત્હાં આજે જવાની છે એટલે એકરોને રમાડવાનું મ્હારે માથે આવી પડ્યું છે. ભગવાનલાલ અને પાર્થતી છે પણ મ્હને એમને બરોસો એકરોને મૂકતાં એન પડે નહિં. અને વિલ્લમુને તે આશોકને આજે જતાવરોની રમત રમાડવાનું મ્હં વચન આપ્યું છે. તે દિવસે ત્હમે જ કહેતા હતાને કે એમને એક વખત વચન આપ્યું હોય તો તે બહાર પાગલું—એમને નિરાશ નહિં કર્યાં. વળી કમલિનીને ત્હાં પાર્ટી છે આજે. ખરેખર, આજે તો બહાલા, મ્હારાથી ન જ અવાય.”

“હીક, પુષ્પા, “કોઈક સાન્તપણે બોલ્યો.” મ્હં અમરથી લ્હને ગોંટાળામાં ઉતારી. આજે હું ત્હા પીવા ઉપર નહિં આવું. મ્હારે ઘણું જ કામ છે.”

સરોજકુમાર એકરોમાંથી બહાર નીકળ્યો; દાર બંધ થયાં. દાર ઉપરથી લેના પગલાં ન ગયાં.

લીલાએ વર્તમાનપત્ર નીચે મૂક્યું, પગતી જમીન ખાણવા માંડી.

પુષ્પાએ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“સરોજકુમાર કોઈ કોઈ વખત એવી ઓપોજલ લઈ આવે છે!” તે બોલી.

લીલાએ ઝાંઝ પીસ્યા. પુષ્પાની સ્થાના થવાથી લેને મુંધારી સકાવાની નથી એમ જાણતી હોવાથી તે કાંઈ બોલી નહિં.

“બહુ હોશિયાર માણસો કોઈ કોઈ વખત કંટાળો આવે છે, “તે ફાળુ બેફાળુ પછી બોલી, “જેમને લેમની સાથે રહેવાનું હોય છે તેમને.”

પુષ્પા એકદમ બોલી ઉઠી. “અરે લીલા! તું શું બોલે છે એ? સરોજકુમાર કંટાળો આવે છે? કદી નહિં. તું અહિં દસ દિવસ થયાં રહી છે તે એટલું પણ જાણી શકો નહિં? એ તો કોઈ વખત જ્યારે આવા અચાનક ખૂન લઈ આવે છે, અને એક મીનીટની

નોટીસથી મહેને સાથે લઈ જવાનું કરે છે ત્યારે જ એમ રહેજ નજીવ છે. મહેને બરા આગળથી ખબર આપી હતી તો કાંઈ જ હરકત નહતી—કાલે જ આપી હતને.”

“મહેને લાગે છે કે એમને પોતાને પણ આજેજ ખબર પડી.”

“તેનો કાંઈ સવાલ જ નથી. મહે આજે નર્સને બહાર જવાની રજા આપી છે અને તેના વિના છોકરાને મહારાથી મૂકીને જવાય નહિ.”

લીલા પોતાના પગ સ્થામું જોઈ રહીને હેના હસ્ત સહાના જેવા જ સ્થિર નજીવ પણ મુખ ઉપર કાંઈક અશાન્તિ નજીવ.

પુષ્પા—શાન્ત અને સુંદર પુષ્પા બીજાં શ્વેત પુષ્પોને લઈને વાઝમાં ગોડવવાલાગી ઓરડામાં સાન્તિ પ્રસરી. ઘડીવાજમાં સાત વાગ્યા.

લીલા જમીન ખણવાનું છોડી દઈને, બે હાથ દીંચણુ ઉપર બેસીને બોલવા લાગી.

“પુષ્પા, તારા પતિ સરોજકુમાર જેવો પુરુષ જ્યારે તને બોલાયે ત્યારે હોં સર્વ કામ છોડી દઈને પણ તેની સાથે જીવું જોઈએ. પાર્ટીઓ અને આકર નાશની રજા તો શું પણ બાલકો પણ સરોજકુમાર જેવા પુરુષ આગળ શી વિસાતમાં ? બહારી બહેન તહે એમના અવાજમાંની યાચના નહિં સાંભળી ? અંધારામાં કોઈ બાલક પોતાના વિશ્વાસ્યથાને શોધતું, માતાની ગોદમાં આવવાને અને ત્યાં નિદ્રા લેવાને તકસતું હોય તે જોઈને અવાજ દેતો. દર્દીઓની સારવાર કરતી વખતે તે કેવા બચવાન થઈ જાય છે તે જોઈને અવાજ દેતો. તરણુજ રહેવાનો. ત્રણ ત્રણ માણસો પણ ન કરી શકે તેટલું કામ તે હમ એકલા કરે છે—મહેને તો બહારથી ખબર પડી છે એટલે તને કહાંથી ખબર હોય ! એટ જ્યારે દિવસ પૂરો થાય છે ત્યારે તેમને એક એવાં વિશ્વાન્તિસ્થાનની જરૂર છે કે જ્યાં તેમને ધિજીવનસાર વાત કરીને હૈયું ખાલી કરવું હોય તો તેમ કરી શકે અને મૌન ધાર કરવું હોય તો તેમ કરે—નિશ્ચય રહેવું હોય તો નિશ્ચય રહે ને નિદ્રા લેવી હોય તો નિદ્રા લે; પરંતુ દિવસમાં અનુભવેલી વ્યથાઓ પાછી તેમને એકાન્તનો લાભ લઈને હેરાન કરે એ સમાલવું જોઈએ. પુષ્પા—તું જ આ પ્રમાણે તેમને માટે કરી શકે તેમ છે. તને કહું ? મહારા જાણવામાં એવી અડધો ડઝન સ્ત્રીઓ હશે કે જે સરોજકુમારની સાં પાંચ મીનીટ પણ વાત થઈ શકતી હોય કે તેને મિત્રની જરૂર છે એમ જાણતી હોય તે પાર્ટીઓ બાર્ટીઓ સર્વજીવ છોડીને સુરત જવા તત્પર થઈ જાય.”

“તું પણ શું લીલા, ‘આવી વાત’ કરે છે ! “પુષ્પા મસ્કરી કરતાં બોલી. ” : એથી અદેખી થાઉં જ નહિં. અદેખાઈ કરવી એ હુદ્રાત્માઓનું કાર્ય છે એવો મહારે સિદ્ધાન્ત છે.”

“પુખ્ત, હું એ જાણું છું, બહેન, જાણું છું, “લીલા તરત બોલી ઉઠી.” ત્હને અદેખી કરવાની મ્હને ધારણાય નહતી તેમ આશાય નહતી. અને ત્હારે શા માટે અદેખાં થયું પડે? સરોજકુમારે ત્હારા પિના અન્ન સ્ત્રી સ્હામા કદી જોયું ન નથી; હમે જ્યાં તે જાણીએ છીએ.”

કાંઈક મ્હીડવાયલી પુખ્ત, પોતાની ખુશી ઉપરથી ઉઠીને લીલાના પગ આગળ આવીને બેસી ગઈ અને લીલાના હાથ પોતાના હાથમાં લઇને કાંઈક મસ્કરીભર્યું સ્મિત કરતાં બોલી. “લીલા બહેન, તું જાણે છે? કોકનાર મ્હને એમ લાગે છે કે ત્હમે ઉભય એકેકને એવી સારી રીતે સ્ત્રમન્ને છે કે મ્હને એમ ન લાગે છે કે વખતે અગાઉ કોઈવાર એમ બન્યું પણ હશે કે સરોજે ત્હને પરણવાની ઇચ્છા કરી હોય !”

લીલા હસી અને પછી બોલી. “નહિં પુખ્ત, તું ખાત્રી રાખજે કે ત્હેમણે કોઈ વખત પણ માગણી કરી ન નહતી; કારણ કે જો ત્હેમણે કરી ન હોત તો હું કદી ના પાડત ન નહિં.”

પુખ્ત આનન્દથી હસી પડી.

“મ્હારી બહાલી લીલા બહેન, “તે બોલી.” ત્હારી સાથે વાત કરવી મ્હને બહુ ન ગમે છે; તું એવું એમ્મું અને વિચિત્ર બોલી દે છે. “પછી કાંઈક ગંભીરાધથી બોલી.” તું એમ ધારે કે મ્હને સરોજને માટે સ્નેહ કે દરકાર નથી એ વાતખી ન કહેવાય. જમ્હારે જમ્હારે એ બહાર જાય છે ત્હારે ત્હારે મ્હારાં હૈયામાં જે લાગણી થાય છે ત્હેની ત્હને શી ખબર ! એમની ટૂંક રાતના અંધકારમાં સુસવાટ કરતી કંઠાં ચાલી જતી હશે—ત્હેમને નિદ્રા આવી હશે કે નહિં—શી અગવડો વેકવી પડતી હશે એવા અનેક વિચારો મ્હને સુવા દેતા નથી. તે વખતે જે બધા સિમ્લપાડનારાઓના હાથમાં ત્હેમની ઝિંદગી રહી હોય છે તે બધા સિમ્લમનેતોના વિચાર હું કહું છું ને મ્હને એમ થાય છે કે તેઓ દારૂ બાર નહિં પીતા હોય તો સાઈ.” પુખ્તને અત્યંત ક્રોમળ ઉર્મિઓથી ધબકવા લાગ્યો. “મ્હંતો ન્યુસપેપરમાં અફરમાતોનું વાંચ્યું છે ત્હારથી એમના કોટના ગળવામાં એક કાંઈ ન રાખી મૂક્યું છે. ત્હેમાં લખ્યું છે કે ‘કાંઈ અફરમાત થાય તો મીસીસ સરોજકુમાર, કાલ બાદેવી રોડ, ખુબાઈ; તાર કરવો.’ એ કાંઈ એમના ગળવામાં હોય છે એટલે મ્હને સ્થાન્તિ રહે છે.”

ડૉક્ટરની પત્નીની સુંદર આંખો અચુભરી થઈ ગઈ. ત્હેની પાંપણો પ્રકાશમાં ઝબકવા લાગી. લીલા પુખ્તના કપાળ ઉપર આવેલી એક લટ સ્નેહાળ હાથે પાછી ગોઠવતી હાથુબર મૈાન ધારણ કરી રહી; પછી બોલી. “પુખ્ત, અને ધાર કે અફરમાત થયો અને કોઈએ ત્હને તાર કર્યો તો તું શું કરે ?”

“શું કહું ? “પુખ્ત આંખો નિકસાયતી બોલી.” કંમ વળી ? ત્હેમની પાસે જાઉં !”

જમીનને ટેકવીને ખીન્ને પગ સહેજ ઉચે સખીને લીલાએ હાથે વતી ટેકવે. હાથમાંની ત્રીણી, નાણુક સોનાની બંગડી સ્થામા બેતી તે પુનઃ બોલી.

“ ત્રણ અઢવાડીયાં પછી પાછાં ત્હોજ જઈને પુત્રી વિનાતી, દુઃખથી રીખાતી માને આશાસન આપવા જવાનો મહેને તાર મળ્યો.”

“ ત્યાં જઈને હું જોઉં છું તો ફક્ત એક કલાક પહેલાં જ મેના આ જગતને ત્યાગી ગઈ હતી. ત્હેના કુમળાં શરિરને શ્વેત ગુલાબના પુષ્પોથી ઢાંકી દીધું હતું. હાથ ઉપર ફુલ, પગ ઉપર ફુલ, મુખ ઉપર ફુલ, જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ફુલ જ પડેલાં હતાં.

“ મોહિની મહેને જોઈને રડી પડી; અને ચીરાતા અવાજે બોલી. ‘ લીલા, તે દિવસે બાણુડી મેના ફક્ત એક ફુલ માગતી હતી—ફક્ત એક જ અને તે મ્હે અભાગીયણે ત્હેને ન લેવા દીધું ! હાથ, મ્હારી મેના !’

“ ‘ મોહિની, ’ મ્હે ત્હેને આશાસન આપવા માંડ્યું. ‘ મોહિની ! એમ ગાંડી શીદ થાય છે ? અત્યારે ત્હે એને આપણાં તો આપ્યાં છે !’

“ ‘ અત્યારે !’ નિરાશથી વૃદ્ધી પડતા અવાજે તે બોલી. ‘ અત્યારે હવે શા કામના ? હવેના હજારો ફુલો, તે વખતે ત્હેણે એક લીધું હત અને ત્હેને જે આનન્દ મળત તે આનન્દ આપવાને અશક્ત છે. પણ હાથ ! વેળા ગઈ ! અરે પ્રભુ ! કાલચક્ર ! તે શું કદી પાછાં ફરી શકે તેમ નથી ? શું હું કદી મ્હારી મધુરી મેનાનો અવાજ નહિ’ સાંભળી શકું ? જાણે મ્હેને કહેતી હોય : ‘ મમી ! હું એક ફુલ લઉં ?’ અને હું જવાબ આપું કે ત્હારાથી જેટલા લેવાય તેટલા લઈ લે !’ ”

“ પરન્તુ મેના ત્હેનો ઉત્તર કેમ વાળે ? માના આંસુ ત્હેના હાથ ઉપર પડ્યાં એટલે થય ઉપર પડેલાં પુષ્પો સરી પડ્યાં.”

“ અહા ! પ્રેમનું દાન બહુ મોટું અર્પવામાં આવ્યું !”

લીલાની આંખો હજી પોતાની બંગડી તરફ જ હતી. પુષ્પાની આંખમાંથી આંસુ પડે જતાં હતાં.

“ અહા, પુષ્પા !” મધુર પણ દૃઢ અવાજ આગળ બોલ્યે જતો હતો. “ આપણે ક્યેથી આ બયાનક બૂલ્ય થવી સ્વાભાવિક છે. જ્યારે આપણા બહાલાં આપણને છોડીને દાને માટે આપ્યાં જાય છે ત્હારે આપણે હજારો ફુલોની માળા અર્પવા તૈયાર થઈએ તો પણ આપણે જ ત્હેમને જીવતાં હોય તે વખતે એક ફુલ પણ આપવાની ના પાડીએ તો. જે વખતે જરૂર હોય તે વખતે આપણે તે ફુલ આપતાં શીખવું જોઈએ. જે વખતે આ ત્હેને ભોગવી શકે, ત્હેની માફી મુગ્ધ અનુભવી શકે, ત્હેના સ્નાનર્થને ઓળખી શકે ! કાલી, જ્હારે સરોજકુમાર હમણા ફુલ માગે છે ત્હારે તું તે ત્હેને આપ, પુરૂષો પોતાની

ક્રિષ્ણ તરતજ પરિપુર્ણ થાય એમ હતું છે, આપણે સ્ત્રીઓ હોઈને માટે રાહ જોઈ શકીએ છીએ. આપણા મૃત્યુથી પણ આપણને જે કંઈક સ્નેહ મળવાનો હોય તો આપણે મૃત્યુથી પણ આનન્દ પામીએ છીએ. મૃત્યુ પછી પણ આપણને મળનારાં માનથી આપણે સંતુષ્ટ થઈએ છીએ; ત્હારે પુરૂષો તો ક્રૂર મૃત્યુ પછી એક ચિંતાના જ અભિલાષી હોય છે. હોમની જરૂરીયાતો આપણા કરતાં વધુ સારી, દૃઢ અને તીવ્ર છે. જ્ઞહારે લ્હણી પૂરી થાય છે ત્હારે પુરૂષ જૂનું બપ્તર મૂકી દઈને નવું પહેરીને નવા રણસંઘામમાં જાય છે. તે લ્હણીને સમયે જ તું હાથમાં મીઠાં જળનો ખાલો લઈને હોને પડ્યો ઊભો રહે. પુષ્પા, માદ રાખ; કાલના ચક્રો આગળ જ વધે જાય છે, કદી પાછાં ફરતાં નથી! તને પાછળથી દુઃખ ન થાય હોને માટે હું તને અત્યારથી કહું છું.”

લીલાએ જાંચું જોયું અને બોલતી બંધ થઈ. હોના મુખ અને દષ્ટિ ઉપર દૃઢતા અને કાર્યની એકાગ્રતાની રેખાઓ જણાઈ પરન્તુ આંખમાં તો કુમળાશના ઊંડાણ જ હતું.

પુષ્પા ઉઠી અને લીલાના ઠપાળ ઉપર ચુમ્બન કરતી નમ્રભાવે બોલી. “ મ્હારા કરતાં તને સરોજકુમાર પરજ્યા હોત તો સારું થાત; તું મ્હારા કરતાં હોઈને વધુ સારી મદદ આપી શકત. પણ હોઈને મ્હને પસન્દ કરી છે તો હું મ્હારાથી બનતું કરીશ. હું સુરત જઈશ.”

આટલું બોલીને ધીમેથી, મસ્તક નમાવીને પુષ્પા ઓરડામાંથી બહાર આવી ગઈ.

લીલા વિચારમાળામાં ડૂબી ગઈ. આટલું કહેતાં કહેતાં હોને હૈયામાં કંઈ કંઈ થઈ ગયું હતું. એમ છતાંય આની અસર કંદાંસથી ટકશે તે કહી શકાય તેમ નહતું. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે દરેક આત્માએ પોતે જ દુઃખ સહન કરવાં જોઈએ. અન્યના અનુભવની કથા માંબજ્યાથી જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થવી સુસ્થિત છે.

આ સત્ય લીલા જાણતી હતી. હોના વિચારો પુષ્પાની પાછળ પાછળ જતા હતા. યોડીવાર પછી તે ત્હાંથી ઉઠી અને ટેબલ આગળ ટાંગાડેલી ડાહરની છબી-પુષ્પાની માનીતી છબી-સ્થામા જોઈ રહી. પરન્તુ પુષ્પાએ ડાહરને ઝાળખ્યા તે પહેલાંની, જ્ઞહારે લીલા અને સરોજકુમાર બે ગાદ સ્નેહી હતાં અને સરોજકુમારની આશા અને અભિલાષાની ભાગીદારી લીલા જ હતી ત્હારની તે છબી હતી. સરોજકુમારની ઉન્નત દિશાથી ભરપૂર, પોતાના લક્ષ્યમાં દ્રઢ શ્રદ્ધાવાળા, જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે તેવી તીવ્ર શુદ્ધિ વાળા, જીવનને પ્રથમ પગથી જ જીએલા તે સુવાન પુરુષની કાળી, ચળકતી આંખો સ્થામા લીલા જોઈ રહી. પોતાનામાં શક્તિ છે એવો ભાવ બતાવતા ઝાળને તે જોઈ રહી તે કાળી, ચળકતી આંખોમાં થમ કે થાકની નિશાની જણાતી નહતી.

લીલાએ તે છબી ઉતારી અને પોતાના હાથમાં રાખી.

“ સરોજ, મ્હારા બાળસખે! “ તે બોલી. “ મ્હં ત્હારે માટે મ્હારાથી બનતું કંઈ જ મ્હારી પામે જે જે હોત તેતે હું તને આપત. પણ ત્હારે મૌનર્થ જોઈતું હતું અને મ્હારું

કને તો માત્ર પ્રેમ જ હતો. ત્હને સૌન્દર્ય મળ્યું ત્હારે હવે તું પ્રેમને માટે તરસ્યો થયો છે. પ્રભુ ત્હને તે અપાવે ! સરોજ, મ્હેં તો મહારાથી યાચ તેટલું કર્યું.”

એટલામાં અચાનક બારણું ઉઘડ્યું એટલે છબી ખીલી ઉપર ભેરવીને લીલા પાછી ફરી. પુષ્પા અંદર દાખલ થઈ.

“લીલા, ભેયું ? છેક અત્યારે દરજી કપડાંના માપ લેવા આવ્યો છે અને તૈયાર કરેલાં મ્હને પહેરાવી લેવા આવ્યો છે. તું અહિં છે તો કેવું સારું ! ચાલ, તું જરા ભે. હું દરજી માથે બાંજગડમાં ઉતરી શકતીજ નથી.”

x x x x x

ફેન પકડવા મ્હાડા આડે ડોહર ઘેરથી ઉપડવાનો હતો. ઘડીયાળમાં આઠ થયા. લીલા પણ પોતાને ત્યાં તેજ દિવસે જવાની હતી એટલે લુગડાં પહેરીને રાહ ભેતી બેઠી. “હજી પુષ્પાએ લુગડાં કેમ નહિં પહેરી હોય ? પોતાના ઓરડામાં છે તે લુગડાં પહેરીને જ બહાર નીકળશે તો સાથે જવાશે.” લીલા ઉઘાટ કરતી ગણગણી.

એટલામાં પુષ્પા લીલાની પાસે આવી. લીલા પુષ્પાને શરિરે ઘસોળ સાથે ભેળવે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

“કેમ, લીલા ! મ્હારી મ્હામા એમ કેમ ભેષ રહી છે ?” પુષ્પાએ પૂછ્યું.

“તું સુરત જવાની હતી ને તું તો હજી આ ડ્રેસમાં છે ! લીલાએ ઉત્તર વાળ્યો.

“ના, પછી તો મ્હેં માંડી વાળ્યું. મ્હારે જવાનું ખાસ મન હતું પણ હવે તો કેમ તૈયાર થવાય ? અને હોશમાં એમ એકલાં મૂકીને જવું મ્હને હીક નથી.”

બારણું એકદમ ઉઘડ્યું અને ડોહર અંદર આવ્યો.

“મ્હાલા, ત્હમ્હારે માટે મ્હા તો તૈયાર થઈ નથી ત્હારે—” પુષ્પા બોલી ઉઠી.

“નારે, “ડોહરે હતું.” મ્હારે મ્હાની જરૂર નથી. હજી મ્હારે એક દર્દની ભેવાનો છે અને બહાર તો મોટોરકાર આવીને ખોટી યાચ છે. મ્હારે તો ફક્ત ત્હમને મળવાજ આવ્યું હતું,” પછી કાંઈક ધીમે સાદે બોલ્યો. મ્હારી સાથે નહિં અવાય ત્હેની ચિંતા કરીશ નહિં. ત્હને આવવાને માટે પૂછ્યું એ જ જરા સ્વાર્થ હતું. વળી આજે લીલા પણ પાછી પોતાને ઘેર જવાની છે એટલે ત્હને સાહેબજી કરવા આવ્યો છું.

“લીલા, સાહેબજી, મળજે પાછી બેઠી. મ્હારી તરફ અને મ્હારાં તરફ જે પ્રેમ તું બતાવે છે ત્હને માટે હું બેટલો આબાર માનું તેટલો થોડો છે.”

પુષ્પોનો ગજરા પડ્યો હતો. પુરૂષે વાંકા વળીને ત્હેને કાંધક કંથુ એટલે સ્ત્રીએ ત્હેમાંથી એક સ્વેત પુષ્પની કળી હાંધને પુરૂષને આપી. તે વખતનો સ્ત્રીનો મુખથી બેરસો વિનયી પ્રેમ મોટારકાર સ્ત્રી પહોંચ્યો અને ત્હાંના હૈયામાં એક નવો જ પ્રકાશ પડ્યો. પુરૂષે પુષ્પ લીધું, કાટના બટનમાં મંબાળથી ભેરવ્યું, તે વખતે ઉપકારના શબ્દો ત્હેના મુખમાંથી મંમળાયા નહિ; પરન્તુ પોતાનો અને પોતાના સર્વસ્વનો તે પુરૂષ અધિષ્ઠાતા છે જ એવા પ્રકારના તે પુરૂષના મુખ ઉપરના બાવથી તે સ્ત્રી સમ્પૂર્ણ રીતે મંતોળ પામી હોય તેમ જણાયું. ત્હેની આંખો અને ઝોઝ ટ્રેમળતાથી સ્મિત કરવા લાગ્યાં; અને તે ગજરાને ક્ષણભર ઉંચકીને તે સ્ત્રીએ પોતાના ગાલને ત્હેના વડે સ્પર્શ્યો.

“ પાછી હંકાર, “ પુષ્પાએ સહસા મોટોરપ્રધવરને કંથું. તરત કાર વળી લીલાનો અવાજ ત્હેને સાંભર્યો અને ત્હેના હૃદયને બેદવા લાગ્યો: “ જહારે સરોજકુમાર હમણા કુલ માગે છે ત્હારે તું ત્હેને તે આપ. પુરૂષો પોતાની ઇચ્છા તરત જ પરિપૂર્ણ થાય એ ઇચ્છે છે. જહારે ત્હેને કાંધ વસ્તુ ભેંધએ છીએ ત્હારે ત્હેને તે વર્તમાન સમયે જ ભેંધએ છીએ—હમણાં જ ભેંધએ છીએ ! ”

“ અરે લીલા, લીલા, તું બહુ નિમકહલાલ છે; ત્હેં ત્હારાથી બનતું કર્યું. ”

થેર પહોંચ્યા પછી પાછી પુષ્પા કાંધક આનન્દમાં આવી. વગી ત્હેને લીલાના શબ્દો ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો. સરોજકુમાર લીલાના શબ્દો ને સાંભળે તો જરૂર ત્હેના ઉપર સ્ત્રીસ્વામ્ય એમ ત્હેને લાગ્યું.

પછી તરત જ ત્હેણે છોકરાંઓને બોલાવ્યાં અને ત્હેમને વચન આપ્યા પ્રમાણે જના વરોની રમત રમવાનું શરૂ કર્યું. છોકરાંઓને બીજી રમત રમવાનું મન થયું પણ પુષ્પાએ ના પાડી. જે જે બાળતોની હરકતોના જ્ઞાના કંઠાડયાં, હતાં તે બધાં જ્ઞાના તૂટી જાય છે એમ જણાયાથી પુષ્પાને અસહ્ય વેદના થઇ. બાલકો તે પછી ધણાવર્ષો સુધી ‘ જના વરોની રમત માને બહુ ગમે છે ’ એમ જ કહેતાં !

પ્રથમ તો બહુ સંગોપાંગ ચાલ્યું પણ પછી અરોઠે પુષ્પાને દુનિયા ઉત્પત્ત થઇ તે વખતે જનાવરો, જ્ઞાણો વિગેરે હતાં કે નહિ તે બાળત પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યાં. પુષ્પાને આ વિષયની કાંઈ જ માહિતી નહતી એટલે ગમરાઇ પણ આપરે ત્હેને જવાબ દીધો: “ દીકરા, હું તે વખતે ત્હાં હતી નહિ એટલે શી રીતે જાણું ? ”

અરોઠ એક જ્ઞાના રીંછને એક મ્હોટા હાંથીની પીઠ ઉપર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે મૂકીને પોતાની જ્ઞાની પાટલૂનના ગજવામાં બે હાથ લાલ્લીને ગંભીરતાથી પોતાની માના મુખ સ્કામું ભેંધ રહ્યો. પુષ્પા એક કોચને અડીંગીને જમીન ઉપર બેઠી હતી. ત્હેનું સુંદર મસ્તક કોચ ઉપરના એક મખમલના તકીયા ઉપર ટેકાયું, હતું અને અરોઠની સ્કામા જોતા આંખોમાં પ્રેમ અને કોમળતા પ્રકાશી રહ્યાં હતાં.

અશોકના મુખ ઉપરની કૌણ્તુ માના સૈન્દર્યને જોઇને પીગળી ગઇ. માની અચા-
નતા માના સૈન્દર્ય નીચે દબાઇ ગઇ. આવી સૈન્દર્યની દેવી કનેથી અન્ય વસ્તુઓની અપેક્ષા
રાખવી એ ગેરવ્યાજબી છે એમ તોને જણાયું !

“મા, તું જવાબ આપી શકતી જ નથી, “અશોકે ગંભીર મુખે કહ્યું. “બાપુ
આવે ત્યાં સુધી મ્હારે રાહ જોવી પડશે. ત્હં પોતે જ કાંઈ નહિં કર્યું હોય તે વિશે તું
કાંઈ જાણતી નથી.”

“અશોક, તું માને અન્યાય કરે છે, “પુષ્પા દયામણે અવાજે બોલી. “તું આવા
આવા પ્રશ્નો પૂછે તોને કોઈ પણ માણસ શો ઉત્તર આપી શકે ?”

“કોઈ પણ સાધારણ માણસ આપી શકે, “અશોકે હંક પકડીને કહ્યું.

“અશોક, તું આજે આમ કેમ કરે છે ? તારા કહેવા પ્રમાણે મા મુખે છે એમ
જ ને ?” પુષ્પા બોલી.

“હા મા, એમ છે તો ખરું પણ—“અશોકે બોલ્યો; બોલતાં બોલતાં જૂઠું વિચાર
આવતાં કાંઈક અટક્યો અને પછી બોલ્યો. “પણ તું એવી સારી છે કે ત્હારે એવાં શુભની
ગરજ જ નથી.” આટલું બોલીને સરોજકુમારની ન્હાનકડી આટતિ પુષ્પાને બહાનથી
બાકી પડી.

“મા, આજે બાપુ ઘરમાં નથી એટલે હમે તારી આગળ પ્રાર્થના કર્યું.” પોતાને
સુવાનો વખત થયો એટલે અશોકે બોલ્યો.

“હીક, “પુષ્પાએ ઉત્સાહ વગર કહ્યું. પુષ્પાને આ ટેવ પસન્દ નહતી અને સરો-
જકુમાર શાને માટે આવી ટેવને ઉત્તેજન આપતા હશે તોની તોને સ્હમજણ પાતી નહતી
પરંતુ ના કહેવાથી ન્હાનકડા દીકરાની આંખમાં માની અત્યંતતા જ જણાશે એમ લામ-
વાથી હા કહી.

અશોકે પોતે બરાબર જાણ રહીને પોતાની ન્હાની બ્હેન વિલસુને પણ પોતાની જોડે
જોવી રાખી, પછી ગંભીરપણે બોલ્યો. “પ્રભુએ કહ્યું છે : ‘મ્હારા નામથી જ માગો તે
મળશે.’”

“મા, આ ત્હમને ખરું લાગે છે ?” તોણે પૂછ્યું.

“હારંતો, ખરંતો; હું ધારું છું કે ખરું જ હશે.” પુષ્પાએ અજડતો જવાબ આપ્યો.

“પણ ‘જે’ નો અર્થ શો ?” અશોકે પૂછ્યું.

“એનો અર્થ કાંઈ નહિં.” પુષ્પા બોલી.

“ત્યારે આપણે ના માટે બોલવું જોઈએ ?”

“કાંઈ જરૂર નથી તેથી જ હું આપને કહું છું કે આવું આવું ટોકાગએને ન શીખવવું જોઈએ.” પુષ્પાએ વિવસુના વાળના ગુચળાંમાં મુખ છપાવતા કહ્યું.

અશોક એકદમ અત્યંત થઈ ગયો અને ટટાર ઉભો રહ્યો. તેના મુખ ઉપર કાંઈક દુઃખના ભાવ જણાયા પુષ્પાને લાગ્યું કે પોતાના શબ્દોથી અશોકના કુમળાં હૃદય ઉપર આપાત થયો છે એટલે કાંઈક ખીશીયાણી પડી ગઈ અને અશોકના મુખ સદામાં કમવાતે મને જોઈ રહી. બન્ને વચ્ચે મૌન પ્રસરી રહ્યું.

એટલામાં નર્સ આવી અને વિવસુને અને અશોકને સૂતા લઈ જવા તૈયારી કરી

‘પુષ્પાએ અશોકને સુખ્ખન કર્યું અને “આપણે હવે ક્યાં જઈએ નિઝોરીયા ગાર્ડન્સમાં જઈશું ?” એમ પૂછ્યું. અશોકે સુખ્ખન કર્યું પણ ગાર્ડન્સ વિશે દાંધ કહ્યું નહિ. ઝોરડામાંથી જતા જતાં અશોક પાછો ફર્યો અને હિમતથી બોલ્યો “મા, પેલાંના અર્થ કાંઈ હોય કે નહિ હોય પણ એ વાચ્ય મને મ્હાર પોતાનું કરી લીધેલું છે. બાપુ કહેતા’તા કે આપણી જરૂરીયાતોને અનુસરતું લાગે તેવું વાચ્ય આપણે રોજ પ્રાર્થના કરતી વખતે બોલવું જોઈએ અને તેને આપણા મુકામ તરીકે ગણવું જોઈએ. મને તેથી આ વાચ્ય મોટેએ કર્યું છે.”

અશોકે પોતાનું મસ્તક હિમતથી ઉઠાવ્યું શબ્દો પણ તેના મનમાં એમ ધારતી હતી કે વખતે મા તિગ્રહારથી કે હાથથી આ શબ્દો તગડોડી નાળે.

પરંતુ પુષ્પા હસી નહિ. નેતો ઝોરડામાંની આ ન્હાની પણ સૌંદર્યની આકૃતિને જોઈ ગઈ. તેના મિઠાતો વિશેની તેની વચ્ચે પોતાના હૃદય ઉપર પણ અસર કરી. પત્રી કાંઈક ઝિમ્મ કરીને તે બોલી. “તે ખરું હશે દીકરા, પણ તેને હજી એવી શી જરૂરીયાતો છે ?”

“મને જરૂરીયાતો નથી ? એટલું જ તું તો જાણે છે ને ?” આટલું બોલીને અશોક ઝોરડામાંથી બહાર ગયો. બહાર જતા જતાં પાછો બોલ્યો. “મ્હારે પેલાં બાગી ગયેલાં રીંછને તરત મારું કરી દેવું છે.”

એકલી પડ્યા પછી અશોકની એક આમલી દીકા પુષ્પાને યાદ આવી અને તેની જિવગીતમાં તેથી વધારો થયો. “તે પોતે જે કાંઈ પણ ન કર્યું હોય તે વિશે તું કાંઈ પણ જાણતી નથી.” આ વાચ્યે તેના માનસિક દ્રષ્ટિબિન્દુ ઉપર નવો જ પ્રકાર પાડ્યો ખરેખર તેમ જ હતું.

પોતાને સરોવરકાંઠાના કાંઈક વિશે બી માહિતી હતી ? નામે જે દર્દીઓ આવતા હતાં તે વિશે તેને શી ખબર હતી ? તેના જે બાપણો આમળાસ દગરો ભોક્ષે હાજર થતા

અને ઘેર વાંચીને મનન કરતા તે બાપણો વિશે પોતે શું બાણુતી હતી ? પોતાના પતિના જીવનના મહાન ઉદ્દેશો વિશે પોતે શું બાણુતી હતી ? હીલા અનેકવાર આ વિષય ઉપાડવા માગતી પણ પોતે હર વખતે તે ફેરવી નાખતી.

પોતાના ન્હાના બાલકના શબ્દોથી ચોંટીને પુષ્પાને સર્વતું સ્મરણ થયું : કેટલી કેટલી વખત સરોજકુમારે પોતાના માનીતાં વિષય વિશે—હીણ થઈ ગયેલી અને રોગીક ‘વીજ-પાવર’ ને સુધારવાના પોતાના ઉપાયો, નહિ થતાં માનવંતુઓ અને ઉન્માદ મગજોનો પુનઃરૂઢાર કેમ કરવો, મૃત્યુના કરતાં પણ વધુ બધાનક અન્ધકારની ખીણમાં બંદીવાન તરીકે ચાલતાં, રોગથી કચરાતાં મનુષ્યોને સુખ અને તન્દુરસ્તી કેમ અર્પવી એ વિશે વાત કરવા યત્ન કર્યા હતા પણ કોઈ પણ વખત પુષ્પાએ તેમાં ભાગ લીધો નહતો, સદમજવાને યત્ન કર્યા નહતા, સાંભળ્યા વિના સાંભળતી હતી તેમ જતાવ્યું હતું અને લાગ મળતાં જ પોતાની શુદ્ધ અને નિર્ઝંબ બાળપણે કહેવા મંડી ગઈ હતી. સરોજકુમારે, આવા વિષયોમાં પોતાની પત્ની ભાગ લે એવી ઇચ્છા રૂપેત પુષ્પાની યાચના તો ન કરી હોય ! !

પુષ્પા ધીમે ધીમે પોતાના ઓરડામાં ગઈ અને સખીને ત્યાંની પાર્ટીમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગી; મનમાં એમ થયા કરતું કે જવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. આઠ વાગ્યા. હમણા મેટ્રોપોલિટન આવશે અને પાર્ટીમાં પોતાને લઈને મમમ્માટ કરતી ઉપડી જશે.

અહા ! સુરતમાં સાથે ગઈ હત તો શો આનન્દ મળત ! બહાણ પતિની સ્હોડધમાં ભરાયને તાપીના શાન્ત, ગંભીર જલ અન્દ્રિકામાં નિદ્રા લેતાં હોય તે જોવાત ! અસ્પૃશ્યની માફક આકરનશ્વરોની મદદ સિવાય પતિપત્ની કેવાં સુખથી, કેવા સ્નેહથી, કેવી સામ્રાધી દિવસ પસાર કરી શકત !

ઓરડામાં ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ પ્રકાશી રહ્યું હતું. પુષ્પાની આંખો તેને જોઈ રહી. પોતે સુરત ગઈ હોત તો શું થાત એ વિચારોમાં તેને મન ધસકાયે જતું હતું. તેની આંખોમાં ક્રોમળતા અને સ્નેહ તરવરતાં હતાં, તેના મુઠ્ઠાએ ઉપર મુઠ્ઠા પ્રસરી રહી હતી. દીવાના પ્રકાશમાં તેના કાળા બમર વાળ કો દિવ્ય પ્રકાશથી પ્રકાશતા હતા.

“આહ ! કેવો મ્હારા સરોજકુમારનો પ્રેમ ! હીલાએ ખરખર જ કહ્યું હતું કે ‘પોતાના પ્રેમસ્થાનમાં તો સરોજકુમાર બાલક જ રહેવાના. પ્રેમની પિપાસાથી તલસતો હોમતો આત્મા નિરન્તરતો તરણ જ રહેવાનો.’ આ હીલાએ શાથી બાણુ હશે ? હું—હોમની પત્ની એ વાત સત્ય છે એમ ન બાણુ શકું ? ” વિચારમાળામાં પુષ્પાનું હૃદય, ગુંથવાયું.

“લગના સાત વર્ષમાં સરોજકુમારનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતો જ ગયો હતો. જ્યારે જ્યારે મ્હને હોમની સાથે લઈ ગયા હતા ત્યારે ત્યારે જાણે ‘હનીમુન’ ગાળવા જ લઈ ગયા હોય તેવો દિવ્ય સ્નેહ પતિમાં હું જોતી. ત્યારે આ વખતે તે પ્રમંગો મ્હારાથી કેમ વિસરાઈ ગયા ? આજે જે સમય હું અને તે ઉભય દિવ્ય સ્નેહની છાયામાં ગાળી શકત

તે સમય શા માટે મહે ગૂમાવ્યો હશે ? પતિને મ્હારી જ્ઞાપારે ખરી જરૂર હતી ત્હારે મહે શા માટે ના પાડી હશે ?—હું શા માટે મ્હારા કર્તવ્યમાંથી પાછી હઠી હમણ ?

“અહા ! હું કેવી સ્વાર્થી ! કેવી છુછળી ! મ્હારાંમાં જ વહીન રહેનારી ! મ્હને કોઈ મ્હાય એટલા માટે જ મ્હાનારી ; મ્હાવાના કિલ્લે આનન્દનો ઉપભોગ કરવાને હું કેવળ અસમર્થ છું ! ત્હેમનો મ્હારા પ્રત્યેનો પ્રેમ તે હું ફક્ત ત્હેમની ‘દરજ’ તરીકે જ સ્હમજી છું પણ બદલામાં કોઈ સ્નેહ કે કોમળતા મ્હે ત્હેમને અર્પ્યા નથી.” આમ વિચાર કરતાં પુષ્પાએ પોતાનું મુખ પોતાના બે હસ્ત વડે કરીને ઢાંધી દીધું.

“અહા, સરોજ,” પુનઃ ત્હેનું હૃયું જોણવા લાગ્યું. “લીલાના નહિં પણ મ્હારા સરોજ ! હવેથી આમ નહિં થાય ! તું પાછો આવીશ ત્હારે એવી પત્નીને જોઈશ કે જે પત્ની ત્વને અને ત્હારાં કાર્યોને સ્હમજી શકશે, અને જેના હાથ સ્નેહ પુષ્પોથી છલકાઈ જશે; તું જ્ઞાપારે જ્ઞાપારે માગશે ત્હારે ત્હારે ત્હને અર્પવા તે સર્વદા તૈયાર જ હશે.”

વિચારમાળા બંધ પડી. પાર્શ્વમાં જવાની ગિસ્કુલ ઇચ્છા નહતી પરંતુ સરોજકુમાર પોતાને તે પાર્શ્વમાં જ હાજર ધારશે એટલે ત્હાં નહિં હોઈ તો ખોટું એમ ધારીને જવાને તૈયાર થઈ.

સગવાનલાલ હાથમાં એક તાર લઇને આવ્યો, તાર આખીને બારણું ધીમેથી બંધ કરીને પાછો ચાલ્યો ગયો. પુષ્પા આનન્દની ઉર્મિથી તે તાર સહામા જોઈ રહી. “સરોજનો જ તાર ! ત્હેમની ટેવ પ્રમાણે મ્હને ‘શુદ્ધ નાછટ’ ઇચ્છવાને મોકલ્યો ! મ્હને મોકલવાનું કેમ નહિં સમજ્યું ? હવે તો વખત નથી.”

એક ઇત્રીચેર ઉપર પુષ્પા બેઠી અને હાથમાં તાર ઝાલી રાખ્યો. હૃદયના છેલ્લાં તુકાન પછી પતિના શબ્દો વાંચવાથી રી અસર થાય છે તે અનુભવવા ઇચ્છા થઈ. શાન્તિથી પાછીટ ફાડ્યું. તાર લાંબો જણાયો. એક વાર વાંચીને પુનઃ વંચાવો. થોડીવાર તે શાન્ત બેસી રહી. ધડીવાળમાં થતા ટક, ટક અવાજને સાંભળી રહી. પછી પુનઃ વાંચવાનો સર કર્યો. બીકથી-દંદથી ધ્રુજતા અવાજે ત્હેણે તાર મ્હેટથી વાંચ્યો.

પોલિસ ઓફીસ મુરત તરફથી.

જણાવવાને દિલગીર હું કે. સરોજકુમાર મોટારકારના અકસ્માતથી ચગદાઈ ગયા છે, તરત જ મૃત્યુ પ્રાપ્ત છે. એ કરવું તે જણાવશે.

પુષ્પા ઉઠીને દાર બજી ગઈ. ત્હાં સગવાનલાલ તે ઉપાડીને અન્નર આવ્યો. “બાઈ મ્હાર માડી આવી છે.” તે બોલ્યો.

“મ્હારે અત્યારે માડી નહિં જોઈએ, પાછી લઈ જવાની કહે.”

પુષ્પા પોતાના ઝોરડામાં પાછી ગઈ અને કમાડ બંધ કર્યું. ઝોરડામાં દીવા ઝગઝગાટ પ્રકાશી રહ્યા હતા તેને હોઝવી-નાખ્યા. અન્ધકારમાં તે પોતાના—પોતાના પતિના—ઉભયના ખાલી પસંગ આગળ ગઈ, તા પસંગ ઉપર મૂક્યો અને ધ્યાન, સ્તબ્ધ લીધી રહી.

“અરે, પ્રભુ,” તે બોલી, “મને વિચાર કરવાની શક્તિ આપ.....હું સક્રિયવાન નથી. મારો ન્હાનો બાલક મને મુખે ધારે છે, મારો સરોજ મને સુન્દર ધારે છે, પરન્તુ હું જાણું છે કે મારું સૌન્દર્ય મને કાઢી ગયેલાં ચીથરાં જેવું બાંસે છે. મારા દુઃખના સંભવમાં ઝો પ્રભુ ! મને વિચાર કરવા દે !.....હું કાંઈક યાદ લાવવા માગું છું. હાથ !” તે ચીસ પાડી ઉઠી. “કાલચક્ર ! કાલના ચક્રો ! કદી પાછાં હસતાં નથી; નિરન્તર આગળ જ વધે જાય છે. અને તેથી જ હવે વખત વીતી ગયો છે. અરે પ્રભુ ! ઘણું મોટું થઈ ગયું, ઘણું મોટું ! મારાં પુષ્પો તૈયાર છે—ન્હાવાને અર્પવાને તૈયાર છે, પરન્તુ ઘણાં મોડાં તૈયાર કર્યાં.....અહા ! અશોકે હમણાં શું કર્યું હતું ? પ્રભુ, તારાં નામથી જ કાંઈ માગશું તે મળશે; અને અશોકે એમ પણ કર્યું હતું કે જ કાંઈ એટલે જેની આપણને જરૂર હોય તે સર્વ. પ્રભુ—હજર ! હું કાલના ચક્રો બાર કલાક પાછાં હસાડવા માગું છું, એટલા માટે જ કે હું તેમની સાથે જઈ શકું.”

પસંગ આગળ પુષ્પા મુંઝવણીએ પડી.

“પ્રભુ ! એકવાર—એકવાર કાલના ચક્રને પાછાં હસાવ દે હું તેમની સાથે જઈ શકું !”

પુષ્પાએ ચીસ પાડી. બહારના કોઠાથી ના મંબળાપ ભેટલા માટે તેણે મોઢામાં સ્વળનીતો ફેરો માર્યો.

“પ્રભુ ! એકવાર—એકવાર કાલના ચક્ર પાછાં હસાવ દે હું તેમની સાથે જઈ શકું !”

તેણે પોતાના સુન્દર લાંબા વાળ છોડી નાખ્યા અને હાથ સાથે બાંધ્યા. દરેં બેભાન થતાં અટકાવી અને વિચારમાળામાં મદદ કરી.

“અરે હજર ! કાલચક્ર પાછાં હસાવ દે હું તેમની સાથે જઈ શકું ! કાંઈપણનો અર્થ આપણે જો ધમ્મીએ તે જ કેની ? ઝો પ્રભુ, હું એક ખીજ તક માગું છું ! પાછાં હસાવો—પાછાં હસાવો કે હું તેમની સાથે જઈ શકું !”

પછી તેણે મૈત્ર ધારણુ કરીને નમન કર્યું. હૃદયના ઘણકારા કાનને કાઢી નાખતા હતા અને ઝોરડો ચક્ર ચક્ર કરતા હોય તેમ જણાતું હતું. પરન્તુ પસંગને ટેકારીને પણ તેણે નમન કર્યું.

રસ્તા ઉપરનું કમાડ ખખડયું. દાદર ઉપર કોઈ આવતું હોય તેમ જણાયું.

પુષ્પાએ પુનઃ ઘીસ પાડી: “ પ્રભુ, પ્રભુ ! કાલચક્રને પાછાં—પાછાં હાલો ! ”

ઝોરડાનું ક્રમાડ ઉધડયું અને બંધ થયું. કોષ્ટક મનુષ્ય ઉંમરા આગળ ઉભું રહીને જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યું.

દાશુ પછી ડૉ. સરોજકુમારનો અવાજ મંભળાયો: “ અંધારામાં, બહારી ? કેમ છો, પુષ્પા ? ” ડૉક્ટરે સ્વીચ દાખી. ઝોરડામાં પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો.

“ અરે પ્રભુ ! કાલચક્ર પાછા હાલો કે હું લેમની સાથે જઈશું ! ” પુષ્પા બોલી

સરોજકુમારે લેને પોતાના હસ્તથી ઘેરી લીધી, ઉચ્છીન લેને પવન ઉપર ચડાડી. સરોજકુમારને સહસ્રા આઘાત થયો હોય તેમ લેના મુખ ઉપર મહા વેદનાના ચિહ્નન જણાયાં લેણે પુષ્પાને હાથે વીંટળાયવા વાળ છટા કર્યાં. મુખપુર ઝોષ ઉપર લાગેલું ગ્રાહ લુગી નાખ્યું. પછી પુષ્પાને પોતાના હૃદય સ્પર્શી એકથી ચાંપીને ડૉક્ટરે ધીમેથી કહ્યું

“ પુષ્પા, મ્હારી બહારી પુષ્પા ! ત્હને કશાકથી બ્હીક લાગી હોય તેમ લાગે છે—ત્હને કંઈ આઘાત થયો છે. પરન્તુ હવે ચિન્તા નથી, બહારી. હું પાછો ત્હારી કને આવ્યો છું. સાંભળ પુષ્પા, મ્હાર કામ જાદી પૂર થઈ શક્યુ એટલે મ્હને પાગલુ કે હું ફાસ્ટ ટ્રેન પકડી શકીશ એટલે મ્હે ગમે તેમ કરીને પણ તે પકડી કાઢી નહિં—પુષ્પા—બહારી—સાંભળ, કાલચક્રની કાઢી ચિન્તા નહિં. મ્હને એમ થયું કે હું બહારોબહાર પાર્ટીમાં આવીને ત્હને અભયમ કરી દઈશ. આને પવન ધણે હતો એટલે હું ઉતારે ઝોવરકોટ લેવા ગયો. ત્હાં જઈને જોઉં છું તો મ્હારો એક મિત્ર મ્હને કળા વિના મ્હારો ઝોવરકોટ લઇને આવ્યો ગયો હતો એમ મ્હને જણાયું; તેથી હું ઝોવરકોટ વિના જ અહિં આવ્યો છું દીપ્તી હાવાતો ત્હારો સરોજ ત્હને મગસા આવ્યો છે, પુષ્પા ! તુ એને તાપરાતુ કાઢ માધન પણ નહિં આણી આવે ? ”

સરોજકુમાર બોલતો બધ થયો. નીચા વળીને લેણે પુષ્પાના મુખ સ્પર્શ્યુ જોયું ડૉક્ટરની તિલ્લુ આવ્યો પુષ્પાના દેખણો મુખના એકએક અવયવ જોઈ મ્હો લેણે પુષ્પાના ઝોષ ઉપર પોતાના ઝોષ એક ફસક આધીને દાખ્યા.

“ પુષ્પા—પુષ્પા—”

પુષ્પાએ પોતાના હાથવતી પવન ઉપર પડેલો તાર બતાવ્યો સરોજકુમારે તે જોયો અને વાંચ્યો.

“ અરે ! ” તે બોલ્યો. “ કચડામને મૃત્યુ પામ્યો ! ને મિત્રારાએ મ્હારો ઝોવરકોટ વીધો તે જ મિત્રારો. ગજવામાં મ્હારો કાંડ અને કેટલાં બીજાં કાગળીયાંઓ હતા ” પછી પાછો સરોજકુમાર નીચો વળ્યો અને માન-દાશાગં અરાને એકથી, મન તાથી બોલ્યો

“આહ ! પુષ્પા ! તું મ્હને આ પ્રમાણે સ્હાતી હતી ? !”

આ સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા અવાજે પુષ્પાને બચાવી.

પુષ્પાએ પોતાનું મુખ ડૉક્ટરની છાતીમાં ઢૂંધાવી દીધું અને ઘણું જ રક્તન કર્યું. હૈયું ખાલી થતાં હોના આત્માએ ડૉક્ટરના ગ્રેમની છાયામાં, પોતાના હૈયાંની વિશ્રાન્તિ સ્થાનરૂપ પતિના સ્નેહની છાયામાં વિશ્રાન્તિ લીધી.

આખરે જટહારે હોનાથી બોલાયું ત્હારે હોણે બોલવાનોં યત્ન કર્યો: “હું જો—”

“હમણાં મુંગી રહે, બહાલી, તું જ ખરી હતી.”

પરંતુ પુષ્પાએ પોતાનો હાથ ડૉક્ટરના મુખ ઉપર દાખ્યો અને હોને મુંગા રહેવાની નિશાની કરીને પછી હોનો હાથ લઇને અતિ નમ્રતાથી અને કામળતાથી મુગ્ધન અર્પ્યું.

“બહાસા સરોજ,” તે બોલી. “હું ખોટી હતી, તું જ સાચો હતો; ત્હારા પ્રેમે જ સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી છે ! પરંતુ મ્હારી પ્રાર્થના સાંભળી અને મ્હને આ તક આપી. મ્હારા બહાસા, મ્હારી કને એક ચીમળાયણું પુષ્પ છે પણ તે ત્હાં જ છે. તું મ્હને એક વાર તક આપ, સરોજ—ત્હારી સેવા કરવાને એક તક આપ. સેવા કરવી—હું એ જ માગું છું—તે જ હવે છું; કારણ કે હવે હું સ્હાઉં છું.”

સરોજકુમારે ત્હારે જણ્યું કે વર્ષોની હૈયાંની પિપાસા તૃપ્ત કરનાર વસ્તુ જીવને પોતાને અર્પી છે.

“મરી,” તે બોલ્યો. “મરી—દેવી—મ્હારી જીવન સખી !”

હોણે પુષ્પાના હૈયાં ઉપર પોતાનું મસ્તક સહસ્ર મૌન ધારણ કરીને નમાવ્યું; પુષ્પાએ પોતાના સ્વેત પુષ્પશા હરતે હોના કાળા ભર વાળને સ્પર્શ્યા. ઉભય આત્મા અતેરી જયો-સ્નાથી પ્રકાશી રહ્યા.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદઃ નિરીક્ષા અને સમીક્ષા.

આમુખ.

અમુક કાર્ય થઇ ગયા પછી તે કાર્ય કેવી રીતે થયું છે, તેનાથી સા સાબ થયા છે, તેમાં શી અડચણો આવી હતી, તેની અંદર કેવા કેવા દોષ રહી ગયા હતા, તેની સમાલોચના થવાથી, બવિખ્યના કાર્યની સિદ્ધિ વિશેષ દુર્લભ થાય છે.

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ સુરતમાં મળી અને વિસર્જન થઇ; તેના કામકાજના હેવાલો વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ થયા; અને ગુણુ દોષ મંબંધી ફેટલીક ટિકાઓ પણ થઇ. ત્યારે પછી, માસિકમાં તેની સમીક્ષા કરવાનો શો અર્થ ? આ પ્રશ્ન આ લેખનું મથાળું બેતાં શ્રાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

વર્તમાન પત્રોમાં માત્ર નીરસ ટૂંકા હેવાલો જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. પરંતુ, બીજી ઘણીક એવી રસમય બાબતો હોય છે કે તે વર્તમાનપત્રોના હેવાલોમાં પ્રવેશ પામી શકતી નથી. તેમજ અમુક હીલચાલ, બાપણુ કે દરાવતો અન્તર્ગત હેતુ શો હતો, તેનો આરંભ કેવી રીતે થયો હતો અને પરિણામ શું આવ્યું, ઇત્યાદિ બાબતો પણ તેમાં આવી શકે નહિ. વળી, વર્તમાનપત્રોની ટિકાઓ માત્ર ઉપર તરી આવતી થોડીક બાબતો મંબંધી તાત્કાલિક વિચારોથી પ્રેરાઇ કરાએલી હોય છે. આથી પરિષદના હેવાલનું રસમય વર્ણન, તેનાં કાર્યોના મૂલ્યન હેતુઓ, કોઇ કાર્યની નિષ્ફળતાનાં કારણો, ઇત્યાદિ બાબતો મંબંધી, ગંભીર ચિન્તન પૂર્વક અને બવિખ્યમાં કાર્ય વિશેષ ચુગમચાપ તેવા હેતુથી, વિવેચન કરવાનું કાર્ય માસિકોનું છે.

આવે કંઈક ઉદેશ લક્ષમાં રાખી પ્રસ્તુત લેખની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. સાહિત્ય પરિષદમાં આ વખતે મારી પ્રથમ જ હાજરી હોવાથી, પાછળની પરિષદોના કાર્ય સાથે આ પરિષદનું કાર્ય સરખાવવાનું મારાથી બની શકશે નહિ. પરંતુ નવને દાદિને જ કંઈમાઈ ખોદું જણાશે તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

પ્રારંભમાં મગજાયરણનું મંગીન થયા બાદ, સત્કાર મંડળના પ્રમુખે પોતાનું ભાષણ આપ્યું હતું. સુરતની ઐતિહાસિક હકીકત તથા નર્મદ અને નવમ્નરામ સાથેના તેમનો જાત રિચય, એ તેમના ભાષણના ઉપયોગીભાગ હતા. તે ભાષણ બહુ ઉત્સાહ બરેલી સામણીથી આપ્યું હતું, પરંતુ છતાં સાધવા જતાં ફેટલેક સ્થળે વાડ્યાન્યય એવો ઉત્કટાઈ ગયો હતો અને શેથી એવી વિચિત્ર થઈ ગઇ હતી કે આજીવનમાં ધણે સ્થળે તે ઉપકાસનું પાત્ર થઈ પડ્યું હતું. એ ઉપરથી એમલાને છે કે સાહિત્ય પરિષદના સત્કાર મંડળના પ્રમુખના ભાષણની

સૌથી કાલાતીત (antiquated) ન હોવી જોઈએ, પરંતુ સાહિત્યમાં રૂઢ થયેલી જ હોવી જોઈએ. આથી વૃદ્ધ જનોએ પણ પ્રચલિત સાહિત્ય (current literature) થી વાકીફ થવાની જરૂર છે.

પરિપક્વતા પ્રમુખતું ભાષણ.

પ્રમુખતું સંપરણ થયા પછી, તેમણે બહુ વિદ્વાતા બરેહું અને રસમય ભાષણ વાંચ્યું હતું. તેમનો ધીમો અવાજ ધણે દૂર સુધી પહોંચી વળ્યો નહોતો, પરંતુ તે અવાજ એવો તો મધુર, કોમળ અને સંગીતમય તીણો હતો કે જમને તે સંભળાયો હતો, તેમને કોઈ અપૂર્વ પ્રકારનો આનન્દ મળ્યો હતો. તેમની ધીરથી લગ્નકારીને વાંચવાની ઊંટા પણ અનુકરણ-યોગ્ય હતી. તેમનું સમગ્ર ભાષણ ગંજીર વિચારોથી બરેહું હતું અને અનેક દક્ષિણિન્દુથી બહુ મહત્વનું હતું. તેમણે તેના વિશિષ્ટ મુદ્દા ત્રણ હતા. (૧) પરિષદોનો ઇતિહાસ અને Oriental Congress નું સ્વરૂપ. (૨) ગુજરાતી ભાષાનાં વાચ્યાપારથી ધણેલાં રૂપોનું ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન અને (૩) આધુનિક યુગના સાહિત્યના સ્વરૂપ સંબંધી ગુણ દોષની કચેલી સમાલોચના. આ ત્રણ મુદ્દાઓ પૂર્વના કોઈ પ્રમુખે ચિંતારથી ચર્ચ્યા નહોતા. રા. રા. કેશવલાલ કુવે પોતાના ભાષણમાં ગુજરાતી ભાષાના ચતુષ્વચાર ઉનારા આપ્યા હતા, પરંતુ ચબ્દોમાં કેવી રીતે ફેરફાર થયો છે, તે તેમણે દર્શાવ્યું નહોતું. આકાશ રા. રા. નરસિંહરાવે કહ્યું છે, પરંતુ, ત્યાંથી રા. કેશવલાલ મધ્યકાલીન ગુજરાતીનો સ્વારંભ માને છે, ત્યાંથી પણ અર્ધચતક માછળથી જ રા. નરસિંહરાવ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ માને છે. (મં. ૧૫૫૦). અને તે પહેલાંની ભાષાને પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અન્તિમ અપભ્રંશ (બૂતી પશ્ચિમ રાજસ્થાની) તરીકે જાણખાવે છે.* તેમજ અર્વાચીન ભાષાનો સ્વારંભકાળ રા. કેશવલાલ, રા. બા. રમણલાલ આદિ વિદ્વાનો અસદમા ચતકના પ્રારંભથી માને છે, પરંતુ ત્યાર પછી અનેક નવીન સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી રા. નરસિંહરાવે યોગ્ય રીતે અર્વાચીન ભાષાની ચર્યાચતનો સમય અર્ધચતક પાછો દર્શાવી, ૧૭૫૦ પછીનો માન્યો છે. રા. રા. રણછોડભાઈએ પોતાના ભાષણમાં અર્વાચીન સાહિત્યના અન્ધકાર અને તેમના અન્ધોની ઐતિહાસિક ક્રમમાં નામ ગણના કરી હતી; રા. નરસિંહરાવે વિશિષ્ટ રૂપે તેવી ગણના નહિ કરતાં, સુયોગ્ય વિવેચકને હાજરે તેવી રીતે, અર્વાચીન સાહિત્યના સમગ્ર સ્વરૂપ સંબંધી માર્ગ-દર્શક સમાલોચના કરી છે. તેમજ નવીન સાહિત્યનું હાર્દ, સમગ્ર સિવાય તેની અવગણના કરનારાને સારો ઉત્તર આપ્યો છે. તેમણે અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રાચીન અને નવીન એમ બે મુગ પાડ્યા છે, તે પણ રચિત છે. ઉત્તર; તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિવિકાસ માટે કચેલી વ્યવહાર સુચનાઓ પણ બહુ મહત્વની છે.

* આ મત એકદમ ઓછા થઇ-શક્યો નહિ. કારણ તેનો સ્વીકાર કરતાં ગુજરાતી ભાષાના સ્વારંભનો સમય બહુ દૂર યમ જશે અને નરસિંહ અને ભાણજીને ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ માનતાં બાધ આવશે.

તેમના બાપણની કૈવી પણ નહીન છે. જે કે તે સ. કેશવનાના બાપણ જેટલી મોહક, મધુર અને પ્રેમસાદક નથી અને તેમા શુભશતી બાપા ઉપર તેમના જેટલું પ્રભુત્વ નથી જણાવતું, તો પણ ગ. નરસિંહગવે પોતાની હમેશની કડક, રફુટ અને સુનિષ્ઠ શૈલી મક્કી, આ બાપણ લખિત અને લહેકતી સારીમા મધુર હતું, તેથી તે શ્રુતિમધુર બન્યું હતું. આ નહીન શૈલીમા પ્રે. આનન્દસહસ્ત્રી કામગ. શૈલી અને ગ. નરસિંહરાવની બાબાવિમ્ કડક (૧૦૧૦) શૈલીનું સુખમ મનિષ્યણ જણાવતું હતું

પ્રમુખના બાપણ મંગધી એક સૂચના કરેલી આવત્યક છે. તે જોઈએ તે કરતા નધાર તામ થઇ ગયું હતું તે દિવસે પ્રદર્શન જુનવાની કિયા નધ રહી હતી, છતાં પણ સમયના અભાવે તે બાપણ વાયતા ઘણા ખડો મેકી દેવા પડ્યા હતા પ્રમુખનું બાપણ નિયત સમયમા ન્યાય તેજુ જ હોતું જોઈએ નિમધોનું વાગન દૂકારી રાકાય ખરૂં, પરંતુ કાષ્ટ પણ કો નકમ્સ કે ન-એમના પ્રમુખનું બાપણ ન્યાયતા અમુક ભાગ ઠોડી દેવા પડ્યા હોય તેમ બનેલું જાણનામા નથી પ્રમુખે પોતાના બાપણનો એક મુદ્દો ઓછો કરી, તેને જૂદા નિમધ એ લખ્યો હોત તો તે મહુચિત થઇ રાકત દાખના તરીકે શુભશતી બાપાના ઇતિહાસ મનધી મુદ્દો આ બાપણમા નહિ દાખન કરતા, તેને માટ જૂરો જ નિમધ લખ્યો હોત તો એક પૃષ્ઠ ઓછા થઈ શકત, એટલું જ નહિ પણ એ મુદ્દો તેમને મકોચાવવો પડ્યો છે, તેમ નહિ થતા તેને જૂના નિમધમા પ્રમાણો સહિત પૂર્ણ ન્યાય આપી શકાત એ ભાગ ઓછો થવાથી પ્રમુખના બાપણનું મહત્ત્વ કોઈ રીતે ઘટત નહિ, તે સિવાય ખીજી ઘણી જાનતો તમા છે નેનાથી તેને બ. ઉચી ગ્રાંટિમા મધી શકાય એમ છે પ્રમુખ પોતાના બાપણ ઉપરાન્ત જૂની નિમધ ન સારી નક એમ નથી ગ. કેશવનાએ ખીજી આદિત્ય પરિવદમા તેનો નિમધ વાળ્યો હતો

પ્રમુખનું સમાધિનું બાપણ પણ બહુ અગત્યનું હતું તે જો કે મોદાનું હતું તોપણ વિચાર, બાપા અને શૈલીમા લખેના બાપણ કરતા મધી રીતે ઉતરતું હતું નહિ પરંતુ દિવ ગીરી એજીલી જ છે કે માન 'પ્રજાજન્યું' સિવાય કોઈ પડે તેનો સાર પણ પ્રકટ કર્યો નથી ત્રીજી આદિત્ય પરિવદ વખતે જે શોચ દિ બા અખાનાનું બાપણ ન મચલી શકાયા મનધી કરવો પડ્યો હતો, તેજ આદિ પણ કરવો પડે છે. આ બાપણમા નર્મદના આરક મનધી, તેમજ નિમધ વાચન મનધી કરેલી મૂચનાઓ અગત્યની હતી

પ્રમુખે બખવેલું કામકાજ.

ગ. નરસિંહગવે પ્રમુખ તરીકે જે કામ મળ્યું હતું તે ઘણી તરફથી વાજળી રીં નવામા પામ્યું હતું પ્રમુખની પચદગી કરવામા તે માન પોતાનું બાપણ ઉત્તમ રીતે લેવા કરી રાકે એજીલી જ મોચતાનું ધારણ, ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર નથી પરંતુ, મમમ ગમે તનનું કાર્ય નિયમજમા રાખી નક અને નાનિતથી પોતાનું કાર્ય સફળ કરી રાક તેવી શક્તિ જ તેમનામા હોવી આવશ્યક છે. આ જ હેતુથી પરિવદના પ્રમુખ તરીકે માન એક

વિદ્વાનોને જ નહિ પસંદ કરતાં પ્રજાના નામકરને પણ પસંદ કરવા જોઈએ. કંઈક આવ્યા ઉદાહરણ તરીકે રા. જી. અંબાલાલની સુંદરતા થઈ હતી. અને તેમના કાર્યથી સર્વને પૂર્ણ સંતોષ મળ્યો હતો. મુરત જેવા સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના શહેરની પરિવહના પ્રમુખ તરીકે રા. નરસિંહરાવની સુંદરતા થઈ ત્યારે ઉપરનાં કારણોથી પરિવહનું કાર્ય શાન્તિથી પાર પડશે કે નહિ તે બાબતમાં ધણીને સંકા હિત્ત થઈ હતી, પરંતુ, જે પરિણામ આવ્યું તે ઉપરથી સર્વને સાચું આનંદ થયો હતો; અને રા. નરસિંહરાવમાં વિદ્વાતા ઉપરાંત નાયક તરીકેની દક્ષતા પણ છે, એમ બધાની ખાતરી થઈ હતી. રા. નરસિંહરાવનું કામ જેમને પરિવહમાં તેમ જ નિર્ણયકારક મંડળમાં ખારીખીથી જેવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો, તેઓ જોઈ શક્યા હતા કે તેમણે બહુ સલાહ સંપત્તી કામ લીધું હતું. પરિવહનું કામ બ્યારે બ્યારે તીવ્ર થઈ જતું, ત્યારે તેઓ હાસ્યના દૂયમાં ચૂકીને કાણુવાર આનંદ પ્રસરાવતા. રા. બા. રમણ-બાઈની 'સાતુપી ટેબલ' ની દક્ષતાથી પણ ઘણી મોજ મળી હતી. નિર્ણયકારક મંડળની બેઠકોનું કાર્ય તો પ્રમુખનાં હાસ્યનાં દૃશ્યોં તથા ઉપદાસનાં વચનોથી રસમય જ બન્યું હતું. તે ઉપરાંત તેમાં તેમની શાન્તથી કામ લેવાની અને વ્યવસ્થાને અથ બાગ આપવાની ઇચ્છા જણાઈ આવતી હતી.

નિબંધ પાંચન.

પરિવહના કામકાજમાં નિબંધ પાંચન એક અગત્યનો ભાગ રોકે છે. જો કે એ ખરું છે કે જ્યાં સુધી પરિવહનું કાર્યો મંદિર થાય નહિ ત્યાં સુધી નિબંધોનું પાંચન અને કાર્યો કર્યા ઉપરાંત ખીજું મંડળીનું કાર્ય ન થઈ શકે, પરંતુ નિબંધોની ચોખ્ખતા મંડળી ધોરણ ઉંચુ ગ્રાપવાની દૃષ્ટિ આપસ્યકતા જણાય છે. આ પરિવહમાં કેટલાક નિબંધો બહુ ઉમ્મી કલાના હતા, પરંતુ ઘણા એવી સામાન્ય પંક્તિના હતા કે, તે શી રીતે સ્વીકારવા તેને માટે ઘણાને આશ્ચર્ય થઈ હતું. પ્રમુખે પણ તે સંબંધી સમાપન વખતે અચન કહ્યું હતું. સામાન્ય પંક્તિના લેખો પ્રકટ કરવાને ઘણાં રચના છે, પરંતુ પરિવહમાં આવનારા લેખો તો તેના ઝીરવને અનુરૂપ જ હોવા જોઈએ, એમ માફ માનવું છે. પરિવહના નિબંધો ત્રણ દિશિ-નુકી લખવા જોઈએ. (૧) પ્રાચીન સાહિત્ય કે બાબાને અનુસરી. (૨) વર્તમાન સાહિત્ય સંબંધી. (૩) ભાવિ સાહિત્ય પરત્વે. પ્રથમ વિભાગના લેખો મંત્રોધક બુદ્ધિયા અને ઐતિ-હાસિક દૃષ્ટિથી ધમપૂર્વક લખાવા જોઈએ. બીજા વિભાગના લેખો તુલનાત્મક બુદ્ધિથી અને વિવેચક દૃષ્ટિથી માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી રીતે લખાવા જોઈએ. અને ત્રીજા વિભાગના લેખો તો ગંભીર મનન પૂર્વક, વતન વિચારોથી બરેલા, પ્રતિબાધુક સામર્થ્યથી લખાવા જોઈએ. પ્રથમ વિભાગના આદર્શ તરીકે રા. વનસુખરામ તથા રા. કેશવલાલના લેખ મળી શકાય. બીજા વિભાગના આદર્શ તરીકે મળી શકાય તેવો એક પણ સાંબળવામાં નહોતો આવ્યો. ત્રીજા વિભાગને છાજે તેવો રા. વિભાકર એકલાનો જ લેખ હતો. તે કિતમ વિચારો ઉપરાંત એવી મોહક અને મધુર બાબમાં લખાએલો હતો કે તેમાં ઇચ્છે સાહિત્યકાર રસીનના જેવી ખૂબી જણાતી હતી.

તેમના બાપણની રૂંધી પણ નહીન છે. જો કે તે રા કેશવચાનના બાપણ જેટલી મોહક, મધુર અને પ્રેમભર્યા નથી અને તેમા શુદ્ધગતી બારા ઉપર તેમના જેટલું પ્રભુત્વ નથી જણાતુ, તો પણ ન નગમિદગને પોતાની હમેશની કડક, સ્ફુટ અને સુસ્થિત રૂંધી મઠી, આ બાપણ લખિત અને લલેકતી રૂંધીમા રચ્યુ હતુ, તેથી તે શ્રુતિમધુર બન્યુ હતુ. આ નહીન રૂંધીમા પ્રેમ આનન્દનકરની કોમળ રૂંધી અને રા નરગિંદરાવની આભાવિ કડક (torso) ગૈલીનુ સુભગ મમિશ્રણ જણાતુ હતુ

પ્રમુખના બાપણ મગધી એક મૂચના કરી આવસ્યક કે તે જોઈએ તે કળા વધારે નામ ધમ્મ ગયુ હતુ તે દિશે પ્રદર્શન ખુશવાની દિશા બધ ગદી હતી, છતાં પણ મમયના આભાને તે બાપણ વાચતા ઘણા ખડો મૂકી દેવા પડ્યા હતા પ્રમુખનુ બાપણ નિયતસમયમા રચાય તેમજ જ હોયુ જોઈએ નિમણીનુ વાચન દૂધાવી શકાય ખડ, પરંતુ નાઇ પણ કો નગ્નસ કે ત્ર્યમના પ્રમુખનુ બાપણ વાચતા અમુક ભાન ટોડી દેવા પડ્યા હતા તેમ બનેલુ જાણુમા નથી પ્રમુખે પોતાના બાપણનો એક મુઠો ઝોઠો કરી, તેને જૂના નિમધ એ લખ્યો હાત તો તે ગરુચિત ધમ્મ રાકત દાખના તરીકે શુદ્ધગતી બાપાના ઇતિહાસ નમધી મુઠો આ બાપણમા નહિ દાખન કરતા, તેને માત્ર જૂનો જ નિબધ લખ્યો હાત તો એક પૂર ઝોઠા ધમ્મ રાકત, એટલુ જ નહિ પણ એ મુઠો તેમને મકોચાવનો પડ્યો છે, તેમ નહિ થતા તેને જૂના નિબધમા પ્રમાણે સહિત પૂર્ણ ન્યાય આપી શકાત. એ ભામ ઝોઠો થવાથી પ્રમુખના બાપણનુ મહત્ત્વ મઠી રીતે ઘટત નહિ, તેસિવાય ખીજ ઘણીજાખતો તમા છે નેનાથી તેને જુ ડચી નાટિમા મઠી શકાય એમ છે પ્રમુખ પોતાના બાપણ ઉપરાંત જૂના નિમધ ન રાગી ગરુ એમ નથી ગ કેનવનાને ખીજ સાહિત્ય પરિદમ્મ તેનો નિબધ વાચ્યો હતો

પ્રમુખનું મમામિતુ બારા પણ જુ જનત્યનુ હતુ તે જો કે મોદાનુ હતુ તોપણ મિચાગ, બારા અને ગૈલીમા લખેના બાપણ કરતા કાઈ રીતે ઉતરતુ હતું નહિ પરંતુ દિવ ગીરી એમલી જ છે કે માત્ર 'પ્રગ્નવતુ' મિચાય કોઈ પડે તેનો સાર પણ પ્રકટ કર્યો નથી ખીજ સાહિત્ય પરિદ વખતે જે મોચ દિ આ અખાનાનું બાપણ ન મમઠી શકાય મમધી કર્યો પડ્યો હતો, તેજ અદિ પણ કર્યો પડે છે. આ બાપણમા નર્મદના આગમ મમધી, તેમજ નિબધ વાચન મમધી કરલી મૂચનાએ અગત્યની હતી

પ્રમુખે બખવેનું કામકાજ.

રા નગમિદગને પ્રમુખ તરીકે જે કામ મળ્યુ હતુ તે ઘણી તરફથી વાજખી રીતે નવમા પામ્યુ હતુ પ્રમુખની પદમ્મી કળામા તે માત્ર પોતાનું બાપણ ઉત્તમ રીતે તૈયાર કરી રાકે એટલી જ ચોખ્ખતાનું ધોરણ, આનમા ગમરાની જરૂર નથી પરંતુ, સમગ્ર મમે રનતુ કાર્ય નિયંત્રણમા ગળી રાક અને વાનિધી પોતાનુ કાર્ય મજૂર કરી રાકે તેવી શક્તિ પણ તેમનામા નાવી આવસ્યક છે આ જ હેતુથી પગિદના પ્રમુખ તરીકે માત્ર એકમા

વિદ્વાનોને જ નહિ પસંદ કરતાં પ્રજાના નામકાને પણ પસંદ કરવા જોઈએ. કંઈક આવા ઉદાહરણો જ રાજકોટમાં દિ. બ. અખબારમાંથી મળી શકે છે. અને તેમના કાર્યથી સર્વને પૂર્ણ સંતોષ મળ્યો હતો. સુરત જેવા સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના શહેરની પરિપક્વ પ્રમુખ તરીકે રા. નરસિંહરાવની ચુંટણી થઈ ત્યારે ઉપરનાં કારણોથી પરિપક્વ કાર્ય શાન્તિથી પાર પડશે કે નહિ તે બાબતમાં ધણીને શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી, પરંતુ, જે પરિણામ આવ્યું તે ઉપરથી સર્વને સાથે આનંદ થયો હતો; અને રા. નરસિંહરાવમાં વિદ્વાતા ઉપરાંત નાવક તરીકેની દક્ષતા પણ છે, એમ બધાની ખાતરી થઈ હતી. રા. નરસિંહરાવનું કામ જેમને પરિપક્વતાં તેમ જ નિર્ણયકારક મંડળમાં બારીગીરી જોવાનો પ્રશ્ન મળ્યો હતો, તેઓ જોઈ શક્યા હતા કે તેમણે બહુ સલાહ સંપત્તિ કામ લીધું હતું. પરિપક્વ કામ બ્યારે બ્યારે નીરસ થઈ જતું, ત્યારે તેઓ હાસ્યના દૃશ્યકાં મૂકીને કાણુવાર આનંદ પ્રસરાવતા. રા. બા. રમણ-બાઈની 'માનવી ટેબલ' ની કક્ષનાથી પણ ઘણી મોજ મળી હતી. નિર્ણયકારક મંડળની બેઠકોનું કાર્ય તો પ્રમુખનાં હાસ્યનાં દૃશ્યકાં તથા ઉપહાસનાં વચનોથી રસમય જ બન્યું હતું. તે ઉપરાંત તેમાં તેમની શાન્તથી કામ લેવાની અને યુવકોને અગ્ર ભાગ આપવાની ઇચ્છા જણાઈ આવતી હતી.

નિબંધ વાંચન.

પરિપક્વ કામકાજમાં નિબંધ વાંચન એક અગત્યનો ભાગ રોકે છે. જે કે એ ખરું છે કે જ્યાં સુધી પરિપક્વ સ્થાથી મંદિર થાય નહિ ત્યાં સુધી નિબંધોનું વાંચન અને ફરોજ કર્યા ઉપરાંત ખીજું મંગીન કાર્ય ન થઈ શકે, પરંતુ નિબંધોની ચોખ્ખતા સંબંધી ધોરણ ઉંચું રાખવાની હવે આવશ્યકતા જણાય છે. આ પરિપક્વ કોટલાક નિબંધો બહુ ઉંચી કક્ષાના હતા, પરંતુ ઘણા એવી સામાન્ય પંક્તિના હતા કે, તે શી રીતે સ્ત્રીકારણ તેને માટે ધણીને આશ્ચર્ય થઈ હતું. પ્રમુખે પણ તે સંબંધી પ્રમાણ વખતે સૂચન કર્યું હતું. સામાન્ય પંક્તિના લેખો પ્રકટ કરવાને ઘણાં સ્થળો છે, પરંતુ પરિપક્વ આવનારા લેખો તો તેના ધોરણને અતુલ જ હોવા જોઈએ, એમ માફ માનવું છે. પરિપક્વ નિબંધો ત્રણ દૃષ્ટિ-બિન્દુથી લખવા જોઈએ. (૧) પ્રાચીન સાહિત્ય કે ભાષાને અનુલક્ષી. (૨) વર્તમાન સાહિત્ય સંબંધી. (૩) ભાષા સાહિત્ય પરત્વે. પ્રથમ વિભાગના લેખો મંદોદર બુદ્ધિયા અને ઐતિ-હાસિક દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય લખાવા જોઈએ. બીજા વિભાગના લેખો તુલનાત્મક બુદ્ધિથી અને વિવેચક દૃષ્ટિથી માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી રીતે લખાવા જોઈએ. અને ત્રીજા વિભાગના લેખો તો ગંભીર મનન પૂર્વક, જ્ઞાન વિચારોથી ભરેલા, પ્રતિબાધિત સામર્થ્યથી લખાવા જોઈએ. પ્રથમ વિભાગના આદર્શ તરીકે રા. તનમુખરામ તથા રા. કેશવલાલના લેખ ગણી શકાય. બીજા વિભાગના આદર્શ તરીકે ઘણી શક્ય તેવા એક પણ સાંબળવામાં નહોતો આવ્યો. ત્રીજા વિભાગને છાજે તેવો રા. વિભાકર એકલાનો જ લેખ હતો. તે ક્રમ વિચારો ઉપરાંત એવી મોહક અને મધુર ભાષામાં લખાએલો હતો કે તેમાં ઇચ્છે સાહિત્યકાર રસીકના જેવી ખૂબી જણાવી હતી.

પરન્તુ, નિબંધોની બાબતમાં રા. ચન્દ્રશંકરે પ્રયુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું હતું, તે પ્રમાણે, એટલી જ બાબત લક્ષમાં રાખવાની જરૂર નથી કે તે માત્ર સારી રીતે લખાવા જોઈએ, પરન્તુ તે સારી રીતે વંચાવા પણ જોઈએ નહિ. તો તે ગમે તેવી મારી રીતે લખેલા હશે તો પણ તેનું વાંચન શ્રોતાઓને કંટાળા ભરેલું લાગશે. રા. વિભાકરે પોતાનો નિબંધ એવી હિતમ રીતે, વાંચ્યો હતો કે તે સર્વથી વિજયવન્ત નિવડ્યો હતો. તેમણે જેમ 'કલાનો આદર્શ' રજૂ કર્યો હતો તેમ નિબંધ વાંચનનો આદર્શ પણ દર્શાવ્યો હતો. તે સામાન્ય લોકને રૂચતી 'સાદી' બાળામાં લખાવો નહોતો તો પણ વાંચનારની છટાથી આખા મંડળમાં હોંશિ હોંશિ સાંભળવામાં આવ્યો હતો અને તાત્કાલિક અમર પણ સારી થઈ હતી.

રા. વિભાકરના નિબંધ, એટલી યોગ્યતા વાળા બીજા નિબંધો હશે, પરન્તુ વાંચનની પદ્ધતિની ખામીને લીધે તેના આગળ ઝાંખા પડી ગયા હતા. રા. અંબરીઆએ કરેલું નિબંધોનું સારવાંચન પણ અનુકરણીય હતું. રા. દેરાસરીએ કર્મણુ કૃત 'સીતાહરણ' માંથી અવતરણો એવા શુદ્ધ ઉચારણુથી તથા લાગણીથી વાંચ્યાં હતાં કે, જાણે કોઈ આરસે વર્ષ પહેલાંનો જ માણુમ ખોલે છે, એમ ભાસ થતો હતો અને જેમને પ્રાચીન બાપાનું ચાન નહોતું, તેઓ પણ રસભરી રીતે તેનું અવલોકન કરતા હતા. આથી નિબંધો સારી રીતે વંચાવવાની પણ જરૂર છે.

પરન્તુ, જે નિબંધોના લેખકો પોતાના નિબંધો અસરકારક તરીકે વાંચી શકે તેમનો જ સ્વીકાર થાય અથવા તો પરિવર્તમાં તે જ વંચાય, તે મતથી હું વિરુદ્ધ છું. જો તેમ થશે તો પરિવર્તમાં વફાત વધશે પરન્તુ મંબીર મનન પૂર્વક લેખન થશે. કારણ કે શુભરાતમાં હિતમ લેખકો એવા ઘણા છે કે જેઓ સારા વક્તા નથી. તેમના લેખોનો જો અસ્વીકાર થાય અથવા તો પરિવર્તમાં વચાય નહિ તો પરિવર્તને ઘણી હાનિ થવાનો સંભવ છે. આથી ઉત્તમ રહેતો એ છે કે સર્વ નિબંધો નિબંધવાંચનની કળામાં નિપુણ એવા રા. વિભાકર, રા. અંબરીઆ આદિ વક્તાઓ પાસે જ વચાવવા. મરાઠી સાહિત્ય મંચેલનમાં લેખકો જાતે વાંચતા નથી, પણ મંત્રીઓ તેનો સાર વાંચે છે.

?

નિબંધો વાંચવા માટે માત્ર થોડી મિનિટો આપવામાં આવે છે, તે વિષે પણ ઘણું ફરિયાદ થાય છે. પરન્તુ થોડા વખતમાં સર્વ કામ આટોપવાનું હોવાથી, તેમ કર્યા વિના છટકો જ નથી. નિબંધોનું ધોરણ હંમેશા રાખવાથી થોડા સ્વીકારશે, અને તેથી વખતની વિશેષ છટ મળશે એ ખરૂ છે, તો પણ તે પૂરેપૂરા વાંચી શકાય તેટલો સમય તો મળી શકવાનો નથી જ. આને માટે નિબંધો થોડા વખતમાં વાંચી શકાય તેટલા ટૂંકા જ લખાવાની સૂચના આદરણીય નથી. કેમકે તેમ થાય તો લેખકને જણાવવાની બધી બાબતો તે જણાવી શકે નહિ અને પોતાનો વિષય અધૂરો જ રહે. આને માટે ખીણ યોજના છે. નિબંધોના

વિષય પ્રમાણે અમુક વિભાગ પાડી, તેમાં એકે સાથે ઘણા વંચાવવાથી, તેઓ પૂર્ણપણે વાંચી શકાય છે. દિ. બ. અંબાલાલે, રાજકોટની પરિષદમાં ૨મ આપનારી ઘંટડીને જુરમ આપવામાં આવે. અને, અંવિષ્ણમાં વિષય વિભાગથી નિર્બંધ વાંચવામાં આવે, તેવી ઇચ્છા બતાવી હતી. આ સૂચનાનો લાભ વડોદરામાં લેવાયો નહોતો.

મુરતમાં છેલ્લે દિવસે સવારમાં આવી યોજના કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તે પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. રા. તનમુખરામ અને ડૉ. ટેસીટારીના વિષયો શાસ્ત્રીય હોવાથી, તેના ખાસ અભ્યાસકો-સિવાય ખીજને તીરસ લાગશે એમ ધારી તેમને જુદા વિભાગમાં વંચાવવાની શેઠકવણ કરી હતી. પ્રમુખ ચોતાની ખુરસી ઉપપ્રમુખને આપીને ચોતે, પણ તે વિભાગમાં ગયા હતા. આ વિષય વિભાગની યોજનાનું પરિણામ ધાર્મ્ય કરતાં ઉત્કર્ષ જ આવ્યું હતું. ખીજ વિભાગમાં માત્ર યોગે જ જશે એમ ધારવામાં હતું, પણ તેમ નહિ થતાં મંડપનો મોટો ભાગ ત્યાં ધસી ગયો હતો. અને મંડપમાં તો માત્ર સન્નારીઓ ઉપરાન્ત ગણ્યાં ગાંડ્યાં જ માણસો હતાં. આગેવાન વિદ્વાનોમાંથી પણ ઉપપ્રમુખ અને રા. રા. રણછોડભાઈ એમ બે જ રહ્યા હતા. આથી આ વિભાગના નિર્બંધકારો ચોતાના નિર્બંધો ખીજકુલ ઉત્સાહ વિના માત્ર પરિષદના માનની ખાતર જ ઉતાવળે વાંચી ગયા હતા. તેમ જ આ નિર્બંધકારોમાંથી જેમને પેલા વિભાગના નિર્બંધો સાંભળવાની અભિલાષા હતી તેમ નાથી તેમ યથ શક્તિ નહોતું. આ યોજના નિષ્ફળ જવાનાં કેટલાંક તાત્કાલિક કારણો હતાં, જેવાં કે અનુભવની ખામી, આ યોજના તાત્કાલિક જાહેર કરવામાં આવી હતી, નિર્બંધના વિષયો અને વિભાગમાં ચોચ-રીતે શેઠકવાયા નહતા, પ્રમુખ અને આગેવાન વિદ્વાનો ખીજ વિભાગમાં જતા રહ્યા તેમનો દાખલો લેઈને બધા ઉડીને ચાલ્યા, ખીજ વિભાગની શેઠકની અવ્યવસ્થા, ઇત્યાદિ; પરંતુ આ કારણો દૂર કરવામાં આવ્યાં હોત તો પણ નીચલાં મૂલ્યગત કારણોને લીધે વિષય વિભાગની યોજના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં જોઈએ તેટલી સફળતા મેળવી શકત નહિ.

(૧) બંગીય સાહિત્ય પરિષદમાં વિષય વિભાગની દેવી યોજના થાય છે અને તેમાં કેવી રીતે કામ લેવામાં આવે છે તેની કોઈને પ્રત્યક્ષ માહિતી નથી. ગુજરાતના વિદ્વાનો મરાઠી અને હિન્દી પરિષદમાં જેમ હાજરી આપે છે, તેમ બંગીય પરિષદમાં પણ તેમણે હાજરી આપવી જોઈએ.

(૨) આપણી પરિષદના નિર્બંધોના વિષયમાં બંગીય પરિષદના જેટલી વિવિધતા અને વિપુલતા હોતી નથી. તે પરિષદમાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાન એમ ચારે અંગ માટે પુષ્કળ નિર્બંધો આવે છે. આપણી પરિષદના નિર્બંધોનો મોટો ભાગ સાહિત્ય અને બાળા પરત્વે હોય છે, તેથી તેમાં ભાગ કરવા જતાં ચોચ સફળતા મળી શકે નહિ.

(૩) આપણામાં જુના જૂના વિષયોના ખાસ અભ્યાસમાં થોડા છે, અને ઘણા મન વિષયો જાણવાની રૂચિનાથી રોય છે. આપણામાં જ્યારે માત્ર પોતાના વિષયની જ દગમર કરે તેવા પુષ્કળ માણસો થશે, ત્યારે જ વિષય વિભાગની યોજના મિદ્ધિપ્રદ થશે.

આ કારણો જ્યાં સુધી કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આ યોજના આપણી પરિપાક સફળ થઈ શકશે નહિ.

નિમગ્નની બાબતમાં પ્રમુખે એક યોગ્ય મૂલ્યના કડી હતી કેનામ નિ ધોમાં અમુક મનુષ્યોની લાગણી દુખાય તેની બાબતો હતી. રા. ગાંધીજીના નિમગ્નમાં આર્યસમાજજીઓની લાગણી દુખાય તેમ હતું અને બીજા એક મે નિ ધોમાં જોઈતી મનમગ્નમાં પ્રમુખની લાગણી દુખાય તેમ હતું. પરિપક્વના નિમગ્નમાં એકના વિચારની વિગત ન બની શકે. એમ એક કદી શકે નહિ (અનુભવ, કાર્મિક પ્રેરણાની મામલો તો જુરૂર જોઈ જોઈ જોઈ), મગ્ન જે તેમ થાય તો મત્તાનેપ જ અને વિરેચ મુદ્ધિતો પગિર ગદ્ગદાગ કહેતો ગણાય એવી બાબતો નિમગ્નમાં આવડી જ જોઈએ. પરંતુ નિમગ્ન વાચની વખતે તેની બાબતો ટાળીને વચારી જોઈએ. અમુક માણસના વિચારોનું તેને મોટું જ ખડક કરવું જગાવે એક બેરૂઠું ગણાય નહિ, તે નિમગ્ન પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે તે વાચનામાં આવે તો વાંધો નહિ. આ પગિ પદમાં તો આવ્યા બાગ ખામ પમદ મ્મીને બાર દેહ દેહને વાચનામાં આવ્યા હતા તેમ થવું જોઈતું નોતું. રા. ગાંધીજી સાક્ષીના નિમગ્નમાં મિ નર્મના મમ્મના પ્રમોગનું એક તો લાગણી બેરૂઠું વર્ણન હતું અને તે બાબો નિતર એવી ઉત્તમ રીતે લખાઈ હતો. લેખનું હૃદય વાચતા વાચતા બરાઈ આવ્યું હતું અને ધગા એતાઓ પગુ અથુઓ ખાળી શક્યા નહતા. પરંતુ, તેમાંથી આર્યસમાજ વિગત હમીમ્ત ટાળીને વાચનામાં આવી હોત તો, કેટલોમ મક્કોમ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે ન થતા પામત આવી બાબતોમાં પગિર મ્મ પણ નિમગ્ન કડી શકે નહિ પણ વાચકોએ જ તેના બાગ વાચના જોઈએ નહિ.

પરિપક્વમાં વક્તવ્ય

સાહિત્ય પરિપક્વમાં વક્તવ્યને ધ્યાન મગવું જોઈએ કે નહિ અને મગવું જોઈએ તો કેવા સ્વરૂપનું એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. આ પરિપક્વમાં માત્ર નિમગ્નનું થયેલું નીરમ વાચન ઘણાને રૂચુ નોતું. જોમ પગિપદે નિમગ્ન લેખન મગવું જોઈએ તેમ વક્તવ્યને પણ ઉત્તેજ આપવું જોઈએ. સાહિત્ય પ્રચારના કાર્ય માટે નિમગ્ન વાચન સાથે લેખક ઉપર યોગ્ય અમર કરે તેવા વક્તવ્યની પણ ઘણી અગત્ય છે. ગુજરાતમાં સારા વક્તાઓની ઘણી ખોટ છે. હિન્દી પગિપદમાં વક્તવ્યને વિશેષ ધ્યાન મગે છે, એમ ત્રો કાલિતાને રા. વ્યન્દ્રશામ માર્કેત જણાવ્યું હતું. યોગ્ય ધનાઓ આપી વક્તવ્યને ઉત્તેજિત કરવાની તથા વ્યાખ્યાનમાંથી યોગ્યતા આ માટે ઉપયોગી છે તેમ જ પગિર તરફથી તેના ઉદ્દેશની મિદ્ધિ અર્થે—મા દિત્ય પ્રચાર અર્થ—તથા લેખકો માહિત્યમાં મ્મ તેવા થાય તેના માટે મ્મીગ વક્તાઓ પામે

ઝાઠો ઉપજે વડોદરાની માફક વચ્ચે વચ્ચે મંગીતની યોજના કરવામા આવે તો તેથી પણ યોગ્ય નોરસલા દર થઈ શકે

કરાવો

આ પરિષદે પસાર કરના પશુ ધરવો પણ બહુ મહત્વના હતા ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ગ્રન્થોની ગુજરાતીમા સ્વતંત્ર રચના તથા ભાષાન્તરની અગત્ય જણાવનારો, રાસ્ટ્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની જરૂર દેખાડનારો, તથા ગુજરાતી ભાષાના તેમ જ ગુજરાતીઓએ રચેલા અન્ય ભાષાના પ્રાચીન હસ્તરેખોનો મથક કરવાની બનામણ કરવા વિશેનો—એ ધરવો મહત્વના હતા પરંતુ તે અમુક મુદ્દાઓને વિનંતિ કરના રૂપે હતા ખરૂં છે કે જ્યાં મુધી પરિપક્વ સ્થાપી બધારણ નથી થયું ત્યાં મુધી તે આવી જતનું કોઈ બ્યવહાર કામ કરી શકે નહિ, તો પણ મત્રીઓને અમુક જાતનું કામ કરનાનું સોંપવામા આવ્યું હોય તો તે હીંમત ગણાત

ધધાદારા સમ્મો એકઠા કરનાનું કામ મત્રીઓને સુમત કરનાનો હસલ થયો છે, તે ખરેખર ઉપયોગી છે મત્રીઓએ ચોતે કરેના પ્રયામનો વૃત્તાન્ત આગામી પરિપક્વ રૂપે કરવો જોઈએ

મત્રી સમિતીને અનુસરી, અવાચીન સિદ્ધ લેખકના હસ્તાક્ષર અને તેમની હામીઓનો મથક કરના વિશેના દરાર પણ તેમજો જ ઉપયોગી છે બ્યવહાર પગના લેવામા આવે તો આ બાબત બરૂં મુરૂં વ નથી

પરિષદે હિન્દી ભાષા અને દેવનાગરી લિપિના પ્રચાર બાબત ઉત્તુકતા જણાવી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતમા પણ રાષ્ટ્રીય બાનનાનું નવચેતન રકુરવા માડ્યું છે

વડોદરાની પરિપક્વ માત્ર કામ ચનાકી તરીકે જ બધારણ સ્વીકારવામા આવ્યું હતું તે અમલમા મળતા જે જે અડચણો આવી હતી તે દૂર કરવાને કરેના હસલની જરૂર હતી જ અને તેમ થયું છે તે મુકા જ છે

દાક્ટરૂલ અને માત્રેજના શિક્ષણ કામમા ગુજરાતીને વિશેષ સ્થાન આપના માટે સ્કૂલ નાઓ કરવાને નીમેલી કમિટિએ તાત્કાલિક કામ કર્યું જોઈએ મત્રી સમિતીને તે કામ માટે નીમેલી કમિટિની માથે મળાને કામ કરવામા આવશે તો તે વિશેષ ફળદાયક થશે આ માટે શિક્ષણરાસ્ટ્રીઓ અને જનમખૂદ પામેથી સંપનાઓ પણ મેળવવાની જરૂર છે

સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં ગુજરાતીને સ્થાન નથી, તે અપાવવાને પણ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

ગુજરાતમાં સાહિત્ય વૃદ્ધિ માટે ગુજરાત ધર્નામ્યુઝર સોસાયટી, ફોર્બસ સભા આદિ સંસ્થાઓ છે ખરી, પરંતુ તેથી કરીને પરિપક્વ સ્થાપી સ્વરૂપ થવાની ઓછી અગત્ય નથી. અગ્રેની વૃદ્ધિ ઉપરાંત સાહિત્યપ્રચાર, ભાષાપ્રચાર, હસ્તલેખ, ચિત્ર આદિનો સંગ્રહ, ઐતિહાસિક સાધનસંગ્રહ, પરિપક્વ આદર્શરૂપ માસિક કાઠવાની યોજના, આદર્શરૂપ અન્યાવલિની યોજના, પરિપક્વ દરાવો અમલમાં મૂકાવવાને કરવાના સતત પ્રયાસો, ઇત્યાદિ એટલાં બધાં કાર્યો છે કે, પરિપક્વ માટે એક સ્થાપી મંદિરની ખાસ જરૂર છે, આની વ્યવહાર યોજના થઈતા માટે કમિટી નીમી છે, તે યોગ્ય છે.

એક દરાવ વિષે મતભેદ દર્શાવવાની જરૂર છે. સ્ત્રી કેળવણી માટે નવા થનાર અભ્યાસક્રમમાં સ્થળના કરવાને નીમેલી કમિટિના દરાવમાં પરિપક્વ ઉદ્દેશનું કંઈક અતિક્રમણ થયેલું મને જણાય છે. નિર્ણયકારક મંડળમાં બ્યારે પ્રાથમિક કેળવણીનો દરાવ લાવવાની સ્થળના કરવામાં આવી ત્યારે વાજખી રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તે બાબત સાહિત્ય પરિષદમાં લાવી શકાય નહિ, પરંતુ શિક્ષણ પરિષદમાં રજૂ કરી શકાય. આમ બ્યારે શિક્ષણની એક બાબતમાં પરિષદે માથું મારવાની ના પાડી, ત્યારે શિક્ષણની ખીજ બાબતમાં પ્રવેશ કરવાની પરિષદને શી જરૂર હતી? માત્ર સરકાર તરફથી પુછાવવામાં આવ્યું તેટલા ઉપરથી 'પરિષદની પદવી સરકારે સ્વીકારી' એમ માની, જવાબ આપવાની જરૂર હતી? એમ તો કાલ ઉઠીને ખીજ બાબતમાં—સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, આદિમાં—સરકાર અભિપ્રાય પૂછે, તો તેવો અભિપ્રાય પરિષદે આપવો શું યઝારત છે?

પરિષદનો ઉદ્દેશ "ગુજરાતી વાહમયની ઉત્તતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ" કરવા વિષે છે. એટલે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પ્રચાર વધે અને ગુજરાતીમાં સર્વ વિષયનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય, તે સંબંધી જે પ્રયાસો કરવામાં આવે તેનો પરિપક્વ ઉદ્દેશમાં સમાવેશ થઈ શકે; પરંતુ સર્વ વિષયોના પ્રકર ઉકેલવાનું કામ પરિષદનું નથી. દાખલા તરીકે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું કે પ્રયોગશાળાઓની યોજના ઘડવાનું કામ સાહિત્ય પરિષદનું નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા માર્ફતે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અપાવવાને તથા ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાને પ્રયાસો કરવા તે સાહિત્ય પરિષદનું કર્તવ્ય છે. એ પ્રમાણે ખીજ વિષયોનું પણ સમંજસું. શિક્ષણના વિષયમાં પણ શિક્ષણક્રમમાં ગુજરાતી ભાષાને યોગ્યસ્થાન આપવાનું અને શિક્ષણનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં વધારવાનું કામ પરિષદનું હોઈ શકે, પરંતુ શિક્ષણના પ્રશ્નો ઉકેલવાનું અથવા તો શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ ઘડવાનું કામ સાહિત્ય પરિષદનું નથી; તે તો શિક્ષણ પરિષદનું કર્તવ્ય છે. 'કદાચ એમ' દલીલ કરવામાં આવે કે શિક્ષણના પ્રચારની વૃદ્ધિથી સાહિત્યપ્રચાર પણ વધે છે, તેથી પરિષદના કર્તવ્યમાં શિક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ શકે; તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે એવી રીતે તો ખીજ પણ ઘણા વિષયોનો

પરિદેશના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરી શકાશે નામના તરીકે દેશની આર્થિક ઉન્નતિનો પ્રથમ દેશની આર્થિક ઉન્નતિ વધે તો સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે વિશેષ દ્રવ્ય મળી શકે, તેવા માટે આર્થિક પ્રજ્ઞા પણ પરિપક્વ થવું જોઈએ અને જે શિક્ષણનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થતો જાય તો શિક્ષણના સર્વ પ્રજ્ઞાની ગતિ કરવી ઉચિત છે, તેમાંથી એકજ પગલું કરવાની જરૂર નથી.

પરંતુ, હવે જ્યારે આ બાબતમાં પરિપક્વ કમિટી નીમી દીધી છે જ, ત્યારે કમિટીએ એટલી મહાન શખરી જોઈએ કે શિક્ષણના બીજા વિષયોને સ્પર્શ નહિ કરતા માત્ર બાપા અને સાહિત્ય સળધી વિષયોનો જ વિચાર કરવો.

પ્રદર્શન

હવે, પરિપક્વને આગે ભરાયેલા પ્રદર્શન સળધી જ વિચાર કરવો બાકી રહે છે આવા પ્રદર્શનોની ઉપયોગિતા સળધી બે મત હોઈ શકે જ નહિ રાજકોટની પરિપક્વને વાંઠસન મ્યુઝિયમના સાધનોનો અને વડોદરાની પરિપક્વને રાજ્યપ્રમુખનો લાભ મળ્યો હતો તેમ છતાં પણ સુરતનું પ્રદર્શન બૂને કરતા ઘણી રીતે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું બન્યું હતું, તે માટે ચોજાવને ધન્યવાદ ધટે છે આ પ્રદર્શનમાં એકજ કરેલી વસ્તુઓથી રાજ્ય, કના, બાપા અને સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર કેટલો અને કેવો નવીન પ્રકાશ પડ્યો છે, તે તો તેનો વિગતવાર હેવાન બહાર પડશે ત્યારે જણાશે. પરંતુ, તેનાથી તારકાવિનિ લાભ કઈ જાહેર નહોતો તે આજુ પ્રદર્શન દર્શનીય થયું હતું અને લોકોનો કલા અને પ્રાચીન વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રેમ આમ્મયિતો હતો જનસમૂહ આવી બાબતમાં રસ લેતા શીખે એ કઈ ઘોડો લાભ નથી પ્રદર્શનમુલક મુખ્યની વિનિતિ કરતા વડોદરા રાજ્યના અમાત્ય રા રા મનુભાઈએ વાચેલું બાપાનું ઉત્તમ હતું તેમાં લિનિત કળાઓનું અને વિશેષ કરીને ચિત્રકળાનું ઐતિહાસિક અને વિવેચન દ્રષ્ટિએ એવું તો સર્વ સર્વનું કર્યું હતું કે સુજ્ઞાતમાં પણ આવા કનાવિવેચન છે, એમ જાણી સર્વને આ નદ થયો હતો તે ઉપરાન્ત તે બાપણની બાપા પણ કલાને ઉચિત લાલિત્ય વાળી હતી શ મ્ આઈ કલાનું આનું ઉત્તમ સિદ્ધાન્તિક જ્ઞાન જેમ ધરાવે છે, તેમ તેમને તેના બ્યાનહારિનિ જ્ઞાન પ્રત્યે પણ પ્રીતિ છે *

* આ બાબત મને સુરતમાં નામર સ્ત્રીઓએ બનાવેલી વસ્તુઓનું, પ્રદર્શન જોતા જણાઈ હતી પ્રદર્શિત વસ્તુઓના ઉત્તમ નમૂનાઓમાં બહેન જયશ્રી અને બહેન હસાના ચિત્રો ખામ ધ્યાન ખેંચે તેના હતા બહેન જયશ્રીનું વડોદરાના કોમેટિ બાગના ગુનતાપુત્રનું ચિત્ર તો ઉત્તમ ચિત્રકારની પાંછીને જેબ આપે તેવું હતું પ્રદર્શિત વસ્તુઓમાં કલાનો સર્વોચ્ચ નમૂનો તો સૌ વિદ્યાગૌરીએ મહોપતરામની ભરતમાં ઉતારેલી છબીનો હતો. સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ ગૃહ શૃંગારની આવી ઉત્તમ વસ્તુઓ બનાવે છે, તે જોતા ઉચ્ચ સ્ત્રીશિક્ષણથી ગૃહજીવન કેવું મનમગી થઈ શકે છે, એ બાપ તરફ જનને ઉત્પત્ત થયા વિના મહે તેમ નહોતો

ઉપસંહાર.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અત્યારે રચન દશા (formative stage) માં છે; તેને પૂર્ણ સ્વરૂપમાં વિકસિત થવાની હજી બહુ વાર છે. એથી કરીને તેનું કાર્ય સર્વ રીતે નિર્દોષ અને સંપૂર્ણ અત્યારે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેનું સ્વરૂપ દૃઢ અને આદર્શરૂપ બને તે પહેલાં તેના હાથે ઘણી ક્ષતિઓ થાય, અને તેના કામકાજમાં અનેક અપૂર્ણતા જણાયા વિના રહે નહિ. આથી તેણે આદરેલા કાર્યોનું વ્યાવહારિક લાભની દૃષ્ટિએ કમથાં નિરીક્ષણ કરવું ઉચિત નથી.

આ ધોરણથી તપાસતાં મુશ્કેલી પરિપક્વ કામ એકંદર રીતે સંતોષકારક થયું હતું. રા. મનહરરામના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં બહુ બપટ્ટો નહોતો, પરંતુ સાદું અને સરળ હતું. જે કે રા. બા. કેમળાશંકર જેવાં અનુભવી વિદ્વાનની સલાહનો અને રા. મોહનલાલ દવે અને પ્રો. અતિસુખશંકરના સંસ્કારી કૃત્તિઓનો લાભ ખોવો પડ્યો હતો, તોપણ કાર્યવાહકોએ ટૂંકા સમયમાં જે કામ બજાવ્યું હતું, તે ધન્યવાદને પાત્ર હતું જ.

આવું મહત્કાર્ય પાર પાડવામાં સર્વ કાર્યવાહકોએ યોગ્ય સહાય આપી જ હશે, તો પણ એ વ્યક્તિઓનું કાર્ય ત્રિશિષ્ટ રૂપે દીપ્તી નીકળતું હતું. પરિપક્વતા મંડપમાં જન્મ રા. રણુજીતરામની સર્વ વ્યાપક હાજરી જણાતી હતી, તેમ પ્રદર્શનના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના વિભાગમાં રા. મણિલાલ વ્યાસે બતાવેલું ઉપયોગી કામ દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. રા. રણુજીતરામને પરિપક્વતા સામાન્ય મંત્રી તરીકે નીમી તેમના કામની કદર કરવામાં આવી છે. રા. મણિલાલને પરિપક્વતા નવા થનાર મંદિરના વ્યવસ્થાપક તરીકે નીમવામાં આવશે, તો તેમની સેવાની પણ યોગ્ય યુક્તિ કરી ગણાશે. કારણ કે હસ્તલેખ અને પ્રાચીન વસ્તુના મંથનના તે મંદિરના વિભાગમાં, તેમનું તે બાબતનું જ્ઞાન ઉપયોગી થઈ પડશે.

સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર વિજયી બનો, એ આશા સાથે આ લેખ પંથ કડું છું.

પાટણ,
તા. ૨૧-૬-૧૫ }

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ સત્કારમંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

સાહિત્યવિલાસી મહિલાઓ અને મહાશયો,

સહજામ્ય છે પુરણ માફ કે આ શુભ પ્રસંગે, અપૂર્વ મહાપ વૃણીના ઉત્સવને સમયે, અપૂર્વ એટલા માટે કે સામાન્ય રીતે મનાતા અને પળાતા પર્વના દિવસો જ્યારે વર્ષો આગમવયથી નિશ્ચય કરી શકાય છે ત્યારે આવા દિવસને માટે તે પ્રમાણે યર્થ શક્ય નથી, એવા શુભ દિવસે, આદિ, અનાદિ, સનાતની, અક્ષરમધી, અક્ષરસ્વરૂપ, અક્ષરશીત, અનરના તાંદ્ર તિમિરને ટાળનારી, અમુલ્ય પ્રકાશ આપનારી, ત્રિવિધ તાપને નિવારનારી, હર્ષ શોકનાં તરંગો જેમાં નિરતર ઉછળી રહેલાં છે એવા મંસાર મમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનારી, પરમ શાંતિનાં સ્થાનમાં સ્થાપન કરનારી, શ્રી મહા સરસ્વતિ દેવીના, ઉપાસકો, ભક્તોની એકત્ર મળેલી મંડળીને, મહાભાવના મુવાસિત પુષ્પથી વધાવી લેવાનું કાર્ય, આનંદદાયી મહાન કાર્ય મોપવામાં આવ્યું છે અને. પાત્ર નથી હું, આ મહાન કાર્ય, મંતોપકારક રીતે પરિપૂર્ણ કરવાને, તે સમજું છું હું સારી પેઢે, મારી પાત્રતા ઉપર લક્ષ નહિ* રાખતાં, માહિત્ય પરિપૂર્ણ સુરતમાં પોતાની બેઠક કરવાનું નિમંત્રણ કરવા માટે, સુરતની પ્રજા તરફથી જે ભરે સભા મળી હતી, તે મત્રામાં અને પ્રમુખ પમંદ કરીને સુરતની પ્રજાએ મારી પ્રત્યે દર્શાવેલો જે પ્રેમ અને જે વિશ્વાસ, તેથી અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયો હતો હું તે સમયે. એ સર્વને માટે સુરતની સમસ્ત પ્રજાનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો ઘોરો છે. જે સ્નેહી સભ્યોએ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ પદનું અને અભિમાન ધરવા યોગ્ય માન આપ્યું છે તેઓની મારા ઉપર કરેલી કૃપા પ્રજા સમસ્તની કૃતિને કુદીને ખરે અતિ દૂર ગયલી છે. એ સ્નેહી જનોનો ઉપકાર મારા અંતઃકરણમાં કેવા બળથી બિછાળા મારી રહ્યો છે તે પ્રગટ દર્શાવવાને ફેવળ અશક્ત થઈ પડી છે વૈષ્ણવી વાણી આજ કારણથી, ઉભો છું હું આપની સમક્ષ બાણી સર્વને આ ન્યાપને માટે અતિ વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના છે મારી કે, મારા દોષો, મારી ખાવાળી હતી. રા. મુલજીજી પણ તે ઉપર દષ્ટિ નહિ કરવાની કૃપા કરશે, અને સુરતની સમસ્ત તેના વ્યાવહારિક જ્ઞાન મંતઃકરણથી જે સન્માન આપને યોગ્ય છે, તે સન્માન સહિત આપને

છે કે આપનાં શુભ પાદાર્વિદથી આ પુરાતન

* આ બાબત મને સુરતમાં નાગર સ્ત્રીઓએ, સ્વિકારીને અને પધારીને અતિ ધન્ય જણાઈ હતી. પ્રદર્શિત વસ્તુઓના ઉત્તમ નમૂનાઓમાં

ચિત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. બહેન જયશીનું વર ચિત્ર તો ઉત્તમ ચિત્રકારની પૌંછીને જેળ આપે તેવું હોતું હતું જો તે બગવાન સર્વનારાયણની તનુબનાં તદ્દત નમૂનો તો સૌ. વિદ્યાગૌરીએ મહીપતરામની બાણી મહાન શક્તિઓથી રક્ષિત, નિદક સ્ત્રીઓ ગૃહ શૃંગારની આવી ઉત્તમ વસ્તુઓ બનાવેલાં વાણી શીતળ લેહેરાના કામળ રમણ કેટલું મંત્રકારી યર્થ શકે છે, એ બાવ તદ્દથ જન પુરાતન છે એવી શોકવાયકા આપણે

પરાપૂર્વથી સાંભળતા આવ્યા છીએ. સંપ્રત કાળમાં લખાવડા ઇતિહાસો ઉપરથી સુરત શહેર આરસે વર્ષથી વધારે જુનું નથી એમ જણાય છે. સને ૧૫૩૧ ની પછી કે તે અરસામાં તે વસવા મોડયું. સુરત નામ સુરજ, નામની કોઈ સ્ત્રીના નામ ઉપરથી પડેલું છે એમ કેટલાક ધારે છે. કોઈક કહે છે કે કામરેજના રાજા કામસેનના વંશમાં સુરસેન નામનો જે રાજા થયો તેની ૧૪૦૦ વીધાની ૧૪ કુવાવાળી વિદ્યાળ અને સુંદર એકે વાડી આ સ્થળે હતી. એ વાડીમાંથી નદીમાં સ્નાન કરવા જવાને એક ઘાટ પણ તે રાજાએ બંધાવ્યો હતો જે ઘાટ રાજા ઓવારાના નામથી આજ પણ પ્રખ્યાત છે. શહેરનાં નામ માટે એવી પણ માન્યતા છે કે જે સમયે તે વસ્તું તે સમયે સુસહમાની રાજ હતું અને તેથી કુરાનમાં પ્રકરણને સુરત કહે છે તેથી બાદશાહનાં ફરમાનથી સુરત નામ રાખવામાં આવ્યું. સુરતનો અરખ્ખીમાં ખુબસુરત અર્થ થાય છે, અને તેથી નગરની સારી રચના થયા પછી તેને તે કારણથી સુરત નામ અપાયું. મારા એક મિત્રની પાસે એક હસ્ત લેખ છે તેમાં એમ લખ્યું છે કે એક જુની નહિ પણ થોડા વર્ષ ઉપર લખાયેલી ઉરદુ કિતાબના કર્તા કહે છે કે કામરેજના રાજાએ આ જ્ઞમિને શરત્તજનક, બહાદુરી આપવાવાળી ગણી હતી અને એ નામથીજ તેને તે ઓળખાવતો હતો, સમય જતાં રાજામાં ફેરફાર થયો અને સુરત નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

આરસે વર્ષથી વધારે જૂનું સુરત શહેર નથી એમ હમણાંના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે એમ આપણે કથન કરી ગયા. રાસમાળાના પ્રથમ ભાગમાં એક સ્થળે એવું લખ્યું છે કે આનહિલવાડનું લસ્કર ભરૂચ અને સૂર્યપુર આગળ થઈને સને ૯૦૦ માં પસાર થયું હતું. સને ૧૫૩૧ થી છસે સતક પાછળ આ કથનથી આપણે જાણે છીએ. સુરતની પહેલાં જે નગર એ સ્થળે હતું તેનું નામ સૂર્યપુર હતું એમ પણ આથી જણાય છે. ટોલમી જે શહેરને સીરાજ નામથી વર્ણવે છે તે સુરત છે એવો ઓગિલ્ડમી નામના વિદ્વાનનો મત છે. એ ટોલમી ઈ. સ. ના ખ્રીજ સતકમાં થયે ગયેલો છે. સુરતની સામે તાપી નદીને પેસે પાર રહિર કર્યો છે, તે પ્રદેશમાં મહાવીરના રાક ૨૭૧ પછી સંપતિ નામનો અતિ સમર્થ રાજા થયો હતો. મહાવીર ઈ. સ. પહેલાં ૬૩૬ માં થયા હતા એમ માનવાને કારણ છે, એટલે સંપતિ રાજાનો સમય આજથી બે હજાર વર્ષથી વિશેષ આવે છે. સુરતની સુખલેક્ષ હકીકત લખવાને માટે મારા પરમ રતેદ્દી કવિ નર્મદની સાથે સુરત અને રાંદેરમાં કેટલીક તપાસ કરી હતી અને તે તપાસમાં એમ માલમ પડ્યું હતું કે સંપતિ રાજાના સમયમાં તાપી નદીને આ કોડે સુરત તરફ માછીઓની વસ્તી હતી. શ્રીમદ્ રૂંદેપુરાણના બ્રહ્મોત્તર ખંડમાં શ્રી તાપી મહાત્મ્યનું વર્ણન આપેલું છે, તે જોતાં જણાય છે કે સુરતથી થોડે છેટે કતારગામમાં કાંતારેશ્વર મહાદેવનું જે પ્રખ્યાત સ્થાન છે તે સ્થાને કપીલ મુનિનો આશ્રમ હતો. એની પાસે અશ્વનીકુમાર, સુપ્તેશ્વર આદિ તીર્થો છે. એ સર્વ પ્રાચીન પવિત્ર પુરોનાં સેવેલાં સ્થળ છે. આવા આશ્રમો નગરાથી થોડે થોડે છેટે રહેતા હતા એમ બ્યારે લક્ષમાં રાખીએ છીએ ત્યારે સુરત જ્યાં હમણાં છે ત્યાં અથવા તેની નિકટમાં કોઈ નગર હશે એમ મંભવે છે. સુરતનું સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે, એવી માન્યતાને એક ખીચ વાતથી પુષ્ટિ મળે

રેલમાં નાશ પામ્યા અને જે બાકી રહેલા હતા તેમાંના થોડા સંવત ૧૮૯૩ની મોટી આગને મમયે શુભ થઈ ગયા. અમદાવાદના નવાબ મોહનજીખાનના તેઓ દીવાન થયા હતા અને સુરતના નવાબ સાહેબને ત્યાં પણ એજ પદે તેઓએ ભોગવી હતી. એક મમયે કબીરે પંથા એક વેરાગીએ દોહરો કહ્યો કે—

“ પથર પૂજે હરી મિતે, તો હું પૂજું પહાર;

પથરસે ચક્રી બની, પિસ ખાવે મંસાર.”

બાહુ મોરચીએ તેનો ઉત્તર વાળ્યો કે—

“ મન પથર (તો) મળ પથરો, મનમે દેવતા દેવ;

ચ અવની ગગન ચક્રી + + + (શુદ્ધ લીટી જાણાતી નથી.)

ચક્રીસે મન જિત કિરે, પથર સો રિથર લાવ;

પુની મુકે કાદંબ, દેખ નરહની નાવ.”

બાહુ મોરચીએ, પ્રાચિન શુન્દરાતી લેખકોને પગલે આવીને પોતાના અર્થો કવિતામાં લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણને માત્રમ પડે છે કે તેમાં તો જ્યોતિષના અર્થો, વૈદકના અર્થો, અને કોપના અર્થો પણ કવિતામાં લખાયા છે. આનું કારણ શું? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે કવિતા એટલે શું તે જાણવાની જરૂર છે. કવિતાની વ્યાખ્યા શુદ્ધ શુદ્ધ પદોમાંથી શુદ્ધી શુદ્ધી આપી છે. તે મધ્યેથી ઘણું ભાગે માન્ય થયેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાક્રમ રસાત્મક કાવ્યમ સાત્ત્મક વાક્ય તેજ કવિતા છે. કાવ્ય પ્રકારમાં બીજી વ્યાખ્યા આપવાનું મમરનું પ્રયત્ન મરણ થયેલું જાણાતું નથી. રસ કોને કહેવો? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો સહેલું કામ નથી. કવિતા કોને કહેવી તે સમજવા માટે આપણે બીજી ગીતે વિચાર કરીશું. પૃથ્વી ઉપરના મર્મ મુખ્ય ધર્મો એકે અવાગે, સમગ્ર ઘટવર્ગીની કહે છે કે સકળ વિશ્વની વ્યક્તિ રાખદથી એટલે નાદથી થયેલી છે. રાખદ તેજ ઉત્પન્ન કરતો, પાત્રન કરતો, અને સંહાર કરતો છે. રાખદને વિશે આ ત્રણ શક્તિ જે સમાવેલી છે તેને આપણા આ ભારતવર્ષમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર રૂપે સ્વિકારેલી છે. એ ત્રણ શક્તિને કારણ કરનાર જે રાખદ તેજ સર્વિર્વાદનદ બ્રહ્મ છે તે તેજ પરમેશ્વર છે. વિશ્વની વ્યક્તિનું મૂળ કારણ તેજ છે. એજ મૂળ કારણધરને આર્ય રૂપે મુનિઓ રાખદ નામથી કથન કરે છે. રાખદમાં નાદ રહેલો છે અને તેમજ તેમાં વર્ણ એટલે રંગ અને રંગ એને કેવળ નિરાળા પાડી સંકેતાળ નથી. રાખદ છે ત્યાં રંગ છે ત્યાં રાખદ છે. અક્ષરના સમુદાયે વર્ણોવળા કહે છે તેનો મર્મ આથી પ્રગટ પડે છે. વર્ણનો અર્થ અક્ષર અને રંગ બન્ને છે. અને પ્રયોગોથી આ વાત સિદ્ધ થઈ શકી છે, અને પશ્ચિમના પંડિતો પણ તેને હવે સ્વિકારે છે. ભારતવર્ષના પરમ પૂજ્ય મહાન

રૂપિ મુનિયો આ વિષયથી અન્નણુ નોતા. સનતકમાર સંહિતા પ્રમાણે અથી આરંભીને ૧૬ સ્વર ધ્રુવ વર્ણના, કથી ૮ મુધીના વ્યંજન ૧૩ રક્તવર્ણના અને અન્ય વ્યંજનો પીત આદિ વર્ણના છે. માત્રિકા વિષેક નામના ગ્રંથમાં પણ પ્રત્યેક અક્ષરના વર્ણ-રંગ-વર્ણવેલા છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં અક્ષર અને વર્ણની ભિન્નતા જતી રહે છે, અને ઐક્યતા સંભળાય છે. એજ કારણથી ગુપ્ત રહસ્ય સમજનારા પુરુષો કહેતા આવ્યા છે કે વર્ણ અથવા રંગ શ્રવણે સંભળાય છે, અને શબ્દનું ચક્ષુને દર્શન થાય છે. નાના પ્રકારના નાદનું, નાના પ્રકારના વર્ણનું, અધિદાન શબ્દ બ્રહ્મ છે, અને એજ કારણથી તે સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ છે. સત્ તેજ અસ્તિત્વ અને સત્ તેજ સત્ય. ચક્ષુ અને શ્રવણ એ સર્વ દિદ્રિઓમાં પ્રધાન છે અને સર્વ દિદ્રિઓનું સ્વામિત્વ જેની પાસે છે તે મન છે. સર્વ દિદ્રિઓને લક્ષિત મન જેમાં લય પામે છે તે શબ્દ બ્રહ્મ છે. એ શબ્દ બ્રહ્મનું નાદ અને વર્ણથી વ્યક્ત થતું સ્વરૂપ અદ્ભુત મોહ ઉપભવનારું અને ચમત્કારી છે. તેજ પ્રમાણે તેની કૃતિ છે, અને એ કૃતિ તેજ કીર્તારૂપ છે. આજ કારણથી સમસ્ત યોનિઓમાં ભૂત માત્રમાં, જેતો દિવ્ય અંશ અંતરમાં ગુપ્ત જગદી રહેલો છે તે સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ, શબ્દ બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા ઇન્દ્રિયનાં પરમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ અને તેની કૃતિ, તેનું મહાન જીવન દર્શાવનારી, પ્રગટ કરનારી જે વાણી તેજ કવિતા છે. આ અલૌકિક સૌંદર્યમય સ્વરૂપનું-ચિત્રનું છાપ પાડવાનું પ્રયત્ન કર્તા તે કવિ છે. જેટલે અંશે તેનું પ્રયત્ન સફળ થાય છે તેટલે અંશે તેની પોતાની ગણના થાય છે. આપણા દેશમાં ભક્તિરસવાળા કવિતાનું પ્રાધાન્ય આજ કારણથી છે. પ્રાણી માત્રના અંતરમાં જે ઇશ્વર ન્યોતિ સ્વરૂપે નિરંતર અને સદાય જગદી રહેલો છે તેને, ખાલ સદિમાં સર્વવ્યાપક ન્યોનિરૂપ ઇશ્વરની સાથે ઐક્ય કરાવનારી મહાન ટેવી, મહાન શક્તિ તે કવિતા છે. વ્યવહારિક નીચી કાટીમાંથી, જીવને છુટો પાડી, શુદ્ધ, સ્વાતંત્ર્યની જગદતી વીશાળ ઉચી કાટીમાં પ્રયાણ કરાવનારી, દિવ્ય અને અલૌકિક અનુભવ આપનારી તે કવિતા છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે એ એમ છે તો કુદરતની રચના અને માણુ-સની અંતરની લાગણીઓને દોષાવે તે શું કવિતા નથી? એતો ઉત્તર એજ છે કે સમસ્ત સદિ શબ્દ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે જેમાં પ્રત્યેક અક્ષરહીરા અને અનેક વર્ણનાં અમુક્ય રત્નરૂપે જગદી રહેલા છે, અને એ સમસ્ત સદિમાં નાદનો જે પ્રવાહ નિરંતર અને અખંડિત ગાજ રલો છે તેજ મહાન જીવન, તેજ મહાપ્રાણ, તો અનંત સાગર ઉજળી રલો છે અને તે અનંત સાગરમાં પ્રત્યેક બક્તિ કણિકારૂપે તરતી દેખાય છે. કુદરતની રચનામાં અને પ્રાણી માત્રના અંતરમાં આ ન્યોતિનો પ્રકાશ જગદી રહેલો છે, અને તેનું વર્ણન કવિતા રૂપ કેમ નહિં હોઈ શકે.

માનસિક દેહમાં જે બાવ પ્રગટ થાય તેને પ્રત્યક્ષ સ્પૂળ ભૂમિ ઉપર યથાર્થ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય કવિતાનું છે. એ બાવનું સ્મરણ, એ બાવનો માનસિક અનુભવ તેજ ઉપર કથન કરેલો રસ છે. તે રસને શબ્દ દ્વારાએ પ્રગટ કરેલો તેજ કવિતા. સંજવાનું કામ બ્રહ્મા જે મનરૂપ છે તેનું છે અને તેથી બ્રહ્મા આદિ કવિ કહેવાય છે.

સંપ્રત સમયમાં સુરત શહેરમાં અને સુરત જીલ્લામાં સાહિત્યના વિલાસી યોગ નથી એ અતિ સંતોષની વાત છે.

અત્યાર પછી આપણા વિદ્વાન પ્રમુખે પોતાના બાપણમાં જે જે વિષયનું કથન કરવાનું હોય, અને સાહિત્ય પરિષદે જે જે વિષયો ઉપર વિચાર કરી પોતાની યોજના કરવાની હોય, તે તે વિષયોનું દિગ્દર્શન આગમ્યથી મારાથી નહિં થઈ જાય તેને માટે કાળજી રાખવી માફ કર્તવ્ય સમજું છું. સત્કારના કાર્યને વળમી નહિ રહીને ઘણે દુર બ્રમણ કરવું અને ઉચિત સાગરું નથી.

મનુષ્ય માત્ર સાચાં મુખને શોધી રહે છે. એ મુખ પ્રયાસ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. એ શોધ ક્યાં કરવાની છે ? સંપત્તિ અસ્તિત્વ, અમેરીકાના જગ વિખ્યાત વિદ્વાન એમન-સનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મનુષ્યની કળવણી માટે છે. સંપત્તિ રચના, મર્મની ભરેલી, નિશ્ચય અને ઉપદેશના છે. સંપત્તિ એ પ્રકારની છે, જાત્યસંપત્તિ અને અંતરની સંપત્તિ. જાત્યની સંપત્તિ છે તે સ્થૂળ જમિની રચના છે અને અંતરની છે તે માનસિક છે. એપીક્યુ-રસનો શિષ્ય મેટ્રોકોરસ કહે છે કે આપણને બહારના મંત્રેગોથી જે મુખ મળે છે તેના કરતાં આપણુ પોતાની પામેથી જે મળે છે તે મુખ અધિક છે. જેમ અંતરની મંપત્તિ વિશેષ તેમ બહારની અપેક્ષા યોડી. જે દેશને ખીલ દેશોની વસ્તુઓ આણવી પડે છે તેના કરતા જે દેશ ખીલકસ આણતો નથી તે રધારે અને ઘણી રીતે સારો છે પારકાનો આ-ધાર સ્વતંત્રતાને સંકુચિત કરે છે. અંતરની અને બહારની બન્ને સંપત્તિના સ્વરૂપને અને સ્વરૂપને મમળવનારી ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યા છે. એ વિદ્યા તે જ સાહિત્ય છે. સાહિત્યની અગત્યતા આથી સ્પષ્ટ છે. માણસના ઉપર વસ્તુઓની અસર થતી નથી પણ વસ્તુઓ વિશેના જે વિચારો તે વિચારોની અમર થાય છે, એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. સાહિત્યને વિચાર માથે કેટલો બધો સમંધ છે તે જ્યારે સારી રીતે આપણે મમજીએ છીએ ત્યારે સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી, સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો, એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહિં. સાહિત્યથી માત્ર પુસ્તકો ને લેખ મમજવાના નથી, પણ તેમાં ચિત્ર અને ખીલ દત્ત કળાઓનો પણ સમાસ થાય છે.

દેશની ઉન્નતિ કરવાનું મુખ્ય સાધન સાહિત્ય છે. દેશની ઉન્નતિ એટલે જડજમિની નહિં પણ તે ઉપર વસનારી પ્રજાની. પ્રત્યેક મનુષ્યનો એકેત્ર સમુદ્ધ તે પ્રજા છે. દેશની ઉન્નતિમાં મનુષ્યનાં ઉર્ચા ચારિત્ર (Character) ની અત્યંત આવશ્યકતા છે. માણસ જોયા સદ્ગુણોથી શોભી રહેવો જોઈએ. એ જોયા સદ્ગુણો પ્રાપ્તિને અર્થે ધર્મનીતિનું શિક્ષણ મુખ્ય સાધન છે. શુદ્ધ બહુતર કેવળ નિષ્કૃષ્ણ નીવડ્યું છે ધર્મનીતિની ગર્વના ઠેર ઠેર અને ઘેર ઘેર જ્યારે વિસ્તરશે ત્યારે જ તેના નાદથી જલ્દની બખોલમાં છુપાં બરાધાએડેલાં દુર્-ણગુણો પખિડાઓ ત્રાસ પામીને ઉડી જશે.

આપણા સર્વ બ્યવહાર બાપાથી થાય છે. બાપા વાણીનું બ્યકતરૂપ છે. વાણી માર

પ્રકારની છે, પરા, પર્યંતિ, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી. સાધારણ રીતે વ્યવહારી ભાષા વૈષ્ણવી વાણી ગણાય છે. માનસિક સૃષ્ટિના વ્યવહારમાં જુદા પ્રકારની વાણી વપરાય છે. જે સાહિત્ય માટે હમણા પ્રયત્ન થઈ રહેલું છે તે વૈષ્ણવી વાણીથી પ્રકટ થતી વિદ્યા સંબંધી છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષા કેવી રીતે થઈ અને ક્યારે થઈ તેની ચર્ચા પરિષદની આગળ થઈ ગયલી એકઠામાં ચાલી હતી. એ ભાષાને જે સ્થિતિમાં આપણે હમણાં જોઈએ છીએ તે ખરેખર પ્રયોજન છે. તેને સુંદર, સ્પષ્ટ, પરિપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર કેમ કરવી તે પરિષદના લક્ષમાં પ્રથમથી છે, એટલું જ કહેવું બસ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ વિદ્યાનો ફેલાવો—બહોળો ફેલાવો ઘેરે ઘેર થવો જોઈએ. આપણા ગ્રંથોમાં જે ભાષા વપરાય છે તે ગુજરાતી છે, અને તેથી એજ ભાષા દ્વારાએ સર્વ વિદ્યાનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષા સાસાન્ય જનમંડળમાં યોગ્યતાથી ભાષા કોઈ પણ દિવસ નહોતી, અને તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજીને માટે આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં જ માત્ર નહિ પરંતુ મોટી પાઠશાળાઓમાં પણ અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતીનું શિક્ષણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને મળવું જોઈએ. એમ થવાથી એ વિદ્યાર્થી પોતે ખીજ ભાષા દ્વારાએ પ્રાપ્ત કરેલું નવિત જ્ઞાન પોતાનાં કુટુંબ અને નિકટના રત્નેહી સંબંધી મંડળોમાં પ્રસારવાને શક્તિમાન થશે. પ્રત્યેક હૃદયમાં જાગી મૂર્તિની, આ પ્રમાણે થતાં, સારી ઊપ પડશે અને ત્યારે જ લોકોમાં કર્તવ્ય સમજવાની શક્તિ અને ઉચી નાગરિક વૃત્તિ વિકાસ પામનાં સારાં ફળ આપશે. જે પાત્રમાં ચિત્ર કોતરવું હોય તે પાત્રને સ્વભાવિક અનુકૂળ શસ્ત્ર હોય તોજ સાફ પરિણામ આવે છે. સુખક અને દાઢીદાંતમાં કોતર કામ કરવાનાં શસ્ત્ર જુદાંજ હોય છે. જન્મથી જોની ભાષા ગુજરાતી છે તેના અંતરમાં ગુજરાતીથી જ સાફ ચિત્ર સરળતા અને રહેલાઈથી પડશે.

આર્ય પ્રજાનું સાહિત્ય આર્ય વર્ણનું જ હોવું જોઈએ. જે કેળવણી પ્રદેશી અશ્વત્થા ખીજ વર્ણની છે તેનો ઉપયોગ ચતાં આર્ય દેશ પોતાના ઉચ્ચ ગુણ અને વર્ણને ખોઈ બેસવાનો મોટો ભય રહે છે. તમારું પોતાનું જે હોય તે તપાસો, ખામી દેખાય તે સુધારો, પણ ખીજની નકલ કરવાના વલણથી હંમેશ વેગળા રહો. મહાભારતમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે માત્ર ધનથી અથવા વિદ્યાથી આર્ય થવાનું નથી પણ ઉચ્ચ ગુણથી આર્ય થવાય છે. આર્ય જામિ આપણી માનુષ્ય છે અને આપણે સદાય આર્ય જ રહીશું.

વિદ્યજ્ઞનો અને મહાશયો સમાપ્ત કરતાં પહેલાં મારું આ કથન, નજીવું, ટાહેલાંથી ભરપૂર કથન, સવિનય કંઠે છે, વિનંતિ એક આપની વિદિત છે આપ સર્વને, કે વર્ષના આંક દર્શાવવાને, આપણા પ્રાચીન કવિઓ, પ્રત્યેક એક સ્તવનારો શબ્દ લખી ગયા છે; ઉદાહરણ, નવનો આંક કહેવો હોય ત્યાં ગ્રહ શબ્દનો ઉપયોગ થતો. જે પ્રમાણે શબ્દના આંક અથવા ગંખ્યા છે તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક અક્ષરની પણ ગંખ્યા હોય છે. હીન્દુ, ગ્રીક, ફારસીમાં એજ પ્રમાણે નિરખવામાં આવે છે, અને વરરમીના ગ્રંથ કહે છે કે ગુજરાતીની

માતૃશ્રી સસ્કૃત પણ પ્રત્યેક અક્ષરમા અર્થસૂચક સંખ્યા ગુપ્ત રાખતી હતી મ પાંચ દર્શક અને ન શૂન્ય દર્શક છે “બાદ આબાદ બંદરે સુરત” કહીને જ તે ક્યારે આબાદ થયું તે સમજનારને સમજાવી દીધું છે. એ વાક્યના પ્રત્યેક અક્ષરનો આકડો લઈને ગણતરી કરતા હીજરી વર્ષ ૯૩૭ એટલે ઈ. સ ૧૫૨૨ મળી આવે છે. આ અકવિદ્યા પ્રત્યે આપણા સાક્ષરોનું લક્ષ ગયું હોય એમ દેખાતું નથી પ્રસિદ્ધ કરી શકશે એ વિદ્યા, અત્યાર સુધી ગુપ્ત રહેલી ઘણી વાતોને, એમા સંશય નથી લેશ પણ ખીજી વિદ્યા સાકેતિક ચિન્હની છે, તે પણ જેવી તેવી મહત્વની નથી તે વિદ્યામા પ્રતિષ્ઠિતા, અનેક રહસ્યને પ્રગટ કરી, માણસને નવીન જ્ઞાન આપી, વિસ્મય ખમાડે છે. આપણે એક દૃષ્ટાંત લઈશું પક્ષી કાળચક્ર દર્શક છે. આપણા પુરુષોમા ગરડ, જટાયુ, સપાતીના વર્ણનો આવે છે, તે સમય દર્શાવનારા છે ગ્રીક લોકોના શીનીક્સ પક્ષીનું ક્યન એવું જ માર્મિક છે, અમેરિકામા પણ પક્ષીનો અર્થ એજ હતો આપણા જરુરિત બધુઓમા મનાવુ આદ્યત સીમુર્થ ધરાનમા થઈ ગયવા તેહમુરસ રાજાનુ વાહન હતુ એ સીમુર્થ સાત સાત હગરના ખાર કાળચક્ર જેવા હતા સાત હગરને બારે ગુણતા ૮૪૦૦૦ ની સખ્યા આવે છે, એટલે એટલા વર્ષોનું મોટું કાળ ચક્રદર્શક સીમુર્થ પક્ષિ હતુ ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જળપ્રત્યય થયો હતો એમ ષ્ટવાક નિકાનોનું કહેવું છે, અને તેજ સમયે સીમુર્થનો જન્મ થયો હતો વર્ષો નષ્ટ કરવાને અને તેમજ ખીજા માર્મિક અર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સાકેતિક ચિન્હની વિદ્યા ઘણીજ આવસ્યક અને ઉપયોગી છે પૂર્વકાળના ઇતિહાસની શોધમા કહેવાની જરુર નથી કે આ એક અગમ્યનુ સાધન છે આ બે વિદ્યા બધી આપતુ લક્ષ બેચરાની વિનિતિ કરવાની આજા માગુ છુ

પુરો થયો છે હવે, લવારો આ મારો જે લક્ષપૂર્વક અનણ કીધુ છે આપે, ક્યન આ માર, અને આપી છે જે વિશાળ છટ મને, તેને માટે વિદ્યુતજનો, સજારીઓ, અને મહાશયો, ગપાર આબાર, માનું છુ હુ આપ સર્વનો અમારા નિમત્રણને ગિવમરી, અહિંઆ પધારી, આપના દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો છે જે અપૂર્વ લાભ આપે, તેને માટે મારી પોતાની તરફથી, ત્યાગત મડળતરફથી, કારોબારી મડળ તરફથી, અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા મડળ તરફથી, ઉપકાર માનુ છુ હુ વારવાર, મારા શુદ્ધ અતકરણથી આપ સર્વનો, પ્રેમના શુદ્ધ અને પવિત્ર પયથી, પ્રજ્ઞાવન કરી આપના પાદાબ્જને, સન્માનના પરમ પીમળ મય ચદનથી અર્ચન કરીને આપનું, સહભાવના અનુપમ અને દિવ્ય પુષ્પોથી, વધાવી લઉં છુ આપ સર્વને, અને પ્રાર્થના કરૂ છુ, સકલ બ્રહ્માડના કર્તા, શક્તિમાન પરમેશ્વરની, અને એટલું જ માગુ છુ, કે આપ સાક્ષર મડળનુ, જનહિતકારી, દેશહિતકારી, માગલ્યકારી કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પાર પડો, ગુર્જર પ્રજાની ઉન્નતિને માટે આપના તરફથી ચતા પ્રયત્નો સદાય સદૃશ થાઓ, જનસમાજ માહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સહજુદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ ને વિશેષ ખીલો, હયા વર્તન અને ચારિત્રથી પ્રત્યેક જન આર્થબુધિની ઉજ્જવળ કીર્તિને પ્રમાસમાન કરો, અને સત્યને પ્રાપ્ત કરીને સપૂર્ણ આરોગ્યતા, સુખ, સપત અને દીર્ઘાયુ ભોગની મનુષ્ય જીવનનો હેતુ સદૃશ કરીને પરમ શાંતિને પામે અરતુ ! અરતુ ! ! અરતુ ! !

મધુવચરામ બળવચરામ હોરા

જાણવા ભેગ આંકડા.

(ધઉ'ની ઉપજના આંકડા)

દેશવાર ૧૯૧૩-૧૪ માં ધઉ'ની પેદાશના આંકડા.

	ક્યારટર્સ.		
રશિઆ.	૧૨૦,૦૦૦,૦૦૦	હંગરી.	૧૯,૦૦૦,૦૦૦
યુ. સ્ટે. અમેરીકા.	૯૪,૦૦૦,૦૦૦	સ્પેન.	૧૩,૦૦૦,૦૦૦
હિંદુસ્તાન.	૪૫,૦૦૦,૦૦૦	ઓસ્ટ્રેલેશીયા.	૧૩,૦૦૦,૦૦૦
ફ્રાન્સ.	૮૦,૦૦૦,૦૦૦	રોમાનીયા.	૧૦,૦૦૦,૦૦૦
ઇટલી.	૨૬,૦૦૦,૦૦૦	ઓસ્ટ્રીયા.	૮,૦૦૦,૦૦૦
કેનેડા.	૨૪,૦૦૦,૦૦૦	યુનાઇટેડ કીંગડમ.	૭,૦૦૦,૦૦૦
આરગન્ટાઇન.	૨૨,૦૦૦,૦૦૦	બીજા દેશો.	૩૨,૦૦૦,૦૦૦
જર્મની.	૨૧,૦૦૦,૦૦૦		

ધઉ' વેચનારા દેશો.

ધઉ' ખરીદનારા દેશો.

ધઉ તથા ધઉ'ના લોટના આંકડા ની. મુ.

	ક્યારટર્સ.		ક્યારટર્સ.
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરીકા.	૧૯,૦૦૦,૦૦૦	યુનાઇટેડ કીંગડમ.	૨૯,૦૦૦,૦૦૦
આરગન્ટાઇન.	૧૫,૦૦૦,૦૦૦	ઇટલી.	૯,૦૦૦,૦૦૦
કેનેડા.	૧૪,૫૦૦,૦૦૦	જર્મની.	૮,૫૦૦,૦૦૦
રશિઆ.	૧૨,૫૦૦,૦૦૦	બેલજીયમ.	૬,૦૦૦,૦૦૦
હિંદુસ્તાન.	૮,૫૦૦,૦૦૦	ફ્રાન્સ.	૫,૫૦૦,૦૦૦
બાલકન રાજ્ય.	૬,૫૦૦,૦૦૦	હોલ્લન્ડ.	૨,૫૦૦,૦૦૦
ઓસ્ટ્રેલેશીયા.	૬,૦૦૦,૦૦૦	બીજા દેશો.	૧૯,૫૦૦,૦૦૦
બીજા દેશો.	૩,૦૦૦,૦૦૦		
	૮૫,૦૦૦,૦૦૦		૮૦,૦૦૦,૦૦૦

[વસન્ત-ઓક્ટો.]

એક ભૂલ.

માસિક મનોરજનમા ૨૧. ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેના જીવનચરિત્ર વિષે પ્રો. પટવર્ધનના લેખ (જેનું ગૃહરાત્રી ભાષાન્તર વસન્તના વૈભાવના અંકમાં આપવામાં આવ્યું છે) માં ગોપાલરાવનાં બે લગ્ન સંબંધી જે લખવામાં આવ્યું છે (જુલો વસન્તનો વૈભાવ અંક ૫. ૨૩૧) તે સંબંધી મહંમદના કાકા રા. અંતાણ શ્રીધર ગોખલેએ જાહેર કર્યું છે કે મ. ગોપાલરાવને એમનાં પ્રથમ પત્ની પ્રત્યે અણગમો હતો એ કહેવું ખરું નથી એ પત્નીને દર્શક પાવવા માટે તથા એ પત્ની જિનાર થયા ત્યાં એમના આપઘાતમાર માટે પોતે બદનારાં છે. પૂત્રાવી હતી અને એ સંબંધી મ. અંતાણના પુત્ર ઉપર કાગળ લખ્યા હતા તે અર્થ એજ હતો. લાગશે. મ. અંતાણ જન માહિતીથી આ જણાવે છે. માર્ગચત્રે ન્યાય તેહમુરસ રાજનુ વાહુએ અત્રે પ્રકટ કર્યો છે.

સાત હજારને બારે શુભતાં ૮૦

અઠદશક સિમુર્ધ પક્ષિ હતુ. ૮૪૦૦૦ વ.

વ્યવસ્થાપક.

કહેવું છે, અને તેજ મમ્મે સીમુર્ધનો જન્મ થયો હતો. વર્ષો નફી કરવા.

બીજા માર્મિક અર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સાંકેતિક ચિન્હની વિદ્યા ધણીજ આપ ઉપયોગી છે. પૂર્વકાળના ઇતિહાસની શોધમાં કહેવાની જરૂર નથી કે આ એક આ માધન છે. આ બે વિદ્યા બધી આપણુ લક્ષ જોયવાની વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા મારું.

પુરો થયો છે હવે, લવારો આ મારો, જે લક્ષપૂર્વક અવલુ કીધું છે આજેનગર્ભતા આ મારુ, અને આપી છે જે વિશાળ છટ અને, તેને માટે વિદ્યુજનો, સમઃ વિશેના જે મહાશયો, અપાર આભાર, માત્ર છુ હુ આપ સર્વનો. અમારો નિમત્તજને, આદિત્યને વિચાર પધારી, આપના દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો છે જે અપૂર્વ લક્ષીએ ત્યાં સાદિત્યની મારી પોતાની તરફથી, આગત મઝળતરફથી, કારોબારી નંડળ તરફથી જાણ્યા વિના ગેરે પ્રભ મઝળ તરફથી, ઉપકાર માનું છું હુ વારંવાર, મારા શુદ્ધ અંતઃક્રમાં ચિત્ર અને બીજા પ્રેમના શુદ્ધ અને પવિત્ર પવથી. પ્રદાલન કરી આપના પાદપન્ને, મને મય ચંદનથી અર્ચન કરીને આપનું, સદ્ભાવના અનુપમ અને સ્વિય પુષ્પો છું આપ સર્વને, અને પ્રાર્થના કર છુ, સકલ અભાંગના કર્તા, શક્તિમાન એટલું જ માનુ છું, કે આપ સાક્ષર મઝળનું, જનહિતકારી, દેશહિતકારી નિર્વિધનપણે પાર પડો, શુર્જર પ્રભની ઉત્તરિતે માટે આપના તરફ અર્ચન થયેલ છે. માણસ સદ્ગ થાઓ, જનસમાજ માહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સદ્શુદ્ધિ દિન અર્થે ધર્મનીતિનું શિક્ષણ બીક્ષ, ઉચાં વર્તન અને આરિત્રથી પ્રત્યેક જન આર્થબુમિની નીતિની ગર્વના ઠેર ઠેર અને કરો, અને સત્યને પ્રાપ્ત કરીને સંપૂર્ણ આરોગ્યના, સુખ, મેષન સર્મા છુપાં ભરાઇ એકેલાં કર્યુ જીવનનો હેતુ મદ્દ કરીને પરમ શાંતિને પામે. અસ્તુ ! આ

મધુવ્રજાણીનુ વ્યક્તરૂપ છે. વાણી ચાર

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां मृतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि मृतानि भव्यु यद्वा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रोवेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याद्यं प्रमदितव्यम् । धर्माद्यं प्रमदिनव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् । भूत्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रयवनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १४, अंक ७.

[भासिक]

आषष्ठा, संवत् १९७१

तन्वी अने प्रकाशकः—ऑन. रा. ल. मधुभाष भट्टीपतराम नीनका. पी. ए. ए. ए. ए. ए. ए.
ऑनिकेट रोड—अभदावाद.

जर्मन देशाने अर्थोदय

४०५

(२५ दि आ अभावा १ साध्याव देसाई जेम अ एवमेव पी)

आषष्ठा देशाने वलित क्वाओनो कतिदास

४१५

(११ ११ मनुभाष नन्दराय भट्टेला जेम अ एवमेव पी)

हजानो आदरी

४२१

(११ ११ न म निभावर जी अ भारीरुवर-ओनो)

मध्यापन

४३७

(११ ११ भगनसोई मधुभाष भट्टेव पी अ भारीरुवर-ओनो)

"जगन्नीय साधु-न"

४४२

(११ ११ वलित)

द्वारातु सस्मृत नाट्य साहित्य

४४३

(११ ११ सी जी हलाय जेम अ)

विज्ञाननो भट्टिभा

४६१

(११ ११ रोमर हरिप्रसाद प्रकाश देसाई)

आषष्ठा देशाने आषष्ठा

४७५

(११ ११ विनयवाय हनेयावाय मधु अ एव सी ए)

पी अभदावाद सुनीयन प्रिन्टिंग प्रेस क. सी. भा. मोतीबास साभगसोई, पु.
टकराज-कल्लुपुर—अभदावाद

લવાજમ.

લવાજમ મર્ચ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ડેકાલું—વસન્ત ઓફીસ—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિ, શુદ્ધ

બદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા બદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ વિનંતી છે.

શેર એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પોટેજ જુદું.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

ડે. એમ. ડાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—ભાવનગર.

આપણું ધર્મ.

(સુદર્શન અને વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રા. આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવનાં ધર્મ સંબન્ધી વ્યાખ્યાનો, વિવેચનો, નિરૂપણો અને પ્રાતપાઠનોનો સંગ્રહ).

આ મહીનાની આખરે પ્રસિદ્ધ થશે. આશરે પાંચસે પાનાનું કેમી આઠ પેજ પુસ્તક.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ અઢી રૂપિયા પોટેજ જુદું.

માત્ર પાંચસો નકલ જ છાપવામાં આવી છે માટે યાદ રાખી તરિકે નામ નોંધાવો.

લખો:—ઇન્ડિયાનકે હરજીવન, ત્રિપાઠી.

વસન્ત ઓફીસ—અમદાવાદ.

ઝંડુ ફાર્માસીના અકસીરે દવાઓ.

જીવન. (અધવન પ્રાશાવલેહ.)

આયુર્વેદના સ્તમ્ભરૂપ આ આપધી મગજને અને શરીરને ખરેખરી શક્તિ આપે છે. વિશ્વાયતી ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક ઔષધોને હાવનાર ખરેખરે દેશી ઔષધ જે કોઈ હોય તો તે એક આ જીવન છે. લામા મેંવાડ પછીની અશક્તિમાં, ક્ષયમાં અને ઉધરસમાં ફાપદો કરે છે. બધાંઓ અને જુદોની માધારણ નબળાઈમાં ખાસ અકસીરે છે.

૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦

૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જૂનો તાવ, ખાસી, ઇમ, અગ્નિમાધ માટે ઉત્તમ ઇલાજ છે, આ દ્રાક્ષાસવ પીવામાં આપે-સંદર્ભ છે અને થાકી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાઝગી બદનાર છે.

મેટલું જ માથું છુ, ૧-૮-૦

૧૧ રતલની કી. રૂ. ૨-૦-૦

તરિધપણે પાગ પડો, શુભ, ૧-૮-૦

પાયનવટી.

ફળ થાઓ, જનસમાજ માટેલા તમતમતી છે. રમિ ઉત્પન્ન કરી અત્યંત પાયન કરે છે.

પીલો, ઉંચાં વર્તન અને ચારિત્ર્યથી

૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૨-૦

તો, અને મત્તને પ્રાપ્ત કરીને અંપૂર્ણ તથા પ્રાઈસ લીસ્ટ માટે લખો:—

વનનો હેતુ સફળ કરીને પરમ શાન્તિ ઝંડુ ફાર્માસીકલ વર્ક્સ.—એલર્થીન્સ્ટન રોડ મુંબઈ.

ગોલાલ અધર્મી.—નં. ૯૮ રીચાર્ડ—અમદાવાદ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
मस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂયૈ
પ્રમોદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

ર્ષ ૧૪, અંક ૭.

[માસિક]

શ્રાવણ, સંવત ૧૯૭૧

જર્મન દેશનો અર્થોદય.*

(૧)

જર્મનીના અર્થોદયનો પ્રારંભ:—

૧૮૭૦ ના પહેલાં પણ જર્મનીના વેપાર ઉદ્યોગમાં મોટા ફેરફાર થવા માંડ્યા હતા.
જુ ૧૮૭૦ ની લડાઈથી હોંશ, ઉત્સાહ, સત્ત ને સાદસ ધણું વધ્યું. એ વરસમાં બધાં

* રવર્ગરથ દિ. બ. અખ્યાસાવભાષ્યમે કરેલી એક નોંધની આ નકલ સ. રા. પેકુંડલાલ
પ્રિપતરાવ ઠાકોર બી. એ. તરફથી અમને છપાવવા માટે મળી છે. એ નોંધનું પુનરવશોકન
આ. કરી શક્યા નથી, છતાં જે રૂપે એ નોંધાર્થ છે તે રૂપે પણ બુદ્ધિ દેખતી છે—અણી
અગ્રે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આ નોંધ શુદ્ધ પહેલાંની છે. અત્યારે એ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે માત્ર એક જ વાત
મેરવા જેવી છે—તે એ કે જર્મનિએ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના જે જે પ્રયત્નો
યાં તે સ્તુત્ય છે, પણ દ્રવ્યલોભમાં પડી દાર્પાકાર્યની નૈતિક બુદ્ધિ તથા, જે આસુરી સંપદનું
વન કરવા માંડ્યું અને જેને પરિણામે આ શુદ્ધમાં સર્વ નીતિના નિયમોનો એણે ભંગ
યો—એ અત્યન્ત બુગુપ્સા બીખળે છે અને એના તત્વચાનની કીર્તિને કલંક લગાડે છે.
આસુરી સંપદનો પરિણામે કદી જય થતો નથી એ આ વિશ્વના વ્યવહારનું સનાતન સત્ય
, અને એ સત્ય આ શુદ્ધને અન્તે પ્રકટ થવા વિના રહેવાનું નથી એમ આપણને ખાતરી છે.

તત્ત્વી.

જર્મની એક દેશ કે એક પ્રાંત નથી. તેમાં ઘણાં નાદનાં રાજ્યો છે, તે બિન્ન બિન્ન મંત્રકારવાળાં છે. રાજની પદ્ધતિ પણ જુદી જુદી છે. પ્રશીઆમાં આપજુદીની હવા છે; ઉત્તર જર્મનીના લોક અકક ને ભારેખમ છે; દક્ષિણ જર્મનીવાળા સરસ, સંતોષી, ને ઝાઝા, ગમતી છે. પશ્ચિમના અતિસાધ ઉદ્યોગી ને પૂર્વમાં ખેતી પ્રધાન છે. તોપણ બધાં રાજ્ય પોતપોતાની પ્રજાને ધ્રાવે તેવી રીતે ઉત્તેજન આપે છે.

તેમાં હુન્નર કેળવણી રૂએ તેવી આપે છે. ફરણીશિક્ષકો રાખી ઘેર બેઠે હુન્નરનું શાન આપે છે. ફરતા શિક્ષકો હાથવણતરમાં મદત આપે છે, નવા બુદ્ધા design વિશે મદત આપે છે, નવા નિશાળાઓને વણતાં શિખવે છે, ગામડાના વેપારીનો માલ વેપારીને વેચી આપે છે, અથવા સોદા કરી આપે છે.

શિખવામાં જર્મન ઘણા ધીર ને ઉદ્યોગી છે. હાલ તો વળી જગતમાં શ્રેષ્ઠ ધવાની હોંશ છે એટલે ઉદ્યોગનું શું કહેવું ?

કેળવણીનો લાભ જર્મની એવો કરે છે કે પોતાના બધા વ્યવહારોમાં તેઓ કેળવાએલી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે.

જર્મનીની ઉદ્યમશાળાઓ ઉદ્યોગને ખાસ લાભ મળે તેવા પ્રયાસ નિરંતર કરે છે. તેઓએ તાપ દેવાની નવી કલાઓ ઢાલી છે, તેથી જોઈએ તેટલો તાપ થોડામાં થોડા વખતમાં ને થોડામાં થોડે ખર્ચે તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

કેટલાંક મંસ્થાનો પોતાની નીપજનાં એક રથએ પ્રદર્શન રાખે છે, ને લોકોને કેળવણી આપવાને ફરતાં પ્રદર્શન નભાવે છે, ને માહિતી આપનાર ખાતાં રાખે છે. વળી કેટલાંક રાજ્યો મોટાં પુસ્તકાલય, ઔદ્યોગિક સંપ્રદસ્થાનો, રસાયની પ્રયોગશાળાઓ રાખે છે, ને એ શાળાઓમાં ને એમાં મુકરદમ તથા કારીગરોની પરીક્ષા લે છે, અને હુન્નરશાળાઓ નભાવે છે.

ઔદ્યોગિક મંડળાઓ હુન્નરના શિક્ષણને માર્ગ દેખાડી ઉત્તેજન આપે છે.

જર્મનીની હુન્નરશાળાઓ દર વર્ષે કેળવાએલા ડીરેક્ટરો, ઇન્સપેક્ટરો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ કાઢે છે, તેઓ વિજ્ઞાનના નવામાં નવા ભેજ લખે છે, ને ઔદ્યોગિક ક્રિયા વીશે વિજ્ઞાનના નવા શોધની હમેશા ખબર રાખે છે.

પ્રાથમિક મદત શાળાઓ સો સો વરસની છે, તે દર વર્ષે જોઈએ તેટલા ચતુર કામદારો કાઢે છે. કામદારોને હુન્નરના વિજ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વો ખબર હોય છે, ને વળી પૂર્વેથી શાળાઓમાં તેઓ ધંધાની હાથ ચાલાકી મેળવે છે. આવી હુન્નરની શાળાઓ સંકોટ વરસાની છે. પણ સૌથી સરસ પચાસ વરસ ઉપર થયાં ચાલે છે. તેમાં ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગની બધી કળાઓ શિખવાય છે.

જર્મનીમાં ખર્ચ કરવાની ઘેલછા નથી. તેઓ ઉપયોગમાં આવે તેટલું જ ખર્ચ કરે

છે. બધા શિક્ષકો વહીવટી જ્ઞાનવાળા હોય છે. સૌથી સારા શિક્ષકને રૂ. ૩૦૦૦ કરતાં વધારે મળતું નથી. જ્ઞાનના ધંધાના પગારનું ધોરણ કોઈ પણ ઠેકાણે બારે નથી. આવા નોકર જોઈએ તેવા ને તેટલા હમેશાં મળે છે. તેથી જર્મનીમાં હુન્નરશાળા સ્થાપવી ને નભાવવી સહેલું પડે છે.

જર્મનીમાં હુન્નરશિક્ષણ સર્વવ્યાપક છે એટલે જે જે ધંધામાં શાળામાં શિખવ્યાથી કામદો થાય તે બધા ત્યાં શિખવાય છે.

જ્ઞાન ફેલાવવાની યોગ્ય ખર્ચની રીતે હુન્નર-જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં આવે છે. ગામ-ડામાં નિશાળના મકાનમાં તેલનો દીવો બાળા નાનકડા વર્ગને હુન્નરનું જ્ઞાન અપાય છે. ગામ-ડાના હાથકારીગરોને ફેરણી કરતાં પ્રદર્શનો વડે કારીગરીના સારા નમુના બતાવવામાં આવે છે. ફરતા શિક્ષકો એક ગામથી બીજે ગામ એમ ફેરણી કરી હુન્નરનું જ્ઞાન ગામડાના લોકને આપતા ફેરે છે. આવી યોગ્ય ખર્ચની ધણી મુક્તિઓ જર્મનો પામે છે.

સાક્ષત્રી સંસ્થાનની વસ્તિ ૪૫ લાખની છે. ત્યાંના લોક પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. ત્યાં હુન્નર કેળવણી માટે ખાસ હુન્નરોની ૩૬૦ શાળાઓ છે. આ શાળાઓ લોકઉર્મગથી ઉભી કરી છે.

જેમ જેમ અમુક જાતના હુન્નરની શાળાનો ખર્ચ પડે છે તેમ તેમ તેવી હુન્નરશાળા લોક સ્થાપે છે. બવહારમાં કામ આવે તેવી સ્થાપે છે. ઘણી ખરી ઉચા પ્રકારની શાળાઓ સરકાર સ્થાપે છે.

સાક્ષત્રીમાં ૭ જાતની હુન્નરશાળાઓ છે—(૧) ઉચા પ્રકારની પાકશાળા, (૨) કળાની ઉદ્યોગશાળા, (૩) ઔદ્યોગિક શાળા, (૪) નીશાળ છોડનારને માટે પૂરવણી ઉદ્યોગ-શાળા, (૫) વેપારીશાળાઓ, (૬) ખેતીની શાળાઓ.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં મજુરને ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ, દયાનતદારી, ચોખ્ખાઈ, સાલાકી, નિયમિતપણું શિખવે છે.

ઘણાં ધજનેરીખાતાં પોતાના મજુરને કેળવે છે. મજુરોમાં કેળવણી ને જ્ઞાનની ધજ સર્વત્ર છે. તેમ જ જમાનાના માનસિક ને આત્મિક જ્ઞાનની પણ છે. તે લોભ કરતાં જ્ઞાનને વધારે માહે છે. તેઓ રાત્રે કેળવણી લે છે.

કારીગરોએ પોતા કેળવણીમંડળો ઉભાં કરેલાં છે. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રાત્રે જ્ઞાનસોથી આપે છે. બર્લિનમાં સોસીઅલીટીસ મજુરોના સુધારાની નિશાળ ચલાવે છે. શિઆળામાં સાંજના વર્ગ ચલાવે છે તેમાં અર્થશાસ્ત્ર, સંસારશાસ્ત્ર, કામદો, ઇતિહાસ, અલંકારશાસ્ત્ર શિખવે છે. સ્ત્રીવાર ને ઇતર વારે વગર ખરચે બાપણ અપાય છે.

મજુરોનાં પુસ્તકાલય છે.

પાઠશાળાવાળા દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓ ગરીબોને બજાવે છે.

રાજ્યના કાયદાથી આરોગ્ય રહે છે, ને જીવનનું ધોરણ ઠીક રહે છે. મંદવાડમાં દાક્તર મફત દવા કરે છે, ને તે વખતના શુભચિન્તનો બંદોબસ્ત હોય છે. ઘડપણ કે અશક્તિ માટે પેન્શન હોય છે.

અકસ્માતથી ધન ધાય તેનું ખર્ચ વેપારીને માટે પડે છે. મંદવાડનો વિચો ઉતારે છે તેના કે મજુર ભરે છે, ને ઘડપણ ને અશક્તિના પેન્શનના ફંડમાં મજુરને શેક સરખે હિસ્સે ટકા ભરે છે.

લશ્કરી નોકરી સાર્વજનિક છે, તેથી મર્યાદાથીલતા વગેરે ઘણા ઉત્તમ ગુણો વધે છે; વળી તેથી વ્યવસ્થિતપણું, નિયમિતપણું ને બીજા બેડે કામ કરવાની ટેવ પડે છે.

(૪)

શરીરે બળવાન પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્ન.

જર્મનીમાં શરીરે બળવાન ને વીર્યવાળા પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાને ભગીરથ પ્રયત્ન યથા-વિધિ થાય છે. બાલકમરણ્ય ઝાણું કરવા જંગ મચાવ્યું છે. ૧૮૭૬ માં જનમ પ્રમાણ ૪૧ હતું તે ૧૯૦૫ માં ૩૩ થયું છે, પણ મરણ્ય પ્રમાણ ૧૯૦૬ માં હતરે ૧૮૦૬ હતું. (વિદ્યાવતમાં ૧૯૦૫ માં ૧૬ હતું). પાકી ઉંમરના માણસોનું મરણ્ય પ્રમાણ ઘટ્યું છે તેવી રીતે બાલકમરણ્યનું પ્રમાણ પણ ઘટ્યું છે. (વિદ્યાવતમાં ૧૦૦ છોકરાં જન્મે તેમાં ૧૧૮ મરે છે, પણ સ્વીડન ને નોર્વેમાં ૮૧ છે). શહેરોમાં જે જીલ્લાઓમાં મજુર વર્ગ રહે છે ત્યાં મરણ્યપ્રમાણ સૌથી ઓછું છે.

બાલકમરણ્યના પ્રમાણનો દર દરેક ૧૮૦૦ ભતના ગુણ, સાંસારિક રીવાજ ને ટેવો, દ્રવ્યની સ્થિતિ ને સુધારાની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ મરણ્યપ્રમાણનો મોટો ભાગ (૧) હવા અજવાળાનો અભાવ (૨) રોગી ઘર (૩) ખરાબ ખોરાક ને (૪) કૃત્રિમ ધાવણ ને ખોરાકથી થાય છે.

બાલકમરણ્ય અટકાવવાને નીચે પ્રમાણે ઉપાય લેવામાં આવ્યા છે. (૧) મા ને બાલકને વારંતે આશ્રમસ્થાન, ઘર, દવાખાનું, ને ધરપીતાવો સ્થાપવી. (૨) ગરીબ મજુર વર્ગના બાલકોને જાળવવા ને રાખવા દીવસના સાર્વજનિક બાલાશ્રમ સ્થાપવા. (૩) દૂધબંદાર. આ બધું કરવામાં સરકાર આગેવાની કરે છે. (૪) લોકોને બાપણ ને સિદ્ધાંતથી સુધારવા.

માને ધાવેલાં કરતાં દૂધ પાએલાં છોકરાં પાંચ છ ગણાં મરે છે.

જે માઓ છોકરાંને ધવડાવે તેને દૂધ સસ્તુ:વેચાય છે. માઓને છોકરાં ઉછેરવાં ને રાખવાનું વિધિસર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેવું જ પરિચારિકાને અપાય છે. મફત દવાખાનામાં સુત્રાવડ પહેડાં ચાર માસલગી માઓને મફત દૂધ ને જમણુ આપવામાં આવે છે; અને જે મા ધવડાવે તેને ઉત્તેજન આપે છે. મા નિરોગી હોય તો જ છોકરું નિરોગી થાય.

છોકરું અવતર્યું પછી એક માસ સુધી કામ ન કરવું પડે તે માટે એક સામાન્ય ફંડ કર્યું છે. તેવું જ બેઇવવાળી વારતે છે.

બાલમરણ વારતે એક શોધનશાળા કાઢી છે.

જુવાનની તંદુરસ્તીની ધણી સંભાળ લેવાય છે. નાહની છોકરાંની યાજ્ઞાઓ ઉધાડી અવલોકનનું શિક્ષણ, વાર્તાકથા, પુનરાવર્તન, રમત, ગીત, ગાયન, સાઈ' હાથકામ, વાડી ખેતી, જ્વનવરખાનું, શરીરકસરત'ને મરદાની એક દરારે છે. વળી હવે પછી શહેર બંધાય તેમાં છોકરાંને રમવાની જગો ગ્રામ્યની જ બેઇએ એવો દરાય છે.

(૫)

વેપાર વધારવાની કળાઓ:—

ઢાઢપણુ ધંધાની છેવટનો માલ ઉત્પન્ન કરતાં લગીની બધી દક્ષાઓ જર્મનો એક જ ઠેકાણે કરે છે, ને તેથી ખરચ બહુ થોડું આવે છે. વિજ્ઞાયતમાં કાંતવાનું, વણવાનું, ધોવાનું, છાપવાનું વગેરે જુદે જુદે ઠેકાણે થાય છે તેથી ખરચ દરેક કારખાનાનું વધે છે, પણ બધું એક ઠેકાણે થવાથી વહનખર્ચ, તથા દેખરેખનું અને ભાડાનું ખરચ ઘણું ઘટે છે.

પોતાને જોઈતો માલ તેઓ પોતે જ પેંદા કરે છે આશરે ૩૦ વરસ ઉપર જર્મની એમ માનવું કે વિજ્ઞાયતમાં જ સારાં વહાણુ બને. પછી વિજ્ઞાયતના કારીગર લાવી પોતાની ગોદીઓમાં તે બતાવવા માંડ્યાં. હાલ તે પોતાનાં વહાણુ બાંધે છે એટલું જ નહીં, પણ બીજા દેશનાં બાંધી આવે છે.

દેશની બેન્કા ઉદ્યોગોને ઘણો આશ્રય આપે છે. તેથી કામચે, વિજ્ઞાનીના દીવા, વિજ્ઞાનીની રેલવે કાઢવામાં ઘણી સુગમતા વધી છે.

વળી બેન્કાની મદતથી મોટાં કારખાનાં કાઢવામાં ઘણી મદત મળે છે. દહાડે દહાડે મોટાં કારખાનાં કાઢ્યાં ને ઉદ્યમને એક કંપનીના હાથમાં લાવવો. કોડો કરી નફો વહેંચી લેનારી કંપનીઓ કાઢવી, વગેરે રસ્તે વેપાર વધ્યો છે, ને હાલ એકદમ વેપારની નીતિ તરફ જર્મનોનો વેપાર વધે છે. તોપણ પાંચ લાખ માણસ ઘર બેઠાં ઉદ્યમ કરે છે. 'વળી વિદ્યુત બળ ઘર બેઠે મળવાથી ઘણા નાહના નાહના ઉદ્યોગ નીકળ્યા છે. નાહના ધંધાવાળા મંપ કરી પોતાના ધંધાનું મહાજન કર્યું કરે છે, તેથી તેઓ ટકી શકે છે.

(૩) મહાજનો મળીને થએલાં મહાજન—મોટાં મહાજન—syndicates.

રેલવે સરકારે બાંધી છે તેથી જનવાસની મુડી છુટી રહી છે. રેલવે, ટ્રામ વગેરે સરકાર બાંધે છે તેથી વેરાતું ભારણુ હલકું રહે છે.

જર્મન રાજ્યને રેલવે, ટપાલ, તાર, જંગમ, ચિનાઈ માટીનાં વાસણુ, છાપખાનાં ને સરકારી બેન્કમાંથી સારી ઉપજ મળે છે.

ખેતીવાડી ખાતુ નફા સારૂ ખેતી કરાવે છે, તેથી નાહાના ખેડુતોને પદાર્થગ્રાન જેડું દર્દાત મળે છે.

ખવેરીઆનુ રાજ્ય ખેડુતના ડોરનો વીમો ઉતારે છે, પાકનો વીમો હીમ તથા આગના નાશ બામત ઉતારે છે.

રેલવેના માલીક સરકાર હોવાથી સાર્વજનિક પ્રશ્નનું દૃષ્ટિસ્થાન ઉપજ ઉપર નજર રાખી નક્કી કરે છે. પણ રાજ્ય પોતાનો પંસો ઉઘા સંસ્કારની વૃદ્ધિ કરવામાં વાપરે છે.

જલમાર્ગ ને નહેરો સરકાર બનાવે છે, ને ઉડી કરે છે.

સહકૃતિની જર્મન લોકની ટેવ વેપારમાં ઘણી ઉપયોગી છે.

અરસપરસના લાભ માટે ભેગા થવું એ જર્મનોમાં પ્રકૃતિ ગુણુ છે. ૧૫ માં ૧ કોઈ ને કોઈ સહકારી મુજબના સભ્ય છે. વિલાયતમાં ૨૦ નાં ૧ છે. સહકારી મંડળીઆ (૧) કરજ લેવાની, (૨) વેપારનો કાચો માલ ખરીદવાની, (૩) વેપાર કરવાની, (૪) ઉત્પત્તિ નીપજવાની, (૫) ખોરાક મેળવવાની, અને (૬) ઘર બાંધવાની છે. ગામડાનો મહેતાજી સહકારી બેન્કનો મંત્રી થાય છે. તે કરસને ઉત્તેજન આપે છે અને આઠ દહાડે એકવાર ફરીને ગામડાના લોકની બચત ઉધરાવે છે. લોકોની નીતિ ઉચી કરવાનો આવી મંડળીઆનો હેતુ છે.

જર્મનીમાં દરેક શહેરમાં મ્યુનિસિપેલિટીની સેવીંગ બેન્ક હોય છે. તે આબાદ હોય છે.

સહિમાં જે ફેરફાર શાય છે તે તુટક ને આચકા જેવા બળથી થતા નથી. તે જ પ્રમાણે મંસારનુ બંધારણ મનકસ્થિત માર્ગવડે નાશ પામતું નથી. ધીમે ધીમે જુનુ બદલાઇ નવું થાય છે.

એક નિશાન, એક જીવ, ને ગંપ હોય તો જ ખરૂં કળ થાય.

અમદાવાદ.

તા. ૨૯-૯-૧૯૧૩

અમ્બાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.

આપણા દેશની લલિત કલાઓનો ઇતિહાસ.

ગુજરાતી સાહિત્યની અંગત લલિત કલાઓનું પ્રદર્શન આ પરિપક્વની સાથે એકત્ર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા સમીનના ના. નવાળ સાહેબના મુખારક હસ્તે કરવા તેમને વિનંતિ કરતાં મને ધણો હર્ષ થાય છે. કલા, કુતર વિગેરે કાર્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ રાજવંશી આશ્રયદાતાઓ તથા કલાકોવિદો ઉપર જ ધણા અંશે અવલંબીને રહ્યા હોય છે. તેથી આ સાહિત્યસહાયક કલાઓનું પ્રદર્શન ના. નવાળ સાહેબ ખુલ્લું મૂકે તો તે સર્વથા યથાર્થ જ ગણાશે.

પ્રાચીન ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો.

આ પ્રદર્શનમાં જૂના અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખો, તામ્રપત્રો, શીલાલેખો વગેરે સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર વધારે અગત્યનું પાડે એવી સામગ્રીઓ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આપણા દેશમાં રાજકીય ઇતિહાસનાં સાધનો મંચરી રાખવામાં જનતા નજરે આવે છે તેથી જ રીતે સાહિત્યનો ભરોસાદાર ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનોની પશ્ચુ ખોટ છે. જે જૂના શીલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂદા જૂદા ચલણી સીકાઓ તથા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની હસ્ત-લિખિત પ્રતો ઉપરથી ઇતિહાસને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં કાંઈક પ્રમાણો હાથ લાગે તો તેથી સાહિત્યની ધણી કિંમતી સેવા થઈ શકે એમ હોય છે. વળી આવા લેખોનાં સાધન એકત્ર કર્યાંથી કાંઈ વાદમરત પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પાડે તેવાં પ્રમાણોની શૂંખલામાં એક બે આંકડા આપણે ઉમેરી શકીએ તો આપણી પરિપક્વની સાહિત્ય તરફની સેવા ધણી મહત્વાનુ થઈ પડશે. અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી જૂદા જૂદા જમાનાના રીતરીવાજો તથા રૂઢિઓનું પણ આપણું ગાન વધી પામે એવો સંભવ હોય છે. તેથી આવાં પ્રદર્શનો ઉપયોગી છે અને સાહિત્યને ખીલવવામાં ધણી કિંમતી સડામ કરી શકે એવો તેમનો આશય છે.

હસ્તલેખો, શિલા લેખો, તામ્રપત્રો ઉપરાંત સાહિત્યના અંગની ખીજ કેટલીક લલિત કલાઓ મેંબંધી એક બે બોલ બોલવા અને અરથાને ગણાશે નહિ. તે કલાઓમાં મુખ્યત્વે કરીને ચિત્રકલા અને શિલ્પનો સમાવેશ થઈ શકે છે. ચિત્ર તથા શિલ્પ કલાઓનો ઇતિહાસ, પ્રાચીન કાળમાં તેમનો વિકાસ તથા જહોજહાલી, અને ધીમે ધીમે દેશનું સ્વાતંત્ર્ય તથા અબ્યુદય જેમ જેમ ઉતરતી દશામાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ લલિત કલાઓ પણ અવનતિએ પહોંચતી ચાલી એ સર્વ અસ્તોદયની ગતિઓ ધ્યાનપૂર્વક મનન કરવા લાયક છે.

દેશની આબાદીનું માપ.

કોઈ પણ દેશની આબાદી તથા પ્રજાની ઉત્પત્તિનું અર્થ દર્શન તત્કાલીન કલાઓના

* પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વના પ્રદર્શનને અંગે રા. રા. મનુભાઈ નંદશંકર મેહેતાએ આપેલું પ્રાસ્તાવિક ભાષણ.

દર્શન ઉપરથી આબેહુબ થાય છે, એવો એક સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જેમ પ્રજ્વળતા જીવનમાં ઉત્સાહ તથા મનોબળ ઉઘ વેગવાળાં હોય છે તેમ તે કાળની વિવિધ પ્રકારની લક્ષિત કલાઓ પણ પૂર્ણ પ્રકૃષ્ટતાથી વિકસેલી જોવામાં આવે છે. કલા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ગાઢ નિકટનો સંબંધ જોડાયેલા હોય છે,

જડ સ્વરૂપ અને માયાનાં મિથ્યા આવરણો નીચે જે ખરું દિવ્ય સ્વરૂપ દેખાયું હોય છે, તે દિવ્ય સ્વરૂપના અંશને પડદા અને પડખામાંથી બહાર કાઢી તેનું દર્શન કરાવવાની ક્રિયા તેને જ કલા કહેવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી સત્યસ્વરૂપ અને કલાની કૃતિ વચ્ચે વિરોધ રહે છે અને તે એક રૂપ બનતાં નથી ત્યાં સુધી કલા ખામીવાળી ગણાય છે. પરંતુ ખરી ખુબીવાળી કલા તો એ કે જે રસાત્મક દૃષ્ટનાઓવડે ખરી ભાવનાઓનું ચમત્કાર પમાડે તેવું ચિત્ર રજુ કરી શકે. એવો આદર્શ નજર આગળ રાખીને જૂના જૂના કાળની ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, સંગીત, અભિનય વિગેરે કલાઓની કસોટી કરવામાં આવે તો જ સાહિત્યના ઇતિહાસની ખૂબી પણ સારી રીતે સમજી શકીએ. આ સિદ્ધાંતની મદદ વડે આપણા ભારતવર્ષની ચિત્રકલા તથા શિલ્પકલાનું ઇંછક દિગ્દર્શન કરવા આપણે યત્ન કરીએ.

આપણી ચિત્રકલાનું દિગ્દર્શન.

હાલના જમાનાની આપણી ચિત્રકલા ઉપર બે પ્રકારની છાયા માલમ પડે છે. એક હિંદુ ધર્મની અને બીજી ઇસ્લામી ધર્મ અને મોગલ શહેનશાહતના આશ્રય નીચે ઉછરેલા હુમરની પ્રાચીન. હિંદુ ચિત્રકલા તથા શિલ્પના ધણા નમુના હજુ સદ્ભાગ્યે અસ્તિત્વમાં રહ્યા છે. આ સર્વ નમુનાઓમાં જે કે બૌદ્ધધર્મની છાયા પ્રાધાન્ય ધરાવે છે તોપણ હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉપર તરી આવતી દૃશ્યોચર થાય છે. ઇસોરાની શુદ્ધાઓ, એલીફન્ટા અથવા ધારાપુરીની શુદ્ધ, કારલા, કેનેરી વિગેરે શુદ્ધાઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ ધર્મની છાયાવાળા શિલ્પના નમુના હજુ આબેહુબ ટકી રહ્યા છે અને કાલની ગતિને આધીન થઇ સર્વાંશે નાશ પામ્યા નથી. જે કાર્યમાં ધર્મના જુસ્સાનું પ્રોત્સાહન હોય, જે કાર્યમાં ધર્મ અને આસ્થા સુકાન સાચવતાં હોય તે કાર્યની રંગરંગે જીવાનીનું લોહી વહેતું હોવાથી તેનું જીવન શ્રેષ્ઠ વેગ અને શક્તિવાળું નીવડે છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મ અને આરંભના ઉત્સાહથી પ્રેરાયેલી કલા પણ જીવતી જ્યોત તથા પરાક્રમી થાય છે. એન્ટાની શુદ્ધાઓમાં જે ચમત્કારી ચિત્રોના નમુના હજુ તેના તેજ મનમોહક રંગ તથા રાગથી આપણું મન આજે પણ આકર્ષે છે, તેથી આપણી પ્રાચીન ચિત્રકલા કેટલું પ્રાણલ્ય ધરાવતી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

તાંત્રિક વૃત્ત કરતી શંકરનાથનારે, ને અંપ, મહિષાસુરમર્દિનીની શૈલરસપ્લાવિત ભવાનક મૂર્તિ, હરિદ્વર, અર્ધનારીય, સનાં ચિત્રો વિગેરે જેતાં તે કાલની ચિત્ર તથા શિલ્પકલા પછી કિ, ચિત્રોનું મહિમા થાય છે, અને જે કે આ મૂર્તિ-ઓમાં સુદૃઢવની પ્રમિદ મા, ૧૩, પાણે પકડાઇ જાય છે તોપણ તે પુરાવાથી જ્યાં ધર્મનો ઉત્સાહ પ્રમાણે હોવાનો સિદ્ધાંત વધારે પોષાય છે.

પુરાણનો ઇશ બ્યતીત કરીને આપણા સંવત્સરના કાળ સુધી ઉતરીએ તો તે સમયે પણ આપણી ચિત્રકલા સારી રીતે પોષાયલી હોવાનાં ઘણાં ઉદાહરણો આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંથી આપણને મળી આવે છે. ચાર્કુતકના છઠ્ઠા અંકમાં દુષ્યંતની ચિત્રકલાનું આપણને સાફ જ્ઞાન મહાન કવિ કાલિદાસ કરાવે છે. મોહ સંભ્રમથી પોતાની પત્નીનો પ્રત્યાદેશ કરીને પસ્તાવો ખામતો દુષ્યંત મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર કાઢતાં અનુપમ દેશના-શક્તિ બતાવે છે.

કાર્યોસેકનલીનહંસમિથુના

સ્ત્રોતોવહા મારિની ।

પાદાસ્તામપિનો નિપણ્ણહરિણા

ગૌરીગુરોઃ પાવનાઃ ॥

શાલાલમ્બિનવલ્કલરય ચ તરો—

ર્નિર્માતુમિચ્છામ્યયઃ ।

શૃંગે કૃષ્ણમૃગસ્ય વામનયનં

કળ્પ્યમાનાં મૃગીમ્ ॥

એ દેશનાથી કેટલા અમલદારવાળા અને રસાત્મક ભાવના પ્રગટ થાય છે તેનો ખ્યાલ રસિક ચિત્રકાર જ કરી શકે રાજવંશીઓમાં પણ ચિત્રકલા કેટલું જાન ધરાવતી હતી તેનો ખ્યાલ તે જ કવિ પોતાના ભાવવિદ્યામિ મિત્રનાટકમાં સારો આપે છે. રાણીની સહચરી ભાવવિદ્યાનું ચિત્ર કલાથી પોતાના ચિત્રશૃદ્ધમાં તે રાખ્યાથી પોતાના જ પગમાં કુહાડો માર્યાનું પરિણામ રાણી ધારિણીને સોસનું પડે છે તેનું વર્ણન કેવું રસિક છે? છઠ્ઠા સંક્રમાં મહાન કવિ બલભૂતિનાં નાટકોમાં પણ ચિત્રકલાનું ગૌરવ તેટલા જ અંશે વ્યક્ત થાય છે. “ઉત્તરામચરિત” માં પણ ચિત્રદર્શનના મનોવેદક પ્રશ્નો કોને અગ્રાત છે? “ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે એ તે તે કયમ વિસરાય?” એ કાવ્યમાં કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે વિહિત જ હશે. માલતીમાધવમાં પણ ભાવિ દંપતી પરસ્પર ચિત્ર કાઢી એકબેકનાં હાલ્ય ચોરે છે. તે રસિક પ્રસંગથી ચિત્રકલાની મહત્તા સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

હવે ક્ષત્રામી ધર્મની છાયા સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીશું તો જણાશે કે તે ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતોથી ચિત્રકલા તથા શિલ્પને તેમાંથી કાંઈ પણ ઉત્તેજન મળવા સરખું ન હતું. એકેશ્વર-વાદની સાથે મૂર્તિબંધક જુરસો મુસલમાન કોમમાં મથાહુર હતો. ઇશ્વરનો આકાર હોય નહિ તેથી ઇશ્વરની મૂર્તિ અથવા પ્રતિમા બનાવવી તેમાં પાપ તથા અધર્મ માનવમાં આવતું. મૂર્તિ બનાવવાની શિલ્પકલા સાથે ચિત્રકલાને પણ ધર્મનું પ્રોત્સાહ અણમ્મ થઈ પડ્યું. ઇશ્વરનું ચિત્ર કહાડવું તે જોમ તેની નાવેશી કરવા સરખું મનાયું તેમ મનુષ્ય દેહની પણ

છત્રી કહાડવી તે ઇશ્વર પ્રત્યે અનાસ્થાની નિશાની ગણાવા લાગી જે કળાને ધર્મના જી-
રસાનુ સુકાન રહેતુ નથી તે કલા મદગતિએ પડેલી શિથિલ થતી જાય છે તે પ્રમાણે ચિત્રકલા
મુસલમાન આદશાહોના અમૂર્ત ગંજ્યમા અવનતિ પામતી ચાલી. ઇસ્લામી ધર્મમા અમૂર્ત
તત્ત્વ પ્રધાન હોવાથી મૂર્તિ બનાવવાનુ શિલ્પ (Sculpture) અવસાન પામ્યુ, પરંતુ તે
કળા મકાન બાંધવાના શિલ્પમા (Architecture) તેટલા જ જીરસાથી વિકાસ પામી
એક દિશામા દાબી દીધેતો ઉત્સાહ બીજી દિશામા મરજીદો, મકરબ્બા તથા મહેલો બાંધવાની
શિલ્પકલામા સ્ફુરી નીકળ્યો તાજ મહેલ, સીકદ્રાબાદ, ફતેહપુર સીક્રી, કુતુબમિનાર તથા દિવાને
ખાસ અને મોતી મરજીદની શિલ્પકલા વિજયની ટોચે પહોંચી ન હતી એમ કોણ કહી શકશે ?

મુગલ આદશાહોના અમય નીચે ચિત્રકળા પણ જે કે હતોત્સાહ અને નિરાશ થઈ
પડી તે પણ કુદરતના લાનિત્યનો ચિતાર આપવા કેટલાક કલાકુશળ કારીગરોએ પ્રયત્ન
આરંભ્યો. બાગમગીયાના ચિત્રો (landscape painting), રાત્રિએ ચાંદનીનો મોદમત્ર
જમાવતો દેખાવ ચિતરવાની કલા ઉત્તરના શિખરે પહોંચતી ગઈ અકમર બાદશાહ અને
જહાંગીરના દરબારમા આવા કેટલાએક કુશળ કારીગર ગંજ્યથી આશ્રય તમે વિખ્યાતિ
મેળવી શક્યા શાલીમાર અને અનાઈલી બાગોના ચિત્રોમા જે ચમત્કાર અને રસિકતા
ચિતારાની પીંછીથી ઉતારી શકાયા તે પણ ચિત્રકલાના પ્રભાવને લીધે જ બની શક્ય

અકમર બાદશાહના આશ્રય તમે બીજી પણ એક ચિત્રકલાની કળા વિકાસ પામી તે
miniature portrait painting એટલે હાથીદાત ઉપર નાના કદની તસબીરો
ચિતરવાની કળા આ ચિત્રો કાંદવામા કારીગરનો મિમમ જેટલો કારણ જીત થતો તેટલો
દરજો ખુશામત અને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ પણ જવાબદાર થયા એલીવર કોમ્પેલને
જે સારી છત્રી કહાડાવવાની કલા હતી તે દી ગીના અમીર ઉમરાઓમા પણ સુકુમિમા
હતી એટલે સભ્ય અને ચિત્ર વચ્ચે છેડાછુટો થઈ નિરોધ વધતો ગયો વગી બનાના અને
પકદાના રીવાજથી સભ્ય અને કુલીન સ્ત્રીઓની છત્રી અશક્ય થઈ પડી ચિત્રકલામા
લાનિત્યમાથી લાવણ્યનુ મુખ્ય અંગ વિદ્યુત થયુ અને તેથી ચિત્રોની રસિકતા અને ચમત્કાર શુભ
થયા લાગ્યા જહાંગીર બાદશાહના દરબારમા જે કે નરજહાન તથા બીજી બેગમોના ચિત્રો
લાન આપણને મતાવવામા આવે છે, તે પણ તે કેટલે અશે સાચા હશે અને કેટલેક અશે
મહા ખુશામતથી ભરેલા અને કાલ્પનિક હશે તેનો સ્વેલાછથી નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી શાહ
જહાનના અમયમા શિલ્પકલા શિખરે પહોંચી અને તાજમહાલની જાન્ય બદીસ આ દેશના
ગુજરને પ્રાપ્ત થઈ, પરંતુ ચિત્રકલાનો વિકાસ થયો નહિ ઔરંગઝેબના ધર્મચ્યુસ્ત અમલ
નીચે ચિત્રકલા અધોગતિ પામતી ગઈ, અને હવે માત્ર લકનોના રસચત્ત્ય ચિત્રો તથા દિલ્હીની
દાધીદાત ઉપરની અતિશયોક્તિવાળા રંગપૂર્ણ છબીઓમા ઇસ્લામી ચિત્રકલાઓનુ ફર્શન થાય છે

ગજસ્થાની ચિત્રો.

ગજપુતાનામા દિ. ૬ અને મુસલમાન બંને ધર્મની ચિત્રકલાની છાયા પડેલી જણાય

છે. મુસલમાન આદર્શોનો અમલ સરે થતાં પહેલાં રાજપુત રાજાઓની તસવીરો અને ચિત્રો હજુ કેટલાક હાથે ચરે છે. પરંતુ તેમાં કેટલે અંશે સાચવટ અને કેટલે અંશે ખુશામત દર્શાવ્યું હતું તે જાણવા સાધન નથી. પૃથુરાજ ચંદુઆણના ચિત્રમાં તેના શિર અને મુકુટની આસપાસ જે શીર્ષિકાઓનું જનવલ્લભાન ચક્ર દોરેલું હોય છે, તેથી તશવીરના આબેહુળપણમાં કેટલો ફરક પડતો હતો તેનો ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. પાટણમાં વનરાજ આવડાની મૂર્તિ છે તેને પણ આ શીર્ષિકાના દોષથી ગ્રહણ થતું હોય એવો આભાસ થાય છે. મુગલ આદર્શોના અમલ પછી રાજપુતાનામાં જે ચિત્રકલાનો પ્રચાર થયો તેમાં આવા અતિશયોક્તિના દોષ ઓછા થતા જણાય છે. તોપણ રાજપુતાનાનાં જમણુરી ચિત્રોમાં ખીળ કેટલાક દોષો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. ‘ Perspective ’ એટલે ‘અંતરત્વં પદાર્થ દર્શન’—બહુ પડી ગયું હોય એવો ભાસ તેમાં થાય છે. શરીરના અવયવોનાં પ્રમાણ ચીતરવાનો કસમ ‘Anatomy’ અગર શરીરશાસ્ત્રના જ્ઞાનના અભાવે કદંગો જણાઈ આવે છે. અને ચિત્રના અભિનય ‘Pose and posture’ અશાસ્ત્ર અને અસંભવિત ચિતરેલાં હોય છે. દેશની અધોગતિ થવા લાગી ત્યાં ચિત્રકલાનો ઉદાર કેવી રીતે સંભવે ?

પ્રાચીન નમૂનાઓની અધોગતિ.

આ પ્રમાણે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય ભાવના વિસારે પડવા લાગ્યાં તે સમયે કળાકૌશલ્ય પણ દેશમાંથી રળ લઈ હવાફેર કરવા મળ્યાં હોય તેમ થવા લાગ્યું. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા પ્રારંભમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની વ્યાપારી દૃષ્ટિએ આવડતી હોવાથી તેના હાકેમો તરફથી કળાકૌશલ્યને જોઈતું ઉત્તેજન મળ્યું નહિ. શેર્ડે વિશીયમ એન્ડ્રીક કે જે એક પરાપકારી આદર્શરૂપ હાકેમ હતો તેના તરફથી કળાકૌશલ્યને જોઈતું ઉત્તેજન મળ્યું નહિ. તેના તરફથી કળાકૌશલ્યને કેવો આદર મળ્યો હતો તેનું એક શોચનીય ઉદાહરણ જાણવામાં આવેલું છે. રાજ્યને આરસપહાણ પથ્થરની જરૂર જણાયાથી તાજમહાલના પથ્થર ઉતારાવવા તેણે યોજના કરી, અને માત્ર બેનરમાં દેડાકટર વ્યાપારીઓ ઓછા ભાવે પથરા પૂરા પાડવા તૈયાર થયા તેથી માત્ર હિંદનું આ શિલ્પનું જવાહિર નાશ પામતું બન્યું. શેર્ડે મેટ્રાલેનું આપણા પ્રાચીન વાસ્તુમયનું અજ્ઞાન સહુને ખિંદિત છે. તેના માનવા પ્રમાણે સંસ્કૃત, આરબી, તથા ફારસી સાહિત્યમાંના ગ્રંથોથી માત્ર ચિટ્ડિશ મ્યુઝીયમનું એક જ કબાટ ભરાય તેટલી મુંડી સાહિત્યની હતી. એવી માન્યતા જ્યાં ફેલાયેલી હોય ત્યાં ચિત્ર તથા શિલ્પના સર્જનને રાજકર્તા તરફથી ઉત્તેજનના સાંસા પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

ચિત્રકલા બ્રહ્મ ધર્મ.

એક વખત એવો હતો કે યુરોપના એક પ્રસિદ્ધ કલાકોવિદના મન પ્રમાણે યુરોપમાં ગ્રહસ્થાણનાર માટે જે શાળા શરૂ કરી હોય તો હિંદુસ્થાનમાંથી માત્ર ૭ સાત કારીગર લોકોને લઈ ગયાથી તે હેતુ ફળીજીત ધર્મ શકશે એમ મનાતું હતું. તે વખત ૧૯ મા સદીમાં બદલાયો. હિંદુસ્થાનનો સ્થાનિક હુન્નર બ્રહ્મ થતો ગયો અને વીલાયતના સૌંદર્ય અને સ્વચ્છ

નમુનાનું અનુકરણ કરીને પોતાનું કિમતી રહસ્ય ભૂલતો ગયો. સ્કૂલ એક આર્ટસમાં પણ ને દબે ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેથી આ દેશની પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશેષ ભાવના પોષાવાને અદક્ષે પરદેશી આદર્શથી તે વટલાવા લાગી. છેલ્લા સૈકામાં આપણા દેશમાં ચિત્રકલા ને દિશામાં પ્રગતિએ પહોંચતી અઢ તે દિશામાં આ પરદેશી તુચ્છ ભાવનાની છાયા વધારે નજરે પડતી જણાઈ.

આધુનિક ચિત્રો.

હાલ આપણા દેશમાં ચિત્રકલાના થોડા ભિન્ન ભિન્ન મતાંતરવાળા વર્ગો છે, તેમાં દક્ષિણ દિ'ંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રની એક શાળા છે. રાજ્ઞ રવિવર્મા એ શાળામાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે, રાજ્ઞ રવિવર્માનાં આપણા પુરાણના વિષયોનાં ચિત્રો લાક્ષિત્યવાળાં અને મન મોહક છે ખરાં, પરંતુ તેમાં ઉચ્ચ કક્ષાનાની ગતિ અથવા રસાત્મક ચમત્કારની ન્યૂનતા જણાય છે. હાલનાં નાટકોની રંગભૂમિ ઉપર જેવાં અભિનય જણાય છે તેથી ભાવનાનો ભાસ રવિવર્માનાં ચિત્રો જોવાથી થાય છે એમ કહેવું પડે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પુનાની ચિત્રશાળાનાં અને મી. હુરેધરનાં ચિત્રો તથા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સની સુચર્ણુમાળાનાં ચિત્રોમાં પણ કાંઈ કળા જણાય છે, પરંતુ તે હજુ બાળપણની અવસ્થામાં છે; ઉત્તર દિ'ંદુસ્તાનમાં રાજસ્થાનનાં ચિત્રો, પહાડી ચિત્રશાળા તથા અયોધ્યા અને લખનૌનાં ચિત્રોની એક શૈલી જૂદી જ દેખતી જણાય છે; પરંતુ તેમાં સત્ય અને ચિત્તાર વચ્ચે ફરી સગપણ થવા હજુ ઘણું અંતર જણાય છે. પૂર્વમાં ગંગાળામાં ચિત્રકલા બીજી સાહિત્યની લક્ષિત કલાઓ સાથે વધારે ઉત્તરિએ પહોંચેલી જણાય છે. અભિન્દ્રનાથ ટાગોરના, કથ તથા દેવ-યાનીના અને મેઘદૂતના સિદ્ધ તથા યક્ષોનાં ચિત્રો, નંદલાલ બોસ્લું સતીનું હૃદયવેધક ચિત્ર, સુરેન્દ્ર ગાંગુલીનું સ્પર્શસ્તનું ચિત્ર, ખરેખર કલ્પના અને રસિકતાના પાંખો ઉપર ધણે ઉચે પહોંચેલાં છે અને જો કે આ વર્ગનાં ચિત્રો ઉપર જાપાનીઝ ચિત્રકળાની છાયા કાંઈક અંશે આગળ પડતી જણાય છે તોપણ મુકાબલે તે વધારે શુદ્ધ અને ભારતવર્ષની પ્રાચીન કળાને સજીવન કરનારી તે નીવડશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

ગુજરાતમાં ચિત્રકળાની આશા.

આપણા ગુજરાતમાં પણ ચિત્રકલા વિશિષ્ટ પાયા ઉપર ખીલવવા માગે છે અને એ દિશામાં પ્રગતિ થાય તથા આપણી ચિત્રકલા ઉત્તરિએ પહોંચે એ આશાથી આજનું પ્રદર્શન યોજાએલું છે. તે હેતુ કાંઈક અંશે પ્રેત્સાહિત થાય તો આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ ફળાજીત થયો જણાશે. હવે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું જાહેર કરવાની હું ના. નવાબ સાહેબને વિનંતિ કરું છું.

મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા.

કલાનો આદર્શ.

“Art is not a pleasure a solace, or an amusement; art is a great matter. Art is an organ of human life, transmitting man's reasonable perception into feeling.”

Tolstoy.

“Nothing less than the creation of man and nature is its end.”

Emerson.

કલાનું કાર્યક્ષેત્ર.

જ્યાં મનુષ્યજીવન છે ત્યાં કલા છે, અને તેથી મનુષ્યના જીવન જેટલો કલાનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણુ અને વ્યાપક છે. પરમાત્માની વિભૂતિ કુદરત છે તો મનુષ્યની વિભૂતિ કલા છે. તેથી જેમ કુદરતની વ્યાખ્યા બાંધવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે તેમ મનુષ્યલીલાની મર્યાદા નિર્મિત કરવી અશક્ય છે. તથાપિ અનેક લોકોએ કલાને વર્ણુવાને ક્ષાંદો માર્યા છે. કાંઇ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે; કાંઇ કહે છે કે કલા એ મનુષ્યની વધારે પડતી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે; કાંઇ કહે છે કે કલા એ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ આ સર્વ વર્ણુનોથી કલાનો આદર્શ શો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઇ શકતું નથી. તેને માટે તો કલાનાં મૂલ્યતત્ત્વો વિચારવાં જોઇએ અને જીવન સાથે કલાનો સંબંધ સમજાવો જોઇએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને તે લાગણીનો અનુભવ તે અન્યને કરાવી શકે તેના ઉપર કલાનું કાર્યક્ષેત્ર અવલમ્બે છે. પરંતુ, આજે જણુ હમ્મે તેથી બીજાને હમ્મેનું આવે, એક જણુ રહે તેથી બીજાને ખેદ થાય, એક જણુ જુસ્સો બતાવે તેથી બીજામાં ચીરત્વ પેદા થાય, એ પ્રમાણે એક જણુની માનસિક સ્થિતિના સાક્ષાત્કારથી બીજાના મનને અસર થવી એ કલા નથી. કલા ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે એક મનુષ્ય અમુક લાગણીનો અનુભવ કર્યા પછી એ લાગણીમાં અન્ય ભાગીદાર કરવાને પોતાની બાહ્ય કૃતિઓથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં વિજય મેળવે. દૃષ્ટાંત તરીકે, ગાત્રમ યુદ્ધ પોતે સંસારનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રેક્ષક ઉપર ને કરણામય અસર કરે તેને આપણે કલા કહેતા નથી. પરંતુ, એ ત્યાગ થઇ ગયા પછી તે હઠીકત યુદ્ધ પોતે કે અન્ય કાંઇ બીજાઓને સંભળાવે અથવા તો રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર ભજવી બતાવે, અને તે દ્વારા યુદ્ધનું આત્મમંથન, યુદ્ધનાં પંદાણાઓનો ગ્રેમ, યુદ્ધનો મહાન આત્મત્યાગ, યશોધરાનો વિલાપ, સંસારનાં બંધનો, સારયિની વફાદારી, આદિ અનેક સ્થિતિઓનો ચિતાર આપી પ્રેક્ષકનું હૃદય બીનું બનાવે તો એ કૃતિ કલાના નામથી ઝાળખી શકાય. પ્રેક્ષકને ધાયલ કરનારી લાગણી ગમે તે પ્રકારની હોઈ શકે. લાગણી નળણી હોય કે બલવતી હોય, સાર્યક હોય કે વ્યર્થ હોય, ઇષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, સ્વદેશાભિમાનની હોય કે ઇષ્ટપ્રતિનિ હોય, દંપતી

નથી. બિન બિન મનુષ્યો માટે એક જ આદર્શ શોધી કાઢવો તે બહુ કઠિન છે. કારણ કે જે એક જણને ખોર પસંદ હોય અને બીજાને ઠોર પસંદ હોય તો ખોરનો અને ઠોરનો મેળ ખાય એવો આદર્શ ક્યાંથી લાવવો? વળી, દુર્ભાગ્યે કલાની કિંમત જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા અને સાર્યકતા ઉપર અંકાતી નથી, પરંતુ કોઈ કહેવાતા કલાકારની અથવા કલાના આદરકની પસંદગી ઉપર અંકાતી નોવામાં આવે છે હવે, જે કલાનો આદર્શ મનુષ્યની રૂચિ પ્રમાણે રૂપાંતર પામે તો પછી એ આદર્શની સાર્યકતા શી? આદર્શ ચિરસ્થાયી અને સર્વ માન્ય હોવો જોઈએ, ત્યારે રૂચિ ક્ષણિક અને વ્યક્તિ વ્યક્તિએ જૂદી હોય છે. તેટલા માટે એટલું તો પ્રતીત થાય છે કે કલાનો આદર્શ શોધવો હોય તો રૂચિને ધીબર વિસરી જવી જોઈએ. કલાનો આદર્શી મનુષ્યની બિન બિન રૂચિ ઉપર આધાર નથી રાખતો પરંતુ મનુષ્યના જીવન આદર્શ ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ રીતે કલા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. હવે, દરેક યુગમાં સત્-અસતની, ધર્મ-અનિધની, વિદ્યા-અવિદ્યાની એક સર્વ માન્ય ભાવના હોય છે. આ ભાવના પ્રમાણે દ્વાય દરેક મનુષ્ય વર્તી શકતો ન હોય તો પણ સામાન્ય સમજશક્તિ અને સંસ્કાર ધરાવનાર દરેક સ્ત્રી પુરુષના અંતરના ઊંડાણમાં એ ભાવના પડેલી છે. અને તેથી જ દુરાચારી લોકો પણ ધણીવાર સમજી શકે છે કે ક્યું કાર્ય ઉત્તમ છે અને ક્યું કાર્ય અધમ છે, ક્યું વર્તન સ્વાર્થભય છે અને ક્યું પરમાર્થભય છે ક્યું જીવન પૂજનીય છે અને ક્યું તિરસ્કારને પાત્ર છે, ક્યો માર્ગ લોકહિતનો છે અને ક્યો અધોગતિ તરફ દોરી જનારો છે. જે આ સમજને ક્રિયામાં ઉતારવા જોઈએ છતાં-શક્તિ હોય તો જીવન એ ભાવનાને અનુરૂપ ચર્ચી શકે છે. આ પ્રમાણે જે જુદું જુદું જીવન ગાળનારાં મનુષ્યો આદર્શ જીવન માની શકે તેમ જ જાળખી શકે તો જુદી જુદી રૂચિવાળા લોકો માટે કલાનો પણ એક જ આદર્શ હોઈ શકે તે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.

“કલાની ખાતર કલા.”

જે જીવંતો આદર્શ અધમ હશે તો કલા પણ અધમ જ થવાની. જે જીવન મલીન વાસનાઓથી મુક્ત હશે તો કલાની ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચ થશે. આ અનિવાર્ય હકીકતનું વિસ્મરણ થવાથી જ આપણે ત્યાં કલાને નામે પુષ્કળ કચરો પેદા થતો જાય છે. જીવન અને કલા વચ્ચેનો સંબંધ સ્વીકાર્યા વિના કલા સંબંધી ચર્ચાઓ અને દલીલો વ્યર્થ છે. કલાનો આદર્શ બ્રહ્મ બનવાનું પ્રધાન કારણ એ છે કે “કલાની ખાતર કલા” નામનો નવો પંથ ઉભો થતાં જીવનની ખાતર કલા એ મહાન સત્ય બૂલી જવાયું છે. “કલાની ખાતર કલા” તે દાવો કરનારના મગજમાં એમ કિતરવું જ નથી કે કંદરત જેમ હાથરની લીલા હોવાની ખાતર નથી પણ કંઈક દેવી હેતુથી છે તેમ મનુષ્યની લીલા લીલાની ખાતર નથી પરંતુ મનુષ્યના ઉત્કર્ષ અર્થે છે. કલા જે લાગણીઓનો આલિંગ્ય હોય તો તે આલિંગ્ય ખાતર સાર્યક હોવો જોઈએ. અને એ સાર્યકતા એક હૃદયને બીજને અનેક હૃદયો સાથે જોડવામાં સમાયેલી છે. જ્યાં સુધી આ હેતુ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લાગણીઓનો આલિંગ્ય નિષ્ફલ છે અને તેથી તે દ્વારા પ્રકટ થતી કલા પણ નિષ્ફળ છે. કલાની સફલતા

અન્યને ધાયલ કરવાની તેની શક્તિ ઉપર જ અવલંબે છે. કદાચ પ્રશ્ન થશે કે લોકોનાં દિલને ધણીવાર અધમ લાગણીઓથી પણ ધાયલ કરી શકાય છે, તો પછી બ્રહ્મ લાગણીઓનો પણ કલામાં સમાવેશ થઈ શકે ખરો ? ઉત્તરમાં એટલું જ 'કહી શકાય કે કલા કહેવરાવવાને માટે કલામાં નીતિનું તત્ત્વ હોયું જ જોઈએ એમ નથી. અલબત્ત, અનીતિ ફેલાવનાર કૃતિને કલા ન કહેવી હોય તો તમે મુખત્યાર છો, પરંતુ કલા શબ્દનો જે પ્રયોગ પ્રચલિત છે તે સમજવો હોય તો કલામાં અનિવાર્ય રીતે નૈતિક તત્ત્વ હોયું જ જોઈએ એમ સ્વીકારાતું નથી. નીતિમય અને અનીતિમય કલા એ પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં કશો ખાધ નથી. પરંતુ કલા એટલે જ આદર્શ કલા એમ માન્યતા હોય તો પછી કલાનો આદર્શ એવો પ્રયોગ નિરર્થક પુનરક્તિ જ કહેવાય. એટલા માટે આપણે તો આદર્શ એવો જ અર્થ લઈશું કે ધાયલ કરવાની શક્તિ એટલું જ કલાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. પછી કલાનો પ્રવાહ નીતિમય હોઈ શકે તેમ જ અનીતિમય પણ હોઈ શકે.

ધાયલ કરવાની અને ધાયલ થવાની શક્તિનો પરસ્પર સંબંધ.

શોખ મનાય છે. સુશિક્ષાયલ કરવાની શક્તિની અસર ધણે અંશે કલાના આદર્શ થવાની ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણું છે, અને તેથી જ મનુષ્ય હૃદયની નૈસર્ગિક એકતા છતાં અસંખ્ય પર્યંત, પારણામાં બૂલતા કિપાં અનેક વિધ ભિન્નતાનો અનુભવ થાય છે, અને એ ભિન્નતાના જલિ પર્યંત, અને કોઈ રક ન ઉપર કલાની જુદી જુદી અસર થાય છે. એકને જે વસ્તુથી કે ફોરેન્સની આર્ટ ગેલરિમાં મીનને શોકનાં આંસુ આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસ જ વિજે પર્વત કલાનો પ્રદેશ પથરો નીળને શોકનાં આંસુ આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસ જ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. આ કશું જ પ્રવેશ કરી શકે છે. તથાપિ આ ભિન્નતા થવાથી જ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા આદર્શની અદ્ય શક્તિ અવિચિત્ત રહેલી હોય છે જીવન શુષ્ક, રસહીન, જડ અને પાપી કરી શકે છે. આ નૈસર્ગિક અદ્યશક્તિ નષ્ટ ત્યારે કે સમય ગાળવાનું સાધન માની લેવાથી અને અંતરના ભાવોને દેખાવી દેવાના અધ્યા-હતો કે જ્યારે કલા ધર્મની દુસ્મન તરીકે દેખાવી દેવામાં આવી હોય એ અતિ શોચનીય હકીકત ઓમાંથી કલાને દેશવંશ મળતો હતો. અહીં આ પ્રમાણે કુંઠિત અને જડ થઈ ગયેલાં અને માત્ર સૂકીબર માણસોની મોજશોખ લીલાનું વર્ણન સાંભળી કુદરતનું ખર્ચ બાળક ખુશ થાય છે. પરંતુ કલા ધર્મનો પ્રાણ છે અને જીરેલાં અનેક મનુષ્યોને તેથી કશી પણ અસર મળતો હોય તો તે આનંદ તેઓને મુખ્ય તાર તેઓને અનિવર્યનીય ત્રાસ ઉપજ છે ! મનુષ્ય તેથી વધારે વિશાળ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર છે કે ની જય તે સ્વાભાવિક છે. બીજાઓનું સુખ જોઈ પ્રેમ, બીજાઓના આત્મામાં પોતાના આત્માને પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્ય, ચેતન અને સત્ય જોઈ પ્રકૃષ્ટ રૂચિ અનેક ખિન્ન થયું એ મનુષ્યના આત્માનો અનાદિ

પરંતુ, જેમ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર સમગ્રનું

કે લોકોએ શુભાવી દીધો છે અને બીજાં અનેક

કલાની ખરી કસોટી કોણ કરી શકે ?

આ જમાનામાં અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષોને સરસ હૃદયના લાગણીભર ઉમરમાં ગમતા નથી, જ્યારે શુદ્ધ મનસ્વીમાંથી માંડી મળીને કાલમાં આવતી કૃત્રિમ કૃતિઓ પાછળ તેઓ ઘેલાં બની જાય છે. કુદરતની પાડોશમાં રહેનારો ખેડૂત પોતાના ખેતર ઉપર મજૂરી કરતાં કરતાં સ્નેહ પવિત્રતા અને સૌંદર્ય જોઈતાં સમજી શકે છે તેના હૃદયમાં ભાગ આપણા બંધા-નિવાસી શોખીનો અને મોટરકારમાં સર કરનારા મુસાફરો નથી સમજી શકતા તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે કલા સમજવાની તેમ જ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હૃદયની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે, અને નહિ કે આર્ટ ગેલરિમાં અને પ્રદર્શનોમાં બપોરથી કરવાની અત્યુ-કૂળતા ઉપર અથવા તો 'કવિ' 'કવિતા' આદિની ચર્ચામાં ઉતરવાની વિદ્યતા ઉપર કાબૂ, ચિત્રકળા કે શિલ્પકલાની ચર્ચામાં તમે રીમના રીમ કાગળો બગાડો તેથી તમારા દિલની અહલશક્તિ વધી જવાની નથી. તેટલા માટે કલાની ખરી કસોટી દુધમાંથી પેરા કાઢવાની શક્તિ ધરાવનાર સાક્ષરો અથવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાતા નિરક્ષરો કરી શકે તેમ નથી. કલાના ખરા પરીક્ષક તેમ જ કર્તા તો તેઓ જ હોઈ શકે કે જેઓમાં અંતરના કુદરતી ભાવો જીવંત હોય. આ આદર્શ અનુસાર ઉત્પન્ન થયેલી કલા જ ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થઈ શકે છે. તેથી જ રામાયણ અને મહાભારત કલાના ઉત્તમ નમુનાઓ તરીકે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર વંચાય છે. તેથી જ પ્રાચીન ગ્રીસમાં હોમરનાં સરળ કાવ્યો સાંભળવા હૃદયરો માણસો ટોળે મળતાં હતાં, અને તેથી જ રશિયામાં બાઈબલની ગાથાઓ ઉપર સામાન્ય વર્ગનો અવર્ણનીય પ્રેમ જોવામાં આવે છે.

સંસારના કૈનવાસ ઉપર જ કલા ચિતરાવી જોઈએ.

જેમ કલાને કુદરતથી વિખુદી પાડવી ન જોઈએ તેમ વર્તમાનકાળમાં સુખ દુઃખોથી પણ તેને અલગ રાખવી ન જોઈએ કલા કૃત્રિમ હોવી ન જોઈએ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે જીવનની હમેશની મુશ્કેલીઓ, લડતો, આરાઓ અને નિરાશાઓ સાથે કલાને શુંક લેવા દેવા નથી. નહિ, કલા નિર્જન જંગલમાં અથવા તો કલાકારના ખાસ "રુઢિઓ" માં પાકતી નથી; કલા સંસારની ભરતી-ઓટમાંથી જ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ; સંસારના કૈન-વાસ ઉપર જ કલા ચિતરાવી જોઈએ; સંસારસ્થાનર જ કલાની ખરી પ્રજાદ્ભૂતિ હોઈ શકે; જીવન એ જ મોટામાં મોટી કુદરત છે, અને એમાં જ કલાનાં સર્વ સાહિત્યો-રંગ, પિછી અને કૈનવાસનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ જે કલા તમારા જીવનની હમેશની હારજીતનો મર્મ સમજાવી ન શકે અને તમારા હૃદયના નહાના મોટા ભાવો સમજી ન શકે તે કલા કલાના નામને કલંકિત કરનારી છે. સરોવરો અને પર્વતો, ખેતરો અને ખીણો, આકાશ અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, આ કુદરતનો મહિમા જ કલાનો વિષય હોઈ શકે એમ ફેરલાક લોકોની વિચિત્ર માન્યતા છે. તેથી તેઓ ધણીવાર નવા યુગની વીરવતી બાવનાઓ અને કલ્પનાઓ સમજી શકતા નથી. જ્યારે આપણા દેશની કલા માટે નિરાશા બહાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો પુરાણો બચાવ રજૂ કરે છે કે "શું કરીએ ?

અને હૃદય ઉચ્ચ લાગણીઓથી ઝટાઈ જાય, તે કેળવણી, તે અનુભવ, તે અધ્યયન, તે પ્રયત્ન કે તે અનલોકન સાથે જીવનનો મર્યાદિત મંજીર રાખ્યા વિના, આપણે સર્વ કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર અને કલાકાર થવાનો અભિલાષ રાખી બેઠા છીએ. અને જ્યારે લેખકની કૃતિઓ, ઉદ્દ્યોગ અધીન થવા માટે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે અમારું કલા અભિ ઉચ્ચ કલા છે તેથી સામાન્ય લોકો સમજી શકતા નથી પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકોનો મોટો ભાગ સમજી ન શકે તે ઉત્તમ ભોજન લોકોનો મોટો ભાગ જમી ન શકે એના જેવી જ દલીલ છે સહેનો ખોરાક અથવા અતિશય તામસિક કે રાજસિક ખોરાક કેટલીકવાર જોઈએ તો રસરસિત ખગડેલી દોષ છે તેઓને જ પચાડી આવે છે અને બીજાઓને પચાડી નથી આવતો તે બરાબર છે પરંતુ, ત્રાદિષ્ટ, સાત્ત્વિક, ઉત્તમ ખોરાક માદા માણસ સિવાય સર્વને શા માટે પચાડી ન આવે? તેથી જ રીતે હલકા બાવળી અથવા અગ્રાભાવિકતાથી ભરેલી કલા કદાચ થોડા ખગડેલી રસિયાના મનુષ્યોને જોઈ અને જોઈ ભાગે ન જોઈ તે મધ્યાર્થ છે, પરંતુ ઉત્તમ બારથી ભરપૂર, સ્વાભાવિક, આદર્શ કલાથી સર્વ મનુષ્યો જમી ન શકે તે સમજી શકાય નથી.

કલા સમજાવવાના શિક્ષણ વર્ગો ખોલી શકાતા નથી.

તમારી કહેનાતી કલા માત્ર સુદી કાદના મુઠ્ઠીનર માણસો જ સમજી શકે છે તેવું કારણ શું? સામાન્ય જનસમૂહના હૃદય ઉપર તમારી કલા શા માટે અસર કરી શકતી નથી? જે અસર મિત્રમંડળ ઉપર કરી શકે છે તે મીઠાઓ ઉપર કેમ થઈ ન શકે? તેઓને તમારી જ્યાં સમજવાને શા માટે તમે શીખવતા નથી? પરંતુ હકીકત એ છે કે કલાની સમજ શીખવી શીખનાતી નથી કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી કારણ કે એ વાત અશક્ય છે છતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે “અમારી કલા સમજવા તમે ફરી કરીને અનલોકો, અવલોકન અને અવલોકન જ્યારે તમે ટેવાઈ જશો ત્યારે તમે પણ અમારી કલામાં રસ લઈ શકશો.” છેવટે આનો નિષ્કાર એટલો જ કે તમારી કલાને ટેવાયા વિના તમે અસર કરી શકો તેમ નથી પરંતુ ટેવથી તો જો તેની અધમ વસ્તુને આહતા શીખી શકાય છે તામસિક ખોરાક, દારૂ, તમાકુ, અફીણ, આદિ સર્વ વસ્તુ અભ્યાસથી રનાદપૂર્વક લઈ શકાય છે, તેથી શું આ સર્વ વસ્તુની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે ખરી? હકીકત એ છે કે કલાના ઉત્તમપણાને લીધે સામાન્ય જનસમૂહના તે આદરને ખાતર નથી થતી એમ નથી, પરંતુ કલામાં કલાત્વની ખાતર લીધે જ તે લોકપ્રિય થઈ શકતી નથી.

શું લોક પ્રિય કલા ઉત્તમ હોવી જ જોઈએ?

પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકપ્રિય હોવી જ જોઈએ એ ઉપરથી એમ કહી શકાય નથી કે જે જે કલા અમુક વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તે તે ઉત્તમ હોવી જ જોઈએ અવશ્યતઃ, જે લોકોની અભિરુચિ અધમ બનાવવાના સાધનો ગોળાવા ન હોય અને અધમ રસરસિવાળા મનુષ્યો ન હોય તો આ નિયમ અત્યંત વસ્તુ પરંતુ હુબોગે આપણી મધ્યમાં એના અનુકરણ

સાધનો હયાની ધરાવે છે અને તેથી અનેક લોકોની રૂચિ હલકી થવા પામી છે. તેટલા માટે સંસ્કાર સંહિત લેખકો કે કલાકારોની અધમ કૃતિઓ તેઓમાં આદરને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તે ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે લેખી નહિ શકાય. દર્શન તરીકે, આપણી રંગભૂમિ લીઓ, આજકાલ જે સંખ્યાબંધ નાટકો લખવાય છે તેમાંનાં કેટલાં ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે ગણી શકાશે ? છતાં એવા અનેક સૂર્ય, રસલીન પ્રેક્ષકો છે કે જેઓ આદતને લીધે કલાના નામને લગ્નવનારી આ કલામાં રસ લઈ શકે છે. વિશેષ અફસોસની વાત તો એ છે કે બ્યારે આ કલાની ખામીઓ ખતાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખામીઓ મુધારવાને બદલે ઉત્તર આપવામાં આવે કે “લોકોને પસંદ ન હોય તો અમારું ગાડું ચાલે જ નહિ.” પરંતુ આ ઉત્તર આપનારાઓ બહુ જ નમ છે કે લોકોની અભિરૂચિ બગાડેલી છે તેથી જ તેઓ આવી અધમ કલાને ઉત્તેજન આપે છે. વળી, એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે જ્યાં સર્વત્ર ઉતરતા પ્રકારની કૃતિઓ હોય ત્યાં પછી કંઈક આરામ, આનંદ, અથવા વૈવિધ્યની ખાતર કોઈક ઠેકાણે તો ગયા વિના આવતું જ નથી, તેથી એ આરામ, આનંદ કે વૈવિધ્યની સામગ્રી પૂરી પાડનારે મહાકાવાનું નથી કે લોકો તેની કલા ઉપર ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે. સારી કલાની ખામીને લીધે આ તમાશાઓ જોવાને લોકો ટોળે મળે છે. જો કોઈ ઉત્તમ કલાકારની કૃતિ બહાર પડે છે તો ગમે તેવા અભણ અને સામાન્ય લોકો પણ તુરંત જ આકર્ષાય છે. આદતને લીધે લોકોની રૂચિ ગમે તેટલી વિકૃત થઈ ગઈ હશે તો પણ કલાનો ખરી જાણનાર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ એમ જ માની બેસા છે કે આ ખતાવ અશક્ય જ છે.

સામાન્ય લેખકો પ્રસિદ્ધિને કેમ પામે છે ?

નિકૃષ્ટ કલા ઉત્પન્ન કરવી તે જાદુ મુશ્કેલ નહિ હોવાથી પાંચ દશ નવલકથાઓ, નાટકો કે કાવ્યો હરકોઈ માણસ ધારે તો સહેલાઈથી ધસડી શકે છે. અને આજકાલ યોગ્યતા અને આવડત કરતાં કદ અને સંખ્યા કલાનાં સર્વિશીકૃત હોવાથી લેખકો સાક્ષર શ્રીયુત કવિથી, વિદ્વાર, સાહિત્ય શિરોમણી, આદિ વિશેષણોથી સત્તર પ્રસિદ્ધિને પામે છે. દાખલા તરીકે, કવિતા લખનાર યોગ્ય નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને ઝુકાવે તો પછી તેનામાં સંસ્કાર, શુદ્ધિ કે હૃદયની વિયુલતા અથવા કવિત્વની ગંધ પણ નહિ હોય તો પણ યોગ્ય જોડકણાંઓ તૈયાર કરવામાં તેને વાંધો નહિ આવે. એ નિયમો શા છે તે આપણી કવિતાઓનું અવલોકન કરવાથી આપોઆપ જણાશે એ જ પ્રમાણે નવલકથા લખનાર યોગ્ય નિયમો યાદ રાખે તો બસ છે—સૂર્ય, ચંદ્ર, સંધ્યા, જંગમ, નદી કે સમુદ્રનાં સાચાં ખોટાં વર્ણનથી દરેક પ્રકરણ શરૂ થાય તો ઉત્તમ હોય, ગિર્યાસારસ અને વસ્તુ સંકલનામાં મદદ જોઈતી તો ઠેક ઠેકાણે દેવોને હિમા કરવા અથવા મોટા અકસ્માતો ગોઠવવા, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા અને રાજાનો રંક થઈ જાય એવો માર્ગ દાઢવો. પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નથી. મનુષ્ય સ્વભાવનો ખુલ્લો વિખર્ચાસ દેખાય તો વાંધો નથી. પરંતુ છેવટે અર્ધાં પાત્રોનો શંભુ-

મેળાગમે તેમ કરી મેળો કરવો, અને “ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય” એ નીતિસૂત્ર તાણી-
મૂશીને પણ બહાર સહ આવવું, અને છેવટે બહાર ન જ આવે તો એ સદા સમાપ્તમાં
લખીને વિરામવું.

નાટકોમાં પણ બહુ વિશેષ તકલીફ લેવાનું કારણ નથી. સૂત્રધાર અને નટીનો તો
કોઈ નાટકકારથી કોપીરાઈટ લઈ શકાય તેમ નથી જ એટલે દરેક નાટકની શરૂઆત આ
પત્રોથી સહેલાઈથી થઈ શકે. વિવિધતા ખાતર કદાચ એકને બદલે બે, ત્રણ, ચાર નટીઓ
ગોઠવી શકાય. અને હવે એક કરતાં વધારે સૂત્રધારો ગોઠવવામાં આવે તો ઓર રંગ જામે.
નવલકથા કરતાં નાટક કેટલેક અંશે મુશ્કેલ છે તેમ સરળ પણ છે. દાખલા તરીકે. જ્યાં
કંઈક અર્થવાળો સંવાદ કે બાવણુ લખાવી ન શકાય ત્યાં ગાયન ટાંકી દેવું એટલે પીડા
પતી. ગાયનોમાં માથાફટ કંવાનું પ્રયોજન નથી જે વાત ગદ્યમાં કહેવી હોય તે બહુ સંક્ષે-
પમાં પઢવાના આકારમાં કડી દેવી એટલે વાચ્ય રચના ખોટી હશે તો ચાલશે. કોઈ વાચ્યનો
અર્થ નહિ નીકળે તો ‘ધ્વનિ કાવ્ય’ તરીકે ગણી શકાશે. એક જ શબ્દમાં જે કહેવામાં
જાય તેનું હશે તે એના એ જ અર્થના દશ શબ્દોમાં ચોજી શકાશે. આ ઉપરાંત રસોનો
બાવ ચિતરવાની લેખકની જવાબદારી છે જ નહિ. કારણ કે ધારો કે શૃંગારમાં ગમે તેટલું
શુષ્ક અને અર્થગદિત લખ્યું હોય તો પણ તે ભજવનારાં પાત્રો પોતાનાં નખસંથી શૃંગારનો
દેખાવ કરી બતાવશે. તેવી જ રીતે હાસ્યમાં જે થેવા અને ખૂર્ખ માણસોનો સંવાદ ગમે ત્યાં
ધુમડી દેવો, પછી પાત્રો પોતે હાસ્યરસ ભજવે છે એમ પ્રેક્ષકોને બતાવી શકશે. હસવા
જેવું નહિ હોય તો પાત્રો કુદરો, નાચશે, પાથડી ઉછાળશે, તોતડું ખોલશે, એકબીજાને
ખાસડાંનો માર મારશે, વિચિત્ર ખરાડા પાડશે, ખીભત્સ શબ્દોના કામ ઉડાડશે, કચકાશ
કરશે, અથવા ટીવાંટપકાં કરી, લાલ, ઘોણુ કે કાણુ મહોડું રંગી, અથવા ફાટેલ ટ્રેલ અને
ગમેરંગી વિચિત્ર કપડાંઓ પહેરી, પ્રેક્ષકોને હસાવવા પ્રયત્ન કરશે, અને છતાં ધારેલી બસર
નહિ થાય તો છેવટે મહોડેથી કહેશે કે આ હાસ્યરસ છે માટે હસો. તે જ પ્રમાણે વીરરસ
લેખમાં આવવાની જરૂર નથી. એ તો મજબૂત ફેફસાંવાળા અને કદાવર પાત્રો હશે તો
આયોઆપ જણાઈ આવશે. મોટા અવાજથી વીરરસ નહિ હોય ત્યાં ઉત્પત્ત થશે, અને
જ્યાં લેખકની કલમ કામ નહિ ટરે ત્યાં દર પડેલો ઉપડતા જ મોટા ફટકાના અવાજો, તેમ
જ કોઈ કોઈ વાર બાલાંઓ, બંડૂકા, પદાંબાજ, વિગેરે ધારેલુ કામ કરી આપશે. રગભૂમિ
ઉપર દોડાદોડી અને મારામારી કરવી એ મુશ્કેલ નથી, અને આ બંધી ધામધૂમ છતાં
પ્રેક્ષકોને કદાચ વીરરસનો અનુભવ ન થાય તો હાસ્યરસનો અનુભવ તો થશે જ, અને
એમ થાય તોયે નાટકકારની એક જવાબદારી ઓછી થઈ સમજવી.

સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે.

અહા ! કલાને અનુપયોગી સર્વ ઉપાધિઓ પાછળ આપણે ત્યાં અત્યંત શ્રમ લેવાય છે,
પરંતુ જે વસ્તુ ક્યાનો ખરો આત્મા છે તે તરફ કોઈ દૃષ્ટિ સરખીપણુ કરતું નથી ! જીવ-

નની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ હૃદયમાં ઉતારવી અને એ ભાવનાઓની અન્યના હૃદયમાં સંક્રાંતિ કરવી—એ કલાની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આપણા કહેવાતા કલાકારો મશગૂલ છે. આસપાસના સૌંદર્ય ઉભરાઈ રહ્યું છે તે તરફ કલાનો ઉપાસકો તદ્દન બેદરકાર છે. અને જે દિશામાં એ વસ્તુનો સંપૂર્ણ અભાવ છે તે દિશામાં અર્થ ઊંડાં મારી રહ્યા છે. કુદરત અને કલા પરમાત્માની એક જ વિભૂતિ છે, અને તેથી જ કુદરતને ઓળખી શકે છે તે કલાને પણ ખિણણી શકે છે; જે કુદરતને અનુકૂળ થઈ શકે છે તેને કળા અનુકૂળ થાય છે; જે કુદરતનો આત્મા હાથ કરે છે તે કલાનો સ્વામી બને છે. કાસ્મીરમાં મુસાફરી કરો કે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગો, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનાં સરોવરોમાં સફર કરો કે સ્કૉટલૅન્ડનું સહિસૌંદર્ય નિહાળો, સંક્ષેપમાં દુનિયાના દ્રોષ પણ સુદર સ્થાનમાં વિહરો, પરંતુ જો તમે સૌંદર્યને તમારી સાથે લઇને દરતા નહિ હો તો ક્યાંય પણ સૌંદર્ય બેઠ શકવાના નથી. સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે, નહિ કે બાહ્ય પ્રકૃતિનો સૌંદર્ય મનુષ્ય હૃદયાના ઊંડાણમાં રહેલી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શક્તિ છે. જ્યાં એ શક્તિનો અભાવ હશે ત્યાં બહારની ઉપાધિઓની મદદ હશે તો પણ તેથી કલા ચેતનવતી થઇ શકશે નહિ. પત્થર ઉપર, કંનવાસ ઉપર, કાગળ ઉપર, કે સિતાર ઉપર, સૌંદર્યને નવાવનું તે નચાવનારનું અંતર સૌંદર્યની લાગણીથી આંદોલિત થયા વિના થવું અશક્ય છે. જ્યાં સૂધી તમે તમારી કલા માટે અંતરના અમોઘ ભાવોનો ખર્ચ કરો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા તમારા શ્રમનો હબરમે ભાગ પણ બદલો લાવવાની નથી. જ્યાં જ્યાં સૂધી તમે તમારી કલાને તમારી લાગણીઓથી ધાયલ કરો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા બીજાઓને ધાયલ કરી શકવાની નથી. જ્યાં સૂધી તમે તમારી બીવી લાગણીઓ તમારી કલામાં ઉતારો નહિ ત્યાં સૂધી તમારી બીજાઓનાં હૃદયોને શી રીતે બીનાં બનાવી શકવાની હતી? જ્યાં સૂધી તમારા જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો, તમારા હૃદયની ઉદાર ભાવનાઓ, અને તમારા અંતરની દિવ્ય આશાઓથી તમારી કલાને જીવંત કરી શકે નહિ ત્યાં સૂધી તમારી કલા બીજાઓનાં જીવનને ઉત્તર અને આદર્શરૂપ શી રીતે કરી શકવાની હતી?

કલા શું નથી અને શું છે ?

કલાને આદર્શ સમજવો હોય તો આસપાસની ઉપાધિઓ ધડીબર ભૂલી જાઓ. કલા શંખેથી શાસ્ત્રીય મારામારીને વિસારી ચૂકો કલાના બાહ્ય બોળિયાને વળગી ન રહો, પરંતુ તેના આત્માને ઓળખો. બાવલાંઓ, ચિત્રો, દેવળો, મહાલો, નાટકો, નવલકથાઓ, કવિતાઓ, આદિના ગીત, ગંગલમાં-જૂલા પડવું ન હોય તો તે ક્યાં તરફ દોરી જતો, સીધો, સરળ, શાદ રસ્તો પકડી લીઓ. આ શાદ રસ્તો તે હૃદય છે. અને એ જ આ ગંગલની જૂલજૂલામણીમાંથી તમને બચાવશે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવાય છે કે “The is no royal road to learning” [જાનને માટે કોઈ શાદ રસ્તો નિર્મિત થયો નથી] આ સિદ્ધાંત કદાચ જાનના વિષયને લાગુ પડતો હશે, પરંતુ કલાના વિષયમાં શાદ રસ્તો છે એટલું જ નહિ પણ તે એક જ રસ્તો છે. યાદ રાખો કે કલા વાંકા ચૂંકા માર્ગથી હાથ ધરી શકતી

નથી કલાને અને વિવેચન ખનતું નથી, કલા અને પૃથક્કરણ વચ્ચે છે. કલાને દલીની સાથે લેવા દેવા નથી, કલાના અને પથ જાતિ કે વિચલના અહ મળતા નથી, કલા એ મોજશોખ નથી, કલા એ કોઈનો ઇન્કાર નથી, કલા એ નવરાઓને અથવા શ્રીમનોને વખત ગાળવાનું સાધન નથી, કલા એ માનસિક અજીર્ણ નથી, કલા એ દીનાનાપણું નથી કલા એ કુદરતની દુશ્મન નથી, કલા એ પ્રકૃતિનો નમુનો નથી પરંતુ કલા એ જીવોનો નમુનો છે, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, સરળ જીવનનું ચેતનમય પ્રતિબિંબ છે, જીવાત્મા સાથે જીવાત્માનો મીઠો હૃદયાલાપ છે, ઉછળતા હૃદયોનું અનેક આલિંગન છે, ચાર આંખોનું મધુર મીલન છે, સુખ દુઃખ, આશાનિરાશા, બરતીઓટનું અર્થપૂર્ણ પુરાણ છે, વિવેચનનો અંત લાવનાર સિદ્ધાંત છે, પૃથક્કરણનું એકીકરણ કરનાર જાદુ છે, દલીલોનો સરવાળો મરનાગો કરનાર ચુકાદો છે, પથો, જાતિઓ અને વિચલોની સંધિ કરાવી આપનાર પારસમણિ છે, કલા એ જીવોની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે, કલા જે પોતાની કરે તેની છે, કલા એ સમયની પશ્ચાદ્ ભૂમિ છે, સમય કનાની નહિ, કલા એ માનસિક પાચનરમ છે કલા એ મનુષ્યની પુલ્કિતો એક જ પ્રસારો છે, કલા એ કુદરતની એ જ સારેલી છે

કલાને માટે વસ્તુ.

મોઢ પણ કલાકારે પોતાના કાર્યમાં વિનય મેળવવો હોય તો તેને ખીલવોનું અને કરણ કરના પાછળ સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર નથી કુદરત દરેક ક્ષણ સૌ થઈ, અપૂર્વતાથી, નવીનતાથી ધ્વજાક જાય છે, તેમાંથી જે જેટલું ખેંચે તેટલું તેનું છે એકનાર એક કનાકાર જે ખજનો લઈ ગયો તે ખજનો ખીલ કનાકારને પાછો મળે સુસ્પેષ છે પરંતુ તેના કરતા ખીલ વધારે કિનતી ખજનાઓ કુદરતના ગર્ભમાં આપ્યું છે, અને કલામર જે કલાનો આદર્શ મળતો હોય તો તેમાંથી તે ધાતુ પોતાનું કરી શમશે દબરો માધનના દિમાવયનું એક નદાનું તિખર જનરો કલાકારને નીન સૌદર્યની નવીન ક પનાઓ પૂરી પાડવાને યત્ન છે લાખો એકર ઉપર પથરાયેલા કુપડાઓમાંની એક નહાની મદુલીમાંથી સેંકડો કલામરોની કૃતિઓ ઉદ્ભવી શકે તેમ છે સેંકડો માધન વહેતા ગંગાપ્રવાહમાંથી નીકળતું એક નહાનું ઝરણું અનેક કૃતિઓની સેખિતી અને અનેક ચિત્ર કારોની પિછી મને લગાડવાને પૂરતું છે કલાકારની લાગણીઓ જાગૃત અને જીવત હશે તો કલાને માટે વસ્તુની ખામી તેને કદિ પણ જણાશે નહિ કલાકારના જીવનના જોસ પ્રમાણે તેની કલા કોલે પામશે તેના હૃદયના આવ જતાવવાની નેને ખરેખર જરૂરિયાત હશે તો તે પત્યરમાંથી પુષ્પની અમજાત કિપજ કરી શકશે અને પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં ફેરવી શકશે

અદ્ભુતતા શામાં છે ?

જેમ વસ્તુની શોધમાં કલાકારે પોતાની આખપાખ ઉભરાતી કુદરતી અને અસુધિ લીનાની ખહાર જવાની જરૂર નથી તેમ પોતાની કલાની અદ્ભુતતા અર્થે તેણે પાખ આજ નાખે તેવો ઝગઝગાટ કલામાં મૂલ્યાની આવશ્યકતા નથી તેના મરણ હૃદયની સજા

એ જ પરમ અદ્ભુતતા છે પ્રકૃતિથી વિંદાયેલો આત્મા પોતાને પિછાણે એ જેટલું અનિ-
વાર્ય છે તેટલું અદ્ભુત છે. અભાવનું દર્શન કરાવવા કરતાં ભાવની સ્મૃતિ કરાવવામાં અદ્-
ભુતતાં વિશેષ છે. મનુષ્યને અમાનુષિક સંદિમાં લઈ જવા કરતાં તેના મનુષ્યત્વનું ભાન
કરાવવું એમાં જ અપૂર્વતા છે. આંખને આંશ નાંખવામાં કલાની સફલતા નથી, પરંતુ
આંખને શાંત કરવામાં છે. સામાન્ય યુદ્ધિ અને સરલ હૃદય જેવી કોઈ પણ વસ્તુ વિરલ
વધી. “તું” અને “હું”નું ભાન કરાવવામાં જેટલી વિશેષતા છે તેટલી વિશેષતા “તે”
ની વાતો કરવામાં નથી. મનુષ્યના હૃદય ઉપર જેટલી પરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી શકશે
તેટલી અપરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી નહિ શકે. તાકે અને મ્હાકે જેટલે દરજ્જે મનુષ્યની
લામણીઓ ઉત્કેરી શકશે તેટલે દરજ્જે પારકાનું ઉત્કેરી નહિ શકે. વસ્તુતઃ મનુષ્યને જેટલો
રસ સંસારમાં છે તેટલો સ્વર્ગમાં નથી; જેટલો રસ ખેતરમાં છે તેટલો પારીસના યુધ્વાઈમાં
નથી; જેટલો રસ ઝૂંપડામાં છે તેટલો વરસેદઝના ચાચમહેલમાં નથી; જેટલો રસ પોતાના
આંગણના કુવામાં છે તેટલો નાયાગારના ધોધમાં નથી; જેટલો રસ મજૂરના હમેશના
વૈતરામાં છે તેટલો રાગજોના દરબારમાં નથી. જેટલો રસ ગૃહિણીમાં છે તેટલો ઈંદ્રની
આપસમાં નથી; જેટલો રસ ઇંદ્રગીની હમેશની ભરતી-ઝોટમાં છે તેટલો મહાન અક-
સ્માતો કે દૈવની નાહુગીરીમાં નથી; સંક્ષેપમાં જેટલો રસ જીવનના સાદા બનાવોમાં છે તેટલો
આસાધારણ કૃષ્ણનાઓમાં નથી. અને મનુષ્યના હૃદયમાં જે તરંગો હરદમેશ ઉછળી રહ્યા છે
તે તરંગોમાં પ્રવેશ કરવો, અને વિદ્યાન તેમ જ અભણ, શ્રીમંત તેમ જ ગરીબ, બાળક
તેમ જ વૃદ્ધ, તથા સ્ત્રી તેમ જ પુરૂષને આનંદ અને આશાનો મંદેશો પહોંચાડવો એ કલાનો
હેતુ અને એ કલાનું કાર્ય છે. કુદરત અને મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચેતનમય અને
નવીનતામય બનાવવાં એ કલાનો આદર્શ છે.

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા.

જેમ સૌંદર્ય તેમ ઉપયોગિતા પણ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. કારણ કે ઉપયોગિતા
તિનાનું સૌંદર્ય મનુષ્ય અધોગતિની ખાધમાં ફેંકનારું મંત્ર છે, અને સૌંદર્ય વિનાની ઉપયોગિતા
મનુષ્યના આત્માને ચીમળાવી નાંખનાર ઝાંપણ છે. જે કલા ઉપયોગી નથી તે વસ્તુતઃ સુંદર
હોઈ શકે જ નહિ. અને જે કલા સુંદર નથી તે ઉપયોગી સંભવે જ નહિ. ઉપયોગિતા
અને સૌંદર્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરવો તે જીવનને શુદ્ધ અને મૃત્યુને કવિતામય બનાવવા
જેવું છે. આવા અર્થ સ્પષ્ટ ભેદને લીધે જ કલાને ઉતારી પાડવામાં આવી છે. તેથી જ
આપણા સંસારમાં, આપણા ગૃહોમાં આપણી રીતભાતમાં, આપણા પહેરવેશમાં, આપણા
પહેરવેશમાં, આપણા ખાનગી તેમ જ બહાર જીવનમાં શુદ્ધતા કડોરતા તેમ જ જડતા
વ્યાપી રહી છે. તેથી જ આપણા સમસ્ત જીવનમાં એક પ્રકારનો પક્ષાઘાત ઉત્પન્ન થયો છે.
અને યોગ્ય સમય પહેલાં લખાયેલા મ્હારા પોતાના ચમ્પદમાં જ ફરીથી કહું તો, “એ પક્ષા-
ઘાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી, કલાકરને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનોને
વિદ્યામાં રસ નથી, અને શહેરીને શહેરીપણમાં રસ નથી. એ પક્ષાઘાતને લીધે યવો અને

હલા વચ્ચે ત્રિપત્તા ઉત્પન્ન થઇ છે. ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો છે, કુદરત અને ઔપધિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન, મન, ધન અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પદ્ધતિને લીધે જ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે મંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉભયનાં સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઇ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતાં ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલ્લખાં મરાયાં છે.” હલાકારો ભૂલી જાય છે કે હલા એ “કુદરતનું જ પ્રતિબિંબ છે અને કુદરતની અદર સર્વ સુંદર અને ઉપયોગી છે. જે કંઈ સુંદર છે તે જીવત, અર્થપૂર્ણ અને ઉપયોગી છે તે નિયમિત, તાલમય, મનોરંજક અને સુંદર હોવાથી જ ઉપયોગી છે સૌંદર્ય કાયદાની સત્તાથી કે જાદુઈ લાકડીથી ઉદ્ભવતું નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં વારતવિક, યથાર્થ, આદર્શ જીવન છે ત્યાં ત્યાં જીવનનાં અનિવાર્ય તત્ત્વ તરીકે આપોઆપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તેથી હલાનો આદર્શ હાથ કરવો હોય તો કૃત્રિમ, કલ્પનામય, જાઠ સ્વપ્નોમાં ભ્રમણ કરવાને બદલે સ્વાભાવિક, સત્ય, ચેતનમય જીવનનો આદર્શ હાથ કરો. સ્મરણમાં રાખો કે કુદરતની વિશ્દ્ધ થવા કરતાં કુદરતને અતુર થવામાં જ હલાનો વિજય છે. અને કુદરત તથા આદર્શ જીવન જૂદાં નથી એ મહાન સત્ય અંતરમાં આરટ હશે તો આપોઆપ આદર્શ હલા ઉત્પન્ન થશે. કુદરતનાં અને જીવનનાં સત્યો સમજનાર હલાકાર જગતને અને કુદરતને સૌંદર્યમય તથા પવિત્ર બનાવી શકશે, જ્યાં જ્યાં તેના હૃદયનું લોહચુંબક સ્પર્શ કરશે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા, પવિત્રતા અને ઉપયોગિતા પ્રકાશી નીકળશે. એ લોહચુંબક પાસે માત્ર નદી અને સમુદ્ર, યદ્ધ અને સૂર્ય, પહાડો અને વનસ્પતિ, કોઠિલા અને મયુરી, કે માન સરોવર અને નંદવન જ હલામય બની નહિ જાય, પરંતુ તે ઉપરાંત ખેતરો અને કારખાનાંઓ, રેલ્વે અને સ્ટીમરો રણભૂમિ અને કેદખાનાંઓ દુકાનો અને ઝુંપડાંઓ, સર્વ હલામય બની જશે. એ હલા માત્ર મુઠ્ઠીભર વિદ્વાનો એ અંગત મિત્રોને જ રીઝવશે નહિ, પરંતુ શહેર શહેર અને ઘેર ઘેર આદર્શ હલા તરીકે ઝાળખાશે, સ્વીકારશે, પૂજશે.

અર્થાપન.

મહાપિ મોહનલાલ કદમબેદ.

આપની સંસ્થાનો કાર્યો ખરડો વાંચી અત્યંત આનંદ થયો. મથાર્ય જાણણું ટૂંતિને પુનર્જન્મ આપવાની આપની યોજના અનેક રીતે પ્રવેશને પાત્ર છે અને મારા જેવો જોમાં કાંઈ મદત સ્થાન કરી શકે તેમ નથી છતાં બ્યારે મિત્ર મંડળના અભિપ્રાય અને સૂચનનું આમંત્રણ થયું છે તો નીચે પ્રમાણે મારે જોના સંબંધમાં કોઈક કહેવાનું છે તે ધ્યાન ઉપર લેશો જોખી આરા છે.

સંસ્થાનાં ત્રણ સચિત નામ આગળ પ્રશ્નાર્થક ચિન્હથી જોમ સમજાવ્ય છે કે જોના સંબંધે પણ ખીલનો અભિપ્રાય આપને આદરણીય હશે. આપની સંસ્થા મૂળ ઉદ્દેશ તેમાં આવસ્થા જતો તથા જો સર્વમાં સૂત્ર રૂપે રહેલો વિશ્વવ્યાપક પ્રેમનો આત્મીય આનિર્ભાવ જોતાં મને જોક નવીન નામનું સૂચન કરવાની ઈચ્છા છે. આ સર્વ ગુણને યોગ્ય નામતો “તપોવન” છે અને જો ગુજરાતમાં આવા જાણણું જીવનને પુનરુદ્ધાર થતો હોવાથી “ગુજરાતનું તપોવન” જોવું આપના આગ્રમનું નામ રાખતાં સંસ્થાની સાથે પવિત્રતાનું, સંપત્તિનું, અદિ-સાનું તેમ જ ધર્મારણમાં કેવળ નિર્ભયતાનું સૂચન સજ્જ શક્તિ જોજ થશે; કારણ કે “તપોવન” ની પ્રાચીન ભાવનામાં આ સર્વ ગુણ સ્વતઃ સચિત રહેલા છે. દેશ સેવા, પ્રાણિમાનની સેવા અને ખૂત દયા જો આજીવનનો નૈસર્ગિક આશય છે. વળી જોક અમુક ગુણને (જેમ કે સત્ય, દેશસેવા, સેવા ઇત્યાદિ) અગ્રસ્થાન આપી તેના ઉપરથી સંસ્થાનું નામ પાડવા કરતાં જો સર્વ પવિત્ર ગુણના આધિર્ભાવ વાળા જીવનને જ સંસ્થામાંથી ઉપર તારવી કાઢી તેવા જીવન પડે સંસ્થાનું નામાભિધાન કરવું વધારે યોગ્ય જણાશે.

તપોવનનું આવું ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર દેશમાં માત્ર ગણ્યા ગાંડ્યા જ હોઈ શકે જોડે જોડે આટલા ઉચ્ચ આશયનો માણસ હશે તે જ આમાં આપી શકશે અને જોક દૃષ્ટિએ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ધ્યાન રાખતાં જો જ આવસ્થક છે. આવી રીતની ઉચ્ચ કોટીની વ્યક્તિનો જ બ્યારે જમાવ કરવાનો છે અને મદાવ્રતો તથા ઉપવ્રતો માત્ર વ્યવસ્થાપકોને જ અંગે છે તો નિયમો કહિન છે જોમ તો ન જ કહી શકાય. છતાં કેટલાંક કારણને અંગે આ નિયમોમાં સહેજ ફેરફાર કરવો યોગ્ય છે જોમ માફ ધારવું છે.

પ્રથમ તો નિર્ભયવ્રતને ઉપવ્રતોમાંથી કાઢી મદાવ્રતોમાં અગ્રસ્થાન આપવું મને યોગ્ય જણાય છે. આપણા દેશની અત્યારની હાલમાં મુખ્ય કારણ અયોગ્ય ભવ જણાય છે. લોકના મનમાં ખરણની, મીઠકતની નાશની કેલની તિરસ્કારની જોવી જોવી મોટી ધારણીઓને અંગે જ આપણું ચારિત્ર્ય નિર્ભગ પડી ગયું છે જાણણું જીવનની મોટામાં મોટી મંપતિ નિર્ભયતા

તદન કાઢી નાખવા જેવો જ થાત. વળી ગૃહસ્થાશ્રમ તે તપોવનની ભાવનાની. જરાય વિરૂદ્ધ નથી. શાકુન્તલમાં ચિત્રેલી તપોવનની મોઢક ભાવના આમાં દષ્ટાન્તર છે.

સ્વદેશીયતાના સંબંધે કદી સ્વદેશી વસ્તુ કોઈ વસ્તુ બોધનારો વાણીયો બનાવતો હોય કે વેચતો હોય તો તેને ત્યાંથી/એ વસ્તુ ન ખરીદવી એવો તો આપનો આશય નહીં જ હોય.

મંસ્થામાં ભાગ લેનારને વ્યવસ્થાપકો, ઉમેશ્વારો અને વિદ્યાર્થીઓ એમ ત્રણ ભાગમાં વેંચી નાખવાની યોજના વ્યાવહારિક છે અને ધણે અંશે કલ્પિત નિયમોમાં પણ વ્યવહારની સરળતા કરી શકાશે.

વિદ્યાર્થી વિભાગના સંબંધમાં ત્રીજા નિયમમાં માળાપોએ બાળકો ઉપરથી તમામ હક ઉઠાવી લેવો પડે એવો અર્થ બહુ સ્પષ્ટ નથી. મને લાગે છે કે નિશાળામાં સરકારે જે નિયમ મૂક્યો છે એટલા જ પુરતો આ નિયમ હશે ? તેમ જ ચોથો નિયમ “કોઈ પણ કારણસર માળાપની પાસે નહીં જઈ શકે” એવો આગ્રહ આપતો બધો શા માટે રાખવો પડ્યો હશે ? તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. માળાપ અને બાળકનો સંબંધ છેક તોડી નાખવો એ તો ઇષ્ટ નથી માત્ર એના અવ્યાસમાં એ સંબંધથી ખોટા લાડને લખતે જે વિદ્યાર્થી આવી પડે તે જ નિવારવાનો ઉદ્દેશ હશે. પણ જ્યારે માળાપ જાણીને જ આવા આશ્રમમાં પોતાના બાળકને મૂકે તો એનામાં ખોટા લાડનું આરોપણ પ્રથમથી જ કરવું યોગ્ય લાગે છે ખરું ? મને લાગે છે કે આ નિયમ પણ ફરી ધડી સિધિલ કરવા જેવો છે. પાંચમા નિયમના સંબંધમાં જે પ્રતોમાં ઉપર બતાવ્યો તેવો કારકેર, થાય તો એવી ભાવના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉભી કરવી યોગ્ય જણાશે.

નિયમ નવમાં જે ભાષાઓનું જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા બતાવી તે મને લાગે છે કે હદ ઉપસંતની છે. ગુજરાતી સ્વભાષા છે એટલે એ તો જોઈએ જ ઇંગ્લેન્ડ શાળાભાષા છે તેમ જ ફિનિશની વ્યાપારી ભાષા છે માટે તેની પણ જરૂર પડશે. હવે પ્રબળે એકત્ર કરવા આખા હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દી ભાષા લોક સમજી વાંચી શકે છે તો તે ભાષાનું થોડું જ્ઞાન ખોવતાં આવડે તેટલું તો યોગ્ય છે. બંગાળી અને મરાઠી ભાષા જે દેવનાગરીમાં લખેલી હોય તો વાંચીને કેટલેક અંશે સમજી શકાય ખરી. પરંતુ તામીલ અને તેલુગુ બધાય વિદ્યાર્થીને માટે ફરજિયાત કરવાથી ખીજા અવ્યાસમાં વિધ્નકર નહીં નીવડે એમ માનતા અચકાવું પડશે વળી જે અહીંના ઉપદેશકો મદ્રાસ તરફ ન જવાના હોય તો એ ભાષાનો ઉપયોગ પણ શો થશે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

વિદ્યાર્થીના ખોરાક સંબંધે આપ દૂધ, ઘી, તદન બંધ કરવા ઇચ્છો છો તો એ વિચાર પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચિન વૈદ્યશાસ્ત્રની તેમ જ અનુભવી લોકમતની અત્યંત વિરૂદ્ધનો છે ઘૃતંભાયુઃ એ સ્ત્ર વળું પ્રસિદ્ધ છે. આવો ખોરાક જે બંધ થશે તો મગજ અને શરીરને

નેષ્ટી સામગ્રી મળી શકશે ? ગમે, તેવો સંજો ત્રતી જે શરીરે પુટ નહીં હોય તો એનાથી કામ કમી થશે. આ સંબંધી ફરીને વિચારી લેવા જેવું જણાય છે. આ ખોરાક આપણે માટે અનિવાર્ય છે એમ હું ધારૂં છું. નિઃશ્વ સોળ ઉપરથી હું ધારૂં છું. વિદ્યાર્થીને આરામ નહીં આપવાનો ઉદ્દેશ તો નહીં હોય.

આપણા ખરડામાં જ્ઞાતિના સંબંધમાં કોઈ સ્થાન નથી તે ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રસંગે અનુસરી જ્ઞાતિ ભેદના ઉપર બહુ ચત્તન નહીં આપી ઉદ્દેશને અનુકૂળ ગુણ કમ્મે આપ ન વ્યવસ્થા કરી શેશો. આ બહુ, સારો વિચાર છે અને નકામો એના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પણ નથી ન. પણ વિદ્યાર્થીને યેર પાછા ફરતાં ભવિષ્યના વ્યવહારમાં ફાળ ન પડે એટલું સંભાળવું પડશે.

આપનો નિશ્ચય અપૂર્વ દૃઢતાવાળો છે અને ઉદ્દેશ અતિ ઉચ્ચ છે એટલે આપના પ્રયત્ન સફળ થશે એમાં શંકા લેવા જેવું રહેતું નથી. આપનું આ માનસિક બળ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આપી દુનિયાએ લેઈ લીધું છે. પરંતુ એક વાત આપના કાર્યમાં આપને અવશ્ય વિચારવી પડશે. જ અને ત એ છે કે આપના જેટલી ઉચ્ચ ગામી સતત વહેતી વૃત્તિયો વાળી વ્યક્તિ ધણી જ યોડી હોય છે અને તેમને રાગદ્વિષથી ભરેલા પ્રાણિયોની સાથે સંબંધ રાખી વાતસલ્યભાવમાં ધીમે ધીમે ઉછેરી ઉચ્ચગામી વૃત્તિઓના ભોક્તા કરવા છે. એવા પ્રાણિયોને ફર રાખવાથી કાર્યસિદ્ધિ નહીં થાય માટે એમને આપના સહવાસમાં જોડવા નિયમની યોગ્ય શિથિલતા કરવી પડશે એવું મારું મત મન છે.

અંતમાં આપનો આ ભગિરથ પ્રયત્ન અનેક રીતે સફળ થાય અને આપને હાથે દેશનું સદસ્વધા કલ્યાણ થાય એવી પ્રાર્થના સાથે મારી કેટલીક ભાવનાઓ દર્શાવતાં મારાં બે પુસ્તકો (કુસુમાંજલિ અને અભિજ્ઞાન શકુંતલ) આપને ભેટ કરી અહીં વિરમીશ.

જંગમતીર્થ સાધુજન.

(મીરાંને પૂર્વજન્મની પ્રીતઃ ભગવતી મીરાંબાઈના એ ભજનની શ્રુતિ.)

અમે તો જ્યાં જાણ્યાં હો જંગમતીર્થ, રે !

જેની વાતો જૂદીઃ

જાણ્યાં તેવાં જાણ્યાં અમ નિર્ભય ચિત્તઃ રે !

એની વાતે સિદ્ધિ !

હેયે પ્રભુ દિયોજતાં હજારે રહીને હોયઃ

ધીરૂં ધીરૂં ડોલતાં,

એ તો હાલે ને ચાલે એવી રીતઃ રે !

જેની વાતો જૂદીઃ

અર્ધાં સાને સમજતાં પ્રભુ સંકેતઃ

અખોલ આચરતાં ધૂમેઃ

એ તો હેવાંને હેત હસતાં નિત્યઃ રે !

જેની વાતો જૂદીઃ

એની વૃત્તિ વાણી જાણે નવનીતઃ રે !

એની રહેણી કરણીનાં ગાજે ગીતરે !

જેની વાતો જૂદીઃ

એની વાતે સિદ્ધિ !

ગુજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૯૨ થી.)

કરુણાપદ્મયુથ નાટક—આ નાટક મંત્રી વસ્તુપાલની આજ્ઞાથી શત્રુગ્રયમંડન પ્રથમ તીર્થકરના ઉત્સવમાં ભળવાયું હતું. નાટકના કર્તા બાલચંદ્ર દેવેન્દ્રસુરિના શિષ્ય ભદ્રેશ્વરસુરિના પદને વિષે સર્વ સમાન અભયદેવસુરના શિષ્ય હરિભદ્રસુરિના શિષ્ય હતા. બાલચંદ્ર * વસંત વિલાસ નામનું કાવ્ય પણ બનાવેલું છે, જેમાં શ્રીર્તિકૌમુદીની પેઠે વસ્તુપાલનાં પરાક્રમે વર્ણવેલાં છે. બાલચંદ્રાચાર્યને સરસ્વતીમુતનું બિરુદ મળેલું હતું. વળાયુધ ચક્રવર્તિએ પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ પારેવાનું રક્ષણ કર્યું તે પ્રસિદ્ધ વસ્તુને અવલંબીને આ નાટક રચાયેલું છે.

સૂતધાર.... તથા ચ । પ્રાગ્વાટાન્વયાસિંધુપાર્વણાવિધુઃ શ્રીચંડવોમૃત્વિના

તસ્માન્ મંડિતભૂરમૂચ્ચ તનુમૂશ્નંડ પ્રસાદાભિવઃ ।

સોમઃ કિંચ તદાત્મજઃ સમભવદ્વિશ્વપ્રિયો માતુકઃ

તસ્યાપિ પ્રથિતઃસુતોજનિ જને નામ્રાશ્વરાજઃ રુતી ॥ ૬ ॥

અપિ ચ । તત્પુત્રઃ સમભૂદ્ધિમૂતિવસતિઃ શ્રીમહાદેવાલ્પયા

જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠગુણૈકમૂત્તદનુમ્ઃ શ્રી વસ્તુપાલોમત્ત ।

તેજઃપાલ ઇતિ પ્રસિદ્ધમાહિમા જદ્દે કાનિષ્ઠોનયોઃ

કલ્પાનોકહકંદલપ્રતિકૃતિર્યસ્યોપકારી કરઃ ॥ ૭ ॥

* નર નારાયણ નામનું મહા કાવ્ય જે અર્ચુન અને કૃષ્ણને અધિકૃત કરીને વસંત-પાલ સચિવે રચેલું છે તેમાં કર્તા વસંતપાલ પોતે જણાવે છે કે સોમશર્મા (સોમેશ્વર) અને હરદરાદિ કવિઓથી વસ્તુપાલને બદલે તે વસંતપાલ કહેવાતો હતો.

કિં ચ । શાસ્ત્રાંભોધિમતીવ પીવરાધિયાં નાવેવ યસ્તીર્ગવાન્

મગ્રસ્તુ પ્રતિવાસરં નિતમયૌ સાધૌ તદીયે રસે ।

નટઃ પાપમાલિમ્લુચાચ કુરુને ધર્મે ગુણારોપણમ્

તત્કત્યાત્ર ન વસ્તુપાલસચિવશ્રિત્રીયને ચેતાસિ ॥ ૮ ॥

અપિ ચ । એન્દ્રો મંડપ એપ ચંડપકુલધ્વેનાંશુના નિર્મમે

ચેનાનલ્પગુણાપણેન તરણેર્વાહારાવિષ્કંમકઃ ।

તત્તત્પૂર્વજમૂર્તિભિસ્તિલક્તિઃ શૈવેયવામેયયો

શ્રૈત્યદ્વંદ્વમિદં ચ સંચિતયશઃ સંદોહસંદેહચન્ ॥ ૯ ॥

अथवा । गूर्जरधराधिराजश्रीवीरधवलसन्निवावतंसस्य

अविश्रांतमेव कनकधाराधोरणीवर्षम्रीणिताशेषवनीपकस्य
निजदोमंडलचंडिमकुंडलितवैरिविक्रमस्य निरवद्यधर्माचरणचातुरी-
विस्तारितकृतयुगावतारस्यास्थाननिष्पाद्यमानसुरसदनशिला-
संवातटंकणटणत्कारैराभिचारठकारोच्चारैरिवानिर्वासितकलि-
पिशाचस्य विवस्वानस्यतेरमुष्य कतिशः सुचरितानि
समुद्धार्यते । प्रस्तुतवृत्त्या नु समादिष्टोस्मि तेनाष्टमीचंद्रविशाल-
भासेन श्रीमता वस्तुपालेन । यदत्र तत्र भगवतः शत्रुं नय
शिखरिशिखामणोः.....प्रथमतीर्थकृतः सुरसमनि जिनमत-
प्रसिद्धः करुणारसानुविद्धः कोपि प्रबोधस्त्वयामिनेतव्यः ।

किंच । लोकोहि परिचितगुणद्वेषित्वान्नूतननूतनवस्तुनि स्वमन्त्रे रमयति । ततो नूतनः
कोप्यास्ति सुधानिकरशुद्धः सुष्ठिलललितवद्यः प्रबंध येन समलंकृतसंसदां सभासदां विनो-
दयामि (इति मौलितट्टक् निंतां नाटयति)

नट.-मारिप । श्रीदेवेंद्रगुरु^१ स्वहस्तस्वपदनिवेशिनस्य भुवनभद्रंकरस्य श्रीभद्रेश्वर
सूरिगुरोः पटनभस्तलालंकरणाकिरणमालिना प्रतिवादिद्वितनयदमनसौरिणा श्रीमदभय-
देवसूरिणा निजकरतामरसप्रणिष्ठितानप्रतिमप्रतिमाभरसौरमदुर्भगीकृतात्रिदशसूरोन्मृहीहरिभद्र-
सूरानिभजानीस ।

सूत्र० (साक्षेपम्) साहित्यांशुधिबंधुरामवितरां पट्टर्कखण्डान्वितां
नानालक्षणदुर्गदुर्गेमनमां विद्यामनतामावि ।
सञ्चक्रेण समाश्रिताः सुकृतिनो ये साधयन्ति स्म ता
नैकः को मुनिचक्रवर्तिन इह क्षोणीतले वेद न ॥ १० ॥

अपरं च । विलसदमृतद्वेषा येषां वचःप्रचयः पपुः
सपुलकवपुस्तंभा जंभांतकादिपुराः पुरा ।
तदपल पिपने ने वर्त्तेरन्नयापरया कथं
न विधुरधुना तत्पिण्याकः स चेदुपने भवेत् ॥ ११ ॥

अपि च । यत्कीर्तिगौर्येण मिथोपलक्ष्यौ गौरीगिरीशौ दिवि गौरकांती ।
किरप्रपंचैर्मिलितौ वियोगभीत्यार्धनारीश्वरतां प्रपन्नौ ॥ १२ ॥

નટઃ નત્પદપંકજમધુજ્વલેન કાવિકર્મકરણનિસ્ત્રેણ શ્રીમદાચાર્ય-
ચાલચંદ્રેણ વિહિનઃ સર્વજનનંહિતઃ સમસ્તજગતામપિ કૃતપુણ્ય-
સંબંધઃ કરુણાવજ્રાયુષ દ્વિ પ્રબંધઃ ।

મૂત્ર ૦ (સપ્રમોદમ્) સોળીમર્તુશ્રરિતમતુલં તમ્ય વજ્રાયુષસ્ય
શ્રીમાનસ્મિન્ વપુરિગ્નભૃદ્ચાલચંદ્રઃ કર્વાદ્રઃ ।
સાંદ્રપ્રીતિર્ગુણગણવતી સંસદેષાપ્યશેષા
દક્ષાઃ સાક્ષાદપિ વયમિમે સ્પષ્ટનાથ્યક્રિયાસુ ॥ ૧ ॥

અંત । મદ્રશ્રીહરિમદ્રસૂરિસુગુરોઃ પદ્મતર્કવિદ્યાવિદઃ
શિષ્યઃ શ્રીસુતેદવતાસુત ઇતિ સ્થાનઃ પ્રબંધં વ્યધાત્ ।
શ્રીવજ્રાયુષચક્રવર્તિચરિતવ્યાહારવેનાલિકં
વિદ્વત્કર્ણરસારસાયનમમું શ્રીચાલચંદ્રઃ કવિઃ ॥ ૧ ॥
યેમું વૌક્ષ્ય મુદ્ધં વહંતિ સુહૃદસ્તે સંતુ દીર્ઘાયુષઃ
યે તુ દ્રેષમસજ્જનાસ્તદયવાલ્કલ્યાલમમેનમ્ ।
અસ્તુ સ્વસ્તિ જગત્રયેપિ મનના પ્રીતિં મિથઃ પ્રાપ્નુયાદ્
આર્ચદ્રાર્કમમૂર્ત્યંતુ ચપરા વાચઃ કર્વાનામપિ ॥ ૨ ॥

પ્રશ્નદ્વરોહિણેય નાટક—આ પંક્તિ નાટક દેવઅરિના મંતાનીય નયપ્રબસરિના
શિષ્ય સમભદ્રની કૃતિ છે. શ્રી આદ્યજ્ઞાન સ્મૃતિના બ્રહ્મણ્ય પાર્શ્વચંદ્રકુલના મહાવીર
અને અન્યપાત્રો અંધાવેશા આદીશરના ચેતના યાત્રાસરપ્રસંગે આ નાટક ભજવવામાં
આવ્યું હતું. મહાવીર તથા શુદ્ધના સમકાલીન શ્રેણિકના રાજ્યમાં બનેલા બનાવ ઉપર આ
નાટક રચાયેલું છે. રોહિણેયચોર રાજ્યહમાં એવી રીતે ચોરી કરે છે કે તે પકડાતો નથી.
શ્રેણિકનો પુત્ર અભયકુમાર પોતાની શુદ્ધિના બળથી તેને પકડે છે પરંતુ તેણે કરેલી ચોરીઓ
કપુલ કરાવવાને માટે તેને એક યુક્તિ કરવી પડે છે. એક ઓરડાને ઉત્ખુલન કરેલો યજ્ઞગર
છે તથા અપ્સરાઓને બદલે વેશ્યાઓને મૂકે છે, ચોરને અહીંયાં ઉધમાં મુકી દે છે. રોહિણેય
જગનાં, વેશ્યાઓ તેણે પૂર્વજન્મમાં કેવાં કામો કર્યા હતાં એથી આ સ્વર્ગ મળ્યું છે તેવું
પ્રકટે. રોહિણેયના આપે તેને કોઈ પણ રીતે મહાવીરનું વચન સાંભળ્યું નહીં તેવું કીધું
હતું. પરંતુ એક દિવસ પગમાં કોટા વાગતાં તે કાદતાં મહાવીરની દેશના શ્રવણે પડી હતી.
તેમાં દેવતાઓની આંખો ખીંચાતી નથી તથા પગ ભોંય પડતા નથી એવું વાચ સાંભળ્યું હતું.
આ વખતે આ સાંભળેલું કામમાં આવ્યું અને જાણ્યું કે આ કૃત્રિમ સ્વર્ગભવન છે. મહાવીરનું
એકજ વચન આટલું વપકારક માત્રમ પડવાથી તેણે પોતાની ચોરીઓ કપુલ કરીને દોષા
તર્ક લીધી.

(નાન્દ્યંતે સૂત્રધારઃ) સત્પુત્રાં ચરિતાનિ યાનિ કવિભિર્વ્યાર્વર્ણિતાન્યદ્રુતમ્
 સૌભાગ્યસ્ય પદં ભવંતિ ભુવને વિસ્તારમાયાન્તિ ચ ।
 તદ્વ્યાવર્ણનતસ્ત્વમી અપિ ચિરં યાંતિ પ્રશસ્તિ સ્તિતેઃ
 તાન્યુચ્ચૈશ્ચરિતાનિ તે ચ કવયઃ પ્રીણંતુ રંગાંગણમ્ ॥૨॥

સૂત્રધારઃ—શ્રીચાહમાનાસમાનલક્ષ્મીપતિષ્ઠયુલ્લસઃસ્થલસ્થૂલકૌસ્તુભાયમાનનિરૂપમાનગુણ-
 ગણપ્રકર્યૌ શ્રીજૈનશાસનસમમ્બુત્રતિવિહિતાસપ્તનપ્રયત્નોત્કર્યૌ પ્રોદામદાનવૈભવોદ્ભવિષ્ણુ-
 કીર્તિકેતકીપ્રચલપરિમલોદ્ભાસવાસિતાશેષદિગંતરાલૌ કિં વેત્તિ શ્રીમદ્યશોવીરશ્રીઅનય-
 પાલૌ । યૌ માલતીવિચાકિલોજ્વલપુષ્પદંતૌ શ્રીપાર્શ્વચંદ્રકુલ પુષ્કરપુષ્પદંતૌ ।
 રાનપ્રિયૌ સતતસર્વજનીનવિતૌ કલ્પૌ ન વેત્તિ ભુવનાદ્રુતવૃત્તચિતૌ ॥ ૪ ॥

... ..તત્કારિતશ્રીમદ્યુગાદિદેવસ્ય ચૈત્યપ્રવૃત્તયાત્રોત્સવે
 વિવિધરસાનુવિદ્ધપ્રવંધાભિનયનાય સામાજિકૈઃ સમાદિષ્ટોસ્મિ ।

પારિપાર્શ્વકઃ સપ્રમોદમ્ । પ્રિય નઃ કઃ પુનરત્ર પ્રવધોભિનેતવ્યઃ

સૂત્રધારઃ—વાદીદ્રંભયસંચયવ્યયચળઃ શ્રીદેવસૂરિઃ પ્રભુઃ
 તદ્રચ્છાંબુધિપાર્વણોમૃતરુચિઃ સૈદ્ધાંતિકગ્રામણીઃ ।
 શ્રીમત્સૂરિજયપ્રભઃ શમનિધિસ્ત્રેવિચ્છવૃંદારક
 સ્તચ્છિષ્યોસ્તિ સમસ્તનિસ્તુપગુણારામઃ સ્ રામઃ કવિ ॥ ૬ ॥
 સત્યં સંત્યેવ શીતાંશુસંગીતવનિતાદયઃ ।
 ધુર્યં કિમપિ માધુર્યં રામભદ્રગિરાં પુનઃ ॥ ૬ ॥
 તતસ્તદ્દિશ્ચિત્તં સકર્ગશ્રવ્યનવ્યોક્તિમુક્તાંચિત્તવિવિધ
 ..સર્વૈદગ્ધ્યનિધાનપ્રબુદ્ધરૌહેણેયામિધાનં પ્રકરણમભિનેષ્યામઃ ॥

મોહપરાજય નાટક—આ પચાંકી નાટક મારવાડના થરાપદ્ર (થરાદ) માં કુમાર-
 પાળે બંધાવેલા કુમારવિહારના વીર જિનેશ્વરના યાત્રા મહોત્સવના પ્રસંગે ભજનવામાં આવ્યું
 હતું. કુમારપાળે વિનયથી મોહને કૃપી રીતે છત્યો તે આ નાટકની વસ્તુ છે. આ રપકનો
 દર્શક બચ્ચા... નાટકપદ્ય... આ પિતાનું નામ ધનદૈવ તથા માતાનું નામ
 સપુલકવપુસ્તંભા જંમાંતકા... તેમ સૂત્રધારના વાક્ય (કાવ્યકન્દલ
 નદપલ પિપને ને વર્તોરન્યાપ્તમાના કુચ્છલશનો હાર તથા નિર્બ્યાજશજ
 ન વિધુરધુના તલ્પિગ્યાકઃ સા ચક્રવર્તિના સેવક હતા.

અપિ ચ । યત્કીર્તિર્ગૌર્યેણ મિયોપલક્ષ્યૌ કર્પૂરપત્રાંકુરચારાપદ્રપુરપરિસ્કારશ્રીકુમાર વિ-
 કિરપ્રપંચૈર્મિલિતૌ વિયોગમીત્સંગતમસ્તોકંસામાજિકલોક કસ્યાપિ નિસ્તુ

પરસોપનિષદ્વિદ્યોદિનો રૂપકસ્યામિનયદર્શનેન પરમપ્રમોદસંપદં સંપ્રાપ્યેતિ ।

સૂત્ર૦—.....(સ્મૃતિમાભિનીય) આર્યે અસ્યેવ શ્રીમોદ્વંશાવતંસેન શ્રીઅજય-
દેવચક્રર્ષતિચરણરાજીવરાનહંસેન મંત્રિધનદેવતનુનન્મના રુક્ષિમળીકુસિલાલિતેન સર્વતોમુલ-
નિસ્તુપસેમુપીવિલાસવાસમત્રનેન નિર્વ્યાજરાનનિતવિનીવદનવિધમમણિદર્પણેન વ્યાપારિક-
મલાકલશમુક્તાફલહારયટ્ટિના સારસારસ્વતોદારસારણીસકસુકુમારસ્મેરકાવ્યકંદલપ્રરોહેણ
પરમાર્હેતેન યશઃપાલકવિના નિર્મિતં મોહપરાજયં નામ નાટકમ્ ।

સૂત્ર૦ પદ્માસન્ન કુમારપાલનૃપતિર્નિજે સ ચંદ્રાન્વયી
જેનં ધર્મમવાપ્ય પાપશમનં શ્રી હેમચંદ્રાદુરોઃ ।
નિર્વોરાધાનસુદ્ગુણા વિદ્યતા દ્યુતાદિનીર્વાસનં
યેનૈકેન મત્રેન મોહનૃપતિર્નિગ્ધે જગત્કંટકઃ ॥

સૂત્ર૦ ચારાપદ્રપુરં નિર્મલચતુરં ચેત્યેષુ સર્વોત્તરમ્
કિંચેતિજ્ઞાનમંદિરં રસમયં ચૌલુપયવૃત્તં સ્વયમ્ ।
જંચાલઃ કવિરાજવર્ત્મસુ યશઃપાલઃ પ્રવીણઃ કવિઃ
મદ્દયાઃ કુશલાઃ કલાસુ તદહો દિટ્ટ્યા પ્રસન્નો વિધિઃ ॥

ધર્માર્થશુદ્ધ્ય નાટક—મેધપ્રભાચાર્ય—આ યાયાનાટ્યપ્રભંધ દશાર્ણભટ્ટશાસ્ત્રિના
ચરિત્રને અવધંબીને રચેલો છે.

કયમચાપિ શ્રીમદ્દેવગુરુગુણપ્રસ્તાવકજનકરૂપપાદપ્રાગલ્ભ્યશ્રીસંઘસમ્યામ્યર્ણમાભિનેય
પ્રબંધપરિજ્ઞાનાર્થમુપાસ્થિતઃ સતતવત્સાસુ સત્યાપિનસમીચીનૈવૈતયિકલીલઃ સુશીલઃ શૌલુષો
વિલંબેને ।

નટ કેવું નાટક બજાવવું તે બાબતનો મંથનો પણ આપે છે.

અતઃ પાંચે છે.

યઃસચ્ચત્ત્વપ્રણયૈકપાત્રં સંગ્રામધર્મોડમયસત્યસંઘઃ ।
યસ્મિન્નસી નાયકનામુપૈતિ સૈષ પ્રબંધોભિનયેન યોગ્યઃ ॥
યતઃ દાનેકવીરા ભુવિ સંતિ કેચિદ્રણૈકવીરા અપરે પુમાંસઃ ।
તપઃપ્રવીરા ક્ષેત્રે લોકે વીરચત્રી ત્રિપ્ત્વપિ યઃ સ નેના ॥

ક્ષણં વિમૃશ્ય સહર્ષોઽહાર્પ હું જ્ઞાનં માર્પ નિશ્ચિતં શ્રીદર્શનમદ્રચરિત્રશુશ્રૂપાતરંગિ-
તોયં પારિપચલોકઃ ।

ગંગદાસ પ્રતાપવિલાસ નાટક—આ નવાંટી નાટક આંપાનેરના રાજા ગંગાધરે સુલતાન મહમદને હરાવ્યો તેને ઉદ્દેશીને રચાયેલું છે; અને તેના કર્તા ગંગાધર છે. ઈ. સ. ૧૪૪૯ ના અરસામાં આ નાટક રચાયેલું હોવું જોઈએ. તેમાં વર્ણવેલી પાવાગઢ તથા ચંપદપુરની મહાદ્ધિ તથા તેના રાજાની શરણીરતા આપણા હૃદયમાં સચોટ છાપ બેસાડે છે. રાજા તથા પ્રજાની મહાકાલીની બંધિત તથા ગંગદાસના ફરેકનો પણ અરસ આપેલો છે. મહમદ સુલતાન તથા તેના આધિત ધરના રાજાઓના મંથનમાં પણ જાણવાનું મળે છે.

પ્રથમ કવિ મહાકાલી, ગંગેશ્વર (મહાદેવ) અને રામને નમસ્કાર કરે છે.

પંચી નાંધ-તે સૂત્રધાર કહે છે કે બ્રહ્મણ મન્દ્રપૂરીને છતવાને હમણાં ધન્ય કરે છે એવું લાગે છે.

इह हि विबुधाधारः पावः सुरालयभूधरम्
जयति कनकामोदं भूभृद्विकसुवर्णभू । वज्रे
निवसति महाकाली यस्मिन् कुतूहललालमा
निजमनु कलन्यासिरेतन्नुपेण विमाविता ।

કારણ કે આહોવા પાવાગઢ મેરુની અર્ધાં કરે છે અને મહાકાલીનું નિવાસસ્થાન છે. વળી ચંપદપુરની કામિનીઓના ધમ્મિયતા આંપાના કુવની સુગંધી લઈને તથા તે પુરના મગેવરેશનુ પાણી પીને શીત થયેલા મદ વાયુઓ પાવાચક્ર ઉપર ચડવા અને ઉતરવાનો મેદ કરે છે.

कुर्वन्नक्षत्रादसुव्यतमहावाटं सचापं ज्वलत
प्रांतापारपुरं पुरंदर इवानीक सुरेष्टेविणाम् ।
वल्गत्पाणितुरुष्कलोकवनिनावसोजवाद्यवमं
निसाणमनिवादिनं समकरोत् कुतूहलेनेव यः ॥
देशान् गूर्जरभूमिपस्य सहस्रा यो लीलयैवाग्रहीद् वज्रे
यन्निसाणरणाद्रणादपगतः स्वप्राणानिस्तारणं
प्राप्तः स्वांगुलिचर्वणं न चरणं वेगद्वितेः कारणम् ।
कृत्वा दुस्तृणदुर्दृमादिवरणं सत्यज्य सद्धारणं ।
जप्त्वा दुष्करुणं स गूर्जरसुरत्राणः कय प्राणिनि ॥

શ્રીમન્મહાકાલીપ્રાસાદપુરોવર્તિનિ સમાનલેડમિન્ સુલાસીને શરત્સમયસમુચિતદેવી પૂજનાય સમાગતં મકલરાજવર્ગં ગંગાધરકવિરચિતગંગદાસપ્રતાપવિલાસનામનાટકાભિન-યેન પરિતોપયામ ॥

ગંગાધરની કવિતા કેવી છે તે કહે છે

તરંગગાતુંગા કલરતરંગાતુરવનો~
મળીરંગાસંગાદમૃતરસશૃંગારિતનુઃ ।
મધૂતસંગી મૃંગાલસલસદર્નગારિતરુણી~
દગા સંભારંગ ગાયત્રિ રયતિ ગંગાધરકવિઃ ॥

નેપથ્યમાં રાજસચિય હરિદાસ પુરવાધકોને તથા લોકોને દેવીના મહોત્સવની તૈયારીમાં નગરના અંતઃકરણ વાસ્તે આગા કરે છે.

હરિદાસ—

કયમહહ પંચત્રિંશત્કુલરાનકન્યકાવચ્છાહુઆળકુલમદીપસ્ય હૃદહંમીસ્ય મમ સ્વા-
મિનો ભોર્ગાંદ્રસ્ય મસ્તકરત્નમિવ કન્યારત્નમભિલપતો મહંમદમહાસુરત્રાણસ્યાપમાનના સ્વ-
મુનચ્છેનેવ મસ્ત્વામિના સમકારિ ।

તન્મન્યે શ્રીમહાકાલીસેવયા સુત્થિરીકૃતમ્ ।

ગંગાદામમહીપેન રામ્યમાચંદ્રતારકમ્ ॥

હરિદાસ દેવતાયાત્રાભિમુખ મહારાજ ગંગાસત્રની આત્મથી યજ્ઞન આમંત્રીને લઇ આવતા પુરોહિતને દેવતાશયમાં મોકલે છે અને પછી નિષ્કાંત થાય છે.

પુરોહિત—

एषा सा जगदंबिका विजयते काली कपालप्रिया

देवीभिर्नवकोटिभिः परिवृता युक्ताभितो भैरवेः ।

एतामत्रगतांगभूतहवनेराराचयामोऽधुना ।

येनासौ यवनाधिपं युधि जयेच्छ्रीगंगादासो नृपः ॥

બીજા અંકમાં રાજા વિદ્યુપકતી સ્થાયે હોમક્રિયા તથા ઉત્સવક્રિયા જોવાને પ્રવેશ કરે છે. કણ્ઠાટ નાટકકાર નાટ્ય પ્રયોગ કરે છે. આ કણ્ઠાટી નટ વિજયનગરીના રાજા મહિષાશુરન પાસેથી આવેલો હતો. વિજયપુરીના રાજા પ્રતાપદેવની પછી તેનો પુત્ર મહિષાશુરન આદી ઉપર આન્યો. તેના ઉપર દક્ષિણ સુરનાણુ અને મળપતિએ ચડાઈ કરી. પરંતુ તેઓ હાર્યા. મહિષાશુરને લશાઘમાં છતેલા હયગજ વગેરે દ્વારાંતોને આપી દીધા અને પોતાના પિતાએ ગિરહતોડર આપીને દિલ્લી જવા વાસ્તે મોકલેલો કલાવંત ક્યાં છે એમ પૂછ્યું. એટલામાં ઉત્તર દિશામાંથી આવેલા વૈતાલિકે કીધું કે અહમદાવાદમાં મૂર્દાર સુરનાણુની સભામાં સભાકોવિદોને દરાવીને છ માસ રવીને પાવાચણાધીસ અંધપુરંદર ગંગાદાસ રાજાને મળવાને ગયો. ત્યાં રાજાએ તેની કવિતાથી રંજિત થઈને તેની પાસે પોતાના અરિતનું લોકોત્તર નાટક બનાવરાખ્યું. પણ આનો અભિનય ફાળુ કરે એવી ચિંતા થઈ. આથી મહિષાશુરને પોતાના નટને મોકલ્યો.

ત્રીજા અંકમાં પ્રતાપદેવી રાજાની સુવરાજ કીડા નાટકમાં બેવાથી પોતાને અવમાનિત છે અને તેથી પોતાની દાસી જ્યલતા અને વિક્રમ દેવીની સાથે મહાકાલીને મંદિરે જાય છેવટે પ્રતાપદેવી અને રાજાનું સમાધાન થાય છે.

ચોથો અંક. રણસંગ સેનાપતિ કેટલાંક યવનનાં મસ્તકો લાવે (વલપતિયવનશિરાસિ) ૧ કુમાર નરસિંહ તથા તેના લઘુ બાન્ધવો સાથે સભામાં બેઠેલો છે. રણસંગ પોતે કરેલી તું વર્ણન કરે છે. દરેક દિશામાંથી દૂતો વાર્તાઓ લઈને આવે છે.

રાજા પૂછે કે પશ્ચિમ દેશમાં શું અપૂર્વ છે?

દૂત કહે છે—

દેવ ત્વચ્છરણાર્થિભિર્નૃપશતેસ્ત્વત્પાણિદત્તામયે
સ્ત્વદ્રાજ્યે સુલ્લવાસિનાત્મદયિકાપુત્રપ્રપૌત્રાદિકૈઃ ।
મસ્તે મૂર્જરમંડલે પ્રતિપદં આસાર્પનાલોલુપૈ
રંતદાહિયુતો મહમ્મદસુરત્રાણોઽપરં ત્વાગતિ ॥

પછી નાનબૂપ અને વીરમબૂપના પત્રદરો આવે છે અને રાજાને પત્ર આપે છે. રાજા પત્રને પ્રજ્ઞાલન કરીને બ્રહ્મણ કરવાનું કહે છે.

સ્ત્રેચ્છાય કન્યા દદતોઃ સ્વસ્ય જીવનહેતવે ।

નાનવીરમયોઃ કસ્ય સંપર્કો નોપજાયતે ॥

પત્ર સુરત્રાણ મહમ્મદની આગળ લખેલો દત્તો સુવત્તાનના પ્રતિપદિ ગરાસીયા-
ને શરણ આપ્યું નહિ. તમે નર નિમ્ન કરો છો. મોટા રાજા સાથે વૈર ન કરવું.
મે પણ આ વિચારીને સુરત્રાણને પ્રતાપની કન્યા આપીને તથા તેની આગળ અમારી
બિંદી નચાવીને તથા તેનું પાદપરિત્રાણ હાથમાં લઈને જે કંઈ દૈન્યાક્ષરને સહીને માન
હાંકારને છોડીને સેવા કરીએ છીએ. આ કામ ક્ષત્રિયોનો નથી યવનોનો જ છે. અમારો
લડગ (ધડ ગડ) એણે લીધો અને જાંબળ ધણાંકેના લોકો જેવા ગદો હત્યા. આના આપે
કમહીતલમાં વિખ્યાત મહાદાનશાહી શ્રી મુગલરાજાનું પણ રાજ્ય લીધું હતું. તમારા જ
દાના હકદારીને રણુથંબોર કીલ્લા દીક્ષીના પાદશાહે હત્યા હતો એવું તેમાં લખેલું હતું.

किं च भवत्पूर्वजस्य चाहुआणकुलवतंसस्य असमसमरसाहसैकमच्छस्य शरणागतवज्रपंज
। हंमीरवीरस्यापि रणथंभोराभिधं दुर्गमपि दुर्गं दिङ्घीसुरत्राणेन गृहीत । दक्षिणसुरत्राणेनापि
राजमानकरादिभूपानाम्—

અકપાંચમો. અમદાવાદની સભામાં નાનબૂપ અને વીરમ ગંગાદાસનો હત્તર વાંચે છે અને
સ્ત્રેચ્છાય કન્યા દદતોઃ એ શ્લોક વાંચીને પોતાનું અપમાન થયું એમ માને છે. સુવત્તાન

કૃત્યો લઈને કહે છે કે આ તમારું અપમાન નહીં પણ મારું જ. જો આ મદવાળા ગંગા-
દાસના દુર્ગ પાવક (પાવાગડ) ને જો આરા પ્રતાપામિમાં દ્રાવિત ન કરે તો અહંમદનો પુત્ર
મહંમદ નહીં.

તદહમહંમદસંભવો મહંમદો નમત્તામિ યદસ્ય મદમનસો ગંગદાસસ્ય
દુર્ગપાવકં યાવકમિવ પ્રતાપપાવકો ન દ્રાવયામિ ॥
યાવદુર્મદદંતિદંતકુલિશૈઃ પાવાચલં છેદ્મિ નો
યાવત્તદ્વજદંડમાહતપનુઃસ્વંડં શરૈર્ભૈન્નિ નો ।
યાવત્તત્તનુજાકરં ત્રિજકરેણાસાદિતં વેદ્મિ નો
તાવન્નાહમહંમદાદુદભવં તાવન્ન વા મહ્મદઃ ॥
રે સિંદૂરમયંકરાનનકરાન્કુર્વત્ત્વરં કુંજરાન
રે પલ્યાણવિભાવિતાન્ પરિસમારોહંતુ વાન્નિવ્રજાન્ ।
રે સંગ્રામપરિસ્ફુરદ્યુતિભરાન્ ગૃહંતુ શસ્ત્રોત્કરાન્
સોહં પાવકપાતનાય ચલિતો નાલીકયંત્રોપલૈઃ ॥

ગુજરાતી સુદને વારસે લશ્કરને સજ્જ કરીને પાવાગડ જતવા પ્રારંભ છે. નાનભૂપ,
વીરમ, ભીમભૂપ, અને ખાન મુનીરઃએ સુલતાનના આર આશ્રિત ગંગોત્તરનાં વર્ણન પ્રમાણે
સુલતાનનું લશ્કર જતે છે અને રાજ્ય ગઢમાં ભરાઈ જાય છે.

અંક ૬. સુલતાનનું લશ્કર વિશ્રામ લે તેવામાં પોતાના સેનાપતિ રણધીરની સાથે મસજત
કરીને રાજ્ય સુલતાન ઉપર હુમલો કરે છે અને હત્તવે છે. રણમાં નાનભૂપ અને ગંગાદાસ
સાથે મળે છે. પરંતુ નાનભૂપ નાસી જાય છે.

અંક ૭. એક પુરોહિત જે પાવાગડમાં યોદ્ધા વખત રહેલો હતો અને જેને ગંગાદા-
સની મા ભામાંના પાસેથી સારી દક્ષિણા મળી હતી તેની પાસેથી વીરમ દુર્ગની રચનાની
માહિતી મેળવે છે. આનું વર્ણન ૩૦ શ્લોકમાં કરેલું છે. સુલતાન આથી ઉત્તેજિત થઈ ફરીથી
હલ્લો કરે છે. પરંતુ પોતાના પટ્ટહસ્તિ ઉપરથી પડે છે. પટ્ટહસ્તિ કિશ્ત્રી ઉપરથી આવતા
પથરોના ખારથી મૃત્યુ પામે છે અને સુલતાન નાસી જાય છે.

અંક ૮. રણધીર રાજ્યને જ્યાં પાદચાહ વીરમની સાથે પડેલો છે તે જગ્યા જતાવે છે
વીરમ પાદચાહને ધીરજ આપે છે. શનૈઃ પંચા શનૈઃ પંચા શનૈઃ પર્વતમસ્તકે એ
નીતિ વિચારવાનું કહે છે. પ્રથમ તેના દેશનો નાશ કરવો. પછી તેની મેળે દુર્ગ આપણા
કબજામાં આવશે. સુલતાન કહે છે કે મેં પછી દેશની રાજધાની ભુરંડી સુલિયાડ ટેંપુર વગેરે
દેશોનો નાશ કરવાને સુજ્ઞા આદર નિદામંદી વગેરે ૪૦૦૦૦ યોદ્ધાઓ મોકલ્યાં છે. આ
આલીસ હજાર યવનોનો સંહાર થાય છે.

દેવુરે નિહતાઃ કેચિત્ કેચિન્મગ્ના જલાંતરે ।
હતાશ્વવાસ્તુગાર નીતાઃ પહ્લીનિવાસિભિ ॥

સુલતાન આથી દીલ્હી તરફ ચાલે છે. તેવામાં વીરમ પોતે મોઝલેલા કેટલાક બંદોએ દીલ્હીને કેટલોક ભાગ કબજે કર્યો છે તે જણાવે છે.

મુરેશ્વરશિલ્પશ્રાન્માર્ગેણ....મહદાઃ પાવકદુર્ગમારુદા ઇવ ।

પરંતુ ગંગાદાસ એકદમ તે જાણે છે અને તેઓને પાછા હટાવે છે. તદનંતર સુલતાન હજી પણ તેને નમાવીશ એવી ધમકી આપે છે. ગંગાદાસ હસી કહે છે અને પોતાની પ્રશંસા કરનાર સુલતાનને કહે છે તે તમારું પૌરુષ તો અહીંયા પ્રત્યક્ જણાઈ આવેલું છે. સુલતાન કહે છે કે મારા અપહારિ ગણસિંચાઓને રક્ષણ આપવાથી હમ્મીરના જેવી દશ થશે. માટે તારી કન્યા આપીને તારું નિરામય કર.

રાજા—મારી તરવાર નને મુઠમાં દેવકન્યા આપજે.

इतरनृपनिकन्यावन्ममाप्यात्मनां यद्

यवननृप विलासिन् याचसे तद्वदामि ।

भवति तव किमाभिः प्राकृताभिः प्रमोदः

नानवीरमिति मम कृपाणो देवकन्या ददामि ॥

ખાવાગઢના દક્ષિણ ભાગમાં ચઢેલા નાનજૂપના પતિઓને પાવકગઢના રાજા પૃથ્વી ઉપર પાડી નાખે છે. સુલતાન ફરીથી હાલો કરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને તેનું લશ્કર આવી પહોંચે છે તેટલામાં રાજાના કેટલાક ગણસિંચા (ગણસીયાઓએ)—એમણે આપુંઆપું રાજિત, ઉદયગિરિ, ગંગાકિઓ, ખેમજીપુત, અવધેશ, ઉદયગિરિ પુત્ર અર્જુનદેવ—નદમાં રક્ષણ પામ્ને આવે છે અને સુલતાનની સાથે લડવાને રાજા પામે રત્ન માગે છે.

तवोपकारबद्धानामस्माकमधमार्गता ।

त्वत्कार्ये व्ययितैः प्राणैरस्माभिः साधनीयते ॥

પરંતુ રાજા તેઓને વારતે લઈવું એ પોતાની ફરજ સમજે છે. અને બ્યારે તેનો સેનાપતિ તેને કહે છે કે સુલતાન તેના ગ્રાણ સમાન મીર સાદાગર અને નાનજૂપ અને વીરમની સાથે આવે છે ત્યારે તે દરવાજામાં બહાદુરીથી નીકળે છે. સુલતાન આથી જાણે છે કે રાજાની હમ્મીરની માફક ધનધાન્યાદિ સામગ્રી ખૂટી છે. કારણ કે આને હમેશ ધણો જ ખર્ચ છે. હમેશ તેના ઘેર ૪૦૦૦૦ માણસો જમે છે. એક પંક્તિમાં દશ હજાર માણસો.

चत्वारिंशत्सहस्राणि प्रत्यहं भुंजते गृहे ।

પરંતુ વીરમ જણાવે છે આ ધારણા ખોટી છે. કારણ કે મનિઓએ આટલાંને ધાન્ય ન આપવું એવું કહેવાથી રાગને નિંજ કુદારિ અને શિવરાજ કુદારિને બોલાવીને પછયું કે કુદારમાં કેટલું ધાન્ય છે. કુદારીઓએ કવું કે સંખ્યાની ખબર નથી પણ જેમ ધાન્ય વપરાય છે તેમ અધિક બરાય છે.

महाराजस्य धर्मेण नित्यं यद्यद् व्ययीकृतम् ।
वर्धते तत्तदधिकं धनधान्यादिकं वसु ॥

આથી ધનધાન્યાદિકનો રાગને વિચાર નથી.

સુલતાનને કહ્યું છે અમદાવાદ ઉપર મોટું ભરકર ચડી આવે છે આથી સુલતાન રાતોરાત ફર કરી જાય છે. કાનિયાના ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી ગંગાદાસપાછળ પડતો નથી.

અંક ૯—ગંગાદાસની કીર્તિ અને મહામહાશયની અપકીર્તિ બંને ભેગાં થાય છે અને બીજા દેશોમાં પ્રસારવાનું કથુબ કરે છે. છેવટે રાગ તથા રાણી દેવીની પૂજા અર્થે જાય છે. આ ઐતિહાસિક નાટકની એક જ અપૂર્ણ પ્રતિ બિંદુ આ યોદ્ધાસ લાઇબ્રેરીમાં છે.

ધર્મ વિજય નાટક—આ નાટક પંચાંશ છે અને તેમાં રત્ન આચાર્યશ્રી યુગ-જીવનના પારશૈષ્ટિક કાવ્યો જતાવેલા છે. જોય શુકલે દિગ્વિખાનું વેતનદાનામાત્ર કેશવ-દાસને વારતે રચેલું છે.

ગાંધીજી

अलमतिविस्तरेण अद्य तावदाह्वय समादिष्टोऽस्मि श्रीमद्विहीदयिनवेतनामात्येन महिनचरितश्रीमता केशवदासेन । यद्यप्यं धर्मशास्त्रानुसारिप्रयोगाभिनयेनात्मानं विनोदयितुं मिच्छामस्तद्देवशुक्रप्रवितेन नवेन धर्मविजयनाम्ना नाटकेन सेमावनीयेयं स्मार्तसमेति ॥

આ કેશવદાસને આગળ પ્રસિદ્ધ પ્રભાવ, રાગર્ષિ, મહાવદાન્ય અને ધર્મકર્મદાયક કહેવા છે. આના ઉપર જદ બચાનીશંકર નામના કર્તાના શિષ્યની અર્થદોષિકા નામની દીકરી છે. આની જૂનામાં જૂની પ્રત સં. ૧૮૩૨ ની, મળી આવે છે.

મિથ્યા જ્ઞાનખંડન નાટક કવિ રવિદાસે દ્વારવતીપતિ (દ્વારિકાના પતિ) ના પ્રિયને માટે રચેલું છે અને તેમાં સરસ્વતી, વેદો, વિપ્લુજકિત, ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત, પ્રચરત પૌરાણિક, વિશવંતસ યજ્ઞેને પાત્રો કદાપિને વૈદિક ધર્મની સત્યતા પ્રતિપાદન કરેલી છે. ધાર્મિક દંબો તથા પાખંડીઓએ વૈદિક ધર્મની કેવી અવસ્થા કરી મૂકી હતી તે આમાંથી જણાય છે. કવિ પ્રથમ નાન્દીમાં શ્રદેવી, પાર્વતી, સૂર્ય, વાઝેવી, રામ, શિવ અને ગણેશનું આવાહન કરે છે તે પછી સ્તવધાર કરે છે.

भो भोः सभासदाः सावधानाः शृणुध्वम् । इह खलु भरतखंडमंडनीभूते गूर्जरप्रदेशे द्वारवतीपतेः प्रियाय कविरविदासकृतस्य मिथ्याज्ञानखंडनामिदम्य नाटकस्याभिनयायं प्रवृत्तोऽस्मि ।

નેપથ્યમાં વેદધ્વનિ તથા સરસ્વતીની વીણાનો રણાકાર અંગાગાય છે. અન્નધાર સરસ્વતી તથા વેદોત્તુ વર્ણન કરે છે

(સરસ્વતી) સાક્ષાત્કર્પૂરગૌરા કનકમયમહાર્કુંડલોદ્ધાસિગદ્ધા શ્રીમદ્દીપાપ્રવીણા શશધર-
વિશદે રાજહંસે નિષળ્ણા ।

ત્રિવેણી પદ્મપત્રાપતનયનયુગોત્તંગવક્ષોનયુગ્મા હીરાકારદ્વિજાલીવલિલલિત નૂ-
દામમધ્યા સુનામિઃ ॥

(વેદો) કપાયવરવાસસઃ શશિકરસ્ફુરતંતુભિઃ પ્રકાશિતહૃદંનરાસ્તિલકકાંતિગૌરાનનાઃ ।

ગૃહીતકનકોત્તમસ્ફુરિતવારિપાત્રીરુચા મિલ્લન્નલરુચો વચોમૂતરસેન સત્સૌહ્યદાઃ ॥૨॥

૫૫ી સર્વશાસ્ત્રપુરાણવેદાંત પરિમ્ત વેદો તથા અરશ્વતી પ્રવેશ કરે છે. વેદો સરસ્વતીને પ્રિયપત્ની કરે છે કે તેઓ પાપહેતુ ક્ષત્રિયી પરાબૂત થઈને વિરલ પ્રચાર થયેલા છે.

વિપ્રા' સિપ્રાજ્યલદ્ધનધમતરમહાકારુગેહે યસન્તિ વ્યાસાઃ કાસારવાયોગૃહકૃતસદના ધાંમ્યમે-
વામ્યસંતિ ।

ગોપીમૃત્યુંદ્રભાલા વિપ્રા' રસિકા કાષ્ઠમાલાઃ સતાભ્યા ગાયંતિ ધ્યાનમાર્ગરિચિતયુવતિમુલાઃ
શુદ્ધવેપાવશેષાઃ ॥

ક્ષેણીસુરાઃ પુરુષસૂક્તકૃતશ્રમાશ્ર કેચિત્તુરુદ્ગજપાઠનગર્વવનઃ ।

યે પ્રેતસૂક્તચતુરાશ્વતુરાનનોપિ તેષાં પુરઃ કિમપિ નાર્હતિ ગર્વિતાનામ્ ॥

અને વળી ૭૭ કંઈ અશુદ્ધ પણ તેઓ બળે છે તે કેવલ ગદ્યાર્થ, નહીં કે પરમાર્થ બુદ્ધિથી.

પ્રકાશદશનાઃ કેચિત્તુરુદ્ગાટિતશિરોરુહાઃ

ગૂદ્રાલયે પઠંત્યુચ્ચૈર્વોહુક્ષેપપરા દ્વિજાઃ ॥

વીક્ષાશિક્ષાન્વિતાઃ ગૂદ્રા મુદ્રામુદ્રિતવર્મણાઃ ।

બ્રહ્માણમવજાનંતિ કિમતઃ પરમુચયે ॥

આમ બ્રાહ્મણો પૈસાની લાલચથી શ્રદ્ધાને હિત્તેજિત કરે છે.

સરસ્વતી તેમને વિષ્ણુબકિતની માહાત્મ્ય લેવાનું કહે છે કારણ કે ઘેર ઘેર તેજ દેખાય છે માટે તેની મંગલિયી તમારી શોભા વધશે. વિષ્ણુતત્ત્વી સાથે અખનો સમાગમ તથા અગ્નિ માલાની સાથે કમલોત્તો સમાગમ તેમ વિષ્ણુબકિતની સાથે તમારો સમાગમ સંચારનાં તાપનું દરણુ કરશે. જલધરપટલ શ્યામમૂર્તિની બકિત જેવી મુકિતની આપનારી છે તેવી કાશી, કાંચી, અયોધ્યા, નૈમિષારણ્ય, પુષ્કર તીર્થ, જગા યયુના, મગધ, નર્મદા એમાંની એક નથી. નનાદતની ભકિત વિના સર્વ નકાસુ છે અને તેની ભકિતથીજ મોક્ષ છે. નેપથ્યમાં વિષ્ણુ-

ભક્તિના સેવકથી તેણીની સ્તુતિ કરાતી એમજાણ છે.

इयं देवी भक्तिर्भवमयहरा भाति सुतरां मुरारे: शीतौंशुस्फटिकविशदा पुंड्रसुभगा ।
स्फुरत्पाणिप्रांतप्रविनतधृताक्षौवल्लितां सतां मान्यां धन्यां मुनिकलितपादांबुजयुगा ॥

વિષ્ણુભક્તિ પ્રવેશ કરે છે અને તે પણ વેદોની પેઠે ફરિયાદજ કરે છે

પૃથિવી ઉપર વેદોનો ઉન્નદ થયો છે. બ્રહ્મ દેવો શંકોની સેવા કરે છે, કોઈ વખતસર સંધ્યા કરતું નથી અને કાંબિક લોકો બાવશુદ્ધિથી કૃષ્ણની પૂજા કરતા નથી

केचिद्वदन्ति वयमेवमुरारिदासाः मुंजः कमंडलुधराश्च तथैव रंदाः ।

जीवनं एव वयमत्रगतास्तु मुक्तिं भ्रान्तिं गताः सपदि नः कति नो ब्रुवंति ॥

આવી રીતે મિથ્યા ફેલ ચાલી રહ્યા છે; જ્યારે કલિયુગમાં દરિદ્રજનથી પણકુમ્ભો દેવથી ચંચિતજ છે.

વિષ્ણુભક્તિ મરસ્વતીને જુએ છે અને નમસ્કાર કરે છે. મરસ્વતી વેદોની સાથે વામ કર્યાનું કહે છે. પરંતુ વિષ્ણુભક્તિ તો પોતેજ ફરિયાદ કરે છે, મરસ્વતી વિરિમન થાય છે અને કહે છે કે તમારો તો સર્વત્ર પ્રચાર છે

सर्वत्रापि कलौ कथा मधुभिदः सर्वत्र गानं प्रभोः सर्वत्रापि हि गोविन्दनमिलद्वाला नरा भूतले ।
सर्वत्रापि हि मौलिमुंडनपरा रंदाः प्रचंडा यतस्तन्मन्येवयुगे तत्रैव सुभगे सर्वत्र वासः रकुटम् ॥

વિષ્ણુભક્તિ—મરસ્વતિ તમે જેને વૈષ્ણવો માનો છો તે સર્વ વૈષ્ણવો નથી, પરંતુ પાખંડ પથ ગ્રામિણો છે.

केचित्प्रसादकवलीकरणाय दक्ष गोप्स्यु केचन सरोजदशां सिमताशाः ।

केचिद्वनाय सततं हरिमक्तिसक्ता द्वित्राः परं कलियुगे परमार्थभक्ताः ॥

ખરો વૈષ્ણવ તો વેદાન્તનો પરિપાલક સત્વશૌચકાર્યભાવયુક્ત સ્વદારામંત્રુષ્ટ મીઠી વાણી વાળો, વિનિત, માતાપિતા બ્રાહ્મણ અને ગૌભક્તિ વાળો હોય તે કહેવાય છે. આથી કોઈ ખરો વૈષ્ણવ નથી, અને તેમાં પણ હેતુ વાદિઓથી દું પરાસ્ત થયેલી છું.

મરસ્વતી—ત્યારે ન્યાયનું વેદોએ અવલંબન કરવું જોઈએ.

ન્યાયો—ભગવતિ મરસ્વતિ! અમે તો અનીશ્વરવાદિ અને કર્મવાદિઓથી વિરલ પ્રચાર છીએ.

મરસ્વતી—મીમાંસાનું સહાય કરો.

મીમાંસા—જદુ જ્ઞાનિઓનો પ્રમંડથી અમારી કોઈ પણ વાત બાજુનું નથી

યત્ર પ્રવંડા રંડા સ્યુ યત્ર યત્ર ચ કારવઃ ।
 તત્ર તત્ર બ્રહ્મગોષ્ઠી કલૌ કલુપજાતિષુ ॥
 તદયથા—સ એવ કર્તા મોક્તા ચ ન દ્વિતીયોસ્તિ કશ્ચન ।
 સ એવ સાધન સર્વં કિં કર્મ કુરુતે ચ ક ॥
 મૂઢા શ્લિષ્યતિ સસારે મિથ્યાહકારબધના ।
 બ્રહ્મજ્ઞાનામૃતામૃથૌ ન રમતેઽકુતોભયા ॥

સરસ્વતી—આ કનિયુગ હિતમ કે જેમા કાર્યો પણ જ્ઞાનિઓ થયા છે માટે વેદાતનું માહાત્મ્ય તમે કરે।

વે તો—ભગવતિ ! અમારા જેવા હુ ખી તો કોઇ નથી

સરસ્વતી—અહો ઘેર ઘેર જ્ઞાનિઓ થયા છે અને તેનાથી તમે અમત છે, તો હુ ખી નીશ

વેદાતો—ભગવતિ ! તેઓ જ્ઞાનનિષ્ઠ નથી પરંતુ તે મિથ્યાજ્ઞાની પાપાચારી પાખડીઓ અમારી નિમ્મના કરે છે

કિં તૈયં કિં વ્રત વા કિમભિવદ સત્ત્વે વાનપાત્રાતિથિર્વા પૂજા કા શ્રાદ્ધમાર્ગા મલ્લવિધિરપિ વ
 કોસ્તિ વિપ્રઃ શ્વપાકઃ ।
 વસ્તાતઃ કા ચ માતા વિલ્લસતિ વિધિના નિર્મિતેયં સ્તુતિયા સર્વે મિથ્યેવ ધર્મા કતિપયઃકવિભિ
 નિમિતા કર્મવિદ્ધિ ॥

તૈયં શુ, નત શુ જન્મ શી, શ્રાદ્ધ શુ, પૂજા શી, શ્રાદ્ધાણુ કીરો અને આગન કીરો
 માતા ગ્રાહ અને આપ કોણુ ? બધા ધર્મો મિથ્યા છે તે તો કોઇ કર્મવેદિ મિથ્યાઓ
 બનાવેલા છે આવી રીતે પ્રવા કરનારા પાખડ માર્ગગામિ સર્વ ભ્રમિ અને સર્વ જ્ઞાનિઓથી
 આ જગત્ જે પ્રાયે મૂર્ખોથી ભરેલુ છે તે છેતરાય છે

અન્પૃથ્ય નૈવ જાનીમો વય ન સ્પૃશ્યમેવ વા
 સ્વપર વા ન ચાસ્માક સર્વત્ર બ્રહ્મ પશ્યતામ્ ॥

આમ મોક્ષીને ધૂર્તો રજને પણ ઘરમા લાવે છે

રજોપિ રાક્ષોપિગૃહે સમાનયતિ ધૂર્તા

સરસ્વતી—હા બિદ્ ! આવા શઠોએ દેવોનું સંસ્તવ લૂટાવી દીધુ, વેદાતો ! તેઓને
 અને બતાવે।

તેઓના પ્રતિનાદિ તરીકે પ્રશસ્ત પૌરાણિક ને તેઓની સાથે મંબાપણ કરવાને મુકે

એવામાં નેપથ્યમાં હું થું કહું, સર્વજ્ઞ અવિદ્યાથી પરિવેષિત જગત્ અહંકારમય પાશોથી બંધાયેલું દેખું છે.

પ્રશસ્ત પૌરાણિક (નેપથ્યાભિમુખ જોધને) અયે! સપરિવાર સશિષ્ય વિદ્યાવંતસં આવ્યો.

યોસૌ! હારિદ્રચંદનચયાંચિતમાલદેશઃ સ્વપ્નેષિ નાધિગતશાસ્ત્રપુરાણલેશઃ ।

સ્વચ્છાંબરેણ પરિવેષિતગૌરદેહો રંદાશતેષુ ચપલેક્ષણદર્શિતેહઃ ॥

વિદ્યાવંતસ પ્રવેશ કરે અને પોતાની શિષ્યાઓ યાનયુક્ત અને મહાભાગ છવન્મુક્ત સ્ત્રીઓને પાસે જોલાવે છે.

વિદ્યાપદેશા વિટવહ્નમા ચ વિદ્યાંગના ચૈવ વિલાસિનો ચ ।

સ્વચ્છોર્ધ્વપુણ્દ્રાંકિતમાલદેશા આયાંતિઃ કાલાઃ પરિલ્લનકેશાઃ ॥

વિદ્યાપદેશા વિટવહ્નમા વિદ્યાંગના વિલાસિની વગેરે કપાળમાં મોટાં ટીલાવાળી તથા ડુંડેલા શીર્ષવાળી સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે.

વિદ્યાપદેશા—સખીઓ સાંભળો. નિરંજનઅવિનાશીને મૃદ્ધીને આપણા મંદિરામવાળાઓ એ અન્યને બજવો નહીં, અરે! માંહે એમ શુરે છે આપણા શુર અધૌતયુદ્ધા કુંભકારીનો પમાગમ થશે.

નેપથ્યમાં—

મશિકાશતસમાકુલવસ્ત્રા મર્દનોદ્વર્ગતસ્તનમત્ત્રા ।

યદિપાણિકરાલકુનેત્રા કિં કલ્પે સ્વયમર્ષોત્તમુદયમ્ ॥

આવી મહિન અધૌતયુદ્ધા કુંભારણુ પ્રવેશ કરે છે.

અધૌતયુદ્ધા—અરે મૂર્ખ! લોકો કંઈ પણ જાણતા નથી; અવિનાશીને મૃદ્ધીને પાપાણીની પનાવેલી વિનાશી પ્રતિમાને આરાધે છે.

અહીંઆ વિદ્યાપદેશા અને અધૌતયુદ્ધાનો સંવાદ આદે છે. અંતે અધૌતયુદ્ધા વિદ્યાપદેશાને પદ્મ સાધુઓને વિદ્યા બનાવવાને વારતે જોડતીએ ધણું કામ કર્યું તે માટે ધન્યવાદ આપે છે પરંતુ વિદ્યાપદેશા આ તેણીના યુવાન મિત્ર વ્યાસ વિદ્યાવંતસની મદદથી કર્યું એમ કહે છે.

ગૌરકાંતિરથ ચંચલેક્ષણઃ સ્વચ્છમવ્યવ્યસનો મનોહરઃ ।

શ્રોત્રલગ્નનુલસીવિરાજિતો મૂર્તિમાનિવ વિદ્યાંગનોત્સવઃ ॥

અધૌતયુદ્ધા—સાધુ વત્સે! આવો જ ઉપદેશ શિષ્યોના જોધને અને ખાસ કરીતરુણીઓના.

વિદ્યાવંતસ પ્રવેશ કરે છે અને અધૌતયુદ્ધા સાથેગ પ્રણિપાત કરે છે.

વિદ્યાવનમ—કર્મ રહિત થા એવો આશીર્વાદ આપે છે.

અધાતયુદ્ધ—વિગ્રેહ સારી આશીવ આપી.

વિદ્યાવંતસ—અહીંઆ બીજું શું કહેવાય.

અધાતયુદ્ધ—વિરોપદેશ વ્યાસની કેટલી તરુણુ સ્ત્રી શિષ્યાઓ છે ?

વિરોપદેશ—મુખ્ય સુદરીઓ વાંચ. બીજી તે લાખોઓ.

અધાતયુદ્ધ—(સર્વ તરુણીઓને તથા તરુણ વ્યાસને લેઇને હર્ષથી, આનંદની વાત વ્યાસ પણ સુંદર અને સુવર્તિ શિષ્યાઓ પણ સુંદર. સાધુ સંયોગ. નિરંજનની કૃપાથી જ ઉભયનું સાદસ્ય થાય છે. સુંદર સુવર્તિ શિષ્યાને લેઇને શુરને ઉપદેશકાલે આનંદ થાય છે અને શુરને પણ સુદર લેઇને સુદર શિષ્યાને ઉપદેશ વખતે મોટો આનંદ થાય છે. આથી જ કહેવાય છે કે બંનેમાં આદસ્ય કુર્વેભ છે)

પ્રજ્ઞાનપ્રાપ્તિક—(સ્વગત) અલે ! બીઓનો પ્રપંચ ગતન છે.

તથાદિ—

પતિમવિ કવિપતિપ્રાણિવરસંત્યજંતિ તૃણલવમાવિ મુક્તા યાંતિ તાનં જનિત્રીમ્ ।

અથ વાચે પરિભ્રષ્ટા જ્ઞાન વત્યોમંત્રંતિ હ્યહરકિમિહ કામાસક્તરામા ન કુર્યુઃ ॥

દમે ! જોડ ખરો !

વિરોપદેશ (અધાતયુદ્ધને) ખાતર ! એક જાલખીને જે નિરંજન નાગમાં ઘૂસાવાળો કરેલી છે, તેજીને તમે જ ઉપદેશ કરો.

વિરોપદેશ તેજીને વાચે છે. અને અધાતયુદ્ધને વંદન કરવાનું કહે છે.

જાલખી—વિવાદપૂર્વક ૧ જાલખી કૃષ્ણગુણને શી ગીતે નમ.

અધાતયુદ્ધ—(ગદ દાસ્ય કરીને) અલે મરના ! અવિદ્યાનું જળ વુઝો. (જાલખીને) આંધળી નને ડોલે છેતરી, આત્મા જાલખી અથવા કૃષ્ણ નથી, આ મર્વ શાખ્ધેવિવસિત છે. જ્ઞાનિઓને તો મમદાિ તથા મર્વ એકય છે. જાલખીગણપર્વન બેદ નથી.

જાલખી (અમય) તો પણ હુ કૃષ્ણગુણને પગે ના પડું.

અધાતયુદ્ધ—અરે મર્મ માગે ગુરુ ચાંપડાચાર્ય છે ? તેના ગરુખનું હું હમેશ મંવાદન કરું છું.

જાલખી જાન રે છે. અધાતયુદ્ધ તેજીને ઉપદેશ કરતા વ્યાસને આપવાનું વિદ્યાવનમાને કહે છે. વિદ્યાવનમા જાલખીને વ્યાસને પગે લગાડે છે.

વિટાવતંસ—(બ્રાહ્મણીને) બ્રાંતિ કાઢી નાખ.

બ્રાહ્મણી—બ્રાંતિ એટલે શું ?

વિટાવતંસ—આ આપણે પુરુષ અને એ તો પારકો, આને શી રીતે અડું એ બ્રાંતિ.

બ્રાહ્મણી—સાક્ષાત્ સ્વ અને પરનો ભેદ દેખાય છે; બ્રાંતિ કેમ થાય ?

વિટાવતંસ—અથે જડબુદ્ધે! સર્વત્ર એક આત્મારામ રમે છે, દેહ અસત્ય છે, 'બુદ્ધબુદ્ધ વૃત્ય છે. જે સત્ય છે તે તો એક જ છે. શાથી દુર્ભાગીઓએ ભેદદષ્ટિનો આશ્રય લે છે ?

વગી આ જ્ઞાનમાર્ગ સુગમ છે અને સુકૃતિપ્રદ છે. આ માર્ગમાં રહેલી વિધવાઓ પણ અહર્નિશ પરમાન્દમય થઈને વૈધવ્ય દુઃખ જનણ્ણતી નથી.

તથાહિ

મેહે મેહે યાંતિ ગોષ્ઠીમિષેણ હાસ્યં લાસ્યક્રીડનં રયાત્સુલેન ।

લાદ્યં પાનં યત્રતત્ર સ્થિતાનાં સ્નાને દાને નાસ્તિ શૌચે શ્રમોપિ ॥

આવો સુગમ સુકૃતિ આપનારો માર્ગ નિરંજનની કૃપાથી મળે છે.

પ્રશસ્ત પૌરાણિક આ સાંભળીને સાશ્વત્-કોપ સહિત કહે છે. અરે બ્રાહ્મણાપસદ શું અધર્મ બોલે છે !

વિટાવતંસ—અમે ધર્માધર્માતીત અને હવન્મુક્ત ધર્મ અને અધર્મ જનણ્ણનારા છીએ પ્રશસ્ત પૌરાણિક—અરે લંપટ કેવી રીતે શુક્ષ્મનક્રાદિથી દુર્લભ હવન્મુક્ત દશાને પામ્યો છું ? વિટાવતંસ—અરે પહિતમૂર્ખ! નિરંજન પ્રસન્ન થયાં શું નથી આપતો ? રંકને રાગ અને રાગને રંક કરે છે. તેને સર્વ સામર્થ્ય છે.

પ્રશસ્ત પૌરાણિક—તેં કીધા તીથેં સ્નેહ્યાં, શો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો, શું તપ કર્યું, કેટલા યજ્ઞો કર્યા અથવા પાત્ર દાન કર્યું જેથી નિરંજન પ્રસન્ન થાય.

વિટાવતંસ—અરે કર્મજડ ? મનમાં જ તીથો છે, મનમાં જ સવજું છે.

યજ્ઞકાનાદિકથાં તમારા જેવા ઉચ્ચાવચ યોનિમાં જન્મ પામશે; નહીં કે અમારા જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠો.

પ્રશસ્ત પૌરાણિક—અરે લંપટ ? બોજન પણ મનથી કેમ નથી કરતો ?

વિટાવતંસ—અરે કર્મજડ ? આ દેહધર્મ છે તેના વિના શરીર શી રીતે ચાલે ?

પ્રશસ્ત પૌરાણિક—જ્યાં સુધી બોજનાકાંક્ષા તથા વચ્ચાકાંક્ષા છે, સ્ત્રી અને પુરુષ, સ્વ-મૃદ અને પર મૃદ, નગર અને વનનો ભેદ છે ત્યાં સુધી કર્મ માર્ગમાં પ્રવર્તવું. જ્યારે દેહની

વિસ્મૃતિ થાય, ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ, નગર અને વનનો ભેદ જાય ત્યારે પોતાની મેળે જ કર્મ માર્ગ જાય છે અને નિષ્કર્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

मुंचाम्यहं कर्ममार्गमिति यावद्विमन्यते ।
 तावत्स नाधिकारी स्यान्नरो निष्कर्मवर्त्मनि ।
 नो चेच्छूद्रानि मुनयः कथं कुर्वति सर्वशः ।
 ब्रह्मनिष्ठा महात्मानो वसिष्ठव्याससन्निभाः ॥

વિટાવતસ—તે સધળા માયાયા ભામિત હતા. ૨ કર્મ જડ. ૩ કુરોડો પિતૃઓ અને માતૃ-ઓ થયા. કેને યજ્ઞએ ?

પ્રશસ્ત પૌરાણિક—રે નાસ્તિક ! વાદ મૂકી દે. વેદ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. તેનુંજ પરિપાલન કરવું એ સિવાય ખીલું વિચારવું નહિ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણથી સર્વ જગત રહેલું છે માટે આશ્ચર્ય મૂકી દે.

પ્રશસ્ત પૌરાણિકના આવા સાધુ વાદથી સ્મૃતિશાસ્ત્રપુરાણસમેત વેદો તથા સરસ્વતી પ્રમખ થઈને પ્રકટ થાય છે. પ્રશસ્ત પૌરાણિકના ઉપર દેવકરચ્યુત પુષ્પટ્ટિ થાય છે. વેદોને તથા સરસ્વતીને બેઢને સર્વે વિટાવતસાદિ પાખંડપથગામિ ધૂર્તો સૂર્યના દર્શનથી અંધકારની માફક નારી જાય છે અને વાગ્દેવી તથા વેદો જપ્તથી સેવાતા સકલ મુનિગણથી સ્તવાય છે.

नमोस्तु ते देवि महेशि शारदे नमोस्तु वेदाः सकलेश्वराश्च ।
 सच्छास्त्रसंवाश्च पुराणसंहिता नमोस्तु वो धर्मपयप्रवर्तकाः ॥
 वेदाः कुर्वतु कल्याणं श्रीरस्तु सर्वदेहिनः ।
 शारदा सारदा नः स्यात् कारुण्याच्चित्तरमिणी ॥

ભાગ્ય મહોદ્વય—પ્રજોશ જ્ઞાતિના કવિ જગન્નાથે સંવત ૧૮૫૨ માં રચેલું છે; અને તેમાં જૂદા જૂદા અધિકારોને પાત્રો કટપીને બાવનગર દરબાર વખતમિહજનું તથા તેમની સમાનું વર્ણન કરેલું છે.

સી. ડી. દલાલ.

વિજ્ઞાનનો મહિમા.*

“જે માણસની સમગ્ર શક્તિ ખુલી છે અને જેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે મુખી છે; એ મુડી રૂપાથી વધારે કીમતી છે અને એનાથી ઉત્પન્ન થતો ફાયદો પાટના સોનાથીએ વધારે જાય છે. હીરા માણેકથી પણ એ અમુલ્ય છે અને ખીજ જે જે ચીજોને માટે તને મોહ થતો હોય એ બધી આની આગળ તુચ્છ છે. જ્ઞાન અને વિવેકના જન્મણા હાથમાં કાળ રહે છે અને કાળા હાથમાં પૈસો અને ડીર્ઘિ રહે છે. એની બધી ટેવો આનન્દકાષક હોય છે અને એના બધા રસ્તા શાન્તિના છે.”

(સૌક્ષ્મનની કહેવતો.)

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસથી આપણને જીવનમાં કેવો રસ અને વિવિધતા પ્રાપ્ત થાય છે એની કલ્પના જેમણે એનો અનુભવ કર્યો નથી તે કરી કરી શકતા નથી. સાયન્સનો અભ્યાસ શુદ્ધ, અધરો કે રસ વગરનો માનવો એ મોટી ભૂલ છે. એનો ધણો ખરો ભાગ રહેલો અને રસ પડે એવો છે. સાયન્સના અભ્યાસથી અવલોકન શક્તિ ખીલે છે અને છતી આંખે આંધળા જેવા ફરીએ છીએ તેને બદલે એ શક્તિ ખીલી હોય તો ધાસ, કુશો અને પતંગીયાં તથા તીતીયોડા જેવાં પ્રાણીઓમાં પણ ઈશ્વરની અપાર લીલાનું દર્શન કરી શકીએ.

આપણામાં સાહિત્યનો અભ્યાસ વધ્યો છે, પણ સાયન્સના અભ્યાસ તરફ દૌલેજના અભ્યાસક્રમ શિવાય ખાસ ધ્યાન અપાતું લાગતું નથી. આપણા ગુજરાતીઓ નવલકથાઓ, કાવ્યો, ઇતિહાસ, રાજકીય ગ્રંથો વગેરેનો ઠીક અભ્યાસ કરે છે પણ એમનામાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો શુદ્ધ વિજ્ઞાન નીજ દૃષ્ટિએ હજી ખાસ અભ્યાસ થતો હોય એમ જાણવામાં નથી એક તરફથી આપણા દેશનું જુનું ધર્મ જ્ઞાન, વિજ્ઞાનની આધુનિક શોધો સાથે બેસતું આવે છે એમ દેખાડવાના પ્રયત્ન થયાં કરે છે તો ખીજ તરફથી ઇંગ્લીશરના વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓના સિદ્ધાન્તોની કાંતો હાંસી કરવામાં આવે છે કે કાંતો અમુક ભાની લીધેલી માન્યતાઓ આગળ એમને હલકા પાડી બતાવવાના પ્રયત્ન આવે છે. કોઈ એને ‘જટવાદ’ કહીને નિંદે છે તો કોઈ એનાં અભ્યાસથી નાસ્તિક થઈ જવાય એવી ખ્બીક બતાવે છે. પરંતુ આ બધી ધમાધમીમાં વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓને લગતાં ગુજરાતી ભાષામાં સારાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાના કોઈ રથને સારા પ્રમાણમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવતા નથી. કે શુદ્ધ વિજ્ઞાનનું ખરૂં સ્વરૂપ કેવું છે તે કોઈ જન સમાજ આગળ લાગણીથી બતાવતું નથી. ગુજરાતનાં અગ્રગણ્ય માસિકો આજકાલ બેરૂણી, બાપા શુદ્ધિ, પ્રેમાનંદનાં નાટકોની ચર્ચા અને નિર્માલ્ય કાવ્યો વગેરેથી ઘણું ભારે બરાવ છે અને જાણે મરવાને આગસે જ જીવતાં હોય એવાં અનિયમિત અને આગમુ લાગે છે.

જે કોષમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને લગતા ખાસ વિષયો પદ્ધતિમર લખાતા નથી કે એની ચર્ચા

* અમદાવાદ ગુજરાત સાહિત્ય સભામાં વાંચેલો લેખ.

માટે કંઈ ખાસ ધોરણ પણ ધડાધું હોય એમ જણાતું નથી. આથી એકલા ગુજરાતી જ ભણેલાને માટે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ સુલભ નથી. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓ પણ એ અભ્યાસમાં રસ ના લે તે દીક્ર નથી આપણી જ્ઞાનસિક ઉન્નતિની ખાતર અને શુદ્ધ તર્કશક્તિ ખીલે તેને અર્થે પણ આ વસ્તુ રિચતિમાં તાકીદે ફેરફાર થવાની જરૂર છે. વિજ્ઞાન, પૂર્વકાળની ઘણી કવિત્વ પૂર્ણ પુરાણ કથાઓનો નાશ કરશે. ૨૦૦૦ વર્ષ પુર્વે જલ પ્રલય થવાની વાતો કે પૃથ્વી સાત દિવસમાં બનાવ્યાની બીના કે ઇંદ્રે ગગડાટથી નદીઓના રસ્તા બનાવ્યાની કથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ખોટી પાડે છે. પરંતુ એને બદલે કુદરતમાં બનતા બનાવોના ખરાં કારણો જે વિજ્ઞાન રજુ કરે છે તે વધારે આશ્ચર્યકારક હોય છે અને મનુષ્યની બીનકેળવાયવી કક્ષનાશક્તિમાં હોય છે તેના કરતાં વધારે કવિત્વ અને સત્ય એમાં રહેલાં છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની અગણીત શાખા પ્રજાઓના વિષયો પરીઓની વાતો કરતાં ઓછા રસિક નથી હોતા. કવિ બાપરન કહે છે:—

“વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં એવી વસ્તુઓ છે કે જેનું આબેહૂય સત્ય દર્શન, ઇન્દ્ર લોક કરતાં વધારે પ્રકાશવાળું છે અને ઘાટ તથા રંગમાં વાદળના માયાવી, વિધવિધ રંગો કરતાં વધારે સુંદર છે. સરસ્વતી દેવી પૂર્ણ ચાતુર્યથી પોતાના જગતમાં જે અમત્કારિક તારા મંડળ રચે છે તેના કરતાં પણ વિજ્ઞાનની સૃષ્ટિ વધારે બનોડર છે.”

વનરપતિશાસ્ત્ર ઘણા માણસો શુષ્ક ધારે છે પરંતુ જો કે એના જ્ઞાન વગર આપણે પુષ્પો અને ટક્ષોનું સૌંદર્ય જોઈએ ખરા, છતાં તે અભાષ્યા માણસોની માફક જ. કાઈ મ્હોટા માણસને કે સુંદર સ્ત્રીને લોકોની ભીડમાં જોઈએ અને દૂરથી ભક્તિ ભાવ થાય એવું જ. પણ જંગલમાં કે તરેહ તરેહ વારની ઘાસો ઉગી હોય છે એવાં ખેતરોમાં, વનરપતિ શાસ્ત્રનું સ્ટેજ પણ જ્ઞાન હોય, એવો કોઈ માણસ જ્યાં નો એ આનન્દ જનક વિધાને પ્રતાપે ત્યાં એને આનન્દી મિત્રોનાં રોજો રોજાં આવકાર આપતાં હોય એવું લાગે છે અને ત્યાંની એકે એક ચીજ એને કંઈ ને કંઈ રસ પડે એવી વાત કરે છે.

“તાર્જ ધાસ ઉગી આ રહેને
ગાય ગર્ભિણી આવી ચરે તે;
એવાં તોર-વનોમાં ફરવા
ગામ લોક જતા મદ ધરિવા” — ભવભૂતિ.

(સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૪)

રસીન કહે છે:—“મેદાનેતો આવજાદન કરી રહેલી પેલી લીલી ઘાસનો આપણા ઉપર કેટલો ઉપકાર છે તેના વિચાર કરો ! લીલાંછમ, સુવાળાં અને શાન્ત જણાતાં એ અગણિત તણખાં કેવાં લાગે છે ! કાળો હુંખરી જમીન પર એ મહિમાવાન લીલાશ પ્રસરીને આપણી આંખને કેવી ઠંડક આપે છે ? એમાં રહેલા માહાત્મનો જરા વિચાર કરો ! વસન્ત અને શીખ્ર અને વર્ષા, બધીએ યતુઓ એમાં રહેલી છે ! શાન્ત, અને સુગંધીત

લીલા રસ્તાઓમાં ફરવા જવું; મધ્યાન્હ કાળે ધાસનાં લીલાં ખેતરોમાં જઈને આરામ લેવો, અને દોરો તથા બરવાંડોના સુખનો અનુભવ કરવો એ બધું સાર લાગે છે. ખેતરોમાં રહેવાથી કેવી કેવી શક્તિઓ ખીલી શકે અને ત્યાં એકાંતમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન કર્યું હોય તો કેવો આનંદ મળે? આ પૃથ્વી પર સૂર્યની કેવી કેવી અસરો થયેલી છે? એ લીલા ધાસ પર સૂર્યનાં ક્રીરણો ના પડતાં હોત અને જ્યાં જ તપી ગએલી રેતી અથવા માટી જ હોત તો આપણી આંખની શી વશે યાત? ઝાડો અને ધાસ ના હોત, તો એ ઉમ તેજ આપણી આંખો કેમ ઝીલી શકત? ધીમે ધીમે વહી જતાં ઝરણોની પાસેના ગોચરો, સુન્દર નદી કિનારા, ડુંગરી પ્રદેશની ટેકરીઓ, બૂરા સંયુદ્ધ કિનારા પાસેના ઢોળાવો, પ્રાતઃકાળના આકાશથી ચળકતાં ગુચ્છદાર મેદાનો, “ટેકરીઓમાં સાંજનો સમય” તથા ઝાડની ઘટાઓ અને ફૂલોમાં થતા પક્ષીઓના સુમધુર કલરવ એ બધું ઘણું જ સુખદાયક અને આનંદજનક હોય છે.

“ વહી જતાં ઝરણા શ્રમને દરે,
નિરખતાં રચના નયનો દરે;
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકતાં હૃદયો રસથી ભરે.”

(વસન્ત વિજય)

હોડે ઝોખરી કહે છે કે મ્હારો અભ્યાસ વનસ્પતિ અને પ્રાણી વિદ્યાનો તથા શિક્ષક કામનો હોવાથી મ્હને પોનાને એમાં જવું રસ પડે છે. પણ ત્હમને વિજ્ઞાનની એક શાખા પર પ્રેમ હોય તો બીજી જમી શાખાઓને માટે અતિશય રસ પડ્યા વગર રહે જ નહીં. ખગોળવિદ્યાનાં સત્યો ક્યાં બચ્ચ છે? એક વેદશાળાનું ચિત્ર રજુ કરતું નિચેનું મુંદર બંજન જુઓ:—

“ રાત ગઈ છે. જાગ્યા માંચડા પર ચઢીને એકાન્તમાં પેલો ખગોળવેત્તા આખું સ્થામ આઘશ ફર્નિન વડે શોધી વળે છે. એવામાં દૂર તરતા બેટો જોવા તેજસ્વી જોળા એના જોવામાં આવે છે.”

“ અનેક ચક્રચકિત જોળ વ્યોમમાં દોસે ધણા,
ગ્રહો તણા ગણિતમાં રહી નહીં કેઈ મણા;
અનેક શક્તિ ધારનાર તારનાર નાથને,
નમી નમી નમી હૃદય વંદુ વિશ્વનાથને.”

(શ્રાદ્ધનામાળા બોળાનાથ સારાભાઈ.)

“ માંચડા પર ચઢેલો એ ખગોળવેત્તા દૂર ધૂમકેતુ જુવે છે. એના માર્ગનું નીરિક્ષણ કરીને એ હિસાબ ગણી શકે છે કે આગથી એક દબાર વર્ષ એ પાછો એ જ જગ્યાએ આવશે. ધૂમકેતુ દબાર વર્ષ પછી જરૂર આવશે. ખગોળવિદ્યાને એક કલાક પણ બ્હેલો

મોડો આવીને એ છેતરી શકશે નહિ: આ જમાનાના મનુષ્યો તે વખતે ચાલ્યા ગયા હશે; પણ તે વખતની પ્રજા જાંઘવાનું મૂકીને રાત્રે ઉઘા મિનારા પર બેસીને એને જોશે ને ધ્યાન કરશે. કદાપી તે વખતે પૃથ્વી પર મનુષ્યો જ નહિ હોય તો પણ સૃષ્ટિના સત્ય નિયમોમાં ફેરફાર નહીં થાય. ધૂમકેતુને તો દબાર વર્ષ પછી આવવું જ પડશે. કવિ ન્હાનાલાલના ઇન્દુકુમારમાં ધૂમકેતુ ગાય છે કે:—

“અહાંક અહો પાથરું સુખ કુંજ સમ જાંડું
ત્યાં એકલો ઉડું;
જન, જગત, સર્વ સુહાગી જ્યોત્સ્ના: વિશ્વ બહુ રહું,
પણ એકલો ઉડું
ખીડ્યાં પ્રગટતાં પિચ્છ મહં પડ્યો પડ્યો ‘આદ્યલેક’
સુખ્યું સાધુઓએ ‘બેખ’
હિમમાળ કેરાં શિખર શિખરે શબ્દ એ હું હું:
હું એકલો ઉડું
રમના કિછળતા મોજ । અધિ સૌન્દર્યના સિન્ધુ ?
મુજ ખૂટિયાં બિન્દુ:
વિધુખાલ । મા જળતી મહને, પડશે રખે ફડું,
હું એકલો ઉડું
ગજ મહાનદ ખીણુ ભરી, નભ એ ઝીલે ઝમકાર,
બીચણુ દબે જલધાર:
આથી શુદ્ધાઓ જોગીની, ગૂઢ મન્ત ત્યાં છોડું
ને એકલો ઉડું
દીધું વિધિએ તે પીધું, લીધું રૂપ અખધૂત પોર,
તોડી જગતના તોર:
બય બૂલણી જગજીભ છો ભાવે હવે બૂંડું:
હું એકલો ઉડું.
મંડવે મનુજને એવી આ વન વન વહે એકાન્ત
પરુ બોલ પડીયા સાન્ત:
અંધોળ કરી આતન્દના વાધા વિરલ એાહું,
ને એકલો ઉડું
સુન્દર ભલે સૃષ્ટિ દબે મન મોહિની અભિરામ,
ન્હારાં અમારાં ધામ:
એકાદી આબે ઉતરી એકાદી બમી બૂંડું:
હું એકલો ઉડું.

જ્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અંધકારનાં પડોમાં ઘણાં દુષ્ટ હશે ત્યારે કદાચી શુદ્ધ હશે પણ હવે તો નથી જ. મેકેના હુદ્ગાર સત્ય છે કે “વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ! તને મદારા આશિર્વાદ છે ! જ્યારે પૃથ્વી જુની લાગવા માંડી હતી અને શ્રદ્ધા સિંથીલ થતી હતી અને તર્કશક્તિ દંડી પડવા માંડી હતી તેવામાં ત્હે શોધ કરી કે પૃથ્વી હજી જુવાન છે ! અને નવી છે ! તારા આભ્યાથી પૃથ્વીનું મુંગાપણું તૂટ્યું છે અને એને નવી જ જાણા બોલતાં આવડી છે. જૂન-જૂનાશાસ્ત્રના પ્રતાપથી અને ખગોળવિજ્ઞાના જળથી આજનો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસી સંદિની ઉત્પત્તિથી તે આજ દિન સુધીના-જૂનશાસ્ત્રના અગણિત યુગો ને યુગો ગણી કાઢે છે અને બિવિધમાં થનાર જમાનાને જમાના ભેદી શકે છે !”

વિજ્ઞાન આકાશમાં ફરતા શૂદ્ધ, ઉપગ્રહોનું અંતર માપીને એ કહે છે કે ચંદ્ર આપણા આંગણમાં છે. એ ફક્ત અહીંથી બે લાખ ચાળીસ હજાર માઈલ જ દૂર છે. આપણા સૂર્ય મંગળના બીજા ગ્રહોનું પૃથ્વીથી છેલ્લું માપતાં એ કહે છે કે મંગળનો ગ્રહ અહીંથી ચાળીસ કરોડ માઈલ જ દૂર હોવાથી એ આપણો પાડોશી કહેવાય છે. અને આથેમાં આથે નેખ્યૂત છે તે બે અખજ સીતિર કરોડ માઈલ દૂર છે. સૂર્યની શક્તિ, એનું તેજ, બીજા તારાઓનાં છેરાં, તથા સૂર્ય અને બીજા તારાઓ શેના બનેલા છે એ બધી વસ્તુઓનું વર્ણન વાંચતાં દિગ્મંદ થઈ જવાય છે ! રસાયણશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનની મદદથી અને સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ અથવા રંગનું પ્રયક્ષરણ કરનાર, ચંચળી સિદ્ધ થયું છે કે જે મૂળ તત્ત્વોની પૃથ્વી બની છે. તેજ ૭૬-૮૦ મૂળતત્ત્વોનું આ સમસ્ત પ્રજ્ઞાંડ બનેલું છે ! ઘણા ખરા આપણા ભણેલા શોધો બેસા ખાઉ થઈ જાય છે. ગામ ખદાર માછલો ને માછલો સુધી શરીર સુધારણા અર્થે પણ દરરોજ ફરવા જવાની રેવ રાખતા નથી. તો પછી ત્યાં પથ, પક્ષીઓનાં જીવન, જીવજંતુ-ઓની આજીવનશીલો, વનસ્પતિ રાજ્યની લીલા અને ત્રાપુ ઝાતુના ફેરફારનું અવલોકન ક્યાંથી કરે ? સાધન સંપન્ન શોધોપજી મોટરો કે યોગશાળીઓ મૂકી દાર્ઢ દિવસ યોગા ઉપર પણ ફરવા જાય તો શરીરને સરસ કમરત મળે અને તે ઉપરાંત એકાન્ત અવલોકનના ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય.

આપણા દેશની ધાતો, જંગલી કુસો, જીવતાં પતંગીયાં, પશુપક્ષીઓ અને જળચરો તથા ખનીજ પ્રદાર્થો અને વૃક્ષો બાજત ધણું જણવાની જરૂર છે બીજા, કોળી, ખાસાસ, વણજારા, ધાનકાં વગેરે અનાર્થ પ્રજ્ઞાઓના રીતરિવાજ તથા રહેણી કરણીથી વાકેફ થવાની અને તેમના હર્ષ શોકના પ્રસંગો તથા લોકગીતો જણવાની પણ જરૂર છે. દેશનો દારીમર વર્ગ, મજૂર વર્ગ તથા ખેડૂત વર્ગ-એમની સ્થિતિ તથા આખ્ય જીવનનાં મુખ દુઃખની પણ માહિતી આવશ્યક છે. જુનાં બાંધકામ, તથા ઐતિહાસિક શિલાલેખો અને પાળીઆ દેશમાં ઘણે દેશણે છુટા છુટા પડેલા છે. કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી કે માત્ર પુસ્તક પંડીતો થવા ઉપરાંત આજું ઘણું ઘણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સંપાદન થર્થ વગર આપણા વિદ્વાનોની નેસર્ગિક શક્તિઓ ખીતવાની નથી અને જીવનમાં ઉદ્ધાસ કે રસ મગવાનાં નથી.

સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રના વનસ્પતિ તત્ત્વજ્ઞાન નામના એક નાના પણ ઉત્તમ પુસ્તકમાં

“પુષ્પ તત્વ” અને “ફૂલનાં લક્ષ” એ બે પ્રકરણોમાં એ મનોરંજક વિષયનું જે રસીક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે કેટલાક ફેરફાર સાથે અંતરે રજુ કર્યું છે:—“વ્યાકરણમાં ફૂલની જાતિ વિશે વિચાર કરતાં. એને, નપુંસક ગણવામાં આવી છે. પરંતુ અમે જે શાસ્ત્ર મતથી પુષ્પતત્વની વ્યાખ્યા કરવા બેઠા છીએ તે વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં પુષ્પનાં ૩ જાતનાં લિંગ બતાવે છે. કેટલાક સુલિંગ તથા નરજાતિ કેટલાક નારીજાતિ અને બાકી નરનારી મીઠા અર્થાત બેઉ લિંગના છે. રંગીન, પુષ્પ પાંદડીઓની પાસે જે બારીક બારીક ફેરફારો થાયાં હોય તેની ઉભા છે તેઓ પુષ્પના પુરુષ વર્ણ છે. પુરુષ ફેરફારોની વચમાં વચમાં બારીક બેઠા ધાટનાં સ્ત્રી ફેરફારો જોવામાં આવે છે. ગુલાબના ફૂલની વચમાં સ્ત્રી તથા પુરુષ બંને જાતનાં પુષ્કળ ફેરફારો હોય છે, તેથી ગુલાબને તથા એવી રચનાવાળાં બીજાં ફૂલોને નરનારી મીઠા ફૂલો કહેવામાં આવે છે. બાકીનાં ઘણાં ફૂલોમાં પુરુષ ફૂલો અને સ્ત્રી ફૂલો જુદાં જુદાં હોય છે પુરુષ ફૂલોમાં સ્ત્રી અંશની ખોટા હોય છે અને સ્ત્રી ફૂલો તદ્દન પુરુષર વિનાના હોય છે. ખજૂરી તાડ, પપૈયા વીગેરે ઝાડોમાં કેટલાંક ઝાડો ઉપર પુરુષ ફૂલો અને કેટલાંક ઝાડો ઉપર ફેવળ સ્ત્રી ફૂલો જ હોય છે. બેફત અને માળા લોકો એમનાં નર ઝાડ અને નારી ઝાડ એળખી કાઢે છે. કેટલાંક ઝાડમાં જુદી જુદી શાખાઓ ઉપર જુદી જુદી જાતનાં ફૂલો ઉગે છે અને કેટલાંકમાં વળી બધી શાખા પર બેઉ લિંગનાં ફૂલ જોવામાં આવે છે. x x x x x મહેજોયું કે ફૂલ રાજ્યમાં જન્મ વહન પ્રતિ મરણ જે જે કાર્ય કર્યું છે તે બધાની મતલબ વિવાહ કરવાની છે.

વિવાહને માટે જ એમના શહેરો અને વિવાહને માટે જ ઘરોની રચના થાય છે. લક્ષને માટે જ લીલા રંગના પાંદડાં રૂપી અન્ન સંધવાનું રસોડું મંડાયું છે અને લક્ષને જ માટે ધન્ય ઝાડ નાના તરુઓને પીડે છે. વેલો બળવાન ઝાડને આલિંગન કરીને ઉપર ચઢે છે તે પણ લક્ષને જ માટે ઘણા ખરાં ફૂલનાં એક ઘરમાં છોકરા છોકરીઓને ભેગા ઉછરતાં જોઈને મહેન વહેમ પડે છે કે આમનામાં સગપણનો કાંઈ બાધ નથી કે શું? ભાઈ બેનો તો એક બીજા સાથે પરણતા નથી? પરંતુ બારીક તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે જે રાજના રાજ્યશાસનમાં રહીને આપણે સગપણના જ્ઞાનની મર્યાદા સાચવીએ છીએ તેવીજ મર્યાદા ફૂલોમાં પણ ધણે ખરે ટેકાણે જળવાય છે. બાગમાં ફરતાં ફરતાં હવે હું નીચું માથું ધાલીને ફૂલોની વિવાહ પદ્ધતિની તપાસ કરવા લાગ્યો; મહેજોયું કે અહીં પુષ્કળ ફૂલો ખીલી રહ્યાં છે અને અસંખ્ય ખરી પડે છે. કેટલાંક ફૂલ ખીલવાની અણી પર આવેલાં છે અને કેટલાંક પવનનાં ધીરાં પગલાં સાથે તથા મધુકરના ઝંકાર સાથે નાચે છે. આ બધું ફૂલોનું રાજ્ય છે. અહીં બધે ફૂલોનાં શહેરો ફૂલોનાં ગામો અને ફૂલોનાં કુટુંબો વસ્યાં છે. ફૂલ ફૂલમાં કલહ થાય છે. પ્રેમ થાય છે. વાતચીત ચાલે છે સંકેત રચાય છે. ફૂલે ફૂલે જીવન સંભાળ ચાલે છે. મહેજોયું કે જેને હું પરાગ ફેરફાર તરીકે ધારતો હતો તે તો પુરુષ પુલ છે.

ગર્ભફેરફાર સ્ત્રી છે ફૂલની પાંખડી સ્ત્રી પુરુષના વચ્ચેલકાર છે. શાખા પ્રશાખાઓ શહેરો તથા ગામો, અને ફૂલોના ગુરુઓ એ માત્ર એક એક ઘર છે મહારી આંખમાં ફૂલ

હવે સામાન્ય કુલ રૂપે નથી. મ્હેં જોયું કે કુલો એકે એક પ્રેમનો અવતાર છે આરાક માણકની મૂર્તિઓ છે. એમના પ્રેમમાં પવિત્રતા છે, સરળતા છે. પ્રેમની ખાતર કુલોમાં સ્વાર્થ ત્યાગ તથા આત્મ નાશ થાય છે. વળી જોયું કે તેમના પ્રેમ પ્રસંગોમાં કટાક્ષ છે તથા જાડ છે. યૌવન તરંગની લીલા છે. જેમ મનુષ્ય હૃદયની આરા, આકાંક્ષા, ઉદ્દેગ વગેરે બાવો જોઈને એ ગદ્યાં બીજા પ્રાણીઓમાં છે એવી કલ્પના થાય છે; જેમ ચિત્રમાં દોરેલાં નર-નારીના હાવભાવ, વસ્ત્રાભૂષણ, અભિનય વગેરે જોઈને એમના મનના ધ્રુવા બાવો સમજાય છે તેમ જ કુલોમાં પણ લક્ષણો સમજી શકાય છે. તલનાં ધૂમટાવાળાં કુલોની લીલા, યૌવનો ન્યુખી માધરીની હસવાની છટા તથા ગર્ભજાર પીડિત જનના કુસુમ નોમ્લાન તથા શીકો રહેશે જોયાથી તેઓના મનોભાવ સમજવામાં શું કંઈ બાધી રહે છે? કુલોનાં લક્ષ કરાવનાર ગોરા કોણ છે એની તપાસ કરવા લાગ્યો. મેં જોયું કે એક તરફ કોઈ કોઈ કુલ કુમારી પવનમાં શરીર રાખીને નાચે છે. કેમકે સ્વામિ સમાગમની આરા થઈ છે. પવન દેવ કુસુમ કુમારીનાં વર લઈને આવે છે. એ એમના કેટલાંકના કુલ ગોર છે. પેત્રી કુલ કન્યા પતિને મળવાના આનન્દમાં તો અધીરી નહીં બની હોય? આ કન્યાઓને વસ્ત્રાભૂષણ તરફ મન નથી. કેવળ પવન દેવને માન આપવા માટે મોં ઉઘું કરે છે.

પવન દેવ અસંખ્ય વરોની જાન લઈને નગરમાં આવ્યો છે. જે જે વર કન્યાને ગમે છે, તેત્રી સાથે એનાં લક્ષ કરાવી આપવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ જુદી જાતના વરો પણ આ સ્વયંવર મંડપમાં પવન સાથે ધૂમ્ત્રી આવ્યા છે. એ લુચ્ચાઓ કોઈ કોઈ કન્યાઓનાં શરીર ઉપર જઈને પડે છે પણ કન્યાઓની એમના ઉપર બીલકુલ નજર હોતી નથી. કોઈ પણ કન્યા ઘર માંડવા ધણીને ઘેર જતી નથી. ગદ્યા જમાઈઓ ઘર જમાઈ થઈને સાસરે રહે છે. કેટલાંક કુલોના કુળગોર પતંગીયાં હોય છે તો કોઈના ગોર વળી જમરો જ હોય છે. કોઈનાં લક્ષ ગોરાણીઓ મારફતે જ થાય છે. અને એ ગોરાણીઓ તે મધમાખીઓ—બમરા તથા મધમાખીઓથી તો કૂલ કન્યાઓ કહે છે કે “તોળા-એમની દક્ષણા તો બા બહુ બારે” એ ગોર ગોરાણીઓ સાર મીઠું મધ હોય નહીં તો અમે તો કુમારાં જ રહીએ. માટે એમનું તરબાણું બરવા કુલ કુમારીઓને પોતાના બંધરમાં મધ એકું કરવું પડે છે. વળી કેટલાક પતંગ કેવળ મધથી જ તૃપ્ત થતાં નથી. સુગંધીદાર અતરો આપીને એમનાં મન મનાવવાં પડે છે. કુલોમાં સુવાસ છે તે બમરા, મધમાખીઓ તથા પતંગીયાંને નોતરવા માટે છે. કદાપી વરો લઈને આવેલા ગોર બુલધી બીજા ઘરોમાં ન પેસી જાય તે માટે ઘણી કુલકુમારિકાઓ ચિત્રવિચિત્ર રંગનાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને બેસે છે. લોકો કહે છે કે તરેહ તરેહ વારના રંગના કુલો ચારે બાજુ શોભા તથા સુગંધ પ્રસરાવીને બધાને સુખી કરે છે. પરન્તુ મ્હેં જોયું કે આમાં સ્વાર્થ વિના બીજું કંઈ નથી. લક્ષ વિના જન્મારો વ્યર્થ જાય નહીં તેની જ આ બધી યોગજના છે. બીજું કંઈ મતલબ જણાતી નથી.”

હાસન અને ગોસ નામના બે ઈંગ્લેન્ડ લેખકોએ યુરોપના એક શાન્ત જલપ્રદેશના વર્ણ-નમાં પ્રખ્યું છે એવા જલપ્રદેશોની આપણા દેશમાં પણ કંઈ ખોટ નથી. એ લખે છે કે

“કલીકૂટન પાસે એક ન્હાના કુંગરની તળેટીમાં તરેહ તરેહ વારની ગાજલીઆવાળું એક સુંદર સરોવર છે. કુંગરના દોળાવ પર ખીચ અને દેવદારનો પુષ્કળ ઝડો ઉગ્યા છે. તળાવની ત્રણે બાજુઓએ સુંદર ઝડોની ઘટાઓ આવી રહેલી છે અને એક ખૂણા ખુણા હોવાથી એ તરફથી મધ્યાન્હ સૂર્યનો તડકો અને પવનની ટૂંકી હોરો આવ્યા કરે છે. કુંગરના શિખર પરથી એક ઝરણુ નીકળે છે તેની જરાક નીચેના ભાગમાં કુદરતી રીતે જ એક બંધ બંધાઈ ગયો છે. એ બંધ પાસે ઝરણું પાણી એકદું ઘર્ષિત્વાં આગળ એક ન્હાનો સરખો ધોધ પડે છે, આ ધોધનું પાણી ટપક ટપક કરતુ લીલા ધાસમાં ઘટ્ટને આ સરોવરમાં પડે છે. ધોધની બાજુના ટેકરા પાસેથી બેતાં આખું સરોવર બરાબર બેઈ શકાય છે. અને ત્યાં બેસવાથી સરોવર પર ફરતાં જનવરોને કોઈ પણ જાતની હરકત પડતી નથી. દૂર જળકંઠી એનાં ન્હાનાં બચ્ચાં સાથે ધાસમાં ફરે છે. પછે પેલા થડીયા પર ટટાર ઉભો ઉભો ઉંદર પોતાનો જળણો કાન ખજવાળે છે. અને મહાશ માથા ઉપરના ઝાડનાં પાંદડાંની ઘટામાં એક ઠેકાણે બેઠી બેઠી ખીસકોલી પાંદડાં કરડે છે. વળી પછે જુઓ ! પેલો પાણીનો ઉંદર આપણે અહીં છીએ તે છૂપી રીતે સમજી ગયો અને સીધો કિનારા પર પોતાના દર તરફ દોડ્યો. પેલા પાણીમાં કુડાળાં થાય છે એટલું જ ચિન્હ એના નાકાનું આપણા દીકામાં આવે છે. પેલી જળકંઠી ડૂબકી મારીને પાણીમાં પેકી ગઈ અને ખીસકોલીનો અવાજ પણ હવે સંભળાતો નથી. હવે તો આ સરોવર ખરેખર જ શાન્ત લાગે છે. અને કોઈ પણ ઠેકાણે જવજનતુ ચિન્હ મરુખું નથી. આપણા દેશનું આખું સ્થળ હોય તો ત્યાં મોર હોય, કોયલ હોય અને હરણો પણ બોલામાં આવે.

“બહાર, આ શાન્ત સ્થળે અત્યારે શુવળંતુ અદૃશ્ય થયાં છે પણ સરોવરની અંદર ડૂબકી મારી શકીએ અને પ્રાણીની અંદર ગયા છતાં આંખથી બેઈ શકીએ અને મમજ સકિત બરાબર જાણી શકીએ તો અંદર વળી નવી જ તરેહની અમત્કારિ દુનિયા પડી છે. એ સ્થિતિમાં હજારો જાતના ચિત્ર વિચિત્ર જળચરો વસે છે. કેટલાંક પોતાના વાળથી તરે છે. એમના ગળામાં ચક્રાકિત હીરા જેવી ઉડી બેસાડેલી આંખો છે. એ એમના સરીર કરતાં પણ ઘણા મોટા એવા એમના હાથ પણ ધડીકમાં બહાર કઢાડે છે અને ધડીકમાં સરીરની અંદર ધાલી દે છે. બીતાં કેટલાંક એમનાં પગનાં આંગળાંમાંથી કાઢેલી બારીક દોરીયોનાં લંગર નાખીને અહીં પડ્યાં છે. આ પ્રાણીઓ વળી અણીપર ભાલા ઉંચા કરીને ચળકતાં બજાર પેહેરીને આમ તેમ ફરે છે. કોઇનાં સરીર ગોળ કુલેલાં અને જુદાદાર છે. લીલા થડને વળગેલું આ ગોળ પ્રાણી કોઈ અદૃશ્ય સકિતના પ્રભાવથી પોતાના ખોળા કરેલા ખાલા જેવા મોંમાં નિરંતર એની જ તરફ ખેંચાતાં અમંથ્ય પ્રાણીઓનો ભોગ લે છે.

એની જ પાસે એ જ થડીયાની ખીજ બાજુએ એક ગોળ પડોવાળું મોટું કુલ છે. એની ચોગરદમ પ્રમેરેલી પાંખડીઓની વચમાં વિચિત્ર ચક્કર છે. આ કુલ માંસાહારી છે. શુવળંતુ અને મુવેલાં અમંથ્ય જંતુઓની હાર એના બંધીખાનામાં પડી છે.

કુલના થડની આમપાસ મોનેરી તપખીરીયા રંગના કાચના લખોટાની હાર હોય એવી

નળી છે. આ નળીને કોઈ પ્રાણી અથવાય છે કે વિજ્ઞાનીના ચમકારાની માફક પેલું કુલ નળીમાં અદ્ય યઈ જાય છે. એથી પણ ઉટે ચાલો, અને સરોવરને તળીએ ધીમે ધીમે સરતાં પેલાં ચીકણાં જંતુઓ જુવો. ધાટ વગરનો એકદ હાથ એ જંતુઓ ઘડીમાં આ તરફ ને ઘડીમાં પેલી તરફ બહાર ઢાઢાડે છે. ને પાછો અંદર લઈ લે છે. ૧૨૨ પ્રસંગે મેળવાતા હાથ પગથી આ જંતુઓ પૈતાનો ભક્ષ પડે છે અને ખાઈ જાય છે ! આ જંતુઓ પણ પગ વગર ચાલે છે. હાથ વગર પડે છે મોં વગર ખાય છે અને હોઝરી વગર ખોરાક પાચન કરે છે ” વનસ્પતિ તથા પ્રાણી વર્ગમાં આટલી આટલી અનુપમીઓ છતાં ઘણાં માણસો કદરત અને પશુપક્ષિઓમાં માત્ર બાળક જેવો જ રસ લે છે. એટલે એમના તરફ પથરા દેવતા માટે જ એવો એમની પાસે જાય છે. અથવા દક્ષિણ દુધ પાસેના કેટલાક રહેવા-સીઓએ ઘડીયાળ જોઈને કહ્યું હતું કે “ખાવાને માટે ફીક જણાય છે.” એમ ખાવાને માટે સારાં છે કે નહીં એટલી જ દરકાર કરે છે. શિકાર માટે પશુપક્ષિઓના મુખમાં આવી શકાય તેના કરતાં વધારે સારા મુખ મનુષ્યો એમની સાથે બાંધી શકે. જ્વ. કલાપીનું એક સુંદર કાવ્ય આ મુખમાં જોવા લાયક છે.

શિકારીની.

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ મંદાર યુવાન તું;
ઘટે ના ફૂરતા આવી, વિશ્વ આશ્રમ સન્તતું.
પંખીડાં, ફુલડાં રડાં, લતા આ, ઝરણાં, તર;
ઘટે ના ફૂર દિલ ત્યાં, વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
તીરથી પામવા પક્ષી વ્યર્થ આ ફૂરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો નાના, કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું મુણુ ગીતને;
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે તને.
સૌન્દર્યો પેડ શી દેતાં નાના સુંદર તા મથે;
સૌન્દર્યો પામતા પહેલાં સૌન્દર્ય અનવું પડે.
સૌન્દર્ય ખેલવું, એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
પોપવું, પૂજવું એને એ એનો ઉપયોગ છે.
રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ મંદાર યુવાન તું;
અધિ છે આર્દ્રતા છાઈ તેમાં કંઈ ભગવું બહું.

વિજ્ઞાનસાત્ત્વ, આપણને બધાને એ દેવજમાં બોલાવે છે કે જેની વિશાળતા આશ્ચર્ય-કારક છે ! સૂર્ય અને ચંદ્ર એ મંદીરના ઝળહળતા દીવા છે. પવન અને સમુદ્રનાં મોગનં એનાં સોત્રો છે. મેષ ગર્ભના એ એનું વાહન છે અને આકાશ એનો ઘૂમટ છે.

બિહાગ-ત્રિતાલ.

વિમન રજત બાસે પૂર્ણ કરી નીલાકારે
 ચંદ્રમા આરતિ કરે, સદૃશ મિશ્રે તે સત્ય સનાતનને
 અરણ્ય તારમ વની ચતુર્દિશ રહે હિંગવની
 મગન કનક દીપ ગગને ગગને .. વિમન
 પુષ્પનો મુરબિ શ્વાસ હરે છે ધુપનો નાસ
 કાનન કુસુમ બાગ ચરણે છે ચરણે ..વિમન
 પવંત મ્હરે જઈ શુભ સખ ભગ્નની
 પવન પુલકે તેને આમર વ્યજને..... વિમન
 અમૃતના અધિમગી અમે સદુ નગ્નારિ
 અમે આરતિ કરીએ પ્રકૃતિની સાથે , વિમન
 જ્ઞાનનો પ્રવિષ જ્ઞાની પ્રેમનો મુનાસ ટાળી
 શત રે કરે ગાન મુગધુરતાને તે સત્ય સનાતનનેવિમન

(ભોળાનાથ સારાભાઈ-પ્રાર્થનામાળા)

જ્યાં આમાન્ય મનુષ્યો ધુળ અને માટી દેખે છે તેમા રસાયણ શાસ્ત્રીઓને મન અમન્ય
 ખાનના પાયા છે રત્નામા જે મીઠા શુદ્ધતા આપણે ચાનીએ છીએ તેમા રેતી, માગી
 મેયના ને પાણીનું મીઠાણ હોય છે રમીન કહે છે એમાથી રેતી જુદી પાડે રતીના
 ગરકોને એમના રસમા પ્રમાણે નીરાનથી જોવાવા દે અને તદ્માત્રે મ્હાટી મણી
 બનશે । રસાયણી રીતે માટી જુદી પાડે અને એમાથી ચીનાઈવામણ જેના સફેદ વાસણો
 થઈ શકે એથી પણ વધાર વચ્ચે કહે તે નીનમ બનશે મેયનાની જમી છુટી પાડીને
 એના પર રસાયણી ગોમીશણના પ્રયોગ કરી સમય તે અમ્યકીન હીરો બેઈ લ્યો અને
 છેવટે ચોખ્ખુ પાડી છુટું પાડીને ગામે તે અકળના બિ હુએ અથવા સુન્દર તારા જેવો
 ચમકતો બરફનો કમરો થઈ શકે । અથવા એ બધું જના દો કાઢવને પાણીનું એક તળાવ
 જ બનવા દો

એમા કાઢવ ક્યારે તમે એસશે ને ઉપર નીતર્યા પાણીમા રાતને વખતે ભુર આમશ
 તથા અમન્ય ગૃહ ઉપરહો ને તારાએના પ્રતિબિંબ પડશે । આ ઉપરથી સમજશે કે વિગાન
 શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જીવન કેટલું આનન્દદાયક થઈ શકે છે એટલુંજ નહીં પણ ચારિત્ર્ય પર
 પણ એની જેવી તેવી અસર નથી થણા માણુએમા આવતોકન શક્તિ આખી જીવગી સુધી
 લગભગ ખીણ વગરની રહે છે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી એકદમ ખાલી શકે છે એનાથી

જગતમાં વ્યાપેલા સત્ય નિયમો સરળતાથી તારવવાં આવે છે. અને પદ્ધતિસર તથા મુખ્ય-વસ્થિતિ રીતે વિચાર કરવાની રેખ પડે છે. જીવાનીયાઓને ધર્મપૂર્વક કાર્ય કારણના ભેદ સમજતાં આવડે છે અને વિજ્ઞાનની મદદથી તર્કશક્તિ પણ મુધરે છે. કેટલાંક અર્થ વિદ્વસીત બુદ્ધિવાળા અને આજ્ઞામુ માણસો વગર મૂંઝેલો, ઝોખણુપટ્ટીથી યાદ રહી જાય એના કરતાં વધારે તરફી લેવા માગતાં નથી, એવાને ખરૂં સુધારનાર વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ “જડવાદ” કેમ ગણાયો હશે તેની મૂંઝેલ સમજણ પડતી નથી. ફક્ત એથી વિજ્ઞાન અને ધર્મની વચ્ચે આલેખા કગડાનું સ્મરણ થાય છે ખરૂં.

‘ખાદી આ દેશમાં તો પ્રાચીનકાળથી સૃષ્ટિ જ્ઞાનના અધા વિગેરો તરવજાન કે ધર્મના પોષક ગણાયા છે. અને મહારા નમ્ર અખીપ્રાય પ્રમાણે મૂંઝેલ પણ સાધુસ સત્ય સનાતન ધર્મનું જરા પણ વિરોધી લાગતું નથી. શરીર વિધાનો અભ્યાસ નાસ્તિકને પણ આસ્તિક કરે એવો છે. એ વિદ્યામાં જડ અને ચૈતન્ય એકત્રિત થઈ જાય છે. ચૈતન્યનું સર્વ વ્યાપકત્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને અદૈતવાદ સમજવાનાં દર્શનો શરીરમાંથી ધણું મળે છે. ઇતિદાસ, નવસકથા, કલા, સાહિત્ય કે કાવ્યને લગના ટોપણ એક વિષયથી મનુષ્યની જટલી ઉત્પત્તિ થાય છે તેના કરતાં શરીર વિધાના અભ્યાસથી માણસ જરા પણ ઓછું ઉત્પત્તિ થાય એમ લાગતું નથી. શરીરવિદ્યામાં પ્રથમજ પ્રવેશ કરતાં એક સ્વતંત્ર આપણને આનંદ થાય છે તે એ કે માણસ માત્રનાં શરીર અંદરથી જોતાં એકે એક આગતમાં સરખાં છે ! ખંડારથી માણસો સ્વરૂપવાન હોય છે કે કદરૂપાં હોય છે; રૂંક હોય છે કે રાગ હોય છે; કાળાં હોય છે કે ગોરાં હોય છે; પરંતુ આમડી ઉઠેલીને ફર ફરી કે પાંચી કશો ફર નથી ! બધાનાં હૃદય છતીમાં કાળી બાબુએ છે ને કલેજાં પેરમાં જમણી બાબુએ ! એક સરખું લાલ લોહી બધાની એક સરખી લોહીની નળીઓમાંથી સરખી ઝડપે બેઠે છે ! સ્નાયુઓની મંચા, જગા, હાંડકાંની મંચા તથા એના ઉપરના ખાડા, ટેકરા; માનતંતુઓની શાખા પ્રશાખા બધું માણસ માત્રમાં એક જ તરેહનું જોવામાં આવે છે ! એક માણસનું શરીર જુઓ એટલે આ પૃથ્વીમાં વસ્તી આખી મનુષ્ય જાતનાં સંદર્શનું જ્ઞાન થઈ ગયું સમજવું. આ ઉપરાંત શરીરવિદ્યાના જ્ઞાનની આપણા દેશને ખાસ જરૂર છે. દેશનું મરણ પ્રમાણ ધણું છે. સારા ભણેલા અને વિદ્વાન પુરોહો પણ દીર્ઘાયુની થઈ શકતા નથી પણ જીલ્લા બેલા મરે છે. મેસેરીયા, કાય, પ્લેગ, કોલેરા વગેરે બચકર રોગો આખા દેશની પાલ-માલી કરે છે. એવા મંચેગોમાં આ વિદ્યાની અમલ સમજારો એવી આશા છે. કારણ કે શરીર વિદ્યાના જ્ઞાનથી આરોગ્ય વિદ્યાના નિયમો વધારે સ્પષ્ટ થશે; સામાજિક તંદુરસ્તીની અગત્ય વધારે સારી જણાયશે. અને ખુશી દવા, સ્વચ્છ પાણી, યોગ્ય ખોરાક અને અંગ કસરતના લાભ પણ વધારે સારી રીતે સમજવામાં આવશે. વળી, શરીર વિદ્યાનો વિષય પણ બહુ જ રસિક અને બોધક છે. મનુષ્યનો દેહ બહુ કારમો છે ! એની રચના તથા ક્રિયા બહુ ચમત્કારીક, બલ્ય અને દિગ્બુત કરી નાખે એવી છે. એ જ્ઞાનથી કવિત્વને પોષણ મળે એવું છે ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં સ્ત્રોતો પણ સ્પષ્ટતામાં સ્પેષાં થાય છે. પિંહેણુ ઘઘાંકે. પિંડ સમ-જવાથી જ્ઞાનમાં સમજવાની કુંચી મળે છે.

હરખર્ષ્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે—“ સત્યને અનુસરીને રહી શકાય તેને માટે અને થોડાં માર્ગે જવાય તેની ખાતર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. શાખ્દોના અર્થ આવડે તેના કરતાં વસ્તુઓના અર્થ સમજાય તે વધારે સારું છે. યુક્તિ, નીતિ કે ધર્મ-શિક્ષણને માટે વ્યાકરણ અને શાખ્દકોષના અવ્યાસ કરતાં દૃષ્ય સૃષ્ટિનું જ્ઞાન ધણુંજ અદિધાતું છે.” હકસલી કહે છે કે ખરૂં વિજ્ઞાન અને ખરૂં ધર્મ જ્ઞાન એ જોડે જન્મેલી બહેન છે. એમાંથી એકને બીજીથી જુદી પાડે તો બન્ને મરી જશે. વિજ્ઞાન જેટલા પ્રમાણમાં ધાર્મિક રહેશે તેટલાજ પ્રમાણમાં એની ઉન્નતિ થશે. અને ધર્મનો પાયો પણ જેટલા પ્રમાણમાં વિજ્ઞાનની મહનતા તથા દૃઢતાપર બંધાશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે આપાદ થશે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની બબ્બતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અનંતકાળ અને વિસ્તીર્ણ નોખાંબેડાં આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડાં થાય છે ! અને આપણા મંમાર્તનાં ક્ષણિક કુઃખ તથા શોક નજીવં લાગે છે. આ તારાઓની મુન્દર સૃષ્ટિ એક કાળે આપણી ન્હાની પૃથ્વીપરના મનુષ્યોમાં સફર કરતાં બહાણોને માર્ગે બતાવતી હતી અને હજી પણ આપણાં આકૃષ્ણ બ્યાકૃષ્ણ થએલાં મનોને રાત્ત કરે છે. પ્રે. હકકસલીએ લંડન શહેરના શિક્ષણ વિભાગમાં આવેલી મનુર વર્ગની કોલેજમાં બાપાનું કરતાં એક પ્રમંગે કહ્યું હતું કે એમ ધારો કે આપણા નરીજનો બધો આધાર એક દિવસ કોઈ શેતરજની બાજી છતીએ કે હારીએ તેના જ ઉપર રહ્યો હોય તો આપણે એ બાજી મંબંધી બીજું તો નહીં પણ ફક્ત એનાં ધરો તથા મોગાંનું તો પુરેપુરું જ્ઞાન મેળવવું એ આપણી પ્રથમ ફરજ ગણત કે નહીં ? આપા મંજેગોમાં કોઈ પિતા પોતાના પુત્રને કે રાજા પોતાની પ્રેમને ‘શેતરજ’ નો રાજા કીરો ને પ્યાદુ કીયુ’ એટલી પણ માહીતી ન આપત તો એમની એવી બેદર-કારીને માટે નાપમંદગી અને તિરકાર આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાત કે ના થાત ? પરન્તુ એજ ભાણે આપણાં બધાની બવિબ્બની છંદગી અને મુખાંમનો બધો આધાર શેતરજ કરતાં પણ વધારે અપરી અને વધારે ગુંચવણ બરેલી બાજી છતવા ઉપર રહેયો છે, મુગોના મુગોથી આ બાજી રમાની આવે છે અને દરેકે દરેક સ્ત્રી પુરુષને આ બાજી રમવા બેસવું પડે છે. આ બાજીનો પટ તે મંસાર છે અને સૃષ્ટિના નિયમો તે આ બાજી રમવાના કાયદા છે. બાજીની એક બાજુએ આપણે રમવાનું છે અને સામી બાજુએ રમનાર અદૃષ્ય છે. પણ એની રમત પ્રમાણિકપણે અને ધીરજથીજ રમાવવાની એની આપણને ખાત્રી છે. વળી કડવા અનુભવથી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે આ રમતમાં એક પણ ભૂલ કે અગા-નતાના કારણથી પણ રહી ની કોઈ પણ બાબત રહામી બાજુથી નગર બહાર રહી જતી નથી. જે માણસ સારી-સીતે રમે છે તેની બહુ ઉદારતાથી અને મ્હોટા મનથી ફર થાય છે. અને જે રમતમાં ભૂલો કરે છે તે ઘેરાઈ જાય છે ને પુરેપુરો મ્હાત ધઈ જાય છે. એને હરાવવામાં જરા પણ વાર થતી નથી કે કોઈ પ્રકારની રહેમતીથી પણ બતાવવામાં આવતી નથી.” ઉપર પ્રમાણે મંસારપી બાજી છતવાને માટે અને મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક ઘઘ શકે તેની ખાતર સૃષ્ટિના નિયમોનું સાધારણ જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રદ્વારા એ જ્ઞાન બહુ સારી રીતે જાણવામાં આવે છે. ધર્મીધર્મ ઉપર અને પૌરાણિક વિચારો ઉપર વિજ્ઞાનના

અભ્યાસથી આપણા દેશમાં પણ ઘણી અસર થઈ છે. એનાથી બેમો, દોરા ચીઠીઓ, ભૂત-પ્રેતની વાતો, બાધા આપડીઓ વગેરે દૂર થયાં છે. ગૃહણ, આભડછેટ, સ્પર્શસ્પર્શ અને પાપ પુણ્ય બાબતના યથાર્થ સત્ય વિચારો લોકોમાં પ્રસાર્યા છે. પરધર્મના વિરોધ મટયા છે. અને તત્ત્વ શું અને નકામું શું એ પારખતાં આવડ્યું છે. આ બધાં કાર્યોમાં અને વિચારોનાં પરિવર્તનો કરવામાં આપણા દેશમાં પણ વિજ્ઞાને ધર્મની કંઈ ઝોછી સેવા બજાવી નથી. આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિ મુશ્કેલી તેની ખાતર સાયન્સની કેળવણી આવરયક્ત છે. સદાકાળ કાચો માલ જ આપણે પરદેશ મોકલ્યાં કરીશું અને જુની પદ્ધતિથી ખેતી કર્યાં કરીશું તો પ્રતિદિન વધતી જતી ગરીબાઈ આપણી પાયામાલી જ કરશે.

સોયથી માંડીને ધરનાં છાપચં મુધીના બેંધો માલ પરદેશથી જ આવ્યા કરશે તો દેશમાં કલા, કૌશલ્ય, બેપાર, ઉદ્યોગ બધું ધીમે ધીમે સમુજાય નહીં થશે. દેશમાં નદીઓ, નાળાંની ખોટ નથી છતાં ફરતરતું અખૂટ બળ નકામું વહી જાય છે. ખનીજ સંપત્તિ અહીં અમુલ્ય છે છતાં એની કોઈ ખીસવણી કરનાર નથી. ખેતીથી બીજે ઉદ્યોગ જુઓ તો તે માત્ર મીઠોનો જ છે છતાં એમાંએ સાંચાકામ તથા છેક રૂઠૂ ચક્કર જેવી ન્હાની બાબતોમાં પણ આપણે મોટો ભાગે પરદેશને આધારે રહેવાનું છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર કરી ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ સાધવા અર્થે આપણા દેશમાં બહુ મોટા પાયાપર સાયન્સની કેળવણી શરૂ થવી જોઈએ. જે દેશ ઘણા પ્રતિફળ મળેગો છતાં પ્રો. ગજનર, જગદીશચંદ્ર બોસ અને પી. સી. રાય ઉત્પન્ન કરી શકે છે; જ્યાં ટાટા કંપની જેવી બાહોશ અને માહમિક પેઢીઓ લાભોલાની વિજ્ઞાનિક બળ ઉત્પન્ન કરવાની બબ્બ પોજનાઓ તથા લોકોની બનાવટો તૈયાર કરવાનું જબરદસ્ત કારખાનું ફતેહમંદ રીતે પાર પાડી શકે છે અને સ્વર્ગસ્થ ટાટા જેવા સ્વદેશાભિમાની શેઠીઆઓ સાયન્સની કેળવણી અર્થે લાખો રૂપિયા દાનમાં આપી જાય છે તે દેશને એના બલિધ્યને માટે ગમે'એટલાં વિરોધી બળો હોવા છતાં સદાને માટે નિરાશ થવાની કંઈ જ જરૂર નથી.

આ રીતે, આપણી ધાર્મિક, નૈતિક, ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ઉન્નતિ સાધવામાં સાયન્સ કેટલું ઉપયોગી છે તે આપણે જોઈએ. એના વિશેષ સંગથી આપણામાં નવું બળ આવશે અને ચારિત્ર્ય સુધરશે. પ્રગત ન માલી, રાંક અને ગરીબડી જેવી રહે છે તે આત્મગૌરવ મેળવી, અભય પ્રાપ્ત કરશે. સાયન્સે દિશાઓની અનહદ સીમા સિદ્ધ કરી આપીને બતાવી આપ્યું છે કે એમાં અસંખ્ય પૃથ્વીઓ આવી રહેલી છે ! કાળની અનન્તતા સિદ્ધ કરી આપીને જણાવ્યું છે કે ઇતિહાસ પહેલાંના યુગોમાં મનુષ્યોના અસંખ્ય જમાના વહી ગયા છે ! સૂર્યમંદરોંક યંત્રના પ્રદેશમાં વળી એણે બતાવ્યું છે કે તરેહ તરેહવારનાં અસંખ્ય જંતુઓની મુદ્રિઓ ત્યાં ઉભરાઈ જાય છે ! આવાં આવાં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કરાવ્યા બાદ આ જમાનામાં સાયન્સે વળી પોતાનું જીવન મનુષ્ય સેવામાં સમર્પણ કર્યું છે. માયન્સના આચાર્યોએ અધ્યાગ શ્રમ કરીને મનુષ્યનાં સુખનાં માધનો વધારી આપવામાં અને દુઃખ દરદો ઝોછાં કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નથી. એનાથી માણસો ઘોડી મેહેનતે બહુ કળ મેળવી શકે છે. અને લાલમાં યુરોપમાં આમના બંધકર

યુદ્ધમાં સાયન્સથી પ્રાપ્ત કરેલી અજ્ઞાન શક્તિઓનો માણુમોએ અસ્પર્શ સંહાર કરવામાં લે
 દુરપયોગ કર્યો છે એ વાંક સાયન્સનો નથી. કોટિઆશી, આમેડોન, સંતિમેટાઆદ, એક્સરેજ,
 એક્સરેજ; વાયરલેસટેલીઆશી અને એસેપ્શન તથા રેડીયમના અત્કાર: એટમ્સ, ઇલેક્ટ્રોન્સ;
 નિર્જીવ વસ્તુઓમાં પણ આઘાતના પ્રત્યાઘાત અને વનસ્પતિમાં પણ પ્રાણીઓ જેવી જ સુખ
 દુઃખ સમજવાની લાગણીઓ વિષેની યો. બોઝની શોધો એ એની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો છે.
 અને જેમ વખત જતો જાય છે તેમ નવું નવું જનતું જ જાય છે. કલેરોડિર્મ અને કોફેઈન
 જેવી ખીટામેશન કરનારી ઘણી દવાઓની મદદથી શસ્ત્રક્રિયાના નવા નવા પ્રયોગો માણુ-
 મોને પીડા જણાયા સિવાય થઈ શકે છે. આજ કાલ વૈદકશાસ્ત્રની પણ એજે ઘણી ખીલ-
 વણી કરીને છવનને આરોગ્યમાં રાખવાના પ્રણા માર્ગ મુલબ કર્યા છે. સાયન્સના આવા
 આવા મહિમા હોવાથી માહિત્ય સજ્જાના વિદ્વાન સમાસદો આપણી ગુર્જર બાપામાં એતું
 મંપૂર્ણ માહિત્ય ઉતારવા પ્રયત્ન કરશે એવી વિનંતી કરીશું. છેવટે સાયન્સની વિભૂતિનાં પ્રત્યક્ષ
 દર્શન કરવાનાં જ્યાં જ્યાં સ્થળો હોય ત્યાં વારંવાર યાત્રાએ જવાની આપને વિનંતી કરી
 આ લેખ મમામ કરીશું. મુજઈ એ એક એવું સાયન્સની યાત્રા કરવાનું યોગ્ય સ્થળ છે.
 વ્યાપાર ઉદ્યોગની પુર ધમાલવાળા એ શહેરમાં યાત્રિક બજે દ્વારા સાયન્સનો જયજયકાર
 ગાઈ રહ્યો છે. પૃથ્વીના એકે એક ખંડેથી ત્યાં અસંખ્ય આગબોરો વિશાળ સમુદ્રો ખેડતી
 નિયમસર વખતે આવી પહોંચે છે, મરેજન એની વિસ્તારવાળી ગોદીઓમાં દરોડો મણ
 માલની ઉચ્ચપાયણ થાય છે. ફર ડોલાણના ખરાળા ઉપર દીવાદાંડી દેખાય છે. અહીં
 વિશાળ રાજમાર્ગો, ગળન સાથે વાતો કરનાં ઉંચાં ડચાં બન્ધ મકાનો, અને દારખાનાં પુષ્કળ
 છે. લોકલ ટ્રેઈનો, ટ્રામો અને મોટરોનો અહીં પાર નથી. આત્રા આવા આ ૨૦ મી સદીની
 શોધ બોળના પૂર્ણ લાભ જ્યાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે ત્યાં આપણી ખાતરી થવા વગર
 ગ્રેહીતી નથી કે સાયન્સના પરાક્રમમાં મિંદર્થ અને આશ્ચર્ય છે એટલું જ નહીં પણ એમાં
 લોક કલ્યાણ અને દેવી બળ પણ રહેલાં છે. રેલ્વે, તાર, વરાળ અને વિજળીક યંત્રોની
 માધાવી શક્તિનાં અદ્ભુત દર્શન કરી ત્યાં અત્કરણના ઉદ્ગાળમાંથી ઉદ્ગાર થઈ જાય છે કે

યા દેવી સર્વમૂતપુ શક્તિ રુપેણ સંસ્થિતા

નમસ્ત સ્યે નમસ્ત સ્યે નમસ્ત સ્યે નમોઃ નમ

જે દેવી, સર્વ જૂતોમાં,
 શક્તિ ઓ વસી રહી,
 નમ્ર તેને નમ્ર તેને,
 નમ્ર તેને લખી લખી.

હરિપ્રસાદ અબશય

આપણા ઘરેની બાંધણી.

સાહિત્ય પરિષદમાં નિબંધ લખી મોકલવાની જે પ્રણાલિકા ચાલતી આવી છે તે પ્રમાણે પરિષદને યોગ્ય એવો વિષય નિબંધ તરીકે પસંદ કરવાનું, “સાહિત્ય” પરિષદ માટે નિબંધનો ના મંકુચીત પ્રદેશના મહાશા જેવા અદીક્ષિત સામાન્ય જનને ધણું વિષય પસંદ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, વિદ્યાનના કે બીજા કોઈ પારિભાષિક વિષય ઉપર કરવાની મુશ્કેલી. નિબંધ લખી મોકલવાથી સાહિત્ય પરિષદનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ સચવાતો હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ જ્યારે નિબંધો જ પરિષદને આવશ્યક છે તો પછી ગમે તે વિષયના નિબંધો રચીકારવાની પરિષદના વ્યવસ્થાપક મંડળને એક પ્રકારની ફરજ પડે છે અને પરિષદનો લાંબી મુદતે મળતો અમુક અવસર પરચુરણ નિબંધો વાંચવા તથા સાંભળવામાં અનિત થઈ જઈ ઉદ્દેશ કાર્યની સીધી ચતી નથી. એવો મર્જ પરિષદોના અનુભવ ઉપરથી ઘણા વિદ્વાનોનો મત થયો છે અને એ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા પણ ચાલી રહી છે.

પરિષદનું કાર્ય કોઈપણ રીતે વ્યવહારિક કે ધારણ કરે એવું કંઈ વિવેચન થવાની આવશ્યકતા સર્વ માન્ય ગણી શકાય; અને આવા પ્રકારનું વિવેચન વ્યવહારિક વિષયપર જે કે પરિષદના વખતમાં જ ચર્ચાનું અસમ્ય લાગે તોપણ તે વિષય ચર્ચા કરવાની જરૂર. પરંતુ મનન થઈ મુશ્કેલ વિદ્વાનો તરફથી પોતાના અવકાશો વિશેષ પ્રકાશ પાડવાનું બની શકે તેમ છે. અને આવા વિષયો પરિષદમાં દાખલ થવા જોઈએ એવો નમ્ર મત દર્શાવવા રજા મારું છે. આવા જ પ્રકારનો કોઈ વિષય દાખ- માં લઈ તેને વિશે ચર્ચા ઉપરિચિત થઈ મુશ્કેલ વાક્યમયમાં એક નવા સાહિત્યની દિશા ઉપાડી શકાય તો કેટલેક અંશે કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકશે એવી આશાથી “આપણા ઘરેની બાંધણી” વિશે એ સમ્પદ બોલવાની રજા લઉં છું.

સાહિત્યનો પ્રદેશ તેના મંકુચિત અર્થમાં કોઈ પણ ગણિત્ય બાપાના લેખી અથવા પ્રચલિત ઉક્ત વાક્યમયમાં બ્યામ થયેલો છે. અને કોઈપણ બાપાના સાહિત્યની બહારના કાવ્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર, કવિતા, નાટક, નવલકથા, કવિતાદાસ અને લોક પ્રદેશોના વિષયોપર જુ- સાહિત્યનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સ્વાભાવિક રીતે પારિભાષિક જાણીતામાં લેખી સા- વિષયો જેવા કે જ્યોતિષ, વૈદક, વિજ્ઞાન, કળા, હુમર, ધર્મશાસ્ત્ર હિત્ય ઉત્પત્ત કરવાની તત્વજ્ઞાન વિગેરેનો સમાવેશ સાહિત્યમાં થઈ શકતો નથી. પરંતુ આ જાણીતા સાહિત્ય બહારના વિષયો પોત પોતાના પ્રદેશમાં તો એટલા બધા વિશાળ છે કે તેમની પારિભાષિક ચર્ચા થવા માટે આ પ્રત્યેક વિષય માટે નિરનિરાળી પરિષદની આવશ્યકતા હોય છે અને આવી સ્વતંત્ર પરિષદો પામાત્ય દેશોમાં બરાબે જાય છે. અને તેમનું કાર્ય પોત પોતાના સ્વતંત્ર પ્રદેશોમાં આગળ વધતું જ જાય છે.

હીમાં એક અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ બંધાયેલું દેખાય છે. અને આ બાંધણી આપાર લગી આપણે અનુસરતા આવ્યા છીએ. આ બાંધણીમાં મુખ્યત્વે મધ્યમાં ખુલ્લો એક રાખી આસપાસ નિત્યકર્મને લગતા ગુદા ગુદા ખંડો ચોક્કસવાની પદ્ધતિ મુખ્ય છે. ઘરમાં ટાંકું, બોંયડું, કુવો, ફટણ કુવો (જામર) અને ખાળકુવાનાં પાંચ જગીનમાં જતાં અગો ખાસ આવશ્યક ગણાતાં હતાં. આ હિન્દુ રાજાઓના વખતમાં બાંધકામ રાજવૈભવનું અને લોક વૈભવનું ખાસ અંગ થઇ પડ્યું હતું અને આ યુગમાં જ્યોતિષ એટલે શ્રેષ્ઠો વિગેરેની ગતિની મનુષ્ય કૃતિ પર થતી અસર વિશે માન્યતા તો એટલી બધી પ્રચલિત થઇ ગઇ હતી કે આવખતના તમામ પ્રકારના સાહિત્યમાં જ્યોતિષ એટલું બધું ગુંચાઇ ગયેલું છે કે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો પરથી મળેલ વિષયની માહિતિ ઘણી થોડી જણાઇ આવે છે.

ઘર રચનાતા અને તેના માપ પરિમાણના ફેરફાર ગ્રંથો પ્રાચીન જૈન ભાંડારમાંથી મળી આવ્યા છે તો પણ તે પરથી જોઇએ તેવી માહિતિ ઘર રચના પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો માટે મળી શકતી નથી. આવા ગુના પુસ્તકો ઉપરથી તૈયાર કરી અને શિષ્ય ક્રમ સમજવા ઇચ્છી રાખનાર માટે સચિત્ર, ગુજરાતીમાં ભાષાન્તરનો ગ્રંથ "રાજવૈભવ" અથવા "શિલ્પસાસ્ત્ર" વિશે પાટણના નારાયણભારતી યશવત ભારતી ગોસાધ્યે શાસ્ત્રી મહાશુભરામ નારજી અને દ્વિભત વિજયજી કર્સ્તુર વિજયજીની મદદ વડે પ્રસિદ્ધ થયો છે અને આ ગ્રંથ ઉપરથી પ્રાચીનકાળમાં ગૃહ રચના વિશે કેટલું બધું અગત્યનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું અને તે વિશે લોકોમાં પણ કેટલી બધી રચી હોવી જોઇએ એ સ્ફેગ ગ્રંથની રચના ઉપરથી જણાઇ આવે છે. આ ગ્રંથમાં પણ જ્યોતિષનું અંગ મોટે ભાગે હોઇ હાલની પાશ્વભાત્ય પદ્ધતિએ ગૃહ રચનાની માહિતિ જોડે થોડી જણાઇ આવે છે તોપણ આવા પ્રાચીન ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર આવા પ્રકારનું થઇ સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રચલિત થવાની ખાસ જરૂર છે. હાલમાં પણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના ઘણા અભ્યાસકે છે અને જો આ વિષયના ઉતારા પરિપક્વ માટે એકત્ર કરી આ શાસ્ત્રીય વિષયની સામગ્રી એકઠી કરવામાં મદદ કરશે તો ઘણીજ અમુલ્ય સેવા થશે.

..

પ્રાચીન ઘરોની બાંધણી વિશે ઘર સંબંધી શબ્દોનો અભ્યાસ પણ આ વિષયમાં ઘણો ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે. અને આ દિશામાં અત્રે એકત્ર થયેલા ઘરોને લગતા શબ્દોની વિદ્વાનો તરફથી મોટી મદદ મળવાની આશા છે કેમકે આપણા વર્તમાન વ્યુત્પત્તિનો અભ્યાસ માન ખેત્રોમાં અને માસિકોમાં વ્યુત્પત્તિ વિશેનો વાદવિવાદ એક ખાસ અંગ થઈ પડેલું છે આપણા વિદ્વાનો વ્યુત્પત્તિની ચર્ચામાં ઘણા જ આગળ પડેલા છે એ કંઇ કોઈનું અભિપ્રાય નથી. આ બાબ જ્ઞાનનો વિષય જોકે મૂળે સાવ અપરિચિત છે તોપણ આવી વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા વાંચવામાં એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે અને તેનો ચર્ચા લાભ પણ જો એક ધાર્મિક વિષયને મળે તો સાહિત્યની કેટલીક ઉત્તમ સેવા થવાનો સંભવ છે.

ધરની બાંધણી વિષે અનેક પાકૃત શબ્દો આપણી ભાષામાં પ્રચલિત છે અને તેની દરેકની વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી આપણા ધરોની બાંધણી વિષે એક આખો ઇતિહાસ ઉપસ્થિત કરવાની આશા બાંધી શકાય છે.

ધરના જુદા જુદા વિભાગો અને તેને લગતા કેટલાક શબ્દોની યાદી અત્રે થોડી ધણી મારી સમજ પ્રમાણે નીચે ગોઠવી છે તો તે ઉપર વિદ્વાનો પોત આવા શબ્દોની યાદી. પેતાની અનુકુળતાએ વિચાર કરી તેની વ્યુત્પત્તિ વિષે માસિકોમાં ચર્ચા ચલાવશે તો અત્રે પરિપક્વમાં ચર્ચાયેલા એક વિષયને બીજી પરિપક્વ મળતાં સુધી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓને કંઈક ખોટાક મળશે અને આ ચર્ચાથી એકત્ર થયેલું સાહિત્ય શુદ્ધર ભાષામાં એક નવું બળ ઉત્પન્ન કરશે એવી ધારણા છે.

ધરના ખંડો.

૧ ઝોરડો, ઝોરારી, પરચાળ, ગજર, રસોડું, પાણીવારું દેરાસર, હરિમંદિર, ચોકો, ચોક મેડી, મેડો, માળ, ખંડ, દીવાનખાનું, રત્નેદીયું, માળજી, ખડકો, હહેલી, વાડો, ઝાટકો, કાઠાર, રાવડી, પાપખાનું (નાનકું-તાજખાનું) ભોંપડું-ચાલી. ચાત્ર ટાંકું, કુવો, અગાશી, ગચ્ચી હજજી.

ધરના અંગો.

દરવાજો બાર-બારી-બારણું કમાડ, જળા-જળાયું, ગોખ-ગોખો, રવેશ-હટારીયું, હારીયું, હાટકું, કપાટ, મંચ, તાકું, નીસરણી, દાદરો, છતો, કહેડો, ધોરો, ધુમર, ધાજું, સાયગાન, છાપડું, છાજ છાજલું, છત છાજલી, અંબરાઈ, ચોકી, ખાળ-ખાળકુંડી, ખાળ કુવો, દટણ કુવો, વળગણી, ખાંટી-ખુંટી. રાક્ષો, ધોડો, ચાકું, ધુમાડીયું, પાટા-પીંચીયા, પાટકી, મોખ, પારીઆં, નળાઆં, નેવ, મોબારીઆં, લીંપણ, મુંપણ, ગાર-હોઅંધ, દરસઅંધ, ચોકો, નીક, પરનાળ, નળ, ગદી, ધાઓ, કેલ, કમાન, ઝોસાર, ઉભણી, ઝાટકો, દીવાલ, બીંત, બીંલું, પડદી, બાર-બારસાખ, હિંગાળો, સોકળ, મીનગરું, ચણીવારું, ચણીઆરું-વેણી-બાવા ધોકો, નકુચો, પવન ચાંકડી, કુંભી-ચાંબલો-સરો, કોર, કીનાર, ક્યારો, મુઝસી ક્યારો, કુંડ, કુંડી, કેરું, ધડી, પગથીઆં, ડબરો, પગથી, ઉબર, ટાંકી, હોજ, હોદ, કુવારો.

ધરના સાધનો—

ઘર, સુતો, રેતી, સાગોળ-માટી ગરમોટી-જળા, વોસ, કાટ માલ, લાકડું, બ્લેરેસો કાટ, પાલાં-દોરીઆ, નળીયાં, મોબારીઆ, ઝહો, ચોરસો, પથર, ખીસા, ખુંડા.

ધરના પ્રકાર.

ધમારત, ધમસો, મહેલ, મંદિર, દહેરું, શાગા (ધમશાગા, ગોસાગા, નિસાગા, કન્ધા-

શાળા, વિગેરે) ખાનું (દવાખાનું, તોપખાનું, જમદારખાનું, ફરાસખાનું, હમામખાનું, વિગેરે) ચાલ, હવેલી, વાડો, બંગલો, બંગલી, છાપરું, મુંપકું, જોપકું, છાપરું, હહેલો, વંડો, હહેલું, તબેલો, કોઠીયું, કુબો, ઘોડાર.

શહેરના વિભાગો.

ચોક, ચોકું, રસ્તો, શેરી, પોળ, ચોકું, ખડકી, ચકલો, ફળીયું. ચણતર, ચણતરો, વાડી, આવી, વાડ, (કણુખીવાડ વિગેરે) વાડો (ખાનવાડો વિગેરે) મહેસો, પાડો, ખાંચો, ગલી, કુચી, ધાળો, ગંગ, પર, પુર, કોટ, કીસો, બગર, ગુજરી.

ઉપરની યાદી કોઈ રીતે પણ સંપૂર્ણ નથી. આપણા ધરો શહેર અને ગામને લગતા ઘણા શબ્દો હજી બાકી રહી ગયા છે. અને એમાંના ઘણા શબ્દો આ યાદી સંપૂર્ણ થ પ્રાતિક હોઈ એક જલુથી એક જ શકે એમ નથી તો દરેક વિદ્વાનને વાની જરૂર. આમ વિનંતિ છે કે આ શબ્દોમાં પોતપોતાની સ્મૃતિ પ્રમાણે પોતપોતાના પ્રાન્તમાં અને શહેરમાં પ્રચલિત એવા શબ્દોનો ઉમેરો કરવાને ખનતી મદદ આપવાની મહેરબાની કરશે. આવી રીતે એક જ થયેલા પ્રાતિક શબ્દો પરથી પ્રત્યેક પ્રાન્તની તેમ જ શહેરની નગર રચના તથા ધરની બાંધણી વિશે ઘણી માહિતિ ઉપલબ્ધ થઈ શકશે.

આ વિષયને સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર બનાવવા માટે આપણા ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરો જેવાં કે અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, નડીયાદ, પાટણ હાલના મેઘાં શહેરોના બાવનગર, જુનાગઢ વગેરેના સ્થળોમાં હાલમાં હયાત જેવાં પ્રાચીન શહેરોના ધરની બાંધણી વિશે વર્ણન તેમ જ તેની રચના સ્થૂલ આલેખ વર્ણનની ખાસ જરૂર. (*Illustrated sketch*) ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે. અને જે કો એક માણસથી થયું ખર્ચ બધા પ્રદેશો ફરી ઘણા પ્રયામે થઈ શકે તેવું કામ જુદા જુદા શહેરોના વિદ્વાનોની અદ્ય મદદથી થોડે ખર્ચે ઘણી સહેલાઈથી થ શકે એમ છે તો અને એક જ થયેલા વિદ્વાનો આ વાત ધ્યાનમાં લઈ પોતપોતાના શહેર રચનાનું અને જુના તેમ જ નવા ધરોની બાંધણીનું નિગતવાર વર્ણન સ્થૂલ આલેખન સાં આપવા મહેરબાની કરશે તો સાહિત્યના ઉપાંગ તરીકેના આ વિષયને ઘણી અસુલ્ય મદદ થશે.

શહેરોનાં નવાં ધરો કવી રીતે બાંધવા જોઈએ અને તેને માટે નગર રચના કેવી હોવી જોઈએ એ વિષય આજકાલ પ્રત્યેક શહેરના આગેવાનોને ધણે નવી નવર રચના ગહતવનો થઈ પડ્યો છે આ પ્રશ્ન પુગમાં આપણાં શહેરો ચૌરોગિ માટે નવા ધરો કેવા થઈ તેની વસ્તી વધવા લાગી છે અને તેને લઈ નવાં ધરો અને હોવાં જોઈએ તે સંબંધી પરાંઓની વસવાટ થવા માંડી છે તે વખતે શહેર વ્યવસ્થાના અધિ કારીઓ સરકારની મદદ વડે લોક રચીને અનુકૂળ અને હવા પ્રકાશન મંજૂર આરોગ્યકારી એવાં મકાનો બાંધવા માટે લોકોને જાગૃત કરવ

માટે અનેક પ્રયાસો ચલાવી રહ્યા છે. તે વખતે ધરની બાંધણી વિષેનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે લખાયેલું પુસ્તક આપણી શુર્જર પ્રાંતને, ઘણું ઉપયોગી થઈ, આપણી પરિપદે અમુલ્ય સેવા આ પુસ્તકદ્વારે કરેલી ગણાશે. માત્ર-પાશ્ચાત્ય રીતીને અનુસરીને ધરો બાંધવામાં આપણા વ્યવહારની તમામ સોંપ અને સગવડ સચવાતી નથી માટે આપણી સોંપનાં નાના પણ સુંદર અને મજબુત ધરો કેવાં-અને શી રીતે બાંધવા એ વિશે સંપૂર્ણ માહિતિનું આજ્ઞાનામાં ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે અને આતું પુસ્તક એક ગ્રાણ્ય યોતાની રૂપી પ્રમાણે અને યોતાના અદ્ય અનુભવ પ્રમાણે તૈયાર કરે તો સર્વમાન્ય ચવાનો ખીલકલ સંભવ નથી. માટે આ વિષય પર માહિતી યોતયોતાની રૂપી અને સગવડ પ્રમાણે વિદ્વાનો આ પરિષદદ્વારા બહાર પાડશે તો તે પરથી તૈયાર થયેલું સાહિત્ય કલ્પનામાં તેમજ વ્યવહારમાં ઘણું કીમતી થઈ પડશે.

નગર રચનાનો પ્રશ્ન તથાસતાં આપણા શહેરોની રચના બે કે હાલમાં જેવા હવા પ્રકાશના લાભ માટે મોંઠા અને પહોળા રસ્તાઓ સખી સમાન્તરે પ્રાચીન શહેરોની ન- અને એક સરખી રીતે ગોઠવેલાં ધરોની વ્યવસ્થા વાળી નથી તો પણ નર રચના.

કેટલાક આરોગ્યના નીયમો તરફ લક્ષ આપી આપણી નગર રચના થઈ હોય એવું જણાય છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું ખુટું યોગાન કે ચોક મુકી તેની આસપાસ સાધારણ રીતે બન્નર કે ચોટું ગોઠવેલું હોય છે. શ્રીમતી દાઃ ભોગવતી ભાગ્યશાળી સ્થિતિમાં પહોંચેલા કેટલાક શહે- ચોક ને ચોટું. રોમાં આ ચોક ફરસખંધી હોય છે અને વરસાદનું પાણી જવા આસ- પાસ બાંધેલી નીકો કે ગટરો હોય છે. આવાં બન્નરની વચ્ચે હાલમાં

જમ દીવાખતીનો થાંભલો કે ધડીયાળનું ટાવર ગોઠવવાનો રીવાજ પડેલો છે તેને બદલે આ- પણા શુજરાતમાં જીન મતના પ્રચારને લઈ ઉડતાં પક્ષીઓને દાણો પાણી નીરવા માટે ઘણાં સુશોભિત એવા ચતુરતરા ઉભા કરવામાં આવેલા હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે આવા ચતુરતરાની આસપાસ શહેરનાં વાહનના અને ભારદારી પ્રાણીઓને પાણી પીવા બન્નરની દુકાનો. માટે દારંજ હવાડા કે હેરા પણ કરેલા હોય છે. બન્નરની દુકાનો

હાલના પાશ્ચાત્ય ટપના શહેરોમાં દેખાતી મોટી વિશાળ અને ઉચી હોવાને બદલે સાંકડી બેઠાધાટની અને કેટલેક ઠેકાણે તો બેડોળ હોય છે. આવી રીતે બન્ન- રતી દુકાનો કઢંગી હોવાનું મુખ્ય કારણ એવું જણાય છે કે બન્નરમાં વેચવાની વસ્તુઓ ઘણું ખર્ચ સાંજ સવાર ખુલા ચોકમાં ગોઠવીને વેચવાનો રીવાજ પડી જવાથી દુકાનો વેચાણ કરવાના ધરોને બદલે માત્ર સામાન ભરવાની વખારો તરીકે વિશેષ વપરાતી હોય છે.

આ મુખ્ય ચોકની આસપાસ ચારેબેર આડું અવળ શહેર ગોઠવાઈ ગયેલું હોય છે. અને શહેરમાં વાહનોનો વાવર ઘણો થોડો હોવાને લઈને રસ્તા સાંકડા પોળની વ્યવસ્થા. ને લાંબા હોય છે. આવા રસ્તાઓ પર જુદી જુદી પોળના કે મહો- કાના દરવાજા પડે છે અને પોળમાં ધરો લગોલગ ગોઠવાયેલાં માલૂમ પડે છે. હવા પ્રકાર મળે માટે આવી પોળોના વચલા રસ્તા કેટલેક ઠેકાણે પહોળા અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે ઉઘાડા ચોગાનમાં ખુલા થાય છે. આવાં ચોગાન કે ચોકમાં પોળના છોક-

રાઓને રમવાનું ક્ષેત્ર (Playing ground) થઈ જાય છે અને દરેક ચોકદારી અંકેડી દુકડી એવી બીજી દુકડીઓ સાથે રમતમા અને અગ કસરતમા એક બીજા જોડે સ્પર્ધા કરતી હોય છે આવા ચોકદારી આસપાસ જુદી જુદી ગલીઓ મળી તેમાં ઘરો સગડ ગોઠવાયેલા હોય છે અને આવી ગલીઓમા વળી પાચ છ ઘરો વચ્ચે એક ખુશી ખડકી હોય છે આવી રીતે વચ્ચે વચ્ચે હવા પ્રકાશને સ્થાન મળેલું હોય વ્યવસ્થા આરોગ્યના નીયમોને અનુસરી કરી હોય એવું ખુબ જ જણાય છે

વળી પ્રત્યેક ઘરમા વચ્ચે વચ્ચે નાના કે મોટા ખુલ્લા ચોક હોય છે અને તેને ફરતી માળ ઉપર ખુશી અગાશી હોય છે આવી રીતે શહેરનો દેખાવ જો કે બહારથી ઘણો ધીરો ધીર્ય કદગો ને બે ડાંગ હોય છે તો પણ અદરની બાબતોએ હવા પ્રમાણ માટે ચોકદાર, ચોકાન, ખડકી અને ચોકની વ્યવસ્થાને લઈને બાહ્ય દેખાવથી જેવી કલ્પના આવે છે તેવું છેક ધીરો ધીર્ય શહેર હોતું નથી આવા શહેરો જ્યારે તરત જ નવા બધાંયેના દરે ત્યારે તે વખતના પ્રમાણમા ઘણું વ્યવસ્થિત અને આરોગ્યકારી હોવા જોઈએ અને

પોળોની ઘમડી બધે દેખાર પણ સુરોભિત હોવો જોઈએ પરંતુ પાછળથી મુસલમાની અમલી પાછળથી વ્યવસ્થા દાનીમા અને તેની પછીથી થયેલી અધાધુનીમા રાજ્ય તરફનો કંઈ પણ અકુશ ન હોવાને લઈને કેટલાક વધતા જતા શહેરોમા નવા

પરા કે નવા લતા વસાવવાને બદલે શહેરમા ખુશી મુકેલી જગ્યાઓ ધીમે ધીમે બધાની પડી લોગોએ ખુશોખીય અને જેમ આવે તેમ ઘરો બાંધેલા હોવા જોઈએ આને લઈ હાલની કેટલાક શહેરોની બે ડાંગ થઈ ગયેલી પોળો અને શેરીઓ

પોળો સુધારવાની આરોગ્યને અનુકુળ ન રહી જતી અને રોગચાળાની ભાગ થઈ પડી જોવા છે અજ્ઞાન અને આર્થિકને લઈ આપણા શહેરોની થઈ પડેલી આ

અધમ સ્થિતિ સુધારના માટે આપણા મોટામોટા શહેરોની સુધારાઈ મંડળી (Municipality) મોટા ખર્ચ ધરો તોડી નવા રસ્તા પોળોમા પાડી પોળની વ્યવસ્થા તોડી નવા રસ્તાઓ ધરો વચ્ચેથી કાઢી મોટે ખર્ચ શહેર સુધારણા કરવાના મોટા પ્રયાસો કરે છે તે એક રીતે જોતા છેક ધીર્ય થઈ પડેલા લતાઓને માટે કેટલેક અંશે સાફ છે પરંતુ શહેર સુધારણા માટે આ કમ ઘણો ખર્ચાળ અને છેલ્લે અન્યવહારિત નિવડવાનો મંભવ છે

મ્યુનીસીપાલિટી મારા અને આધુનીક આરોગ્ય મરક્ષણના નીયમોને અનુકુળ નવા

લતાઓ વસાવી શકે તે માટે હાલમા સરકારનું લક્ષ્ય ખેંચાયું છે અને

નવા લતાઓ વસાવવા માટે નવા ઘરોની રચના સબથી વિશેષ માહિતી ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર—

અને ઉપર

પ્રમાણે પશ્ચિમ દેશોમા જે પ્રમાણે મડગો સ્થપાય છે તેના મડગો ઉભા કરી નવા ઘરો આપણી સોઈ અને સગવડ સાચવનારા થાય

અને આપણા જુના ધરોનો ઉત્તમ શુભ અહલુ કરી તેમાં નવા વિચારો પ્રમાણે સુધારણા કરી નવી ન બાંધણી ઉપરથી કરવાનો વખત થયો નહીં આવી પહોંચ્યો છે તે વખતે આપણી આ વિષયની સુધારા દર કદી અગામમાંથી નવ્યતિ મેળવવાની ખાસ જરૂર છે તો આ વિષય પર વિદ્વાનો પોતાની અભિરૂચી પ્રમાણે ધરોની રચના અને સગવડ પર પોતાના વિચારો દર્શાવશે અને સામાન્ય લોકોમાં સહકારીના નિયમો અને સારા ઉદ્યાદા લક્ષ્યામાં નવીન પદ્ધતિના ધરો બાંધવાની લાક્ષણિક પેદા કરશે તો આપણી નવી પ્રજાની તન્દુરસ્તી અને શરીર બળમાં વધારો થઈ એક ઉત્તમ દેશ સેવા થશે તે નિર્વિવાદ છે તો આ પ્રસંગે સંપૂર્ણ આશા છે કે વિદ્વાનો આ વિશે ઉંડા વિચાર કરી અને વાદવિવાદ ચલાવી “ ધરોની રચના ” નું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પુરી મદદ કરશે.

પ્રશ્નમાળા અને સુચનાપત્ર.

ધરોના પ્રશ્નો અને સુચના જે વિષે આ નિબંધમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમનાં મુખ્ય વધારે પ્રશ્નો અગર સુચના પર લક્ષ આપી વિદ્વાનો પોતાની અનુકૂળતાએ મદદ કરી વિનંતિ છે. આ વિષયની ચર્ચા અથવા લખાણ “ વસંત ” પત્રિકા દ્વારા કરવામાં આવે છે.

ધરોના ગુર્જર પ્રાન્તમાં જુના ખંડેર થઈ અથવા શહેરો જેવાં કે વલ્લીપુર વિગેરેના ખંડેરોમાં ખોદાણ કામ કરાવી તે ઉપરથી જુનાં ધરોની બાંધણી વિષે ઉપલબ્ધ થતું સાહિત્ય કરવા શા પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે ? આવી રીતનું શોધ યોગ્ય કરવામાં આવે તો કંઈ ફરી શકે એમ હોય તો તેને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપે એવી કોઈ સંકલ્પ કરવા જરૂર પડે તો શા ઉપાય લેવા જોઈએ ?

(૧) પ્રાચીન ગ્રંથો અને પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો પરથી મળી આવતી જુના ધરોની રચના સંબંધીનું સાહિત્ય એકત્ર કરવા માટેનાં શાં શાં સાધનો છે ?

(૨) પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યમાં નગરરચનાના અને ઘર, મહેલ, મંદિર વિગેરેના વર્ણનો પરથી મળી આવી માહિતિ જુદા જુદા ગ્રંથોના અભ્યાસક્રમને પરિપૂર્ણ દ્વારા જરૂર પડવાની આવશ્યકતા.

પ્રાચીન શહેરોના હાલ જમીન જહારની સપાટીએ માલુમ પડી આવતાં ધરો, રાજા-મહેલો અને મંદિરોનું સંપૂર્ણ રીતે નિરીક્ષણ કરી તેની રચનાના નકશાઓ અને તેના સાધનોના નમુનાઓ સંગ્રહ કરી તે ઉપરની નકશી વિગેરે શિષ્ય કામના ઉત્તારાઓ પ્રસિદ્ધ થવાની આવશ્યકતા.

(૫) જુના નગરોમાં હાલમાં ઉભાં ધરોના વર્ણનો, તેની રચનાના નકશાઓ અને તેની કારીગરીના નમુનાઓ ચિત્રમાં ઉતારી એકત્ર સંગ્રહ થવાની આવશ્યકતા.

(૬) આ વિષયમાં ઉત્સાહ લેનાર પ્રત્યેક વક્તાને પોતાના શહેર કે ગામની રચનાનું સ્વયં

ચિત્ર આપે એવું વર્ણન તેમ જ તે સહેર કે ગામમાં આવેલાં પ્રસિદ્ધ રહેઠાણના જુના
બકાનો જેવા કે રાજમહેલ, હવેલી, વાડા, અને ઘરોની રચના જણાવનાર વર્ણન,
ખતે તે મુખ્ય અંગોના ચિત્રો (ફોટોગ્રાફીક) સાથે આપવાથી ખાસ જરૂર છે, આ
ઉપરથી જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પડતા થોડા થોડા દેશાચારના ફેરફારો તુરત જુદા પાંદી
શકાઈ એકત્ર થયેલા જુદાં જુદાં વર્ણનો પરથી મળતું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થઈ શકશે

- (૭) પોતાપોતાના દેશવિભાગમાં વપરાતા નગર રચનાના તથા ઘરબાંધણીના તેમજ બા
બાંધવામાં લાગનાં કારીગરોનાં જુદાં જુદાં હથીઆરો વિગેરેના પારિભાષિક શબ્દોની
સંપૂર્ણ યાદી પ્રત્યેક વિદ્વાને એકત્ર કરી પરિપક્વ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા.
- (૮) ઘરની બાંધણીના જુદા જુદા પ્રાકૃત તેમજ સંસ્કૃત શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરથી આ
વિષયપર વિશેષ પ્રકાશ પાડનાર શબ્દોના ઇતિહાસ વિદ્વાન વર્ગ તરફથી પાડવામાં
આવશે તે આ વિષયને ધણીજ મદદ મળવાની મંભવે છે.
- (૯) દરેક દોમવાર અને સંરથાવાર ઘરોની સોમ સગવડ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સ્પષ્ટ
વર્ણન અને આ સોમ સાચવવાને જુના ઘરોમાં શી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી
તથા નવી બાંધણી ઉપરથીત કરવામાં આ સોમ સગવડ સાચવવા માટે શી
કરવાની જરૂર છે તે ખતાવનારા નિબંધો પ્રકટ થવાની ખાસ આવશ્યકતા.
- (૧૦) રહેઠાણના નવાં પરાં અને નવા લગ્ના વસાવવા માટે આપણા રીત રીવાજો
અને આપણી પાત્રમાત્ર સુધારણાને અંગે થયેલી નવી રચનાને અંધ જોરે
જ હાલના સુધરેલા આરોગ્ય શાસ્ત્રના નીયમો પ્રમાણે ઘરોની બાંધણી
જોઈએ તે વિશે વિદ્વાનોના મતો એકત્ર કરી બાંધ કામના નિષ્ણાત આપણ
નીયમે પામે તેને અનુકૂળ ઘર રચનાના જુદા જુદા નકશાઓ કરાવી તેને એક
મંડળ મારફત પ્રસિદ્ધ કરાવવાની આવશ્યકતા.
- (૧૧) આવાં નવી રચનાના ઘરો થોડા જગમમાં અને મારા કાટ માલથી બંધાવવા માટે
એક પરસ્પર સહાયકારી મંડળ સ્થાપી કેવી રીતે યોજના કરવી જોઈએ તે વિશે
લોહોમાં સમજ પાડનાર સુચનાપત્ર પ્રસિદ્ધ કરી તેનાં પ્રત્યેક શહેરમાં પ્રસાર થવા
ચોખ્ખું મંડળની સ્થાપનાની આવશ્યકતા.—

ઉપરની સૂચનાઓમાં સુચવેલા વિષયો વિશે વિદ્વાનો પોતાના ખત તથા માહિતિ તુર-

સદને વખતે. વધી મોકલશે તે બીજી પરિપક્વ ભરાતાં સુધીમાં તે વિશે ધણી માહિતિ ઉત્પન્ન

વવા માટે નવાં ઘરોની રચના નિર્ણય પુસ્તક લખાઈ ઉત્તમ સાહિત્ય સેવા થવાનો સંપૂર્ણ અવ-
રચના સંબંધી વિશેષ આ કાપદાનોલા વિદ્વાનજનોને આ સેવામાં યથાશક્તિ મદદ આપવા ખાસ
માહિતી ઉત્પન્ન કર- નવા લગ્ના વસ્ત્રોના ઉમમથી આ વિનંતિ સ્વિકારશે એવી નમ્ર આશા છે.

વાની જરૂર—
અને ઉપર

દાર ને મશાઈયા
પ્રમાણે પશ્ચિમ
ઉભા કરી ન

વિજયલાલ કુતેયાલાલ દુવ.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોલ્ટેજ સાથે.)

મળવાનું ઠેકાણું—વસન્ત ઓશીસ—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિ, શુદ્ધ

બદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને મુદ્દત બનાવવું હોય, તો—

અમારા બદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ

શેર એકના રૂ. ૧-૦-૦ (પોલ્ટેજ શુદ્ધ.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—લાવનગર.

આપણો ધર્મ.

(મુદ્દેશન અને વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થએલા પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ કૃપનાં ધર્મ સંગ્રહી બ્યાખ્યાનો, વિવેચનો, નિરૂપણો અને પ્રતિપાદનોનો સંગ્રહ.)

આ મહીનાની આખરે પ્રસિદ્ધ થશે. આશરે પાંચસો પાનાનું કેમી આઠ પેજ પુસ્તક.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ અઢી રૂપિયા પોલ્ટેજ શુદ્ધ.

માત્ર પાંચસો નકલ જ કઢાવવામાં આવી છે માટે માલક તરીકે નામ નોંધાવો.

લખો:—ઇન્ડિયાનકર હરજીવન, ત્રિપાઠી.

વસન્ત ઓશીસ—અમદાવાદ.

ઝંડુ ફાર્મસીના અકસીર દવાઓ.

જીવન. (અવન પ્રાશાયલેહ.)

આયુર્વેદના સ્તમ્ભ આ આપધી મગજને અને શરીરને ખરેખરી શક્તિ આપે છે વિલાયતી ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક ઔષધોને દેહાવનાર ખરેખરે દેશી ઔષધ જે કોઇ હોય તો તે એક આ જીવન છે. લાંબા મંદવાદ પછીની અશક્તિમાં, ક્ષયમાં અને ઉષ્ણરસમાં ફાયદો કરે છે. બચ્ચાઓ અને વૃદ્ધોની સાધારણ નમગ્રાઇમાં ખામ અકસીર

૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦

૦૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જૂનો તાવ, ખાંસી, કમ, અગ્નિમાય માટે ઉત્તમ ઇલાજ છે, આ દ્રાક્ષારસ પીવામાં રહેજતદાર છે અને થાકી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાઝગી બજાનાર છે.

૧ રતલની કી. રૂ. ૧-૮-૦

૧૧૧ રતલની કી. રૂ. ૨-૦-૦

પાચનવટી.

ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ અને તમતમતી છે. રચિ ઉત્પન્ન કરી અન્નનું પાચન કરે છે

૦૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૨-૦

વધારે વિગત તથા પ્રાર્થસ લીસ્ટ માટે લખો:—

ઝંડુ ફાર્માસટિકલ વર્ક્સ.—એલટીન્ટરન રોડ મુંબઇ.

અમદાવાદના એજન્ટ:—લોગીલાલ અધર્સ—નં. ૯૮ રીચીરોડ—અમદાવાદ.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सदाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष १४, अंक ८.

[भासिक]

लादपङ्क, संवत् १९७१.

प्रहल्लक्ष्मीभूत.

परप्रहल्लक्ष्मीभूत केवल ओ !

रसवृत्ति छाया दृष्टि दिने:

रसियां स्वजनो रसरास रमे:

उत्तरं विनोद विवास भये:

परप्रहल्लक्ष्मीभूत केवल ओ !

प्रियता प्रकटे रसभरत छडे:

प्रियप्राणुपीणा गन्धे अंक ओ:

परप्रहल्लक्ष्मीभूत केवल ओ !

रसछवननी पल धन्यः अहो !

भ्रमु ! ओक भंडित ओ न रहो:

परप्रहल्लक्ष्मीभूत केवल ओ !

१-७-१५

अभिलाषा

लासित.

શ્રી શિક્ષણ*

તથા

ગૃહવ્યવસ્થા.

ગૃહરાજ્યમાં આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, નૈતિક અને કળા સર્વથી તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. ગૃહ એ કુટુંબને રહેવાનું સ્થળ, પ્રેમનો આશ્રમ છે. મનુષ્ય જીવનનો પવિત્ર આશ્રમ છે.

ઘરમાં છોકરાં ઉછેરાય છે.

આગળના સંતાન તે કાલનાં નાગારિક જન થશે.

સમાજનું પ્રથમ અંગ શ્રી, અને તેનું બાળક હતું. કુટુંબમાં તથા ભિન્નભિન્ન જાતિમાં ચાલતી ફિટિ અને કાપડા, તે આ અંગને સ્થાપી બનાવવાનો, તેમજ પુરુષ-એકલે પિતાનો કુટુંબ સાથે મર્મય ધાકતર કરવાનો ઇતિહાસ છે.

શ્રી જાતિમાં ઉત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. તે માતા તરીકેના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચતુર્થી ઉત્પન્ન કરી, તેમને ઉછેરવી. ગૃહ અને ગૃહજીવનનું પોષણ કરવું એ આ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ આધાર છે. તેથી દરેક બાળાને-પછી ગમે તે સ્થિતિમાં તે હોય-ગૃહજીવનના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં તેનો ઉત્સાહ જાગૃત કરવાને તેમ જ તેને રસિક બનાવવા માટે શિક્ષણ આપવું જોઈએ. અને જેમ જેમ આપણા જીવનની દૃષ્ટિ મર્યાદા વિશાળ થતી જાય તેમ તેમ આપણી મનોભાવના ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચી થતી જાય, તેને અનુકૂળ શિક્ષણ હોવું જોઈએ. પરિણામે જીવનનું મહત્ત્વ, જીવનની મુંદરતાનું જ્ઞાન થાય. આજ જનસમૂહનો આદર્શ હોવો જોઈએ-જ્યાં આદર્શ નથી, ઉચ્ચ અભિલાષા નથી ત્યાં મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે.

અનુભવથી જણાય છે કે ૧૪ થી સોળ વર્ષની બાળાઓને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ

* સ્ત્રીનાં મુખ્ય કર્તવ્ય બે : બાલ બેચેર અને ગૃહવ્યવસ્થા. એમાંથી બાલ બેચેર ઉપર આ પદમાં એક કરતાં વધારે વાર-એક વખત સૌ. શારદાને જ હાથે-ધખાયું. આજ ગૃહવ્યવસ્થાના વિષય ઉપર એ લેખક જે લખે છે તે પ્રત્યે અમે વાચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ, અને તે સાથે ગૂજરાતમાં જે કોઈક સ્ત્રી અગર પુરુષે આ વિષય ઉપર અનુભવ પૂર્વક વા તત્સંબંધી વિશાળ વાચનપૂર્વક મનન કર્યું હોય તેમણે પોતાના મનનનો ગૂજરાતને લાભ આપવો એવી એમને વિનંતિ કરીએ છીએ. સૌ. શારદા પણ આ વિષય ખરી દેશ-હિતની લાગણીથી પુષ્કળ ચર્ચાએ એમ છાએ છે. આશા છે કે અમારી તેમ જ લેખકની આ ઇચ્છા સફળ થશે.

તન્ત્રી.

આપણું જોઈએ, તેના નિર્ણય થઈ શકે નથી. પચાસ વર્ષ ઉપર આપણી જે સામાજિક સ્થિતિ હતી, તે આજે રહી નથી. બદલાએલી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ શિક્ષણ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ.

પદ્ધતિ પૂર્વક શૃદ્ધવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ વ્યવહારમાં ચૂકવાનું કામ કાંઈ બધું મુશ્કેલ નથી. એ કાંઈ ખોટા તુરંમ નથી. સમાજના ઉત્કર્ષમાં અતિ મહત્વનું સાધન છે.

શૃદ્ધિ તરીકે શ્રીઓનાં કાર્યક્ષેત્રના જૂદા જૂદા વિભાગ પાડી શકાય. પ્રથમ તે કુટુંબને રહેવા માટે યોગ્ય ધરબાર સાચવવાનું, કુટુંબનું અન્નપોષણ કરવાનું, પડેરવાનાં યોગ્ય કપડાંની વ્યવસ્થા રાખવાની, કુટુંબમાં જે પરતંત્ર વ્યક્તિ હોય એવાં કે બાળક, માદાં માણસ, અને જુદજન, તેમની સંભાળ રાખવાની.

બીજા વિભાગમાં કુટુંબની સામાજિક, નૈતિક, અને ઔદ્યોગિક ભાવના સંબંધી કર્તવ્યોના સમાવેશ થાય છે. આવી રીતે આ બે પ્રકારનાં કર્તવ્ય માટે શ્રીઓને નીચેના ત્રણેયો સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે—ધર, ખેતર, કપડાં લતાં, બાળકની સંભાળ, માદાંની ભાવજત, અકસ્માતના તાત્કાલિક ઉપાય, વ્યવહાર અર્થશાસ્ત્ર (Homo and Social Economics.)

ધર,

સુના માટીથી બનેલું ધર, અને ધરમાં વસનાર કુટુંબ એ બેનો સંબંધ એટલો નિકટ છે કે એ બે વિશે જૂદું વિવેચન થાય નહિ. બહારનો દેખાવ, અને અંદરની ભાવના, કે જે શૃદ્ધવ્યવસ્થામાં મૂર્તિમંત થાય છે, તેનો અસરપરસ સંબંધ એટલો બધો છે કે ધરમાં રહેતી વસ્તુઓ, રાચરચીકું, ઇલાદિ ઉપરથી ધરમાં વસનાર કુટુંબની પ્રકૃતિ સમજી શકાય છે. જે ધરમાં મનુષ્યને રહેવાનું થાય છે, તેની અસર તેની બુદ્ધિ અને નીતિના વિદ્યાર્થમાં નેટલી થાય છે, તેટલી બીજા કશાથી થતી નથી. તેમાં જે સામાન્ય શૃદ્ધનો વ્યવસ્થા જે કાંઈ સુઅંસ્કૃત શૃદ્ધિથીને હસ્તક હોય તે તેનો લાભ અનંત છે એ નિર્વિવાદ છે.

સામાન્ય રીતે ધર નીભાવવામાં શૃદ્ધનું આરોગ્ય, શૃદ્ધનો શણગાર, રાચ રચીલાની વ્યવસ્થા, અને શૃદ્ધવ્યવસ્થા એટલા ઉપર શૃદ્ધિથીને નજર રાખવાની છે.

હવે આ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવા માટે કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ ?

સામાન્ય વિષયો—ઇતિહાસ, ખજોળ, ગણિત, વાંચન, વ્યાકરણ, શિવચક્રામ એટલા મંપૂર્ણ શીખ્યા પછી પંદરમા વર્ષથી બાળાઓને એ વર્ષ સુધી ખામ શિક્ષણ આપવાની અમત છે. તે બે વર્ષમાં શૃદ્ધિથીને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યાથી ઇષ્ટ પરિણામ આવવા આશા છે.*

* નીચે ખતાવેલા સર્વ વિષયો સ્વભાષામાં શીખવવા.

હવે ઉપર જે વિષયો કહ્યા છે તે શીખવવા માટેનો ક્રમ ક્રાંતિક વિસ્તારસહિત આપીશું.

૧ શૃત્તું આરોગ્ય.

ધરના આરોગ્ય સંબંધી જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે મેળવવા માટે, કેમીસ્ટ્રી, ફીઝીક્સ, બેક્ટેરી-ઓલોજી એ વિષયની સામાન્ય માહિતી; અને ધરની શીતળતા, ઉષ્ણતા, પ્રકાશ, હવાની આવભવ, પાણીનો ઢોળાવ, એ વિગેરે સાથે એ સર્વનો કેટલો અંબંધ છે તે જાણવાની અગત્ય છે. કેવી જગ્યાએ ધર હોણું જોઈએ, તેમાં કેવી સગવડ રાખવી જોઈએ, અને તેની સંભાળ કેવી રીતે રાખવી તે, આરોગ્ય સચવાય તેવી જગ્યા, પુરતું સ્વચ્છ પાણી, ધરની આસપાસ તેમજ ધરની અંદર વપરાતી દરેક વસ્તુ, રાચરચીકું સર્વમાં અત્યંત સુધડતા એ સર્વતું મજા વૈજ્ઞાનિક નિયમોમાં રહેલું છે. તે નિયમો વ્યવહારમાં મુકવા માટે ચોક્કસ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો દેશના આરોગ્યની સ્થિતિ ઘણે અંશે સુધરે.

૨ શૃત્તુંની શોભા—રાચરચીકું.

ધરને સાદી રીતે શણગારવું, તેમાં રાચરચીકું સ્વચ્છતાથી ગોઠવવું એ સવ સ્ત્રીએને જાણવાની જરૂર છે. જુજ સામાનમાંથી સામાન્ય વસ્તુઓ લાગે ધરને દીપાવવું એ એક કળા છે, ને તે ઘણું ચોડતે આવડે છે. સ્વચ્છતાથી, કળાથી શણગારવું ધર આનંદનું સ્થાન છે. પુરૂષ તેમજ બાળક વર્ગ સહુનું વિભાગ રચણ છે. તેવા ધરમાં રહેનારને નિયમમાં રહેતાં, સ્વચ્છતા સાચવતાં શીખવવાનું અપર નહિં લાગે. હજી પ્રસંગે, વર્ષગાંઠ, દીવાળી, નવરાત્રી વિગેરે તેહેવારને પ્રસંગે, કાંઈ ઉત્સવ, મેળાવડો, જમણવાર હોય ત્યારે ધરને શણગારવાની આપણામાં રીત છે, તો તેવે વખતે કેવી વ્યવસ્થા ઉત્તમ ગણાય તેની માહિતી જરૂરની છે. રંગોળી, સાથીઆ, તોરણો, ધળ, દીવા, બીજાંના વિગેરે કેવી રીતે મૂક્યાથી સાફ દેખારી એની માહિતી આપવી જોઈએ; અને તેને માટે વ્યવહાર સૂચનાઓ આપવી જોઈએ.

શૃત્તુવ્યવસ્થા.

ધર ખર્ચનો અડસટો, ઉપજ પ્રમાણે ખર્ચ નીભાવવાની રીત, બજાર ભાવ શા છે તે જાણવાની જરૂર એ સર્વ વ્યવહાર કામ યોગ્ય રીતે કરવા માટે શિક્ષણની જરૂર છે. ધરમાં જે જે ચાલુ ખર્ચ હોય તે પ્રમાણે ઉપજતા વિભાગ કરવા; પદ્ધતિ પ્રમાણે ધર ખર્ચનો હિસાબ રાખવો અને લખવો. ધરમાં વાપરવાની વસ્તુઓની પમંદગી કરવી, જૂદાં જૂદાં કામની વહેંચણી કરવી, ચાકર નોકરની સાથે કેવી વર્તણૂક રાખવી એ સર્વ વિષયની માહિતી પુસ્તકોદ્ધારા તેમજ વ્યવહાર સૂચનાથી આપવી.

ખોરાક—રસોઈ.

કુટુંબ માટે કયો ખોરાક યોગ્ય છે તે જો માલુમ પડે તો શરીરનું ચોપણ બરાબર

થાય. યોગ્ય ખોરાકને પરિણામે કૌંવતવાનું, તંદુરસ્ત શરીર થાય, અને હંદગી પ્રકૃષ્ઠિત રહે; અને બુદ્ધિ અને નીતિની ઉન્નતિ કરવાનો માર્ગ સરલ થાય. દરેક સ્ત્રીને પોતાના કુટુંબ માટે પુષ્ટીકારક ખોરાક સંબંધી પ્રશ્ન હરહમેશ ઊભો થાય છે, અને ઘર વ્યવસ્થાના બીજા બધા પ્રશ્ન કરતાં એ ઘણો જ મુશ્કેલી ભરેલો છે; તેમજ એ યોગ્ય તોડ ન થામ' તો હાનીકારક થઈ પડવાનો સંભવ તેમાં રહેલો છે. ઘણીવાર તો આ બાબતની ખેદકારી જ જોવામાં આવે છે. કોઈ તેનો વિચાર જ કરતું નથી. મનુષ્યની જીવ પૂરી પાડવી એ જૂદી વાત છે, અને દરેક અવયવને પુષ્ટી મળે તેવો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો યોગ્ય ખોરાક આપવો એ જૂદી વાત છે. ઉછરતાં છોકરાંને, તેમજ માંદાં તથા વૃદ્ધ માણસોના ખોરાકમાં આ બાબત પર લક્ષ આપવાની ઘણી જ અગત્ય છે; કારણ કે ખોરાકની સારી નરસી અસર તેમને તરત થાય છે. તો જેમને હસ્તક ગૃહ વ્યવસ્થા હોય તેમણે ખોરાક સંબંધી જ્ઞાન, —કયો ખોરાક પુષ્ટીકારક છે, તેની દરેક અવયવ ઉપર શી અસર થાય છે, એકંદર રીતે આખા કુટુંબના કલ્યાણમાં તેની કેટલી અસર થાય છે તે સર્વનું સાત્ત્વીય અને વ્યવહાર જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે.

વસ્તુતઃ પ્રશ્ન એવો ઊભો થાય છે કે દરેક કુટુંબની ગુંગસ પ્રમાણે કેવા પ્રકારનો ઉત્તમ પુષ્ટીકારક ખોરાક આપવો જોઈએ; અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિને જુદાં જુદાં કાર્ય કરવાનાં હોય તેને યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ, આખને રૂચે તેવો, અને આર્થિક ગુંગસ પ્રમાણે, અમુક જથ્થામાં ખોરાક કેવી રીતે તૈયાર કરવો એ પ્રશ્ન મોટો થઈ પડે છે. આ વિષયનું માત્ર શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ખસ નથી. એટલાથી જ માત્ર કૌંવતવાનું શરીર બંધાતાં નથી, પરંતુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની સાથે વ્યવહાર સૂચનાથી દરેક નિયમમાં રહેલો ઉદ્દેશ જો સમજાય તો જ ખરો લાભ થવા સંભવ છે.

આ વિષયના એ વિભાગ કરવા પડશે.

પ્રથમ—વિજ્ઞાન અથવા મૂળ નિયમો.

બીજું—કળા, અથવા વ્યવહાર સૂચના.

એમાં કુંભીરૂઢી, બાયોલોજી, ફીઝીઓલોજી અને ડાએરીકસનું સંક્ષિપ્ત જ્ઞાન આવશ્યક છે.

કુંભીરૂઢી.

ખોરાકની બનાવટ, તેનું મિશ્રણ, ખોરાક તૈયાર થતાં તેમજ પાચનક્રિયામાં થતા રાસાયણિક ફેરફાર, નુકસાનકારક બેળવણી, સાચું બનાવવાની ક્રિયા, ડાઘા કઢાડવાની ક્રિયા, ધાતુને સ્વચ્છ કરવી, લાકડાનો પોલીસ છત્વાદિ, સામાન્ય ધોવાના પ્રયોગ છત્વાદિમાં થતા રાસાયણિક પ્રયોગમાં થતા ખર્ચનો અડસટો, કપડાં સંબંધી, જુદા જુદા રંગ કેટલા રોકે છે, અને કેવી જાતના છે એ સર્વમાં રહેલા રસાયણશાસ્ત્રના નિયમોનું જ્ઞાન જરૂરનું છે.

બાયોલોજી.

વનસ્પતિ, તેમજ જીવજંતુથી ખોરાક ઉપર થતી અસર, ખોરાકની ચીજોની ઉત્પત્તિ તેમજ ભરી રાખવાની રીત અને ખોરાક સાચવી રાખવામાં તેમજ તન્દુરસ્તી સાચવવામાં તથા ઉડતા રોગના એપનાં મૂળ, તેની જૂદી જૂદી જાત, ઉડતા મુખ્ય રોગો, અને શરીર તેમજ ઘરમાં વાપરવાની જંતુનાશક દવાનો ઉપયોગ એ સર્વમાં જરૂર પડતો જંતુવિધાનો અભ્યાસ આવશ્યક છે.

ફીઝીઓલૉજી (Physiology).

આ વિષયમાં શરીરમાં ખોરાકનો થતો ઉપયોગ—પાચનક્રિયા, લોહી, સાથે મળવું, શક્તિ સાચવી રાખવી, મળ ખાલી કરવો—એનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે રહેવાથી તન્દુરસ્તી ઉપર થતી અસર, યોગ્ય ખોરાક, કસરત, આરામ ઊંઘ, ખીતાચાર, સ્વચ્છતા, યોગ્ય કપડાં, અને છંદગીની સામાન્ય સારી ટેવો; આરોગ્યના અને ફીઝીઓલૉજીના નિયમો કુટુંબની તેમજ ઘરની તન્દુરસ્તી સુધારવામાં અવધારમાં મુકવાથી થતા લાભ—આટલું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

ડાયેટિક્સ (Dietics).

તન્દુરસ્તીમાં તેમજ માંદગી વખતે શરીરને કયા કયા ખોરાક અતુલ્ય પડે, જૂદી જૂદી ઉમરે, જૂદી જૂદી હવામાં, તેમજ જૂદા જૂદા ધંધામાં કેવા પ્રકારનો તેમજ કેટલા જથ્થામાં ખોરાક લેવો તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

ખોરાકની વસ્તુની પસંદગી.

આ વિષયમાં ખોરાક માટે કેટલા પૈસા ખર્ચી શકાય તેનો અડસટ્ટો બાંધવો, બજારમાં કંઈ કંઈ વસ્તુ કંઈ કંઈ કિંમતે વેચાય છે તેની માહિતી, વસ્તુઓ બનાવવામાં અને તૈયાર કરવામાં ખોરાકની જાત ઉપર થતી અસર, જૂદા જૂદા ખોરાક કેવા પ્રકારની પુષ્ટિ ધરાવે છે તેની ગણતરી, એક જ પ્રકારના પુષ્ટિકારક ખોરાક યોગ્ય અર્થમાં કેવી રીતે તૈયાર કરી શકાય એનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. તે માટે ઘરનો હિસાબ રાખતાં પણ શીખવાનું જરૂરનું છે.

ખોરાકની વસ્તુઓ અને તેની સંભાળ—તૈયાર કર્યા પહેલાં, તેમજ તૈયાર કર્યા પછી ખોરાકની યોગ્ય સંભાળ લેવાય તો ખર્ચનો ધણોજ બચાવ થાય છે.

ખોરાક તૈયાર કરવો.

આ વિષયમાં ખોરાકનું યોગ્ય મિશ્રણ અને રમોઇની રીત એ એ બાબતો લક્ષમાં રાખવાની છે. આપણામાં ચાલતી સામાન્યપદ્ધતિનો આમાં સમાવેશ થાય. થોડે ખર્ચે સ્વાદિષ્ટ અને આંખને રચીકર લાગે એવી રીતે વાનીઓ તૈયાર કરવી એ બાબત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું.

અશક્ત અને માંદાં માણસને તેમજ બાળક અને વૃદ્ધને કેવા પ્રકારનો ખોરાક આપવો તે પણ આવશ્યક છે.

સૌંદર્ય આવડયા પછી કેવી રીતે પીરસવું, મીઠાબાનીની તૈયારી, કેવી રીતે કરવી, કેવી રીતે જમણુવાર સુશોભિત કરવો, પીરસનાર તેમજ યજમાને કેવી રીતે વર્તવું, નોકરો પાસે કેવી રીતે કામ લેવું એ સર્વની આવડ જોઈએ.

કપડાં.

કપડાંની જાત, ટકાઉપણું, તેમની ખરી કિંમત, તેમની સંભાળ, રંગ જાતનું યોગ્ય મિશ્રણ, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ, અને કુટુંબને માટે ધરગથ્ય કપડાં તૈયાર કરવાની રીત એટલાનું જ્ઞાન જરૂરનું છે. કપડાં પસંદ કરવામાં અને તેના ઘાટ શીવડાવવામાં આરોગ્યશાસ્ત્ર ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ; કે જેથી શરીરના અવયવને વધવામાં બાધ ન આવે. કપડાંના રંગ, ઘાટ અને ખીછ યોગ્યતા, પહેરનારનાં રૂપ અને દેહ ઘાટને અનુકૂળ રાખવા તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. જૂદી જૂદી જાતનાં કપડાંની જનાવટ અને કિંમત બરોબર જાણવી જોઈએ, જેથી હંદગીની ખીછ જરૂરીઆતોના પ્રમાણમાં કપડાંનો ખર્ચ થઈ શકે, અને ખર્ચનો એક ચોક્કસ અડસટ્ટો બાંધી શકાય. કપડાંને સાંધવાં, તથા રફ કરવાં, ઘુનવું તથા સાફસુક કરતાં પણ શીખવું જોઈએ. કારણ કે પહેરવાનાં કપડાંનું બરોબર જાતન કરવામાં આવે નહિ તો વિના કારણનો વધારે ખર્ચ થાય અને તે છતાં સંતોષ કે સગવડ જોઈએ તેવાં મળી શકે નહિ. કપડાં બ્યારે વપરાયમાં ન હોય ત્યારે તેની કેવી રીતે સંભાળ લેવી તે જો બરોબર ધ્યાન પહોંચાડવું હોય છે તો ધણી લાંબો વખત તે ટકી શકે છે. કપડાં વેતરતાં, શીવતાં અને બરોબર બંધ બેસતાં તૈયાર કરવાને માટે અભ્યાસની જરૂર છે. આ સર્વ હકીકત પહેરવાનાં કપડાં માટે થઈ. ધરમાં વપરાતી ચાદરો, ગરજ, ટુવાલ, ગળણાં, સાફસુક કરવાના કકડા, પકદા, ખીજાનાં, ગરમ, મુતરાક ઝોડવાનાં, પથારીઓ વિગેરે સર્વ માટે ઉપર લખેલી હકીકત લક્ષમાં રાખવાની છે.

આ વિષયનું શિક્ષણ લેવા માટે કપડાંની જાત, જાત, રંગ, તેની પસંદગી, ચિવણ, સાંધવું, થીંગડાં, મારવાં, સાદાં કપડાંની જનાવટ, છોકરાંનાં કપડાં વિગેરે, ચાદરો, ગરજ વિગેરે તૈયાર કરવાં તેને નિશાનીઓ કરવી, કોરણો, ભરત, ગુંથણનો ઉપયોગ એ સર્વનો અભ્યાસ અગત્યનો છે.

બાળકોની સંભાળ.

ધરની વ્યવસ્થામાં સર્વથી વધારે અગત્યનો અને જેના ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવાની જરૂર છે, તે બાળકોની સંભાળ, અને ઉછેરનો વિષય છે. આ વિષયમાં સ્ત્રી જાત માત્ર પોતાની જાતને કે કુટુંબને જ જવાબદાર નથી. પણ સમસ્ત જનસમાજની જવાબદાર છે. ધરમાં વસનાર અને વિશેષ કરીને બાળકોની આત્મિક, નૈતિક અને શારીરિક ઉન્નતિ સંપૂ-

હુંતાથી થાય એવો સહવાસ અને પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી એ જ ધર અને તેમા પગાતા નિયમો, અને પ્રસંગોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે આ ઉનતિમા જે કાંઈ બાધ કર્તા હોય તે ગૃહ સરવાના કાર્યમા બાધ થયો કહેવાય જો તેમા વધારો થાય તો મનુષ્યજાતિને લાભ થાય

આ કાર્ય સ્ત્રીઓને હસ્તમ્ અનેક કારણોને લીધે રહેલું છે આ કાર્યની ગર્ભાસ્તાબ્દને તેમજ સામાન્ય રીતે ન્દાની વયમા તથા અનુભવ વગરની બાળાઓને માથે ઉઠતી ઉમરન બાળકોની સભાળની જવાબદારી રહેતી હોવાથી આ મહાન જવાબદારી અદા કરવા માં માત્ર માતાની કુદરતી ભાવના અથવા પ્રેરણાશક્તિ ઉપર આધાર ન રાખતા તેને માટે ખાર માર્ગદર્શક સચનાઓ આપી હોય તો ઘણો લાભ થાય ગર્ભાવસ્થામા જે બાળમ્ની સાર સાચવટ ન થાય તો આગળ જતા, તેની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ખીનવણી ઘણી જ દુર્લભ થાય છે પોતાની પરાધીન સ્થિતિ વખતે જે મનુષ્યો ઉપર તેને આધાર રાખવે પડે છે, તેમના અજ્ઞાન, અને એદરકારીને લીધે આવું પરિણામ આવે છે, તેને લીધે આગળ જતા તેને કાંઈ ઝોઝી આપત કે અગનન ભોગમની પડતી નથી ખીનની સાથે તેની સ્પર્ધ તો ઘણી તીવ્ર હોય છે અને જે તેની પાસે પૂરતા સાધન ન હોય તો તેને જાણે પોતાને જ દોષ હોય તેટલું જ સહન કરવું પડે છે ભવિષ્યની છુદ્ગી માટે સજ્જ થવાને બાળક વયમા યોગ્ય સભાળ એ દરેક બાળકનો વ્યાજબી હક્ક છે, એ સર્વે કાંઈ કટુન કરશે પરંતુ સામાન્ય બાળકને સામાન્ય ધરમા તેવી સંભાળ નિશ્ચય મળે જ એ મુશ્કેલ છે આ મુશ્કેલી દૂર કરવાનો ઉપાય એજ છે કે પુષ્ક ઉમરની બાળાઓને આ વિષયનું ચોક્કસ પદ્ધતિવાળું શિક્ષણ આપવું

આ શિક્ષણ ક્રમમા બાળમ્નું પોષણ, તેનું આરોગ્ય,—તેમા તેને ન્દાવાનું કપડા, જીવ, કસરત સ્વચ્છ દવા, નિયમિત ટેવ અગતી તેમજ આસપાસની સ્વચ્છતા, બાળકના રોગ, અને અમરમાતો, તેના ઉપાય, તેના કપડાની પસંદગી બનાવટ, અને સભાળ એટલા વિષયનો સમાવેશ થાય તેમા બાળકની psychology નો પણ ચોક્કસ જૂદા અભ્યાસનો સમાવેશ થયો જોઈએ

જો ગૃહશિક્ષણનું પરિપૂર્ણ સુકળ ધરિ હોય તો બાળકની શારીરિક જરૂરીઆતોની સમજ ઉપરાત તેની માનસિક ખીલવણીની ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ, ઉચ્ચ ભાવના ઉત્પન્ન કરવાની અગત્ય, યોગ્ય માર્ગ દોરાએના મનોબળની કદર, અને માનસિક તેમજ નૈતિક આચરણની સારી ટેવ પાડવાની જરૂરીઆત એ સર્વની સમજની આવશ્યકતા છે

સામાન્ય આવજત અને અકસ્માતો

કુટુંબના માદા અને અશક્ત માણસોની સારવારનું સામાન્ય જ્ઞાન, ગૃહવ્યવસ્થામા ઘણું ઉપયોગી છે એની અદર સાધારણ રોગનું અને ધરમથુ દવાનું જ્ઞાન, માદા માણસના ઓ રૂપની, તેની પધારીની મભાળ, રોગીની આવજત—તેને ન્દવડાવવાનું જરૂરનાશક દવાઓ, અન્દીસેપ્ટીક વિગેરેનું જ્ઞાન જરૂરનું છે

અકસ્માતના શિક્ષણમાં ઘા પડ્યો હોય, બળતું, દાઝતું, બેશુદ્ધિ, ઝેર લીધું હોય તે વખતે તથા જૂદી જૂદી જાન અકસ્માત થાય તે વખતે શા ઉપાય તત્કાળ લેવા તેનો સમાવેશ થાય છે.

અર્થશાસ્ત્ર.

કુટુંબની શુદ્ધિથી તરફિ સ્ત્રીઓને હસ્તક નીતિનું, સામાજિક, અને ઔદ્યોગિક સુધાન રહેલું છે. આ બાબતનું જ્ઞાન જોકે ઘણું યોગ્યને હોય છે. પણ તેથી તેની જવાબદારી કાંઈ ઓછી થતી નથી. સ્ત્રીઓને મળતા પ્રસંગોએ યોગ્ય ઉપયોગ અને કર્તવ્યપરાયણતા શૃદ્ધિ તેમજ જનસમાજને ઘણી મદત્વની છે.

વસ્તુસ્થિતિ શી છે, તેમાં શા ફેરફાર આવશ્યક છે, તેની માહિતી મેળવવાની જરૂર છે. અને તેને માટે સામાજિક જરૂરીઆત, જવાબદારી, કુટુંબની તેમજ સમાજની રૂઢિ, કુટુંબ તેમજ સમાજના અસ્પર્શ નૈતિક ધર્મ એ સર્વનું જ્ઞાન જરૂરનું છે.

કુટુંબમાં અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનો ખર્ચ રહેલો છે, અને સ્ત્રીઓને હસ્તક ઘણીખરી ખરીદી થાય છે, તો તે સંબંધે કેટલીક માહિતી આવશ્યક છે.

દિવસ દિવસે કુટુંબની જરૂરીઆતો વધતી જાય છે, અને તેને લીધે વેપારી વર્ગના ક્ષોભ વધતો જાય છે. તેથી વસ્તુની ખનાવટ નિર્માણ થતી જાય છે. ધનવાન કુટુંબ સાથે સામાન્ય કુટુંબની સ્પર્ધાની રીત વધી ગઈ છે; અને દુનીઆદારીની મોટાઈનું ખોટું ધોરણ થઈ ગયું છે. આ સર્વનો ગંભીર વિચાર કરીને સાદાઈ અને મીનાચાર રહેણીમાં સાદાઈ અને વર્તનમાં ઉચ્ચતા એ બોધ બાળકોને આપવાનો છે; તો ઉપર લખેલી સર્વ બાબતોની માહિતી સ્ત્રીઓને આવશ્યક છે; કારણ કે કુટુંબમાં રહેણી કરણીનું ધોરણ બાંધનાર સ્ત્રી છે.

સામાન્ય વાચન.

વાચનનો અભ્યાસ વધારવાને, તેમજ ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય સમજવાને, તથા સારા ખોટા સાહિત્યનો ભેદ પારખવાને તેમજ ખાસ કરીને જે સ્ત્રી ઉપયોગી સાહિત્ય છે તે જાણવાને માટે સાહિત્યનું (ઉચ્ચ અને જરૂરની) પુષ્કળ વાંચન આવશ્યક છે.

ન્યુઝપેપર ચોપાનાઆં વિગેરેના વાચનની પણ તેટલી જ અગત્ય છે. સહેલી નરીકેની ફરજ બજાવવા માટે રાજ્યતંત્ર, મ્યુનિસિપેલિટી, લોકલબોર્ડ કાઉન્સિલો વિગેરેના બંધારણની પૂર્ણ માહિતીની જરૂર છે.

સ્ત્રીઓ કુટુંબની એક શુભામ કે નોકરડી થઈને રહે તે ઇષ્ટ છે? કે શૃદ્ધિ વ્યવસ્થાપક, નિયામક, પુરૂષની સહયરી અને મિત્ર થઈને રહે તે ઇષ્ટ છે ?

સંસ્કૃત શુદ્ધિ, જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ, સારાસાર વિવેકશક્તિ સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત કરે, અને તેથી પોતાના કુટુંબને તેમજ પોતાના જનસમાજને વધારેઉપયોગી થાય એજ સ્ત્રીશિક્ષણનો, શૃદ્ધિ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.

*નિશાળને લગતું આરોગ્યશાસ્ત્ર.

આજનો વિષય School Hygiene એટલે નિશાળને લગતા આરોગ્યશાસ્ત્રનો છે. એટલે છેક નાનાં બાળકો તથા તેનાથી મોટી ઉમરનાં છોકરાં જે કિન્ડર્ગાર્ટન સ્કુલમાં કે પ્રાથમિક નિશાળોમાં જતાં હોય તેમનાથી શરૂ કરીને તે છેક હાઈસ્કુલ તથા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા યુવકોના શરીરની સંભાળ કેવી રીતે લેવી તથા તેમના શરીરને કેળવીને મજબુત કરવાને વાસ્તે કેવી જાતની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ તેનો સમાવેશ સ્કુલ હાઇજીનમાં થાય છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણી હિંદુસ્તાન ખરેખરે અગત્યનો વખત, કે જે વખતમાં આપણા મનની તેમજ શરીરની ખીલવણી થાય છે તેમ જ બંધારણ બંધાય છે, તે વખતનો ઘણો ભાગ નિશાળમાં અને ઘેર વાંચવા ભણવામાં જાય છે. છોકરાં-ઝાને જ્ઞાન આપીને મન ખીલવવાને વાસ્તે તો ઘણા પ્રયત્નો ચાલુ થઈ ચૂક્યા છે પણ તેની સાથે એક મોટા પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે તેમને આખી દુનીયામાં મળી શકે એટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, પણ તેની સાથે જો શરીર નબળુ અને નાતાકાંદ રહે તો પછી તેનો ફાયદો શું ?

આપણા દેશમાં આ સવાલ જુદા જુદા રૂપમાં દરેક કોણે ઉભો થયો છે. આપણી પ્રજા માનસિક કેળવણીમાં દિનપ્રતિદિન અગાડી પડતી જાય છે, ત્યારે તેની સાથે શરીર પણ ઝોણું થવાનાં ચિન્હો પણ જોવામાં આવે છે. આંખ બગડે છે, દાંત વહેલા પડી જાય છે, શરીરને કસરત નહીં આપવાને લીધે છાતી સાંકડી થાય છે.

કલાકો સુધી એક જ સ્થિતિમાં બેસીને વાંચવાને લીધે ખબા મંકોચાઈ જાય છે, નાની ઉમરથી જ શરૂ કરીને છોકરાંએ અપચો, અરચી અને પેટના કબજાઆતની ખુબ મારે છે અને વખતે તે ફરીવાર આખી હિંદુસ્તાન સુધી ફરજ પડે છે. ક્ષય રોગ પણ પહેલાં કરતાં વધ્યો છે એમ લોકોનું માનવું છે. નાનપણમાં શરીરની ખીલકુલ દરકાર નહીં રાખીને મોટા થયા પછી ધંધા નોકરીમાં મગજ ઉપર ઘણા દબાણને લીધે આપણા દેશનો મગજભારી કરનારો વર્ગ તથા જાણીતા આગેવાન લોકોમાંથી ઘણા હુંફી ઉમર સુધી જીવે છે, અને તે હુંફી હિંદુસ્તાનમાં પણ (Diabetes) મીઠી પીશાબ વિષે દરદી પીડાય છે—એટલે ઘણી વખત પરિણામ એવું આવે છે કે વરસો સુધી તન તોડીને, સખત શ્રમ લાદીને, લોકો ભણે છે પણ પછી તેનો ફાયદો પોતાનાથી લેવાતો નથી તેમ જ પ્રજાને પણ આખી શક્તિ નથી.

ગઈ કાલે આવેલા ઘણા જ માહા સમાચાર તમારા જાણવામાં હશે. આપણી પ્રજામાંના એક ખરેખરા દેશ ભક્ત, ડૉ. મી. જોખલે પંચાસ વર્ષની ઉમરે પહોંચ્યા પહેલાં ગુજરી ગયા છે ! એ નર રત્ને દેશની કેટલી સેવા બજાવી છે, આત્મત્યાગ કરીને દેશના કલ્યાણ અર્થે. કેટલા મગી રથો હતા તે વિષે ખાસ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. ઇંગ્લંડ દેશમાં ત્યાંના

* વડોદરા કેળવણી મહામંડળમાં “Rural problems” મંબંધી વ્યાખ્યાનમાળા માટે વાંચેલો નિબંધ.

મુખ્ય પ્રધાન મી. એટકીવીથ અને લડાઈના પ્રધાન હોર્ડ કીચનર એમની ઉંમર આશરે ૭૦ વરસની છે. અને હાલમાં તેમના ઉપર કામનો તથા ચિંતાનો દેટલો બોલે હશે? તેનો ખ્યાલ તો આપણે કરી શકીએ. મી. ગોખલે જેવા મહા પુરુષ વીસ વરસ વધારે જીવે તો દેશને દેટલો ફાયદો થાય? આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો જાન્યેની તે મરતા સુધી, વ્યક્તિને લાગુ પડતા તેમ જ સમાજને લગતા, જે ધ્યાન પૂર્વક સચવાશે નહીં તો આપણી પ્રજાને એ હદ નુકસાન થશે; એ નહીં છે.

ત્યારે ન્યાયમૂર્તિ તેલંગ ગુજ્જરી અથવા ત્યારે સવાક કૃત્તન થયો હતો કે આપણા છોકરા ભણે છે ત્યારે તેમને જેવો પુષ્ટિકારક ખોરાક મળવો જોઈએ, સ્વચ્છ હવા વાળી ઓરડીમાં રહેવું જોઈએ અને ખીજા આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે શરીરની મંભાજ લેવી જોઈએ તેવી લેવાતી નથી તેથી જ આવા ઉપચોગી માણસો નાની ઉંમરમાં મરી જાય છે. હાલમાં આપણા મરુદુમ લાલા ખૈરનાથ તથા અજાહબાદના મેજર બસુએ ફરેલી ચર્ચા ઉપરથી એક કમીશન નીમાયદું છે અને તે આ બાબત ઉપર મોઢપોળ દરવાનું છે.

આ હકીકત ઉપરથી તમે જોશો કે આજનો વિષય દેટલો અગત્યનો છે અને તેની અગત્ય બાબત તમારા મનમાં કોઈ પણ રીતની મંદા રહેવી જ નહીં જોઈએ.

આ ઉપરાંત એક ખીજા હકીકત છે તે પણ સહેજ તમારા ધ્યાનમાં આવશે તમે જાણો છો કે દેટલાએક રોગ ધણા એપી હોય છે અને થોડા ધણા લોકો એકલા થયા હોય તેમાં જો એક રોગી માણસ ભળી જાય તો તેનો એપ ઉડીને ખીજા ધણાને લાગે છે. છોકરાં નિશાળમાં એકલાં બેસે, ફરે, રમે તેમાંથી જો કોઈને એપી રોગ થયો હોય—જેવો કે રીનગા, ઓઢી, અજબડા, વિગેરે તો તે રોગ ફેલાવવાની ધારતી રહે છે. આપણે છોકરાંને શીખવવાને વાસ્તે નિશાળમાં ફરજિયાત એકલાં કરીએ, અને તેમની અંદર રોગ ફાટી ના નીકળે તેને વાસ્તે ધણી જ મંભાજ અને દરકાર ન રાખીએ તો શિક્ષા—ગોચર બે દરકારીનો મુન્દો કરેલો ગણાય. આમડાની અંદર ડૉક્ટર મળવો મુશ્કેલ હોય છે તો આવા એપી રોગ ફાટી નીકળે ત્યાર પહેલાં તેને પારખવા અને અટકાવવાને વાસ્તે પગલાં લેવાં એ કામ માસ્તરોનું છે. આથી એવું બનવાનો સંભવ છે કે ડાક્ટરના જોટલી એક્સ તપાસને આભારે કોઈ એક છોકરાને એપી રોગ થયો છે એમ માનીને તેને નાહક દર રાખવામાં આવે અને તેથી તેને ખોટી રીતે નુકસાન થાય, તો પણ તેનાથી એક છોકરાને જ ગેર ફાયદો થશે. જે આખી ક્લાસમાં કોઈ રોગ ફાટી નીકળવાનો સંભવ રહેતો હોય તો એક છોકરાને રહેજા થવું નુકસાન ધ્યાનમાં રાખવા જોવું નથી.

છોકરાના શરીરની મંભાજ અને આરોગ્યતા તથા શરીરની કેળવણીનો વિષય ધણો મોટો છે. તેના ઉપર મોટાં મોટાં પુસ્તકો લખાયાં છે અને તેની અંદર ચર્ચાએકી બાબતો વિષે માહિતી મેળવવાને વાસ્તે સારો અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડે એમ છે. એટલે પોણા કે એક કલાકના બાપણમાં તેનું જ્ઞાન તમને આપી શકાય તેમ નથી. માત્ર આ વિષયમાં

*નિશાળને લગતું આરોગ્યશાસ્ત્ર.

આજનો વિષય School Hygiene એટલે નિશાળને લગતા આરોગ્યશાસ્ત્રનો છે એટલે છેક નાના બાળક તથા તેનાથી મોટી ઉંમરના ડોક્ટર જે કિન્ડરગાર્ટન સ્કુલમાં કે પ્રાથમિક નિશાળોમાં જતા હોય તેમનાથી શરૂ કરીને તે છેક હાઈસ્કુલ તથા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા યુનકોના શરીરની મલાળ કેવી રીતે લેવી તથા તેમના શરીરને કેળવીને મજબુત કરવાને વાસ્તે કેવી જાતની વ્યવસ્થા રાખવી એવું એ તેના સમાવેશ રહેલ હાઇજીનમાં થાય છે. આપણે જવા જાણીએ છીએ કે આપણી જીવનશૈલી ખરેખર અગત્યનો વખત, કે જે વખતમાં આપણા મનની તેમજ શરીરની ખીલવણી થાય છે તેમ જ બધારણ બધાય છે, તે વખતનો ઘણો ભાગ નિશાળમાં અને વેર વાચવા બહુમાં જાય છે. છોકરાઓને જ્ઞાન આપીને મન ખીલવવાને વાસ્તે તો ઘણું પ્રયત્ન કરવાનું છે. આજે યુગ્યુગમાં જ પણ તેની સાથે એક મોટો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે તેમને આખી જીવનમાં મળી શકે એટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, પણ તેની સાથે જ શરીર નબળું અને નાતાકાંદ ગમે તો પડી તેનો કાયદો શું ?

આપણા દેશમાં આ સમસ્યા જુદા જુદા રૂપમાં દરેક કક્ષાએ ઉભો થયો છે. આપણી પ્રજા માનસિક કેળવણીમાં દિનપ્રતિદિન અગાડી પડતી જાય છે, ત્યાર તેની સાથે શરીર પણ ઓછું થવાના ચિન્હો પણ જોવામાં આવે છે. આખું બગડે છે, તાત વાળેલા પડી જાય છે, શરીરને કસરત નહીં આપવાને લીધે ત્રતી સાકડી થાય છે.

તમામ સુધી એક જ સ્થિતિમાં બેસીને વાચવાને લીધે ખભા મકાચાઈ જાય છે, નાની ઉંમરથી જ શરૂ કરીને છોકરાઓ આપણો, આરંગી અને પેટના કબજાઆતની મુશ્કેલી મારે છે અને વખતે તે ફરીવાર આખી જીવન સુધી દુખ દે છે. ક્ષય રોગ પણ પડેલા કરતાં વધુ છે એમ લોકોનું માનવું છે. નાનપણમાં શરીરની ખીલવણ દરમિયાન નહીં રાખીને મોટા થયા પછી ઘણા નોકરીમાં મજૂર કામ વણા દબાવવાને લીધે આપણા દેશનો મજબૂત કરનારા વર્ગ તથા જાણીતા આગેવાન લોકોમાંથી પણ દુર્ભિ ઉંમર સુધી હવે છે, અને તે દુર્ભિ જીવનમાં પણ (Diabetes) મીઠી ખીશાળ વિગેરે દરદી પીડાય છે—એટલે ઘણી વખત પરિણામ એવું આવે છે કે વરસો સુધી તન તોળીને, સખત શ્રમ લઈને, લોકો ભણે છે પણ પછી તેનો કાયદો પોતાનાથી લેવાનો નથી તેમ જ પ્રજાને પણ આખી શકાતો નથી.

ગઈ કાલે આવેલા ઘણા જ માદા સમાચાર તમારા જાણનામાં હશે. આપણી પ્રજા માના એક ખરેખરા દેશભક્ત, ડૉ. મી. ગોખલે પેન્થાસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા પહેલાં ગુજરી ગયા છે. એ નર રતને દેશની કેટલી સેવા બજાવી છે, આત્મત્યાગ કરીને દેશના કલ્યાણ અર્થે કેટલા મંત્રી રજા હતા તે વિષે ખાસ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં દેશમાં તમારા

* પંડિત કેળવણી મહામંડળમાં "Rural problems" ગ્રંથની વ્યાખ્યાનમંડળી માટે વાચેલો નિમંત્ર

આંખ આટલી બધી બગડી નહીં હોય, તો પણ તમને તહેજ ખ્યાલ આવશે કે આંખ બગડવાની શરૂઆત થાય એટલામાં જ તેને અટકાવવાની કોશીશ કરી હોય તો ઘણી આંખો વધારે બગડતી બચી શકે.

દાંત સડે છે કે નહીં તે પારખવાનું પણ બહુ કઠણ નથી. ઉપર કહેલી ન્યુયૉર્કની નિશાળમાં અડસડે ૬૮ ટકા જેટલા છોકરાંઓનાં દાંત સડેલા માત્રમ પડ્યા હતા; દાંત સડવાથી પાચન ક્રિયાને ઘણું નુકસાન થાય છે, અને સડેલા ભાગમાંથી ઝેરી જંતુઓ ઝેરી પદાર્થ પેદા કરી આખા શરીરને બગાડે છે.

ઘણાં છોકરાંઓને ગળાની અંદર મોટી ગાંઠો થાય છે અને તેમને નાકથી શ્વાસ લેવાને બદલે મોઢેથી શ્વાસ લેવાની ટેવ પડી હોય છે. આવાં છોકરાં હમેશાં માદાં રહે છે અને તેમને સ્કેજમાં ગાંઠો મોટી થઇને તાવ પણ આવે છે. આવાં છોકરાંનું પ્રમાણ ૨૯ ટકા જેટલું માત્રમ પડ્યું હતું. છોકરાંઓનું વજન અને ઉંચાઈ માપીને વય પ્રમાણે છે કે નહીં તે પણ શિક્ષક સહેલાઈથી જોઈ શકે. યાદીઓ તાવ અને તેને લીધે પેટમાં થતી બદોળની ગાંઠ અથવા લાંબા વખતથી લાગુ પડેલા તાવને લીધે શરીરનું અવાર નવાર ફીફું પડી જતું પિગેરે ચિન્હો પારખવાં બહુ અઘરાં નથી. આ રોગથી તો સોએ સો ટકા પીકાતા હશે ! આજે પણ શાળાના માસ્તરોની મારફત ટીનીન ગરીબ સોડોને મફત આપવામાં આવે છે, તો જરાએક વધારે જ્ઞાન મેળવીને હરકોઈ શિક્ષક સાધારણ થતાં દરદોને પારખી શકે એ શક્ય છે. તેમનું નિદાન એટલે પરીક્ષા હરેક વખતે ખરી જ પડશે એમ તો નહીં હાય, પણ ન્યાં બીલકુલ તપાસ થતી ના હોય અને માંદગી પરખાયા વગર અને ઉપાય વ્યા વગરની રહેતી હોય ત્યાં ઉપાય લેવાની શીખામણ આપી શકાય એવી સ્થિતિમાં અવાય તો તે પણ કંઈ થોડો કાયદો નથી.

આ ઉપરાંત બધા શિક્ષકોએ કેટલાએક ચેપી રોગની શરૂઆતનાં અને ત્યાર પછીનાં ચિન્હો ક્યાં છે તે તો જાણવાં જ જોઈએ. તમે બધા જાણો છો કે નાના છોકરાંઓમાં ઝોરી શીતળા અને અછળડા થઈ આવે છે. ચેપ તરત એક ઉપરથી બીજાને લાગે છે. તો પછી નિશાળમાં જોવો એક કેસ થાય કે તરત તેને નિશાળમાં આવતો ખંધ કરવાની તજ-પિત્ત થવી જોઈએ, અને, તે પણ જેમ અને તેમ વહેલો. ગળામાં ગાલપચોરીયાં થાય છે તે પણ ઘણો ચેપી રોગ છે, જે કે એનું પરિણામ ખરાબ નથી આવતું, પણ છોકરાંઓને નકામો કોઈ પણ રોગ લાગુ પડવા જ ન દેવો એ શિક્ષકની મોટી દરજ્જા છે.

નિશાળનું મકાન.

હવે આપણે થોડો વખત નિશાળ, તેનું સ્થાન, તેની આસપાસ રમવાને જોઈતી ખુણી જગ્યા, કસરતશાળા, નિશાળના ઝોરડાની બાંધણી, વર્ગની અંદરની વ્યવસ્થા અને અંદ-

રતો સરસામન, તેના ઉપર થોડો વિચાર કરીએ. મારે ફરીથી કહેવું જોઈએ કે જેવી ઉત્તમ
અવસ્થા આપણને જોઈએ તેવી મળી શકવાની તો નથી પણ જોઈતી મળે તેટલી મેળવવાનો
પ્રયત્ન કરવાનો છે.

મકાનનું સ્થાન—નિશાળનું મકાન કેવી જગ્યાએ હોવું જોઈએ ? ગામડામાં કોઈ ઉંચી
જગ્યાએ હોય તો સારું. નીચાણમાં હોય તો તેમાં ભેજ રહેવાનો સંભવ રહે છે. બની
શકે તો આસપાસ ઘણું ધર ના હોય એવી જગ્યા પસંદ કરવી. તેમ કરવાથી ઘણા ફાયદા
છે. એક તો જોઈએ તેટલી ખુદી હવા આવી શકે. છોકરાંને ખુદી હવાની ઘણી જ અગત્ય
છે. અને એક ઓરડામાં ત્રીસ ચાળીસ છોકરાં એકઠાં થાય—એટલે જ્યાં હવા થોડા વખ-
તમાં બગડે છે ત્યાં તો ખુદી હવાની વધારે જરૂર છે. ખીન્નું દરેક ઓરડામાં જોઈએ તેટલું
અજવાળું આવી શકે. તમે જોયું હશે કે શહેરની ઘણી નિશાળોમાં અંદરના વર્ગમાં પુરતું
અજવાળું હોતું નથી. ત્રીન્નું આવી જગ્યામાં છોકરાઓને રમવાને નારતે જોઈએ તેટલી
જગ્યા મળી શકે, આ રમવાની જગ્યા પણ શહેરની ઘણી શાળાઓમાં હોતી નથી. એવું,
આસ પાસ લોકોની ગરબડ વિગેરે થાય નહીં એટલે વિદ્યાર્થીઓ શાંત પણે પોતાનું કામ
કરી શકે. આ ઉપરાંત નિશાળની ઘણી નજીક તળાવ કે નદી ના હોય તો સારું.

ઘણી વખત તો એવું થવાનું કે નિશાળ કોઈ નાનું બાડાનું ઘર મળી શકે તેમાં બેસ-
વાની. નવું મકાન બાંધવાનો ખર્ચ ઘણો થાય છે. એક અમેરીકન લેખકે કહ્યું છે કે ગામ-
ડામાં કે શહેરમાં દેવળ કે ટાઉન હોલ સારો બાંધ્યો હોય તે બાબત જેવા મગર થઈએ
છીએ તેવા હવે આપણે નિશાળના મકાનથી મગર થવું જોઈએ. પૈસાથી ભરપૂર દેશમાં
પણ જો હજી આવું થયું નથી તો આપણા મરીમ દેશમાં જ્યાં હબરો મુશ્કારા કરવાને
વાસ્તે પગપે પગપે પૈસા જોઈએ છે ત્યાં આવા વિચાર માન્ય થવાને હજી ઘણાં વરસ
લાગશે. આ બાબત ઉપર આપણા દેશને અનુકૂળ પડે અને સોંધામાં કામ થાય એટલા
માટે બે જુદા મતો ચર્ચાય છે. કેટલાએકે લોકોનું કહેવું એમ છે કે ગામડાંની શાળા બહાર
ખુદી હવામાં જાડની હાવા નીચે રાખવી. ચોમાસામાં તો આ તદ્દન અશક્ય છે. ખીજ
આઠ મહીનામાં ફરી શકાય ખરું. જુદા જુદા વર્ગો જુદા જાડ નીચે ભરવા જોઈએ. મને
પોતાને આનો ખીલકૂલ અનુભવ નથી એટલે તમારા ધ્યાન ઉપર લાવીને જ રહેવા દઉં છું.

વર્ગમાં જોઈતી ગોઠવણ.

નિશાળના મકાનની અંદર વર્ગની ગોઠવણ એવી રીતની હોવી જોઈએ કે એક વર્ગનો અવાજ બીજા વર્ગથી બહુ સાંભળી ના શકાય. મુંબાઈમાં નિશાળો એવી જોવામાં આવી છે કે જ્યાં એક હોલમાં પાંચ છ વર્ગ ભેડેલા અને દરેક વર્ગની વચ્ચે એક પાટીઆનો પડદો મુકેલો, એટલે એક વર્ગમાં બીજા વર્ગનો અવાજ આવે એટલું જ નહીં પણ જોઈ પણ શકાય.

અન્યથાજી દરેક ઓરડામાં જરાબર આવી શકે એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ, અને જનતા સુધી તે ગ્રામી તરફથી આવે એમ હોય તો વધારે સાફ કારણ કે જમણી તરફથી આવે તો લખતી વખતે હાથનો એળો કાગળ ઉપર પડે છે; તેમ જો સામેથી અન્યથાજી આવે તો પાટીઆ ઉપર લખ્યું હોય તે પાંચી શકાય નહીં.

વર્ગનો ઓરડો.

તેમાં યહોલું અને ઘણું અગત્યનું જોવાનું કે બોંય તળીઆ ઉપર ભેજ નહીં જ હોવો જોઈએ. છોકરાઓ બાંક ઉપર બેસવાના હોય કે જમીન ઉપર પણ ભેજથી ઘણું સંભાળવું જોઈએ. ભેજને લીધે શરીરને ઘણી જાતનું નુકસાન થાય છે. જો બાંક ઉપર બેસવાનું હોય તો પથ્થરની જમીન સારી, બાકી તો લીપેલી જ સારી પડશે. ઓરડામાં જેમ અને તેમ ધુળ એકઠી થઈ શકે જ નહીં એવી ગોઠવણ રાખવી. જૂના વખતમાં શિક્ષકોની ખુરશી અને ટેબલ પ્લેટ કેમ ઉપર મુકવામાં આવતાં હતાં અને તેની નીચે અને આસપાસ ધૂળ વિગેરે હમેશા જરાઈ રહેતાં. સામન તાંત જરૂર પુરતો જ રાખવો. દીવાલો વચ્ચેમાં જે વખત તો ઘોળાવવી અને અને તો તેના ઉપર કોઈ જાતનો ઝાંખો ભુરો કે લીસો રંગ લગાડાવવો. યાદ રાખવું કે ઘેરા રંગથી અન્યથાજી ઓછું થઈ જાય છે અને સાફ સફેદ રંગથી તડકોનો ઝગકાટ ઝાંખને ઝાંખ આવે છે.

દરેક નિશાળમાં પીવાના પાણીને વાસ્તે સારી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. જો દરેક વિદ્યાર્થી પોતાનું પવાહું રાખે તો ઘણું જ સાફ. પાણી પણ સારી રીતે ગાળેલું અને સારા કૂવામાંથી આવે છે કે નહીં તેની તપાસ રાખવી.

વરસાદના દિવસોમાં છોકરાંઓને બીની છતી મુકવાને જગ્યા હોવી જોઈએ અને નીચે બેસવાનું હોય તો જુટ મુકવાને વાસ્તે પણ ઓરડાના એક ખૂણામાં કે બીજી ખોલીમાં ગોઠવણ કરવી.

પીશાબ કરવાને વાસ્તે મુકરર કરેલી જગ્યાએ જ જવાનું રાખવું અને ત્યાં ગંદવાડ ના થાય તેના ઉપાય લેવા. ગામડાંમાં આ બાબત મુશ્કેલી પડે એમ નથી હોતું, પણ મહા માણસોને ગમે તે જગ્યાએ બેસી જવાની ટેવ હોય છે તે પ્રમાણે નિશાળના મકાનની આસપાસ દીવાલ પ્રાસે બેસવા દેવા નહીં.

ગેન્દાજામા તાપનો ઝળકાટ અને ગિયાજામા હડી જેમ અને તેમ ઝોલા વાગે તેટલા માટે બારી બારણા જોઈએ તેવા બધ કરવામા આવે તો ખામ કરીને જોવું કે હના આ વવા અને નીકળવાને માર્ગ છે કે નહીં

નિશાળનો સરસામન.

દિવાલો ઉપર નકશા ચિત્રો વિગેરે ટગાવ્યા હોય તે માફ કરો શકાય એવા અને વારનીવા વાગા હોના જોઈએ ત્યા બાક અને ડેરક એટલે મેલ મળી શક એમ હોય ત્યા છોકરાઓને માફક આવે એવા જોઈએ, એટલે ઉંચા છોકરાઓને વધારે ઉંચા અને નીચાને વાગતે નીચા એમ હોય તો સારું. નહીં તો છોકરાઓની વાસાની ફરેડ વાકો થાના મંજર મહે છે, ડેરક, વખાને ફાવે એવી રીતડુ, ચોડુ ટગવુ નખવુ તેમ જ જવાબ આપતી વખતે અથવા ખીલ કાઢી કારણસર બોલા થવાનું હોય તો સંદેનાઈથી જિભા રહવાય અને બેમે ત્યારે તેના ઉપર સહેલાઈથી લખી શકાય એવું જોઈએ

ચોપડીઓ સાફ રાખવી જોઈએ, અને બનતા મુધા એક છોકરાની ચોપડી ખીલ પામે ના જાય તો સારું કારણ કે ચોપડી માર્ગે પણ રાગનો ચેપ ફલાય છે. ચોપડીના કાગળ ચગકતા ના હોના જોઈએ, અને તેના ટાઈપ આખને શ્રમ ના આવે અને મેહે લાઈથી વચાવ એવા જોઈએ

પાટીડ અથવા બોર્ડ ચગકતું નહીં પણ લંબી ખાંડ હોવું જોઈએ અને તેના ઉપર અજન્તાનું ખરાબ પડવું જોઈએ જે બારીમાથી અજન્તાનું આરતુ હોય તેની પામે નહીં પણ સામી બાજુએ રાખવું

ફેટ માફ રખાવી કારણ કે ચીકળી હોય તો જાણુ વખાય ને વાચતા આખને જે પડે તેના ઉપર નખેડુ દુસરી નાખવાને ખાણી અથવા બીના વાઈળાનો કે તગડાનો કટકો ગપાવવો

જેન અથવા પેન્સીન નાની હોય તો હોદકા વખગનવું અને છોકરાઓને તે મોખા મુકાની રેવ પડવા દેવી નહીં

નિશાળની સાફશુદ્ધ

નિશાળનું મકાન સાફશુદ્ધ થાય છે કે નહીં તેના ઉપર પણ મેહેતાઈએ ધ્યાન આપવાનું છે સાગે રંગ પડે કે તરત મમન બધ કરીને સવારે વર્ગ સર થાય તેની યોડી સાર પડેના ઉપાડી, જાડી વાળાને સાફ કરવું તે બરાબર નથી તે મકાનમા ખુલી દવા દર વાને પુરતો વખત આપવો જોઈએ અને જે બની શકે તો બીના કપડાથી કચરો સાફ કરવા તેથી વાગતી વખતે કમ્પી ધુળ ઉઠશે નહીં બથોડે વર્ગ બધ રહે ત્યારે પણ બારી બારણા કપાડી નાખવા

કાગળ વિગેરેના કચરા નિશાળના મકાનમાં કે કામ્પાઉંડમાં નાખવાનો હોય તે એક ટોપલીમાં જે નાખવાનું છોકરાઓને શીખવવું, એટલે ચોખ્ખાધની કેટલીએક ટેવ નિશાળમાં શીખવી શકાય.

છોકરાંઓ પોતાનું શરીર અને કપડાં સાફ રાખે છે કે નહીં તેના ઉપર પણ માસ્તરે નજર રાખવી જોઈએ, અને અને તો અફવાડીઆમાં એક વાર બરાબર તપાસ કરવી. કપડાં સારાં પહેરવાં એમ કહેવાનું નથી, પણ ચોખ્ખાં હોવાં જોઈએ. આ બાબતમાં છોકરાં-ઓની ચામડી, વાળ, આંખ, દાંત, નખ અને કપડાં તપાસવાં.

અમેરીકાની કેટલીએક નિશાળમાં ચોખ્ખાધ સાચવવાને વાસ્તે નીચે લખેલી સુચનાઓ (don'ts) ફરમાવવામાં આવેલી હોય છે.

- (૧) આંગળી કે પેનથી નાક કે કાન કાતરવા નહીં.
- (૨) ચોપડીનાં પાના ફરવવાને વાસ્તે આંગળીએ થુંક લગાડવું નહીં.
- (૩) પેનસીલની અણી મોંમાં મૂકવી નહીં.
- (૪) મોંમાં ખોરાક કે પીવાંના પદાર્થ શિવાય કોઈ પણ ચીજ મૂકવી નહીં.
- (૫) કોઈએ મોંમાં મૂકેલી ખાવાની ચીજ, વાળું, કે સીસોરી બીજાએ મોંમાં મુકવી નહીં.
- (૬) નખ બહુ લાંબા કે ગંદા થવા દેવા નહીં.
- (૭) ઉધરસ કે છીંક ખાતી વખતે બીજા કોઈના મોં તરફ મોઢું રાખવું નહીં. વગેરે.

છોકરાંના શરીરની કેળવણી.

આ વિષય ઘણો મોટો છે અને તેની અગત્ય તમે બધા સારી રીતે સમજો છો. કસરતશાળામાં કસરત કરવાથી ઘણા ફાયદા છે. ખુબી હવામાં રમત રમવાથી જો કે કસરતની માફક શરીરને જોઈએ તેવી અને પદ્ધતિસર કસરત થતી નથી તે છતાં, કસરતના કરતાં કેટલાક જુદા ફાયદા છે. એટલે બનેલાં સુધી છોકરાંઓને બને, કસરત પણ કરાવવી, અને રમત રમાડવાને ગોઠવણ પણ કરવી. દરેક છોકરાંથી ખમી શકાય એટલી કસરત કરાવવી જોઈએ, એટલે નખળાં છોકરાંને બીજા બધાંની માફક કરાવવાથી ઉલટું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

કેટલાંએક નખળાં છોકરાંને નાકને બદલે મોંદેથી શ્વાસ લેવાની ટેવ પડી હોય છે, તેમ બીજાં કેટલાં ઉંડા શ્વાસ લેતાં નથી. આવી ટેવને લીધે શરીરને ઘણું નુકસાન થાય છે જાતી નખળા રહે છે, તેથી કસરતશાળામાં બરાબર ટટાર કેવી રીતે લેવાં રહેવું, કેવી રીતે શ્વાસ લેવો, કેવી રીતે દોડવું વિગેરે શીખવવું જોઈએ.

માનસિક કેળવણી.

સારી તન્દુરસ્ત તર્બીયતનાં છોકરાં પાસે અકવાડીઆમાં કેટલા કલાક કામ કરાવવું તેનું પ્રમાણ લાંબા અનુભવ ઉપરથી આશરે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણ આપણા દેશના કરતાં વધારે હિંદીવાળા દેશમાં અનુભવેલું છે, તે છતાં પણ અહીંઆ લાગુ પાડી શકારો. એમ ખાસ યાદ રાખવાનું છે, કે નીચે બતાવેલા કોષ્ટકમાં આપેલી સંખ્યા કરતાં કોઇ પણ રીતે છોકરાંને વધારે કામ કરાવવું નહીં. એની અંદર નિશાળમાં તેમ જ ઘેર કરવાનાં કામનો સમાવેશ થાય છે, અને રબના દિવસોમાં તો છોકરાં પાસે કામ કરાવવું જ ના બોધ્યે.

વર્ષ

અકવાડીઆમાં કેટલા કલાક કામ કરાવવું.

૫—૭

૬ કલાક

૭—૮

૧૨

૮—૧૦

૧૭

૧૦—૧૨

૨૦

૧૨—૧૪

૨૫

૧૪—૧૫

૩૦

૧૫—૧૬

૩૫

૧૬—૧૭

૪૦

૧૭—૧૮

૪૨

૧૮—૨૦

૪૫

વાળની

અલ અલ

પ્રમાણ દરાવ્યું છે તે ધોરણે બે કામ લેવામાં આવે તો છે તે સીખતી શકાય નહીં, અને અંતે છોકરાં

નિશાળનું મકાન સાફસુદ થાય છે નીકળી શકે કે જે છોકરાંઓને જૂના વખતમાં વાનું છે. સાંજે રત્ન પડે કે તરત મહા સુધી શીખવવામાં આવ્યું હતું તે કંઠ નક્કા કે વાર પહેલાં ઉઘાડી, ઝાડી વાળીને સાફ સિદ્ધ થયું નથી; તમારા જાણુવામાં હશે કે આપણા વાને પુરતો વખત આપવો બોધ્યો. આપણુ સાંભળ્યા ઉપરાંત, સવારે અને રાત્રે ધણા કરવો તેથી વાળતી વખતે ધણી ધુલ બે પ્રણ વાગ્યા સુધી તો કોઇ સવારે ચાર ખારણાં ઉઘાડી નાખવાં. તો તો એથી પણ આવે છે કે રાત્રે ઉઘાડી ઝાકામાંથી જન્યત

થવાને વાસ્તે ચોટલીને ખીસા સાથે ગોંધી રાખવામાં આવે છે. હવે તમે વિચાર કરો કે કોઈ માણસથી ૧૬ કે ૧૮ કલાક સુધી વાંચવાનું શક્ય છે ? હૃદ અને હરીદાઈના ગુરુસામાં હાથમાં ચોપડી લઈને ૧૮ કલાક સુધી એસી સઘાય, લખેલું વાંચી શકાય, પણ ૧૮ કલાક સુધી મગજ કામ કરી રીતે કરે ? भारी तो ખાતી છે કે ને આપણે ૬ અથવા ૮ કલાક શાંતપણે કામ કર્યું હોય તો વધારે કાપડો થાય. અર્થાત આપણે નાના બાળકોને ૪ વિષયો શીખવવાને બદલે ૧૪ શીખવીએ અને અડવાડીઆમાં ૧૪ કલાક કામ લેવાને બદલે ૪૦ કલાક કામ કરાવીએ તો તે થઈ તો શકે પણ તેનાથી તેમને વધારે કાપડો થાય તે ઘણું શંકા બરેલું છે.

છોકરાંઓનો અભ્યાસ ક્રમ (Time Table) શિક્ષણશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગોઠવવો જોઈએ, એટલે કોઈ એક કંઈક વિષય થયા પછી સહેલો આવે અને કોમળ મગજને દદ ઉપરાંત

શ્રમ પડવા ના દેવો. આ અગત્યની બાબત ઉપર મારા બાપણમાં વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

હવે—મારું બાપણ પુરું કરતાં પહેલાં પ્રીન્સીપલ પંડ્યાએ જે વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના કરી છે તે બાબત યોગ્ય વિચાર દર્શાવવાની રજા લઉં છું. આપણી ઘણી ખરી વસ્તી ગામડામાં વસેલી હોય છે, અને ગામડાંને લાગુ પડે એવા દબરો સ્વાસ્થ્યની ચર્ચા થવાની અગત્ય છે.

આપણે જ્યારે ૧૯ મી સદીની શરૂઆતના વખત સુધી ચાલેલી પરસ્પર લડાઈ, અ-શાંતિ, વિગેરે કારણોથી થયેલા અજાનના અંધકારમાંથી મુક્ત થઈને આપણી પોતાની તેમ જ આસપાસના જન સમાજની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે આપણું ઘણું ખર્ચ ધ્યાન શહેરમાં વસ્તા શ્રોકોને વાસ્તે અને તેમને લાગુ પડતી બાબતો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે દોરાયું. તેમાં કાંઈ ખોટું થયું નથી. દરેક દેશમાં સુધારાની શરૂઆતના વિચાર શહેરોમાં જ શરૂ થાય છે, પણ બધા દેશમાં વરનીમો મોટો ભાગ તો શહેરની બહાર રહે છે. આપણા દેશમાં ઘણી જ મોટી સંખ્યા ગામડામાં વસેલી હોય છે, તો હવે તે પ્રગતે કેળવણી કરી રીતે આપણી, તેમજ શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક બળ કેરી રીતે વધારવું, ખેતીમાં તેમ જ ખીજા ઉદ્યોગોમાં કરી રીતનો સુધારો કરવો—કે જેને લઈ દરેક પુરુષ અને સ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્ય ખુશી જાનંદથી કર્યા કરે, પોતાના કુટુંબને સુખ શાંતિમાં રાખે, મળ પ્રમાણે પોતાના દેશની સેવા કરે, એટલે જન સમાજ અને પરમેશ્વર પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ થું છે તે સમજીને પોતાની ફરજને પુરી પાડે, આ બધી બાબતોનો પુષ્ટ વિચાર કરીને આગળ પગલાં લેવાનાં છે.

ઘણાં ગામડાંની સ્થિતિ એવી છે કે ત્યાં બહેણા અને વિચાર કરેલા માણસોની અછત હોય છે. વખતે તેવા ગામડાંમાં તમારે શિક્ષક નરીકે જવું પડશે, અને ત્યાં ધારો કે કોઈ પણ જાતના સુધારા તરફ અભાવ હશે તો તે તમારે શાંતપણે ફર કરવો પડશે. આસપાસ

એમને અજ્ઞાનને લીધે સ્થૂલતા ફેલાઈ રહી હશે તો તે છતાં પણ તમારે સારી પ્રતિ શરૂ કરી પછે યુરોપ દેશમાં ધણા ખરા ગામડામાં મેહેતાજી, ડૉક્ટર અને ધર્મગુરુ (clergymen) હોય છે, એટલે ત્યાં ઝોડામાં ઝોડા ત્રણ જણ બંનેવા વાચેવા તો મળી શકે તમારે તો વખતે એકસે હાથે કામ કરવાનું આવશે, પણ જો તમે જાપાન દેશની આજથી પચાસ વરસની રિયતીનો તપાસ કરશો તો ત્યાં પણ મન નામીપાસ થઈ જાય એવા સંયોગો હતા ત્યાં આજે આખા દેશમાં કેળવણી ફેલાઈ રહી છે તો પણ હજી ઘણું જ કરવાનું બાકી રહ્યું છે તે લોમે પણ ધણા ગરીબ છે ત્યાંના શિક્ષકો તેમ જ પ્રેફેસરોને પગાર ધણા ટુંકા મળે છે તે છતાં પણ આપણા પોતાના દેશના સુધારા અને કસાણને વાસ્તે વ્યક્તિના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને પણ કામ કરવું જ એવી એ લોકોની દૃઢ માન્યતા હોવાને લીધે જ જાપાનના લોમે પોતાના દેશની રિયતિ મુધારી રાખે છે

જો વખતે તમને એવી કામ ઉત્પન્ન થાય કે બીજા બધા લોમે પોતાનો સ્વાર્થ જીવે છે, તો પત્રી એકતો શિક્ષક વર્ગ જ શા માટે સ્વાર્થ ત્યાગ કર્યો કરે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ ટુંકમાં આપી ને મનની શાંતી કરી શકાય તેમ નથી શિક્ષકોને પણ ગોતાનું તેમ જ પોતાના કુટુંબનું પેટ ભરવાનું હોય છે એ તો નિર્મલય છે, વળી આપણી આર્થિક પ્રજામાં, ભલેના અને કેળવણીના લોમે જ્ઞાનનું જ્ઞાન મક્કત આવતા હતા પોતાના ભરણું પોપણ માટે જ મ્હં મળે તે લેતા, પણ તે શિવાય તેમને બીજી અભિલાષા નહોતી આજના વખતમાં આવો જ આશય ડેટ્ટો દરેકને પાળી શકાય તે વિચાર કરવા લાયક પ્રશ્ન છે, પણ જે માણસ થોડો ધણો આત્મત્યાગ કરીને પરાપમારમાં જીવન ગાળી શકે તે દુનીયાદારીમાં કુશળ—એટલે સ્વાર્થ સાધનાર માણસો કરતા ડેટ્ટો એ છે તે વિશે મહારે તમને કહેવાની જરૂર મ્હં નથી હજી વેદીને પણ આપણે આપણી કર્તવ્ય પુરી પાડીએ તો તેમાં ખરી મોટાઈ છે

સુમન્ત મહેતા

કેળવાએલા માણસોના ધર્મ.†

પ્રમુખ માદેખ અને મિત્રો,

આજનો વિવિધ ધર્મો વિશાળ લાગે છે, પરંતુ હું એને કાઠમ મંદિરોને કેળવાએલા માણસોના ધર્મોએક ધર્મો વિશે બોલવા ઇચ્છુ છું તેમ કરતા પહેલા, ધર્મ એટલે શું, અને કેળવાએલા માણસો કોને કહેવા—એ મેં બામતો માટે સ્પષ્ટ થી લેખે ' ધર્મ ' નો

† તા ૧-૫-૧૯૧૫ ને રોજ અમદાવાદની માહિત્ય મળ્યામાં આપેલા બાપણનો મા

અતિ વિસ્તીર્ણુ અર્થ આમ થાય જે સનાતન નિયમ (Law) વડે આ સકલ વિશ્વ ટકી રહ્યું છે તે ધર્મ. પરંતુ, આજના-વિષયમાં ‘ધર્મ’ નો આવો વિશાળ અર્થ કરવાનો નથી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો ‘ધર્મ’ એટલે ‘દરજા’ જે જે કામો કર્યા વિના કેળવાએલા માણસો ખરેખર કેળવાએલા ન કહેવાય તે તે તેમના ધર્મ—આમ સમજવાનું છે. હવે, કેળવાએલા-એટલે શું ? મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કેળવાએલા માણસોમાં જે જે ગુણો જોઈએ તેમાંના યોગ્યએક, પણ મહત્ત્વના, નીચે ગણાવું છું :

- (૧) કેળવાએલા માણસોનાં શરીર, એક યન્ત્ર જેમ કામ કરી શકે છે તેવી રીતે, સહેલાઈથી અને ઉદાસથી પોતાનું કામ કરવાને સક્તિમાન હોવાં જોઈએ;
- (૨) તેમની બુદ્ધિ એટલી કુશળ હોવી જોઈએ કે કોઈ પણ બુદ્ધિવિષયક કામમાં તે સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે;
- (૩) તેમનું મન વિશ્વનાં મહાન અને ત્રિવિધાખાધ્ય સત્યોના જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોવું જોઈએ;
- (૪) તેમની ઇન્દ્રિયો સ્વેચ્છાચારી ન હોતાં મનને વશવર્તી રહેવી જોઈએ;
- (૫) તેમને કદરતના તેમ જ કલાના સૌન્દર્ય તરફ સ્વાભાવિક પ્રેમ થવો જોઈએ;
- (૬) તેમને દરેક પ્રકારની અધર્મતા—નીચતા—તરફ સ્વાભાવિક અશ્રિય થવી જોઈએ; અને છેવટે,

(૭) તેમનામાં ખીજાઓને યોગ્ય સંમાન આપવાની સાથે સ્વમાન હોવું જોઈએ.

મિત્રો, હાલની આપણી કેળવણી ઘણે અંશે અપૂર્ણ છે એમ વારંવાર આપણે સાંભળીએ છીએ. આપણી કેળવણીની આ અપૂર્ણતાને બંને તરફી દર કરી, આપણી પોતાની કેળવણી વધારે ને વધારે સંપૂર્ણતા તરફ વળે એવા પ્રયત્નો કરવા એ કેળવાએલા માણસોનો પ્રથમ ધર્મ છે. શાળાની કેળવણીની અપૂર્ણતા પાછળથી દૂર ન કરી શકાય તેમ નથી. આપણાં શરીરને સાચવવા માટે આદાર અને વિહારમાં યુક્ત રહેવું—મધ્યમસર રહેવું—એ આપણી ગીતાનો ઉપદેશ પાળાવું તો બસ છે. આપણી બુદ્ધિ અને મનના ત્રિવિધ માટે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે હંમેશા આપણે આપણા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. તેનું મુખ્ય સાધન પુસ્તકોનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન છે. હું અત્રે ખાસ બાર દર્શાવેલા છપ્પત્રું કે વિદ્યાન થવું એ સહેલું નથી ખરું, પણ વિદ્યાના વિષયોમાં રસ લેશે એ કાંઈ કહી શકી નથી. દરેક માણસ વિદ્યાવાન ન થઈ શકે, પણ દરેક જણ ધારે તો વિદ્યારસિદ્ધ થઈ શકે. આપણી ઇન્દ્રિયો મનને વશ રહે તે કાંઈ પુસ્તકો વાંચવાથી કે બાપણો સાંભળવાથી બની શકતું નથી. તેને માટે તો દૃઢ નિશ્ચય અને હંમેશાનો અન્યાસ જોઈએ. સૌન્દર્ય તરફ અભિરુચિ થવી એ સૌન્દર્યનો સાત્ત્વિક શોખ અને તે તરફની પૂજ્યભુક્તિનું પરિણામ છે.

દરેક પ્રમાણની નીચતા તરફ તિરસ્કાર થવો જોઈએ, પણ અત્રે એક વિવેક કરવાનો છે. દુર્ગુણી માણસ અને તેના દુર્ગુણો એ બંનેને છુટા પાડવા જોઈએ. આપણને તિરસ્કાર દુર્ગુણનો થવો જોઈએ, દુર્ગુણી માણસનો નહિ. તેવો માણસ તો કેવળ દયાને જ પાત્ર છે. ઠી કંપની-સીએ કહ્યું છે કે, * ‘મનુષ્યની આકૃતિ ધારણ કરેલા કોઈ પણ મનુષ્યને હું તિરસ્કારી શકતો નથી.’ હવે, હોશી શુણ જે સ્વમાનનો મેં મૂક્યો છે તે આપણા દેશમાં પૂરે એવા ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં હોતો અને હાલ પણ તેને કેળવવાના પ્રસંગો એટલા બધા ઉપરિચિત થાય છે, કે તે વિશે આ સ્થળે વિવેચન કરવું અને જરૂરનું લાગતું નથી.

આ પ્રમાણે, મૃદશ્ચો, કેળવાએવા પુરુષોનો પહેલો ધર્મ આપણે જોયો. તે એ કે પોતાની જ અધુરી કેળવણીને પુરી કરવા પ્રયત્ન કરવો. હવે, બીજો ધર્મ, અને ઘણો મહત્વનો ધર્મ, એ છે કે પોતે લીધેલી કેળવણી સમાજમાના અન્ય અન્ધુઓને પાછી આપરી પહેલો અને બીજો ધર્મ સાથે સાથે જ બળની શકાય છે. માણસ પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતો જાય અને સાથે જ પોતાના જ્ઞાનનો લાભ અન્યને આપતો જાય. આપણે પ્રાપ્ત કરેલી કેળવણીમાં આપણા અન્ધુઓનો હિસ્સો છે એ વાત જૂનવાની નથી અને તેથી જ કોઈ પણ પ્રમદે સમાજની સેવા જિહાવવા તત્પર થવું એ કેળવણીમાં માણસોનો મોટામાં મોટો ધર્મ છે. આદ્યન દિ વિસર્ગાય સત્તા ઘારિમુચામિવ । સત્પુરોને કવિ વાદળા માથે સરખાવે છે, અને કહે છે કે જેમ વાદળા મધુદ્રુ પાણી લઇને પાણુ પૃથ્વી ઉપર આપે છે, તેમ પોતે મહણુ કરેલું જ્ઞાન સજ્જનો પોતાના અધુઓને પાણુ આપે છે.

આપણા દેશમાં કામ કરવાનું એટલું બધું બાકી છે કે કામ કરનારની સખ્યા ગમે તેટલી વધે તો પણ યોડી જ છે. બીજા દેશોમાં કેળવણીના અગીઆ હોય છે, પણ આપણે ત્યાં તો કેળવણીના વિશાળ ઉજાડ વેરાન ખેતરો છે. આ વણખેત્યા અને વણવાવ્યા ખેતરોમાં કામ કરનાર એટલો જથ્થામય જોઈએ છે અને આ જાહેર ખમર જેમ ફેલાય તેમ સાફ કેળવણીના ક્ષેત્રોમાં એ-આસ પા’સ જેટલું પણ આપણા પત્યેન્ધી બની શકે તેમ હોય તો તે પણ કરવા ચૂકતું નહિ. મહાન હિન્દુ કાર્તીકને એ-ટેમણે કહ્યું છે, કે * ‘જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિવાળો એ-પણુ માણસ અજ્ઞાનદશામાં મરી જાય, તો તેને હું એક કરુણ વૃત્તાન્ત કહું છું.’ આવા મરુ વૃત્તાન્તો આપણા દેશમાં તો દરરોજ સંકટો અને છે તે અટકાવવાનો યથાશક્તિ પ્રયાસ કરવો એ કેળવણીના માણસોનો ખાસ ધર્મ છે. પુસ્તકો, માસિકો, વર્તમાનપત્રો, બાનણો, મ્યાઓ, કીતનો, વગેરે ઉપાયો યોગ્ય અજ્ઞાન તિમિરને દૂધવાનો પ્રયત્ન સતત ચાલુ રહેશે તો ઘણું કાળે પણ બીજા દુષ્ણ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.

હવે, મિત્રો, આ કેળવણીનું કામ કરવામાં ઘણા અન્તરાયો નડે છે અને નડશે. કેટલાક તરફથી અનુદાર આસેષો કરવામાં આવે છે, કેટલાક પિન્ધસતોથી નરો નવા વિધો.

* ‘I cannot hate a figure that wears a human shape

* ‘That there should one man die ignorant who had capacity for knowledge this I call a tragedy

ઊભાં કરે છે, પગેરે ઘણી મુશીબતો નડે છે. પરંતુ, તે સર્વ ધર્મ રાખવાથી એની મેજ દૂર થાય છે. સમુદ્રને મળવા નીકળેલી નદીના માર્ગમાં ઘણા ક્ષેતો, ઘણા ખડકો આવે છે, પણ એ સર્વને યાંતે ચિત્તે બાળુ ઉપર રાખી પોતાનો પ્રવાહ તે સમુદ્રગમિની આલુ રાખે છે અને અન્તે વિજયી નીવડે છે. ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની બાબત બે છે: આપણા કામમાં પરમાર્થયુક્તિ અને સાચો રેનેહ રાખવો.

આ પ્રસંગે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ માંનો અર્થદાસનો વૃત્તાન્ત યાદ આવે છે. અર્થદાસની સ્ત્રીને બહારવટીઆઓ લઈ જતા હતા તેના બચાવમાં સરસ્વતીચન્દ્ર ધાયત થયો. પરંતુ, તેની પરમાર્થયુક્તિ અર્થદાસના મનમાં વસી શકતી નથી. તે તો એને બહારવટીઆઓનો બેદુ અથવા કોષ્ટક એવો લુચ્ચો જ સમજે છે. આ પ્રસંગે શેષક કહે છે, કે ‘સ્વાર્થજ્ઞ બના માણસથી પરમાર્થયુક્તિ ન કળાઈ.’ આવાં સ્વાર્થમાં રચ્યાપચ્યાં માણસાં આપણને ધણુએ મળશે, પરંતુ તેમાં પણ સુક્ષ્મ નજરથી જોતાં માલુમ પડશે કે કાઈ પણ માણસ કેવળ સ્વાર્થા નહિ હોય. થોડે ઘણે અંશે દરેક જણુ સ્વાર્થા અને પરમાર્થા હોય છે. માટે કાંઈનો દેવ ન કરતાં કામમાં નિઃસ્વાર્થા સેવાયુક્તિ રાખી મંડ્યા રહેવું એ જ છટ છે.

બીજી જરૂરી લાગણી રેનેહની છે. ખરા અન્તઃકરણના ઊમળાક વગર સાફ કામ થતું નથી. માટે જે જે કરવું તે સાચા રેનેહથી કરવું જોઈએ. રેનેહ એ એક ઊંચી લાગણી છે, અને આપણા અન્તઃકરણને આઘાત થાય તેવા પ્રસંગ સિવાય રેનેહીએના રેનેહની શક્તિ ઠરવી એ ટક્કાપણું કામ નથી.

આપણા દેસની જરૂરિયાતો વિચારતાં, કેળવણીથી બીજે નંબરે આરોગ્યવિદ્યાના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો એ આવે છે. આને માટે કેળવાએલા માણસોનાં મંડળો સ્થપાવાં જોઈએ, અને તેમણે પોતાની પડોશમાં જને તેટલી રીતે આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો પ્રસારવા જોઈએ. આ વિષયમાં, મને કહેવું જરૂરનું લાગે છે કે, ડાક્ટરો ઘણી સારી મદદ આપી શકે એમ છે. હું એક સૂચના રૂપે કહું છું, કે પોતાને ત્યાં પચાસ એ દરદીઓ આવે તેમાંથી હંમેશ ફક્ત પાંચને જ તેમના રોગમાં કારણો બતાવી ચેતવણી આપવામાં દરેક ડાક્ટર પોતાનો થોડો વખત ગાળે તો જરૂર એક મોટી સેવા કરી શકાશે. ફલાણું ખાવાથી ફલાણો રોગ આ બાળકને થયો છે, અને આ દરદી આમ નહિ કરે તો તેને આ રોગ ફરીથી નહિ થાય, એવા બ્યબહાર ઉપદેશોથી દરદીઓની દિલસોજી જોળવી શકાશે એટલું જ નહિ, પરંતુ આરોગ્ય વિદ્યાના નિયમો ફેલાવવામાં ડાક્ટરો ઘણી મદદ કરી શકશે.

આવી રીતે, ગૃહસ્થો, કેળવાએલા માણસોએ પોતાના ધર્મ સમજી તે બળવવા તૈયાર થવું જોઈએ એટલી વિનંતિ કરી, ખર્કના એક મહત્ત્વના વચનનું સ્મરણ કરાવી, જે મિત્રોની પ્રેરણાથી આપ સમક્ષ હું આટલું બોલવા શક્તિમાન થયો છું તેમનો આભાર માની હું બેસી જવાની રત્ન લઉં છું. ખરુંકહું છું, * કે ‘આપણે આપેણી ફરજેમાં નકામી શંકાઓ બિલી કરવી નહિ.’

અમહાવાદ,
૧૬-૫-૧૯૧૫

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.

રસલોકમાં ઉત્પાત.

થેરી લીલી તરુધડાથી છવાયતી જંગી ગિરિમાળની લીલા, કાળા, જુરા રંગોની રચનામાં, લીલમ અને નીલમણિના જડાવકામની વચ્ચે ગોઠવેલી તેજસ્વી સફેદ હીરાની પંક્તિની પેઠે દીપ્તિ દાખવતો, હાસ કરતો, નૃત્ય કરતો, ગાન કરતો, જળધોધ;—આ રચના તમે જોઈ છે ? જોટલાએ જોઈ હશે તેટલા ધન્ય !

વ્યવહારના પ્રગ્મણે લઈને મારે મુંબઈથી માર્માંગાંવ એક વાર જવું પડ્યું હતું;* સમુદ્રનો માર્ગ સીધો, ટૂંકો, છતાં, સ્ત્રીમરોની ગંધાતી હવા, અને દરિયો લાગવાની મારી ટેવ, એ બે કારણોને લઈને રેલવેનો દ્રાવિડી પ્રાણુભાગવાળો રસ્તો મેં પસંદ કર્યો. પરંતુ એ દેખાતી જૂલનો બદલો ઉપર મૂચવેલી ધન્યતામાં મને મળી ગયો; અને તેથી પણ વિશેષ ધન્ય દશા મેં જોગની. તે તો હમણાંથી નહિં કહી દઉં. મારી વાનાં સાંભળો.

કાસલફોર્ડનું સ્ટેશન છોડીને અમારી ટ્રેન ઘાટ જતરવા માંડી અને યોડીક વારે દૂધ-સાગર નામનું સ્ટેશન આગ્યું. સ્ટેશનથી ટ્રેન જીપડી ને યોડી જ વારે અમારા કાળા હાથ ઉપર પર્વતનાં સિખરોમાંથી સીધો નીચે પડતો દૂધસાગરનો સાર્થક નામવાળો જળ ધોધ દીઠો. શી એની અલૌકિક સુંદરતા ! યેર ઘાટ ઉપરના સૃષ્ટિસૌન્દર્ય કરતાં આ—ઘાટ આગળનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અનેક વાતે અત્યંત ચઢતું છે તે તો જુદી જ વાત, પણ એમાં પણ આ દૂધસાગરના ધોધને લઈને સવિશેષ સૌન્દર્ય વધી જાય છે. ટ્રેન તો ઝડપથી—ઘાટ ઉતરતે ધીમીધીમી ચાલે છતાં મારી સૌન્દર્યતૃપ્તિને માટે તો અતિ ઝડપથી—ચાલી ગઈ; અને દૂધસાગરના જળધોધની સૌન્દર્યલક્ષી સ્વભામાં ભ્રમતી દેવીની પેઠે મને—મારા મનજને—થેરો ધાલીને રહી. બીજું કયું નજરે પડે જ નહિં; એ જળધોધની સુંદરતા જ જ્યાં ને ત્યાં નજર આગળ ભમ્યા કરે.

મારું વ્યવહારનું કામ ગોણે જઈને આટોપી લીધું. સીધા મુંબઈ જવાને બદલે કોળેના સ્ટેશને હું જતર્યો; થોડુંક ભાધું દાખકામાં બાંધી લીધું અને પાણીની બતક ભરી લીધી; બે ભોમિયા પર્વતવાસીને જોડે લીધા અને હું પગ રસ્તે દૂધસાગર જઈ પહોંચ્યો. રસ્તો વિષમ ચડાવતો, જંગલોમાં થઈને, અને લાંબો છતાં ઘટ સ્થળે પહોંચ્યાથી થયેલી આનન્દતપ્તિને લઈને બધો થ્રમ જતરી ગયો. ભોમિયાઓને જાણેના ગામકામાં ખાવાનું ખાઈ આવવાની રજા આપી મોકલી દીધા; હું બાધું ખાઈ, પાણી પી, દૂધસાગર તરફ દૃષ્ટિ સ્થિર રાખી

* આ લેખ એક ખંડ કાવ્યના રૂપમાં રચવાનો મારો વિચાર હતો; પણ કોર્લાઈલે કહેલું વચન યાદ આવ્યું:—“ If you have to say anything, why sing it ? ” તેમ મારા વ્યવહાર વગેરેની વાત કવિતામાં શી રીતે ગોઠવવી તે પણ ના આવડ્યું. એટલે આપણે આપણું ગદ્ય જ ભણું—એમ નિર્ણય કર્યો.

જમીન ઉપર પડ્યો પડ્યો જોવા લાગ્યો; જળધોધનો તેજસ્વી હાસભર્યો દેખાવ મારાં નયનોમાંથી મગનમાં લોડો પ્રતિષ્ઠ થયો; જળધોધનું શિલામાં પડતાં થનું ગાન પણ શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા મારા આત્મામાં ઝોનપ્રોત થઈ અયું; અને હું થોડી વારે નિદ્રાવશ થયો; નિદ્રાવશ થયો કેમ કહું ? ક્યારે જાગત અવસ્થા પૂરી થઈ અને નિદ્રાવસ્થા શરૂ થઈ તે મને જ્ઞાન જ નહોતું; અને જાગત સ્થિતિ આવું જ હોય તે રીતે મારી નજર આગળ દશ્યપરંપરા ચાલવા લાગી. એ સંદિગ્ધ સ્થિતિમાં શું જોઉં છું ?

એ જ દૂધસાગરનો ધોધ-પણ સતચુલ્લ સૌન્દર્યવાળો; એની એક બાજુ ઉપર રમણીય લતામંડપ; એમાં એક દેવી પુષ્પોર્ધાં રાણુગારેલા સ્ફટિકસિંહાસન ઉપર બેઠેલી; એક તુંબું સૂર્યનું ને બીજું ચન્દ્રનું, ધૂમકેતુના લાંબા પુચ્છનો વીણાદંડ, કમળતન્ત્રુઓની તન્ત્રીઓ, તારા જડેલી ભમરીઓ, -એવી અઘોષિક વીણા ઉછંગમાં લઇને દેવી વગાડતી હતી અને અનુપમ દિવ્ય ગાન ગાતી હતી.

પ્રથમ તો દેવી એકલી જણાઈ; અને અસ્પષ્ટમાં એકાન્ત શિવાલયમાં વીણા વગાડતી, ગાતી મહાચિંતાનું મને સ્મરણ થયું. પરંતુ થોડીવારે કેટલીક પરિચારિકાઓ નજરે પડી, તે દેવીનો પડતો બોલ ઉપાડી લેતી જણાઈ. એ સર્વ પરિચારિકાઓમાંની એકની મુખમુદ્રા ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી હતી. દેવીની સૌમ્ય, શાન્ત, ઉદાત્ત મુખમુદ્રાના પડછામાં આ પરિચારિકાની મુખરેખાઓ સવિશેષ બળમાં જણાઈ આવતી હતી. દૃઢ આશ્રય, સ્વતન્ત્રતા અને અતન્ત્રતાની વચ્ચે રહેલી કોંક વિરલ ભાવદીપ્તિ, ઉત્સાહ, ઉદ્ઘાસ, ચંચલતા, વગેરે સ્વભાવલક્ષણો કેવળ મુખરેખાઓમાં જ નહિ, પણ અંગે અંગમાં, હાવભાવમાં, ચલન-વલનમાં, અંગચેષ્ટામાં, પ્રગટ થતાં હતાં. બીજી પરિચારિકાઓને એ વારંવાર દેખાવતી હતી, અને પોતે ઓછામાં ઓછું કામ કરતી હતી. એને એ બધીઓ મોઢા ઉપર તો રાષ્ટ્રકી કહીને બોલાવતી હતી, પણ એની પરાક્ષ રાડોટ રાણી કહેતી હતી, અને ટૂંકામાં રાડોટી પણ કહેતી.

મેં દૂર દૂરથી જ, અદૃશ્ય રહીને, બધી ચર્ચા જોઈ. દેવીનું સંગીત બંધ થયું. રાષ્ટ્રકી બોલી બીઠી:—

“દેવી! આ બધી પરિચારિકાઓને જુદાં જુદાં વાદ્યો આપી એમને આપના સંગીતમાં સામિલ કરોછો; મેં શો વાંક કર્યો કે મને વેગળા ને વેગળા રાખે છે ?”

દેવી:—“તું કયું બહી જાણ છે, ન કયું સ્મરણમાં સંધરી રાખે છે. જરાક સ્મૃતિને જાગૃત કર—કેટકેટલી વાર તારા વાદ્યના શુરો મારા સંગીતમાં ભેગાયા છે ?”

રાષ્ટ્રકી:—“તે હશે. પણ તે કેટલી થોડી વખત ? અને સ્મરણમાં સંધરવાનું શેનું ? અત્યારે પણ મને યાજીતી જ કની ? અને આ બધીઓનાં વાદ્યોમાં કે કંઈમાં મારા વાદ્ય

ને કદ જોયું બગવાળું મધુર્યં વા છે ? મને તો થાય છે, હું એકરી જ સંગીત ગજવું, અથવા તો આ બધીઓના ગીતને મારા ગીતગર્જનમાં દાખી દઉં,—આપની સાથે બને મેવામાં જ ”

દેરી ચૂપ રહી, રાટ્ટકટીનો ઉન્નદ્યજન સ્વભાવ એ જાણતી હતી અને છરવતી હતી એમ જણાયું

પરિચાલિકામાંથી ટાકે મને દીરો અને દેવીની સમક્ષ જિભો ક્યો દેવીની પ્રસન્ન મુખ્યથી જોઈ મારામાં ધૈર્ય આપ્યું હું તો માનવતોષમાંનો અધ્ય આલુરૂપ છું તે મેં નિવેદન કર્યું દેરી મધુર સ્વરે બોલી —

“ વત્સ ! એમાં ત નવીન જ્ઞાન આપ્યું ના કહેનાય તું અહિં થોડો સમય રિથિતિ કર, તો તને કાઈ નવીન જ્ઞાન મળશે ”

હું તો ધન્યભાગ્ય માનવા લાગ્યો મને એક પાસેના લતામંડપમાં નિવાસ આપ્યો ખીજે દિવસે સવાર દેવીની આગળ જઈને હું જિભો એટલે દેરીએ આજ્ઞા કરી ચીતાતું વિમાન મગાવ્યું એમાં તે ચદો, મને આગળી વડે બોલાવ્યો હું આનન્દ, ભય, કુતૂહલ, હતાદિ મિત્ર ભાવથી ડગમગતો ગયો, દેવીના ચરણ આગળ નીચા આસન ઉપર બેસે વિમાન જોતજોતામાં જાડયું ચા યુ ચાલ્યું સૂર્યતોક વરાવીને ગયું સ્વર્ગના સર્વ પ્રદેશ ફરી વલ્યું નન્દન વનના મૌન્દર્ય, મુગન્ધ, પત્તીઓના ગ્વાન, સર્વ મેં જોયા, અનુભવ્યા થોડી વારમાં જ વિમાન પાધું પૃથ્વી ઉપર જતર્યું દેવીના લતામંડપમાં દેવી જઈને સિદ્ધામન ઉપર બેસી, હું જાતરીને એની મધુખ જિભો દેવીએ પૃથ્વીના મૌન્દર્ય સ્વરૂપો તરફ મારું લક્ષ્ય દોર્યું કોમ્પિયરમાં ઉપા, તારા, ચન્દ્ર, ઇન્દ્ર ધનુષ્ય, મેધ, સન્ધ્યા, સર્વમાં—આ અનુભવ પછી પ્રમગે પ્રમગે મને સ્વર્ગના મૌન્દર્યના પ્રતિમિત્ત જણાના લાગ્યા દેવીની વીણાના સ્વગ્ના પણ રિથિની વીણાના મુરના જણામરા પ્રત્યક્ષ થયા

આમ અપૂર્વ સુખના અનુભવ સતત આત્મા પછી એક દિવસ હું દૂર જગતમાં રખડીને પાછો આવ્યો, તો શું જોઈ છું ? દેવી ના મગે ! લતામંડપ તોડી નાખેલો પડ્યો છે, વીણા બાગી નાખેલી રાતખડ થઇ પડી છે, દેવીનું વિમાન પણ તોડી નાખેલું પડ્યું છે દેવીની પરિચારિકાઓ પણ અદસ્ય થઇ ગઈ જણાઈ

હું આશ્ચર્યચ્છિત જિભો એટલામાં કેટલામ કડિયા, મજૂરો, મુતાર, હતાદિ આત્મા વનામંડપની જગ્યાએ પર્વતની ધારમાં એક દિશિ જિભો કંગ્વાનું કામ રાસ થયું એક રાક્ષસ ત્યા આવ્યો તે કડિયા મજૂરોને અનેક આજ્ઞાઓ આપવા લાગ્યો રાક્ષસની સાથે એક ખીજે કોમ હતો—તે ઍંગિનીઅર મિશીની યોગના કરતારો તથા બાધમમ ઉપર દેખ મેખ મખનારો પાછળથી જણાયા

રાક્ષસે મજૂરોના હાથમાં લાંબા લાંબા વાંસ—છેડે સાવરણીઓ ખાંધેલા—અપાવ્યા; હુકમ કર્યો—વાદળોનાં ભાળાં ખંખેરી નાંખે; તારા, ચન્દ્ર, સર્વ ધરી દાદો; આકાશને કાળું રંગી નાંખે. બીજા મજૂરનાં ટોળાં એ ચાર એકઠાં કર્યાં; એમના હાથમાં ગલોલો, તીર-કામુદાં, વગેરે હથિયાર આપ્યાં, અને આજ્ઞા કરી:—સર્વ સુન્દર પક્ષીઓ, ગાનારાં પક્ષીઓ અને ખાસ કરીને કોયલો તો સર્વે શોધી શોધીને મારી નાંખે; અને દરેક મારેલું પક્ષી મારી આગળ લાવીને બતાવે. રાક્ષસ અને એજિનીઅર ગયા પછી મજૂરોએ વાંસડા હલાવી હલાવીને ફેંકી દીધા. પક્ષી મારનારાઓથી જટલાં મરાયાં એટલાં તેમણે એકઠાં કર્યાં.

આ સર્વ જોઈને મને કંપારી છટી. હું તો એ પ્રદેશમાંથી નાડો. થોડા દિવસ પછી કુતૂહલે મને પાછો તે જ સ્થળે આપડ્યો. દિલ્લો બંધાર્ધ ચૂક્યો હતો. હું દરવાજામાં પેસવા ગયો. દરવાને પરવાનો માગ્યો. પરવાનો નહોતો. મેં આગ્રહ કરી. મને દરવાને કહ્યું:—“અમારા મહારાજ સાહેબની આજ્ઞા સ્વીકારવાને તમે કબૂલ છો?” હું હા કે ના કહું તે પહેલાં તો એક સીપાઈ જોડે કોટવાળની આગળ મને ઊભો કર્યો. કોટવાળના હુકમથી એક કારકૂને એક છાપેલા કાગળમાં મારી સડી જોર જળરીથી લીધી. ઝડપથી વંચાણું તેટલું વાંચી લીધું. એમાં તૂટક તૂટક વાક્યો જણાયાં તે આ પ્રમાણે હતાં:—

“સૌન્દર્યને હું ધિક્કારીશ.”

“નામદં મંગીતને હું સેવીશ નહિ.”

“અમારી રાષ્ટ્રસૈન્યાગ્રહેવીનો હું દાસ, થઈ રહીશ.”

બીજી પ્રતિજ્ઞાઓ સ્મરણમાં આવતી નથી; ચોરીથી જોઈ હતી તેથી છાપ પણ મન કિપર પૂરી પડી નહોતી. હવે દિલ્લામાં જવાની છૂટ મળી, આજ્ઞો આજ્ઞો દરબારના ખંડમાં હું ગયો. એ ખંડની બાજુ કિપર વિશાળ એક હતો. એકમાં નવ તવા જમીનથી છ ફૂટ ઊંચાઈનાં લાકડાં ઘેરી ટાંગેલા હતા. મને એક દરબારીએ કહ્યું:—“આ નવ ગ્રંથ છે.”

હું:—“કાંઈ તેવા તેજસ્વી જણાતા નથી.”

દરબારી:—“નવ ગ્રંથ તોડી પાડીને અહિં લાવવાનો હુકમ મહારાજ સાહેબે કરેલો; પણ તે કામ કામ પણ અમલદારથી બન્યું નહિ, એટલે વિજ્ઞાનદેવી નામે દાસી મહારાજ સાહેબે કેદ કરેલી છે તેતી પાસે આ નવ ગ્રંથની નકલો ધડાવીને ટાંગી છે. એ વિજ્ઞાનદેવી બહુ જ કુશળ છે. આ દરબારખંડમાં બધે વીજળીના દીવા ને પેખા એણે જ ગોઠવ્યા છે. યુદ્ધસામગ્રી પણ એ જ બનાવી આપે છે. અને એક રસસુન્દરી નામની દેવીને હમણાં જ મહારાજ સાહેબ કેદ કરીને લાવ્યા છે તે એમની આજ્ઞા પાળતી નથી તેથી એને વિવિધ પ્રકારે પીડવાના યત્નો પણ એ વિજ્ઞાનદેવી કરી બનાવડાવ્યા છે. આજ એ રસસુન્દરીના પરાજયનો તથા એના મુલકના રાજ્યારોહણનો મહોત્સવ છે. તમે સારે ટાંકણે આવી ગદયા.”

“ આ રીતે મર્દાની ગાંતો ગવાય. હજી તે જોઈએ તેટલો જીવનાસવ પીધો નથી. સેવકો ! લાલો ખીજો જીવનાસવ ! ”

સેવકો જીવનાસવનો શીસો લાવ્યા; પણ મારી પૂજ્ય દેવીના મુખમાં રેડવાનો પ્રયત્ન એ લોકો આરંભે તે પહેલાં તો સભામાંથી છલંગ મારીને હું દેવીની પાસે જઈને ઊભો અને જીવનાસવનો શીસો જૂટવી લઈ શીસો તથા આસવ બરેલો ખાલો ફોડી નાંખ્યાં; આસવ જમીન ઉપર ઢોળાઈ ગયો. મહારાણી કોપામમાન થયાં, અને એમના આંખના ઇસારાની સાથે હથિયારબંધ રક્ષકોએ મને પકડી લીધો અને મારા હાથપગ દોરડા વડે બાંધીને મને એઓ લઈ ગયા. દેવીને પૂરી હતી તે જ કેદખાનાની કોટડીને જોડેલી કોટડીમાં મને પૂરો. ત્યાં દોરડાં છોડી નાંખી મારા પગમાં બેડી નાંખી અને હાથમાં દસકડાં પહેરાવ્યાં.

રાત્રના આર વાગ્યા તે વખતે મને તથા રસસુન્દરીને અમારી કોટડીઓમાંથી કાઢીને રક્ષકો રાષ્ટ્રસૌભાગ્યદેવીની સમીપ લઈ ગયા. મહારાણીનો આ ખાનગી ખંડ હતો. મહારાણીએ આજ્ઞા કરી એટલે રક્ષકોએ અમારાં શૂંખણાખંધનો છોડ્યાં, અને ખંડની બહાર ચાલ્યા ગયા. દાસદાસી કોઈ હાજર રહ્યાં નહિ. રાષ્ટ્રકૂટી ઊડી અને ખંડમાં પેમવાનું દાર અંદરથી બંધ કરીને પછી બોલી:—

“ શર માનવપુત્ર ! તું બય ના રાખીશ. અહિં મારી આજ્ઞા વિના મહારાજનો પણ પ્રવેશ થતો નથી. કહે, આજ સભા વચ્ચે તે ધૃષ્ટ વર્તન કર્યું તે શા કારણથી ? તારામાં એ શૌર્ય ક્યાંથી આવ્યું ? હું તો જાણતી હતી કે આ રસસુન્દરીના ભક્તો બાવલા, હિંમતવાન જ હોય ?

હું ઉત્તર ગો નહીં ? તત્કાળ મૂક્યો તે ઉત્તર દીધો:—

“ હું આ પૂજ્ય દેવીનો ભક્ત છું; ભક્તિની પ્રેરણાએ મને પ્રેર્યો. ખીજું કશું હું જાણતો નથી. ”

મારી પૂજ્ય દેવી બોલી —“ રાષ્ટ્રકૂટી ! હું તારી મુખચર્ચામાં જોઈ શકું છું; તારે કાંઈક હજી કહેવાનું બાકી છે. તે કહી દે, પછી બધા ઉત્તર હું સામટા આપીશ. ”

રાષ્ટ્રકૂટી—“ રસસુન્દરી ! તે મારું હૃદય આરખાર જોઈ લીધું ! જો, હવે હું ખુશ મનથી બોલીશ. તારી પરિચારિકા તરીકે રહેવામાં મને મંત્રોપ ના થયો; હું તને પદબદ્ધ કરું એ લોભે મને ઘેરી લીધી; એક દિવસ આ અહંકાર રાક્ષસ મને જંગલમાં મળ્યો; મેં એની સાથે સંતવસ કરી અને તારો મંડપ તોડાવ્યો, તને કેદ કરાવી, અને તું જાણે છે તે બધું કર્યું. આ અહંકારવર્મા મહારાજની સાથે અર્ધાસને બેસી; પણ મને હજી કાંઈક જાણું જ લાગ્યા કરે છે. આજ મેં સતાર સાથે ગાયું તે વખતે તું મારી તરફ પ્રેમદયાથી નિહાળતી હતી છતાં હું આંખે આંખ મેળવી ના શક્યો. અને, દેવી ! મેં ગાયું વગાડ્યું પણ

એમાં પણ મને કાંઈક કળાય નહિ એવી બિનતા—સંગીતની બિનતા—લાગી. આ બધું સાચી હશે વારું ? ”

રસસુન્દરી દેવી:—“ જો, રાષ્ટ્રકૂટી ! તને રહસ્ય બતાવું. મારી સેવામાં તું હતી તે વખતે મારા સંગીતમાં અનેક પરિચારિકાઓનાં ગીતવાદ્ય સંવાદ આપતાં હતાં. આજે તારી એકલીનું જ ગીતવાદ્ય હતું. તેમાં એ સંવાદની બિનતા હતી. એ બિનતા પૂરવાની કુંચી તારા હાથમાં જ હતી. પણ તું બંધુતી નહોતી. તું એક જ તાર ઉપર આંગળી દાખીને સ્વરો બિખબવતી હતી; અને બીજા બે તારને સ્પર્શ પણ તું કરતી નહોતી. એ બે તાર ઉપર પણ તે આંગળી વારંવાર વાપરી હોત તો તે ત્રણે તારનો સંવાદ પૂર્ણ થાત. તું તો રાષ્ટ્રના તારને જ અડકતી હતી; સમાજ અને ધર્મ એ બે તાર ઉપર તે વાદ્યકલા ચલવી જ નહિ. તે ઉપરાંત જહાપડતાર અને હલતાર એ બે તાર પ્રસંગાનુસાર સ્પર્શવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા હતી. મારા આ બક્તના શૌર્યનું બીજા તને હું કાંસે બતાવીશ. હું આ કાગળમાં અમુક સૂચનાઓ લખીને આપું છું તે પ્રમાણે બરોબર કાંસે વર્તજો એટલે સર્વ સત્ય કારણ મનઝાશે. ”

સાચે એક સૂચના ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચીને કશું કે એનો અમલ તો પહેલે કાલે પહેલાં થવાની જરૂર છે. બીજા એક કાગળ ઉપર કાંઈક લખીને દેવીએ પોતાની પાસે રાખ્યો. રાષ્ટ્રકૂટીએ વીજળાની ઘંટડી વગાડવા પોતાની પાસેની ભીંતમાંનું બટન દાખ્યું. તરત રક્ષકો આવ્યા, અને અમને અમારી કોટડીઓમાં લઈ જઈને પૂર્વા; પણ નીકળતા પહેલાં મુખ્ય રક્ષકના હાથમાં એક હુકમ લખીને રાષ્ટ્રકૂટીએ આપ્યો હતો. રસ્તામાં રસસુન્દરી દેવીએ મને પેલો પાસે રાખેલો કાગળ આપ્યો, તેમાં સૂચનાઓ હતી તે મવારે વાંચી તે પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા કરી. કુતૂહલને વરામાં રાખી કાગળ મેં મારી પાસે સુરક્ષિત રાખ્યો.

સવાર થતા પહેલાં કેદખાનાના અધિપતિએ મને બન્ધનમુક્ત કરી ઇચ્છા હોય ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપી. તરત જ દેવીની સૂચનાવાળો કાગળ કાઢીને વાંચ્યો. નગરમાં જઈ મેં એક બેશીનો વેશ ધારણ કર્યો, અને દરબાર બરાબ તે સમયે હુ—મારા જાણણુપણના હકથી અને વિશેષે બેશીપણના હકથી—વગર રોકાણે દરબારમાં જઈને બેઠો. રાક્ષસ મહારાજ અને રાષ્ટ્રકૂટી હમેશ પ્રમાણે પધાર્યાં. કેટલીક રાત્રી સંબન્ધી ચર્ચા ચાલતી હતી એટલામાં રાત્રીનો હાંફતા હાંફતા આવ્યા અને હજૂરમાં જાહેર કર્યું કે આઃ દિવસની મજલ ઉપર દુશ્મનોનું પ્રયંદ દળ આવીને પડ્યું છે અને દિશાને ઘેરા ઘાલવાને આવનાર છે.

રાક્ષસ મહારાજ ગભરાટ કાંઈક સંતાડવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા બોલ્યા:—“ કોણ કહ્યું શત્રુઓ એવા છે કે આ તરફ દિશિપાત કરે ? ”

મુખ્ય દૂત:—“ હુંકાર મહારાજને ઘણી ખમા ! આપણા દેશની પડોશનો જ રાજા કલહકન્દલ પોતાની રાણી ધરશાદેવીની સીખવણીથી પોતે તથા કુંવર, શિવાચર્ચીદ, લશ્કર લઈને ચડી આવ્યા છે. ”

દરબારમાં ગઝરાટ ફેલાયો. મેનાપતિને રાક્ષસ મહારાજને સૈન્ય સન્ન કરી દુશ્મનની સામે જવાની આજ્ઞા આપી. આ પ્રમુખે રાણી રાષ્ટ્રસૌભાગ્યદેવી બોલી:—

“મહારાજ! આપે ક્ષત્રિયોચિત સૌર્ય દર્શાવી આ તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી તે બરોબર જ છે. પરંતુ મારી એક શાન્તિસાધક સૂચના સાંભળશો?”

મહારાજ:—“દેવી! તારી સૂચના? ‘આજ્ઞા’ શબ્દ વધારે ઉચિત છે. મેં આજ સૂંધી તારી સેવા કરી તે સ્મરણમાં આણુ એટલે ખાતરી થશે કે હું તારી આજ્ઞા તત્કાળ પાળીશ.”

રાષ્ટ્રસૌભાગ્યદેવી!—“શત્રુના દળની જોડે યુદ્ધ બંધે કરાવો. પરંતુ એમાં વિજય નિશ્ચિત જ મળે તે માટે કાંઈ ધર્મકૃત્ય કરિયો તો હીક.”

રાક્ષસરાજને તરત રાજચુરને બોલાવ્યા; રાજચુરેએ સલાહ આપી કે આ કામમાં જ્યોતિર્વિહ્વાહાણની આવશ્યકતા છે, “મહારાજ! આ સભામાં એક અતિ પ્રવીણ જ્યોતિષી પદારેજા છે; એમનો મત પૂછિયે.” એમ કહી મને આગળ ક્યો. મેં ગમ્ભીર મુખે અભિપ્રાય આપ્યો કે શાન્તિપત્ર એકદમ આરમ્ભો તો શત્રુદળ આપોઆપ વીખરી જશે. તરત આજ્ઞા થઈ—કાશ્વે સવારમાંથી એ યજ્ઞ આરંભવો, ધન સામુ જોવું નહિ. સભા વિસર્જન થઈ.

ખીજે દિવસે મગનો આગમ થયો, તે પાંચ દિવસ આશ્વો. છઠ્ઠા દિવસ પૂર્ણાહુતિનો હતો. પૂર્ણાહુતિ થતા ખેડાં હુ વચમાં પડી બોલ્યો—

“ઝઠો તપાસીને જોતાં મને જણાયું છે કે ક્ષલસિદ્ધિ માટે આવશ્યક વાત એક એ છે કે આ જ અમૂલ્ય વસ્તુની આહુતિ આપવી, અને મેં ગ્રન્થો વાંચીને નિર્ણય કર્યો છે કે મહારાજને પોતે પોતાનું મન્ત્રકંદેલીને યજ્ઞઙમાં લેખવું, તો જ ઇંદ્ર ફલ પ્રાપ્ત થશે.”

રાક્ષસ મહારાજના મુખ ઉપર આ વખતે જે ભય, નિરાશા, ઇત્યાદિ વિકારોની છાયા પડી તે જોવા જેવી હતી. રાષ્ટ્રસૌભાગ્યદેવી બોલી:—

“મહારાજ! મારે ખાતર ગમે તે ખમવાને આપ તત્પર છો એમ અનેક વાર બોલ્યા છે, તો મારી ખાતરી છે કે મારા રક્ષણને અર્થે આ શરૂ કૃત્ય કરશો જ.”

પણ રાક્ષસ મહારાજ તો મૌનયુક્ત થઈ દિશ્મુદ્ધ થઈ બેઠા. રસમુન્દરીદેવીને યજ્ઞ મંડપમાં એક ખૂણે બાંધી બેસી રાખી હતી, તે રાક્ષસ તરફ ધૃણાની દૃષ્ટિથી જોઈ રહી, અને રાષ્ટ્રક્રોધી ધિક્કાર અને નિઃસ્કારના અંગાર વર્ષતી આંખોથી રાક્ષસને તાકી તાકીને જોતી બેસી.

આ ક્ષણે એક અદ્ભુત ચમત્કાર થયો. આકાશમાં અધૌકિક ગીન્ધવનિ થયો, અને કાવિદાસ, ભવભૂતિ, ચેકસ્પીયર, મિલ્ટન, ટેનિસન, ઇત્યાદિ મહાકવિયો પ્રગટ થયા. એમને

જોઈને રાક્ષસ મહારાજ તો પચાવન કરી ગયા તે ગયા! સર્વ કવિગણ સાથે મળી વિજય-ગીત ગાયા માંડયું; ગીતની અક્ષેપ પંક્તિયે પંક્તિયે દેવી રસમુન્દરીની બન્ધનમૂર્ખાણી કડી કડી તૂટતી ગઈ, અને રાક્ષસના દિશાના પથરા ખરી પડવા લાગ્યા. (સારું થયું, યદ્યમંડપ દિશાની બહાર હતો; નહિ તો અગ્ને બધા ચમદાઈ જત.) અંતે દિશાનો ડગમો જમીનમાં શમી ગયો, અને તે સ્થળે દૂધસાગરનો ધોધ, દેવીનો લતામંડપ, સ્કાટિક સિંહાસન, સર્વ પ્રગટ થયાં. શેઠરૂપીઆર તથા કાલિદાસે રસમુન્દરી દેવીને સ્કાટિક સિંહાસને બેસાડી, દિવ્ય પુષ્પો એના ઉપર નાંખ્યાં. રાષ્ટ્રકૂટી પ્રકુલવદને સિંહાસનની નીચે દેવીના ચરણ સ્પર્શતી બેઠી.

અને હું ?—“શેઠ, ચલા ઝડા; કિર્તી સ્તોષ ઘેતલી ! આતાં ગાડીંચા દેમ જ્ઞાલા” — એ વાક્ય બોધિયામાંથી એકે. ઉચ્ચારેલું મંબળાતાં એકદમ હું ઊભો થયો. આ સર્વ સ્વપ્ન હતું ? હું નથી માનતો. આ બનાવ ઉપર ચિન્તન કરતો કરતો હું દૂધસાગર સ્પર્શને ગયો; અને મારી ટ્રેન આવી એટલે તેમાં બેસીને મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રિય વાચક! મારી મલાહ તને એટલી છે કે દૂધસાગરને સ્પર્શે તું બપ તો એ જળ ધોધ આગળ એક કલાક તો ભક્તિપુરુષર ધોબજે જ ધોબજે.

“રસદાસ.”

ઈસવી સન ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાતી નાટકો.

(૫)

(અનુમંધાન ૫૪ ૧૪૧ થી).

આ નાટકની મુખ્ય ભાવનાનું આપણે દર્શન પૂર્ણ રીતે કર્યું. હવે ભાવનાના પ્રસંગોમાં આગળ જઈ કેટલાંક ગાણુ ભાવનાસ્વરૂપો, અથવા માન્યતાનાં સ્વરૂપો, મંદોષમાં ચર્ચામાં લઈએ. એ માન્યતાઓ ત્રણ વર્ગમાં પડનારી આ નાટકમાં પ્રગટ થાયછે : રાજવંશજી અને રાષ્ટ્રવંશજી, સમાજવંશજી, અને ધર્મવંશજીના અંગે ઉદ્ભવતી માન્યતાઓ. એ નાટકકર્તાની પોતાની માન્યતાઓ છે કે નાટકના દેશકાળને અનુરૂપ ચિત્ર માગી લે તેવી હોઈ નાટક-કર્તા પોતે તેથી અસ્પૃશ્ય છે એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયછે, અને હેનો ઉત્તર એ માન્યતાઓ કેવી રીતે દર્શાવાઈ છે તે જોવાથી મને એમ છે.

પ્રથમ રાજવંશજી અને રાષ્ટ્રવંશજીની માન્યતા લઈએ : ૫૪ ૧૩૯ મે

(૧) આર્યવર્ત જ છે આદર્શ આજ નવખંડવાસી આર્ય કુટુંબનું;

(૨) ને જ્ઞાન ને ધર્મનગરીનો સુવરાજ તે સકળ વિશ્વનો સુવરાજ.

અને (૩) આર્યકુટુંબના સુવરાજનો જય !

આ ત્રણ વચનો જોઈને એમ નથી થતું કે દેશાભિમાનના સંકુચિત સંસ્કરણને આજે
 વિજ્ઞાન અને આયોગ્ય મહિમા આપના જેવું આદિ થયું? નાટ્યતાન્ત્રના સમય
 આર્યવર્ત આદર્શીય હતો તે પાત ઉપર બાર મુખના જતા હાથ તેમ નથી એ જ્ઞાન
 દશા તરફ આખો મીચના જેવું થતું હતું તે લાગે છે તથા દેશાભિમાનની મહિમાના
 હાથ સમય નથી, હાથ તે દેશની દશા વસ્તુસ્થિત થી છે તે તરફ આખો ધિપકારના
 જરૂર છે. તે કાર્ય આ પ્રકારના તથા ઉદાસીથી મિદ્ધ તે નથી જ થતું, પણ આ પ્રમ
 ના ઉદ્ગાર હેમા અન્તરાયરૂપ બને છે પ્રાકૃત જનસમૂહની વાહવાહ લેતી હોય, હેમ
 મંદુચિત બાનની ખુશામ કરતી હોય, તે આ પ્રકારના વચન ઉપયોગી થાય ખરા તે
 જ (૨) અને (૩) અકના ઉતારામાં પણ કાશીરાજનો કુરાર 'આર્યવૃદ્ધમનો' પુરા
 એમ કહેવામાં આતુકિત આવે છે તેજેથી સતુટ ના થતા, 'મધ્ય વિશ્વનો પુરાજ' દે
 હતાં દેશમાં આતુકિતની પરાકાષ્ઠ થવાની માટે હામરસના ખાગમાં પડી જતા ?
 થાય છે તે કાર્યને સિમરણ થયું લાગે છે લગ્ન રખને નર 'રાજ'ના સ્તુતિરચનો ગાના
 બેરીઓ હેને જે આતુકિતરચનોની ગાનશિખરે મળે છે તે જ આદિ નજરે પડે છે જ
 એટલું જ નથી આ સ્તુતિરચનો ભોલનારા પાનની માન્યતાની પછાડી પ્રગટ રૂપે કવિ
 માન્યતા પણ તે જ પ્રકારની રહેલી જણાઈ આવે છે, તે જરાક રોચનીય લાગે છે

શાસ્ત્રવચનનો આ નમનો જોયો હવે રાજલક્ષણના બે નમના આપું છું —

(૧) “ ઘેર ઘેર સચરિતે આપીશ ન્યાય
 જે માગે રહેને ”

(૧૪૧૪૦)

કાશીરાજને રાજ નરીકે આદર્શ પ મતારાનું આ લક્ષણ આપ્યું જણાય છે જ
 આ ચિત્રમાં તે રાજબાદનાનું અત્યંત કાન્યુ આદિ સમયનું, સંસ્કરણ પ્રગટ થાય છે હો
 નવને નમન આ નાટ્યતાન્ત્રના સમયમાં પણ હો. એ સજવતું નથી હ

(૨) નહારી નથી ધરાયો હજી દાન દઈ

પ્રજાના પોકાર સુણુણુ

વાધુની લહરી લહરીમાંથી ”

(૧૪૧૪૧)

આપણા ઉપરવાળા જ કાશીરાજ. ઘેર ઘેર કરીને ન્યાય આપના જવા હતા હજી નમ
 પોકાર તે કાયમ જ છે એ શું? પણ પ્રથમનું વચન તે “ન્યાય આપીશ” એમ બાવિ વર્ત
 માગેનું જણાય છે, અત્યાર સુધી એ ધર્મ જનબોલો નહિ હોય, એટલે આ વિરોધ નહિ આ

પરંતુ આ રાજલક્ષણની કલ્પના કેવી કદગી અને અણુધક છે તે જોઈને, તેમ જ
 આદર્શ કવિનો પોતાનો પણ છે એમ ભાસ થાય છે તેથી, આ સ્થિતિ રોચનીય ન
 પણ હસનીય જણાય છે

કાશીરાજ આ પોતાનું લક્ષણ બાવિ વર્તન માટે કેમ રાખે છે? આટલા કિં
 એ ધર્મ ચૂક્યા હતા કે શું?

હવે મમાજલક્ષણના અંગતી માન્યતાના દાખલા જોઈએ :

(૧) “ રોહનાં ઝરણાં આડી પાળ બાંધી

નથી સુખી થતાં માતપિતા,

કે નથી સુખી કરતાં સંતાનોને.

સુણજો એ સજ્જનો જગતના !

હમારી કથાની આ મન્ત્રધોણણ :

સંતાનના રોહ ઉછેરજો,

વાળજો, *પરિશુદ્ધજો;

પણ ઉછેરશે મા. ”

(૫૪ ૧૪૮)

સંતાનોની લક્ષસંબંધે પસંદગીની બાબતમાં માતપિતાના ખરા કર્તવ્ય વિશે આ ઉત્તમ બોધ છે હેમાં સંશય નથી; જે દિશામાં પુત્રપુત્રીની પ્રેમનદી બહેતી હોય તેમાં અંતરાય નાંખવો નહિ; પરંતુ હેને યોગ્ય દિશામાં વાળવી, દોષનો પંક પડવાનો સંભવ હોય તો વિશુદ્ધ બનાવવી, એ જ કર્તવ્ય છે. આ વચનમાં બધું કર્તવ્ય આવી જતું છે; છાકરાંને પ્રેમ હેમનો જે તરફ જતો હોય ત્યાંથી પાછાં વાળવાં નહિ, નેમ હેમની જૂલ્ય થતી હોય તો કળથી સુધારવી એ જને ધોરણોનો સમાવેશ થાય છે. આ બોધ માત્ર ગિરિરાજનો જ છે એમ સમજવાનું નથી; નાટકનો જ આ બોધ કવિને મતે ઉદ્દિષ્ટ છે એમ જણાય છે. ‘ હમારી કથાની મન્ત્રધોણણ ’—એ વચનમાં ‘ હમારી ’ એટલે જમાનાં માનપિતાની કથા એમ પ્રથમબારી અર્થ થાય ખરો, પરંતુ હેનો લક્ષ્યાર્થ તો ‘ આ નાટકની કથાની મન્ત્રધોણણ ’ એ જ જણાય છે. સમાજશાસ્ત્રના મહાસત્રોમાંનું આ સત્ર કવિએ સખા અને સુન્દર શબ્દોમાં અર્પિત બતાવ્યું છે. આ સત્ર ગિરિરાજના મુખમાં મૂક્યું છે, છતાં નાટકના બોધ રૂપે કવિની પોતાની માન્યતાનું પ્રતિબિંબ હેમાં જણાય છે જ. માત્ર આ સ્થળે એક કહેવું પડે છે : આ નાટકની ઉચ્ચ ભાવનામાં જે ખાખી પાછળ હું બનાવી ગયો છું તેનું આ વચનથી પણ આટલતરી રીતે પુટીકરણ થાય છે. જ્યાં અને જ્યાં નતને સંસારલક્ષમાં—ઉચ્ચ મંસારલક્ષમાં—જોક્યાં નહિ તેથી પરિણામ દુઃખનું આવ્યું એમ અર્થ સ્વીકાર કર્યા જેવું થાય છે. જ્યાં જ્યાં નતનો આ આત્મલક્ષમાં પરિપાક તે દુઃખરૂપ—એટલે સુધી દક્ષિતાર્થ લેતાં અટકવા માટે બચાવ એક છે કે—હતો તો સુખપરિપાક પણ તે સધાયો

* ‘ પરિશુદ્ધ ’ એ નવું શિવાપદ રા. ન્હાનાલાલે સંસ્કૃત બૃતકદન્ત ઉપરથી ઘડ્યું છે, તે કેવળ દ્વિપિત જ છે. આ પ્રકારના પ્રયોગની દ્વિપિતા મ્હે અન્ય સ્થળે દર્શાવી છે. (‘ વસન્ત ’ સંવત ૧૯૬૯, માધ, ‘ ગુજરાતી બાપાનું બંધારણ, ’ ૫૪ ૪૯-૫૦ શુભો). રા. ન્હાનાલાલ આ પ્રકારના ઉચ્છૃંખલ વિલાસમાં આનન્દ માનતા જણાય છે, પરંતુ બાપા-શુદ્ધિના સેવકોની આગળ ઉપદાસપાત્ર જ બને છે. તોપણ રા. ન્હાનાલાલના મદ્ગુણોને લીધે આશા બંધાય છે કે કોઈ કાળે આ બાબતમાં પણ એઓ સુધરશે ખરા; બગવદ્ગીતાના બાપાન્તરના ગમ્ભીરધોણી અને ઉદાત્ત અર્પણમુદ્રામાં પોતે પોતાના પિતાને ખીજ્યા પજાર્યા માટે પૂર્ણ પક્ષાત્પાદ દર્શાવે છે, તેમ ગુર્જરભાષા રૂપી માતાને આમ વખતો વખત પજવવા માટે પણ કોઈ કાળે એઓ પસ્તાશે ખરા.

દુઃખદ્વારા, માટે 'નથી સુખી કરતાં સંતાનોને' એ વચન છે એમ ગણાય; છતાં આ બચાવમાં કંઈક લૂલાપણું સંતાઈ રહેલું લાગે છે. ગિરિરાજની સંકુચિત દૃષ્ટિએ જોતાં દુઃખ-પરિપાક ગણાય એમ અર્થ લઈ સકાય, પરંતુ અન્ય કારણો મ્હેં ઈપાછળ દર્શાવ્યાં છે તે ધ્યાનમાં લેઈશું તો આ સંકુચિત દર્શનની નીચે-કવિથી પણ અચાત-સત્યદર્શન, આ નાટક-ની બાવનાની બિનતાનું તત્ત્વદર્શન, ગૂઢ રહેલું જોઈ સકાય એમ છે.

(૨) તેજબા:

હજી કલિકુમ તો આધે છે.

એ યુગના અન્ધકાર ભિતરશે

જગતના ચોકમાં,

ટહારે વચનના ચન્દ્ર

તે નયનની વીજળીઓ

વેચાશે કે લૂંટાશે ભરવમ્તીમાં ય જો.

જયા

શરીર વેચાય કે લૂંટાય,

પણ આત્મા એ વેચાતા હશે ?

સૌન્દર્ય દેહનાં કે દેહીનાં ?

તેજબા

સૌન્દર્ય આત્માનાં ય તે,

તે શરીરનાં ય તે.

ઉપવનમાંનાં ફૂલડાંની પેઠે

માનવીનાં ઘાટ રંગ તે ફોરમ

એ ત્રજોને બખકાર તે સૌન્દર્ય.

જેમ ફૂલડાંમાં ફોરમ,

તેમ સૌન્દર્યમાં આત્મપ્રભા.*

(પૃષ્ઠ ૮૬).

સમાજભાવનામાં વિશુદ્ધિના તત્ત્વનું શું સ્થાન છે તે આ સચોટ, સુંદર અને પ્રભાવ-શાળી સંલાપમાં કવિએ સખળતાથી દર્શાવ્યું છે. એ સંલાપમાંના અફેક શબ્દ સુંદર ભાક્તિક જોવા છે, અને હેમાં દર્શાવેલા વિચાર પણ ' ઘાટ, રંગ અને ફોરમ ' થી સુશોભિત છે.*

(૩)

(ક)

“ નથી જોણાં વીતાણાં

મ્હારે ય માથે સાધુજોએ.

ચાર દિનમાં તો ચાર ભવ થયા.

ગોખરની શયામાં સ્વાડયો,

† ચાલુ સાલના માર્ગશીર્વના ' વસન્ત ' નાં પૃષ્ઠ ૬૫૨, ૬૭૭, ૬૭૮ જુવો.

* અર્થે આટલું કહેવું પડશે : છેત્રી જે પંક્તિઓમાંના ઉપમિતિના સમીકરણમાં કંઈક વાળી અને વિચારની શિથિલતાથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્વંધુ છે. કવિને વક્તવ્ય એમ જણાય- છે કે—માનવીમાં સૌન્દર્યધટક ત્રણ અંગો, ઘાટ, રંગ અને ફોરમ (જે ફૂલમાં પણ છે): હૃદયમાંનાં પ્રથમ બે, ઘાટ તથા રંગ, દેહનાં અને ત્રીજું, ફોરમ, તે આત્માનું, તેથી ' તેમ માનવીમાં આત્મપ્રભા ' એમ કહ્યું હોત તો વિવક્ષિત અર્થ પ્રગટ થાત.

ઝાડથી ઉધે મસ્તકે લટકાવ્યો,
ચિતાની જ્વાલા સોંસરો ચલાવ્યો,
તમકોહંતી સ્ત્રીમૂર્તિએને બેટાડ્યો:
અર્પની કાંચળાની પોડે
ઉતારી આખીએ મ્હારી ઘોળ.

(૫૪ ૧૨૦).

(સ) “પણ દાસ ! શીળી શીળી લાગેછે

આ મુક્તિપૂરાની ધરતી એ.

સાધુઓનાં લોચનમાંથી તો

અમૃતનાં વરમાદ વરમેછે.

* * *

* * *

* * *

હરિદુર્ગની સત્સંગગંગામાં નહાઈશ,

એટલે ધોવાશે મ્હારો પાપાત્મા એ.

શયતાનના દેવ અને છે ત્હાં.”

(૫૪ ૧૨૧),

યશ્વત્તાપદર્શનવાળા પ્રવેશમાં તીર્થંગોરનાં આ બે વચનોની સરખામણી કરવા જેવી છે. (ક) વાળા ઉતારા ઉપરથી જણાયછે કે પાપનું ભાન થતાં પાપમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રથમ એ સામાન્ય સાધુઓ કને ગયો હશે; એ પાપરોગના ખરા વંધો ન હોવાથી હેમણે આ દેહકંટના અદ્ભુતરસરોગ્ય ઉપાયો વાપર્યા દેખાયાછે. હેમાંના અદ્ભુત રસ સાથે દાસ આપણે કામ નથી. પરંતુ પાપનાશનો એ ખરો ઉપાય નથી તે જણાવવા માટે (લ) નિશાનીવાળું વચન બસ છે. તીર્થંગોરને ચંચુ કે આ રાક્ષસી ઉપાયોનું ઊટવૈદું વ્યર્થ ગયું. તેથી કાશી તરફ આવી જ્યન્ત પ્રહર્ષિના આશ્રમમાં આન્યો; આવતાં વાંત ત્હાંના સાધુઓનાં લોચનમાંથી વરસતો અમૃતનો વરસાદ અને હેમની સત્સંગગંગાનું સ્નાન એ જ હેને પાપના અંગારાનો દાહ મટાડી દંડક વાળનારાં ખરાં સાધન જણાયાં. સમાજયોજનામાં પાપનું શાસન કેવું જોઈએ તે ભાવના આદિ સારી રીતે, ઝીણી રીતે, સચવાઈછે.

આ ભાવના સંમાજલક્ષણના અંગતી માન્યતા અને ધર્મલક્ષણના અંગતી માન્યતા એ બંનેમાં એકેક પગ રાખીને ઊભી રહેલી જણાયછે. તેથી હેનો સંગ્રહ ધર્મલક્ષણના વિભાગમાં પાણુ કરવાને બાધે નથી.

હવે ધર્મલક્ષણ સંગ્રહી માન્યતાઓ જોઈએ. રાજરાણીના મુખમાં કવિયે વચન મૂક્યુંછે:-

“માગી ત્હારે જ અર્પી હોત

એ મહાત્માને મ્હારી મીઠકી,

તો ન ઊગત દુઃખનાં ઝાડ

ત્હારે, હેમને, કે હમારે માથે.

વિધિનાં વાવ્યાં હશે,
હાથે હમે જલ સીંચ્યાં,
ને પીરસ્થાસહુને એ ફાલ.”

(૫૪ ૧૪૮).

આ વચનના મ્હોટાં ટાપે છાપેલા ઉત્તરાર્ધમાં કર્મ, હેતુ મૂળ, કર્મ માટેની જવાબદારી, કર્મફળના ભોક્તૃત્વનું વ્યાપારક્ષેત્ર, એ કૃતપ્રજ્ઞોનો સમ્પન્નતાથી અર્કરૂપે સમાવેશ કર્યો છે; અલબત્ત, હેમાંની માન્યતાનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે મનાતા ‘કર્મવાદથી કાંઈક જુદું જણાય છે; અને તે જ અહિં તપાસવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા મતમાં મનુષ્યના કર્મનો આરમ્ભ ક્યાંથી તે મ્હને તો જરૂર નથી;—વિધિના લેખ કપાળમાં લખાઈ ચૂકેલા, છટ્ટીને દહાડે—એ કર્મવાદના પરિહાસરૂપ સ્વરૂપને કારણે મ્હોને વાત કરવાની છે. કર્મનું મૂળ વિધિના વાવેતરમાં, ધ્વિરની ગૂઢ પ્રેરણામાં, અહિં મૂક્યું જણાય છે; હેના અર્થ એમ નહિ કે ધ્વિરની જ જવાબદારી મનુષ્યનાં નહારાં કર્મ માટે પણ ગણવાની. ધ્વિર તો મનુષ્ય આગળ પ્રમંથ મૂકે છે, તે પ્રમંથમાંથી પરિણામે શુભ ધરી કાઢવાના હેતુથી જ, મનુષ્યે એ પ્રમંથને કે’વી રીતે પકડવો તે વાપરવો તે ઉપર મુખ્ય આધાર છે, અને તે પ્રમાણમાં ફળનું ભોક્તૃત્વ અને કર્મ માટે જવાબદારી મનુષ્યનાં છે. માટે જ આ વચનમાં સમાવેલા ગતનું ખીજું પગલું આ આવે છે:—

“હાથે હમે જલ સીંચ્યાં.”

અહિં મનુષ્યની સ્વેચ્છાજનિત કૃતિ, પમંદગી સદસતતી કરીને કૃતિમાં પ્રવૃત્તિ, પ્રગટ થાય છે; પ્રસંગ અને સંબંધનાં ખીજ વિધિ વાવે તેટલાથી પાક પાકે નહિ; હેને જલ સીંચનાર ક્ષણાયુક્ત માનવમાણીના હાથે જલસેચન આવશ્યક છે. છેવટે પાક પાકતાં, એ ફાલનો ભોક્તા કેવળ એક માનવમાણી નથી થતો, પરંતુ સહુને એ કર્મનો ફાલ પીરસે છે; અર્થાત્ એક જનના કર્મનું ફળ કર્મના કર્તા ઉપરાંત હેના મંપડમાં એ જ અશુક કર્મની જગમાં ગૂંચવાયેલા, અન્ય મંથનધીઓને પણ થયોગિત ભોગવવું પડે છે. આ સંપ્રેક્ષા સુસ્પષ્ટ મત-વ્યવસ્થા ઉપર એક ધર્મવ્યાખ્યાન રચી સકાય એમ છે. આમ અસ્પષ્ટ, અર્થપૂર્ણ, શબ્દોમાં ધર્મમતના એક વિષમ પ્રશ્નને અર્ક સમાવવામાં કવિની કુશળતા અસાધારણ રૂપની પ્રગટ થાય છે.

પરંતુ એક ખીજ વચનમાં આ મતને જરાક અણુઘટતો આઘાત લગાડનારી માન્યતા પ્રગટ થઈ છે. અદ્ભુત રસ કરતાં વિશેષ ક્રમ ભગનાર ચમત્કારના તત્ત્વને પ્રવેશ આપવાનો મોહ આ નાટકના કવિને બહુ હોય એમ જણાય છે. તે મોહને વગ થઈ ગિરિરાજ કને દેવર્ષિને કહેવડાવે છે:—

(૨)

“આપનું વેણ ઉઘાપવા મધ્યું હમે,
પણ વિધિ એ ન ઉઘાપી રામો
બ્રહ્મચરિતું એ બ્રહ્મવાચ્ય.
જવાની દેહ ન વરલાઈ.”

(૫૪ ૧૫૦).

જવાને વિશે દેવર્ષિની ભવિષ્યવાણી આપણે નાટકના આરમ્ભના એકમાં પ્રમેશ સાંભળી છે: રાજરાણી અને ગિરિરાજ વચ્ચે જવા જન્મતને આપવી કે કાશીરાજને તે આપત રમઝગ ચાલી રહી છે તે પ્રમંથે ગિરિરાજ પોતાની રાણીને કહે છે

“ પણ સ્મરણુ છે, સહુજી !
 દેવર્ષિની બવિધ્વજાળો ?
 ‘ જ્યાનો દેહ નહિ વટલાય,
 જ્યા અહિઆરિખી રહેશે. ’ ”

(૫૪ ૧૫-૧૬).

આ વેળુ આ ‘ અહિઆરિખી ’ આખરે સાચું પડ્યું, જ્યાની દેહ ન વટલાઈ તે વાતનું છેવટના મહસ્થાપનપ્રસંગે સ્મરણ કરીને જ્યાના પિતાનું આ વચન છે. આ વચનમાં વિધિ કરતાં પણ દેવર્ષિને અડિયાલા કરાવી દીધા છે એ અગમ્ય વાત છે. દેવર્ષિ પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી વિધિની યોજના આગામિભાવે વાંચી મકે એ વાત હજી અમુક માન્યતાને અનુસારે સમગ્રી સકાય; પણ ત્યેમાં પણ વિધિ અને દેવર્ષિની પદ્ધતીમાં આમ ઉચ્ચપાયક કરવામાં અર્થ ન થઈ થતો, અને વિધિનો સંપ્રદાયતત્ત્વ અધિકાર પણ હીનથી લેવા જેવું થાય છે. આ વાત તો રહી. પણ આ વચનમાં દેવર્ષિ બાવિદર્શન કરેલું તે દેહ અગમ્ય સ્વરૂપનું દર્શાવવામાં predestination પૂર્વનિર્માણવાદનો અચ્ચ નિયમ સ્થાપ્યો જણાય છે, તે દમણી પ્રથમ ન દર્શાવેલા મતની સાથે વિરોધમાં આવે છે. વાચનાર વિધિ, પણ જલ સીચનાર તો માનવ પોતે જ, એ સારજાણીના વચનમાંની સુચવરિથન યોજનાનો અર્થ ઉગ્ર છે થાય છે; સાર-જાણી હેના પતિ કરતાં વધારે સુદિવાળી આદિ જણાય છે. આ વિરોધના સમનમાં દલીલ કાઢ આણે કે † દેવર્ષિ તે પ્રભુની યોજનાના સામાન્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરીને બાપિ સમ્પત્તિઓ જ અગાઉથી કહેનાર પુરુષ છે, અથવા તો એ યોજનાના મૂર્ત અવતારરૂપ કલ્પેલા છે, અને વિધિ તે તો પ્રભુ કરતાં કિતરતી શક્તિવાળી કાક ન્યક્તિ—એમ ઉમેરા કરો. પરંતુ આ જવાબ કેવળ પદ્યુસ્વરૂપનો જ હેના આકારથી જણાઈ આવે લેનો છે. વિધિનો અર્થ જ એ જગ્યાવમાં સુરિથન બેસી મકે લેવો થતો નથી. મકે તો આ બે વચનોમાંનો વિરોધ અનિવાર્ય લાગે છે.

પણ ચોભિયે. વખતે ઝગ અર્થદર્શન કેમ ના કરાય ?—કે વિધિનું સ્થાન આ પ્રસંગે દેવર્ષિ લે છે, અને વિધિ તે તો કાક સમનાનિયનની શક્તિ છે, જે કાશીરાજ, વામાંગાર્ય, પારથી, તીર્થંગોર એ સર્વને સાધનને રૂપે વાપરીને વિદ્યા આપવાને મથે છે પણ નિષ્ફળ થાય છે, આમ ગ્રંભવે; પણ હજી મનમાં કાંઈક ખટકે રહે છે, અને આ અર્થદર્શન જરોજર બેસતું નથી આવતું. તો એક બીજાને અર્થદર્શનનો વિકલ્પ બેઠાયે: દેવર્ષિનો પ્રભાવ—બાપિ દર્શનની શક્તિનો પ્રભાવ—કાંઈ ચમત્કાર નથી, માત્ર આસાધારણ પ્રતિભાજને, પાછળ સ્થાપ્યું તેમ, બાપિની સમ્પત્તિઓ જ અગાઉથી જ્ઞેનાર મદાપુરુષનું સામર્થ્ય જ છે. આમ માનવાને કારણ દરિના સંજોમાંથી જ જરૂરો:

“ કુમારી જ્યા ! કુમાર જપન્ત !

ન્હાનાં દતાં બીજના દાખા લહે,

† દેવર્ષિ—દેવોના ઋષિરાજ; આમ પાત્રોની યાદીમાં કહેલું છે; પરંતુ ‘ દેવર્ષિ ’ નો ખરો અર્થ શ. ન્હાનાલાલ સોધશે તો જરૂર કે અગ્નિ, ભૂમિ, વૃત્તાદિ જેવા માનવો તે જ ઋષિ હોઈને દેવવત્ પૂજ્ય પદે મૂકાયલા ઋષિને જ દેવર્ષિ કહેવાય છે; દેવોના ઋષિ એ કલ્પના તો નવીન જ જણાય છે; ઋષિ એ કાંઈ ધર્મો કે હોઈ નથી.

ત્હારે જોયું હતું ત્હારી કીકીઓમાં.

પીકો હતો ત્હારે આજનો ઉત્સવ.

આશાના મ્હારા એ આંગા મ્હોવાં.

જ્યો હું વિશ્વને;

અને વિશ્વનાં મહાખલોને.

મ્હારાં શિષ્ય મ્હને જીત્યાં.

* * * *

આજે મ્હું એ જીવનસિદ્ધિ સાધી. "

(૫૪ ૧૫૫-૧૫૬).

આ વચનમાં જણાશે કે, મહકુલીમાં કે હેવાં અન્ય ચિહ્નોમાં નહિ' પણ, માત્ર કીકીઓમાં જોઈને ભાવિસંભવ દેવર્ષિએ દીકો હતો, અલગત પ્રતિભાજો; નિશ્ચિત ભાવિ-દ્રષ્ટાનું દર્શન હેમનું હતું એમ અહિં દાવો કર્યો નથી. દેવર્ષિ પણ પોતાની આશાના આંગા મ્હોમાં જુવેછે, અર્થાત્ હેમનું હૃદય પણ આશાના અશાશ્વત તત્ત્વને વશ હતું; વિશ્વનાં મહાખલો—યુદ્ધનાં વિરોધી પાપનાં ખજો—ની રક્ષાએ હેમને પણ વિજય મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો; (જ્યા અને જયન્તની ભાવનાસિદ્ધિને મંબન્ધે જ આ પ્રયાસ); "મ્હારાં શિષ્ય મ્હને જીત્યાં" :—આ કાંઈક અવિશદ વાક્યનું રહસ્ય એ જણાયછે કે દેવર્ષિને ભય રહેતો હતો કે જ્યા અને જયન્ત રખેને કોક ક્રમ આગળ સંખલન કરે અને ભાવનાસિદ્ધિ મેળવવામાં નિષ્ફળ થાય; તેમ ના થતાં હેમણે આત્મખજો સિદ્ધિ મેળવી, તેથી દેવર્ષિના ભયને ખોટા પાડી દેવર્ષિને જીત્યાં; આમ દેવર્ષિને પણ જીવનસિદ્ધિ મેળવવાનો સંતોષ થયો. (આ સર્વ અર્થ જે શબ્દોમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે તે મ્હું મ્હોટાં ટાઇપમાં મૂકાવ્યાછે). આ સર્વ ઉપરથી જણાયછે કે દેવર્ષિનાં વચનોમાં પોતાની મેળે જ સફળ થવાની ચમત્કારશક્તિ નહોતી, પરંતુ એ પણ માનવના લક્ષણચાળા જ હતા, પ્રતિ-ભાષાલી હતા તોપણ માનવ જ હતા. આ રૂપે દેવર્ષિનું સ્થાન વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. વિધિ તે વાવનાર, અને દેવર્ષિ તે સંચિનારામાંના એક; નાટકરૂપાન્તની પ્રગતિમાં વખતોવખતે દેવર્ષિ આવેછે, કદી આકાશચાણીથી, કદી પ્રગટ થઈને, જયન્તને ચેતવેછે, બોધેછે, પ્રેરેછે, ઉત્તેજન દેછે; આમ દેવર્ષિ હેવટની સિદ્ધિમાં સંચિનાર પણ બનેછે અને તટસ્થ રહી વાવનાર પણ છે. આ રીતે દેવર્ષિ જ્યા જયન્ત બંનેના, પણ ઘણે ભાગે અને પ્રગટ રૂપે જયન્તના, guardian angel રક્ષક દેવતારૂપ હોઈ, આ નાટકમાં વાવનાર અને સંચિનાર બંનેની મધ્યમાં રહેલી પદવી ભોગવેછે; અથવા તો બંનેમાં અફેક પગ રાખીને બોલેલી દિવ્ય મૂર્તિનું વિલક્ષણ સ્થાન ધારણ કરેછે.

(૩) ભાવિદર્શનસંબન્ધી માન્યતાનું વિશેષ રૂપાન્તર દલાદેશના ઉપર શ્રદ્ધા દર્શાવનારાં વચનોમાં જોડે; હેનાં બે ઉદાહરણો નેમ્પીયું:—

(ક) શેવતી આધે—આધે, પણ કેટલે !
જન્મશર કહેછે ગંગાને કાંડે.

હતિવી સન ૧૯૧૪ની સાલનાં બે નવાં ગુજરાતી નાટ

પણ ક્યાં? ને કાણ

આ કુમારીના રસજ્ઞેગી ?

(૫૪ ૩૩)

શેવતીના જન્માક્ષરમાંથી જણાવું હશે કે ગંગાને કિનારે હેતો 'રસજ્ઞેગી' મળશે; અને તે આ વચન બોલ્યા પછી થોડી વારે જ ફક્તીજીત થાયંછે, કાશીરાજ આવેછે, પ્રેમમાં પડેછે, ને રસજ્ઞેગી થઈ રસભોગી પણ થાયછે.

(સ્વ) રાજરાણી: નથી ભૂલી, રાજેન્દ્ર !

જન્માક્ષરમાંના મેહભાવ કે નક્ષત્રલેખ.

(૫૪ ૧૬).

અહિં પણ જ્યાના જન્માક્ષરમાં કહેલાં ફલાદેશનાં વચનો ઉપર શ્રદ્ધાનું દર્શન છે; પરિણામે તે ફલ રૂપાન્તરે સિદ્ધ પણ થાયછે: જ્યા જ્ઞાપ્યારિણી થઈને જુદી જ રીતે રાજરાજેન્દ્રોના રાજેશ્વર (જયન્ત)ની હૃદયરાણી બનેછે. કેવળિનું ભાવિદર્શન મહા-નક્ષત્રોથી સ્વતન્ત્ર છે, તેના ઉપર ગિરિરાજ આશ્રય રાખેછે, ત્યારે રાજરાણી 'મહાભાવ અને નક્ષત્રલેખ' ને સ્વોકારેછે; અને કવિ જાનેતો સમન્વય અર્થ બદલીને કરેછે.

આમ મહાકલના ઉપર શ્રદ્ધા પામેતી જણાવીછે એ ખરું, પરંતુ પરિણામ તદ્વતુસાર આવ્યાંછે તે નાટકકર્તાની ધ્વજની કૃતિનું ફળ છે, તેથી તે માન્યતા કવિની પણ હોય એમ ભાસેછે. કવિ આ પ્રકારની બાજોચિત માન્યતાને વશ કેમ થયા હશે? જ્યાના ભાવિસંગ્રહથી ફલદર્શનમાં તો કલાહેતુ કારણરૂપ બને ખરો; પરંતુ શેવતીના પ્રસંગમાં તો એ સમાધાન આપુંપડું જ સદાયતા કરે એમ છે.

(૪) પરંતુ કલાહેતુ કે એ પ્રકારના કોષપણ સમાધાનથી જ્યાવ ના થાય હેતું એક ઉદાહરણ છે:—

જયન્ત:

જનવ, પૂર્ણિમા ભિગશે પૃથ્વી ઉપર

કે પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર સમોવડ

સોજે પાંખડીએ પ્રકાશતો પુવરાજ

અજવાજરો સંજવહેલને.

(૫૪ ૧૧૨).

આ જયન્તનો કાશીરાજને આશીર્વાદ; તે ફક્તીજીત થયો બતાવ્યોછે:—

“જ્ઞાપિનાં આશીર્વચન

અવતર્યો મ્હેરે મહેલ.

(૫૪ ૧૩૭).

કાશીરાજનું પુત્રજન્મની ઉત્સવની સમામાં આ વચન.

જયન્તનામાં આ પ્રભાવ અર્પવા માટે કશું પ્રયોજન હશે? પરંતુ આ નાટકમાં આથી પણ વધારે અદ્ભુત ચમત્કારોને કવિએ પ્રવેશ આપ્યોછે તે વિશે ચર્ચા થશે તેમાં આ સમાર્પ જરો. (અપૂર્ણ).

વાંદરા.

તા. ૧—૨—૧૯૧૫.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

કારક, " " સ્વાર્થ પરંપ્રાપ્ત, " " પ્રતિષ્ઠા; " તેરમે પાને " શ્રેયઃરૂપ, " " પ્રાણિ, " " ભવિષ્ય, " " પ્રાણિતું " [" પ્રાણીતું " એમ લખતાં હંદ જળવાય પણ અશુદ્ધિદોષ લાગે એમ સ્પષ્ટ કરવા]; ચૌદમે પાને " શ્રેષ્ઠતા, " " યરમશ્રેયઃરૂપ, " " પ્રતિષ્ઠા; " પંદરમે પાને " નિર્ણિત, " " સમિદ, " " આશિર્વાદ; " અઠારમે પાને " ખુટલી ધર્મવિધિ, " આગણીસમે પાને " હંદ-ખદ્ધ; " બાવીસમે પાને " તપસ્વિયો; " એવીસમે પાને " મૈત્રિ " (ત્રણવાર); પચીસમે પાને " આશિર્વાદ; " છત્વીસમે પાને " મૈત્રિ "; સત્તાવીસમે પાને " સ્મૃતિ ભંશ, " " નિર્ણિત; " અઠ્ઠાવીસમે પાને " કર્કષ; " આગણત્રીસમે પાને " મૃત્યુપ્રાપ્ત; " એકત્રીસમે પાને " હાની " ઇ. ઇ. આવે શોચનીય પ્રકાર તો ફક્ત પ્રસ્તાવના વાંચતાં જણાય છે. આમ હોવાથી ખુદ ભાષાંતરની ભાષાશુદ્ધિના દાખલા વિસ્તારથી આપવાને ધૈર્ય થતું નથી. પણ ટુંકમાં એમ કહી શકાય કે ભાષાંતરકાર હસ્ત, દીર્ઘ, જોડાક્ષર, સંધિ, ઇ. વિષયમાં કેવળ નિરંકુશ અને સ્વતંત્ર હોય એમ જણાય છે. એમનો એક સંદેશો અને " સલામત " ભાષાશુદ્ધિનો નિયમ આ દીસે છે કે " ઇ " તેટલી હસ્ત, અને " ઙ " તેટલા દીર્ઘ. જેમકે " મૈત્રિ, " " આશિર્વાદ, " " નિર્ણિત, " " વૈરિ, " " કુલિન, " " પુનિત, " " તપસ્વિ, " " સિતળ, " " પ્રાણિ, " " પુત્રિ, " " અનુચ્છિત, " " ગાંભિર્ય, " " સિકર, " " રચામિ, " " પત્નિ, " " તિક્ષણ, " " પરિક્ષા, " " દિક્ષા " ઇ; તેમજ, " પૂરાણ, " " સંપૂર્ણ, " " અદ્ભૂત, " " સૂત્રણ, " ઇ. પણ સંસ્કૃત ભાષાજ રડી અપવાદોથી ભરેલી; માટે આ " સૂત્રણ " નિયમને પણ નીચે પ્રમાણે અપવાદો છે : " પાણી મદણ, " " સારથી, " " અપતીમ, " " રમીકર, " " સુચન, " " કુતુહલ, " " સમુદ, " ઇ. વળી કેટલીકવાર તો બેવડો સંસ્કાર આપીને શબ્દોને વિશેષ શુદ્ધ બનાવ્યા હોય એમ લાગે છે-દાખલા તરીકે, " કર્કષ, " " કૃષ, " " કૃષાંગી, " " શ્વેદ, " " મૃદુણ, " " અનુચ્છિત, " " મૃદભંડળ, " " નર્ક, " " કોટિકીર્ણ, " " જ્ઞગ, " " સમિદ, " " ચિત્તવેદક, " " ધ્વન્યાર્થ, " " નિરાભિમાન, " " આકરમાતિક, " ઇત્યાદિ. " પ્રત " શબ્દનાં તો કાંઈ તરેહવાર મનોહર રૂપ સંધાયાં છે, — " પતિવ્રતા, " " શિયળવ્રત, " " પાતિવ્રત્ય, " ઇ. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં સુધારા વધારા થતા રહે એ અલબત્ત ખુશ થવા જેવું છે; કારણ તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા લોક કહે છે તેમ મૃત કે (કર્તાના શબ્દ પ્રમાણે) મૃત પ્રાયઃ નથી. પણ આટલી ઝડપથી જો એ ભાષા વધી જાય તો પ્રતિપાણિનિ કે પાણિનિનો પિતામહ પણ સુઝાણમાં પડે ખરો કે આવા ' પ્રત, " " જત, " " જત, " " જત " જેવા આનંદરૂપી શબ્દોને અધિત કરવા પૂરતું મજબૂત સ્ત્ર તે આંધી લાવવું. હશે.

ખીજ ને એક ખુબી ગુજરાતી કવિઓની કવિતામાં બેવામાં આવે છે તે પણ આ ભાષાંતરમાં પૂર્ણ રીતે ખીલી નીકળે છે. કોણ જાણે શા કારણથી ગુજરાતી કવિઓ ગીતિ જતનું બંધારણ શું તે જાણતા હોય એમ દીસતું નથી; કાંતો " કાન "ની ખામીને લઈને, કે કાંતો આ જતનો પ્રચાર ગુજરાતીમાં લાંબા કાળનો ન હોવાથી તેમની ઘણી ખરી ગીતિઓ લંગડી અથવા નિરંકુશ હોય છે. માત્ર ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૧૮, એ પ્રમાણે ચાર પાદમાં માત્રાની સંખ્યા આવી એટલે ગીતિ જત થયું એવો કોઈ વિચિત્ર જગ એ કવિઓને હોય એમ લાગે છે. ગીતિનો પહેલો કે ત્રીજો ચરણ "અ" અથુ કે "ર" ગણથી શરૂ થઈ શકે

નહીં એમ જો એ કવીશ્વરને કહ્યું હોય તો તેમને અજળ લાગ્યા વિના રહે નહીં. તેમજ ખીન્ન કે ચોથા ચરણમાં નવમી અને બારમી ખાત્રા “લધુ” જ હોવી જોઈએ, અને એમ નહીં હોય તો ગીતિનું માસાં છૂટી જાય, એ પણ એક નવાઇનું તત્ત્વ હોય એમ એમને લાગશે. આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે રા. નરસિંહરાય જેવા અનુભવી અને ચોક્કસ કવિને પણ ગીતિ કોઇવાર “ભૂલ્ય” કરાવે છે. દાખલા તરીકે “તદપિ હવે અવ્યક્ત જ કહે વાણી રહી કાંઈ અટકી” [ન્યુરંકાર-ખા. ૯૫]. કહેવાની જરૂર નથી કે “નાનુક” કાનને “કુંદ્ર” કંઈક લાગે છે; “કુંદ્ર” વાંચવાથી જ સમાધાન થાય છે. હવે આ બાબાંતરમાં લગભગ ૫૦ ગીતિઓ છે; પણ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે હંસ દીર્ઘની ગમે એવી ખેંચતાણ કરતાં પણ તેમાંથી બાંધે છ સાત ગીતિ તરીકે વાંચી શકાય એમ છે. “લતા ગેરવી પાંડુ પાંડુ પગે,” કે “તેજ હવે આ શાંત કરે મુજને,” અથવા “પંચબાણનું શ્રદ્ધ બાણ તું થા,” એવા બયાનક ચોથા ચરણ લખવા એ ગીતિ જેવાં એક મધુર વૃત્તની બદનક્ષી કરવા બરાબર તથા વાંચનારને “કાન વગરનો” લંબકર્ણ સમજ તેનું અપમાન કરવા જેવું છે.

હવે બાબાંતર કેવું થયું છે એ પ્રશ્ન તો કોઇ “સમર્થ” અવલોકનકારની “દયા ઉપર” છોડવાનો છે. માત્ર એટલું કહ્યા વિના નથી રહી શકાતું કે નાટકની “અતિ ઉચ્ચ” અને “અતિ ઉદાત્ત” ભાવનાઓને વિશદ કરનારી, તથા “આર્યશૂન્ય” અને “આર્ય સંસાર” ની અવર્ણનીય ઉત્કૃષ્ટતા પુરવાર કરનારી આડંબર તથા વૃથા અભિમાનથી ભરપૂર દીક્ષા ઉપર લગાર અર્થવિનાનો પરિશ્રમ કરવા કરતાં બાબાંતરકારે બાબાશુદ્ધિ ઉપર વધારે મહેનત કરી હોત તો બિચારાં તાજ વિનાનાં ગુજરાતી સાહિત્યને ધણો વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ હતો. અલબત્ત આ “નાનુક” વિષય ઉપર એક અનધિકારી અનાર્થને મત ઉચ્ચારવાનો હક તો નથી જ. પણ આર્ય શૂન્યની ઉત્કૃષ્ટતા અને આર્ય ભાવનાઓની ઉદાત્તતા ઉપરનાં બાબાંતરકારનાં ટિપ્પણો લગાર અરથાને છે એમ કોઇ કહે તો સાહસ કરેલું નહીં ગણાય. કારણ એ શૂન્ય અને ભાવનાઓમાં ઉત્કૃષ્ટતા અને ઉદાત્તતા સિવાય ખીન્નું કાંઈપણ નહીં જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરેલો હોવાથી જ કે શું, બાબાંતરકાર આ નાટક એક pastoral, idyllic, નાટક છે, અને “આર્યશૂન્ય” કે “આર્યસંસાર” નું વાસ્તવિક, realistic, ચિત્ર નથી એ પણ જોઇ શક્યા નથી. કવિએ જે “ઉદાત્ત” અને “ઉચ્ચ” સંસારનું ચિત્ર દોર્યું છે તે તેની કલ્પનાસૃષ્ટિ માત્ર છે. જ્યાં આ માનસ સૃષ્ટિ સાથે વાસ્તવ સંસારનું મિશ્રણ કવિ જાણે કે અજાણે કરે છે ત્યાંતો રાજનો સાજો માછી સાથે દારૂ પીવા કલાલની ડુકાને જાય છે; રાજની વીંટી ચોરવાના શક ઉપરથી પકડાયલા માછીને માર પડે છે અને તેને “ગીધની ઉભણી” થવાનો કે “કોક જૂખ્યા કુતરાને મોઝે” પડવાનો ભય અપાય છે; અને “અતિશય પ્રભાવશાળી બ્રાહ્મણ શૂન્ય”નો નમૂનો માટલ્ય રાજના રિસાલા સાથે રળીને પેટનો ખાડો પુરવા “સોયા ઉપર શેકેલું માંસ” ખાય છે, લઉંઆપણું કરે છે, અથવા રાજના “ઉદાત્ત” પ્રેમબાપારોમાં મધ્યસ્થનું (go-between) અતિશય પ્રભાવશાળી કામ કરે છે. માર્ગજ્ય જેમ “અતિશય પ્રભાવશાળી બ્રાહ્મણ શૂન્ય”નો નમૂનો નથી તેમ રાજનો સાજો પણ “પારમાર્થિક” ક્ષાત્રધર્મનો નમૂનો નથી. “અતિશય

પ્રભાવશાળી બ્રાહ્મણુ જીવન ” તથા “ પારમાર્થિક ક્ષાત્ર ધર્મ ” એ કવિનાં (કે ભાષાંતર-કારનાં) idola માત્ર છે. કાલિદાસના સમયની વસ્તુ સ્થિતિનાં, real life નાં, નિદર્શક પાત્રો જો કોઈ પણ આ નાટકમાં હોય તો તે વિદ્યુત્ક અને, ખાસ કરીને, રાજસ્યાલક, તથા માછીને માર મારી યુનાહ કબુલાવનારા તથા તેને મળેલાં ધનામમાં ભાગ પડેનારા હવાલ-દારોનાં જ છે. જ્યાં પણ કવિ આદર્શરૂપ, ideal, સંસારને ધડી બર વિસારી કલ્પનાનાં આકાશમાંથી નીચે ઉતરે છે અને પૃથ્વી ઉપર પગ મેલે છે, ત્યાંતો આવાજ આવજી ગરીબ, અનુદાત્ત અને પ્રાકૃત મંસારના ખરા પ્રતિનિધિઓનો અનુભવ કરાવે છે.

“ અત્યારની એમ. એ. અને બી. એ. થએલી તેમની [શકુંતલા અને તેની સખી-ઓની] બહેનો, ” “ હાલનાં કેટલાંક પ્રેમધેલાંનો બ્યવહાર ”, “ સ્વાર્થપરાયણુ હાલના મેળ, ” “ કેવળ અર્ચાગીન વિચારની છાયામાં ઉછરેલા ” પુરુષો, “ પશ્ચિમના વિચારે કસેલી અંધશ્રદ્ધા ” ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયો ઉપરની ભાષાંતરકારની બહુજ દીમતી નોંધો, તથા “ જોહો! શું આ રમણીયતા ! ” “ બહુ જ હૃદયવેદક ચિત્ર ! ” અને એવાજ બીજાં idola ઉદ્ગારો વાંચીને હસવું કે શોક કરવો એ પણ એક સવાલ થઇ પડે છે. ભાષાંતરકારની આખી દીકા ઉપર કોઈ આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો “ સમર્થ ” દીકા-કાર વિસ્તૃત દીકા કરે તો વિશેષ વાંચના જેવી થાય એમ લાગે છે. એવી દીકા આપનો માસિકમાં આવશે જ એવી આશા કરીને “ અત્ર વિરમું છું. ”

—લી: અનાર્થ.

૨.

પ્રેમાનંદના સમયની ભાષા.

રા. રામલાલ યુનીકાલ મોદીએ કાલ્પન માસના વસન્તમાં ઉપરના મથાળાનો લેખ છપાવી પ્રેમાનંદના વખતની ભાષા હાલની ભાષા કરતાં ભિન્ન હતી એ બતાવવાનો યત્ન કર્યો છે. તેમાં તે જણાવે છે કે “ રા. નરસિંહરાવે હાલ વપરાતી ભાષા કરતાં પ્રેમાનંદના સમયની ભાષા ભિન્ન ગણેલી છે, તો પણ તેઓ પોતાનું કથન સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. ” રા. નરસિંહરાવનું અનુમાન સિદ્ધ કરવું એ રામલાલનો હેતુ છે.

“ પ્રાચીન કાવ્યો બહુધા આખ્યાન રૂપે હોય છે, અને આખ્યાનો લખવાનો ઉદ્દેશ લોકોમાં તેને ગાળને કથા કરવાનો હોવાથી દરેક કાવ્યની જેમ જેમ નકલ થએલી તેમ તેમ તે કાળની ભાષાના અનુરૂપ તેમાં ફેરફાર થયેલો. આ બાબત પ્રાચીન કાવ્યોના અ-બ્યાસકોને સારી રીતે વિદ્ધિ છે. ” એમ જણાવી પૂછને છેડે રા. અંબાલાલ યુલાખીરામ જાનીનો અભિપ્રાય ટાંકે છે, અને જણાવે છે કે—ભાષાના સમયનો નિર્ણય કરતી વખતે તે કાવ્યની રચના સાલ કરતાં લખ્યા સાલ વિશેષ ઉપયોગી સમજવી જોઇએ. પ્રાચીન કાવ્યો બહુધા આખ્યાન રૂપે હોય છે અને તેનો ઉદ્દેશ કથા કરવાનો હોય છે એમ કહી

પ્રથમ રા. મોદી પ્રાચીન કવિયોને ગૌરવનિધિ આપે છે. ગાંધી કથા કરવાના ઉદ્દેશથીજ તેમણે કવિતા બહુ કરીને રચી છે, અને તે કથા કરવાના કામમાં આવે છે એ ખરું નથી. આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાની કવિતા લે, અખાતી કવિતા જૂઓ, ધીરાની કવિતા તપાસે, બોબા ભક્તની કવિતા તરફ દૃષ્ટિ કરે, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો શિવાયતો મોટે જયો નિહાળે, વલ્લભ (બંને)ની કવિતા તરફ નજર નાખે. એ કવિતાઓ કથા રૂપે ગવાતી જ નથી. બાલણુની કવિતાની કથાઓ થએલી સાંભળવામાં નથી. સામળબટ્ટે એક પણ આખ્યાન કર્યું નથી કે જે કથા રૂપે ગવાતું હોય. કથા કરનારા આખ્યાનોમાં ફેરફાર કરે એટલી વાત માત્ર એમના કથનમાંથી નીકળી આવે છે, પણ તેથી રા. નરસિંહરાવ અને રા. રામલાલના મતને પુષ્ટી મળતી નથી. વળી આખ્યાનોમાં લેખકોએ કેવા ને કેટલા ફેરફાર કર્યા છે તે પણ હજી તપાસવાનું બાકી રહે છે.

બાપાનો સમય નિર્ણય કરવામાં લખ્યા સાલ વિશેષ ઉપયોગી છે એ રા. મોદીનું કથન અમુક અપરાધો સાથે રીક્ષારી શકાય. લખ્યા સાલ સાથે લેખકનું સ્થાન અને તેની આવડત જોવી પડે. સ્થાન વડે પ્રાંતિક ભેદ જણાય અને આવડતથી ઉતારાનું ખરા ખોટા પાછું માલમ પડે. રા. મોદીએ આપેલા ઉતારાથી પ્રાંત ભેદ દીસી આવે છે. મારી ખસે એવા લેખી ગ્રંથો છે કે તે કેવળ બોદીઆ અક્ષર ઉતારવામાં આવ્યા છે. એવા લેખ બાપાના સમય માટે શા કામમાં આવે ? જેમ લેખક સુશિક્ષિત તેમ ઉતારા શુદ્ધ હોય. ઉતારા ગમે તેવા હોય, તે છતાં પણ અમુક રાખ્દો ને પ્રયોગ વડે મૂળ કવિના સમયની બાપાનો કેટલોક નિર્ણય થઈ શકે છે, એ વાત પણ લક્ષમાં લેવાની છે.

પ્રેમાનંદના કાવ્યોની નકલો તેનાજ સમયમાં થએલી નથી એમ જણાવી તેના સમયમાં લખાએલા ગ્રંથો ઉપરથી જ સમયનો નિર્ણય થાય એમ રા. મોદી જણાવે છે, અને એવું પણ અનુમાન કરે છે કે તેના વખતમાં લખાએલી બાપા પ્રાચીન હોય અને પ્રેમાનંદની બાપા અર્વાચીન હોય એમ સંભવે નહિ. પ્રથમ તો તેમણે જે ઉતારા આપેલા છે, તે ઉપરથી કશો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. બીજી બાબત એ છે કે રા. મોદી અર્વાચીન બાપા કોને કહે છે તે જણવું નેહએ. અર્વાચીન બાપાનો જે નિર્ણય રા. કેશવલાલે અને રા. વજલાલ શાસ્ત્રીએ કર્યો છે તે ખોટો માનવો કે કેમ ? રા. મોદી છેવટે જણાવે છે કે અરાધના શતકના પૂર્વાર્દની બાપા હાલ વપરાતી બાપા કરતાં ભિન્ન હતી, તો એ શતકના ઉત્તરાર્દની બાપા અર્વાચીન હતી એમ તે માને છે ? આગણીશમાં શતકની બાપા અર્વાચીન હતી એમ તે સ્વીકારે છે ? હાલની બાપા એટલે અંગ્રેજી પદ્ધતિનું શિક્ષણ શરૂ થયા પછી જે બાપા શાળા-પુસ્તકોમાં ને બીજા ગ્રંથોમાં લખાઈ તે ગણવી કે કેમ ? હાલ જે બાપા લોકોમાં વપરાય છે તે અર્વાચીન ખરી કે નહિ ? જે ૧૮મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ને ૧૯મા શતકમાં લખાએલી બાપા અર્વાચીન કે હાલની ગણાય, તો પછી પ્રેમાનંદના સમયની બાપા તે કરતાં કેટલી જૂદી પડે છે તે જોવાનું માત્ર રહે

હવે આપણે રા. મોદીએ આપેલા ઉતારા તરફ નજર કરીએ. તેમણે આપેલા ઉતારામાં ઈ ઈ ને ઠેકાણે એ કરીએ તો તે અર્વાચીન જેવી બાપા થઈ રહે છે. જુઓ નીચેના ;—

તેમણે છપાવ્યા પ્રમાણે.

અરે ભુંડા મંદ મનિના ઇ, મત્ત કુંચિ તિની આપીછ,
હસતાં મિં હરખી મિં માખૂં તિં વચન મેહેલૂં થાપીછ;
વંદેલીના છ સમૈયા તિં કાં સાર વિસારીછ ? ટેક
અરે છહા તિ એ શું માખૂં ? તુજને મેહેલૂં કાપીછ. વ૦
એ છહા તિની કિલી પિરિ કાપું માહારિએ શું કામછ ?
આર નિશાએ માહારી જપવા તિ નિર્મલ રાધવ રામછ. વ૦

સુધાર્યા પ્રમાણે.

અરે ભુંડા મંદ મનિના એ, મત્ત કુંજે તેને (તને) આપીછ,
હસતાં મેં હરખી મેં માખૂં તે વચન મેહેલૂં થાપીછ.
વંદેલીના જે સમૈયા તે કાં સાર વિસારી છ ? ટેક
અરે છહા તે એ શું માખૂં ? તુજને મેહેલૂં કાપીછ. વ૦
એ છહા તેને (તને) કેલી (કી) પેરે કાપું માહારે એ શું કામછ ?
આર નિશાએ માહારે જપવાને, નિર્મલ રાધવ રામછ.

રા. મોદી પાટણના રહીય હશે અથવા ત્યાં લાંબી મુદત રહેલા હશે, તો તેમના જાણુયામાં આખું હશે કે એ તરફ અને આખા ઉત્તર ગુજરાતમાં (તેમજ ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં પણ કેટલેક અંશે) એતે કામે ઇ હજી પણ વપરાય છે. ઇને, તિને, ઇમ, તિમ, કરીછી, જાંવછી-જાંવછી એ રૂપો નાગર લોકો વડીક વાપરે છે, તો એ ઇ પ્રાચીન કહેવી કે અર્વાચીન ? પ્રાચીન પદ્ધતિના સિદ્ધાંત વગરના લોકો હાલમાં કે પૂર્વે હસ્ય દીર્ઘનો તદ્દાવત જોતા નહિ. ઉદાહરણમાં મેહેલૂં મેહેલૂં કાપું એમ લખ્યું છે તે દીર્ઘ જ બનાવે છે. તેમના ઉપર મૂળમાં અનુસ્વાર હશે કે કેમ તે સંકાસ્પદ છે. ઉત્તારમાં પ્રશ્ન ચિહ્ન છે, તેનો મૂળમાં તુલિજ હોય. બીજા ઉત્તારાઓમાં પણ ઇ એજ મુખ્ય તદ્દાવત બતાવનાર છે.

હવે જે શતકના રા. રામલાલ ઉતારા આપેછે, તે શતકના કેટલાક ઉતારા મેં વસન્તમાં આપેલા છે, અને બીજા જોઇએ તેટલા આપી શકું તેમ છે. અહીં માત્ર એક ઉતારો પાટણથી જંમળેલા ને અરાદમા શતકમાં લખાએલાં ગ્રંથમાંથી આપુંછું. વિષય નરસિંહાની ચાતુરીનો છે.

અંતર ટસ્યો આશીષણ દેતાં અધર અમૃત પીધૂ ધણૂ ॥
શ્રમ જલ માંડે નિત્રાંવર બીરૂ ધીરજ નવ રહુ અમ તણૂ ॥
મનનાં મનોરથ પુર્યા ભવસાગરનો બધ ટસ્યો ॥
સુપની સીમા સુ કહૂ નારસહીયાંઓ સ્વામિ મસ્યો ॥
આજ માહારે હધો હરર અપારછ ॥
મારગ મણિયા નંદ કુમારછ ॥

નૈવ દુઃખી ચાલ્યાં વન મુગ્ધરેણ ॥

કુળ ભુવનમા પ્રીયેનો વેદારેણ ॥

આમાં એક પણ રેકાણે એ ને અલ્લે છ નથી. ટલ્યો, મલ્યો ને હામે હિંદીને અનુ-
સરી ટલ્યો મલ્યો એમ બે ભાષા ક્યયિત લખવામાં આવતી હતી. ઉપર કહ્યું તેમ હંદન
દીર્ઘ ગમે તેમ લખાતું અને અનુસ્વારનો વાપર ગમે તેમ થતો. આ પ્રમાણે અવાપિ પણ
લેખક કરે છે.

રા. મોદી સ્વ. નારણ ભારથી ઉપર અને તેમણે આપેલા ઉત્તારાનો મેં ઉપયોગ કર્યો
તે ઉપર ઉતરી પડે છે. પોતે પાટણમાં રહે છે છતાં સ્વ. નારણ ભાગ્યીના લખાણ મંગલે-
તેમણે તપાસ કેમ ન કરી? હજી પણ તે ધારે તો કરી શકે. બાપાના સમયનો નિર્ણય
ક્રમમાં મેં કેવળ નારણ ભારથી ઉપર આધાર નથી રાખ્યો. ભારથીએ બાલણની કનિષ્ઠાના
જે તથાવત ખતાવ્યો છે તે તથાવત તે સમયના કનિષ્ઠોને સમજે લાગુ પડે છે; એટલું જ
નહિ પણ જનોણ (અને તેથી ઉલટ), એ નુ ઉ એનો ધ આદિ આજ પણ વાપરમાં છે.
ભારથી એ જોડણી ફેરવીને તો ઉતારા નહિ આપ્યા હોય? આવી શંકા લેવામાં આવે તો
પછી રા. મોદીના, મારા પોતાના તેમ સર્વ દ્રાહના ઉતારા ખાટે શક્ય લઈ શકાય જરૂર
હામણના કુદકા ભારથીને મળી આવેલા તેમાંના બાલણે લખેલા પત્ર વિશે. રા. મોદી શક્ય
લે છે કે તે બીજા દ્રાહ પુરુષોત્તમના હાથનો કેમ ન હોય, તે શ્રીમાળાના પૂર્વજનેતો કેમ ન
હોય, અને તે અસવ દ્રાહએ સાચી કેમ ન રાખ્યો? બીજો પુરુષોત્તમ (જાણું નામ
મગજળ) તેના આપના નામ સાથે શ્રીમાળા બાલણમાં થયાનું રા. મોદી સાબીત કરશે -
તો ઉપદાર થશે. જો હામણું પોટલું સરસ્વતીમાં પધરાઈ ગયું નહિ હોય, તો હજી પણ
તેમને હાથ તે લાગશે. તેમને આવી તપાસ કરવાની ઇચ્છાસા કેમ થઈ નહિ હોય?

હવે રા. મોદી લખે છે કે આટલું વિવચન બમ છે : નાણે કે તેથી તેમનું કે રા.
નરસિંહરાવનું કહેલું સાબીત થઈ ગયું!

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ દાંડાવાળા.

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, એક ટ. , [ભારિક] આશ્વિન સવત ૧૯૭૧.

તન્ત્રી અને પ્રકાશક,—ઓન રા બ રમણભાઈ મહીતાગમ ની ૧૩: બી એ. એન્ડ એલ્ બી
ઓર્ટિફાઈટ રોડ—અમદાવાદ.

કારમીરનો પ્રવાસ	૫૩૩
(રા રા ભોળીલાલ પ્રવાસ ૫૫૦ બી એ એસ ટી સી રી)	
" વિદ્યેશ "	૫૪૭
(અ સૌ લીલાવતી)	
પ્રેમાનન્દના નાટકોના પદ્યમયો.	૫૪૮
(રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એ સી એસ)	
પૃથ્વરાજ રાસો	૫૫૬
(રા રા રામચંદ્રરામ વાતામ્તાઈ બી એ)	
આડમી બગાળી સાહિત્ય પરિષદની એક વર્ષતે પરિષદના પ્રમુખે આપેલુ લાખણ	૫૬૮
(રા રા કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી એમ એ એન્ડ એલ , બી)	
ગુજરાતી કન્યાવાચનમાળામાંની કવિતાઓ—ચર્ચાપત્ર	૫૭૬
(રા રા હિરમલલાલ ગોએમ્ડા અનુવીના એમ એ)	

અમદાવાદ—૮૬યાગ-કાગુપુર બી યુનીવર્સ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. મા. મોતીલાલ
સામજિકાએ છાપું

લવાળમ.

લવાળમ મર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોલેજ સાથે.)

મળવાનું ડેકાર્ણુ.—વસન્ત ઓશીસ.—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિ, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા ખદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ લલામણું છે.
રોટ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પોલેજ શુદ્ધ.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.
એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

ડૈ. એમ. સાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—સાવનગર.

આપણો ધર્મ.

(સુદર્શન અને વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રે. આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવનાં ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો, વિવેચનો, નિરૂપણો અને પ્રતિપાદનોનો મેઝક)

થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આસરે પાંચસે પાનાનું ડેમી આઠ પેજ પુસ્તક.

કેમ્બ્રિજ રૂ. ૨-૮-૦ અઢી રૂપિયા. પોલેજ શુદ્ધ

માત્ર પાંચસો નકલ જ કઢાવવામાં આવી છે માટે માલક તરીકે નામ નોંધાવો.

લખો:—ધન્ધાશંકર હરજીવન, ત્રિપાઠી.

વસન્ત ઓશીસ—અમદાવાદ

ઝંડુ કાર્મસ અક્સીર દવાઓ.

જીવન. અવન પ્રાશાયલેહ.)

આપુર્વેના સ્તંભરૂપ આ આપથી મગજને અને શરીરને ખરેખરી શક્તિ આપે છે. વિશ્વાયતી ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક ઔષધોને હંકારનાર ખરેખરે દેશી ઔષધ જો કોઈ હોય તો તે એક આ જીવન છે. લાના મંદવાડ પછીની અઘાતમાં, ક્ષયમાં અને ઉધરસમાં કાયદો કરે છે. બચ્ચાંઓ અને જુદોની સાધારણ નમણાઈમાં ખાસ અક્સીર છે.

૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦

૦૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જૂનો તાવ, ખાંસી, દમ, અગ્નિમાણ માટે ઉત્તમ ઇલાજ છે, આ દ્રાક્ષાસવ પીવામાં લેવેજતદાર છે અને યાજી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાજગી બક્ષનાર છે.

૧ રતલની કી. રૂ. ૧-૮-૦

૧૧૧ રતલની કી. રૂ. ૨-૦-૦

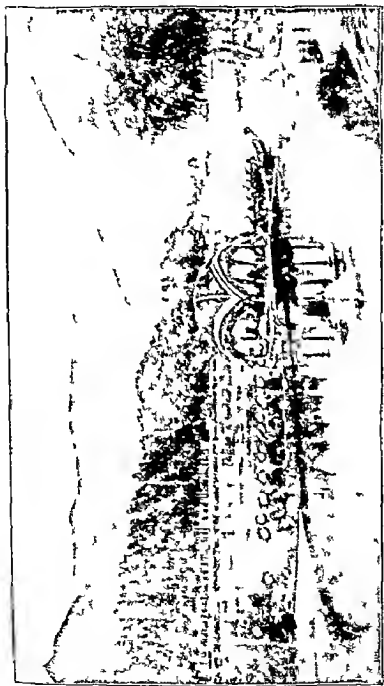
પાયનવટી.

ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ અને તમનમતી છે. રવિ કલ્પન કરી અનનુ પાયન કરે છે.

૦૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૨-૦

વધારે વિગત તથા પ્રાર્મમ લીસ્ટ માટે લખો:—

ઝંડુ કાર્મસિટકલ વર્કમ.—એલરીન્ડેન રોડ મુંબઈ
અમદાવાદના એજન્ટ:—ભોગીલાલ કાપરી—નં. ૮૮ રીચીરોડ—અમદાવાદ.

સેત્ર નદી, કાશ્મીર

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રર્મદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂયે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । શ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

પર્યે ૧૪, અંકે ૯.

[માસિક]

આશ્વિન સંવત ૧૯૭૧.

* કાશ્મીરનો પ્રવાસ.

અમદાવાદથી કાશ્મીર રીફા જતું હોય તો સાંજે ચાર વાગે ઉપડતી રેલપુતાના રેલ-
વેની ગાડી ઘણી સગવડ પડતી છે. તે ગાડી બીજી દીવસે રાત્રે
જવાના જુદા જુદા રસ્તા. નવ વાગે દિલ્લી પહોંચે છે. દિલ્લીથી છ. આઠ. પી. મેક્ રાત્રે
સાડાનવે અને બી. બી. અને સી. આઠ મેક્ રાત્રે સાડા બાર

વાગે જુદે જુદે રસ્તેથી લાહોર જવા ઉપડે છે. આ બંને ગાડીઓ સવારે નવવાગે
લાહોર પહોંચાડે છે. આગળ બાર વાગ્યાને સુમારે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત ધર્મેશ્વર શુભ-
રાત નગર આવે છે. મોગલ શહેનશાહો શુભરાત યધને પીર પંજાબનો ૧૧૦૦૦ શીટ ઉંચો
કુંગરાવાળો ઘાટ ઉતરીને કાશ્મીર જતા. આ રસ્તે હજુ પણ ઘણા પૂરા પીગળ મુસાફરો
જતાં કે આવતાં એકબાર મુસાફરી કરવી પસંદ કરે છે, કારણ કે આ રસ્તે અત્યંત કુદ-
રતી દેખાવો ઘણા આવે છે. શુભરાતથી આગળ વઝીરાબાદનું સ્ટેશન આવે છે અનેથી
જમુ નદીની ગાડી જુદી પડે છે. કાશ્મીરના રાજા છ મહીના જમુમાં રાજ્યગાદી રાખે છે.
જમુથી ઇસ્લામાબાદ યધને શ્રીનગર તરફ જવાનો જંગલો રસ્તો છે. પણ આ રસ્તે ફક્ત

* આ મારા મનમાં ઉદ્ભવેલા વિચારો ઉપરથી ચાલુ વર્ષના મે મહીનામાં કાશ્મીર પ્રદે-
શમાં પ્રવાસ કરી આખા પછી શુભરાત સાક્ષિ સભા આગળ તા. ૫-૮-૧૫ ને દિવસે
આપેલું બાપલું.

પગે ચાલનાર પહાડી લોકોનું જન્ય છે. પાકો રસ્તો બંધાય છે. તે આવતે વરસે ખૂબો થશે. તે એકંદર ૧૮૦ માઈલ લાંબો થશે. વઝીરાખાદથી આગળ જેલમનું રેલ્વેન જેલમ નદીને કીનારે છે. જેલમ નદી કાશ્મીરના પ્રદેશમાંથી આવે છે તેણે મુલકમાં દાખલ થાય છે જેલમથી રેલવેટ્રેન બે કલાકમાં, આશરે સાંજે પાંચ વાગે રાવલપીન્ડી પહોંચે છે. એટલે અમદાવાદથી રાવલપીન્ડી જતાં ૪૮ કલાક થાય છે. થઈ કલાકનું બાકુ રૂ. ૧૦-૫-૬ છે. રાવલપીન્ડી એક નાનું ગામડું હતું પણ હવે બ્રિટીશ લશ્કરની છવણી થવાથી છેલ્લાં ચાલીસ વરસમાં મોટું શહેર થયું છે. રેલ્વેનથી પાંચ મીનીટને રસ્તે ધર્મપુરા નામે હોંડુઆ માટેની દરેક પ્રકારની સગવડવાળી સારી ધર્મશાળા છે ત્યાં મહાત્મા સ્વયંપ્રકાશજી તથા તેમના કર્તવ્ય પરાયણ બક્ત સેવકરામજી પ્રવાસીઓની યથાશક્તિ સેવા બજાવે છે અને સર્વ પ્રકારની જોડાવણ કરી આપે છે. આ મુલકમાં પોતાનાં સામાન કપડાં વિગેરે ચીજોનો ઘણો જ બંદોબસ્ત રાખવાની જરૂર છે. થીનગર અનેથી ૧૯૬ માઈલ છે, રસ્તો પાકો છે. અને હાલ ત્રીસ વરસ થયાં આજ કાશ્મીર જવાનો જાહેર રસ્તો છે મહારાજા તથા તેમના અમલદારો પણ જનમુથી સરકારી હદમાં વઝીરાખાદ આવી રાવલપીન્ડી થઈને જ થીનગર જાય છે અનેથી દરેક પ્રકારનાં સાધનો મળી શકે છે. મોટર અથવા મેલ ટાંગા બે દીવસમાં થીનગર લઈ જાય છે. મોટરમાં રૂ. ૬૦ અને મેલ ટાંગામાં રૂ. ૪૨ એક માણસના પડે છે. મેલ ટાંગામાં ત્રણ માણસો બેસાડે છે. બે ઘોડા જોડે છે ચઢાણમાં દર ત્રણ માઈલે અને સપાટ રસ્તાપર દર આઠ માઈલે ઘોડા બદલાય છે. સાદા એક ઘોડાના ટાંગા રૂ. ૪૦ થી ૪૫ માં એટલે ઉતાર દીડ રૂ. ૧૪-૧૫ માં મળે છે. આ બાકુતી ટાંગાનો ઘોડો બદલાતો નથી અને તે પાંચમે દીવસે થીનગર પહોંચાડે છે. એક ઘોડાના એકા પણ રૂ. ૩૦ માં મળે છે. તે પણ ટાંગાની સાથે જ પહોંચાડે છે તથા સામાન અને ઉતાર લઈ જાય છે થીનગરથી પાછાં આવતાં ખાલી બાકુતી ટાંગા ત્રણ ત્રણ રૂબીયામાં ઉતારને બેસાડી લાવે છે એટલે અમદાવાદથી થીનગર જવા આવવાનું બાકુ દર માણસે આશરે રૂ. ૪૦ થાય છે.

આ રસ્તો બારે માસ ખૂબો રહે છે રસ્તે બંદોબસ્ત ઘણો જ સારો છે તેમ જ મુસાફરીની ઘણી જ સગવડ છે. દર દસ બાર માઈલે પકાવ આવે છે. રાવલપીન્ડીવાળા રસ્તા- દર પકાવે ડાક બંગ્લો હોય છે ત્યાં માણસ દીઠ રૂ. ૧ લઈને સર્વ સુવર્ણન. 'પ્રકારની રહેવાની સગવડ પુરી પાડવામાં આવે છે. સાધારણ કુટુંબ માટે ચાર આનામાં સારી જીતવાની જગા મળે છે. દર આઠલાના બે પૈસા જુદા આપવા પડે છે. પકાવ ઉપર સાધારણ ઉપયોગની સામગ્રી મળી શકે છે. એક હોંડ રેડીવાળાની, એક મુસલમાન રેડીવાળાની તથા એક મીઠાઈવાળાની (જે દૂધ પણ રાખે છે) એમ ત્રણ દુકાનો તો હોય છે જ. બધા મુસાફરો તૈયાર ઉની રસોઈ જમી લે છે. બાકુતી ટાંગાઓ સવારે ચારથી સાત, અને આઠથી અગીઆર તથા સાંજે ત્રણથી છ એમ રોજ ત્રણ પકાવ કરે છે, ખડેલા ઓગણીસ માઈલ રસ્તો તાલન સપાટ છે. અને પ્રખ્યાત સોહ કાટ તથા ખુરમાની (લીલાં આલુ) નો જીતરનો બગીચો છે. અહીંથી રોહથી અંબાજીની સડકની માફક ચઢાણ શરૂ થાય છે. હવે વાતાવરણમાં ફેરફાર

લાગે છે. ૩૨ માઇલ પછી રૂતુ થંડી થવા માંડે છે. અને પુના તરફના ભોર ઘાટ જેવું પહાડી રસ્તામાં થઇને ચડતું પડે છે. ૩૯ માઇલે મરીની શીતળ ટેકરીઓ આવે છે. મરી ૭૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ છે. ૨૦ માઇલમાં લગભગ ૫૦૦૦ ફીટનું ચડાણ આવે છે. રસ્તો ઘણા જ યોડા વિસ્તારમાં ચઢ ઉતરતો આવે છે અને ઉપરથી જો રસ્તેથી આવ્યા હોઈ એ તે રસ્તાના ચાર પાંચ વિભાગ નીચે નજરે પડે છે. મરી વિભાગમાં ભર ઉનાળામાં પણ ટાંઢ ઘણી બ્દાય છે અને ગરમ પહેરવા ઓઢવાનાં કાઢવાં પડે છે. મરી પણ લશ્કરી મથક છે. હવે પાછો ઉતાર આવે છે. એકાવન માઇલ ગયા પછી દૂર ઊંડી ખીણમાં સર્પાકારે જેલમ નદી નજરે પડે છે. પહેલી નજરે તો કોઈ માનેજ નહિ કે આજ પ્રખ્યાત જેલમ નદી હશે. ત્રેપનમા માઇલથી હુંધવારો સુંબળાય છે અને ચોપનમા માઇલથી રસ્તો જેલમ નદીની ખીણમાં દાખલ થાય છે. બે ઉંચા કોટ જેવા ઉંચા પહાડની વચ્ચે જેલમ નદીની ખીણ છે. નદીને કીનારા છે જ નહિ વચ્ચે નદીનાં પાણી ૬૦ ફીટથી પણ વધુ ઊંડાં છે. પહાડની બાજુ કોરીને રસ્તો કાઢ્યો છે. રસ્તો વારે વારે ધસી પડે છે તે સાફ કરવા કેકાજે કેકાજે માળખે રાખેલાં છે. નીચે પહાડની બાજુ સાથે બન્ને બાજુએ પાણી અથડાય છે. કાસ્મીર ઓટરે જેલમ નદીનો પ્રદેશ. હવે જેલમ નદીની સાથે સાથે જ તેના મળ તરફ જવાનું છે. માઇલ ૬૪ આગળ રસ્તો છેક જેલમ નદીની સપાટી જેટલો નીચો ઉતરી જાય છે અને કાદાવા નામનું ગામ આવે છે. અગ્રેથી પુલ ઓગંગી બ્રીટીશ હદમાંથી કાસ્મીરની હદમાં જવાનું છે માટે વૈદક તથા જહાતી માલ માટેની તપાસ થાય છે આવી તપાસ રસ્તામાં ત્રણ વખત થાય છે. આ બાજુ, પાછળ બ્રીટીશ રાવલપીન્ડી છંજાની હદ પુરી થાય છે અને આગળ હજારા છંજાની હદ છે. સામી બાજુ, પાછળ કાસ્મીરના મહારાજના પીવાઈની પુત્ર્ય રાજ્યની હદ તથા આગળ કાસ્મીરની હદ છે. નદીમાં પાણી પંચાવન ફીટ વાંચ્યાં. કાસ્મીરી હદમાં ગાડીઓને રૂ. ૨૫ ટોલના ભરવા પડે છે. હવે હળવે હળવે કાસ્મીરના પ્રદેશમાં જઈએ છીએ. સામે કીનારે બ્રીટીશ હજારા છંજા છે.

જેલમ નદી ઘણી જ વાંકીચુકી છે અને તેની સાથે રસ્તો પણ વાંકીચુકો છે. બન્ને બાજુએથી પાણીનાં અગમ્ય ઝરણો તથા ઘોંધ આતીને જેલમમાં કાસ્મીરી હદ. પડે છે. કેટલાંક મોટાં ઝરણો ઓગંગવા અડધો અડધો માઇલ દુર બાજુમાં જઈ પાછું જેલમને કીનારે ફક્ત પંદર કે વીસ પાર સામે આવતું પડે છે. એક જગ્યાએ તો ૩૦૦ વાર સામા જવાને ચાર માઇલનો ચકાવો લેવા જતું પડે છે. સીધી લીટીમાં રાવલપીન્ડીથી શ્રીનગર ફક્ત ૧૧૦ માઇલ છે પણ રસ્તો વાંકી ચુકો ૧૯૬ માઇલનો છે. દર દસ બાર કદમે શીતળ પાણીનાં ઝરણો આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો ઝરણોના મુખ ઉપર નળા બેસાડી ચકલીઓ નાંખી છે. રસ્તે પાણીની તો ખોટ જ નથી. ઝરણાનાં પાણી ઘણાં સ્વચ્છ, થંડાં અને મીઠાં છે. પાણી પીનાં જ મન પ્રસન્ન થાય છે. આડા અવગા જેલમ સાથે અથડાતા આપણે દુમેજ-કૃષ્ણગંગા અને જેલમના મંગમ-આગળ આવી પહોંચીએ છીએ. કેટલાક મુસાફરો રેલવેમાં રાવલપીન્ડીથી આગળ હસન અબ્દુલ રેશને જઈ ત્યાંથી અબોટાબાદની છાવણી આગળથી હોમેજ-આવે છે, કારણ

આ અને ચાલુ ધણુ ન જોઈ છે, પણ એ તો પામે નથી અને યાદનોતી પણ સમજા
જગજર નથી મનમ ઉપર સુદર પુત છે બેચેથી હવે સદ્દ મુની જેવમ નદી દામીગના
અદગના બાગમા પ્રવેશ કરે છે અને સાથે આપણે પણ હળવે હળવે દાસમીગના પ્રદેશમા
દાખન થઈએ છીએ ચોતરફનો દેખાવ ધીમે ધીમે ખદતોનો જાય છે તમ ધણો ન સુન્દર
હોવાથી ધણા વેગથી જેવમ નદીના પાણી વચ્ચેના પથગએને અથડાતા, ટાન ફાગી નાખે
તેનો અવાજ કરતા જેમનમ વલે છે શીલુ ધણુ ન વગે છે ની ધણી જગાએ ડુડાગના
આ જમા વળાણુ લે છે ખીણોમા મેદા ઉચા પાછળ અને દેવદાગના ઝાડ ઊંચા હોય છે
ઝાડીઓમા જગથી શુભામ અને હલ્દી ગોરાના અમખ્ય છોડ હોય છે હવા મુલામ પ્રમ-
સાવે છે નાના છોકરાઓ ફૂંતી ક્ષયગીઓ વધને ટાળા પાછળ દોડે છે આખા શરીર વાગ
વાળા દોડ પહોડોમા ચડતા દેખાય છે વળા નવા દસ્યો આવે છે ખેડતો ઉચા પહોડોમા
પણ પાચ પાચ શીંગના ચડ ટાંગના ખ્યાન-ફોર્ન પાડી ખેતી કરે છે ચાટે આજુ લીલોતનગી
દેખાય છે દર પહોડોના અગ્રથી હમણેના સીખળે મૂંઝેના છીરોના તેનથી સદ્દ ન
જેવા અગમતા દેખાય છે એગી મોગ પાણીના ધોધ ઉચેથી પડે છે મામે દીનાટે જુનો
કનાડીના રખતનો ગાગનો એતો દેખાય છે નામા કુપા નીચેથી ખેમોડા નગેમાથી
નિગત નિર્મળ નીકરે છે

હવે આગળ ખગે દાસમીરનો પ્રદેશ તર વાય છે ચડ ઉતર ખ્યાન પદનિ પગી
ખેતી કરે દો આવે છે તેનો લીલોઠમ જેવો દેખાવ રજો નમ્ય લાગે છે ટાઇ પણ જગાએ
મંડિપલ મુકુ દેખાતુ ન નથી દો દો પાણીના ઝલો આવે છે જેનમની વિચિત્રતા
પણ વધતીજ જાય છે વળણુ એટલા બધા ઓડીતા આવે છે કે પૂ પા દો તો ટાંગી
હમણા નીલી ખીણમા ગમગી પડને જેમ ન પગે ધામતી લાગે છે દો જે ગતે આપ્યા
ગોળે તે અને આગળ જવાના દોહએ તે બને પહોડોની દરજોમા સદ્દ આગી લીગી
જેવા દેખાય છે સત્તામા નદી ઉપર તેનગના જુનતા પૂનો આવે છે સાટે તદ્દ નર
વાળા પહોડો આવે છે એમ મરખા ૧૨૫ શીંગ ઉચા ઝાડો ખીણમાથી છે ઉને મૂંઝી
આવેલા હોય છે મૂંઝનો તાપ તો મુલ વાગનો નથી મોગ દગરા વચ્ચે આવવાથી તડો
પણ લાગતો નથી પવન આવતા અને કુમધીમ લાગે છે આ તથા આપણને જાણે
મંડિપલ મંડિ બુદોમા આપણે ધમગતા દોનએ એતુ બાન દગવે છે અને કુલ તની
અનૌમિ લીનાતો ધમ ખ્યાન મારે છે મુસાફરીનો યાત્ર તો લાગતો ન નથી તેમ મગો
પણ આવતો નથી સરજ યાન્તી રમગી ગી રોષ છે અને જાણે મગધ ખીણ દુનિયામા—
ક પના પ્રદેશમા—દોહએ જેવો બામ થાય છે આવા બાન જુસાવે તેવા અવનવા એમ એમથી
ચડીવાતા દેખાવો જેતા નાન ઇર્ષ માથે આપણે આ પૃથિવ પગના ગિરિ ગોરેલા અગમ
દાખન થઈએ છીએ માધવ ૧૪૫ આગળ નદી ડીનાટે કા મીગને વિનશી મગ પૂ પા
વાના દાખાના છે આપણે મોગ પથગના બે અમગી મગો છે તેને નાગની ગખવા
પ્રયત્ન થાય છે, પાડવોના મગીર, એમ લખેલ છે મગી મોગ છે પણ ખામ જેવા લાય
મુલ નથી ૧૨૨ માધવ આગળ પારમહા નાથનો કુઓ છે રાજેર માં છે નીના બને

રે વસેલું છે. વચ્ચે મોટો ખુલ્લો પુલ છે. રાજ્યે મહીને ચાર આના લેખે વિગ્ગીના આપેલા છે. બનરમાં દરેક ચીજ મળી શકે છે. પોરટ અને તાર ઝોરીસ પણ છે. મૂલાથી આગળ જોલમ નદીની ખીણ એકદમ પહોળી થાય છે. લગભગ ૧૫ થી ૨૦ લ પહોળું સપાટ મેદાન આવે છે. બારામૂલાથી ઉપર જોલમ નદી તદ્દન શાન્ત છે. નદીમાં ચે નથી. પાણી તદ્દન કાળું અને સ્થિર હોય એમ લાગે છે. વેગ ધણે જ ધીમો છે. માં બારામૂલાથી ઉપર હોડીઓ ચાલી શકે છે માટે ઘણા મુસાફરો આગળથી બંદોબસ્ત બારમૂલા પોતાને માટે હાઉસબોટ સ્થામી મંગાવીને જળમાર્ગે શ્રીનગર જાય છે. નદી સરોવર તરફ ધધન ફેરમાં આવે છે જળમાર્ગે ૪૭ માઇલનો છે જ્યારે જમીનનો ૧૩૪ માઇલનો છે. જળમાર્ગે બે દીવસ થાય છે. જમીનને રસ્તે પાંચ કલાક થાય છે. ત્રી બંને બાજુએ દર આઠ શીટ સફેદ રંગનાં પોપ્પરનાં ઝડો નરજહાનનાં રોપાવેલાં છે, ૬૦ થી ૮૦ શીટ બરોબર સીધાં ઉભે છે. નિયમિત રોપેલાં હોવાથી ઘણાં જ મુંદર લાગે અને બાજુએ મોટાં મેદાન અને દસ જાર માઇલ દૂર બરફના પહાડ છે. આવાં સરસ મનોહર પોપ્પરો કાપી નાંખવા માટે પ્રસિદ્ધ આંગ્રેજ દરિ કાંકપરે વિશાળ ક્યોં હતો ત્રાઈજન હતો એમ કુદરતી રીતે લાખા પિના રહે નહિ. પોપ્પર અને ચિનાર કાસ્મીરની શોભા વધારે છે. રસ્તામાં અધવચ પાટણ ગામ આવે છે ત્યાં પણ બે અસલી દેવા છે. કાસ્મીરી દેવાલયોમાં ખાસ કાંઈ કારીગરી નથી. તારના થાંભલા પણ લાકડાના છે. કારણ અત્રે લાકડાનો હિસાબ નથી. લીલા ઘાસમાં પણ રંગબેરંગી ફૂલો ઉગેલાં છે. અ.વા દેખાવો જોવામાં નવિત્ર થતા આગણે શ્રીનગર આવી પહોંચીએ છીએ. પીથન મુસાફરોને કાસ્મીર પ્રદેશમાં જવા માટે મહારાજ તરફથી પાસ લેવા પડે છે.

કાસ્મીરના આખા રાજ્યને આપણે કાસ્મીર નામથી જાણખીએ છીએ. પણ ખરું કાસ્મીર તો—આખા રાજ્યનો છોડો બાગ શ્રીનગર અને તેની આસપાસ પ્રદેશના ઇન્દિ- પાસનો જોલમ નદીની ખીણનો સુલક છે. આ આખા સુલકમાં ૧૩ ભૂગોળ. દિગ્ગાજય પર્વતની હારે ફેલાયેલી છે. કાસ્મીરની સાધારણ જમીન દરિયાની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચાણ પર છે. કાસ્મીરી લોકોની ત્રી સ્થિતિ બરોબર સમજવા માટે તેનો ચોડાક જુનો ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે. ૧૩ ત્યાં હોંદુ રાજ્ય હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં મહાન રાજા અશોકે તે દેશ જીતી લી અને લગભગ આસે વરસ સુધી ત્યાં બાધ રાજ્ય રહ્યું. ત્યાર પછી બાધોને ટીબેટ લોકો કહાડી હોંદુ રાજ્યો પાછા કાસ્મીરની ગાદીએ આવ્યા. આઠમા સૈકામાં લસિ- દેવ નામના પ્રતાપી રાજાએ આગળ પાછળના મૂલક જીતી રાજ્ય વધાર્યું અને દેશમાં ૨ ઉદ્યોગ વધ્યો. નવમા સૈકામાં અવંતીવર્મા નામે મોટો શિવપ્રજ્ઞાસ્ત્રી રાજા યદ્ય ગયો, તેણે ત્યાં મોટા બંધ બાંધ્યા તથા ઘણાં હોંદુ મંદિરો પણ તેના જ વખતમાં હસ્તીમાં આવ્યાં. ૧૧મા સૈકામાં મધ્ય એશિયામાંથી તાતાર અને મોંગોલ લોકોનાં ઘાતાં ધસી આવ્યાં અને જોનાં ધર્મ પુસ્તકો સરોવરમાં નાંખી દીધાં તથા લોકોને સુસજ્જમાન ધર્મ સ્વિકારવાની ફરજ પડી. આથી હિંદુઓ પંચનખમાં નાચી ગયા. દેશમાં ત્રણસે વરસ અંધારૂંતી ચાલી. ઇ. સ.

૧૫૮૭ માં મસ્મીર પ્રાંત શહેનશાહ અખ્મરેશ્વરો અને તેને સુખવરિયત મ્યો પોતે ત્રણ વાર જતે ત્યાં જઈ આવ્યો. કાશ્મીરમાં થોડા વખતની શાન્તી ફેલાઈ જહાંગીર બાદશાહ તથા નૂરજહાન પણ વારવાર પીરપંજાબના ઘાટે ઝોળગી કાશ્મીરની સહાય કરવા જતાં. કાશ્મીરના બગીચાઓ અને જળમાર્ગો ઘણા ખરા નૂરજહાનનાજ મધાવેના છે. ૧૭૫૨ માં બહાદુરશાહ અબદલીની સરદારી નીચે પંજાબીએ કાશ્મીર સર મ્યુ અને ૧૭૫૧ પાછી લોકોની કમ્પની જાગી હોદ્દાને તો કાશ્મીરમાં બાધાને કાલ સરોવરમાં દોઆ મહારાજ રણજીતસીંહના વખતમાં ૧૮૧૮ માં શીખ સરદાર દીવાનચં પંજાબી પાસેથી કાશ્મીર છોડાવ્યું પણ તેથી લોકોને લડાયક શીખ પ્રજાના હાથ નીચે હોલામોથી ચૂલામાં પડવા જેવું થયું. શીખ લોકોએ પણ હાન હવાલ કાશ્મીર પ્રદેશ તથા તેની પ્રજાને લૂટ્યા તેટલા લૂટ્યા છે. ૧૮૪૬ માં પહેલાં શીખ વિગ્રહ પછી જામુના મહારાજ ગુનાબસિંહને તેની વફાદારી બદલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કાશ્મીર એક કરોડ રૂપિયે વેચ્યું.

મહારાજ ગુનાબસિંહે અત્યાર સુધીમાં પોતાના જામુના ગમ્ય ઉપરાંત દીમેટ પાગેથી લાડખાન્ત તથા મેગાલીઅનો પાસેથી બા. નિસ્તાન (સ્મર્ટો) પ્રાન્ત જીતી લીધા હતા અને તેને ઉપર મુજબ જોલમની ખીણ વેચાતી મગવા પછી તેણે ગીનજી પ્રાંત સરહદ પરના તામકાવાળા પાસેથી જીતી લીધો. આ બહાદુર મહારાજએ ૧૮૫૭ ના બગના વખતે પણ ઇંગ્લેન્ડને કીમતી મદદ કરી પણ તે પછી તુરંત તે મરણ પામ્યો. તેના પછીતેના પુત્ર રણ વીરસીંહ ગાદીએ આવ્યો અને ત્યાર પછી હાલના ચરનીર મહારાજ પ્રતાપસીંહ ૧૮૮૫ થી રાજ્ય કરે છે. મહારાજના નાનાભાઈ રામસીંહ પોતાના ડોંગરા લશ્કર સાથે બીજાલની ચમક વખતે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની મદદે ગયા હતા અને વિજય મેગધી પાછા આવ્યા પછી તુરંત એમએક મરણ પામ્યા હતા. વળી રાજ્ય સેનાપતી બાહુસીંહ પણ આ ચમકમાં ખપી ગયો હતો. મહારાજને પોતાના કનિષ્ઠપુત્રના અમલ મૃત્યુથી કારી ધા લાગેલો હતો. મહારાજ પોતે બ્રિટિશ લશ્કરના મેજર જનરલ છે. હાલના વિગ્રહમાં પણ તેમણે પોતાની બહાદુર ડોંગરા રજપુતની પનટણો યુરોપની રણબૂમી ઉપર મોકલી છે. મહારાજના બીજા ભાઈ અમરસીંહના મૃત્યુ પછી રાજ્યમંત્રેણાર દીવાન બીરાનદાસ ચનાવે છે. મહારાજના વખતમાં દેશમાં ઘણા સધારો થયો છે. કેળવણીમાં વધારો થયો છે. રાજ્યમાં ચોકડા પાણી પુર પાડી કોલેરાને નાશ કરવામાં આવ્યો છે. લોકોને મધક સુખશાન્તી અને સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન કરાવવામાં આ ચુ છે અને હંતર ઉચોગી વધારો રાજ્યની મદદથી થવા લાગ્યો છે.

આ પ્રમાણે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ રાજ્યકાન્તીનો છે. જુદે જુદે વખતે તે પ્રદેશની કુદરતી બક્ષીએ લૂટવા માટે લોકોને પામવાનું કરનામાં આવ્યા છે. તેમની હાનત ઘણીજ મગાન થઈ ગઈ છે અને તેમને પોતાની ઉનનિ કરનાનો ભાગેજ લગ્ન પૂરતો સમય મળ્યો છે. આની રીતે ચરણેની રજામાં કેટલાક સદ્ગુણોની ખામી આપણે જોઈએ તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાય. શ્રીનગરને ફરતા ૨૦ માઈલના પ્રદેશમાં ઠેર ઠેર ખડીરો જોવામાં આવે છે તેજ

સાક્ષી પૂરે છે કે કેવા કેવા દરિયુ મંજેગોમાંથી દેશને પસાર થવું પડ્યું છે. કાશ્મીર રાજ્યની હદ હાલ ઉત્તરે રઘીયાના પામીરના ઉચ્ચ પ્રદેશને આડે છે. તેની સાથે મધ્ય એશીયાનો તાર્તરીનો મુલક છે. પૂર્વે ટીબેટ અને પશ્ચિમે ચીનાલ તથા વાન્ય સરહદના પ્રાન્તો છે. રાજ્યનો વિસ્તાર એક લાખ ચોરસ માઈલ ઉપર છે અને બાર મહીને કુલ આવક ત્રણ કરોડની છે, રાજ્યના પાંચ પ્રાન્તો છે. કાશ્મીર, જમ્મુ, લાહક (મુખ્ય શહેર લેહ) બાલ્ટીસ્તાન (મુખ્ય શહેર રાડોર્ગ) અને ગીલગટ. વળી એક નાની જગીર જે પુન્યના રાજ્ય નામે ઓળખાય છે અને જે કાશ્મીરની દક્ષિણે છે તે મહારાજના પિત્રાધના તાબા નીચે હવે સ્વતંત્ર છે. બાલ્ટીસ્તાન ૧૫૦૦૦ ફીટ ઉચો અને લાહક ૧૧૦૦૦ ફીટ ઉચો મુલક છે, ત્યાં વનસ્પતી ધણીજ ઓછી થાય છે. પણ ઉન સાફ થાય છે. સાધારણ પહાડો ૧૬૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈના છે અને કેટલાક તો ૨૬૦૦૦ થી ૨૮૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈનાં શીખરો છે. આ બધાં ઉપર નિરંતર બરફ રહે છે.

શ્રીનગર શહેર મહારાજ આરોઢે વસાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. શહેર જોલમ નદીના બન્ને કીનારા ઉપર વસેલું છે જ્યાં આવવા માટે નદી ઉપર રાત શ્રીનગર. પૂલ છે. શહેરના વુદા વુદા ભાગમાં જ્યાં આવવા માટે નદીમાંથી મોટી હોડીઓ આવી શકે તેવાં નાળાં છે અને નાળાંઓમાંથી નાના ફાંટા છે. એટલે શહેરના કોઈ પણ ભાગમાં જળ મળે જઈ શકાય છે. જમીન માર્ગે પણ રસ્તા છે. શહેરનો દેખાવ તદ્દન નિરાશી ઉપવનનારો છે ગંદવાડ પુષ્કળ, જંગલ મળે નહિ, રસ્તા નાના સાંકડા, ઘર ખીસ્માર હાલતમાં, ફક્ત લાહકનાં કે કાચી તરફે મુકવેલી ઘરોનાં, એક કે બેઘડુ તો બે માળનાં ભાગી ટુટી હાલતમાં હોય. દરેક છાપરે માટી પાથરી ફૂલ ઉગાડવામાં આવે છે. રાજ્યનો મહેલ સાદા ઘર જેવો છે. શહેર વચ્ચે મહારાજગંજ નામનું બજાર છે. ખાસ જોવા લાયક કંઈ નથી. એકવાર શહેરમાં ગયા હોઈએ તો ફરીથી જવાનું મન થાય જ નહિ. એમ કહે છે કે હાલ તો ઘણાં મુદ્દારો થયો છે ત્યારે અસત્ર ગંદવાડ કેટલોએ હશે. છેત્રા પૂલ, અમીરા કદલ પછીનો ભાગ યુરોપીયન ક્વાર્ટર્સ કહેવાય છે. અહિંમાં આગળ હાઉસબોટો રહે છે. તેમ જ સાધારણ રીતે મુસાફર લોકો પણ આવે જ રહે છે. આ ભાગમાં રસ્તા ઘણા મોટા સમાંતર અને સપાઈદાર છે. એક કીનારે મોટી વેપારીની દુકાનો, યુરોપીયનોના બંગલા, રેસીડેન્ટની કોઠી, પોસ્ટ તથા તાર ઓફીસ વિગેરે છે. સામા બાગુએ સમબાગ તથા અન્ન-પત્ર ધર-મ્યુઝીમ-છે. મ્યુઝીયમમાં કાશ્મીરી કારીગરીના નમુના છે તથા રાજ્ય તરફની લોકો માટેની જાહેર લાઇબ્રેરી છે. અમીરા કદલના બજારમાં દરેક પ્રકારનો સામાન મળે છે. શ્રીનગરમાં અમીરા કદલ આગળ પહેંચતોજ સર્ટીફિકેટના યોકડે યોકડા લઇને હાઉસબોટ-વાળોઓ મુસાફરને વિંટાઈ વળે છે. નદીમાં કીનારા આગળ ચિનારના ઝાડ નીચે હાઉસ-બોટો રાખે છે. શહેરના વિભાગમાં હાઉસબોટો રહેતી નથી. પણ યુરોપીયન ક્વાર્ટર્સમાં જ હોય છે. દરેકને બંધર હોય છે. મુસાફરોનો મોટો ભાગ હાઉસબોટોમાં રહેવું પસંદ કરે છે. યોડાક તંબુ નાખીને પણ રહે છે. તંબુ પણ બાંહે મળી શકે છે. હાઉસબોટમાં પાંચ ખંડ હોય છે. એક રસોઈ માટે ભંડારીયાવાળો બીજો સરસામાન રાખવાનો ત્રીજો ફરનીયર સાથે બેસવા

હકવાનો ચાથો સુનાં માટે, અને પાચમો ન ના, સકાસ વિગેરે માં પાછળની ડોરડીમાં બોટવાળો પોતાના કુટુંબ સાથે રહે છે મુસાફરોને કીનારે જના માટે પાટીયું નાખેલું હોય છે હાઉસમોટમાં દરેક પ્રકારે ઘર જેવી જ સગવડ મળે છે છાપરા ઉપર અગામી કહાડી ફૂના કુર્ચી તથા ખૂરસાઓ મુકેલી હોય છે છાપરાના બામીના ભાગ ઉપર લાકડાના કંડમાની મેંગ લોરી નળીયા જેવી ભાત પાડી હોય છે હાઉસમોટો મહીને ૨ ર૫ થી ૩ ૧૫૦ સુધીની નાની મોટી મગ છે કદના પ્રમાણમા તેને ખેંચવા ચાર અથવા એથી વધુ વીસ મુઠ્ઠી માણસો બેઠેલાં હોય તે ઘણી જ ધીમી ચાલે છે હોડી વાળા માણસો આપણને હોડીમાં જ્યાં કહીએ ત્યાં લઈ જવા બધાવા હોય છે ફક્ત વધારાના માણસોના પૈમા રોજના દર માણસે ૭ આના દીઠ આપના પડે છે ફરયા જવા માટે નાના જ્વન શિકારો હોય છે દરેક કાસ્તીરોને પોતાનો શિકારો હોય છે તેમા બેસી વેપારીઓ ગારો, રમખાડા, મુરખા, નામ ફળાદી વેચના બધે ફરે છે શિખરામા ચાર માણસો બેસી રહે છે બીજા ચનાનાગ કુટલા લેના તે આપણી મરજી ઉપર છે કાસ્તીરની બધી ખૂબી તેના જળમાર્ગોની છે બધા સરોવરો પશુ લામે દુકે રહે જોલમ સાથે નાળાથી બેઠાયેલા છે શહેરમા બધે વિજળીના દીવાલે

કાસ્તી જવાની ખરી સીઝન ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર છે આ વખતે સરે

જાતના ફળ મળી રહે છે શાકભાજી થાય છે ફૂલો પૂર પાકારમા

ફલો ખીરી નીમળ્યા હોય છે ખેતરમા પાક પશુ તેજ વખતે ઉતર છે

હવામા ૧૧ ગરમી ૪૦ થી ૭૫ ડીગ્રી સુધી-આપણા શિયાળા કરતા પશુ ઓછી

હોય છે એન્ડે કાસ્તીર જનારા મુસાફરે પોતાની સાથે ગરમ કપડા

તથા ઓકડાનું લઈ જવા બેઠેલાં ટુવેરની દાગ ત્યાં મળતી જ નથી નાનેવારી-ફેબ્રુઆરીમા

તો ૧૫ થી ૪૦ ડીગ્રી સુધી જ ગરમી હોય છે રજામા બધે બરફ પાડી જાય છે ચોગામ

દીવસ તો નહેવાર પશુ બધ પગી જાય છે એનિનમા બરફ ધણો ખરો પીગામી ગરો હોય

છે મે માસમા ટેકરીઓ ઉપરનો બરફ પશુ પીગામી માટે છે અને જૂન-જૂનામાં ઓગસ્ટ

ત્યાંનો હવામા કહેવાય છે ત્યારે ૫૫-૮૦ ડીગ્રી ગરમી હોય છે એટલે આપણા શિયાળા

જેવો મુસાફરો, શ્રીમત વર્ગ તથા એકીસરો થીનગરથી ૩૪ માઇન દૂર ગુલમર્ગની ટેકરી જે

દરિયાની સપાટીથી ૮૦૦૦ ફીટ ઉંચાઈએ છે-ત્યાં હવા ખાવા જાય છે થીનગર ૫૦૦૦

ફીટની ઉંચાઈએ છે કાસ્તીરમા આવામર્ગો-ઉચ પ્રદેશ ઉપરની સપાટ જમીનવાળું બીડ

વખતે ફરતે ૧૬૦૦૦ ફીટ ઉંચી ટેકરીઓ છે કાસ્તીરમા પાણી ગરમ થતા ઘણી વાર

પુર પાડી કાપે મુરખા તથા સુઈ પૂણ તીખા લાગતા નથી ખોરાક

બાદ મરાવવામા આ પુ છે અને કુતરે ઘેરો ત્યાંથી રીંછો ના પશુ થાક લાગતો નથી

આ પ્રમાણે કાસ્તીરનો ઇતિહાસ રાજ્યશાસ્ત્રીનો છે જુદે જુદે છે તેથી ઘણા ખરાનો

કુદરતી બધીમે લૂટવા માટે લોકોને પાયમાન દરવામા આવ્યા છે આ જેટલો જ ર૫ ઇન્ચ

મગાન થઇ ગઇ છે અને તેમને પોતાની જાનનિ કર નો બાગેજ લઈ છે ઉંચા શિખરો

જે આવી રીતે ચરણેની રજામા કુટલામ સહયુગોની ખામી આપણે નો હોવાથી, લોકોને

જ ગણાય થીનગરને દરતા ૨૦ માઇનના પ્રદેશમા ઠેર ઠેર ખડીરો જોવામા આવે છે તે

૧૫૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં માણસ કે ઘેર કોઈને પણ રહેવાની મનાઈ છે કે પાણી બગડે નહીં. નદીનું પાણી પીવા માટે તદ્દન ના લાયક છે નદીમાં પાણી હમેશાં ધણું જ થંકું રહે છે. કાંરભીરમાં ધર્તીકંપ ઘણા થાય છે. નીચેથી-પરદેશથી-આવતી ચીજોના ભાવ અત્રેથી બમણા હોય છે પણ ત્યાં ઉખી ચીજો ઘણી જ સોંધી મળે છે. હવા પાણી ઘેડાં હોવાને લીધે લોકોમાં દીવસમાં ત્રણ ચારવાર ચાહ પીવાનો રીવાજ છે.

શહેરની પાસે જ હરી પર્વત કરીને ઉખી ટેકરી છે. તે ઉપર શહેરના રક્ષણ માટે અઠબરે બંધાવેલા દંડિ છે. દંડિણે ૧૦૦ ફીટ ઉંચો ઘણો જ દમામ-જેવા લાયક જગાઓ. દારૂ દેખાવ વાળો પ્રખ્યાત “તખ્તે સુલેમાન” કુંગર છે. તેની ટોચ ઉપર એક સિવાલય છે. અસલ દેવાલય મહારાજા અરોકે બંધાવ્યું હતું. તખ્તની ટોચ ઉપરથી ચારે બાજુનો દેખાવ ઘણો જ મનોહર લાગે છે. એક તરફ પાંચ વાર આઠા અવળાં વળણું લેતી જોડમ નદી નજરે પડે છે. પાછળ તખ્તે સુલેમાન. ડાહ્ય સરોવર મોટી પાણીની ચાર જેવું દેખાય છે. બાજુએ શ્રીનગર શહેરનો નીચાણમાં દેખાવ અને તેની પાછળ હરી પર્વત આવેલાં છે, બ્યારે બીજી બાજુએ લીલાં ખેતરો, ખીણો, ઉચ્ચ પ્રદેશો અને ઘણે દૂર ઝાંખો નંગ પર્વત દૃષ્ટી આગળ તરી આવે છે. ચિત્રના ડાહ્યા હાથપર પાછળ ઝાંખો “તખ્ત” છે. કિનારે ચિનારનાં ઝાડ છે અને એક સિકારો જોલમના નાળામાં થઈને ડાહ્ય સરોવર તરફ ચિનાર-બાગમાંથી જતો દેખાય છે. જમણી બાજુએ બરકના પહાડ નજરે પડે છે.

શહેરથી બે માઇલ દૂર તખ્તની પાછળ પ્રખ્યાત ડાહ્ય સરોવર છે, તેમાં જળમાર્ગે પણ જલાય છે. ડાહ્યના દરવાજામાંથી એટલા બધા જોરથી પાણી બહાર ડાહ્ય સરોવર. નીકળે છે કે ખોટો ઉચ્ચાર્જી બધ. આ સરોવર કાંરભીરનું નાક છે. નીચાણની જમીનના મોટા વિસ્તારમાં પાણી ભરાવાથી કુદરતી સરોવર બની રહ્યું છે. ફરતે બધે સપાટ જણાય છે. પાણી પારદર્શક છે. તેમાં ઘણા છોડ અને વેલા ઉગેલા છે તેને દૂર કરતા શીઝરો આગળ ચાલ્યો જાય છે. જણે જમીન પર જ હોઈએ એમ ચારે બાજુ જોતાં લાગે છે. સરોવર જ માઇલ લાંબુ અને બે માઇલ દૂર પહોળું છે. હરી પર્વતની પાછળ થઈને દૂર સૂંકી વધેલું છે. ચારે બાજુએ કુદરતી પહાડ આવી રહેલા છે. તે બધામાં “તખ્ત” સૌથી ઉંચો છે. ઝાડ ઉગેલાં હોવાથી જમીન જેવું જ લાગે છે કીનારો છે જ નહીં. આગળ જતાં ત્રણ ચાર ગામડાં આવે છે. સરોવરનાં નાળાં ચારે બાજુએ છે. ઠેર ઠેર લોહા થોડે થોડે અંતરે વાંસ દાટી વચ્ચેનાં છોડવા બેગા કરીને ઉપર બીજા છોડ વાસ વિગેરે પાથરી થોડી માટી નાખી તરતી જમીન બનાવે છે ને તેના ઉપર તાલુચ વિગેરે ઉગાડે છે. આ “જમીન ચોરી” કહેવાય છે તેના ઉપર કર આવેલા પડતો નથી. આ જમીન ઉપર ચાલતાં તે ડોલે છે. જતાં પડેલા ડાબે હાથે નસીમ બાગ આવે છે તેમાં ચીનારનાં અને ગ્લાસનાં ઝાડો છે. પછી સામેના નાળામાં જતાં છે. કાંરભીરનો સૌથી સરસ શાહીમાર બાગ આવે છે. ગુરજાનના ૭૭૦ બાગમાં આ શાહીમાર બાગ એક છે. પાછળ કુદરતી

અરણીનું પાણી ભેરું થાય છે તે ઇચ્છા હોય ત્યારે મોટા ઘોઘ માદક બાગમાં છોડવામાં આવે છે તે પથ્થરના પાક બાંધેલા ખડોળા સ્તંભમાં ઘડને ચઢ ઉતર ચાર ભૂમિકાઓ પસાર કરીને બહાર ડાલ સરોવરમાં નય છે. તેના ઉપર વચ્ચે વચ્ચે છત્રીવાળી ચારસની બેઠકો બનાવેલી છે. એકમાંથી બીજીમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજી ભૂમિકામાં એમ પહોડાતું ઘૂંઘવાટા કરતું પાણી પડે છે. વચ્ચે વચ્ચે હળરો ફૂવારામાંથી તે ઉંચે ઉડતું નય છે. ચારે તરફ રંગ-બેરંગી મોટાં શુભાબનાં ફૂલોના હળરો ક્યારા છે. શાલીમારની શોભાતું વર્ણન કરતું અશક્ય છે.

બીજા નાળામાં શાલીમાર જેવો જ પણ નાનો અને તેનાથી ઉતરતો નીશાદ બાગ છે. તેમાં દરવાજામાં ઘડને શીકારો નય છે અને પછી પથ્થરની સીડી પર ચઢીને અંદર જવાય છે. વળી આગળ ચરમે શાહીનો કુદરતી જમીનની અંદર વહેતો અરો છે. તેના ઉપર ચણ-તર કરી જુદી જુદી જગ્યાએ બંધ કરવાથી વિવિધ બાગુઓથી પાણીના મોટા ઘોઘ અને ફવારા ઘટે એવી ગોઠવણ કરેલી છે. પાણી સ્વચ્છ, ચંદુ અને રેચક છે. પરીગદાસ આગળ ઘડને ડાલના દરવાજા આગળ પાછો શિકારો પાંચ કલાકે આવે છે.

જેલમ નદીના મૂળ તરફ દક્ષિણ દિશામાં આગળ વધતાં રાજા અવંતીવર્માની રાજ્ય-ધાની અવંતીપુર આવે છે. અત્રે ખોદ કામ કરતાં ધર્તીકંપથી દબાઇ રાજમનીખીણનીસર ગયેલાં, કોતર-કામવાળાં બે મંદિરો હાલ નીકળ્યાં છે. મંદિરોમાં ફરતી દેવડીઓ, ઘૂમટો અને અસલી કોઠારો છે. આગળ લક્ષિતા-દિત્યનું લાટીપુગ (લલિતપુર) આવે છે. અહીંથી કેટલેક દૂર અશોકના વખતના બાધ-સ્તુપો છે. શ્રીનગરથી ૬ માઇલ દૂર પંપુર (પ્રેમપુર) નામે ગામ આવે છે કાસ્મીરમાં ફક્ત આ ગામની હદમાં જ કેસર થાય છે, ૨૬ માઇલ જતાં બીજા બીહારના નામનો કસ્થો આવે છે. અત્રે લીડર નદી જેલમને મળે છે. બીજા બીહારની ભાગેલે એક મુંદર હાલના વખતનું મોટું શિરાલય છે. તેની પામે ૫૪ ફરતા થડ આગળથી ઘેરાવાવાળું, મોટું ચિનારનું ઝાડ છે. આગળ ૩૨ માઇલે (જળમાર્ગે ૪૭ માઇલે) કાસ્મીરમાં શ્રીનગરથી વરતીમાં બીજા નગરનું પણ સ્વચ્છતામાં અદ્યતનું ઇસ્લામગાદ શહેર છે, તેનું દેશી નામ અનંતનાગ છે. કાસ્મીરમાં નાગપૂજા પ્રચલીત છે. નાગનો વાસો પાણીનાં અરણીમાં માનવામાં આવે છે. માટે જ જગ્યાએ જમીનમાંથી પાણીનાં અરણી ફૂટી નીકળે છે તે તે જગ્યાએને-નાગનામ આપે છે. જળાશયોને વળી-અજ નામ પણ અપાય છે. અનંતનાગનું પાણી રતાશં પડતું છે. પાણી જ્નેસ ભેર પહોડની બાગુમાંથી નીકળે છે. કુડમાં રાતી માછલીઓ છે. પવિત્ર કુડમાં માછલાં મારવાની મનાઈ છે. અનંતનાગથી ૭ માઇલ કાસ્મીરમાં જેનું પાણી સર્વેથી સરસ ગણાય છે તે આજ-બલનાગ નામનાં જમીનમાંથી ફૂટતાં અને પહોડની બાગુમાંથી છૂટતાં મુંદર અરણી છે. આખી નદી વહેતી હોય તેમ પાણી નીકળે છે. ફરતો મુંદર બાગ અને ચિનારની ઘટાઓ છે. પાણી બરફ જેવાં થંડાં છે. એક નાનું પવાલું ભરીને પાણી પણ ચાર કડકે ઘડીને જ પી શકાય. સહેજ કડકું લાગે છે. રેચક તથા પાચક છે. અજાબલથી ૧૪ માઇલ દક્ષિણે રીનાગ છે ત્યાં જેલમ નદીનું મૂળ છે.

અછાબલથી ઉત્તરે પાંચ માઈલ ઉપર રાજ્ય લક્ષીનાદિત્યનું બંધાવેલું પ્રખ્યાત માર્તંડનું મંદિર છે. તે બે માઈલ પહોળા અને ત્રણ માઈલ લાંબા ઉચ્ચ પ્રદેશીકરની ખીણ. સમાં કીનારે છે. ત્રણ બાજુ નીચાણમાં ફર સુધી નગર પહોંચે છે. નીચે ગામમાં મોટાં ઝરણા નીકળે છે અને એક કુંડમાં પડે છે. પાણી આસમાની રંગનું છે અંદર રૂપેરી માછલીઓ છે. આ હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ છે. બીજાં તીર્થોનો માફક અત્રે પણ પંચાગ્રો ચોપડાઓ લઇને વિંટળાઇ વળે છે. ચોપડામાં શેઠ ચીનુભાઈ તથા શેઠ લલુભાઈ રાયજીનાં નામ નીકળ્યાં. અહીંયાં બાવાન નામનું ચીનારના જાડવાળું મોટું મેદાન છે. તેમાં યુરોપીયન મુસાફરો તંબુ નાખી આસપાસ ફરવા જાય છે. અત્રેથી ૫૦ માઈલ આગળ અમરનાથની જગપ્રસિદ્ધ ગુફા છે. આખા અમરનાથ. હિંદમાંથી સાધુઓ અને યાત્રાળુઓ શ્રાવણ સુદી ૧૫ ઉપર ત્યાં જાય છે. રાજ્ય તરફથી સર્વેને સાથે લઇને જવા માટે મંથ નીકળે છે. મંથ પકાવ કરતો સાત દીવસે પહોંચે છે. વચ્ચે રોપનામ નામનું જળાશય આવે છે. બળતણ રાજ્ય તરફથી પુરૂં પાડવામાં આવે છે. બીજી બધી સામગ્રી પણ રાજ્ય તરફથી ચોખ્ખા દરે મળે છે. મોટા પહાડ-ઝોળાંગી બરફ ઉપર ચાલીને જવાનું છે. ગુફા સેંકડો શીટ લાંબી છે. અંદર નિરંતર બરફ રહે છે. પહાડી દેખાવોના ચાહનાર અને કુદરતની લીલાના અભ્યાસીને માટે આ લીકલ નદીની ખીણ આખા કાશ્મીરમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. બીજે નજરે સિન્ધ નદીની ખીણ છે તે વુલર સરોવર આગળ જોલમને મળે છે. વુલર સરોવર ૧૫ માઈલ લાંબુ છે. બપોર પછી સખત પવન અને તોફાન શરૂ થાય છે. દુર ૮૦ માઈલ ઉપર ૨૬૬૦૦ ફીટ ઉચ્ચો નંગ પર્વત પોતાનું શીખર બીજા નાના પહાડોની ઉપરથી ડોડીયાં કરતો હોય તેમ બતાવે છે. આના જોયો સૌંદર્ય વાળો પર્વત દૂનિયામાં બીજે નથી. વારંવાર સ્થિતિમાં ફેર ફેર થતાં આકાર બદલે છે. તેના ઉપર ચઢવાના પ્રયત્નોમાં ઘણા સાદસિકાએ જાન ખોજા છે. માનસ બલ અને ગાંડરબલ નામનાં સુંદર સરોવરો પણ સિન્ધ નદીની ખીણમાં છે આ શિવાય કાશ્મીરમાં જૂનાં દેવાલયો, ઝરાઓ, ખીણો મર્ગો અને પહાડો અગ્રંમ્ય છે. બધું બરોગર જોવા મળે ઝોજામાં ઝોજા ત્રણ મહિના જેઇએ.

કાશ્મીરની જમીન ઘણી જ ફળદ્રુપ છે. થોડી મહેનતે સારો પાક વરસમાં ત્રણવાર લઈ શકાય છે. ઘાસ લીલુંજમ જેવું બધે ઉગે છે. ઘાસમાં પણ આસમાની વનસ્પતી. ફૂલો હોય છે. કશ્મીરમાં પણ આઇરીસ (Iris) નો મોટો આસમાની અને રાતાં ફૂલો ઉગાડે છે. ફૂલો બધું જ અપારામંથ ઉગે છે. ગુલાબ આપણી હાથેળી જેવાં મોટાં, ગોટાવાળાં અને જુદા જુદા દસ રંગનાં થાય છે. ગુલાબના પેલા પણ ચઢે છે. જંગલમાં પણ ગુલાબ થાય છે. શોકોનાં છાપરાં પર પણ ફલ જ ઉગેલાં હોય છે. જંગલી ઝાડોની માફક કાશ્મીરમાં ફેર ફેર રોતુર, જલ્દમ આલુ અને અખોડનાં ઝાડો ઉગે છે. શીંગોડાં પણ પુષ્કળ થાય છે. “ચેરીની જમીન” પર તરબુચ ઉગાડવામાં આવે છે. તે શિવાય આસ રોઝબેરી, પેર, પીંગ તથા લોદકાટ વિગેરે ઉગેછે ફળો પણ સારાં અને સસ્તાં મળે છે. શર્ક-સરસ મુર્ગધીવાળું થાય છે. પંપુરમાં શુદ્ધ ઉચું કેસર નીપજે છે,

તે ત્યાં ખાર આને તોલો મળે છે. ફેસરની ખેતી હવે ઝાણી થઈ ગઈ છે. કાશ્મીરના લોકોનો મુજરો ખેતી ઉપર છે. ત્યાં મકાઈ આપણા કરતાં ત્રણ ઘણા મોટા થાય છે. ઘઉં, ચોખા હલકી પ્રતિના થાય છે. તે વધારે સારા હળી શકે પણ ખેતીની રીતમાં સુધારો થતો નથી તેમજ શાસ્ત્રીય રીતે હયા પ્રકારનું જી વાવીને સારો પાક લેવાનો પ્રયત્ન પણ થતો નથી. હાલમાં પણ ત્યાં ઘઉં ૩૨ શેરના અને ચોખા ૩૫ શેરના મળે છે. રાજ્યની હદની બહાર અનાજ ચઢાવવાનો પ્રતિબંધ હાલમાં કરવામાં આવ્યો છે.

કાશ્મીરના રાજ્યને મુખ્ય આવક લાકડાંની છે. દેવદારની સ્ત્રીયરો વહેરીને જલમમાં નાખવામાં આવે છે, તે તરતી તરતી જલમ સ્ટેશને આવે છે ત્યાં કઢાડી લેવાય છે. દેવદાર ઇમારતી કામમાં આવે તેવો હવે જાતનો છે. ખાદિ અને પોપ્લર વિષે આગળ ઇમારતો કરેલો છે. ખીજાં ચિનાર નામનાં વડ જેવાં ઘણાંદાર હયાં અને ૪૦ થી ૬૦ ફીટના ઘેરાવાનાં થક વાળાં જાડ થાય છે, પાંદડાં હવેળીના અકારનાં મોટાં પાંચ આંગળાં વાળા હોય છે. ચીનારના જાડ નીચે ઘણી જ થાંક રહે છે. તેની છાંયામાં પગ મુકતાં જ કમકમી આવે એવી શીતળતા લાગે છે. જ્યાં એક ચિનારનું જાડ હોય ત્યાં નીચે જગા સાફ કરી મોટો ચોતરો મુસાફરો માટે લીના ધાસ રૂપી માદી વાળો બનાવે છે. અને તેને ચિનાર બાગ કહે છે. આવા ચિનાર બાગ દરેક જામને ફરતા હોય છે. શ્રીનગરની પાસે તો ચિનારોનું મોટું વન છે. ચિનારની બોડી ફુનિયામાં મળવી મુશ્કેલ છે. શ્રીનગરની આ બાજુ ચિનાર કોઈ પણ જગાએ થતાં નથી. ત્યાં બેસો હોતી નથી. દૂધ, ધી ગાયોનું જ મળે છે. દોર માત્રને આખા શરીરે પુષ્કળ વાળ હોય છે.

આખા રાજ્યની વસ્તી ૩૦ લાખની છે. તેમાંથી ૨૫ લાખ કાશ્મીરમાં છે. ૫૫ ટકા મુસલમાન અને પાંચ ટકા હિંદુ, શીખ, ડોગરા રજપુત વિગેરે થઈને છે. હિંદુઓમાં હયા પંડિત લોકો રાજ્યની હલકી પણ નોકરી કરવામાં માન સમજે છે. મુસલમાનોમાં, મુજર જેટલે દોર ચરાવી ફરતા ફરનારા દૂધ, ધી વેચી મુજરાન ચઢાવનારા, ખેડુલ, કારીગર તથા બોટવાળામાંજ લોકો એમ ચાર પ્રકાર છે. હાલમાં ઘણા પંજાબી લોકો વેપાર અર્થે ત્યાં જઈને વસ્યા છે. તેથી પ્રજામાં કંઈક મીથલ થયું છે. રાજ્યના મોટા નોકરો બધા જ પંજાબી છે. મુસલમાની વખતથી જ રાજ્ય આપા ઉર્દૂ છે પણ લોકો કાશ્મીરી બાપા બોલે છે જે હીંદી બાપાઓથી તદ્દન ભિન્ન છે. લોકો ચૈત્રથી વરસ ચર કરી સંક્રાંતે મહિના પૂર્ણ કરીને ખાર મહીનાનું સૌર્ય વરમ ગણે છે. એટલે તેમને અધિક ખાસ આવડતો નથી અને અંગ્રેજ ગણતરી ખાસ તારીખો ગણે છે.

લોકોનો પહેરવેશ બહુ જ સાદો છે. બેરંઝો માથે ટોપી અને ફક્ત એક પગ સુધીનો જમ્બો પહેરે છે. પંડિતાણ્ણિ રંગ બેરંગી સુરવાળ પહેરે છે. પંડિતો ખારસીઓના ગોર જેવી સફેદ પાપડીઓ પહેરે છે. માર્તંડથી અમરનાથ સુધીના બ્રાહ્મણો સિવાય બધા હિંદુ

મુસલમાનો (પંડિતો સહી) મોંઝાદારી છે. દર નીચ કે ચોથી દુકાન ખાટકીની હોય છે. કારણ, ઘેરાં બંકરાં પુષ્કળ થાય છે. મુખ્ય ખોરાક ચોખા લાકડાનાં ખાણીયામાં લાકડાના નાના સાંધેલાવતી કુટીને હાથે તૈયાર કરે છે. ગરીબ કે તવંજર બધાનો ખોરાક ધણો જ સારો છે. શાંતિ-બેદ વિના સર્વે સાથે જીવે છે. પણ હિંદુ મુસલમાનનું પાણી પણ પીતા નથી. લોકો બધા ગૌર વર્ણના છે. પંડિતાણીઓનો દેખાવ આકર્ષક છે. દાસ્મીરીઓમાં બાળ લક્ષ પ્રવચીત હોવાને લીધે તેમના શરીરનો બાંધો નબળો છે. લોકો મોટે ભાગે અર્ધનગ્ન કંગાળ હાલતમાં છે. સાંજ પડે ત્રણ આના મળે તો ખૂશ થઈ જાય. મહીને રૂ. ૬ ના પગારમાં આખો દિવસ હલેસાં મારે કેકીસ્તી ખેંચે. ખોસે ધણા વિનયી, મીઠા અને ગરીબ છે. પણ બ્હીકણ ઘણા છે, સહજ પણ સહન શક્તિ ધરાવતા નથી. જરા વાગતાં મોટેથી રોવા મંડી પડે છે. લોકોના બ્હીકણપણાને લીધે રાખ્યમાં હુંડ કે ચોરી જવલ્લે જ થાય છે. બધો આધાર કૃષિર ઉપર રાખે છે અને પૂરેપૂરા નસીબવાદી છે. જૂત, રાક્ષસની વાતો કર્યા કરે છે. દાસ્મીરી કદી પણ પોતાનો દેશ છોડી બહાર જવાનું પસંદ કરતો નથી.

દારીદ્ર્યને લીધે પ્રમાણીકપણાનું તેમને બાન જ રહ્યું નથી. ઇર્ષા મીઠા લેવા એક આનો આપીએ તો આપણી હાજરીમાં પણ બે પૈસા મજવામાં મૂક્યા સિવાય રહે જ નહિ. પકડાય તો પણ ચરમાય નહિ. માંછ લોકો નીતિમાં બિલકુલ સમજતા જ નથી. તેમની સ્ત્રીઓ પવિત્રતા બાળતી જ નથી. લોકો દરેક મીઠામાં દલાલી ખાય અને વારે વારે બહાનો કહાડી બક્ષીસ માગે.

મનુષ્યો ધણા જ અપંગ, હેંશીવાર અને કુદરતી રીતે તીર્થ મગજ શક્તિ વાળા છે. પણ મગજ શક્તિ ખીલવવામાં આવી નથી, કળાયણી ધણી જ ઝોછી કળવણી. તદન નહિ જેવી છે. હાલ ફેજવાણી ફેજાવવાના પ્રયાસો થાય છે. દસ વરસ થયાં દાસ્મીરમાં એક આર્ટસ કોલેજ યઈ છે. પણ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા આપવા લાકેર જવું પડે છે. મીશન ખાતાએ હાલ ત્યાં ધણો જ સુધારો કર્યો છે. મીશન હાઈક્રિક્સ ચારીચ ધડવા માટે એક નમુનેદાર સ્કૂલ છે. મીશન જાનાના ઇન્સ્પીતાલ તથા મનુષ્યોની ઇસ્પીતાલ પણ ઘણું તારીફ લાયક લોકોપયોગી કામ બન્યું છે.

દાસ્મીરીઓ ઢગમાંથી સરસ મુરબ્બા બનાવે છે. માટીનાં વાસણો સુંદર ચળકતાં અને સસ્તાં થાય છે. અણોડના લાકડા ઉપર ઘણું જ ઉત્તમ પ્રતીનું અને હુલર-હંધોચ. દારીગીરી વાળું કોતરકામ કરે છે અને તેના ઉપર ફીનીશ પણ મજાની કરે છે. ત્યાં આગળ બનતી કોતર કામ વાળી પેટીઓ, ખૂરશીઓ તથા પડદાઓ, ત્રણ ધણી દોંમલ આપનાં પણ અગ્રે મળે નહિ. મોટા વેહેપારીઓ ખુદ શ્રીનગરમાં જ યુરોપીયન ક્વાર્ટસમાં એ જ માત્ર સહેલાઈથી અમળે બાવે વેચી શકે છે. લાકડાનું રંગ કામ, કાગળનાં રમકડાં તથા પથ્થરનાં બટનો પણ સારાં અને સસ્તાં થાય છે. ધાતુ ઉપર કોતર કામ અને મીનાકારી કામ પણ સરાઈમંથ કરવામાં આવે છે. દાસ્મીરી સોના રૂપાનું કોતર કામ ઘણું જ ઉમદા થાય છે અને તે યુરોપ જાય છે. લાકડું તદન સસ્તું.

તેમજ કાશ્મીરી કારીગરની મળુરી પણ રાજની બહુમાં બહુ છે આના એટલે આ બધી માલ ધણે સેધો પડે છે. હાલ દર વરસે કાશ્મીર તરફ જતા મુમુક્ષુઓની સંખ્યા વધતી જતી હોવાથી કાશ્મીરી કારીગરોને ઉત્તેજન મળે છે અને તેનો ઉઠાવ પરદેશ વધુ પ્રમાણમાં થવા માંડ્યો છે. રાજ્ય તરફથી હાલમાં યુરોપીયન કારોબાર નીચે રેશમના કીડા ઉછેરી તેમાંથી રેશમી કાપડ બનાવવાનું એક કારખાનું કાઢવામાં આવ્યું છે.

કાશ્મીરીઓનો મુખ્ય હુન્નર ઉત્તના કાપડનો છે. હલકા નાંડા ઉત્તની સફેદ અથવા કાળા રંગની કામળીઓ અને છે. તેની કીંમત રૂ. ૩ થી ઉપર હોય ગરમ કાપડ.

છે. એથી ઉચું પુણું નામનું રવાંટીયાનું ખાડખચું કાપડ થાય છે તે એકાદવા તથા પહેરવાના કામમાં આવે છે. યુરોપીયનો શીયાળામાં પહેરવાના નાંડા હાઈકોટ તેના બનાવરાવે છે. સરમ બારીક ઉત્ત જેને પરમીનો કહે છે તે ઘણું ખર્ચ લાડક પ્રાંતમાંથી આવે છે. પરમીનો દર ચારે રૂ. ૪ થી ૧૦ સુધીનો આવે છે. તે બહુ જ સુંવાળો, હલકો અને ગરમ છે. આપણે અહીંયાં કાશ્મીરી સાથે આવતી જ નથી વિલાયતી મરીના ઉપર અમૃતસરમાં બરત બરી તેને સાલ નરીફ આ બાબુ વેચવામાં આવે છે. અસલ કાશ્મીરી સાલ રૂ. ૪૦ થી હલકી હોઈ શકે નહિ. વજનમાં બહુ જ હલકી અને પોતમાં બારીક તથા મખમલ જેવી સુંવાળી હોય. બરત કામમાં કાશ્મીરીઓ બહુ જ પ્રવિણ છે. મુતરાક સાડી ઉપર રેશમી બરત રૂ. ૨૦૦ સુધીનું થાય છે. કામ બહુ જ બારીક અને ખૂબીદાર હોય છે. નકીયાનાં પડ, રમાલ વિગેરે મુતરાક કાપડ ઉપર ઉત્તનું બરતકામ પણ ઘણું થાય છે. હલકા ગાલીયા પણ શીનગરમાં બને છે. પણ ઉંચા તો માહટીસ્તાનમાં રક્ષી તથા મધ્ય એશીયામાં પારકંટ તરફથી આવે છે. જાનીન માગે તાર્તરી, રશીયા અને દીબેટ સાથે વહેવાર હળુ ચાલુ છે.

ચારે તરફ સફેદ ચળકતા બરફથી ઢાંચેલાં શિખરો લીલાંછમ ખેતરો, લાખો શુભાખનાં ફૂલોનાં વનો, સુંદર બગીચાઓ જળમાર્ગો ઘોઘમાંથી પડતું રૂપેરી જળ,

ઉપસહાર. ખીણોમાં આડી અવળા રમતી જેલમ, સિન્ધ અને લીડર નદીઓ,

૩૨.

એમ ચાર ૫ ગોખરની હારો, ચિનારનાં ઘટાદાર ચંડક આપનારાં જાડ, મુગંધીદાર મનોહર શિતળ પ્રજામાં કંઈક મીઠણુ ૫૭. ઝરાંઓ અને નિરતર રૂબરૂ બૂરીવાળો આ વર્ષાવિ પ્રદેશ ન્યારે વખતથી જ રાજ્ય બાપા ઉડું છે. ૫ નાકા કાશ્મીરી બા. ન બૂલે અને હાથરની લીલામાં તેનું થી તદન બિન છે. લોકો ચૈત્રથી વરસ શરૂ કરી સંક્રાંતે મહિ. સૌથ વરસ ગળે છે. એટલે તેમને અધિક માસ આવવો નથી. તારીખો ગળે છે.

૬ કેશવલાલ પટવા

લોકોનો પહેરવેશ બહુ જ સાદો છે. બેરાંઓ માથે ટોપી અ. નજો પહેરે છે. પંડિતાણીઓ રંગ બેરંગી સુરવાળ પહેરે છે. જેવી સફેદ પાલકીઓ પહેરે છે. માર્તંડથી અમરનાથ સુધીના આ

વિયોગ.

શિખરિણી છંદ.

પ્રભા ફેલાવતો, સદી નમ પડે સ્વારી જ કરે;
શીળા ચંદ્રિકાથી, જગત રીત રસિમ મંદી હુમે.
મૃદુ ધીમો વાયુ, સદર કરતો પાદ્ય પરે;
હવાથી પત્રોને, નિરવ ચુપડી બંગલ કરે. ૧

ગમીસ ગાદાકો, બચકર વિપિને વહી જતું;
સમીપે ઉભેલા, નમ પર થકી રમ્ય ઝરણું.
રંગતો'તો જ્યારે, સતરૂપ કરી તારકપતિ;
કુમુદો ખીસાતી, કહી વમર ભોલ્યે નવ ગતિ. ૨

ગજરિની ત્રાડો, વનગિરિ મુદાને ગજવતી;
બયેથી કંપાવે, વિહંગ પશુઓનાં મન આતી.
શિયાળોના સગ્દો, રૂદનમય લાગે કરણને;
ધુધુ કેસ નાદે, ઉજ્જક મુથવે શોક રવને. ૩

દીપ્તતા વહિનાં, બચકર અતિશેષ બડકા;
દયામિત્રા જેવા, વન દહનનો ભાસ કરતા.
વને આખા દીસે, નયન ફરતા રૂઢમવતા;
બારતા ત્યાગીને, દીપ્તતા અનિશે આરંભવતા. ૪

જતો'તો કો પંથી, નયન જળથી આર્દ્ર થયલા;
મુખેથી નિઃશ્વાસો, ઉદધિ વિધિ જેવા નીકળતા.
થઈ ખેદે ઝાંખી, રજનિ પતિ જેવી મુખ છાંતી;
પ્રિયાના વિયોગે, હૃદય બધુંએ શૂન્ય જ નકી. ૫

દિશાઓ ચારે એ, જન વિદીનને એકલી હતી;
નિહાળી પંથીએ, હૃદ સ્પર્શી વાણી સલિમની.
વશની નીકાને, ઉતરી પડિયો તે મંદી ઉડો;
હતું ના કેં માન, સુલ જગતનું એ નકી જ તો. ૬

“ગઈ તું તો દૂરે, મુજ અવનના આર્ગે પરથી;
અડધો દૃં તો છું, અવન દીપ્તનું ના મથી મથી.”

કશુંએ સુએ ના, મન ભ્રમિત ને ખડાવડું થયું;
 વિના ત્હારા થાયે, મગજ મુજનું જ્ઞાન ભુલતું. ૭

મીઠા સંયોગેથી, પ્રમુદિત હતા હે સહચરી;
 રમંતા ખેલતા, ખખર પડીના રાત્રી દિનની.
 કદી જાતાં રંગે, ઉપવન વિશે કુંજ ગૃહમાં;
 કુસુમોઃ ચુંટીને, પરસ્પર વૃદ્ધિય કરતાં. ૮

જતા'તા કાદિએ, સરિત તટમાં વેળુ સુધવા;
 વળા ખેસી નાવે, નહ ઉપર જાતાં નીરખવા.
 નિહાળતા જાવ, કદી નિગિડ કાળા ધન અને;
 ઝીલતાં ફારાંને, કલપી નજનાં આયુ જ ખરે. ૯

કમાપીનાં યૂયો, ધન સમીપ વૃત્તો કરી અને;
 ટહુકારે ઉઘા, રવચક્રી નિમંત્રે મુદ મને.
 કૃતિકાઝાએ, સૌ કુદરતની જોઈ ખુશી થતા;
 હું તું જ પહેલાં તો, તું ગઈ હમણાં છેતરી અહા. ૧૦

અકારી કીડાએ, રમત ગમતો તો થઈ હવે;
 પમે તો આવીને, હરી લીધી તને તો ઝુંટરીને.
 જગે તો છૂટ્યો છે, તુજ મુજ તણો યોગ અધુના;
 પરતુ બનેએ, મળીશુ પ્રભુ હારે નકી જ હા. ૧૧

રહો છુ વિશ્વાસે, તુજ મિલન માટે અધીર થઈ;
 કદાએ દેખાશે, તુજ મુજ છબીની પ્રતિકૃતિ."
 વિરામ્યુ પંથીનું, કર્ણમય વાણી વહનને,
 ઉપાતું રાતું ત્યાં, વસન બોએ તો ફરફરે. ૧૨

મધુરાં પંખીડાં, કલકલથી પ્રાતઃ સુગવતાં;
 પ્રિયાને શોધંતો, પથિક વિગર્ષો અન્ય દિશમાં.
 ન દેખાયો ક્યાંયે, ઉરથી વસતા કો મલુજને;
 અશોવાયુ પુરી, વિલીન બનિયો વિશ્વ પટલે. ૧૩

અ. સૌ. લીલાવતી.

પ્રેમાનન્દનાં નાટકોના પક્ષકારો.

૩

પ્રકાશકોને આ નાટકો બાબત માહિતી કંઈકારે અને કેવી હતી ?

આ પ્રશ્ન વિશે મ્હેં નીચે પ્રમાણેની દલીલત રજૂ કરી હતી:—

† (ક) ‘ શૈવદીદરણુ ’માં દવિચરિત્રમાં પૃષ્ઠ ૧૧-૧૨ મેં પ્રકાશકોએ પ્રેમાનન્દનાં ગ્રન્થોની યાદી આપી છે. તેમાં પ્રેમાનન્દનાં નાટકોમાંથી એકનું પણ નામ કે ધરાયો નથી; એટલું જ નહિ, પણ નાટકો રચ્યાં હતાં એમ સામાન્ય દક્ષિણ પણ નથી. આ સંવત્ ૧૯૪૫ની વાત.

† (સ્વ) અને તે પછી બે વર્ષ ૮ (સંવત્ ૧૯૪૭-૪૮માં) બે નાટકો (‘ શૈવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ’ અને ‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ’) એકાએક પ્રકાશમાં આવ્યાં.

† (ગ) બે વર્ષ પહેલાં નાટક વિશે નામ નહોતું અને એકાએક (‘ શૈવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ’માં ‘ ગ્રન્થ વિવેચન ’ પૃષ્ઠ ૧ માં) જણાવાયું છે કે પ્રેમાનન્દે ૧૧ નાટકો રચ્યાં છે “ એમ સાંભળિયે છિયે. ”

§ (ઘ) ‘ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ’ના ‘ ગ્રન્થવિવેચન ’ પૃષ્ઠ ૩૫મે છેલ્લી ચાર પંક્તિઓમાં એ ગ્રન્થને ‘ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ’નું છેટલું પુસ્તક કરી કહ્યું છે. અર્થાત્, બીજા કોઈ ગ્રન્થ તે વખતે જાણમાં નહોતો. અને હેની બે વર્ષ પછી ‘ તપત્યાખ્યાન ’ નાટક એકાએક ખડું થયું.

અને આ વિવરણ સ્થિતિ આટલે મનને પ્રકાશ આપનારો ખુલાસો કર્યો પણ આપવામાં આવ્યો નથી.

* (ઙ) વળી, ઈ. સ. ૧૮૯૪-૯૬માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ‘ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ’ ઓફિસે મોકલેલી ગ્રન્થોની યાદીમાં નવા ત્રણ નાટકગ્રન્થોનાં નામ છે, બે પ્રેમાનન્દકૃત અને એક વસન્તકૃત; જે વિશે તે પૂર્વે ‘ તપત્યાખ્યાન ’ પ્રગટ થતા સુધી

† “ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો ”—વિશે નિબન્ધ, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ આગળ મોકલો; પૃષ્ઠ ૪.

§ “ આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં હોય ખરાં ? ” ભરૂચ સાહિત્ય સભા આગળ વાંચેલું બાપણ; ‘ વસન્ત ’, ઈર્તિક સંવત્ ૧૯૬૮, પૃષ્ઠ ૪૩૯-૪૪૦.

* ‘ વસન્ત ’, પૌષ સંવત્ ૧૯૬૭, પૃષ્ઠ ૫૬૮.

દીવા જેટલું સ્પષ્ટ, સ્વયંપ્રકાશ, ખરું ખરું; પણ શી રીતે? યાદીમાં નામ નથી માટે હેમને મળ્યાં નહોતાં—એમ સાધ્યસ્તરીકાર દોષનો આશ્રય કરીએ તો જ. બાકી અન્ય પ્રમાણના વાયુ બળે તો એ દીવો હોલવાઈ જ નયછે. જે ‘દ્રોપદીહરણુ’ (અન્ય ૧ લા) ના ‘કવિચરિત્ર’માં પ્રેમાનન્દના અન્યોની યાદી આપીછે, તે જ અન્યના ‘અન્યવિવેચન’માં (તેમ જ ‘કવિપ્રશંસા’માં) પ્રેમાનન્દે નાટક રમ્યાં હતાં એ અર્થના સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ, ઉલ્લેખ છે! આ સ્થિતિમાં નાટકો તે સમયે મળ્યાં નહોતાં એ વચન શી રીતે સ્વીકારશે? ‘અન્યવિવેચન’ના લખનાર અને ‘કવિચરિત્ર’ના લખનાર એ બેની વચ્ચે વિલક્ષણ પડેદો હોય તો એકબીજાથી વાત છાની રાખી મનાય. પણ એ માની સકાય હેવી વાત નથી.

(૪) “પ્રકાશકોએ યાદીને સર્વવ્યાપક તરીકે ગણાવી નથી એ સત્ય સૂચે જેટલું પ્રકાશમાન છે.”

કબૂલ. હું કહારે તે વાતની ના કહું છું? ત્હારે તો એ સૂચનાં જાણી નોંધીને આખ્યર્થોઆમણાં કરવાનો આરોપ રા ‘જા’ મ્હારા હાર મૂકે છે તે માથે ચક્કવો પડશે? ‘ગિલકુલ નહિ’. કેમકે મ્હેં કહી કહ્યું જ નથી કે એ યાદી સર્વવ્યાપક મનાવવાનો હેતુ પ્રકાશકોનો હતો. મ્હારું તો કહેવું એટલું જ છે કે—એક જ અન્યના એક ભાગમાં નાટકો રમ્યાં હોય-સ્પષ્ટ કહે, અને બીજા ભાગમાં આપેલી યાદીમાં (પછી પ્રકાશકોમાંના બીજાના લખેલા ભાગમાં યાદી આપેલી તે બધે હોય, પણ બંને ભેગકોનું જ્ઞાન વિશે આ બાબતમાં ઐક્ય જ ગણાય માટે કહું છું—બીજા ભાગમાં આપેલી યાદીમાં) નાટકનું મોઢમ પણ નામ ના મળે એ સ્થિતિ સહિત ચમત્કારોમાં સ્થાન લેવાને યોગ્ય છે, અને યાદી ગમે ત્હેવી શિથિલ હોય તોપણ નાટક પ્રેમાનન્દે લખ્યાં એ અપૂર્વ વાત હોવાને લીધે નાટકને સંબન્ધે યાદીનું જ્ઞાન અગમ્ય જ કહેવાય, અને નાટકને સંબન્ધે તો એ યાદીની વ્યાપકતાની અપેક્ષા વાજળી રીતે રખાય ખરી.

(૫) પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રથમ વર્ણના પ્રસિદ્ધ થયેલા રિપોર્ટમાં પ્રકાશકોએ નાટકો ગણાવ્યાંછે,—આમ રા. ‘જા’ કહેછે આમ હોય તો તો મ્હારી શક્તિ બધી ખોટી ઠરે; અને બલે ઠરે. પણ રા. ‘જા’ નાં વચનોને વગર તપાસે સ્વીકારી લેવામાં બધ છે એ અનુભવથી જણાયુ હોવાથી મ્હેં આ રિપોર્ટની છાપેથી પ્રત્યુજ્જરાત વર્નાકુવર સોસાઇટીમાંથી પેદા કરી રિપોર્ટ વાંચી જોયો; તો સ્થિતિ જુદી જ જણાઈ! રિપોર્ટ મંવત ૧૯૪૪-૪૫ થી ૧૯૪૭-૪૮ (સન ૧૮૮૮-૮૯ થી ૧૮૯૧-૯૨) સંધીનો છે; રિપોર્ટની તારીખ ૧૯-૧-૯૩ ની અને પ્રસિદ્ધ કર્યાની સાલ ઈ. સ. ૧૮૯૩-મંવત ૧૯૪૬ છે. રિપોર્ટ નીચે હસ્તાવિન્દાસ D. K., પ્રાચીન કાવ્ય કમિટીના મંત્રીની છે) આમ તો ઈ. સ. વલ્લભ વિશેની કથા ૧૩ } માં લખાયેલા રિપોર્ટમાં ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ } માં પ્રગટ મંવત ૧૯૪૭-૪૮ }

† ‘વસન્ત’, માથે ૩ હોય હેમાં આશ્ચર્ય શું? પ્રથમ વર્ણનો (મંવત ૧૯૪૪-૪૫,

ઈ. ૧૮૮૮-૮૯ નો) રિપોર્ટ છે એમ રા. 'ફા.' લખે છે તે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે તે આમ જણાઈ આવશે; પ્રસ્તુત રિપોર્ટ તો ઉપર બોધું તેમ ત્રણ વર્ષનો છે. પ્રથમ વર્ષના રિપોર્ટમાં નાટકોનાં નામ હોત તો તે એમ જણાત ખરું કે સંવત્ ૧૯૪૭-૪૮ માં પ્રગટ કરેલાં બે નાટકો પ્રકાશકોની પાસે કાંઈ નહિં તો બે વર્ષ પૂર્વેથી આવેલાં હતાં.

હું 'સમાસોચક' ના એપ્રિલ ૧૯૧૪ ના અંકમાં તન્ત્રી તરફથી પ્રગટ થયેલા 'પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' વિશેના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૪૩-૧૪૪ મેં કહ્યું છે "કે" સંવત્ ૧૯૪૩ ના આવાદના 'આર્યજ્ઞાનવર્ધક' માં પ્રાચીન કાવ્યોની વિસ્તૃત યાદી સ્વ. ઇન્દુલારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ આપી છે તેમાં પૃષ્ઠ ૨૦૭ મેં પ્રેમાનન્દના અન્યોની સુચિમાં "ત્રણ નાટકો (નામ મળ્યાં નથી)" એમ "હિંદિમ નાદથી" જાહેર થઈ ચૂકેલું હતું. હિંદિમનાદ આપવા જેવી વિશેષ સ્થિતિ શી હશે તે સમજાતું નથી. પણ તે વાત બાબૂ ઉપર રાખીશું, અને આ વચનથી સૂચવાતા આશેપનો જ વિચાર કરીશું. એ લેખના લેખક ઉમરે છે કે—કવિ પ્રેમાનન્દ આદિનાં કાવ્યોની યાદી તેના સંગ્રહકર્તાઓ તરફથી જ સ્વ. ઇન્દુલારામને મળી હતી. 'સંગ્રહકર્તાઓ' અતિ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો એ બંને એક જ એમ જણાય છે. એટલે જે મૂળથી નાટકો પ્રગ્ન સમદા ૨૨૦૦ થયાં તેથી બિન મૂળના પોષક પ્રમાણ તરીકે તો આ વાત ૨૨૦૦ નથી કરાઈ એમ જણાય છે. વળી, 'સંગ્રહકર્તાઓ' એમ બહુ વચનને લીધે અમુક વ્યક્તિને પકડવી કષ્ટ પડે છે. સંગ્રહકર્તાઓ તરફથી યાદી મળી હતી એ ખાતરી 'સમાસોચક' ના તન્ત્રી પોતાના ખાનગી જ્ઞાનથી જ કહેતા હશે કે કેમ તે ખબર નથી.

(ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સ્વ. ઇન્દુલારામ આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી એમ દૃઢતાથી માનતા હતા).

'આર્યજ્ઞાનવર્ધક' માંના સૂચનથી બહુમાં બહુ એટલું જ દર્શાવાશે કે નાટકો પ્રગટ થયાં હોની બે વર્ષ પૂર્વે 'દોષદીરણ' માં 'અન્ય વિવેચન' માં નાટકો વિશે જે નામ દામ વિનાનું મોઢમ સૂચન છે તે જ પ્રકારનું સૂચન તેથી પણ બે વર્ષ પૂર્વે પરાક્ષ રીતે કરવામાં આવ્યું હતું. આથી કાંઈ વિશેષ સાબીતી થતી નથી. જે દોષ પૂર્વની સ્થિતિમાં હતો તે જ હામાં પણ રહે છે. નાટકોની સંખ્યા ત્રણ એમ નિશ્ચિતતાથી કહી છે છતાં નામ જણાવ્યાં નહોતાં હેમાં જ સંદેહનાં બીજ છે.

અર્થાત્, સ્થિતિ આમ છે:—

સંવત્ ૧૯૪૩ થી ૧૯૪૭-૪૮ સુધી નાટકોતો જન્મ થયાનો "હિંદિમનાદ" થયો હતો; પણ હજી હેનો નામકરણવિધિ થયો નહિં હોય તેથી એ "હિંદિમનાદ" જોખરો જ હતો;

પછી ૧૯૪૭-૪૮ માં બે નાટકો, નામકરણ થઈને, જગત્ આગળ પ્રગટ થયાં;

હજી પણ 'તપત્યાખ્યાન' ના જન્મતો ઇશારો કાઢે નહોતો જ; (માત્ર 'આર્યજ્ઞાન-

નામ એ નાટકોના છે તે જે સાલમા છપાયા તે સાલની યાદીમા જ એ રિપોર્ટમા છે રિપોર્ટમા નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ છે —

૫૪ ત્રીજે ઈ સ ૧૮૮૮-૮૦ મા પ્રસિદ્ધ કરેલા ૧૧ અન્યો બતાવ્યા છે (હેમા ત્રેમા નન્દના કે કોઇનાં નાટકોનું નામ નથી, 'દ્રૌપદીહરણ' છે)

— ૫૪ ૪ થે બીજા વર્ષમા (ઈ સ ૧૮૮૦-૮૧ મા) પ્રસિદ્ધ થયેના ૮ અન્યોની યાદી છે (હેમા પણ નાટકો નથી, 'અણ્ણવકાખ્યાન' તથા 'માર્કેડેય પુરાણ' બાગ ૧ થી ૫ છે)

૫૪ ૪ થે ત્રીજા વર્ષમા (ઈ સ ૧૮૮૧-૮૨ મા પ્રસિદ્ધ થયેલા ૧૦ અન્યો છે (હેમા 'રેનદર્શિકાસત્યભાષ્યાન' (નાટક), 'પાન્ડ્યાલીનસન્નાખ્યાન' (નાટક), 'કુન્તીનસ તાખ્યાન' (ગ્રંથ), છે, પણ 'તપત્યાખ્યાન' (નાટક) નથી એ છપા યુ ઈ સ ૧૮૮૪-૮૫ મા, એટલે ના જ હોય)

પરંતુ એ યાદીના આરંભમા લખ્યું છે —

'ત્રીજા વર્ષમા બાકીનું કામ પૂરું કરી નાખનાર હોનાથી એ ખતમની તપાસણી કરવામા આવી ઇચ્છીક કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યું ન માલમ પડવાથી તે વખતે વખત કમી કરવામા આવી હતી તે બાદ કરતા બાકી રહેલી કવિતા આ વર્ષમા પ્રકટ થઈ'

અર્થાત્, તે પ્રમટ ક્યાં પછી કોઇ પણ 'કવિતા' સિનક રી નહોતી ગોઠવે 'તપત્યાખ્યાન' નાટક સિલક રહેલું નહિ જ, 'વખતે વખત' કમી કરેલા અન્યોમા એ ના દોષ સંકે, કેમકે એ નાટક ગળાં ક્યું ત્કારે તો હો પ્રસસાને શિખરે ચગ યુ હતું

આ ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ઈ સ ૧૮૮૬મા મોમ્બેની યાદીમા જે નાટકો

(૧) લોપામુદ્રાખ્યાન } (ત્રેમાન દ્વૃત)

(૨) દુષ્ણમાયાનાટક }

(૩) મારુતિવિજય (વલ્લભદ્વૃત)

વર્ષકે' માની ત્રણુની સખ્યામા ગર્ભ બીજરૂપે હતો તે બાદ), તે વળી એ વર્ષ પછી નામ વિધાન સાથે જ પ્રગળ થયુ અને તે પછી વળી એ વર્ષે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મોકલેલી યાદીમા નામવિધાન સાથે વળી એ નાટકો ત્રેમાનન્દના કરીને ગણા યા (પણ નગરે પડ્યા નહિ) અને અદ્ભુત ચમત્કારથી જણાયવી ત્રેમાનન્દના નાટકો ની કુલ સખ્યા ૧૧ માના બાકીના ૬ (અથવા તો ૮)નો હથ જન્મ નથી, (કેમકે છેવટના થેના નામ જન્મ પહેલા પણ પડ્યા હોય) ગર્ભાધાનમસ્કાર થયે છે કે કેમ તે પણ આપણે જાણતા નથી આમ ઉત્તુક પ્રગળે દટળાવવાની કૃતિ શા માટે થઈ હશે ? આ ઉપકાસાર્થે નુ નથી જોનતો નાટકની સખ્યા નિશ્ચિત રૂપે જણાય અને નામ કામ ના જણાય એ સ્થિતિ જ અગમ્ય છે

છે તેનાં પણ નામ રિપોર્ટમાં નથી. અર્થાત્, તેની સ્થિતિ પણ ‘તપત્યાખ્યાન’ જેવી જ. એ ત્રણ નવાં નાટકો તથા ‘તપત્યાખ્યાન’ મળી ચાર નાટકો પ્રકાશકોની આગળ આ રિપોર્ટની તારીખ ૧૬-૧-૯૩ પછી જ આવ્યાં હશે એમ ગણવું પડશે.

રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૧૭ મે પરિશિષ્ટ નિશાની અં માં ટિપ્પણ તા. ૮ મી ૧૮૮૯ નું હું. આ. રા. રા. મણિભાઈ જસભાઈની સહીનું છે; તેમાં ઉપરના એ પત્રક વિશે આમ શબ્દો છે:—
(ટિપ્પણ પેરા ૩-૪)

“ આ કવિતામાંથી વડોદરા રાજ્યની હદમાં થઈ ગયેલા કવિયોની કવિતાં જેઠી કદાવી તેની બે યાદીઓ કરાવી છે. તે યાદીઓ એ તથા જે નિશાનીની આ સાથે સામીત્ર છે.

“ જે નિશાનીની યાદી જૂદી એટલા માટે કરાવી છે કે તે યાદીમાં લખેલી કવિતા બામન હાલ હું કાંઈ ભલામણ કરવા માગતો નથી. કેટલાક કવિયોએ ભાગવત (? કાંઈ) રામાયણ અને ભારત એ ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર ગુજરાતી કવિતામાં કરેલાં છે. આ ગ્રંથો ભારે અને છપાવતાં ખરચ પણ વધારે થવાનો એટલે તે અને હેવા પ્રકારના ગ્રંથો જે હાલ તુરત છપાવવા એ ખૂબી ભલામણ નથી, હેવા ગ્રંથો એ જે પત્રકમાં દાખલ કર્યાં છે. એ પત્રકમાં દાખલ કરેલા ગ્રંથ છપાવતા પહેલાં કોઈ સારા કવિ પાસે તે જોવાની થી અને કોઈ ગ્રંથ અથવા ગ્રંથો બાતલ કરી નાંખવા જેવા જણાશે તો બાતલ કરી નાંખીશું.”

આ ઉપરથી જણાશે કે:—

- (I) રિપોર્ટમાં કહેલું એ પત્રક અને ટિપ્પણનું એ પત્રક એક જ માનવું એમ લાગે છે;
- (II) ‘તપત્યાખ્યાન’ તથા ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાયટીની મોકલેલી યાદીમાંનાં નાટકો, તેમ જ ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨માં પ્રગટ થયેલાં એ નાટકો એ સર્વે જે પત્રકમાં હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો નથી; કારણ “ભારે અને છપાવતાં ખરચ વધારે થવાનો” હેવા એ ગ્રંથ નથી;
- (III) એ પત્રક તથા જે પત્રક આ આખા રિપોર્ટમાં કે પરિશિષ્ટમાં જણાતાં નથી. તેથી તર્ક કરવા પડે છે. એ પત્રકો અસલ રૂપમાં રજૂ થાય તો કશું કહેવાય. કેમકે હેમાં બે ‘રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ અને ‘પાત્રચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ એ નાટકોનાં નામ હોય તો ઈ. સ. ૧૮૮૯માં તે જણાતાં આવ્યાં હતાં એમ ગણાય. પરંતુ ‘તપત્યાખ્યાન’ તથા ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાયટીની યાદીમાંનાં નાટકો તો તે પત્રકની ખૂબી જ રૂઢશે. અને સંભવ તો ઉધારો એ જ છે કે નાટકોમાંનું એક પણ એ પત્રકમાં કે જે પત્રકમાં નહિ હોય. પછી તો પ્રભુ જાણે અને ‘પ્રાચીનકાવ્યમાળા’ના વ્યવસ્થાપકો જાણે.

છેવટે એક આશ્ચર્યકારક અસંગતિ રા. ‘જા’નાં વચનોમાંની બતાવું છું. “ યાદી

હતા એટલે રાજસ્થાનના રજવાડામાં તેમની પ્રતિષ્ઠા કે ગૌરવ ન્હોતાં-તેમની મહત્તા દર્શાવવા રચ્યો હતો. આમ હોવાથી એ રાસો સમકાલીન સત્ય ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો બાણવા માટે નકામો છે.

રાજસ્થાનના રજવાડાઓ સાથે તેઓ સંબંધ છે એવું બતાવવા કોઠારીઆ અથવા બેડલાં ચોઢાણોના કોઈ સાક્ષર બાટે આ કાવ્ય રચ્યું હોય એમ દેખાય છે. કર્તાએ મેવાડના રાજવંશની સ્તુતિ સારી પેઠે ગાઈ છે. કાવ્યમાં વર્ણિત વૃત્તાંતો પ્રત્યે તેઓ અનાદર બતાવ્યા વિના તેમનો સ્વીકાર કરે તો ખીજા રજપુતો પણ એ વૃત્તાંતોને સાચા માને એવા હેતુથી એ સ્તુતિ કરાવેલી છે. ચન્દ બરદાઈના નામથી કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરી સાર્વજનિક વિશ્વાસ મેળવવામાં કર્તા સફળ થયો છે.

૧.

હિન્દીની ધ્રુજ કે ખીજ બોલીમાં નહીં વપરાતાં અને રાજસ્થાની બોલીમાં વપરાતાં કેટલાક શબ્દો અને શૈલિઓ પરથી આ કાવ્ય રાજસ્થાની કવિ પ્રણીત લાગે છે.

કાવ્યની શરૂઆતની તુકામાં

(ક) સત્ત ફુલ્યોં ચાવહિસે, આદિ પર્વ, ખીજ છપ્પૈ.

(લ) તૃતી ભારતી વ્યાસ ભારત્ય માપ્યૌ ।

જિને ઉત્ત પારત્ય સારત્ય સાપ્યૌ ॥ આદિ પર્વ, ૪ થું ભુજંગપ્રયાત

આ લીટીઓમાં સત્ત, ચાવહિસિ, ભારત્ય, પારત્ય અને સારત્ય રાજસ્થાનની જ કવિતામાં વપરાય છે.

(ગ) આખેત ચૂકના સર્ગમાં

યહ ઘાત સદ્દ ગોરી સુવર ।

કરૂં ચૂક કેં સજ્જ રત્ન ॥ ૫ મી છપ્પૈ

છે, તેમાં ચૂકકરનાતો જે અર્થ છે-ઢગાથી મારવું-તે અર્થમાં એ શબ્દપ્રયોગ હિન્દુસ્તાનના ખીજા કોઈ ભાગમાં વપરાતો નથી.

ગાથા લખતી વેળા પ્રયુરાજસામાં તુકના છેલ્લા અક્ષર ઉપર હંમેશા અનુસ્વાર મૂકવામાં આવે છે. આનું કારણ આ પ્રમાણે જણાય છે : કાવ્ય લખાયું તે કાળથી અને પ્રાચીન દ્વારાવું હતું માટે એની બાધામાં પ્રાચીનતાના અંશ આણવા બેઠા. એવા પ્રાચીન ગ્રંથોનો સેખકે અભ્યાસ ન્હોતો કર્યો પણ તેમના સ્વરૂપ વિશે કહેવુંપરંપરાથી સાંભળ્યું હતું. એટલે એણે અનુસ્વાર મૂકી પોતાની કવિતાને પ્રાચીન ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ કાવ્યમાંથી હજારો સમૃદ્ધપ્રયોગો અને રૂઢિઓનું અવતરણ કરી જતાવી શકાય એમ છે કે તેમનો પ્રચાર ફક્ત રાજસ્થાનમાં જ છે. રૈલી પણ રાજસ્થાની છે.

(હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસના અન્ય નામે મિશ્રવન્ધુચિનોદ ત્રણ ભાગમાં હમણાં બહાર પડ્યો છે તેમાં યથુરાજરાસાને ચંદનીન કૃતિ ગણવામાં આવી છે પણ એ અન્યના લેખકોએ કવિઓ અને કવિતાની પ્રાચીનતા નિરૂપવામાં અતિશય શિથિલતા દર્શાવી છે. હિન્દી સાહિત્યને અતિશય પ્રાચીન જતાવવાના લોકમાં તેઓએ સત્યની ઉપેક્ષા કરેલી લાગે છે. ૨. વા.)

૨.

યથુરાજરાસામાં આપેલા મંવત્ અને તિથિ આદિપરંથી એ અંથ યથુરાજના સમયમાં નહિ પણ પછીથી લખાયો હતો એનું સ્પષ્ટ સાબીત થઈ શકે છે. યથુરાજના જન્મનો સંવત્ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :

(ક) एकादस से पञ्च दह

विक्रम साक अनंद ।

तिहि रिपु पुर जय हरन को

मे पृथिराज नरिंद ॥ ૧,૪૬

ભાવાર્થ:-વિક્રમ સંવ ૧૧૧૫માં રાજા યથુરાજ જન્મ્યા હતા.

(ખ) બીજો સ્થળે નીચે મુજબ લખ્યું છે —

दबीर बैठि सोमस राय ।

छीने हजूर जोतिग बुलाय ॥

कहो जन्म कर्म बालकचिनोद ।

सुम लग मुहूरत सुनत मोद ॥

संवत् इक्ष दस पञ्च अग ।

बैसाख तृतीय पक्ष कृष्ण लग ॥

गुरु सिद्ध जोग चित्रा नक्षत ।

गुरु नाम करन सिसु परम हित ॥

ऊषा प्रकास इक्ष धरिय राति ।

पल तीस अंस त्रय बाल जाति ॥

ગુરુ બુદ્ધ સુક્ર પરિ દસૈ યાન ।
 અષ્ટમે બાર શનિ ફલ વિધાન ॥
 પચ્ચમે યાન પરિ સોમ મોમ ।
 મ્યારમે રાહુ સ્થલ કરન હોમ ॥
 વારમે સૂર સો કરન રંગ ।
 અનમી નમાઠ તિન કરૈ મંગ ॥

આવાર્ય:—પૃથુરાજના જન્મ વખતે રાજા સોમેશ્વરે જ્ઞેશીઝોને બોલાવી પૃથુરાજની જન્મકુંડળી તૈયાર કરવાનું કહ્યું. સંવત્ ૧૧૧૫ના વૈશાખ વદ ત્રીજા ને રોજ પૃથુરાજનો જન્મ થયો હતો.* શુક્રવાર, સિદ્ધિયોગ, ચિત્રા નક્ષત્ર તે દિવસે હતાં. જન્મકાલે ઉપાકાલનાં એક ઘટ્ટી, ૩૦ પગ અને ૩ અંશ વ્યતીત થયાં હતાં. શુક્ર, શુક્ર અને બુદ્ધ દશમા સ્થાનમાં હતા. શનિ આક્રમામાં, ચંદ્ર અને મંગળ પાંચમામાં, રાહુ અગ્નીઆરમામાં, સૂર્ય આરમામાં હતા.

(ગ) જ્ઞેશીઝોએ પૃથુરાજનાં આયુષ્યની અવધિ નીચે પ્રમાણે કરી હતી:—

ચાલીસ ત્રીન ત્રીન વર્ષ સાજ ।
 કલિ પુહમિ ઇન્દ્ર ઉદ્ધાર કાજ ॥

આવરણ ૪૩ વર્ષનું જણાવ્યું હતું.

(ધ) પૃથુરાજના નાના અનંગપાલે એને દત્તક લીધા તેની સાથે રાસામાં નીચે પ્રમાણે આપી છે.

एकादश संवत्ह—अष्ट अग्रह ति तीस भनि ।
 प्रथम सुरित्तु तहं हेम—सुद्ध मगसिर सुमास गनि ॥
 सेत पण पंचमिय—सकल वासर गुरु पूरन ।
 सुदि मगसिर सम इंद—जोग सिद्धहि सिध चूरन ॥
 पहु ऐनङ्गपाल आप्पिय पुदनि—पुत्तिय पुत्त पवित्त मन ॥
 छेइयो सुमोह सुख तन तरुनि—पतिवद्री सज्जे सरन ॥ १८, ३१

સંવત્ ૧૧૩૮ના માગસરની સુદિ પાંચમ અને શુક્રવારે અનંગપાલે પૃથુરાજને ગાદી સોંપી.

*પૃથ્વીરાજ વિજય નામના પૃથુરાજની હયાતીમાં રચાએલા સંસ્કૃત કાવ્યમાં જન્મની સાથે નથી આપી પણ જન્મતિથિ જ્યેષ્ઠ ૧૨ આપી છે અર્થાત શુક્ર ક્રે કૃષ્ણ પક્ષનું સૂચન નથી કર્યું. ૨, વા.

(ક) માધેબટ કથામાં વળી નીચે પ્રમાણે છે :

ગ્યારહ સૈ અઠતીસ મનિ-મો દિલ્લી પૃથીરાજ ।
 સુન્યૌ સાહ સુરતાન વર-વજ્જૈ વજ્જ સુવાજ ॥
 ગ્યારહ સૈ અઠતીસા માન-મો દિલ્લી નૃપ રા ચૌહાનં ।
 વિક્રમ બિન સક બંધી સૂરં-તપૈ રાજ પૃથિરાજ કરુર ॥૧૯,૬૫

સંવત્ ૧૧૩૮માં પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની આદીપર બેઠો.

(અ) શહાબુદ્દીન ધોરીને પૃથ્વીરાજના મંત્રી કેમાસે જે યુદ્ધમાં હરાવ્યો તે સંબંધીની તિથિ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે :

સંવત્ હર ચાલીસ-ચદિ ચૈત્ર એકમ દીપ્ત ।
 રવિવાર પુણ્યપ્રમાન-સાહાવદિય મૈલાન ॥ ૪૪,૩
 ગ્યારસૈ ચાલીસ-ચૈત્રે ચદિ સરિસિય દૂજો ।
 ચઘૌ સાહ સાહાવ-આનિ પંજાવહ પૂઝ્યૌ ॥
 લગલ ત્રીન અસવાર-ત્રીન સહસ મદમત્તહ ।
 ચલ્યૌ સાહ દર કૂચ-કાટિય જુગિાનિધર વત્તહ ॥
 સામન્ત સૂર વિકસેડ અર-કાયર કપે કલહ સુનિ ।
 કેમાસ મત્રિ મંત્રહ દિયો-દિગ બૈઠે ચામડ ફુનિ ॥૪૪,૧૪

સરવ્વ ૧૧૪૦ના ચૈત્ર વદી એકમ (૫૩વો જીજ બેગા હતા) ને રોજ શહાબુદ્દીન હિન્દુસ્તાન પર ચડી આવ્યો.

(બ) વળી,

ગ્યારહ સૈ ચાલીસ-સોમ ગ્યારસ ચદિ ચૈત્રહ ।
 મયે સાહ ચહુઆન-હરન ઠાઠે બનિ સેતહ ॥
 પચ ફોજ સુરતાન-પચ ચહુઆન ધનાડય ।
 દાનવ દેવ સમાન-જ્વાન હરન રિન ધાડય ॥
 કાહિ ચદ દદ દુનિયા સુનો-ધીર કહર ચચર જહર ।
 જોધાન જોધ જંગહ નુરત-હમય મધ્ય ચિત્યો પહર ॥૪૪,૩૮

સંવત્ ૧૧૪૦ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ને સોમવારે, ચોદાણ (પૃથ્વીરાજ) લડવા માટે તૈયાર થયો.

(૧) વળા, છ ઝતુરું વર્ણન કરતા સર્ગમાં લખ્યું છે.

ગ્યારહ સૈ એકાવને—ચૈત્ર ત્રીજ રવિવારે ।

કનવન દેસન કારણે—ચલ્યો સુસંમરી વાર ॥૧૯,૮૪

સમ્મરીનો નાથ કોના જોવા સંવત્ ૧૧૫૧ના ચૈત્ર (વદિ ?) અને રવિવારે નીકળ્યો.

(૨) વળા પૃથ્વીરાજ અને શહાપુદીન ધોરી વચ્ચેના છેલ્લા યુદ્ધનું વર્ણન જે સર્ગમાં છે તેમાં લખ્યું છે.

(૧) શાક સુવિક્રમસત્તશિવ—*અટૂ અગ્ર પંચાસ ।

શનિશ્ચર સંક્રાન્તિ ક્રક—શ્રાવન અઢો માસ ॥

(૨) શ્રાવન માવસ સુમ દિવસ—ઉમય ઘટી ડલિયત્ત ।

પ્રયમ રોસ દુડ દીન દલ—મિલન સુમર રન રત્ત ॥૬૪,૯૩

સંવત્ ૧૧૫૮ ના શનિવારે, કંક સંક્રાન્તિએ, અર્ધો શ્રાવણ વીત્યે, (યુદ્ધ થયું.)

બન્ને ધર્મના દસ વચ્ચે શ્રાવણની અમાસે ખેલી લધીઆરઆછ થઈ.

(૫) વળા,

(૧) એકાદશ સે સત્ત—અટૂ પંચાસ અધિકતર ।

સાવન સુકલ સુપવ્વ—બુદ્ધ એકા વિધિ વાસર ॥

(૨) વજ્રયોગ રોહિની—કરન વાલવ ધિક તૈતલ ।

પ્રહર સેપ રસ ઘટિય—આદિ વિધિ એક પચ્ચ પલ ॥

(૩) ચિત્પુરિય વત્ત બુદ્ધ હ સરલ—જોગિનિપુર વસર વિપમ ।

સંપતિયાન સુરસતિય સુરિ—રહસુરવા કીનો વિરમ ॥

સં. ૧૧૫૮ ના શ્રાવણ સુદ પડવાને બુધવારે, વજ્ર યોગે, રોહિણી નક્ષત્રે, બાવચ અને તૈતિલ કરણે, છેલ્લા પ્રહરની ૬ ઘટિકા આઢી હતી—પ્રતિપદાની એક ઘટિકા ને પાંચ

*કેટલીક પ્રતમાં પચ્ચ હોય છે પણ બન્ને યોદ્ધા હોવાથી ગમે તે વાંચવાથી ફેર પડતો નથી.

પણ થયાં હતાં ત્યારે યુદ્ધના સમાચાર સહેલાઈથી ફરી વળ્યા; દીલ્હી માટે યુદ્ધનો તે દિવસ વિપ્લવ હતો. જાણે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી લડતાં હોય એની સખ લડાઈ થઈ હતી. યુદ્ધ જોવા સૂર્ય પણ ધંભી ગયા હતા.

ઉતારા બહુ થયા. મહારા ગ્રંથસંગ્રહમાંના અનેક હસ્તલેખોપરથી આ ઉતારા ચોક્કસવામાં આવ્યા છે. એક સંવત્ વાળો ઉતારો ખસ થતે પણ કદાચ કોઈને એમ લાગે કે એ તો લેખકની જૂલ હશે. આટલા ઉતારાથી એવો વાંધો ફાડી શકાશે નહીં.

૪.

ઉપરના અવતરણવાળા સંવત્ની સમીક્ષા કરીએ.

(ક) દીલ્હીમાં પુરુરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે અને શહાબુદ્દીન ધોરી સાથે લાખો સાલો ધ્યાનમાં લઈએ.

‘રાસા’ પ્રમાણે યુદ્ધની સાલ સં. ૧૧૫૮ છે.

‘તખઝત નાશિરિ’ (હી. ૬૦૨=ઈસ્વી ૧૨૦૫=વિક્રમ ૧૨૬૨ માં લખાએલ) : લેખક શહાબુદ્દીન માટે નીચે પ્રમાણે સાલો આપે છે.

“શહાબુદ્દીન ધોરીએ હી. ૫૭૧ (=ઈસ્વી ૧૧૭૫=વિ. ૧૨૩૨)માં સુલ્તાન : કર્કુ અને ઉર્ચા અને મુલ્તાનને રસ્તેથી નહરવારા તરફ હી. ૫૭૪ (=ઈ. ૧૧૭૮=વિ. ૧૨૩૫)માં ગયો. નહરવારના રાજા બીમદેવ અથવા બસુદેવનું લશ્કર એની સાથે થ સુલ્તાનનું લશ્કર ફતેહ મેળવ્યા વગર પાછું વળ્યું. હી. ૫૭૭ (=ઈ. ૧૧૮૧=વિ. ૧૨૩૮) સુલ્તાન મહમૂદના વંશજો પાસેથી લાહોર એણે લીધું.

“હી. ૫૭૮ (=ઈ. ૧૧૮૨=સં. ૧૨૩૯)માં સુલ્તાન દેવલ તરફ ગયો : ફરીઆઈ પ્રદેશ સર કર્યો. ત્યાં ઘણી લૂંટ મેળવી.

“હી. ૫૮૦ (=ઈ. ૧૧૮૪=સં. ૧૨૪૧) માં સુલ્તાન ફરીથી લાહોર ગયો અને આખો દેશ લૂંટ્યો; મહમૂદના સર્વ વંશજોને ક્રૂદ કર્યો અને સિઆલકોટનો ગઢ ખાંધો. પોતાના સૈન્યાધિપતિ અલિ કર્મોખને લાહોરનો હાકિમ બનાવ્યો અને સિરાજુદ્દીન મિહામ (તખઝત ના લેખકના પિતા)ને હિંદુસ્તાનમાં વસતા લશ્કરનો કાઝી નીમ્યો.

“હી. ૫૮૭ (=ઈ. સ. ૧૧૯૧=સં. ૧૨૪૮) માં એણે સરહિન્દનો ગઢ લઈ કાઝી સિઆલકોટને સોંપ્યો. સુલ્તાન આવે ત્યાં લગી ગઢનું રક્ષણ કરવા કાઝીએ ૧૨૦૦ માણસ લશ્કર ગઢમાં રાખ્યું. પણ રાય કોલા પિથૌરા ગઢ પાસે આવ્યો અને સુલ્તાન પણ એમ જ આવી પહોંચ્યો. હિન્દુસ્તાનના બધા રાજા પિથૌરાના પક્ષમાં હતા. હાથીપર બેઠેલા દીલ્હીન

રાજા ગોવિન્દરાય પરં સુસ્તાને હાલો ક્યોં અને પોતાના બાગાથી તેના બે હાંત મોડી નાંખ્યા. રાજાએ પત્થરો ફેંકી સુસ્તાનના હાથને સજા થવાડયો. ઘોડાપરથી પડી જતા ધવાએજા સુસ્તાનને એક ખિસ્કા સિપાહીએ ટેકો દીધો. સુસ્તાનનાં સર્વે માણસો ન્હાણાં.

“સરહિન્દાના કિશ્તામાં કાઝી તોલકને રાય પિઘૌરાએ ઘેર્યો. લડાઈ તેર મહિના લગી ચાલુ રહી.

“વૈર લેવા સુસ્તાન હિન્દુસ્તાન આવ્યો. મુઝ્ઝહીન નામના વિશ્વાસપાત્ર માણસ પાસેથી લેખકે સાંભળ્યું હતું કે મુસલમાન લશ્કરમાં તે વખતે ૧,૨૦,૦૦૦ યોડેસ્વાર હતા.

“લડાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં સુસ્તાને પોતાની ફોજના ચાર ભાગ પાડ્યા. સર્વે દિશા-માંથી તીરોનો વર્ષાદ વરસાવવા અને હિન્દુઓના હાથી અને સિપાહીઓ દુભસો કરે ત્યારે પાછા હઠવવાનો તેમને એણે હુકમ કર્યો.

“સુસ્તાનની ધ્વિજા અને આગા પ્રમાણે વર્તી મુસલમાનોએ હિન્દુઓને હરાવ્યા, ધધરે સુસ્તાનને વિજય આપ્યો અને હિન્દુઓ નાસી ગયા.

“હાથીપરથી ઉતરી ઘોડાપર બેસી પિઘૌરા એકદમ પલાયન કરી ગયો પણ સરસ્વ-તીની નજીકની ભૂમિમાં કદ પકડાતાં એને દોઝખમાં મોટલવામાં આવ્યો. (વધ કરવામાં આવ્યો.)

“યુદ્ધમાં દીલ્હીનો ગોવિન્દરાય કામ આવ્યો હતો. સુસ્તાને તોડેલા હાંતથી એનું મૂઠું રણક્ષેત્રમાં ઝાળખવામાં આવ્યું હતું.

“સુસ્તાને પોતાના રાજ્યમાં દીલ્હી, અજમેર, હાંસી અને સરસ્વતી જેડી દીધાં. હી. ૫૮૮ (= ઈ. સ. ૧૧૯૨ = સં. ૧૨૪૯)માં આ ફતેહ મળી. કદ્દામના ગદના ઉપરિ તરિકે સુસ્તાને કુત્બુદ્દીન ઐબકની નિમણૂક કરી. એણે મિરથ અને દીલ્હી સર કર્યાં અને હી. ૫૮૯ (= ઈ. ૧૧૯૩ = સં. ૧૨૫૦) માં ડ્રાલનો ગઠ લીધો.

“હી. ૫૯૦ (= ઈ. સ. ૧૧૯૪ = સં. ૧૨૫૦-૫૧)માં ગઝનીથી સુસ્તાન કતોળ અને કાશી તરફ ગયો અને અન્દલુલ આબાજ રાજા નખચંદને હરાવ્યો. હાંસમાં મજ્જુસેથી વધારે હાથી મળ્યા.

“નહરવારાં, કાલેવાં, બદાચી અને ખીજા ધણા દેશો કુત્બુદ્દીને ગયા.”

હવે, હી. ૫૮૭ = ઈ. સ. ૧૧૯૧ = વિ. સં. ૧૨૪૮.

હી. ૫૮૮ = ઈ. સ. ૧૧૯૨ = વિ. સં. ૧૨૪૯.

શહાસુદ્દીન અને પ્રયુરાજ વચ્ચેનું યુદ્ધ અને પ્રયુરાજનું મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮-૪૯માં થયું એવું આ ગ્રંથપરથી પ્રતીત થાય છે. ‘પ્રયુરાજરાસો’ના સં. ૧૧૫૮ થી આ સાલ આસરે ૬૦ વર્ષ વધારે છે.

“ તખકાત નાશિરો ” નો લેખક પરદેશી હતો છતાં સાલોમાં જૂલ થવાનો સંભવ નથી; વખતે નામોમાં ચૂંચો હોય.

સર્વે મુસલમાન તવારીખ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે શહાબુદ્દીન, તખકાત નાશિરીએ નિર્દેશેલી સાલોમાં હયાત હતો અને શિલાલેખ આદિ પરથી જયચંદની પછુ સાલ મળે છે ગ્રંથોથી ‘મુકરર થતી સાલ અને પૃથુરાજ રાસાની સાલ નિરાળી સાબીત કરી હવે શિલા અને તામ્રના લેખોથી એ વિરોધ વધારે સખળ રીતે ખતાવીશ.

મેવાડના તાબેના બીજેલી ગામમાં ખાર્ચનાથના મંદિર પાસે પહાડ પર લેખ છે. પૃથુ રાજના પિતા સોમેશ્વરે ગામ દાન કર્યાની એમાં હકીકત છે. સાલ મંતવ ૧૨૨૬-૮. સ ૧૧૬૯ છે. એટલે ‘રાસા’ની સાલ સં. ૧૧૫૮ ખોટી કરે છે. આ લેખમાં ચોહાણુ વશા વળી સોમેશ્વર લગી જ આપેલી છે એટલે એ સાલમાં પૃથુરાજ ગોદીનશીન નહોતો.

મેવાડમાં ખીનાકગઢના મહેલના ઉતરદા દરવાજાના ચાંબલા પરના લેખનો મંતવ ૧૨૨૬ (= ૮. ૧૧૬૯) છે. પૃથુરાજ ચોહાણુ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે બાવ પ્રહાએ મ બાંધ્યાની એમાં તોંધ છે.

બન્ને શિલાલેખો મેળવતાં જણાય છે કે સંવત્ ૧૨૨૬ ના ફાલ્ગુન વદ અને ચૈત્ર વા દરમ્યાન પૃથુરાજનું રાજ્યારોહણ થયું હશે.

પૃથુરાજ ચોહાણુના દરગારી બારોટ ચંદ બરદાષ્ટએ ‘પૃથુરાજ રાસો’ લખ્યો હોત તે ૯૦ વર્ષની આવી મ્હોટી જૂથ તે કરત નહીં. બનાવો વર્ણવવામાં અતિશયોક્તિ કરે અથન સાચી હકીકત છુપાવે પછુ વર્ષ તો ખોટાં ન જ લખે.

શહાબુદ્દીન સાથે પૃથુરાજને થએલા યુદ્ધની સાલ ટોડે મં. ૧૨૪૯ ની આપી છે પણ રાસાની સાલ સં. ૧૧૫૮ ખોટી હોવાનું એણે ખતાવ્યું નથી.

પૃથુરાજ રાસાની ખોટી સાલોથી રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં ધણે ઘોંટાળો ચર્ચ મળે છે એના પર આધાર રાખી ટોડે લખેલી હકીકતથી બીજાઓથી પછુ જૂલ ચર્ચ છે. ફાર્બ (રાસમાળામાં), પ્રિન્સેપ, હન્ટર વગેરે સર્વે ટોડે દોરવેલે રસ્તે મળા છે.

રાસામાં મેવાડના રાવજ સમરસિંહને પૃથુરાજની બહેન પૃથો સાથે પરણાવ્યો છે પણ શિલાલેખો પ્રમાણે મેવાડનો ઇતિહાસ ગોઠવતાં રાવજ સમરસિંહ વિ. સં. ના સૈદ્ધા સૈદ્ધ મધ્યમાં થએલા જણાય છે. ‘રાસો’ એમને મંવતના બારમા સૈકાના મધ્યમાં મૂકે છે તદ્દન ખોટું અને ઇતિહાસવિરુદ્ધ છે.

૪.

ત્યારે સવાર ઉઠે છે કે ચન્દ બરદાષનો રચેલો આ રાસો નથી તો કોનો રચેલો છે અને ક્યારે રચાયો ?

(૧) અકબરના સમય પૂર્વે રાજસ્થાનમાં રચાયેલા કાવ્યોમાં કારસી શબ્દો અને શબ્દ પ્રયોગો નથી મળી આવતા. સંસ્કૃત, વ્રજ, માગધી, પ્રાકૃત, રાજસ્થાની બોલીઓ અને કુટલીક વાર ગૂઝરાતીના શબ્દો મળી આવે છે.

અકબરના વખતમાં રાજસ્થાનના રજપૂત રાજાઓએ દીલ્હીની સલ્તનત સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો. પહેલ વહેલા સં. ૧૬૧૯ (ઈ. સ. ૧૫૬૨) માં જયપુરના રાજા તારામલ કબીરોદા દીલ્હી ગયા. જેમ જેમ રજપૂત રાજાઓનો વસવાટ અને અવર જવર વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ તેમના આશ્રિત કવિઓ પણ તે વરસ જવા લાગ્યા અને રાસાવાદિક રીતે એમની કવિતામાં કારસી શબ્દો પ્રવેશ પામ્યા. ‘રાસા’ માં હિન્દી, મારવાડી અને સંસ્કૃત અથવા ખીજી હિન્દી બાષાઓના શબ્દોના પ્રમાણમાં કારસી શબ્દોનું પ્રમાણ ૧:૮ કે ૧:૧૦ નું છે.

સં. ૧૬૪૦ (ઈ. સ. ૧૫૮૩) પછી મેવાડનો સંબંધ દીલ્હી સાથે શરૂ થયો. મહારાણા પ્રતાપસિંહથી રીસાઈ અથવા છેડાઈ દીલ્હી ગયેલા મેવાડી સરદારો સાથે તેમના આશ્રિત કવિઓ દીલ્હી ગયા અને ત્યારથી કારસી શબ્દો એમની કવિતામાં પ્રવેશ પામવા લાગ્યા.

કવિરાજ સ્યામળદાસના મત પ્રમાણે પ્રયુરાજ રાસો સં. ૧૬૪૦ (ઈ. સ. ૧૫૮૩) અને સં. ૧૬૭૦ (ઈ. સ. ૧૬૧૩) ની વચગાળાના ત્રીસ વર્ષની દરમિયાનમાં રચાયો હશે.

સં. ૧૫૪૦-૪૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૪-૮૬) ના અરસામાં રચાયેલા હમ્મીર કાવ્યમાં પ્રયુરાજ અને શહાબુદ્દીન વચ્ચેના યુદ્ધનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ‘રાસા’ માં આપેલા વર્ણન સાથે મળતું નથી; તેમ બંનેમાં આપેલી ચોદાણની વંશાવળી પણ મળતી નથી આવતી. ‘પ્રયુરાજ રાસા’ જેવું વિશ્વાસપાત્ર પુસ્તક હમ્મીરકાવ્ય પૂર્વે રચાયું હોત તો હમ્મીરકાવ્ય એમાંની હકીકતને અનુસર્યા વિના રહેત જ નહીં.

પ્રયુરાજના પછી ચાર સૈફાં વીતે ‘રાસો’ લખાયો હોવો જોઈએ.

રાસામાં મેવાડના રાજાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. રાવળ સમરસિંહ માટે એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે ગિરહો વાપર્યાં છે.

(અ) કલકિયાં-રાય કેદાર;

(આ) પાપિયાં રાય પ્રયાગ;

- (ધ) હત્યારાં રાય બાણુરસી; ,
 (ધી) મદવાન રાય રામન રી ગંગ;
 (ઉ) સુઘતાન ગ્રહન મોખન;
 (ઝ) સુઘતાન માન મજન.

આ સર્વે ખિરદો મેવાડના મહારાણા સંઘામસિંધના છે. તે જમાનાના બીજા કવિઓએ પણ મેવાડના મહારાણાઓની આવી રીતે પ્રશંસા કરી છે:

૧. દોડાઁ અધ રે અકવરિયાહ-તેજ તુડાલો તુરકકા ।
 નય ર નીસરિયાહ-રાણુ વિનાસહ રાગવી ॥
૨. અકબર ધોર અંધાર-ઉંધાણા હિન્દુ અવર ।
 ભગે જગ દાતાર-પોહોરે રાણુ પ્રતાપસી ॥

રાસામાં આપેલા ખિરદોમાંનું પાંચમું, હી. ૯૨૪ (=ઈ.સ. ૧૫૧૮=વિ. સં. ૧૫૭૪) માં માળવાના સુસ્તાન મહમૂદને સંઘામસિંહે હરાવ્યો અને છોડી મૂક્યો તે હકીકતને ઉદ્દેશ છે. ૬ હું ખિરદ ગુજરાતના સુઘતાનોને ઉદ્દેશી છે. એમને હરાવી એમનો દેશ મહારાણાએ લૂંટ્યો હતો.

એટલે મહારાણા સંઘામસિંહે સં. ૧૫૭૪ માં માળવી સુસ્તાનને હરાવ્યો ત્યાર પછી અને સં. ૧૬૪૦ પછી દિલ્હી સાથે રાજસ્થાનના યયેલા સગંધ પછી ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ રાજસ્થાની કવિતામાં થવા માંડ્યો એટલે ત્યાર પછી રાસો રચાએલો. દિલીઝી કથા પ્રસ્તાવમાં નીચેનો દોહરો છે.

સોરે સૈ સત્તોતરે-વિક્રમ સાક વરીત ।

દિલીધર ચીતોદ્ગત-લે સગાં ઘણ જીત* ॥ ૩, ૩૧

સં. ૧૬૭૭ (=ઈ.સ. ૧૬૨૦) માં ચીતોડનો રાજા દિલ્હી લેશે.

સાધારણ રીતે રાસાની ઉત્પત્તિ આ સાલ પછી માનવામાં આવે પણ કવિરાજ એ સાલને અગ્રગણ્ય સાલ લેખી સં. ૧૬૭૧ પૂર્વે રાસો રચાયાનું નિરુપે છે.

સં. ૧૬૭૧ માં મહારાણા અમરસિંહ ૧ લા અને જહાંગીર બાદશાહ વચ્ચે તહ

થયો હતો. રાસાની ભવિષ્ય વાણી ત્યાર પછી નહીં ઉચરાઈ હોય, કારણ કે ત્યાર પછી દીશ્હી સર કરવાનો વિચાર જ રાણાઓમાંથી હુમ થયો હતો. મહારાણા પ્રતાપસિંહના વખતમાં (એમનો અંત સં. ૧૬૫૮=ઈ. સ. ૧૬૦૧ માં આવ્યો.) રાજાઓએ સોગન ખાધા હતા કે દીશ્હી સર કર્યા વિના માયુ મૂંડાવવું નહીં, ધાતુપાત્રમાં જમવું નહીં, કેડે તરવાર લટકાવવી નહીં, અને સૈન્યના સરઘસની મોખરે નગારું ન રાખવું. સં. ૧૬૪૦-૭૦ ની દરમ્યાન જે વીર પરાક્રમે મેવાડના રાણાએ કર્યા હતાં તે અને રાણા સંગ્રામસિંહ અને એમના પૂર્વજોના પ્રતાપથી અંજાએલા લોકો આશા રાખતા હતા કે રાણા અથવા ખીજું કોઈ દીશ્હી સર કરશે. આ આશાની અસરમાં ઉક્ત દોહરો લેખકે રાસામાં ઉમેરેલો.

કવિરાજ શ્યામળદાસ પ્રથુરાજ રાસાને તદ્દન ઐતિહાસિક લેખતા નથી પણ તે અંદાજે પ્રથુરાજના સમયમાં લખ્યો ન્હોતો. પ્રથુરાજ પછી ત્રણસો ચારસો વર્ષે તે લખા-એલો અને લેખકે દુષિત આધારોનો ઉપયોગ કરેલો.

પ્રથુરાજની સમકાલીન મુસલમાન તવારીખમાં જે સાલો અને નામો આપ્યાં છે તે અને રાસામાંની સાલ અને નામો મળતાં નથી આવતાં એટલે પણ રાસો પ્રથુરાજના સમયમાં રચાયો ન્હોતો એવો શક મજબૂત થાય છે.†

રણછતરામ વાવાભાઈ.

† યોડે ચિતોડ ને જદલે મેવાડ લખ્યું છે. ‡ પૃથ્વીરાજ વિજયનો જોડલો ભાગ પ્રાપ્ત થયો છે તેમાં પ્રકીર્તિત હકીકત અને રાસાની હકીકત વચ્ચે પણ વિરોધ આવે છે.

આફમી બંગાળી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક વખતે પરિષદના પ્રમુખે આપેલું ભાષણ.*

+ + + (મહારાજાધિરાજ બહાદુર વર્ધમાનના મહારાજા માટે થોડા
શબ્દો છે). + + +

હવે મારી પોતાની વાત. આપે મારી સભાપતિ તરીકે નિમણૂક કર્યા પછી આપનું મન કેવી રીતે રંજન કરવું તેનો મેં ઘણા દિવસ વિચાર કર્યો, અને અંતે એવા ફરાવ પર આવ્યો કે બંગાળીની આગલી જાહેરલાલીની (બંગાળીમાં ગૌરવ શબ્દ વાપર્યો છે) કેટલીક બાબતો લઈ તેના પર વિવેચન કરવું. પુરાણમાંની કથા સૌને સાંભળવી ગમે છે, અને તે પુરાણની કથા જ્યારે આપણને પોતાને લગતી હોય છે ત્યારે સાંભળવી વધારે સારી લાગે છે. હવે જ્યારે હાલના સમયમાં આપણી જાહેરલાલી કાષ્ટપિણુ તરેહની જોવામાં આવતી નથી, અને પૂર્વકાળમાં તે ઘણી વધારે હતી એમ આપણા જાણવામાં આવે તો તે બાબતનું વિવેચન જરૂર લોકોને ઉચ્ચતર બનવા ઉત્સાહી કરી શકે એવું મારું ધારવું હોવાથી મારા આ ભાષણમાં માત્ર આપણી આફમી જાહેરલાલીનો વિષયજ હું હાથમાં ધરીશ, કારણ આગલા સુખની સ્મૃતિ હમેશાં જ મીઠી-મધુર-લાગે છે.

મારા આ ભાષણના ઘણા ભાગ છે. પરંતુ તે દરેકને માટે “ ભાગ ” એવો શબ્દ ન વાપરતાં “ ગૌરવ ” જાહેરલાલી એ શબ્દ વાપર્યો છે, જેમકે પહેલું ગૌરવ, બીજું ગૌરવ, ત્રીજું. ઘણા જૂના વખતથી આજ સુધીમાં મને જે જે બાબતમાં બંગાળીની જાહેરલાલીના વિચાર આવ્યા છે તેનો અત્રે મંચક કર્યો છે. -

ગૌરવ પહેલું.

હસ્તિચિકિત્સા અથવા હાથીની ઝોળખ.

વેદના વખતના આર્યો જ્યારે ભરતખંડમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ હાથીને ઝોળખતા નહતા, કારણ ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં હાથીઓ હતા જ નહિ. એ વેદના વખતના આર્યોની દાર્શિના મ્હોટામાં મ્હોટા અંશ એટલે ઋગ્વેદમાં “ હસ્તિ ” શબ્દ પાંચ વખત વપરાયો છે. તેમાંથી ત્રણ જગાએ સાધણાચાર્યે તેનો અર્થ હસ્તયુક્ત (હાથવાળો) અથવા

* વર્ધમાનમાં મળેલી આફમી બંગાળી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, એમ. એ., સી. આઈ. ઈ., ના ભાષણનું આ ભાષાન્તર રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈની સહયોગી રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કર્યું છે, અને તે વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવા રા. રા. રણજીતરામે અમને મોકલ્યું છે.

તન્ત્રી.

આશી બંગાળી સાહિત્ય પરિપક્વની એક વખતે પરિપક્વના પ્રમુખે આપેલું બાપણ. ૫૧૯
તો પદ્યુક્ત (પગવાળો) ઋત્વિક, આકીની એ જગાએ “ હાથી ” એવો અર્થ થયો છે.
તે એ જગા નીચે મુજબ છે.

“ માહિષાસો મયિનશ્ચિત્રમાનવો ગિરયો ન સ્વતવસો રઘુપ્વદઃ ।

મૃગાડૈવ હસ્તિનઃ સ્વાદ્યા વના યદારુણીપુ તવિપીરયુગ્મં ॥”

૧-૬૪-૭.

“ હે મરુત ગણ, તમે મ્હોટા માણસ છો, રાનવાન (છો); તમારી દિશી અતિ
વિચિત્ર છે; તમે પર્વતની માફક પોતાના બળે બળવાન છો; તમે “ હસ્તિ ” મૃગની માફક
વન ખાઈ જાઓ; અરણ્યવર્તુ દિક્ષમ્હો તમારા જળની પોજના કરો છો. ”

‘ સૂરડપાકે તન્વં દધાનો વિયત્તે ચેત્યમૃતસ્ય વર્ષઃ ।

મૃગો ન હસ્તા તવિષો મુષાળઃ સિંહો ન भीमऽआयુधानિ વિષત્ ॥”

૪-૧૬-૧૪.

“ હે ઇંદ્ર, તમે જ્યારે સૂર્ય પાસે પોતાના રૂપનો વિકાસ કરો છો, ત્યારે તે રૂપ મક્ષિન
ન થતાં ઉઘટું વધારે તેજવાળું બને છે; પારકાના બળના નાશ કરનાર “ હસ્તિ ” મૃગની
માફક તમે આયુધ ધારણ કરી સિંહના જેવા ભયંકર થાવ. ”

આ એ જગાએ “ હસ્તિ મૃગની માફક ” મૃગા ઇવ હસ્તિનાઃ । ‘ મૃગો ન હસ્તી ।’
એવો શબ્દપ્રયોગ થયો છે. આનો અર્થ એજ થાય છે કે તેમણે હાથી તાલ્મે જ અથવા
તરતનો જ જોએલો હોવો જોઈએ, અને તેમણે એ જાનવરને એક જાતનો મૃગ-એક
જાતનું હરણ-ધારેલો હોવો જોઈએ, અને તેથી જ તેમણે તેનો “ મૃગ જાતિમાં હાથી ”
એવે નામે હેષ્ય કર્યો હાજે છે. પોલીનીશીઆના ટાહીટી ટાપુના લોકો માત્ર સુવર-કુકરને
જ જાણતા હતા. યૂરોપીઅન લોકો જ્યારે ત્યાં ઘોડા, ફતરાં, ઘેડાં વગેરે જાનવરો લઈ
ગયા, ત્યારે ત્યાંના વતનીઓએ ઘોડાનું નામ ચિંદિલિં સુવર, ફતરાનું નામ ઘેક ઘેક સુવર,
ઘેડાનું નામ બે બે સુવર, એવું પાડ્યું. તેજ પ્રમાણે આપોં હરણને સારી રીતે જોખખતા
હતા કારણ શિકાર કરવામાં તેઓ એકા હતાઃ જ્યારે ભરતખંડમાં આવીને તેઓએ હાથીને
જોયો ત્યારે તેમણે તેનું નામ “ હાથવાળું હરણ ” એવું આપ્યું.

હાથીનું અસલ વતન બંગાળા, પૂર્વના હીપો, બોર્નીઓ સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓ છે.
પશ્ચિમમાં દેહરાદૂન, અને દક્ષિણમાં મૈસૂર અને ઠેક લંકા સુધી હાથીઓ મળી આવે છે.
આફ્રીકામાં પણ હાથી છે, પરંતુ આટલા મોટા તેમ આટલા સુંદર નહિ. આ ઉપરથી
એટલું સાબિત થાય છે કે વેદના વખતના આર્યોને હાથીના વિષયનું જાણુ થોડું જ્ઞાન હતું.

ઋગ્વેદમાં હાથીનું નામ આ એ ઠેકાણે છે પરંતુ એ નામ હાથીને માટે જ વપરાયું
છે કે કેમ તે વિશે સ્હેજ સંદેહ રહે છે. કારણ “ હાથવાળો ” મૃગ એવું વર્ણન કરવામાં

આવ્યું છે, તેને બદલે “ મુંડવાળો ” કહ્યો હોત તો પછી સંદેહનું કંઈ કારણ રહેત નહિ; વળી શક લઈ જવાનું બીજું કારણ એ છે કે સંસ્કૃતમાં હાથીને માટે ઘણા શબ્દો છે, કરી, ગજ, હિપ, માતંગ : આમાંના એક પણ શબ્દ ઋગ્વેદમાં નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ ઐરાવતનું નામ સરખું પણ નથી, મતલબ કે જેમણે કાળો હાથી સરખો પણ જોયો ન હોય તે ધોળા હાથીને તો ઝોળખે જ શી રીતે ?

હવે, ઋગ્વેદમાં હાથીનું નામ હોય કે ન હોય પરંતુ તૈત્તિરીય સંહિતામાં તો છે જ. અશ્વમેધની વાત કહેતાં કહેતાં, એમાં કહ્યું છે કે, જ્યારે કયા દેવતાને કયા જનવરનું અગ્નિદાન આપવું એવો પ્રશ્ન ઉઠ્યો ત્યારે પ્રથમ એવું કાવવામાં આવ્યું કે અગીઆર દેવતાને તો વનમાં રહેતાં (જંગમી) પશુનું અગ્નિદાન આપવું. કેટલાએકને એવો મત થયેલો કે એ જંગમી પશુની છાત્રી જ માત્ર હોમચી, ત્યારે કેટલાએકે કહ્યું કે, એમ નહિ, “ જેમ ગ્રામ્ય (પાળેલાં) પશુના હોમ વખતે પશુને જ હોમવામાં આવે છે, તેમ આ વખતે પણ તેમ જ થવું જોઈએ. ” એ દેવતા અને પશુનાં નામ નીચે પ્રમાણે :

રાજા ઉદ્રને સૂર, વરણ રાજાને કાળો મૃગ, યગરાજાને ઋષ્યમૃગ, ઋષભદેવને ગાય અથવા નીલગાય, વનના રાજા સિંહને ધોળું હરણ, પુરુષના રાજાને વાંદરા, પક્ષીના રાજાને ખતક, કાળાસર્પરાજાને કુમ્ભિ-જંતુ-ઔપધિના રાજા સોમને બગણું, મિથુરાજ (દરિયા) ને સુસવાટ (મગર), અને હિમવાન દેવતાને હાથી આપવો જોઈએ.

ઋગ્વેદમાં હિમવાન દેવતાની વાત નથી. દશમા મંડળમાં એક વખત હિમવંત શબ્દ વપરાયો છે, ત્યાં તેનો અર્થ બરફનો ડુંગર, —બરફનો એવો ડુંગર કે જે છત્તરનો મહિમા બતાવે તેવો થાય છે. પરંતુ આગળ આવતાં તૈત્તિરીય સંહિતામાં હિમવાન દેવતા બની ગય છે, અને હાથી જંગમમાં વસતા પ્રાણી તરીકે ઝોળખાય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આર્યલોકોએ હરણને સારી રીતે ઝોળખ્યો હશે કે જોઈ તેનો બળિ તરીકે તેઓએ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. હિમવાન દેવતા બન્યો અને હાથી તેનું અગ્નિદાન બન્યો તેનો ખરો અર્થ તો એજ કે આર્ય લોકો ભરતખંડમાં ઘણા આગળ વધી આવેલા.

એક વખત હિમવાન દેવતા હતો નહિ અને પાછળથી દેવતા તરીકે જણાયો તેનું કારણ વિષ્ણુપુરાણમાં આપ્યું છે. એ પુરાણમાં પ્રજાપતિ કહે છે કે “ યજ્ઞનાં સાહિત્ય સોમવ્રતા વગેરેને માટે એ હિમાલયને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ” આને લઈને જ દાહિદાસે કહ્યું છે કે—“ યજ્ઞાઋચોનિત્વમવેદ્ય તસ્ય ” બતાવે, મતલબ કે હિમાલયને પાછળથી પ્રજાપતિએ દેવ બનાવ્યો, અને યજ્ઞ ચલી વખતે તેને બળિ આપવાની વાત પણ પછીથી સ્વીકારાઈ, એમ નક્કી થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્કામાં હાથી રાખવાનો ચાલ વધી ગયેલો લાગે છે, કારણ બુદ્ધ દેવની પાસે હાથી હતો, તેમ તેના બાઈદેવદા પાસે પણ હાથી હતો. બુદ્ધ દેવે કુરતી કરતાં કરતાં એક હાથીને ચંદ્ર પકડી ફેંકી દીધો હતો, અને જે ઠેકાણે હાથી પડ્યો તે

આદમી બંગાળી સાહિત્ય પરિપક્વતા બેઠક વખતે પરિપક્વતા પ્રમુખે આપેલું ભાષણ, ૫૭૧ દેશભેં એક કુવારો ઉભરી આવ્યો હતો. વળી ઉદયન રાજા પાસે “ નકાગિરિ ” નામનો એક પ્રયંડ હાથી હતો. તેનાં પોતાનાં તેમજ ચંડપ્રદોષતાનાં મ્હોટાં મ્હોટાં હાથીયાન હતાં, અને હાથી પકડવાનો બદોબસત પણ તે વખતે સારો હતો.

આ તો હાથીને પકડી તેને રાખવાની, પાળવાની, વાત થઇ, પરંતુ હેની ચિકિત્સા, સેવા, યુદ્ધને માટે તેને તૈયાર કરવાની કેળવણી, એ બધું ક્યાંથી આવ્યું ? આ પ્રશ્નનો પણ જવાબ છે. આપણે હાથ જે દેશમાં રહીએ છીએ, જે આપણી માનુષ્યમિ છે, તે જ બંગાળા દેશે એ પ્રયંડ પ્રાણીને વચ કરી શિક્ષણ આપવાની પહેલ કરી છે. જે દેશની એક બાજુએ હિમાલય, એક બાજુએ બ્રહ્મપુત્રા, અને એક બાજુએ દરીઆ છે તે જ દેશમાં હસ્તિવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઇ. એજ દેશમાં એક એવો મહાન પુરુષ જન્મેલો કે જે નાનપણથી જ હાથીઓની બેઠે ફરતો, હાથીઓની બેઠે ખાતો, હાથીઓની બેઠે મહેતો, હાથીઓની સેવા કરતો, હાથીઓને દરદ થતું તો તેની ચિકિત્સા કરતો, દૂધમાં પોતે એક રીતનો હાથી બની ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. હાથી ત્યાં જન્મ ત્યાં પોતે જતો, દોઢ દિવસ પર્વતના શીખર પર, તો દોઢ દિવસ નદીની ખીણમાં, તો દોઢ દિવસ ધાડા જંગલમાં, એ પ્રમાણે તે હાથીઓની બેઠે જ પડી રહેતો. હાથીઓ પણ મેને બહુ ચહાતા હતા, તેની સેવા કરતા હતા, તેને જેવું ગમે તેવું ખાવાનું આણી આપતા હતા અને શરીરે સુખ ન હોય તો તેની શુશ્રુષા (આકરી) કરતા.

અંગ દેશનો રાજા લોમપાદ બંગાળાઓને સારી પેઠે જાણીતો છે, તે રાજા દશરથનો જન્મો થતો હતો. તેને એક વખત શોષ થયો કે “ હાથીને મારે માફ વાહન કરવું છે. ઇંદ્ર જે પ્રમાણે હાથી પર ચડી સ્વર્ગમાં ફરે છે, તે પ્રમાણે મારે પણ પૃથ્વી પર હાથી પર સ્વારી કરી ફરવું છે.” પરંતુ હાથીને કેવી રીતે પકડી વચ કરવો તેની તેને ખબર નહતી, તેથી મેણે સઘળા ઋષિઓને બોલાવ્યા. તેમણે માંદામાંદે વિચાર કરી, હાથીનું દળ ક્યાં મળા આવશે તેની શોધ કરવા આસપાસ ગાણુઓ મોકલ્યાં. તેમને એક મ્હોટો આશ્રમ મળા આવ્યો. તે આશ્રમ “ શૈલ્ય રાજ્યશ્રિત, ” અને “ પુરુષ ” હતો અને “ ત્યાંથી હાહિત્ય બ્રહ્મપુત્રા નદી સાગર તરફ વહેતી હતી.” ત્યાં તેમણે ઘણા હાથીઓ જોયા, અને તેની બેઠે એક મુનીને પણ જોયા, જેતાં વારને તેમને હાથ્યું કે આ મુની હાથીના એ ટોળાની રક્ષા કરતા હોવા જોઇએ. તેમણે પાછા ફરી રાજા તથા ઋષિઓને એ બાબતની ખબર આપી. રાજા પોતાનું લશ્કર લઇ ત્યાં ગયો, પણ આશ્રમમાં મુનીને જોવા નહિ. હાથીઓની સેવાને લગતા કાંઇ કામસર તે મુની દૂર નીકળી ગયા હતા. રાજાએ હાથીના દળને હાંકી લઈ ચંપાનગર તરફ વાળી દીધું, અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા બાદ, ઋષિઓની સલાહ મુજબ હાથી-સાળા તૈયાર કરી તેમાં હાથીને બાંધી, ખાવાનું નાંખી, પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. મુનીએ આવીને જોયું તો આશ્રમમાં હાથી મજે નહિ, તેમણે ચારે તરફ શોધ કરવા માંડી અને રડવા માંડ્યું. ઘણા દહાડા સુધી શોધ કરતાં કરતાં અંતે તે ચંપાનગરમાં આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં જોયું તો પોતાના સઘળા હાથી ત્યાં બાંધી રાખેલા દીડા, વળી તે બધા હાથી રોગી થઈ ગયા હતા. શરીરે ધા પડ્યા હતા, અને જુદી જુદી જાતનાં દરદ તેમનામાં ઉભળા

નીકળ્યાં હતાં, પોતે તરત જ ઝાડ, મળ, વેલા, પાંતરાં વગેરે પાસે ઉપાડી લઇ આવી, વાડી, તેમના શરીર પર લગાડી દીધો. હાથીઓએ મણુ જુદી જુદી રીતે તેમની સેવા કરવા માંડી. ઘણું દહાડે મળ્યા તેથી તેમને અને તેમના હાથીઓને ઘણો આનંદ થયો. સમયે આ બધી બાબતની ખબર પડી તેથી તે મુની કોણુ હતા તે જાણી લાવવા પોતે માણુ મોકલ્યાં, પણ મુનીએ કોઇ જોડે કાંઈ પણ વાત કરી નહિ. પછી ઋષિઓને મોકલ્યા તો તેમની જોડે પણ વાતચીત કરી નહિ. છેવટ સમય પોતે આવ્યો તો તેની જોડે પણ વાત કરી નહિ, આખરે ઘણી માથાકૂટ કર્યા પછી મુનીએ પોતાના મંબંધમાં વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે, “ હિમાલયની પાસે જ્યાં લૌહિત્ય નદી દરીયા તરફ વહે છે, ત્યાં સામગાયન નામે એક મુની હતા. તેનાથી એક દરણુ જાતની ઋષિ પેટે મારો જન્મ થયો. હું હાથીઓની જોડેજ રહેતો, હાથીઓ જ મારા સર્ગઃ અને હાથીઓ જ મ્હારા બંધાણાં હતાં. મારું નામ પાલકાખ્ય. હું હાથીઓનું પાલન કરતો તેથી મારું નામ પાલ, અને કાખ્યગોત્રમાં મારો જન્મ તેથી મારું નામ કાખ્ય. લોકો આથી મને પાલકાખ્ય કહે છે. હાથીઓની બાળતની દરેક બાબતમાં હું ઘણો જ નિપૂણ થઇ ગયો છું. ” આટલી વાત થયા પછી સમયે હાથીની બાળતમાં તેમને જીંછ ઘણી વાતો પૂછી, જેના જવાબમાં તેમણે હાથીના આયુર્વેદ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું. એ શાસ્ત્રનું નામ “ હસ્તયાયુર્વેદ ” અથવા “ પાલકાખ્ય ”. પ્રાચીનસૂત્રના આકારે તે લખાયું છે. ઘણી જગ્યાએ પદ અને કેટલીએક જગ્યાએ ગદ્ય લખાયું છે. આધુનિક સૂત્રમાં કેવળ વિભક્તિવાળાં પદ જ હોય છે, તેમાં ક્રિયાપદ હોતાં નથી. પ્રાચીનસૂત્રમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ક્રિયાપદ હોય છે અને દરેક અધ્યાયની શરૂઆતમાં “ ઇવાય્યાસ્યામઃ ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોય છે. પરંતુ પ્રાચીનસૂત્ર અને “ પાલકાખ્ય ” માં ફેર એટલો છે કે આ શાસ્ત્ર તે સમયે અને મુની વચ્ચે જે ક્યોપકથન થયેલું તે સંબંધમાં લખાયેલું છે. ભરતનાદય શાસ્ત્ર સિવાય બીજા કોઇ પ્રાચીનસૂત્રમાં આવી રીતનું ક્યોપકથન લેવામાં આવતું નથી. વખતે એમ બન્યું હોય કે કોઇ એક પ્રાચીન હસ્તિસૂત્રના પછી પુરાણના આકારમાં આ લખાયું હોય.

ઉપર આપણે કહ્યું છે કે મુનીએ ક્યું કે કાખ્યગોત્રમાં મારો જન્મ થયો છે. પરંતુ રા. ચંતસાલરાવ. સી. આઇ. ઈ., જેમણે “ ગોત્ર પ્રવર નિર્વાંજ કદમ્બમ ” નો સંગ્રહ કર્યો છે, તેમાં લગભગ સાઠચાર હજાર ગોત્રનાં નામ આપ્યાં છે, પરંતુ તેમાં કાખ્યગોત્ર નથી. મતલબ કે સવળાં ગોત્રપ્રવરનો જે મંથ આ દેશમાં ચાલે છે તેમાં કોઇ પણ જગ્યાએ કાખ્યગોત્રનું નામ જડતું નથી, ત્યારે પછી પાલકાખ્ય શી રીતે કાખ્યગોત્ર કહેવાયા અને તેને કયા કારણથી આર્ય અથવા તો બ્રહ્મજુ તરીકે ગણવા ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું એ છે કે જે સવળા ઋષિઓને લોમપાદ સંબંધે નિમંત્રણ મોકલેલું તે ઋષિમાં કાખ્ય નામે એક મુની હતા, પરંતુ આશ્વાલાયન યજુર્વેદના આદિ સૂત્રમાં તેમનું નામ જણાતું નથી. આ ઉપરથી અનુમાન એવું થાય છે કે આર્યોમાં પ્રચલિત ગોત્રમાંના તે નહિ હોય, અને એ ગોત્ર માત્ર બંગાળા દેશનુંજ ખાસ હશે. પાલકાખ્ય બંગાળાના રહીશ હોવા જોઈએ. લૌહિત્ય એટલે બ્રહ્મપુત્રાને કિનારે સમુદ્ર અને હિમાલયના મધ્યના પ્રદેશમાં તેમની જન્મ ભૂમિ અને

આઠમી બંગાળી સાહિત્ય પરિવહની બેઠક વખતે પરિવહના પ્રમુખે આપેલું બાપણુ. પૃષ્ઠ

શિક્ષણનું સ્થાન હોવું જોઈએ. વળી અંગ દેશના ચંપાનગરમાં તેમનો આયુર્વેદ લખાયો અને પ્રચાર પામ્યો, તેથી તેઓ જરૂર અસલ બંગાળનાજ રહેવાથી હોવા જોઈએ. હાથી જેવા મોટા બંધર પ્રાણીને વશ કરી માણસના ઉપયોગમાં આવે તેવું બનાવવું તેની ચિકિત્સા વગેરે કરવું, એ બધું બંગાળના મુદ્દકમાં જ થયેલું. “ પાલકાખ્ય ” વાંચતાં વાંચતાં ધણી વખતે એવું લાગે છે, કે કોઈ બીજા બાપામાંથી એનો સંસ્કૃતમાં તરજુમો થયો છે. ધણી જગાએ સંસ્કૃત વ્યાકરણને આનુસરી લખાણ થયેલું નથી એવું પણ જોવામાં આવે છે. એ અંથ કેટલો જૂનો છે તે નક્કી કહી શકાતું નથી. કાળીદાસે એને ઘણું પ્રાચીન શાસ્ત્ર કહ્યું છે. રચના છઠ્ઠા સર્ગમાં એની મુનંદા અંગરાજને લક્ષમાં રાખી કહે છે કે, ધણા કાળ થયા એવું સાંભળવામાં આવે છે કે, મુતકારે પોતે જ તેમના હાથીને શિક્ષણ આપ્યું છે, અને તેથી જો કે પોતે પૃથ્વી પર છે તો પણ ઈંદ્રના અંધર્ધનો ઉપભોગ કરે છે.

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં “ હસ્તિપ્રચાર ” નામના અધ્યાયમાં હસ્તિચિકિત્સક કથા છે. રસ્તે આવતાં હાથીને કાંઈ હરકત થાય, તે મદ કરે, નિરૂપયોગી થઈ પડે તો ચિકિત્સક તેના કેવી રીતે ઉપાય કરે, તે સંબંધી તેમાં લખાણ છે, તેથી કૌટિલ્યના પહેલાં પણ હાથીના રોગ વગેરે બાબતનું શાસ્ત્ર હશે એવું જણાય છે. જે રીતે પાલકાખ્યનું સૂત્ર લખાયું છે તે રીત જોતાં પણ તે ઘણું જૂનું હોવું જોઈએ એમ સમજાય છે. અને તેથી મેકસ મૂલર જોને “ Sutra Period ” કહે છે તે વખતમાં એ લખાયું હોવું જોઈએ. બીજર કહે છે કે આ પરંતપ અને બાધાયને ઇ.સ. પૂર્વે પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં પોતાનાં સૂત્રો લખ્યાં અને તેમનાં પહેલાં વશિક અને ગૌતમનાં સૂત્રો રચાયેલાં, પાલકાખ્ય પણ તે જ અરસામાં થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ.

આપણા દેશના પંડિતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સૂત્રરચનાનો કાળ એથી પણ વધારે પૂર્વેનો હોવો જોઈએ. પણ તે વાતનો વિચાર કરવાની હાલ જરૂર નથી. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા મા છઠ્ઠા સૈકામાં હાથીની ચિકિત્સાની આટલી બધી ઉન્નતિ થયેલી હતી એટલું જ બંગાળીઓના ગૌરવને માટે કાંઈ આપું નથી.

ગૌરવ બીજું.

જુદા જુદા ધર્મમત.

અત્યારે પહેલાં ધણી વખતે મેં એવો મત દર્શાવેલો છે કે, જૈન, બૌદ્ધ, આશ્વક અને ખીન જે સંપળા ધર્મો કે જોને બૌદ્ધો તૈર્યિક ધર્મ કહે છે, તે ધર્મ બંગા, મગધ અને ચેર જાતિના પ્રાચીન આચારો, પ્રાચીન વ્યવહાર, પ્રાચીન રીતિ અને પ્રાચીન નીતિ ઉપર ઉપર રચાયેલા છે, આર્થ જાતિના ધર્મ ઉપર તેનો તેટલો આધાર નથી. આ મત જો સાચો હોય તો પછી બંગાળના દેશને મગધરી લેવાનું કાંઈ નાનું સત્તું કારણ નથી. આ મત ખરો હોવાનાં ઘણાં કારણ છે. આ સંપળા ધર્મની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ભારતમાં બંગા, મગધ અને ચેર જાતિના અધિકારવાળા દેશમાં થઈ હતી, અને જે બધા દેશ જોડે આપોને ઘોડો

મંથંધ બંધાયો હતો તે એ સિવાયના-એ પ્રદેસ બહારના-દેશ હતા. આ બધા ધર્મ વૈરાગ્યના ધર્મ છે, અને વૈદિક આયોનો ધર્મ પૂરેપૂરો ગૃહસ્થનો ધર્મ હતો. ઋગ્વેદમાં વૈરાગ્યના નામની મંથ સરખી પણ નથી. ખીલ વેદોમાં યાગયજુની કથા ઘણી જોવામાં આવે છે, અને તે પણ ગૃહસ્થના ધર્મને અંગે જ હોઈ શકે, સત્રોમાં પણ ગૃહસ્થના ધર્મની વાતો જ છે. એક સ્ત્રતું નામ જ ગૃહસ્થ છે.

વળી ચારે ચારે આશ્રમ પાળવા સંબંધીની વાત સત્રોમાં લખેલી છે, તેમાં છેલ્લો આશ્રમ તે બ્રિહ્મનો આશ્રમ કહેલો છે. એ આશ્રમ મંથંધે પણ વૈરાગ્યને લગતું કંઈ ખાસ જોવામાં આવતું નથી, માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે એ આશ્રમવાળાએ બિહ્મા ભાગી ભોજન કરવું. પરંતુ ઉપર જે સધળા ધર્મો જણાવ્યા છે તે સધળામાં એમ કહ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરો, ગૃહસ્થાશ્રમ એ કેવળ દુઃખ છે, ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી જોનાથી જન્મ, જરા (જહાવસ્થા) અને મરણ, એ ત્રણે તાપનો નાશ થાય, તેનું કરો, અને તેનો નાશ કરવાનો વિચાર કરતાં જ, “હું કોણ” ? “હું ક્યાંથી આવ્યો” ? “હું કેમ આવ્યો” ? વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો પડે છે, એ વિચાર કરતા તેના પરિણામ રૂપે કેટલાક કહે છે કે આત્મા છે, પરંતુ તે “કેવળ” થઈ જાય છે, સંસાર જોડે તેને કંઈ સંબંધ રહેતો નથી, અને તેથી તે જરા મરણ આદિથી અતીત થાય છે. કેટલાક કહે છે તેને અહંકાર હોતો નથી, અને જ્યારે તેને અહંકાર ન હોય ત્યારે તે સર્વવ્યાપી હોવો જોઈએ, સર્વ જૂત વસ્તુ સંબંધે સર્વગાન હોવો જોઈએ, મહા કરુણાનો આધાર હોવો જોઈએ. આ બધી બાબત વેદ, બ્રાહ્મણ કે સૂત્રોમાં નથી પરંતુ દર્શનોમાં છે, ચિંતાશક્તિના પુસ્તકોમાં છે, યોગમાં છે.

એ સિવાય ખીલ દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એ બધા ધર્મના અને આર્ય ધર્મના આચાર વ્યવહારને કશું મળતાપણું નથી તે દેખાઈ આવે છે. આર્યો કહે છે કે યોગખ્યાં કપડાં પહેરતાં, સદા યોગખ્યાથી જ વિટળાએલા રહેવું, અને હમેશા સ્નાન કરવું. જોના કહે છે કે નવસ્ત્રો (નાગા) રહેવું, શરીર પરનો મેલ કાઢવો નહિ, અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. મહાવીર મલ્લ બાર જ વહેતા હતા. અનેક જૈન યતિ ગૌરવ ધારણ કરતાં પોતાને “મલધારી” કહેવડાવે છે. આર્યો પાણી, ખગરખાં અને જોનાઈ પહેરે છે, ત્યારે જોના ઉઘાડાં માથાં રાખે છે, પગે જોડા પહેરતા નથી, અને માત્ર એક ધોતીજી અને એક ચાદર જ ઝોઢી લઈ ચલાવે છે. આર્યો વખતો વખત હળમત કરાવે છે. ઘણા ધર્મમાં એવું છે કે એક વખત પણ હળમત કરાવવી નહિ, એટલું જ નહિ પણ કેટલાએક તો નખ, વાળ વગેરે પણ કપાવવાની પણ મના કરે છે. આર્યો માથું મુઠાવે છે પણ વચમાં એક લટ-ચોટલી રાખે છે, પણ બૌદ્ધો આખું માથું મુઠાવી નાંખે છે. આર્યો દીવસે એકવાર અને રાત્રે એકવાર જમી છે. બૌદ્ધ લોકોને ખાર વાચ્યા પહેલાં જમી જ લેવું પડે છે, તે પહેલાં જો ન જમાય તો પછી આખો દીવસ જૂખ્યા જ રહેવું પડે છે. રાત્રે રસ અથવા પ્રવાહી પદાર્થ સિવાય ખીજું કંઈ તેમ નાથી લેવાતું નથી. આર્યો ખાટલા સિવાય સુતા નથી બોદ્ધોને ઉંચું આસન, મહાસન સધળી રીતે વર્જ્ય છે. આર્યો સંસ્કૃત લખતા વાંચતા હતા, જ્યારે આ સધળા ધર્મવાળાએ પોતાના દેશની ભાષા લખવા વાંચવામાં વાપરતા.

આહમી બંગાળી સાહિત્ય પરિપક્વતા બેદક વખતે પરિપક્વતા પ્રમુખે આપેલું ભાષણ. પછે

હવે એ બધાઓને આ જુદી જુદી વાતો મળી શકે? કારણ એ બધી રીતભાત મોરે આર્યોના મતથી જુદી છે, એટલે આર્યો પાસેથી તો તેમને મળી હોવી ન જ નોંધ્યો. ઉત્તર તરફથી તો એમને મળે નહિ, કારણ તે બાજુ તો હિમાલય પર્વત આવ્યો, અને હિમાલયની ઉત્તરના પ્રદેશ જોડે તેમને ગાદે સંબંધ થાય એવું હતું નહિ. દક્ષિણ દિશામાંથી પણ તેમને એ બંધું મળી આવે તેમ હતું નહિ, કારણ તે વખતે દક્ષિણ જોડે આર્યોને ગાદો સંબંધ હતો તેની કશી સાબિતી નથી, તેથી જ કાંઈ એમણે ગૃહણ કર્યું તે પૂર્વ બાજુએથી જ તેમને મળ્યું હોવું નોંધ્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ પૂર્વમાં હજી એમાંની કેટલીક બાબતો આજે પણ આપણા જોવામાં આવે છે.

જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરે ત્રીસ વરસની ઉંમરે સંસાર ત્યાગ કર્યો, ત્યાર પછી કેટલોક વખત તેઓ વૈશાલિના જૈન મંદિરમાં રહ્યા, અને પછી બાર વરસ નિરદેશનાં જ દાદ્યાં. એ બાર વરસ તેઓ પૂર્વના પ્રદેશમાં જ રહ્યા કરતા હતા. એ મુદત બાદ જ્ઞાનસાગર કરી તેઓ પાછા વૈશાલિ આવ્યા. તેમની પહેલાના તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ કાશીમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે પણ ત્રીસ વરસની ઉંમરે સંસાર છોડ્યો હતો, અને પછી જુદા જુદા દેશમાં ભ્રમણ કર્યું હતું, અને તેઓ પણ પૂર્વના પ્રદેશમાં ઝાઝું રહ્યા હતા. ઇંદ્રગીના પાછલા ભાગમાં પોતે સમેતશિખરપર રહ્યા હતા. તેમની પહેલાંના ૨૨ તીર્થંકરમાંના ઘણા ખરા સમેતશિખરના પહાડ પર જ રહેતા હતા.

સાંખ્ય મત આ સઘળા ધર્મોની પહેલાંનો છે. સાંખ્યની દેખાદેખીને લઈને જૈનોએ પણ કેવલી થવા માગેલું એટલે કે કેવલ્ય માહેલું. બૌદ્ધો કહે છે કે હમારો ધર્મ સાંખ્યથી સ્વતંત્ર છે. પરંતુ સાંખ્ય મત એ આર્યોના મત નથી, એની ઉત્પત્તિ પણ પૂર્વ પ્રદેશમાં થયેલી છે. કેટલીક આધુનિક ઉપનિષદો તથા મનુ જેવા કેટલાક બ્રીજ શિષ્ટ વિદ્વાનો એ મતને વધાવી લે છે, ત્યારે શંકર તેનું ખંડન કરવા ખાસ મથે છે. તેણે એખ્યું કહ્યું છે કે શિષ્ટ વિદ્વાનોને ગ્રાણ્ય(કાયમ રાખવા જેવો) એ મત નથી, એ તો કહે છે કે તેના અર્થ બીજાં થાય છે. સાંખ્યકાર કપિલનું રહેકાણુ તેમ જ પંચશિખરું રહેકાણુ પણ પૂર્વ પ્રદેશમાં હતું. મહાભારતમાં શાંતિપર્વ “અત્રાપ્યુદ્ધાહરન્તીમિતિહાસં પુરાતનં” એ રીતે શરૂ થઈ, તે જગ્યાએ જણાવે છે કે પંચશિખે જનક રાજની સભામાં આની રાજને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. સાંખ્ય મતનું અસલ ઉત્પત્તિ સ્થાન પૂર્વમાં છે એ ઘણી વખત કહેવાયેલું છે તેથી અત્રે વિશેષ કહ્યું નથી.

(અપૂર્ણ.)

[શ્રીહરપ્રસાદ શાસ્ત્રી.]

(મળ કર્તા.)

ગુજરાતી કન્યા વાંચનમાળામાંની કવિતાઓ.

વાંચનમાળાની અંદરના કવિતાપાઠો વિષે કંઈક ચર્ચા થઈ ચૂકી પહેલાં શરૂ કરી હતી—તેમાં ઉદાહરણી શંકામાંથી એકાદનો ઉત્તર અધિકૃત ગૃહસ્થોમાંથી એક ગૃહસ્થ આપવાના હતા, છતાં હજી સુધી સમય અને પ્રસંગની અતુલ્યતા મળી નહિ હોય તેથી તે ઉત્તર મળ્યો નહિ હોય એમ માનું છું.

એટલું જણાવવા જેવું છે કે તે ચર્ચામાં સ્વયંસેવા ફેરફારમાંથી એકાદ પર લક્ષ્ય ગયેલું નેવામાં આવે છે—પછી તે ખીજી રીતે હો કે તે ચર્ચાને પરિણામે હો—પણ કંઈક ઇચ્છા ફેરફાર થયો છે એટલું નોંધવા જેવું છે.

આવી ચર્ચા ખીજી તરફથી અનુમોદન પામશે એવી આશા તો લગભગ વ્યર્થ જ રહી છે—તો પણ ચોક્કસ લખવાની જરૂર જણાતાં કન્યા વાંચનમાળામાંના ત્રણ પુસ્તકોમાંની કવિતા વિષે આ લખનાર પોતાનો નમ્ર અભિપ્રાય રજૂ કરવા તૈયાર થાય છે. કૃત્યવેશ અને કૃત્યવણી ખાતાંમાં કામ કરનારા ગૃહસ્થોમાંથી કોઈક આવી ચર્ચા ચાલુ રાખે, તો સમસ્ત શૃંગારતાનાં હિતને લાભ છે એ સમજાવવા જેવી હકીકત નથી.

કન્યા વાંચનમાળાનો પહેલો ભાગ ચોથાં ધોરણ માટે છે. તેમાંની કવિતાઓમાંથી એક નર્મદાશંકરની, એક દલપતરામની, અને એક ઉદયવદાસની છે: તે ત્રણમાં પહેલા બેની સારી, અર્થજરી, સિદ્ધાંતશુભ છે ત્રીજી ઉદયવદાસ રામાયણમાંથી છે. રાખરીનો 'પ્રસંગ કન્યાઓને શીખવવા જેવો છે એ ખરૂં. પરંતુ સાહિત્ય વાંચનમાં પ્રવેશ કરનારી કન્યાઓ માટે જરાક સહેલો ભાગ સુટી કદાચો હોય તો વધારે સારૂં છે તેને સારા તરીકે સ્વીકારવામાં ખામ દુરામદ કરવા જેવો તે ભાગ નથી: તેમાં નવું શીખવવાનું, શબ્દ જ્ઞાન વધારવાનું, પ્રેમભક્તિની પિંડન આપવાનું એવું એવું સાચું છે એટલું તો કયુધ કરવું જ જોઈએ, ખીજી કવિતાઓમાં એક તો છાંદસો માટેની ચોથી ચોપડીમાંની જ છે એટલે તે વિષે ખાસ લખવાનું રહેતું નથી. એક 'કા'ન' ની છે. બાળાઓને આપેલો બોધ કવિતા તરીકે બહુ સારો કહેવાય તેવો તો નથી. 'જગત જંબળમાં તો ન ફસીએ' એ બોધ હવનની સરવાત કરનારાં બાળકો માટે કેવો કહેવાય? અને 'પાક પ્રેમે કરો દાઢ મૂકી દહ, વગર ધોંધાટ ન્યાં આઠ વાગે' એ લીટીઓમાં પાક, દાઢ, અને આઠની સગવડ સિવાય ખીલું શું કહ્યું છે એ બહુ સમજી શકાય તેવું નથી: 'શું કહ્યું છે' એટલે કવિતા રૂપે શું કહ્યું છે એમ પ્રશ્ન છે. દાઢ મૂકી દહ પાક વાંચો અને ધોંધાટ વગર પાક વાંચો, આઠ વાગે પાક સરૂં કરો, વગેરે બોધ વગર કવિતાએ પણ આખી શકાય. ઉપદેશનાં વચનોને છંદમેળમાં મૂકી એક સાંકળીયું બનાવવાથી ઉપદેશની કવિતા બની જતી નથી એ જુવાઈ જતું જણાય છે. આવી હોવા છતાં આ કવિતા ચાલે તેવી છે એમ કહી શકાય.

આ મિત્રાવની કવિતાઓ ખામ લખાવેલી જણાય છે. પરંતુ દીલગીરી સાથે નોંધ

લેવી પડે છે કે તે કવિતાઓમાં કવિત્વ તો એકેમાં નથી એટલું જ નહિ, પણ સારું કહેવાય તેવું પણ લખાણ એકેમાં જણાતું નથી. કાળે ખાંધેલો હાંચકો (પાઠ. '૯) ને કવિતા કોણ કહેશે? 'હાંચું હું બહુ વહાલે' 'પણ ખારા ઝો હાંચકા' એમાં 'વહાલે હાંચવું' ન બોલાય તેવો પ્રયોગ નથી? અને 'ખારા' એ શબ્દ રૂઢીથી અમુક ભાવમાં જ યોગ્ય છે એ લખનારને માલુમ નહિ, હોય? વળી, 'તુટ્યો જો તું જ્યારે રે' માં 'જો' અને 'જ્યારે' એ બે શબ્દો અર્થવાળા છે? સુગંધી અને સુગંધ એ બંને નામ છે? 'હાંચું હાંચું હાંચું રે મોં રાખીને નીચું' અને 'માટે મૂકું રમવું રે, હવે તો હું ધર જઈ' ના જેવી લીટીઓ કવિતા તરીકે વાંચનમાળામાં સ્વીકારાય, તો પછી કવિતાનાં ખરાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનના સંસ્કાર બાળકોને ક્યાંથી જ પડે?

'વસ્ત્રાદની ઝડીઓ' પાઠ. ૧૯ એ કવિતા પણ જે વિષયનું ચિત્ર આપવા ધારે છે તેમાં સફળ થાય છે. એમ ભાગ્યે જ કહી શકાશે. 'આંખો મીંચીએ બહુ વીજ યાએ' નો અર્થ સરળ રીતે નિષ્પત્ત થતો નથી; 'આલે વળી નાવ જ પૂર પાટે' વસ્ત્રાદના વખતમાં નદીઓમાં નાવ ધણું કરી હોનાં નથી; પાંચમી કડીમાંનું વર્ણન સ્વીકારીએ તો પણ કવિતાની મંજ આપનારું તો નથી જ.

નદીનો પનઘટ' પાઠ. ૨૮ પણ નિરાશ કરે તેવી જ કવિતા છે. 'શોભે વળી વિમળ વાંકડી આજ દીને' એમાં 'દીન' જોડણી ખોટી છે; વળી આજ દિને—આજને દિવસે વાંકડી વિમળ વગેરે હોવાનું ખાસ ધારણ જણાતું નથી એટલે વૃથા ઉક્તિ જેવું છે.

'હીપે મુખે તરસ મીઠું પાણી તેવું' લીટીમાં મુખે તરસ હીપે એમ કહેવામાં મુખે શબ્દ તદ્દન નિરર્થક છે; મીઠુંનું મીઠું કરવાની પણ હંદમેળ સિવાય બીજી જરૂર જણાતી નથી. નારી અને નરો 'કેવા' તરે ગમતમાં રમી રાજ થાયે' એમ કહેવામાં પણ સાર્થક્ય શું? સૌંદર્ય તો નથી જ, પણ સાર્થક્ય પણ ન હોય તેવા શબ્દોની કે વિચારોની વાદીરૂપ યોજનાથી કવિતા બની એમ કોણ કહેશે?

સામાન્ય વર્ણનમાંથી એકદમ રાત્રિનો સમય દર્શાવેો અને ચાંદાનાં પ્રતિબિંબની વાત થઈ; પછી તુરત જ વળી ચંપી ફૂદી રવ કરે વળી જવ ઉડીએ વર્ણન આગળ; વિચારોની પરસ્પર યોગ્યતા ખાસ ઘટાવવા માટે જ સ્વીકારવી હોય તો બસ—પણ કવિત્વની ગેરહાજરી, વિચારોના ઉલ્લેખમાં અસંસ્કારિતા, વર્ણનનું શૈથિલ્ય એવા એવા દોષો બહાર પડતી રીતે તરી આવે છે તે તો દૂર થવા જ જોઈએ.

૨૩ માં લીટીમાં 'તે' સર્વનામ 'નદી' માટે છે, પણ આગળ પાછળ ક્યાંય પણ નદીની વાત સરખી આવી છે? 'નદીના પનઘટ' ની કવિતામાં, આગળ ક્યાંય પણ નામ આગળ વિના સર્વનામના પ્રયોગમાં, હોય ન જ એવો એવો આગ્રહ ભાષા શીખવનારી ટેકસ્ટમાં રાખવામાં આવે, અને સમસ્ત ગુજરાત બેઠરકારી, મૂક ભાવ, ધારણ કરી રહે તો પછી સાહિત્યની ખીલવણી મંબંધે કેટલી આશા રાખી શકાય?

કન્યા વાંચનમાળા બીજા ભાગની કવિતાઓ વિષે ઉપરના જેવી દીકા કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી એ ખુદી થવા જેવું છે. આ ભાગમાંની માત્ર બે જ કવિતા સિવાય બીજી એકે વિષે અમંતોષ દર્શાવનારી કે દોષદર્શી દીકા, કરવાપણું છે જ નહિં; ઉલટું પર્મદગી અને લખાણ માટે કાર્ય કરનારી કમીટીને સંતોષકારક કામ માટે ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે નર્મદાશંકર તથા રા. નરસિંહરાવની બે સુંદર કવિતા ખરી કવિતાની મળ આપે છે; પ્રેમાનંદનું સુવિરાત ‘માફ માણકું’ પ્રાચીન કવિની ઉત્તમ કૃતિમાંનું એક કાવ્ય છે; દલપતરામની સાહેલીને શિખામણ તથા પાઠ. ૭ ની પ્રભુ પ્રાર્થના (જે કોની છે એમ જણાવવામાં આવ્યું નથી) તે, તથા માની શિખામણ તથા સ્વદેશ પ્રીતિ એ બધી કવિતા નિર્દોષ તો છે જ, પણ પ્રભુ પ્રાર્થના અને સ્વદેશ પ્રીતિ એ ખાસ અસરકારક અને અર્થભરી રીતે લખાયેલી છે. માની શિખામણમાં છે તો માત્ર શિખામણનું સાંકળીયું—તો પણ ચાલે તેવું, દોષ વિનાનું, અયોગ્ય પ્રયોગ કે વિચાર ઘટનાનાં સૈથિલ્ય વિનાનું સાંકળીયું હોય સારી રીતે ચાલે તેવું તો છે જ. મીતા સ્વયંવર પાઠ. ૩૨ એકંદર રીતે બોલું ન કહેવાય, પણ તેમ સાફ કાવ્ય કહેવાય તેવું પણ નથી. તેવા પ્રસંગ ઉપર એકાદ સુંદર કાવ્ય શોધ્યું હોય તો મળી આવે, નવું લખાણ હોય તો પણ બની શકે તેવું છે.

જે બે કાવ્યોને અપવાદમાં મૂક્યાં છે તે સ્વર્ગ ક્યાં હશે પાઠ. ૨૧ તથા ૧૩ અને તે પાસેની શોભા પાઠ ૨૯ છે. ૧૩ વિષેનું નર્મદાશંકરનું છે; પણ નર્મદાશંકરની ધણી કવિતા કવિત્વ વગરની છે—તેમાંની આ એક છે, અને વાંચનમાળા માટે તો નકામી જ છે. પાઠ ૨૧ વાળી કવિતા એક સુંદર અંગ્રેજી કાવ્યનું ભાષાંતર છે, પણ મૂળ કાવ્યનું સૌંદર્ય આ ભાષાંતરમાં જરા પણ નથી એટલું જ નહિં, પણ વિરાદ અર્થ, સુવાચ્યતા, અને કવિત્વ બધાથી કમભાગી જ રહેલું છે. ‘વાદળાંથી અને કળરથી દૂર જે’ તે ‘સ્વર્ગ’ એ સ્વર્ગની પિછાન બહુ સારી તો નહિં જ કહેવાય. આ બે કવિતા વિષે જરા ફરી વિચાર કરવાની જરૂર સ્વીકાર્ય તો આ ભાગની કવિતાઓ બધી સારી કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

વધારે ખુદી થવા જેવું છે કે કન્યા વાંચનમાળા બીજા ત્રીજાની કવિતાની પર્મદગી માટે એકલો સંતોષ જ જાહેર કરવાનો છે. શુજરાતી સાહિત્યમાં સુંદરમાં સુંદર એવી બે ત્રણેક કવિતાઓ આ ભાગમાં જોઈ અતિ આનંદ થાય છે. રા. નરસિંહરાવની કોયલની ગરબી જરૂરના ફેરફાર સાથે મૂકવામાં આવી છે તે, તથા તે પાઠમાં જ દયારામનું વાગે શંદાવનમાં વાંસળી રે: એ બે કવિતાઓ શુજરાતી કવિતા સંગ્રહમાં અલંકાર રૂપે છે એની કોણ ના કહી શકશે? તેમ જ દલપતરામની ‘સાફ કામ કરવા વિષે’ અને ‘પ્રભાતનું વર્ણન’ એ બંને કવિતા સારાં વાંચન તરફ રીકારી રાકાય તેવી છે. સુધરનો નંસાર અને મેઘરાજની પધરામણી એ બે આધુનિક પાસેની કવિ મી. મજબારની તથા મી. ખજરદારની પર્મદ કરવામાં વિષયની પર્મદગીનાં દહાપણ સાથે લેખકની પિછાન કરાવવાનો હેતુ પણ સમાયેલો જાણી રાકાય છે. મી. મજબારની મારી કવિતામાંની એકને પર્મદગી મળી છે એમ કહી રાકાય તેવું છે, પણ મી. ખજરદારની કવિતાઓમાં તો ‘મેઘરાજની પધરામણી’ ના કરતાં બીજી ધણી સારી

કવિતાઓ માત્રમ પડે છે અને હવેની આવૃત્તિમાં વધારે સારી કવિતાની પસંદગી કરવામાં આવે તો લેખકને વધારે ન્યાય મળ્યો કહેવાશે, અને વાચનારાને પણ વધારે સારી કવિતા મળશે. તે જ વિષય ઉપરની 'મેધને' (વિલાસિકા-પા. ૧૮૦) એ કવિતા બંધી રીતે વધારે સારી ગણાશે એમ આશા છે. 'વિવેક વિષે' ની કવિતાનો ઉપયોગ જો વિવેક ઉપર નિર્બંધ લખવામાં કરવામાં આવે, તો, ધારતી છે કે ભાગ્યે જ પાસ માર્ક મેળવે તેવો નિર્બંધ થાય. વળી, બોધમાં પણ આડું તેડું વેતરાઇ અર્થ છે. 'પ્રભુ કૃપા વિના એ શુભ આવે નહિ' એ બોધ છોકરાંઓને વિવેકી કરવામાં બહુ મદદ રૂપ થાય એમ લાગતું નથી. નજીકમયંતી પા. ૩૦ પાસ લખાયેલી કવિતા જણાય છે; હીક છે એમ કહી શકાય તેવી છે. 'નરસિંહ મહેતાની ઝુંપડી' પા. ૧૨ અને ધ્રુવ રત્નિ પા. ૨૨ ની કવિતા જૂના કવિઓનાં લખાણમાંથી સારી કવિતાના નમુના છે. પા. ૨૨ માંની 'હરિ નામ ખરૂં' એ કવિતામાં પા. ૬૨ બહુ મલગ પડે છે. પછી છાપડોપ હોય તો પ્રભુ જણે. દયારામની તે કવિતા સારી રીતે જાણીતી હોવા છતાં વાંચનમાળામાં દાખલ કરતી વખતે તેના અર્થ અને તેના પા. નિશિત કરવાની જરૂર જણાય તેવી તે છે. આ જણ લાંબો થયેમો લેખ વધારે લાંબો કરવાની જરૂર નથી એટલે તે વિષે આટલો ઉલ્લેખ જ જસ માની લઇ, અધિકારીઓ આ અર્થાને પરીક્ષાની કસોટીએ ધસી જુએ અને યોગ્ય લાગે તો જરૂરના ફેરફાર નવી આવૃત્તિમાં કરે તેટલી વિનંતિ સાથે આ લેખ સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે. પણ તેમ કરતાં પહેલાં પા. ૬૨ને અંતે આપેલા અર્થ વિષે ટુંકમાં નોંધ લેવાની જરૂર જણાય છે.

પુસ્તક ૧ હું.

પા. ૧૨. પ્રાશન=ખાવું નહિ, પણ ખાવું તે. ખાવું, એ ક્રિયાપદ છે, પ્રાશન નામ છે તે ભેદ જણાવવો જોઇએ.

પા. ૧૯. આંધી—વંટાળીયો. એ ગરાબર નથી. બધા વંટાળીયા આંધી નહિ કહેવાય, જે વંટાળીયાથી અંધારૂં થઇ જાય તેને આંધી કહેવાય છે.

પુસ્તક ૨ જી.

પા. ૪. સુરત=ધ્યાન, યાદદસ્ત. આમાંનો યાદદસ્ત અર્થ ખરો નથી; 'સારૂં થવા આગળથી સુરત સાંધીએ જો' માં લાયક પણ નહિ થઇ શકે. સંભાળ, દરકાર, એ વધારે યોગ્ય નહિ કહેવાય ?

પા. ૧૦. વજનો અર્થ આપવાની જરૂર છે. ઘણા ખરા શિક્ષકો 'કઠણ' અર્થ કરે કરે છે તે ખરો નથી છદ્દનું ઘણું મજબૂત દાખ્યાર, કોઇથી પણ વહે ભાંગે નહિ તેવું તે વજ વગેરે, સમજાવાય તો સારૂં.

પાઠ. ૧૪. શ્વસુર=સાસર. આ અર્થ જોયો છે.

શ્વસુર=સસરો. શ્વસુર પ્રમ્=સાસર.

પાઠ. ૨૧. કુદાંતો અર્થ આપવો ન્તેષ્યે. ઘણા શિક્ષકો સમજતા નથી.

મિથ=આકાર એ ખરો નથી. મિથ કોને કહેવાય તે સમજાવવું ન્તેષ્યે.

પાઠ. ૩૨. અતઙી ખળ કે અતઙી ષળ ?

હોએ—છાપભૂલ છે—સહોએ ન્તેષ્યે.

પુસ્તક ત્રીજામાંની કવિતામાં અર્થ આપ્યા છે, પણ તે બહુ જ યોગ્ય છે. ઉપમાં ધોરણને લીધે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ કોસનો ઉપયોગ કરી અર્થ શોધવા ન્તેષ્યે એવા હેતુથી એ પદ્ધતિ અદ્યથા થઈ હોય તો ખોટી નથી શિક્ષકોએ કોસનો ઉપયોગ કરવો ન્તેષ્યે, અને વિદ્યાર્થીઓને કરતાં શીખવવું ન્તેષ્યે. પણ તેવા કોસો કેટલા છે ?

પાઠ. ૩૦ લીટી ૯ મી. ‘જુગદું રમ્યો નળ સુરા થઈ નિજ ખંડુ પુષ્કરથી ચરે’ મા કાંઈ છાપદોષ છે ? નહિંતર, સુરા એ રાખ્ડ ક્યા અને કેવી રીતે ન્તેષ્યે ?

વાંચનમાળામાંનાં લખાણ અને તેની અદરની ભાષા વિશે જેટલું થયું છે તેટલું હજી આપું છે. વધારે ચર્ચા અને વધારે ટીકાની જરૂર છે. વાંચનમાળાની ચોપડીઓ નમુના રૂપ કરવાની સરકારની ઇચ્છા ત્યારે જ સફળ થશે કે જ્યારે શિક્ષકો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને અન્ય વિદ્વાનો તે વિશે સાવધાન જોહાપોહ કરશે.

દ્વિમ્ભતલાલ ગણેશજી અંબરિયા.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वदा मृतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि मृतानि मधु यत्र
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो मध्वायमध्यात्मे सत्यस्तेजोमयोऽमृतम
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । म
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रयत्नार्ज्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

सर्ग १४, अंक १०.

[भासिक]

कार्तिक श्रावण १९५५

तन्वी अति प्रकाशकः—आन. रा. ज. रमणुभाष भट्टीपतराम तीलकं. पी.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ.
ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ.

“भट्टारि ज्ञान प्रथमं उल्लङ्घ्य”

(रा. रा. नरसिंहराव कोणानाय जी. ओ. सी. ओ.स.)

आशीन नैन परिषद्.

(रा. रा. ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ.)

रणा.

(रा. रा. ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ.)

अनुरागि भाषाणी उत्पत्ति अने नरसिंहराव.

(रा. रा. हरगोविंददास दारकादास दाशपाणा.)

“रतिविवाह.”

(रा. रा. “विज्ञानसिद्धि.” ओ.ओ. ओ.)

सर्ग द्वितीयशोध भट्टीपतराम ज्ञान.

(वसन्त-ओ.ओ.ओ.)

आठमी ओ.ओ.ओ. साहित्य परिषद्.

(रा. रा. कृष्णदास ओ.ओ.ओ.ओ. ओ.ओ.ओ.ओ.)

अथोपनिषद्. १. आतिमान् पद्मनन्दीनी सुविष्टता.

(रा. रा. नरसिंहराव कोणानाय जी. ओ. सी. ओ.स.)

अभट्टावाह—टंकराज-काशपुरे धी युनीपन प्रिन्टिंग-प्रेस कं. श्री भा. गोपीनाथ

शामनदास-ओ.ओ.

લવજમ.

લવજમ મર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું દેખાણું.—વસન્ત ઓરીસ.—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ લલામણુ છે.

શેર એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પોટેજ જુદું.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાર્કરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—લાવનગર.

આપણા ધર્મ.

(સુદંત અને વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞો પ્રા. આનન્દરાંકર બાપુભાઈ દુવના ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો, વિવેચનો, નિરૂપણો અને પ્રતિષાદનોનો સંગ્રહ.)

થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આશરે પાંચસો પાનાનું કેમી બાદ પેજ પુસ્તક.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ અઢી રૂપિયા. પોટેજ જુદું.

માત્ર પાંચસો નકલ જ કઢાવવામાં આવી છે માટે ગાઢક તરીકે નામ નોંધાવો.

લખો:—ઇન્દ્રાણકર હરજીવન, ત્રિપાઠી.

વસન્ત ઓરીસ—અમદાવાદ

ઝંડુ ક્રમસ અકસીર દવાઓ.

જીવન. ચ્યવન પ્રાણવલેહ.)

આયુર્વેદના સ્તંભરૂપ આ આયુધી મગજને અને શરીરને ખરેખરી શક્તિ આપે છે તો ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક આયુધોને હઠાવનાર ખરેખરે દેશી આયુધ જોય તો તે એક આ જીવન છે. લાંબા મેદવાડ પછીની અઘાતમાં, ક્ષયમાં અને મ - ક્ષાયો કરે છે. બચ્ચાઓ અને જુદોની સાધારણ નમણાઈમાં ખાસ અકસીર છે

૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦

૦૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જૂનો તાવ, ખાંસી, ફેમ, અભિમાઈ માટે ઉત્તમ ઇલાજ છે, આ દ્રાક્ષાસ પીવામાં લેજતદાર છે અને યાકી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાઝગી બક્ષનાર છે.

૧ રતલની કી. રૂ. ૧-૮-૦

૧૧૧ રતલની કી. રૂ. ૨-૦-૦

પાયનવટી.

ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ અને તમતમતી છે. રમિ ઉત્પન્ન કરી અનનુ પાયન કરે છે

૦૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૨-૦

વધારે વિગત તથા પ્રાર્થસ લીસ્ટ માટે લખો:—

ઝંડુ ક્રમસિટકલ વર્કસ.—એલડીન્સ્ટન રોડ મુંબઈ.

અમદાવાદના એજન્ટ:—ભોગીલાલ પ્રધર્મ—નં. ૯૮ રીચીરોડ—અમદાવાદ.

લવાજમ.

લવાજમ મર્વ માટે વર્ષે એકનો રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મગવાનું ડેક્કણું—વસન્ત ઓશીસ.—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીરતાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ અપિવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા ખદામ તથા પીરતાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ લલામણુ છે.

શેર એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પોટેજ શુદ્ધ.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.

એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાફરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ,—લાવનગર.

આપણો ધર્મ.

(સુદર્શન અને વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવના ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો, વિવેચનો, નિરૂપણો અને પ્રતિપાદનોનો સંગ્રહ.)

થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આશરે પાચસ પાનાનું ડેમી આઠ પેજ પુરતું.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ અઢી રૂપિયા. પોટેજ શુદ્ધ.

માર્ગ પોચસો નકલ જ કઢાવવામાં આવી છે માટે માહક તરીકે નામ નોંધાવો.

લખો:—ઇન્ડાશકર હરજીવન, ત્રિપોઠી.

વસન્ત ઓશીસ—અમદાવાદ

ઝંડુ ક્રમસ અકરીર દવાઓ.

જીવન. સ્વચ્છ પ્રારાવલેહ.)

આધુનિકતા સ્તમ્ભ આ આપણી મગજને અને શરીરને ખરેખરી સક્તિ આપે છે તો ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક ઔષધોને હેરાવનાર ખરેખરે દેશી ઔષધ અને ય તો તે એક આ જીવન છે. લોખા મેદવાડ પછીની અજ્ઞાતતામાં, કાપમાં અને મ - રાપટો કરે છે. બચ્ચાઓ અને જુદોની સાધારણ નબળાઈમાં ખાસ અકરીર છે ૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦ ૦૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જુનો તાવ, ખાસી, ફેમ. અગ્નિમાર્ગ માટે ઉત્તમ હલાજ છે, આ દ્રાક્ષાસવ પીવામાં હેજનતદાર છે અને થાકી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાઝગી બક્ષનાર છે.

૧ રતલની કી. રૂ. ૧-૮-૦

૧૫ રતલની કી. રૂ. ૨-૦-૦

પાયનવટી.

ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ અને લમતમતી છે. રચિ ઉત્પત્ત કરી અમનું પાયન કરે ૩

૦૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૨-૦

વધારે વિગત તથા પ્રાર્થસ લીસ્ટ માટે લખો:—

ઝંડુ ક્રમોસ્ટિકલ વર્કસ.—એલ્ડીન્સ્ટન રોડ મુંબઈ. અમદાવાદના એજન્ટ:—લોખાલાલ પ્રધસ—નં. ૯૮ રીવીરોડ—અમદાવાદ.

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું,
 ને ઘેરે ઘન અધાર,
 માર્ગે સૂઝે નવ ઘોર રજનિમાં,
 નિજ શિશુને સંભાળ્ય;
 મહારો જીવનપંથ ઉઠાળ્ય.

પ્રેમવૃંદ ૧

કમળગતો પગ રાખ્ય તું સ્થિર મુઠર,
 દર નગર હો ન જાય,

Lead kindly Light.

- I Lead kindly Light, amid the encircling gloom,
 Lead thou me on,
 The night is dark, and I am far from home,
 Lead thou me on
- II Keep thou my feet, I do not ask to see
 The distant scene; one step enough for me.
 I was not ever thus, nor prayed that Thou
 Shouldst lead me on,
- III. I loved the garish day, and, spite of fears,
 Pride ruled my will, remember not past years.
 So long thy power hath blest me, sure it still
 Will lead me on,
- IV. O'er moor and fen, o'er crag and torrent, till
 The night is gone,
 And with the morn those angel faces smile,
 Which I have loved long since, and lost a while.

દૂર માર્ગે જોવા લોભ લગીર ન,
એકે હગલું બસ થાય,
મહારે એકે હગલું બસ થાય.

પ્રેમલૃ ૨

આજ લગી રહો ગર્વમાં હું, ને
માગી મદદ ન લગાર,
આપબળે માર્ગે જોઈતે ચાલવા
હામ ધરી મૂઢ બાળ;
હવે મારું તુજ આધાર.

પ્રેમલૃ ૩

બમકબર્પા તેજથી હું લોભાયો,
ને બપ છતાં ધર્યો ગર્વ;
વીત્યાં વર્ષોને લોખ્ય સ્મરણથી,
સ્ખલન થયાં ને સર્વ;
મહારે આજ થઈ નવું પર.

પ્રેમલૃ ૪

તારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મહને પ્રભુ !
આજ લગી પ્રેમભેર,
નિશ્ચે મહને તે રિયર પગલેથી
ચલરી પહોચાડશે ઘેર,
દાખવી પ્રેમજ્ઞ જ્યોતની સેર.

પ્રેમલૃ ૫

કર્દમભૂમિ કળણ બરેલી,
ને ગિરિવરકેરી કરાડ,
ધસમસતા જળકેરા પ્રવાહો,
સર્વે વટાવી કૃપાળ
મુને પહોચાડજ નિજ દાર.

પ્રેમલૃ ૬

નામ વાચના હતું. ” (૩) “ સંઘ એ બિહું વર્ગની સામાન્ય-સમૂહ વાચક સંગ્રહ હતી. કાર્યવિશેષથી એક સ્થળે મળેલા તેવા એક ભાગનું નામ તે નહોતું, જે કે પાછળથી તે શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. ”

આ સમગ્ર કથનમાં ત્રણ બાબત જણાવેલી છે અને તે દરેક સંબંધે જે ખુલાસો કરવો યોગ્ય છે તે આ પ્રમાણે છે:—

મગધ પરિપદ્.

પ્રથમ જૈન પરિપદ્ મગધમાં મળી ન હતી એ કહેવું અવધાર્ય છે, અને તે મળવાનાં ‘વિમલ પ્રબંધ’ સિવાય પ્રમાણ નથી એ કહેવું પણ અયોગ્ય છે. પ્રમાણો અનેક છે. વિ. સં. ૧૧૬૬ માં સૂરિપદ પામેલા પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના પરિશિષ્ટ પર્વ નામના ગ્રંથમાં ત્રીજે પ્રમાણે જણાવે છે:—

इतश्च तस्मिन्दुकाले कराले कालरात्रिवत् ।
निर्वाहार्यं साधुसंघस्तीरं नीरनिघेर्ययौ ॥ ५५ ॥

अगुण्यमानं तु तदा साधूनां विस्मृतं श्रुतम् ।
अनभ्यसनतो नश्यत्यधीतं धीमतामपि ॥ ५६ ॥

संघोऽय पाटलीपुत्रे दुष्कालान्ते ऽखिलोऽमिलत् ।
यदंगाव्ययनोद्देशाव्यासीद्यस्य तदा ददे ॥ ५७ ॥

ततश्चैकादशांगानि श्री संघोऽमेलयत्तदा ।
दृष्टिवादनिमित्तं चतस्रौ किंचिद्विचिंतयन् ॥ ५८ ॥

પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૯ પૃ. ૮૮

સ્થૂલભદ્ર (વીરાત્ ૧૩૬ થી વીરાત્ ૨૧૫) ના સમયમાં અને મગધાધિપ ચંદ્રગુપ્ત મહાધિરાજ કે જેનો રાજ્યાભિષેક વીર નિર્વાણથી ૧૫૫ વર્ષ થયો હતો * તેના સમયમાં અને ભદ્રબાહુ સ્વામિના સ્વર્ગવાસ (વીરાત્ ૧૭૦ વર્ષ) પહેલાં, જ્યારે બાર વર્ષી દુકાળ

* एवं श्री महावीरमुक्ते चर्षयशते गते । पंच पंचाशदधिके चंद्रगुप्तोभवचतुषः

પડ્યો હતો ત્યારે “ જૈન સાધુઓનો સંઘ સમુદ્ર તીરે નિર્વાહાર્યે ગયો; તે વખતે સાધુઓને શ્રુતનો પાઠ કરતાં વિસ્મૃતિ થતી જણાઈ, કારણ કે અભ્યાસ વગર વિદ્વાનોનું બળેલું પશુ નાશ પામે છે. આથી તે હુબ્બલને અંતે પાટલિપુત્રમાં આવ્યો. સાધુસંઘ મળ્યો અને તેમાં જોને મોઢે (સૂત્ર-આગમ) નાં અધ્યયનો, ઉદ્દેશો (chapters) ઇત્યાદિ હતાં તે તેણે કહી આપ્યાં અને તેથી હુવગિપાર અંગ સંધે એકત્રિત કર્યાં, પરંતુ આરમા દષ્ટિવાદ નામના અંગ નિમિત્તે કાંઈક વિચારમાં પડ્યા. ”

સં. ૧૩૨૭ માં ગરુડાચાર્યપદે આવેલા ધર્મધોષસૂત્રિના રચેલા નિમિત્તકલ પ્રકરણ પર સં. ૧૫૫૩ માં પદ્મમંદિર ગણિએ રચેલી વૃત્તિમાં પણ સ્થવિરોનાં વૃત્તાંત આપ્યાં છે ત્યાં સ્થૂલભદ્રનો વૃત્તાંત આપતાં આ પાટલિપુત્રમાં મળેલી પરિપદ્ધ (સંઘ) નો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ કર્યો છે; અને આ ગ્રંથના ઉપયોગી ભાગોનો સાર ડાકટર ભાંડારકરે ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ ના મંસ્કૃત હસ્તલેખોની શોધ વિષેના રિપોર્ટમાં અગ્રેષ્ઠમાં ઉતાર્યો છે તેમાં આ મંત્રધે પૃ. ૧૩૪ મે નીચે પ્રમાણે ઉપલી ખીનાને ધરાવર મળતું વચન છે:—

On one occasion there was a dreadful famine of 12 years in the land. The *Siddhāntas* were forgotten for want of revision, for which the search after food left no time. At the end of the period the Śādhus assembled in Pāṭaliputra and each one repeating what he remembered they succeeded in recovering the eleven *Angas* but the *Dṛakṣitānta* was forgotten. So they sent Sthūlabhadra and others to Nopul to learn it from Bhadrabāhu. Sthūlabhadra alone persevered in studying it steadily and learnt 8 Pūrvas in as many years. After he had learnt ten Pūrvas with the exception of 2 *Vastus*, he came back with Bhadrabāhu to Pataliputra

સં. ૧૪૨૦ માં આચાર્ય પદ પામેલા જયનંદ સૂત્રિ પોતાના ‘સ્થૂલભદ્ર ચરિત્ર’⁺ માં ઉપર્યુક્ત હકીકત જણાવે છે કે:—

તસ્મિન્નવસરેऽતયામૂદ્ દુષ્કાલો દ્વાદશાદિકઃ ।

જમ્મુર્મુમસવસ્તેન તદે વાર્દ્ધેરિતસ્તતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

હું આચાર્યોંગ, સૂત્રકૃતોંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયોંગ, ભગવતિ, જાતધર્મકથા, ઉપાશકદર્શોંગ, અંતકૃત દર્શોંગ, અનુત્તરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ અને વિપાકસૂત્ર.

+ પ્રકાશક દેવચંદ્ર લાલભાઈ પુસ્તકાલયાર ફૂડ મૂલ્ય માત્ર બે આના.

તત્રાતિક્રમ્ય દુષ્કાલં કરાલં તે મહર્ષયઃ ।

સુભિક્ષસંભવે મૂયઃ પાટલીપુત્રમાયયુઃ ॥ ૧૮૭ ॥

ગુણનામાવતસ્તેષાં સિદ્ધાન્તો વિસ્મૃતસ્તદા ।

શાસ્ત્રે સ્વામિનિ સુંદર્યાં ન સ્પૈર્યં જાયતે યતઃ ૧૮૮ ॥

સ્મારં સ્મારં પરાવર્ત્યૈકાદશાંગી યતિવ્રજૈઃ ।

યત્તતો મેલિતા યસ્માદર્નિવર્ણં શ્રિયઃ ॥ ૧૮૯ ॥

જૈન ધર્મપ્રસારક સભા (બાવનગર) એ પ્રસિદ્ધ કરેલ ચરિતાવળીમાં આપેલા સ્થૂલ-ભદ્ર. ચરિત્ર કે જે ઉપરના સંસ્કૃત ગ્રંથનું બાપાંતર છે તેમાં ઉપરના શ્લોકોનું બાપાંતર આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

‘આ સમયે જાર વરસનો વિષમ દુકાલ પડ્યો હતો તેથી સર્વે સાધુઓ સમુદ્રના કાંઠા તરફ વિહાર કરી ગયા. તેઓ સુભિક્ષ થવા પછી પાટલિપુત્ર નગરને વિષે આવ્યા. ભણવાના અભાવથી સાધુઓ સિદ્ધાંતને વિસરી ગયા; શાસ્ત્ર, રાજ અને જ્ઞાને વિષે સ્થિરતા હોતી નથી. ધણા ઉદ્યમથી તે મુનિઓએ અગ્યાર અંગ તો મેળવ્યા’ (પરાવર્તન કરી સંભારી સંભારીને)

વિ. સં. ૧૫૦૯ માં શુભશીળ મુનિએ રચેલા ભરતેશ્વર બાહુબલિ વ્રતિ નામના ગ્રંથમાં સ્થૂલભદ્રની કથા આપેલી છે તેમાં પણ એ જ વાત આવે છે. તે માટે જુઓ તેનું શુભ-રાતી બાપાંતર ૫. ૭૮:—

“હવે એકંદરે જાર વર્ષ સુધી દુકાળ પડ્યો, તે વખતે સાધુઓનો સંઘ સમુદ્રવાટે શ્રી ગુરુની પાસે આવ્યો. આવે વિષમ સમય થવાથી સાધુઓ દુઘાથી પીડાતા હોવાથી ભણતા ગણતા બંધ થયા, તેથી સૌ સિદ્ધાંતો વિસરી ગયા. તે ઉપરથી પાટલિપુત્ર નગરમાં સંઘ મળ્યો. ત્યાં જોને જોને જે જે સ્ત્ર આવડતાં હતાં, તે તે એકકાં કરીને અગીઆર અંગ પૂર્ણ કર્યાં. ત્યાર પછી શ્રી સંઘે જારમા દૃષ્ટિવાદ અંગ માટે બે સાધુઓને શ્રી ભદ્ર-બાહુ સ્વામી પાસે મોકલ્યા.”

આ રીતે આપણે સં. ૧૧૬૬ થી સં. ૧૫૦૯ સુધીમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારો હેમ-ચંદ્રાચાર્યથી માંડીને શુભશીળ મુનિ જે જણાવે છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે મગધના પાટનગર પાટલિપુત્રમાં પ્રથમ જૈન પરિપદ્ (સંઘ) મળી હતી. આથી પણ પ્રાચીન પ્રમાણ આત્મી સમગતા માટે જોઈતું હોય તો વિક્રમ સંવત્ ૫૮૫ માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા શ્રીમાન હરિભદ્રસચ્ચિનો પ્રાકૃત બાપાનો ઉપદેશસ્પદ નામનો ગ્રંથ છે. તેમાં ગાથામાં જણાવેલું છે કે:—

જાઓ યતમ્મિ સમણ્ દુક્કાલો દોય વસય વરિસાણિ ।

સવ્વો સાહુસમૂહો ગઓ તઓ જલહિતીરેસુ ॥

તદુવરમે સો પુણરવિ પાઠલિપુત્તે સમાગઓ વિહિયા ।

સંઘેણં સુયવિસયા ચિંતા કિં કસ્સ અત્થિત્તિ ॥

જં જસ્સ આસિપાસે ઉદેસજ્ઞયણમાહ સંવહિડં ।

તં સવ્વં એકારય અંગાહં તહેવ ઠવિયાહં ॥

—“આ વખતે ખારવર્ષી દુકાન પડ્યો તેથી સાધુઓનો સમૂહ સમુદ્ર તીરે ગયો. બાદ દુકાન મટતાં તેઓ ફરીને પાટલિપુત્ર નગરમાં આવ્યા. એટલે સર્વે સંઘ મળીને તપાસ કરી કે કોના પાસે કંઈ કંઈ શ્રુત રહેલું છે. હવે જેના પાસે કંઈ ઉદેશ તથા અધ્યયન યાદ હતો તે સર્વે એકઠાં કરી અગ્યાર અંગ સ્થાપિત કર્યા.”

આ ઉપરથી સમજશે કે જૈનના પવિત્ર ગ્રંથો—આગમ—સૂત્ર—અંગોને એકત્રિત કરવા અર્થે આખો સાધુ-સંઘ પાટલિપુત્રમાં મળ્યો હતો અને ખાર અંગમાંથી અગ્યાર અંગ એકત્રિત કરી શક્યો હતો. આનો સમય વીસાત ૧૭૦ થી ૧૭૫ લગભગ મૂકી શકાય એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૬ થી ૩૫૧. આ સર્વે હકીકતોમાં ‘પરિપદ્’ એવો શબ્દ બિલકુલ વપરાયો નથી પરંતુ ‘સંઘ’ મળ્યો હતો એમ જ જણાવવામાં આવ્યું છે.

સંઘનો અર્થ.

‘સંઘ’ ને ઉપર્યુક્ત કથનોમાં ‘સાધુસમૂહ’ એ અર્થ થાય છે, તેથી ઉક્ત લેખક મહાશય જણાવે છે તે જ પ્રમાણે અંગ એકત્રિત કરવા અર્થે મળેલા મંડળનું વિશિષ્ટ નામ સંઘ નથી પરંતુ કોઈ પણ અગત્યનું અને સમસ્ત મંડળને ઉપયોગી કાર્ય કરવા અર્થે ભેગા મળેલા સમૂહને ‘સંઘ’ એ નામ જ આપાતું. સંઘમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારેનો સમાવેશ થાય છે. અને તે કેટલીક વાર ખાસ કરી જણાવવા માટે ‘ચતુર્વિધ સંઘ’ એમ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે સાંસારિક કાર્ય માટે મળેલા ‘સંઘ’નો અર્થ શ્રાવક-શ્રાવિકાનો-વિશેષે કરી શ્રાવકનો સમુદાય એ થાય છે, જ્યારે તેથી પર એટલે સાધુને ઉપયોગી કાર્ય અર્થે મળેલા ‘સંઘ’ નો અર્થ સાધુનું સંમેલન એવો થાય છે. પરંતુ “સંઘ એ ભિક્ષુ વર્ગની સામાન્ય સમૂહ વાચક સંગ્રહ હતી, જે કે પાછળથી તે શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વપરાવા માંડ્યો” એવું કથન ઉક્ત અવલોકનકારનું થાય છે તે યોગ્ય નથી.

વલ્લભી અને મથુરાની પરિપદોનો અવલોકનકાર સ્વીકાર કરે છે એટલે તે સંબંધે પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ તેમાં એટલું જણાવવાનું કે તેમાં પણ સૂત્રો

અકથિત કથાં તે સાધુઓને અકલા કરીને, અને તે સાધુ સમૂહનું નામ 'પરિપદ' આપવામાં નહોતું આપ્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે મંડળને 'વાચના' એ નામ આપતું એ તો દેવસ ભ્રમ છે, અને તે આગળ જતાં આ લેખમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

પરિપદનો અર્થ.

જૈન પરિભાષામાં 'તીર્થંકર' તો ઉપદેશ સાંભળવા અર્થે બેઠેલા મંડળને 'પરિપદ, પર્વદ, પર્વદા' એ નામ આપવામાં આવતાં હતાં. સામાન્ય રીતે પર્વદા એ નામ હતું અને તે પરથી અપભ્રંશ 'પરપદા' એમ ઘણા પ્રાકૃત જૈનો બોલે છે. તીર્થંકરના 'સમવસરણ' માં બાર પર્વદા (સભા) હોય છે તેમાં (૧-૪) ચાર પ્રકારની દેવીઓની અને (૫) સાધ્વીઓ એ પાંચ પર્વદા ઉભી થકી પ્રભુની 'દેશના' લે છે, તથા (૬-૯) ચાર પ્રકારના દેવતાની (૧૦-૧૧) મનુષ્ય પુરુષ અને સ્ત્રી એટલે ગ્રામિક આધિકારી અને (૧૨) સાધુઓની એમ સાત પર્વદા બેસીને શ્રવણ કરે છે એવું સમવસરણ પ્રકરણ અને આવસ્યક મંત્રની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે, બ્યારે આવસ્યક મંત્રની ચૂર્ણિમાં એમ જણાવેલું છે કે સાધુઓ ઉત્કટ આસને શ્રવણ કરે છે, સાધ્વીઓ અને પૈમાનિક દેવીઓ ઉભી રહે છે, બાકીની નવ પર્વદા બેસીને જ જ્ઞાનભાનુની દેશના સાંભળે છે; એમ વિનયવિગ્રહ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૮૦૮ માં રચેલા લોક પ્રકાશમાં જણાવેલું છે:—

દેવ્યશ્વતુર્ધા સાખ્યશ્ચ શૃણ્વંત્યૂર્ધ્વ દમાઃ સ્તણમ્ ।

દેવા સર્વે નરા નાર્યો નિવિષ્ટાઃ શ્રમણાત્થથા ॥

વૃત્તાવાવસ્યકત્યેદં ચૂર્ણો ચેત્કટિકાસનાઃ ।

શૃણ્વંતિ સાવચોયોર્ધ્વાઃ સાખ્યો વૈમાનિકાંગના ॥

ઉપવિશ્યેવ શૃણ્વંતિ દેશનામસૂત્રિણાં ।

પર્વદાડન્યા નેષ્ટ્યુક્તં વેતિ તત્ત્વં તુ તત્ત્વવિત્ ॥

આવી રીતે ઉપદેશનું જૈન પરિભાષિક નામ 'દેશના' છે અને શ્રોતા મંડળનું નામ 'પર્વદા' છે. હમણાં પણ પર્વદા શબ્દ સાધુઓ ઉપદેશ આપતી વખતે થતા શ્રોતા મંડળને આપાય છે.

પ્રાચીન શોધબોજ કરતાં પૂર્વે સમિતિ-તંત્ર કેવું હતું તે ઘણી સારી રીતે જાણી શકાય છે. "પ્રાચીન સમાજમાં સર્વેથી વધારે મહત્વપૂર્ણ તંત્ર હિંદુરાજ્યશાસ્ત્ર—(જ્ઞાનધર્મ, દંડનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજધર્મ, રાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, નેષ, નીતિ આદિ અનેક નામ છે) માં સમિતિ-તંત્ર હતું. સમિતિને ઘણી સંસ્થાઓની ખાતા કહી શકાય તેમ છે.

વેદોના સમયમાં જનસમૂહને 'વિશ્વઃ' કહેવામાં આવતો કે જેમાંથી 'વૈશ્ય' શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ વિશ્વઃ (વિદ્) 'જનો' માં વિભક્ત હતા. સાર્વજનિક વાતો પર વિચાર કરવા માટે સંપૂર્ણ વિશ્વઃ એકત્રિત થતા હતા. આને 'સમિતિ' એ નામ આપવામાં આવતું હતું. (જૂઓ ઝક્ર ૧,૯૫,૮;૯,૯૨,૬;૧૦,૧૬૬,૪ ઇત્યાદિ). સમિતિથી ધણી નાની સંસ્થા ૧૦ કે ૧૫ વિશેની એક ખીછ સંસ્થા હતી કે જેને 'સભા' એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. અથર્વવેદના એક મંત્રમાં સમિતિ અને સભા બે બહેનો હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે (૭,૧૨). એમ જણાય છે કે સમિતિની તરફથી સભા સાર્વજનિક બાબતોનો પ્રબંધ કરતી હતી. સમિતિ અને સભામાં વાગ્મી—વક્તા હોવાની લાલસા બધાને રહેતી હતી. અથર્વવેદમાં આ સંબંધે મંત્ર આપેલા છે (૨,૨૭;૭,૧૨).

પૂર્વોક્ષિપ્ત 'જનો' પ્રારંભમાં કેવલ પાંચ હતા કે જે સમષ્ટિ રૂપે 'પંચજનાઃ' કહેવાય છે. આ પાંચે જન એક જ જાતિનાં ગ્રંથ હતાં અને સર્વ પોતાને 'આર્યાઃ' કહેતા હતા. 'પંચજનાઃ' ના સમિતિ તંત્ર પરથી પંચાયતનું નામ અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવ્યું છે. જેટલી હિંદુ જાતિ પ્રાચીન છે તેટલી પંચાયતી પ્રથા પુરાણી છે એટલે કે એમ પણ કહી શકાય કે વેદ જેવી અનાદિ છે.

સમયે સમયે સમિતિ તંત્રથી નીચે લખેલી સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

(ક) વિદ્યાધ્યયનને માટે 'ચરણ' અથવા 'ચરિયહ'

(ખ) ન્યાય અને વ્યવહારને માટે ન્યાય—'સભા'

(ગ) રાજ્ય કાર્યને માટે સચિવોની 'મંત્રિ-પરિપત'

(ઘ) આર્થિક જીવનમાં 'સંભૂય સમુત્થાન' એટલે વણિક જનોની કંપનીઓ, તથા કાર્યકારોની 'શ્રેણિયો'

(ઙ) પારમાર્થિક જીવનમાં ભગવાન યુદ્ધ મહાવીર પ્રભૃતિના ધર્મ—'સંઘ' કે જે આધુનિક મઠ—તંત્રમાં—વિહારમાં ચાલ્યા આવ્યા છે.

(ચ) આશ્રમજીવનમાં વૈદિક 'આશ્રમિ'—તંત્ર કે જેથી સાંપ્રત આશ્રમપંચાયત ઉદ્ભવેલાં છે.

(છ) નાગરિક જીવનમાં ગ્રામી—સભા.

(જ) રાજ્યજીવનમાં ગણતંત્ર યા સંઘ રાજ્ય. †

વાચનાનો ખરો અર્થ.

વાચનાનો અર્થ કદી પણ પરિપદ્ કે એવું મંડળ થતો જ નથી અને જૈનોની પરિભાષામાં પણ તેવો અર્થ નથી, પરંતુ સામાન્ય અર્થ વાંચન (Reading) છે. તે જ જૈનોએ પોતાની પરિભાષામાં સ્વીકારેલો છે. આના પ્રમાણમાં ઉતરતાં આપણને મૂળ મગધ પરિપદ્ની ઉપર જણાવેલી વાતને લંઘાવવી પડશે.

તે પરિપદ્ (સંધ) માં બારમું અંગ (દૃષ્ટિવાદ) કોઇની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું નહિ તેથી નેપાલમાં ધ્યાનાર્થે સ્થિત થયેલા ભદ્રબાહુ સ્વામી પાસે તે સમગ્ર અંગ કંદસ્થ હોવાથી તેને મંથે કહેવરાવ્યું કે અહીં આવી દૃષ્ટિવાદની વાચના દેવી પડશે; પણ તેઓએ બાર વર્ષ ચાલે તેવા મહા પ્રાણુ નામના ધ્યાનનો આરંભ કર્યો હતો તેથી બની શકશે નહિ એમ કહેવરાવ્યું, આથી સંધની 'ઉદ્ધાટન' એટલે અંધ બહારની શિક્ષા પોતાને યાવ એવું જણાયું ત્યારે તેમણે કહેવરાવ્યું કે:—

મયિ પ્રસાદં કુર્વાણઃ શ્રી સંઘઃ પ્રહિજોત્તિવહ ।

શિષ્યાન્મેષાવિનસ્તેમ્પઃ સત્ત દાસ્યામિ વાચનાઃ ॥ ૩૭ ॥

તત્રૈકાં વાચનાં દાસ્યે ખિક્ષાચર્યાત આગતઃ ।

તિસૃપુ કાલત્રેલાસુ તિલ્લોડન્યા વાચનાસ્તથા ॥ ૩૮ ॥

સાયાદ્વપ્રતિક્રમણે જાતે તિલ્લોડપરા પુનઃ ।

સેત્તયત્યેવં સંઘકાર્યં મત્કાર્યસ્યા વિવાધયા ॥ ૩૯ ॥

—પરિશિષ્ટ, પર્વ.

—જો મારા પવ કૃપા કરી વિદ્વાન શિષ્યોને સંઘ મારી પાસે મોકલાવે તો હું તેને સાત વાચના આપીશ. તેમાંની એક વાચના ભિક્ષાચર્યા કરી આવ્યા પછી, ત્યાર પછીની ત્રણ કાલત્રેલાએ બીજી ત્રણ વાચના, અને સવાર સંજના પ્રતિક્રમણ (દૈવસિક અને રાત્રિક) કરવાની વખતે બીજી ત્રણ વાચના ફરી આપીશ કે જોયી મારા કાર્યને બાધા થયા વગર સંધનું (અભીષ્ટ) કાર્ય પણ થશે.

આ પછી સંધે સ્થૂલભદ્રાદિ પાંચસો સાધુને મોકલ્યા કે જોને

તાનૂ સૂરિ વર્ચયામાસ તેડ્યરૂપા વાચના રૂતિ ।

ઉદમઝ્યેયુર્નિજ સ્થાનં સ્થૂલભદ્રસ્ત્વવાસ્થિતઃ ॥ ૭૧ ॥

—સૂરિએ અરૂપ વાચના વાંચી, આથી તેઓ ઉદ્ધેગ પામી નિજ રચાને ગયા, જ્યારે સ્થૂલભદ્ર ત્યાં જ—તેમની પાસે જ રહ્યા, અને તે (બારમાં અંગમાં અંતર્ગત) દસ પૂર્વ શીખ્યા (જ્યારે અંગમાં કુલ ચૌદ પૂર્વ છે) વગેરે...

આ જ પ્રમાણે જયારંદ સૂરિના સ્થૂલભદ્ર ચરિત્રમાં છે. જેમ કે:—

મીતોડવઝ્ સોપરાધં મે સંવોડમું ક્ષામ્યતુ ભુવમ્ ।

ઉત્તમાનાં યતઃ કોપાઃ પ્રણામાન્તાઃ પ્રહૃપિતાઃ ॥ ૧૯૧ ॥

શિષ્યાન્ પ્રેપયતુ પ્રાજ્ઞાન્ પાઠયામ્યશઠો યથા ।

શ્રી મિનાજ્ઞેવ સંઘાજ્ઞા માન્યા માનવતામપિ ॥ ૧૯૨ ॥

સંજ્ઞાભૂમ્યા ગતસ્ત્વેકા મેકાં મિશાક્ષણાગતઃ ।

કાલવેલાક્ષણે ચોમે તિલ્લશ્રાવશ્યકે તથા ॥ ૧૯૩ ॥

एवं सप्ताह्नि दास्येऽहं वाचना- शिष्यसंहतेः ।

ધ્યાનમધ્યેડપિ યેનોક્ત પરાર્થ સ્વાર્થનોડધિકઃ ॥ ૧૯૮ ॥

વગેરે વગેરે.

અને આ સંબંધે પ્રાચીન પ્રમાણ તરીકે ઉપદેશપદમાં સ્તુતિભદ્ર સૂરિ પ્રાકૃત ગાથામાં જણાવે છે કે:—

મા હગ્વાહ પેસહ સાહુળો જનુયા સુમેહાદ ।

દિવસેગ સત્ત પડિપુચ્છણાઓ દાહામિ જા જ્ઞાણે ॥

एग मितखाठ सभागयस्त दिवसद्धकाल वेत्ताए ।

વીઆ તદ્યા સળ્ળાવો સમ્મે કાલ વેલાદ ॥

दिवस्त भावणीओ चउत्थिगा वासए कए तिन्नि ।

તો ચૂલમદ્દપમુહા મેહાવીણં સયા પંચ ॥

પત્તા તંસ સંમોવે પઢિપુઠ્ઠાણં યં વાયણં લિંની ।

एकसि दोहिं निहिं वा न तरंतव धारितं जहि ॥

—(ભદ્રાબાહુએ કહ્યું) ‘ મને સંઘ બહાર નહિ કરો, પણ જે સારી બુદ્ધિવાળાઓ-ધારી સાધુઓ હોય તેમને અહીં મોકલાવો તો હું મારા ધ્યાન પર્યન દરેકને સાતવાર તેમની પૃચ્છના જવાબ (પ્રતિપૃચ્છ) આપતો રહીશ. એક પ્રતિપૃચ્છ બિદ્ધાએથી પાછા ફરીને ફરીશ, બીજા મધ્યાહ્નની કાલવેલાએ ફરીશ, ત્રીજા સંઘાના ઉત્સર્ગે ફરીશ, ચોથી સાંજની કાળવેલાએ ફરીશ, અને આંત્રીની ત્રણ ધ્વજી વખતે ફરીશ. ત્યારે સંઘે સ્થૂલભદ્ર વગેરે પાંચસો બુદ્ધિમાન સાધુઓને ત્યાં મોકલાવ્યા. તેઓ તેમના પાસેથી પ્રતિપૃચ્છ વડે વાચના શ્રેય લાગ્યા. તેઓમાંના ઘણાઓ એકવાર બેવાર તથા ત્રણવાર સાંભળ્યાં પણ અવધારી શક્યા નહિ.

[ત્યાર પછી બધા ચાલ્યા જાય છે, અને સ્થૂલભદ્ર રહી તેમની પાસેથી દસ પૂર્વથી કંઈક ન્યૂન જેટલું શીખે છે એ વાત આવે છે.]

વાચના આપનાર ‘ વાચનાચાર્ય ’ કહેવાય છે. આ સંઘે વચ્ચેવામી કે જેનો જન્મ પીરત ૪૯૬ વર્ષ થયો હતો તેના સંઘની હુંક કથાનો ભાગ ત્રીજો આપવામાં આવે છે:—

‘ બાહ્યાવસ્થામાં પદાનુસારિણી લગ્નિધના બળથી સારી મુએ સાંભળીને અગ્રાર ઝાંગનું જેણે અધ્યયન કર્યું છે, અને જેને આઠ વર્ષની કમરે ગુરુ (શિંહગિરિ) એ દીક્ષા આપેલી છે એના વચ્ચેવામી ગુરુની સાથે વિદાર કરતા હતા. એક દિવસ વચ્ચેવામીને ઉપાશ્રયમાં મૂકી સર્વ સાધુઓ ગોચરીએ (બિદ્ધાએ) ગયા હતા. અવસરે વચ્ચેવામીએ સધળા મુનિઓની ઉપધિઓ (આસન વિગેરે ઉપકરણો) ને હારગંધ ગોઠવી તેમાં મુનિઓની ‘ સ્થાપના ’ કરીને (મુનિઓ બેઠા છે એમ માનીને) પોતે વચ્ચમાં બેસી મોટે સ્વરે આચારાંગાદિની વાચના આપતા હોય તેમ બોલવા લાગ્યા. તે અવસરે ‘ સ્થંદિલ બ્રમિ ’ થી (દીર્ઘ શંકા કરી) આચાર્ય આવ્યા. ઉપાશ્રયનાં ખારણું બંધ બેઠાને ગુરુએ ગુમ રીતે અંદર બોલ્યું તો વચ્ચેવામી સર્વ મુનિઓની ‘ ઉપધિ ’ ને એકઠી કરી છાત્રબુદ્ધિથી બણાવતા હતા. ગુરુએ ચિંતન્યું કે ‘ બે હું એકદમ ખારણું ઉપગાવીશ તો તે સંકિત થશે ’ એમ વિચારી મોટે સ્વરે ‘ નિસિદિ ’ એ પ્રમાણે ત્રણવાર ઘણેઆવર કર્યો. એ સાંભળી ગુરુ આવ્યા છે એમ બાણી વચ્ચેવામીએ લઘુજ્ઞાપત્રી કલાએ એકદમ દરેક ઉપધિને તેને સ્થાને મૂકી દહને ખારણું ઉઘાડ્યું. ગુરુએ વિચાર્યું કે ‘ આ પુરૂષ રત્નમાં આટલું બધું જ્ઞાન છે, મોટે આનું જ્ઞાન અબળજુષણમાં ન જાયો ’ એવું વિચારી બીજે દિવસે શિંહગિરિ આવ્યાં કંઈ કાર્યનું ખિત કરીને બીજે ગામ જવાને ઉઘુક્ત થયા. તે વખતે સાધુઓએ પૂછ્યું કે ‘ હે સ્વામી ! અમને વા-

ચના કોણ આપશે?—ગુરુએ કહ્યું કે ‘આ વજ્ર નામના લઘુ મુનિ તમને વાચના આપશે.’ તેઓએ કહ્યું ‘તહતિ’ (એટલે તથેતિ, બહુ સારું). તે વખતે ‘આ બાલક અમને શું વાચના આપી શકશે?’ એવી શંકા પણ તેઓએ કરી નહિ. ગુરુ બીજો ગામ ગયા. શિષ્યોએ સિદ્ધાંતની વાચના વજ્રમુનિ પાસે લીધી. અધ્યયન બહુ સારી રીતે થયું. પછી ગુરુ મહારાજ પધાર્યા અને શિષ્યોને પૂછ્યું ‘કાંઈ અધ્યયન થયું કે કેમ?’ તેઓએ કહ્યું ‘અધ્યયન બહુ સારી રીતે થયું, થોડા દિવસમાં ઘણા અભ્યાસ થયો; માટે હવે પછી આ વજ્રસ્વામી જ અમારા વાચનાચાર્ય થાઓ.’ એ પ્રમાણે સાધુઓએ અરજ કરવાથી ગુરુએ વજ્ર મુનિને આચાર્ય પદ આપ્યું અને વાચનાચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા.”

—ઉપદેશભાણા ભાષાંતર ૫. ૧૫૪-૧૫૫

વાચનાચાર્ય સંબંધે પરિશિષ્ટ પર્વમાં ઉપર્યુક્ત વજ્રસ્વામીના સંબંધેનું નીચે પ્રમાણે કથન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કરે છે—

इत्याचार्या विभावयां शिष्येभ्योऽकथयन्ति ।

यास्यामो ग्रामममुकं द्वित्राहं तत्र नः रिपतिः ॥

व्यजिज्ञप्सुर्हं योगप्रतिपत्ताश्च साधवः ।

‘भगवन् ! वाचनाचार्यस्तत्कोऽस्माकं भविष्यति’ ॥

‘वज्रो वो वाचनाचार्यो भविते’ त्यादिशद् गुरुः ।

भक्तत्वाद्वિचार्यैव प्रत्य वचन्त ते तथा ॥

प्रात कृत्य कायोत्सर्गं वाचना ग्रहणादिकम् ।

कर्तुं ते साधवो वज्रं निपद्यायां न्यपादयन् ॥

વગેરે.

વળી વિશેષમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જેમાં મુક્તિ સમાવ્યું છે અને તેથી જેમાં જૈન પરિ-
ભાષા સર્વ આવી જાય છે એવા તત્ત્વાર્થ સૂત્ર (રચનાર શ્રીમદ્ ઉમા સ્વામિ કે જે વીરાત
૨૪૫ માં દેહોત્સર્ગ કરનાર આર્ય મહાગિરિના શિષ્ય થતા હતા) માં કર્મના નાશ
કરનાર તપને જણાવેલું છે, પછી તે તપ બાલ અને અંતરંગ એમ બે પ્રકારે જણાવી અંત-
રંગ તપના ૭ પ્રકારમાં સ્વાધ્યાયને એક પ્રકાર ગણાવી તે સ્વાધ્યાયના પાંચ ભાગમાંથી
પહેલા ભાગને વાચના; કહેવામાં આવેલ છે.

वाचनापूच्छनानुप्रेक्षाम्नाय धर्मोपदेशाः—अध्यायः ९ सूत्रं । २५

આના પર ભાષ્ય એ છે કે—

સ્વાધ્યાયઃ પંચવિધઃ । તદ્વત્થા । વાચના પ્રચ્છનં અનુપ્રેક્ષા આમ્નાયઃ ધર્મોપદેશ इति । તત્ર વાચનં શિષ્યાધ્યાપનમ્ । પ્રચ્છનં ગ્રન્થાર્થયોઃ । અનુપ્રેક્ષા ગ્રંથાર્થયોરેવ મનસામ્ભાસઃ । આમ્નાયો ઘોષવિશુદ્ધં પરિવર્તનં ગુણનં રૂપદાનમિત્યર્થઃ । અર્થોપદેશો વ્યાખ્યાનમનુયોગવર્તનં ધર્મોપદેશ इत्यप्यापान्તરમ્ ॥

અને તે પરની સર્વાર્થ સિદ્ધિ નામની ટીકા એમ જણાવે છે કે—

નિરવગ્રંથાર્યોપયપદાનં વાચના । સંશયચ્છેદાય નિશ્ચિન વલાધાનાય વા પરાનુયોગઃ પ્રચ્છના । અધિગતાર્યસ્ય મનસામ્ભાસોઅનુપ્રેક્ષા । ઘોષશુદ્ધં પરિવર્તનમાત્રાયઃ । ધર્મકયાદનુષ્ઠાનં ધર્મોપદેશઃ । સ એષ પંચવિધઃ સ્વાધ્યાયઃ કિમર્થઃ । પ્રજ્ઞાનિશયઃ પ્રશસ્તાધ્યવસાયઃ પરમસંવેગસ્તપો વૃદ્ધિરતિચાર વિશુદ્ધિરિત્યેવમાદ્યર્થઃ ॥

ઉક્ત ઉપાસ્થાતિ કૃત પ્રશમરતિ નામના ગ્રંથની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે—

સ્વાધ્યાયઃ પંચધા—વાચના પૃચ્છના અનુપ્રેક્ષા આમ્નાયઃ ધર્મોપદેશશ્ચ । તત્ર વાચના આલોકકદાનં, સંજાતસંદેહપૃચ્છનં (પૃચ્છના), અનુપ્રેક્ષા મનસા પરિવર્તનમાગમસ્યં, આમ્નાય આત્માનુયોગકયનં, ધર્મોપદેશ આસેષણો વિશેષણો સંવેદની નિવેદની ચેતિ કથા ધર્મોપદેશઃ ।

દેવયુમાચાર્ય પ્રણીત નવ તત્ત્વપ્રકરણ પરની ટીકામાં કથન એ છે કે—

વાચના શિષ્યાણાં કાલિકોત્કાલિક સૂત્રાઘાલાપકપ્રદાનમ્ । પ્રચ્છના સૂત્રાર્થસંદેહાદ્યપનોદાય પ્રચ્છનમ્ । પરાવર્તના પૂર્વાધોતપ્રેમગુણના । અનુપ્રેક્ષા પુરાવગતસૂત્રાર્થસ્ય મનસામ્ભાસનં ચિન્તનમિત્યર્થઃ । ધર્મકથા ધર્મપ્રતિવદ્ધસૂત્રાર્થરૂપનં વ્યાખ્યાનમિતિ ॥

આમાં સામાન્ય રીતે અર્થ જણાવીએ તો સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) વાચના-પઠનં, શાસ્ત્રાધ્યયન (Ronding), (૨) પૃચ્છના—પૃચ્છન એટલે ગ્રંથના અર્થ તથા પાઠને પ્રશ્નપૂર્વક સંદેહ દૂર કરવા પૃચ્છના (Inquiry) (૩) પરાવર્તના—આમ્નાય—શીખેલું એનારી જલ્પું (Recollection, revision, recapitulation) (૪) અનુપ્રેક્ષા—અર્થચિંતન; ગ્રંથના અર્થ ઉપર મનનો અભ્યાસ—મનનું ચિંતન—એકાગ્ર મનથી વિચાર કરવો તે (Pondering over the meaning, reflection) —આ ચાર સ્વાધ્યાયમાં વાચન,

મનન અને નિદિધ્યાસનો સમાવેશ થાય છે. શ્રવણનો સમાવેશ જે કે પૃથ્વીનામાં આરપાંશ થાય છે છતાં તેનો ખામ વિશિષ્ટ રીતે સમાવેશ કરવા સ્વાધ્યાયનો પાંચમો પ્રકાર કહેવો છે તે (૫) ધર્મોપદેશ—(અર્થોપદેશ, વ્યાખ્યાન, અનુયોગમર્ણન, ધર્મકથા) એટલે ધર્મના વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ કરવું.

આપરથી સમન્વયું હશે કે પરિપક્વ કે એકત્રિત થયેલા મણતું જૈન પારિભાષિક નામ ‘વાચના’ હતું એમ કહેવું એ ભ્રમયુક્ત છે. તેના વાસ્તવિક અર્થો તેની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વાંચન (Reading)—પઠન, શિષ્યોને શિખવવું,—અથવા પાઠ અને અર્થ એમ બંને આપવા,—આલાપક એટલે આજ્ઞાવા (સૂત્રના ખડો) એક પછી એક શિખવતી વખતે શિષ્યને આપવા વગેરે ઉપર જણાવેલા આધાર પ્રમાણે છે. આની વિશેષ પ્રુટિમાં ‘વાચના’ એ જ અર્થમાં ધણે રથજે વપરાયેલ છે, પણ વિસ્તાર ભયથી ઉદાહરણો આપવાનું યોગ્ય નથી ધાર્યું.

આ સાથે ઉમેરવાનું પ્રામંગિક છે કે ઉપયુક્ત પાઠશિપુત્રમાં અંગ નિમિત્તે ગં (પરિપદ) મળ્યો ત્યાર પછી તે જ નિમિત્તે મથુરામાં તેમ જ વલ્મીપુરમાં મંથ મળ્યો હતો અને તે બંનેની ‘વાચના’ પ્રકારમાં સ્વાભાવિક રીતે કઈ ન્યૂનાધિક હોય તેથી તે બંનેનાં વાંચનને ‘માથુરી વાચના’ અને ‘વાલ્મી વાચના’ અનુક્રમે કહેવામાં આવે છે. જે કે ત્યાર પછી તે બંનેનું મંથિત્રણ થઈ એક વાચના થઈ હતી એટલે જાણના પાઠ એક મરખા કરવામાં આવ્યા હતા.

ઉપયુક્ત વલ્મીપુરમાં દેવર્દિગણિ ક્ષમામવળે (વીરાત્ ૯૮૦ અથવા ૯૮૩) સ્થાપિતું સંમેલન બરી જૈન સૂત્રો-અગોને લેખાગ્રહ કર્યા હતા એમ તે સંમેધી જણાવવામાં આવ્યું છે. (ગં. ૧૮૩૩ ના રચેલા આત્મપ્રમોદનું બાળાતર પૃ. ૮૪)

આમ ત્યારે (૧) ‘મગધની પરિપદ’ (૨) ‘ગં’ અને (૩) ‘વાચના’ એ જાગતોમાં ગુજરાતી પત્રમાંના નિહાન અવલોકનકારનો જામ જણાશે.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુળધં.

પર્યુપણ પર્વ. તા. ૯-૯-૧૫

મોહનલાલ દલીચંદ દેશઈ.

કળા.*

તત્ત્વજ્ઞતાઓએ આ અધિક વિચિત્રતા-અને એ વિશ્વમાં સમાવણી સધળી વસ્તુઓના—

એ મોટા વિભાગ પાડ્યા છે: પ્રકૃતિ અથવા કુદરત અને પુરુષ પ્રકૃતિ અને પુરુષ. અથવા માનવ આત્મા. આ બંનેના એકબીજાની સાથેના ગાત્ર સમ્બન્ધને લીધે સંસારનો પ્રવાહ અટકાવિત વલો ન્ય છે અને અનેક સારાં મારાં કર્મો કરાયાં ન્ય છે. એ સમ્બન્ધ જો ન થયો હોત તો સંસાર હોત નહીં અને માનવીને માટે સત્યવૃત્તિઓ કે કુપ્રવૃત્તિઓનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત નહીં. એ સમ્બન્ધનો જો વિચ્છેદ થઈ શકતો હોય તો માનવી સંસારના ધર્મમાંથી મુક્ત થાય અને તેને કંઈ કરવાનું રહે નહીં. એ સમ્બન્ધનો વિચ્છેદ નથી થઈ શકતો, એ સમ્બન્ધ અનિવાર્ય છે તેને લીધે અનેક કૃતિઓ આરંભવાની માણસને ફરજ પડે છે અને અનેક કાર્યો કર્યા વગર માણસથી રહેવાનું નથી. એ અનિવાર્યતાને લીધેજ જુદી જુદી કળાઓનો-કૃપયોગી કળાઓ અને લલિતકળાઓનો-જન્મ થયો છે, અને એ અનિવાર્યતાને લીધેજ માનવી જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી એ કળાઓ ટકી રહેશે.

પ્રકૃતિ અથવા કુદરતની સાથેના અનિવાર્ય સમ્બન્ધને લીધે માનવી અનેક કર્મોનો કર્તા બને છે તેનીજ સાથે એ જુદા જુદા કર્મોનાં જે સારાં મારાં કર્તૃત્વ અને જોડણત્વ. ફળ થાય છે તેનો લોકતા પણ એ બને છે. મનુષ્ય જે જે વિચારો કરે છે અને જે જે લાગણીઓ અનુભવે છે તે તે વિચારો અને તે તે લાગણીઓ વાણી અને કૃતિદ્વારા પ્રકટ કરવાને તે સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ્યાય છે. જેમ જેમ પોતાના વિચારોની સત્યતા માણસથી વધારે સમજાતી ન્ય છે, જેમ જેમ પોતાના હૃદયની લાગણીઓ વધારે ને વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરતી ન્ય છે તેમ તેમ તે વિચારો અને લાગણીઓને વાણી અથવા કૃતિદ્વારા પ્રકટ કરવાની પ્રેરણા તેને વધારે ને વધારે મજબૂત થતી ન્ય છે. વિચાર, વાણી, અને વર્તન એ ત્રણ મનુષ્યમાં પ્રકૃતિની સાથેના સમ્બન્ધને લીધે આવેલા કર્તૃત્વધર્મનાં સ્વાભાવિક પગથિયાં છે. વિચાર એ બીજા છે; વાણી અને વર્તન એ ફળ છે. માણસ વિચાર કરે છે તે શેને માટે? તે વિચારો વાણી અને વર્તનમાં ઉત્તરવાને માટે. જેમ વિચારનું જોશ વધારે તેમ તેનો વાણી અને વર્તનમાં પરિણામ થવાને સંભવ પણ વધારે; જેમ લાગણી વધારે ઉડી તેમ તેનો પ્રાદુર્ભાવ પણ વધારે બળવાન હોય છે.

“The child not only suffers, but cries; not only hungers, but eats. The man not only thinks, but speaks and acts.”

* સિડનિ કૉલ્લિન્સ, લેમિંગ, ઇમર્સન, રસ્કિન્, ટૉરડૉય વગેરેનાં આ વિષયને લગતાં લખાણો વાંચ્યા બાદ આ નિબંધ લખાયો છે.

(ખાળક દુઃખ વેડીને બેસી રહેતું નથી, પણ રડે છે; ક્રુધા વેડીને બેસી રહેતું નથી, પણ ખાય છે. મ્હોટી ઉમ્મરનો માણસ વિચાર કરીને બેસી રહેતો નથી, પણ તે વિચારોને વાણી અને વર્તનદ્વારા પ્રકટ કરે છે).

વિચાર અને લાગણી પ્રકટ કરવાની આત્માની આ અનિવાર્ય જરૂરિયાતને લીધેજ સઘળાં શાસ્ત્રો અને સઘળી કળાઓનો જન્મ થયો છે. શાસ્ત્રના શાસ્ત્ર અને કળા. અન્યો આપણી બુદ્ધિ ઉપર સીધી આસર કરનારા હોય છે; કળાઓ આપણા હૃદયદ્વારા માનવીની હૃદી લાગણીઓના રમ્ય મંદેશાઓ આપણને પહોંચાડે છે. શાસ્ત્રના અન્યો વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા સત્યનું સંશોધન કરે છે; કળાઓ એ સત્યની સાથેજ જે સૌન્દર્ય સમાયલું છે તેનું આપણને ભાન કરાવે છે. શાસ્ત્રના અન્યો અમુક નિયમો તારવી દાદવાનો વતન કરે છે; કળાના અન્યો એ નિયમો કેમ લાગુ પાડ્યા તેનો વિચાર ચલાવે છે. શાસ્ત્રના અન્યો શુંખજાળદ દસીયો ચલાવે છે, પૃથક્કરણ કરે છે, અમૂર્ત વિચારો ચર્ચે છે; કળાઓ દલીલોને દૂર રાખે છે, પૃથક્કરણનો પરિવાગ કરે છે, અને અમૂર્ત વિચારોને અળગા રાખે છે. સૌન્દર્યને મૃતિમંત કરવું, સૌન્દર્યનાં મૂર્ત સ્વરૂપો રજુ કરી આપણા હૃદયને આનન્દ આપવો એ કળાનો વ્યાપાર છે.

એ વ્યાપારની સફળતા માટે જરૂરનું છે કે આનન્દ આપનારી જે લાગણીઓ કળાવાન અન્યના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરવા માંડે છે તે લાગણીઓ કળા-સૌન્દર્યનો ઉપભોગ. વાનના પોતાના હૃદયમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ; જે સૌન્દર્યના અન્યને ભોક્તા બનાવવા તે ધન્ય છે તે સૌન્દર્યનો ઉપભોગ પ્રથમ તેજી કરેલો હોવો જોઈએ. એ સૌન્દર્યનો ઉપભોગ સઘળા વ્યાવહારિક ઉપભોગ કરતાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારનો છે. એ ઉપભોગમાં વિષયવાસનાની ગંધમાત્ર પણ હોતી નથી. એ ઉપભોગમાં અમુક વસ્તુને અથવા અમુક માણસને મેળવવાની વૃષ્ટિ હોતી નથી. એ ઉપભોગમાં અમુક વસ્તુને અથવા અમુક માણસને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન આદરવામાં આવતા નથી. એ ઉપભોગમાં લાલસા હોતી નથી. એ ઉપભોગમાં ઝાનિ હોતી નથી. એ ઉપભોગમાં સ્પર્ધા હોતી નથી. એ ઉપભોગમાં ચિન્તા હોતી નથી. એ ઉપભોગમાં નિરાશા હોતી નથી. એ ઉપભોગ સઘળા સંસારના ઉપભોગ કરતાં વધારે નિઃસ્વાર્થ, વધારે વિશુદ્ધ, વધારે હિંમત હોય છે.

એ ઉપભોગનાં સાધનોનું ક્ષેત્ર આ વિશ્વમાં કેટલું વિશાળ છે ! હૃદય ઉપર આવી ગયલાં આવરણોને દૂર ખસેડીને ત્હમે દહિ ફેરવશો તે વિશ્વમાં સ્થળે સૌન્દર્યની વ્યાપકતા. સ્થળે સૌન્દર્યજ ત્હમારા જોવામાં આવશે. પહાડનાં શિખરો ઉપરથી પડતા જળધોધ ત્હમે જુઓ ! સમુદ્રનાં ઉછળતાં અને ધુધવાટ કરતાં મોનાંઓ ત્હમે જુઓ ! આકાશમાં ઉડ્યા જતાં અને ક્વિક્વિલાટ કરતાં પક્ષીઓને ત્હમે જુઓ ! રોજ રોજ ત્હમારાં નયન આગળ પ્રકાશતી ઉપાને ત્હમે જુઓ ! એ સર્વમાં ત્હમને સૌન્દર્ય નથી જણાતું ? કાલાં કાલાં વચનો વદતાં આળકો ત્હમે જુઓ ! નિશાળે જતી ટ્રામજ

કુમારિકાઓ તરફ લડમે દાટ કરો ! મ્હોરી વયના આત્મગૌરવવાળા છોકરાઓની લીલચાલ લડમે નિહાળો ! લાગણીઓના વેગમાં તણાતા યુવાનો તરફ લડમારી નન્દર ફેરવો ! સૌન્દર્યના પ્રભાવથી લડમારો આત્મા કંપી ઊઠશે, લડમે સ્તબ્ધ જની જશે, લડમે અનેક પ્રોત્સાહન મેળવશે, લડમે અવનનું ચેતન પામશે; કારણ કે ઇશ્વરને કહે છે તે પ્રમાણે:—

“The most useful man in the most useful world, so long as only commodity was served, would remain unsatisfied. But, as fast as he sees beauty, life acquires a high value.”

(આ અત્યન્ત ઉપયોગવાળી દુનિયાનો અત્યન્ત ઉપયોગવાળો મનુષ્ય જ્યાં સુધી માત્ર તેની સ્થૂલ જરૂરિયાતોજ પૂરી પડતી હોય ત્યાં સુધી અતૃપ્ત રહે; પણ જ્યાં સૌન્દર્યનું તેને દર્શન થાય છે કે તેની સાથેજ તેના જીવનનું મૂલ્ય એકદમ વધી જાય છે).

સૌન્દર્ય તરફ મનુષ્યમાત્રનું હૃદય ખેંચાય છે. ‘A thing of beauty is a joy for ever.’ (Keats). સૌન્દર્ય ત્રાળી વસ્તુ આપણને નિરંતર આનન્દકારી લાગે છે. આપણા દરેક કર્મમાં, આપણી દરેક હિતચાલમાં, આપણી ન્દાની મ્હોરી સ્વર્ગી પ્રવૃત્તિઓમાં, આપણા નીતિનિયમોમાં, આપણા આચાર વિચારમાં, આપણી રહેણી કરણીમાં, આપણા વિવેકમર્્યાદા અને સમ્બતાના સામાન્ય નિયમોમાં પણ સૌન્દર્યના તત્ત્વને આપણે અમરધાન આપીએ છીએ. સૌન્દર્યને આપણે પૂજીએ છિયે. સૌન્દર્યના તત્ત્વને આપણા જીવનના દરેક વ્યાપારની સાથે આપણે જોડી દઈએ છિયે. ઈશ્વરને પોતાને સદૃશ સૌન્દર્યના અધિષ્ઠાતા તરીકે આપણે બાજીએ છિયે:

“God is the all-fair”

કુદરત એ કેવળ આ સદૃશ સૌન્દર્યના અધિષ્ઠાતાની લીલારૂપ છે. કુદરતને જો કુદરતને ‘ઈશ્વરની કળા’ એવું નામ પણ આપે છે. કળાવાનની રચનાનો મુખ્ય હેતુ સૌન્દર્યની નિષ્પત્તિનો છે તેજ પ્રમાણે ઈશ્વરની રચનાનો મુખ્ય હેતુ પણ સૌન્દર્યની નિષ્પત્તિનોજ હોય એવું જણાય છે. કુદરતમાં સર્વે સુન્દરતાજ વ્યાપી રહેલી આપણા જીવમાં આપે છે:—

“In Nature, all is useful, all is beautiful.”

તેજ પ્રમાણે, ખરેખરા કળાવાનની કૃતિમાં પણ સર્વે સુન્દરતાજ આપણા દીકામાં આવે છે. આ કારણથીજ કુદરતને ‘કળા’નું અર્થ થતા તે કુદરત અને કળા. ‘કળા’ને ‘કુદરત’નું નામ આપે છે. બાકી ‘કુદરત’ અને ‘કળા’ એ બેના બેદ રહેલાઈથી સમજ સકાય એવો છે. જે તરફ માનવપ્રવર્તનથી વિકૃતિને પામ્યાં નથી હોતાં તેને આપણે ‘કુદરત’માં ગણીએ છિયે; જેમકે, આકાશ, વાયુ, નદી, તારાઓ અને પ્રાણી. જે તરફ માનવપ્રવર્તનને લીધે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય તે તરફનો આપણે કળાજન્ય કહીએ છિયે અને જે વિષા માનવપ્રવર્તનથી રાઈ હોય છે તેને

આપણે 'કળા' નું નામ આપીએ છિયે; જેમકે, ઘર, પૂતળું, ચિત્ર અને ગાયન. માણસ જે કંઈ ક્રિયા કરે છે તે ધર્મપર્યંતે બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે, પણ કેટલીક ક્રિયાઓ માનવીની થાય છે તે કંઈ પણ બુદ્ધિવ્યાપાર ચાલ્યા વિનાજ થાય છે; જેમકે ન્હાના બાળકની સ્તનપાનની ક્રિયા. એવી ક્રિયાને કોઈ 'કળા'નું નામ આપતું નથી. તેજ પ્રમાણે, લૌકિક વ્યવહારનાં જે જે કર્મો માનવી કરે છે તેને પણ કોઈ 'કળા'નું નામ આપતું નથી; કારણ કે "સૌન્દર્યનો ઉપભોગ" કરવો એવો એ કર્મોના હેતુ નથી. સૌન્દર્યની ભાવનાથી પ્રેરાઈને માનવહૃદયમાં જ્યારે જ્યારે અમુક અમુક લાગણીઓ ઉછળવા માંડે અને તે લાગણીઓથી પ્રેરાઈને માનવી જ્યારે જ્યારે અમુક અમુક પ્રવૃત્તિઓ આદરે ત્યારે ત્યારે તે પ્રવૃત્તિઓને કળાની પ્રવૃત્તિ ગણવામાં આવે છે અને એ પ્રવૃત્તિને પરિણામે કળાવાનું અને ખીજાઓની વચ્ચે જે વ્યવહાર ચાલુ થાય છે તે ખીજા વ્યવહારિક આનન્દો કરતાં વધારે ઊંચા આનન્દનો આપનારો અને હૃદયની કામળ લાગણીઓના જન્મ કરનારો હોવાથી તેને 'કળાનો આનન્દ' કહેવામાં આવે છે. પરન્તુ 'કુદરત' અને 'કળા' એ બેનો ભેદ સમજવાને માટે તો એટલુંજ કહેવું જમ થશે કે એકમાં બુદ્ધિપૂર્વક માનવપ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો નથી, અને ખીજામાં તે જોવામાં આવે છે, એ કારણથી એકને આપણે 'કુદરત' કહીએ છિયે અને અન્યને આપણે 'કળા' નું નામ આપીએ છિયે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કુદરતમાં સર્વજન સુન્દરતા છે; પણ તેનીજ સાથે કુદરતમાં એટલું વૈવિધ્ય વ્યાપી રહેલું છે કે તેને લીધે કુદરતના અન્યોન્ય ઉપકાર. અમુક અમુક છૂટા પદાર્થમાં રહેલું સૌન્દર્ય આસપાસના ગચ્છુમકાને લીધે સ્પષ્ટ નિરખવાનું દરેક માણસથી બની શકતું નથી. કળાવાનજ પોતાની સમગ્ર દૃષ્ટિને એ એક પદાર્થ ઉપર ચોંટાડીને તેમાં રહેલા સૌન્દર્યને પોતાના હૃદય વડે ઝીની શકે છે, અને પોતાની રચનાદ્વારા એ સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર અન્ય જનોને કરાવી શકે છે. આસપાસની વગર જરૂરની ઝીણી ઝીણી વિગતોને એ છૂટી જાય છે. અને જે તત્ત્વોને લીધે વસ્તુને તેનું ખરૂં સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે તત્ત્વોને 'એ આગળ આણે છે. આ પ્રમાણે કળા એ કુદરતની ન્યૂનતાઓને પૂર્ણ કરે છે અને કુદરતની ઉપકારક બને છે. પણ કળા એ જો કુદરતને મદદ કરે છે તો કુદરત જ કળાના ઉપર ઉપકાર કરે છે તે કંઈ જોવા તેવા નથી. કુદરત ઉપરજ કળાની સ્પષ્ટ પ્રવૃત્તિનો આધાર છે. કુદરતના નિયમો સાચવે તોજ કળાવાનતો કળાવ્યાપાર ચાલી શકે છે. કુદરત જો મદદ કરે તોજ કળા પોતાનું કામ કરી શકે છે. કુદરત એજ કળાના જીવનનો આધાર છે. કળાવાન પોતે કુદરતનુંજ બાળક છે. કલ્પનાના પ્રભાવથી કોઈ નથી સૃષ્ટિ રચવાને એ પ્રેરાય છે તોપણ એ નવી સૃષ્ટિના નમૂના તરીકે તો એ કુદરતનેજ પોતાના હૃદયમાં રાખે છે અને કુદરતના નિયમોનું એ કદી વિશરણ થવા દેતો નથી. સર ચોખસ આંઉને કહ્યું છે તે પ્રમાણે —

"Nature is not at variance with Art, nor Art with Nature; they both being the servants of the Providence of God Art is the perfection of Na-

ture; were the world now as it was the sixth day, there were yet a chaos. Nature hath made one world and Art another. In brief, all things are artificial; for Nature is the Art of God."

(કુદરતને કળાની સાથે અથવા કળાને કુદરતની સાથે વિરોધ નથી. કુદરત અને કળા એ બન્ને પ્રબુના સેવકો છે. કળા કુદરતની ન્યૂનતાઓને પૂરી કરે છે: 'દુનિયા છઠ્ઠે દિવસે જેવી હતી તેવી ને તેવીજ અત્યારે પણ રહી હોત તો હજી મુઠ્ઠી અવ્યવસ્થાજ રહેત. કુદરતે એક દુનિયા બનાવી છે અને કળાએ બીજી દુનિયા બનાવી છે. દુકામાં, સઘળા મીત્રો કળાજન્ય છે, કારણ કે કુદરત એ ધર્મરની કળા છે).

આ પ્રમાણે, ધર્મરની કળા અને માનવીની કળા સુન્દર રચનાઓ રચી માનવજીવનને પ્રકુક્ષ બનાવે છે. 'સુન્દરતા' તરફજ ખાસ લક્ષ આપીને જે ક્રિયાઓ ઉપયોગી કળાઓ અને કરાય છે તેને આપણે 'કળા' નું નામ આપીએ છિયે. એથી ઉત્તરું લલિત કળાઓ. 'ઉપયોગિતા' તરફજ ખાસ લક્ષ આપીને જે ક્રિયાઓ કરાય છે તેને આપણે 'દુષ્કર'નું નામ આપીએ છિયે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો 'કળા' એ શબ્દ કેટલીક વાર વિશાળ અર્થમાં વાપરે છે અને જેને આપણે 'દુષ્કર' કહીએ છિયે તેને પણ તેઓ 'કળા' માંજ ગણે છે. 'કળા' ના તેઓ એ વિભાગ પાડે છે: ઉપયોગી કળાઓ અને લલિત કળાઓ. ઘર બંધવાનું કામ, વહાણ બનાવવાનું કામ, ખેતીનું કામ એ સર્વને તેઓ ખેલા વિભાગમાં મૂકે છે, અને મંત્રીકળા, વસ્ત્રકળા, કાવ્યકળા, ચિત્રકળા, ચિદ્ધ-કળા, એ સર્વને તેઓ બીજા વિભાગમાં મૂકે છે. 'ઉપયોગી કળાઓ'માં 'લલિત કળાઓ' કરતાં ઓછી ચતુરાઈ જોઈએ છે એવું કંઈ નથી; તેમજ એ કળાઓમાં સૌન્દર્યના તત્ત્વને તદ્દન બાજુ ઉપર મૂકવામાં આવે છે એવું પણ નથી. દાખલા તરીકે, સાંચાકામથી અમુક કાપડ તૈયાર કરવાની ક્રિયા આપણે લઈએ. એ ક્રિયાને માટે પ્રથમ સાંચાઓની વરર પડે છે. એ સાંચાઓ તૈયાર કરવાનું કામ ઘણું અમરું છે અને એમાં ચતુરાઈની વરર પડે છે. એ કામ કરનારને કોઈ શિષ્યકાર કે અન્ય કળાવાનતા કરતાં ઓછો વિચાર કે ઓછી મહેનત કરવી પડતી નથી. છતાં એના બનાવેલા સાંચાઓ તે લલિતકળાની દૃષ્ટિએ ગણાતા નથી, કારણ કે તે સાંચાઓ અમુક ઉપયોગને લક્ષમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. એ સાંચાકામથી તૈયાર કરવામાં આવતું કાપડ કંઈ રીતનું હોવું જોઈએ તેના આગળથી નિર્ભય કરનાર પુરુષ ઉપયોગ ઉપરાંત સૌન્દર્ય તરફ પણ દૃષ્ટિ રાખે છે, અને રાખતીજ જોઈએ. કારણ કે સૌન્દર્યનું તત્ત્વ એવું પ્રતાપી છે કે તેની અવગણના કરીને કરાયેલી કોઈ પણ દૃષ્ટિ જોઈએ તેવી સફળ નથીજ થતી. તે છતાં, કાપડની બનાવટમાં સૌન્દર્યને પણ સ્થાન આપવામાં આવે છે તોપણ, કાપડને કોઈ લલિતકળાની દૃષ્ટિ તરીકે ગણતું નથી, કારણ કે કાપડ બનાવવાની ક્રિયાનું વિશેષ લક્ષ તે ઉપયોગિતા તરફજ હોય છે. તે ઉપરાંત, કાપડની બનાવટ કરવાનું જે સાધન તે વડ અને સૌન્દર્યબાવનાથી વિહીન હોય છે, તે કારણથી કાપડ બનાવવાની કળા 'લલિતકળા' નહીં પણ 'ઉપયોગી કળા' કહેવાય

છે. એથી ઉલટું, અમુક ચિત્ર ચીતરવામાં આવ્યું હોય અથવા અમુક કાવ્ય રચવામાં આવ્યું હોય તો તેને આપણે 'લલિતકળા'ની કૃતિ તરીકે સ્વીકારીએ છિયે, કારણ કે તેનો મુખ્ય હેતુ સૌન્દર્યની નિષ્પત્તિનો છે. એ ચિત્રમાં શોકની છાયા હોય, એ કાવ્યમાં દુઃખનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો હોય તોપણ એ ચિત્ર અથવા એ કાવ્યનું દર્શન અથવા વાચન કરતા આપણને સૌન્દર્યપ્રતીતિ થાય છે અને આપણે આનન્દ અનુભવીએ છિયે

'ઉપયોગી કળાઓ' અને 'લલિત કળાઓ'ના, 'સુન્દરતા' અને 'ઉપયોગિતા'ના આ બે કેટલાકને રચતો નથી ઉપયોગિતાનો સુન્દરતાથી કે સુન્દરતા અને ઉપ- સુન્દરતાને ઉપયોગિતાથી છૂટી ન પાડવી જોઈએ એવું તેઓ કહે છે
યોગિતા જ્યાં જ્યાં ઉપયોગિતા છે ત્યાં ત્યાં સુન્દરતા છે, અને જ્યાં જ્યાં સુન્દરતા છે ત્યાં ત્યાં ઉપયોગિતા છે એવું તેઓ જણાવે છે ઉપ-યોગિતા અને સુન્દરતાનો બેઠ આપણે જુદી જવો જોઈએ એવો આશય તેઓ કરે છે આ માન જોરસાબરથી વચ્ચે છે. એમાં જે સત્યાશ છે તે એટલોજ છે કે સુન્દરતાનું તરન એવું વ્યાપક છે કે ઉપયોગી કળાની ઘણીખરી કૃતિઓમાં જો તરન પ્રવેશ પામે છે. આ સત્યાશ કોઈ પણ ન સ્વીકારે એવો નથી સુન્દરતાના તરનનો ઉપયોગી કળામાંથી મપૂર્ણ બહિષ્કાર થઈ શકે એમ છે પણ તદ્દાં અને થાય એવું કોઈએ ઇચ્છ્યું પણ નથી. પણ એ કળાઓ આપણી રમૂજ નરિયાતો પરી પાડે છે ત્યારે ખીજી કેટલીક કળાઓ આપણા વ્યાવહારિક જીવનથી તદ્દન અલગ રહીને વ્યાવહારિક લાભાભાનની જેમાં ઇચ્છા નથી અને રૂપિયા આપના પાછતી જેમાં ગણુરી નથી એવો કળાવ્યાપાર ચલાવે છે અને સૌન્દર્યનેજ પોતાનું લક્ષ્યબિન્દુ કરીને આપણને આનન્દ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ વાત ચોક્કસ છે આ કળાવ્યાપાર ઉપયોગી કળાના વ્યાપારથી જુદી જાતનો છે અને એનું લક્ષ્યબિન્દુ જુદુંજ છે એ બે કળાઓની વચ્ચેનો ભેદ લાગ્યા રખતથી ચાલતો આવ્યો છે અને સર્વે સ્વીકારાયો છે એ બેઠ જુદી જઠને બે જુદીજ વસ્તુઓની બેળમેળ કરી નાખવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન શા માટે થયો જોઈએ તે સમજી શકાતું નથી.

આશ્રયની વાત એ છે કે 'લલિતકળા'ઓ તરફ કેટલાક વિદ્વાનોએ પણ અનાદર બતાવ્યો છે જે ઉપયોગી નહોતો તે ખીનઉપયોગી એવો કદાચ નિવાર આત્માની નરિયાતો તેઓના મનમાં આવેલો જણાય છે પણ બાપાની અપૂર્ણતાને લીધે અમુક કિંયાઓને આપણે 'ઉપયોગી કળાઓ' એવું નામ આપીએ તેથી કદાં ઇતર કળાઓ ખીનઉપયોગી ઠરતી નથી. આત્માની નરિયાતો અનેક છે. ખાલુ, પીલુ, અને ઉંધલુ એમાં જીવનની પર્વાસિ નથી ઉદરપોષણ નિમિત્તના વ્યવહારો સહ કોઈ ચલાવે છે. પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ એ વ્યવહાર ચલાવે છે. સ્વાર્થ તો સદૃશ રોય છે. પોત પોતાના લાભ સાચવવાને માટે મિલાડાઓ અને ફતરાઓ પણ લડી મરે છે માણસની બૂખ એમાં હુદ્દ લાગે સચવાયાથીજ તૃપ્ત થતી નથી. એની બૂખ એથી ઘણી વધારે મોટી છે. એની નરિયાતો એથી ઘણી વધારે ઉડી છે, એ ઉડી નરિયાતો

પૂરી પાડવાનું એક અગત્યનું સાધન 'લલિતકળાઓ' છે. એ કળાઓને ખીનકપોગી કાણ કહેશે ?

સૌન્દર્ય એજ એ કળાઓનું લક્ષ્યમિન્દુ હોય છે. છતાં કેટલાકને 'સૌન્દર્ય' એ સખ્દ તરફ ખાસ અભુજમો હોય એવું જણાય છે. 'સૌન્દર્ય' એ સખ્દ સૌન્દર્યનું સામાન્ય. કળાની વ્યાખ્યામાં આવવો ન જોઈએ એવું તેઓ કહે છે. કળાની વ્યાખ્યામાંથી 'સૌન્દર્ય'ને ત્હમે કાઢી શકશો; પણ આ વિચાર વિષમાં સૌન્દર્યનું જે સામાન્ય વ્યાપી રહેલું છે તેને ત્હમે નાશુદ કરી રીતે કરી શકશો ? સૌન્દર્ય આગળ કોનું હૃદય નમ્યું નથી ? સૌન્દર્યને જોતાં કોનું હૃદય ધગમ્યું નથી ? સૌન્દર્યને પામવાને કાણ મથ્યું નથી ?

“ કહો ! કાણે વેાગો હૃદય ધગાશે દહમુધી,
વહે છે તે વ્યારે જગદગિત સૌન્દર્ય પરથી ? ” (કલાધી).

એ સૌન્દર્યજ લલિતકળાઓનો વિષય છે. લલિતકળાઓનું કાયંદોષ ધણું વિચાર છે તેવું કારણજ એ છે કે સૌન્દર્યનું સામાન્ય ધણું મ્હોડું છે. એ સામાન્યનો સ્વીકાર કર્યા વગર ત્હમારે ગાલે એમ નથી. એ સામાન્યનું ખાન કરાવનારી કળા તે 'લલિતકળા.' એ 'લલિતકળા'ની વ્યાખ્યામાંથી 'સૌન્દર્ય'ને ત્હમે કેવી રીતે ખાન કરી શકશો ?

ટાલ્સ્ટોયે પોતાના “ What is art ? ” (કળા શું છે ?) એ નામના પુસ્તકમાં વિલમ્બેએ 'સૌન્દર્ય'નાં જે જુદાં જુદાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે એકદાં ટાલ્સ્ટોયના વિચારો. કર્યાં છે. એ લક્ષણો ઉપરથી એને એકંદરે એટલુંજ તત્ત્વ નીકળતું જણાયું છે કે “ સૌન્દર્ય એ કળાનું લક્ષ્યમિન્દુ છે અને સૌન્દર્યથી આપણને એક પ્રકારનો આનન્દ મળે છે. ” આનન્દ એ કોઈ પણ વસ્તુ કે ક્રિયાની ક્રિમન આંકવાને માટે યોગ્ય કસોટી નથી એવું એ માને છે. આપણે ભોગ્ગન કરીએ જિયે તેની ક્રિમન જેમ આનન્દથી ચર્ધી શક્તી નથી તેમ કળાની ક્રિમન પણ તેનાથી મળત્ય આનન્દથી આપણે કરી શકીએ નહીં. માટે એ એવું મુચ્ચે છે કે જે ક્રિયા આપણા હૃદયમાં અમુક વિશુદ્ધ લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે તે કળા.

કેટલાક માણસોને 'આનન્દ'ની અવગણના કરવામાંજ આનન્દ મળે છે. પણ આનન્દનું તત્ત્વ એમ હોડયું છૂટી શકે એમ નથી. આનન્દની તેની તપાસ. અવગણના કરીને તેઓ મેળવે છે શું ? આનન્દ. એ 'વિચાર આનન્દ'ની અવગણનામાં કંઈ ઉઠે. અર્થ સમાયો હોય એવું મ્હને, જાણતું નથી. 'સૌન્દર્ય' કોને કહેવું એ પ્રશ્ન ચર્ચાએ પડેલો અપરો છે. પણ અગત્યના પ્રશ્નોની ચર્ચામાં જેમ મનભેદ પડે છે તેમ એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં પણ મનભેદ પડેલો હશે. છતાં 'સૌન્દર્ય' કોને કહેવું તે વિષે કંઈ કામચલાઉ નિર્ણય પણ ન થઈ

લંકારના દાદમાં નહીં, પણ શરીરના આરોગ્યમાં રહેલું છે એમ તેઓ સમજતા હતા. તેઓનાં જીવન તેઓના કળાવાનોની સૌન્દર્યભાવનાને પોષતાં હતાં; તેઓની કળા સમાજની દરેક વ્યક્તિમાં સૌન્દર્યની ભાવનાને પોષતી હતી. જીવન અને કળા એ ઉભયનો પરસ્પરાનુકૂળ વ્યવહાર તેઓમાં હતો, અને કળાથી તેઓને જે આનન્દ મળતો તે તેઓને વધારે વિશુદ્ધ અને વધારે સંસ્કારી બનાવતો.

એ આનન્દ સર્વ કોઈને મળે છે. જે રચના આપણી ખુદિમાં અમુક જ્ઞાન ઉતારવાના હેતુથી સ્વાર્થ હોય તેની ભાષા કદાચ કદાચ હોય, તેના વિચારો સરળતા ન સમજી શકાય એવા હોય, તેની દલીલો સમજતાં આપણને થ્રમ પડે એ સઘળું સંભવિત છે. પણ કળાનો જન્મ તો કવિના હૃદયમાં થાય છે, અને હૃદયની ભાષા હમેશાં સર્વથી સમજી શકાય એવીજ હોય છે. જે હૃદયમાંથી નીકળે તે હૃદયમાં બહેલું ધોંંચી જાય છે. જે સાચું સૌન્દર્ય હોય છે તે નિરખવાને માટે કંઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડતી નથી. સૌન્દર્યનું તત્ત્વજ્ઞ એવું છે કે દૃષ્ટિએ પડતાંજ મનુષ્યના હૃદયને તે હલમલાવી મૂકે છે.

એ સૌન્દર્યની ખરી ખુશી તેની સાદાઈમાંજ રહેતી હોય છે. સાચો કવિ પોતાના હૃદયની જાડી લાગણીઓને કૃત્રિમ અલંકારોના શણગારથી શોભીતી બનાવવાનાં કાંઈ માસ્તો નથી. એ લાગણીઓ શોભીતીજ છે. જે ન હોય તો કવિએ તેને પોતાના હૃદયમાંજ રહેવા દેથી. જે સાચી લાગણીઓ છે તેનું ખરેખર સૌન્દર્ય તેની સાદાઈમાં છે. હૃદયની કવિતામાં ભાષાનો ખાલી ભપકો અને અલંકારોની ખોટી ટાપટીપ અસ્થાને છે. ચિત્રોની પણ ખરી શોભા તેની સાદાઈમાંજ છે.—

"Pictures must not be too picturesque. Nothing astonishes men so much as common sense and plain dealing. All great actions have been simple, and all great pictures are." (Emerson)

ચિત્રો અતિશય ભપકાદાર ન હોવાં જોઈએ. સામાન્ય ખુદિ અને સરળ વ્યવહારમાં ખાણસોને જે ચમત્કાર જણાય છે તે ખીન્ન કરામાં નથી જણાવતો. સઘળાં મહત્ત્વનાં કાર્યો સાદાં હોય છે, સઘળાં સારાં ચિત્રો પણ સાદાં જ હોય છે.

જો સૌન્દર્યની રચનાનો હેતુ અમુક નીતિનો ઉદ્દેશ આપવાનો નથી હોતો. છતાં સૌન્દર્ય અને અનીતિ એ બે સાથે વસી શકતાં નથી. સૌન્દર્ય જ્યાં હોય છે ત્યાં સદૃશ્ય પણ હોય છે એવો સામાન્ય નિયમ આપણે મૂકી શકીએ.

"यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति"

એ કાલિદાસના વૃત્તનમાં કંઈ પણ સત્ય નથી એવું કોઈપણ કહેવાશે નહીં. સૌન્દર્યમાં

અનીતિનો સડો જ્યાં હોય ત્યાં સૌન્દર્ય કદી ટકી શકતું નથી. મનુષ્ય નીતિ અને કળા. જે જે વિચારો કરે છે તે તે વિચારોની છાપ તેની મુખમુદ્રા ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. જેને સત્યનો પ્રેમ હોય, જે નિખાલસ હૃદયનો હોય, જે કંઈ પશુ સત્ય નિરૂપણે કદી નાંખે એવો હોય તેની મુખમુદ્રા ઉપર થીજ તેનો સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. જે કોઈની સાથે કથઆમાં ઉતરવાનું પસંદ ન કરતો હોય તેના મહેરા ઉપર એથી જુદીજ ભાતની છાપ પડેલી હોય છે. જે અનીતિમાન હોય, કપટી હોય, વ્યભિચારી હોય તેના મહેરા અને તેવો ઉજળો હોય તોપણ તેમાં આપણને સૌન્દર્ય જણાતું નથી. નીતિ વગરના સૌન્દર્યને કોઈ પૂજતું નથી. નીતિ વગરનું માનવી ગમે તેવું સુંદર હોય પણ તેને કોઈ મહાત્મું નથી; નીતિ વગરની રચના ગમે તેવી સુંદર હોય પણ તે કોઈને આનન્દ આપતી નથી.

“All high beauty has a moral element in it.”

સધળા ઉંચા પ્રકારના સૌન્દર્યમાં નીતિનું તત્ત્વ રચ્યું હોય છે એમ ધર્મસૂત્ર કહે છે. કોઈપણ કળાની રચનામાં અનીતિનું તત્ત્વ તો નજ દોહું જોઈએ એમ આપણે નિર્ભયપણે કહી શકીશું:—

“Art is not morality, because its end is always a work of art, not virtuous action: on the other hand because art is subordinate to morality, all the ends of art are but means to the end of life, and therefore a work of art which offends against morality is opposed to the happiness and the good of men.” (Aristotle).

કળા એ નીતિ નથી. કળાનો ઉદ્દેશ હમેશાં કળાની રચના રચવાનો છે, સદાચારનું કૃત્ય કરવાનો નથી. આ દારણથી કળા અને નીતિ એ બે એક નથી. જો કળા હમેશાં નીતિને વશ રહે છે; દારણ કે કળાના જે જે ઉદ્દેશો છે તે સધળા જીવનના ઉદ્દેશનાં માત્ર સાધનોજ છે, એટલે કળાની જે રચના નીતિની વિરુદ્ધ જતી હોય તે માણસના મુખ અને કંઠાણની પણ વિરુદ્ધ જાય છે એવું વ્યાજ્ઞીકી રીતે કહી શકાય.

એ રચનામાં સુરચિતો ત્યાગ પણ યતો ન જોઈએ એની કોણ ના પાડશે? ભરતનાટ્યપદ્યશાસ્ત્રમાં રંગભૂમિ ઉપર ન ભજવાવા જોઈએ એવા કેટલાક પ્રસંગોનું લાંબું ટિપ્પણ આપ્યું છે તે એ સુરચિતો ભંગ થતો અટકાવવાના હેતુથીજ. એ નિયમો તરફ લાંબની રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકોમાં જોઈએ તેટલું લક્ષ આપવામાં નથી આવતું એ શોચનીયજ છે.

કળાવાન જે રચના રચીને આપણને સૌન્દર્યનું જ્ઞાન કરાવે છે તે કળાવાનના પોતાના બુદ્ધિપૂર્વકતા પ્રયત્નનું પરિણામ છે. પણ એ સૌન્દર્યની નિષ્પત્તિના કાર્યમાં કુદરત તરફથી એને જે મદદ મળે છે તે ઘણી સંગીન હોય છે. સંગીતકળા, વસ્ત્રવિકળા, કાવ્યકળા,

ચિત્રકળા, શિલ્પકળા એ સર્વમાં માનવીને પોતાની શુદ્ધિ ઉપરાંત ખીન્ન બાહ્ય સાધનોની નોંધતી મદદ મળે છે ત્યારેજ તેનાથી કળાની રચના રચી શકાય છે. કળાની રચનામાં કુદરત-કાવ્યકળામાં કદિ જે બાધા વાપરે છે તે કંઈ કવિ પોતે પોતાની નોંધેલો. સુદ્ધિથી નવી ઉત્પન્ન કરતો નથી. વસ્તુત્વકળાની સફળતાનો આધાર પણ વક્તાના કુદરતી બંધારણ ઉપર, તેના અવાજની મિશ્રણ ઉપર, તેના શરીરના બાંધા ઉપર, તેની આંખ અને તેના વદનની ચેષ્ટા ઉપર ધર્યો રહે છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્રકળામાં શુદ્ધ શુદ્ધ રંગોને કળાવાન પોતાના સાધન તરીકે વાપરે છે, શિલ્પ-કળામાં તે આરસ અથવા પથ્થરને પોતાના સાધન તરીકે વાપરે છે; અને એ સાધનોમાંજ જે સુન્દરતાનું જ્ઞાન કરાવવાનો શુભ રહેલો છે તે કંઈ કળાવાનના સુદ્ધિપૂર્વકના પ્રયત્નનું ફળ નથી. વળી, પ્રચલિત શ્લોક અનુસાર જે તત્ત્વોને કળાવાને પોતાની કૃતિમાં દાખલ કર્યા હોય તે તત્ત્વોની સુન્દરતાથી પ્રાપ્ત થતો મશ કંઈ કળાવાનની સુદ્ધિને આપવાનું કારણ નથી. દહેરાંઓની બાંધણીમાં ધુમટ આવીજ રીતનો રાખવો, નાટકશાળામાં શુદ્ધ શુદ્ધ વિભાગની રચના આ પ્રમાણેજ કરવી, પૂતળાંઓને અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરાવવાં એવી એવી જે શ્લોક પડી ગઈ હોય તેમાં કંઈ કળાવાન પોતાનો સ્વતંત્ર સુદ્ધિવ્યાપાર ચલાવતો નથી. આ કારણથી, જે શ્લોકોને અનુસર્યાથી જે શૌન્દર્યની નિષ્પત્તિ થાય તેને કળાવાનની સુદ્ધિનું ફળ ગણવાનું નથી. વળી, કેટલાંક આકસ્મિક કારણોને લીધે અમુક રચનાથી જે આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય તેને પણ કળાવાનની કળાનું પરિણામ ગણવું નોંધએ નહીં. અમુક મહાનની બાંધણીથી જે આનન્દ થાય તેમાં સૂર્યના પ્રકાશથી, વાદળાંઓની આવ-જાથી, આસપાસની કુદરતી લીલાથી, ખીન્ન એની પાસેમાં નકનોની, ઝાંડોની, અને મિનારાઓની શોભાથી આપણને જે આનન્દ મળતો હોય તે કંઈ કળાવાનના સુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપારનું ફળ નથી. અમુક વક્તાના વ્યાખ્યાનથી આપણને જે આનન્દ મળે છે તેમાં વ્યાખ્યાનનો પ્રમંગ જે સંજોગોમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તે સંજોગોની મહત્તા, સઘળાની લાગણીઓનું એના તરફ થયેલું ખેંચાણ એવાં એવાં અનેક આકસ્મિક કારણોને કળાવાનના વસ્તુત્વથી ઉત્પન્ન થતા આનન્દનાં પોષક તત્ત્વો તરીકે આપણે ગણવી શકીએ. તેજ પ્રમાણે સંગીતનાં આનન્દમાં પણ જે રચણે, જે સમયે, અને જે ગડગડામાં સંગીત ચાલતું હોય તેના ઉપર ધર્યો આધાર રહે છે. રાતનો સમય હોય, ચાંદની ખીલી રહી હોય, ગાનાર કોઈ સ્ત્રી હોય, તે સ્ત્રીએ આપણા હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું હોય તો એ સઘળાં આકસ્મિક કારણોને લઈને જે આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કંઈ કેવળ સંગીતનો આનન્દ નથી. કવિતાની એકાદ પંક્તિ કોઈ અનુકૂળ સ્થળે ટાંકવામાં આવી હોય તો તે ત્યાં આગળ પોતાના મૂળ સ્થાન કરતાં પણ વિશેષ શોભે છે. એ શોભાનો જયો મશ કંઈ કવિને એકલાને ધરતો નથી. કુદરત, શ્લોક, અને ખીન્ન આકસ્મિક કારણો કળાવાનને પોતાના કાર્યમાં મદદ કરે છે, કળાવાનની રચનાને વિશેષ સુન્દરતા અર્પે છે, કળાવાનની રચનાના આનન્દને વધારી મૂકે છે.

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્યતીશંકર દવે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

રા. નરસિંહરાવ.

(૮)

ભવિષ્ય કાગના ઇતિહાસકારને ગુજરાતીનું એવું અંગ પારસી સાહિત્ય સ્વીકારવું પડશે. તેમનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય પૂર્વે આગે ૮૮ વેળામાં આવતું, પરંતુ નવિન શિક્ષણ દાખલ થયા પછી તે અગત્ય રીતે વધતું ચાલ્યું છે.

પારસી લોકોને મંત્રણામાં વસવાની પરવાનગી આપતાં ત્યાંના રાણાએ દેશી (ગુજરાતી) ભાષાને માતૃભાષા તરીકે વાપરવાનો દુકમ કર્યો હતો એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. તેઓ જે પ્રદેશમાં વસ્યા તે પ્રદેશની ભાષા તેઓ શીએ તે વાપરે એ સ્વાભાવિક હતું. તેઓ જેમના મંત્રમાં વિશેષ આપે તેમની ભાષાનું અનુકરણ તેઓ કુદરતી રીતે કરે. એવું કહેવાય છે કે તેમનું રાણું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યું તે વખતે તેમની સાથે સ્ત્રીઓની મંથ્યા ઓછી હતી, તેથી તેમને આ દેશની કુબળા વગેરેની છોકરીઓ સાથે મંથન ગાંધવો પડ્યો. આ વાત ખરી હોય કે નહિ, તથાપિ તેઓ કુબળા વગેરેના છોકરા છોકરીઓ નોકર રાખતા, તેથી તેમના મનવાસને લીધે તેમની ગુજરાતી ભાષા ગામડીઆ કે અશુદ્ધ બની.

એ સમયે પારસી ભાષાઓને ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવાનાં સાધન નહોતાં. છેક નવું શિક્ષણ સર થયું ત્યાં મુખી તેમને તેમજ ગુજરાતીને તથા મુસલમાનોને ગામડી નિયામના પંચાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. એ પંચાઓ ભાષા જ્ઞાન આપતા ૮૮ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. માત્ર જેપારી લોકોને ઉપયોગી થાય તેવું અને તે પણ ઘણીવાર બોલીઆ અક્ષરનું જ્ઞાન અપાતું. પારસીઓ વેપારી હોવાથી તેમને એટલું જ્ઞાન ખસ થતું. બહુ કરીને તેમનો પત્ર વ્યવહાર પણ તેમના મહેતા-વાણીયા આજણ-ચલાવના. હિંદુઓ જે કવિતાનાં લેખી પુસ્તકો વાપરતા તે બહુધા ધર્મના અંગનાં હોવાથી તે ઉનારી લેવાની ને વાંચવાની પારસીઓને દુષ્ટિ ન થાય એ દેખીતું છે, એમ છતાં પણ કેટલાક સંસ્કૃત સુદાનો અભ્યાસ કરતા; અને ગુજરાતીમાં કવિના રચતા.

પારસીઓની માતૃભાષા પાછલા સમયમાં ફારસી થઈ હતી અને તેમની મૂળ ભાષા જે પહેલવીનો અભ્યાસ બહુધા છૂટી ગયો હતો. આ કારણથી તેઓ ફારસી ને બીજા માવની શબ્દોનો ગુજરાતી વાપરવામાં ઉપયોગ કરે. એ સ્વાભાવિક હતું. હિંદની ભાષાઓ સાથે સંમંથ ન હોવાથી અને કેટલાક ફારસી અક્ષરો ને ઉચ્ચારો બહુ તરેહના હોવાથી તેઓ ગુજરાતી બોલોના વિચિત્ર ઉચ્ચાર કરે એ બનવા બેગ હતું. આ સર્વ કારણોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પારસીઓની ભાષા સુશિક્ષિત હિંદુઓના જેવી ન જ હોય એમ સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે.

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની શરૂઆત થયા બાદ તેમનું લક્ષ્ય ગુજરાતી ભણી ખેંચાયું; અને દેશી ભાષામાં પ્રથમ માસિકો, વર્તમાનો કાઢવાનું, છાપખાનાં ઉત્પન્ન કરવાનું તથા રિસાલા ને પુસ્તકો લખવાનું માન મેળવ્યું. શરૂઆતમાં તેઓ અને ગુજરાતી વિદ્વાનો ઘણીસાર સાથે મળીને લખવાનું કામ કરતા. ચરિત્ર નિરૂપણ લખવામાં સ્વ. મહીપતરામના જોડીદાર શેઠ નસરવાનજી ચાંદલાઈ હતા. ગુજરાતી કવિયોની કવિતા, તથા ગુજરાતીઓને હાથે લખા-
એલા નિર્ણયો, પુસ્તકો, માસિકો પારસી લોકો આનંદથી વાંચતા તેમ પારસી ભાષ્યોના; તેવા લેખો ગુજરાતીઓ ખુશીથી વાંચતા. પારસીઓનું આત્મિક અને જ્ઞાન પ્રસારક હું થોતે બાલ્યાવસ્થામાં આતુરતાથી વાંચતો હતો. કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામની કવિતાઓ પારસી કુટુંબોમાં વિસ્તારથી ગવાતી. કવિ બ્રુજાખી, ગઝુરામ, કૃપાશંકર, ભવાનીશંકર વગેરેને પારસીઓ તરફથી સારો આશ્રય મળતો હતો. ખીજા અંથકારોને પણ તેમના તરફથી નાણાની ઘણી મદત મળતી. કવિ નર્મદાશંકરે નોકરી છોડી વિના આશ્રયે સાહિત્ય સેવા બળવત્રા માંડી, ત્યારે તેમનાં ગુજરાતનાં સાધન પૂરાં પાડવા માટે તેમના પારસી મિત્રો ટપાલદ્વારા નોકરીનો નોકો વગર નામે મોકલી આપતા હતા. મારે કહેવું પડે છે કે અંથકારોને જોટલી મદત પારસીઓ તરફથી મળતી, તેટલી મદત ગુજરાતીઓ તરફથી તે વખતે ભાગ્યે જ મળતી હતી.

પરંતુ, જ્યારથી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી લખનાસ પેદા થયા, ત્યારથી તેમના અંગે વાંચવાનો અભાવ સ્વાભાવિક રીતે પારસી ભાષ્યોને થયો. શાળાપયોગી પુસ્તકો કઠીણ ભાષામાં રચાયાં અને પરીક્ષકો સંસ્કૃત તરફ ખેંચાઈ ગુજરાતી ભાષાની પરીક્ષામાં એવા પ્રશ્નો કાઢવા લાગ્યા કે જેનો જવાબ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પણ ભાગ્યે જ સંતોષકારક દધ શકે. આવી પારસી વગેરે ઇતર કોમનો અભાવ એટલો વધી પડ્યો કે તેઓ ધીમે ધીમે ગુજરાતી ભાષા છોડી દઈ અન્ય ભાષાઓ લેવા લાગ્યા. પારસી ગુજરાતીની ઉછરતા હિંદુઓ ઠેકડી કરવા લાગ્યા. તેમની ભાષા અગુદ્ધ છે, તેઓ યાવની શબ્દોનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે, અને તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી શીખી શકતા ના જ નવી, એમ કેટલાક ગુર્જરા પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવા લાગ્યા. પારસીઓ અગુદ્ધ ભાષા કેમ વાપરતા થયા અને તેઓ યાવની શબ્દોનો ઉપયોગ કેમ કરવા લાગ્યા તેનાં કારણ ઉપર જણાવ્યાં છે. જેમ સંસ્કૃત જાણનારા હિંદુઓ સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કરે, તેમ પારસી મુસલમાન યાવની શબ્દોનો ઉપયોગ કરે, તેમાં તેમને દોષ કેમ દઈ શકાય ?

પરિણામ એ આવ્યું કે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદેશમાં પારસીઓનો વાડો જૂદો વળ્યો. તેમણે પોતાની ભાષામાં મંખ્યાશંક પુસ્તકો લખ્યાં, અને તેનો ફેલાવો તેમની કોમમાં ઘણો થવા લાગ્યો. તેઓમાંના ઘણા પોતા હિંદુઓનાં પુસ્તકો વાંચે છે, તેમ તેમના અંગેનો ઉપ-
યોગ હિંદુઓ પણ કવચિત્ જ કરે છે. આમ થવાથી હિંદુ અંથકારોને પારસીઓ તરફથી મળતો આશ્રય કમી થયો, હિંદુઓની મંખ્યા પારસીઓ કરતાં સો ગણી છતાં, તેમાં ધનવાન લોકો ઘણા છતાં, અને રાજા રજવાડા પુષ્કળ છતાં, તેમના તરફથી અંથકારોને ઉત્તેજન

ઐટલું ઓછું મળે છે, કે ઘણાક તો જાણનાનું ખરૂં કાઢવાને પણ ભાષાશાળા થતા નથી, અને કેટલાકના લેખી અંથો એ જ કારણથી છાંયા વગર પેટી પેટરા સેવે છે. આવાં સાહિત્યનાં તડ ખરેખર દિલગીરી ઉપજાવનારાં અને હાનિકારક છે.

ખીજા પ્રાંતો કરતાં ગુજરાતમાં તડ પાડવાનો નાદ વિશેષ જોવામાં આવે છે. જેમ નાંતોમાં તડ પડતાં જાય છે, તેમ ધર્મની બાબતોમાં અને ભાષાની બાબતોમાં પણ તડની મારામારી જોવામાં આવે છે. પ્રથમ નર્મદાસંકર અને દલપતરામ વચ્ચે ભાષા અંગે કેટલીક ઝપા ઝપી થયેલી, પણ તેમનો ઝગડો ઘ્યારામે ગાયું છે તેમ “રસિયાજનનો” હતો. હાલ એવા ઝગડા નિંદા કરવાને, હાંસી કરવાને કે પોતાની સરસાઈ ખતાવવાને આસે છે, અને તેથી એક ખીજનાં મન ખાટાં થાય છે. સ્થાનિક કે પ્રાંતિક શબ્દો ને પ્રયોગોની નિંદા થાય છે, સુરતીઓની મળક ચરોતરીઓ કરે, ચરોતરીઓને સુરતી વખોડે, વળી તે જાને કાઠીઓ-ડીઓની ખોડો કાઢે, અને ગુજરાતીઓ પારસી લોકોની ભાષાને વખોડી કાઢે. આ તો ધરની લદાઇને ધરમાં જ સળગી કહેવાય. એથી લાભ શો અને ભાષાની એકતા ક્યારે થવાની? ભાષા કંઈ એક પ્રદેશની કે એક કોમની નથી. તે સર્વ દેશી અને સર્વ કોમની થવી જોઈએ. રા. નરસિંહરાવે આશ્ચિન માસના વર્ષતમાં ગુજરાત શાળાપત્રે ન સ્વીકારેલું એક અર્થાપત્ર આપ્યું છે, તેમાં તેઓ જણાવે છે કે “ફૂંકતો પવન” એમાં ફૂંકતો એ શબ્દ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનો નથી. પવન ફૂંકે છે અથવા ફેંકાય છે એ તો અંગ્રેજી *blow*નું નિર્ણય અનુકરણ છે—ભાષાંતર નથી. એ અંગ્રેજી શબ્દના અન્ય અર્થ જોડે જમની એકતા ક્યાંતું પરિણામ છે. પારસી ગુજરાતીમાં એ અનિષ્ટ પ્રયોગ નજરે પડે છે. પણ આવાં ભાષાંતર ને જુલો ગુજરાતીઓ ક્યાં નથી કરતા? આ હુક પરિણામ ફલાણા રિવાજને આભારી છે, સમારંભ પૂરો થયો કે સપળા ગૃહસ્થો આપણીને તથા મેવા મીઠાઇને ઇનસાફ આપવા ગયા. અમારા અંગ્રેજી ભણેલામાંના ઘણાક તો લખતી વખતે વિચાર એણી અંગ્રેજીમાં ગોાવે છે અને પછી તેને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર રૂપે લખવાનો યત્ન કરે છે. તે સમયે દેશી શબ્દો ન જડી આવે તો કોઈ નવો સંસ્કૃત શબ્દ ઉપજાવી કાઢે છે, કે સંસ્કૃત શરસી કાશમાંથી કોઈ શબ્દ હુંડી કાઢે છે, અથવા વખતે અંગ્રેજી શબ્દ જ મૂકી દે છે. તેમના યોગેલા સંસ્કૃત શબ્દો કરતાં વખતે પારસીઓ સહેલા ને બંધ બેસના. ગુજરાતી શબ્દો ખોળી કાઢે છે. અંગ્રેજી Indirectને બદલે તેઓ આડકતરી રીતે લખે છે, ત્યારે સંસ્કૃત ભણનાર પરાક્ષ રીતે લખે છે. ગુજરાતી સાક્ષરો ઘણીવાર પોતાના લખાણમાં અંગ્રેજી લખાણનો ઉપયોગ કરે છે તેનું એક દર્શન રા. નરસિંહરાવે જ કોઈ ટેકાણે આપ્યાનું યાદ આવે છે. એથી ગુજરાતી ભાષાની વાસ્તવ રચના કોઈ કોમના અંગ્રેજી વાસ્તવ રચનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વળી ગુજરાતીઓએ તો સંસ્કૃત શબ્દોના મૂળ અર્થ પણ ફેરવી નાખ્યા છે, ઐટલે સંસ્કૃતમાં કપોતનો અર્થ ગાલ થાય છે, ત્યારે આપણે તે કપાળને અર્થે વાપરીએ છીએ. તિક્તનો અર્થ કડવું છતાં તેનો અપભ્રંશ તીખાશ ખતાવે છે, અને એથી ઉત્પદ્ધ કડવો અર્થ તીખું થાય છે તેને આપણે કડવાના અર્થમાં વાપરીએ છીએ. આગળ, પાછળ, સીધાવડું, પધારડું એમને ઉલટ પાલટ અર્થમાં કે બંને અર્થમાં આપણે લઇએ છીએ. ગુજ-

રાતી બાધા જ બ્રહ્મ છે, અને અપબ્રહ્મથી ઉતરી આવેલી જૂની ગુજરાતીમાં તો હાલ કરતાં પણ વધારે બ્રહ્મતા છે, તો પછી અશુદ્ધતાને માટે અમુક કામનું હાસ્ય કરવું સુનાસભ્ય નથી.

વળા એક ખીજ વાત પણ લક્ષમાં લેવા સરખી છે; કે તે એ કે પારસી મુસલમાનોને સવડ મળે એવાં સાધનો ગુર્જર વિદ્વાનોએ આપ્યાં છે પણ ક્યાં ? નથી ગુજરાતીમાં સર્વ માન્ય કોશ કે નથી તેમાં ઉત્તમ પ્રતિબંધ વ્યાકરણ. પોતાતી બાધાનો ગર્વ ધરનારા ગુર્જરોને તો ઉલટું શરમાવાનું છે. ગુજરાતી પ્રથમ વ્યાકરણ રચનાર દક્ષણી (દાદોબા), ખીજું વ્યાકરણ કરનાર અંગ્રેજ (હોપ સાહેબ, જે કે તેમને ગુજરાતીઓની મદત હતી ખરી), અને ત્રીજું મોટું વ્યાકરણ રચનાર પણ અંગ્રેજ (ટેલર સાહેબ) જ * કવિ નર્મદાશંકર એકલાએ ઘણી મહેનત લખીને એક કોશ કર્યો. પરંતુ તેને વધારવા કે પૂર્ણ કરવા કોઈ સાક્ષરો ઉમા થાય છે ? અંગ્રેજ ગુજરાતીનો એક કોશ કરવામાં દિ. બ. અંબાલાલભાઈને અંગ્રેજની મદત લેવી પડી હતી, ત્યારે તે કરતાં પણ મોટો કોશ રચવાનું માન એક પારસી વિદ્વાન (નાનાભાઈ રસમજી રાણીના) ને ધટે છે. ગુજરાતીઓ પોતે જ ગમે તેમ જોડણી કરે છે, અને તેથી ખર કામો કિલ્લી ગુંથાય છે.

પારસી તેમ ગુજરાતી બાળકો ગુજરાતી ચોથી ચોપડી પૂરી કરીને અંગ્રેજી બણવા નય છે, અને અંગ્રેજી વગરે વિષયો શીખવામાં તેઓ એવાં રોકાય છે કે તેમને ગુજરાતી બાધાનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાને અવકાશ જ નથી મળતો, અને તેથી બંને કામના પક્ષીઓ પામેલા તરણો સાફ ગુજરાતી લખી શકતા નથી. મારા જોવામાં એવા ઘણા વિદ્વાનો આવ્યા છે કે જેઓ કોઈ લેખ અંગ્રેજીમાં સારો લખે, પણ તેમને ગુજરાતીમાં લખવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓ કહે છે, કે અમને ગુજરાતીમાં લખવાનું નહિ દાવે ! વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી બાધાનો સારો અભ્યાસ કરવાતી તક મળે તેને માટે દંઈ પણ યોજના થતી નથી એ શોચનીય છે.

હવે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પારસી બાધાઓએ શુ શુ કર્યું છે તે આપણે તપાસીએ. ગુજરાતીમાં લખનારા, ગુજરાતી મુદ્રા (ટાઇપ) કાઢનારા અને તેનાં છાપખાનાં ઉધાડનાર પ્રથમ પારસીઓ હતા. જે વખતે ગુજરાતમાં સરકારી નિશાળો પણ સ્થાપન થઈ નહોતી તે મમ્મયે એટલે સન ૧૮૧૪ માં પહેલું છાપખાનું કાઢનાર અને ગુજરાતી અક્ષરોનાં પોતાને હાથે ખીખાં તૈયાર કરનાર મી. ફરહનજી મરજખાન હતા; અને એ જ શૃદ્ધ્યે મુખર્દ સમાચાર નામનું પ્રથમ વર્તમાન પત્ર સન ૧૮૨૧ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. સન ૧૮૩૨ માં શ્રી મુંબઈનાં આયુક અને ૧૮૪૮ માં જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીએ જ્ઞાન પ્રસારક માસિક પ્રગટ કર્યું. એ સભામાં ઉપયોગી વિષયો ઉપર બાળજો અપાતાં હતાં. તેની સન ૧૮૫૫ ની કારોબાર મંડળીમાં નીચેનાં નામ જોવામાં આવે છે.

* કવિ નર્મદાશંકરે અને રા. સ્વા. મહીપતરાએ નાનાં વ્યાકરણ રચ્યાં હતાં, તેમ જ તથા સ્વ. લાલશંકરે મળીને શાળાપયોગી એક મોટું વ્યાકરણ લખ્યું હતું; પરંતુ એથી સાક્ષરો તરીકે પંકાતા વિદ્વાનેનો દોષ દૂર થતો નથી.

દાદાબાઈ નવરોજી.	સરનશીન.
ખમનજી પેસ્તનજી.	
અરદેશર ફરામજી.	
જહાંગીર ખરખેરજી.	સભાસદો.
એદલજી નસરવાનજી.	
કાવસજી સાધુરજી.	
હોરમસજી એદલજી.	

પેસ્તનજી જહાંગીર. ખમનખી.

કેખુશર હોરમસજી મુનશી.

(મંત્રી, સેક્ટરી)

એ પછી આઠ વર્ષે બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા સ્થપાઈ, અને તે તરફથી બુદ્ધિવર્ધક અંથ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યો, અને તે પછુ આપ એખત્યાર નામના પારસી છાપખાતામાં પારસીએને હાથે છપાતો હતો. એ સભામાં નીચેના ગૃહસ્થો હતા.

ગંગાદાસ કીશોરદાસ.	પ્રમુખ.
નાનાબાઈ દુરીદાસ.	ઉપપ્રમુખ.
કરસનદાસ માધવદાસ.	સેક્ટરી.
લલુબાઈ કેશવલાલ.	ખમનખી.

મદીપતરામ રૂપરામ.	કારોબારીઓ.
અવેરીલાલ ઉમીયાસંકર.	
દરીવલમદાસ ખાળગોવિનદાસ.	
ચીમનલાલ નંદલાલ.	

સન ૧૮૫૭ ના બુદ્ધિવર્ધક ઉપરથી જણાય છે કે તે સાલમાં નીચેનાં પત્રો પ્રગટ થતાં હતાં.

ભંમે જમશેદ.	}	રેાજંદાં.
મુંબઈ સમાચાર.		
સમાચાર દર્પણ.		

ચાપુક.	}	અકવાડીઆમાં એ વખત નીકળનારાં.
પારસી રીપરબર.		
બાગે નદીવદ.		
અખત્યારે સોદાગર.		
સમસીર બહાડર.		

સત્યપ્રકાશ.	}	અકવાડીઆમાં એક વખત નીકળનારાં.
આપ અખત્યાર.		
સૂર્યપ્રકાશ.		
પારસી મિત્ર.		
પારસી પંચ.		

ઉપરનાં ચૌદ પત્રો પૈકી શુજરાતી માત્ર બે જ—સત્યપ્રકાશ અને સમશૈર બહાદુર—હતાં, અને બાકીનાં સર્વ પારસી બાધજીર કાઢતા હતા. સત્યપ્રકાશની ૫૦૦ નકસો મુબદ્દમાં ખપતી અને આખરે તે રાસ્તગોશ્તાર સાથે જોડાઈ ગયું હતું. સમશૈર બહાદુરનો આ ખીજો અવતાર હતો, એટલે પ્રથમ તે અમદાવાદમાં નીકળતું. એની માત્ર ૨૦૦ નકસો છપાતી. અને તેમાંની મુબદ્દમાં ફક્ત ૨૦ અને અમદાવાદ ખાતે ૫૦-૬૦ નકસો વહેંચાતી. તેની વિરદ્ધ એ બુદ્ધિવર્ધકમાં સખ લખાણુ થયું હતું, અને તે લાંબુ આયુષ્ય પણ ભોગવી શક્યું નહોતું.

રાસ્તગોશ્તાર સન ૧૮૫૨ માં જન્મ પામ્યું. મુબદ્દ સમાચાર સીધી જૂનું પત્ર છે તે અને જામે જન્મશેદ હતું ચાલે છે. અખબારે સોદાગર (હાલ હિન્દુસ્થાન ને અખબારે સોદાગર) જે અઠવાડીઆમાં બે વખત પ્રસિદ્ધ થતું તે પછીથી રોજંડુ થયું અને સાંજ-વર્તમાને નવો જન્મ આપ્યો છે, એટલે હાલ આર દૈનિક પત્રો નીકળે છે અને તેમાંનાં નજી પારસી બાધજીર કાઢે છે અને હિંદુ બાધજીરને હાથે નીકળતું એકલું હિન્દુસ્થાન છે.

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી ચોપાનીડ કાઢનાર પણ પ્રથમ પારસીઓ જ હતા. સ્ત્રી બોધનો જન્મ સન ૧૮૫૮ માં થયો હતો. એ માસિક એટલું ઉપયોગી ને લોકપ્રિય છે કે તેનાં હિંદુ આલક ધણા છે. એની જોડમાં મુઝી શકાય એવું એક પણ માસિક શુજરાતીઓને હાથે નીકળતું નથી. શુજરાતીઓને હાથે નીકળતું જૂનામાં જૂનું પત્ર સમશૈર બહાદુર જે તે દમ વગરતું હતું. બુદ્ધિપ્રકાશનો જન્મ સન ૧૮૫૪ માં થયો હતો. અમદાવાદમાં આશ-શેઠના કુવાની પોળવાળા બાઈબાઈ અમીચંન્ન શિલા ટાપખાતું એ શુજરાતીઓએ કાઢેલું પ્રથમ હાપખાતું નાજીરામાં છે. હાલ પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં પારસીઓ કરતાં શુજરાતી ઓનાં પત્ર ધણાં ઓછાં છે એમ કહી શકાય.

પારસી આહિત્ય કેવું ને કેટલું છે તેનો હવે વિચાર કરીએ. એકલા પેટિટ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પારસીઓને હાથે લખાયેલા ૫૦૦ અયો છે, અને તેમાં પાર્તા, કાબ, ધર્મ, હુન્ગળા, વેદક, ઇતિહાસ, ચરિત્રો, સુસાધરીઓ, જૂજોળ, શબ્દકોશ, કાવદા વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવે છે. અથકારોમાં દશ જાનુઓ અને ૨૫ અનેક અયો લખનારા પુરો છે. રવ-મલબારી અને તારાપુરવાળા સાર શુજરાતી લખનારા હતા, અને રા. ખમરદાર, મી. દેસાઈ, દા. જયજી મોદી, દા. ધનજી શાહ મહેતા, બા. બા જન્મશેદ હલાલ, સ્ત્રી બોધનાં બાતુ તંત્રી, મિસ પાલમકોટ, રતનજી શેઠના અને બીજા ધણાક લેખકો હિંદુઓના સરખું શુજરાતી લખનારા છે.

પારસી લોકો પ્રથમ કેવું લખતા અને હાલ તેમાં કેટલો સુધારો થયો છે તે જણાઈ આવવા માટે થોડા ઉતારા નીચે આપ્યા છે. હાલ જન્મ વોલોગ લોકો કાગળોમાં શબ્દે શબ્દે ટપકાં મૂકે છે તેમ પારસીઓ કરતા, અને પૂર્ણ વિરામને ઠામે ટૂંકડી મૂકતા. અક્ષરોમાં એને ઠેકાણે ઈ કરતા, અને કેટલાક અક્ષરોને માટે ચરઆતમાં તે બીબાં પણ નહોતાં.

ઈજરાને બા માએનીમાંથી ઉતારો (સન ૧૮૪૮).

“ પાક અને હરને સપ આગાહીનો ખાવંદ ને દાદર હોરમંજદ છે તેહેનાં હરદો સેપાસ અને શોહર ઇનસાન નામ ધરવનાશં પરાંણીઓને કરવા સમ્પવાર અને લાઝેક છે કે ને કુલ પાદશાહઓના પાદશાહ—દાવરોનો દાવર—સરદારોનો સરદાર—દાનાંઓનો દાના અને તમામ પેદા એશનો બાપ છે કે જ્યે પોતાની બોજોરગ કુદરતે આંસમાંન તથા જમીન પેદા કીધી અને પોતાની પાક કુદરતની હેકમતે કરી આસમાંનને સેતારાઓનાં બેકીમત ગાહરથી સંતગારેઆં અને કુલ નાંધવા તથા મોહોટા સેતારાઓને બોરેક તથા તુર બખથી નીચેની આલંમતે રોરોની બરેલી કીધી અને જ્યે જાંહાનની પેદાએશ પેદા કીધા પછે આદંમ જાત પેદા કીધી અને તમાં આદમી તથા હેવાંન જાતની સુરત તથા શેક્લ પાંણીનાં એક ક્તરાથી ચીતારી પેદાએશ મોજુદ કીધી ” ઇત્યાદિ (અર્થુ વાક્ય).:

સન ૧૮૫૪ તારીખ ૧ લી જાનેવારીના રાસતગોદતારમાંથી.

“ તમારાં તારીખ પચીસમી દીઝેમ્બરનાં ૫૧૨ મધે દશતુરોનાં એલમ તથા ધરમ રેવાજની તેરોની રીતી ઉપર ને મોજબંમતો કીધીય અને ઇયરોપ ખંડના ક્રેટલાએક વીદે-આવાંનો ને આપનાં ધરમની અવશતાવાનીના એલમની સુધરાઈ કરવા લાગાય તેઓને કેમ વાંચવા બાબેના એક ખીતરથી મહેશ પતર પરથી હાપેકય તે બોલવું હેવું તો માકુલ છે કે સંધવા વાંચનારાઓના ફેલમાં ચીતારના નકશાની મીશાને હાઈઆમાં ચોડકું હશે કે દશતુરોમાં એલમના નાંદોલ થોરો ને ખાલી દંમર ધનો તેમાં વરી માએ માએ અદેખા-છનો જોર બારી તેને લીધે દનપરદન આપણા જ તોજામાં સુધરાઈને બદલે જોર ધરમનો નાશ જોવામાં આવે, તેનો મુલ પાએઓ જોશો તે આપનાં વડા શાએઓ ધરમની ૫૭૦ વાડે વાજળી પનાની કાંઈ મેનલ લેતા નથી. ” ઈ.

એજ સાલના ડિસેમ્બરના અંકમાંથી.

“ કીશશે શશુજન અથવા તતારીએ હીંદ પારશીઆન ” હેવે નામતું એક નામતું ચોપાનીડ ૫૦ શક્તુ હપાઈ બાહેર પડીકેય તેની એક નકલ હમારી ઉપર તેના બનાવનારે મોકલીય તે આદરમાં સાચે હમોએ કમુલ રાખીય. એ ચોપાનીઆમાં “છરાનથી હાંદેશાના મારેઆ પારશીઓ શી રીતે અને કેવી જગ્યાં મતે હીનદુશયાનમાં આવી વશેઆ તેનો કુદ તવરીખનો શાર જાહેર કીધીય ” ઈ. વળા:—

“ પરાંદેશર પાટનની કીરતી ગાંમડીઓમાં સારી પેઠે ફેલાએલી છે. એ મરનારની બાબ-દમાં એકથી વધારે વાર આએ પતરની મારફતે લખાઈ ચુક છે અને એ મરનારની ઇઆ-દગારી કાંએમ રાખવાને વાસતે ને ફ્રંક ક્રેટલાએક ગાંમડી છઠેરાપીઆં ગરશયોમાં બીજુ થયજી છે તે કુદવી રીતે વાપરતુ તેનો થેકાવ કરવાને વાસતે ને સમા ગએઆ બુધવાંરને દીને એવશીનશટન મદરેશમાં બરાઈ હતી તેહનો હેવાલ અગો નીચે ધરમટ કરીએય. ” ઈ.

સન ૧૮૫૫ ના જાન્યુઆરીમાંથી.

વેર એ એક જાતનો જંગલી છનસાક છે કે જેની અંદર માણુસનો શવભાવ જેમ વધારે પડતો જાય તેમ તેમ કાએદાથી તે ચીજ દૂર કરવી જોઈએ છાંએ કે પેહેલા વાંકથી તો જાણે તે વાંકનો કરનાર કાએદાથી ઉચ્ચો જાયે પણ તે વાંકનું વેર લીધાથી કાએદા બાગી પડેય ક્યા નહીં શરખો પડેય. ખચોત જે વારે એક માણુસ ખીજ ઉપર વેર લેય, તેવારે તે પણ તેના જેવો જ ગણાંએય પણ જો માંક કરે તો તે પેલાથી શરશ જણા-એય કાંએકે માંક કરવું એ તો પાદશાહનું કામ છે અને મારી ખાતરી કે “શોલોમન” એમ જોખેય કે એક વાંક માંક કરવો એમાં તે માણુસની મોહોશાઈ છે.”

જરેતોશતી લોકોનાં ધરમ પુરાતકો તથા એ પુરાતકોની ભાષા અને પુરાતનપણા વીશે નીચે (શોરાબજી શાપુરજી કૃત સન ૧૮૫૮) માંથી.

“જંદનાં. સંગલાં. પુરાતકો. મધેની. હકીકત. ઘેઆનમાં. લઈને. તથા. તે. મધે. જણા-વેની. સંગલી. નીતીની. ખામદો. શારી. પેડે. તપાશીને. તે. ઉપરથી. આપણે હીમતથી. કહી. શકી ૬ મ. કે. ૬. દશતરો. મધે. માણુસોને. નેક. મારજે. રાખવા. તથા. ચલાવવાની. મોરા-દથી. જોહેરી. શુગણા. કરેઆમાં. આવી. છે. તે. કરતાં. ફનીઆનાં. હાલનાં. ક્યા. આ-ગલા. વખતના. કોઇમી. લોકોનાં. ધરમ. પુરાતકો. ક્યા. ખીજાં. પુરાતકોમાં. વધારે. શરશ. શુગણા. નથી.” વળી.—

“અશતરીનાં. હક. તથા. દરજ્જા. વીશે. તપાસ. કરતા. ૬. દશતરો. મધે. ફંકખી. હેવો. હરફ. આપણાં. જેવામાં. આવતો. નથી. કે જોથી. અશતરીનો. દરજ્જો. મરફ. કરમાં. કાંઈખી. રીતે. ઉતરતો. ગણેઆ. હોય.”

શરઆતમાં દેવી બાપા લખાતી હતી તેના નમુના આપ્યા પછી હાલ કેરી બાપા લખાય છે તેના યોડા નમુના સરખામણી માટે નીચે આપ્યા છે.

તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ ના શસ્ત્રોદ્ધારમાંથી.

“પારસી સુધારા વિશે ગયા અંકમાં કેટલાક વિચારો જણાવતાં એને ખુદ સુધારા તરફ અમારી પસંદગી બતાવી છે, અને સ્ત્રી સુધારાની હિમાયત કીધી છે. આજે અમે આ બંને બાબતો તરફનો અમારો પણ કાયમ રાખવા જોડે યોડાક વધુ વિચારો આપવા માંગિએ છીએ. હરકોઈ વસ્તુ કે સંસ્થા કે સ્થિતિને નાપમંદ કરતી વેળા તે માટેનું કારણ બતાવવું જોઈએ; તેમ હરકોઈ ચીજને તોડી પાડતાં તેની જગા ઉપર નવી ચીજને ઉભી કરી બતાવવી જોઈએ. સુધારાના મંજૂરમાં પણ એમજ થવું જોઈએ. એક સ્થિતિ નાશી છે એમ પ્રથમ કારણો સહિત બતાવી આપ્યા પછી તેને બદલે ખીજી સ્થિતિની જરૂરત તેનાં કારણો સ્પષ્ટ દેખાડવી જોઈએ.” વળી એ જ. અંકમાંથી:—

“આ ધર્મકારાથી ખીયારાં રોસાં સમજ્યાં કે ધરતીકંપ થયો. તેવણુ તો બધે ત્રણ ત્રણ

કાંડિયાં કુદાવીને એક સપાટામાં નીચે ઉતરી આવ્યાં અને ખારણું બહુ નેરથી ખખડાવા લાગ્યાં. ખીચારી ચાંદનને વાગ્યું થોડું હતું પણ દિલ ધબરાયું ઘણું હતું, માટે તેણીથી ખારણું ઉઘાડવા જલદીથી ઉઠાયું નહિ. ડોસાં તો બહુ રસપર ચઢેડેલાં હતાં, અને ખારણું એકદમ ઉઘાડવાનો જખરો તકાળે કરતાં હતાં, એટલા માટે ચાંદને ચાનછને જગાડયો. ગરીબ ખીચારો ! આજે કોણનું મહોડું નેંધને ઉઠ્યો હશે ? ”

કિયાની લોહી અથવા ફરજ પર શીદ નાંખના જાનેવારી ૧૯૧૫ માં સ્તનછ ફરમછ શેકનાએ છપાવેલા નાટકમાંથી

“ રામસિંહ—તું દુર દટી પોંદઆકતો નથી, આથી આમ વદે છે. પણ હવે તો કુંભારના પૈડાં પ્રમાણે મારા વિચાર ફરવા માંડ્યા છે. જે પ્રમાણે કુમાડાના ભયથી મધમાખો અને કમુતર દુરગંધીને લીધે પોતાના માળામાંથી નહાથી જાય છે; તે પ્રમાણે મ્હારાણા અછતસિંહના ગુરાતનથી નહિ ! પણ માવ પરમેશ્વરના ન્યાયના ભયથી મને માફ અંતઃકરણ પાછું વાળે છે.

કૈત્રપાળ—રાયજી ! ત્યારે તો આપણે આપણા હકનો જે ખુડો ઉઠાવ્યો છે તે પરના મુદ્રા લેખને ફાડી નાખો. આજ સુધી મેળવેલી કિર્તી ધુળમાં રમદોળો ! અને જે જંગલમાં સિંહ પેડે આજ સુધી તહેતમારો ભય ફેરવ્યો હતો ત્યાં બકરાઓને ચરવા દે ”

સન ૧૯૧૫ ના જાનેવારીના અગ્રિમોધમાંથી.

“ લડાઈ જમતાં વાર જેમ સુરસીરો હથિયાર બંધ થઈ લડવા ગયા તેમ વીર રમણીઓ યુદ્ધપનાં મોટાં શહેરોમાંથી નર્સ તરીકે તૈયાર થઈ મદદ કરવા નિકળી રણક્ષેત્રમાં ગઈ તે વાંચનારને વિદીત છે. એ રમણીઓમાં મુખ્ય તો પેલી સમાન હક્કોને માટે લડનારી સ્ત્રીઓ હતી, કે જેઓ પોતાની માંગણીઓથી પૂરપ વર્ગને વાકેફ કરવા માટે લોકના ધરને પાથરા મારતી, જગે જગે બેંક ઉઠાવતી, સારાં સારાં મકાનોને આગથી આળી મુકતી, સારાં ચિત્રો ફાડી નાંખતી. હુંકમાં જે જગે સુરસીરો ધરે હતા તેટલાં તેમને પીડા દેતી, પજવતી અને અમાફ સાંભળો—અમારા હક્ક આપો ! જેમ કહી કહી ચીડાવતી, તેઓ દેશ ઉપર સંકટ આવતાં વાર ખરી માયાળુ માતાઓ જની ગઈ, પોતાના હક્ક માંગવાના તુરત વેળા છોડી દીધા અને સ્ત્રીને જે એક વ્યવજ્ઞ હક્ક—માતાપણું—તે ભોગવવા બહાર પડી. ”

ઉપલા ઉતારાઓથી સુત્ર વાંચનારની ખાતરી થશે કે પારસીઓના લખાણમાં ધીમે ધીમે સારી સુધરાવટ થતી ચાલી છે. જેમણે એક હજાર વર્ષ સુધી ગુજરાતીને પોતાની માતૃ-ભાષા તરીકે વાંપરી છે અને જેઓ કેળવણીમાં ઘણા આગળ પડતા હોઈ અને ચિકટ ભાષાઓનો ફતેહમંદીથી અભ્યાસ કરે છે, તેઓ ગુજરાતી જેવી સાદી ને સરળ ભાષાનો બહુ જ થોડા પ્રયાસે અભ્યાસ કરી શકે, તેથી આજ રખાય છે કે પારસી ભાષાઓ આ વાત ઉપર વધુ લક્ષ્ય આપશે.

હરગોવિંદ દ્વારકાંદાસ કાંઠાવાળા.

રતિવિલાપ.*

વિયોગિની વૃત્ત.

પહોં મૂર્ચિત કામની ઓને
સતી શુદ્ધિ વનીને જગાડતો
વિધવા તણું દુઃખ ભંડું જે
ખમવાને, વિધિ એ નવું સજી. ૧

મૂરછા પહોંથી ઉઘાડોને
નયનોથી દદ દ્રષ્ટિ માંડતી;
ન ધરાવલી આંખનો મણિ,
પિયુરો, ગુમ થયો ન જાણતી. ૨

અધિ ! જીવિતનાય ! શુ જીવો ?
વહોં એવું ઉડતાં, સમીપમાં
નિરખી પુરપાકૃતિ નોંચે
શિવકોપ થકોં ભરમ એકલી. ૩

પહોં તે ફરોં ગામરી બની
ધૂળ માંહી ઢળી વક્ષ રોજતી
રડતી લટ રૈા છટી મૂકી
સમદુઃખી ભૂંઝિને કરંતી રી ! ૪

“ ઉપમાન બન્ધુ રસિકનું
તનુ તારુ તુજ કાન્તિને લોધે;
રિયતિહા ! પણુ તેની આ બની !
ન મરી હું, નહિ નારી ફર છે.” ૫

* કવિકુલગુરુ ગણાતા કાલિદાસની કર્ણા રચનાઓમાં મુખ્ય ત્રણ ગણાય છે. એક તે શકુંતલા નાટકનો ચતુર્થ અંક, બીજી રઘુવંશનો ‘અજ્ઞવિલાપ’ અને ત્રીજી કુમારસંભવનો ‘રતિવિલાપ’. શકુંતલા નાટકનાં આપણી ભાષામાં ચાર પાંચેક ભાષાંતરો થવાથી, તેની સાથે ચતુર્થ અંકનું ભાષાંતર થઈ ચૂક્યું છે. રા. રા. કિલાભાષધિનસ્યામે કરેલું ‘અજ્ઞવિલાપ’નું ભાષાંતર મુપ્રસિદ્ધ છે. કુમારસંભવમાંના ‘રતિવિલાપ’નું ભાષાંતર આપણી ભાષામાં થયેલું નહિ હોવાથી આ એક બાલ પ્રયત્ન છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં સમાસલાઘવ અને વાક્યરચનાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાં તે અઘરાં અને અરથાને હોવાથી વર્ચ્ય ગણ્યાં છે. તેથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઉચિત ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. અને ભાષાંતરકારોએ શિષ્ટ ગણેલા નિયમાનુસાર મૂળનો રસ છાયામાં આણવા યત્ન કર્યો છે.

“ મુજ જીવન તુંથી જો ટક્યું
મમ તો પ્રેમ. 'ધંડીય બૂલોયો
જલધોધ શું તોડી ખાળને
નલિનીને કરી દૂર તું ધસ્યો ” ૬

“ કદિ અપ્રિય તે ન આચર્યું
તુજથી હૃદયું મેં નથી કર્યું;
વિણ 'કારણ આપતો ન શો
અકળાતી રતિને તું દર્શને ? ” ૭

“ સ્મર ! નામ બૂલ્યે શું સાંભરે ?
કટિબંધો થકી બાંધતી હતી;
પડી કેશર ચક્ષુમાં દૂલો
કમલાબૂપણ્ય ભારતી તને. ” ૮

“ ‘ હૃદયે તું વસી ’ કહી મને
પ્રિય વાણી; શકતા કળી લવે:
બૂંદ વેણુ કહ્યું, ન તેમ તો
તું વિદેહી રતિ શો બચે કહે ? ” ૯

“ ખરસોક તણા પ્રવાસિ ! ઝા !
તુજ પંચે હમણું નહિ પળું;
જન સાથ વિાધ દૂરો રમે
મનુજોનાં સુખ તો તું આશરે. ” ૧૦

“ રજનીતિમિરે જનાયલી
પુરવાટે બહોતી ગાજવીજથી
તું વિના પ્રણયી તણે જાહે
દયિતાને પિયુ ! કોણ મેળવે ? ” ૧૧

“ નયવી બહુ રાતી આંખડી
વચનો આ લવતી ડોડે ડોડે:
નથી તું પ્રિય ! તેથી પ્રેમદા
મધુ પીને મદ ડોળ દાખવે. ” ૧૨

‘ તનુ શબ્દ મહો રતું મણી
તુજ બંધુ તણું હગતું જથા;
શરો કૃષ્ણ નિશા શમી જતાં
કથતા દુઃખથી કામ ! એ છુટે. ” ૧૩

“ લોલો સુદર ડાળી રાતો ઝે
મધુર કોકિલ ગીત જ્યાં લવે;
શરસાધન હાલ દોની તે
નવલી આશ્રની મંજરી બને ? ” ૧૪

“ જમરાવલોને બહુ કરી
તુજની કામઠી કરી દોરડી;
રડતી સ્વરથી દયામણે
મુજ દુઃખે ઉડી શોકમાં હુળી. ” ૧૫

“ ફરી મોહન દેહ મેળવી
ઉડી કોકિલને કાંઈ સૂચવો;
રતિકામ વિષે દૂતી નિમો
ચતુરા જન્મર્થો મિષ્ટ બાપણે. ” ૧૬

“ શિરથી નર્મોને તું માગતો
પરિરબો, ચરચરાટથી થતા,
સ્મરતાં છુપી તે રતિકોડા
વળતી મન્મથ ! શાંતિ ના જરા. ” ૧૭

“ રતિનિપુણ ! તેજ આ લખ્યો
મમ અંગે મહિમા વર્મતનો;
તુજ બૂપણ જેહ કુલકું
રહું બાસે, પણ દેહના દીસે. ” ૧૮

“ મુજ દક્ષિણ પાદ રગતાં
અધૂરી બૂપણની ક્રિયા રહી
ફૂર દેવથી, કિન્તુ વામને
આહિં આવી અળતો લગાડ લે. ” ૧૯

“ જીવતી પડીને ચિતા વિષે
તુજ અંકે ફરી આશરો લઉં;
પ્રિય ! ત્યાં સુધી અપ્સરા થકી
લલયાઇશ ન દેવ ધામમાં. ” ૨૦

“ ‘ પડો છુટો રતિ અનંગથી
ક્ષણ સુધી પણ જીવતી રહી; ’
મુજ લાંછન એ સદા રતું
રસિલા ! હું તુજને લજ્જ મળું. ” ૨૧

“ પરચોક તણા નિવાસિની
ફરે શી રીતથી અંતની ક્રિયા;

અકલિત ગતિ થઈ અરે
તનુની ને તુજ છંદગી તથા. ” ૨૨

“ ધનુ અંક મહો મૂઝી યદા
શરની સીધી ગતિ કયે જતાં
મધુ સંગ વિનોદી બાપણા
તોરછી મીઠ થતી હંજી રમકું. ” ૨૩

“ કુસુમો મૂકનાર આયુધે
જીવજની મધુ મિત્ર ક્યાં ગયો;
અતિ કોપ થકી પિનાકાના
ગતિ સુહૃદની તે શું પામ્યો? ” ૨૪

સુણી તે વચનો વિલાપનં
વિપવાળા શરથી હણ્યા સમો;
અર્ધોરી પર મહેર આણુવા
રતિ સામે મધુ એ થયો છતો. ” ૨૫

નિરખી અતિ રોઈ તે રતિ
કૂટતી છાતી સિરે પછાડતી;
નિજ આગળ દુઃખડાં બધાં
ઉરનાં દાર ઉધાડી નાસતાં. ” ૨૬

પછી દુઃખણી બોલી તેમને
“ મધુ! મધુ તણી આ દશા જુઓ!
પડયું ભસ્મ કપોત કાગર
કણીઓ આ અનિલે ઉરાડતો. ” ૨૭

“ અયિ ! દર્શન હાલ આપને
રમર ! આ માધવ જો તને રટે;
નર ચંચળ પ્રેમી સ્ત્રી પ્રતિ
ન કદિ મિત્રની સાથ સૌ કહે. ” ૨૮

“ તુજ આ સહવાસો મિત્રને
કુમળાં પુષ્પ તણાં શરે ભર્યું.
“ નલિની ગર્ભની દોરીનું ધનુ
વશવર્તિ સંકુ વિશ્વમાં બન્યું. ” ૨૯

“ અનિલે દોષ હોલવ્યા સમો
તુજનો મિત્ર ગયો ન આવશે;
મુજને દીપવાટ બાણજો
દુઃખ દુઃસહથી કૂણી કાઢતી. ” ૩૦

“વિધિએ અધમુંદ હા ! કરી
હજીને કામ મને બચાવતાં;
સ્થિર વૃક્ષથી બાઝી વેલડી
તર બાગે ગજ તો પડે ઢળી. ” ૩૧

“ પછીથી કર્યું તને ઘટે
તુજ બંધુ તણું કામ આટલું;
દુઃખીતું મુજ દાન અગ્નિને
કરીને નાથની સાથ મેળવે. ” ૩૨

શર્શો સંગ જતી શર્શોપ્રભા
અપલા મેધ સહિત લોપતી;
પ્રમદા પતિપંથમાં પળે
જડ વસ્તુ પણ એમ જાણતી. ” ૩૩

“ પ્રિયદેહનો બરમ રગોંકી
અગ્નિએ અંગ પરે લગાડીને;
નવપક્ષવ શી પથારીએ
શરીરે પાવકમાં સુવાડું હું. ” ૩૪

“ કુલસેજડીમાં સહાયતા
બહુ વેળા અમને મધુ ! કરી,
જટ આજ મિતા રચો મખે !
કગર હું પડી તુજ પાવજે. ” ૩૫

“ મુજ આર્પિત અગ્નિને પછી
મલયાનિલથી વીઝાજે તમે
મુજ વિણ ઘડી ન પામતો
પ્રિય મહારો સુખ; એ તું જાણતો. ” ૩૬

“ કરી જોટલું તે પછી સજે !
બરજે એકજ તું જલાંજલી,
તુજ બાંધવ તે પીશે નહિ
મુજ સંગે તહિ એકલો મળી. ” ૩૭

“ મૃતતર્પણના વિધિ મંદી
સ્મર નામે જાણી આપજે તમે
જીવતી ખીલી આમ મંજરી;
ગમતી એ સદુવસ્તુ મિત્રની. ” ૩૮

રતિ તત્પર દેહ છોડવા
સમયે તે થઈ વાણી આબમાં

સર શુષ્કની વીંટી માછલી
પ્રથમાદૃષ્ટિ શી ધીર ધારતી. ૩૯

‘બહુ કાળ સુધી હવે રતિ!
તુજ ભર્તા નહિ વેગજો વસે;
મુણુ શે બની એ પતંગીયું
શિવચક્ષુતણી જાળમાં પડ્યું.’ ૪૦

વિધિને નિજ પુત્રીમાં ઉડી
અભિગ્રાપા ભૂંડી કામ દોપથી;
પણુ વૃત્તિવિકાર રોકીયો
સ્મર શાખ્યો, ફલ તેનું આ મળ્યું. ૪૧

તપથી શિવજી ખુશી થઈ
વળી જ્યારે વરશે નગાત્મજ,
પછી મેળવી શાંતિ સુખને
નિજનું અંગ અનંગ ધારશે. ૪૨

અરજી મુણીને સ્વયંભૂની
અવધિ શાપ અનંગનો કહ્યો;
સાદામિની ને સુધા નહિ
યમીમાં ને ધનમાં સદા વસે. ૪૩

‘સુભગે! તનુ રક્ષ તેથી તું
પ્રિયનો અંગ થશે ભવિષ્યમાં;
સરિતા રવિથી સૂકાયલી
ફરી પ્રવાહિત વૃદ્ધિથી બને.’ ૪૪

વસંતતિલકા.

આંવી રીતે રહી અદૃશ્ય જ કોઈ સત્તે
વાર્થો વિચાર રતિનો મરવા તણે જ;
વિશ્વાસ રાખી કુસુમા યુધ-મિત્ર તેમાં
સુવાક્યનાં વચનથી બહુ ધૈર્ય દેતો. ૪૫

પ્રુષ્પિતામા.

મદન વધુ પછી દુઃખાવધિની,
દુખળી બની વિપદેથી, વાટ જોતી
દિવસની શક્તી ફેરી જાંખી લેખા,
ફિરણ ખૂંટથી, નિશાની જેમ જોતી. ૪૬

“વિજ્ઞાનમિહુ,” એમ. એ.

*સર ફિરોજશાહ મહેતાનું જીવન.

લોકમત પ્રમાણે પ્રભુદિતનાં કાર્યોમાંથી દાદાભાઈ કરતા બીજો દરજ્જો ઉતરતી પકિતો
જો કોઈ પણ હિન્દી હોય, તો તે ઑનરેગલ સર ફિરોજશાહ એમ.
સમાજગેવા મહેતા જ હતા.

હિન્દની ખરી સ્થિતિ વિષેનું અજ્ઞાન, તથા તે વિષે પ્રથમથી જ જોરા બંધાયેલા
વિચારોને દૂર કરવાને અને મનન આધિકાર ધરાવનારાઓના મતોનું વળણ ફેરવવા માટે
દાદાભાઈએ સિદ્ધિરા રાજ્યના હૃદયગ્રામી ઇન્ડિયાના પાલકમતને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર કરવાનું યોગ્ય
ધાર્યું, અને તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનથી ૭ હજાર માધ્યમ દૂર પોતાનું લઠપતિનું સાધનાને કાર્ય
આનંદથી, ત્યારે ફિરોજશાહ મહેતાએ દેખાતા જ, રાજ્યવર્ગીય ચલાવનારા અધિકારી
મહાત્માની નજર તમે જ, પોતાનું કાર્ય દક્ષતાથી, હિંમતથી તથા નિરુપરોધપણે શરૂ કર્યું

આ પ્રમાણે આવી સર્વમાન્ય યોગ્યતા ધરાવતા પુરોગામી હોયને બંને જુગી જુગી દિશા-
ઓમાં કાર્યક્ષેત્ર સુકર કરી કાર્ય આરંભાયતું હોવાથી, કોઈ પણ વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ ધરાવે
મંજૂર રહે છે. ઇંગ્લાંડનું નુકસાન કરનાર મળ સાંસદ રીતે દેખાવાયેલું તથા હિન્દની સ્થિતિ
વિષેનું પૂર્ણ વાકેફગાર હોવાનું ખાસ જરૂરનું છે, અને તેટલા માટે ઇંગ્લાંડમાં આપણે તે
વિષેની આગ્રહી જાગૃતિ રાખી હોય, તો જ આપણે ઉદેશ સાધી શકાવ હિન્દના લોકોની ધી
જરૂરીઆતો છે, તથા તેમની ખરી લાગણીઓ તથા ધન્યોઓ ફરી છે તે વિષેની માહિતી
દરેક સુમણી કરનાર શુદ્ધિને હોવી જોઈએ એ આરંભ છે આ દરમિયાન ઇંગ્લાંડમાં સર્વ
વિનિયમ વેડફાવેને જોના અંગ્રેજ મિત્રોની અદ્યક્ષી મી દાદાભાઈ ધર્મી જ પ્રથમાપારગતિ
પોતાના આત્મજોગે બળવે છે, તેમ જ હિન્દીઓના વિચારોના હિમાયતીઓ તથા અંગ્રે-
સરોએ હિન્દમાં સર ફિરોજશાહ મહેતાની કાર્યકુળ તથા કાર્યદક્ષ આગેવાની હોવા, પોતાની
નિમિષ ફરતે ઉપાડી લીધી છે તેઓ અનુદાતા તથા મનેગો પ્રમાણે રાજ્યકારજાગી
મહાત્માનું ધ્યાન, પોતાના દેશપ્રેમીઓની જ્ઞાનથી તથા વારનાર જણાવેલી મુશ્કેલીઓને દૂર
કરના સાર, તે પોતાની પૃથ્વિ પૃથ્વિ ધનાકાંતી ધાગમજાઓ દ્વારા, અથવા વાઈસરોયની
ધારાસભાદ્વારા, કે સમયપરતે અન્ય સભાઓના પ્રેરણા ઉપરથી તથા પ્રતિનિધિ હિન્દી
રાષ્ટ્રીય સભા મારફતે ખેંચી રહ્યા છે

આ ઉપરથી જણાશે કે ગળત્યા અધિકારી મંડળ ઉપર અંગ્રે તથા ઇંગ્લાંડમાં એમ
બંને મથકોએથી સુખ અમર કરવામાં આવતી હતી. પરિણામમાં એમણે તો સામાન્ય રીતે

* તેમના જીવન પર્વતના એક મિત્રે યોગ્ય સમય અમાક લખેલા અંગ્રેજી લેખ
પ્રસસા ઉપરથી (જાએ કૌનિકવતી ખામ પરનામી લખેને અંગ્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે
છે. તા. ૬-૧૧-૧૫ તથા ૮-૧૧-૧૫)

સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, આપણે ઉદ્દેશ સાધવા નિમિત્તે હિન્દમાં જે કંઈ કરવાનું જરૂરનું છે, તે અર્થે હાલમાં કલકત્તાની સરકારને સર દિરોજશાહ મહેતાના જેવી કાર્યદક્ષતા, વિવેચકશક્તિ, તથા કુશળતાથી સમન્વયનાર તથા લક્ષ્ય ખેંચે એવી અસર કરનાર ખીજું કોઈ નથી. આ જોખમી તથા કઠણ કામમાં નેતા થવાને માટે ગાનમાં તથા ચાતુર્યમાં અગ્રેસર ગણાતા હિન્દવાનોમાં તેમનાથી વધારે ચોંચ કોઈ પણ મળી શકે એમ નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે. આ પ્રમાણે તેઓ તેમના કાર્યજીવનમાં પ્રથમ ખંડિત ભાગવવાને સર્વામાન્ય રીતે ભાગ્ય-શાળી થયા છે. હિન્દના એક પ્રથમ ખંડિતના અગ્રેસર તરીકે તેમને કદમ્બ ગર્વની લાગણીથી ખંતાવી શકાય તેમ છે. લોકપ્રિય મી. દાદાભાઈની પેઠે તેમણે પોતાના જીવનના પીસતાળીશ વર્ષ, એક સરખી રીતે નિસ્તાર્થતાથી દેશસેવાના કાર્યોમાં ગાળ્યાં છે. જે કે તેમના સમકાલીન મિત્રો તો, તેમના આ લોકાપયોગી કાર્યોથી નાણીતા છે, તથાપિ નાગરિક જીવનમાં જોડાવાની આપણી ઉછરતી પ્રજા તથા મહાવિદ્યાલયો અને સસ્તરીશુલ્કોમાં અભ્યાસ કરતા તરણોને, તે વિષેની સંપૂર્ણ આહીતી મળતી જોઈએ, તે ઘણું મહત્વનું છે. તેમના કાર્યોની નોંધ લેવાનું આવશ્યક એટલા માટે છે કે ઉપર કહેલી આપણી ભાવી પ્રજા નેતા થવામાં જોઈતા શુભોનું દિશ્વરેન કરી શકે.

દાંધેદિથી અંવેશોદ્ગોષિત રાજકીય ઉદા પ્રજો, ભવિષ્યમાં અસર કરનારા ગુણવત્તુ ભરેલા કાયદાઓ, પ્રાંતિક રાજ્યવહીવટનાં જૂઠાં જૂઠાં મહત્વનાં એક વર્ગનાં તરીકે: રૂપાંતરો, તથા મ્યુનિસિપાલિટી અને વિશ્વવિદ્યાલયોનાં બંધારણો તથા સુધારા વિષેની ઘણા જ અગત્યના તથા મહત્વના વિવેક વિષયો ઉપર સર દિરોજશાહ અનેક વર્ષનાં બોલેલા છે, અને આવા પ્રજો તથા વિષયોનું મનન કરવાની તેમની રીતિથી તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, રાજ્યવહીવટ વિષેના પ્રજોનાં સંબંધમાં એમનું મન ઘણી જ સારી રીતે કેળવાયલું હતું. લોકિક ચર્ચા માટે વારંવાર મુલાકાતો પ્રજોનાં સંબંધમાં દીર્ઘદંટિ પહોંચાડી, તેમાંનું ખરું તોરણ કાઢીને, તે પ્રજોનું પૃથ્વીકરણ કરી, તેમાંનાં મુખ્ય મુદ્દાઓને સરળતાથી સમજાવતી પ્રતિપક્ષીના હૃદયમાં કેવી રીતે ઠસાવવું, તે તેઓ ઘણી જ નિપુણતાથી સમજતાં હતા. તેમનાં બાપણે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ ઘણી જ સરળ, જુસ્સાદાર તથા અસંસ્કારક ભાષા વાપરતા હતાં, અને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર તેમનો સંપૂર્ણ કાંચ હતો. તેમની વિચાર દર્શાવવાની સરળતા, ભાષા ભાવવાંની સુંદર દબ, તથા તેમાં માધુર્ય મૂકવાનું ચાતુર્ય, એમ પુરવાર કરી આપે છે કે તેઓ એક મહાન વક્તા હતા: વળી વિવાદમાં ઉતરતી વખતેની તેમની અનુસરતી કંઠાણીઓ, ઐતિહાસિક તથા બીજા પ્રશ્નો, ચોખ્ખું જુલમોઓ, રાંખની સાથે મમ્મતની વાંતો, તથા હાસ્ય-જનક સ્મુજ, તેમની સંવાદ્યતુરતા સિદ્ધ કરી આપે છે. તેમની બાંધણી કરવાની રીત તથા તેમની સિદ્ધિ-તા, બન્ને એક સરખાં અસંસ્કારક તથા બોધદાયક છે. નાણીતા અગ્રેજ ગૃહકાંમે પહોં એમનાં ભાષણોએ આવી જ અસર કરી છે. તેઓએ સર દિરોજશાહની વંદનશક્તિ માટે ઘણી જ ઉચ્ચ અભિપ્રાયો દર્શાવી છે. વર્તમાનપત્રો તથા પુસ્તકોમાં તેમનાં ભાષણો વાંચતાં લોકો આનંદ પેડે છે, તેનાં કરતાં બમણાં આનંદ તેમને સાંભળ-

વાથી મળે છે. બ્રેડલો જેવા પાર્લામેન્ટના અનુભવી તથા જાણીતા વક્તા પણ સર ફિરોજશાહ મહેતાને સને ૧૮૮૯ માં સર વિલિયમ વેડરબર્નના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી કોમે-સમાં છટાથી બોલતા સાંભળીને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા હતા, અને તે જ પ્રમાણે ગઇ મુંબઇમાં મળેલી કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ સર હેનરી કોટન પણ, રસાગતમંડળીના પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું ભાષણ સાંભળીને સાર્નદાશ્વર્થમાં ગરકાવ થઇ ગયા હતા. છલાકાની તથા વૉઇસરૉયની ધારા-સભાઓનાં સભાગૃહોમાં, યુનિવર્સિટીના હોલમાં, તથા મુખ્યના મ્યુનિસિપલ કૉરપોરેશનમાં તેમને બોલતાં ઘણા માણસોએ સાંભળ્યા હશે, તથા પ્રમંજાનુસાર મુખ્ય, કલકત્તા, અમદાવાદ, આલાહાબાદ તથા મદ્રાસ વગેરે શહેરોમાં મળેલી હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભાના પ્લેટ ફોર્મ ઉપરથી ગર્જના કરતાં પણ તેમને અગ્રમ્ય મનુષ્યોએ જોયા હશે. જે કે વક્તા થવાને માટે ખાસ કેળવણી તેમણે લીધેલી નહતી, છતાં પણ નૈસર્ગિક રીતે તેમનામાં વચ્ચૃત્વશક્તિ રહેલી હતી, અને તેમનાં કેટલાંક છટાદાર ભાષણો સાંભળીને શ્રોતાજનો રતબ્ધ થઇ જતા હતા. શ્રોતાજનોને પ્રથમથી આકર્ષણ કરવાની તેમનામાં કુદરતી શક્તિ હતી, અને સમ્બા-નુકૂલ, કઇ જાગત તેમની સન્મુખ મકતી, તથા સારી રીતે સમજાવવી તે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે જાણતા હતા. તેમનાં ભાષણોમાંના બોધદાયક તથા અસરકારક ભાગને શ્રોતાજનો તાલીઓ તથા કર્ણભેદી આનંદ ધ્વનિથી વધારી લેતા હતા દીર્ઘ સમયના અનુભવથી, સર ફિરોજ-શાહ મહેતાએ, રાજ્યકાર્યના વિષયો વિષે જાહેરમાં બોલતાં, શ્રોતાજનો ઉપર કેવી રીતે સરસ અસર ઉપજાવી હતેલ મેળવથી, તેની યુક્તિ પોતાને હાથ કરી લીધી હતી, અને તેથી સમ-યાનુકૂલ કવી વખતે સિંહગર્જના કરવી, તથા કયા પ્રમંજે મધુરતા તથા નરમાશથી બોલવું તે તેઓ ખરેખર સમજતા હતા. જ્યાં યોગ્ય જણાય ત્યાં તેઓ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધાને મરક-રીમા જ ઉડાવી દેતા, તથા જ્યાં આવશ્યક હોય ત્યાં આનંદી તથા હસમુખા થઇને પોતાની ધારણા પાર પાડતા. જે વિચારો દર્શાવવામાં રિસ્તન શુદ્ધિ તથા ગાંભીર્યની જરૂર હોય, તે વિચારો શ્રોતાજનો સન્મુખ મૂકતી વખતે તેઓ ઘણાજ વિચારવંત જણાતા. પોતાના વિચારો કેટલીક વખતે જૂલભરેલા અથવા તો ખોટા હોય છતાં પણ તેમને શ્રોતાજનોની સમક્ષ દર્શાવતી વખતે તેઓ એમના મન ઉપર ઘણી જ ઊંડી અસર ઉપજાવતા. જે કે તેમણે રાજ્યનીતિની ખાસ કેળવણી લીધેલી નહતી, છતાં પણ જરૂર પ્રસંગે એક કાળેલ રાજ્ય-નીતિય તરીકે પોતાની કુશળતા વાપરવામાં તેમણે પોતાનું પાણી દેખાડી આપ્યું છે. રિથ વિદ્યાલય અને નાગરિક સભામંડળ (કૉરપોરેશન) ના હોલમાં, તથા ધારાસભાના કાર્ય-ગૃહમાં, તે તે મડળોનાં બંધારણો તથા કાર્યક્રમમાં ખાંચાંચો સોધી કાઢનાર દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો ખીજો કોઇ પણ સભાસદ તેમના જેવો કાળેલ હજુ સુધી જણાયો નથી. આ વિષયમાં તો પાર્લામેન્ટના અનુભવી ગમે તે જુના સભાસદ જોડે પણ તેઓ દક્કર ઝીલી શકે તેમ છે. હાઉસ ઓફ કોમન્સ (ઇંગ્લંડની આમની સભા લોકમતનિરૂપણગૃહ)માં પણ તેઓ ઝળકી ઉઠે તેવા હતા. જેઓએ પીસતાળીશ વર્ષના તેમના જાહેર જીવનનું ખારીક રીતે અવલોકન કર્યું છે, તેઓ સર ફિરોજશાહ પોતાની એક તેવા તરીકેની ખ્યાતિ મેળવવાને કેટલી ખંતથી તથા ઉદ્યોગથી બહાર પડ્યા તે સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે. હાલમાં તેઓ આખા હિન્દના અગ્રેસરોમાંના

એક પ્રથમ પંક્તિના થઇ પડેલા હોવાથી, આપણને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ જણાય છે કે તેમનામાં નેતા થવાની નૈસર્ગિક શક્તિઓ હતી. લોકોના નેતા થવા માટે જે જ્ઞાન, જે શક્તિઓ, જે હિંમત તથા જે કાર્યકોશલ્ય અને નીતિનિપુણતા જરૂરનાં છે, તે સઘળાં તેમનામાં હતાં. પરંતુ સમાજના નેતાને નિપુણ સહાયકોની પણ જરૂર છે. અનુયાયી વિનાનો નેતા તે વીર સૈનિકો વગરના સેનાપતિ જેવો છે. જાહેરજીવનની જંગલ તથા ધમાલમાં જે નેતા તરીકે બહાર પડે છે, તેને પોતાનું નેતા તરીકેનું કર્તવ્ય જાળવી રાખવાનું પણ ખાસ અગત્યનું છે. પરંતુ નેતાને જે તેના જેવા કુશળ સહાયકો મળ્યા હોય તો જ આ પ્રમાણે બનવું શક્ય છે. આવા અનુયાયીની સહાયતાથી જ જ્ય મળી શકે કે જ્યની આશા રાખી શકાય. જગત જેનાં અદ્ભુત કાર્યોને વખાણે તથા તેમની યોગ્યતા સમજે એવા હરકુલસ જેવા આત્મમજા તથા સ્વાશ્રય ઉપર બ્રહ્મતા વીરની હંપ્ત હિંદના સામાજિક અનુયાયીઓમાં ખોટ છે, અને તદનુસાર હિંદના અગ્રેસરોના એક નેતા તરીકે સર દિરોજશાહ બહાર પડ્યા, તેનું માન તેમના અનુયાયીઓ કે જેમણે પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ને, તેમનાં કાર્યોમાં મદદ કરી, તેમને ધરે છે. નેતા તથા તેના અનુયાયીઓ બન્નેનો ઉદ્દેશ એક જ હોવો જોઈએ, કારણ કે દેશની ઉત્થતિના પ્રયાસોમાં જે નેતા તથા તેના સહાયકો વચ્ચે મતભેદ પડે તો તેથી પરિણામે યશ મેળવવામાં વિઘ્ન આવે છે. વિકાસ પામેલાં તથા ઉચ્ચ શ્રેણિનાં મનવાળાં મનુષ્યોમાં અંદર અંદર મતભેદ પડવો એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે તેઓ પોતા-પોતાના સ્વાનુભવ તથા જ્ઞાન પ્રમાણે અધિક પ્રશ્નનું અવશોકન કરે છે. તથાપિ આવા મતભેદનું અસ્તિત્વ પરિણામે સંતોષકારક એક યવાના ઉદ્દેશથી જ હોતું જોઈએ. આપણા દેશના જાહેર જીવનમાં ખીજા કોઈ પણ કિંદી કરતાં, સર દિરોજશાહ મહેતાને વધારે યશ મળ્યો છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેમની તથા તેમના સહાયકોની વચ્ચે તેઓ સંપૂર્ણ એક જ જાળરી શક્યા હતા.

સર દિરોજશાહને મળેલું અગ્રેસરપણું તથા યશ, તેમને તજજ્ઞાવસ્થામાં મળેલી કેળવણીના પ્રકારને અંગે જ હતાં. મી. તેલંગ, મી. રાનડે, તથા સર રાજઆવતની કેળવણી. દિરોજશાહ અને તેઓનાથી સંબંધિત ઉત્તરતી પંક્તિના બીજા વિદ્યાર્થી-ઓનું અહોભાગ્ય કે સન ૧૮૫૮ ની સાલમાં તે વખતે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે એરિસ્ટોટલના તત્ત્વજ્ઞાનના આક્ષરકર્તા વિવેચક તથા બાપા-ન્ટરકાર જગદ્વિખ્યાત વિદ્વાન સર અલેક્ઝાંડર ગ્રાન્ટ ગિરાજતા હતા. તેમનો પ્રિન્સિપાલ તરીકેનો ચાર વર્ષનો ટૂંક સમય, એ વિવાલયના ઇતિહાસમાં નોંધવા યોગ્ય છે. વસ્તુતઃ તે સમય સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય હતો; કારણ કે આ ત્રિપુટીને તે અરસામાં આ જ સ્થળે શાળાપયોગી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ત્રણે મહાન પુરુષોમાં સામાજિક જીવનનું ખીજ રોષી, ભવિષ્યના સામાજિક નેતાઓ તરીકે તેમને તૈયાર કરી, તેમના મનને કેળવનાર આ વિદ્વાન તત્ત્વવેત્તા જ હતા. તેમનામાં તેણે ઉચ્ચ કેળવણીના ઘણાજ વિશાળ તથા મજબુત પાયા રોપ્યો, અને તેઓએ આત્મપ્રયત્નથી તેનો વિકાસ કર્યો. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા ન્યાયશાસ્ત્ર સર અલેક્ઝાંડર એની તો ઉત્કૃષ્ટ રીતે સમજાવતા, કે તેમના પછી

તેમના જેવો શિક્ષણ આપનાર, પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થ શિવાય બીજો કોઈ પણ જણાયો નથી. તેમણે રોપણ કરેલાં બીજા યોગ્ય ક્ષેત્રમાં પડતાં તેનાં ઉત્પત્તિ થયેલાં કળાનાં લાભ આપ્યા આર્યાવર્તને મળ્યો છે, કારણ કે એ તો સર્વમાન્ય છે કે આ ત્રિપુટીએ પોતાનાં વિવિધ સામાજિક જીવનથી પોતાના સમકાલીન મિત્રોના મનોતો જે પ્રમાણે વિકાસ કર્યો, તેવો વિકાસ કરવાને બીજા કોઈ પણ નેતાઓ હજી સુધી શક્તિમાન થયા નથી. એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે લોકજીવનનાં કાર્યોમાં, દીર્ઘદષ્ટિ, કાર્યકૌશલ્ય તથા વિશાલતા માટે મુખ્યને જે અવસ્થાન આપવામાં આવે છે, તે આ ત્રિપુટીનાં પૃથક્ પૃથક્ જીવને પોતપોતાના કાર્ય-ક્ષેત્રમાં પાડેલા પ્રકાશને અંગે જ છે.

આ પ્રમાણે સર દિરોન્શાહના મનનું વલણ તેમની તરફ અવસ્થામાં વિશ્વવિદ્યા-લયના શિક્ષણ સમયમાં જ એક ઉચ્ચ ક્ષાંટિની વિચારશક્તિના મો દાદાબાઇનું બલિય મનુષ્યથી ઘટાયું હતું, અને તેથી પ્રથમથી જ તેઓ બલિયમાં રહ્યા. એક મહાન અગ્રેસર થશે એવું સૂચિત થતું હતું. તેમની આવી તીવ્રબુદ્ધિ જોઈને જ પ્રિન્સિપાલ સર અલેક્ઝાંડર આન્ટે તેમને પોતાના એક પ્રિય છાત્રની ગ્રંથાલમાં મૂક્યા હતા. જેમ મી. દાદાબાઇના વિદ્યાગુરુઓ તેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ તેઓ બલિયમાં એક મહાન નર થશે એમ અગાઉથી કહેતા હતા, તેની રીતે સર દિરોન્શાહ મહેતાના સંબંધમાં પણ બન્યું. સર અલેક્ઝાંડર એક પિતા તુલ્ય તેમની કાળજી લેતા હતા, તથા આગળ ઉપર સર દિરોન્શાહ જે ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા તેનું પ્રથમથી બલિયકથન તેમણે કરેલું હતું. પરંતુ ને સમયની તથા હાલની ઉચ્ચ કળવણીમાં કેટલો બધો તફાવત છે? એ આપણું ફર્માન્ય નહીં તો બીજું શું? તે સમયના સર અલેક્ઝાંડર આન્ટે તથા પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો ક્યાં અને હાલના શિક્ષક-ગુરુઓ ક્યાં? સરસ્વતીના ઉપાસકોને પદની મેળવ્યા પછીના જીવનમાં જે અંતરાયો નડે છે, તથા મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડે છે, તેમના સામે ટક્કર લીધી, પોતાનો માર્ગ સરળ કરી, ઉન્નતિના પથમાં વડન કરી શકે એવી તે વખતમા આપાતી ઉચ્ચ પ્રકારની કળવણી, અર્વાચીન સમયમાં ક્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે?

પોતાના તરફ વિદ્યાર્થીની ઉત્કૃષ્ટબુદ્ધિથી સર અલેક્ઝાંડર એટલા તો પ્રસન્ન થયા હતા કે તેમણે તેને બારીસ્ટર થવા માટે ઇચ્છાં સોલ્લવાને તેમનાં માતા પિતાને સૂચના કરી સર દિરોન્શાહના જીવનમાં આ બનાવ પણ ઘણા મહત્વનો હતો, કારણ કે પરિણામે તેનું કળા પાણું જ લાભકારી નિવડ્યું. તેઓ પહેલવહેલા પારસી બારીસ્ટર તથા મુખર્ચ યુનિ-વર્સિટીના એમ. એ. હતા. સને ૧૮૬૮ માં તેમણે બારીસ્ટરની ઉપાધિ લીધી હતી. જે દિવસે તેઓ લિંકન ઇન (બારીસ્ટરની કળવણીની શાળા)ના વાતાવરણમાંથી તરતના આવેલા મુખ્યના કિનારે ઉત્તર્યા, તે દિવસે સાંજેજ સર અલેક્ઝાંડરને, દીર્ઘકાળ ઇચ્છીત એડિન્સનના વિશ્વવિદ્યાલયના વડાવિદ્યાગુરુના હુદાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં, વિદ્યવિગિરી આપવાને, વિદ્યાર્થીઓ તથા શહેરિઓને એક લાભ મેળવડો દસમજ કાવસજ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં

બોલાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં જોડાવાનો તથા પોતાના અતિપૂજ્ય ગુરુને જોવટના પ્રણામ કરવાનો સ્વલ્પ યોગ અલ્પધાર્મ્ય પ્રાપ્ત થયો હતો. મુંગઈના બારીસ્ટર મંજીમાં તેમને જે અનુભવ મળ્યો, તે આગળ જતાં તેમના સામ્રાજ્ય જીવનમાં અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યો, કારણ કે કાયદાશાસ્ત્રી તરીકેની તેમની વક્તવ્યશક્તિ, તેમના અભિજ્ઞતા લોકનેતા તરીકેના જીવનમાં એક મજબૂત ટેકારૂં થઈ પડી હતી.

સર દિરોજશાહ મહેતા પોતાના કાયદાના વિસ્તૃત જ્ઞાનને અંગે વિવિધ સુધારાઓ કરવાનું સ્વસ્વી શ્રમ્યા હતા, તથા તેમના પોતાના ધ્વજાકમાં જ આવ તેમનું કાયદાનું જ્ઞાન. તદ્દી, પણ આખા હિંદમાં કાયદાઓનું વલણ ધડી શક્યા હતા. લોકપક્ષને તથા જુદી જુદી વ્યક્તિઓને ઘણીજ હરકત કરતા નિવડે એવા કાયદાઓ પસાર કરવા સામે તેઓ પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો કરતા હતા. લોકોમાં આપત્ત થઈ પડેલા બાણીતા “જમીન મહેસુલો કાયદાના સુધારા”ના ખરડાની સામે પ્રથમ દાઉદ હોદ્દામાં તથા પાછળથી મુંગઈની ધારાસભામાં તેમણે જે બહાદુરી ભરેલી લડત ચલાવી હતી, તે તેમની એક ધારાશાસ્ત્રીને છાજતી, તથા રાજ્યપ્રધારણને અનુસરતી લડત ચલાવવાની પદ્ધતિનો નમુનો છે. તે વિષે મી. એચરલેને પણ પોતાના બાપણમાં ક્ષત્યા કરી હતી. વળી સને ૧૮૮૮નો મુંગઈના યુનિસિપલ એક્ટ, કે જે ઘડવામાં સર દિરોજશાહનો મુખ્ય હાથ હતો, તે મુંગઈના નાગરિક જીવનમાં સુધારણા મારેના તથા ત્યાંના કર ભરનારાઓના હક્કો જાળવવા મારેના તેમના પ્રયાસનો ખીન્ને દાખલો છે. આ ઉપરાંત વાઈસરોયની ધારાસભામાં પસાર થયેલો પોલિસ એક્ટ, અમલમાં ચૂકતી વખતે હાલમાં છે તેથી પણ વધારે ખરાબ અસર ઉપજાવતો અટકાવવા માટે, આખું હિંદ, આ રાજ્યપ્રધારણને અનુસરી સુધારા કરવાના હિમાયતીની સમયસૂચક તથા દૂરઅંદેશી જુદિને જ આભારી છે. વળી અમુક જ વેપારીને સર્વ હક્ક સ્વાધીન કરવાની સામે સખત લડત ચલાવીને સ્થાનિક ધારાસભામાં તાજીરૂં દુતેક તેમણે મેળવી હતી. યોદ્ધા સમય અગાઉ મેરોટર ગાદીઓના સંગ્રામમાં સર્વ હક્ક સ્વાધીન મેળવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, અને આ પ્રયત્નને સફળ થાત તો મુંગઈના નાગરિકોને ઘણીજ હાડમારી ભોગવતી પડત, એ નિઃસંદેહ છે.

વડી ધારાસભામાં “ઓફિશિયલ સીક્રેટસ બીલ” તથા “યુનિવર્સિટીઝ બીલ” પસાર થતી વખતે સર દિરોજશાહ મહેતાની હાજરીની આપણને કેટલી ખોટ પડી હતી? લોકોમાં અધિય અને પરિણામે અનિષ્ટકારક સરકારના આ બંને કાયદાઓનું વલણ સર દિરોજશાહ મહેતાની વ્યાજબી તથા મજબૂત દલીલોથી ફરી જાત એમાં કંઈ સંદેહ નથી. જાહેર કાર્યોમાં જે લોકોના હક્કો અથવા તો સ્વતંત્રતાને, રાજ્ય તરફથી, ચુકત મંડેલો તરફથી અથવા વ્યક્તિ પરત્વે કોઈ પણ જાતની હરકત કરવામાં આવતી હોય, તો તેના સામે થવાને સર દિરોજશાહ મહેતાને જે સ્વાભાવિક ધમ્મા થતી હતી, તેનું મુખ્ય કારણ તેમને મળેલું કાયદાનું જ્ઞાન હતું. યુનિસિપલ કાયદાની અવગણના કરી કાર્ય કરવાને રાજ્ય તરફથી જે જે પ્રયત્નો વારંવાર થતા હતા, તેમના સામે તેઓ જે બહાદુરી ભરેલી ટક્કર

ઝીલતા હતા, તેના હજારો પુરાવા આપણને મળી શકે તેમ છે. મુખર્ધી શહેરના કર બ નારાઓના નાગરિક તરીખેના હકો ઉપર જે દબાણ કરવામાં આવતું હતું, તેની સામે ક્રોધ મંદ લડત લડવા માટે ત્યાંના શહેરીઓએ તેમનો આભાર માનવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવેલા મંથોગોમાં સર ફિરોજશાહ મહેતાને કેળવણી તથા કા દાનું શિક્ષણ, ખેત્રે તેમનાં લોક હિતનાં જીવં જીવં કાર્યોમાં ધણીજ મદદરૂપ નિવડ્યાં હતાં આ બંનેની યુક્ત અસર તેમનાં મુખ્ય બાવણોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમનાં કાર્યોમાં અ સહાય થઈ પડેલા ત્રીજા પ્રસંગ, તેમનો ત્રણ વર્ષનો ઇંગ્લાંડનો સહવાસ હતો. ઇંગ્લાંડમાં જન્મસમાજસોભને અંગે સને ૧૮૬૭નું દ્વિતીય “રિફોર્મ બીલ” રજૂ કરતું પડ્યું હતું, સમાજસોભના સમયમાં મુમયોગે તેઓ ત્યાં હતા. બ્રિટિશ જનસમુદાયના રાજ્યનીતિ ઇતિહાસમાં ૧૮૬૦ ની સાલથી શરૂ થતો દસકો ધણીજ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય હોતે સામાજિક મહેસુલ વિશેના પૂર્ણ અભ્યાસી ઍક્સર્ટનના મહેસુલી ખાતાના રાજ્યમંત્રીપણા હેઠ ઇંગ્લાંડની મહેસુલ સંબંધી રાજ્યનીતિમાં મહાન ફેરફાર તે જ અરસામાં થયો હતો. આ દસકામાં કૉબડનની વેપાર સંબંધી છૂટની સરત ક્રાન્સની સાથે થઈ હતી. જૉન સ્ટુઅર્ટમિલ જે મહાન તત્ત્વવેત્તા તથા લોકહિતવાદીઓ પણ આ જ અરસામાં જાહેરમાં બહાર પડ્યા હતા વળી આ જ સમયમાં હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં સામાન્ય લોક તથા ઉચ્ચ વર્ગના પ્રતિનિધિએ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધો ઉપસ્થિત થવા માંડ્યાં હતાં. જેના પરિણામે, તેમાંનાં એક પક્ષનું અધિકા બધ થયો હતો. તદ્ ઉપરાંત આ દસકામાં “ટોરી” (કન્ઝર્વેટિવ) પક્ષનો પરાજય થયો હતો તથા દીર્ઘ સમયથી નષ્ટ થયેલા “લિબર્લ” પક્ષનું ઍક્સર્ટનના અગ્રેસરપણા નીચે “લિબરલ પક્ષના ૩૫માં પુનર્જીવન દરિગોચર થતું હતું. મગુરવર્ગની ઉન્નતિ પણ આ અરસામાં થવા માંડી હતી. ખરેખર તે દશ વર્ષો ઇંગ્લાંડના આર્થિક તથા રાજકીય ઇતિહાસમાં મહા પરિવર્તનો કરનારાં હતાં, કારણકે તે દશવર્ષોમાં જુના વિચારોમાં ધણીજ ફેરફારો થયા હતા તથા પુરાતન સમયના “લિબર્લ” તથા “ટોરી” પક્ષની જગ્યા નવા વિચારોથી પૂર્ણ “લિબરલ” પક્ષે લીધી હતી. જે કે સર ફિરોજશાહ ત્યાં-તે વખતે એક પ્રેક્ષક તરીખે ઉપસ્થિત હતા, તથાપિ આ ઐતિહાસિક તથા ધૈર્યયુક્ત રસાકસીઓ જોવામાં તેમને ગમ્મતન સાથે જ્ઞાન મળતું હતું. ઇંગ્લાંડની રાજ્યનીતિનું તથા ત્યાંના સમાજસોભોનું આવી રીતે પ્રત્ય અનુભવચિત્રો મારફતે જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન બીજી કોઇપણ દિશાએથી તેમને પ્રાપ્ત થવા અશક્ય હતું. “હાઉસ ઑફ કૉમન્સ”માં મજે પ્રતિસ્પર્ધિપક્ષો, ચુંટણી કરનારાઓનું વલણ પોતાની તરફ કરવા જે મુદ્દાઓ સમજાવતા હતા, તેમનું તેમણે સંપૂર્ણ અધ્યયન કર્યું. આપાં એમ પણ ધારી શકીએ કે આ મુદ્દાઓમાં બવિષ્યમાં પોતાને અદ્યણ કરવા યોગ્ય કયા છે તેનું પણ તેમણે તારણ શોધ્યું હશે. આછટ તથા ઍક્સર્ટન જેવાઓના મુદ્ધિપ્રભાવ આગળ પડેલા તથા સંપૂર્ણ જલોજલાલી ભોગવતા “લિબરલ” પક્ષે તેમના તરણ પા મિક્તિસક મન ઉપર મજબુત છાપ પાડી હશે, અને તેથી તેમણે તે પક્ષના સિદ્ધાન્તો પોતાના તરીખે જો બવિષ્યમાં સ્વીકાર્યા હોય, તો એમ તેમણે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તથા પગીશ પકી જ કરેલું હોતું જોઈએ. ખાસ કરીને હિંદના સંબંધમાં તો સુધારામાં આગળ વધે

“વિખરલ” પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકારજ અભિનન્દનીય હતો. ગમે તેમ હોય પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે પોતાના ઇંગ્લાંડના ત્રણ વર્ષના રહેઠાણ દર્મ્યાન, મી. મહેતાને ત્યાં જોવાનું તથા શિખવાનું મળ્યું, તે ઉપરથી પોતાને હિંદુસ્તાન પાછા ફરતાં થું થું ઉપયોગનું થઈ પડશે તેનું તારણ તેમણે કાઢ્યું હશે. જો કે તે સમયના તથા અર્વાચીન “વિખરલ” પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તોમાં મહાન પરિવર્તન થયું છે, તથા તેનું સ્થાન “રેડીકલ” (મૂળ પરિવર્તવાદી) પક્ષે લીધું છે, તથાપિ લગભગ આઠીસ વર્ષ પછી પણ મી. મહેતા પોતાના જુના પદ્ધતિને વળગી રહ્યા છે, તેનું કારણ તે પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તોએ તેમના મન ઉપર કરેલી ઊંડી અસર છે. પોતાના શોકજીવનમાં સર દિરોજશાહ મુધારાપદ્ધતિને જ વળગી રહ્યા છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તથાપિ આ દેશના રાજ્યવહીવટી મંડળના વિચારોની અસર તેમને પણ કેટલેક અંશે તો થયેલી જ. અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ તેમના વિચારો આગળ વધેલા હતા તથા સમયાનુસાર હતા. જો કે વેપારની સંપૂર્ણ છૂટના તેઓ દિમાયતી હતા, તથાપિ હિંદના ઉગતી સ્થિતિના ઉદ્ધોગોના સંબંધમાં તેમના વિચારો તેથી જુદા હતા. હિંદની આર્થિક સ્થિતિ એવી છે કે, “ફી ફ્રેડ” (મિન જફાતી વેપારી નીતિ) ના મુજબ સિદ્ધાન્તોને વળગી રહીને, બાકીનામાં કેટલોક ફેરફાર કરવાની આગત્ય છે.

તરણ મી. મહેતાના ઇંગ્લાંડના સહવાસ દરમ્યાન, દેશહિતનાં કાર્યોમાં, તથા દેશ-ખંડુઓની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસમાં જીવન ગાળતા મી. દાદાભાઈ નવરોજના દાખલાએ પણ ઓછો ઉત્સાહ આપ્યો નહીં હોય. પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યેની ફરજો અદા કરતાં આ સ્વદેશપ્રેમી મહાત્માને તેમણે ઘણી વખત અવસોક્ષ્યા હતા. પોતાનું લક્ષ્યખંડુ સાધવાને તેઓ કેટલો આત્મભોગ આપતા હતા, કેવા ઉચ્ચ આશયો ધરાવતા હતા, તથા પોતાની દેશ પ્રત્યેની ફરજોના સંબંધમાં કેટલા બધા અડગ તથા ઉત્સાહી હતા ? હિંદના પુત્રોમાં તેમના કરતાં વિશેષ ઉચ્ચાભિલાષી તથા સ્વાર્પણ કરનારો બીજો કોઈ થયો નથી. મી. દાદાભાઈ તેમની વૃદ્ધવસ્થામાં પણ દેશખંડુઓને એક આદર્શરૂપ છે, તથા દેશસેવાના સંબંધમાં સ્વદેશસેવકોના મુગ્ધમણિ છે.

પોતાના જીવનની આ મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાના તથા પોતાના સ્વદેશખંડુઓ પ્રત્યેની પોતાની ફરજો યથાશક્તિ બજાવવાના ઉદ્દેશથી મી. દાદાભાઈએ કેટલાક એવો ઇડીઅન સમ્યક્દરેખાની સહાયતાથી પ્રથમ “લંડન ઇડીઅન સોસાયટી” તથા પાછળથી, સ્વાગ્રવી તથા આત્મપ્રયાસથી ફોર મેળવી “ઈસ્ટ ઇડીઆ એસોસીએશન” સ્થાપ્યું. મી. દિરોજશાહના સહભાગ્યે આ બન્ને સોસાયટીઓમાં બહાર જીવન વિષેની ફજવણી મેળવવાનો મુયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી કરીને હિંદમાં પાછા ફર્યા પછી તેઓ પોતાના લૈકિકજીવનમાં ફતેહ મેળવી શક્યા તથા દેશહિતનાં કાર્યો બજાવી શક્યા. હિંદને લગતા વિવિધ વિષયો “ઈસ્ટ ઇડીઆ એસોસીએશન” માં ચર્ચાતા હતા, અને તેના છપાયેલા કાર્યક્રમ ઉપરથી જણાય છે કે મી. મહેતા તે વિષયોની ચર્ચામાં ભાગ લેતા હતા. આં ઉપયોગી સંસ્થાના કાર્યથી આપણી ઉછરતી પ્રજા તદ્દન અજાન છે, એ શોચનીય છે. તે સંસ્થાના જેવું સંગીન કામ ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કર્યું હશે. તેના તરફથી છપાયેલા લેખો હાલ પણ ફજવાયલા

હિંદીઓને જ્ઞાન આપી શકે તેમ છે, કારણ કે એમાં સચેલા હિંદુ વિષેના વિવિધ વિષયો-
 મોના ક્રેટલાકનું નિરાકરણ હવુ પણ આવ્યું નથી. આ સંસ્થાઓની મીટિંગમાં મી. મહેતા
 ભાગ લેતા હતા, તથા ત્યાં તેમને મી. દાદાભાઈના અનુયાયી અને ઉપાસક એક યુવાન
 બંગાળી ગૃહસ્થને પંરિચય થયો: આ યુવાનનું હૃદય પણ દેશસેવા માટે ટ્રવતું હતું. તેમનું
 નામ ડબલ્યુ. સી. બોનરજી હતું. આ ત્રિપુટી ભવિષ્યમાં વિશેષ વર્ષ પછી હિંદમાં
 કોઈ પણ સમય નહીં થયેલી એવી મહાન સંસ્થા સ્થાપવામાં બીજા યોગ્ય હિંદી અગ્રેસરો
 સાથે જોડાવાને શક્તિમાન થશે એવો સ્હેજે વિચાર પણ તે સમયે કોઇના મનમાં થયો હશે
 એ કહેવું અશક્ય છે. આ ત્રિપુટીમાં મી. દાદાભાઈ અનુભવી હતા તથા ઈંગ્લાંડમાં વસેલા
 હતાં, અને બીજા બેને પોતાનું કાર્યદાનું શિક્ષણ પુરું કરીને પોતપોતાના ઇલાકામાં પાછા
 ફરવાના હતાં, તે વખતે તો કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં આવ્યો હોય કે સને ૧૮૮૫
 માં આ ત્રણે મુખ્યમાં પાછા મળશે, અને ત્યાં હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાને ઊડો તથા વિશાળ
 પાયો નાંખીને તેના પ્રથમ પંક્તિના નેતા થશે ! તેમાંનાં દરેકનું તે સમયે એમ ધારતું હતું
 કે પોતે પોતાને માટે પમંદ કરેલા જીવનમાર્ગમાં વહન કરશે. મી. દાદાભાઈ ઈંગ્લાંડમાં
 વસીને રાજ્યસત્તાના કેન્દ્રસ્થાનમાં માગણી કરવાને મી. ફિરોજશાહ મુમ્તાઝ પોતાનો
 (ખારોસ્ટરનો) ધંધો ચલાવવાને, તથા મી. બોનરજી તે જ ધંધો કલકત્તામાં શરૂ કરવાને
 હિંદના સુબાએ કળવણેલા હિંદીઓના હૃદયમાં શોભે ઉત્થાન થવાના કારણજૂત તથા સ્થળે
 સોમાન્ય ગંભીર અને ધ્યંનવળ ઉત્પન્ન કરનારું કુબારી “ઇલખટ્ટી ખીલ” આ અરૂણમાં
 રજુ કરવામાં આવ્યું જેને અંગે ઓગ્રો-ઇડીઓએ મોટો ખળખળાટ ઉઠાવ્યો, અને તેની
 પંરિણામિ હિંદમાં એક નવી જ નીચૂતિ ઉત્પન્ન થઈ. આ બાળતમાં લોકમત એકમાર્ગી
 તથા અવિચ્છિન્ન હતો. આ સોમાન્ય નીચૂતિના પરિણામરૂપ, હિંદમાં કોંગ્રેસની રચાપતી થઈ,
 તથા ક્રેટલાક બનાવોના સુમન્નેર્ગોને યોગે, આ ત્રિપુટી કોંગ્રેસના પ્લેટફોર્મ ઉપર પાછી મેળી.
 આ પ્રમાણે લોકમાન્યતા સિદ્ધ થઈ કે ક્રેટલીક વખત માદામાંથી સાઈ પરિણામ નિપજ છે.

કહેવત છે કે ‘ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય છે, ’ તે પ્રમાણે આ બન્ને તરણોના
 “ લંડન ઇડીઓન સોસાયટી ” તથા “ ઇસ્ટ ઇડીઆ એસોસીએશન ”
 તેમની બાદચાવસ્યા. સન્મુખના સાહિત્યના વિષયોમાં શરૂઆતના પ્રયાસો ભવિષ્યમાં તેઓ
 મહાન નેતાઓ થશે એવું સંધેવતો હતા. તેમાંના એકે, આગળ જતાં
 જોમાં ખાસ પ્રેવીજ્ઞતા તથા નામના મેળધ્યાં હતો એવા “ હિંદુ લો ” ના વિષય ઉપર લેખ
 લખ્યો, તથા બીજાએ, જોમાં પ્રકત રાનડે તથા તેલંગ કરતાં જ તેણે ઉત્તરેતી પંક્તિ મેળવી
 હતી એવા “ મુર્ષી ઈલાકામાં અપાતી કળવણી ” ના વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
 તેમનું વર્ષ લક્ષમાં લેતાં, જોમાં માનસિક વિકાસ વહેલો ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, કારણ કે
 તેમણે બન્નેએ બોલી શકે વર્ણની ન્હાની ઉમરમાં ઉપરના લેખો લખ્યા હતાં ! જોમાં તેમના
 ઉપર જણવેલા લેખો વાંચશે, તેમને એઓમાં માનસિક વિકાસ ક્રેટલો વહેલો ઉદ્ભવ પામ્યો
 હતો તેમો કંઈક ખ્યાલ આપશે. એ લેખો વાંચતાં આપણને એમ લાગે છે કે તે પુત્ર
 ઉમરનાં તથા લીંબા અનુભવી લેખકાંધી લખાયા હશે. અતિ તરણ અવસ્થામાં દીર્ઘદષ્ટિ

તથા કાર્યદક્ષતા બતાવવાનો પ્રસંગ સર દિરોજશાહના સંબંધમાં તેમણે ૧૮૭૧ ની સાલમાં મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશન સન્મુખ પ્રતિનિધિ મોકલવાની નવીન રીતિ અનુસાર સુધારો કક્ષાની સૂચના કરી હતી, તે સમયે બન્યો હતો. મી. મહેતા કરતાં શહેરની મ્યુનિસિપાલીટીના વહીવટમાં વધારે લાંબા તથા બહોળા અનુભવવાળા મેંબરોએ સુધારો કરવાના સંબંધમાં લગભગ અડધો કઝન સૂચનાઓ કરી હતી. પરંતુ તે સૂચનાઓમાં કેટલીક એવી અપૂર્ણતા હતી, કે તે બધી રદ કરવી પડી હતી. કોઈ અમુક મ્યુનિસિપલ કમિશનર કોરપોરેશનના કાયદાને ઉલ્લંઘન કરે અથવા તો તેના નિયમોના ભંગ કરે માટે તેના બંધારણમાં ફેરફાર કરે. અને એક વ્યક્તિને બદલે વધારે વ્યક્તિઓના હાથમાં સત્તા સોંપીને જોખમદારીને વિભક્ત કરવી એ મી. મહેતાને અતિ વિચાર વગરનું પગલું જણાતું હતું. તેથી ઉપરને અનુસરતા વિચારો દર્શાવીને તેમણે સૂચવેલા સુધારાઓને અમલમાં મૂકવાની અશક્તિ બતાવી આપી. ગ્રેટ બ્રીટન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જેવાં મોટાં શહેરોમાં ચાલતા મ્યુનિસિપાલીટીના વહીવટોની તપાસ કરતાં, આ સુધારકોને માલૂમ પડત કે, પ્રખ્યાત સ્થાનિક સ્વરાજ્યને લગતાં કાયદોને અમલમાં મૂકતાં, સર્વમાન્ય રીતે એમ સ્વીકારાયેલું છે કે, વિવિધ વ્યક્તિઓના હાથમાં વહીવટી સત્તા સોંપી જોખમદારી વિભક્ત દરવી, તેના કરતાં એક જ વ્યક્તિને મંપૂર્ણ સત્તા આપી, પૂર્ણ જવાબદારીમાં મૂકવી એ વધારે ઉત્તમ છે કારણ કે જવાબદારીને વિભક્ત કરવાથી પરિણામે કોમ્પની પણ જવાબદારી રહેતી નથી. મી. મહેતા તથા હરબઈ સ્પેન્સર જેવા નાગરિક જીવનના પૂર્ણ અભ્યાસીઓ પણ એવો જ મત ધરાવે છે. અન્ય સુધારકોએ સૂચવેલી ઉપરની સૂચનાઓને જો અમલમાં મૂકી હોત, તો નક્કી પરિણામ અનિષ્ટ આવત, તથા સુધારો ઉલટો એક કુધારો થઈ પડત. ઈંગ્લેન્ડમાં ચાલતા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદોના વહીવટો અનુભવ લઈ તરતના જ આવેલા, તથા જોન સ્ટુઅર્ટ મિલના લાંબા સમયથી ટકી રહેલા અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાન્તોથી ઉત્તેજિત થએલા, મી. મહેતાએ પોતાના કોરપોરેશનના કાર્યબંધુઓને ખાતરી કરી આપી કે આખો દિવસ કામ કરનારા પરંતુ તેમની દેખરેખ નીચેના તથા તાજાના મંત્રીની સલાયના છતાં પણ બાર મેંબરોની કાંતિસીલ સ્થાપી તેના હાથમાં સત્તા સોંપી દેવાથી મુંબઈ જેવા ગીચ વસ્તિવાળા શહેરની મ્યુનિસિપાલીટીના વહીવટ ચલાવવો કેટલો અશક્ય થઈ પડે? તેમણે આ પ્રમાણેની કાંતિસીલ નિમવા સામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો, તથા કોરપોરેશનને જવાબદારી હેઠળ ચોક્કસ શરતો સાથે એક વહીવટી અધિકારી નિમવાની બક્ષામણુ કરી. સુધારકોની આ સૂચનાની નિષ્ફળતાની એટલી તો સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે તેમને આ વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપવાનું એમને થોડું જણાયું. આ ઉદ્દેશથી તેમણે ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં “મ્યુનિસિપાલીટીઓની સુધારણા” એ વિષય ઉપર એક બહેર ભાષણ આપ્યું, તથા તેમાં સુધારકોની સૂચનાઓની સખત તીકા કરીને પોતાની સૂચના રજુ કરી. પરંતુ શિરસ્તા પ્રમાણે લોકમત સુધારકોની તરફ હતો. તરણ મી. મહેતા બહાર જીવનમાં એક બીનઅનુભવી જ ગણાતા, અને તેજ તેમનું વજન પડ્યું નહીં. તેમની દલીલોને લોકોએ હસી કહાલી, તથા તેના જવાબમાં મહેતાએ તેમના દેવરૂપ માની લીધેલા અગ્રેસરોની ટુંકી જુદિનો ઉપહાસ કર્યો. પરંતુ એવરે હસે છે, તે સૌથી વધારે હસે છે.” એ લોકમાન્યતાં આ વિષયમાં ખરી પ

વિપુલીએ જે નામના મેળવી, તથા તેમની દલીલો તથા તર્કશક્તિને બાબતે મુક્તાં, કેવળ તેમની વાદવિવાદની પદ્ધતિથી જ, ઉશ્કેરાવણ તથા ક્રોધવશ અથેના કલ્પકતા મદાસ તથા અન્ય સ્થળોના રાજ્યનીતિનું અંગ્રેજો ઇંગ્લીશનો ઉપર જે મળ્યુત છાપ પાડી, તેનો ખ્યાલ જેઓ તે મીટિંગમાં હાજર હતા, તેમને જ આવી શકે. આ ત્રણે વસ્તુઓએ પોતાને જે કહેવાનું હતું, તે એટલી તો શાંતિથી, નિષ્પક્ષતાથી તથા ધૈર્યથી લોકોને સમજ દર્શાવ્યું કે તે ત્રણેનાં એકસરખી રીતે વખાણું થયાં હાજ્યાં, તથા તેમનાં કાર્યમાં તેઓ નિપુણ મનાયા. આ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય મીટિંગમાં મી. મહેતાએ પોતાના રાજ્યનીતિ વિષેના જે વિચારો દર્શાવ્યા, તે નીચે પ્રમાણે હતા.

‘મારા રાજકીય નિશ્ચયોમાં જે કોઈ નિશ્ચય સર્વથી વધારે દૃઢ હોય, તો તે એ છે કે આપણો દેશ અંગ્રેજ રાજ્યની હકુમત તળે આવવાથી, એક એવી પ્રજાના તાબામાં આવ્યો છે કે તેના જેવા હુલાપણથી તથા ઉત્કૃષ્ટ રીતે રાજ્ય ચલાવવાને, ખીજ કોઈ પણ પ્રજા શક્તિમાન થાત નહીં. હિન્દીની બધી પ્રજાઓને તમે તપાસો, અને તમને માલૂમ પડશે કે, ખરી ઉત્તરિ તથા મુધારાના માર્ગમાં આપણને સહીસલામત દોરનાર, આ પ્રજાની જેવી યોગ્ય ખીજ કોઈ પણ પ્રજા નથી.....હિંદમાં વસતા અંગ્રેજોના એક ટીકાકાર તરીકે બહાર પડતાં, હું કંઈ તેઓનાથી ચઢતી પંક્તિને દાવો કરતો નથી, તથા તેમના જેવા સંજોગમાં તેમના કરતાં વધારે સારું કાર્ય કરત એમ દર્શાવીને આત્મચ્છાધા કરવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ મને પ્રતીતિ છે કે અંગ્રેજ ગૃહસ્થો એટલું તો માન્ય રાખશે કે આ બનાવ તેમને ટીકાકારોથી મુક્ત કરી શકે તેવો નથી. તેમનાં આ દેશમાં કરેલા કાર્યોનું જે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નિરીક્ષણ થવું જોઈએ એમ તેમણે પોતે જ સ્વીકાર્યું છે તથા સૂચવ્યું છે, તદ્દનુસાર જે તેમનાં કાર્યોને અવગણવામાં આવે, તો તેમણે અસહનતા ધારણ કરવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.”

દેશના રાજ્યકર્તાઓ વિષેના પોતાના આ રાજકીય સિદ્ધાન્તને તેઓ અડગ રીતે તથા એક સરખા વળગી રહ્યા હતા. તે સમયના ઉપર જણાવેલા આ અતિ મહત્વના વિષય સંબંધમાં મી. મહેતા પોતાના શ્રોતાઓને સમજ જે બ્યાજખી ટીકાઓ નીચેના રીતે રાખીને યાદગીર રાખ્યા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ તેમનો ઉપરોક્ત રાજકીય સિદ્ધાન્ત હતો.

૬ મત્તાથી કામ લેવાની રાજ્યનીતિ પરિણામે નિષ્ફળ જ નિવડે છે. આ વિષય મી. મહેતાએ અન્ય પણ એક મહત્વનું અવલોકન કર્યું હતું, જે આપણા સ્મરણ બનાવોને લક્ષમાં લેતાં, લગભગ અવિચ્છેદ્ય જેવું કહી શકાય. તેમને ગમ્ય છે. ૧ થી કાર્ય સાધવાની રાજ્યનીતિ આગળ જતાં અંગ્રેજ સૈનિકો તથા હું આરોગી સંખ્યાનો વિસ્તાર વધારવામાં કારણભૂત થઈ પડશે. સમયના વલકે તેઓ (જેઓનો પાઠ ભણી અનુભવ પામેલા, તથા સ્વતંત્રતાના પવનથી ઉન્મત્ત રહ્યા હોય) લીધી મોટી સંખ્યામાં પોતાના સ્વદેશ તરફ પ્રત્યાગમન કરશે, જ્યાં તેમને

રાજ્યબંધારણને અનુસરતાં તથા સમાનતાના સિદ્ધાન્તોથી રચાયેલા રાજ્યતંત્રથી ચલાવવામાં આવતાં કાર્યો અપ્રિય થઈ પડશે. તેમનો આ તકે કંઈ સ્વમકલ્પિત નહોતો. દીર્ઘદષ્ટિના નિપુણ અંગ્રેજ મિકિલ્સકોએ આવી નવતનાં વલણનાં ચિહ્નો, ગમાં થોડાં વર્ષો દરમ્યાન જ અવસોક્યાં છે. આ પ્રકારના વલણનો જે થોડા સમયમાં અટકાવ નહીં કરવામાં આવે, તો તે એક સ્થાપિ રૂપ ધારણ કરશે, અને સમાનતા તથા રાજ્યબંધારણ માટે પ્રખ્યાત, ખીજ પ્રજાઓને આદર્શરૂપ, ઇંગ્લાંડનું રાજ્યતંત્ર ધણીજ ગુચવણુભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડશે. એક સમયે રોમનું રાજ્ય પણ એક પ્રજાસત્તાક તથા સમાન હક જાળવનારા રાજ્યતંત્ર તરીકે આખા વિશ્વમાં ખ્યાતિ ધરાવતું હતું. પરંતુ આ ખ્યાતિ તેણે પોતાના નિરંકુશ સામ્રાજ્યને વધારવામાં ગુમાવી. તથાપિ તેના આ દાખલાએ આપણને એક ઉત્તમ ધડા આપ્યો છે. લોકોની આ સામાન્ય માન્યતા યથાર્થ છે કે 'પોતાની અમુલ્ય ગણતી સ્વતંત્રતા તથા આદર્શરૂપ સમાજબંધારણને જાળવવા અર્થે બિટને હિંદને પણ ઉદ્ધર કરવો જોઈએ, નહીં તો પરિણામે (સહવાસ યોગે) હિંદ તેને પોતાની (અધમ) સ્થિતિ પ્રતિ ખેંચી જશે'. અત્યારે લગભગ વિસ્મૃત થયેલા 'ઇલિઅર્ટ બીલ' ના ગુણ દોષ તપાસવાનું બાળ્યે મૂકતાં, મી. મહેતાના મનમાં તેથી જે પ્રત્યક્ષનીય, ગંભીર તથા દીર્ઘ વિચારો ઉદ્ભવ્યા, તેમની યથાર્થતાનો ટોણ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ છે ? મારે ધુનઃ દહેલું પડે છે કે હાલમાં ખનતા ખનાવો લક્ષમાં લેતાં, તેમના આ અભિપ્રાયો, કેટલા અગમચેતી ભરેલા તથા ભવિષ્યવાદી નિવડ્યા ! સને ૧૮૮૩ માં કરેલું તેમનું ભવિષ્યસૂચન અત્યારે કેવા દુઃખદ સંજોગોમાં સિદ્ધ થતું જણાય છે ! મી. બાલદેવે પાર્લામેન્ટને કેટલી બધી શોચનીય સ્થિતિમાં આણી મૂકી છે ! મી. મહેતાએ 'ઇલિઅર્ટ બીલ' ઉપર કરેલું ભાષણ ઉત્તેજક હોવા ઉપરાંત સ્પષ્ટતામાં રાખવા યોગ્ય હતું.

જે વર્ષ પછી સન ૧૮૮૫ ના 'જનરલ ઇલેક્શન' વખતે ઇંગ્લાંડમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના પ્રયત્ને કરેલું તેમનું ભાષણ તેટલુંજ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ કાર્યને માટે બ્રિટિશ-સી એસોસીએશને એક સભા બોલાવી હતી, અને તેમાં મુંબઈ તરફથી મી. એન. જી. ચંદાવરકરને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. થોડા સમય ઉપર ઓનરેબલ મી. જી. કે. ગોખલેની પસંદગી વખતે પણ મી. શિરોજ્જ્ઞાને તે સભાના કાર્યક્રમ વિશે સચવા કરી હતી. એ સભામાં મી. દાદાભાઈ તથા મી. બી. તૈયબજી કરતાં પણ એક ડગલું આગળ વધીને તેમણે જણાવ્યું હતું કે " (ઇંગ્લાંડમાં) જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે ચાલતાં વાગ્યુલોનાં દીર્ઘદષ્ટિવાળાં તથા શોષક વિવેચનોમાં હિંદને લગતા પ્રશ્નોને રજુ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. જ્યાં સુધી આ પ્રશ્નો નહીં જાણે, ત્યાં સુધી હિંદને લગતા પ્રશ્નો ઇંગ્લાંડમાં સંપૂર્ણ રીતે રજુ નહીં કરી શકાય, અને તેથી આપણી માગણીઓ ખરોબર સમજાશે નહીં અથવા તો તેમનો અસ્વીકાર કરવામાં આવશે. આપણે ઇંગ્લાંડના લોકોને એકલા 'એ' એ-ઇડીયોના' ને નહીં સાંભળતાં, બલે પક્ષોને સાંભળવાને વિનવવા જોઈએ. કદાચિત વિરૂદ્ધ પક્ષોને લીધે ઉપસ્થિત થયેલી ધર્મોલ્લંઘન હિંદના હિતને ઘોંખો પહોંચશે, તથાપિ નિયમાનુસાર, લાંબે ગાળે, ત્યાંના લોકોની વિવેકબુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ ખરી રીતે ઉન્નતિનાં અને

ત્રિપુટીએ જે નામના મેળવી, તથા તેમની દલીલો તથા તર્કશક્તિને બાજુએ મૂકતાં, કેવળ તેમની વાદવિવાદની પદ્ધતિથી જ, ઉચ્ચેરાયલા તથા ક્રોધવશ થયેલા કલકતા મદાસ તથા અન્ય સ્થળોના રાજ્યનીતિનું અંગ્રેજો ઇંદીઅનો ઉપર જે મજબુત છાપ પાડી, તેનો ખ્યાલ જોઈએ તે મીટિંગમાં હાજર હતા, તેમને જ આવી શકે. આ ત્રણે વક્તાઓએ પોતાને જે કહેવાનું હતું, તે એટલી તો શાંતિથી, નિષ્પક્ષતાથી તથા ધૈર્યથી લોકોને સમક્ષ દર્શાવ્યું કે તે ત્રણેનાં એકસરખી રીતે વખાણ થવાં લાગ્યાં, તથા તેમનાં કાર્યમાં તેઓ નિપુણ મનાયા. આ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય મીટિંગમાં મી. મહેતાએ પોતાના રાજ્યનીતિ વિશેના જે વિચારો દર્શાવ્યા, તે નીચે પ્રમાણે હતા.

‘મારા રાજકીય નિષ્કેષોમાં જે કોઈ નિશ્ચય સર્વથી વધારે દૃઢ હોય, તો તે એ છે કે આપણો દેશ અંગ્રેજ રાજ્યની હકુમત તળે આવવાથી, એક એવી પ્રજાના તાબામાં આવ્યો છે કે તેના જેવા હઠાપણથી તથા ઉત્કૃષ્ટ રીતે રાજ્ય ચલાવવાને, ખીજ કોઈ પણ પ્રજા શક્તિમાન થાત નહીં. ઇનિયાની બંધી પ્રજાઓને તમે તપાસો, અને તમને માલૂમ પડશે કે, ખરી ઉત્તતિ તથા સુધારાના માર્ગમાં આપણને સહીસલામત દોરનાર, આ પ્રજાના જેવી યોગ્ય ખીજ કોઈપણ પ્રજા નથી.....હિંદમાં વસતા અંગ્રેજોના એક દીકા-કાર તરીકે બહાર પડતાં, હું ક’ઈ તેઓનાથી ચલતી પંક્તિને હાલો કરતો નથી, તથા તેમના જેવા મેનેજોમાં તેમના કરતાં વધારે સાફ કાર્ય કરત એમ દર્શાવીને આત્મશ્રદ્ધા કરવા છાનડતો નથી. પરંતુ મને પ્રતીતિ છે કે અંગ્રેજ ગૃહસ્થો એટલું તો માન્ય રાખશે કે આ બનાવ તેમને દીકામાંથી મુખ્ય કરી શકે તેવો નથી. તેમનાં આ દેશમાં કરેલા કાર્યોનું જે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નિરીક્ષણ થવું જોઈએ એમ તેમણે પોતે જ સ્વીકાર્યું છે તથા સ્વયંચું છે, તદ્દન-નુસાર જે તેમનાં કાર્યોને આવજોકવામાં આવે, તો તેમણે અસહનતા ધારણ કરવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.”

દેશના રાજ્યકર્તાઓ વિશેના પોતાના આ રાજકીય સિદ્ધાન્તને તેઓ અડગ રીતે તથા એક સરખા વળગી રહ્યા હતા. તે સમયના ઉપર જણાવેલા આ અતિ મહત્વના વિષય સંબંધમાં મી. મહેતા પોતાના શ્રોતાજનો સમક્ષ જે વ્યાખ્યાની દીકાઓ રજૂ કરવાને શક્તિમાન થયા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ તેમનો ઉપરોક્ત રાજક

સત્તાથી કામ લેવાની રાજ્યનીતિ પરિણામે નિષ્ફળ જ નિ. તા સંબં-
પી. મી. મહેતાએ અન્ય પણ એક મહત્વનું અવલોકન કર્યું હતું. સુ સમીપ
સ્મરણનાવોને લક્ષમાં લેતાં, લગભગ ભવિષ્યકથન જેવું કહી સ્વયંચું
‘ખાલ’ થી કાર્ય સાધવાની રાજ્યનીતિ ‘આગમ’ જતાં અંગ્રેજ યા અંગ્રેજ
‘હું આગાની સંખ્યાને વિસ્તાર વધારવામાં કારણશૂન્ય થઈ પડશે. વ વહવા સાથે,
દતો’ (મૂલોનો પાક બણી અનુભવ પામેલા, તથા સ્વતન્ત્રતાના પવન ઉગત થયેલા
કમરની લીડી મેદારી સંખ્યામાં પોતાના સ્વદેશ તરફ પ્રત્યાગમન કરશે, જ્યાં તેમને

રાજ્યબંધારણને અનુસરતાં તથા સમાનતાના સિદ્ધાન્તોથી રચાયેલા રાજ્યતંત્રથી ચલાવવામાં આવતાં કાર્યો અપ્રિય થઈ પડશે. તેમના આ તર્ક કંઈ સ્વમકલ્પિત નહોતો. દીર્ઘદષ્ટિના નિપુણ અંગ્રેજ ચિકિત્સકોએ આવી જાતનાં વલણનાં ચિહ્નો, ગયાં થોડાં વર્ષો દરમ્યાન જ અવલોક્યાં છે. આ પ્રકારના વલણનો જો થોડા સમયમાં અટકાય નહીં કરવામાં આવે, તો તે એક સ્થાપિ રૂપ ધારણ કરશે, અને સમાનતા તથા રાજ્યબંધારણ માટે પ્રખ્યાત, બીજી પ્રજાઓને આદર્શરૂપ, ઇંગ્લાંડનું રાજ્યતંત્ર ઘણીજ શુભવલ્લભરી સ્થિતિમાં આવી પડશે. એક સમયે રોમનું રાજ્ય પણ એક પ્રજાસત્તાક તથા સમાન હક જાળવનારા રાજ્યતંત્ર તરીકે આખા વિશ્વમાં ખ્યાલિત ધરાવતું હતું, પરંતુ આ ખ્યાલિત તેણે પોતાના નિરંકુશ સામ્રાજ્યને વધારવામાં ગુમાવી. તથાપિ તેના આ દાખલાએ આપણને એક ઉત્તમ ધડો આપ્યો છે. લોકોની આ સામાન્ય માન્યતા યથાર્થ છે કે પોતાની અમુલ્ય ગણતી સ્વતંત્રતા તથા આદર્શરૂપ સમાજબંધારણને જાળવવા અર્થે બિટને હિંદનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ, નહીં તો પરિણામે (સહવાસ યોગે) હિંદ તેને પોતાની (અધમ) સ્થિતિ પ્રતિ ખેંચી જશે. અત્યારે લગભગ વિસ્મૃત થયેલા 'ઇન્ડિપર્ન્ટ બીવ' ના શુભ દોષ તપાસવાનું બાળ્યે મૂકતાં, મી. મહેતાના મનમાં તેથી જે પ્રશ્ન સંભવ, ગંભીર તથા દીર્ઘ વિચારો ઉદ્ભવ્યા, તેમની યથાર્થતાનો કોણ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ છે ? મારે પુનઃ કહેવું પડે છે કે હાલમાં જનતા બનાવો લક્ષમાં લેતાં, તેમના આ અભિપ્રાયો, કેટલા અગમચેતી ભરેલા તથા ભવિષ્યવાદી નિવડ્યા ! સને ૧૮૮૩ માં કરેલું તેમનું ભવિષ્યસૂચન અત્યારે કેવા દુઃખદ સંજોગોમાં સિદ્ધ થતું જણાય છે ! મી. જાલકરે પાર્લામેન્ટને ફટલી બધી શોચનીય સ્થિતિમાં આણી મૂકી છે ! મી. મહેતાએ 'ઇન્ડિપર્ન્ટ બીવ' ઉપર કરેલું બાપણ ઉત્તેજક હોવા ઉપરાંત રમરણમાં રાખવા યોગ્ય હતું.

જે વર્ષ પછી સન ૧૮૮૫ ના 'જનરલ ઇમેકેશન' વખતે ઇંગ્લાંડમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના પ્રસંગે કરેલું તેમનું બાપણ તેટલુંજ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ કાર્યને માટે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી એસોસીએશને એક સભા બોલાવી હતી, અને તેમાં મુખ્યતરફથી મી. એન. જી. ચંદાવરકરને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. થોડા સમય ઉપર ઓનરેબલ મી. જી. કે. જોખલેની પસંદગી વખતે પણ મી. શિરોજ્જ્ઞાદે તે સભાના કાર્યક્રમ વિષે સૂચના કરી હતી. એ સભામાં મી. દાદાભાઈ તથા મી. બી. તૈયબજી કરતાં પણ એક ડગલું આગળ વધીને તેમણે જણાવ્યું હતું કે "ઈંગ્લાંડમાં) જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે ચાલતાં વાગ્યુદ્ધાનાં દીર્ઘદષ્ટિવાળાં તથા શોધક વિવેચનોમાં હિંદને લગતા પ્રશ્નોને રજુ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. જ્યાં સુધી આ પ્રમાણે નહીં બને, ત્યાં સુધી હિંદને લગતા પ્રશ્નો ઇંગ્લાંડમાં સંપૂર્ણ રીતે રજુ નહીં કરી શકાય, અને તેથી આપણી આગાહીઓ ભરોબર સમજીતો નહીં અથવા તો તેમનો અસ્વીકાર કરવામાં આવશે. આપણે ઇંગ્લાંડના લોકોને એકલા 'એન્ડો-ઇડિયનો'ને નહીં સાંભળતાં, બંને પક્ષોને સાંભળવાને નિવશ્ચા જોઈએ. કદાચિત વિરૂદ્ધ પક્ષોને લીધે ઉપસ્થિત થયેલી ધમાકામાં હિંદના હિતને ઘોંઘો પહોંચશે, તથાપિ નિયમાનુસાર, સાંભળે ગાળે, ત્યાંનાં લોકોની વિવેકબુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ ખરી રીતે ઉત્તરિતો અને હિત-

કારક સુધારાના માર્ગ તરફ વળશે. વિરૂદ્ધ પક્ષોની રસાકસિયોના વમળમાં હિંદને લગતા સવાલો નાંખવાથી, આપણને જે કે શરૂઆતમાં થોડો ઘણો આત્મભ્રમ આપવો પડશે, તથા બેખમ ખેડવું પડશે, તથાપિ भारी સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે પરિણામે આપણો જય થશે”.

પોતાના આ મતને મી. ફિરોજશાહ મજબૂત વળગી રહ્યા હતા. ‘ફરામશ કાવસજી ઇન્ડીટ્યુટ’માં દર્શાવેલા તેમના વિચારો ઉપરથી જણાય છે કે વીશ વર્ષના લાંબા સમય પછી પણ તેમની માન્યતા પ્રથમ પ્રમાણે એવી જ છે કે, હિંદનું હિત જાળવીને તેની અગવડો દૂર કરવી હોય, તથા તેને લગતી ફર્માદોની યોગ્ય દાદ મેળવવી હોય, તો હિંદવિષેના પ્રશ્નોને, ઇંગ્લાંડના વિરૂદ્ધ પક્ષોની સમક્ષ રજૂ કરવા બેઠાએ. ગાંઠ અંધકારમાં આગાહિત થયેલા, હિંદને લગતા ઘણા મહત્વના પ્રશ્નોને દૃષ્ટિગોચર કરાવવા માટે, તથા છેવટનો નિર્ણય લાવવાના હેતુથી, ખરી વસ્તુસ્થિતિના અવલોકનાર્થે વિરૂદ્ધ પક્ષોના વિવેચનરૂપ શોધક દીપકની જરૂર છે. હિંદને લગતા પ્રશ્નોને વિરૂદ્ધ પક્ષના વાતાવરણમાંથી અલગ રાખવા બેઠાએ, એવો નિર્ણયક તથા સ્વાર્થી પોષક કેટલાક એંગ્લો-ઇન્ડિયનોએ ઉઠાવેલા છે, અને તેના પ્રતિધ્વનિરૂપ લોકમતનાં વિમાર્ગપ્રસ્થિત તથા અગ્નિ વાળાઓએ ઉપાડી લીધા છે. પરંતુ, કહેવાની કંઈ અગત્ય નથી કે આ પોષક અરુપરૂપ સમાન છે.

હવે આપણે મુખર્ષી શહેરને લગતા મી. ફિરોજશાહના લોકજીવનના એક મહત્વના સમયમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. નિસ્વાર્થતાથી તથા સતત ઉદ્દોગથી એક શહેર સુધારક મ્યુનિસિપાલિટીનું કાર્ય જાળવતાં તેમને ૧૮૮૮ માં લગભગ એકાદ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. તેમની મ્યુનિસિપાલિટીને લગતા કાર્ય મંજૂરદારી દૃષ્ટિસીમા વિશાળતાને પામી હતી, તથા તે વિષેનો તેમનો અનુભવ ઘણોજ આગળ વધ્યો હતો. સન ૧૮૭૨ ના પ્રથમ ‘રિફોર્મ બિલ’ને અમલમાં મૂકતાં તેમાં ઘણી વહીવટી તથા કાર્યક્રમને લગતી આમીએ જણાઈ તેથી નાગરિક નેતાઓએ લોકોની ઇન્જાનુસાર તથા વિશાળ દૃષ્ટિથી ઘડાયું એક નવું અધિકારપત્ર મેળવવાને સરકારને વિનંતિ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. પોતાની નાગરિક તરીખેની ફરજને પંદર વર્ષ કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધી પ્રસંશનીય રીતે જાળવી, શહેરને ‘હિંદનું પ્રથમ પંક્તિનું નગર’ ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અધિકારપત્ર મેળવવાનો તેમનો સંપૂર્ણ હક્ક હતો. તે સમયના મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. એલિવેટ્ટે, નવીન ‘મ્યુનિસિપલ બિલ’ નો એક ખરડો ઘડી કહાડીને, ધારાસભા સમુપ રજૂ કર્યો હતો, પરંતુ તેના કાનૂનો (મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન એક્ટ) ને લગતા) એટલા તો અવળા અને પચાત્તગામી હતા, તથા નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના એવા ઉચ્છેદક હતા, કે શહેરમાં તથા નાગરિક સભા મંડળમાં તેની વિરૂદ્ધ ઘણી ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ. “ખરડાના મુસદ્દાને ફાડી નાંખો” એવો સામાન્ય પોષક સર્વેત્ર સંભળાતો હતો. હિંદીઓની યોગ્ય તથા કાયદેસર માગણીઓ તરફ દિલસોજી બતાવનારા તથા વિશાળ હૃદયના રાજ્યનીતિસુ પ્રખ્યાત લોર્ડ રેને, કર-બરનારાઓ તરફથી તથા સ્થાપિત મંડળો મારફતે આ બિલની વિરૂદ્ધ અરજીઓ સંખ્યામાં આવી હતી. મી. એલિવેટ્ટનાં આ અવિચારી પગલાં

સામે લોકમત ફેટલો ઉશ્કેરાયલો હતો, તે વિષે તેમને સંપૂર્ણ માહિતી મળી હતી. અતિ નિ-
બધક્ષતાથી તેમને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મુંબઈના નાગરિકોએ મ્યુનિસિપાલિટીને
લગતા વહીવટ માટે જે સુધારણા કરી હતી તેને અનુસરીને, તથા તેમની ઇચ્છાએ અને
જરૂરીઆતો ધ્યાનમાં રાખીને જે બીજાનું વલણ ફેરવવામાં નહીં આવે તો, સન ૧૮૭૧
ની સાલમાં જે પ્રકારનો સમાજસેવા મુંબઈની સરકારને દષ્ટિગોચર થયો હતો, તેવો જ
ખજાનગાર ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ રહે છે. વહાણના અનુભવી સુકાની જેવી સમયસૂચ-
કતા દર્શાવીને લોર્ડ રેએ તરતમાં જ ઉડનારા સમાજ સેવામંત્રી તોફાનનું નિરીક્ષણ કર્યું,
અને મી. મહેતા તથા મી. તેલંગ જેવા લાંબા સમયના અનુભવી તથા યોગ્યતાવાળા નાગ-
રિકોની ઇચ્છાનુસાર તે પ્રતિકૂળ મુસદ્દામાં સુધારો કરવાની મંજૂરી આપી. ઉપરના બંને નાગ-
રિકોમાં મી. મહેતાને નાગરિક સભા મંડળના પ્રમુખ તરીકેના વધારાનો અનુભવ પણ હતો.
આ હોય તેમને એ વખત તેમના કાર્યબંધુઓની સર્વાનુમતિથી મળ્યો હતો, અને તેને લગતું
કાર્ય તેમણે એટલી તો નિપુણતાથી બજાવ્યું, કે આગળ જતાં 'સર્વોત્તમ અધ્યક્ષ' તરીકેની
તેમની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ. આલતા વર્ષમાં ત્રીજી વખત કારપોરેશનના પ્રમુખ તરીકેની
અતિ જોખમી તથા ભારે દરમ્ને યોગ્યતાથી બજાવીને, પોતાની અધ્યક્ષ તરીકેની નામનાને
તેમણે ખરેખર દીપાવી છે.

આ પ્રમાણે તે બીજાના મુસદ્દાને પડતો મૂકવામાં આવ્યો અને આ અપૂર્ણ બીજાનો
અવધવ સમયે અંત આવ્યો. તથા બીજ વખતે મી. મહેતા 'સીલેક્ટ કમિટી'માં હતા,
તથા તે મંડળની સમક્ષ રજુ થયેલા એ બીજાના સંબંધમાં તેમણે જે ઉંડો અનુભવ દેખાડી
આપ્યો, તેથી લોક ઇચ્છાનુસાર ધારાસભામાં એક કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. આ કાયદો
ઘડવામાં મી. મહેતાએ જે અપૂર્વ શ્રમ લખને પોતાના સમયનો ભોગ આપ્યો છે, તેનું જ્ઞાન
ધણા જ યોગ્ય મનુષ્યોને છે.

કાયદો ઘડનાર તરીકેના તેમના કાર્ય વિષે વિવેચન કરતાં, વાચકને, તેમણે સ્થાનિક
ધારાસભામાં તથા વાઇસરાયની ધારાસભામાં કરેલાં અસંખ્ય ભાષ-
એક ધારાસભા તરીકે. જોનું અવલોકન કરવાથી રાજ્યનીતિના સિદ્ધાન્તોનું મનન કરવાને
સંપૂર્ણ સાધન મળી રાકશે. તે બધાંમાં તેમના સ્વકીય વિચારોની
છાપ પડેલી છે. નીડર તથા સ્વતંત્ર હોઈને અધિકારી મંડળની કૃપાદષ્ટિની અથવા તો તેમની
અવકૃપાની તેમણે લેશ પણ દરકાર કરી નથી. અધિકારીઓની પોતાની અથવા તો તેમનાં
વહીવટી અને રાજકીય કાર્યોની પ્રથેસા ફેટીકા કરવામાં તેઓ છેવટ સુધી સ્પષ્ટવક્તા રહ્યા છે.
મી. દિરોજશાહના સામાજિક જીવનમાં, તેમનું આ એક ખાસ લક્ષણ હતું, જે અતિ અનુ-
કરણીય તથા આદરણીય છે. કેટલીક વખતે લોકમતથી વિરુદ્ધ પડીને પણ તેઓ પસંદાપાત્ર
વાઇસરાયો તથા ગવર્નરોની સ્તુતિ કરવામાં પછાત પડ્યા નથી, તથા પ્રસંગ પરત્વે અતિ
તીક્ષ્ણ તથા સખત વિરુદ્ધ-ટીકા કરવામાં પણ સિધ્ધિલ રહ્યા નથી. એક વખત, વાઇસરા-
યની ઇન્ડસ્ટ્રીમાં, તથા બીજી વખત સ્થાનિક ઇન્ડસ્ટ્રીમાં એમ એ પ્રસંગે તેમણે પોતાની

નિડર સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરી આપી છે. દેશના સામાન્ય રાજ્ય વહીવટ વિષે, તથા માછ સર જેમ્સ વરરલ્ડની મહેસુલી ખાતાના મંત્રી તરીકેની કારકીર્દી દરમ્યાન, રાજકીય મહેસુલ વિષે દશવિદ્યા મી. મહેતાના ખુલા અભિપ્રાયોએ બીન-અધિકારી વર્ગની ટીકા સહન ન કરી શકનાર તે અધિકારી પાસથી એવા ઉદ્ગાર કઢાવ્યા કે મી. મહેતાએ રાજકીય પ્રશ્નોના સંવાદોમાં એક 'નવીન ચૈતન્ય' ઉત્પન્ન કર્યું છે. પરંતુ એટલું તો સર્વે માન્ય રીતે સ્વીકારાયેલું છે કે આ 'નવીન ચૈતન્ય' દેશના રાજ્ય વહીવટી અધિકારી મંડળ ઉપર ધડા લેવા યોગ્ય અસર કરી છે. ખોટી ખુશામતના રાખેલાં સાંભળવાને ટેવાઈ ગયેલા વહીવટી અધિકારીઓના શ્રવણપથમાં મિથ્યા બડબડાટને બદલે, રાજકીય કાર્યોની સખત ટીકાના રાખેલાં પડવા માંડ્યા હતા. સર ફિરોજશાહે વાઘસરાયની ધારાસભામાં ચાલતા વાદવિવાદોને સુસ્તી-માંથી નળતિમાં આણીને ઉચ્ચ પૈકિતમાં મૂક્યા હતા, તથા પોતાનાં અર્થ-ગાંભીર્યમુક્ત ભાષણોથી મામાન્યની રાજ્યધાનીનાં ધાતમંડળોમાં પણ વિકળતા ઉત્પન્ન કરી હતી. આ ભાષણો વાચકને બોધદાયક તથા આનંદદાયક છે. સાહિત્યના વિષયમાં તેઓ એક જુદીજા શાખાએ છે, અને વાઘસરાયની સભામાં અત્યંત જોગવાની ઇચ્છા ધરાવનારા સામાન્યક નાગરિકોને મનન કરવા યોગ્ય છે. તેઓ જ્ઞાનનો બંડાર છે એટલુંજ નહીં પણ કિંદને લગના વિવિધ વિષયોના સંમહરૂપ છે. રાજ્ય તથા પ્રજા ઉભયનું કલ્યાણ કરનારા માર્ગદર્શક વિશાળ સિદ્ધાન્તોનું તેમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. 'ઇમ્પીરીઅલ ક્રાઉસીસ' માંધારવાર જે કાપદાના વિષયો રજુ કરવામાં આવે છે, તેમના સંબંધમાં જાહેર ચિચારો તથા લોકમન દર્શાવવામાં સર ફિરોજશાહના જેટલો કાષ્ઠપણ કિંદી હજુ સદ્ય થયો નથી. એમના દેશ બંધુઓએ તેમનાં આ દેશહિતનાં કાર્યોની કદર અનેક વખત જુઝી છે.

સ્થાનિક ધારાસભામાં, મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના પ્રતિનિધિ તરીકે સન ૧૮૯૩ ની સાલ પછી તેઓ લાગણાગટ બેસા હતા, તે દરમ્યાન તેમણે કરેલાં ભાષણો, વાઘસરાયની ધારાસભામાં કરેલાં ભાષણો જેટલાં જ બોધદાયક, સ્વચ્છ તથા જ્ઞાનપૂર્ણ છે.

જાહેરમાં આદિય રૂઢિ પડેલા 'જમીન મહેસુલી કાપદાના બુધારાના ખરડા' વિષેનું તેમનું ભાષણ, તથા તેજ વિષય ઉપર 'ઇકોનોમી' માં મળેલી ઝંખવર સભા સમક્ષ આપેલું તેમનું પહેલાંનું ભાષણ, બંને તેમની વિવાદશક્તિના ઉત્કૃષ્ટ નમુના છે, તથા 'હાઉસ ઓફ કોમન્સ' માં રાજ્ય તરફના વિરુદ્ધ પક્ષના ગમે તે નેતાને પણ શોભાવે તેવાં છે. નિર્ભય સ્વાતંત્ર્ય તથા અડગ હિંમત ઉપરાંત આ ભાષણોમાં વક્તાની ઉચ્ચ પ્રકારની તર્કશક્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સ્થાનિક ક્રાઉસીસમાં તેમના ભાષણ પછી જે બનાવ બન્યો તે વિષ સુચન કરવું અત્રે આવશ્યક નથી, કારણ કે મુંબઈ ઇલાકાની પ્રજાના સ્મરણમાં તે હજુ તાજેજ છે.

હુંકામાં જે જે વિષયોઉપર સર ફિરોજશાહ બોલેલા છે, તે તેઓ જાતિ અનુભવથી, સંપૂર્ણ માહિતી મેળવ્યા પછી, તથા પોતાની માનસિક શક્તિને આધારે જ બોલેલા છે. તેમનાં કેટલાંક ભાષણો, જાહેર ભાષણોના ઉત્કૃષ્ટ નમુના છે, તથા તેમને સાંભળીને એટલિટન કે મુનાઇટેડ સ્ટેટના પરિક્ષક તથા કેળવણીના શ્રોતા જનો પણ પોતાનો હર્વ પ્રદર્શિત કર્યા વગર રહી શકે નહીં. હાલના સમયમાં તેમની સાથે દરીદ્રાઈમાં ઉતરે તેવા રાજ્યનીતિદા અથવા જાહેર ભાષણ કરનાર દેશમાં કોઈ નથી એમ કહેવું અતિશયોક્તિ બરેલું નહીં ગણાય.

આઠમી અંગાળી સાહિત્ય પરિષદ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ પરંતુ યી.)

ગૌરવ ત્રીજું.

રેશમ.

અંગાળાનું ત્રીજું મહોટાઇનું કારણ રેશમ સંબંધે છે. યુરોપીયન શોકો ચીનથી રેશમના કીડા લઈ આવેલા અને પછી સેકડો વરસ મહેનત કરી ત્યારે તેઓ રેશમનો ઉદ્યોગ હાથ કરી શક્યા. તેમના કહેવા મુજબ રેશમનું જન્મ સ્થાન તે ચીન દેશ, ચીનાઓ પણ એમ જ કહે છે છે. તેમના કહેવા મુજબ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૩૦ વરસ પર ચીનની રાણીએ શેતૂરનાં વૃક્ષ ખોદેલાં. રેશમના ઉદ્યોગ સંબંધે ઘણા જૂના વખતથી ચીનમાં પુસ્તકો યગેરે લખાએલાં છે. રેશમ કેમ જનાવતું તે ચીનાઓ કોઇને શીખવતા નહતા, તેમ શીખવા દેતા પણ ન હતા. એ તેમની શુભ વિધા હતી. મહા મુરકેલીએ. ઈ. સ. ના ત્રીજા સદ્દમાં જપાની શોકો કોરીના શોકો પાસે રેશમનો ઉદ્યોગ શીખ્યા. આના પછી ઘોડે વખતે ચીનની એક રાજ-કન્યાએ હિંદુસ્તાનમાં તેની શરૂઆત કરી. ઈ. સ. ના પહેલા તથા બીજા સદ્દમાં યુરોપનો ચીન જોડે જમીન માર્ગે રેશમનો વેપાર ચાલવા માંડ્યો. ઘણાઓનું એવું ધારવું છે કે રેશમના એ જ વેપારને માટે ઘણું ખર્ચ પંજાબમાં શક રાજના સોનાના સિક્કા ચાલતા હતા. તથા યુરોપમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ત્યાર પછી ઘણું દહાડે ચરૂ થયો. હવે આશુક્યના અર્થશાસ્ત્ર પરથી આપણને જણાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સદ્દાની પહેલાં પણ અંગાળાના મુલકમાં રેશમની ખેતી ઘણી થતી હતી. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રેશમી કાપડનું નામ “પરોર્ણ” એટલે પાંતરાંનું પથમ (ઉન યા રૂવાં): કીડા પાંતરાં ખાઈ જે પથમ (ઉન યા રૂવાં) બહાર કઢાડે તે પથમના બનેલા કાપડનું નામ “પરોર્ણ”. એ કાપડ ત્રણ જગાએ થતું હતું; મગધ, પીંડુ દેશ અને સુવર્ણકુશ. નાગરક્ષ, લિક્ષ્ય, બદ્ધલ અને વડ એ જાડમાં એ કીડા જન્મતા. નાગરક્ષમાં થતા કીડામાંથી બનતું રેશમ હજીદરના રંગનું, લિક્ષ્યના કીડા-માંથી બહાર આવતું રેશમ ઘડના રંગનું, બદ્ધલના રેશમનો રંગ સફેદ, તથા વડ અને બીજા જાડના કીડાના રેશમનો રંગ માખણ જેવો નીકળતો. આ બધાં “પરોર્ણ”માં સુવર્ણ કાપડનું કાપડ ઉચું ગણાતું. આના ઉપરથી જ કૌરોયવસ્ત્ર (રેશમી કાપડ) તથા ચીન દેશમાં પેદા થએલા પદ્મવસ્ત્ર (રેશમનાં કાપડ) નાં નામ પડેલાં.

ઉપર જે લખ્યું છે તે અર્થશાસ્ત્રના આપાંતર જેવું છે. એ અર્થશાસ્ત્રમાં રાજબંદા-રમાં કઈ કઈ ચીજો રાખવી જોઈએ તેની યાદી આપી છે, તે અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં. આ વાત કહી છે. અધ્યાયનું નામ “કોશપ્રવેશ્વરન પરીક્ષા” આ ટેકણે રતનો અર્થ માત્ર હીરા અથવા ઝવેરાત નહિ, પરંતુ દરેક વસ્તુમાં જે ઉત્તમ, તેનું નામ રત. એ “રત”

કાપડ એકવા બંગાળામાં જ સારું થતું એમ નહતું. મથુરા, અપરાન્ત, કલિંગ, કાશી, વત્સ દેશ, અને મહિશ દેશનું કાપડ પણ વખણાતું. મથુરા તે પાંડવ દેશ, મહિશ દેશ તે નર્મદાની દક્ષણમાં, અપરાન્ત તે મુંબઈ તરફનો ભાગ. આણંદના પછી સુતરનું કાપડ પણ બંગાળામાં ઘણા ઉંચા પ્રકારનું બનવા માંડ્યું. દાકાના મલમલ માટે એવું કહેવાય છે કે તેને ઘાસ ઉપર પાથરી રાખ્યું હોય તે રાત્રે તેના પર ઝાકળ પડે તો સવારે કાપડ દેખાય સરખું નહિ. એક આખું મલમલનું થાન વીંટીના કાણામાંથી ખસાર કરી શકાતું. વણકરને સવારમાં વહેલાં પરાઢીએ ઉઠી હાથમાં લાંબુની એક કાપેલી ચીપ લઈને કપાસના ખેતરમાં જવું પડતું અને ફટ કરતું જેવું કપાસના કાવાનું મોઢું ફાટે કે તરત તેના પર ચીપ લગાડી દઈ તેમાંથી નીકળતા રેસા લઈ તે બેગા કરી લેવા પડતા. એ રેસામાંથી બહુ ઝીલું સુતર બનાવતું પડતું, અને તેમાંથી મલમલ તૈયાર થતું. આકરે બ્યારે બંગાળા છૂતી ત્યાં પોતાનો સ્થાન નીચે ત્યારે તેની જોડે તેણે એ બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે બંગાળાની ખંડણી તરીકે વરસ દવાડે માત્ર પાંચ લાખ રૂપિયા પોતે લેશે, પરંતુ દિંડીના મહેનમાં જેમનું સગળું રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ તેણે માલદાહના રેશમી કાપડ તથા દાકાના મલમલ વડે પૂર્વ કર્યું.

ગૌરવ પાંચમું.

નાટકશાળા.

અસલ બંગાળાની જાહોજલાલીનું પાંચમું કારણ નાટકશાળા છે. તે વખતમાં નાટક-શાળાને “ પ્રેક્ષાગૃહ ” અથવા “ પેદૂઆ ઘર ” કહેતા હતા. ઘણા યુરોપીઅન નિદાનોનું કહેવું એવું છે કે ભરતખંડમાં નાટકશાળા હતી નહિ, નાટકશાળાની વ્યવસ્થા ગ્રીસથી આવેલી, અને નાટકશાળા તે રાજની નાય કરાવવાની જગામાં કરવામાં આવતી. આ વાત ખિસ્કુલ સાચી નથી, આપણે તો માત્ર આપણા ગૌરવની વાત જ કરવાની છે. પારદાની નિંદા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે એક વખતે દેવ અને અસુર વચ્ચે મોઢું યુદ્ધ થયું હતું; તે યુદ્ધમાં ઇંદ્રને વિજય મળ્યો અને તેણે એક ધન ઉભી કરી. તે ધનની નીચે દેવતાઓનું દલ મોજમજા કરતું હતું, મજા કરતાં કરતાં તેમણે દેવ તથા અસુરના યુદ્ધનું નાટક કરવા માંડ્યું. દેવતાઓએ જોયું કે, વાહ ! આમાં તો ઘણી મજા પડે છે. બ્યારે શત્રુની ધન પડશે ત્યારે આવી રીતનું નાટક થશે. અસુરોએ કહ્યું એવી રીતે હમને હલકા પાડવા તમારી કીર્તિનું એક નવું સાધન તમે ઉઠું કરી છો, તે હમે થવા દઈશું નહિ. એમ કહી થતું નાટક તોડી પાડવા તેમણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. આ વાત સાંભળી ઇંદ્રે એક બાંધુ હાથમાં લઈ તેમને નસાડી મૂક્યા. અસુરોને મારતાં મારતાં વાંસનો આગલો ભાગ ભાંગી સપાટ થઈ ગયો, અને તેનું નામ પડ્યું “ જર્જર ”. તેથી છેવટ “ જર્જર ” એ નાટકની

નિશાની ખન્યું. પ્રેક્ષાગૃહ તૈયાર કરવું હોય તો પહેલાં “જર્જર” દાટવું જોઈએ, અને નાટકનો કતારંબ કરતાં પહેલાં “જર્જર” ની પૂજા કરવી જોઈએ. “જર્જર” નાં છ પાપ છ સ્ત્રીધરો વડે બાંધી લેવામાં આવે છે. છ મોટા મોટા દેવતા તેમાં વાસ કરે છે, અને તેની છ જાણને પૂજા કરવી પડે છે. નાટકશાળાનાં મકાન ત્રણ ભત્તનાં હોય છે. એક લાંબું, એકેણે બંને છેડા સાંકડા, અને મધ્ય ભાગ મોટો, તેની લંબાઈ ૧૦૮ હાથ, આ રીતનું મકાન દેવસ્થાનને અંગે હોય છે; બીજું મકાન ચોખ્ખું, ૬૪ હાથ લાંબું, ૩૨ હાથ પહોળું. આ મકાન રાત્રીઓને માટે હોય છે; અને સાધારણ ગૃહધોના ધરને અંગે જે નાટકશાળા બનાવાય છે તે ત્રિકોણીઆ હોય છે, તેની ત્રણ બાજુઓ સરખી હોય છે, અને દરેક બાજુનું પરિમાણ ૩૨ હાથનું હોય છે. નાટકશાળા બાંધતી વખતે કાણાં, લંગડાં, અપંગ, વગેરે ખામીવાળાં માણસોને ત્યાં જવા દેવામાં આવતાં નથી. એટલું જ નહિ પણ એવા મનુષ્યોને પણ કામે લગાડવામાં આવતા નથી. સન્યાસી કે બીખારીને પણ જવા દેવામાં આવતો નથી. મકાન બાંધતી વખતે છેક અંદરના ભાગમાં “જર્જર” ને દાટી રાખવામાં આવેલો હોય છે. નાટકશાળાનો અર્ધ ભાગ જોનારાઓ અને અર્ધ ભાગ નાટક કરનારાઓ માટે રાખવામાં આવે છે. નાટકશાળા બે માળની હોય છે, ને જોનારાને માટેની જગ્યાના પણ બે માળ હોય છે. આવી રીતનું બે માળનું સ્ટેજ (રંગભૂમિ) ફનીઆના બીજા કોઈ ભાગમાં જોવામાં આવતું નથી. ફનીઆનું કાગકાજ એક જ માળના મકાનથી આવે છે, માત્ર સ્વર્ગમાં જ બે માળનાં મકાન હોય છે. જોનારને માટે જે અડધો ભાગ રાખવામાં આવ્યો હોય છે તેમાં મોખરાનો ભાગ બાહ્ય ભાગે માટે રાખ્યો હોય છે (રીઝર્વ ક્ષેત્રો હોય છે) તે ભાગના થાંભલા ધોળા તેની પાછળનો ભાગ ક્ષત્રિયોને માટે હોય છે. તેના થાંભલા રંગીન. તેની પાછળનો અર્ધો ભાગ વૈશ્ય, ને અર્ધો ભાગ શૂદ્ર માટે હોય છે ને તેના થાંભલા કાળા ને પીળા હોય છે. પહેરી દાર કરતાં પાછલી દાર એક હાથ ઉંચી, તેના પછીની એક હાથ, તેના કરતાં ઉંચી, એ પ્રમાણે ગેદરી બનાવી હોય છે. બીજો માથે પણ ગોઠવણ એવી જ હોય છે. રંગભૂમિની પાછળ એક્ટરને તૈયાર થવાની જગા તથા વાહનની જગા, તેની પાછળ આરામ લેવાની જગા, અને તેની પાછળ દેવતાની પૂજા કરવાની જગા હોય છે. સ્ટેજના પર ચિત્ર પણ હોય છે. સ્ટેજની દીવાલ પર અકચરીત રંગથી કોઈ જગાએ નહી, તો કોઈ જગાએ બાગ, તો કોઈ જગાએ ઘર, તો કોઈ જગાએ પર્વત શહેરો હોય છે. સ્ટેજના ઉપર “જર્જર” ની પૂજા અને નાન્દી પાક થાય છે. સ્ટેજની બે બાજુએ બે બારણાં હોય છે અને તેમાંથી એક્ટરો આવ જા કરે છે.

આ નાટક કરનારા શરૂઆતમાં બાહ્ય હતા. તેઓએ કેટલાએક અપિઓ પર કટાક્ષ કરી તેમના દારસ કરવા માંડ્યા, તેથી તેમણે તેમને શાપ દીધો કે “તમે શૂદ્ર થઈ જશો” ત્યારથી તેઓ શૂદ્ર થઈ ગયા છે. આજુકાના અર્થશાસ્ત્રમાં તેમને લૂદ્ર જ ગણેલા છે.

નાટકશાળાની વાત કહેતાં કહેતાં ભરત મુનિએ તેનો કાંઈક ઇતિહાસ આપ્યો છે.

હોન જ્યા મુળઈ છે ત્યા પહેના સુધ્ધસક નામે નગર હતું-જેનું સંસ્કૃતમાં નામ સુપરાઈ અને હાલ જેને સોપારા કહે છે ત્યા આવી પહોંચ્યો, ત્યા પણ તેણે લોધે પર જુનમ કરવા માડ્યો, તેથી તેને લોકોએ ત્યાથી નસાડ્યો, તે પાછો વહાણમાં બેસી લમ આવી પહોંચ્યો. તે જે દીવસે લકા પહોંચ્યો તે દીવસે જ કુશી નગરમાં બે સાલવૃક્ષની વચ્ચેમાં સુધ્ધ જંદા જુદ્દેવ નિર્મણનો લાભ મેળવતા હતા તેમણે ઇંદ્રને યોલાવી કહ્યું કે “આજે નિજ્ય લંકામાં ઉતર્યો છે, તે ત્યા મારો ધર્મ પ્રવર્તાવશે, માટે એનું તું રક્ષણ કરજે”

જે પણ વહાણમાં આ સધળો કાફલો વહાય થયો હતો તે પણ વહાણ ખડું મોટા હતા, તેમાં ૧૦૦ માણસોના સમાવેશ થયો હતો, મતનળ કે અદી હજાર વરસ પહેલાં પણ બગાળામાં એના મોટા વહાણ બનતા જે વહાણમાં વિનય લકા ગયો તેનું ચિત્ર અજ્ઞતાની શુદ્ધામાં છે તે વહાણને ડોલ છે, સદ છે અને વરાગથી વહાણ આવતા થયા તે પર્લાના વહાણોને બેઠતા સર્વે સાધા. તેમાં છે કેનાએકનું કહેતું એવું છે કે આ બધી વાત માનવા લાયક નથી, પરંતુ એ વહાણનું ચિત્ર આજે પણ લેસમાં આવે છે તેનું સુ? એ ચિત્ર પણ આજમાનું નથી, ઓછામાં ઓછા ૧૪૦૦ વરસ પરંતુ છે તે વખતે પણ લોધે મીનતા હતા કે નિજ્ય આ જ રીતે લકામાં ઉતર્યો હોવો બેઠ્યો

જુદ્દની પહેના પણ હિંદુસ્તાનમાં ખીંચ ત્રગાએ મોટા મોટા વહાણ બનતા મુળઈની પાસે બૃહસ્પતિ અથવા ભરત એ મોટું બંદર હતું, અને ત્યાથી મોટા મોટા વહાણ બાપી હોન તરફ જતા સોપારાથી પણ જતા એક વહાણમાં સો માણસ હમરી જતા એ વાત ધણી જગાએથી સંભળાય છે પરંતુ તામ્રલિપિ નયના બગાળાને બદલેથી એના મોટા વહાણ ઉપડનાની વાત જુદ્દેવની પહેલા કે પછી ધણી વરસ સુધી મંભળાતી નથી છતાં યુરોપીઅન પડિતોનું માનવું છે કે તામ્રલિપિ એક મોટું બંદર હતું અર્થશાસ્ત્રમાં છે કે રાગનો “નારધ્યસ્ટ” હોય તો તે તેના દર્શીઆની સફરનો પણ અધ્યક્ષ બનતો હતો તેથી તે વખતે પણ બગાળા, મગધ વગેરે પ્રદેશમાં ખીંચે બંદરે જના દર્શીઆ રસ્તે વહાણ ઉપડતા તેમાં ગદેહ નથી, અને જે ત્યાથી વહાણ ઉપડતા તો તામ્રલિપિ સિવાય ખીંચુ બંદર હતું નહિ

દશકુમાર ચરિત જાને અથ છે વિનસન સાહેબનો અભિપ્રાય છે કે ઇ સ ના હસો વરસ પર એ લખાએલો હોવો બેઠ્યો કેટલાએકનું કહેવું છે કે ઇ સ પૂર્વ એ લખાએલો હોવો બેઠ્યો એ અથમાં તામ્રલિપિનું નિવરણ છે. ત્યાથી ધણી વહાણ બગાળા સમુદ્ર તરફ જતા હતા દશકુમારના કુવરમાનો એક એવા એક વહાણ પર ચડી દૂરના સમુદ્ર તરફ જાય છે, અને રામેનું નામના એમ યનનું વહાણ તેના પગાણને હુઆડી દે છે “રામેનું” નામ બી ઇંગ્લેન્ડના રાજા રામેસીસનું નામ નજી આગળ આવી ઉભું રહે છે, જ્યારે દશ કુમાર લખાયુ હો ત્યારે રામેસીસના નામની સ્થિતિ કાઠમ તાજ હશે

ઈ સ પછી ચારસો વરસે શાહીઆન નામનો ચીનો તામ્રલિપિથી વહાણમાં બેસી

ચીન ગએલો. તે વહાણમાં જુદા જુદા દેશના લોકો હતા. ચીનાઈ સમુદ્રમાં માંડું તોફાન થઈ આવ્યું. વહાણ કુટુંબ કુટુંબ થઈ ગયું. અને ફાહીઆને બુદ્ધદેવની પ્રાર્થના કરવા માંડી એટલે તોફાન શમી ગયું.

ત્યાર પછી એ બંદરેથી ચીન અને જાપાન તરફ ઉપડી જતાં વહાણોની વાત સંબળાઈ છે. થોડા વખત પછી આપણા દેશના વતનીઓએ સુમાત્રા, જાવા, વાલી વગેરે ટાપુઓમાં જઈ વસવા માંડ્યું, અને ત્યાં સૈવ, વૈષ્ણવ અને બૌદ્ધ મંપ્રદાયનો પ્રચાર થવા માંડ્યો. પરંતુ તે લોકો ક્રિષ્ણ અને ભરૂચને બંદરેથી ગયા લાગે છે, તામ્રલિપિથી ગયા હોય એમ અને, પરંતુ તેની કંઈ સાબિતી નથી. અલદેશના પ્રાચીન જ્ઞાતિમાં લખ્યું છે કે મગધમાંથી ઘણી વખત લોકો ત્યાં જતા, અને અલદેશમાં સુધારો તેમણે જ લાખ કરેલા. રૂસેલ સાહેબના રીપોર્ટમાં છે કે ઘણા વરસ પહેલાં મગધમાંથી લોકો પેંગુ ગએલા અને ત્યાં તેમણે ભરત-ખંડનો ધર્મ પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

કલ્હીદામે કહ્યું છે કે બંગાળના રાજાઓ વહાણ લઈ શુદ્ધ કરવા જતા. પલ રાજાઓ શુદ્ધને માટે ઘણાં વડાણો રાખતા હતા તે બાળતમાં કાંઈ સંદેહ જોડું નથી. આલિમપુરમાં ધર્મપાત્રનો જે તાંબા પર કાતરેલો લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં ધર્મપાત્ર શુદ્ધને માટે ઘણાં વડાણ તૈયાર રાખતો હતો તે વાત સ્પષ્ટ રીતે લખેલી છે. રામપાલ વહાણનો પુલ બાંધી તેના વડે ગંગા પાર કર્યો એ વાત રામચરિતમાં ચોખ્ખી રીતે લખેલી છે, ઇસ ૧૨૭૬ ની સાલમાં તામ્રલિપિના બંદરેથી વહાણમાં બેસી કટલાક બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પેંગુ ગયા અને ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો એ વાત કલ્યાણી નગરના શિલાલેખ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ મનસા અને બંગાળચંદીના પુસ્તકમાં બંગાળા દેશની નૌકાવાતાની વિશ્લેષ સંદેહ વગરની માહિતી આપેલી છે. કાંઈ એક સોદાગરની યાદ. પંદર, સોળ વહાણ એક નાખોદાના હાથ તરે ચૂકી, ગંગા વડાની મેદા સમુદ્ર પાર હંકારી ઘડ જઈ સિંહલદ્વીપમાં ગયાની વાત છે, અને ત્યાંથી નીકળી ૧૫-૧૬ દીવસની મુસાફરી કરી મહા સમુદ્રમાં નાના મોટા ટાપુપર વેપાર કરવા જવાની વાત છે. એ સોદાગરનું નામ ચાંદ અને તેના મુખ્ય વહાણનું નામ મધુકર. કાંઈ કાંઈ પુસ્તકમાં છે કે મધુકરને ૧૨૦૦ હલેસાં હતાં. દિવ જાંસીદાસના મનસા ભાસાનમાં લખ્યું છે કે સિંહલ છોડી તેર દીવસ મુસાફરી કરતાં મહા સમુદ્રમાં પહોંચ્યા પછી એક મોટું તોફાન થયું, તુલા રાત્રિના જેવી દિશ્વરાશિ વહાણ ઉપર થઈ બીજા બાજુ પડવા લાગી. ચાંદ સોદાગર રડવા લેડો. “મ્હારું સર્વસ્વ આ વહાણોમાં છે. એમાંનું એક પણ નાંચે પડતું નથી. મ્હારો પોતાનો પણ જીવ જશે.” નાખોદા (કપ્તાન) ને બોલાવી તે કહેવા લાગ્યો કે “આતો કાંઈ ઉપાય કર,” કપ્તાને તેને દોડી પાડવા ઘણું પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ, ત્યારે મધુકરના બંદારમાંથી તેણે તેજનાં થોડાં પીપાં કાઢી, બોલી સમુદ્રમાં નાંખી દીધાં અને તેથી એકદમ મોજાં ઉડતાં બંધ થઈ ગયાં, અને બીજાં વહાણ આથેથી દેખાવા માંડ્યાં. આથી ચાંદ સોદાગરને ઘણો આનંદ થયો. આ બધાં પુસ્તકો

લખાયા બાદ બ્યારે કેદારરાય અને પ્રતાપાદિત્ય બહુ પ્રબલ થઇ ઉઠ્યા ત્યારે તેઓ હમેશા વહાણ લઇને જ યુદ્ધ કરવા જતા, અને ધણી વખત બહુ દૂર નીકળી જતા, પરંતુ તે વખતે તેમને ફારંગી (પોર્ટુગીઝ)ની બમબોટોની મદદ મળતી. ત્યાર પછી બ્યારે આરાધાનના રાત્રી અને પોર્ટુગીઝોએ પોતાની બમબોટોની મારફતે બંગાળા પર વ્યુદ્ધ કરવા માંડ્યો, ત્યારે સાયસ્તખાને બંગાળી ખલાસીઓની મદદથી જ તેમને સળ કરેલી, અને ત્યાર પછી બંગાળના ઉપસાગરમાં તે બોટો અટકી ગઇ.

(અપૂર્ણ.)

શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

ચર્યાપત્ર.

૧.

ગીતિમાં પદ્યબન્ધની સુશ્લિષ્ટતા.

‘ વસન્ત ’ ની તન્ત્રી

સાહેબ,

બાદપદ સં. ૧૯૭૧ ના ‘ વસન્ત ’ માં ‘ અનાર્થ ’ સંપાદકારી લેખકે રા. મગનભાઈ અતુરભાઈ પટેલના શાકુન્તલ નાટક ભાષાન્તરની ઝાટકણી કરી છે. હેમાં પ્રસંગવશાત્ મ્હારી ગીતિરચનામાં એક સ્થળે દોષ માનીને તે વિશે અરુચિ દર્શાવી છે.

“ તદપિ રુવે અબ્યક્ત જ
ફે વાણી રહી કાંઈ અટકી. ”

આ ગીતિના અર્થમાં ખીન્ન ચરણમાં ‘ કાંઈ ’ એ ‘ રા. રા. અનાર્થ ’ને કર્ણકર્કશ લાગે છે. હેનું કારણ હેમણે માનેલા નિયમમાં જણાવ્યું છે: ગીતિના ખીન્ન તથા ચોથા ચરણમાં નવમી અને બારમી માત્રા લઘુ જ હોવી જોઈએ.

- આ નિયમની પરીક્ષા કરવાની હામ બીકું ?

ગીતિના આ બન્ધનિયમ વિશે મ્હં ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ‘ બુદ્ધિપ્રકાશ ’ ના ૫૪ ૧૨૭ મે ચર્ચા કરી છે તે તરફ રા. ‘ અનાર્થ ’ નું લક્ષ ખેંચી અહિં એ ચર્ચાના સંક્ષેપમાં પુનરુદ્ધાર

હું કરીશ તો બસ છે. કવિ દલપતરામે ‘નવમી લઘુ સુજ ચોધે’ (ખીજ તથા ચોથા ચરણમાં નવમી માત્રા લઘુ બેઠીયે) એ બન્ધન દર્શાવ્યું છે; તે સાચવવાથી પદ્યબન્ધની સિધ્ધિતા કાંઈક રોકાય છે; એમ મ્હેં તે સ્થળે દર્શાવી એક વિશેષ મર્યાદા મ્હેં ઉમેરી હતી કે નવમી માત્રા લઘુ અને દસમી તથા અગિયારમી માત્રાઓ એક ગુરુમાં એકઠી આવે તો વર્ણોત્તું અથન સુશ્લિષ્ટ થઈ શૈથિલ્ય દોષ ટળે છે. આ નિયમના ભંગને લીધે મણિલાલ દ્વિવેદીની ગીતિરચનામાં શૈથિલ્ય આવતું મ્હેં એ પ્રસંગે (‘ઉત્તરરામચરિત’ ભાયાન્તરતું અવસોકન કરતે) બતાવ્યું હતું. તે પ્રસંગે હું ન્હોતો બાળ્યો કે આ મ્હારી ટીકાનું પ્રાયશ્ચિત્ત મ્હારે આટલે વર્ષે અન્ય રૂપે આમ ભોગવવું પડશે. પરંતુ રા. ‘અનાય’ નો નિયમ—૧૨મી માત્રા પછી લઘુ રાખવાનો નવો નિયમ—પદ્યબન્ધની સુધટના માટે આવશ્યક છે ખરો? મ્હને તો એ નિયમ અનાવશ્યક લાગે છે એટલું જ નહિ, પણ એમ અતિ દૃઢ નિયમનથી પદ્યબન્ધના વિદ્વાસને અયોગ્ય બેડીના બન્ધનમાં નાંખવાનું થાય છે એમ લાગે છે. એ અતિનિયમથી વિવિધતાના તત્ત્વને ક્ષતિ પડે એ છે, અને એ નિયમ ન પાળ્યાથી લગાર પછી ક્ષુદ્ધિ થતી નથી. રા. ‘અનાય’ ના નિયમનું દક્ષિતરૂપ એ જ યશ કે નવમી માત્રાથી શરૂ થતો જગણુ આણુવો બેઠીયો. (દસમી તથા અગિયારમી છૂટી છૂટી લઘુમાં મૂકે તો તો ૯-૧૦-૧૧-૧૨ એમ ચાર સતત લઘુ આવી શૈથિલ્ય બહુ અરુચિકર થવાનું.). રા. ‘અનાય’ ને મ્હારી રચનામાં ૧૨ મી માત્રા લઘુ ન હોવાથી જે ક્ષતિનો ભાસ થાય છે તેનું ખીજ કંઈક જડે એમ છે:—

કે વાણી રહી કાંઈ અટકી

આહિં ‘કાં’ માંની પ્રથમ માત્રા ઉપર નહિ પણ બીજી માત્રા ઉપર તાલ છે, એ વાત રા. ‘અનાય’ ના ધ્યાનમાંથી જતી રહી હશે; અને બહુધા શુરુ અક્ષરમાં પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ મૂકવો એ પરિચિત અને રૂઢ હોવાથી એમ જ અપેક્ષા રાખવાની ટેવને લીધે આ ખરી સ્થિતિ તરફથી ધ્યાન ખસી જાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ શુરુ સ્વરની બીજી માત્રા ઉપર તાલ આવવાનાં દેખાતો અવગત નથી; અને એમ તાલ આવવાથી કેટલીક વાર પદ્યબન્ધની ખૂબી વધે છે એ રા. ‘અનાય’ જેવા રસિકથી અભણું નહિ હોય. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આમ તાલ સાચવ્યાથી ક્ષતિ ટળે છે એટલું જ નહિ પણ આભાસક્ષતિ નષ્ટ થાય છે. સ્થિતિ આમ છે: કવિ દલપતરામનો નિયમ—૯ મી માત્રા લઘુ રાખવો નિયમ—તે સુશ્લિષ્ટ

બન્ધ માટે આ પત્રમ મર્યાદા રચાયેલું; મહાગે નિયમ—૯ મી માત્રા લઘુ અને ૧૦ મી ૧૧ મી મળી એક શુરુ 'એ નિયમ—સુસ્થિત્વમન્ધ પૂર્ણ કરનારો અધિક મર્યાદા બાંધેલું; અને ૯ મીની સાર્થે ૧૨ મી માત્રા પણ લઘુ લેખને (અથવા તેા ખરુ લેખતાં ૯ મી લઘુ પછી ૧૦-૧૧ મી મળી શુરુ અને ૧૨ મી લઘુ એમ જગણુ સાધવો) એ રા. 'અનાય' નો નિયમ અધિકાધિક હોઈ બન્ધ સાચવવા માટે આવશ્યક જ છે એમ નથી, અને વિચિત્રતાનો ધાતક બનેલો.

વાંદરા,
ના ૫-૧૦-૧૫.

નરસિંહરાય ભોળાનાથ

ફ પ્રાચીન હન્દશાસ્ત્રોમાં વિવિધ નિબંધો છે (જેવી બન્ધશૈલિ'મ વિશે દાં, જણાય એમ છે), તે હેમચન્દ્રકૃત 'હન્દોલ્લાસન', વાગ્મટકૃત 'પ્રાકૃત પેદ્મવ', હંયાદિમા જકશે. પરંતુ એ સર્વમાં પ્રખુત પ્રશ્ન વિશે નિર્મળ એમ છે કે—ચાર ચાર માત્રાના સાત ગણુ અને છેડે એક શુરુ, એમ ૩૦ માત્રાના બે અર્ધથી ગીતિ થાયછે; તેમા છટ્ટો ગણુ જગણુથી અથવા નગણુ અને એક લઘુ (અર્થાત્ ચાર લઘુ) થી નાધવો. આ નિયમને પરિણામે, ગીતિનાં ચાર ચરણુ ગણુનારી પદ્ધતિથી લેતા, બીજા તથા ચોથા ચરણમા નવમી માત્રા લઘુ, ૧૦-૧૧ મળી શુરુ, તે ૧૨ મી લઘુ, એમ થાય; અથવા તેા ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ એ ચારે માત્રા લઘુ લખાય. પરંતુ આ વિશે મહારી રુચિ મ્હેં ઉપર ખતાવી જ છે.

પણ રા. 'અનાય' નો વાધો બારીકીથી તપાસતાં જણાયછે કે મહારામા જે દોષ હેમણે બોધેલો તે એ છે કે ૧૩ મી માત્રા ૧૨ મી લેટે (શુરુમાં) બેળવી દેવાથી ચાર માત્રાના ગણો પડવામાં ક્ષતિ થાયછે, સધિભંગથી ઉબટો ક્રમ, મધિમંકર, બનેછે. આમ કાંઈક તત્વાર્થ છે. પરંતુ શુરુની બીજી માત્રામાં તાવ સધાયો તેા એ સંકર દ્વયણુ રૂપ નથી લાગતો એમ હું મારુંધુ.

લવાજમ.

લવાજમ સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોલેજ સાથે.)

મળવાનું ટેકાણું — વસન્ત ઓરીસ. — અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,

જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,

જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા બદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.
શેર એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પોલેજ બુદ્ધ.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.
એક વખત મંગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

કે. એમ. સાકરવાળા. — પરસીવલ મારકેટ. — ભાવનગર.

આવતો અંક વી. પી.

જે ગ્રાહકો, પુસ્તકાલયો તથા શાળાઓનું આહુ વર્ષનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય તેને પોષનો અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવાની વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

અંકુ ક્રમસ અકસીર દવાઓ.

જીવન. વ્યવન પ્રાશાયલેહ.)

આયુર્વેદના સ્તંભરૂપ આ આયુષી મગજને અને શરીરને ખરેખરી શક્તિ આપે છે
વિલાયતી ગોળાઓ, પ્રવાહીઓ વગેરે અનેક ઔષધોને હકાવનાર ખરેખરૂ દેશી ઔષધ જે
કોઈ હોય તો તે એક આ જીવન છે. લાંબા મંદવાડ પછીની અઘાતમાં, ક્ષયમાં અને
ઉધરસમાં ફાયદો કરે છે. ખચ્ચાઓ અને જઘેલી સાધારણ નબળાઈમાં ખાસ અકસીર છે
૧ રતલની રૂ. ૨-૮-૦ ૧૧ રતલની રૂ. ૦-૧૨-૦

દ્રાક્ષાસવ.

જૂનો તાવ, ખાંસી, કમ, અસ્થિનાથ માટે ઉત્તમ ઇલાજ છે, આ દ્રાક્ષાસવ પીવામાં
દહેજતદાર છે અને ચાકી ગયેલા શરીરને તથા મનને તાઝી બક્ષનાર છે.

૧ રતલની કી. રૂ. ૧-૮-૦

૧૧ રતલની કી. રૂ. ૨-૦-૦

પાયનવટી.

ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ અને તમતમતી છે. રચિ ઉત્પન્ન કરી અત્યંત પાયન કરે છે

૧ રતલની કી. રૂ. ૦-૧૨-૦

વધારે વિગત તથા પ્રાઈસ લીસ્ટ માટે લખો:—

અંકુ ક્રમસીસ્ટકલ વર્કસ. — એલડી-૨૨૧ રોડ મુંબઈ.
અમદાવાદના એજન્ટ: — એલડીસીસ ઇન્ડસ્ટ્રી — નં. ૯૮ રીચીરોડ-અમદાવાદ.

વસન્ત

इदं त्वत्वं सर्वेषां भूतानां मन्त्रस्य मन्त्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सांत्वस्तेजोमयोऽमृतमयः
इहोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

ગાજ્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂત્યે
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, અંક ૧૨.

[માસિક]

માર્ગશિર્ષ, સંવત ૧૯૭૨.

સર ફીરોજશાહ મહેતાનો સ્વર્ગવાસ.

સર ફીરોજશાહ મહેતાનો દેહ પડ્યો ! આ માણ બનાવતી હકીકતથી હિન્દુસ્થાનને
આરે ખૂંચે—હોકાહોકા અને રાજ્યહિત સમજનાર સર્વ વર્ગના મનુષ્યોમાં—અસાધારણ ખોટ
અને ખેદની વાગણી પ્રસરી છે. ગોખલેના મૃત્યુને હજી આડેક મહિના બાજે થયા છે
એટલામાં હિન્દુસ્થાન ઉપર આ બીજી આપત્તિ આવી પડી. એક વર્ષમાં ગોખલે અને
મહેતા એવાં બે નરરત્નની ખોટ સહન કરવી કોઈ પણ દેશને માટે મુશ્કેલ છે, તો હિન્દુ-
સ્થાન જેવા અનેકવા વિષમ સ્થિતિ ભોગવતા દેશને માટે એ મુશ્કેલ હોય એમાં શું કહેવું ?
તેમાં પણ અત્યારે જ્યારે આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નવું જ કબેર ધારણ કરવાની સમીપમાં
હેબાય છે તે વખતે એ સામ્રાજ્યના અંત તરીકે હિન્દુસ્થાનમાં અનેક વિકટ પ્રશ્નો વિચાર-
વાના આવશે—તેમાં સર ફીરોજશાહની ખામી ક્યાં નહિ જણાય ? પેલી, અન્ય પ્રમુખ
અનેકવાર ટકાઈ ગએલી, પિટ સંગમી (સ્કોટની) પંક્તિઓ વિરલ યુધ્ધાર્થતાથી અત્યારે
ખોમોઈ નાંખે છે.

"By thee, as by the beacon-light,

Our pilots had kept course aright;

As some proud column, though alone,

Thy strength had propp'd the tottering throne."

દાન સેતુ બાંધવાનું છે.

Now is the stately column broke,
The beacon light is quenched in smoke,
The trumpet's silver sound is still,
The warder silent on the hill!

પ્રભુ—જેણે આ દેશના ભવિષ્યના સુખન ઉપર હર્મેશા પ્રેમથી હાથ રાખ્યો છે—
એ આ કાલસમુદ્રમાં ચોતરફ ખુબા અને લાક્યા પડેલા ખડકોમાંથી એું નાવ સહીસનામત
કાઢે!—એની અગતિકતાની—પણ પૂર્ણ ભાવે—પ્રાર્થના કરવા સિવાય બીજો કાંઈ જ
ધલાજ નથી

આપણા અનુભવમાં—હિન્દુસ્થાન ઉપર આ જાતની જે આપત્તિઓ આવી પડી છે
તેમાં આ ત્રીજી જ છે પહેલી રાનડેના મૃત્યુથી, બીજી ગોખનેના મૃત્યુથી, અને ત્રીજી આ
ફીરોજશાહના મૃત્યુથી તેમાં—રાનડે પ્રતે પ્રજાને સમિત પૂજ્યભાન હતો, ગોખને
આપણું હિન્દુસ્થાન જ ધુરત ચાહતુ પણ એક કુશળ અને વીર સેનાપતિમાં મેનાનો જે
નિશ્વાસ હોય છે—અર્થાત્ એની અકાનમ્દી દુરદેશી અને હૃદયળા સાથે એના સામર્થ્ય
અને કાર્યશક્તિ પરત્વે જે નિષ્પ્રશ્ન શ્રદ્ધા હોય છે—તે તો આત્માર મુખીમાં ફીરોજશાહ
જેવી ભાગે જ કાંઈ પ્રત્યે પ્રજાએ દેખાડી હશે

આ પ્રતાપી લોખનાયકે જેમ એક પાસ—કેટલીક વાર પ્રચ્છ વાદવિવાદના પ્રહારથી,
તો બીજી વાર એક સમિત ઉપહાસના શબ્દથી કે આનન્દી ક્ષિતમાનથી, અને ક્ષિતિ
અગનદારોના અધિમશમદ જીતાર્યો છે, તેમ બીજી પાસ—અનુપમ દૃઢતા અને દીર્ઘદષ્ટિથી,
પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિના જળ માટે વિશ્વાસ રાખીને અને કર્તવ્યને પ્રસંગે ક્ષિતથી સવળી
જગાળારી માથે ઘોડી લઈને લોખને ઉત્તમ મનોરાજ્યને ઉન્માદે ચઢના રામ્યા છે
આમ રામ-પ્રજા ઉભય પ્રત્યે મિતલ સમતાથી કર્તવ્ય કરનાર, અને એ કરનામાં કેવન
દેશહિત ઉપર જ એક લક્ષ રાખનાર, આવો નિર્ભય દક્ષ અને આખું સામર્થ્યવાળો લોક
નાયક ફરી મળે તો ખરેખર કલ્પિત છે

અર ફીરોજશાહનું જીવન અગ્રેજીમાં જેને 'public life' કહે છે—અને જેને
માટે એ જાતના જીવનની વિરનતાને લીધે ગૂજરાતીમાં 'જાહેર જીવન' એવો તરજૂમીઓ
શબ્દ ચોખ્ખો પડ્યો છે—એનો એક સુંદર નમૂનો હતો યથાર્થે બીજુનટથી કહેવામાં
આવ્યું છે કે સર ફીરોજશાહે અગ્રે 'જાહેર જીવન' ઉત્પન્ન કર્યું એટલું જ નહિ, પણ
એ જીવનને પ્રકટ થવાનું ક્ષેત્ર ન હતું તે પણ ઉત્પન્ન કર્યું 'જાહેર જીવન' તે વાસ્તવિક
રીતે અહમદનિમનની ધમાન નથી બત્ત, અહને પાછળ રાખી, અહમાં જે આત્મ જા
પ્રખટ થાય છે એનો જ ઉપયોગ કરી, સતત લોકસેવાના કાર્યમાં જીવતુ એને એ પવિત્ર
જ્ઞ હાથ પડે છે અને એ ખરા અર્થમાં સર ફીરોજશાહે પોતાનું સર્વજી જીવન ગાળ્યું છે
ફીરોજશાહ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં સર એલેક્ઝાન્ડર આન્ટના હાથ તળે ઉત્તમ શિક્ષણ
જે તી પદવી લઈ, બેરિસ્ટરની કેમ્પણી લેવા ઇંગ્લંડ ગયા, અને ત્યાંથી એ
અમદાવાદના

કેળવણી લઈ ઇંગ્લંડના 'લિવરપૂલ', અન્ધકારો અને રાજ્યતન્ત્રીઓના વાતાવરણમાં સ્વતન્ત્રતાની અને લોકસેવાની ખુશી હવા ખાઈ અત્રે આન્ધ્યા, અને બંદરે ઊતર્યા તેવા જ પોતાના પૂજ્ય ગુરુની વિદાયગીરીના મેળાવડામાં હાજર થયા—તે ક્ષણેથી માંડી એમનો દેહ પડતાં સુધીનો સમયો સમય લોકસેવાના મહાન જીવન રૂપે પસાર થયો છે. એ જીવન દરમિયાન સર ફીરોજશાહે દ્રવ્યની દરકાર કરી નથી. એક બાહોશ ગૅરિસ્ટર તરીકે એમણે બહુ ઊંચો યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, પણ એ ધંધાવડે દ્રવ્યોપાર્જન કરવામાં એમણે કૃતકૃત્યતા માની નહોતી; એટલું જ નહિ, પણ એ રીતે દ્રવ્ય મેળવવું તે લોકસેવા કરવા માટે કુરસદ, અને ખાસ કરીને તો સ્વતન્ત્રતા, મેળવવા સાફ જ હતું, અને તેથી એમણે એમના ધંધાને કદી પણ—અહીં સહીની લાંબી કારકીર્દીમાં એક વાર પણ—લોકસેવાના કાર્યમાં આડે આવવા દીધી નથી.

ઉપર, જે જીવનું 'બહેર જીવન' કહ્યું તે બરાબર પ્રાપ્ત કરવા માટે દ્રવ્યનો ભોગ આપવા ઉપરાંત—એકલક્ષી શ્રમની જરૂર છે. સર ફીરોજશાહ દરેક વિષયને હસ્તામલકત્વ કરી લેવા પુષ્ટજ શ્રમ લેતા, અને એમની તીવ્ર જુદિને લીધે એ શ્રમ ત્વરાથી અને બહુ વ્યાપક રીતે સફળ થતો. આ ટેવ અને સહજ મંપતિને લીધે, સરકારી અમલદારોની કોટિ-ઓને એ બહુ સારી રીતે પહોંચી વળતા. વળી, વસ્તુનું હાઈ પકડી લેવાની એમની શક્તિ એવી અહ્મુત હતી કે અધિકારિવર્ગને પણ એમની રીકામાંથી નહું અજવાળું મળતું. સાદી અને નિર્દોષ જણાતી અમુક કાયદાની કલમમાં કે ઊપજામ્યની અમુક વ્યવસ્થામાં પ્રભુદિતને હાનિ કરવાનું કેવું અણધાર્યું સામર્થ્ય રહ્યું છે એ એમની દૃષ્ટિ પત્તકવારમાં નેહ લેતી—અને આ શક્તિ વડે એમણે ધણા અધિકારીઓને ચકિત અને અસ્વસ્થ કર્યા છે.

અમલદાર વર્ગને પોતાના વિચાર જણાવવામાં ભય સંકોચ કે ખુશામત શું એ ફીરોજશાહના સિંહલદેએ કદી જાણ્યું નથી. એમને પોતાના સામર્થ્યમાં એટલો બધો વિશ્વાસ હતો, તથા પ્રજાપક્ષના પ્રતિનિધિપણા માટે એટલું બધું માન હતું કે અમલદારીના તેજમાં એ કદી અંજબા નથી—અને પૂર્ણ સરખાપણના બાવથી અમલદારો સાથે વર્તીને પ્રજાપક્ષના જીવનને એમણે ઉન્નત અને પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યું છે.

સર ફીરોજશાહ જેવી અસાધારણ શક્તિના મહાન પુરુષને કેટલીકવાર પોતાનાથી ઊતરતી શક્તિના સિવિલિયન અમલદારો સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરવાનો પ્રસંગ આવતો. પરંતુ આપણા દેશની આ કદોડી સ્થિતિથી ખીજવાઈ ન જતાં, સર ફીરોજશાહ એ સ્થિતિને બહુ આનન્દી રીતે કેળવી લેતા, અને એમનાં બાપણોના ઉત્તમમાં ઉત્તમ ક્રકરાઓ તે રમૂજ ઉદારતા સિવિલિયનોને મ્હાત કરવા માટેના છે.

દેશની શી સ્થિતિ હોવી જોઈએ અને શી છે એ બે વચ્ચેના મહાન અન્તર રૂપ દરિયા ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી સ્તબ્ધ થઈ આ કાંઠે જિભા રહેવું કે સામે કાંઠે પહોંચવાની નીચ ઇન્છાથી દરિયામાં પડતું નાંખવું—અને જોડાં કાપો છે. આવી સ્થિતિમાં ખડું કર્તવ્ય—વહાણ તૈયાર કરવાનું કે એન્જિનિયરિંગ કુશળતાથી એક એક પથર મૂકીને સેતુ બાંધવાનું છે.

આ દૃઢ સમજણથી ફીરોજશાહ અને ઝોગના મિત્રોએ ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસને પાયો નાંખ્યો હતો—અને અત્યારે એ સંસ્થાનું જ ખાસ રૂપ ધરાયું છે તે ધડામાં આ મહાન પુરુષ નેટલો પીળા કોષ્ટનો ભાગ નથી.

સર ફીરોજશાહના જીવનની દૃષ્ટી ઉચ્ચ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને મિડ-વિદ્યુટરિયન લિબરેલિઝમ (કોન્ગ્રેસ-આધાર-મિત્ર અને સ્વેચ્છાનુ)~એ જે શબ્દોમાં મળે છે. ઉચ્ચ પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રેમને લીધે સર ફીરોજશાહ એન્જીન્યોટો સાથે જ્યારે જ્યારે આલેખ થયા છે ત્યારે ત્યારે પૂર્ણ જુસ્સાથી લડત લડવા કદી ચૂક્યા નથી. એ પ્રેમ એમનો એટલો બધો હતો કે ઉચ્ચ શિક્ષણ કરતાં પણ પ્રાથમિક શિક્ષણને વિશેષ મહત્ત્વ આપનાર મિ. જોખ્તે વગેરે સાથે એ બચી શક્યા નથી. આ વિષયમાં એમણે પોતાના વિચાર પચાસ વર્ષ ઉપર જણાવ્યા હતા^૧ અને હજી પણ દેશને ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા એન્જીન્યોટોની કૃતલી બધી જરૂર છે એ દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં એ વિચારને જીર્ણ ગણી કઠાય એમ નથી. આમ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અધિક પ્રેમ છતાં, ગામડાના ખેડૂત માટેની એમની લાગણી થોડી નહોતી. ખેડૂત ઉપર કરનો બોળે થોડો છે, ખેડૂત ગણાવે છે~ઇલાહિ સરકારી અમલદારો તરફથી યના આલેખોનો એમણે બહુ જુસ્સાથી પરિચાર કર્યો છે. અને તે જ પ્રમાણે ગામડાનો શાહુકાર જાણે ખેડૂતનો દુસ્મન કે સરકાર અને ખેડૂત વચ્ચે વગર હકથી પેશી ગચ્છેલા પરાયો માણસ હોય એ કલ્પનાને એમણે પુષ્કળ ખંડી છે. અંગ્રેજ સિવિલિયન, પોતાની અધિક કાર્યશક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિનું અભિમાન રાખવા ઉપરાંત એક એવો દાવો કરે છે કે હિન્દુસ્થાનની રૂઢિતની ખરી સ્થિતિ પોતે જ જાણે છે, પોતે જ રૂઢિતનાં 'માખાપ' છે, અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી લઈ કોન્ગ્રેસ અને કાઉન્સિલમાં બોલવા બેસી થતો

૧ The question of popular education is perfectly legitimate, as the great educational question of the day, in England and other countries of Europe, where means for a high education are simply a patrimony. But it would be perfectly absurd and out of time and place to ascribe to it the same pre-eminence in India. An elementary knowledge of reading, and writing, and arithmetic, however widely diffused, would no more be able to break and loosen the hard ground of traditional prejudice than children's hatchets of paper, however numerous, would suffice to clear a jungle.

* * * * *

To sum up the conclusions at which we have arrived, namely: 1. That the nature of the Anglo-Indian connexion obliges us to subordinate the question of Popular Education to that of a superior Liberal Education. 2. That in case of there being a want of means to carry on both objects concurrently, preference was to be assigned to the latter over the former. 3. That the vernaculars of the country were unsuited to become the vehicles of the requisite high education, and that, consequently, English was to be the principal medium of imparting knowledge

દેશીઓનો વર્ગ અજ્ઞાન બિનઅનુભવી અને પોતાનો જ સ્વાર્થ માટે દરકાર રાખનાર છે. આ મિથ્યાભિમાનનું સર ફીરોજશાહ મહેતાએ વારંવાર બહુ આનન્દી અને દલીલભરી વક્તવ્ય-

૨ But as for poor me, every official looked at me as if my case was hopeless. To their minds I was a confirmed Parisian who knew nothing of the provinces and nothing of the country and its village population; I was only a practitioner in the High Court and could never come in contact with the realities of village life. It is a pity, however, that these honourable members have not stopped to ascertain the real facts. Will they be surprised to learn that I make a double claim? I claim to know village life not only intimately and at first hand. I claim to know it far better and far more truly than English officials, including among them the honourable members who have once again ventured to repeat a pretension which has been often exploded. I myself had occasion to expose the real inwardness of this pretension more than once on public platforms. In the first place, let me inform my honourable friends, that I whom they condemn as a mere dweller of cities, have gone from one end of the Presidency to the other, from village to village, from town to town, mixing with people of all classes as no European officials can ever hope to mix with them. My Lord, I have passed a large portion of an active professional life in practice in the mofussil. What that means is, that I was taken from village to village by the peripatetic assistant collectors, collectors, mamlatdars, and mahalkari before whom I happened to have cases. The knowledge and experience which could be thus gained was various. You could gauge natures and characters of men with whom you came in contact as clients, witnesses, as parties in these cases, in a way no judicial officers could ever do. Then during your stay, you perpetually come across the various people forming village life, and they would come and talk to you with a freedom and sincerity which no official could ever expect from them. I have had all sorts of people, small trades-people, sowcars, ryots, questionable characters, and even the famous outlaw Mr. Sindhuani among others, come and talk to me and discuss the varied problems of every-day life with freedom and confidence. I could talk to these people in their own language and idiom; and they could talk back to me without laborious attempts to suit English peculiarities of pronunciation and expression. I think my honourable friend Sir Charles Ollivant will remember how he on several occasions took me from village to village in the Jalalpur and Vijalpore and Randeri talukas, and once through those of the Nawab of Sachin. I think Mr. Lely cannot have forgotten my appearances before him in and about Bulsar during the

આપણે સર ફીરોજશાહ થઈ ન જ શકીએ—છતાં એમના જીવનની પદ્ધતિએ ચારે પગલા ન ભરી શકીએ ? સર ફીરોજશાહનું જીવન એક રીતે 'અદ્વિતીય હોવા' છતાં બીજી રીતે સાધી વધારે અતુલરણીય છે. રાનડે જેવી આર્ય પ્રતિભા લઈને જન્મનું પ્રભુએ મર્વ કોઈને આપ્યું નથી ગોખસે જેવું સંન્યાસી જીવન સ્વીકારવા જેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરનાર વર્ગ પણ બહોળો હોવા સંભવ નથી. પણ આપણો અંગ્રેજ કૅબલથી પામેલો વર્ગ સર ફીરોજશાહની અદ્ભુત બુદ્ધિ અને સમર્થ કાર્યશક્તિ પોતામાં ન હોય તો પણ—ધારે તો સર અંતેક-ઝાડર આનંદના આ નામાકિત શિષ્યની પદ્ધતિએ ચાલી અંગ્રેજ કૅબલથીના બે હૃદય મંરકાર સ્વાતન્ત્ર્ય અને સ્વદેશસેવા—એ તો પોતાના જીવનમાં મૂર્તિમન્ત કરી શકે જ અને તે માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં ન્હાના ન્હાના કૃત્યો પણ સર ફીરોજશાહની માફક મહાન કર્તવ્યરૂપ માનવા બેઠાએ.

આ મહાન પુરુષનું મહાન જીવન આપણા યુગ વર્ગ સગીય આદર્શ રૂપ રંગે !—એટલી પ્રભુપ્રાર્થના સાચે, હિન્દની અશ્રુમાળામાં અમારૂં આ એક અશ્રુ ઉમેરી શાન્ત થઈએ છીએ.

તન્ત્રી.

Going beyond Mr Budruddin, and also going a little way beyond Mr Dadabhai, he would say the time was come when they must submit Indian questions to the keen and searching criticism of party warfare. Until that was done, Indian questions would never be thoroughly sifted in England, and what they asked for would never be fully understood or granted. They must ask the English people not to listen to Anglo Indians only, but to hear both the one side and the other. Although no doubt Indian interests would sometimes be sacrificed in the heat of party warfare, the intellect and the conscience of England would move, as it had always done in the long run, in the path of true progress and beneficent reform. They might have to incur some incidental risk and make some incidental sacrifice, by submitting Indian questions to party warfare, but he was sure that in the end they would be the gainers.

તરતનો ઍન્જ્યુએટ-મુકુન્દ બી. જોશી

સ્થળ: એક ઑફિસ

પાત્રો: મુખ્ય અધિકારી—લહેરી પ્રસાદ સેન

ડેપુટી—કુશાંચજીદિ

હેડ ક્લાર્ક—વજેશંકર

બે બીબ કારકુનો

સિપાઈ

તરતનો ઍન્જ્યુએટ - મુકુન્દ બી. જોશી, બી. એસ સી.

બી. એ. (ઑનર્સ)

(ઑફિસમાં એક ખુલ્લું મુખ્ય અધિકારી, વચમાં ડેપુટી, ને નાકે કારકુનો દરજ્જા પ્રમાણે બેઠા છે)

(વજેશંકર મુખ્ય અધિકારી પાસે સહીઓ કરાવવા જાય છે.)

વજેશંકર—સાહેબ, આ સહીના કાગળ.

લહેરી પ્રસાદ સેન—ઓ માઈ લોર્ડ, કેટલા બધા કાગળ! કાગળો રોજ રોજ ચન્દ્રની કળાની પેઠે વધતાજ જાય છે.

વજેશંકર—સાહેબ, આટલા કાગળ અગત્યના છે. આજે સહી કરો તો સારું.

લહેરી સેન—તમને મારો જિભો હુકમ છે તે જૂલી ગયા ?

વજેશંકર—સાહેબ, ખબર નથી જિભો હુકમ તે કયો વટ હુકમ ?

લહેરી સેન—Standing order, man ! મારો standing order છે: જિભો હુકમ છે, જિભો, કે પંદરથી વધુ સહી એકઠી દિવસે ન માગતી. Standing order—જિભો હુકમ, જિભો મીમો છે.

વજેશંકર—હા સાહેબ, સ્થાયી મીમો છે, પણ સહીઓ ચડી ગઈ છે.

લહેરી સેન—ચડી ગઈ છે તો પડી જાય ને પડી રહે. જોતા નથી આ પેપર વાંચું છું ને ચલા પીઠ છું તે ?

(કારકુન સાચું થોડીક વાર ડાળા કાઢ્યા બાદ ખુરશી ખીંચી બાજુ ફેરવી લહેરી સેન ધીમે ધીમે ચલા પીવામાં રોકાય છે. વજેશંકર પાસેજ કાગળો જોતો બેસે છે.)

(તરતનો ઍન્જ્યુએટ મુકુન્દ બી. જોશી સર્વિશ્કરેના મોટા ચોકડો લઇ,દાખલ થાય છે.)

જોશી—(૧ લા કારકુનને) મિસ્તર લહેરી-પ્રસાદ-સેન, આ ઑફિસના ઉપરી અધિકારી કયા છે ?

કુશાચ—અરે બલા માણસ ! તમે ફુનિયાદારીના માણસ નથી. તમારે તેવું શું કામ છે ?
જોશી—મારે એપોઇન્ટમેન્ટ વિષે મળવું છે.

કુશાચ—તમને મળીને શું કરશો ? તમારે મનેજ મળવું જોઈએ.

જોશી—હા ! હા ! હું તમને મળીને શું કરું ? હું તો ડેક સાહેબનેજ મળીશ.

કુશાચ—તો બસ. કરો કોડ પૂરો, સાહેબો હમણાં ચલા પીએ છે તેમાંથી તે પતે પછી સહીના કાગળો પતાવશે, પછી વેળત હોય તો આજે, નહિતર કાલે, સાહેબની રજા મંગાવી તમને મળજો.

જોશી—(મનમાં) આ તો હડાવે છે. એમ બેસી રહે કંઈ નહિ વળે. એના કહેવાથી સમજાય છે કે પેલા ચલા પીએ છે તેજ સાહેબ છે.

(મોટથી) સર !

(ઉધરસ ખાઈ લક્ષ્ય ખેંચતા) સર !

(ધણી મોટથી) અરે સર ! સર !

લહેરી૦ સેન—એ કોણ છે ? વજીસંકર, કોણ છે ?

જોશી—(એકદમ આગળ વધી) ગુડ ઇવનીંગ સર !

(શેક-હૅન્ડ કરવા હાથ ધરે છે.)

લહેરી૦ સેન—(ભવાં ચલાવી) યસ ! તમે કોણ છો ?

જોશી—હું ? હું મિસ્તર મુકુન્દ બી. જોશી એસ્કવાયર, બેચેલર ઓફ સાયન્સ, બેચેલર ઓફ આર્ટ્સ, યાં ક્લાસ ઓનર્સ ઍન્જ્યુએટ ઓફ ધિ બોમ્બે યુનિવર્સિટી ઇન ધિ ઇયર 1914, હું, અને મારી લાયકાતને લાયક તમારી ઑફિસમાં ૩૫૦૦ની હેડ ક્લાર્કની જગા ખાલી પડી છે તેને માટે આપ સાહેબના સમક્ષ હિમેદવાર છું.

લહેરી૦ સેન—પણ આ ઘોંઘાટ શા માટે કરતા હતા ? મિ. કુશાચમુદ્દિને અરજ આપી ચાલતા થવું હતું. તમારાં qualifications શું છે, ને તમારે pay શું જોઈશે તે અરજમાં જણાવ્યું છે ?

જોશી—અરજ સાહેબને આપવી કે-કારકુનને ? સાહેબનેજ આપવી એ યોગ્ય છે ને સાહેબે જાતેજ લેવી એ તેમની ફરજ છે. તેથી તે હું આપનેજ આપીશ. હો આ અરજ (અરજ આપે છે.) તેમાં જોશો તો આપને સ્કુટતાથી પ્રાડર્બૂત થશે—

લહેરી૦ સેન—ભૂત ? ભૂત શેતુ ? અહીં કંઈ ભડગરતું કામ નથી.

જોશી—આપને પ્રાડર્બૂત થશે—that is, you will see that, it will appear to you that, આપને માલમ પડશે-માફ કરજો સાહેબ, કોલેજમાં સંસ્કૃત બહુ શીખ્યા તેથી અમે ફટલીક વાર નિર્ઝયત્ને તમારે અધરા કાપે વાપરી દઈએ છીએ—

માલમ પાસે કે હું મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો એક બી. એમ સી. છું, ને વધારામાં બી. એ. છું. બી. એ. નવા કોર્સ પ્રમાણેના થઈ ક્લાસ ઓનર્સ છું. આપ્રવેશબદ્ધિ-ર્ગમનાન્ત, કોલેજમાં શિષ્યવૃત્તિઓ ધારણ કરતો હતો, અને ત્યાંની અનેક પ્રવૃત્તિ-ઓમાં ઉત્સાહપૂર્ણ ભાગ લેતો હતો, જેમકે કોલેજમિસિયેનીમાં લેખો લખતો હતો ને તે ઘણાજ વખણાતા હતા, ટેનિસમાં પ્રોફેસરો સાથે ટુર્નામેન્ટમાં ઉતરતો હતો ને તેમાં હમેશ પ્રોફેસરોને હરાવતો હતો, ફર્સ્ટ ક્લાસ ડિગ્રેટર હતો, યુનિયનનો સેક્રેટરી હતો, ને મારા સદાધ્યાયીઓનો માનનીય, વંદનીય, પ્રશંસનીય, વર્ગો સુધી નાયક હતો, અને આ દરમિયાન મારા ધારવા મુજબ, જેવી તેવી લાયકાત નગણ્ય એટલુંજ નહિ પણ-

લહેરી૦ મેન—એ બધી બાબતોનું અહીં શું કામ છે ?

જેથી—કેમ સાહેબ ! લાયકાત પ્રમાણે નિમલક કરવાને આપ બંધાયલાજ (લાય હોદ્દાને) હોને ? ને જેવાં હોય તે આ બધાં સાદદિદેશ ને આ બધા મારા લેખો—(મેટ્રો થોડો ટેમ્પર ઉપર મુકે છે)—મર્ટિદિદેશ ટાઈપ-રિટન છે. એકાદ વાંચી જુઓ. તાર્કિક ક્રમ પ્રમાણે—in logical order—સાથી પરેહું આ મારા પ્રિન્સિપાલ સાહેબનું સર્ટિફિકેટ મુકું છે તે જુઓ.

લહેરી૦ સેન—વજેશંકર ! એમને મમળવો.

વજેશંકર—(જેથીને) મિત્તર ! હવે જરા સમજો.

જેથી—હા સમજ્યો. હું જાતેજ વાંચીશ. માહેબને તરફી નહિ આપું. પ્રિન્સિપાલ સાહેબ લખે છે કે

Mukund B. Joshi was a student of this College for a period of eight or nine years, during which time he distinguished himself in various College activities. He is fairly intelligent, and bears a good moral character despite the fact that at times his name was associated with some College mischief.

Signed,

Principal,

Bahauddin College.

લહેરી૦ મેન—(વજેશંકરને ધીરેથી) કોઈ કંઈ છે. સમજવીને કાલો. સર્ટિફિકેટ તો એની વિરુદ્ધ જાય છે.

વજેશંકર—માહેબને નવશય નથી તે સમજ્યા તો હજો.

જેથી—સાહેબ કહેશે તો જઈશ. તમે તો કારકૂન છો.

લહેરી૦ મેન—મારે કંઈ નોકરી જોઈએ છે તે મિ. કુશામ, જે મારા ડેપુટી છે, તેમને જણાવી, અરજી તેમને આપી ચાલ્યા જાશે.

જોશી—હેડ ક્લાર્કની, રૂ. ૧૦૦ની નોકરી બેઠી છે. -
 લહેરી૦ સેન—અહીં તો રૂ. ૨૫ની નોકરી પુરવાની છે; બીજી બધી પુરાઈ ગઈ છે. અમે
 ઑફિસના માણસોનેજ ક્રેડવાર ચંદાવ્યા છે; તમારા જેવા નરીન, અનુભવ વગરના,
 ઉદ્ધત ને મગરૂબ ઍલ્યુમેટો કરતાં અમને એ ફીક પડે છે.

જોશી—Illogical: તર્કવિરુદ્ધ. શું લાયકાતનું વર્ણન કરવું તે મગરૂબી ?

લહેરી૦ સેન—મારી સાથે ફલીક કરવા આવ્યા છો ?

જોશી—ત્યારે મારા હકની તમારી સાથે લડત કેમ થાય ?

લહેરી૦ સેન—કેવા અસમ્ય ?

જોશી—Illogical: તર્કવિરુદ્ધ: શું ખુસે સ્વરે વાત કરવી તેનું નામ અસમ્યતા ?

લહેરી૦ સેન—વન્નેશંકર ! આ માણસ તો કંટાળો આવે છે.

જોશી—દરજ પ્રમાણે અરજદારને સાંભળવો એનું નામ કંટાળો ? તમારાં બધાં લક્ષણો
 દ્વિપિત છે. તેમાં અતિવ્યાપ્તિ છે. બીજું તો કંઈ નહિ પણ આપના દરજમના
 માણસ આમ તર્કશાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરે ને મને લાગી આવે છે. With due
 respect, Sir, your logic is faulty.

લહેરી૦ સેન—વન્નેશંકર ! આને કોણે લખ્યું ક્યો ?

જોશી—લાયકાતે, મારી લાયકાતે.

લહેરી૦ સેન—લાયકાત પ્રિન્સિપાલના સર્ટિફિકેટથી જણાઈ આવે છે. Please leave
 the office.

વન્નેશંકર—સાહેબે કહ્યું તે સાંભળ્યું ?

જોશી—સાંભળ્યું, પણ આ સર્ટિફિકેટો તો સાહેબ પાસે રાખવા દો.

વન્નેશંકર—ગાંધીને ત્યાં આપજો; ત્યાં એની કંઈ પણ કિંમત થશે.

જોશી—What do you mean ? you have no business to disrespect
 me. શું મારું અપમાન કરશો ? આખી ઑફિસ સાક્ષી પૂરશે, હું defamationમાં
 તમને ખેંચીશ.

કુશાચ—(ઘંટડી ઠોકે છે—ફરીથી—ફરીથી—) સિપાઈ! પટાવાલા ! આને બહાર કાઢો.

જોશી—હું જાતેજ જઈશ. પટાવાજાને શું કરવા ખુબ પાડો છો ? તમને કોઈને મારી
 લાયકાતનું જાન નથી.

લાયકાત નંબર વન—બી. એસ સી.

લાયકાત નંબર ટુ—ઓનર્સ બી. એ., થર્ડ ક્લાસ.

લાયકાત નંબર થ્રી—૫૦ સર્ટિફિકેટોના માલિક.

લાયકાત નંબર ફોર—નામાંકિત કોલેજ પ્રિન્સિપાલોનાં લેખક.

લાયકાત નંબર ફાઈવ—સદાખ્યાથીઓના નાયક, એક રીતે જોતાં તેમનો

ખરો શુરુ, ખરો ઓફિસર, ખરો ખરો પ્રિન્સિપાલ.

It seems none of you respect learning and university degrees. I have
 still a logical remedy. I shall approach a member of the Legislative
 Council and try to have a question asked to government in connection
 with your thus disregarding my claims (બય છે.)

લટેરી૦ સેન—આવા વિચિત્ર માણસને પડાવાળાએ અંદર આવવા ક્રમ દીધો ? પડાવાળાને બોલાવો.

વજેશંકર—મિષાઈ ! મિષાઈ !

૧લો કારકુન—મિષાઈ !

૨લો કારકુન—મિષાઈ ! (બહાર જાય છે, ને મિષાઈને ઉચતો જાય છે. તેને જગડી માટે જાય છે. મિષાઈ ઉઘડે માટે જાય છે.)

લટેરી૦ સેન—Oh ! he is dozing ! પેલાને ક્રમ આવવા દીધો ?

મિષાઈ—આદેજ, કોને ?

લટેરી૦ સેન—Damn ! તુંમ ઉપતા છે. વજેશંકર ! એને એક રૂપીઆ દંડ કરો.

મિષાઈ—સાદેજ, મારો જઈય. પરવરદિગર દયા કરો. પગારમાં પુરૂં નથી થતું તો દંડ આંધી બગીચ ?

લટેરી૦ સેન—જંગલી ! ગુન્દા કર કર દયા ચાલી છે ! વજેશંકર ! Dismiss him.

વજેશંકર—Sir ! Be pardoned, be pardoned. Poons are difficult to have than graduates.

લટેરી૦ સેન—(ખુશ દસે છે.) Vajeshankar ! you have given me an intellectual treat ! (મિષાઈને) જાઓ માર કંઈ હું. ફરીથી ઉપરો તો મારી મુદીય. (બાજુએ) વજેશંકરને હજી અંગ્રેજી ન આવડયું. Be pardon-od ! Good God ! and Difficultor ! આવાઓનું અંગ્રેજી સુધારવા માટે તો ફરજિયાત રાત્રીયાળા બેઠકો.

(વજેશંકરને) લાવો મહીઓની લેય. (સડીઓ તર ધાય છે.)

અતિશુભશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

એક શંકા.

આપણા દેશના સપ્તસિદ્ધ ધર્મપુસ્તક દુરાચારજ્ઞના પુસ્તકોના ૧૧૫ માં ગર્ભમાં શી રાખ્યન્દ્રજી મલી સીનાને માથે, લોહાપત્તાના બપયી, નીચે પ્રમાણે આરોપ મૂકે છે—

માતવારિત્તમદેહા મમ પ્રતિમુક્તે સ્થિતા ।

દીવો નેત્રાનુસ્પેષ પ્રતિકૂલામિ મે સ્થિતા ॥

તદ્ગચ્ચ ત્વાનુભાવેય ચપેટં જનકાત્મને ।

જ્ઞા દશા વિશો મદ્રે કાર્યમસ્તિ ન મે ત્વયા ॥

x x x x

§ ૩ પાંચે મંથાપિત કરેલી ને નિર્જંવમગર પ્રેક્ષામાં ૧૮૦૨ માં ઉપાએલી પ્રત.

રાવણાંકપરિક્ષિપ્તાં દંષ્ટાં દુષ્ટેન ચક્ષુષા ।

કર્થ ત્વાં પુનરાદદ્યાં કુલં વ્યપદિશન્મહત્ ॥

x x x x

ન હિ ત્વાં રાવણો દંષ્ટ્વા દિવ્યરૂપાં મનોરમામ્ ।

મર્પયત્યચિરં સીતે સ્વગૃહે પર્યવરિતામ્ ॥

આવાં અતિકઠોર વચનો સાંભળીને ધણું જ ખિન્ન થએલાં એવાં સીતાજી ઉપલા આરોપના પછીના જ સર્ગમાં નિરાસ કરે છે—

કિં મામસદૃશં વાક્યમીદૃશં શ્રોત્રવાહુણમ્ ।

રુક્ષં શ્રાવયસે વીર પ્રાકૃતઃ પ્રાકૃતામિવ ॥

ન તથાસ્મિ મહાનાહો યયામામગચ્છસિ ।

પ્રત્યયં ગચ્છ મે સ્ત્રેન ચારિત્રેણૈવ તે શપે ॥

પૃથક્સ્ત્રીણાં પ્રત્નોરેણ જાતિં ત્વં પરિશંકસે ॥

x x x x

યદહં ગાત્રસંસ્પર્શં ગતાસ્મિ વિવશા પ્રમો ।

કામકારો ન મે તત્ર દૈવં તત્રાપરાધ્યતિ ॥

મદધીનં તુ યતન્મે હૃદયં ત્વયિ વર્તતે ।

પરાધીનેષુ ગાત્રેષુ કિં કરિષ્યામ્યનીશ્વરી ॥

આં પ્રભાણે સીતાજીનું હૃદય કેવળ શુદ્ધ હતું એમ સુસ્પષ્ટ જણાય છે; છતાં આરોપના ઉપર ટકેલા છેલા શ્લોક (ન હિ ત્વાં રાવણો દંષ્ટ્વા વગેરે) ની સાથે નિરાસના સીતાના મુખમાં મૂકેલા છેલા બે શ્લોક વાંચતાં એક મહત્વની શંકા ઊભી થાય છે: શું સીતાજીની મરજી વિરુદ્ધ પણ કુદ રાવણે તેમના ઉપર આત્માચાર કરેલો? નહિ તો, પરાધીનેષુ ગાત્રેષુ કિં કરિષ્યામ્યનીશ્વરી અને યદહં ગાત્રસંસ્પર્શં ગતાસ્મિ વિવશા પ્રમો એનો અર્થ શો? આ વચનો સીતાને જ મુખે અમદિગ્ધ રીતે કહેવડાવવાનો વાલ્મીકિનો શો આશય હોઈ શકે?

કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે ગાત્રસંસ્પર્શની વાત સીતાને રાવણી દરી ગયો તે પ્રસંગની હશે. એનો ઉત્તર એટલો જ ખસ છે કે, પોતે રાવણના ઘરમાં લાંબો કાળ રહ્યાં છતાં વિશુદ્ધ કેમ હોઈ શકે?—એવા આરોપના ઉત્તરમાં સીતા ઉપર પ્રભાણે પોતાનો ખ્યાવ કરે છે. એટલે હરણપ્રસંગના ગાત્રસ્પર્શને આની સાથે સંબંધ નથી જ. આવી કદાહી સ્થિતિમાંથી સીતાજીને ખ્યાવવાનો એક જ ઉપાય સંભવે છે. તે એ કે ઉપરના સીતાની પરવશતાના શ્લોકો ક્ષેપક છે એમ સિદ્ધ કરવું. પણ તેમ કરવાનાં પ્રભાણુ શાં?

સીતાને આપણે સર્વ સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ધણું વર્ષો યમાં આપતા આવ્યા છીએ.

અને જો ઉપરના શ્લોકો ક્ષેપક ન સિદ્ધ કરી શકાય તો, પ્રાચીન ભારતની સતીત્વની ભાવના પ્રમાણે સીતાજીના સતીત્વને કાંઈક આંચ આવે એમ જણાય છે. છેવટે, વિનંતિ છે કે કોઈ વિદ્વાન આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડશે.

અમદાવાદ,
૮-૬-૧૫ }

જિજ્ઞાસુ.

સમાધાન.

* * આ શંકા પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવને ખતાવતાં, એ આનો નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે:—

‘પરાધીનેષુ ગાત્રેષુ કિં કરિष્યામ્યનીશ્વરી’ અને

‘યદહં ગાત્રસંસ્પર્શ ગતાસ્મિ વિવશા પ્રમો’—

—એ પંક્તિઓમાં ઉલ્લેખેલી હપ્તીકૃતનું વર્ણન અરણ્યકાંડના, પંચાવનમા સર્ગમાં જોવાથી આ શંકાનું સન્તોષકારક સમાધાન થઈ શકશે. સીતાજી લંકામાં રહેતાં હતાં તે દરમિયાન એમનું મન ભ્રષ્ટ કરવા રાવણે કરેલા યત્નમાંના એકનું વર્ણન એ સર્ગમાં છે.

“સ ચિન્તયાનો વૈદેહી કામનાળૈઃ મપીઢિતઃ ।

પ્રવિવેશ મૃહં રમ્યં સીતા દ્રુષ્ટુમભિત્વરન્

સ પ્રવિશ્ય તુ તદ્દેશ્મ રાવણો રાસસાધિપઃ

અપશ્યદ્રાસસીમયે સીતાં દુઃસ્વપરાયણામ્

... ..

તાં તુ શોકવશાદ્દીનામવશાં રાસસાધિપઃ

સ ચલાદર્શયામાસ મૃહં દેવગૃહોપમમ્

... ..

ઉવાચ વચ્ચર્ન વીરો રાવણો રજનીચરઃ ।

... ..

एतौ पादौ मया लिख्यौ शिरोभिः परिपीडितौ ॥”

‘અવશાને’ ‘બળે કરીને’—એ શબ્દો હસ્તસ્પર્શ સૂચવે છે. છતાં શંકા હોય તો તે ‘શિરોવડે ચંપાએલા પગ’ એ આગળના વર્ણનથી તદ્દન દૂર થાય છે.

‘મારાં કામોંગતો સ્પર્શ નહિ, પણ માત્ર સામાન્ય અંગનો જ સ્પર્શ કયો છે’ એમ સીતાજી પાસે બચાવ કરાવી શકાત—પણ તે ન કરાવવામાં કવિનો આશય સીતાજીમાં પવિત્રતાધર્મની પરાક્રાશ (ધ્વનિરૂપે) સૂચવવાનો છે.

તન્ત્રી.

કુદરત.

શિખરિણિ.

પીળાં વસ્ત્રો ધારી, દીનકર પ્રકાશે ગગનમાં;
પડે કાળા પદારે, કનકમય કીર્ણી ચળકતાં.
મુસારી ઉભા છે, સજી મીતાંજર કૃષ્ણતનમાં;
ગિરિને જ્ઞેતાં તો, ઘડીક બાસે એવું મનમાં.

વળા દીસે પેહું, સૂરીકમય વારી સરતલું;
તપાએ પીડેલા, મૃગમૃથ કરે પાન જળનું.
ખીસાં છે પદ્મો જ્યાં, અલિકુલ ભમે ગુંજ કરતાં;
અને પંકિત ઘોળા, રમતી હંસોની હતી જ ત્યાં.

મૃણાલોના તંત્ર, સુરભિમય ને ખાદ્યમય જ્યાં;
હવું મીઠું વારી, પીકતી તૃપાને છીપવવા.
કશીએ પીડાના, મનુજનું નથી બંધન કંઈ;
પુરી સ્નાતંબ્યથી, રમતી પંકિત હંસની વસી.

ગજવે માનેથી, તુલન રવ કાઠી વન બંધુ;
ફરે છે આકાશે, વિહગમણ પુરે નભ બંધુ.
વહે છે સંદેશા, અદ્યુત દીપંતી પ્રકૃતિના;
મને રેલાવે છે, અણુઅનુભવ્યાં શાંતિ ઝરણાં.

વળા સામે દીસે, જગત ત્યાગી સંત જનની;
શુચીતા વાળા ત્યાં, અંતિ પ્રુનિત છે પર્ણની કુટી.
અરિ આ આત્માના, જીતી લઈ બધા દૂર જઃકર્ષા.
સ્વદેહે સોહે છે, પ્રતિકૃતિ રૂપી ધર્મ રૂપમાં.

લઈ હરંતે વીણા, પરમ પદનું કીર્તન કરે;
વળા આત્મા તેમાં, ગળા જઈ અને તનમન થયે.
વહે છે નેરોથી, ઝરણ આત્માનંદ રસના;
પ્રવાહો પ્રીતિના, થકી પ્રુનિત વાતાવરણ ત્યાં.

નિહાળ્યું ભાવેથી, અધિક સ્વર્ગેથી મન હરે;
તપેલા આત્માને, અનહદ ખરે શાંત જ કરે.
મનોહારી એવું, નિર્જન વદે દૃશ્ય જ અને;
ગાળ્યો મ્હારો આત્મા નિરખી બીજાઓ સ્વરગને.

અહા સંસારીઓ, શુંય જગમંદી માણી જ રહ્યા;
દીકું સ્વાર્થયોગ્યે, કદીય આવું દૃશ્ય જન ક્યાં.
સુખો ને આનંદો, જગમંદી નથી ક્યાંય દીસતા;
અનાયાસે પામો, દ્વિતીય સ્વર્ગો જ્યાં પ્રકૃતિના.

અ. શૌ. લીલાવતી.

અર્થાપન.

છ પાર 'વન્સમોર'.

મેહેરબાન સાહેબ,

કેટલાક મહીના ઉપર હું સુરતમાં મ્હારા એક મિત્ર સાથે "શ્રી વિદ્યાવિનોદ" નામ-
ધારી નાટકસમાજવાળી કંપની તરફથી ભજવાતું 'માલતીમાધવ' નાટક જોવા ગયો
હતો. આજકાલ્ય દ્રાક્ષતુ નાટકો—ગમે તેવી વસ્તુચકલના કરીને કપોલકલ્પિત મિશ્રિત
રાગરાગણીવાળાં ગાયનોથી ભરપૂર, નિરર્થક પ્રાસાતુપ્રાસવાળાં વામ્બો મોઠવીને બોલતાં પાત્રો
વાળાં, અને અયોગ્ય હાસ્ય ઉપજાવવા માટે જ વચ્ચે વચ્ચે દ્વારસો મૂકાયલાં હોય એવાં
નાટકો ભજવાતાં જોવા કરતાં સર્વમાન્ય કવિવર ભવભૂતિકૃત સુપ્રસિદ્ધ માલતીમાધવ
નાટક જોવું સાઈ એમ વિચારીને હું ગમે તો ખરો પરંતુ હું મ્હારી ઉમેદમાં નિરાશ થયો.
વસ્તુ (Plot) માં કોઈ મહત્વનો ફેરફાર કર્યો નથી; પરંતુ વર્તમાન રંગભૂમિ ઉપર ભજ-
વાતાં હાલનાં અરસિક નાટકોના વાતાવરણથી આ જગતિષ્યાત નાટક હેવું તો આવિષ્ઠ
થયેલું જણાયું કે હું 'માલતીમાધવ' નાટકનો પ્રયોગ જોઉં છું કે કોઈ હલકી પ્રતિભા એલ

પ્રયોગ કરી બતાવતા હોય એમ જણાતું હતું. ક્યાં માલતી તથા માધવના ઉચ્ચ, પવિત્ર અને એકનિષ્ઠ પ્રેમની કલ્પના અને ક્યાં આ પાત્રોની અધમ પ્રયોગશક્તિથી જણાઈ આવતા અશુદ્ધ પ્રેમની ભાવના ? આખા નાટકમાંનાં ગાયનો હાલની પદ્ધતિનાં ઝડઝમકવાળાં ચટકમટકીયાં હોઈને બીલકુલ રસહીન લાગે છે; એક બે ગાયન કાંઈક સારાં છે ત્યારે તે બરોબર ગાનાર પાત્ર નથી. હલકી શક્તિના લોકોને પસંદ પડે તેવાં જ ગાયનો બનાવવા તરફ તથા તે મુજબ જ તે ગાયનો ગાવા તરફ પાત્રોનું લક્ષ રહે છે તે અત્યંત દીલગીરીની વાત છે; દાખલા તરીકે આ નાટકમાંથી માત્ર બે ત્રણ ગાયનો લઈશું:—

૧. મંદારિકા— હાં હાં રે મને ઠગી ઠગી મને ઠગી

ઠગારે મને ઠગી જણી ને ભોળા નાર

કલહસક— ખોટાખોલી શાને ખુબે છે ખાર

મંદા— આછે ખોટા કરાર

કલ— ખોટા ખોટા ?

મંદા— હા ખોટા.....મને ઠગી.

મકરંદ—અંતર પ્રેમ વિના બધા નિષ્ફળ કાલ કરાર.

એ વિષુ કા દંપતી તથો નવ સુધરે;—સંસાર આ છે ખોટા કરાર.

૨. મંદા— જુઓ આ વર સુંદર કેવોરે

જાણે વનના વાનર જેવોરે,

૩૫ વરનું છે કેતું ૩૫ાણુરે

હાથ કાળા ને મોઢું કાળુરે.

કલ— માયે ધોળા છે કેય લગાડી ને મેલ

આ વેસ ભજળો કેવોરે—

નંદન— નવી વહુને તે જોવા જેવારે.

નવી—નાનકડી નાચુક નાર,

હું બહુ નાનકડી—બહુ નાનકડી—બહુ નાનકડી. મારા લાલાની છું લાડકડી.

(૨) હું લાડકડી આંખતણે મટકે પટકું છું લાલને.

મંદા—નાની શું સમજે બહાવાના બહાલને

નવી—હું તો બધુંએ સમજું છું.

મંદા—જાણી ભોળો બરથાર તું—બહુ માયે ચઢી (૩) નાનકડી.

આ ગાયનો હલકી જાતની રચિતે એનુકૂળ થાય એવાં જ છે તે તો તે ગાયનોની સજ્જરચના તથા રાગના મિશ્રણથી સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે; પરંતુ તે હલકી રચિતે પોષવા

માટે પાત્રો કેટલો પ્રયત્ન કરે છે તે નાટક જોવાથી જ પ્રત્યક્ષ થાય એમ છે; આ પ્રયત્નમાં પાત્રો એટલા બધાં સફળ થાય છે કે આ દરેક ગાયન પાંચથી છ વાર “વન્સમૉર” થાય છે અને વાસ્તવિક રીતે નાટક જોવા આવનાર કાંઈક ઉંચી જાતની રચિવાળા પ્રેક્ષકોનો વૃથા કાલક્ષેપ થાય છે; મંદારિકાનું પાત્ર જે અભિનય કરે છે તે જરૂર કરતાં વધારે—over acting—કરે છે. એટલું જ નહીં પણ એવું ખીભત્સ કરે છે કે જોનારને કંટાળા આવ્યા વગર રહે નહીં. છ વખત એક ગાયન ફરી ફરીને “વન્સમૉર” થાય છે અને છ વખત તે પાત્ર રંગભૂમિ (stage) ઉપર આવીને ગાય છે તેમાં દરેક વખત તેના શરીરના જૂદા જૂદા અવયવોનો ઉપયોગ કરીને જૂદી જૂદી એકાદો તથા ચાળા પ્રેક્ષક વર્ગના સ્હાણું જોષ્ટને કરી બતાવે છે અને તેજ પ્રમાણે ‘નવી’ નામની છોકરીવાળું પાત્ર પણ કરે છે. આ બધો દેખાવ એક વેશ્યાની કુચેષ્ટાઓના જેવો દેખાય છે. હું ધારૂં છું કે આ પ્રમાણે થવાથી આખા નાટકમાં સમાજોદ્ધાર પ્રેમરસના ગાંભીર્યનો નાશ થાય છે અને પ્રેક્ષક વર્ગ આગળ શુદ્ધ પ્રેમની ભાવનાને બદલે હવસ, વિપવવાસના અગર કામેચ્છાનું ચિત્ર ખડું થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આવી સ્થિતિમાં નાટક કંપનીઓ તિરસ્કારને પાત્ર થાય તેમાં શી નવાઈ? આવી રીતે ભજવાતાં નાટકો નીતિશિક્ષક બનેવાને બદલે નીતિહિંસક બને છે. આ કંપનીઓના મેનેજરો તથા માલિકો પોતાનું વારતવિક કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે અને માત્ર એક જ દૃષ્ટિબિંદુથી કામ કરે છે એ શોચનીય છે. શું આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ સકે એમ નથી? સ્વ. સ. ડાહ્યાભાઈ ધોળશા એ આ સ્થિતિ સુધારવા તરફ કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ ક્રોધમંદ થતાં અવસ્ય તેમના જીવનનો અંત આવ્યો અને તે પછી કાંઈક એ કામ ઉપાડી લીધું નહીં એટલે તેમણે કરેલું કામ પણ ધુળમાં ગયું અને આપણી રંગ-ભૂમિની સ્થિતિ, આપણાં નાટકોની સ્થિતિ, જ્યાં ને ત્યાં રહી. શું ત્યારે હવેકંઈ ઉપાય નથી? હું ધારૂં છું કે સાહિત્યપ્રેમી જનો મન ઉપર લે તો આ સ્થિતિ સુધારી સકે; ખીભ દેશોમાં પણ નાટકોની તથા રંગભૂમિની આવી જ જરૂર આથી પણ વિશેષ અધમ સ્થિતિ હતી; પણ તે પ્રયત્નથી ક્રમશઃ ઘણે દરજ્જે સુધરી છે તો આ દેશમાં પણ કેમ બની સકે નહીં? શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ સંબંધી ઘણું કરી સકે પણ આજ સૂધીમાં એક બે નિર્મંધ વંચાયા ચિત્રાય કાંઈ થયું નથી એ દીક્ષગીરીની વાત છે. મહારી હાલ તો એટલી જ સચ્ચા છે કે સાહિત્ય પરિષદે એક સુનંદા વિદ્વાનોની કમીટી નીમીને આપણાં નાટકો તથા રંગભૂમિની હાલની તથા પૂર્વની સ્થિતિ અને યુરપનાં તથા ખીભ દેશો તથા હિંદુ-સ્થાનના ખીભ પ્રાન્તોનાં નાટકો તથા રંગભૂમિની તેવી જ સ્થિતિ મંબંધી ખારીકાઇથી અવલોકન કરીને જે જે ખામીઓ જણાય તેનો તથા જે જે ઉપાયોથી ખીભે સ્થળે સુધારા થયા હોય તે તે ઉપાયો લાગુ કરવાથી શુજરાતી નાટક તથા રંગભૂમિની સ્થિતિમાં સુધારો થઈ સકે એમ છે કે કેમ તે વિશે ચોખ્ખી રીતે સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને શા શા ઉપાયો લેવા જોઈએ તેની વ્યવહારમાં કામે લેવાઈ સકે એવી એક યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ; અને તે યોજના એકાદ સારી નાટક કંપની ભારત અગર ‘એમેટ્યુર’ કંપનીની જોડવણ કરીને તેના દ્વારા અમલમાં મૂકવી જોઈએ. અસંખ્ય આ કામમાં પૈસાની અને કામ કરનારાની

ભજવાતો જોઈશું તે સંબંધી મદને શંકા થઈ એક પણ પાત્ર સંસ્કાર પામેલું જણાયું નહીં એટલે અસલ નાટકના ઉચ્ચ આશય અને ભાવના સમગ્રના શિવાય હલકા પ્રકારના પ્રેમનો પણ જરૂર પડે પરંતુ સાહિત્યપરિપદ જેવી સંસ્થા એટલા પૈસા તથા કામ કરવાર માણસો એકઠાં કરી સકે એવી મહારી માન્યતા છે; જે ના કરી સકે તો સાહિત્યપરિપદ જેવી સંસ્થાની ઉપયોગિતા હાલ છે તેમ એક 'ડીબેટીંગ સોસાયટી'—વાદ વિવાદ કરનારી મહોટી મંડળી—કરતાં વિશેષ નથી એમ કહ્યા વગર ચાલશે નહીં; અને હું તો આગળ વધીને ત્યાં સૂધી 'હલીય કે આ પરિપોના યુગમાં સાહિત્યપરિપદ ખીજ તમારા જેવો એક વિશેષ તમારો કરી જતાવવા શિવાય વધારે કંઈ કરી સકે એમ નથી એવું અનુમાન કાઢી કાઢે તો અયોગ્ય ગણાશે નહીં. સાહિત્યપરિપદે શું કર્યું છે અને શું કરવું જોઈએ તે સંબંધી ત્રિવેચન કરવું આ સંબંધમાં અસ્થાને છે એટલે હું મૂળ સૂચના ઉપર આવું છું. નાટકો ધણાં ખરાં નમાલાં હોય છે. જે સારા લેખકોએ લખેલાં છે તે ભજવાતાં નથી અને કેટલાંક ભજવી સકાય કે કેમ તે બાબત શંકા રહે છે,—માટે ભજવવા લાયક નાટકોનું સાહિત્ય પણ કિત્તવ કરવા તરફ સાહિત્યપરિપદે પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે; આ નાટકો આપણા પુરાણાદિં અન્યેના આધારે તથા ખીજ દેશોના નાટકોનાં અન્યેનું અધ્યયન કર્યા પછી તેવાં અગર તેમનાં જાપાનતર અથવા અનુવાદ રૂપે ઉત્તમ પ્રતિનાં લખાવાં જોઈએ; અને તે પણ છંદુક્રમાર, જ્યાં અને જ્યાં વગેરે જેવાં જે કે રસિક કથનાઓથી ભરેલાં હોય પણ માત્ર કાષ્ઠનિક સૂઝિનાં ચિત્રો ઝાંખાં ઝાંખાં ખડાં કરે તેવાં જોઈએ નહીં—કેમકે તેવાં નાટકો આ લોક માટે નથી પણ પરલોક માટે, ઔદિક સૃષ્ટિ માટે નહીં પણ આધુનિક સૃષ્ટિ માટે લખાયલાં હોય છે, એટલે વિરલા જનો તેનો રસ પરિપૂર્ણ રીતે અનુભવી સકે છે. આપણે તો હમેશના સાંસારિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, નૈતિક વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી અતિ રસમય ચિત્રો જતાવે તેવાં અને આપણી નીતિ, રીતિ, કૃત્રવણી વગેરે અનેક ન્દાના મહોટાં પ્રશ્નોનાં સમાધાન થાય એવી રીતે નિરનિરાગા વિષયો લખને લખાયલાં નાટકો જોઈએ; તેને માટે સાહિત્યપરિપદે સાધનરૂપ બનવું જોઈએ એમ હું ધારું છું; અને તેની સાથે જ જેવી રીતે મરાઠી નાટ્યસંમેલનો થાય છે તેવી રીતે ગુજરાતી નાટ્યસંમેલનો યજ્ઞની પણ આવશ્યકતા છે. આવાં સંમેલનોમાં દાસની નાટક કમ્પનીઓના મેનેજરો માલીકો તથા તેમાં ઉત્તમ ગણાતા નટો તથા નટીઓ (actors and actresses) ને ખાસ કરીને આમંત્રણ કરીને બોલાવવા જોઈએ અને તેમને આપણી ભાવનાઓ, આપણા હેતુઓ વગેરે યોગ્ય રીતે સમજાવવા કે જેથી બની સકે તો તેમને જ ઉપરની યોજનામાં કામે લેવાય અને આપણા કામમાં સરગતા આવે. પરિપદને અંગે જે વખતથી નાટક ભજવાવીને પરિપદમાં આવેલા લોકોને નાટક જતાવવાનો રીતગ પરિપદના કાર્યવાદકોએ દાખલ કર્યો છે તો પછી હું નથી ધારતો કે આ સૂચનામાં સમાજોવી વ્યવસ્થા પરિપદના કર્તવ્યની સીમાની બહાર ગણી સકાય.

તેની સાહેબ! ધાર્યા કરતાં વિશેષ લંબાણ થયું છે માટે ક્ષમા કરશો. મ્હેં તો યથા

મતિ એક સૂચના કરીને રેખાદર્શન કરાવ્યું છે; વિગતમાં ઉતરીને આ યોજનાનો વિસ્તારથી ઉદ્દેશ્ય કરવો એ આપના જેવા વિદ્વાનનું કામ છે; તો પણ આ સૂચના વિશે કાંઈ વિચાર થશે અને સાહિત્યવિલાસી રસિકોમાં ચર્ચાશે એવી આશાથી આપના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલું છું તે સ્વીકારશે એવી આશા છે.

વેળાછ. }
તા. ૨૦-૯-૧૫.

લી૦ સેવક.
સત્યેન્દ્ર લીમરાવ.

“ વસન્ત ” તંત્રી મહાશયની સેવામાં,

આપના પત્રના ૧૯૭૦ ના માર્ગદર્શી ના અંકમાં રા. નરસિંહરાવેના “ કવિતામાં અર્થબલ દોષ ” એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

પ્રસ્તુત લેખની શરૂઆતમાં જ રા. નરસિંહરાવ કાલિદાસના રઘુવંશના ૬૬૧ સર્ગના ૬૪ માં શ્લોકની બે પંક્તિ ઠાંકી ટીકા કરે છે:—.....” અંદનના જાડને વીંટાયલી એવા (એલચી)ની લતાએ વર્ણવી છે. આ પ્રકૃતિમાં જળાતી સ્થિતિથી વિરુદ્ધ જ છે. એલચીના છોડ જ હોય છે વેલા કદી જાળ્યા નથી...કાલિદાસના સમયમાં એલચીના વેલા થતા હશે એમ કહીપના કરવા માટે કશો આધાર નથી.”

પણ જાન્યુએ કબૂલ કરશે કે કાલિદાસ “ પ્રકૃતિમાં જળાતી સ્થિતિ ”થી વિરુદ્ધ” ન લખે એવો મોક્ષ કવિ હતો. છતાં તેણે આવી જૂલ કેમ કરી તે વિશે કાઢીને શંકા થઈ જળાતી નથી. કિન્તુ એ જૂલ છે એવું હમેશ માટે સ્થાપિત થાય તે પૂરું તે જાણ છે કે નહીં તે જળાવડું આવશ્યક છે.

કૃષ્ણ સ્વામી આચર તેના Parionas in the light of modern science એ નામના પુસ્તકમાં લતા, વિરુધ, અને ઔષધી એ ત્રણ ઉપર વિવેચન કરતાં Latas are those that ascend એમ જણાવે છે. એ ન્યાયે જે જે વેલાની શાખા જમીન તરફ નીચી ન જતી હોય તેને લતા ના વર્ગમાં ગણી શકાય.

(૨) ખીન્નું વામન શિવરામ આપે તેના સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ શબ્દ કોષમાં “ સમાસને છેડે સૈંદર્ભ, માર્દવ, અને કૃથતા સૂચવવા લતા શબ્દ વપરાય છે એવું લખે છે. અને ખાટું લતા, સહકાર લતા લવંગ લતા એ શબ્દોથી તો રા. નરસિંહરાવ પણ પરિચિત હશે જ.

(૨ અ) વળી ઇંગ્લિશ-સંસ્કૃત શબ્દકોષ માં પણ તે plant એ શબ્દ માટે લતા શબ્દ યોગ્ય છે. તેથી કાલિદાસે લતા શબ્દ યોગ્ય યોગ્યો છે એ વિશે કશી શંકા રહેતી નથી.

વળી એ ઉપરાન્ત નીચે જણાવેલી પંક્તિઓ.

પણ લતા શબ્દ કેવળ વેલાના અર્થમાં વપરાતો નથી એ વિચારને અનુમોદન આપશે:—

લલિત લલ્લલતા પરિ શીલન

+ + + ગીતગોવિન્દ
કાન્તે વિલેખ્ય સહકાર લતાનુશક્તં
ગુચ્છં મરન્દ મરિતં કુચ શક્કયાકિમ્

+ + + +

આલિङ्ગ્ય સંપ્રતિ લલંગતરુ વિશાલ—

મેલા લતાતિ—લલિતા કુશલા સત્ત્વીવ ।

+ + + +

આલીવ ચૂત લલિકા કેમલાનને ત્વાં

સંબોધયત્યતનુ શાસ્ત્ર રહસ્ય મય ॥

ઉપર “લતા” શબ્દ “કોમલતર” વિ. સૂચવવા વપરાયો છે એવું વિચક્ષણ વાંચકો તરત જાણી શકશે.

હવે કદાચ “આલિંગિત” શબ્દનો વાંધો રહેવા સંભવ છે પણ તેને માટે ઇન્દ્રિયશમાં ગોપાળ રઘુનાથ નાંદરગિર કરે ancircle શબ્દ વાપર્યો છે અને તેથી તે ચરણનો અર્થ “એલચીના છોડથી ઘેરાયેલાં ચંદનનાં ઝાડ” એવો સ્પષ્ટ રીતે થઈ શકે છે.

રા. નરસિંહરાવ માટે મને માન છે પરંતુ કાલિદાસના કેટલાંક કાવ્યો માટે વધારે માન હોવાથી જ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ લખવાની જરૂર ધારું છું.

M. ભાવનગર.

સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવની કવિતા અને સમાજ સેવા.

૬

" If thou indeed derive thy light from Heaven
Shine, poet, in thy place, and be content ! "

સ્વદેશ પ્રેમ એટલે રાજકીય વિષયોમાં જામ લાઈ ચર્ચા કરવી હોયો કેટલાકનો મત છે; જાણે કદાચ ખુદી રીતે તેઓ એ મત પ્રદર્શિત કરતા નથી, પરંતુ તેઓના મનમાં તો એ જ ભાવ રહેલો હોય છે. આપણા ગુજરાતમાં સ્વદેશ પ્રેમનાં બીજાં સ્વરૂપો પ્રત્યે બેદરકારી છે, અને તેથી સામાજિક વિષયોમાં સુધારા કરનાર તથા સચ્ચનાર સ્વદેશભક્ત કહીએ તો આપણું દાસ્ય કરવાને ધણા તત્પર થાય છે. પોતાના દેશને માટે અને દેશનાં દુઃખો નિવારવાને સહાય પ્રયત્ન એ સ્વદેશ પ્રેમીનાં લક્ષણો છે, પણી તે સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય વિષયોમાં હોય.

રા. નરસિંહરાવે પણ પોતાનાં કાંબોની અસરથી સામાજિક દુઃખો નિવારવાને જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અવસોડવા જેવો છે. અને હેમનાં એ કાવ્યોમાં જે હૃદયની લાગણી તરવરે છે, તે ઉપરથી હેમને પણ એક સત્યામહી સ્વદેશ પ્રેમી કહીએ તો તદ્દન ચોગ્ય છે.

રા. નરસિંહરાવની આકાંક્ષા વર્ષ પૂર્વ છપાયેલી કુસુમમાળા લખએ તો ત્યેમાં સામાજિક દાસ્ય એક છે. ગુજરાતમાં ગ. બા. ભોળાનાથ સાતભાઈ સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાના એક નેતા હતા એ નિર્વિવાદ છે. અને હેમના શુદ્ધ મંરકારો રા. નરસિંહરાવના કવિ હવનમાં પણ અંપૂર્ણ રીતે વિકસ્યા છે. કુસુમમાળામાં કવિએ " વિધવાનો વિકાસ " લખી વિધવાની ખરી સ્થિતિનું ચિત્ર જનરમાજ સમક્ષ મૂક્યું છે; એ કાવ્ય લખાયું ત્યારે વિધવાની સ્થિતિનો વિષય ધણો જ ચર્ચાતો હતો હાવાં ચિત્રો કેવિયે જ ઉત્તમ પ્રતિનાં હોય છે ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાં પણ હેની સાથે સરખામણી કરે હેવાં કાવ્યો ધણાં જ યોગ્ય છે. T. Hoodનું " Bridge of Sighs " કાંઈક હેની ઉત્તમ પ્રતિનું છે ખરું. કદરતના પૂજક નરસિંહરાવને આ કાવ્યમાં " દુરત પણ જાણે વિધવાની જ સ્થિતિમાં હોય એમ છે. અને જેમ મુશ્કારકના અવાજ સમાજ સાંભળતી નથી તેમ

ભૂતડાં થાં વડ ઘટ્ટ અનંત,
ઉમાં નજાં દષ્ટિ તણે અંત;
ત્હાં ચાંદની કંઈ નવ ફાવતી,
અથડાઈ પાછી આવતી.

કુસુમમાળા છપાઈ ત્યારે સમાજની આજ સ્થિતિ હતી, યાનની ચાંદની ફાવતી નહોતી,

અને વિધવાને “ શીળી ચંદા, ઝોમળી સરિતા, ઉદાર આકાશ અને સુકુમાર અનિલ ” વગર વિશ્વમાં બીજાને આધાર નહોતો.

નવ વર્ષ પછી છપાયેલી હૃદયવીણામાં પણ હીન્દુ વિધવાની સ્થિતિ કવિ હૃદયને વ્યથિત કરતી માલમ પડે છે, અને હેમાં પણ કવિએ બાળકીઓનાં અને વિધવાનાં દુઃખોનાં ચિત્રો લોક સમક્ષ મૂક્યાં છે સુધારકોનો નાદ તેથી હેમાં દુઃખોનાં પ્રત્યક્ષ કારણ દેખાડાય તો વિધવા વિવાહના વિરોધીઓનાં દિલ પીગળે એ હેતુથી હેમાં કવિએ રૂઢી પ્રત્યે પ્રત્યક્ષ આક્ષેપ મૂક્યો છે.

“ ફરી પડેલી બાળ વિધવા ” નું કાવ્ય લોક લક્ષ્મી અને ઇશ્વર ભીતિ વચ્ચે સપડાવલી એક બાળાનું રોગચાળાનું ચિત્ર છે.

“ શું તુજકારી જગદીશ તણી જ ભીતિ ?

તે શું રતીકારી જગ લોક તણી અધિકી ? ”

કવિનો પ્રશ્ન અનુસ્મર નથી પણ ઉત્તરનું શું વિવેચન કરીએ ? ઇશ્વર ભીતિ કરતાં લોક લક્ષ્મીનું પ્રાંખલ વધારે છે. પ્રભુ આગ્રા કરતાં રૂઢી બલવત્તર છે. હેને લીધે સમાજની ફૂફડા છે. આપણી સમાજની અધોગતિનાં બીજાં કારણો બતાવવાની જરૂર છે ? શું કવિએ એક જ કારણ આપી આપણી આંખો ઉઘાડી નથી ? ફરી પડેલી બાળ વિધવા પણ જગ-લોકની ભીતિ વધારે ગણે છે.

૩૧

.....

રે ! આ યયો જ ધમકાર નદી જલે શું ?

અંધારમાં મહિન નિર્મલ ચાત બૂડી;—

આ સર્વ પાપ તુજ ને શિર ફૂર રહિ !

રહિને શિર હાવા પાપનાં કેટલાં પોટલાં બંધાતા હશે !

“ કાળાગૃહમાંની વિધવા ” માં પણ ઉપરનો ભાવ છે. “ વિધવા બાળાશ્રમની પાસે ” ના કાવ્યમાં પણ એ જ ભાવ કવિએ દર્શાવ્યા છે. હાવા આશ્રમથી થતા પાપના ઘટાડાને લીધે હેની ઉપયુક્તતા કવિએ ગર્ભીત રીતે દર્શાવી છે પરંતુ દુઃખનું નિશ્ચિન્ન ચિત્ર તો એનું એ જ છે. ગિયારી વિધવાઓની પ્રિય બાળક છોડતી વખતની અંતર વ્યથા બહુ જ અસર-કારક શબ્દોમાં આલેખી છે.

અને આ કાળી ઘટ રાત્રે,

અબલ પર જગના બુલમ મારે;

રૂપેરી આંસુની ધારા,

તહે રેડજે ગગન તોરે !

૩૨

સુદ્ધ, સ્વચ્છ, સીત તેજે ઝળકતા તારાઓ પણ બિચારી વિધવાને આંસુ રેડતા લાગે છે. લાગે હેમાં શી નવાઈ?

“કૂલમણી દાસીનો શાપ” વૈધવ્ય ચિત્ર નથી પરંતુ સમાજમાં પ્રચલિત એક કુટુંબ વિવાદને ભોગ થઈ પડેલી બાળિકાના સત્વ જ્ઞાનનું આલેખન છે. અને હાલું અદ્ભુત કૅરેક્ષામય ચિત્ર એક કવિની જ કવચ ચિતરી શકે. બાળપણમાં મંત્રીનું મુખ્ય કારણ બાળલક્ષ છે. જે બાળલક્ષ થયેલું ના હોય તો બાળપણમાં મંત્રી સંભવે નહિ. કવિ સત્ત્વ જ કહે છે કે જે હાવા અનર્થો કાચમ રહેશે તો

દેશે પ્રભળી સહુ આર્થ પ્રભની વાડી,
રહેશે પછી અધમતા તણી ઉડી ખાડી;
તે આ પુરાણ રૂઢી ભારતભૂમિ અંતે,
થાશે વિલુપ્ત ઇતિહાસ પરથી સત્તે.

આ વખતે આ દેશ પ્રેમી કવિને કેટલું દુઃખ થયું હશે! હાવા રૂઢિના પરિણામે અનર્થ થાય અને આર્થ પ્રભની આંખ્ય ઉઘડે નહિ તો એ દાવામિ આર્થભૂમિને કેમ ના દહે! રૂઢિ! રાક્ષસી! તારા અપ્પર નીચે ત્હે આર્થ પ્રભને કેવી નિરતે જ, નિઃસત્ત્વ, નિર્માલ્ય, નિર્ભળ કરી નાંખી છે; પરંતુ આર્થ પ્રભના સદ્ભાવે, મહાત્મ પ્રભુના પ્રતાપે, હાવા કવિઓનાં કાવ્યોથી સત્તાપ્રદી સમાજ સેવકોના પ્રયત્નથી, દિવસે દિવસે ત્યાં પ્રાપ્ત્ય આજુ ધતું ભય છે, આર્થ પ્રભની આંખ્ય ઉઘડે છે અને કવિ ન્હાનાલાલ લખે છે તેમ.

નયન ઉઘડ્યું પેલું જોગસ્વી નવલ પ્રભાતનું!

કુસુમમાળામાં અને હૃદય વીણામાં કવિએ કુખોનાં જૂઠાં જૂઠાં ચિત્રદર્શન કરાવ્યાં છે. પરંતુ સર્વ કુખોનું એક જ ચિત્ર બાકી રહ્યું હતું તે ખેટક “નૃપુર ઝંકાર” માં કવિએ પૂરી છે, “ભારત જનનીની અશ્રુમાળા” માં કવિ એક જ કુખનું સ્વતંત્ર ચિત્ર ઉતારી મનુષ્યની લાગણીઓને સ્પર્શવાને બદલે સર્વ ચિત્રોનું એક ચિત્ર ચિતરી વાંચક આગળ મુકે છે. એટલું જ કરી કવિ અટકતા નથી, પરંતુ ભારત સંજ્ઞાને કર્તવ્ય માર્ગ દેખાડે છે. કર્મવીર બનવાનું, બન્ધુઓનો ઉદ્ધાર પોતાના પ્રયત્નથી કરવાનું. વિકટ કર્તવ્ય માર્ગ સેવનનું તપ તપવાનું કહે છે. અને એ માર્ગમાં વિદ્ય આપે તે વખતે ભારતનાં કુખોનું વર્ણન કયા સમાજ સેવકને બળ નહિ આપે! કવિના એ જીવનની ચર્ચા છે, આપણા સમાજ જીવનની પ્રાદ ચર્ચા કવિએ કરી છે. હંકમાં પણ પૂર્ણ રીતે કરી છે. પોતાના ચતુર્કુડમાં બાળકોઓને અને વિધવાઓને હોમાતી ભેઈ અદ્દહાસ્ય કરતી રૂઢી રાક્ષસીની કથના એક કવિ યા ચિત્રકારને હાજરી છે. રૂઢિના અનર્થોનું કેવું તાદૃશ્ય ચિત્ર એ ખડુ કરે છે. અને ભારત જનનીના મુખે ગવરાવેલું ગીત કવિની સહૃદય દેશ ભક્તી દેખાડે છે. વિશેષમાં અશ્રુ ઠરી રક્ષાટિકમાળા બની હેમાં ઉત્તમ ભાવ અને અસૌકિક કથના છે. અશ્રુ સારવાં એ શોક પૂર્ણ દશા છે. કવિ સદ્ભળે

છે કે શોકનું મનન જ ક્યાં કરવું એ કાંઈ જીવનનો આશય નથી, અને હેને લીધે કાંઈ જીવનની શક્તિ નથી તેમ શોક ભૂલી જવો હેમાં પણ હિત સમાયતું નથી. મનુષ્યને ઉત્પન્ન થયેલો શોક, શોક તો રહે જ પરંતુ ક્રોધ નિવારવામાં ઉત્સાહ રૂપ થાય એમ થવું જોઈએ. અશ્રુનું અને રક્ષાટિકમણિમાં સામ્ય ધણું છે. બંને ગોળ છે. સ્વચ્છ છે. અશ્રુપારદર્શક છે. રક્ષાટિકમણિ અર્ધપારદર્શક (translucent) છે. પરંતુ અશ્રુશીકનું ચિન્હ છે. રક્ષાટિકમણિ રત્ન છે એટલે આનંદ, ઉત્સાહનું ચિન્હ છે. આમ અશ્રુનું રક્ષાટિકમણિમાં રૂપાન્તર થવું એટલે શોકનું શોકના તત્વો સાથે ઉત્સાહ રૂપ બનવું. કવિની કલ્પના કાંતે સ્વચ્છંદી લાગે. પરંતુ ઉચ્ચ છે, અલૌકિક છે. હેમાંનો ઉચ્ચ ભાવ અને અલૌકિક કલ્પના એકવાર હૃદયમાં પહોં કાંઈક ઓર જ આનંદ થાય છે. એકદમ સ્હમજાઈ જાય અને આનંદ આપે એ જ કલ્પના સારી એમ કહેલાકનું માનવું છે. પરંતુ કવિના દિવ્ય હૃદયમાં સ્ફૂરેલી કલ્પના સ્હમજવા વાંચકને શ્રમ લેવો પડે તેથી કંટાળા એ કલ્પના નકામી છે, એમ કહેવું રસિકજનને ધાર નહિ. રસભોગમાં પરિશ્રમ છે જ.

કવિએ “ઉદ્બોધન” નાં બે કાવ્યો લખ્યાં છે. બે કવિએ સમ જ ચર્ચાના વિષયમાં એ બે જ કાવ્યો લખ્યાં હોત તો એ કાવ્યોની કિંમત અત્યંત અંકાત; કારણ હવેનીતિ-બોધની કવિતાનો કાલ ગયો છે. પણ આ કાવ્યોને બીજાં સમાજ ચર્ચાના કાવ્યોના સંબંધમાં લઈએ છીએ ત્યારે હેની ખરી કિંમત અંકાય છે. કવિ પેાતે કહે છે તેમ નૂપુર અંકારમાં કવિત્વવૃત્તિ ગંભીર પ્રવાહમાં વહી છે. બાલપણ, યુવાવસ્થાનો જીવસો નરમ થયો છે, અને પ્રેમાવસ્થાનું ગાંભીર્ય આવ્યું છે. અને ઉદ્બોધનનાં આ બે કાવ્યો યુવાવસ્થાના સિદ્ધાન્તોનું પ્રેમાવસ્થામાં કરેલું સ્વચ્છાણુબંધન (crystallization) છે. કવિનું જીવન, કવિનાં પહેલાંનાં કાવ્યો, એ સવળું જોતાં તો આ બે કાવ્યો કવિના અંતઃકરણના ઉડાણના ઊબરા લાગે છે. અને કવિને-હેમની કવિતાએને જ લીધે-પીછાણનારને આ કાવ્યોમાં કવિ હૃદય સ્પષ્ટ જણાયા વગર રહેશે નહિ. “જીવનની ચર્ચા એ કવિતા” એ વચન સત્ય છે. અને રા. નરસિંહરાને સમાજજીવનની ચર્ચામાં સુંદર કલ્પના, શબ્દલાલિત્ય, અને ઉત્તમ પ્રતિભા કરણારસ પૂરી પેાતાનું કવિ કર્તવ્ય બતાવ્યું છે. અને કવિજીવન સફલ થઈ છે. ગુજરાત હાને માટે-હેમના ગુજરાત પ્રત્યેના પ્રેમ માટે-હેમની સદા આભારી રહેશે. દૂર ભવિકાળમાં પણ હેમની સમાજ જીવનની ચર્ચાનાં કાવ્યો હોંસધી વંચાશે જ, અને સમાજને ઉચ્ચતર બનાવવામાં કારણભૂત થશે.

✽ ઇતિહાસના અભ્યાસનો હેતુ.

Philosophy is the truth of history and history is the body and substance of philosophy.

આપણા સુધારાનો આધાર સુખ્યત્વે કરીને બે બાજનો ઉપર છે. કુદરતના જ્ઞાનની શોધ અને તેનું અનુકરણ. જનસમાજમાંથી થોડાક મનુષ્ય કુદરતના ગૂઢ નિયમો, અભ્યાસ અને ચિંતનથી શોધી કાઢે છે, અને આપણા સુખનાં સાધન વધારવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, પણ ઘણા માણસો તો તે જ્ઞાન અને હુનરકળાનું ફક્ત અનુકરણ જ કરી શકે છે. આ બે કારણને લીધે જ આપણી પ્રગતિમાં હંમેશાં વધારો થયાં કરે છે; પણ જ્યાં સુધી આપણા પૂર્વજોનું મેળવેલું જ્ઞાન સંઘરી રાખવામાં આવ્યું હોય નહિ, ત્યાં સુધી આપણે તેમાં સુધારો વધારો ધણો થોડો જ કરી શકીએ છીએ. દરેક માણસ જો પોતાની બુદ્ધિ ઉપર ભરોસો રાખી બેસી રહે, અને આગળના જમાનામાં કોઈ પણ વિષયનું જો જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેનો ઉપયોગ કરે નહિ, તો તે માણસ જાતે ધણું થોડું કરી શકે છે, અને જો કંઈ કરે છે, તેમાં મોટી ભૂલો જોવામાં આવે છે. આવી રીતે ખીજા માણસની ભૂલોનો લાભ લઈ, સુધરવાનું ઉત્તમ સાધન ઇતિહાસ છે, તેથી જ બેકન કહે છે, કે “ ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણામાં ડહાપણ આવે છે; ” * કારણ કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન આપણને હોતું નથી, ત્યાં સુધી તેની ખરી સ્થિતિ સમજી શકાતી નથી, અને તેમાં આગળ કેવી રીતે વધતું તે આપણે જાણી શકતા નથી. જ્ઞાનના ઇતિહાસમાં કેટલાકેક યુગમાં વિકાનોએ પ્રાચીન જ્ઞાન અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરેલો છે, ત્યારે ઘણા વિકાનો, પ્રાચીનતાને દંડ વળગી રહી અને પિટપેપણ કરી, કંઈ નવું શોધી શક્યા નથી. બંને પક્ષમાં સીમા ત્યાગનો દોષ રહેલો છે. સત્ય મધ્યમ માર્ગમાં છે, એટલે ઐતિહાસિક જ્ઞાનના સદુપયોગમાં રહેલું છે.

કોઈ પણ વિષયના ઐતિહાસિક જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે વગર આપણી ઉન્નતિને અવકાશ નથી; કારણ કે મનુષ્ય અને ખીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે વિકાનો ગમે તે જાતનો ભેદ જુએ, + પણ એટલું તો નક્કી જ છે, કે મનુષ્ય ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય

✽ સાહિત્ય સભામાં વાંચેલો લેખ.

* ફ્યૂલરનું પણ એવું જ કહેવું છે “ ઇતિહાસનું જ્ઞાન ઘડપણના ધોળા વાળ કે કરચલી આપ્યા વિના જુવાન માણસને જૂદા બનાવે છે અને જુદાવસ્થાની નબળાઈ કે અડચણ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય ઘડપણનો અનુભવ આવે છે. ”

+ Man is a laughing animal

Man is a can upright walking animal.

ઉપર નજર નાખી શકે છે, ત્યારે પ્રાણીઓનું જીવન મુખ્યત્વે તેમના વર્તમાન અનુભવમાં જ સમાવેલું છે. આંખણામાં જે યાદશક્તિ છે તેને લીધે આપણે જૂતાકાળનો અનુભવ સંધરી રાખીએ છીએ, અને પુસ્તકો દ્વારા તે ઇતિહાસના રૂપમાં ભવિષ્યની પ્રજા માટે વારસામાં મૂકી જઈએ છીએ.

આવી રીતે આપણી ઉન્નતિને માટે ઇતિહાસનું જ્ઞાન ખાસ જરૂરનું છે, પણ 'ઇતિહાસ' શબ્દનો આવો અર્થ ધણો બહોળો છે, અને તે તેના શબ્દ વિભાગ ઉપરથી માલમ પડે છે. ઇતિહાસ=ઇતિ+હ+આસ. 'ઇતિ' એટલે તે પ્રમાણે, 'હ' એટલે નક્કી, અને 'આસ' એટલે (અસ+યતું) થએલું; જેવું થએલું તે પ્રમાણે કોઈ પણ બાબતની હકીકત તેને ઇતિહાસ કહે છે, પણ 'ઇતિહાસ' શબ્દનો ૩૯ અર્થ રાજકીય જ્ઞાન છે. તેમાં મુખ્યત્વે કદીને રાજાની વંશાવળી, તેમના પરાક્રમ અને વિઝંડોનું વર્ણન, રાજ્યની ખટખટ, ધર્મનાં ધુલો, વગેરે બાબતો આવે છે. ઘણા માણસો આવી હકીકતને ઇતિહાસ કહે છે. તે ભાવના એક વખત સર્વમાન્ય હતી એ નિઃસંશય છે, પરંતુ હાલમાં ઇતિહાસના આવા વર્ણનને શુદ્ધ અને નિરૂપયોગી ગણવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી ઇતિહાસનું વર્ણન અમુક દૃષ્ટિબિંદુ તથા અમુક ભાવનાથી કરવામાં આવતું નથી, ત્યાં સુધી ઐતિહાસિક હકીકત નીરસ અને મગમગે બોલાઈ શકે છે એ નવાઈ જેવું નથી. જેમ દરેક યુગમાં સુધારાનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે તેમ જ્ઞાનમાં પણ ફેરફાર માલમ પડે છે. જ્ઞાનતા બીજા પ્રદેશમાં પણ જોવી રીતે ઉદ્ધાનિત વાદે ફેરફાર કરેલો છે, તેવી રીતે ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિંદુમાં પણ ફેરફાર જોવામાં આવે છે. ઉદ્ધાનિતવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ વધારે રસિક અને ઉપયોગી થાય એ ધર્મ સંભવિત છે.

ઉદ્ધાનિતવાદ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ તેની મૂળ હાલત કરતાં ધીમે ધીમે વધારે ઉચ્ચસ્થિતિએ પહોંચે છે. જો આપણે આ દૃષ્ટિથી ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરીએ, તો પ્રથમ પ્રશ્ન એ નીકળે છે, કે ઇતિહાસના વર્ણનમાં મૂળ સ્થિતિ કઈ અને છેવટની સ્થિતિ કઈ, તથા ધીમે ધીમે કેવી રીતે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નિયમના જ્ઞાનની જરૂર લાગે છે. જ્યાં સુધી આ બાબતો આપણા ધ્યાનમાં સ્પષ્ટ રહે નહિ, ત્યાં સુધી ઇતિહાસના અભ્યાસનો હેતુ બરાબર રીતે સમજ થતો નથી, પણ આ બાબતોની નિર્ણય થતા પહેલાં ઇતિહાસનો ખરો વિષય શું છે તે જાણવાની જરૂર છે, અને તેને માટે ઇતિહાસને બીજા શાસ્ત્ર સાથે કેવો સંબંધ છે, તે સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે.

આપણે ઉપર જોયું કે ઇતિહાસના સામાન્ય અર્થમાં હાલ ધણો ફેરફાર થયો છે.

Man is an animal which can use his thumb

Man is tool using animal

Man is an animal with an idol.

શોપનદારનું કેહવું એવું છે કે જેવી રીતે યાદશક્તિ વ્યક્તિને ઉપયોગી છે તેવી રીતે ઇતિહાસ જાતિને માટે છે.

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને જનસમાજની સુધરતી સ્થિતિને લીધે ઇતિહાસની 'ભાવના' પણ બદલાઈ છે. હાલમાં ઇતિહાસના વિષયને અન્યશાસ્ત્રના જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન આધાર રાખવો પડે છે; કારણ કે 'હાલના' ઇતિહાસનું દર્શિષિદ્ જ જુદું છે, પ્રાચીન ઇતિહાસમાં રાજ્ય અને રાજ્યને લગતી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, પણ હાલમાં આખા જનસમાજની પ્રગતિ કેટલે દરજ્જે ચર્ચા છે, તે દર્શિષી ઇતિહાસ લખવામાં આવે છે. ઇતિહાસવેત્તા ઓને 'History of English People' એટલે અંગ્રેજ લોકોના ઇતિહાસ લખ્યો છે, ત્યારે જુના ઇતિહાસનાં નામ 'History of England' એવાં જોવામાં આવે છે. હાલમાં જનસમાજની ઉન્નત થતી અવસ્થાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવાને તેનું ઉત્કાન્તિવાદની દર્શિષી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે હાલના ઇતિહાસમાં આખા જનસમાજની સ્થિતિ, તે વિષય છે, અને પદ્ધતિમાં, ઉત્કાન્તિવાદની દર્શિષી અનેક વિષયના સિદ્ધાંતોની મદદથી સુધારાની પ્રગતિ સમજવામાં આવે છે.

ધણા જુના ઇતિહાસો આપણે જોઈએ, તો તેમાં સાહિત્ય, ધર્મ, નીતિ, અને ઐતિહાસિક બીનાઓનું મિશ્રણ ભાલમ પડે છે, વિચારશક્તિ કરતાં કલ્પનાશક્તિને અનિયંત્રિત અવકાશ આપવામાં આવ્યો હોય છે, સત્ય કરતાં ચમત્કાર ઉપર વિશેષ રૂચિ જોવામાં આવે છે, સામ્રાજ્ય જ્ઞાન કરતાં અદ્ભૂત વસ્તુનું વર્ણન વારંવાર વાંચવામાં આવે છે; આવી લક્ષી-કવને આપણે ખરો ઇતિહાસ કહેતા નથી. સામ્રાજ્ય ઇતિહાસ મનુષ્ય જ્ઞાનની શરૂઆતમાં હોઈ શકે પણ નહિ; કારણ કે સુધારાની બાલ્યાવસ્થામાં મનુષ્યને અદ્ભૂત વસ્તુની વિશેષ રૂચિ હોય છે. યુદ્ધિવ્યાપાર કરતાં કલ્પનાશક્તિ વિશેષ પ્રબળ હોય છે. સૃષ્ટિની ગૂઢતાથી મનુષ્ય મન અંજારી જવાને લીધે દેવની ભાવના ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે, દરેક પ્રસંગે દેવની મદદ માગવામાં આવે છે, અને મનુષ્ય આ દુનિયા કરતાં બીજી દુનિયાને પધારે ચાહે છે. જ્યાં સુધી કલ્પનાશક્તિને કાષ્ટમાં રાખવામાં આવતી નથી, અને યુદ્ધિ સત્ય શોધવા તરફ વળતી નથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયનું સામ્રાજ્ય જ્ઞાન સંભવતું નથી. આપણાં પુરાણો, રામાયણ, ભાગવત અને મહાભારતના અંશે, તેમ જ ગ્રીક લોકનું ઇલિયડ અને ઓડિસી ગ્રાંથનું બાઈબલ-વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો ધર્મ, નીતિ, કવિતા અને ઇતિહાસની બીના મિશ્રિત થતાં છે.

જ્યારે ઇતિહાસના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો જ્ઞાત પ્રેત માલમ પડે છે, ત્યારે હાલમાં કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓ તેના અર્થ એટલે બહોળો કરે છે, કે તેને સમાજશાસ્ત્ર તરીકે ગણે છે વળી બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ઇતિહાસનું નિરૂપણ પ્રાણીવિદ્યાની દર્શિષી કરે છે, અને તે એટલે સુધી કે જનસમાજની દરેક પ્રવૃત્તિનો ખુલાસો પ્રત્યેકપતિ અને આત્મસંસ્કૃતિની પ્રેરણાશક્તિથી કરે છે. વળી કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓ ઐતિહાસિક બીનાઓનો ખુલાસો ફક્ત આપણી પરિસ્થિતિથી જ કરે છે.

પ્રાચીન કાળમાં સર્વ જ્ઞાનનું હદ ઐશ્વર્ય હતું, તેથી બધાં શાસ્ત્ર સેજબેજ ભાલમ પડે

છે, અને તેમાં ખાસ કરીને ધર્મની સત્તા વિશેષ મહત્ત્વ પડે છે. દા. આપણા વૈદિકશાસ્ત્ર, ભૂમિતિ, ગણિત, વગેરે શાસ્ત્રોમાં ધર્મની હાથ ખાસ જણાઈ આવે છે, પણ જેમ જેમ જ્ઞાનના વિષયના પ્રદેશ ધર્મથી અલગ રાખવામાં આવ્યા, અને જ્ઞાનના જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં તેજ વિષયની દૃષ્ટિથી અન્નલોકન થવા માંડ્યું, તેમ તેમ જ્ઞાનના વિષયના ઘણા ભાગ થવા માંડ્યા, અને તેનું સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર રચાવા માંડ્યું. આવી રીતે દરેક શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થવા માંડી હતી, અને તેથી સ્વતંત્રપણે તે પરિપૂર્ણ થવું હતું. જ્ઞાનની વૃદ્ધિના આવા નિયમને લીધે દરેક શાસ્ત્રનો જુદો વિષય મહત્ત્વ પડે છે, પણ જેમ હાલમાં જ્ઞાનની એકતા બૂલી જવાય છે, તેમ થવું જોઈએ નહિ. ઇતિહાસને ખીજ શાસ્ત્રના જ્ઞાનની પણ જરૂર પડે છે.

મનુષ્ય ખીજ પ્રાણીઓ કરતાં અધિવાતું પ્રાણી છે, તેથી પ્રાણી-વિધાના જ્ઞાનની એને જરૂર નથી, એ સમજ બૂલ ભરેલી છે. પ્રાણી વિધાના નિયમથી ઇતિહાસની બધી ખીનાનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી તે પણ એ વાત તો ખરી છે, કે તેનાથી ઘણી બાબતો ઉપર સાફ અજવાળું પડે છે. તેમજ સમાજશાસ્ત્રનો અને ઇતિહાસનો વિષય એકડું નથી. સમાજશાસ્ત્રને જનસમાજની સર્વ પ્રવૃત્તિ જેવી કે ધર્મ, નીતિ, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ભાષા, કાયદા, રીત-રિવાજ, સંસ્કૃતિ, વગેરેનું વિવેચન વર્ગીકરણ, અને તેના કાર્યકારણ શોધવાનો છે, પણ ઇતિહાસનો ખરો વિષય રાજ્યની ઉત્પત્તિ, તેની વૃદ્ધિ અને ક્ષયના નિયમો શોધવાનો છે. રાજ્યોદય કેવી રીતે થાય છે, અને કયા કયા નિયમથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તે કયા કારણથી નાશ પામે છે, તેનું જ્ઞાન આપવાનું કામ ઇતિહાસનું છે. સૃષ્ટિના તત્ત્વ સાથે મનુષ્યનો સંબંધ તે ધર્મનો વિષય છે. મનુષ્ય સહવાસમાં તે તત્ત્વનો અનુભવ તે નીતિ-શાસ્ત્રનો વિષય છે. કોઈ વિદ્યાનની વિશિષ્ટ કલ્પના અને વિચાર, અમુક પદ લાક્ષિત્યમાં દર્શાવેલા હોય છે તેને સાહિત્ય કહે છે. સમાજશાસ્ત્રનો વિષય જનસમાજની સર્વ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ છે, પણ ઇતિહાસનો વિષય તો રાજ્ય (State) છે.

એરિસ્ટોટલ દરેક વસ્તુના તત્ત્વ તરીકે ચાર કારણ ગણે છે. (૧) વસ્તુકારણ, (૨) રૂપકારણ, (૩) શક્તિકારણ, અને (૪) હેતુકારણ. ઘર બાંધવાને માટે જે છોટા, જો, લાકડાં જોઈએ, તે તેનું વસ્તુકારણ છે; તેના જે આકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેનું રૂપકારણ છે; સુધાર, કડીઆ અને મજૂર એ તેનું શક્તિકારણ છે, અને ટાંક, તાપ, વરસાદ અને પવનથી શરીરને સાચવવાનું પ્રયોજન તે તેનું હેતુકારણ છે. આ કારણ ઇતિહાસના વિષય પરત્વે લાગુ પાડીએ તો ઇતિહાસના ખરા સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે એમ છે. રાજ્યનું

† "He (sun) cannot fall nor go astray
But our mortal spirit may."

(Wordsworth.)

§ શ્રીમતના મત મુજબ "History is pastpolitics" પણ હાલમાં History is not only pastpolitics but past economics past ethics &c. એવો બહોળો અર્થ તેનો સેવામાં આવે છે.

વસ્તુકારણ પ્રભ છે, તેનું હેતુકારણ પ્રભની ઉત્પત્તિ છે, તેનું રૂપકારણ રાજ્યવ્યવસ્થા છે, અને તેનું શક્તિકારણ અમલ કરનાર સંસ્થા છે; પછી તે રાજ હોય કે પ્રજા. આ ચાર કારણોમાં મુખ્ય કારણ હેતુકારણ છે. પ્રભની ઉત્પત્તિ એ રાજ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. પ્રભ રાજ્યને માટે નહિ, પણ રાજ પ્રભના ઉત્પત્તિ જીવનને માટે છે, તે ઇતિહાસ સિદ્ધ વાત છે. જે જમાનામાં રાજની સર્વોપરિ સંતા ચાલતી તે વખતના ઇતિહાસમાં રાજ જ સર્વ ખ્યાનનું કેન્દ્ર અને તે નવાઈ જેવું નથી. ક્રાન્સનો ૧૪મો લુઈ કહેતો કે “હું રાજસત્તા છું.” (I am the State.) પ્રભજીવનની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ રાજ્યનો મુખ્ય હેતુ હોવાને બદલે રાજ્યસત્તાજ સર્વસ્વ છે, એવી ભાવના ઇતિહાસમાં અપૂર્ણ સત્ય છે એ નિઃસંશય છે, ત્યારે પ્રભના જીવનની ઉત્પત્તિને માટે રાજ્યનું અસ્તિત્વ છે એ વાત સીકાયી પછી પ્રભની ઉત્પત્તિ શેમાં છે તે વાત જાણવાની જરૂર છે; કારણ કે તે જણાયા પછી ઇતિહાસનો હેતુ આપણને વધારે સારી રીતે સમજાવતો સંભવ છે.

રાજ્ય એ વ્યક્તિનો સમુદાય છે, એટલે વ્યક્ત અને રાજ્યને અંગાંગીનો (organic) સંબંધ છે. વ્યક્તિજીવન ઉપર રાજ્યનો આધાર છે, તેમજ રાજ્યની વ્યવસ્થાદારાજ વ્યક્તિ પોતાનું જીવન ઉત્તર કરી શકે છે. જેવી રાજ્યની વ્યવસ્થા તેવી રીતનું પ્રભજીવન ધરાય છે.

“રાજા ફાલિસ્ય કારણમ્” એ કહેવતમાં રાજા, નો અર્થ રાજ્યના કાયદા, કાનુન અને તેના અમલની વ્યવસ્થા છે. તેની અસર પ્રભજીવન ઉપર સીધી કે આડકતરી થયા વગર રહેતી નથી, તેથી જ રાજ્યવ્યવસ્થા એ સમાજનું ધર્મ ઉપયોગી અંગ છે. રાજ્યસત્તા ઉપર જનસમાજની સર્વ પ્રવૃત્તિનો આધાર છે. જમાનાના પ્રમાણમાં રાજ્યસત્તાનું સ્વરૂપ ધરાય છે. જનમંડળની શરૂઆતમાં મનુષ્યના વિકાસે ઘણા પ્રબળ હોય છે. તેમાં ખાસ કરીને જાશવ વૃત્તિઓનું જોર ધર્મ હોય છે. જ્યાં સુધી તે પાશવવૃત્તિઓને અંકુશમાં લાવવામાં આવતી નથી, ત્યાં સુધી જનમંડળની કિચકતર પ્રવૃત્તિ થી એ અસમ્ય છે. જે રાજસત્તા નબળા હોય છે, તો અમીર વર્ગની સત્તા જાગે છે, અથવા રાજ્યમાં અંધેર ચાલે છે. આથી અંધાધુનીમાં વિદ્યા, હુતરકળા, વેપાર રોજગાર, વગેરે સામાજિક-વ્યાપાર અસ્ત-વ્યસ્ત થાય છે, તેણે પ્રસંગે એકદંત્ર સત્તા ચલાવનાર રાખસની જરૂર લાગે છે. રાજ્યની શરૂઆતમાં તો આવી આપખુદ સત્તાની ખાસ જરૂર છે. જ્યાં સુધી આપણા મનોવિકાસને અમુક પ્રજાવિકાસમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા હોતા નથી, ત્યાંસુધી જનમંડળની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સત્તાનો અંકુશ જરૂરનો છે. દરેક રાજ્યના આરંભમાં આ સ્થિતિ માલમ પડે છે; રાજ્યની આપ ખુદ સત્તા તે વખતે દરેક પ્રસંગે માલમ પડે છે.‡

મનુષ્યની દરેક પ્રવૃત્તિ-ધર્મના આચારવિચારથી માંડીને તે કપડાં અને ખાવાપીવાના નિયમ સુધી દર સત્તાને આધીન હોય છે, પણ જ્યારે જનમંડળ વ્યવસ્થિત થાય છે, ત્યારે ખાલ સત્તાનું દબાણ ઓછું કરવાને માટે પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. આંતર સ્વતંત્રતાની ધ્વજા

અને બાહ્યસત્તાના અંકુશ વચ્ચે ધીમે ધીમે ઝગડો ચાલે છે. જનમંડળમાં જ્યારે આવી રીતનો અહંભાવ પ્રગટ થાય છે, અને સ્વાતંત્ર્યની અભિલાષા જોવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રજાની ઉત્પત્તિનો ક્રમ શરૂ થાય છે. પ્રજા અને રાજા, બાહ્યસત્તા અને આંતર સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે જ્યારે આવો ઝગડો ચાલે છે, ત્યારે ધીમે ધીમે રાજ્યસત્તા કમી થતી જાય છે, અને છેવટે પ્રજાશ્રવનની ઉત્પત્તિનો જો હેતુ છે, તે ફળીભૂત થવાને અનુકૂળ પ્રસંગો મળે છે. બાહ્યસત્તાની સર્વોપરિ સત્તા, આંતર સ્વતંત્રતાનું તેની સાથેનું યુદ્ધ અને પ્રજાની સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ, એમ ત્રણ અવસ્થા ધર્તિહાસમાં જોવામાં આવે છે. * આ ઉપરથી એ દર્શિત થાય છે, કે રાજ્યઅવસ્થાનો હેતુ પ્રજાની સ્વતંત્રતા છે. ધર્તિહાસના અભ્યાસમાં ઉપર બતાવેલી ત્રણ અવસ્થા ધ્યાનમાં રાખવાની છે; કારણ કે નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો દ્વંદ્વોત્ક્રાંતિના અનુભવ ધર્તિહાસમાં મળી પડે છે. પ્રાણીઓમાં નીતિની ભાવનાનો અભાવ છે; કારણ કે તેમને કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાનું (Ideal) જ્ઞાન હોતું નથી તેમનું જીવન ઐન્દ્રિય સુખમાં સમાપ્ત થાય છે. તે સુખ પણ ક્ષણિક અને વર્તમાન કાળનું જ છે, પણ જ્યારે મનુષ્ય વર્તમાન કાળ મૂકી ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે, અને તેના તાત્કાલિક અને ક્ષણિક સુખની સાથે ભવિષ્યના અને નિત્યતા સુખનો કષ્ટક અનુભવે છે, ત્યારે તેને નીતિનિયમનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે નીતિનિયમ અને બાહ્યસત્તા વચ્ચે, કર્તવ્ય અને સુખ વચ્ચે, ઝગડો ચાલે છે, ત્યારે ખરા નીતિશ્રવનનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે ધીમે ધીમે આશુરી વૃત્તિનો પરાજય થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય કોષ્ટકો બાહ્ય સત્તાના દબાણ સિવાય, અથવા આંતર વિશ્વકની આડઅણુ વગર, ઉમંગથી કર્તવ્યનો અમલ કરે છે. (A man is a law into himself) જે ઉત્પત્તિક્રમ વ્યક્તિજીવનમાં જોવામાં આવે છે, તેજ જનમંડળમાં હોવો જોઈએ, ત્યારે પ્રજા શ્રવનનો હેતુ સ્વતંત્રતા, નૈતિક સ્વતંત્રતા છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિની સત્તાથી મુક્ત થવું એ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નથી, અલગત બહારના અનુકૂળ સંજોગો આંતર સ્વતંત્રતાને મદદ કરે છે.

જો દરેક મનુષ્યની આર્થિક, રાજકીય, કેળવણી સંબંધી અને સામાજિક સ્થિતિ અનુકૂળ હોય, તો દરેક વ્યક્તિ પોતાનું જીવન ઉચ્ચે દરજ્જે લઈ જઈ શકે એ સત્ય છે, પણ બાહ્ય સત્તામાંથી છૂટા થવું તે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નથી; કારણ કે આંતર શુભામંગીરી * ઉપર-એટલે મનોવિકાર ઉપર જ્ય મેળવવો એ ખરી સ્વતંત્રતા છે.

* પ્રો. ગ્રીડીઝ તેના “સમાજશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વો”માં ત્રીજે પ્રમાણે સુધારાની ત્રણ અવસ્થાઓ ગણે છે.

૧ Military religious. (Homogeneity).

૨ Liberal-legal. (Freedom).

૩ Economic-ethical. (Democracy).

* He who conquers self conquers the world;

આપણા મનના વિચારનું પ્રયત્ન કરીશું તો આપણને માલમ પડશે, કે તેના ધણા મોટા ભાગનું કારણ અનુભવ, અભ્યાસ, અવલોકન, સંગતિ વગેરે છે, પણ તેના થોડાક વિચાર તો સાહજિક or (instinct) માલમ પડે છે. માણસને સ્વતંત્રતા અથવા પરમ સુખની જે ઇચ્છા થાય છે, તે સ્વાભાવિક છે. આપણે તેને પ્રેરણા પણ કહી શકીએ. કારણ કે તે આપણા મનના બંધારણનું એક અંગ છે, તેથી પ્લેટો આવા નૈસર્ગિક વિચારોના ખુલાસો એવી રીતે કરે છે કે આપણે પૂર્વ જન્મમાં, સ્વર્ગીય જીવનમાં તેનો અનુભવ કરેલો છે, અને તે ફરીથી આપણને આ દુનિયામાં માદ આવે છે, તેથી તેના વિચાર સ્વભાવસિદ્ધ લાગે છે. બાળક જન્મે છે ત્યારે તે પોતાનું અદ્વત્ય ખીજત પદાર્થ ઉપર અજમાવે છે, અને તે અદ્વત્યના મધ્યબિંદુથી તે પોતાના અનુભવનું કુદાણું દોરે છે. જેમ જેમ અદ્વત્યની શક્તિ થાય છે, તેમ તેમ તેને સુખ મળે છે. અદ્વત્યની ઇચ્છાની પરિવૃત્તિમાંજ તે સુખ અનુભવે છે. જ્યારે તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થતું નથી, ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. આ અદ્વત્ય સાદું તેમ જ નરસું હોઈ શકે છે. ખીજતની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારી આપણા અદ્વત્યની શક્તિ ફરતી તે નરસી જાતનો અદ્વત્ય છે, પણ સારો અદ્વત્ય ખીજના હક્કને માન આપે છે, અને સમાજના કાયદા પોતાના આંતર હૃદયના નિયમ છે એમ સ્વીકારી પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે. દરેક મનુષ્યમાં કંઈ વિરોધતા હોય છે. આ ખાસીયતના વિકાસમાં જ મનુષ્યનું પરમ સુખ રહેલું છે. ખરી સ્વતંત્રતા અને ઉત્તમ સુખ બન્ને એક જ છે. સ્વતંત્રતા એ સ્વચ્છંદાચાર તેમ જ ઉદ્વેગનથી નથી. આપણને બાહ્ય કાયદા અને નિયમનો તિરસ્કાર કેટલીકવાર આવે છે, અને આપણી તરંગી ઇચ્છા મુજબ કામ કરવાનું મન આપણને થાય છે, પણ આ ખરી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા નથી. મરજી માફક વિચાર કે બાહ્ય કારણો એ સ્વતંત્રતા નથી. સ્વતંત્રતા રાજ્ય પરાધીનતા-કાયદા કાનુન-વ્યવસ્થા સૂચવે છે. હક્ક ફેર એટલો જ છે કે ખરી સ્વતંત્રતામાં જે બાહ્યસત્તા હોય છે, તેને આપણે સ્વેચ્છા-એથી સ્વીકારી, તે નિયમને આધીન થઈએ છીએ. નિયમને બાહ્યસત્તાના દબાવણથી આપણે તાબે થવાનું નથી, પણ રાજ્યપ્રતિષ્ઠાથી તેને આપણા પોતાના નિયમ તરીકે કબુલ રાખવાના છે. આને જ આપણે ખરી સ્વતંત્રતા કહી શકીશું.* પણ આટલા વિવેચનમાં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની છે. “સ્વતંત્રતા એટલે શુદ્ધિ (Reason) ના નિયમને સ્વેચ્છાએ તાબે થતું તે.” આ વ્યાખ્યા સ્વીકારતા પહેલાં ‘શુદ્ધિ’ એ શબ્દનો કેટલોક ખુલાસો થવો જોઈએ. જે શુદ્ધિની આગ્રાને આપણે તાબે થવાનું છે, તે આપણી પોતાની એક વ્યક્તિ તરીકેની શુદ્ધિની આગ્રા નથી, પણ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યની આગ્રા તે છે. જ્યારે આપણે કંઈ પણ અચકાયા વગર આ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યની આગ્રાને તાબે થઈએ છીએ, ત્યારે નીતિના ચિરો બિંદુએ પહોંચીએ છીએ. નીતિશાસ્ત્રમાં જે પરમ હેતુ આપણે સિદ્ધ કરવાનો છે, તે જ ઇતિહાસમાં અથવા રાજ્યની વ્યવસ્થામાં સિદ્ધ કરવાનો છે. જે જાતનામાં સમિષ્ટ ભાવનાને વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું હતું તે વખતે નીતિ અને રાજ્યના નિયમમાં ઘણો જ થોડો ફેર હતો. રાજ્યની આબાદી કરે તે જ વ્યવસ્થા નીતિની બાજતમાં હતી. રાજ્યતંત્રનું એક

* Freedom is the voluntary subjugation to the law of Reason.

અંગ નીતિ હતી. વ્યક્તિ જીવન જેવી ખાસ બાબત તે વખતે ધ્વનિત જોવામાં આવતી. રાજ્યનો લાભ તે જ વ્યક્તિનો લાભ મણુતો હતો, તેથી ઍરિસ્ટોટલસનું તીતિશાસ્ત્ર તેના રાજ્યતંત્રનું એક અંગ છે, એમ માલમ પડે છે. જે નીતિભાવના નીતિશાસ્ત્રમાં નકી કરવામાં આવે છે, તેનો અનુભવ રાજ્યતંત્રમાં કરવાનો છે. નીતિભાવનાના અનુભવનું ક્ષેત્ર રાજકીય વ્યવસ્થા છે, પણ હાલમાં વ્યક્તિજીવનનું વિશેષ પ્રાધાન્ય જોઈએ છીએ, અને રાજ્યતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનું સાધન છે એમ સર્વમાન્ય સમજ માલમ પડે છે. આપણા નીતિનાં જૂનાં પુસ્તકોમાં પણ રાજ્યતંત્ર અને નીતિનિયમ મિશ્રિત માલમ પડે છે. દા. ભર્તૃહરિ નીતિશંતક, ચિદ્ધરનીતિ, ચાલુક્યનીતિ આ વગેરે પુસ્તકો ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, કે જેને આપણે શુદ્ધ નીતિ કહીએ છીએ, તેવું જવજેજ તેમાં માલમ પડે છે. તે પુસ્તકોમાં જીવનને માટેનો સામાન્ય ઉપદેશ છે. કારણ કે ઉપર આપણે કહી ગયા હતા કે જ્યાં સુધી દરેક શાસ્ત્રને અન્ય શાસ્ત્રના વિષયથી અલગ રાખવામાં આવે નહિ, અને તે વિષયનો ખાસ અભ્યાસ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તે વિષયનું ઉચું જ્ઞાન મળતું નથી.

નીતિની ભાવના શું છે, તે આપણે હમણાં જોઈ ગયા છીએ, અને તે જ નીતિ ભાવના ફજાજૂત કરવાને માટે જ વ્યવસ્થા ઢોની જોઈએ. એ રાજ્યનો હેતુ છે. મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ જીવન તે જ રાજ્યનો હેતુ તે આપણે બૂલી જવું ન જોઈએ. રાજ્યતંત્ર એ વ્યક્તિની નીતિમત્તાને માટે છે, એ પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તા, પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલસનો મિલ્કત ઇતિહાસના અભ્યાસમાં આપણને ઉપયોગી થઈ પડે છે. જેટલે દરજ્જે વ્યક્તિનું જીવન શ્રેષ્ઠ થાય છે, તેટલે અંશે રાજ્યતંત્ર જીવ્યું છે, એમ આપણે સમજવું જોઈએ. ત્યારે ઇતિહાસના અભ્યાસનો હેતુ વ્યક્તિજીવન કેટલે દરજ્જે અસુક રાજ્યતંત્રથી ઉચ્ચતર થાય છે તે છે. વ્યક્તિના ઉત્તમ જીવનનું ખીજું નામ પરમ સુખ, સ્વતંત્રતા—સુધારો (civilization) પણ આપણમાં આવે છે. આ શબ્દમાં જાડુ કેર નથી. ઉત્તમ જીવન એજ સ્વતંત્રતા છે, અને તે પરમ સુખ છે. દરેક પ્રાણીમાં સુખની ઈચ્છા સાહજિક છે. તે સુખની ઈચ્છા કાલ્પિક સુખની નથી, પણ નિત્ય સુખની છે. આવું નિત્ય સુખ મનુષ્યની ઉત્તમ શક્તિના વિકાસમાં છે. મનુષ્યની ઉત્તમ શક્તિ તે બુદ્ધિ અથવા હૃદય છે. તેથી બુદ્ધિની આજ્ઞાને તાબે થવું અથવા તેની અભિલાષા વામ કરવી તે પરમ સુખ છે. આપણે આને નીતિભાવના કહી ગયા છીએ. સ્વતંત્રતા પણ તેને જ કહી છે, તેથી વ્યક્તિનું શ્રેષ્ઠ જીવન એ જ પરમ સુખ છે, અથવા સ્વતંત્રતા છે. હવે સુધારા શબ્દનો અર્થ શું છે, તે સમજવાને પ્રયત્ન કરીશું. કુદરતના નિયમે શોધીને તેનો મનુષ્ય સુખને માટે ઉપયોગ કરવો તેને સુધારો કહે છે. હાલમાં જે સુધારો કહેવાય છે તે આ અર્થમાં છે. પણ આ સુધારો તો બાલ કુદરતનો જ નથી, પણ

§ Hegel as Plato before him says that the end of the state is morality and realization of the moral law." "The State is a combination or association of men in the form of government and governed on a definite territory united together into a moral organised personality." (Theory of the state by Bluntchli).

આંતર પ્રકૃતિના વિજયનો તેમાં કંઈ ખસિરો જણાતો નથી. તેવા સુધારાને આપણે પ્રાકૃતિક અને બુદ્ધિ વિષયક કહી શકીએ; પણ નીતિ અને ધર્મનો સુધારો જેને આપણે કહીએ છીએ, તેનો સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવતો નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્યના આંતર વિકારને વશ કરવામાં આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી ખરા સુધારાને અવકાશ મળતા નથી બાહ્ય વિશ્વનું જ્ઞાન એ આપણા સુખના સાધનનો વધારો કરે છે, અને તે નીતિભાવના ફળીજીત કરવાને સાધન રૂપ છે. એક નિહાને કહ્યું છે,† કે સુધારાનો હેતુ મનુષ્યની પાશવવૃત્તિ ઉપર જ્ય મેળવવાનો છે. જ્યાં સુધી આપણા મનોવિકારને વશ કરવામાં આવ્યા હોતા નથી, અને તેને અમુક ઇષ્ટ મિશામાં વાળવામાં આવ્યા હોતા નથી, ત્યાં સુધી ખરા સુધારાને અવકાશ રહેતો નથી. ખરા સુધારો પણ આવી રીતે નીતિભાવના અનુભવમાં સમાઈ જાય છે. ઇતિહાસના અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ, વ્યક્તિની ઉત્તિ કેવે પ્રકારે થાય છે, તે જોવાનો છે. આપણામાં જે નીતિભાવના છે, તે અનુભવનાને માટે કેવી અનુકૂળતા રાજકીય વ્યવસ્થાથી મળે છે, તે ઉપર અમુક રાજ્યતંત્રની સરસાધનો આધાર છે. જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિનું વૈદ્ય જીવન અનુભવનામાં આવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં રાજ્યતંત્ર સારું ગણાય છે મનુષ્યનું ખરું સુખ તેના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં છે. જ્યાં સુધી તેની ખાસીયતને પૂરો અવકાશ મળતો નથી, ત્યાં સુધી તેને ખરું સુખ મળતું નથી. વ્યક્તિજીવનની આવી જામના સહેલાઈથી અનુભવનામાં આવે તે માટે રાજ્યના અસ્તિત્વની જરૂર છે રાજ્યતંત્રનો ખાસ હેતુ આજ હોવો જોઈએ તેથી ઇતિહાસની શરૂઆતથી તે આત્મા સુધી રાજકીય વ્યવસ્થાઓ, શંક્યાઓ, કાયદાકાનુન, વગેરે જામતોમાં જે જે ફેર ભાવમ પડે તેની ઉત્કૃષ્ટતા આ કસોટીથી કરવાની છે જગતના ઇતિહાસના જુદા જુદા યુગમાં જે રાજકીય ફેરફાર થયા છે, તેના મુખ્યત્વે એ કારણ છે. રાજ્યકીય અને ધાર્મિક સતતતા. સતત થવાની ઇચ્છા મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક છે, અને જ્યાં સુધી પૂર્ણ અને નૈતિક સ્વતંત્રતા મનુષ્ય પ્રાપ્ત થતી નથી, ત્યાં સુધી તેનામાં અમતોળ જોવામાં આવે છે રાજકીય સતતતા એ તો નૈતિક સ્વતંત્રતાનું સાધન છે બાહ્ય સાધનની અનુકૂળતાની ખાસ જરૂર છે, પણ તે ઉપરથી તે પરમ ઉદ્દેશ છે એવું આપણે માનવું નહિ.

હિંગ્સ ઐતિકામિક ફેરફારોનો મુખ્ય હેતુ ચૈતન્યની સતતતા (Freedom of spirit) માને છે. આ સ્વતંત્રતા બાદ તેમજ આતર શુદ્ધામગીરીથી મુક્તિ તે છે શુદ્ધામગીરી એટલાજ માટે કે જ્યાંસુધી પ્રાપ્તિનું નિયમ કે કાયદાને આપણે રાજ્યપ્રણીતી સીકારી અમન કરતા નથી, ત્યાં સુધી આપણે તેને તામેદાર છીએ Passion (L. Patior Insuffier) એ શબ્દ આપણી માનસિક પરાધીનતા સૂચવે છે. કારણ કે જ્યારે મનોવિકારના ફેરફાર આપણે રંગાર્પિત નીચે મુજબ ઘસડાઈએ છીએ, ત્યારે આપણે તેમને તામે છદ્ધિએ જો નિમગ્ન છે, મનુષ્યજાતીની આવી સ્વતંત્રતા એ ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ખાસ જોવાની છે. જે રાજ્યતંત્રમાં દરેક વ્યક્તિને સતત થવાને અનુકૂળ સાધનો છે, રાજકીય વ્યવસ્થા

† "Aim of civilization is to tame the beast in man."

અને સંસ્થાઓ સ્વતંત્રતા અનુભવવાને માટે ગોડવેલી હોય છે, તે રાજ્ય ઉત્તમ છે. જે જે રાજ્યમાં થોડા માણસને આવી સ્વતંત્રતા મળે છે, તે મધ્યમ છે. જે રાજ્યતંત્રમાં એક જ માણસ સ્વતંત્ર છે તે હલકા પ્રકારનું છે. પહેલા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર તેના ધારવા સુગળ જર્મનિમાં છે, બીજા પ્રકારનું ગ્રીસમાં હતું, અને ત્રીજા પ્રકારની વ્યવસ્થા ફક્ત એશિયા ખંડના જૂલમી સામ્રાજ્યમાં જ જોવામાં આવી છે, એમ તેનું માનવું છે આ અભિપ્રાય આપ્યા પછી જર્મનિમાં ધણા રાજકીય ફેરફાર થયા છે. ખરી રીતે યુનાઈટેડ સ્ટેટમાં પહેલા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા છે, અને એશિયાના રાજ્યમાં પણ આપખુદ સત્તામાં ધણે ફેરફાર માલમ પડે છે. તેના ધારવા સુગળ દરેક દેશના સુધારામાં એક વિચારનું પ્રાધાન્ય હોય છે, અને જ્યારે એ વિચાર સમસ્ત પ્રજાની સંસ્થાઓમાં અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રજા નિર્માલ્ય બને છે; કારણ કે જુના વિચાર નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ નહિ હોવાથી તે સંસ્થાઓ અર્થ લાગે છે અને નિઃસત્ત્વ થઈ ગમેલી વ્યવસ્થા તેના કરતાં ઉચ્ચતર વિચારનો ભોગ થઈ પડે છે, તેથી નવીન પ્રજાના ઉત્સાહ અને વિચારને લોધે તે પ્રજાના અવનમાં ફેરફાર થાય છે, અને નવા સંજોગોને અનુકૂળ નવી સંસ્થાઓ ધડવામાં આવે છે. જગતના જુદા જુદા દેશમાં ઐતિહાસિક ફેરફારોના ખુલાસો આવી રીતે કરવામાં આવે છે. જ્યારે તે પ્રજાનો સુધારો નવા સંજોગોને પહોંચી વળવાને અશક્ત થાય છે, ત્યારે તે પ્રજા નિર્માલ્ય થઈ જાય છે, અને વધારે ઉત્સાહી અને શુદ્ધિશાળી કે નૈતિક પ્રજાને તે તાબે થાય છે. સુધારામાં આવી રીતે પ્રગતિ માલમ પડે છે, અને પ્રગતિ ફક્ત સ્વતંત્રતા મેળવવા તરફ જ હોય છે.

ઇતિહાસના અભ્યાસમાં હેગલનો સિદ્ધાંત ધણો ઉપયોગી છે. તેનું માનવું એવું છે, કે સૃષ્ટિમાં જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે પોતાનું સ્વરૂપ અનુભવવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. દરેક વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તે તેના ચૈતન્યની સ્વતંત્રતા છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. રાજકીય વ્યવસ્થામાં આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને વધારે અનુકૂળતા છે, અને તેમાં પણ ઉત્તમ રાજકીયતંત્રમાં તેને માટે ઉત્તમ વ્યવસ્થા હોય છે. તેના મૂળ સિદ્ધાંત એવો છે, કે ચૈતન્યમાં કોઈક વિરૂદ્ધ શક્તિ છે, તે તેના ખરા સ્વરૂપના અનુભવમાં આડઅણુ કરે છે, પણ તેના ઉપર જ્યારે મેળવવાને માટે ચૈતન્ય અમુક પદ્ધતિથી પ્રભતિ કરે છે. તે પદ્ધતિમાં પહેલા વિચારની સ્થિરતા-સ્થિતિ thesis હોય છે પછી તેનું પ્રતિયોગી antithesis તત્ત્વ માલમ પડે છે. આ બંને વિચારોનો કમલ થોડો વખત ચાલ્યા પછી તેમના ઉત્તમ તત્ત્વનું સંયોગીકરણ (Synthesis) થાય છે. ઐતિહાસિક ફેરફારમાં આજ નિયમ માલમ પડે છે. પહેલા કોઈપણ દેશનો સુધારો તે પ્રજાની સર્વ વ્યવસ્થામાં પ્રસારે છે. જ્યારે તેનું અવન નિઃસત્ત્વ માલમ પડે છે, ત્યારે તેનો પ્રતિયોગી વિચાર પ્રવેશ કરે છે. તે સુધારાના નિર્માલ્ય તત્ત્વનો તે નાશ કરે છે, અને પછી બંને વિચારના ઉત્તમ અંગોનું સંયોગીકરણ થયા પછી પ્રજાના નીન અવનની શરૂઆત છે. તે નવીન ચૈતન્યનું જળ જ્યારે ખત્રાસ થાય છે, ત્યારે ફરીથી પાછા નવીન વિચારની જરૂર માલમ પડે છે. જ્યાંસુધી પ્રજામાં નીન વિચાર આવ્યા કરે છે, ત્યાંસુધી તેનું અવન ઉત્સાહ બરેલું અને પ્રગતિમાન રહે છે, પણ જ્યારે

તે તદ્દન શૂન્ય થાય છે, ત્યારે કોઈ ઉત્સાહભરેલી પ્રજાને તે તાબે ચાપ છે, અથવા તેની ધામે ધામે અધોગતિ થવા કરે છે.

આ સત્યના ઉદાહરણ તરીકે આપણે રોમના અને આપણા દેશના ઇતિહાસ તરફ નજર કરીશું જેમ ઐક્યોદેશ તરફથી સૌન્દર્યની ભાવનાનો વારસો દુનિયાને મળ્યો છે, તેમ રોમનપ્રજા તરફથી રાજકીય વ્યવસ્થાના વિચાર મળેલા છે. આપણે આ સ્થળે યાદ રાખવું જોઈએ, કે પ્રાચીન સુધારો શહેરનો સુધારો હતો તે સુધારો લગભગ પદરમા સૈમ સુધી ચાલ્યો ત્યાર પછી દેશના રાજ્ય (Country States) અને અદ્યતન, ઓગણીસમા સૈકામા દુનિયાના સામ્રાજ્ય થયા છે (World States) રોમન પ્રજાએ રોમ શહેરને વ્યવસ્થિત કર્યા પછી ગ્રીસ, સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને આફ્રિકા અને એશિયાના દેશો તામે કર્યા રોમન સુધારાનું બળ ઇ સ પૂર્વે ખલાસ થયું હોય એમ માલમ પડે છે ત્યાર પછી તેની પડતી સર થાય છે જે વારસો દુનિયાને રોમન પ્રજાએ આપનારો હતો, તે હિંદુ સિદ્ધ થયો કે તેમને બીજી પ્રજાને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરવાનો હતો રોમનપ્રજાની પડતીમા મદદ કરનાર તે વખતે જે કારણો જોવામા આવે છે એક તો ગોથ, વેન્ડલ અને હન લોકોના હુમલા તેમજો તેમની રાજકીય વ્યવસ્થા તોડના માડી હતી બીજી કારણ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ હતો રોમન ધર્મ અને તેની સામાજિક વ્યવસ્થા તે કાળને માટે મંતોપકારક ન હતી મનુષ્યનો આત્મા ઈશ્વરને જવાબદાર છે, અને મનુષ્ય બધા બાધાઓ છે, એમજ ઈશ્વરની પૂજા અને પાપની ભાવના, અને તેને માટે માણસ પોતે જવાબદાર છે, આવા નવા બળનાન વિચાર આગળ રોમન સુધારો ટકર ઝીરી શક્યો નહિ તે જમાનામા માણસને શુનામ તરીકે રાખવો તે સમાજાનિક ગણાવું હતું, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રમાણે દરેક માણસ આપણો બાઈ છે, અને તેના ઉપર ઈશ્વરનીજ સત્તા છે, એ વિચારને લીધે તે પ્રજામા નવું ચૈતન્ય આ યુ તેમજ તે જમાનામા માણસની જીંદગી એક પવિત્ર વસ્તુ છે તેનું બાન પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયું, તેથી તે જમાનાની મનુષ્યની રમત ગમતમા જે હિંસા થતી હતી તે અટકવા માટે આરી રીતનો ખ્રિસ્તિ સુધારો ધામેધામે રોમન પ્રજામા પ્રસરવા માડ્યો. ૩૨૩મા રોમન પાદશાહ ઓગસ્ટસ પ્રથમ ખ્રિસ્તિ રાજ તરીકે ગાદી ઉપર બેઠો, ત્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મના સત્તો યુરોપની બીજી પ્રજામા પ્રસરવા માડયા, અને લડાઈને બદલે શાંતિ, વિકાસતાને બદલે દયા અહભાવને બદલે નમ્રતા-એવા શાંત જીવન અને યોગ્ય સદ્ગુણો દાખલ થયા તેવીજ રીતે ખ્રિસ્તિ ધર્મમા 'પોટેસ્ટન્ટ, પ્યુરેટનિક મેથોડીસ્ટ હીલ્યાન અને હાલના જમાનામા વિજ્ઞાન અને ધર્મનો જવડો-એજ સત્યનું સ્પર્શન કરે છે.

ફુ આ સત્યનું ઉદાહરણ ચીનની સ્થિતિ ઉપરથી મળે છે એક વિદ્વાનનું એવું બાનવું છે કે જે ગોથ અને વેન્ડલના હુમલાથી રોમન સામ્રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું ન હોત તો આજે યુરોપની પણ ચીન જેવી સ્થિતિ હોત

દરેક દેશના સુધારામાં અમુક વિચારનું પ્રાધાન્ય હોય છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે સત્ય આપણે દેશના ઇતિહાસ પરથી લાગુ પાડીએ, તો આપણને માલમ પડે છે કે આપણા સુધારા (Theseracy) છે. જ્યારે તે સુધારામાં બ્રાહ્મણવર્ગની સત્તા સર્વોપરિ થઈ, અને બીજી પ્રજા તેના બાર તથા કચરાવા લાગી ત્યારે ઝાતમ બુદ્ધે દયાના મહાન સિદ્ધાંતથી ધર્મ તેમજ સમાજમાં ફેરફાર કર્યો, પણ આ સુધારા એક હબર વર્ષે આશ્યો. ત્યાર પછી પાછા નિઃસત્વ જીવનમાં સંકરાચાર્યે ફેરફાર કર્યો, પણ તે પ્રજાના સમસ્ત જીવનમાં નવું ચૈતન્ય પેદા કરી શક્યો નહિ. આપણા સુધારાના મૂળ પાયામાં જે ફેરફાર કરવાની જરૂર હતી તે થઈ નહતી. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે જ્યાંસુધી ધર્મની સત્તામાંથી બીજાં શાસ્ત્રો અગ્રમ રહેતાં નથી, ત્યાંસુધી તેમનો બરાબર વિકાસ થતો નથી. આપણા સુધારાનો પાયો ધર્મનો છે. ધર્મને કેટલોક વખત બીજી પ્રવૃત્તિઓમાંથી અગ્રમ રાખી તેમનો બરાબર વિકાસ કરવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી ધર્મના બંધનમાંથી બીજી પ્રવૃત્તિ નીરાળી થતી નથી, ત્યાંસુધી તેમના વિકાસને યોગ્ય અવકાશ મળતો નથી, તેથી યુરોપી સુધારાના સંબંધમાં આવતા આપણને માલમ પડ્યું, કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને આપણી મંદસ્થામાં ધણુંજ યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે. સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ, સ્થિતિ (Status) માંથી કરાર:- (Contract) ની અવસ્થામાં છે અને તેમાંથી ધરજ (Duty) ની અવસ્થામાં આવે છે પણ Statusમાંથી Duty તરફ એકદમ જવાનું વલણ બુદ્ધિમંદ છે તે માલમ પડે છે. આપણી બધી સામાજિક વ્યવસ્થામાં સત્તાનોજ અમલ માલમ પડે છે, અને તેથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યસિદ્ધાંતના સંમેલનમાંથી બંને સુધારાનો ઝગડો આપણે અનુભવીએ છીએ, અને તેના સંયોગીકરણ ૩૫ કોઈ જુદીજ નીતિનો પાક પેદા થાય છે, એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. આ બંને વિચાર પ્રવાહનો સંગમ થતો જે કલહ ઉત્પન્ન થયો છે તે હજી શાંત થયો નથી, અને જ્યારે થશે ત્યારે સુધારાનું નવું જ સ્વરૂપ ધારી. આવી રીતે ચૈતન્યની ગતિ ઇતિહાસમાં નહિ, પણ જ્ઞાન તેમજ ધર્મના દરેક ક્ષેત્રમાં જોવામાં આવે છે; તેથી જગતના ઇતિહાસમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે અકસ્માતને વશ છે, અથવા પ્રાણી-શાસ્ત્રવેત્તા કહે છે, તેમ તેમાં ફક્ત જીવનનો કલહ (Struggle for existence) જ માલમ પડે છે; અને પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય વધારે બુદ્ધિમાન છે, તેથી તેનો કલહ વધારે વ્યવસ્થિત અને દુરંદેશી છે, એ સમજ ખરી નથી કારણ કે જરા વધારે જાણ ઉતરી વિચાર કરીયું તો માલમ પડશે કે ઉત્ક્રાંતિવાદનો* સિદ્ધાંત ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં પણ સત્ય છે. કુંભારના ચક્રની ઉપર ફરતી માખીની માફક જગતના ફેરફાર નથી, † પણ અમુક ગંતવ્ય તરફ જવાના ઉદ્દેશથી તેમાં ફેરફાર માલમ પડે છે. ઐતિહાસિક ફેરફારમાં કંઈક કુદરતનો હેતુ હોય છે, અને તે ફેરફારો વળી અમુક પદ્ધતિથી થાય છે. જ્ઞાનના કોઈપણ પ્રદેશ

* Evolution of spirit and not of nature.

† History never repeats itself but a continuous progress.

“ ઇતિહાસની આરસી સહી મેં જોયુંમંદી,
થિરથાવર દીઠું ન કાઈ ફરતી છે હાંડી.”

ઉપર આપણે નજર ફરીશું તો તેની મૂળ અને હાલની સ્થિતિમાં જાણવા હાથક સુધારો માલમ પડે છે. પ્રાચીનકાળની ઝાડની છાલ અને હાલનો જુદા જુદા 'દર'નો પોશાક એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. હવે આપણે ઇતિહાસનો હેતુ શો છે તેનું અવલોકન કર્યું છે, તથા કઈ પદ્ધતિથી તેમાં ફેરફાર થાય છે, તે પણ જોઈએ છે. ઇતિહાસનો હેતુ ચૈતન્યની સ્વતંત્રતા છે એ જોયા પછી "ચૈતન્યની સ્વતંત્રતા" એ શબ્દસમૂહની વિશેષ સમજણ જરૂરની લાગે છે. પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે, કે ચૈતન્ય ને સ્વભાવસિદ્ધ શુદ્ધ છે, તેમાં પરાધીનતા આવી ક્યાંથી? આ સવાલ તત્ત્વશાસ્ત્રનો છે, માટે આ પ્રશ્નને મુક્તતરી રાખી ચૈતન્ય ગમે તે કારણથી હાલમાં પરતંત્ર અવસ્થામાં છે, અને તે તેનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાને મથે છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. ત્યારે ચૈતન્યનું ખરૂં સ્વરૂપ-તેની સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં-વેદાન્તની પરિભાષામાં 'સત્વિજ્ઞાનંદ' છે, અને પ્લેટોનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિનું હેતુનું રથાન "સત્ય, સાધુતા અને સૌન્દર્યનું" નિર્દિષ્ટાયત છે. જે સ્વતંત્રતા ઇતિહાસનો ખામ વિષય છે, તે ચૈતન્યના આવા અનુભવ માટે છે. સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા તરીકે ઇચ્છના હાથક નથી, પણ આવા અંતિમ હેતુના સાધન તરીકે જ તેને ગણવાની છે.

આટલા વિવેચન ઉપરથી એ નીકળે છે, કે ઇતિહાસનો વિષય બીજા વિષયની માફક એક શાસ્ત્ર છે. ઇતિહાસનું શાસ્ત્ર પોતે સ્વતંત્ર છે, અને તેની ખીલવણીને માટે બીજા શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની તેને જરૂર પડે છે, પણ તેના સ્વતંત્ર વિદ્યાસમાં તે આડે આવતા નથી. ઇતિહાસનો ખાસ વિષય રાજ્યતંત્ર છે, ને જે બીનાઓ રાજ્યના સંબંધમાં આવતી હોય, તે જ ઇતિહાસના ગર્ભનમાં આવી શકે છે, બીજા બાગતનો તેમના પોતાપોતાનાં વિષયમાં ગમે તેટલી ઉપયોગી હોય, પણ ઇતિહાસમાં તો જે રાજ્યને લગતી હોય, તે જ આવવી જોઈએ. ઇતિહાસમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે બધામાં કાર્યકારણનો મંબંધ માલમ પડી આવે છે, અને સર્વ ઐતિહાસિક બીનાનો કોઈ એક હેતુ હોય છે. એ હેતુ શો છે તે આપણે જોઈ ગયા હીએ, તેમ જ તેની પદ્ધતિ હાલની ઉત્ક્રાન્તિવાદની પદ્ધતિ છે. તેથી ઇતિહાસના અભ્યાસમાં પ્રગતિની દૃષ્ટિ ઉપયોગી નીવડે છે.

કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવશે, કે ઇતિહાસનો આવો અભ્યાસ કરવો એ તો ક્ષીલસુધીનો અભ્યાસ છે, આ કહેવું સત્ય છે, કારણ કે Philosophy is the truth of history એટલે ક્ષીલસુધી જે સત્ય નક્કી કરે છે તે સત્યના અનુભવ માટે આપણા જનમંડળની વ્યવસ્થા છે. જેટલે દરજ્જે જનસમાજની વ્યવસ્થા ઉત્તમ હોય છે, તેટલે દરજ્જે વ્યક્તિને સત્યના અનુભવનો અવકાશ મળે છે. રાજકીય તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થાની ઉત્તમતા આ ધોરણથી થકી જોઈએ. આ વિષયના વિશેષ જ્ઞાનને માટે plato's Republic વાંચવાની જરૂર છે. તે પુસ્તકમાં "Justice" ન્યાય શું છે તેની ચર્ચા આલે છે. તેનો નિર્ણય એ આવે છે, કે ન્યાય એ રાજ્યકર્તાનો તરંગ નથી, તેમ જ તેનો સ્વાર્થ નથી. પણ જે વ્યવસ્થા દરેક વ્યક્તિને 'સાધુતા, સત્ય, અને સૌન્દર્ય'નો અનુભવ કરવાને માટે અનુકૂળતા આપે છે તે ન્યાય છે. આપણી હાલની પરિભાષામાં બોલીએ, તો પરમ

ચૈતન્યની જે રકુરણા આપણા હૃદયમાં આપણે અનુભવીએ છીએ, તે ન્યાય છે, તેથી આવા કાવ્યદાને આપણા પોતાના કરી સ્વીકારવા તે પરાધીનતા નથી, પણ સ્વાતંત્ર્ય છે; કારણ કે જે પરમ ચૈતન્ય વિશ્વમાં વ્યાપેલું છે, તે જ આપણા હૃદયમાં રકુરે છે, તેથી તે એક જ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ હોવાથી તેનો અમલ કરવો એ સ્વાતંત્ર્ય છે; . કારણ કે તે Universal Reasonની રૂપરૂપ છે, તેથી ઇતિહાસના અભ્યાસનો હેતુ ચૈતન્યની સ્વતંત્રતા છે. History is body and substance philosophy એ વાક્યનું હાર્દ હવે આપણને સમજાયું હશે.

મુગ્ધજીભાઈ હીરાલાલ ચૌધરી.

રામાયણ. §

‘ સામાન્ય રીતે કાવ્યના જે વિભાગ પાડી શકાય. કેટલાંક કાવ્યો એકલા કાવની કથા હોય છે, ત્યારે કેટલાંક મહાજનસમૂહની કથા હોય છે.

એકલા કવિની કથા કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે તે કાવ્યો ખીજા કાવ્યથી સમજાય એવાં નથી; તેમ જો હોય તો તે માત્ર બકવાદ જ ગણાય. અર્થ એ છે કે, તેવાં કાવ્યો રચનાર કવિમાં એવી પ્રતિભા હોય છે કે તેના બળે કરીને કવિના પોતાનાં સુખ દુઃખ, પોતાની કલ્પના અને પોતાના જીવનની અનુભૂતિ દ્વારા માનવ જાતિના ચિરંતન હૃદયારોગ અને જીવનની મૂર્તિકથા આપોઆપ વાગી ઉઠે છે.

એક પ્રકારના કવિ આવા હોય છે ત્યારે ખીજા પ્રકારના કવિ એવા છે કે જેમની રચનાદ્વારા એક સમગ્ર દેશ, એક સમગ્ર યુગ પોતાના હૃદયને, પોતાની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરી તેને-માનવી ચિરંતન સામગ્રી બનાવી દે છે.

આ ખીજા પ્રકારના કવિ મહાકવિ કહેવાય છે. સમગ્ર દેશ વા સમગ્ર જાતિની સરસતા એઓ દ્વારા પ્રકટ થાય છે, એઓની રચના કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની રચના લાગતી નથી. તેઓની કૃતિ જાણે કોઈ મહા વનસ્પતિ પ્રમાણે દેશના જૂત-જઠરમાંથી ઉદ્ભવ પામી તે દેશને જ આગ્રયગ્રાહ્યા આપે છે. કાલિદાસના રાકુન્તલા અને કુંભારસંભવમાં વિશેષે કરીને કાલિદાસની નિપુણ કલ્પનાના પરિચય મળે છે. પરંતુ રામાયણ મહાભારત તો જાણે જાણી અને હિમાચલની માત્રક ભારતનાંજ છે—વ્યાસ વાલ્મીકિ તો લેખકત્વ માત્ર છે.

વસ્તુતઃ વ્યાસ વાલ્મીકિ તો કાષ્ઠનો નામ નહતાં. એ તો માત્ર અટકજે કરેલાં નામ

§ સ્વીન્ડનાથ રાગોરના બંગાળીનું ભાષાન્તર.

છે. આવા બે મહાસમર્થ ગ્રંથો આપણા સમસ્ત ભારતવર્ષ-અર્થિત આ બે મહાકાવ્યો પોતાને રચનાર કવિના નામ ખોઈ બેઠાં છે; કવિ પોતાનાં જ કાવ્યના અન્તરાલમાં જોડેલા બધા લુપ્ત થઈ ગયો છે.

આપણા દેશમાં જેમ રામાયણ મહાભારત હતાં તેમ પ્રાચીન ગ્રીસમાં ઈલિયડ હતું. તે સમસ્ત ગ્રીસનું હૃત્પન્નોદ્બૂત અને હૃત્પદારિયત હતું. કવિ હોમરે તો પોતાના દેશકાલના કંકમાં ભાષા દીધી હતી. કુવારાની માફક તે ભાષા તેના દેશના નિગૂઢ અન્તસ્તલમાંથી કુટી ઉઠી, અને ચિરકાલ માટે તે દેશ ઉપર રેલી રહી છે.

આધુનિક કોઈ કાવ્યમાં એવી વ્યાપકતા જણાતી નથી. મિશ્ટનના પૅરકાઇસ્ટ લૅસ્ટમાં ભવાનું ગાંભીર્ય, હન્ડનું માહાત્મ્ય, અને રસની મજીરતા, ગમે તેટલાં હોય તથાપિ તે દેશનું ધન નથી, લાઇઝેરીનું બૂણુ માત્ર છે.

આ કારણથી આટલાં પ્રાચીન કાવ્યોનો તો એક જૂદો જ વર્ગ પાડી તેમને એક જૂઠું જ નામ આપવું પડશે; અને ‘મહાકાવ્ય’ સિવાય ખીન્નું ક્યું નામ તેમને આપી શકાશે ? પ્રાચીનકાળના દેવો અને દાનવો જેવાં આ કાવ્યો પણ મહાકાવ્ય હતાં; હવે તો તેમની જાત લુપ્ત થઈ ગઈ છે.

પ્રાચીન આર્ય સભ્યતાની એક ધારા યુરપમાં અને એક ધારા ભારતમાં વહી છે. યુરપની એક ધારાએ બે મહાકાવ્યોમાં તેમજ ભારતની ધારાએ પણ બે મહાકાવ્યોમાં પોતાની કથા અને સંગીતને સંપ્રદાઈ છે.

હું વિદેશી હોઈ સનિશ્ચય કહી શકું નહિ કે ગ્રીસ પોતાની સમસ્ત પ્રકૃતિને પોતાના બંને કાવ્યમાં પ્રકટ કરી શક્યું છે કે નથી, પરંતુ એટલું તો નક્કી કહી શકું કે ભારતવર્ષે રામાયણ મહાભારતમાં પોતાનો અંશ માને પકટ કરવો બાકી રાખ્યો નથી.

અને તેથી જ સતાબ્દી પર સતાબ્દી વહી જાય છે છતાં, રામાયણ મહાભારતનો સ્રોત ભારતવર્ષમાં લેશ માત્ર પણ શુષ્ક ચતો નથી. દિનપ્રતિદિન ગામેગામ અને ઘેર ઘેર તે વંચાય છે, મોઢીની ફકાનથી માંડીને રાજાના પ્રાસાદ પર્યંત સર્વત્ર તેમને સરખું સન્માન મળે છે. ધન્ય તે કવિયુગલને, જેમનાં નામ કાલના મહા-અરણ્ય મહોં લુપ્ત થઈ ગયા છતાં, જેમની વાણી અનેક કોટિ નરનારીના દારે દારે આજદિન પર્યંત શક્તિ અને શાંતિની અજ-સંધારા વહેવરાવે છે, અને શત શત પ્રાચીન સતાબ્દીની મૃતિકા (ચંચું) સતત વહી લાવી ભારતવર્ષની ચિત્તભૂમિને આજ પણ ફલપ્રદ કરે છે.

આમ છે ત્યારે, રામાયણ મહાભારતને કેવલ મહાકાવ્ય કહેવે ચાલશે નહિ; તેઓ ઇતિહાસ પણ છે; ઇટનાઓનો ઇતિહાસ નહિ, કારણ તેવા ઇતિહાસનો અમુક સમયને અવલગનીને હોય છે;—રામાયણ મહાભારત તો ભારતવર્ષનો ચિરકાલનો ઇતિહાસ છે. અન્ય

ઇતિહાસો કાળે કાળે જલ્લાય છે, પણ આ ઇતિહાસ જલ્લાયો નથી. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આગ્રાધના અને જે સંકલ્પ તેનોજ ઇતિહાસ આ જે વિપુલ કાવ્યદર્શનમાં ચિત્રકાવના ઇતિહાસન ઉપર વિરાજમાન છે.

આ કારણથી, રામાયણ મહાભારતની સમાસોચના અન્ય કાવ્યની સમાસોચનાના ધોરણથી ભિન્ન ધોરણે કરવી થયે છે. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ છે કે નીચ, લક્ષ્મણનું ચરિત્ર આપણને સાદું લાગે છે કે નરમું એટલી જ પરીક્ષા કરવી યથેષ્ટ નથી. સ્તબ્ધ થઈ થકા સહિત વિચાર કરવો પડશે કે સમસ્ત ભારતવર્ષ અનેક સદાચ વર્ષો થયાં એ અન્યોને કેવા ભાવે પ્રદર્શ કરતું આવ્યું છે.

રામાયણમાં ભારતવર્ષ શું બોલે છે, રામાયણમાં ભારતવર્ષે કયા આદર્શને ઉચ્ચ તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તેજ આપણે તો, આ પ્રશ્નને, સવિનય વિચારવાનું રહે છે.

વીરરસ પ્રધાન કાવ્યનેજ 'એપિક' (Epic) કહેવાય એવી સામાન્ય માન્યતા છે; આનું કારણ એ છે કે જે દેશે જે કાળે વીરગતના ગૌરવને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે તે દેશે તે કાળે સ્વાભાવિક રીતે (Epic) 'એપિક' વીરરસ પ્રધાન થઈ પડ્યું છે. રામાયણમાં એ સુદ્ધ વ્યાપાર પુષ્કળ છે; રામનું બાહુબળ પણ સામાન્ય નથી; તથાપિ રામાયણમાં જે રસને સર્વના કરતાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે તે વીરરસ નથી. એમાં બાહુબળના ગૌરવનો ધોણ ફરવામાં આવ્યો નથી, સુદો જ તેનો મુખ્ય વર્ણનનો વિષય નથી.

તેમ દેવતાની અવતારલીલા વર્ણવવાનેજ એ કાવ્ય રચાયું છે એમ પણ નથી. દરિ ધાત્મીકિને મને રામ અવતાર હતો જ નહિ, તે તો મનુષ્ય જ હતો, એમ પંડિતો સમજાણ દર્શાવી આપશે.

આ સ્થાને પાંડિત્યનો અવકાશ નથી, અહીં એટલું જ મંજૂરમાં કહીશ કે કવિએ જો રામાયણમાં નરચરિત્ર વર્ણવવાને જલ્દે દેવચરિત્ર વર્ણવ્યું હોત તો તેથી રામાયણના ગૌરવમાં ક્ષતિ થાત, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના કાવ્યત્વમાં પણ ક્ષતિ આવત. રામનું ચરિત્ર માનુષ્ય ચરિત્ર છે એટલે જ તે મહિમાન્વિત છે.

આદિકાંડના પ્રથમ સર્ગમાં વાલ્મીકિએ પોતાના કાવ્યને શોભા નાખક કેવો દોવો લેધ્યો તે નહીં કરી, અનેક શુભોનો ઉલ્લેખ કરી નારદને પૂછ્યું કે—

સમગ્રા જ્વિણી લક્ષ્મીઃ કમેકં સંશિતાનરમ્

સમગ્ર શુભોની મૂર્તિ લક્ષ્મી કયા એક નરને આશ્રય કરી રહી છે ?

ત્યારે નારદે કહ્યું:—

દેવેષ્વપિ નપર્યામિ કશ્ચિદેભિગુણૈર્યુતમ્ ।

શ્રૂયતાં તુ ગુણેરેભિર્યો યુક્તો નરચન્દ્રમાઃ ॥

એવો ગુણયુક્ત પુરુષ તો દેવતાઓમાં પણ હું દેખતો નથી, પરંતુ જે નરચન્દ્રમાં
એ સકલ ગુણ છે તેની કથા શુભ.

રામાયણુ તે જ નરચન્દ્રમાની કથા, દેવતાની કથા નથી. રામયણુમાં કોઈ દેવતાએ
વામનજી થઈ જઈ મનુષ્યનો અવતાર લીધો નથી, મનુષ્ય જ પોતાના ગુણે કરીને દેવતા
થયો છે. મનુષ્યનો જ ચરમ આદર્શ સ્થાપવા માટે ભારતના કવિએ મહાકાવ્ય રચ્યું. અને
તે દિનથી તે આજદિન પર્યંત મનુષ્યની એ આદર્શચરિત વર્ણનાને ભારતની પાઠક મંડળી
પરમામૃદ સહિત પાઠ કરતી આવી છે.

રામાયણુનું પ્રધાન વિશેષત્વ એજ છે કે તેણે એક ગૃહકથાને અત્યંત બૃહત્ કરી
ખતાવી છે. પિતાપુત્ર, બાતા બાતા અને પતિ પત્ની વચ્ચે જે ધર્મનું બંધન છે, જે પ્રીતિ
ભક્તિનો સંબંધ છે, તેને રામાયણુ એટલું મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું છે કે તે બહુ સહજ
રીતે મહાકાવ્યને યોગ્ય વિષય થઈ પડ્યો છે. દેશબંધ, રાત્રિવિનાશ એ પ્રબળ વિરોધી
પક્ષોનો પ્રચંડ આઘાત પ્રતિઘાત, એ સપ્તજો વ્યાપારજ સાધારણુ રીતે મહાકાવ્યમાં આનંદોદ્બુદ
અને હૃદીપનનો સંચાર કરે છે. પરંતુ રામાયણુનો મહિમા રામ રાવણના યુદ્ધને અવલંબેલો
નથી, તે યુદ્ધઘટના તો રામ અને સીતાની હૃદયપ્રતિ પ્રીતિનેજ ઉજ્જવલ કરી દેખાડવાની
યુક્તિ માત્ર છે. પિતા પ્રતિ પુત્રની આત્માકારિતા, બાતા માટે બાતાનો આત્મત્યાગ પતિપત્ની
વચ્ચે અન્યોન્ય પ્રતિ નિષ્ઠા અને પ્રભુ પ્રતિ રાજ્યનું કર્તવ્ય કેટલે દૂર પર્યંત જઈ શકે છે તે
રામાયણુ દર્શાવ્યું છે. આવા પ્રકારના વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વેના પ્રધાનતઃ ગૃહસંબંધ કોઈ
પણુ દેશના મહાકાવ્યમાં આવા ભાવે વર્ણનને યોગ્ય વિષય મનાયા નથી.

આથી કેવળ કવિનોજ નહિ પણ ભારતવર્ષનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહ અને
ગૃહધર્મ એ ભારત વર્ષને કેવા મહત્ત્વનાં છે, તે આ ઉપરથી સમજાશે. આપણા દેશમાં ગૃહ-
સ્થાશ્રમને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવતું હતું તે વાતનું આ કાવ્ય સખળ પ્રમાણુ
આજે ^{મથુરા} ^{અથવા} ^{મથુરા} આપણા નિજના સુખ અને સુગમતાને અર્થે નહતો, ગૃહાશ્રમ સમરત
ભારતવર્ષની ચિત્તશક્તિને ^{મથુરા} ^{અથવા} ^{મથુરા} પણુ હતો. રામાયણુ તે ગૃહાશ્રમનું કાવ્ય છે. એ જ ગૃહ-
આમ છે ત્યારે, રામાયણુ મહાસ્થામાં નાંખી વનવાસ-કૃષ્ણમાં મૂકીને વિશેષ ગૌરવ
દતિહાસ પણ છે; ઘટનાઓનો ઇતિહાસ કહિત આઘાતે અયોધ્યાના રાજગૃહને વિનિષ્ક્રમ કર્યા
અવલંબીને હોય છે;—રામાયણુ મ રામાયણુ ઘોષિત કરી છે. બાહ્યબળને નહિ, જિગીવાને

કાષ્ઠ ઐતિહાસિક ગૌરવવાર્તા નહિ પરંતુ પરિપૂર્ણ માનવનો આદર્શ હોય એવું ચરિત રુણવાની આકાંક્ષા કરી હતી, અને આજ પર્વત તે અત્રાન્ત આનન્દ સહિત તેણે રુણ્યું છે. તેઓ એમ કહેતા નથી કે એતો એક મોટી અતિશયોક્તિ માત્ર છે કે કાવ્ય કથા માત્ર છે; ભારતવાસીને નામ લક્ષ્ય સીતા જેટલાં સત્ય લાગે છે તેટલાં તેનાં ધરનાં માણસો તેને સત્ય લાગતાં નથી.

પરિપૂર્ણતા પ્રતિ ભારત વર્ષને એક પ્રધારની પ્રબળ આકાંક્ષા છે. તેને વાસ્તવ સત્યથી અતીત કહી તેવી તે અવગણના કરતું નથી, અવિશ્વાસ કરતું હથી. પરિપૂર્ણતાને જ તેણે ધર્માર્થ માની સ્વીકારી છે, અને તેમાંથી તેણે આનન્દ મેળવ્યો છે. તે પરિપૂર્ણતાની આકાંક્ષાને જ ભગત અને વૃદ્ધ કરીને રામાયણના કવિએ ભારતવર્ષના ભક્ત હૃદયને ચિરકાલ પર્વત છતી લીધું છે.

જે ભતિ ખંડસત્યને પ્રાધાન્ય દે છે, જે ભતિ દૃષ્ટ સત્યનાં જ અનુભવજીમાં રમીપણી રહેલી છે, જે ભતિ કાવ્યને પ્રકૃતિનું દર્પણ માત્ર કહે છે, તેણે જગતમાં અનેક કાર્ય કર્યાં છે, અને તેમ કરી તે વિશેષ રીતે ધન્ય થઇ છે, માનવ ભતિ તે ભતિની ઝાણી છે. ત્યારે, ખીછ તરફથી જોઇશુ તો, તેઓ બોલ્યા છે કે —

મૂર્ધ્ન સુલં ધૂમાત્મે વિનિદાસિતવ્યઃ

તેઓએ પરિપૂર્ણ પર્વાસિની મહોજ સમસ્ત ખંડતાનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય, સમસ્ત વિરોધની શાન્તિ અનુભવવાની સાધના કરી છે, તેઓનું કાષ્ઠ પણ કાષ્ઠ કાષ્ઠે અદા થઇ રહેતારું નથી. તેઓનો પરિચય વિસ્મૃત થશે તો, તેઓનો ઉપદેશ વિસ્મૃત થશે તો માનવસમ્યક્તા (human civilization) પોતાની ધૂળ અને ધુમાડાથી રૂંધાપલા કારખાનાઓની ધીચ વસ્તીમાં અને નિશ્વાસદ્વિપિત બંધ વાતાવરણમાં પડે પડે ખીડાઇ દશ થઇ મરી રહેશે. રામાયણ ઉપર કહી તેવા અખંડામૃતની પિપાસાવાળાઓનો ચિરપરિચય આપતું આવ્યું છે. એમાં જે સૌભાગ્ય, જે સત્યપરતા, જે ખાતિનત્વ, જે પ્રભુભક્તિ વર્ણવાયાં છે તેની પ્રતિ જે સરળ શ્રદ્ધા અને અંતરની ભક્તિ આપણે અખડ રાખી શકીએ તો આપણા કારખાનાંઓની બારીઓ મારી પણ મહાસમુદ્રના નિર્મળ વાયુની લહરીઓને પ્રવેશનો પથ મળશે.

મહાદેવ હરિભાઈ કેશાઈ.

“અભિજ્ઞાનશકુંતલ” નું ભાષાન્તર.

આપના ભાષ્યમાં વસંતમાં મારા “અભિજ્ઞાનશકુંતલ” ના ભાષાન્તર ઉપરનો ચર્ચા પત્ર વાંચ્યો. તે ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનાને અંતે કેટલાક વિદ્વાનેએ એ ભાષાન્તરના સંબંધે આપેલા અભિપ્રાય ટાંક્યા છે અને તેમાં ભાષાન્તરના કેટલાક ગુણનું એમણે ઉદારભાવે કથન કર્યું છે. આવા ગુણાનુવાદથી આકર્ષાઈએ વિદ્વાને સહામેએક “અનાર્થ” એ ભાષાન્તરના દુર્ગુણ તપાસવાની એવીજ ઉદાત્ત સ્પર્ધામાં ઉતર્યા છે. જનસ્વભાવની આ રમ્ય સ્પર્ધા જોઈ મને ઘણોત્ત આનંદ થયો. માત્ર હસ્તદીર્ઘ સ્વરની જોડણીની ભૂલો જતાવવા કરતાં ભાષાન્તરના દોષ તથા કાલિદાસનું હૃદય સમજાવવા કરેલા મારા પ્રયત્નની નિષ્ફળતા જતાવવા તરફ જો એમણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો એથી પણ મને વધારે આનંદ થાત, કારણ કે વિદ્વાન વાચક ગણને તો એવાજ દુર્ગુણ જોવાથી ફાયદો થવાનો સંભવ હતો. હસ્ત દીર્ઘની ભૂલો જતાવવાથી તો માત્ર મને એકલાને જ ફાયદો થવાનો હતો અને તે તો માત્ર એક લંબાવી લાંબુ કરેલું ટિપ્પણ મારા ઉપર સ્પષ્ટ લખેલા નામ સાથે મોક્ષાવી આપ્યું હોત તો “અનાર્થ” નો પણ હું કાગળ લખીને ઉપકાર માનત અને સુધારવા જેવી જ ભૂલો રહી ગઈ હોત તે ખીજ વખત સુધારી પણ લત. પણ અનેક સામગ્રીથી ભરેલી યાત્રીમાંથી સ્વ-ગુણાનુપ્રિય કંઈ વસ્તુ ઉચકી લેવી તેની પસંદગી કરવાનો પ્રત્યેક વાચકને સ્વતંત્ર અને અબાધિત હક છે. એટલે એ સંબંધમાં “અનાર્થ” ને મારે કાંઈજ કહેવા જેવું નથી; છતાં હું “અનાર્થ” નો એક રીતે ઉપકૃત થયો છું અને એ ઉપકાર મુક્ત કંઠે અહીં પ્રકટ કરું છું.

મને જ સુધારવાનો જોમાં પ્રયત્ન છે એવા ચર્ચાપત્રને જ્યારે તંત્રીએ પોતાના માસિકમાં પ્રકટ કર્યું છે ત્યારે એમ અનુમાન થાય છે કે આવી ચર્ચાઓથી એમના વાચક ગણને સારો લાભ છે એમ એમનું માનવું છે; એમ જાણીને જ આ ચર્ચાપત્રનો ઉત્તર એજ માસિકમાં આપવા અહીં સહેજ પ્રયત્ન કરું છું.

“અનાર્થ” ની હસ્ત દીર્ઘ અને કદિન સંધીવાળી સંસ્કૃત શબ્દની જોડણીમાં રાખવાની અતિ તીવ્ર સ્મરણશક્તિ કે પ્રત્યેક શબ્દ માટે કોરા ઉચ્ચારી ખરી ખોટી સંસ્કૃત જોડણીની શુદ્ધતા વાંચતી વખતે પણ ખાતરી કરી રાખવાનું એમનું ધૈર્ય ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે; અને આ શક્તિયો મારામાં એમના કરતાં દસમા ભાગનીજ હોત અને એને જોઈતો અવકાશ હોત તો “અનાર્થ” ને આટલો બધો પરિશ્રમ લઈ મારે અંગે નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાનોના સહામે પણ કટાક્ષ કરી પોતાને “અનાર્થ” કહેવરાવવાનો પ્રસંગ સરખો હું નજ આવવા દત. પણ મને એક આશ્ચર્ય લાગે છે કે આવી સારી સ્મરણશક્તિ છતાં “અનાર્થ” કેમ વિસરી ગયા હશે કે એ “અભિજ્ઞાનશકુંતલ” નું ભાષાન્તર શુદ્ધતામાં કર્યું છે, સંસ્કૃતમાં નહીં. એટલે જ ભાષાન્તરમાં વાપરેલા શબ્દો શુદ્ધતાથી ભાષાના નિસર્ગ નિયમોને અનુસરીને લખેલા છે; સંસ્કૃત ભાષાના સંધી આદિ નિયમોને અનુસરીને ખાસ નહીં. વખતે એમ તો નહીં હોય.

કે વિદ્વાનોએ એ ભાષાન્તરના કરેલા : શુભાનુવાદ નવી સદન થવાના આવેશમાં એમને એ સ્મૃતિભંશ થયો હશે !

સાહિત્ય, ભાષા અને જોડણી અને તેમાંય ડ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરની જોડણી એ સર્વમાં ‘અનાય’ ને કંઈ બેદ જણાતો નથી. એમના મતે ડ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરમાં જ આ સર્વનો સમાવેશ થાય છે; કારણ કે ‘અનાય’ વિદ્વાન લખે છે કે “ભાષાન્તરકારે ભાષા શુદ્ધિ ઉપર વધારે મહેનત કરી હોત તો બિચારાં તાલ વિનાનાં શુભરાતી સાહિત્યને ધણો દાયદો થવાનો મંભવ હતો.” સાહિત્યનો સમાવેશ ભાષામાં જ થાય છે એવો મત મેક્ષમૂલર જેવા વિદ્વાને પણ એક વખત અણુસમજમાં બાંધી દીધો હતો અને માત્ર વ્યાકરણ અને અક્ષરોના જ્ઞાન ઉપરથી મેળવેલા વેદના જ્ઞાન વિશે બોલતાં પક્ષીના ગીતની સાથે વેદના મંત્રજ્ઞાનને એમણે સરખાવ્યું હતું એ જોતાં “અનાયો” નો આવો સ્વભાવ જ હશે એમ કહેતાં બહુ સંકોચ થતો નથી. મારી દૃષ્ટિએ આ ત્રણેમાં ધણો જ બેદ છે. આભોદધાટને પ્રકટેલી માનસિકસૃષ્ટિ એ સાહિત્ય છે; સાહિત્યને પ્રકટ કરવાનું સાધન ભાષા છે; અને રાષ્ટ્ર એ ભાષાનું એક અંગ છે; રાષ્ટ્રને લખતી વખતે ખીન્ન રાષ્ટ્રથી જૂદો કરી જોળખાવવા માટે વપરાતી જોડણી રાષ્ટ્રનું વસ્ત્ર છે આ દૃષ્ટિએ સમજારો કે જોડણી એ ભાષાનું નથી તેમ એ સાહિત્ય પણ નથી. વખતે “અનાય” ના જ સેખનું દૃષ્ટાન્ત લઈ સમજાવતાં એમને ઉપરનો બેદ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ‘અનાય’ લખે છે કે “આ બેદકારક બાળત ઉપર અનેક વિચાર ઉત્પન્ન થતા હતા તેટલાં થોડુંક ઉપર પ્રસિદ્ધ થએલું.” આ વાક્યમાં “તેટલાં થોડુંક ઉપર” એ શુભરાતી “ભાષા” નથી, શુભરાતી ભાષા તો “તેટલામાં થોડાક વખત ઉપર” છે. પણ “ઉપર” ને બદલે “ઉપર” એમ લખીએ તો ડ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરની જોડણીમાં ફેર થાય છે. “ક” ને બદલે “જ”! લખાયાથી ભાષાનો દોષ થતો નથી. તેમજ આ બન્નેય દોષ છતાં જો કદાચ અર્થનું મંપૂર્ણ શ્રદ્ધા થાય તો સાહિત્યને પણ બાધ આવતો નથી. તેમજ “તાલ વિનાનાં શુભરાતી સાહિત્યને” એમાં માત્ર વ્યાકરણનો જ દોષ છે. અર્થ સમજતાંએ સાહિત્યનો દોષ ન કહેવાય. અભિ-જ્ઞાનશકુંતલનું ભાષાન્તર કરવામાં મારો ઉદ્દેશ શુભરાતી વાચકને કવિહૃદયનું શ્રદ્ધા કરાવવાનો જ હતો. શુભરાતી જાણતું જોડણીશાસ્ત્ર કે વ્યાકરણશાસ્ત્ર રચવાનો કે તેના રચનારને દૃષ્ટાન્ત પુરા પાડવાનો નહોતો. “અનાય” રાગદોષ રહિત યદી શાન્ત ચિત્તે પ્રસ્તાવના જ વાંચી હોત તો એટલું એમને સ્પષ્ટ થયા વિના રહત નહીં.

મારા સમજવા પ્રમાણે અમુક અર્થ વાહક એક રાષ્ટ્રને ખીન્ન રાષ્ટ્રથી જૂદો પાડી જોળખાવવા પુરતો જ જોડણીનો ઉદ્દેશ છે, અને આ ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવા જોડણીની મંભાજ રાખવાની આવશ્યકતા મને માન્ય છે. આ ઉદ્દેશ સારી રીતે જળવાઈ રહેતો હોય તો શુભરાતી જેવી બહોળા પ્રદેશ ઉપર બોલાતી ભાષાને સંસ્કૃત જોડણીના અટપટા નિયમો લગાડી વધારે કઠિન કરવામાં બહુ લાભ નથી એમ મારું ધારણું છે. નવીન અર્થવાહક રાષ્ટ્રનો બંકોળ તો વધતો જ જશે અને જેમ જેમ એ રાષ્ટ્રો શુભરાતીમાં રૂઢ થશે તેમ તેમ શુભરાતીના જોડણીના નિયમો કઠિન એમનું ડ્રસ્વ દીર્ઘનું વસ્ત્ર બદલાય છતાં ઉપરના ઉદ્દેશમાં વાંધો ન

આવે તો એવા રૂઢ થયેલા શબ્દને ગુજરાતી ખરા શબ્દ કેમ ન કહેવા એ મારાથી સમજાય તેવું નથી. અને એવો શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી જ લીધેલો હોય છતાં “ઉચ્ચાર પ્રમાણે નોંડણી” ના નિયમે એના હસ્ત દીર્ઘની નોંડણીવાળા વસ્તુમાં એકાદ કરચલી વતી જોઈ પડે તો એવા ગુજરાતી સંસ્કારવાળા કે “અનાર્થ” ને રૂચે તો ભલે અપ્રગટ શબ્દને ગુજરાતીમાં પણ ખોટા શબ્દ કહેવાનું શું કારણ? એ સંસ્કૃત શબ્દ નથી અને સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે એ ખોટો એતો સમજાય છે; પણ ઉચ્ચાર પ્રમાણે ધારણ કરેલા હસ્તદીર્ઘ સ્વરના વસ્તુવાળો એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષાનો પણ નથી અથવા ગુજરાતીમાં ખોટો છે એમ કહેવામાં કાંઈ યુક્તિ જણાતી નથી. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતના વૈયાકરણી રા. બા. કમળાદંતરના નોંડણીના ભાષણ પ્રસંગે દીવાનબાહાદુર અંબાલાલે માત્ર એક જ વાક્યમાં આખા ભાષણની કીડા સમેટી લેતાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં કહેલું બહુ રસુજી સત્યવાક્ય આ સ્થળે યાદ આવે છે. એમણે કહ્યું કે “નિરસિમાન” એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. પણ એજ અર્થનો ‘નિરાસિમાન’ એ ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલો ગુજરાતી શબ્દ છે. આમાં ખરા ખોટાનો ક્યારે સમજાય તેવો નથી.” તેમજ પ્રતિષ્ઠા, શ્રેષ્ઠ, તત્ત્વ, એ સંસ્કૃત શબ્દો છે પણ પ્રતિષ્ઠા, શ્રેષ્ઠ, તત્ત્વ, એ ઉચ્ચારે ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલાં એમનાં રૂપાન્તરો છે. આ જ દષ્ટિબિન્દુ પર્યર્થ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રખળ વિચાર, ઉત્કટ મનોભાવના અને પ્રભાવશાલી વાણીના અભાવે નિર્માલ્ય છે. હસ્ત દીર્ઘની નોંડણીની એકતાના અભાવે એ નિર્માલ્ય નથી. કાંઈ પુસ્તક વાંચતાં વિચારને ઘેટણુ કરતા વાચકની દષ્ટિને જે ઘેટણુ કરવા જેવો પુસ્તકમાં વિચાર હોય તો ભાગ્યે જ હસ્તદીર્ઘની નોંડણીથી સંદર્ભર્થનાં ઘેટણુમાં સ્ખમન થાય છે. અને જ્યાં સુધી આ ઉદેશ સધાય ત્યાં સુધી (original) વિચારના ખગળી ગુજરાતી સાહિત્યને અત્રિષ્ઠ બનાવવા તરફ પ્રયત્નશીલ રહેવામાં જ ફાયદો છે. નકામી તકરારોમાં વખત કાઢવા કરતાં માત્ર વિચાર કરી બેસી રહેવામાં જ સાહિત્યની સેવા થાય છે, અને આજ વિચારે મારા ભાષાન્તરમાં નોંડણીના મુદ્દામાં “અનાર્થ” ના નોંડણી તીકણુ લાગણીવાળો હું રહ્યો નથી એવાત પ્રસ્તાવનામાં નોંડણી સંબંધે લખતાં મેં સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધી છે. આટલું છતાં “અનાર્થ” ને બીજા વિદ્વાનોએ જોએલા ગુણની સ્પર્ધામાં દોષદર્શન કરાવવા માટે બીજા કોઈ દોષના અભાવે એજ હસ્તદીર્ઘ નોંડણીનો વિષય લેવાની “ફરજ” પડી જણાય છે.

આ ચર્ચાપત્ર વાંચ્યા પછી સંસ્કૃતમાં પ્રવીણ ગુજરાતી લેખકોએ ગુજરાતીમાં હસ્તદીર્ઘની નોંડણી લખતાં મેં ઉપર બતાવ્યો તે નિયમ કેટલે દરજ્જે સ્વીકાર્યો છે તે જોવા બે ચાર ગુજરાતી પુસ્તકો મારી પાસે પડ્યાં હતાં તે જોતાં જ મને જણાયું કે નોંડણીને ઉદ્દેશ મેં ઉપર બતાવ્યો તેમ અચૂક અર્થના એક શબ્દને બીજાથી જુદો પાડી ઝાળખાવવા પુરતો જ એમણે સ્વીકાર્યો જણાય છે. હવે આ ઉદ્દેશ ઉચ્ચારમાં તેમ લખાણમાં સિદ્ધ કરવાનો છે. ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ સંકેતે પંચાણું ટકા ખોલવામાં થાય છે. માત્ર પાંચ ટકા નોંડણું જ લખાણુ કહીએ તો પણ બહુ પડશે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે હસ્તદીર્ઘ સ્વર લખાણુની નોંડણી ઉચ્ચાર પ્રમાણે કરવી કે લખાણુની નોંડણી પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવા અથવા અને બિન રહેવા દેવાં. ઉચ્ચારના અને લખાણુના શબ્દ જુદા રાખવા તે ફરિયાદ છે અં

જ્યાં ભાષા બોલોળાં પ્રદેશ ઉપર બોલાતી હોય ત્યાં આ નિયમ પાળી જ શકાતો નથી એટલું તો નહીં પરંતુ તેમ કરતાં લખાતી ભાષા મંકુચિત થઈ જાય છે. ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવાનો નિયમ સ્વાભાવિક છે, અને એ નિયમમાં લખાણ બદોળું અને વિસ્તારવાળું થાય છે, છતાં એમાં એક મુશિખત એ નડે છે કે બોલીમાં ધણો ભેદ પડે તો તે પ્રમાણે લખાણમાં શબ્દનું ‘સ્વરૂપ’ અને ‘વસ્તુ’ બદલાતું જાય છે. શબ્દના સ્વરૂપ અને વસ્તુમાં ભેદ છે. “ભરૂચ” અને “ઘોચ” એનો અર્થ એક છતાં શબ્દના ‘સ્વરૂપ’ નો એમાં ભેદ છે અને તે ઉચ્ચાર ઉપરથી જ થયો છે. પણ “ભરૂચ” અને “ભરૂચ” એ માત્ર હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરપાળા ‘વસ્તુ’ નો ફેર છે. આમાંના સ્વરૂપ ભેદ ધણે અંશે નિયમી શકાય તેવો છે પણ હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરનો ઉચ્ચાર ભેદ એટલો નિયમ સાધ્ય નથી. એટલે જે ભાષા બોલાતી ભાષા છે અને જેમાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખાણની જોડણીનો સ્વાભાવિક નિયમ પ્રવર્તે છે તેમાં શબ્દનો સ્વરૂપ ભેદ નિયમથી ધણે દરજ્જે ઓછો કરી શકાય પરંતુ હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વર ભેદ ઉચ્ચારમાં ધણે અંશે રહેવાનો જ. ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણીના આવા સરળ નિયમમાં આટલી મુશિખત છે. ત્યારે જોડણી પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરાવવાનો નિયમ બોલાતી ભાષામાં કેવળ અસાધ્ય જેવો જ છે. સંસ્કૃતમાં એ નિયમ યોગ્ય છે, કારણ કે તે ભાષા મૃતભાષા છે. લોકના વ્યવહારની એ ભાષા નથી. એટલે લખ્યા પ્રમાણે જ લોકો હ્રસ્વદીર્ઘ વાંચે છે. જે એ ભાષા મોટા ભાગે બોલાય તો સ્વાભાવિક નિયમે બોલવાના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ લખાણમાં પણ હ્રસ્વદીર્ઘનો ફેરફાર અનિવાર્ય જ થાય. સંસ્કૃત મૃતભાષા છતાં બોલાતી, પ્રાકૃત ભાષાના મંસંગે એમાં પણ જ્યદેવ કવિ પાસે હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરની સ્વાભાવિક અવગણના કરાવી છે, તેમજ નૈયાયિકોની પાસે સંસ્કૃતના કદિન વ્યાકરણના નિયમોની ધણે પ્રસંગે અવગણના કરાવી છે. જ્યાં જ્યાં મૃતભાષાને બોલવાના બદોળા વ્યવહારમાં મુકવાનો પ્રયત્ન થયો હોય છે ત્યાં સ્વાભાવિક સરળ નિયમો જ પોતાનું કસાપાત્ર સ્થાપે છે અને એવા નિયમ વિરૂદ્ધ વર્તવામાં મૂર્ખતા જ છે. સંસ્કૃતમાં હ્રસ્વદીર્ઘની જોડણી આવી સકત રીતે જાળવી રાખવાને માટે બીજું પણ કારણ એ છે કે જોડણીનો શબ્દ જોગજવાનો ઉદ્દેશ જે એ નિયમ જાળવી રાખવામાં ન આવે તો, સંસ્કૃત વ્યાકરણના એવા અટપટા નિયમોમાં થઇને શબ્દની હ્રસ્વ દીર્ઘની જોડણી વ્યવસ્થિત થઇ છે, કે ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી ફેરવવાથી શબ્દના વસ્તુમાં રહેજ ફેરફાર થતાં સ્વરૂપમાં જ ફેર થઇ જાય તેવા પ્રસંગ ખડા થાય છે. આવાં કારણોથી સંસ્કૃતમાં લખવામાં આવતી હ્રસ્વદીર્ઘ જોડણીના પ્રમાણે જ ઉચ્ચારમાં પણ હ્રસ્વ દીર્ઘ જોલણું પડે છે અને તે મૃતભાષા હોવાથી જ નહીં શકે છે. આ નિયમ ગુજરાતી બોલાતી ભાષામાં કદિ ટકી શકે નહીં અને તેથી ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોને પણ ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખાણમાં પણ જોડણીના નિયમને ધણે અંશે તાબે થવું પડ્યું છે. એમ થતાં હ્રસ્વ દીર્ઘ સ્વરની જોડણીમાં કરેલા ફેરફારવાળા શબ્દને ગુજરાતીમાં ખોટા કહેતાં અટકાવું જ પડશે. સંસ્કૃતની મૂળ જોડણી પ્રમાણે લખેલો શબ્દ પણ ખરો છે એ શુદ્ધ જ છે છતાં હ્રસ્વદીર્ઘમાં સંસ્કૃત નિયમે અશુદ્ધ પણ ગુજરાતીના ઉચ્ચારે શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દને તે જ પ્રમાણે ખોટો કહી શકીયું નહીં.

ઉપરના નિયમે સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા ‘સ્વરૂપે’ શુદ્ધ પણ હંસ્વદીર્ઘના વચ્ચેમાં સંસ્કૃતના નિયમે અશુદ્ધ છતાં ગુજરાતીમાં ઉચ્ચાર નિયમે રૂઢ અપેક્ષા ધણાક શબ્દો ગુજરાતી લેખકોએ વાપરેલા જણાયે; અને ગુજરાતીમાં હંસ્વદીર્ઘની અનિયમિત નોંધણીથી ક્ષયિત જ ‘સ્વરૂપ’ માં ફેર પડે છે કારણ કે અ, આ, ઇ, ઉ, ઐ, ઔ, ઐ સ્વરો સ્વરૂપે ભિન્ન છે પણ પણ “ ઇ-ઈ ” કે “ ઉ-ઊ ” એ સ્વરૂપે ભિન્ન સ્વરો નથી. માન સરના કાળમેદે જ એમાં ભિન્નતા છે. ગ્રેમાર્નલ અને દયારામ જેવા જૂના લેખકોએ આ લખણાકૃતમાં ઇવ જ ઘાલ્યો નથી અને અર્વાચીન વિદ્વાનોને પણ ઉપરના નિયમને સ્વાધીન થવું પડ્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ તો એકતો એક જ શબ્દ સાથે સાથે જ ભૂદી રીતે લખ્યો છે અને કવિતામાં તો હંસ્વદીર્ઘનો આધાર ઉચ્ચાર ઉપર પણ રાખ્યો નથી અને માત્ર હંદમાં નોંધતા હંસ્વદીર્ઘ સ્વરના ઉપર જ શબ્દની નોંધણી આંકી છે. “ રાઘના પર્વનમાંથી ”— ‘ભૂદિ ભૂદી’ પા. ૨. “ સુકા જાડની ”. ૨; “ સુકાઈ ગપેલાં ”. ૩. “ પ્રાણિનું ”. ૩; ‘તપસ્વિ’, “પ્રાણિ”, ૧૬; “ સ્ત્રિઓ ”. “ સ્ત્રી ભવિતી ”. ૨૨; “ સ્ત્રિતિની ” “ મેધનાગામિ ” ૪૪; “ ધૃષ્ટાધિ; યવાથી ” ૫૧; ‘પક્ષિનિ’. ૧૦૫; ‘નિચું’ “ સમારિ”, ‘રાખિ’, ‘આગાડિ’, ‘મુકિ’, ૧૦૯; ‘પાણિ.’ ૧૧૧, “સામિ, પાછિ, પછિ, જાડિ, ચોડવિ” ૧૧૦. ‘નવિ’ ૧૧૬ ઇત્યાદિ. આ વિદ્વાન મેં ઉપર કહ્યો તેવો જ નિયમ રાખતા જણાય છે અને આ શબ્દો ગુજરાતી નથી એમ કહેતાં ‘અનાય’ ને પણ વિચાર પડશે જ. તેમ જ એકાદ બે રણપિંગળમાંથી લઉં. ‘નવિન’ ૧-૨-૧૦-૧૫૧; ‘વાલ્મિકિ’ પા. ૨. ‘હંદવડે’. ૨ ‘હંદગાજી’. ૪. રણછોડભાઈએ સંભાળીને લખ્યા છતાં ઉચ્ચાર બ્યાખરે એ જ નિયમને એમનાથી અધીન થઈ જવાયું છે. “ અદ્ભુત ”; “ સુધારો ” અને છૂંતીનો પ્રત્યય “ નું ” તેમજ ‘માનું’ ‘દીધું’ ઇ, અને ‘ઈ’ ઘણે બાજે દીર્ઘજ વાપરતાં પણ કેટલીક જગ્યાએ ‘આપિયે’; ‘હિયે’; ‘વાંચિયે; ઝાળાખિયે; “ અમિત્યોરી ” ૧૦૨ ઇત્યાદિ શબ્દો અમરસા-તકમાંથી પણ મળે છે. ગુજરાતી વાચનમાળાની એક ચોપડીમાંથી જ બે ચાર પદો ફેરવતાં મારી દિધેએ ચડેલા “ સ્વામિભક્તિ”, ‘મુખા’; ‘મુગો’, ‘વિનંતિ’, ‘પિતાગ’, ‘દીત’ ઇત્યાદિ શબ્દો પણ એ જ નિયમનું બાન કરાવે છે. સ્વર્ગસ્થ પંડિત મણિભાઈ જેવા સંસ્કૃતમાં પ્રવીણ વિદ્વાન પણ ગુજરાતી લખણમાં સંસ્કૃત શબ્દની નોંધણી લખતાં ગુજરાતી ભાષાના નિયમને અધીન થતા જણાય છે. ઉત્તરરામચારિતમાંથી “તત્વને”. ૧. ‘ઓર્ધ્વપૂત’; ‘નિર્મુક્ત’; ૨૧. “વાલ્મિક” ૨૪. ‘દીએ’, ‘દિસે’. ૩૧, ‘સખિ’. ૩૬. “ગોદાવરી સમિપ” ૪૦; ‘ભીતીથી’. ૫૦; “કર્પાન્દમેતિ” ૫૭; “નવિન” ૧૨, ૬૬, ૯૫. ‘દશરથપ્રિય પતિન’. ૬૩, ‘વિનતી’ ‘ગંભિરતાથી’, ૯૭, ‘ગંભીર’, ૯૦, “સૂરજીમય”, ૧૧૨, ૧૩૧, ૧૪૨. ‘આશિર્વાદ’, ‘આશિર્વાચક’, ૧૩૬, ૧૩૦ ઇત્યા. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયે કે જ્યાં ખાસ કરી સંસ્કૃતની હંસ્વદીર્ઘ નોંધણી સંભારીને લખવામાં આવી હોય ત્યાં જ સંસ્કૃત પ્રમાણે નોંધણી લખાઈ છે પણ જ્યાં વાળીના પ્રવાહમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર પ્રમાણે નોંધણીના ધારાનું પ્રાબલ્ય વધ્યું છે (અને વિચારને જ પ્રાધાન્ય આપી લખનાર લેખકમાં આ જ સ્વા-ભાવિક છે) ત્યાં આપા સારા સંસ્કૃતજ લેખકો ગુજરાતીમાં હંસ્વદીર્ઘની નોંધણીમાં ગુજરાતી નિયમને સ્વભાવે જ અધીન થયા છે. શબ્દના સ્વરૂપમાં ભૂલ ક્ષયિત જ માપ છે. આ નિયમના

અમાને જ મને લાગે છે કે ‘અનાય’ મારી રહી મઝેલી નેડણીની ભૂયોનું જેમ બને તેમ બેવડાવી બેવડાવીને પણ લાંબુ ટિપ્પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે; કારણ કે નહિ તો મેં કોઈ જગ્યાએ એવી પ્રતિભા લીધી નથી કે હું હમેશાં બધા સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં પણ સંસ્કૃતની જ નેડણીના નિયમે લખીશ. આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી ઇચ્છતો કે સંસ્કૃતના નિયમે હ્રસ્વદીર્ઘ નેડણી ન જ લખવી. એવી રીતે લખાય તો સાફ છે. પણ એમ ન લખાય અને ગુજરાતીના સહજ નિયમને અધીન થઈ કદિ હ્રસ્વદીર્ઘના ઉપર બહુ ધ્યાન ન અપાય તો ભાષા અને સાહિત્યનું મન્યાનાશ વળી જશે, અથવા સાહિત્યનું જીવન ખીચવતાં કે ભાષાનો પ્રસાદ સાધવા કરતાં માત્ર એવી હ્રસ્વદીર્ઘની નેડણી ઉપર જ ધ્યાન આપવાથી ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર થશે અથવા એના ઉપર ધ્યાન ન અપાય તો ગુજરાતી લખતા બંધ થયું એવા અસાત, પક્ષપાતી અને પ્રકૃત રહીત ઉર્જાબલ ઉદ્ગારો કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નથી અને કોઈ વખત હાનિકારક પણ નીવડે છે. વિચારવાનને આવા ઉદ્ગાર શોભતા નથી અને રાગદેશને અંગે કાલવામાં આવે તો તો અવરય તત્તરકારને જ પાત્ર છે. શબ્દનું સ્વરૂપ ફેરવ્યા વિના આવી રીતે ગુજરાતી નિયમને અનુસરી નેડણી લખી હોય તો એ ગુજરાતી શબ્દો ખોટા લખ્યા છે એમ સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી; અને ઉપર બતાવ્યા તેવા વિદ્વાનોએ અને સરકારે પણ મંજૂર કરી શાળાઓમાં આલતી ચોપડીઓમાં આ અભિપ્રાયને જ સખળ કર્યો છે.

‘અનાય’ નેડણીની ભૂયોનું ફરેલું ટિપ્પણ બે બેવડાવીને લખેલા શબ્દો બાદ કરીએ તો ઘણું નાનું ઘઘ જાય છે એટલે એના સંબંધમાં લઘુ કહેવાનું નહીં રહે. પણ “અનાય” ની એક રીત તો બહુવા જેવી છે! મારા પુસ્તકનો મુખ્ય ભાગ ભાષાન્તર અને તેના ઉપરનાં ટિપ્પણો છે અને એને મેં એકાદ બે વાર તપાસ્યાં હતાં એટલે આ અર્થાપન પછી ફરી આંખ ફેરવી જતાં જણાયું કે પ્રસ્તાવનાની પૃથ્થક ભૂલો ટાંકી બતાવ્યા પછી જે એક સમૂહ એકઠો કર્યો છે તે સમૂહમાં ખરી ખોટી તમામ ભૂલોનો સમાવેશ થાય છે અને બાક્યે આખા પુસ્તકમાંથી ખુલ્લે ખોલરે ખોળતાંય કોઈ ભૂલ બાકી રહી ગઈ હશે છતાં જાણે પુસ્તકના મુખ્ય ભાગમાં તો પેસતાં માત્ર ખોટા શબ્દો સિવાય ભાષાન્તરમાં કશું છે જ નહીં એવો ભાવ પ્રકટ કરના ‘અનાય’ લખે છે કે “આમ હોવાથી ખુદ ભાષાન્તરની ભાષા શુદ્ધિના દાખલા વિસ્તારથી આપવાને ધીરે થતું નથી.” ભાષાન્તર વાચનારને જણાશે કે ભૂયોનું ટિપ્પણ વિસ્તારથી તો નહીં પણ અતિ વિસ્તારથી લખ્યું છે, ત્યારે આવી ખોટી વસ્તુ સ્થિતિ કેમ જણાવી હશે! ‘અનાય’નો સ્વભાવ જ એવો હશે! પણ આ ટિપ્પણ સંબંધે તપાસીએ કે ભાષાન્તરમાં ‘અનાય’ કહે છે તેવી નેડણી છે કે ખરી સંસ્કૃત નેડણી છે, ‘અનાય’ આખા પુસ્તકની લીટીએ લીટી વાંચી છે અને ટિપ્પણ બતાવ્યું છે એમાં કશું જ નથી છતાં ભાષાન્તરમાં “તીક્ષ્ણ”. ૩૪, ૯૬; ‘પરીક્ષા’, ૩૨, ૩૭, ૯૩; ‘પરિણામ’. ૩૦ “પુરાણ” ૧૪. “સ્વીકર” ૪૨. “સૂચન”. ૧ “સ્વેદ” ૯૩; “પતિવ્રતા.” ૧૧૨. “પાતિવ્રત”. પ્રસ્તા. અને “વત” શબ્દ તો સ્થળે સ્થળે આવેલો છે. વળી “શીત”, “નરીન” ૪૪, ૨૭. “હાનિ”. ૩૧. “ભવિષ્ય”. ૧૦૦; “તપસ્વીયો”. ૬૬, ૧૦૬; “સસૂદ”.

૧૮. ‘પાને જણાશે. એટલે આ ખરી જોડણી જોયા છતાં દષ્ટિ દોષથી કોઈ સ્થળે સુધારવાનો હસ્તવર્ધી રહી ગયો હશે, કે કવિનામાં સંસ્કૃત જોડણી રાખી તેના ઉપર હંદ પ્રમાણે ચિન્હ મુકવા કરતાં ઉચ્ચારે જોડણી રાખી હશે ત્યાંથી અનાયં જોગાને ટિપ્પણ સંભાવના આ સંજોગે ધ્યાયેલા સ્પષ્ટ જણાશે. નીચેના સંજોગે તો કોઈ જોડણે ખાતરી કર્યા છતાંય “અનાયં” પોતે જ ખરાને ખોટા ગણ્યા છે. “ધર્મવિધિ”, “પુનિત”, “સ્ત્રી” “કુવિન” ‘મર્તિમાન’, ‘હિમાચળ’, “સમિદ્” સંમિદાહરણાય. અને એક જ અર્થ સ્થાને બૃહ, બ્રહ્. આ સંજોગે હસ્તવર્ધી જોડણી ખોટી થી રીતે કહે છે તે સમજાય તેમ નથી. હવે સંસ્કૃતમાં કેટલાક સંજોગે વૈરિન્, તપસ્વિન્ સ્વામિન્, પ્રાણિન્ જેવા છે એ જૂના સંજોગમાં હસ્ત ‘ધ’ છે. ગુજરાતીમાં અંત ‘ન્’ નો લોપ થાય તો ગુજરાતીમાં ‘ધ’ હસ્ત જ રાખતી જોડણી ખોટી કહેવાનું શું કારણ? તેમ જ આસિસ્ત્વાદ; હંદસ્ત્ત્વાદ; શ્રેયસ્ત્ત્વાદ, જેવા સંજોગે ગુજરાતીમાં લાવતાં સંસ્કૃત મંધીના નિયમે નહીં લગાડવામાં કેવડા મોટા દોષ થયો એ સમજાવું કઠિણ છે.

આથી રીતે પુસ્તકના મુખ્ય ભાગના ૧૨૮ પાનાં ઉપર ખુબે ખોચરેય શોધી વળતાં અનાયંને અંતરે સંતોષ થાય તેવું બદલ્યું નહીં ત્યારે જાણે ખુદ બાયાન્તરમાં તો બાયાની અશુદ્ધિએ આડકતું જ યોગ્ય નથી એવું ખોટું અને ‘અનાયં’ને બાજે તેવું લખાણ કરી પુસ્તકાર ચત્તાવનામાંથી ટિપ્પણ કરી કાઢ્યું; તે પણ સંભારી સંભારીને. વળી કાસ્યપ, પ્રહલાદાર, પ્રહલાદ્મ્ય જેવા સંજોગે અનેક વાર ખરા લખાયા છે છતાં જ્યાં ‘સ્થ’ ખો શરૂ થીડુ બાપ તો ઉડી ગયું હશે કે ‘આ’ માંતો કાનો ઉડી ગયો હશે તેનો લાભ લઈ બુદ્ધિના બંદોળને મોટા કર્યો છે. ‘અનાયંની’ આ કેવળ સાહિત્ય સેવા કરવાની શુદ્ધ શુદ્ધિનું ચિત્ર આથી વધારે દોરવાની જરૂર નથી. છતાં આ નિયમે પાકુ જ્યાં જોડણી સુધારતી યોગ્ય લાગે છે ત્યાં સુધારી સેવા ધણી મેલેનતે તૈયાર કરી આ ખગ ખોટા આચેલા ટિપ્પણને માટે હું અનાયંનો ઉપકાર માની ગચ્છાતો આ ભાગ સદાને માટે બંધ કરું છું.

પાનિનિ જેવા વૈયાકરણીયોનો ગુજરાતીમાં જરૂર જ નથી અને અનાયંને સંભારી આપવાની જરૂર જણાય છે કે સાહિત્યના ચિખરે રહેલાં મહાભારત અને રામાયણનાં પ્રવચ્ચ પાનિનિ વૈયાકરણીની હયાતી પૂર્વેનાં છે. વૈયાકરણી વિનાય સાહિત્ય ખીમે છે.

ગીતિ વિષે ‘કચીશ્વરને’ પણ પ્રબોધ કરતા ‘અનાયં’ને એટલું જ કહેવું બસ છે કે જ્યાં સુધી એ પોતે કરીન્ડ કે સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે પ્રમાણજૂત થઈ પૂજવા નથી ત્યાં સુધી માત્રામેળ હંદમાંય અક્ષર મેળનું અંકુસ મકનાસ એમણે સ્વચ્છંદે બાંધેલા નિયમે પાગરા બધા બંધાયા નથી. અને ગીતિનું સંગીત (music) ને કઈ સંભારી સાંભળવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો હોય તો એટલું જ જણાવવું બસ છે કે કઈ સંભાવનાં તો એમને સંગીતના વિરોધી જ ચરતો બાવ સમજાશે. જે કાન દુકા કરી સંગીત ચિખવું દરી તો શ. રસિકરાવ જરૂર તે ચિખવાડો જ.

ભાષાન્તર તથા ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવનામાં કવિ હૃદયનું કરેલું ઉદ્ઘાટન જોઈ ‘અનાર્થ’ને કાંઈ અજબ તરહનો પરિતાપ થઈ આવ્યો જણાય છે ! નહીં તો બીજી કોઈ રીતે “પ્રસ્તાવનામાં આવેલી અપ્રત્યક્ષ દર્પોક્તિ” તથા “આર્યજીવન અને આર્યસંસારની અર્થજૂનીય ઉત્કૃષ્ટતા પુરવાર કરનારી આડખરી તથા વૃથા અભિમાનથી ભરપૂર ટીકા” આવા વસ્તુત ખોટા લખાણનો ખુલાસો થઈ શકે તેમ નથી. આર્ય સંસારને નહીં સમજી શક્યા માટે અને પ્રસ્તાવનામાં વર્ણુશ્રમ ધર્મની સંકલના મનુરમ્યતિની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ કર્યા છતાં તે ક્યાં ખોટી છે તે બતાવ્યા વિના આખા નાટકની વસ્તુનો ખરો (real) સારાંશ વિદ્યુત્ક અને રાજ-શ્યાલા તથા માછી અને કોટવાળોના જીવનમાં મખાવવા પ્રયત્ન કરવા માટે, “અનાર્થ” જો ખરેખર “અનાર્થ” જ હોય તો, તેમના ઉપર દયા જ ઉપજે છે; પરંતુ એ કોઈ માત્ર નામધારી જ “અનાર્થ” હોય તો ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસિ સંગસ્તે પુષ્પજાયતે એ વાક્ય તેમને યાદ કરાવી કહેવું જ પડશે કે તેમની મનોવૃત્તિ તિરસ્કારને પાત્ર તો નહીં કહીએ પણ કેવળ ત્યાજ્ય છે. વિદ્યુત્ક, શ્યાંલ, અને માછીનો વૃત્તાન્ત નાટકનો મુખ્ય ભાગ તો નથી એટલું તો નહીં પરંતુ એ માત્ર નહીં જેવો જ ભાગ છે. બાપડા વિદ્યુત્કે શકુતલા દીડી પણ નથી તો એ “અનાર્થ” તો “(globoetwood)” શી રીતે થયો ? હાલના પોલીસ અને રાજના સાળા જેવા ઘણાંય ફરતા જોઈએ છીએ તેમના ઉપરથી રાજઝો અને અત્યારના સસારનો ‘અનાર્થ’ ની દૃષ્ટિએ જો અભિપ્રાય બાંધીએ તો જનસમુદાય ભાગ્યે જ વસવા થોડ્ય જણાય. અને ઉચ્ચ સમુદાય સાથે આવાં પાત્રો આવે તો જનસમુદાયનું ચિત્ર ‘અનાર્થની’ દૃષ્ટિએ માત્ર માનસિક કદખના જ નમનાય ! પણ આ દોષ ‘અનાર્થ’ ની દૃષ્ટિનો જ છે ! કાલિદાસનાય ભોગ લાગ્યા કે આના અનાર્થ જેવા એમના યાચક નિકળ્યા ! કદાચ ઉચ્ચ સસારના પરિચયના અભાવે હજુય પણ જે સૂત્રો ઉપર આર્ય જીવન બંધાઈ રહ્યું છે તેનું ઉપર ઉપરથી જોતાં એમને ભાન ન થાય એ ‘અનાર્થ’માં ફાતક્ય છે ‘અનાર્થ’ને કહીશું તો વળી રીમ ચરશે કે એક વાત તો એમના પોતાના જ દૃષ્ટાન્તથી આખીત થાય છે કે સરકૃતની જોડણી કે વ્યાકરણના નિયમો જનમુદાયથી સંસ્કૃત જીવનનો કે તેના સાહિત્યનો વખતે જરાય પણ પામ એસતો નથી. કવિ દયારામ દીક કહે છે કે

“ યુ જાણે વ્યાકર્ણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકર્ણિ,
કુખ સર્જન્ત જર્ણુ કૃત તદર્થી સ્વાદ ન જાણે બર્ણિ. ”

આમાં જોડણી મૂળ પ્રમાણે જ દયારામની કે નર્મદાશંકરની જ રાખી છે. સાહિત્યદારા જનમમાજના જીવનનો પરિચય કરવો હોય તો પવિત્ર હૃદયે રાગદ્વેષ રહિત થઈ આપણાથી જૂદા જીવનમાં કાંઈ જાણવા જેવું હશે એવી ઉદાર વૃત્તિએ પુસ્તકમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. વિભતીય છતાં આની ઉદાર વૃત્તિએ અબ્યાસ કરતાં આર્યજીવનનું સ્તર કેટલું સાફ સમજી શકાય છે તેનો નીચેનો દૃષ્ટાન્ત વાંચી “અનાર્થ”ને પણ વખતે આશ્ચર્ય (કે ચરમ) લાગશે કે મારા ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવનામાં સહેલા નિવારનો ઘણો ખરો સારાંશ સને ૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર મામના “હેરાલ્ડ ઓફ ધી સ્ટાર” ના માસિકને પાને ૪૦૦ મેં ગેરી વીન્સેટર

એઓટ બી. એ. એ ક્યાંથી આપ્યો ! આખો લેખ આ સંબંધી ઉતારવા નેવો છે પરંતુ ધણું લંબાણ થવાથી બે દુકાન ને દોકું થું.

“When the richest and the most powerful may choose poverty as the highest way; when a king or a High Court Judge at the height of his career may take the yellow robe and the begging bowl; when these were the symbol of Buddha himself who left the life of the perfect prince to become a perfect teacher and gain salvation for his people, poverty necessarily receives a dignity and a glory of its own. When an Emperor may take the dust of the feet of a holy beggar, the fact that the true value of life does not lie in externals is indelibly impressed on the consciousness of a people. It is an expressive symbol of the fact that true greatness is spiritual greatness and that wealth and rank are as nothing in God's sight. It is a recognition of the oneness of life in God.....

“That the highest caste of all was not one of worldly power is itself significant, and still more significant is the fact that the Sanyasin is above all caste; thus pointing the truth that caste is for temporal things, a division of labour for most effective development of all the social functions, not a thing in or for itself, to breed pride and arrogance. The duty of all was to serve. The Brahmin was served in material things because he served in spiritual things. That was his duty, his Dharma. Kingship itself was primarily an obligation to protect and help the people, who were the King's children. And this was by no means simply an idea. Even the Mogal Emperors—for they too were Easterns.—sold their personal jewels in time of famine to relieve the poor.”.....

સાહિત્યમાં ‘real’ અને ‘ideal’ એવન કેટલે કેટલે અંશે આવવા જોઈએ એ વિષય ઉપર લખતાં અહીં ધણું લંબાણ થાય. આના સંબંધમાં પણ “અનાય” માઈ પ્રુસ્ટક ધ્યાન દીધને વાંચું જણાવું નથી. એમનું તો એપુલ્સ લક્ષ્ય ઇસ્ટર્નદીર્ઘની જોડણીમાં જ ખસી ગયું હતું એટલે આ દોષ દાનવ્ય છે. આ સંબંધે વળી બીજે પ્રસંગે જરૂર પડશે લખારો.

“અનાય” ના જેવી ઝીણી દ્રષ્ટિએ મારા પ્રુસ્ટકમાંથી છેર ખંખેરી લીધા પછી દવે એ તદન સ્વચ્છ થઈ રહ્યું છે એ અને ઘણા સંતોષની વાત છે. આ લેખમાંય કદિ જોડણીની જુદો રહી ગઈ હશે તેનું ટિપ્પણ “સ. અનાય” મારા ઉપર ખાનગી મોકલાવી આપશે તો તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારીશ. માસિકના રસિક વાચકોને એવાથી દંટાળો આપશે થોડા નહીં ગણાય.

ખટુક.

ઝગે બ્રહ્મતેજ ગો પુનિત આત્મ
 દો અભડાવશે માં
 રસ્યુ દૈવ્ય પૂર્ણ છુદ્ધ પ્રેમથી
 એને વટાવશે માં:
 —ઝગે.

રમે રો'મ રો'મ લીખત ત બાવના
 ભાવ જુલાવશે મા
 લાધ્યો અનલ શો સમટિ સ્નેહ, તો
 મોહ જમાડશે મા
 —ઝગે.

તમ સુખ-ચૈભવના ત્યાગી અમે તમ ભોગ-વિવાસ વૈરાગી અમે:
 તપ-જોગના અખડ રાગી અમે: 'જુલદયા' થી દીનના ભાગી અમે.

નપુરે-અનપુરે બ્રહ્મ બાનકોને તમ
 ઉઠો વાયુ દોગશે મા
 ઝોળી ભરી, નરી જગ ભૂરથી
 વર હણાવશે મા
 —ઝગે

વોળી પીધા ભવ વિષ-કાળને
 કાળ અણાવશે માં:
 ગોઠડી ગોઠી ન આપની અમને તો
 આડે આવશે મા.
 —ઝગે.

ના હૈંડું ધરે તમ હરિયાળા હોદે, ખેવતાં પ્રભુનાં બંદાઓની ગોદે,
 સેના ને કલ્યાણ કીવસુ પ્રમેદે, વાસનાહિણે આત્મા શાશ્વત શોધે.

શાશ્વત વાંચુને પુણ્યના પ-થની
 દાણે દળાવશે માં—ઝગે.

અમલનાદ

૧૪: ૮: ૧૫.

કેશવ હ. શેઠ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्च
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतम
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

મત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઘર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂ
ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્ય ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૪, અંક ૧૨.

[માસિક]

પૌષ, મંવત ૧૯૭.

તંત્રી અને પ્રકાશક,—ઓન. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીવકે. બી.એ. એલ્.એલ્.બી.
ઓશિફ્ટ રોડ—અમદાવાદ.

‘કાયેસ વીક’ થાને સ્વદેશગેવાનો મદાસત્ર ૭૦
(વસન્ત ઓફિસ.)

‘મીતિસિદ્ધાન્ત.’ ૭૧
(પ્રો. અતિશુભશંકર કમળારાંડર ત્રિવેદી એમ એ એલ્.એલ્.બી)

મોના વાના ૭૨
(રા. રા. મનુ મર્ચન્ટ)

શુભશાસ્ત્ર સંસ્કૃત નાટક શાલિય ૭૫
(રા. રા. સી. ડી. દવાલ એમ. એ)

મંત્રી કર્મણું શીતાદરજી ૭૪
(રા. રા. હાથાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી બેરીસ્ટર-એટ-લૉ)

ગુજરાતી ભાષાની વૃત્તિ અને રા. નરસિંહરાવ. ૭૫
(રા. રા. દરગોવિંદદાસ દ્વારમદાસ કાંચલાળા.)

અનુક્રમણિકા. (વસન્ત-ઓફિસ.)

અમદાવાદ—ટંકશાળ-કાગુર પી સુનીવન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી.માં મોતીલાલ
શામળદાસે છાપ્યું.

સવાળમ.

સવાળમ મર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોટેજ સાથે.)

મળવાનું ટેકાણું:—વસન્ત ઓફીસ.—અમદાવાદ.

સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક, શુદ્ધ

ખદામ તથા પીસ્તાના રોટલા.

જો તમારે મગજને પુષ્ટિ અને શાન્તિ આપવી હોય,
જો તમારે માનસિક શક્તિને ખીલવવી હોય,
જો તમારે શરીરને સુદૃઢ બનાવવું હોય, તો—

અમારા ખદામ તથા પીસ્તાના રોટલા વાપરવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

શેર એકનો રૂ. ૧-૦-૦ (પોટેજ શુદ્ધ.)

ખાસ કરીને માનસિક પરિશ્રમ કરનારાઓ માટે આ રોટલા અમૃતસમ છે.
એક વખત મગાવી ખાતરી કરવા લખો:—

ડે. એમ. સાકરવાળા.—પરસીવલ મારકેટ.—ભાવનગર.

આપણું ધર્મ.

(સુઃસૌન અને વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવનાં ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો, વિવેચનો, નિરૂપણો અને પ્રતિપાદનોનો સંગ્રહ).

‘યોગ’ વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આશરે પાંચસો પાનાનું કેમી આઠ પેજ પુસ્તક.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ અઢી રૂપિયા. પોટેજ શુદ્ધ માત્ર પાંચસો નાણ જ કરાવવામાં આવી છે માટે માલક તરીકે નામ નોંધાવે.

લખો:—ઇન્ડિયાનકે હરજીવન, ત્રિપાઠી.

વસન્ત ઓફીસ—અમદાવાદ

દેહકલ્પા અને મદાસના આયુર્વેદીક પ્રદર્શનમાં સોનાના ચાંદ મેળવનાર.

શાસ્ત્રોપદ દેશી દવા બનાવનારા.

ૐ

શ્રામાર્યુટિકલ વર્કસ,

એલફિન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ—

મંદાગ્નિ વટિ.

પાયનશક્તિ નબળી પડી ગઈ

રોગ. કબજિયન રહેતી હોય અને

Dyspepsiaનો આકસીરકાર.

ના રતનની ખાટલીની કો. રૂ. ૧

અયવન પ્રાશાવલેહ જીવન.

શરીર અને મગજને અરેખરી

શક્તિ આપનાર આ ઔષધ સમગ્ર

હિંદમાં પ્રસિદ્ધ છે. અમારી બનાવટ

કેરણ શાસ્ત્રોક્ત છે.

રતન ૧ની ખાટલીની કો. રૂ. ૨

વસન્ત

ઈદં સત્ય મર્ત્યાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યચ્ચા-
વમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં માત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ ।

ઉપનિષદ્

સયામ પ્રમદિતવ્યમ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ । મૃગૈ
તત્ર નદિતવ્યમ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૧૪, અંક ૧૨.

[માસિક]

પાપ, સંવત ૧૯૭૨.

‘ કૉન્ગ્રેસ વીક ’

યાને

સ્વદેશસેવાનો મહાસત્ર.

૧.

આપણે ત્યાં પ્રતિ વર્ષે ડીસેમ્બર આખા નાતાનની રજા સ્વદેશદિનચિન્તનનો ન
મહાસત્ર થાય છે તે આ વખતે મુંબાઈમાં કરામા આજી અને તે આનિ ઉત્તમ
રીતે, ઉપાસ ઉત્સાહ અને કાર્યાકાર્યનિયારપૂર્વક ખાગ જીત્યો છે.

નૅતાનવ કૉન્ગ્રેસમાં કવકતાના—અસ્કે હિન્દના—અદ્વિતીય ઍરિસ્ટર અને વ્હાઈમરેશની
એક્ઝિયુટિવ કાઉન્સિલના માત્ર હિન્દી મેમ્બર સર સત્ય પ્રમજ મિંક પ્રમુખસ્થાને બિગાન્યા
કેતા એમનું આગણુ એમની બુદ્ધિશક્તિ અને ઍશરવને શોભતું, તથા સત્ય પ્રમાદ અને નિર્ન-
મતાથી વગ્ધર હતું. એમાં એમણે સગ્રહરને અને પ્રજાને કબળને ખડુ રખ રીતે અને દદનાથી,
ખજીને જ માયે, શાન્તિયા ખગ દર્તવ્યને ઉપેશ કર્યો હતો. વર્તમાન અમળને મદાન રાજકીય
પ્રમ—સ્વેશાન્ત્ય ખગ કેનદિ? અને ખગ તો તે કું અને ક્યાર ?—એ પ્રમ મદ નિખાયમપણે

અને ઉત્તમ વાદપદ્ધતિથી તથા નિર્ણાયક રીતે મર્ચી હતો. સ્વરાજ્ય મેળવવાની, સર સત્ય પ્રસન્ન સિંહ કહે છે કે—પણ રીતો હોય શકે. અનુચ્છેદ મેળવવું, જળરક્ષકનીથી મેળવવું, અથવા દિનપરદિન વધતી જતી યોગ્યતા અને તત્સહગામી સુધારા રૂપે મેળવવું: તેમાં પહેલી તરેહનું અનિષ્ઠ, ખીજું અશક્ય, અને ત્રીજું અનિવાર્ય છે—અર્થાત્ સરકારની મહેરબાની કે મળતું સ્વરાજ્ય આજ મળી જતું હોય તો પણ તે લેવા લાયક નથી, * જળરક્ષકનીથી મેળવવું તદ્દન અશક્ય છે એટલું જ નહિ પણ એ માગે થતા મૂર્ખ પ્રયત્નો સ્વરાજ્ય માટે આપણી યોગ્યતા જ મિદ્ધ કરે છે; પણ જો આપણે આપણી આર્થિક નૈતિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારીએ તો એ સ્વરાજ્ય આવતું અટકાવવાની કોઇની તાકાદ નથી. આ રીતે, આ છેલ્લી પદ્ધતિના સ્વરાજ્યની એમણે હિમાયન કરી અને તેમાં જતાગ્યું કે સ્વરાજ્ય સમીપ છે એ કલ્પના બૂલબૂલ છે, તેમ 'નાંખી નગર બ્યાં પુગે નહિ' એવું દૂર છે એમ પણ નથી: એ દૂર છે, પણ પ્રતિભાદિતની મર્યાદાની માંજ છે. આ મંગલમાં સર સત્ય પ્રસન્ન સિંહ સરકારને ખાસ સૂચના કરે છે કે સ્વદેશહિતની આ ભાવના એ જ હિન્દુસ્થાન ઉપરના બ્રિટિશ અમલની પણ લાવના છે એમ મ્પષ્ટ સમજામાં એમણે લોકને જાહેર કરવું જોઇએ. અને આટલું થયે તો જ નૈરાશ્ય અને રોષપ્રતિધી—સ્વરાજ્યને પવિત્ર નામે—જાગ્રત્ મૂન લઇ વગેરે આત્માચારનાં ઘોર પાપ થાય છે તે થતાં અટકશે. આટલું થાય તો ગેરાક મરકાર તરફની રાજ્યનીતિમાં આ એક અમલત્વ પગલું થઈ પડે.

સર્વ રાજકીય પ્રશ્નોના પાયા રૂપ આ મહાપ્રશ્ન અર્થાતે પછી સર સત્ય પ્રસન્ન સિંહ રાજકીય સુધારાનાં ત્રણ મ્હોટાં કર્તવ્યો જતાવે છે :

- (૧) તેમાં પહેલું—જે વર્તમાન યુદ્ધના પ્રમંથને લીધે ખાસ મહત્તા ધરાવે છે—તે એ કે દેશાંજીને લશ્કરી ખાતામાં મ્હોટી નોકરીઓ આપવી જોઇએ, લોકમાં લશ્કરી શિક્ષણ છટથી વિખ્તારવું જોઇએ, અને યોગ્ય વિવેક અને મર્યાદાપૂર્વક પ્રગતને સસ્ત્ર ધાગળ કરવાની સારી છટ કરવી જોઇએ. દેશમાં અમુક અમુક વર્ગે લશ્કરી ખાતાને લાયક છે અને અમુક નથી એ જાણ, અને એ જાણની પાછળ રહેલી શંકા તથા ખોટી રાજ્યનીતિ—એવું સર સત્ય પ્રસન્ને બહુ ઉત્તમ રીતે ખંડન કર્યું હતું. એમનું એમ કહેવું છે કે અમુક અમુક પ્રયુક્તી-વસ્તી લશ્કરી નોકરીને લાયક નથી, એ વાત આ મુકે

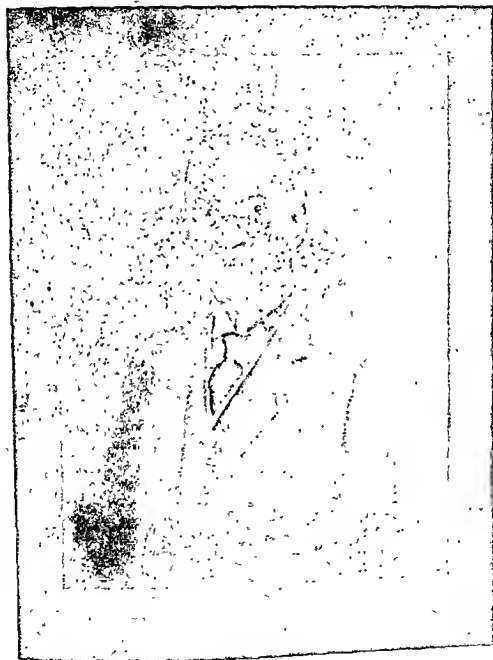
* First, by way of a free gift from the British nation;

Second, by wresting it from them,

Third, by means of such progressive improvement in our mental, moral and material condition as will, on the one hand, render us worthy of it and, on the other, impossible for our rulers to withhold it

* વાગકને સ્મરણ કરી કે ઉદામપણું નિરાકરણ કરતાં, સ્વ. ગોખલેએ પણ આ જ મત પ્રકટ કર્યો હતો.

वसन्त,

सर सत्येंद्रप्रसन्न सिंह.

ખોટી પાકી છે : જેમ કે (મરાઠાઓ રજુમાં બહાદુરીથી લડ્યા છે) અને બંગાળામાંથી પુષ્કળ લોક પુદ્ગમાં કામ કરવા નીકળી પડ્યા છે—વળી મનાય છે તેમ બંગાળાનાં લોક નાદિમ્મત હોત તો ઉપરાઉપરી આટલાં ખૂન થતાં છતાં ‘સી. આઇ. ડી’ ખાતામાં પુષ્કળ બંગાળીઓ જે હિંમતથી કામ કરે છે તે ન કરતા હોત. આ ઉપરાંત પ્રમુખે એક મોટી વજનદાર દલીલ એ કરી કે રાજ્ય એ હુકમ નથી—કે જ્યાં થોડે પૈસે જ્યાં મળે ત્યાંથી વધારે લાયકાતવાળાં ગુમાસ્તા મેળવવા હોય : પ્રજાનો અસન્તોષ ટાળવો તથા પ્રજાને દેશસેવાના કાર્ય માટે, તેમ જ ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય માન જાળવવા માટે, થોડા કરવી એ રાજ્યની ફરજ છે, અને તે માટે ઉપર કહેલું લશ્કરી શિક્ષણ પ્રજામાં છટથી દાખલ કરવું જોઈએ.

૨) બીજી બલામળ સર સત્ય પ્રસન્ન સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે કરે છે : સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઉપર સર્વ સ્વરાજ્યનો આધાર છે અને તેથી પ્રજાએ પ્રથમ એમાં પોતાની જોડવતા સિદ્ધ કરી આપવી જોઈએ. અને તે માટે મરદારની ફરજ એ છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજાના સ્થાનિક વહીવટમાં પુષ્કળ દાખલ કરવું.

આ સંબંધમાં—લોર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પ્રથમ દસાવ કરતી વખતે, નીચેના સંકલ્પનો બતાવ્યા હતા :

(૧) આખા દેશને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં ન્હાનાં ન્હાનાં મંડળો (‘લોકલબોર્ડ્સ’) થી છાંય નાંખવો જોઈએ, અને એમને ગાયે અમુક ફરજો નાંખવી જોઈએ, તથા તે માટે અમુક નાણાંની વહીવટ સોંપવો જોઈએ.

.....

(૩) એ મંડળોમાં જેમ જાને તેમ પ્રજામતથી ચૂંટાએલા મેમ્બરોની સંખ્યા વધારે રાખવી જોઈએ.

(૪) સરકારે એ મંડળો ઉપર બહારથી દેખરેખ રાખવી; પણ અંદરથી એ મંડળને પોતાનાં કાર્ય કરવામાં સ્વતંત્રતા રહેવી જોઈએ. અને એ મંડળોનો ચેરમેન (અધ્યક્ષ) પ્રજા વર્ગનો અને પ્રજામતથી ચૂંટાએલો હોવો જોઈએ.

એ સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કરી—તથા આમ્ય પંચાયતની લોર્ડ ગ્રાન્ડિસેગેરેએ હાથમાં જે દેખાવત કરી છે તેમાંથી હોતારા આપી, છેવટે ‘ડીમેન્ટ્રલાઇઝેશન કમિશન’ની બલામળને છટથી અર્થવમાં મૂકવા સર સત્ય પ્રસન્ન બલામળ કરી હતી. આ વિષયને અંગે, હાથમાં ‘શવકારી મંડળો’ ની સ્થાપના કરવાનું જે કામ શરૂ થયું છે તે વિસ્તારવાથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું ભવ્ય કાર્ય થઈ શકશે એમ પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો અને વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે હાલની મન્દગતિને દિસાએ તો દેશમાં જોઈતાં મંડળો ચારસો પાંચસો વર્ષ પણ બાકી પડ્યાં નથી શકશે—માટે એ કાર્ય પ્રજાએ મડપથી જિપાકી લેવું જોઈએ.

(૩) ત્રીજું સરકારનું મહોદું કર્તવ્ય દેશના ઉદ્યોગ અને હુન્નરોની ખીલવણીનું છે. આ કાર્ય પ્રજાએ જાતે જ કરવાનું છે એવો જો સિદ્ધાન્ત સરકારે પકડ્યો છે એ આખી પૃથ્વીના ખીજ બધા દેશો જો અત્યારે આ વિષયમાં આગળ પડતા થયા છે તેની ગીતથી બિલકો છે. જાપાનમાં રાજ્યે પોતે દેશમાં ઉદ્યોગ અને હુન્નરોની ખીલવણી કરી છે—તેમાં, પ્રજાને માત્ર કૃષિવણી આપીને જ રાજ્યે એવી રહેલું એમ પોતાના કર્તવ્યનો પ્રદેશ સંકુચિત કરી નાંખ્યો નથી. પણ આ વિષયની વેધાર અને હુન્નરની પરિવર્ધોમાં વિશેષ ચર્ચા થઈ શકે એમ હોવાથી એ ઉપર વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં—આખા બાપજીને અન્તે સર સત્ય પ્રસન્નમિહે પ્રજાને સ્વાશ્રયનો બોધ કર્યો: જિજ્ઞાસોની કૉન્ગ્રેસ કમિટીએ વર્ષમાં ત્રણ નિવસ કૉન્ગ્રેસમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી બાપજીનો વખત નકામો કાઢવો ચોખ્ખો નથી, પણ પ્રાથમિક શાળાઓ કાઢવી. વગેરે દેશહિતની પ્રગતિઓમાં આખું વર્ષ ભાગ લેવો જોઈએ. છતાં કર્તવ્ય નિર્દેશીને, અને હિન્દના જિજ્ઞાસા બલિષ્ઠનું પ્લાન કરીને, આ જ મુદ્દીમાં કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખપદેથી અપાએલાં બાપજીમાંનું એક ઉત્તમ બાપજી સમાપ્ત થયું.

૨.

મુસાર મુધારા પરિપક્વમાં—પ્રમુખસ્થાને પૂતાના ‘વિદ્યાલ હોમ’ (વિદ્યાસાગર) અને મહિતાપ્રમના સ્થાપક પ્રો. કર્વે હતા. પ્રો. કર્વે કુર્મસન કૉન્ગ્રેસમાં પ્રેસિડન્ટ હતા. અને ખામ કરીને સ્ત્રીઓની કૃષિવણીના પ્રશ્ન એ બહુ અનુભવપૂર્વક સમજે છે. એમનાં બાપજીનો મુખ્ય મુદ્દો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની કૃષિવણી કરી હોવી જોઈએ, અને એને મારે કરી મંસ્થાઓની જગર છે એ બાબત હતો. આ વિષેના એમના પોતાના વિચાર બહુ અનુભવ ઉપર સ્થપાએલા હોઈ જાનને પાત્ર છે. પ્રો. કર્વે જાતે સાદા અને નમ્ર છે, અને તદ્દનુમાર એમનું બાપજી કોઈપણ પ્રકારના ચંતકાર વિનાનું હતું, અને તતતન્ત્ર વિચારને મારે પણ અન્ય અનુભવીના વિચારની પુષ્ટિ લેતું હતું. સ્ત્રીઓના શિક્ષણ બાબત માઝમે (Nana Pao) નામના એક જાપાની વિદ્વાનનો એવો મત હતો કે જાપાને સ્ત્રીકૃષિવણીની બાગમમાં યુરોપ કે અમેરિકાનાં ધોરણ અનુસરવાનાં નથી, તેમ પોતાને ત્યાંની પુગયેજાવણીનું પણ સ્ત્રી પામે અનુકરણ કરાવવાનું નથી. સ્ત્રી એ પુગનું એક રમકડું કે ઉપકરણ નથી, તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે બિલકુલ ભેદ ન લહેવો એ મત પણ જોરો છે. સ્ત્રીશિક્ષણમાં ત્રણ વસ્તુ ઉપર પ્લાન રાખવું જોઈએ* એક તો, એમને મનુષ્ય તરીકેનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ; બીજું, સ્ત્રી તરીકેનું એટલે કે એ સારી પત્ની અને ડાહી માતા થઈ શકે એવી રીતનું શિક્ષણ મળવું

* Thus the principles, which shall govern us in educating women are – First, to educate them as human beings, personalities, secondly, to educate them as women in order to fit them to become good wives and wise mothers; and thirdly, to educate them as members of the nation so that they may always remember that their lives at home are related in an important manner, however hidden, to the prosperity or decay of the nation

જોઈએ; ત્રીજું, એને રાષ્ટ્રના એક અવયવ તરીકેનું શિક્ષણ પણ મળવું જોઈએ, એટલે કે એમનું શુદ્ધિવન ગાદના હિત સાથે કેવું સંકળાએલું છે એ એ સમજી શકે એમ થવું જોઈએ.

ભાષાની વિદ્યાનના આ સિદ્ધાન્તનો પ્રો. કવેએ સંપૂર્ણ અનુવાદ કર્યો, અને ખાસ એ વાત બતાવી કે આપણા દેશમાં સરકાર કુળવણીની આગતમાં 'ટ્રેઇનડ ટીચર' યાને ટ્રેઇનિંગ કોલેજમાં પસાર થએલા શિક્ષકો જ જોઈએ એવો આગ્રહ ધરાવી કુળવણીને મેંધી અને વિરલ રાખે છે એ મ્હોટી બૂલ છે. આપણા દેશમાં ખરી જરૂર-કુળવણીનો જોમ અને તેમ વધારે વિસ્તાર કરવાની છે, એને હોંચી પ્રતિનું બતાવવા માટે દરકાર કરવાની નથી. વળી, પ્રો. કવે ઓછો માટે આપણા દેશની જરૂરિયાત પ્રમાણેનું ખાસ શિક્ષણ માગે છે એટલું જ નહિ પણ એ શિક્ષણ માટે દેશી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે. હાલની હાઇસ્કૂલોના અભ્યાસક્રમમાં અત્યારે હિથલપાથલ કરી નાંખવાની એમની સૂચના નથી, પણ એ અભ્યાસક્રમ એવો ગોઠવવાનું કહે છે. કે જેથી એટલા અભ્યાસમાં પણ મધ્યમ પ્રકારનું શિક્ષણ સમાપ્ત કરી શકાય, અને જો કોઈને આગળ વધવાની જરૂર હોય તો તે દેશી ભાષા દ્વારા અપાતી ડીગ્રેવણીની કોલેજમાં દાખલ થઈ શકે. અથવા હજાર હોય તો એ વર્ષ વિશેષ અભ્યાસ કરી હાલની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પણ પસાર કરી શકે.

આ કાર્ય વિકટ છે, બહુ મતભેદથી સંકુલ છે—પણ પ્રો. કવે કાર્ય કરી બતાવનાર મુદ્દસ છે, અને એ દિશામાં 'મહિલાચત્ર'માં એમણે રાજ્યાત પણ કરી છે. એ યોગનાનો વિશેષ વિકાસ કેવો થાય છે એ આપણે જોવાનું છે.

૩.

હિન્દી વેપારી પરિપક્વ પ્રયુજરથાન મુબાઇના પ્રસિદ્ધ વેપારી સર ફાજલખાનજી લીધું હતું. આજ સુધી ઔદ્યોગિક પરિપક્વને અંગે વેપાર મંજની પ્રતોની ચર્ચા થતી, અને ઉદ્યોગ અને વેપારનો આન્તર સંબંધ જોતાં એ ગોઠવણ સકારણ હતી. પણ માથ બનાવનાર કારણનાંવાળાઓ અને માલની આપ લે કરનાર વેપારીઓ ધણે બાગે જુદો હોય છે તેથી આ બંને વર્ગ પોતપોતાનો અનુભવ સ્વતન્ત્ર રીતે રચી કરે તથા ચર્ચે એ હજ છે. અને ઉદ્યોગ અને વેપાર મળી દ્વિતીય પુરુષાર્થની જે મ્હોટી ફનીઆ જાબી થાય છે તે એની તો વિશાળ છે કે એની સાંગોપાંગ ચર્ચા માટે એ વિષયને એ જુદી જુદી પરિઘોમાં પાથરી નંખાય, અને ચર્ચાનો જેવડો વખત મેળવી લેવાય એ ખોટું નથી. સર ફાજલખાનના આગળમાં એ મુખ્ય મુદ્દા હતા : એક તો આખા દેશનું એક સંયુક્ત હિન્દી વેપારી મંડળ (Associated Chamber of Commerce) સ્થાપવાની જરૂર; બીજું હિન્દી આર્થિક નીતિની આગતમાં સ્વતન્ત્રતા (Fiscal autonomy). આ સ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત કરવી અત્યારે સહેલી નથી. તથાપિ એને માટે પ્રયત્ન થવો જોઈએ. પરંતુ સર ફાજલખાનની ઉપર રહેલી પહેલી ભલામણ—સંયુક્ત હિન્દી વેપારી મંડળ સ્થાપવાની—એ બેશક વેપારીવર્ગ વગર રીંચે ગિપાંડી લેવા નેરી છે. એવા મંડળને અભાવે દેશી વેપારીઓના હિતનો પડેશોઓને કાપે

કેવો સંહાર થાય છે, તથા પરદેશમાં દેશી વેપારના માર્ગો અને બનરો ઊઘાડવામાં આપણે કેટલા પગલ રહીએ છીએ એ હરકાષ્ટ વેપારી સારી રીતે જાણે છે.

૪

હિન્દી ઔદ્યોગિક પરિપક્વ:—આ પરિપક્વ પ્રમુખસ્થાન બહુ જ યોગ્યતાના વિચાર પુરઃસર સર દોરાળ તાતા (મહાત્મા જમશેદજી નસરવાનજી તાતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર)ને આપવામાં આવ્યું હતું. સર દોરાળ તાતાના બાળજીમાં ઘણા વિવાદી પ્રશ્નો અમ્યાં હતા, અને જેઓ એમની સાથે એકમત થઇ નહિ શકે તેઓ પણ આ વિષયમાં એમના મત એમના અનુભવના કારણથી માનપૂર્વક સાંભળવા લાયક છે એમ કમુલ કર્યા વિના રહેશે નહિ. એક સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જાપાને પોતાના ઉદ્યોગ-વેપારને, નાણાંની મદદ પરદેશી માલ ઉપર જઠાત વગેરે કૃત્રિમ સાધનોથી ઊભો કર્યો છે પરંતુ એ માનવું કેવળ ભ્રમ છે એમ બતાવતા સર દોરાળ કહે છે કે જાપાનથી હિન્દુસ્તાનમાં ચડાવાતા માલવાળાઓને જાપાની સરકાર 'bounty' યાને ઉપકારક દ્રવ્ય આપે છે એ વાત જોડી છે. વસ્તુતઃ એ મહદં 'જાપાનના મિલ્કિયોનર્સ એસોસિએશન' તરફથી અપાય છે. આ એસોસિએશન માલ વહેવાના માર્ગોનું નર ઝોણું કરાવવામાં સાધનભૂત થાય છે, તથા નવાં બનરો ઊઘાડી આપી મદદમાં આપેલા દ્રવ્ય પૂરતા નુકસાનનો અનેકગણો બદલો વાળો લે છે. વળી ચીનના બનરમાં જાપાન હિન્દુસ્તાનને હરાવે છે એનું ખરૂં કારણ પણ ઉપર જણાવ્યું તેવું કૃત્રિમ સાધન નથી, પણ વેપારમાં ક્ષતેદ્દ કેમ મળે એ મંજૂની જાપાનના વેપારીઓનું અને કારખાનાં વાળાઓનું યથાર્થ જ્ઞાન, તેઓની પોતાના કામમાં અગ્રેષ્ઠ કુશળતા, અને એકત્ર મળી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કાર્ય કરવાની શક્તિ એ છે. ખીજું એક એમ માનવામાં આવે છે કે જાપાને પરદેશી માલ ઉપર ખાસ જઠાત નાંખીને પોતાના ઉદ્યોગો ખીજવ્યા છે. પણ સર દોરાળ કહે છે કે આ માન્યતા પણ જોડી છે. ઇ. સ. ૧૮૬૮થી અર્વાચીન જાપાનની શરૂ વાત થઈ ત્યાંથી માંડીને ૧૮૯૮ એટલે ૩૦ વર્ષ સુધી, માત્ર ગભ્યની ઊપજ માટે સામાન્ય પાંચ ટકાની જ જઠાત લેવામાં આવતી, હતાં ૧૮૯૮ પહેલાં પણ જાપાન દીનાશળી અને કાચનો માલ અત્રે પુષ્કળ મોકલતું. સરદોરાળ તાતા એમના સેક્રેટરી, આપણા યુનિવર્સિટીના એક ઉત્તમ એજ્યુકેટ, મિ.બરનેરજી બ્રાહ્મચાંદની આફક બિનજઠાતી વ્યાપારી નીતિના હિમાયતી છે, તેથી ઉપર જણાવેલા એમના વિચારો આપણને આશ્ચર્ય પમાડતા નથી. એમના પ્રતિપાદનના જવાબમાં એકજણ તરફથી યોગ્ય કહેવાયું છે. મું છે કે ૧૮૬૮થી ૧૮૯૮ સુધી જાપાનમાં ખાસ જઠાત નહોતી તેનું કારણ કે ત્યાં સુધી જઠાતવડે ક્ષતેજન આપવાના હુન્નરો જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા નહોતા. નવાં કારખાનાં જ્યાં થવા માંડ્યાં, અને પરદેશી હરીકાષ્ટ સામે એમને ટેકવી રાખવાની બદકે છત પેમાડવાની જરૂર જણાઇ કે તુરત જઠાતી નીતિ દાખલ થઇ, અને એના આશ્રય તળે જાપાનનો ઉદ્યોગ ખીજ્યો. તથાપિ સર દોરાળ તાતાના

x જુલો આ વિષય ઉપર મિ. બ્રાહ્મચાંદે ટેક્ષ્ટાક્ષ જર્નલમાં લખેલા એક લેખનું પ્રે. આનન્દસંકરે ઘસન્તે સં. ૧૯૫૯ના બાદપદના અંકમાં કરેલું અવલોકન.

કહેવામાં એટલું સત્ય છે જ કે સ્વદેશી ઉદ્યોગો સ્થાપવાની આવક શક્તિ વગેરે ખીટી સામગ્રી વગેરે માત્ર પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવાથી કાંઈ વળે નહિ, પણ આ સામગ્રી ઉત્પન્ન કરવામાં જેટલી જવાબદારી પ્રગ્લની છે તેથી સરકારની કાંઈ ઓછી નથી.

સર દોરાજી તાતા સરકાર પોતે પોતાની જરૂર સિવાયનાં કારખાનાં કાંદે કે અત્રેનાં કારખાનાંવાળાઓને નાણાંની મદદ આપે એની વિરુદ્ધ છે. પરંતુ સ્વદેશી કારખાનાંનો માલ એણે ખરીદ્યો જોઈએ એટલી ફરજ તો એ કયુલ કરે છે. પણ સર દોરાજી ઉદ્યોગ હુમ્મર અને વેપારના સંબંધમાં સરકારને માથેથી સઘળી ફરજ કાઢી નાંખે છે એમ ધારવાનું નથી. એમને મતે, સરકારની મ્હોટામાં મ્હોટી ફરજ પ્રગ્લને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાની છે; એ શિક્ષણ માટે જોઈતું સાધનસાધન જ્ઞાન દેશમાં પુષ્કળ પ્રસારવાની છે; ઉચ્ચ પ્રકારની સાધનસના શોધખોળ માટે સંસ્થાઓ અને અનુકૂળતાઓ ઉત્પન્ન કરવાની છે; વેપાર તથા ઉદ્યોગને લગતી પ્રગ્લને જોઈતી સઘળી માહિતી પૂરી પાડનારાં ખાતાંઓ સ્થાપવાની છે.

સર દોરાજી તાતા જણાવે છે તે કરતાં આ બાબતમાં સરકારની ઘણી વધારે ફરજ છે. પણ એમણે જણાવી છે એટલી પણ સરકાર તરફથી પરિપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવે તો બહુ છે.

આ પ્રમાણે 'કોન્ગ્રેસ વીક'માં થએલા સ્વદેશહિતચિન્તનના કાર્યના મુખ્ય મુદ્દા તારવી કાઢી અમે રજુ કર્યા. પણ એ ઉપર જોઈતું વિવેચન નહિ જેવું જ કહ્યું છે. તે એટલા માટે કે કોન્ગ્રેસ નાતાલમાં જગી બાકીનો વખત નિદ્રામાં પડી રહે એ જેમ અનિષ્ટ છે તેમ આપણાં માસિકો પણ આ વિષયની કોન્ગ્રેસના માસમાં ચર્ચા કરી બાકીના વખતમાં એને વીસરી જાય એ ઠીક નથી. તેથી ઉપર જણાવેલા વિવિધ વિષયો ઉપર, તેમજ એમાંથી ઉત્પન્ન થતા અને એને લગતા અનેક મહત્વના પ્રશ્નો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ લેખ વર્ષમાં વખતોવખત લખાવવા એવો અમારો ઈરાદો છે, અને એમાં જૂજરાતના વિદ્વાનોની અમે મદદ માગીએ છીએ.

[વસન્ત - ઑક્ટિસ.]

નીતિશિક્ષણ

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ—રાજાનો એક ઝોરડો

પાત્રો—નીતિશિક્ષક—સત્યેન્દ્ર

શિષ્યો—રમણ, મદન, મંચેરજી, ગુલામહુસેન, અને ખીમજી

[શિષ્યો, પાઠકીઓ પર બેઠા છે. નીતિશિક્ષક સત્યેન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.] [શિષ્યો જીભ ધાપ છે.]

સત્યેન્દ્ર—એસી જાઓ, કેવા લાયક સિધ્ધો છો ! જેમ બીજા થઈ તમે ક્ષા મને માન આપો છો, તેમજ જે કોઈ વડીલ ને લાયક માણસ હોય તેને પણ તમારે નમન કરવું જોઈએ. સમજ્યા ?

મદન—સાહેબ, કોને ?

સત્યેન્દ્ર—વડીલાને ને લાયક માણસોને.

મદન—સાહેબ, લાયક કોણ ગણાય ?

સત્યેન્દ્ર—જે નીતિમાન પુરુષ હોય તે લાયક ગણાય. દાખલા તરીકે હું પોતે. આજે હું તમને નીતિનો બોધ કરવા માગું છું. જુઓ તમારે હમેશ પ્રામાણિક થવું. શું કહ્યું ? પ્રામાણિક થવું. મગજમાં—

મંચેરજી—સાહેબ, આમ સખદ કંઈ સમજતો નથી.

સત્યેન્દ્ર—એસી જા, એસી જા, તને તો કંઈ નહિ સમજાય; બાવાને, કહેવુંહુંને કે પારસી. ઝોની નિગાળમાં તને શુકે ?

હમેશાં સાચું બોલવું. બોલેલું પચન હમેશ પ્રાણવું; છવ જાય તો બહેતર પણ વચનભંગ ન થવું. સત્યવાદી રાજ દરિયેન્દ્રના જેવા થવું; સમજ્યા ?

શુભમદુમેન—હરિસચંદર કોણ તે મને ખબર નથી.

મંચેરજી—એવાનું રિતે હું બી કંઈ જાનતો નથી. આમને જરીક સમજતો.

સત્યેન્દ્ર—એસી જાઓ, એસી જાઓ. આટલી ખબર નથી ? હરિચન્દ્રનું નામ નથી સાંભળ્યું ? બહુ રવા. પ્રજાને તમારા માન્યાને, એવું કંઈ અહીં ન શિખવાય

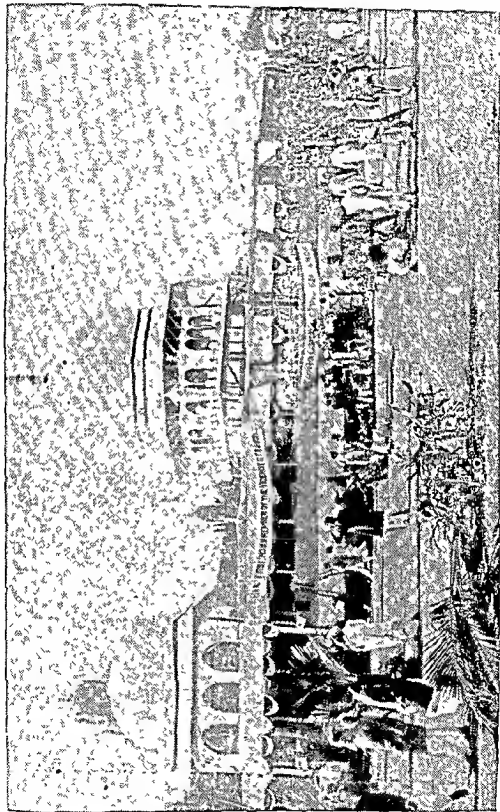
સ્વભાવે શાન્ત રહેવું. કોઈસાથે લડવું નહિ. શું કહ્યું ? લડવું નહિ. મગજમાં ? રમણ બોલી જા તો જોડ, કેટલું યાદ રહ્યું ? મેં શું કહ્યું ?

રમણ—સાહેબ પ્રમાણિક થાઓ, સાચું બોલો, બોલેલું પાળો, શાન્ત થાઓ.

સત્યેન્દ્ર—અરે મર્ખ ! પ્રામાણિક થવું, સાચું બોલવું—એમ. સાહેબ થાઓ ને સાહેબ બોલો. મર્ખજ રહો. મારે ધવાનું ને મારે બોલવાનું કે તમારે ?

રમણ—મારા બોલવામાં બૂલ થઈ. પણ સાહેબ, તમારે ને અમારે બધાએ આમ કરવાનું કેની ?

સત્યેન્દ્ર—બધાએ, આખી દુનિયાએ. દોઢડાઓ ન થા, એસી જા. એક નહિ તો બીજો,

ખીજો નહિ તો ત્રીજો, એમ કોઈ કોઈ કંઈ કંઈ બોલ્યાન કરે છે. શીખી રહ્યા તમે. હમણાં વખત યશે; આવા મુખાંખાને તે શું શીખવે ?

[ઘંટ વાગે છે.]

ચલો હવે આવતા સોમવારે.

[સૌ છોકરાઓ ભાગા થાય છે. શિક્ષક જાય છે; બાદ છોકરાઓ જાય છે.]

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થળ—પરચુરણ વસ્તુઓના વેપારી મિ. આદરજીની દુકાન

પાત્રો—આદરજી, દુકાનનો માલિક; કપુરચંદ, તેના ગુમાસ્તો; મંચેરજી, તેના નાનો ભાઈ ને સત્યેન્દ્ર.

[દુકાનમાં શેઠ આદરજી ટેબલ આગળ હીસાખતા ચોપડા તપાસતા બેઠા છે. મંચેરજી પાસે બેઠો છે. ગુમાસ્તો સાફસુફ કરે છે.]

[સત્યેન્દ્ર દુકાને જાય છે.]

સત્યેન્દ્ર—પેન્સિલનું બંડલ.

કપુરજી—કયા મેકરની ?

સત્યેન્દ્ર—એચ. બી., એચ. બી.

કપુરજી—તે મેકરની હાથમાં નથી આવતી, લઘાઈને લીધે બંધ છે. જપાનની છે, તે આપું ?

સત્યેન્દ્ર—હાવ તે હાવ. નમુના જોઉં.

કપુરજી—જુઓ આવી છે.

[સત્યેન્દ્ર નમુના જોય છે, પસંદ કરે છે, તે તે પેન્સિલ હાથમાં રાખે છે.]

સત્યેન્દ્ર—હાવ. નોટપેપર બંડલ એક, પાકીટ પચાસ, કારબોલિક સોપ એક બ્લોટિંગ પેપર હાથે એ—એટલું બીજું હાવ.

[કપુરચંદ નોટપેપરનાં બેત્રણ બંડલ, પાકીટ, સાબુઆ, બ્લોટિંગપેપર બધું જાત જાતનું આણે છે.]

સત્યેન્દ્ર—નોટપેપર સારા નથી. એ નહિ જોઈએ. બીજું બધું કશું તે પ્રમાણે રાખું છું.
હતાવળથી બિલ બનાવ. જલદી. મારે કામ છે. જલદી, જલદી.

[સત્યેન્દ્ર નમુનાની પેન્સિલ, તે ઉપરાંત ડઝન પેન્સિલો, નોટપેપર બંડલ એક, બે ડઝન બોટિંગપેપર, પચાસ પાકીટ, ને કારખાલીક સોપ, એટલું રમાલમાં વીટી દે છે.]

કપુર—આ બિલ. [બિલ આપે છે.] લાવો સાહેબ બધું બાંધી આપું.

સત્યેન્દ્ર—એવી નાહકની તરદી હું કોઈને આપતો નથી. નકામી તમને મહેનત પડે, ને કાગળ ને દોરો બગડે તે વળી જુદાં.

કપુર—ધરાકને ખુશ કરવા એ અમારી ફરજ છે. લાવો સાહેબ, લાવો જલદી બાંધીય.

સત્યેન્દ્ર—અરે નહિ નહિ. આલશે એ તો. અમે ક્યાં મોટા વકીલ બારિસ્ટર છીએ ? અમારે સાદાઈજ સારી. કિમતો તો બરાબર ચુકી છેને ? [બિલ વાંચે છે.]

કપુર—કંઈ એક વારતું આપું કામ છે ?

સત્યેન્દ્ર—એક રૂપીઆ ને અડધો આનો. અડધો આનો શેનો ? તે નહિ મળે. લો રૂપીઆ.

કપુર—સાહેબ, કમાઈજ અડધો આનો છે. પ્રમાણિક થઈએ તેનું આતું ફળ ? રકબક ક્યાં કરાવી છે ? નહિતર રૂ. ૧૧ મુકત.

સત્યેન્દ્ર—હમેશાં કામ પાડું હોય તો તકરાર નહિ. લે રૂપીઆ ને એક પૈસો. કયા વેપારી પ્રમાણિક થયા ? [ગય છે.]

કપુર—અરે એ બાઈ ! એ ! નહિ ચાલે. એ બાઈ ! એ !

આદરજી—શું છે ? કપુરચંદ શું છે ?

કપુર—એક પૈસો આપ્યા વિના ધરાક ચાલ્યો ગયો.

આદરજી—શું શું લીધું ?

કપુર—પેન્સિલ ડઝન ૧, બોટિંગ ડઝન ૨, સાથુ ૧, ને પાકીટ ૫૦ [બાકીની ચીજો જોય છે, તો નમુનાની પેન્સિલ ને નોટપેપર બંડલ ૧ આપ્યાં જણાય છે.] અરે ! આમાં તો બે ચીજ આછી થાય છે ! નોટપેપરનું બંડલ ને નમુનાની પેન્સિલ ! મને ધરાકે છેતર્યો. હું બંડલ બાંધવાનું કહેતો હતો તે એણે મને ના કહી તે મદારમાંજ દરો.

આદરજી—કોણ હતો ? એને ઝાળખે છે કે નહિ ?

કપુરજી—હું એને ખીલકુલ ઝાળખતો નથી.

મંચેરજી—અધર ! હું ઝાળખું છું. એ તો અમારા નીતિના મારતર,

આદરજી—નીતિના મારતર ?

મંચેરજી—એવણુ અમુને એવું શીખવે છે કે સાચું બોલવું, પરમાનીક થવું વગેરે.

આદરજી—એ શું શીખવવાનો હતો ? આવો કમ ને કિરહોનેસ્ટ માણસ ? કપુરજી ! એ ફરીથી કુકાને આવે તો એને બિભેજ નહીં રાખતો. આજે કુકાન હવે બંધ કરો.

[કુકાન બંધ થાય છે. સર્વે નમ્ર છે.]

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—ન્યાતની વાડી

પાત્રો—ન્યાતનું સાજનું, તેમાં આગેવાનમાં ન્યાતના શેક ધનશંકર, તેનો નાનો ભાઈ મદન, મન્ત્રી હીરાશંકર, પ્રેમશંકર, રામશંકર વગેરે, અને સત્યેન્દ્ર

[સત્યેન્દ્ર ને રેવાશંકર આર્યન અધરકુકાના જામણમાં જામી આવ્યા હોવાથી તેમને વિષે વિચાર કરવા માટે સાજનું એકઠું થયું છે.]

શેક ધનશંકર—કેમ બાધાજો ! ન્યાતના આગેવાનો બધા આવી ગયા ?

બેજણુ જણુ—આવ્યા, આવ્યા. કામ શરૂ કરો.

ધનશંકર—ન્યાતના મન્ત્રી હીરાશંકર આજની ન્યાત મેળવવાનું પ્રયોજન જણાવશે.

હીરાશંકર—જુઓ ભાઈઓ. કૃપાશંકરભાઈએ તેમની ચોતાની સહીથી ફરિયાદ આપી છે કે આપણી ન્યાતના બે શખસો નામે સત્યેન્દ્ર અને રેવાશંકર આર્યન અધરકુકાના ખાણમાં દાખલ થયા હતા તો તેમને વિષ ન્યાતે વિચાર કરવો જોઈએ.

ધનશંકર—પહેલા રેવાશંકરને પતાવો.

પ્રેમશંકર—કૃપાશંકરભાઈની ફરિયાદ બેરોજર છે. આપણી જુઓ ન્યાતનો સખસ આમ ખુદી રીતે ખીજી ન્યાતો સાથે બોજન લે તેને ન્યાતખદાર મુકવોજ જોઈએ.

રામશંકર—હું એ મતને ટેકા આપું છું. સુકો એને ન્યાતબહાર.

રેવાશંકર—ભાઈઓ ! મારું કહેવું સાંભળો ને પછી જે—

પ્રેમશંકર } —અધાર પાપ કરીને સંભળાવો છો શું ? નીકાલ ચટ ને છટજ થશે. આવા-
રામશંકર }

એને સાંભળે શું ?

બે ન્યાતીયા—સાંભળો તો ખર, એને સાંભળવામાંથી પણ આપણે ગયા ? ગુન્હેગારને સાંભળવો તો જોઈએ.

પ્રેમશંકર—અરે એને તો અઢી બેસવાએ ન દેવો જોઈએ; અમારે ઘેર જઈને કપડાબોળ નહાવું પડશે.

બે ત્રણ ન્યાતીયા—સાંભળો ! સાંભળો !

રેવાશંકર—ભાઈઓ ! હું તમને જે કંઈ કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળશો તો ધણોજ ઉપકૃત થઈશ. મને સાંભળીને જે કશું હોય તે કરજો. આપણામાંના ધણાઓ જે કંઈ છુપી રીતે કરે છે તે મેં ખુશી રીતે કહ્યું છે. જે કંઈ છુપી રીતે થઈ હોય તે ખુશી રીતે કરવામાં આવેથી શું ધર્મની વિરુદ્ધ થાય છે ? જરૂર હોય છે ત્યારે છુપી રીતે શું આપણામાંના ધણાએ જણા મને તે ન્યાતના માણસોને ત્યાં નથી જમી લેતા ?

કૃપાશંકર—છુપી રીતે જે થાય તે ન્યાત ક્યાં જોવા જાય છે ? છુપી રીતે તો મેં ગમે તેરી ગડબડો કરી હતી, પણ ન્યાતસર્ઈ રીતે તેમ નહિ કહ્યું હોવાથી ન્યાત મારો વાંકો વાળ પણ કરી-સકી નથી, અને હું મારી બહાદુરી માટે મગરબ છું. એ તો પોતપોતાની સક્તિની વાત છે.

રેવાશંકર—જે એમજ હોય તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી; એટલુંજ કહું છું કે મને તમે લોકો અન્યાય કરો છો, ન્યાતમાંથી એક ન્યાતીયો ખુલો છો, જાતે હેરાન થાઓ છો ને બીજાને હેરાન કરો છો, અને તે ઉપરાંત—

ધનશંકર—એ લાંબું લાંબું બાપણું નહિ જોઈએ. ગુન્હેા કયુલ કરો છો તો પછી આડી-અવળી વાત નહિ. કેમ બાઈઓ ! પ્રેમશંકરભાઈને રામશંકરભાઈની દર-ખાસ્ત કયુલ છે ને ?

કૃપાશંકર }
પ્રેમશંકર } —કયુલ, કયુલ, બસ કયુલ. રેવાશંકરને ન્યાતબહાર સુકવામાં આવે છે.
રામશંકર }

ધનસંકર—હવે સત્યેન્દ્રની પાત.

કૃપાસંકર—એમણે પણ એમજ કહ્યું છે. માટે એમને પણ ન્યાત બહાર મુકવા.

પ્રેમસંકર—હું એ દરખાસ્તને ટેકો આપું છું.

સત્યેન્દ્ર—મારા મુરખીઓ મારું સાંભળશો કે નહિ ?

ધનસંકર—બેલાશક.

સત્યેન્દ્ર—[બાબુએ] વાત નાકબૂધ કરવા દે. અહીં સત્ય નહિ માલે. બીયારો રેવાસંકર સાચું બોલવામાં રેસાઈ ગયો. આપણે ધનિકાર કરી દઈએ.]

[મોટી] મારા મુરખીઓ ! રેવાસંકરને જે સળ કરી તેથીજ વધારે સળ મારે કબૂલ છે, પણ એટલુંજ જણાવવાને સેવક ઇન્જા ધરાવે છે કે હું તે જમણુમાં હાજરજ નહોતો. જમણુમાં હું ગયોજ નહોતો તો પછી મને નાહક શિક્ષા કેરી ?

ધનસંકર—કેમ કૃપાસંકર, આ ખડું કહે છે ?

કૃપાસંકર—ખેડું, તાન ખેડું.

સત્યેન્દ્ર—કૃપાસંકરનું કહેવું ખેડું છે, એ તદન જુદું બોલે છે.

ધનસંકર—કૃપાસંકર મારી સાબીત કરો કે સત્યેન્દ્ર જમવામાં હતો.

રેવાસંકર સાબીત શું કરવાનું છે ? અમે જે જોડેજ જમ્યા હતા; મારી નિકટમાંજ સત્યેન્દ્ર બેઠો હતો.

સત્યેન્દ્ર—જુદું છે તદન જુદું છે.

પ્રેમસંકર—મારા પર મારા મિત્ર મિ. નગીનલાલનો પત્ર છે તેમાં તે લખે છે કે સત્યેન્દ્ર ને રેવાસંકર જમણુમાં હતા. તે બન્ને જણ મારી સામેજ ખુબ આનંદથી દુધપાકના દડિયા પર દડિયા ઝોકાવ્યા જતા હતા.

સત્યેન્દ્ર—હું પ્રથમ મુકું છું કે આવા મારફતે ન્યાતના સખમોના પત્રો ન્યાતસર્ઈ રીતે પુરાવામાં દાખલ કરાય ખરા કે ? એમ તો કોઈને કોઈ હુસ્મન હોય તેમજ તે બરડી મારે. ન્યાતના કોઈ માણસનો પત્ર હોય તોજ મારી વિરુદ્ધ જાય, નગીનલાલ કંઈ આપણી ન્યાતનો નથી.

ધનસંકર—મને લાગે છે કે સત્યેન્દ્રની દલીલ ખરી છે. બીજી ન્યાતના માણસના હસ્તાક્ષર

આપણી ન્યાતમાં પુરાવા તરીકે નહિ ચાલે. ખીજે પુરાવો રજુ કરો.

રેવાશંકર—હું કહું છું કે હું તે એ બન્ને જોડેજ જન્મવા બેઠા હતા.

સત્યેન્દ્ર—રેવાશંકરને તો ન્યાતે હમણાંજ ન્યાતબહાર મુક્યો છે. જે ન્યાયે ખીજ ન્યાતના સખસનો પણ ન્યાતસર્ઈ રીતે પુરાવા તરીકે રજુ ન કરાય તેજ ન્યાયે ખીજ ન્યાતના સખસની જુખાની પણ ન રજુ કરાય. રેવાશંકર હવે ન્યાતબહાર મુકાઈ ગયા તો એનું કહેવાનું કંઈ ન્યાત ધ્યાનમાં લઈ ન શકે.

રેવાશંકર—યું હું જુદું બોલું છું ! અહ્યા સત્યેન્દ્ર ઈશ્વરનો તો કર રાખ. તું તો વળી નીતિ-શિક્ષક છે; આવી નીતિ આગરણમાં મુકે છે ?

સત્યેન્દ્ર—જુદું, જુદું, હળાહળ જુદું. તારું બોલવું ન્યાત ધ્યાનમાં લઈ શકેજ નહિ, મારે તે જુદું.

ધનશંકર—બાઈઓ ! એમ જણાય છે કે સત્યેન્દ્ર એ બાણમાં ભાગ લીધો તે વાત પૂરવાર થતી નથી, મારે હું ધારું છું એને વિશે કંઈ કરી શકાય તેમ નથી. જે પુરાવો છે તે ન્યાતસર્ઈ રીતનો નથી; મારે આપણે કંઈ કરતા નથી. કેમ બધા સંમત છો ?

મદન—[ધીમેથી ધનશંકરને] મોટા બાઈ ! મારતર સત્યેન્દ્ર જુદું બોલે છે એમ છે, છતાં તમે તેને બચાવો છો કેમ ?

ધનશંકર—[ધીમેથી મદનને] બેસ ! બેસ ! તું યું સમજે ?

[મોટે] કેમ બધા સંમત છો ? બોલો બાઈઓ.

પ્રેમશંકર } —કબૂલ, કબૂલ, બોલો હરરા ! હરરા ! મહાદેવ ! ચાલો બાઈઓ ઘેર.
રામશંકર }
બે ત્રણ ખીજ } ધર્મનો જય યાઓ !

[સત્યેન્દ્ર ને રેવાશંકર સિવાય બધા જાય છે.]

સત્યેન્દ્ર—બાઈ, સાચાઈમાં લાડવો ?

રેવાશંકર—પણ જન્મ્યા તો હિંમતથી કહેવું હતું કે જન્મ્યા, જુદું શા મારે બોલવું ?

સત્યેન્દ્ર—શા મારે તે તો તમે જોયુંજ ને ? [જાય છે બન્ને.]

પ્રવેશ ૪ થો

સ્થળ : સાળાનો ઝોરડો

પાત્રો : શિષ્યો, રમણ, મદન, મંચેરજી, શુક્લામહુસેન અને ખીખઝો ; સત્યેન્દ્ર : બેલિક—ને એક મારવાડી

[નીતિશિક્ષક સત્યેન્દ્ર નમુનાની પેન્સિલ સાથે વર્ગમાં દાખલ થાય છે.]

[શિષ્યો જાણ થાય છે : મંચેરજી ને મદન જાણ થતા નથી.]

સત્યેન્દ્ર—એ ! પારસી ! બેસી કેમ રહ્યા છે, વંચલી ! જાણો થા. એ ! મદન જાણો થા.

મંચેરજી—તમે શીખવ્યું છે કે લાયક માણસને માન આપવું.

સત્યેન્દ્ર—પણ મેં શું એમ શીખવ્યું છે કે શું તે લાયક નહિ ?

મંચેરજી—સાહેબ, મારા બાઈની દુકાનમાંથી પેન્સિલ ને નોટપેપરનું બંડલ મફત ઉપાડી ગયા પછી તમને લાયક કેમ કહેવાય ? મારા બાઈ કહેતા હતા કે તમને ફરીથી દુકાને જાણ નહિ રાખવામાં આવે.

શુક્લામહુસેન
રમણ
ને ખીખઝો } —હે ! હે ! [તાળાઓ પાડે છે ને હસે છે]

સત્યેન્દ્ર—હોકરાઓ ચુપ રહો. સમજ્યા ? શું કહ્યું ? ચુપ. સમજ્યા ?

મંચેરજી—સાહેબ, એ તમારી પાસે પેન્સિલ છે તેજ અમારી નમુનાની પેન્સિલ. મને પાછી આપશો ?

સત્યેન્દ્ર—ચુપ રહે. આજે તમને બધાને નીતિ વિષે ટુંકી વાર્તાઓ કહીશ, ને મને ખાતરી છે કે તમને ધણી મજા પડશે.

મદન—પણ સાહેબ, તમે સ્વર્ગનામાં જુદું બોલ્યા ને અહીં સાચું બોલવાનું કહેો છો એનું શું કારણ ?

સત્યેન્દ્ર—કારણ ન પૂછવું, સમજ્યા ? ચલો આંખો—[એક બેલિક સાથે એક મારવાડી દાખલ થાય છે.]

વાના—હા. (વાના ઝખ્ખો કાઢવા જાય છે. પ્રીતીવોલી છઠ્ઠાસાથી અટકાવે છે.)

પ્રીતીવોલી—તંજુની સામે ગાડાં તથા પશુના ટોળાંની હાર તમે જોઈ?

વાના—હા.

પ્રીતીવોલી—ત્યાં ટરકનીના સૌથી સરસ પહોંથી બરેલાં બસો ગાડાં છે; બીજા બસોમાં ઘાસચારો તથા સીન નદી પાસેના પ્રદેશથી આવતો દારૂ ફળફળાદી વગેરે છે; બીજા ત્રીજા જરૂરનું બંદુકના દારૂથી બરેલાં છે; અને પંદર નાનામાં ગોળીઓ છે. બાજુમાં આપુલીના છસો બળદો તથા બારસો ઘેટાં છે. પૈઝામાં જવાને મારે તેઓ તમારા હુકમની રાહ જુઓ છે. તેમને જતાં જોવાને તમે છાંટે છે ?.....

વાના—હા.

પ્રીતીવોલી—ત્યારે તંજુના દરવાજા પાસે આવો. (તે પડો ઉચકે છે; હાથથી છસારો કરી હુકમ આપે છે. દૂર દેલાતો અસ્પષ્ટ ઘોંઘાટ સંભળાય છે. મથાસો સળમતી, હાથતી દેખાય છે : ચાણુકના સદાશ ધાપ છે, ગાડાંઓ આવવા માંડે છે. બળદો ખરાડે છે, ઘેટાંઓ બે બે કરે છે, વાના અને પ્રીતીવોલી, તંજુના ઉબરા પર ઉભા રહી આ તારાવાળી રાત્રે મથાસોના અજવાળાથી આ ગંગાવર સરંગમ જતો જોય છે. આજ સાંજથી, તમારી કપાને લીધે, પૈઝા હવે જૂખું નહિ રહે. તે અજીત ખનશે, અને જે ફતેહની કાઢને આશા પણ નહોતી, તે ફતેહની ખુશાલીના, મગરનીના, મદમાં આજે તે ગારો...આપી તમે સંતુષ્ટ છો ?

વાના—હા.

પ્રીતીવોલી—આસો, ત્યારે તંજુ બંધ કરીએ...તમારો હાથ મને આપો. દર છાંજ છતાં ગરમી છે, પણ રાત્રે ટાઢ પડશે. તમે કાંઈ પણ હથેલીયાર, કાંઈ પણ છૂપા ગ્રેર વગર આવ્યા છો ને?...

વાના—સપાટ અને ઝખ્ખા સિવાય મારી પાસે કાંઈ નથી. તમને દગ્ગની બ્લોક હોય તો મારી ઝડતી લો.

પ્રીતીવોલી—હા, બ્લોક છે, પણ મારે પોતાને માટે નહિ, તમારે માટે.....

વાના—હું મારા લોકોની ઝીંદગી કરતાં આ ચીજોને વધારે ગણતી નથી.

પ્રીતીવોલી—મરામત છે. તમે કહો છો તે સત્ય છે—આવો, અદિયાં બેસો—પણ આ એક લેડવૈયાનું પ્રીહાનું છે, તે કાણુ અને ખાજબાજુ છે, કપર જેવું સોકું છે, તમારે લાપકનું નથી—અહિં આ વાથના આમડા પર આરામથી બેસો; પણ એને જિનું

શરીર કેટલું કોમળ, કેટલું કીમતી હોય છે તેનો ખ્યાલ નથી...આ સાગરું રહેજ વધુ સુંવાળું છે, તે પર માથું મૂકે...એક જીતની સાંજે આફ્રીકાના એક રાજ્યએ મને તે બેટ આપ્યું હતું...(વાના પોતાનો જખ્ખો શરીર પર બરાબર લપેટી બેસે છે.) દીવાનું તેજ તમારી આંખો પર પડે છે?...હું તેને બાણુ પર મૂકું ?

વાના—કાંઈ જરૂર નથી...

પ્રીન્સીવોલી—(કાચના પાયા આગળ ઘુટણીએ પડી, વાનાનો હાથ લઇ) —જુઓ વાના !
... (વાના ચમકી ઉઠી તેની સાથે જુએ છે) —અરે ! વાના ! મારી વાના !...કારણ કે, હું, હું પણ તમને એજ નામે બોલાવતો...પણ હવે તે નામ ઉચ્ચારતાં મારી જીભ અચકે છે...મારા હૃદયમાં તે એટલા લાંબા વખત સુધી પૂરાઈ રહેલું હતું કે તે તેનું કેદખાનું ભાંગ્યા સિવાય બહાર નીકળી શકતું નથી...તે માફ હૃદય છે, માફ સર્વેર છે...તેના દરેક અક્ષરમાં માફ આપું જીવન છે. હું તે ઉચ્ચારું છું, ત્યારે મને મારો પ્રાણ જતો હોય એમ લાગે છે...તે મને પરિચિત હતું. તે બોલતાં નહીં અચકું એમ હું માનતો. જેનું તે સ્મરણ કરાવતું, તેની સમીપમાં, એક વખત પણ, તે પ્રેમનો મહાન શબ્દ ઉચ્ચારવાની હીમત આવવી જ નેહણે તે મારે વર્ષો સુધી દરરોજ હરધડીયે હું તેનો જપ કરતો...હું માનતો કે મારા ઓઠોએ તેનું જ ૧૫ પકડ્યું હતું કે જોઈ કરીને તે વાંગળીત પગે તેઓ તે નામ એટલી તો મધુરતાથી, એટલા તો માનથી, એવા હંડા અને નમ્ર પ્રેમથી બોલે કે તે સાંભળનાર સ્ત્રિ તેમાં સમાયેલું દુઃખ પ્રેમ, સર્વ સમજી જાય.....પણ જુઓ. આજે તો તે માત્ર એક છાયા જ ઉભી કરે છે...અરે ! એ તે નામ જ નથી. બચથી, દુઃખથી મગધાઈ કચરાઈ ગયેલું તે મારા મ્હોંમાંથી નિકળ્યું ત્યારે હું તેને ઝાળખી જ શક્યો નહોં... મેં તેમાં જે લાગણી જ ભક્તિ પૂરી રાખી છે તેથી મારો જીવસો ટુટી જાય છે, મારો અવાજ મરી જાય છે...

વાના—તમે કોણ છો ?

પ્રીન્સીવોલી—તમે મને ઝાળખતા નથી...તમને કશું યાદ આવતું નથી ?...અરે ! વખત જાય છે તેની સાથે અદ્ભૂત વાતો પણ કેવી ઝુંસાઈ જાય છે !... પણ તે અદ્ભૂત વસ્તુઓ તો મેં એકલાએ જ નેહણે છે...ખરે, કદાચ તે ભુલાઈ જાય તેમાં જ સાઈ હશે...વધુ આશા નહિં હશે તો દુઃખ પણ ઝોલું જ થશે...ના, હું તમારે મન કરું જ નથી...હું તો માત્ર એક ધડીબર પોતાની જીંદગીનો ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ નેનાર ગણી જ માનતી છું...કમનશીબ છું, હું કશું પણ માંગતો નથી, શું માંગતું તે જાણતો જ નથી, પણ બની શકે તો કહેવા ઇચ્છું છું—તમે મને છોડી જાઓ તે પહેલાં તમે જાણો તેટલા જ માટે-કે નહો મારે મન શું હતા, મારી જીંદગીના અંત સુધી શું હશે ?

વાના—ત્યારે તમે મને ઝાળખો છો ?...તમે કોણ છો ?

પ્રીન્સીવોલી—દેવતાઓની હુનિયામાં મોતાના સુખના, મોતાના છવનના આધાર સામે જેમ કોઇ એકી ટશે નોંધ રહે તેમ તમારી તરફ હમણા નોંધ રહેનારને તમે ઓળખતા નથી?...
વાના—ના, હું નથી ધારતી...

પ્રીન્સીવોલી—હા, તમે નહિં ઓળખતા હો...અને મારી તો ખાત્રી જ હતી કે તમને કશું પણ યાદ નહિં હોય...—હું તમને પ્રથમ મળ્યો ત્યારે તમે આઠ વર્ષના હતા. અને મને ખાર થયા હતા...

વાના—તે ક્યાં ?

પ્રીન્સીવોલી—વેનીસમાં, જુન મહીનામાં એક સ્ત્રીવારે મારા પીતા, તે વૃદ્ધ ઝવેરી, તમારી માને માટે એક મોતીનો હાર લાવ્યા હતા—તે મોતી તેઓ વખાણીને જોતાં હતાં. હું વાડીમાં નીકળી પડ્યો હતો...પછી, મેં તમને મેદાની ઝાડી પાસે આરસના એક હોજ આગળ જોયાં...એક ન્હાનકડી સોનાની વીંટી પાણીમાં પડી ગઇ હતી...તમે પાળ પર ખેસી રકતા હતા...હું તે હોજમાં ઉતર્યો—હુબતાં હુબતાં બચ્યો; પણ મેં તે વીંટી કાઢી, તમારી આંખોએ પહેરાવી—તમે ખુશ થયા, મને ઝુંબી આપી.

વાના—અરે ! તે તો એક ઝીપાનેલો નામનો મુંદર વાળવાળો છોકરો હતો—હું ઝીપાનેલો છું ?

પ્રીન્સીવોલી—હા...

વાના—તમને કોણ ઓળખી શકું હોત?...અને વળી તમારો મહેરો આ પાટાથી ઢંકાયેલો છે...હું તો માત્ર તમારી આંખો જ નોંધ શકું છું...

પ્રીન્સીવોલી—(પાટો ખસેડતાં)—પાટો કહાડી નાંખું તો ઓળખો ?

વાના—હા...કદાચ...હું ધારું છું...કારણકે તમારા મ્હો પર હજી બાળકનું નિર્દોષ હાસ્ય છે...પણ તમે ધાયલ છો, તમારા કપાળમાંથી લોહી નીકળે છે.

પ્રીન્સીવોલી—હા ! પણ તેમાં કંઇ નહિં.

વાના—પણ લોહી બહુ નિકળે છે—તમારો પાટો મને ફરીથી બાંધવા દો...તે યરાબર બંધાયો નહોતો. (પાટો સરખો કરે છે.) આ લડાઇમાં મેં ઘણીવાર ધાયલ થયલાં ઓની સારવાર કીધી છે...હા, હા. મને ખરે યાદ આવે છે...તે અનાર, લોરલ અને શુલાબની વાડી હું ફરીથી જોઈ છું...ત્યાં તે તકકાથી ગરમ થયેલી રેતીમાં આપણુ છેક સાંજ સુધી રમ્યા હતા.

પ્રીન્સીવોલી—આર વખત, હું ગયુંતો હતો...આપણી સંઘળા રમતો, સંઘળા શબ્દો પણ હું તમને કહી શકું...

વાના—તમે વેનીસ છોડી મયા ત્યારે મોહું નહોતું. જીવનને પૂર્ણ કરનારો પ્રેમ જ્યારે મનુ-
 થ્યને મળે છે, ત્યારે કદી પણ વખતનો સમાલ હોતો નથી...તે હીંમત હારતો નથી.
 આશા આપનારા કોઈ પણ કારણ વગર તે હમેશ આશાવંત હોય છે...અને
 આશા નુકસાન થાય છે ત્યારે પણ નાશીબાસ થતો નથી...હું તમારી માફક આહતી
 હતો તો...શું કરતે તે કાંઈ કહી શકતું નથી...પણ એટલું તો જાણું છું કે કદી
 પણ હું પ્રયાસ વગર, નશીબને આરી આશા આરી પાસેથી છીનવી લેવા દેત નહિં!
 રાત દિવસ તેની પાછળ પડતો...નથીમને કહેતે : “ દૂર, દૂર, મને રસ્તો આપ...”
 વ્યથરને પણ મારો પક્ષ લેવાની ફરજ પાડતે; અને જેના પર માફ દીવ લાગ્યું
 હોય તેને તે વાતથી જરૂર માહીત કરતે, તેનાજ મ્હોંથી મારી શીક્ષા સાંભળતે,
 અને તે પણ એક જ વખત નહીં!...

પ્રીત્સીવોલી—(વાનાનો હાથ લેતાં) વાના, હું તેને આહતી નથી ?

વાના—કોને ?

પ્રીત્સીવોલી—ગીડાને ?

વાના—(હાથ ખેંચી લઇ)—મારા હાથને અડકતો નહિ. હું તે આપતી નથી. તને વધારે
 સાફ શબ્દોમાં કહેવાની જરૂર છે. ગીડા મને પરણ્યો, ત્યારે હું એકલી હતી, સાવ
 ફગાલ હતી. નિરાધાર ગરીબ સ્ત્રી, ખાસ કરીને મુંદર હોય, નીચ હલકી યુક્તિઓથી
 અજાણ હોય, ત્યારે તે હજારો નીંદાઓનો ભોગ યદ્યપે છે.....પણ ગીડાએ તો
 ક્યાની દરકાર કરી નહિં. તેને મારામા વિશ્વાસ હતો અને તે વિશ્વાસથી હું સુખી
 હતી. વધારે નહિં તો, મનુષ્ય જીવનને માટે નહિં સરળથેલાં ઝિંવાં થેલાં સ્વપ્નો
 તજી દીધા પછી મનુષ્યને જે સુખ મળી શકે તેટલું સુખ તો તેણે મને આપ્યું છે...
 અને તમે પણ જૂઓ છો કે જે સુખ દુનિયામાં કોઇએ પણ અનુભવ્યું નથી, તે
 સુખ મેળવવાના ટૂંકા પ્રયાસમાં સઘળા દિવસો કાઢ્યા વગર પણ માણસ સુખી થઈ
 શકે છે...આજે હું ગીડાને આહું છું, કદાચ, તમે જે પ્રેમ તમને પોતાને અનુભવતા
 માનો છો તે કરતાં મારો પ્રેમ ઓછો અદ્દજૂત હશે, પણ તે વધારે સ્થાયી, વધારે
 વશદાર, વધારે વિશ્વાસને પાત્ર છે...તે પ્રેમ અને મારા નશીબે આધી છે, અને
 મેં પણ તેને આંખ મીચી સ્વીકાર્યો નથી; મારે માટે બીજો નથીજ; અને આ
 કદાચ છુટશે, તો તેને તોડનાર હું તો નહિં જ હોઈશ.....તમે જુલ્યા, અને તમારી
 જૂલ પતલાવવા હું બોલી, તે તમારે ખાતર નહિં, આપણે ખાતર નહિં, પણ માત્ર
 તે પવિત્ર પ્રેમના નામને ખાતર કે જે પ્રેમની કાંઈક જાંખી, આપણા હૃદયને છેદ-
 બીની શરૂઆતમાં થાય છે, જે કદાચ દુનિયામાં હશે, પણ જે મારો નથી, તમારો
 પણ નથી-કારણ કે તેવો પ્રેમ જે કાંઈ કરી શકે તે તમે કરી શક્યા નથી.....

પ્રીતીનોલી—તમે બહુ સખત નજરે જુઓ છો, વાના, અને તે પણ, તેણે જે કંઈ ખમ્યું છે, બીજા સર્વ પ્રેમ બધાં નાશીપાસ થઈ જાય તેવી આશંકાથી ઘડી આખરે લાવવા માટે તેને જે કંઈ કર્યું પડ્યું છે, તે બરાબર જણ્યા વગર...કદાચ તેણે કર્યું પણ કંઈ ન હતું, કંઈ પણ પ્રયાસ આદર્શ ન હતો, તો પણ તે જે જે સાચી રીતે જાણ્યું હતું. હું કે જે તેનો ભોગ થઈ પડ્યો હતું, હું કે જે તે અત્યંત હતું, હું કે જેના પ્રાણને તે માલીક છે, અને જેને તે, મનુષ્યને જે સંવેદી સુખ અને કીર્તિ મળે છે, તેનો નાશ કરવા પ્રેરે છે...જ્યારથી હું તેનો યજમાન થયો હતું, ત્યારથી તમને હરકત ક્યાં વગર, તમને—મારી નશીબ દેવીને પૂછવાને માટે, એક ઘડીભર પણ તમને મળવાના સવાય બીજા હેતુથી. મેં એક પગલું પણ ભર્યું નથી. એક આંગળી પણ હલાવી નથી...અરે! માનો, વાના, અને તમારે માનવું જ જોઈએ, કારણકે જે કદાચ પણ ચીજની આશા રાખતો નથી, જે કંઈ પણ માંગતો નથી, તેનું કહેલું તો જરૂર સાચું માનવું જ જોઈએ...હમણાં તમે મારા તંત્રમાં છો, મારે આધીન છો...એક શબ્દની સાથે, માત્ર હાથ લંબાવતાં, એક સાધારણ પ્રેમ જે સંપૂર્ણ મેળવી શકે, તે મને પણ મળે...પરંતુ સાચો પ્રેમ, કે જેને માટે હું તમને કહ્યું હતું, તેને તો બીજી વસ્તુની જરૂર છે, તે તમે પણ જાણતા હો એમ જણાય છે; અને માટે જ હું માગી લઉં છું કે તમે સંદેહની નજરે ના જુઓ...તમારો હાથ મેં લીધો, તેનું કારણ એજ કે મને લાગ્યું કે તમે મારું કહેલું માનશો; પણ હવે હું ત્યાં હોઈથી, આંગળીથી પણ નહિં અડકું; છતાં, વાના, હું એટલું તો ઇચ્છું છું કે, આપણે સદાને માટે દૂર પડીએ તે પહેલાં, તમારી એટલી તો ખાતરી થાય કે આ રીત કે જે તમને આટલું બધું આપે છે, તે માત્ર અશક્ય આગળ જ અટકી ઉભું હતું!.....

વાના—કોઈ પણ વસ્તુ તેને અશક્ય લાગી, તે શું સંદેહ લાવવાને પૂરતું કારણ નથી?... તેને ભયંકર મૂકેલીઓ પાર ઉતરતો જોઈ રાજ થઈ, કે તે મનુષ્ય શક્તિની બહાર એવા પૂરાવા લાવે તે માટે આતુર હતું, એમ માનતા નહિં...એમ કહેવાય છે કે પૈઝામાં એક દિવસે, એક સ્ત્રીએ, સિંહના પાંજરામાં, હાથનું મોઢું નાંખી, પોતાના પ્રિયતમને તે લઈ આવવા કહ્યું. તે પૂરબના હાથમાં એક પીતળના ડાંડા સિવાય બીજું કંઈ પણ હથિયાર નહોતું. છતાં, તે ગયો, સિંહને ખસેડી, મોઢું લઈ, તે સ્ત્રીની પાસે ઘુંટણીએ પડી તેને આપ્યું; પછી તે કંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલી ગયો ને કદી પણ પાછો ફર્યો નહિં...મને લાગે છે કે તે બહુ વિવેકી હતો; કારણ કે ડાંડા હાથમાં હતો, તો જે સ્ત્રીએ આ દેવી ભાવની આવી રમત કરી, તે સ્ત્રીને સાચા પ્રેમની કુરળો, તથા હકોના કોઈક વધુ જીવંત પ્રયાસ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો...હું તમારી પાસે આવા પૂરાવા માંગતી નથી. હું તો તમે કહો છો તે જ માનવા માંગુ છું...અને તમારા તેમ જ મારા પોતાના પ્રેમને ખાતર જ

હું સંદેહ લાઉં છું...તમારા જેવા અદિતીય પ્રેમમાં કાંઈક એવું તો પવિત્ર છે કે જેથી
ગમે તેવી વિરક્ત, પતિવ્રતા સ્ત્રી પણ અસ્વસ્થ થાય...માટે જ તમે જે કાંઈ કર્યું છે
તે હું બારીકીથી તપાસું છું અને કચ્છીત જ સુખી નીવડતા આ માનુષી પ્રેમની
કાંઈ પણ મોટી સાબેલી તેમાં નહિ' મળે તો હું ધોડી ધણી પણ સુખી થઈ શકું...
ખરે ! તેમાં એવું કશું પણ નથી એમ લગભગ ખાત્રીથી માનતેજ, પરંતુ તમારું
છેલ્લું પગલું, મને આ તંબુમાં એક ઘડી પણ લાવવાને માટે, ઘેવપણના એક જુ-
સ્સામાં, તમેજે જે તમારૂં જીવ, બિવિધ્ય, તમારી કીર્તિ, તમારી ઝીંકગી, તમારા સર્વ-
સ્વનો જે નાશ કર્યો છે, તે, તમે કદાચ જીવતા નથી એમ કહેવાની ફરજ પાડે છે...

પ્રીત્સીવોલી—છેલ્લું પગલું, તેજ માત્ર કશું સાબીત કરી શકતું નથી...

વાના—કેમ ?...

પ્રીત્સીવોલી—હું તમને સાચું કહેવાનું પસંદ કરું છું. તમને અહીંઆ આવવાની ફરજ પાડ-
વામાં, તમારા નામથી પૈત્રાને બચાવવામાં, મને કરાતો પણ ભોગ આપવો પડ્યો નથી...

વાના—મને સમજ પડતી નથી—શું તમે તમારા દેશને દગો દીધો નથી ? શું તમે તમારી
કીર્તિનો નાશ કરીધો નથી ? તમારૂં બિવિધ્ય બગાડ્યું નથી ? શું તમારા પોતાના ઉપર
દેશનીકાલની કદાચ, મોતની પણ શિક્ષા ખેંચી લીધી નથી ?...

પ્રીત્સીવોલી—પ્રથમ તો, મારે દેશ જ નથી...હોત તો, હું ધારું છું કે, ગમે તેવા ઉડા
પ્રેમને ખાતર પણ મારા દેશને વેચત નહિં....પણ હું તો માત્ર એક પગારદાર લક-
વૈયો છે; વફાદારની સાથે વફાદાર, દગલખાજની સાથે દગલખાજ...ફલોર-સના અધી-
કારીઓએ મારા પર જૂઠા આરોપ મૂક્યા છે, અને કાંઈ પણ ન્યાય વગર મને તે
વેપારીઓના રાજ્યે છે ગૂંહેગાર ઠેરવ્યો છે. તમે તો એ રાજની નીતી રીતી સારી
રીતે જાણો છો. મારો નાશ પાસે જ એ હું જાણતો હતો. અને આજ સાંજના
જે કાંઈ કર્યું છે, તેથી કદાચ ઉચ્ચે હું બચી પણ જાઉં-ખરે ! જે કાંઈ પણ રીતે
હવે બચી શકું એમ હોય તો—

વાના—ત્યારે તમે એમ કહેવા માંગો છો કે તમે કાંઈ પણ ચીજનો ભોગ આપ્યો નથી...

પ્રીત્સીવોલી—નહિં જ. મારે તમને સાંધું જ કહેવું જોઈએ...તમારું એકાદું હાસ્ય પણ
હું જૂઠું બોલી મેળવવા ખુશી નથી.

વાના—સત્ય છે, બીવાનેસો, પ્રેમ અને તેની સૌથી સુંદર સાબેલીઓ કરતાં પણ હું આને
વધારે ગણું છું...મેં મારો હાથ ખેંચી લીધો હતો, પણ હવે તેને માટે તારે વધુ
વંખત મોટી થવું પડશે નહિં. લે. આ રહ્યો...

પ્રીતીવોલી—મારો પ્રેમ જ તે મેળવી શક્યો હોત તો હું વધુ સુખી થાત...પણ, કંઈ નહિ! છેવટે, તે મારો જ છે. વાના. હું તેને મારા હાથમાં ડાળી રાખું છું, હું તેના સૌંદર્યને જોઈ રહું છું, તે મારો પ્રાણજ છે, હું ધડીમર એક અતી મધુર મોહમાં મારું જ્ઞાન બૂધી જાડું છું; હું તે હાથમાં લઉં છું, ઉપાડું છું, ગંધ કરું છું, જાણું કે તે મને પ્રેમીઓની છૂપી જાહેર બાવામાં જવાળ આપવાનો હોય તેમ; હું તેને સુંબસોથી ઢાંકી દઉં છું, અને છતાં તું તેને પાછો ખેંચી લેતી નથી...ખરે! ત્યારે તું આ મારી ત્રાસદાયક સરતને માટે મને માફ કરે છે ?...

વાના—હું તારે ઠેકાણે હત. તો કદાચ હું પણ એમ જ કરતે...

પ્રીતીવોલી—પણ તે મારા તંત્રમાં આવવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે તને ખબર હતી કે હું કોણ હતો ?.....

વાના—કોઈને પણ ખબર નહોતી. સત્તુના લશ્કરના સરદાર વિશે અનેક નિર્મિત ગપાટા આપી રહ્યા હતા...કોઈ કહેતા કે તું એક બીચામણો યુદ્ધો છે. બીજા કહેતા કે તું એક અદ્ભુત સૌંદર્યવાળો તરણ શાહજાદો છે...

પ્રીતીવોલી—પણ ગીડાના પીતાએ તો મને જોયો છે. તેણે પણ તને કશું કહ્યું નહિં...

વાના—ના.

પ્રીતીવોલી—ને તે પૂછ્યું પણ નહિં ?

વાના—ના.

પ્રીતીવોલી—પણ ત્યારે, તું, શતના, કોઈ પણ જગ્યાવના સાધન વગર એક અજાણ્યા જંગલની પાસે આવી, ત્યારે તારું શરીર કપારીથી ધુજ્યું નહિ, તારું, હૃદય ધડક્યું નહિં...

વાના—ના; આવવાની જરૂર જ હતી...—

પ્રીતીવોલી—અને મને જોયો, ત્યારે તું અચકી નહિં ?...

વાના—તને યાદ નથી ? આ પાટાઓને લીધે, પ્રથમ તો હું કશું જોઈ શકી જ નહોતી...

પ્રીતીવોલી—પણ, પછી, વાના, મેં પાટો કાઢી નાખ્યો ત્યારે ?...

વાના—પછીની વાત તો જાણી જ હતી; અને ત્યારે તો હું સ્વપ્ન જાણી ચૂકી હતી...

પણ તે મને તંત્રમાં આવતી જોઈ ત્યારે તારો શું વિચાર હતો ?...શું તું ખરે, તે બંધકર હદ સુધી જવા માંગતો હતો ?...

પ્રીતીવોલી—અરે ! શું કહું ?...હું ખુબાર થયેલો તો હતો જ, અને તેથી એક રીતે સર્વેતી ખુબારી કરવાતી બંધકર ધરણ તો ભોગ હતો...અરે ! તે પ્રેમને જ લીધે હું તને

ધીમારતો હતો...ખચીત જ, તારા સિવાય કોઈ ખીજ હતે તો...હું વિચાર કરું છું ત્યારે મારૂં મન બમી નય છે...ખીજતો એક સખ્દ પણ બસ થાત; તારાથી એક જૂદો ચાળો પણ પૂરતો થતે; મારો ધીમાર સજગાવવાને, પશુને છુટો કરવાને, કંઈ પણ બસ હતું...પણ તને જોતાં ને વારજા, હું સમજ્યો કે તે અશક્ય હતું...

વાના—હું પણ તે સમજી અને પછી મને બય નહોતો; કારણ કે એક સખ્દ પણ બોલ્યા વગર આપણે એક ખીજને બરાબર સમજ્યા હતા. ખરે! અજાણ છે, હું તેના વિચાર કરું છું ત્યારે...હું ધારું છું કે હું પણ તારી માફક ચાહતી હતે, તો જે સધળું તેં કર્યું, તે હું પણ કરતે. મને ઘડીબર એમ પણ લાગે છે કે જાણે તુંજ મને સાંભળે છે, અને જે સધળું તું મને કહે છે, તે હું જ તને કહું છું...

પ્રીન્સિપોલી—અને, વાના, મને પણ પહેલી જ પળે લાગ્યું કે આપણને બીજા સર્વથી છુટી પાડતી દીવાલ તુટી જતી હતી. એક બેતા નિર્મળ ઝરામાં નજર કરી, હાથ નાખી, તેમને શ્રદ્ધા અને શુદ્ધ ભાવથી તેમની યથેચ્છાં જાણે પાછા ખેંચી કાઢતો હોઈ એમ મને લાગ્યું...માણસો પણ જાણે કે બદલાઈ ગયા જ હોય, અને અત્યાર સુધી તેમને માટેના મારા વિચાર પણ જાણે કે સાવ ખોટા જ હોય...વિશેષ તો ખાસ કરીને મને લાગ્યું કે હું પોતે જ બદલાઈ ગયો હતો, જાણે કે એક લાંબા દેખાના-માંથી છુટ્યો હોઈ, બંદીખાનાના દરવાજા ખુલી ગયા હોય, તેના સળાયાઓ ફુલ અને પાંદડાઓથી વીંટાઈ ગયા હોય, નજરમાંથી પથ્થરો દૂર ખસી જતા હોય, અને પ્રજાતની નિર્મળ હવા મારા હૃદયમાં પેસી, મારા પ્રેમને સ્નાન કરાવતી હોય...

વાના—અને હું પણ ફેટલી બદલાઈ ગઈ. પ્રથમ પળથી જ હું તારી સાથે બોલી તેમ બોલી શકવા માટે હું વિરમય થાઉં છું હું હમેશા બહુ થોડું જ બોલવાનું પસંદ કરું છું...ગીડીના પીતા માર્કો સિવાય કોઈની પણ માથે મેં આમ વાત કરી નથી...અને તેની સાથે પણ, આ પ્રમાણે તો નહિં જ...વળી તે તો તેના હજારો સ્વપ્નોમાં ગુમ થએલો રહે છે, અને અમે માત્ર ત્રણ કે ચાર જ વખત એક બીજા સાથે બોલ્યા છીએ...ને ખીજ, બીજાઓની આંખમાં હમેશા કોઈક એવી તો વાસના દેખાય છે કે જેને લીધે તેમને એમ કહી શકાય નહિં કે અમે તમને ચાહીએ છીએ, તમારા હૃદયમાં શું છે તે જાણવા માંગીએ છીએ. તારી આંખમાં પણ કંઈક છે, પણ તેથી જરાએ ત્રાસ છુટતો નથી, ધાર્મિક લાગતી નથી...તને કદી પણ પહેલાં જોયો છે એમ વાદ આવ્યા વગર જ મને એકદમ લાગ્યું કે હું તને જાણખતી હતી...

પ્રીન્સિપોલી—મારૂં નશીમ મને મોઢું ન લાગ્યું હત તો તું મને ચાહતે ?

વાના—હા કહું તો, ઝીયાનેતો, હું તને હમણાં જ ચાહું છું એમ કહ્યા બરાબર નથી ? અને તું જાણે છે કે મારાથી એમ કહી શકાય જ નહિં. પણ આપણે અહીંયા એક

ઉઝડ યાપુમાં દોઢએ એમ વાત કરીએ છીએ...હું દુનિયામાં એકલી જ હતે તો કશું કહેવાનું જ નહોતું. પણ ગતકાળને યાદ કરતા આપણે અહીં સુખમાં બેઠા છીએ ત્યારે તે ખીજને જે સધળું ખમવું પડે છે તે આપણે બૂઝી જઈએ છીએ...પૈઝામાંથી નિકળી, ત્યારે ગીડિતું ફગ્મ, તેના અવાજમાં જણાતું કદ, તેના કીકો પડી ગયેલો ચહેરો...હવે હું વધુ ખોટી થઈ શકું નહિં?...રહવાર પડવા આવી છે અને ઉતાવળ કરવાની જરૂર છે...અરે! કોઈના પગલાં સંભળાય છે...કોઈ તંબુની પાસેથી જતું હોય એમ જણાય છે...દસ્તાવજ આગળ કોઈ ધમિથી બોલે છે.....સાંભળ, સાંભળ. શું?... (તંબુની તરફ ઝડપથી આવતાં પગલાં, તંબુ પાસે ધમિથી થતી વાતો સંભળાય છે; પછી બહારથી વીડિયોનો અવાજ)

વીડિયો—(બહારથી)—સરદાર!...

• પ્રીતીવોક્ત્રી—કોણ? વીડિયો...અંદર આવ! કેમ, શું છે?

વીડિયો—(તંબુનાં દરવાજા આગળથી) હું દોડતા આવું છું...નાસો, મ્હારા સરદાર, નાસો! નાસો! હજુ વખત છે...માલાદૂત, ફ્લોરન્સના સુખા...

પ્રીતીવોક્ત્રી—પણ તે ખીખીએનામાં હતો...

વીડિયો—તે પાછા આવ્યા છે...તેની સાથે છસે માણસ છે...તે સર્વે ફ્લોરન્સન છે...મેં તમને આવતાં જોયાં છે...કેમમાં ગરમડ થઈ રહી છે...તેની પાસે રાખ્યું કરમાન છે...તે તમને રાગદ્રોહી તરીકે જાહેર કરે છે...તે ટ્રીબુનલોની શોધમાં છે...મને ભય છે કે તે શોધી કાઢશે...તમે...

પ્રીતીવોક્ત્રી—ચાલો, વાના...

વાના—મારે ક્યાં જવાનું છે?...

પ્રીતીવોક્ત્રી—વીડિયો, જે વિશ્વાસુ સિપાઈઓ સાથે, તને પૈઝામાં મૂકી આવશે...

વાના—અને તું, તું ક્યાં જશે?

પ્રીતીવોક્ત્રી—પ્રભુ જાણે; પણ કોઈ નહિં, દુનિયા ખોટી છે...મારો બચાવ થઈ રહેશે.

વીડિયો—અરે! સરદાર, જરા વિચાર કરો. આખી આસપાસનો સધળો પ્રદેશ એમના હાથમાં છે; આખુ ટરકની જસુસોથી ભરેલું છે...

વાના—પૈઝા—ચાલો.

પ્રીતીવોક્ત્રી—તારી સાથે?...

વાના—હા.

પ્રીત્તીવોલી—નહિ બને...

વાના—યોડા દિવસ માટે જ...એક વખત તેમના હાથમાંથી છટકવા...

પ્રીત્તીવોલી—પણ તારો પતિ શું કરશે ?...

વાના—તે પણ તારી માથે પરીણામ કેમ કરવી તે જાણે છે...

પ્રીત્તીવોલી—તું કહેશે ત્યારે માનશે ?...

વાના—હા—નહિ' માને તો—પણ નહિ', માનશે જ...—ચાલો...

પ્રીત્તીવોલી—ના.

વાના—કેમ ?—વળા શું છે ?...

પ્રીત્તીવોલી—મને તારે માટે ચિંતા થાય છે...

વાના—મારે માટે, હું એકલી હાથ, કે હું સાથે હશે, તો પણ જોખમ તો સરખું જ છે. વિચાર તો તારે જ માટે કરવાનો છે. તે પૈકીને બચાવ્યું છે; પૈકીને તારું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ...વળા તું મારી સાથે આવે છે; હું તારે માટે જોખમદાર છે...

પ્રીત્તીવોલી—હું આવું છું...

વાના—આ કરતાં તારા પ્રેમની વધારે હિંમતી સાબેલી તું આપી શકે નહિ'...ચાલો.....

પ્રીત્તીવોલી—તારો ઘા ?...

વાના—તારો વધારે જીવીર છે...

પ્રીત્તીવોલી—તેની કીડર નહિ...એ કાંઈ પહેલો ઘા નથી...પણ તારો...કાંઈ કહેશે કે તે લોહી—(અબ્બો ખસેડવા હાથ લેવાવ છે.)

વાના—(તેને અટકાવી, અબ્બો ગળા પર જરાબર લપેટી)—ના, ના...ઝીવાતેલો...આપણે કાંઈ હવે દુશ્મન નથી...—મને ટાલ વાવ છે.

પ્રીત્તીવોલી—અરે ! હું જુલો ગયો કે હું લગભગ વસ્ત્ર રહિત છે, અને તને આ પ્રમાણે બોલાવનાર નંગલી તે હું ચોતે જ છું...—પણ અહીંયાં મોટી પેટીઓમાં મેં તારે માટે લડાઈની હુલ્લ એકડી કરી રાખી છે...આ મોતેરી અબ્બાઓ, આ રેશમી

વાના—(એક બે લાંબા રમાલ લઈ લપેટે છે) ના; આ ખસે છે...તને બચાવવાને ઉતા-

• વળ કરવાની જરૂર છે...ચાલ, તણ બોલ...(પ્રીત્તીવોલી દરવાજા તરફ જાય છે, પાછો ખસેડી નાખે છે, વાના પાછળ આવે છે. રાત્રીની શાંતીનો બંગ કરતા એક

બારે ઘોંઘાટમાં દૂર હર્ષનાદ કરતાં ઘંટાઓનો અવાજ સંભળાય છે; તંબુમાંથી દૂર પૈગ પૂર રોશનીના બહારમાં ઝળકતું દેખાય છે; છુટકારાની ખુશાલીમાં સગમાવેલી આગના બડકા ઘેરા આકાશમાં દેખાય છે.)

પ્રીત્તીવોલી—વાના, વાના!...જે!...

વાના—થું છે, ઝીવાનેલો?...અરે, હા! હું સમજી! જે તો તારા બન્ના કાર્યની ખુશાલીમાં સગમાવેલી આગના બડકા છે...શહેર આખું ઢેકધં ગયું છે, કીકાની દીવાલો ચળકાટ મારે છે, અને દેવળનો મીનારો બળતી મશાલ જેવો લાગે છે!...સધળા ટાવરો, જાણે કે આકાશના તારાઓને જવાબ આપતા હોય તેમ ઝળકી રહ્યા છે! શહેરના રસ્તાઓ આકાશના તેજસ્વી રસ્તાઓના જેવા થઈ રહ્યા છે!...ટેકરીઓ ઉપરથી દિવસની માફક અત્યારે પણ હું તેમને દરેકને પારખી શકું છું. આ લા પીયાઓ અને તેનો સોનેરી ધુમટ; પેલો કાંપો સાંટો, જાણે કે ઝાડની ઘટાવાળો એક ટાપૂર... પોતાને કાળના મોંમાં પડેલા માનતા લોકો એકદમ પાછા ઉત્સાહી થઈ જાય છે, તેઓ જાણા ચમકાવે છે, પરચરો પરથી કુદી જાય છે, દિવાલો પર ચડી જાય છે, આખા પ્રદેશમાં લોકો ઉત્સાહ જાય છે. તેઓ આપણને મળવાને આવે છે, આપણને બોલાવે છે...સાંભળ, સાંભળ—તે ખુશાલીના પોકારો, તે હર્ષોન્માદ જાણે કે સમુદ્ર જ પૈગની ચારે પાસ ફરી વળ્યો હોય—થું તું સાંભળતો નથી? અરે તે ઘંટાઓનો નાદ, જે તે મારા લક્ષના દિવસની માફક આજે પણ વાગી રહ્યા છે.....અરે! કેતું સુખ! હું કેટલી બધી સુખી છું, અને આ સુખ મારા સાચા પ્રેમીને લીધે જ મળ્યું છે તેથી તો ખાસ વિશેષ!...આવ, મારા ઝીવાનેલો (તને કપાળ પર ચુંબન આપે છે)—હું તને માત્ર આ એક જ ચુંબન આપી શકું છું...

પ્રીત્તીવોલી—અરે! મારી વાના!—પ્રેમ જે સુંદરમાં સુંદર ચુંબનોની આશા કરી શકે તે કરતાં પણ આ વધારે છે!...પણ તને થું થાય છે?...તું ક્યુને છે, તારા હુંટણ વાંક વળા જાય છે...આવ, મારા ખબા ઉપર મારું ચૂક; તારો હાથ મારી ગરદન પર નાંખ...

વાના—નહિ, કાંઈ નથી...હું આણું છું...સ્ટેજ ફર આવે છે...આખરે હું સ્ત્રિ, મેં મારા પર બહુ જૂલમ દીધો...મને ઝલકી ચામ, લઈ જી, આ મારા સુખના પ્રથમ પગલાં, તે કશાથી પણ નહિં અટકે...આહા! ઉમતા પ્રભાતમાં આ રાત કેવી સુંદર લાગે છે! ચાલ, ચાલ, હજી વખત છે, જાણું છું ચાંત થઈ જાય તે પહેલાં આપણે પહોંચી જવું જોઈએ...

(તેઓ જાય છે.)

મનુ મર્ચન્ટ.

ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય.

(પરિશિષ્ટ ૧.)

કર્ણસુન્દરી—કાશ્મીરક કવિ બિહણની રચેલી આ ચતુરકી નાટિકામાં ચાતુર્ય ભીમ દેવના પુત્ર કર્ણદેવને કથા નાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્ર કન્યા કર્ણસુન્દરી સાથે તેના પરિણયનો વૃત્તાંત વિસ્તારેલો છે. મહાભાત્ય સંપત્કરે શ્રી શાન્તયુત્તવ ગૃહમાં પ્રવર્તાવેલા શ્રી આર્ષ નાથના યાત્રામહોત્સવ વખતે આનો પ્રયોગ થયો હતો. મહાભાત્ય સંપત્કરે કર્ણની રાણી ભાગિનેય જે કર્ણસુન્દરીનો સમાનવયસ્ક હતો તેને પોતાની સાથે લાગીને અને તેને કર્ણ સુન્દરીનો, વેધ પહેરાવીને તેના જ આવાસમાં કર્ણસુન્દરીને રાખીને કર્ણસુન્દરી અને કર્ણને મંગલ સાધ્યો હતો. મહાભાત્ય સંપત્કરની બુદ્ધિ યોગન્ધરાયણાદિ મહાભાત્યોની મતિને જ એવી હતી. મહાભાત્ય સંપત્કર તે પ્રબન્ધ ચિંતામણિ વગેરે ગ્રન્થોમાં વર્ણવેલો સાન્તુ ગન્ધર્વ હશે. ભીમદેવના વખતમાં ગૂર્જરાએ બિંધુ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હતી. આ નાટિકામાં ગર્જ ઉપર ગૂર્જરાએ ચડાઈ કરીને ત્યાંના લશ્કરને હરાવ્યું એવો જે ઉલ્લેખ કરેલો તે સંબંધમાં એવું ધારી શકાય કે ગૂર્જર સૈન્યે ગીઝનીપરાના પાટશાહના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કર્યું હશે કદિએ નાન્દીમાં પ્રથમ જિનેશ્વરનું આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ કરેલું છે તેનું કારણ જ લાગે છે કે મહાભાત્ય સંપત્કર જે જૈન હતો તેના તરફથી તેને સારો આશ્રય મળેલો હશે. આ સંબંધમાં બાણનું ઉપયોગી ધર્ષ પદ્ય કે પાટણના ભંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર કવિ બિહણ રચિત જિનેશ્વરની સ્તુતિરૂપ એ બિહણાટક મળી આવેલું છે. આ અટકનો કર્તા બદ બિહણ પોતે જ છે કે અન્ય કોર છે તેનો નિશ્ચય કરવાને પુરતાં સાધનો નથી.

ચંદ્રલેખા નાટિકા—આ પચાંચી નાટિકા શ્રીદેવચંદ્રના શિષ્ય શ્રીદેવચંદ્રગણિએ બનાવેલી છે. નાટિકાની નાયિકા ચંદ્રલેખા વિદ્યાધરી છે.

વિદ્યામોનિધિમંથમંદરાગિરિઃ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુ.

સાન્નિવ્યૈકરતિર્વિશેષવિધયે શ્રીશેષમદ્વારકઃ ।

યસ્ય સ્તઃ કવિપુંગવસ્ય જ્ઞપિતઃ શ્રીદેવચન્દ્રસ્ય સત્

કીર્તિત્વસ્ય જગત્રયે વિજયતાન્....લીલાયિતે ॥

કલયતિ મુજગેન્દ્રો મીલિના યાવદુર્વા

પ્રમદમુકુલિતાસા યાવદેતે કવીન્દ્રાઃ ।

નવરસવસતિઃ શ્રીદેવચન્દ્રપ્રણીત—

પ્રકરણમધુવારા શ્રોત્રપાત્રેઃ પિંબંતુ ॥

દેવચંદ્રગણિ કુમારપાલના સમયમાં થયા હતા; પરંતુ. કીયા મચ્છના દત્તા તે જણાવું નથી. તેમણે માનમુદ્રાસંજન નામનું એક બીજું નાટક સત્કુમાર ચક્રવર્તી તથા વિલાસ વતીના સંબંધ ઉપર રચેલું છે. પરંતુ તે હજી ઉપલબ્ધ નથી.

કૌમુદીમિત્રાનંદ—આ નાટક હેમાચાર્યના શિષ્ય પ્રબંધશતકર્તૃ રામચંદ્રસરિનું બીજું રૂપક છે. આ દશાંકી રૂપક કૌમુદી અને મિત્રાનંદની કૃતદ્વલમયી કથાને અપલંબીને રચેલું છે.

અસ્તિ સ્વલુ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રાભિયાનશબ્દાનુશાસનવિવાનવેષસઃ શ્રીમદોચાર્યહેમચન્દ્રસ્ય શિષ્યેણ પ્રવંચશતવિધાનનિષ્ણાનંબુદ્ધિના નાટયલક્ષણનિર્માણપાતાવગાદસાહિત્યાંમોધિના વિશોર્ણકાવ્યનિર્માણતન્દ્રેણ શ્રીમતા રામચન્દ્રેણ વિરચિતં કુતૂહલસહસ્ત્રનિધાનં કૌમુદી મિત્રાનંદાભિયાનં નિઃશેષરસભાવપ્રદીપકં દ્વિતીયં રૂપકમ્ ।

નટના વચન ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે શબ્દાર્થ શૌરે ઘણા હતા.

પરોપનીવશબ્દાર્યાઃ સ્વનામ્ના રુતકીર્તયઃ ।

નિચદ્ધારોધુના તેન વિશ્રમ્ભત્તિપુઃ કઃ સતામ્

ઉપનતમિત્રકલત્રઃ સંતત્તારામચન્દ્રકરવિશદામ્ ।

આસાદ્ય યશોલક્ષ્મીં પરં સ્વતત્રશ્રિરં મૂયાઃ ॥

નક્ષત્રિલાસ—આ સદાંકી નાટક હેમાચાર્યના શિષ્ય પ્રબંધશતકર્તૃ રામચંદ્રે રચેલું છે તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે કવિએ રઘુવિજ્ઞાસ અને યદુવિજ્ઞાસ નાટકો રચ્યા પછી સદર નાટક રચ્યું હતું. આ નાટકમાં નવ દમયંતીનું ચરિત્ર છે. પ્રથમ કવિ નાન્દીભાઈ છે કે જેણે તે વૈદર્ભી રીતિને પ્રાપ્ત કરે.

વૈદર્ભી રીતિમહં લખેય સૌભાગ્યસુરભિતાવયવામ્ ।

દમયંતીવૈરસ્યે દિશતિ.ગિરાં યા પરાં લક્ષ્મીમ્ ॥ ૧ ॥

ચત્રધાર કવિ તથા નાટકની વસ્તુ વિશે કહે છે કે—

કવિઃ કાવ્યે રામઃ સરસવચસામેકવસતિઃ

નલસ્યેદં દ્વયં કિમપિ ચારિતં ધીરુલ્લિલેતં ।

સમાદિષ્ટો નાત્યે નિશ્ચિલનટમુદ્રાપદુરહં

પ્રસન્નઃ સમ્પાનાં કટરભગવાનચ સત્ત્રિયઃ ॥૨॥

ચત્રધાર—રામચન્દ્રની કૃતિમાં સામાજિકાનો કોઈ અપૂર્વ આસ્વાદ લાગે છે.

પ્રવંચાનાથાનું નવમણિનિર્વૈદગ્યમધુરાન્

કવીન્દ્રા નિસ્તન્દ્રાઃ કવિ નહિ મુરારિપ્રમુતેયઃ ।

ક્રુદ્ધે રામાન્નાન્યઃ કિમુત પરંકોટીં ઘટયિતું

રસાન્નાત્યપ્રાણાન્પદુરિતિ વિકર્ત્તો મનસિ નઃ ॥ ૩ ॥

નટ—રઘુચરિત તથા યદુચરિત નિસર્ગત રમણીય હોવાથી તેમાં રસનિવેશ સુકર છે. પરંતુ નલચરિત તેવું નથી તેથી મને શંકા થાય છે.

રઘુચરિત નિસર્ગતોપિ રમણીયમતસ્તત્ર સુકરો રસનિવેશઃ નલચરિતં તુ ન તથા અતઃ સાર્શ્વકોસ્મિ ।

સન્નધાર—નલચરિત તો પણ શ્રોતાઓનાં કર્ણમાં આમ્લતુ સિંચન કરવાને સમર્થ છે.

શ્રુતીનાં પીયૂષ કવિકુલગિરાં કીર્તિપટહો
રસાપીતેઃ પાત્રે રઘુચરિત્રં વિજયતે ।
પર કિંચિત્કિન્નલલલિતમપ્યેતદમૃત—
પ્રતેકં શ્રોતૃણાં શ્રવાસિ વિનિધાતું પ્રભવતિ ॥ ૧ ॥

નટ—આ કવિ પોતે રસ્ય ઉત્પાદક છે કે પારકાના શબ્દાર્થ ધરે ઉપરથી પોતાના કાવ્યો રચે છે? કયં કવિ સ્વયમુત્પાદક. ઉતાહો પરોપજીવકઃ ?

સન્ન—આ સંબંધમાં કવિએ પોતે જ કહેલું છે.

જનઃ પ્રજ્ઞાપાત્રં પદમય પદાર્થ ઘટયતઃ
પરાભાવન્યાન્નઃ કયયતુ ગિરાં વર્તમિરયમ્ ।
અમાવાસ્યાયામપ્યવિકલવિકાસીનિ કુમુદા—
ન્યય લોકશ્રંદ્રઘ્યતેકરવિકાસીનિ વદતિ ।

વળી શપથથી પ્રત્યય કરાતા શબ્દ અને પદાર્થના સંબંધવાળા પ્રબંધોમાં પ્રીતિ રૂપતા જનસમાજને ઉદ્દેશી તે કવિએ નીચે પ્રમાણે બળાપો કરેલો છે.

સ્પૃહાં લોકઃ કાવ્યે વહતિ જરહૈઃ કુંઠિતતનો
વનોભિર્વાચ્યેન પ્રકૃતિકુટિલેન સ્થપુટિતે ।
વયં વીર્યાં ગાદું કયમપિ ન શક્તાઃ પુનરિમા—
મિયં ચિંતા ચૈતસ્તલ્પયતિ નિત્યં કિમપિ નઃ ॥ ૮ ॥

નાટકના અંતે કલહસ નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ આપે છે—

દુરોદરકલંકતઃ કૃતાવિરામવદ્રોઽજ્જ્વલા—
મવાપ્ય નિગસંપદં પદમર્કિત્યશર્મશ્રિયઃ ।
યશોભિરનિર્શં વિશઃ કુમુદહાસમાસઃ સૃજન
નજાતગણનાઃ સમાઃ પરમતઃ સ્વતન્નો મવ ॥ ૧૩ ॥

સી. ડી. દસાલા.

મંત્રી કર્મણુ સીતાહરણ.*

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં પદ્યનાલ કવિનો સ્વેચ્છા કાન્હડદેવપ્રબંધ રચી કરતી વખતે જૂની ગૂજરાતીમાં એવી જ શૈલીમાં લખાયલા બીજા પ્રબંધો હશે કે નહિ એવી જણાસા જતન થઈ હતી. કાવ્યના કરતાં પ્રબંધ શૈલી બૂદી પડે છે. થોડી ઐતિહાસિક બિના અને અદ્ભૂત કાવ્યનિક બિના વધારે, એવી આ શૈલી કાંઈ ઝાર જ મજાદ આપે છે. કાન્હડદેવ પ્રબંધ અને વિમળપ્રબંધમાં આ શૈલીનો આપણને પરિચય થાય છે. કાન્હડદેવપ્રબંધમાં રજપૂતોનો ટેક, તેમનું વીરત્વ અને તેમની ધાર્મિક ભાવના, તેમ જ બળકર્મમાં સૈન્ય, સ્વામિ, અને યુદ્ધનાં વર્ણનો એની પ્રબંધ શૈલીમાં ખૂબ દીપી રહે છે. તેમાં મુસલમાનોની ચક્રાવર્તી ઐતિહાસિક બિનાની સાથે દેવ દેવીઓનાં સ્તવ અને સાક્ષાત્ દર્શનો, ચમત્કારો, પૂર્વ જન્મનાં વૃત્તાંતો, તેમ જ અદ્ભૂત બળ અને પરાક્રમની વાતો ઓતપ્રોત બતાવી દઈને પદ્યનારો પોતાના પ્રબંધને મતારજક કરી દીધો છે.

લગભગ કાન્હડદેવપ્રબંધના જોડે જ જૂનો બીજો પ્રબંધ મળી આવે અને એનો પ્રથમ હોબ સાહિત્ય પરિષદ સમયે જ કરવાનો યોગ મળે એ આનંદ ભરેલું છે. ઘણા પ્રયત્ન છતાં પણ પદ્યનાલ કવિનું બીજું લખાણ મળી શક્યું નથી. મ્હારા મિત્ર 'સાગર' તરફથી પદ્યનાલની છાપવાળા કેટલીક કવિતા મળી છે, પરંતુ ભાષા, શૈલી, અને વર્ણન સંક્રિત જોતાં એ કવિતા આ જ પદ્યનાલની છે, કે એ નામનો કોઈ બીજો કવિ થઈ ગયો છે, એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. આ રીતે કવિનું નામ પદ્યનાલ તેમના પ્રબંધમાં જ જળવાઈ રહેલું છે. જે કવિના પ્રબંધ નિરો આજે હું ઉત્તેજ કરવા ધારું છું તેનું નામ પણ અધ્યાપિ જાહેરમાં આવ્યું નથી. પોતાના લખેલા પ્રબંધ વડે જ આજે ચારસે અને પિસ્તાળીસ વર્ષે કવિ કર્મણુની સાથે આપણને ઓળખાણ થાય છે. જૂના કાગળો લેનારાની પાસે આવેલા કચરામાંથી તપાસ કરતાં મ્હારા મિ. ચિતુભાઈને આ પ્રબંધ મળી આવ્યો છે; પદ્યનાલ કવિ ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાની નાત તેમ જ પોતે એ પ્રબંધ ક્યાં અને કેમ રચ્યો તે જણાવે છે ત્યારે કવિ કર્મણુ પોતાના પ્રબંધમાં પોતાની જાતની કંઈ હદીકત જણાવી નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે છાપમાં 'મંત્રી કર્મણુ'. એમ લખી કવિ પોતે કોઈ જગ્યાનો મંત્રી હોતો એટલું જ માત્ર સૂચન કરે છે.

આ પ્રબંધ મંત્રી કર્મણુ કાન્હડદેવપ્રબંધ લખાયા પછી થોડે વર્ષે એટલે સે ૧૫૨૬માં લખ્યો છે—

સૈવત પંનર છબીસઈ સીતાહરણ વિચાર
કર જોડી કર્મણુ તવધ, 'એલક ગિરા આધાર.'

* સુરતની પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાએલો નિબંધ.

પ્રબંધનું વસ્તુ રામાયણ હોય દરેક હિંદુને જાણીતું છે, કાવ્ય તરીકે કાન્હડદેવપ્રબંધના કરતાં આ પ્રબંધ ઉતરતો છે.

એમ છતાં એવી શૈલીને સાર અને એમાં વપરાયલા શબ્દો અને રૂપોને લીધે આ પ્રબંધ ધણા ઉપયોગી જણાયો છે. કાન્હડદેવપ્રબંધમાં આવી ગયેલા ધણા શબ્દો સીતાહરણમાં નજરે પડે છે. જેવા કે—

દીઠ, ઉપરાદી, પિયાણું, તથાઈ, પોલિપગાર, પવાઈ, પધરી, સીગાડા,
સખાયતિ, મુકુધા, એતું, ડિહિલીદોર, સાહુ, ઉવટ વાટ, બીજ,
અહિનાણુ, જં, તં, તુલ, મધ, કણ્ડિ, તધ.

અન્યથો—

ચુ, પાહિ, જમલા, પાખલિ, જિ,

વળી ક્રિયાપદો—

તવધ લાભઈ, મોકનાવિયાં, પાહિ ધારુ,
જણીધ, દેખીધ, કહીધ, સહીધ, કરેવુ, પુઢેવા, જાણેજો, રાખિજ્યો,
પૂછં, કહીજઈ, પુહુતયુ, કીજિસધ, જાસિજો, દેસિ, ટાલે
લાપા, જીધારુ, વેલધ.

અને પ્રત્યયો અને પ્રત્યયો વાળા શબ્દો:

ચુ, હ, ટ, થા, હિં, સમાં (સખામાં).

વળી:—‘ રાણા એણિ બાગા ’, ‘ વાલિ તણ પુરપારય બોલ્યા ’, ‘ જાણતી તારા ’,
‘ અંગદ આવિહિ વિહિનધ ’. એવી એવી રચના પણ નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રબંધ તે કાળમાં પ્રચલિત ભાષાને આપણને સારો ખ્યાલ આપે છે.

એકલી આ બાબત ઉપર જ જુદો નિબંધ લખવા જેવું છે છતાં અવકાશની ખામીને લીધે અને મહારા નિદાન મિત્ર મુવની પ્રતિજ્ઞામાં મંત્રી કર્મણના સીતાહરણનો સારોદ્ધાર કરવાનું આવી જવાથી હું આ જગાએ માત્ર એ રિશ્તે સ્થળ જ કરીને વિરામ છું.

પ્રબંધમાં ટુકણમાં આખા રામાયણનો માર છે છતાં કવિ જાતે પોતાના પ્રબંધને સીતાહરણ નામ આપે છે. ટુકણે ટુકણે કવિ કથાબાગમાં પણ ફેરફાર કરે છે;

કવિ કર્મજી અને કવિ પદ્મનાભની વર્ણન શક્તિની તુલના કરવા માટે પદ્મનાભે કરેલું

જાલોરનું અને કવિ કર્મચૂરુ કરેલું અયોધ્યાનું વર્ણન વાંચવું અસ્થાને ગણાશે નહિ. કવિ કર્મચૂરુ અયોધ્યાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—

અયોધ્યા નગર સોદામણું; ફેંચડા પોલિ-પગાર;
વીસ સહસ્ર વિવહારિયા; પ્રાસાદ ન લાભછ પ્રાર.
ચૂરાસી સુહૃદાં ભર્યાં; બહુતરિ સધ વખાર;
વસ્ત્રુ અદોરે તિહાં વસછ; અવર ન ધર સંસારિ.
શૂખ ગવાખ નછ માલિઆં રૂપડાં ઉત્તમ દામ;
દૈત્ય હથુણુછ અવતરિ જુ રઘુવીરિ રામ.
દશરથ રાગ્ન રાગ્નિહિ; સાદણ સંખિ ન ખાર,
નિવુ નિવુ ઉચ્છવ પેખણાં સવિક્કિનઈ સુખદાર.

કવિ પદ્મનાભ જાલોરને આમ વર્ણવે છે:—

વસછ નગર ગિરિ જીપર ધણું, રૂપું વર્ણુનું તલહટી તણું ?
વેઠ પુરાણુ સાઝ અભવસછ, ઇંસ્યા ત્રિપ્ર તિહાં વામિ વસછ,
વિદ્યાવાઠ વિનોદ અપાર, વનય વિવેક લલછ સુ વિચાર
રામચંદ્ર વસછ છત્રીસ, હજુ ચુલ્લ, લક્ષણ બખીસ.
આહુઆણુ રા તેણુઈ દાય; અખલા ત્રિપ્ર માનીછ ગાય;
છત્રીસાઠ દંડાયુધ ધરછ, હીણુ કર્મ નવિ દો આચરછ.
ચારિ વર્ણુ ઉત્તમ જાણીયા, વિવહારિયા વસછ પાણીયા,
બુઢરછ, પીઠછ, ચાલછ ન્યાછ, દેસાડરે દરછ વિવસાઈ.
જલવટ ચલવટ ચિહ્નહસિ તણી, વસ્તુ વિદેસિ આણુધ ધણી,
વીસા દસા વિગતિ વિસ્તરી, એક આવક નિ એક મહેસરી.
ફડીયા, દોસી નછ જવહરી, નાગિ નેસ્તિ દાગિ કરી;
વિવિધ વસ્તુ હાઠિ પામીછ, છત્રીસછ કીયાંજી લીછ.
નગરિ માંડવિ વારુ પીઠ; આછી ખેરા ચોલ મજ્જ,
પાડસ્ટ પટ્ટઆ સાલવી, લુહરિ વસ્તુ અણાવછ નવી.
કેસારા નિ નાણુટીયા; પડિયા ધાટ વેચછ લોટીઆ,
દાગલ દાપડ નછ હથોઆર; સાંધિ સુદાગર તેજ સાર.
તલી સખડી તોલછ માન; નાંગવેસિ અણીઆલાં પાન;
ખખી પરિ વસ્તુ વિકાઈ બઢ, નં નેછછ તે લુહરિ સંઢ.
પડી પડી ધડીયાલે સ્થાન, રાતિ દિવસનાં લાભછ માન;
ચુલ્હા ચૂક ચૂતરાં ધણાં, દાગિ દાગિ માંડપો પેખણો.

સેરિ સાંચ મોકલી વાટ, નગર માંહિ છોડ પકિત હાટ.
 ધાંચી મોચી સર્ધ સૂતાર વસધ નગર માંહિ વર્ણુ અદાર.
 ગાંછા છીપા નધ તેરમા વિવસાધ્યા વસધ નગરમાં;
 આપ આપણી કાર્જિ સહ મિલધ; સુહટધ હધધિ હધધિ દલધ.
 આક પુદરિ નિત પૂજ કરધ; ધડિ ધન વચ્ચ ફરદરધ;
 વલતિ વારિ હુધ નિતુ જાત, નાટક નટ નચાવધ પાત.
 પુરધ પ્રત્ય ને પ્યાંઈ સોક, બૂખ દુઃખ નધ ટાલધ શોક.
 જોધ જીણાલાં દામ વિશાલ, વસહી દેહરાં નધ પોસાલ.
 ગદ ઉપરિ જલ દામ વિશાલ, ઝાલર વાવિ કુંડ જાળાલિ,
 વારુ વાવિ માંડહી તણી, સોહણ વાવિ અતિ સોહામણિ,
 રાણી તણી વાવિ ગભીર, નવલખ વાવિ નિર્મલ નીર;
 શોભિત ખૂર્જી ખૂર્જી કાંગરુ, નદી તરુચાર ફલવા વરુ.
 સાહલા વાવિ કરહડી જાણી, કાન્દમેર રૂમકુ વખાણિ,
 સાહમી વાડી તરુચાર ચંગ રાય તણા હધ મંડપ રગ.
 જેણુધ બધસધ જાલહુરો કાન્દ રાજ રીદિ હધ ધન્દ સમાન.
 રામપોલિ અતિ રલિઆમણી, ત્રિણિ પોલિ તલહદિ તણી.
 પોલિ ફૂટરી પાટણુ તણી, ચીતુડી નધ લીલી તણી.
 ખારી પોલિ મહેરુ ખાવ, કુપર તણુ તલહદિ તલાવ.
 સુંદર નામ તલાવઉ જેઉ બોલાઇ બોલીધ જેઉ.
 પાણી તણી ને પરવ અપાર સહુકો માંડધ શાહુકાર.
 ને પહિરધ સુદા કાંચડી આવિધ યતિ ચોગી કાપડી,
 દેશાન્તરી પખીઆ બાટ અન અવારીધ પૂછધ વાટ.
 તરુવર છાંહ પરસ ચૂવટિ, રાઉત રમધ નિતુ જૂનટધ;
 નગર નાયકા રૂપ અપાર, નિતુ નિતુ નવલા કરધ સિણુગાર.
 તાસ તણુધ મંદિર વીસમધ, મોગી પુરુવ તેહસ્તૂં રમધ.
 વાવિ, સરોવર વાડી, ફૂઆ, નગર નિવેસિ દલધ દીકૂઆ.
 ગદ ગરુઉ નેસ્યુ ફેલાસ ! પુન્યવંતતુ ઉપરિ વાસ !
 નિરયુ ત્રિકુટ ટાંકણે ધડિઉ ! સપ ધાતુ કાસીસે જડિઉ.
 ધણી દારકી, વિસમા. માર, જેણિ દામિ રહધ બૂઝાર.
 બૂઝણુદારના સનદા વળી વસમી વાટ વહધ લીકલી;
 ગોલા મન્ય મગરવે તણા આગધ ગદ ઉપરિ હધ ધણા,
 ઉપરિ અમ તણા કોઠાર બ્યાપારીઆ ન જાણુ પાર.

માણિક મોતી સોનાં સાર, ગઢ મોહિ ગરથ ભરિયા ભંડાર.
ટાંકી વાવ ભર્યાં ધીતેસ, વરસ લાખ પુહયષ દીવેલ.
જૂના સાલાં સદાં ખડ, ઈધણુ બહુ ધણું લક્કડ.
જાલદુર ગઢ વિસમું ધણુ, માહુઆણુ રામ તણુ બધસણું.
કાન્હડ દેઉ પાટલુ ધણી, ખીજ ભૂમિ ભોગવધ ધણી.
રાજરિધિનું 'કસિડ' વખાણુ? ચાલધન પંચવર્ણ કેકાણુ.
ચરિધ-સેલડી સાકર, દ્રાખ; અતિ રુપડા તુરંગમ લાખ.
પાણીહરા, પોલિઆ, સુવાર, દાસ દીકાલી, સંખ ન પાર.
શ્રીગરણા વધગરણા બજા, સાણુહિતા મહિતા રાહિયા,
નગર તલહાર દેસ સેલદુત, દેહરાસરિ વિપ્ર પ્રોહિત.

રામાયણમાં મથદૂર થએલા કૈકેયીના પ્રસંગને ગાળી નાખી, સુદમાં સાથે રહેલી કૈકેયીએ દશરથના રથચક્રમાં હાથ ધારી રથ ઉભો રાખેલો. અને તે વીરત્વથી પ્રસન્ન થઈ દશરથે એ વર આપેલા, તેને બદલે કવિ કર્મણુ એક ક્ષુદ્રક પ્રસંગ આપે છે:

દૂખ અંગૂઠું જાપનું, દશરથ નાવધ નીંદ;
ખીડ ન બાજધ પાપિણી, રામ કરધ આર્કદ.
કૌશલ્યા કર ચાંપતાં. અંગૂઠું સુખિ લેઉ,
સુખભરિ રાગ પૂઠિયા, કમગધ નધ વર દેઉ.
'નારિ! ગમધ તે માગિજી,' ત્યાં દશરથ રામ,
'કર જોડી નધ વીનવું, હું સ્વામ લાગૂં પામ.
વર વાંછિત અલિ માગિડ, અવર નહિ અલ કાજ,
રામચંદ્ર વનિ મોકલું, ભરથ બધસાર રાજિ."

રામના વનવાસ પછી દશરથનું મૃત્યુ થયું; કુમાર ભરત મોસાળથી આવી રાજ્યત્રધારણુ ન કરતાં રામચંદ્રને વનવાસથી પાછા ફરવા વિનવે છે, તે બંને ભાઈઓનો પ્રસંગ કવિ આમ વર્ણવે છે:—

ભરથેશ્વર ધણું પ્રીજવિડ, 'તું બાંધવ અજ્ઞેધ્યાં નાંઈ,
રાજવચન સાંભલું તુમ્હે દુઃખ મ ધસિયુ ભાઈ!'
'તુહિ આરોગ્ય પાનડે, અલિ આગુ લિરથું નાટ?
સ્વામી પૂઠધ સાયરઈ! હું કિમ સજી ખાટ?'
ભરથેશ્વર રોધ ધણું; જાહંગિ લિ શ્રી રામ,
'નગર ભલી પરિ રાખિજ્યો, રૂડાં કરિજ્યો કામ.'
અનેક બોલ અજધ ધણા, કહિતુ ન લઈ પાર.
બંધવ પાછા વાલિયા, સેન સહિત પરિવાર.

સેરિ સાંચ મોકલી વાટ, નગર માંહિ છોડ પકિત હાટ.
 ધાંચી મોચી સમી સુતાર વસઈ નગર માંહિ વર્ણ અદાર.
 ગાંછા છીપા નહ તેરમા વિવસાપ્રચા વસઈ નગરમાં;
 આપ આપણો કાજિ સહુ મિત્રમ; સુહટમ હધધિ હધકિ દલમ.
 આહ પુહરિ નિત પૂજા કરમ; ધડિ ધન વસ્ત્ર દરહરમ;
 વલતિ વારિ હેમ નિવુ જન, નાટક નટ નચાવમ પાત.
 પુરમ પ્રત્ય જે ધ્યાઈ લોક, બ્રૂખ દુઃખ નહ ટાલમ શોક.
 જોમ જીજ્ઞાસાં હામ વિશાલ, વસઈ દેહરાં નહ પોસાલ.
 ગદ ઉપરિ જલ હામ વિશાલ, આલર વાવિ કુંક જાખાલિ,
 વારુ વાવિ માંડહી તણી, સાહણુ વાવિ અતિ સોહામણિ,
 ચણી તણી વાવિ ગંબીર, નવવખ વાવિ નિર્મલ નીર;
 શોભિત બ્રૂજ ખુર્જ કાંગરુ, નદી તરુઅર ફલવા વરુ.
 સાહ્યા વાવિ કરહડી જાણી, કાન્દમેર રૂપકુ વખાણિ,
 સાહમી વાડી તરુઅર ચંગ રાય તણા હઈ મંડપ રગ.
 જેણુમ અમસમ જાલહુરો કાન્દ રાજ રીદિ હધ ધન્દ સમાન.
 રામપોલિ અતિ રલિઆમણી, ત્રિણિ પોલિ તલહદિ તણી.
 પોલિ ફૂટરી પાટણુ તણી, ચીતુડી નહ ઢીલી તણી.
 ખારી પોલિ બલેરુ બાવ, કુચર તણુ તલહદિ તથાવ.
 સુંદર નામ તલાવડે જેઉ બોલાઈ બોલીધ બેઉ.
 ખાણી તણી જે પરવ અપાર સહુકો માંડમ શાહુદાર.
 જે પહિરમ મુદ્રા કાંચડી આવિધ મતિ યોગી કાપડી,
 દેશાન્તરી પંખીઆ જાટ અખ અવારીધ પૂછઈ વાટ.
 તરુવર હાંક પરસ ચૂવડિ, રાહત રમમ નિવુ જૂવટઈ;
 નગર નાયકા રુપ અપાર, નિવુ નિવુ નવલા કરમ સિણુગાર.
 તાસ તણુમ મંદિર વીસમમ, બોગી પુરુષ તેહસ્તુ રમઈ.
 વાવિ, સરોવર વાડી, ફૂઆ, નગર નિવેસિ દલઈ ઢીફૂઆ.
 ગદ ગરુડ જેસુ કૈલાસ ! પુન્યવંતતુ જીપરિ વાસ !
 જિરુધુ ત્રિકુટ ટાંકણે ધડિઉ સમ ધાતુ કોસીસે જડિઉ.
 ધણી ફારકી, વિસમા. માર, જેણિ હામિ રહમ જૂગાર.
 જૂજણુદારના સમદ વળી વસમી વાટ વહમ ઢીકલી;
 મોલા ધન્દ નગરવે તણા આમમ ગદ જીપરિ હધ ધણા,
 ઉપરિ અખ તણા દોહાર આપારીઆ ન જાણુ પાર.

સદમાં રાવણુ ઘણી બહાદુરીથી લડે છે અને એ ન મરાવાથી, રામના પુછવાથી વિભીષણુ રાવણુને સંકરે આપેલા વરદાનની હકીકત કહે છે—

‘ જિ કર જોડી દેવ! વીનવું, પ્રીતિ કરી તું પાહું,
સ્વર્ગિ જાઈ નમ્ર સંકર પૂજિશ; આદિ વાત સંભાહું.
કરિ પૂજન; નવિ જોઈ સાદમું બણી ઉદમ લીણુ,
નવમ્ મસ્તક મેહલાં કાપી તં તીણુ રસિ લીણુ!
ખાંધી હાય નમ્ર નસ વળની! મહાદેવ તિહાં તુહા,
ચૌદ ચૂકડી રાજ બોગવું! નહીં મરુ વિણુ ખૂટા.
દસ ઇ રૂઢ દેવ ધારિજો, બીજા મગિ મ હેરુ,
માનવલોક જે છધ માનવી તે મુઝ વેર મ દેરુ.
બોલ બોલતાં પડિલ વરાસું; અથ ભગિર! સ્વં કરિશય ?
એક રૂઢ તિહાં ધુરિ વીસારિલ. માનવ કપિ હલિસલ.

છેપટે રાવણુનું મરણ થાય છે; સીતાને લઈ રામ પાછા ફરે છે; પાછા વળતાં હનુમાને રેણી સેના બહુ એને કાંઈ માગવાનું કહેતાં—‘એ આનાં આનાં પરાક્રમ ક્યાં છે એમ મનમાં અહંકાર આણીને હનુમાન પોતાને માટે પૂર્ણ પુરોષોત્તમનું બિરદ માગે છે. રામ હસિને બેનો ગર્વ ઉતારવા એને વગડામાં બેઠેલા એક માણસ પાસે જવાનું કહે છે, અને એ માણસ જે કહે તો પૂર્ણ પુરોષોત્તમનું બિરદ આપવાની હા કહે છે. હનુમાન જાણ હાય જોડી જો રહી તેને કહે છે કે રામ તમારું વચન માને છે અને મને તમે કહે તો પૂર્ણ પુરોષોત્તમનું બિરદ આપવા ખુશી છે. એ માણસ કહે છે:—

એક કામ અભારણ અછળ, તે કરિયું તુ કહિરું પછળ;
કાનિ અભારણ કુંડલ હતું, તે લાવળ તુ કહિરું છતું.
જહીંજ અતિ ઘણા વૃક્ષ મેહ, કાદવ માંદિ ખૂતું તેહ,
જઈ પરાક્રમ હનમેત કરણ; તે તુ કુંડલ નવિ નીસરણ!
દેવ બણુ ‘ કાં લાગી તાર ? ’ હનમેતિલાભવા કરું અપાર,
‘ એ તુ કાંઈ ન-આવળ એવ, જડ મેલણ સનિ દાણવ દેવ.
‘ સિલા લાધી મધ પવેત તણી, કારણી વાત અછળ એ બણી,
ટોણગિરિ મધ કીણુ કંધિ, કુંડલ તુલ્યું નાવળ બંધિ.’
રે વાનર! નવિ બણે બેદ, એણુ વાલા ચાર ઇ વેદ,
દધી મથિજ નમ્ર પરણી નારિ, તેહમ દમલ હણવા અપારિ.
મહી કાલમ્રમ જેણુ ધરી, હિરણુ વિદારિ નહરિ કરી,
વામન રૂપિ આગ્યા લળ, ત્રિહુ કમિ તિહાં પૂજી લળ.
પગિ પગિ તિહાં વલગા વીસ; તિહાં મનિ હરિ જાપની રીસ,
એક લાખા ધરિ મંડલિ રચા; એક દેસ વન માંદિ ધુપડયા.
કરસરામ બહા અવતાર આ જાંડી મંસાર,
જમદગિ જે કહીંજ તાત તેહની ખડગિ પડુતી ધાત.

પ્રાપ્તિ ચડી દરસી કરિ ધરી સહસ્રબુજ તિહા વીધા હરી,
 રાવણુ જગ માહુ મસારિ, તે દારણુ લીધુ અનતાર
 આદિ વાત ન જાણુષ ભેદ, જાણુષ બિધર્મી ચારે ધ વેદ,
 એક બોવતા આણુષ સુણિક, વાવિ સરિણુ જહીંઈ હણિક
 રે વાનર જઈ પાઈ લાગિ, મૂઠા નામ અનેર માગિ.
 વાનર આવિહિ જાણુ થયુ, 'સ્વામી' રનિ વરાસહ ગયુ
 પૂર્ણ પુરોષોત્તમ તુલ્યુ નામ, 'આવી હનમંત કરેષ પ્રણામ
 તેહાઇ વયણુષ તૂં રામ "અતલીખલ" તિહા દીધુ નામ

અયોધ્યાની પામે આનતા રામ ભરતનું હૃદય જાણવા માટે હનુમાનને મોકલે છે —

હનુમન ! આવુ અન્નેધ્યા જઈ, એક પુહર તિહા જોજો રહી
 ભરન તણુ જો જો સુખરાગ તુ રહિજો જુ દેખુ લાગ
 x x x x x x x
 એમ ધાયા આગનિ દડવડી, વાજઈ દોલ અનધ તડતડી
 એમ ધાયા ભરયેશ્વર બણી, 'સ્વામી' મારૂં વદામણી
 સાવિત્ર એમ અછમ મહાસાર તેહના રૂપ ન લાભઈ પાર,
 ભરયેશ્વર હરિખુ તેણી વાર, ચારણુ જાટ કરેષ જયકાર,
 દીહુ વાનર હમડઈ હરખ, 'એ તા દોઈ અપૂરવ પુરવ,
 રમેહ ધરી નહ સાહ દિજો રામ તણુ વૃતાત નિ કેરુ
 રાજસભા તે મિહૂ જણુ ગયા શિર નામી નહ બિભા રજા,
 રાય ગણા સીમાના બહુ જુહાર કરેવા આવિહો સહુ
 મહિર માનિયા મોટી મડ, ભરય પૂઠવા જમના અડ,
 'રામ તણુ રખનાનુ કર, રનિ રિવસ હરિ હયડઈ ધરે
 એરી બિનમ સાર વીર' આવુધ, બાણુદી તરખસ, તીર,
 દૈશ-આનધ મહિરિ ગયા, શિર નામી ના બિભા રજા
 'આયકે કુઅર' બોવઈ હસી આવ બણુષ, 'વિમાસણુ કિસી ?
 નિક ન દ્યોની કુકુમ તણી, આન્યા રામ અન્નેધ્યા ધણી'

શ્રીરામચન્દ્ર અયોધ્યામા પ્રવેશ કરે છે મત્રી કર્મણુ રામકથા લખવાની પોતાની અયો
 અતા છે એમ મહેરાનો રિતય કરે છે

'વા મીઠ જોણુષ બાધ્યા અથ, તે સુપીશ્વર છઈ સમરથ
 જાનઈ જોણુષ લાધા ભેદ, સુખિ અનતરિયા ચારિ વેદ,
 એ રામાવણુ આગઈ હોઈ, ભેદ વિચાર ન જાણુષ કોઈ
 અન વિણાસણુ જે માનવી, રામકથા કિમ જાણુષ કરી ?
 લમોદર સરમતિ આધાર દૂધ સાચા કલા વિચાર'

છેવડે સીતાની પામે પોતાની સાથે આવેનાઓને "સહુષ જીવુ કોઈ વરીસ" એવી
 શિવ દેવરાની મ્હિ પોતાનું કાવ્ય પૂર્ણ કરે છે તે પછી એ જ આશિષ આપી આ કુકો
 ન પૂરો કરે છે

હાહાહાઈ પિતામ્બરદાસ દરાસરી,

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અને

રા. નરસિંહરાવ.

(૯)

સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ અને તદ્દભવ શબ્દોને સુધારવા એ બાબત પૂર્વે લખાઈ ગયું છે. તે ઉપરાંત એક બે બાબત જણાવવા જેવી છે. મરાઠીની પેઠે ગુજરાતીમાં “જ” અક્ષરનો વાપર પુષ્કળ છે, છતાં તેને નાત બહાર મૂકવાનો કેટલાક મન કરે છે. નિર્મળ, નિર્મળને ડેઝળે નિર્મલ, નિર્મલ કરવામાં આવે તો કદી સંસ્કૃત શુદ્ધ શબ્દો ક્યાં ગણાય (જે કે તેમ કરવાની જરૂર નથી), પણ જ્યારે ગોળીના ગોલી, પોળીના પોલી, કાળુંના કાલું કરવામાં આવે તો દસવા લાયક અર્થનો ફેરફાર થાય, અને લગવુંના લલવું અને લલગવુંના પલલવું કરે તો તે તોતળાપણું બતાવે.

કાઈ ગુજરાતી લિપિને ડેઝળે બાળભોધ લિપિ વાપરવાનો આમ્રક કરે છે, તે એવા કુતૂબી કે ખીટી ભાષાઓ જાણનાર પણ તે વાંચી શકે. વાંચી શકે ખરા, પણ તે સમજી શકે નહિ, એટલે કંટાળીને વાંચવાનું પડ્યું મૂકે. બાળભોધમાં લખેલું કાઈ મરાઠી પુસ્તક તે ભાષાની અડાસે પણ ન આવ્યા હોય એવા કાઠીઆવડના કે અન્ય પ્રદેશના ગુજરાતીના મુખમાં મકરો, તો તે તુરત કંટાળીને પુસ્તક હેઠું મકરો. મતલબ કે પરભાષાવાળા એકથી લિપિ બદલવાથી પુસ્તકોનો લાભ લઈ નહિ શકે. એથી ઉલટું, સામાન્ય લોકો, પારસી-માં ને મુસલમાનો તે વાંચતા બંધ પડશે. જ્યારે એક મદારી વિદ્વાન ગુજરાતી લિપિથી દિલિત થઈને હિંદની સર્વે લિપિઓમાં સુંદર છે કહી તેને જ હિંદની સામાન્ય લિપિ કરવાની બલામણ કરે છે, * ત્યારે તેને ગુજરાતીઓ જ બંધ પાડવા યત્ન કરે એ શું ચડાવા પડે છે ?

લખેલી ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થઈ શકે, માટે કેટલાંક ચિન્હો ચોગવાની કાઈ ભલામણ કરે છે, એટલે ફારસી, અરબી અને અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાંક અક્ષર આપણી લિપિમાંથી, માટે તેમને મળતા અક્ષરના પેટમાં કે પગ નીચે એક ટપકું (નુસ્તો) કરવું, પહેલાં જ્યારે માટે માત્રાને વાંચી કરવી કે અર્થ ચંદ્રકાર જેવી કરવી, અર્થ દશર જણાવવા થયે વિરામ જેવું ચિન્હ મૂકવું વગેરે. આમ કરવાથી સર્વે જાતના ઉચ્ચાર થઈ શકવાના થી, તેમ જોઈ છાપવામાં ને વાંચવામાં લણી સુવવળ થશે. સર્વે ભાષામાં સઘળા ઉચ્ચાર કે અક્ષર હોતા નથી, અને અમુક અક્ષરના જૂદા જૂદા ઉચ્ચાર થતા હોય તે સિદ્ધાંત કે બતાવે તેથી કાંઈ થાય છે.

વળી કેટલાક વિદ્વાનો હિંદી ભાષાને દેશની સામાન્ય ભાષા (Lingua Franca) બનાવવાની હીમાયત કરે છે, અને તે ગુજરાત વગેરે પ્રાંતોની નિશાળોમાં અભ્યાસવાનો મત કરે છે. આ પ્રયત્ન સફળ થવો મુશ્કેલ છે, તેમ તેથી વિશેષ લાભ થવાનો પણ મંભવ નથી.

નવી વાંચનભાળા તૈયાર થતી હતી ત્યારે બેંગલૂરુના સંબંધમાં મી. કોવર્નરને ગુજરાતી વિદ્વાનોની એક સંખ્યા અમદાવાદમાં ભરી હતી. અર્થાં ચાલતાં સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા સાક્ષરે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે સંસ્કૃત નહિ એવા ગુજરાતી શબ્દોમાં ધ્રુસ્વ દીર્ઘ રાખવાની જરૂર નથી! સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને ધ્રુસ્વ ઉ લખવામાં આવે તો બસ થશે. આ અભિપ્રાયને હાલના સાક્ષરો કેવો ગણશે ?

ઉપગંદાર. ધારવા કરતાં લેખ ઘણો લંબાવવાથી હવે તેનો ઉપગંદાર કરી નાંખું છું.

૧. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ ક્યારેથી થઈ તે બાબત કેટલાક પુરાવા મેં પ્રથમ અંકમાં આપ્યા છે, અને મી. ખીમ્સના મત પ્રમાણે તે સાતમા શતકમાં આપુર્ણો ગુજરાતમાં લઈ આવ્યા હતા. પંદરમા શતકની પૂર્વના લેખો જે નવિન હોય જાણ્યા છે તેના ગમુના આપીને ગુજરાતી ભાષા ૧૦ માં શતકમાં ચાલતી હતી એમ બતાવી આપ્યું છે. રા. નરસિંહરાવે આપાના યુગ જે રા. કેશવલાલ તથા રા. મજલાલ તરફથી પાડવામાં આવેલા છે તેમાં પહેલા યુગમાં અંતિમ અપભ્રંશ અને મધ્યકાલિન યુગમાં કવિ પ્રેમાનંદના સમયને લઈ જવાને કરેલી સૂચના નાવાયાદાર છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. રા. નરસિંહરાવ જે અપભ્રંશનો અર્થ પ્રાકૃત અપભ્રંશ કરે છે તે ખોટો છે, રા. કેશવલાલ પોતે તે અર્થ કરતા નથી, પણ તે વડે તે જૂની ગુજરાતીનો જ અર્થ કરે છે, અને ગુજરાતી ભાષાના યુગમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશને લાવવાનું, અને તેને ચાંદમા શતક સુધી લઈ જવાનું કંઈ પ્રયોજન પણ હોય નહિ.

૨. રા. મ. જે પારસી લોકો સંજળમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજા તરફથી તેમને ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારવાની ફરજ પાડી એવો ઉલ્લેખ કરેલો, તે ઉપર રા. નરસિંહરાવે લાંબી ટીકા કરી તે બાબતનો પૂરાવો માગ્યો છે, તેની વિરુદ્ધ મેં બેઠકે તેટલો ઐતિહાસિક પૂરાવો ખીજા અંકમાં આપ્યો છે. સંજળ ગુજરાતમાં હતું, અને ત્યાં ગુજરાતી ભાષા ખોલાતી હતી તે મેં બતાવી આપ્યું છે. સંજળના રાજાનું નામ જદિ-જદિ રાજો તે ગુજરાતી અથવા મદરાવાડ મેવાડનો હોવો જોઈએ, કેમકે રાજો શબ્દ અન્યત્ર પ્રચારમાં નથી. કિસ્સે સંજળ ઉપર રા. નરસિંહરાવ આધાર રાખે છે, અને તેનો જ આધાર મી. કરાકએ પોતાના ઇતિહાસમાં લાધી છે (જે ઉપર રા. મજે આધાર રાખ્યો છે), તેમાં પારસીઓના આગમનની જે સાલો અપાઈ છે, તે ગ્રેફિસર હોડીવાળાએ સળ પૂરાવાથી ખોટી પાડી છે, અને તેમનું આગમન સં. ૯૯૨ માં થયું હતું, અને તે વખતે જદિ રાજો રાજ કરતો હોય એવું શરૂ ગ્રેફિસરે તેમ પંડિત ગૌરીચંદર જોશીએ સાબીત કરી બતાવ્યું છે; એટલે પારસીઓ દશમા શતકના આખર ભાગમાં આવ્યા, તેથી રા. કેશવલાલે પ્રથમ પાડેલા યુગમાં તેમનું આગમન થતાં તે વખતે ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી એ સ્પષ્ટ થાય છે; અને રા. નરસિંહરાવે લીધેલો વાંધો રદ જાય છે.

૩. રા. નરસિંહરાવને પારસી લેખકોના ઉત્તારામાંથી હિં, અહિ, હુઈ, વર્તઈ, દોઝિ વગેરે રૂપો મળ્યા આવ્યાં, તે ઉપરથી તેઓ એવા અનુમાન તરફ દળી પણ કે એ રૂપો ૧૫ માં રાતકની-અને તેની પૂર્વની ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. આ તેમનું અનુમાન કેવળ ખોટું છે, એવું મેં દાખલા દલીલથી સાબીત કરી આપ્યું છે. હિં, અહઈ વગેરે રૂપો એક અઠરામાં રાતક સુધી ચાલ્યાં આવેલાં છે અને તેનાં ઘણાં રૂપો પ્રવૃત્તતાં હતાં એમ પણ ખતાવી-આપ્યું છે, તેની સાથે બહિ, હૂતિ, આદિ રૂપો પણ જૈન ગ્રંથકારો ૧૭ માં ને ૧૮ માં રાતક સુધી વાપરતા હતા તેનાં દર્શાવ પણ આપેલાં છે. રા. નરસિંહરાવ જણાવે છે તે પ્રમાણે પાછલાં બે ત્રણ સદ્કામાં જેમ સંસ્કૃત શિષ્ટ ગણાતી હતી તેમ તે સમયમાં દિંદી પણ શિષ્ટ ગણાતી, અને ચારણી તો તે અગાઉથી ઠરિતા કરવામાં માન્ય ગણાતી હતી. કેટલાક વાણિયા લોકો ઉપર મનુભાષને બદલે મહુભાષ વાપરવાનો દોષ તે મૂકે છે, તેના બદલામાં કેટલાક નામરો કેવું બોલે છે તેના દાખલા આપ્યા છે. તેઓ પોતે સદે, જહાં, રહાં, વાચનું વગેરે વાપરે છે તે શિષ્ટ છે કે કેમ તે ખતાવવામાં આપ્યું છે. જંગાળી મરાઠીને નાદે ચાલીને કેટલાકો અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનો અતિ ઉપયોગ કરે છે, વાવની શબ્દોને નાત બહાર મૂકે છે, અને સામ્ય પ્રાંતિક અસિદ્ધ કહેવાનો કેવો વાપરો વાચ છે તેના દાખલા આપ્યા છે. ચિતાકારણ અનુસારને બદલે અનુનાસિક વાપરવાનો નવો પદ્ધત આપ્યો છે, કદારા, બદારા, વગલાવને રા. નરસિંહરાવ અસિદ્ધ કહે છે તેના રહોઆ આપી મો. બીમ્સના સાન્વય વ્યાકરણમાંથી જે ઉતારા આપ્યા છે તે તો રા. નરસિંહરાવને તથા તેમના જોવાઓને જરૂર ચોંકાવશે. પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથોમાં જોડણીનું ટેકાણું નથી એ વિષે મી. જેકોબિ અને શાસ્ત્રી મજલાસના મત ટાંકી તેમના ઉપર જોડણીની બાબતમાં બહુ આધાર રાખવો ઠીક નહિ પડે એમ બતાવ્યું છે.

૪. રા. નરસિંહરાવે મારા પર એવો આરોપ મૂક્યો છે કે મેં રા. કેશવજી અને તેમના મનને મળતા આવનારોને ઉલ્લેખીને અમુક બાબત લખી છે, પરંતુ તે ખોટું છે તે ચોધા અંકની શરૂઆતમાં બતાવ્યું છે. નરસિંહ મીસેની ભાષા કેમ કરી ગઈ, તેનાં ત્રણ કારણ રા. નરસિંહરાવે બતાવ્યાં છે, તે વિષે ટીકા કરીને સુરત સંચામની ભાષા કેવી છે તે બતાવવા તેનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. તેમણે “ઓ-ચા” મરેઠી ભાષામાંથી લીધાનું જણાવ્યું છે તે ખોટું છે એમ દાખલા પૂરાવાથી સાબીત કર્યું છે, અને એ પ્રત્યેક પ્રથમ બાબતોએ વાપર્યાના દાખલા આપ્યા છે. કાદંબરીના સંબંધમાં જે તેમણે લખાણ કર્યું છે તે ઉપર ટીકા કરવી પડી છે. બાલણે, તેના પુત્ર મતુર્જી અને તેના કુંડળના બીમે કરી ભાષા વાપરી હતી, અને બાલણના કાદંબરી સિવાયના સર્વ ગ્રંથો કેવી ભાષામાં લખાયા છે તે દાખલા હતાં, અને બાલણના કાદંબરી સિવાયના સર્વ ગ્રંથો કેવી ભાષામાં લખાયા છે તે દાખલા હતાં સાથે જણાવ્યું છે. જૂની ગુજરાતીના કેટલાક શબ્દો અથવાપિ કેટલેક સ્થળે ચાલે છે એમ મેં જણાવેલું તે વિષે રા. નરસિંહરાવે લીધેલા આરોપ ખોટો પાડવામાં આવ્યો છે. એવરે મરઈ, શિરઈ આદિ દાખલા આપી ધી ઘઈ વિષે મેં લખેલું તેની ટેકડી કરી રા. નરસિંહરાવ સંસ્કૃત તિ પ્રત્યય ઉપરથી ઈ રૂપ નીકળ્યાનું બતાવ્યું હતું પણ તે ગ્રંથો તેમણે પોતે ખાધેલી છદ્મ દાખલા વડે બતાવી આપી છે.

૫. અંક ૫ માં જૈન અને બ્રાહ્મણી (જૈન નામે એવા ખીળઓએ વાપરેલી) શૈલી જુદી સાંકારણે પડે છે અને ભાલણ, પદ્મનાભ, ભીમ અને કેટલાક પારસી લેખકોએ જૈન શૈલી કેમ પ્રસંદ કરી હશે તેનાં અનુમાન કરીને અને શૈલીના શતકવાર ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે, તથા પારસી ખતપત્રોમાં કેવી ભાષા વપરાતી હતી તે જાણવા મળે માટે તેના નમુના પણ આપ્યા છે. સરઆલ ૧૩ માં શતકથી થાય છે, તેમાં બ્રાહ્મણી શૈલી હાથ લાગી નથી. ૧૪ માં શતકમાં પણ એકથી જૈન શૈલી હાથ લાગે છે. ૧૫ માં શતકમાં નરસિંહ બહેતાની બ્રાહ્મણી શૈલી દેખાતે છે. ૧૬ માં શતકની જૈન શૈલીના કિદાહરણ શ્રી પાળરાસ, કાદંબરી, કાન્દકરે પ્રબંધ, હરિલીલામાંથી અને બ્રાહ્મણી શૈલીના ભાલણકૃત દશમ સ્કંધ, તેની જ રામરાત્રી, અને બે ખતોમાંથી ઉતારા દાખ્યા છે.

૬. સાતમા શતકમાં જૈન શૈલીના ઉતારા સાલિબદ્રાસમાંથી, પ્રેમલા લચ્છીમાંથી માધવાનજની કથામાંથી અને પ્રવુમ્મ પ્રબંધમાંથી આપવામાં આવ્યા છે, અને બ્રાહ્મણી શૈલીના ઉતારા નાકર કૃત ઓખાહરણમાંથી, સેધકૃત કૃત હનુમાન ચરિત્રમાંથી, શિવદાસ કૃત નરકાશુર આખ્યાનમાંથી અને અકબર બાદશાહના સમયના એક ખતમાંથી આપ્યા છે. ૧૮ માં શતક માટે જૈન શૈલીના ઉતારા કુમુમથી રાસમાંથી, અરોકચંદ તથા રોહિણી રાસમાંથી, કામખઓસીમાંથી અને ઉદયરત્નની કવિતામાંથી આપેલા છે; અને બ્રાહ્મણી શૈલીના ઉતારા પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમાંથી, અભેગીતામાંથી, ગોપાળ કૃત જ્ઞાનદર્પણમાંથી, નાથબવાનના ગીતાના ગદ્ય ભાષાંતરમાંથી અને બે દસ્તાવેજોમાંથી આપ્યા છે. સં. ૧૯ માં શતકના જૈન શૈલીના ઉતારા મુનિ દામા કથ્યાણ અને મુનિ સૌભાગ્ય સાગરની કવિતામાંથી, અને બ્રાહ્મણી શૈલીના ઉતારા કાળીદાસના પ્રસાદ આખ્યાનમાંથી, દ્વારામ કૃત શકમણીછના વિગ્રાહમાંથી, ગદ્યમાં લખાએલી ગણિતની રીતોમાંથી અને એક દસ્તાવેજમાંથી આપ્યા છે.

૭. સાતમા અંકમાં સંવત ૧૧૫૬ ના તામ્રપ્રેક્ષની નકલ, અને સં. નરસિંહરાવે મારો લેખ પૂરો થતા અગાઉ કેટલીક ટીકા કરેલી તે સામેનું લખાણ અને કંઈક પ્રેમાનંદનાં તાટકોના પદ્મકારો વિષેના તેમના લેખમાં મળે લાગુ થતી બાબતની સહેજ ટીકા આપી છે.

૮. આઠમો અંક પારસી સાહિત્ય માટે રાખ્યો છે. પારસીઓ પ્રથમ કેવું લખતા, તેમને શુદ્ધ લખવામાં કેવી અડચણો પડતી, સાહિત્ય સેવા તેમણે કેવી બજારી છે, તેમને માટે અભ્યાસ કરવાનાં સાધન કયાં છે, તેમના સાહિત્યનો વિસ્તાર કેટલો છે તે વગેરે બતાવી છેવટ સરઆલના તે હાલના પારસી લખાણમાં કેટલો ફેર પડ્યો છે તે જાણવા સાર અને સમયના ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે.

૯. ગુજરાતી બાળાના ઇતિહાસ અને બંધારણ સંબંધી નિર્ણય કરવામાં વિદ્વાનોને કંઈ અંગે પણ ઉપયોગી થાય, એ આ લેખ લખવાનો મુખ્ય હેતુ છે. સં. નરસિંહરાવે કયા ભાવથી લખ્યું છે, તેમાં સચ્ચાઈ કેટલી છે, અને તેમનાં અનુમાન કેવાં છે તે જાણવું એ ખીજો હેતુ છે.

૧૦. રા. નરસિંહરાવે * પાલેના લેખમાં જૂનો કરેલી ગતાંવવામાં આવી છે; પણ તે ઉપરથી તે અજ્ઞાન છે, અને તેમ છતાં એવા વિષયમાં શા માટે માયુ મારે છે, એમ કહી શકાય નહિ; જૂલ તો ખલ્લાથી ઉતરી આવી છે; માણસ માત્ર જૂલને પાત્ર છે. રા. નરસિંહરાવ સામાનાં ચાંદાં ખોળવામાં વધારે તત્પરતા જતાવે છે, જૂનો કાઢવી ને ટીકા કરવી એ ધંધો તેઓ લઈ બેસા છે, જે કંઈ ધક્કે ચડ્યું તે વિશે હતાવળે મન બાંધી દેવું અને પકડેલું પૂછકું છોડવું જ નહિ એ તેમની ટેવ છે. * પ્રેમાનંદ પુરાણી જેવું સંસ્કૃત જાણતો હશે (જાણે પોતે તેની પરીક્ષા લીધી હોય) અને વજ્રલાલ શાસ્ત્રી સાફ સંસ્કૃત નહોતા જાણતા એમ તેઓ કહે છે, તથા એમના કરતાં ચઢની: પક્ષી ધારણ કરનારા તેમના હિસાબમાં નથી; એથી તેમને પોતાના જ્ઞાનનું અજીર્ણ ચયું હોય એમ જાણે છે. પ્રાચીન કાળમાં કોઈ ચંડિતો વિદ્યાના બારથી પેટ ફાટી જશે એમ સમજી પેટે લોડાના પાટા બાંધતા તેમ એમને ન કર્યું પડે તો સાફ !

૧૧. દિલ્લીર છું કે મારા સ્વભાવ વિરુદ્ધ મારે “એ મોઢને એ દાવ” (To pay him in the same coin) જેવું કરવું પડ્યું છે. પરંતુ હું રા. નરસિંહરાવને ખાત્રી આપું

* તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે મારો આખો લેખ પૂરો થાય તેની રાહ પણ ન જોતાં પ્રથમ અંક ઉપર જ ટીકા કરવા મંડી પડ્યા; પણ તેમણે વારે વારે ખોટી કરેલી ટીકાના જોડાએ તેટલા રદીઆ આ લેખમાં આપાઈ ગયા છે. માફ જણાવવું વિશ્વાસપાત્ર તેમને લાગતું નથી એ નવાઈ છે; પણ તેમની પોતાની રહેણી કરણીનું પરાવર્તન કે વક્રીબળ તેમની નજરે દેખાતું હોય તો ભગવાન જાણે ! સામાના લખાણને મારી મચરડી પોતાના મત તરફ વાળતાં રા. નરસિંહરાવને ટીક આવડે છે, પરંતુ સુઝ વાંચનાર તેથી છેતરાશે નહિ. મેં જે પૂર્વે મત આપેલું છે તેને હું હજી પણ સકારણ વળતી રહું છું, અને ફરીથી જણાવું છું કે પ્રેમાનંદના સમયની ભાષા લગભગ હાલની ભાષા જેવી છે, અને પ્રેમાનંદના પૂર્વની બધે વર્ષની ભાષામાં અને પ્રેમાનંદના વખતની ભાષામાં ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી. (આ વાત અજબત જૈન શૈલીને લાગુ નથી).

* “કાશ્મીર મુખ મંડણી” એવો માધવાનજની કથામાં પાઠ છે તેના જે અર્થ મેં કર્યો છે તે ખોટો છે અને પોતે કરેલો જ અર્થ ખરો છે, એમ તેઓ હેવટ સુધી કહ્યા કરે છે, પરંતુ બીજા લખનારાઓના પુરાવાથી તેમનો અર્થ આ ટેકાણે બંધ બેસતો નથી એવું સાહિત્ય માસિક વાંચનારા જોઈ શક્યા હશે. જાણે પોતાની જોડણી તે ખલ્લાના અક્ષર હોય અને તે ઉપર બાદશાહી મોઢોર છાપ મારવામાં આવી હોય તેમ તે કાયમ રાખવા-ના ફેરવવા-તેઓ જે માસિકમાં લેખ છપાવા મોકલે છે તેના તંત્રીને લખી જણાવે છે. કદારા તેઓ એમ માનતા હશે કે આખરે તેમની જોડણી જ સર્વ માન્ય થશે, અથવા પોતાનો ચોક્કા સૌથી જૂનો જ રાખવામાં તેઓ વડાઈ માનતા હશે. અમારો ચોક્કા જ ચોખ્ખો, અને બીજા સર્વના ચોક્કામાં ખોળાવાડો એમ પણ હોય ! ખંભાત સપ્ત, ચંદ્ર ચંદ્રિકા, આમંત્રણ નિમંત્રણ, વાચનું ફૂંકવું જેવા ઝોળા અગત્યના વિષયો પાછળ સમયનો ને બુદ્ધિબળનો વ્યય કરવા કરતાં તેઓ કોઈ મહત્વના કામ લઈ બેસે તો કેવું સાફ ? તેઓ વિહમ છે તેથી તેઓ ધારે તો સાહિત્ય સેવા સારી રીતે બજવી શકે એમ છે.

હું કે તેઓ હવે પછી મારી વિરુદ્ધ ગમે તેવું ને ગમે તેટલું લખશે, તો પણ મારા મોંમાંથી
વચન સરખી પણ નીકળશે નહિ. કહના ઝોસડ માટે હું તેમની ફરીથી મારી માગું છું.

૧૨. સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા કરવાની અભિલાષા રાખનાર સામે સામાન્ય રીતે
મારે કંઈ સખંત લખવું પડ્યું છે, તેને માટે હું તેમની ક્ષમા માગું છું, અને ઇચ્છું છું
કે સાક્ષરોમાં પડેલાં તક ભેગાં થાય, બેઠણી, પ્રાંત પ્રયોગ, ગ્રામ્ય પ્રયોગ, અને અસિદ્ધ
પણીની ખેંચમખેંચા બંધ પડે તથા નેવનાં પાણી મોભે ચડાવ્યાને બદલે આપણી વિશાળ,
સુકોમળ, અને સરળ ભાષાની ખીલવણી કરવા પાછળ કરીશ્વર પ્રેમાનંદની પેઠે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા
લઈ સતત પ્રયાસ કરે. દરેક નાટકને છેડે કવિવર્ચ પ્રેમાનંદ પોતાની માતૃ ભાષાની ઉન્નતિ
માટે કહેલા ઉદ્ગાર સંબંધે રા. નરસિંહરાવે આરોપ લીધેલા છે, કેમકે તે નાટકો પ્રેમાનંદનાં
છે જ નહિ એમ તેઓ માની બેઠા છે. વિશેષમાં પ્રેમાનંદે સ્વભાષાની ખીલવણી માટે
લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે પણ તેઓ પુરાવો માગે છે, તેથી અપભ્રંશ શબ્દોવાળી ગુજરાતી
માટે તેઓ કેવું અભિમાન ધરાવતા, તે સંબંધે સામળશાના મોટા વિવાદની અંતે સામળ
પાસે તેઓ જે બોલાવે છે તે નીચે આપુ છું:—

રાગ માફ.

આ વાણી સુણી એક વિદ્વાને, જે સંસ્કૃતનો પાઠી રે;
શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ તમે કેમ બોલો, ડોલો વાણી કહી કેમ માઠી રે. ૧૮
તમેા વ્યર્થ બોલો, વ્યર્થ ચાલો, વ્યર્થ બકો' લાગે પાપ રે;
નિતની ભાષા શું ભ્રષ્ટ થયેલી, નથી બોલતા આપ રે? ૨૭
મુજ પિતા સંસ્કૃત ન જાણે, એમ તમારા તે મનમાં રે;
જાણે છે તેમાં પણ ગુણ ગાથા નહિ, રખે તમે તનમાં રે. ૨૮
તમ હોય તેને તમ કરેથી, કહો કંઈ ફળ થાય રે;
સ્વભાષા અપૂર્ણ રાખી, ધાયા તેને કોણ ધાય રે. ૨૯
જો ઇચ્છા હોય તમારી તો, કો' તે જતમાં શ્લોક કહીએ રે;
જેટલો શ્રમ પ્રાકૃતમાં છે, તેટલો શ્રમ સંસ્કૃતમાં ન લહીએ રે. ૩૦
શબ્દનો સાગર જેમાં ભરિયો, દરિયો મળે કાણુ ડુખી રે;
(પણ) અદ્ય શબ્દના સરોવરમાં ઝીલવું, કો' તમે કાણુ સુખી રે. ૩૧
શબ્દ ન્યૂનતાએ શબ્દ પ્રયોગમાં, યોગમાં ન આવે ખૂબી રે;
પણ યુક્તિએ પદ રચેલાં જુઓ, ઓંતા વક્રતાં જઈએ ડુખી રે. ૩૨
કવિ કે' ઇશ્વરની સા'ય વાળો, ચામળે અંધારા સેશયે ભાગે રે;
હું તો છું કેવિ કોઈ ન બોલું, બહુ મોટા થઈ ગયાં આગે રે. ૩૪
ગાંધ્યાં ગાંધ્યાં વાક્ય ને શંખે વડે, નાજર પંડિતે નમ્યાં વારે;
તો એ વિષય પરં અંધ કુચેથી, મારફતે પંડિતે જાત દર્શાવ્યા રે. ૩૫

હરગોવિંદ દ્વિવિંદાસ કાંટાવાળો

વસન્ત.

વર્ષ ૧૪ મું.

સંવત ૧૯૭૧-૭૨.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
૧૫૫.	નરસિંહરાવ બોળાનાથ.	૫૪.
નરસિંહરાવ તથા અપસરણકથા. (રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ.)	બી. એ. સી. એસ.)	૭૫
"અતિથિસત્કાર મૃદુ" નો સત્કાર. (રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની. બી. એ.)		૭૭
અભિનવ હિંદુ ધર્મ. (રા. રા. સ્વદેશદિતિચિન્તક. બી. એ.)		૧૧૬
"અન્યોક્તિ-વિચાર." (રા. રા. હોદુભાઈ દાશભાઈ દેસાઈ.)		૩૨૫
માઠમી ખંભાળી સાહિત્ય પરિપક્વતા		
બેકક વખતે પરિપક્વતા પ્રમુખે (રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી)	એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૫૧૮, ૧૪૧
આપેલું આપણું.		
આપણા ધરોની બાંધણી. (રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ. એલ. સી. ઈ.)		૪૭૫
આપણો ઉપદેશક વર્ગ અને તેનું		
કર્તવ્ય. (રા. રા. સંજુલાલ બેદેચરલાલ.)		૯
આપણા દેશની લલિત કલાઓનો	(રા. રા. મનુભાઈ નન્દશંકર મહેતા એમ. એ.)	
ઇતિહાસ. એલ. એલ. બી.)		૪૧૫
માઠમું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન (રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ બી. એ.)		૩૧૬
ઓ એતનના નાથ ! " (રા. રા. મલ્લજી દુર્લભજી વેદ.)		૧૫૨

વિષય

લેખક.

- એકમેવાદિતીયં શ્લોક. (રા. રા. મણીલાલ હગનલાલ રાવળ.)
- એક સંક્રાંતિ (તથા સમાધાન) (રા. રા. 'નિઝાસ' બી. એ. તથા પ્રો. આ. બા. ધ્રુવ.) ૧૧૧
- એક બૃહ. ૪૦૪
- એકમર અથામની રૂપાધિઆત. (રા. રા. હરિલાલ દ્વારકાંદાસ સંઘવી.) ૬૨, ૧૦૫
- ઈ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલનાં બે નવાં (રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી. એ. શુભરાતી નાટકો. (૪. ૪ મ્મ. પ. ૬.) ૨૨, ૧૭૭, ૫૩૭
- ઇતિહાસના અભ્યાસનો હેતુ. (રા. રા. શુભચંદ્રભાઈ દીરાલાલ ચોકશી. એમ. એ.) ૬૮૦
- કળા. (રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એસ. એલ. બી.) ૫૭૭
- કલાનો આદર્શ. (રા. રા. ગુ. બ. વિભાકર. બી. એ. બારીસ્ટર-એટ-લો.) ૪૨૧
- કાલચક્ર. (રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એલ. ઈ. ઈ.) ૪૫૭
- કાશ્મીરનો પ્રવાસ. (રા. રા. ભોમીલાલ દેશવલાલ પટવા. બી. એ. એસ. ડી. ૨ી. ડી.) ૫૩૩
- " કુદરત. " (અ. સૌ. લીલાવતી.) ૧૧૬
- કેળાએલા માણસનો મર્મ (રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી. એ.) ૫૦૪
- 'કો-એસ વીક' યાને સ્વદેશ સેવાનો મદાસત. (વસન્ત ગોશીસ) ૭૦૬
- અન્યાવસોકન. (રા. રા. આનન્દચંદર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.) ૧
- શુભરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને રા. નરસિંહરાવ. (૬-૭-૮-૯) (રા. બ. હરગોવિંદલાલ દ્વારકાંદાસ કોટવાળા.) ૨૫, ૧૬૧, ૬૦૬, ૭૫૩
- શુભરાતી કન્યા વાંચનમાળામાંની કવિતાઓ—ચર્યાપત્ર. (રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી ઓન્નરીઆ એમ. એ.) ૫૭૬
- શુભરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય. (રા. રા. સી. ડી. દલાલ. એમ. એ.) ૪૪૭
- " શુભરાત-મિનિ-આવાહન. " (રા. રા. "ભારતભક્ત ભરત. ") ૨૭૪

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ
ગૂઝરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય. (રા. રા. સી. ડી. દલાલ એમ. એ.)		૭૪૦
ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેનું જીવનચરિત્ર. (માસિક મનોરંજનમાંથી પ્રો. પટવર્ધનના લેખનું બાષાન્તર. બાષાન્તર કર્તા. રા. રા. જીવજીવાલ અમરસી મહેતા.)		૧૯૪
“ ગોખલે-સ્મરણાટક. ”	(રા. રા. ગુ. ગો. દેસાઈ.)	૧૫૧
ચર્યાપત્ર.	(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૭૯
ચર્યાપત્ર.	(રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. બી. એ. બારીરોડ-એટ-સો.)	૪૩૭
ચર્યાપત્ર:—		
૧—શાકુંતલ.	(રા. રા. “અનાય.”)	
૨—પ્રેમાનંદના સમયની બાષા. (રા. બ. હરગોવિંદલાલ દારકાંદાસ કાંઠાવાળા.)		૫૨૬
ચર્યાપત્ર—		૬૫૬
૧. ગીતિમાં પદ્યબન્ધની સુલિષ્ટતા. (રા. રા. નરમિદરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)		૧૫૦
ચર્યાપત્ર:—૧. ૭ વાર “યન્સ મોર”	(રા. રા. સચેન્દ્રરાવ બીમરાવ દોવેલીઆ બી. એ.)	
” ૨.	(રા. રા. “ઝે”)	૬૭૦
” ૩. “અભિજ્ઞાનશાકુંતલ”	(રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. બી. એ. નું બાષાન્તર. એલ. એલ. બી. બારીરોડ-એટ-સો.)	૧૬૯
નર્મન દેશનો અર્થોદય.	(સ્વ. દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૪૦૫
“ જંગમતીર્થ સાધુજન. ”	(રા. રા. લલિત.)	૪૪૨
જાણુવા જોગ આંકડા.		૪૦૩
તક્ષશિલા.	(રા. રા. જી. આર. વ્યાસ.)	૨૧
“તરતનો એન્ડ્રુએટ મુકન્દ” બી. જો. અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)		૧૧૧
નાણું અને સિક્કા.	(રા. રા. વેકુશરાય માધવરાય દેસાઈ)	૧૩૨
નીતિશિક્ષણ.	(પ્રો. અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ. એ. એલ. એલ. બી.)	૭૧૫

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ
નિશાળને લગતું આરોગ્ય શાસ્ત્ર.	(સ. સ. ડૉ. સુમન્ત બુદ્ધરામ મહેતા. એમ.બી.)	૪૯૪
“પ્રમાણ.”	(સ. સ. “બન્ધુ.”)	૧૦૯
પાટણનો શિલાલેખ.	(સ. સ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી.)	૧૬
“પાલિત કપોતિનીર પ્રતિ”	(સ. સ. બ્રહ્મવાનજીભાઈ ગિરનાશંકર બટ, તથા સ. સ. રણછતરામ વાવાભાઈ બી. એ.)	૧૭૪
પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ના પ્રમુખ.	(સ. સ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દોશીયા. બી. એ. નું બાપણ. ૨૭૫)	
પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ: નિરીક્ષા અને સમીક્ષા.	(સ. સ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી.)	૩૮૦
પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ.	(સ. સ. મધુવચરામ બળવચરામ હોરાનું બાપણ.)	૩૮૨
પ્રાચીન જૈન પરિષદ.	(સ. સ. મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ. બી. એ.)	૫૮૪
પ્રાસંગિક નોંધ.	(પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ. એમ એ; એસ.એમ. બી.)	૧૪૭
પૃથુરાજ રાસો.	(સ. સ. રણછતરામ વાવાભાઈ બી. એ.)	૫૫૬
પ્રેમાનંદના નાટકોના પક્ષકારો.	(સ. સ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી.એ.સી.એસ.)	૫૪૯
પ્રેમાનંદના સમયની બાબા.	(સ. સ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી.)	૯૭
“બુદ્ધક.”	(સ. સ. કેશવ હ. શેઠ.)	૭૮૮
“બ્રહ્મકૃપામૃત.”	(સ. સ. “લલિત.”)	૪૮૫
બોલીશીયા અને પોલોડમાં રાષ્ટ્રીયત્વ.	(સ.સ. છન્ડલાલ ક. યાસિક. બી. એ એલ.એલ.બી.)	૯૪
મંત્રીકર્મણનું સીતાહરણ.	(સ.સ. ડાહ્યાભાઈ પી.દેશાશરી. બેરીટર-એટ-લૉ.)	૭૪૩
માનવ મન્દિરો.	(સ. સ. સવાઈલાલ યુનીલાલ યાસિક.)	૫૫
માનવજીવનનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન.	(સ. સ. “રામચંદ્ર.”)	૧૭
“રા જીવન પંથ ઉભળ્યું.”	(સ. સ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)	૫૮૧
૧૫ પછી કંઈ છે ખરું કે?	(સ. સ. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.)	૮૪

નિયમ.

લેખક.

૫૪

મોનાવાના.

(મનુ મર્ચન્ટ.)

૭૨૫

સુરોપમાં વસતી બતો.

(સ. રા. " રાનમહિન. " બી. એ.)

૩૫

રસથોડમાં ઉત્પાત.

(સ. રા. " રસદાસ. ")

૫૦૮

" રતિવિજ્ઞાપ. "

(સ. રા. " વિદ્યાનભિદ્ધ. " એમ. એ.)

૬૧૮

સંગ્રામણ.

(સ. રા. મહાદેવ હરિભાઈ. બી. એ.

એલ્. એલ્. બી.) ૬૯૩

" વસન્તે ખેલ ખેલીશું. "

(સ. રા. " આરા. ")

૨૭૩

વર્તમાન યુરોપીય વિગ્રહ અને

બહાદુર એલગ્યમનો આત્મભોગ. (પ્રો. નરભેશ્વર પ્રાણીધન દત્તે. એમ. એ.) ૩૩૫

" વિરોગ. "

(અ. સો. લીલાવતી)

૫૪૭

વિદ્યાનનો મહિમા.

(સ. રા. ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ.) ૪૬૧

" વિના સમભાવ સ્નેહીના વિસામે (સ. રા. ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યા. બી. એ.

વિશ્વમાં ના છે. " એલ્. એલ્. બી.) ૮

" સન્ત'ને વસન્ત. "

(સ. રા. " લલિત. ")

૮૧

સર દીરાજશાહ મહેતાનું શબન. (વસન્ત-ઓફિસ.)

૬૨૪

સર દીરાજશાહ મહેતાનો સ્વર્ગવાસ. (તંત્રી.)

૬૫૩

સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મ.

(સ. રા. નવનિત્તાન મોરારજી મહેતા.)

૮૯

" સ્નેહના સફલ ભાવ. "

(સ. રા. " લલિત. ")

૭

સમાજ મંડળ.

(સ. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ બી. એ.) ૭૧

સાહર શ્રી નરસિંહરાવની ઈચ્છા

અને સમાજસેવા.

(સ. રા. " P. " બી. એ.)

૬૭૪

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

(સ. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. બી. એ.

એલ્. એલ્. બી.) ૩૨૬

સ્વદેશસેવક ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેનો

સ્વર્ગવાસ.

(તંત્રી)

૧૩૭

સી-શિક્ષણ તથા ગૃહવ્યવસ્થા.

(સો. સારદામોરી બી. એ.)

૪૮૬

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ
હારમાળાનો ઠર્તા દોણ ?	(સ. સ. રતીલાલ મગનલાલ અંતાણી બી. એ.)	૧૨૦
હિન્દુસ્તાનનું પ્રાચીન તેમજ અર્વા.		
ચીન નાણું અને સિક્કા.	(સ. સ. વૈકુંઠરાય માધવરાય દેસાઈ.)	૧૫૭
" હું ચાહું છું. "	(સ. સ. રવ. નરસિંહરાવ નરસિંહરાવ.)	૮૨
સાતિભેદ.	(સ. સ. લક્ષ્મીરામ નર્મદાસંકર ભટ્ટ.)	૧૧૨